

Donáth Péter

KONSZENZUSKERESŐ REFORMER
A
VÁLSÁGOK ÉS SZÉLSŐSÉGEK KORÁBAN

Imre Sándor
a nemzeti együttműködés akadályairól,
művelődéspolitikai szerepvállalásáról,
a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról

TREZOR KIADÓ
2022

Donáth Péter

KONSZENZUSKERESŐ REFORMER
A VÁLSÁGOK ÉS SZÉLSŐSÉGEK KORÁBAN

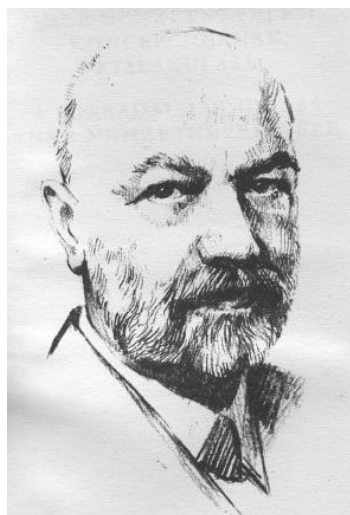
Imre Sándor
a nemzeti együttműködés akadályairól,
művelődéspolitikai szerepvállalásáról,
a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról

Donáth Péter

**KONSZENZUSKERESŐ REFORMER
A VÁLSÁGOK ÉS SZÉLSŐSÉGEK KORÁBAN**

Imre Sándor

a nemzeti együttműködés akadályairól,
művelődéspolitikai szerepvállalásáról,
a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2022

ISBN 978-963-8144-55-3 (pdf)
ISBN 978-963-8144-54-6 (nyomtatott)

© Donáth Péter 2022

Borítóterv: Csengeri Andrea

Kiadja a Trezor Könyv- és Lapkiadó, Terjesztő Bt.
1149 Budapest, Egressy köz 6.
Telefon: 1-363-0276 E-mail: trezorkiado@gmail.com
Internet: <http://www.trezorkiado.fw.hu>
Felelős kiadó: Benczik Mónika

Tartalomjegyzék

Előszó	8
I. IMRE SÁNDOR MŰVELŐDÉSPOLITIKAI NÉZETEINEK KIALAKULÁSA, FORMÁLÓDÁSA	12
1. Imre Sándor „a szociáldemokraták és a katolikusok” oktatással neveléssel kapcsolatos céljairól, nézeteiről (1909).....	22
2. Tudományos viták, pedagógusok, haladás, politika.....	28
2.1. A nyitott tudományos diskurzus és a haladás kapcsolatáról (1909)	28
2.2. Pedagógiai gondolkodás és haladás (1910).....	30
2.3. Pedagógusok és a politika (1911).....	32
II. A KORABELI OKTATÁSI RENDSZER LÁTLELETE A „NEMZETNEVELÉS SZEMPONTJÁBÓL”, S AZ IMRE SÁNDOR SZERINT SZÜKSÉGES, ÉS LEHETSÉGES TERÁPIA	35
1. Diagnózis „a nemzetnevelés szempontjából” (1912).....	35
2. Egy a nemzetnevelés szempontjából optimálisnak vélt terápia körvonala	38
(1912–1914).....	38
3. Kitaró szervezőmunka terve a belátható időn belül valószínűtlen, ám elengedhetetlennek vélt átfogó reform előfeltételeinek megteremtéséért (1912–1914).....	46
4. Exkúrsus I.: Tudós kortárs pályatársak reflexiója, véleménye	49
4.1. Egy konzervatív katolikus professzor: Kornis Gyula értékelése	49
4.2. Schneller István evangélikus professzor a társadalmi nevelésről.....	56
5. Exkúrsus II. Imre Sándor velleitásai.....	64
5.1. A Radikális Párt és a Károlyi-párt művelődéspolitikai programjai.....	64
5.2. Csatlakozása a Magyar Társasághoz	70
6. A református nevelés feladatai – baljós előjelek között	76
III. A „NAGY HÁBORÚ” SODRÁBAN – KÜLSŐ MUNKATÁRSKÉNT A VKM-BEN (1914–1918)	81
1. A háború és az iskola.....	81
1.1. A háború és a pedagógia	82
1.2. Világháború – közerkölcs és háború	86
2. A békére való felkészülés nevelésügyi kérdései – külső munkatársként a VKM-ben.....	93
2.1. A köznevelés egysége és a nemzeti egység	94
2.2. Első munkái, javaslatai a minisztériumban.....	96
2.3. Kétségei, felvetései a háború utáni helyzetre való felkészülés kapcsán	101
2.4. Gr. Apponyi Albert miniszter részvételre kérte „az egységes magyar nemzeti népművelés” kialakításában.....	106
2.5. Exkúrsus III. Adalék a „nemzetnevelés” korabeli recepciójához: Kornis Gyula, Fináczy Ernő, Schneller István, Alexander Bernát játszmája Imre Sándor és Weszely Ödön pozsonyi professzori pályázatának elbírálása során.....	110
2.6. Imre Sándor első átfogó reformjavaslata a VKM számára	128
3. Állásfoglalásai a háború utolsó heteiben, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának időszakában	138
IV. MINISZTERIUMI SZEREPVÁLLALÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI, HELYETTES ÁLLAMTITKÁRI TEVÉKENYSÉGE (1918. NOVEMBER 7. – 1919. MÁRCIUS 21.).....	143
1. „Hogyan lehetséges, hogy engem nevezett ki a forradalmi kormány..., ha nem tartoztam közéjük?”	144
2. Széles hatáskörrel indult, ám fokozatosan szűkülő befolyású tevékenysége a minisztériumban	153
V. ISMÉT A PEDAGÓGIUM ÉLÉN A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS A PEIDL-KORMÁNY IDEJÉN	178
(1919. április 14. – augusztus 6.).....	178
1. Igazgatói, tanári tevékenysége a Pedagógium és a polgári iskolai tanítónőképzők védelmében	178
2. Imre Sándor további reflexiói, feljegyzései a Tanácsköztársaság művelődés- és oktatáspolitikájáról, a KN tevékenységéről	188

VI. ÜGYVEZETŐ MINISZTERI TEVÉKENYSÉGE A FRIEDRICH-KORMÁNY IDEJÉN (1919. AUGUSZTUS 7-15.)	203
1. Váratlan megbízatás	203
2. Egy a nagypolitika világtól, módszereitől idegenkedő, elveihez hű szakértelmiségi a Friedrich-kormányban: Imre Sándor feljegyzései a kormányülésekről.....	209
3. Imre Sándor összegző véleménye a Friedrich-kormány létrejöttéről, tevékenységéről, miniszterelnökről	226
4. Imre Sándor kezdeményezései, törekvései a minisztériumban ügyvezető minisztersége napjaiban	228
VII. ADMINISZTRATÍV ÁLLAMTITKÁRSÁGA (1919. AUGUSZTUS 16. – 1922. JÚNIUS 15.)	244
1. Szigorodó miniszteri ellenőrzés mellett, egyre szűkülő mozgástérrel	244
1.1. Viszonylag nagy hatáskörrel, önmagát is túlterhelve – Huszár Károly minisztersége idején	244
1.2. Haller István miniszter, aki Imre programjának jelentős részét sajátjaként találta, ám alkotóját marginalizálta	263
1.3. Továbbra is szűk hatáskörrel, „ellentmondásos, bizonytalan helyzetben” Vass József minisztersége alatt.....	271
2. Az Imre Sándor által fontosnak ítélt rendeletek, intézkedések a nemzeti önismeret, az együttműködési készség fejlesztésére	292
VIII. VITÁK KERESZTTÜZÉBEN I.	303
A „bűnös, liberális Budapest” községi iskolái államosításának kísérlete 1919–1920-ban.....	306
1. Imre Sándor államtitkár a fővárosi iskolák feletti állami befolyás növelésére irányuló kezdeményezéséről	306
2. A fővárosi törvényhatósági bizottság átszervezésének folyamatáról – röviden	308
3. A VKM tanácskozásai a fővárosi iskolák államosításáról, állami kezelésbe vételéről	310
4. A fővárosi iskolák állami kezelésbe vételére vonatkozó törvénytervezet, s a fővárosi Tanács azt elutasító véleménye.....	316
5. A fővárosi iskolák államosítási tervének visszhangja a sajtóban, a pedagógusok körében, s a Nemzetgyűlésben (1920. április–május).....	324
6. Értekezlet „a fővárosi iskolák államosításáról” az érintett pedagógusok szervezeteinek képviselőivel a VKM-ben, 1920. május 20-án	332
7. A törvényjavaslat indokolása: vádirat a „bűnös, liberális” Budapest oktatáspolitikájáról, pedagógusainak a forradalmakban játszott szerepéről	342
8. Végjáték	350
IX. VITÁK KERESZTTÜZÉBEN II.....	356
Imre Sándor az ifjúság „nemzeti”, „katonás” és testi neveléséről, s a várható békeszerződés nyomán elhelyezendő katonatisztek alkalmazásának lehetőségéről folytatott minisztériumközi viták során 1919. október – 1920. január között	356
X. PERGÓTÜZBEN: „EGY ADAT A »KERESZTÉNY NEMZETI KURZUS« EMBERVADÁSZATAIBÓL”	372
1. Az Imre Sándor ellen folytatott sajtótámadások, vizsgálat, s az általa indított rágalmozgásokról rövid áttekintése.....	372
2. Imre Sándor véleménye a forradalmak utáni felelősségre vonásokról.....	379
2.1. Részlet Imre Sándor 1922. évi publikálatlan visszaemlékezéséből.....	379
2.2. Kiegészítő megjegyzések, források e memoárhoz	387
XI. KÉRÉSZELETŰ ÁLLAMTITKÁRSÁGA, A VKM REFORMJÁRA VONATKOZÓ UTOLSÓ TERVEZETE KLEBELSBERG KUNO MINISZTERSÉGÉNEK ELSŐ HÓNAPJAIBAN	402
XII. KÉNYSZERSZABADSÁGOLÁSA, ÖNVIZSGÁLATA, B-LISTÁZÁSA (1922. SZEPTEMBER 18. – 1924. MÁJUS 22.).....	413
1. Kínzó, szigorú önvizsgálata	414
2. Gr. Bethlen István miniszterelnökhöz írt levele	418
XIII. KONSZENZUSKERESÉSE FIASKÓJÁNAK FORRÁSAI: „A KÖZÖS MUNKA LELKI AKADÁLYAI”	429

1. A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai (1914).....	429
2. Az újjáépítés, a közös munka lelki akadályai (1923)	432
XIV. A KÖZTISZTVISELŐK, PEDAGÓGUSOK FELELŐSSÉGE A NEMZET SORSÁÉRT ...	443
1. A közélet erkölcsi követelményei s a nemzet iránti felelősség.....	444
2. A „nemzetnevelés” fogalmának pontosítása, politikai kisajátítása, újabb megfogalmazása	450
2.1. A nemzet fogalma mai nevelésünkben (1927).....	450
2.2. Imre Sándor reflexiói „a nemzetnevelés” recepciójáról, kisajátításáról, szimplifikálásáról a harmincas és negyvenes években.....	456
2.2.1. Nemzetnevelés és „a neveléstudomány magyar feladatai”	466
2.2.2. Exkurzus: Imre Sándor és Nagy László öröksége, rövid elnöksége a Magyar Gyermektanulmány Társaságban.....	468
2.2.3. A nemzetnevelés fogalmának újabb összefoglalása.....	481
XV. IDŐS EGYETEMI TANÁR AZ ÚJABB VILÁGÉGÉS ÁRNYÉKÁBAN.....	485
1. Nyugtalan idők, nyugodt nevelés.....	485
2. Professzorként, rektorként, egyházi vezetőként a törvényes kirekesztés, s az önkényes erőszak éveiben	487
2.1. Kapcsolata, levelezése a zsidónak született, unitárius vallású Kemény Gáborral, a II. zsidótörvényről, s a pedagógia, pedagógusok feladatairól, az egyetemi hallgatók helyzetéről ...	490
2.2. Egyetemi és egyházi vezetőként 1941–1944-ben.....	496
3. A küldetéses nemzetnevelő utolsó művelődéspolitikai szerepvállalásai a Társadalomtudományi Egyesület elnökeként, s az OKT alelnökeként	501
3.1. Imre Sándor a nevelés válságáról a „28 éves világháborúban”.....	503
3.2. Kétségek közt a lehetetlen megkísérlése: Imre Sándor OKT alelnöksége 1943–1944.....	508
3.2.1. Az „ügyis hiába” és az „annál inkább!” között vívódva.....	509
3.2.2. Imre Sándor művelődéspolitikai hatyúdala: előadása az OKT feladatairól.....	518
3.2.3. Navigare necesse est – lapok az OKT 1943-1944. évi dokumentumaiból.....	525
Epilógus: kortársak Imre Sándorról (Ravasz László, Kemény Gábor, Juhász Béla, a Budapesti Református Gimnázium tanárai, Mester Miklós)	544
Levéltárak, kéziratárak rövidítései.....	553
Felhasznált irodalom.....	553

„Következetességemet elég azzal bizonyítanom, hogy egyik szélsőségeknek sem kellek. A Károlyi-kormány alatt ízig-vérig konzervatívnak, a keresztény kurzus alatt közismert radikálisnak mondanak. ... Ez azt bizonyítja, hogy akkor sem voltam pártember, ma sem vagyok. Akkor is erőm teljes megfeszítésével igyekeztem az iskolát megtartani iskolának, és most sem vagyok részes sem a gyűlölet, sem a türelmetlenség terjesztésében. ... [M]indent elkövettem, hogy ne a tolakodó nagyszájúak és üres politikai törtető, hanem csendes és értelmes nevelő lelkű emberek jussanak vezető állásokba.”
Imre Sándor, 1922. november¹

Előszó

A magyar neveléstörténetben „a nemzetnevelés-elmélet” atyjaként, az egyháztörténetben a Dunamelléki Református Egyházkerület oktató-nevelőmunkáját irányító szakemberként,² egyetemi tanárnaként ismert Imre Sándor (1877–1945) átfogó művelődéspolitikai elképzeléssel rendelkező pedagógus volt. A közoktatási minisztérium helyettes államtitkáráként, ügyvivő minisztereként, s adminisztratív államtitkáráként módja volt megtapasztalni: a politikai-gazdasági-társadalmi realitások, – az egymást váltó, intoleráns rendszerek – milyen korlátok közé szorítják az átfogó reformok magas beosztású szorgalmazóját is. Szereplése a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (a továbbiakban: VKM) – a népiskolai pedagógiai osztály külső előadójaként – 1916 augusztusában gr. Klebelsberg Kuno államtitkár nevében történt felkérésre kezdődött. Majd az immár miniszterként oda visszatért Klebelsberg döntésével ért véget: az 1922. szeptember 18-tól hosszan elhúzódó kényszer-szabadságolása nyomán 1925. január 1-jén.³ Ezt követően 1943–1944-ben, az Országos Közoktatási Tanács (a továbbiakban: OKT) alelnökeként került az országos oktatáspolitikai valamilyen befolyásolására alkalmasnak látszó helyzetbe.

A főcímben jelzett „szélsőségek kora” kifejezést – Hobsbawmtól kölcsönözve, tőle eltérve – szűkítő értelemben használjuk: Imre Sándor országos művelődéspolitikai szerepvállalásai időszakainak (1918–1922 és 1943–1944) megnevezésére.⁴

Imre Sándor a nemzeti egység, a konszenzuális oktatáspolitikai kialakításának fáradhatatlan sürgetője, a közoktatás, s a közszolgálat pártpolitikai és felekezeti semlegességének, az egyetemi autonómiának meggyőződéses híve volt. A pártonkívüli, mérsékelt szakember, fáradhatatlan „társá-

¹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat a „keresztény és nemzeti” kurzus embervadászataiból. 106–107.

² Imre Sándor a VKM-ből történt elbocsátásától, 1925-től haláláig a Dunamelléki Egyházkerület nagyra becsült tanügyi előadója volt. Emellett 1930. október 1-jén az egyházkerület tanácsbírájává választották, majd 1931. február 4-től egy rövid ideig a Magyar Református Egyetemes Konvent tanügyi bizottságának alelnöke volt (mely tisztségéről „Baltazár Dezső miatt” mondott le). (RL C/39. – 13. cs. és RL Elnöki iktatású iratok A/1.c. 1616/1945. és RL püspöki iratok A/1. b. 225/1945. Az egyházkerületben folytatott munkájáról lásd pl. Ravasz László: Imre Sándor. *Protestáns Szemle*, 53. évf. 1944, 169.; Varga Gábor: *Ravasz László és a református oktatáspolitikai Magyarország a két világháború között*. Tézisek. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2011, 5–9.)

³ RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924. Imre Sándor Bethlen miniszterelnökhöz írt 1924. május 22-i feljlesztésében.

⁴ Lásd ehhez Hobsbawm E. J.: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991*. Pannonica Kiadó, 1998.

dalmi hídépítő” tanulságos történetének egyes mozzanatait – előzetes elképzeléseinek formálódását, minisztériumi, majd OKT-beli kezdeményezéseit, s megvalósíthatatlanságuk körülményeit – próbáljuk felidézni e kötetben⁵.

Az olvasóink figyelmébe ajánlandó esetenként hosszan idézett szövegek, köztük egy sor publikálatlan dokumentum közzétételével a 77 éve elhunyt neves pedagógia professzor művelődéspolitikai próbálkozásaira szeretnénk emlékezni/emlékeztetni. Ma már javarészt elfeledett és levéltárakban őrzött, írásai, közéletünk néhány örökzöld, ma is aktuális kérdésével kapcsolatban ismertetik Imre Sándor, a maga idejében (is) kisebbségben maradt, rövid hivatásos oktatáspolitikusi pályájának végét okozó álláspontját.

Lehetséges-e a társadalom széles rétegeit érintő, hosszú távon megvalósítható művelődéspolitikai elképzeléseket, reformokat bizonyos minimális konszenzuális elvek („pedagógiai gondolkodás”) révén, tervszerűen megvalósítani – egy érdekeiben, politikai és világnézetében rendkívül megosztott, „szekértáborokba” tömörült, rendszerváltozásoknak, parlamenti választásoknak kitett országban? S ha nem, vajon miként lenne ez lehetséges? Szükséges-e ez egyáltalán?⁶

Mi legyen a közoktatás célja, miként segíthetné elő hatékonyabban a társadalom, a gazdaság, a kultúra fejlődését? Milyen részt kapjon a mindenkori költségvetésből?

Önállóan gondolkodó, autonóm értékválasztásra, szükség szerinti megújulásra képes, kritikus és önkritikus gyermekek, ifjak szocializációja; vagy a mindenkori kormány éppen uralkodó világnézeti-politikai preferenciáinak hatékony közvetítése, a feltétlenül lojális programozandó állampolgárok nevelése legyen az iskolarendszer, a pedagógusok feladata?

Allami, községi, egyházi és magániskolák együttese alkossa a közoktatás rendszerét (s ha igen, milyen arányban), vagy egységesen, világi iskolákba járjanak a gyermekek/ifjak, vallási-felekezeti szükségleteiket iskolán kívül, egyházi keretekben kielégítve?

Milyen legyen a nemzeti öntudatra nevelés az országban? Hogyan viszonyuljon ez a történelmi, kulturális, vallási hagyományokhoz, más nemzetek, nemzetiségek, s a nemzetközi együttműködés megítéléséhez? Miként alakuljon az országban élő nemzeti kisebbségek oktatása?

Milyen legyen az oktatásirányítás rendszere? A választásokon győztes pártok képviselői adják az ágazat minisztériumának vezetőit, vagy pártsemleges, csak „a pedagógia” elveinek elkötelezett szakemberek?

Szükséges-e, s ha igen, miként lehetséges a társadalom széles rétegeinek bevonása a művelődés-és oktatáspolitikai országos és lokális irányainak meghatározásába? A társadalom egészének iskoláztatási lehetőségeit jelentősen befolyásoló döntések, reformok kialakításakor elégséges-e az államapparátus és az országgyűlés döntése, vagy az előkészítés során, – a megvalósítás sikerének esélyeit növelve – elengedhetetlen a szakértő pedagógustársadalom, az érintettek, s a társadalmi „felhasználók” (szülők, diákok, munkaadók, munkavállalók stb.) véleményének, elvárásainak komoly figyelembevétele?

Összeegyeztethető-e egyáltalán a kritikai értelmiségi szerep a vezető politikai szerepvállalással?

Mit követel a jó köztisztviselői munka? Szakszerű, tárgyyszerű, párt- és felekezeti elfogultságtól való mentességet? Vagy éppen ellenkezőleg: mivel az ilyen objektivitás egy rendkívül megosztott társadalmi-politikai közegben lehetetlen: feladata a mindenkori kormányzópárt, s a politikailag befolyásos felekezetek, illetve saját felekezete nézeteinek, értékrendjének, érdekeinek lehető legteljesebb érvényesítése a művelődés-, az oktatás- és a fiskális politika területén?

⁵ Kötetünk több részletének korábbi variánsa megjelent, vagy megjelenés alatt áll különböző folyóiratokban, tanulmánykötetekben. Felsorolásukat lásd az irodalomjegyzékben!

⁶ Ezen és többi kérdéseink természetesen túlmutatnak kötetünk témáján – de talán tanulságos adalékokkal szolgálhatunk értelmes felvetésükhöz. Lásd ezekhez például újabban: a Boros Tamás és Filippov Gábor szerkesztette kötetet és Berényi Eszter, Éber Márk Áron, Huszár Ákos, Knausz Imre, Krekó Péter, valamint mások tanulmányait az irodalomjegyzékben!

Az egyetemi autonómia, vagy a miniszter álláspontja domináljon az egyetemi tanári kinevezések alkalmával, s a képzési programok, követelmények megfogalmazásakor? A megtisztelő professzori állásra esélyes jelöltnek meg kell ragadnia a lehetőséget, bárhonnan támadjon is az? Vagy szakmai-etikai megfontolásból ki kell tartania a professzionális, tudományos, akadémiai kiválasztási követelmények, s az egyetemi autonómia eszméje, a fair play szabályai mellett, még akkor is, ha ebből számára – átmenetileg, vagy végleg – eleshet e pozíció megszerzésének esélye?

E kérdésekre nap, mint nap tetteikkel válaszolnak hasonló helyzetben lévő polgártársaink. Talán nem érdektelen figyelmükbe ajánlani Imre Sándor egy évszázaddal ezelőtti – egyebek között – a felsorolt kérdéseket érintő álláspontját. Olvasóink majd eldöntik, mi a véleményük a figyelmükbe ajánlott szövegekről. Köztük gr. Apponyi Albert leveléről, Imre Sándornak az ügyvezető Friedrich-kormány tevékenységére vonatkozó memoárjáról, vagy az – éppen elbocsátott államtitkár – Bethlen István miniszterelnökhöz intézett levelében foglaltokról, a magyar társadalom látteleiről, s egyéb, eddig javarészt publikálatlan, vagy feledésbe merült előterjesztéseiről, terveiről, visszaemlékezéseiről, írásairól.

Álláspontjuk kialakításához a figyelmükbe ajánlott szövegeket felvezető és követő elemző megjegyzésekkel, a bőséges jegyzetekkel, további információval szeretnénk szolgálni a közölt, illetve újra felidézett írások keletkezési körülményeinek megértéséhez, s értelmezésükhöz. Remélve, hogy ezek révén hozzásegíthetjük olvasóinkat a nemzeti egységet a „nemzetnevelés”, a generális oktatási, művelődéspolitikai reformok révén megvalósítani próbáló jeles pedagógus minisztériumi próbálkozásainak értékeléséhez.

Kötetünket olvasva, *talán nemcsak története krónikásában, hanem a figyelmével megtisztelő olvasóban is felmerül a kérdés: vajon ment-e az e könyvben felidézett évszázados történethez képest a magyar „világ elébb”?⁷ Miben igen, s miben nem? E kérdések megválaszolása olvasóinkra, s a pedagógia, az oktatáskutatás, a politológia, a szociológia stb. szakavatott képviselőire marad.*

A kötetet jegyző történész feladata csak az egy évszázaddal ezelőtt történeteknek – képességeihez és „személyes tudásához”,⁸ szocializációjához képest – korrekt rekonstruálására való törekvés lehet. Ezen kísérlet során a szerző – a választott módszer, a lehetséges terjedelem folytán – bizonyos szempontok, tevékenységek előtérbehelyezésére, mások valamelyes, vagy teljes figyelmen kívül hagyására kényszerül.⁹

A nyelvezetében is rendkívül megosztott magyar társadalom különböző beállítódású olvasóihoz egyaránt szólni kívánván, Imre Sándor munkáinak, s levéltári iratoknak a felvonultatásával, megszólaltatásával, s azt követő elemzésével, dokumentatív elbeszélő módszerrel keresünk *adalékokat* a történetét érintő következő kérdések megválaszolásához:

1. Vajon milyen tanulmányok, művelődés- és oktatáspolitikai tervek, motívumok vezethették az akkoriban középkorú, doktorátussal és kétszeres magántanári minősítéssel, több általa megírt szakkönyvvel rendelkező tudós polgáriiskolai tanítóképzős tanárt, igazgatót arra, hogy bármilyen formában is szerepet vállaljon a művelődéspolitikai országos irányításában?
2. Melyek voltak azok a sajátos körülmények, melyek – a 20. század elején addig elképzelhetetlenül – egy olyan kiváló tanárembert, amilyen Imre Sándor volt, 1918 novemberében a VKM irányítói közé, helyettes államtitkári pozícióba emeltek?¹⁰

⁷ Távoli utalás Vörösmarty Mihály: Gondolatok a könyvtárban című versének megfogalmazására.

⁸ „A személyes tudás intellektuális elkötelezettség, és mint ilyen óhatatlanul kockázatos. Csak olyan állításokról mondhatjuk, hogy képesek ezt a fajta objektív tudást közvetíteni, amelyek hamisak is lehetnének. *Könyvem minden állítása az én személyes elkötelezettségem: ezek az állítások ennyire és semmi többre nem tartanak igényt*” – írta, a jelen kötetre is érvényesen – Polányi Mihály. (Polányi Mihály: *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához*. I. Atlantisz, Bp. 1994, 12. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹ Így szinte teljesen figyelmen kívül marad Imre Sándor – mások által jól feldolgozott – pedagógia tanári, pedagógusképző, egyetemi munkássága, folyóirat-szerkesztő tevékenysége, egyházi vezető munkája stb.

¹⁰ 1923. november 12-én Bárány Gerő miniszteri tanácsos fogalmazta meg Imre Sándornak: bár ő „nem politizált”, de „mégiscsak a politikának, mondjuk, a világpolitikának kell tulajdonítani, az állásomat, hiszen... ha nincs forradalom nem valószínű, hogy államtitkárrá lehettem volna” – emlékezett Imre Sándor. Válaszában megerősítette: „a forradalom

3. Miként volt lehetséges, hogy az „őszirózsás” forradalom idején helyettes államtitkárrá (1918. 10. 09. – 1919. 03. 21-ig) kinevezett Imre Sándor, az első ellenforradalmi kormányok idején ügyvezető miniszteri (1919. 08. 07–15.), illetve adminisztratív államtitkári (1919. 08. 16. – 1922. 09. 18.) szerepben tevékenykedjen?
4. Milyen főbb törekvések jellemezték minisztériumi tevékenységét, s mit sikerült ezekből megvalósítania?
5. Mik voltak a minisztériumon/népbiztosságon¹¹ belül kétszer is bekövetkezett elszigetelődésének, hatáskörvesztésének, majd eltávolításának közvetlen és általános okai?
6. Miként élte meg, utólag miként értékelte Imre Sándor szerepvállalása eredménytelenségének okait, körülményeit, s a „nemzetnevelés” fogalmának/projektjének mások által történt kisajátítását, torzítását?
7. Vajon mi vezethette Imre Sándort 1943 tavaszán–nyarán arra, hogy a második világháború utolsó éveire elvállalja az Országos Közoktatási Tanács alelnökének – tényleges pedagógiai irányítójának – szerepét, s vajon mire jutott akkori munkájával?

Mindezek révén *néhány – eddig talán kisebb figyelmet kapott – vonással szeretnénk gazdagítani egy a szélsőségek korában is társadalmi, művelődéspolitikai konszenzusereső értelmiségi: a pedagógus Imre Sándor portréját, s a korabeli magyar társadalom képét*. Remélve: az ifjabb kutatói nemzedék, s az érdeklődő olvasók némi hasznát veszik a kötetben foglaltaknak. Miben sikerült közelíteni e szándék megvalósulásához, s miben nem, ezt ők fogják – az általuk preferált értékek, szempontok szerint – megítélni. Véleményüket érdeklődéssel várom és előre is köszönöm!

Köszönettel tartozom a Ráday Levéltár levéltárosainak: Dr. Szatmári Juditnak, Nagy Editnek, Dr. Szabó Katalinnak, s a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és Budapest Főváros Levéltárában dolgozó kollégáknak, különösen Dr. Sipos Andrásnak. Hálás vagyok az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban serénykedő Bakó Katalinnak, Dr. Bogdán Melindának, Bognár-Nagy Máriának, Borostyániné Rákóczi Máriának, Budaházy Ibolyának, Dr. Varga Katalinnak; valamint az ELTE könyvtárosainak: Dr. Bodnár Ilonának, Réder Krisztinának s Bencsikné Rákosi Zitának az anyaggyűjtéshez nyújtott segítségért, valamint Csengeri Andreának és Benczik Mónikának a kötet megformálásához, megjelentetéséhez való önzetlen hozzájárulásukért.

Budapest, 2022. július 27.

Donáth Péter
donathpeter48@gmail.com

előtt valóban lehetetlen lett volna, hogy egy közönséges tanár, bármilyen alkalmas lehetett is, közoktatásügyi államtitkár lehessen”. (RL C/39. 13. cs.)

¹¹ A VKM-et 1919. január 22-én kettéválasztották. Nagyobb részéből – a vallását nem gyakorló, (zsidó származású) református Kunfi Zsigmond (1879–1929) vezetésével – létrejött a vallásirányítástól független Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban KM), majd a Tanácsköztársaság kikiáltásával 1919. március 21-én a Közoktatásügy Népbiztossága, a továbbiakban KN. (Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2021, 47.)

I. IMRE SÁNDOR MŰVELŐDÉSPOLITIKAI NÉZETEINEK KIALAKULÁSA, FORMÁLÓDÁSA

A neveléstörténeti szakirodalomban kompetens szerzők tanulmányozták, összefoglalták Imre Sándor „nemzetnevelési” rendszerének forrásait, kialakulását, fejlődését, főbb tanulságait és recepcióját.¹² Jelen sorok írója történészként aligha vállalkozhat arra, hogy e nézetrendszer hozzájuk mérhető árnyalt neveléstudományi elemzését adja, de témánk szempontjából ez nem is szükséges. Megelégedhetünk azzal, hogy jelezzük: Imre Sándort magyar irodalom- és neveléstörténeti kutatómunkája, külföldi tanulmányai, s a korabeli német és magyar szociáldemokraták oktatással-neveléssel kapcsolatos állásfoglalásainak tárgyyszerű összefoglalása s kritikája, valamint széles körű gyakorlati tapasztalatai vezették az akkori magyar oktatási rendszer átfogó bírálatához.¹³

Az ötgenerációs protestáns értelmiségi családból¹⁴ származó Imre Sándor – akinek nagyapja és édesapja is professzorként fejezte be pályáját – még 17 éves sem volt, amikor 1894-ben, korengedménnyel a kolozsvári egyetem hallgatója lett. Magyar–német szakon tanult, s elsősorban Schneller István hatására érdeklődése mindinkább a pedagógia felé fordult.¹⁵ Mindazonáltal doktorátusát magyar irodalomtörténeti témából védte meg 1899-ben. A következő két év során Heidelbergben, Freiburgban, Strasbourgban, Lipszében, Halléban, Berlinben, Jénában a kor ismert professzorainál folytatott irodalmi, pedagógiai, filozófiai, szociológiai tanulmányokat, s látogatott ottani iskolákat. „Mindez megvilágosította bennem a nevelés nemzeti jelentőségének tudatát” – vallotta utóbb.¹⁶

¹² Kornis Gyula: *A nemzetnevelés rendszere. Imre Sándor. Egyetemi működésének harmincadik évfordulójára.* (1935). In: Kornis Gyula: *Tudós fejek.* Franklin Társulat, Budapest, 1942, 26–29.; S. Heksch Ágnes: *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1969; Kóte Sándor: *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1978, 214–238.; Pukánszky Béla: *Imre Sándor Neveléstana,* 1995, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:t0Oq4DORZ_8J:www.pukanszky.hu/imre.doc+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu (Letöltés: 2021. április 17.); Ronkoviczné Faragó Eszter: *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában.* Comenius, Pécs, 1999; Szűts-Novák Rita: *Az Imre Sándor-kultusz – a pedagógus munkásságának szakirodalmi vetülete. Közéletek,* 2018/1–2. sz. 45–52. stb.

¹³ Lásd ehhez pl. Imre Sándor: *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről.* Budapest, 1904; Imre Sándor: *A nevelés sorsa és a szocializmus. Az iskolai nevelés lehetőségei és a szocialisták nézetei a nevelésről. A tárgyias nevelői gondolkodás érdekében.* Budapest, 1909, 1920; Imre Sándor: *Széchenyi és a nemzetnevelés.* Kolozsvár, 1910; Imre Sándor: *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődéspolitikához. Írta és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület Szabadiskolájában előadta Dr. Imre Sándor.* Budapest, 1912 stb.

¹⁴ Lásd róluk Ravasz László: Imre Sándor. *Protestáns Szemle,* 53. évf. 1944, 161–162.

¹⁵ Negyedéves korában az „Eötvös József nézetei az oktatásra vonatkozó állami jogokról és kötelességekről” írt dolgozatával pályadíjat nyert. (RL C/39. 13. cs. 1908. augusztus 6-i önéletrajzában). Imrének Schneller István elméletéhez való viszonyáról lásd Ravasz: Imre, 166–167.) Imre Sándor Schneller István egyetemi tanár iránti nagybecsülését jelzi, hogy 1906-ban esküvői tanújának kérte fel, neki ajánlotta a „Nemzetnevelés” c. munkáját. Majd adminisztratív államtitkár korában, 1920. július 1-jén, hivatalos levélpapíron írt levelében őt „Mélyen Tisztelt Tanár Úrnak” szólította. (RL C/39. 27. cs.; Lásd továbbá Schneller Istvánról lásd Pukánszky Béla: *Személyiségpedagógia és tanárképzés. Schneller István munkássága.* Kandidátusi értekezés. Szeged, 1989; Pukánszky Béla: *Schneller István.* Budapest, OPKM, 1990; Kékes-Szabó Mihály – Pukánszky Béla szerk. *Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen 1872–1934. A tantervelmélet forrásai* 20. Országos Közoktatási Intézet, h. n. 1998, 173–233.; Ronkoviczné: *A pedagógia,* 34–38.; Ravasz: *Schneller István és Imre Sándor,* 371–390.; Németh András: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciók hatásai, nemzeti sajátosságok.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2005, 302–307.)

¹⁶ RL C/39. 13. cs. 1917. október 30-ai önéletrajzában. Korai munkáihoz lásd pl. Szűts-Novák Rita: *Imre Sándor (1877–1945) megjelenése és megjelenítése a 20. század első felében a Protestáns Szemle hasábjain.* In: Kiss Gábor szerk. *Fiatal kutatók és doktoranduszok IX. teológus-konferenciája 2019. Doktoranduszok Országos Szövetsége,* Budapest, 2020, 338–341.

Utolsó írásai egyikében – 1944-ben – így emlékezett a Ferenc József Tudományegyetemen tapasztalt légkörre, s életre szóló tapasztalataira:

„Az egész ország valamennyi tájáról gyűltünk össze, és keresés nélkül is összehasonlítottuk magunkat másokkal; az alföldi, a dunántúli, felvidéki, erdélyi sokszor csodálkozva hallgatta a többiek gondolatait, tapasztalatait, keserűségét és törekvéseit; *közelebb jutottunk a magyarság összetételének bonyolultságához.*

Szorosan együtt voltak a sok felekezet hívei; észrevettük a különféle egyházi iskolák nevelésében volt különbségeket. Némelyek itt ismertük meg a többiek jellemző vonásait, de nem emlékezem egyetlenegy esetre sem hallgató koromból felekezeti összeütközésre, avagy csak tervszerű elkülönülésre sem. Akkor ugyan más is volt a közszellem, jóllehet éppen a 90-es évek közepén már elkezdődött a változás. De mi itt ebből nemigen éreztünk semmit; az embert néztük.

Ugyanezt mondhatom nemzetiségi tekintetben is: mindegyik nemzetiség fiai együtt voltak; *itt ismertük meg valamennyien magyarok és nem magyarok a többit, a más nyelvűeket; egészen személyes alapon vagy a tanulmányok közössége miatt tárgyi alapon barátságok is szövődtek közöttünk.* E tekintetben mégis van olyan emlékem, ami nem engedi, hogy erről, magyarok és a többiek akkori kapcsolatáról, csak megnyugvással szóljak. *Voltunk, akiknek a gimnáziumban is voltak más nyelvű tanuló társaink (németek, románok és szerbek), s akik az iskolából is, hazulról is a békesség, megértés, megbecsülés szellemét hoztuk magunkkal, ezt egyik tanárunk nemcsak örömmel látta, hanem tudatosan erősítette, olyan tanárunk nem is volt egyetlenegy sem, aki gyengítette vagy ellenezte volna; viszonzásra azonban nemigen találtunk.*

Voltak közöttünk az ifjúsági egyesületekben is románok, a szászok sem vonták ki magukat egyes esetekben a személyes érintkezésből, de nekik is, a románoknak is megvolt a külön tömörülésük. A mieink a szász és román ifjúsági egyesületekkel tudtommal... hivatalos érintkezésben nem állottak – nem a mi vonakodásunk miatt. Ezt nyilvánvalóan az egyetemen kívül levő okok és törekvések magyarázták.

Ez az ügy megkívánja, hogy egy szót még szóljak a régi kolozsvári egyetemnek a politikához való viszonyáról. Akkor nem tudtam, de jó ideje már tudom, hogy más oldalról a kolozsvári egyetemet politizáló egyetemnek tartották és hirdették. Leghatározottabban mondhatom, hogy nem akart az lenni, és nem is tapasztaltunk semmi ilyet. Igenis, *magyar egyetem volt, s a magyar művelődés ügyét becsülettel szolgálta. De ebben sohasem tapasztaltam ellenséges indulatot nem magyarok irányában, sem egyesek iránt, sem egyik nemzetiség iránt sem*” – írta Imre Sándor,¹⁷ majd hozzátette: „ma is a régi egyetem szellemét hordom és ápolom magamban; ez a szellem egységben, a tudományok egységében láttatta velünk az összes szaktudományokat és arra szoktatott, hogy *emberek és intézmények egyéniségébe igyekezzünk belelátni*”.¹⁸

Szak-, majd pedagógiai vizsgát tett, s 1900–1908-ig a kolozsvári református főgimnázium tanára, a népiskolásokat és egyetemistákat is magába fogadó internátusának vezetője, s egy rövid ideig a „progimnázium jellegű elemi iskolájának” igazgatója volt.¹⁹

1901. szeptember 7-i tanári székfoglaló beszédében örömét fejezte ki, hogy „az emberiség haladásával, a nemzeti törekvésekkel alapelveinél fogva egybeforrott” egyháza iskolájában nyílt meg előtte a munkálkodás lehetősége. A korban uralkodónak látott „nemzetiség eszméjével” kapcsolat-

¹⁷ Imre Sándor: A Ferenc József Tudományegyetem a századforduló táján. (Eredetileg megjelent: Kolozsvári Tudományos Könyvtár 3. Kolozsvár, 1944, 18–19.) Újra közölte: Kincses Kolozsvár 2. Magyar Hímondó Szerk. Bálint István János. Budapest, 1987, 73–74. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁸ Idézi Kemény Gábor: Imre Sándor életműve (1877–1945). *Embernevelés*, I. évf. 1–2. sz. (1945. szeptember–október) 70.

¹⁹ RL C/39. 13. cs. 1917. október 30-i önéletrajzában. Lásd továbbá Dávid Gyula: Imre Sándor tanári évei a kolozsvári Református Kollégiumban 1900–1908. In: Gombos szerk. *Imre Sándor emlékkötet*, 17–19.

ban – az erdélyi közegben félreérthetetlenül – hangsúlyozta, hogy a nemzetek küzdelmében „*a magyar nemzetnek külön kötelessége..., hogy magát a magyarságot erősítse. Elsők vagyunk a hazában szám szerint, elsőnek kell lennünk szellemi téren is. [S]zellemi úton kell véglegesen megállapodni a magyarság uralmának is ezen a földön*”.²⁰ Az ezzel kapcsolatos méltányosságra és az iskola keresztyén jellegére utalva kiemelte, hogy „*a biblia mindenki kezében az emberi egyenlőséget és szabadságot jelenti, s mutatja az őszinteséget, mely ezekhez tartozik. ... [K]ívánja tőlünk az igazságért való lelkesedést. E fogalom kifejtése és alkalmazása a protestáns nevelés jellegzetes sajátossága*”.

Majd mintegy vezérlőeszméjéül hozzátette: „Az igazság hatalom. Akiben megvan, az igyekszik a maga emberi feladatát felismerni és teljesíteni.” *A jövőre tekintő iskolában, mely „a fejlődést szolgálja, tehát nem köti meg nevelésével senki szárnyait”, „a keresztyén szellemet ismerem vezetőmnek, azt az emberszeretetet, mely az egyest keresi, de benne igazságosan az egész alkatrészét látja*”.²¹ Ifjú tanárként megfogalmazott pedagógiai elveire, mint maradandókra évtizedek múltán többször is visszautalt kéziratok memoárjaiban.

1920. január 20-án így írt akkori tevékenységéről: „8 évig felekezeti gimnázium tanára voltam, ezalatt az ottani más felekezeti (római katolikus, unitárius) középiskolák tanáraival a legjobb viszonyt tartottam fenn s a különböző iskolák tanítóit, tanárait egyesíteni törekedtem. Éppen az erdélyi magyarság sorsát ismerve,²² végzetesnek tartottam a felekezeti széthúzást. 1908 nyarán az Országos Középiskolai Tanáregyesület budapesti közgyűlése alkalmával minden felekezet tanárainak a nemzeti feladatban való egyesüléséről beszéltem”.²³

Bekapcsolódott a Magyar Pedagógia és a Család és Iskola c. folyóiratok munkálataiba is.²⁴ Széchenyi műveit, s a magyar irodalom- és neveléstörténet jeles képviselőinek munkáit tanulmányozva, elemezve 1904. december 6-án – immár a magyar neveléstörténetéből – magántanári képesítést szerzett a kolozsvári egyetemen.²⁵

Nem kerülte el figyelmét *az iskolán kívüli művelődés* sem: tisztségeket vállalt az Erdélyi Múzeum Egyesületben, a Magyar Pedagógiai Társaságban (a továbbiakban MPT), a Magyar Pestalozzi Társaságban, s a Gyermektanulmányi Társaságban, majd később – immár Budapesten – a Magyar Társaságban is.²⁶

A szemlélete kialakulását befolyásoló hatásokról – évtizedek múltán – egy kéziratában így nyilatkozott:

²⁰ Lásd ehhez Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 312–317.

²¹ Imre Sándor: *A magyar nevelés körvonalai. Tizenkét dolgozat*. Budapest, 1920, 1–7. (Kiemelések tőlem – D. P.)

²² Lásd ehhez pl. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében*. Merkantil, Budapest, 1935, 7–66.; Nagy György: *Erdélyi magyar szellemi élet 1918–1921 között*. In: Lackó szerk. *Filozófia és*, 165–195.

²³ BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a rágalalmazási sajtópert kezdeményező beadványa 5. oldalán. Lásd ehhez Imre Sándor: *Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről*. In: Lukinich Imre (szerk.): *Nagyenyedi album*. Kiadja a Nagyenyedi Bethlen-kollégium volt Diákjainak Testvéri Egyesülete, Budapest, 1926, 25–38.

²⁴ 1913 januárjától a Magyar Pedagógia szerkesztője és a Néptanítók Lapjának belső munkatársa lett egészen a VKM-be való főállásban való szerepvállalásáig. (RL C/39. 13. cs. 1917. október 30-i önéletrajzában.) Doktori téziseiben Varga Gáborné azt írta, hogy Erdélyben Ravasz László kezdeményezésére Imre Sándor és Makkai Sándor „Út” címmel teológiai folyóiratot hoztak létre. Valójában Imre Lajos szerepelt a folyóirat szerkesztői között. (Varga: Ravasz, 4.; Makkai Sándor: *Szolgálatom. Teológiai önéletrajz 1944*, <https://mek.oszk.hu/11300/11347/11347.htm#2> 2021. 04. 09. letöltés) A Család és Iskoláról lásd Nóbik Attila: *A dualizmus kori pedagógiai közélet jellemzői a Család és Iskola példáján*. In: Fízel Natasa – Nóbik Attila szerk. *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2014, 189–206.

²⁵ RL C/39. 13. cs. 1908. augusztus 6-i önéletrajzában. 1912 nyarán, a budapesti egyetemen is magántanári képesítést szerzett. (RL C/39. 13. cs. 1917. október 30-i önéletrajzában.)

²⁶ „Politikai és hasonló mozgalmakban nem veszek részt, de kötelességemnek tartottam, hogy szolgálatára álljak a művelődés ügyét szolgáló, hivatásommal rokon testületeknek” – írta, a pártpolitikára vonatkozóan egész életére igaznak bizonyult credo-ját megfogalmazva 1908. augusztus 6-i önéletrajzában Imre Sándor. (RL C/39. 13. cs.) 1913-tól a Magyar Filozófiai Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmányi tagja is lett.

„1897-ben kezdett, s azóta meglehetősen kiterjedt irodalmi tevékenységem célja: a magyar nevelés kialakítása. *A nevelői gondolkodás középpontjául a nemzetet tekintem... Gondolkodásomat nem idegenek, hanem leginkább magyarok termékenyítették.* Elsősorban atyám,²⁷ aki a maga orvosi és orvosnevelői hivatását nagy, nemzeti feladatként tölti be, s akinek hatását gyakorlati és elméleti pedagógiai foglalkozásom közben máig lépten-nyomon érzem. Az övétől el nem választható bennem nagyapám²⁸ hatása, aki a magyar nyelvet és irodalmat filozófus módjára búvárolta, s tudom, hogy életem egész irányát meghatározta az, amit tőle példaként láttam, és tudós beszélgetéseinkből megértettem. Az ő hatásuk alatt ragadta meg érdeklődésemet kolozsvári professzorom, Schneller István fejtegetése a személyiségről,²⁹ a nemzeti elemnek a nevelésben való jelentőségéről. E három, teljesen egybefonódó szál vezetett a magyar pedagógiai gondolkodás múltjának tanulmányozására, és azt hiszem, hogy írásaimban e három férfiúén kívül Zrínyinek, Apáczainak, Kármán Józsefnek, Wesselényinek, Eötvösnek, és különösen Széchenyinek a lelkéből is tükröződik valami.”³⁰

Plasztikusan jelenik meg mindez, 1904 decemberi magántanári próbaelőadásának szövegében, melyet utóbb kétszer is (1915-ben és 1920-ban) megjelentetett „A magyar nevelés történetének jelentősége” címmel.³¹ A későbbiekben talán legnagyobb visszhangot kiváltó „Nemzetnevelés” címmel megjelentetett tudományos kötete előhímökének tekinthető előadásban hangsúlyozta a tudományos kutatás létét biztosító „igazság és szabadság” jelentőségét. Azt, hogy művelője kritikus kölcsönhatásban legyen a kor uralkodó jelszavaival, irányzataival. Nem szabad egyoldalúan hatásuk alá kerülnie, ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztenie sem azokat, hiszen azok az adott korszak viszonyait, elvárásait is hordozzák a tárgyyszerűen vizsgálódó kutató számára. A korszak pedagógiai irányzatai tanulságaként az általa igen tanulságosnak és ösztönzőnek tekintett „egyéni nevelés”, a „társadalmi nevelés”, látszólagos szembenállásával szemben, a „személyiség nevelését” középpontba helyező irányzatot nevezi meg – az általa kívánatosnak vélt – „nemzeti nevelés” irányába vezetőnek. Utóbbi az egyéniség és a közösség kölcsönhatásában látatja a kívánatos nevelés útját.

Márpedig – a kétszer is hivatkozott Schneller István nyomán – Imre Sándor szerint „ha a társadalmi nevelésnek határozott értéket akarunk adni, oly kört kell az egyén számára megállapítanunk, mely elég tág arra, hogy benne az egyes az egészet láthassa, s viszont elég szűk is, hogy az egyes egyénisége kifejlődhessen és megfelelően érvényesülhessen. Ez a kör csak a nemzet lehet, s az a nevelés, mely az egyénben a közösség tagját, és a közösség körében az egyéniséget elismeri, a nemzetnevelés. ... [A]z egyesre nézve a nemzet jelentvén az egészet, az emberiséget, s a nemzetek kifejlődése lévén az emberiség fejlődésének alapja: a nevelés célja a nemzetben van, s a nemzeti cél megvalósítása ezáltal az egész emberiségre vonatkozó célnak is az elérése. Mivel pedig az egyes a nemzetben érvényesül, viszont a nemzet az egyesek által emelkedik, ezért a nemzetnevelés az egyesre nézve nemzeti nevelés”.³²

²⁷ Imre József (1851–1933) szemész, egyetemi tanár, felsőházi tag volt.

²⁸ Imre Sándor (1820–1900) nyelvész, irodalomtörténész, folklorista, az MTA tagja, s a 19. századi előfutárok nézeteinek hatásáról lásd Imre László: Imre Sándor és a 19. század. In: Gombos Norbert szerk. Imre Sándor emlékkötet. 9–16. és Szűts-Novák Rita: „Ha méltóságod e tanulmányt olvasásra méltatná...” A két Imre Sándor és Gyulai Pál levelezésének nemzetneveléssel kapcsolatos interdiszciplináris jelentősége. (U. ott. 165–177.)

²⁹ Lásd ehhez pl. Pukánszky Béla: Schneller István morálpedagógiai rendszere. A háromlépcsős etikai fejlődés. *Iskola-kultúra*, 1999. decemberi sz. 40–51.

³⁰ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 110–111. (Kiemelés tőlem – D. P.) Írásait Wesselényiről, Széchenyiről, Eötvösről lásd Imre: *A magyar*, 1920. u. ott. 22–70. Imre Sándor történelemhez való viszonyáról lásd Ravasz: Imre, 163. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³¹ Imre: *A magyar*, 1920, 8–21.

³² Imre: *A magyar*, 1920, 12–13. (Kiemelés tőlem – D. P.) E gondolat forrásait tekintve figyelemre érdemes, hogy R. D. Jachmann – a J. G. Fichte képével a borítóján megjelenő Archives Deutscher Nationalbildung kiadója – már 1812-ben úgy vélte: „Az individuum nevelése olyan nemzetnevelés, amely különös tekintettel van az egyén meghatározó érzéki és szellemi tulajdonságaira, és a nemzetnevelés olyan általános emberré nevelés, amely különös tekintettel van

A magántanári címre pályázó ifjú Imre Sándor olvasatában a nemzetnevelés Széchenyi István által „kijelölt lényege: minden nemzetben sajátosságainak megőrzése és szeplőtelen mivoltában való kifejtése, erőinek és erényeinek nemesítése, hogy így végcéljához az emberiség feldicsőítéséhez közleltsen a nemzet”. A nemzeti nevelés sajátosságainak feltárása „a nemzeti neveléstudomány feladata”.³³

Ebben áll a neveléstörténeti kutatások jelentősége, melyek ki kell, hogy terjedjenek a nevelés vezető eszméinek és intézményeinek történetére egyaránt. Különös figyelmet érdemel e tekintetben a 19. század első harmada, melynek gondolkozása – Imre véleménye szerint – „határozottan nevelői, nemzetnevelői gondolkodás, a politikája is nevelés, bár nem az iskolákban szervezett nevelés”.³⁴ Az ily módon „kiszélesített” nemzetnevelés fogalma „jelentőség tekintetében mindennek föléje emelkedik, és minden nemzeti tevékenységnek alkotóeleme. Ezért a nevelés nemzeti történetét keresve minden adat becses” – hangsúlyozta Imre Sándor, a történet fordulópontjaként, és a jelenhez kötő kapcsolatként kiemelve báró Eötvös József hagyatékát.³⁵

*Az oldalakon keresztül részletezett módszereivel munkálkodó magyar neveléstörténeti kutatástól azt várta, hogy „alapjává lesz 1. a neveléstudomány további fejlődésének, melyet a nemzetnevelés irányában kijelöl. 2. a köznevelés tudatos fejlesztésének, 3. a művelődéstörténetnek, és 4. a mélyen látók szemében irányt jelöl a nemzeti sajátosságokon épülő nemzetfejlesztő politikának”.*³⁶ Legalábbis részben ezen igencsak ambiciózus kutatási, nevelési és köznevelésszervezői program határozta meg Imre Sándor tevékenységét a következő évtizedekben.³⁷

1908-tól már a fővárosban tevékenykedett: a polgáriiskolai tanítóképző intézet pedagógia, lélektan, logika, filozófia tanára, s a gyakorlati képzés irányítója lett.³⁸ Akkoriban a népiskolai tanító(nő)képzők tanárainak többsége a polgáriiskolai tanítóképző elvégzése után folytatta tanulmányait a tanítóképző-intézeti tanárképző tanfolyamon, ahol Imre Sándor gyakorlatiképzés-vezető volt. Így Imre Sándor többségüket személyesen is megismerte, s általuk és a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületével való szoros kapcsolata, valamint képesítő vizsgáikon való részvétele révén alapos ismereteket szerzett az elemi iskolai tanító(nő)képzés területén is. A kolozsvári iparostanonciskolában vizsgáltnök volt. A kereskedelmi iskolai tanárképzés számára elkészítette a tanárjelöltek pedagógiai-filozófiai és gyakorlati képzésének tervezetét.³⁹ Így, miután 1915-ben az Országos Közoktatási Tanácsnak, illetve a miniszter által kiküldött szakbizottságának⁴⁰ is tagja lett – kortársai közül kiemelkedve, viszonylag fiatalon –, szinte teljes körű áttekintést szerzett magyarországi köz- és felsőoktatás, s a közművelődés területén.

a nemzet meghatározó sajátosságaira”. Idézi Dévényi Anna: *Nemzetnevelés-parafrazisok. A nemzetépitéstől a hatalomkoncentrációig*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020, 23.

³³ Imre: A magyar, 1920. 13. Legrészletesebb kifejtését lásd Imre Sándor: *A neveléstudomány magyar feladatai*. Értekezések a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből. Acta Litterarum Ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Iosephinae, Sectio: Philosophica, Tom VI. Fasc 1. 1935–1936. Szeged, 1935, 1–135.; Lásd ehhez Dévényi: *Nemzetnevelés-parafrazisok*, 43–44.

³⁴ Imre: A magyar, 1920.

³⁵ Imre: A magyar, 1920, 18–20. (Kiemelés tőlem – D. P.) Erről a hagyatékról külön is megemlékezett 1913-ban lásd uo., 54–70.

³⁶ Imre: A magyar, 1920, 21. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁷ Leghosszabban, legalaposabban írt erről Imre: A neveléstudomány magyar feladataiban.

³⁸ A Pedagógiumban folytatott tevékenységéről lásd pl. Imre Sándor: A polgári iskolai tanítójelöltek pedagógiai tanulmányai. *Polgáriiskolai Közöny*, 1910, 6. 177–184. és 7. sz. 209–221.; Tóth Gábor: Imre Sándor és a Paedagogium. *Magyar Pedagógia*, 98. évf. (1998) 2. sz. 99–122.; Ronkoviczné: A pedagógia, 81–87.; Dombi Alice: Imre Sándor és a polgári iskolai tanítóképző intézeti tanárképzés. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 87–99.

³⁹ RL C/39. 13. cs. Az államtitkári működésem c. kéziratban. 14–15.

⁴⁰ Ronkoviczné: A pedagógia, 184–185. E tanács létrejöttéről, feladatairól lásd Csibi Norbert-Dévényi Anna: Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkai. Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyveinek forrásértéke 1872–1945. In: Slahcta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József szerk. *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016, 149–156.

Mindemellett többször hangsúlyozta: neveléstörténeti tanulmányai komoly indítást adtak számára saját kora problémáinak, azok forrásának megértéséhez.⁴¹ Elsősorban *azt kutatta*: vajon miből adódott, hogy a Magyarországon meg-megújuló oktatási reformtörekvések csak részleges eredményekhez vezettek, vagy megrekedtek? Következésképp: *mik lehetnének a feltételei és módszerei annak, hogy az iskolarendszerrel kapcsolatos társadalmi elégedetlenség nyomán általa is szükségesnek vélt rendszerszerű változtatások – a múlt értékes örökségének továbbvitelével, organikus, békés úton, lényeges megújulással – hozzájárulhassanak a korabeli magyar állam, társadalom alapvető problémáinak megoldásához?*⁴²

Történeti tanulmányaiból arra a következtetésre jutott, hogy a – Széchenyi István és Eötvös József tevékenységéhez kötődő, s egyéb – *reformtörekvések a társadalom megosztottságán, oktatási szükségletek iránti érzéketlenségén, s a politikai elit szűkmarkúságán, valamint aktuálpolitikába (pártpolitikába) felejtkezetségen akadtak el, maradtak torzóban, ezáltal akaratlanul is megakadályozva, hogy az iskola lépést tarthasson az élet, a fejlődés szükségleteivel.* Márpedig – Imre Sándor véleménye szerint – a 20. század eleji Magyarországnak (is) szüksége volt arra, hogy a nemzetek, nemzetgazdaságok versenyében lépést tudjon tartani a világ kihívásaival. Ehhez, meggyőződése szerint, korszerű és állandóan fejlődő iskolarendszerre, önmagukat folyamatosan képező pedagógusokra, s az általuk kibocsátandó – a társadalmi szerepükhöz mérten – megfelelően képzett, a nemzet, az állam szükségleteit hatékonyan, tudatosan és felelősen szolgálni képes érett, autonóm személyiségekre lett volna szükség.

A korabeli status quo-t egyre inkább nemzetiségi, politikai és osztályellentétek fenyegették, melyek békés feloldásának egyik lényeges akadályát Imre Sándor abban látta, hogy a különböző társadalmi csoportok neveltetése, nyelve, vallása, egyoldalú élettapasztalata gyökeresen eltért egymástól, ezért alig érthették meg egymás helyzetét és érdekeit. Márpedig békés úton e nélkül a konstelláció megváltoztatására – érdekegyeztetés útján – esély sem volt. Az iskolarendszer, valamint a társadalom, az állam egyéb szereplői nem tudatosították/tudatosíthatták kellőképpen a magyar állampolgárok ilyen-olyan okokból szembenálló csoportjaiban a kölcsönös empátia, a megértéskeresés, az ország, a nemzet fennmaradásáért, haladásáért való közös felelősségvállalás szükségességét.⁴³

A népiskolák, a tanító(nő)képzők, a gimnáziumok többsége egyházi fenntartású volt, melyek – eminens érdekeik okán, s már csak történeti okból is – úgy tekintettek iskoláikra, mint „egyházuk veteményes kertjére”.⁴⁴ Legfőbb céljuk a gyermekeknek jó egyháztagokká nevelése volt, s e szemlélet jegyében foglalkoztak az adott iskola számára előírt tananyag, világnézet (Imre szerint gyakran dogmatikus, őt néha az „idomításra”⁴⁵ emlékeztető) átadásával. Ez – szerinte – az egyházak konkurenciája folytán értelemszerűen egyben a gyermekeknek egy a nemzetenél szűkebb közösség tagjává szocializálását szolgálta; ami már gyermek- és ifjúkorban a más hitűektől, világnézetűektől való elhatárolódás, rosszabb esetben idegenkedés, szembenállás magvait is elhinthette. Meggyőződése szerint – a kötelező felekezeti vallásoktatás – vegyes vallású vidékeken az állami és községi iskolákban is a tanulók között kívánatos közösségi kapcsolat kialakulását gyengíthette.

⁴¹ RL C/39. 13. cs. 1917. október 30-i önéletrajzában.; Imre: *Nemzetnevelés*, 201. és 203.

⁴² A „nemzetnevelés” jogosultsága. (1918) Benső megújítás (1918) In: Imre Sándor: *Háborús élet, megújítás, nemzetnevelés*. 2. kiad. „Studium”, Bp. 1942, 134. és 138.; [Imre Sándor]: A népiskola a politikában. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 29. sz. 1–2.

⁴³ Imre Sándor: *A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység*. Budapest, 1915, 13.; Imre Sándor: A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai. (1914) Nemzeti felelősségérzésre nevelés. (1915) és A békére való átmenet nevelésügyi kérdései. (1917) In: Imre: *Háborús élet*, 13–16., 115–117., 125., 127. és 130. Vö.: Trencsényi: *A nép lelke*. 312–313.

⁴⁴ Lásd ehhez pl. Mészáros László – Szenczi Árpád: Fejezetek az egyházi tanítóképzés magyarországi történetéből. *Pedagógusképzés*, 2019, Különszám, 21–39.

⁴⁵ Imre: *A nevelés sorsa*, 19., 44., 50.

A román és szerb ortodox egyházi iskolák esetében ez még a tanulóknak a többnemzetiségű magyar állam (Imre Sándor terminológiájával: nemzet) többségi nemzetéhez, s más nemzetiségeihez való viszonyát is károsan befolyásolhatta. A magyar állammal szembeni ambivalens viszonyuláshoz, s – ahogy ez az I. világháborúban, majd azt követően nyilvánvalóvá vált – a román, illetve a szerb államok iránti nagyobb affinitáshoz vezethetett/vezetett. Csekély hajlandóságot mutattak a magyar nyelv- és kultúra tanulmányozására. A magyar állam adminisztratív eszközökkel, feltételekhez kötött államsegély felajánlásával, s a felekezeti tanítók anyagi érdekeltségével, valamint fegyelmi szankciókkal szorgalmazta/erőltette a hozzá lojális és az államnyelven legalább alapfokon kommunikálni képes állampolgárok szocializálását – csekély eredménnyel.⁴⁶ A Lex Apponyi⁴⁷ a kívánt céllal ellentétes hatást ért el: az egymásnak feszülő nacionalista indulatok légkörében kontraproduktívnak bizonyult.

Visszaemlékezésében Imre Sándor megemlítette, az 1907. évi pécsi Szabadtanítási Kongresszus⁴⁸ hatását rá. A kongresszus Végrehajtó Bizottságának 1907. március 3-án elfogadott Szózata mindenképp felkelthette érdeklődését. „[M]indenki jöjjön, aki megértett bennünket és velünk együtt dolgozni akar. A Kongresszuson meg akarjuk beszélni szükségleteinket és kielégítésük legjobb módjait. Egy cél felé akarjuk irányítani az elszigetelt, elszórt törekvéseket. *Egyesíteni akarjuk a nemzet legjobbait, leghivatottabbjait abban a munkában, amelynek célja a műveltség egyetemes terjesztése és ezzel a nemzet nagyobb szellemi egysége és békés együtt munkálkodása*”.⁴⁹

A kongresszus felszólalásai plasztikusan demonstrálták Imre Sándor számára, hogy mik azok a társadalmi-kulturális igények, melyeknek a korabeli iskolarendszer nem képes megfelelni, ezért az iskolán kívüli népművelés, (ahogy akkor nevezték: a szabadtanítás) révén kerestek kielégülést. A kongresszuson sok szó esett a szabadtanítás mibenlétéről, eszközeiről, szükségesnek ítélt témáiról (természettudomány, társadalomtudomány, történelem, nyelvészet, irodalom stb.), s ezek szerepéről, felfogásáról. Arról, hogy az állam legyen népművelő, vagy a társadalom legyen önművelő, igen csak eltért a vitatkozók véleménye. Abban egyetértés volt a kongresszuson, hogy a szabadoktatás legfőbb ágenseinek a tanítókat tekintették, s hogy felkészítésükben döntő szerepét látták – az adott helyzetben sokat bírált – tanítóképzésnek, melynek többen továbbfejlesztését, reformját, néhányan (az egyháziak, s mások ellenkezését kiváltva) államosítását is követelték. A viták során látványosan konfrontálódtak a Társadalomtudományi Társaság és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület reprezentánsai, a szocialisták, s a keresztény-nemzeti felfogás elkötelezett (részben klerikus) hívei.

Imre Sándor meglepetéssel tapasztalta, hogy munkások, és szociáldemokraták milyen felkészülten, összefogottan bírálták a közoktatás, közművelődés intézményrendszerét, szemléletét és módszereit.⁵⁰ A munkások színvonalas felszólalásai arról is tanúskodtak, hogy a szervezett munkásság

⁴⁶ Pl. a magyarországi románoknak 1880-ban 5,7, 1910-ben 12,5, a szlovákoknak 1880-ban 9,9, 1910-ben 21,4 százalékát írták össze magyarul tudóként. (Lásd ehhez *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882, 1. köt., 222, 658, 668. és *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 5. Részletes demográfia (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 61). Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916, 117, 127–128.; Kéri Katalin: Az 1879: XVII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: *Híd a századok felett – Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter; szerk. Nagy Mariann, University Press, Pécs, 1997, www.kerikata.hu. Nagy Péter Tibor: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 13–43.; Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. *Iskolakultúra*, XV. évf. 2005, 6–7. sz. 79–87. A helyzetet jól jellemzi az is, hogy az ortodox román és szerb tanítóképzőkbe a dualizmus korában nem került magyar anyanyelvű tanuló. (Donáth Péter – Preska Gáborné: Tanítóképzők, diákjaik és tanáraik. Felekezeti-nemzetiségi összetételük s területi elhelyezkedésük a dualizmus korában. Adalékok, kérdések. In: Donáth Péter: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1968*. Trezor Kiadó, 2008, 25–26.)

⁴⁷ Az 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól, és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól.

⁴⁸ Vörösvári Ferenc – Pályi Sándor szerk. *A Szabad Tanítás Pécsen 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója*. Franklin Társulat, Budapest, 1908, 639.; Imre: *A nevelés sorsa*, 64.

⁴⁹ Vörösvári – Pályi szerk. *A Szabad Tanítás Pécsen 1907-ben*, 597. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁵⁰ Imre jegyzeteit erről lásd RL C/39. 13. cs.

körében jelentős igény mutatkozik a világi művelődés, iskolázás iránt, s hogy ezt az igényt – részben – a szociáldemokrata szakszervezet/párt saját osztályharcos politikai, szociális céljai érdekében próbálja erősíteni és kielégíteni. Nem is eredménytelenül.

A kongresszusi viták során is egyértelművé vált: a radikálisok, materialisták, szociáldemokraták világnézeti és társadalmpolitikai kihívást jelentettek az egyházak képviselői számára, melyre a munkásság feletti befolyás megőrzése, s az osztályharc elkerülése érdekében, a katolikus egyház – a *Rerum novarum* enciklika⁵¹ nyomán – a szociális gondolat felkarolásával, s a keresztényszocialista szervezetek szervezésével, válaszolt.⁵²

Ez Imre Sándor számára kettős tanulsággal szolgált. Egyfelől magyar neveléstörténeti tanulmányaiból arra a következtésre jutott, hogy az oktatás-nevelés ügye sokszor azért nem érvényesülhetett kellő figyelemben, támogatásban, mert a társadalmi elit szükségletei többé-kevésbé ki voltak elégitve. A társadalom szélesebb rétegeiben viszont nemigen jelentkezett olyan komoly, szervezett erő, mely e társadalmi csoportokban az erre való igényt erősítse, s kielégítésére a művelődéspolitikai alakítása, s a költségvetési viták során ennek érdekében befolyását érvényesíthette volna.⁵³ A kongresszus radikális, szocialista s munkás felszólalói megnyilatkozásaiból remélhette, hogy immár Magyarországon is erőteljes igény jelentkezik a kulturális és művelődéspolitikai korszerűsítésére.⁵⁴

Másfelől az ottani viták erősíthették érdeklődését a kritikával érintett témák, s az azokat forszírozó irányzatok által képviselt álláspontok iránt, miközben a maga nemzeti-keresztényen szempontjából idegennek, sőt némiképp fenyegetőnek érezhette, a kongresszuson a szocialista és katolikus álláspontok erőteljes konfrontációját.

Évtizedek múltán Imre Sándor beszámolt arról, hogy pályája első évtizedében elképzelései alakításához, megvalósításához a társadalmi status quo valamelyes változtatásának útját kereső szövetségeket keresett. „Vágytam arra, hogy valamilyen magasabb célú, tudatosan dolgozó munkaközösségbe tartozzam.”⁵⁵

Már korábban felkelthette érdeklődését az 1902-ben alakult konzervatív reformtervekkel létrejött *Nemzeti Páholy*, melynek munkaprogramjában⁵⁶ olvasható: a páholy „törekszik arra, hogy az állam kormányzása ne csak külső formáiban legyen demokratikus, mint ahogyan jelenleg van, hanem a maga valójában is; ezért elsősorban a demokratikus népelemek önrendelkező képességének növelését akarja; törekszik az arisztokrácia befolyását a kormányra csökkenteni és a művelt középosztály, valamint a magyar földművelő osztály befolyását emelni. A nemzet java részét ez a középosztály teszi

⁵¹ A *Rerum novarum* (magyarul: „Az új dolgok/Új ügyeink”) XIII. Leó pápa 1891. május 15-én kiadott enciklikájának latin címe volt, fő témája: a munkáskérdés.

⁵² A kongresszus nyomán *Giesswein Sándor* (1856–1923) győri kanonok, a magyarországi keresztényszocialista szakszervezeti mozgalom megalapítója így tudósított a kongresszusról: „az egész kongresszus a kereszténység és a materialista felfogás küzdelmévé lett. Kitűnt, hogy a szociáldemokrácia materialisztikus felfogásával szemben a liberalizmus egész tehetetlen. ... A pécsi kongresszus váratlanul megmutatta, miféle áramlatok fognak nálunk a közeljövőben összehajlani, s a kongresszus egyik vagy talán egyedüli eredménye az lesz, ha azok, akik azt hiszik, hogy minden úgy lesz, és mindennek úgy kell lennie, amint most van, egyszer mégiscsak belátják, hogy mi jelenleg egy szociális átalakulás fázisához közeledünk, sőt már benn is vagyunk. Ez terelt át mindent Pécssett szociális térre. S ezért kell nekünk is szociális térre helyezkednünk.” (Idézi Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*. Kossuth, 1977, 83. Lásd ehhez pl. *Giesswein Sándor: Társadalmi problémák és keresztény világnézet*. Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1907; Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. Auróra könyvek, 2. javított kiadás, München, 1973, 472–475. és 497–504.; Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 29–55.; Szolnoky Erzsébet: *Szociális igazságosság és keresztény szeretet*. *Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2003, 67–85.

⁵³ Vö.: Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 300–333.

⁵⁴ Vörösvári-Pályi szerk. *A Szabad Tanítás*, 53–199.; Horváth: *Magyar századforduló*, 306–310.

⁵⁵ RL C/39. 14–15. cs.

⁵⁶ Az alábbi részleteket idézi Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek. Atlantisz Program, h. n. 1989, 140–141. (Kiemelések tőlem – D. P.)

ki,⁵⁷ ő és a magyar földművelő osztály az államfenntartó elem, nekik kell tehát a kormányzásban, a nemzet sorsának intézésében vezető szerepet kapni”.

A „Társadalmi akció” címet viselő fejezetben kifejtették, hogy a páholy „*törekszik a nagy hitbizományok megszüntetésére és kisajátítására a nemzeti telepítés és a magyar földműves nép megmentése céljából.*”⁵⁸ Az állam annál hatalmasabb, minél több benne a birtokosok száma, s a föld elaprózódásával a racionális művelés határáig értéke annyira megnövekedik, hogy az értéknövekedés elegendő a nagybirtok árának törlesztésére” – vélték. A páholy emellett „a nemzetiségi bankok és takarékpénztárak és intézetek megszüntetését kívánja, s helyettük szövetkezetek s állami kezelésben vagy állami ellenőrzésben lévő bankok feleállítását tartja szükségesnek. A Nemzeti Páholy át van hatva azzal a tudattal, hogy *a hazai műveltségi viszonyok között visszamaradt parasztságnak nincs elég védelme a belőle élősködő uzsorával szemben. A szövetkezés a leghatalmasabb orvosság a baj ellen*” – állították.

A munkások problémáival, a munkásmozgalommal kapcsolatban deklarálták: a páholy „*törekszik arra, hogy a szociális mozgalmat nemzeti irányba terelje*”. Majd a nemzetiségi kérdés kapcsán egyértelművé tették: a páholy rajta lesz, hogy „*a nemzetiségeket testvéri szeretettel magába olvassza*”.

Az idézett szövegekből általunk kiemelt egyes mozzanatok bizonyára találtak Imre Sándor érdeklődésével, egyetértésével, míg másokról (pl. a nemzetiségekkel kapcsolatos törekvéseiről) valamelyest eltérhetett a fiatal pedagógus véleménye. Hasonló lehetett viszonyulása a részben radikális irányba hajló szabadkőműves páholyokkal, kezdeményezésekkel kapcsolatban is.⁵⁹

Ha másként nem, hát gyermekkorától közeli barátja – a szabadkőműves, majd polgári radikális – Rác Gyula⁶⁰ révén bizonyára tudomást szerzett az 1908. évi szabadkőműves kongresszus határozatáról, mely szerint „*az általános, titkos, egyenlő és községenkénti választójog és az állami, ingyenes, kötelező, felekezeti szellemtől ment népoktatás és ezzel kapcsolatban a kizárólagos állami tanítóképzés mielőbbi megvalósítása a társadalmi felvilágosítás útján elősegítendő*”.⁶¹

Budapestre kerülésekor tudomást szerezhetett a Demokrácia-páholyból kivált Martinovics-páholy tevékenységéről, melynek tagjai: Ady Endre, Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Szende Pál, Gönczi Jenő,⁶² Rác Gyula, Zsigány Zoltán és mások voltak.⁶³

Közülük többeket respektált, mindazonáltal távol maradt a szabadkőműves páholyok valamelyikéhez való csatlakozástól: „*[I]rtóztam attól, hogy titkos szervezetbe lépjek, s főként meg akartam óvni magamat még a látszatától is annak, hogy amit tanítványaim előtt mondok, és amit írásban kiadok,*

⁵⁷ Vö.: Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Helikon, 2018, 15–16., 389.

⁵⁸ Akkoriban gróf Teleki Pál (1879–1941) is a fajilag értékes egyének hazatelepítése mellett volt, akik „*testileg lelkileg*», de legalább »lélek és anyanyelv szerint« a magyar fajhoz tartozik”. (Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 119.; Romsics: *A Horthy-korszak*, 204.)

⁵⁹ Egy a tanárokat is tagjai sorában tudó szabadkőműves páholy befogadási eljárásának hangulatáról, hatásáról lásd pl. Benedek Marcell: *Vulkán. Egy nemzedék regénye*. Bíró Miklós kiadása, Budapest, é. n. 155–163., 242–245. Lásd ehhez Pók Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 53–67.

⁶⁰ *Rác Gyula* (1874–1948) Kolozsváron szerzett bölcsészdoktori oklevelet. A Fővárosi Könyvtár, a Statisztikai Hivatal munkatársa, majd 1917-től előbb a választásügyi minisztérium, majd a miniszterelnökség munkatársa, 1918 decemberétől földművelésügyi államtitkár. A radikális csoport közgazdasági, agrárgazdasággal foglalkozó szakértője. A Martinovics Szabadkőműves Páholy, a Társadalomtudományi Társaság, és folyóirata a Huszadik Század, majd a Polgári Radikális Párt aktív tagja, szerzője. (Lásd tőle/róla pl. Rác Gyula: *Népünk ezeréves gyötrelmeinek története*. In: Pók Attila szerk. *A Huszadik Század körének*, 306–329.; Rác Gyula: *A magyar osztályképződés gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségei*. In: Litván György – Szűcs László szerk. *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. II. k. Gondolat, Budapest, 1973, 7–38.; *A szabadkőművesség bűnei*. (Szerk. Palatinus József) 1929, Reprint kiadás, Kiadó nélkül, h. n., é. n. 269.; Mucsi Ferenc: *A polgári radikalizmus politikai programjának kialakulása Magyarországon 1900–1914. Múltunk*, XLIII. évf. 3–4. sz. 119., 124., 127., 132., 135.)

⁶¹ Idézi Horváth: *Magyar századforduló*, 382. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁶² Gönczi/Gönczy Jenő (1879–1967) jogász, közgazdász, a VKM munkatársa, a Keleti Akadémia tanára. 1919 február 14-től államtitkár, majd a népbiztosság IX. csoportjának vezetője lett. A Tanácsköztársaság bukása után fegyelmi úton eltávolították a VKM-ből. (Welker: *A VKM*, 211.)

⁶³ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914*. Gondolat, Budapest, 1974, 382., továbbá: Mucsi: *A polgári radikalizmus*, 132.; Szabó: *Politikai kultúra*, 183.

nem a magam véleménye, hanem bármily társaságnak a céljait szolgálja. Így aztán nem lettem szabadkőműves” – emlékezett évtizedek múltán.⁶⁴

Ismerte a Társadalomtudományi Társaság (Rácz Gyula egy időben a társaság főttkára is volt) és folyóirata a Huszadik Század tevékenységét, hiszen a társaság ülésein maga is részt vett, s folyóiratában publikált. Mint az alábbiakban látni fogjuk, az oktatással kapcsolatos idézett célkitűzésekkel maga is egyetértett, s a maga részéről az akkorra már az értelmiség, a középosztály körében kirajzolódott törésvonalak nyomán⁶⁵ inkább a Magyar Társadalomtudományi Egyesülettel rokonszenvezhetett,⁶⁶ mindazonáltal 1909–1910-ben mindkettőben szerepet vállalt.⁶⁷

Az ezeken a fórumokon tárgyalt témák egy része igencsak érdekes lehetett Imre Sándor számára. Szívén viselte a középosztály, a „föld népe és a munkások” és gyermekeik kulturális szükségleteinek kielégítését is. Már 1904-ben szavá tette: „*ma minden egyenlőségünk és testvériségünk, sőt törvényeink minden intézkedése mellett is a társadalom szavával jelölt, vagyónával vagy tanultságával kiemelkedő része jelzi a nemzetet. A föld népe és más munkások a nemzetnek szintén egyenlő jogú és nagy értékű tagjai.* Legfeljebb politikai jogaik gyakorlása vagy annak hiánya miatt kitörő zúgolódásuk idején vétetik észre, hogy ők is a nemzet részei”.⁶⁸

Ezért is felkelthette figyelmét az adott társadalmi-politikai-gazdasági berendezkedést mind több oldalról megkérdőjelező, erősödő munkásmozgalom. A 20. század első évtizedeiben a szervezett munkásság,⁶⁹ a szociáldemokraták fellépésével egy viszonylag jelentős – de Magyarországon még sokáig parlamenten kívül tartott – szervezett erő jelentett kihívást az állami kultúrpolitika, s az iskolafenntartó egyházak számára, melyre ezeknek valamilyen módon reagálniuk kellett.⁷⁰

Szolgáljon egy rövid gondolatmenet ennek illusztrálására egy konzervatív-akadémikus „Budapesti Szemlében” 1901-ben megjelent írásból. „[A] munkásosztály... igényeivel minden pártnak számolnia kell, mert elnyomása csak fokozza a veszélyeket” – írta *Joób Lajos*, hozzátéve, hogy a klerikalizmus és a szocializmus egyaránt fenyegeti a liberalizmus uralmát. Ebből a szorításból a

⁶⁴ RL C/39. 14–15. cs. (Kiemelés tőlem – D. P.) Imre Sándor állítását erősíti meg Palatinus József „A szabadkőművesség bűnei” c. kötetében, mely szerint öccse, Imre József szemész orvos 1906-tól a Corvin Mátvás páholy tagja volt (146.), de bátyja: Sándor nem szerepel a kimutatásban.

⁶⁵ Lásd ehhez pl. Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok.* Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1997, 20–113.; Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 34–50.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Jelenkor Kiadó-OSZK, Pécs–Budapest, 2012, 16–28.

⁶⁶ A Magyar Társadalomtudományi Egyesület elnöke (korábban a kolozsvári Unio szabadkőműves páholy főmestere, Jászi Oszkár és gr. Teleki Pál barátja) *Apáthy István* (1863–1922) kolozsvári zoológus professzor, a szociológia és a szociális kérdések iránti nyitottságát demonstrálva 1907-ben kijelentette: „Én is lelkesülök a szocializmus nemes tartalmáért, mely nem egyéb, mint az a törekvés, hogy a társadalmi fejlődés teljesebb összhangzásba kerüljön az állami intézményekkel”. Hangsúlyozta nemzeti elkötelezettségét: „A mi társadalmunk nem magyar és még kevésbé egységesen magyar. Ne akarjunk mi is majd akkor lenni magyarrá, amikor már nem lesz Magyarország! ... Akiben nincs nemzeti érzés, annak hiába beszélünk... [M]agyar vagyok és mindenünket magyar kézben akarom megőrizni, nem vágatván ki Bebel kedvéért, s Marx tanaiért sem akármelyik magyar apátságunk szilvafáját.” (Horváth: *Magyar századforduló*, 307. és 309. Apáthyról lásd pl. Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete.* Jaffa Kiadó, 2016, 101–102.)

⁶⁷ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 36–37. Erre az alábbiakban még visszatérünk.

⁶⁸ Idézi Ravasz János: *Schneller István és Imre Sándor pedagógiai felfogásának körvonalai.* In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 394. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁶⁹ Horváth: *A magyar századforduló*, 344–350.

⁷⁰ „A társadalom nem engedheti meg magának, hogy a szocializmus, ez a törvénytelen ágyban született, csak keresztényi kötelességből keresztvíz alá tartott, lelencházból szökött idétlen gyerkőc nagyra nőjön és legalitást kapjon” – vélekedett Kállay András szabolcsi főispán (Kállay Miklós későbbi miniszterelnök édesapja) a szabadelvű elit véleményét visszhangozva. (Idézi Hatos Pál: *Roszfűiük világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2021, 269.)

tőkések/liberálisok csak úgy „bontakozhatnak ki, ha saját érdeküket korlátozva a gazdasági és hatalmi tényezőket a szocializmus mérsékeltebb híveivel megosztják. A jövő fejlődés tehát versenyzés látványát fogja nyújtani, versenyzését a szocialisták megnyerése körül” – vélte a szerző.⁷¹

E versenyzésre vonatkozó jóslatból – az 1905–1906. évi alkotmányos válság idején a szociáldemokraták irányába tette bizonyos kormányzati gesztusokon kívül – hazánkban nem sok valósult meg. Am Joób Lajos korán ráérezett arra, amit az 1900-ban indult „Huszadik Század” c. folyóirat is megjelenített: ezen új szervezett társadalmi tényező törekvései nem hagyhatók figyelmen kívül. Így látták ezt maguk a szociáldemokraták is az általános választójogért folytatott harcuk során, melyben a Fejérváry-kormány választójogi reformígéreteire – a Választójogi Ligához hasonlóan⁷² – valamegyes együttműködéssel reagáltak⁷³ a „nemzeti ellenállás” éveiben. Méltányolható követelésüket de facto még egy bő évtizeden át sem sikerült érvényesíteniük, s a „nemzeti ellenállásból” való kimaradásuk következtében a magyar értelmiség jelentős részének empátiáját elvesztették.⁷⁴ Hazafiatlansággal, Habsburg-barátsággal, hazaárulással vádolták őket.⁷⁵

Németországi tapasztalatai, s szociálpedagógiai olvasmányai nyomán ebben a megváltozott légkörben fordult Imre Sándor érdeklődése a szocialisták neveléssel kapcsolatos nézeteinek és tevékenységének tanulmányozása felé. Örömmel konstataulta a tanulás, az oktatás, a művelődés iránt megnyilvánuló érdeklődésük növekedését, miközben maga is elmarasztalta őket internacionalizmusuk, a nemzeti problematika iránti érzéketlenségük, osztályharcos álláspontjuk miatt.⁷⁶

1. Imre Sándor „a szociáldemokraták és a katolikusok” oktatással neveléssel kapcsolatos céljairól, nézeteiről (1909)

1909-ben jelentette meg először „*A nevelés sorsa és a szocializmus. Az iskolai nevelés lehetőségei és a szocialisták nézetei a nevelésről. A tárgyias nevelői gondolkodás érdekében*” című kötetét, melyben, Kornis Gyula 1917. évi korrekt összefoglalása szerint:

„Imre a német szocialisztikus irodalom tanulmányozása alapján meggyőzően mutatja ki, hogy a szocialistáknak határozott nevelési elveik vannak, s ezeknek az elveknek a jövőben nagy befolyásuk

⁷¹ Idézi Horváth: Magyar századforduló. 142.

⁷² Horváth: Magyar századforduló, 249–251.

⁷³ „Az SZDP [1905] július 27-e után sem áll nyíltan és egyértelműen a kormány oldalára. A pártvezetőség... ki mondja, hogy a szociáldemokrácia az általános és titkos választójogot bárkitől elfogadja, így a parlamenten kívüli kormánytól is” – írta Kalmár I. György. (Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon 1900–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 65. lásd továbbá uo. 64–74.; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. II. k. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934, 87–102.; Dolmányos István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 56–125.)

⁷⁴ Az 1905–1906. évi válság meghatározónak bizonyult a magyar értelmiség története, polarizálódása szempontjából. Az ifjú, akkor édesapja támogatása révén berlini tanulmányait éppen befejező *Ravasz László* így írt erről 1906. március 15-én barátjának, Imre Sándornak: „Nem tudom, a távolság okozta optikai csalódás-e, de innen messziről úgy látom a dolgot, hogy teljes zsákutcába jutottunk, ahonnét csak a legnagyobb erkölcsi vereség és megaláztatás útján jutunk ki. Sokkal mélyebb okai vannak a mostani állapotnak, mint egy pár kokárdás díszmagyar agitálása, vagy egy fanatikus nagyember tragikus tévedése. A mi nemzeti életünk és állami fejlődésünk, egész történelmünk egy lehetetlen alapra van felépítve. Politikánk alapdogmája a korona és nemzet kongruenciája [összeillése, megfelelése], ami pedig lényegében ellentétes, soha ki nem békíthető két elem, s a kierőszakolt treuga Dei is provizórikus, hipokrita [ideiglenes, álszent isteni fegyvernyugvás], s történelmileg erkölcstelen. ... Alkotmány, nemzeti múlt, jövőbevetett remény csillogó játékszerek. Mi a hatalmában vagyunk egy démoni lelkű és hatalmú családnak; *mi*, mint magyarok nem élünk, csak azok élnek általunk. Egész történelmünk önáltatás... Nekünk, mint *nemzetnek* nincs jövőnk, mint faj fogunk még élni, halálunkig üzve szomorú gyermekmulatozásunkat csillogó játékszereinkkel: a nemzeti küzdelmek és nemzeti aspirációk papírkoronájával és ólomkatonáival.” (RL C/39. Levelezés)

⁷⁵ Horváth: Magyar századforduló, 238–241.

⁷⁶ Imre: *A nevelés sorsa*, 123.; Horváth: Magyar századforduló, 147., 240.

lesz. Imre ezeket az elszórt, sehol össze nem foglalt elveket így csoportosítja: 1. a társadalom érdekében minden embernek egyenlő művelése szükséges, 2. a nevelés főadata az egyéniség teljesen összhangzó kiművelése, 3. ennek a módja pedig a munka. A köznevelés fejlődésének ugyanis mindig gazdasági okai voltak: a nevelés céljának és szervezése módjának megmutatója a történelmi materializmus. A nevelés csak azokra terjedt ki, akik a munkát irányították, de azokra nem, akik a munkát végezték, ezért maradt a nép tudatlanságban és szellemi igénytelenségben. A munkáltató szereti a tudatlan munkást, mert olcsóbb, ennek tudatlansága hatalmának és vagyonának záloga. Az elnyomott osztálynak ezért mindennél szükségesebb a tudás. Az erkölcsi nevelés fő eszköze pedig a testi munkatanítás. Imre tüzetes elemzése világosan kimutatja, hogy a szocialisták nevelői gondolatai nem sok újat tartalmaznak: a szocialisták csak a régebben ismeretes pedagógiai gondolatokat elvi alapjukon alkalmazzák. Minthogy a szocializmus a nemzet nagy egészének egyetlen rétegét sem tudja egységesen áthatni, nem teremtheti meg... az egységes gondolkozást sem, a rendszeres nevelés lehetősége és sikere érdekében. A mai osztálynevelés helyébe... másik osztálynevelést állítana.”⁷⁷

Könyvében Imre Sándor nemcsak a német, hanem a magyar szociáldemokraták oktatással-neveléssel kapcsolatos írásait, kritikáit is áttekintette. Megállapította, hogy lényegében német testvérpártjuk álláspontján vannak, néhány eltéréssel. Őket még kevésbé foglalkoztatják a nevelés általános kérdései, megelégednek a magyar népoktatás bírálatával.

„Tudtommal egyetlen összefoglaló munka jelent meg e körből: *Kunfi Zsigmond* kis füzete.⁷⁸ Kemény, néhol keserű, ezért nem is mindig pontosan igazságos bírálat a magyar népoktatásnak. Bírálatnál alig több, nevelési elveket, kívánt jobb utat-módot nem jelöl meg, vagy legalábbis nem fejt ki. Azonban a népoktatásra vonatkozó kifogásokat mégiscsak csoportosítja. ... Maga a magyar szociális demokrata párt eddig a nevelés ügyével hivatalosan csak annyira foglalkozott, hogy követeli »a közoktatásnak állami, megyei vagy községi szervezését, a községi iskolák terheinek állami fedezését, a felekezeti iskolák megszüntetését, a vallásitanítás eltörlését a nyilvános iskolákban, általános, kötelező, ingyenes oktatást s népiskolákban, a felsőbb iskolákban azok számára, akik képességüknél fogva a további kiképzésre alkalmasoknak bizonyulnak«”.⁷⁹

⁷⁷ RL C/39. 14–15. cs. Kornis Gyula (1885–1958) Imre Sándor pozsonyi egyetemi tanári pályázatáról 1917-ben írt véleményében. Korábban Kornis Gyula a katolikus tanáregyesület folyóiratában, a Magyar Középkolában, ismertette a kötetet. A „könyv értékes példája egy bonyolultabb, több más kérdéssel összekuszált pedagógiai probléma világos széttagolásának, a vezető eszmék felismerésének és csoportosításának, egyszersmind a kor izzó társadalmi kérdése, higgadt, előkelő tárgyalásának”, „a könyv megérdemli az olvasást, de a megemésztést is” – idézte utóbb Kornis szavait Imre Sándor. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 113.)

⁷⁸ Kunfi Zsigmond: *Népoktatásunk bűnei*. Természet és társadalom. Népszerű Tudományos Könyvtár, Kiadja a Huszadik Század szerkesztősége, Budapest, 1908, (Kunfi Zsigmond eszmei-politikai pályájáról, népbiztosságának végéig lásd pl. Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 7–14.; Mucsi Ferenc – Szabó Ágnes: *Kunfi Zsigmond 1879–1929*. In: Mucsi Ferenc – Szabó Ágnes szerk. *Kunfi Zsigmond válogatott írásai*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984, 5–20.; Agárdi Péter: *Kulturális hivatástudat és baloldali szenvedély*. In: Agárdi Péter szerk. *Kunfi Zsigmond*. Magyar Pantheon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001, 7–55.)

⁷⁹ Imre: *A nevelés sorsa*, 65. (Kiemelés tőlem – D. P.) Az *Új Korszak* – szociáldemokrata befolyás alatt álló, változó nevű tanítói (szak)szervezet – többször betiltott, majd újra induló lapja, a főcím alatt ismételte az alábbi szöveget: „Követeljük a közoktatás államosítását, minden felekezeti tendenciának az iskolából való kizárását, a tanítók és tanárok gazdasági helyzetének gyökeres javítását és mindennek előfeltételét: az általános, egyenlő és titkos szavazati jogot”. (*Új Korszak*, III. évf. 1. sz. 1910. október 14. 1.) Lásd ehhez továbbá Zsigány Zoltán (Tóásó Pál álnéven): *A véderőreform és az állami felekezeten népoktatás*. (*Szocializmus*, V. évf. 1910–1911. 9. és 10. sz. Részletek újraközölve: Felkai László szerk. *A dualizmus közoktatásügyének bírálat a haladó sajtóban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959, 216–228.) Az ugyanabban az évben megjelent katolikus „Tanítók évkönyvében” lásd az ellenpólust, Filó Károly: *Kettős erkölcs.*; Giesswein Sándor: *A keresztény nevelésről*. In: *Tanítók évkönyve az 1910/11. iskolai évre*. Szerk. Wohlmuth Ernő. Szent István Társulat, Budapest, 1910, 142–156., 157–167. 1914. június 4-én Wohlmuth Ernő Imre Sándort is felkérte az 1914/15. évkönyvbe vélemény írására arról, hogy „lehet-e pozitív vallás nélkül erkölcsnevelést elképzelni”, s hogy „fej-

A német állásponttal összevetve figyelemreméltó különbséget látott Imre Sándor abban, hogy „nevelés kérdése a maga egészében még nem ragadta meg a [a magyar szociáldemokrata] vezetők lelkét. ... Küzdelmük még csak a párt létéért folyik, s ebben a harcban – elismerjük – nincs is idő arra, hogy egyébbel rendszeresen törődjenek. Mindenben a közvetlen politikai cél a döntő, s még mikor az oktatás kérdéseire gondolnak, akkor is ez a fő. Látszott ez különösen a szabadtanítás ügyében tartott... gyűlésen... *Követeléseik* ebbe a két pontba foglalhatók: *1. létesítse a törvényhozás a kötelező, ingyenes és általános népoktatást; 2. a tanítás szabadsága érdekében szüntessen meg a törvényhozás minden olyan rendelkezést, mely az egyesülés, gyülekezés, szólás és a sajtó szabadságát korlátozza.* ... A második világosan arra utal, hogy a párt a tanítást maga akarja végezni, s a magyar szocialisták művelődési törekvéseinek éppen az a jellemző vonása, hogy aránytalanul keveset törődve a köznevelés mai szervezetével, lassanként megteremtik emellett a maguk tanító szervezeteit. Van ennek olyan része, amelyben a rendes iskola elemi anyagát tanítják (írás, olvasás),⁸⁰ olyan is, mely pótolja a rendes iskola hiányait, különösen természettudományi tekintetben, aminek elhanyagolása szemükben a népiskola egyik fő bűne.⁸¹ ...

Az oktatás céljának, s eddigi mivoltának megítélése mutatja a német és magyar szocialisták között terjedő felfogások egyezését. ... A tanítás anyaga, *az osztályok zsúfoltsága, a tanítók sorsának megítélése, az osztálynevelés kárhoztatása, a gyermekmunka, felekezeti szellem stb.* tekintetében teljesen ugyanazt kellene ismételnünk, amit eddig elmondtunk. Így mutatja ezt Kunfi Zsigmond dolgozata, melynek egyes fejezetei a hazai viszonyok miatt némi eltéréssel, de a németekével azonos gondolatokkal mutatnak rá népoktatásunk bűneire. ... Másik sajátosság, hogy a mieink sokkal élesebben beszélnek a hazafias nevelés ellen, mint a németek. ... A hazafiság kérdésében látszik legkirívóbban az a feltétlen bizalmatlanság, mellyel szocialistáink mai iskoláinkat tekintik. *Azt mondják..., hogy a mai hazafiság csak osztályhazafiság, és a haza érdeke, szokásos értelemben csupán a vagyonosok és egyházak érdeke, kik a munkásnéppel sohasem törődtek.* Ezért olyan kemény a tiltakozásuk mindenkor a hagyománynak még csak a neve ellen is, mert ebben is a népellenes hagyomány megörökítését látják. ...

Jellemző vonása gondolkodásuknak az is, hogy mindenik fokon a tiszta és teljes igazság tanítását követelik, de a tárgyilagos igazság létét is tagadják... Tehát az igazság, valóság tanítása érdekében követelik a maguk szempontjából igaznak és valónak tanítását, ámbár maguk mondják, hogy az igazságot nem lehet tárgyilagosan megállapítani! ...

Az oktatásügyön való gondolkozásuk a németekétől különbözik: a magyarok a nemzetiségi kérdést is bevonják, s a magyarosító törekvésekben a tanulás és művelődés akadályát látják. Azt mondják, hogy a magyarosítást ugyan nem szolgálja az iskola a kívánt sikerrel, mert az egész életből az iskolára jutó idő nagyon kicsiny, de a magyar nyelv tanulására fordított idő megakadályozza a tanítás egyéb ágában való haladást. ... *A magyarosítást így a tudatlanság egyik okának tekintik, határozottan ellenzik, s az uralkodó osztályok iskolai politikájából magyarazzák.* Ez is azt mutatja, hogy a magyar szocialisták az iskola ügyével csaknem teljesen politikai alapon foglalkoznak, s ezért az ő gondolkodásuk ma kevésbé tisztán nevelői gondolkodás.⁸²

lődőképes-e a keresztény pedagógia? (RL C/39. Levelezés) Lásd ehhez továbbá Kőte: Közoktatás és, 161–169.; Kelemen Elemér: Két fejezet a hazai pedagógusmozgalmak és -szervezetek 20. századi történetéből. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004): *Filozófia – Művelődés – történet 2004*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXVI. Trezor, Budapest, 2004, 55–66.

⁸⁰ „A szocializmus szolgálatában álló pedagógusok már külön képeskönyveket és olvasókönyveket szerkesztettek a proletárgyermekek részére, melyek képeikkel és olvasmányaikkal fogékony lelkükbe akarják plántálni az osztályharcot, a jobb sorban élő embertársaik gyűlöletét” – írta könyvében elítélően Molnár Oszkár. In: *Szociális pedagógiai intézmények. Tíz előadás.* Stief Jenő és Társa, Kolozsvár, 1915, 63. és 192–193.

⁸¹ Lásd ehhez pl. Természettudományi kultúrpolitika. Tudományostársulatok egyesítése. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 3.; Természettudományok oktatása a Munkásegyetemen. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 3. 5.; Demeter Katalin: Természettudományos képzettség és világnézet összefüggése a magyar századfordulón. In: Donáth Péter szerk. *A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei* VII. Budapest, 1990, 3–10.

⁸² Imre: A nevelés sorsa, 99–103. (Kiemelések tőlem – D. P.) E ponton Imre Sándor érvelése kevésbé meggyőző, hiszen az idézett mondatokban a szocialisták az egyéb tárgyak tanítására fordítható időt sajnálták a magyarosításra fordított

Imre Sándor a szocialisták „elfogultságát, egyoldalúságát” ideológiai ellenfeleikkel, az egyházakkal, s különösen a katolikus egyházzal folytatott harcuknak tudta be. „*A szocialisták szerint a vallástanítás idővesztegetés, butítás, az értelem fejlődésének tervszerű megakasztása, az igazság elzárásának legsikeresebb módja. A katolikusok pedig a vallástanításban, szent gyakorlatban látják orvosszerét minden erkölcsi bajnak és segítségét a mai zűrzavarból való kibontakozásnak.*”⁸³

A „nevelői gondolkodásra” hivatkozva Imre Sándor úgy vélte, hogy a szocialisták részéről

- a történelmi materializmusnak és a gazdasági, társadalmi szempontoknak a nevelésben való kizárólagos érvényesítése,
- az individuális szempont mellőzése,
- totális vallásellenességük, és
- a hazafias neveléssel való szembenállásuk

elfogadhatatlan a társadalom meghatározó részei: a hazafias értelmiségi középosztály,⁸⁴ a vallásos parasztság, s a „tárgyas nevelői gondolkodású” pedagógusok számára.⁸⁵

„Viszont a szocialistáknak abban igazat kell adnunk – írta Imre Sándor –, hogy egyéni és köznevelés szempontjából erkölcsi és társadalmi tekintetben egyaránt káros, nevelésellenes a felekezeti elfogultság beoltása, a gyermek értelmi körén túleső vallási anyag, még inkább megérthetetlen szövegek betanítása. ... Pedagógiai bűn a tanítás és nevelés körébe vonnunk bármi olyat, ami akár óvás, akár intés alakjában olyan helytelenségekre, bűnökre figyelmezteti a gyermeket, melyeket tapasztalnia nem lehetett, s a tanítónak e tapasztalás előtt megmagyaráznia sem szabad.”⁸⁶

Emellett – bár Imrének tanári pályája kezdetétől vallott meggyőződése szerint a keresztyénség és a pedagógia nevelési céljai azonosak⁸⁷ – sok tekintetben osztotta a szocialistáknak és más porosz/német pedagógusoknak az egyházi iskolák felekezetieskedésével kapcsolatos fenntartásait, a világi iskoláztatás megőrzésével, kiterjesztésével kapcsolatos elképzeléseit.⁸⁸ Azzal a kiegészítéssel, hogy

tanóráktól, vagyis éppen az iskolai tanítás szempontjából érveltek. Ugyanakkor aligha vitatható: egy többnemzetiségű államban célszerű, ha a lakosság – elemi szinten – képes közös nyelven kommunikálni. Ezért Imre Sándor a kötelező magyartanítás mellett – a kölcsönös megértés érdekében – szorgalmazta azt is, hogy a jelentős számú nemzetiségi polgár által lakott területeken a magyar anyanyelvű gyerekek tanulják az ottani nemzetiségi nyelvet is.

⁸³ Imre: *A nevelés sorsa*, 110. (Kiemelések tőlem – D. P.) Lásd ehhez Horváth: *Magyar századforduló*, 260–281.

⁸⁴ Megemlített egy további okot is: „Bizonyára más is úgy látja, hogy a szocialista gondolkozás terjedésének nem utolsó akadálya a zsidóság részvétele minden demokrata mozgalomban. Emiatt csak nő az ellenszenv, melynek az osztálygyűlölet terjesztése és a nemzeti érzés kicsinylésével való hivalkodás alapja. Mindezzel azt kívántam feltűntetni, hogy a szocialista alapú nevelői gondolkodás a középosztályból kiindulva sem tudhat általánossá válni.” (Imre: *A nevelés sorsa*, 115.)

⁸⁵ Imre: *A nevelés sorsa*, 111–115.

⁸⁶ Imre: *A nevelés sorsa*, 111.

⁸⁷ „Tanítói pályám kezdetén, gimnáziumi tanári székfoglalómban (Pálya kezdetén, 1901, In: Imre: *A magyar*, 1920, 1., 7.) arról tettem vallomást, hogy a keresztyén szellemet ismerem vezetőmnek, s 13 évvel később (Imre Sándor: *A magyar nevelés feladatai és a református iskolák. Vázlat*. Különlenyomat az Országos Református Tanáregyesület 1914/15. évi évkönyvéből. Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalat, 1914) *a nevelés tisztán értett célját a keresztyén-ség szellemével azonosítottam*. Ugyanúgy, ahogyan 1919 decemberében a Magyar Tanárok Nemzeti Szövetségében a keresztyén gondolkodás és a nevelői gondolkodás teljes egybeesését fejtegettem. Felekezeti szempont azonban nem volt bennem soha, és remélem nem lesz ezután sem. Erről ma is így gondolkozom...” – jegyezte le Imre Sándor 1920-ban. (RL C/39. 14–15. cs. Kiemelés tőlem – D. P. Vö.: Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 120–121.) Későbbi műveiben is kitartott emellett, s ez esetenként hatással volt még bizonyos katolikus körökre is. Lásd pl. Tölgyesi József: *Imre Sándor a családi nevelés fő kérdései* című könyve recepciója a devecei római katolikus tanító-körben 1936-ban. In: Gombos szerk. *Imre Sándor emlékkötet*, 119–135.

⁸⁸ A porosz pedagógusok világi iskoláztatás melletti érveinek ismertetése után Imre Sándor megjegyezte: „Érdekes ez azért is, mert eszünkbe juttatja Eötvös népiskolai törvényét, annak idevágó rendelkezéseit, meg azért is mivel nekünk, magyaroknak igen nagy okunk van gondolkoznunk a magunk közoktatásügyi törvényeinek gyarlóságain. A nemzeti élet tünetei néha több országban azonosak!” ([Imre] S[ándor]: *A felekezeti iskola ellen*. *Magyar Pedagógia*, 1906. évf. 378–379.)

ez csak a felekezeti vallásoktatás kiküszöbölését jelentené az iskolákban,⁸⁹ de nem a vallások történelmi, kulturális értékeinek mellőzését.⁹⁰ Úgy látta, hogy a két szembenálló erő közös abban, hogy az iskolát a saját érdekeiknek kívánják alárendelni, indoktrinálni akarnak, s nem – az általa a fejlődés előfeltételének tekintett – autonóm személyiségek kialakulását elősegíteni, ezért ha bármelyikük is „lenyomva ellenfelét” uralomra jutna, hatása nem lehetne tartós.⁹¹

„Amíg a közéletben nem szűnik a katolicizmus és a szocializmus küzdelme, e két áramlat között bukdácsol továbbra is a nevelés. ... A nevelés tiszta szempontja háttérbe szorul, mert a köznevelésbe egyik fél sem a nevelés kedvéért igyekszik befolyjni. ... A bizonyosan hosszantartó harcok egyre jobban kihasználta eszközzé teszik a nevelést, mert pártérdekek szolgálatába hajtják. Talán hatalmi szóval, ami szerencsétlenség, talán a tanítók lelkének elfoglalásával, ami nagyobb, mert állandóbb veszedelem. Az eredmény mindkét esetben egy, s az oka is egy mindkettőnek: az uralkodó gondolkodás nevelési vonatkozásai pártpolitikai szükségletekkel esnek egybe. Még azt sem remélhetjük, hogy ettől a különböző iskolafokok tanítói megmenekülnek. A nevelés gondolata, az egyén lelkének szabad bontakozása csak néhány pedagógus gondolkozásában lesz középpont, s a tehetetlenség okozta keserűség forrása.

Felmerül újra a gondolat, hogy a szélső áramlatok között (magát egyik sem tartja annak) az állam iskoláinak tisztán a tárgyias álláspontot kell megőrizniük, s a tárgyilagosság szellemét terjeszteniük. Igaz, de erre nincs módjuk, mert a felekezeti irányzat ott van bennük is a felekezeti vallástanítás révén. Sőt igazán csak itt érvényesül minden zavaró mozzanat, mert a tanulókat ahány felekezet annyiféle húzzák! ... Mindegyik felekezet ragaszkodik a saját iskoláihoz... Amíg e joggal élnek, addig a köznevelésben szó sem lehet a tárgyias gondolkodás irányító erejéről, s éppen ezért a helyzet zavarossága sem tisztul. De csak addig nem, míg a felekezet győzi pénzzel. Azután a küzdelem majd egyszerűbbé válik, s igazán csak a katolicizmus és szocializmus küzdelméről lesz szó, még az állam iskoláiban is.⁹²

Mindebből azt lehet előre látni, hogy a köznevelés megismert állapotában nem történhet semmi komoly gyökeres változás mindaddig, valameddig a társadalom ütköző áramlatai el nem ülnek. *Igazi reform, életnek és iskolának igazi összhangja, pedagógusok régi eszményeinek diadala addig lehetetlen, míg a szemet felekezeti és politikai hályog borítja, s csak egymás nevelésének idomító, lenyűgöző hatását korholjuk, de a magunkét ilyennek el nem ismerjük.*⁹³ Úgy látszik nincs remény

⁸⁹ Imre Sándor elképzelésének alakulására hathatott, hogy nagyra becsült mestere Schneller István – még pozsonyi teológiatanárként – felvetette, hogy az állami egyetemeken a teológiai fakultások helyett általános vallástudományi kart kellene felállítani. Ezt egyetemi tanárként is hangoztatta. (Kékes-Szabó Mihály – Pukánszky Béla: Oktatáseméleti koncepciók és a tanárképzés gyakorlata a kolozsvári-szegedi egyetemen. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 346.)

⁹⁰ 1918 őszén egy zilahi baráti társaságban Imre Sándor pedagógiai szemléletét így jellemezte: „Kálvinista vagyok, erős hittal, de azért legteljesebb nyíltsággal ítélem el hallgatóim előtt a kálvinista egyháznak, mint iskolafenntartónak – akár a múltban, akár a jelenben történtek is azok – olyan intézkedéseit, melyek a pedagógia abszolút követelményeivel ellentétben álltak”. (N.: Imre Sándor közoktatásügyi államtitkár. *Szilágyság*, 1918. november 15. 3.) Vö.: Eötvös: *Kultúra és*, 290–293.; Nagy P. T.: *Járszalag és*, 110–113.

⁹¹ Imre: *A nevelés sorsa*, 2. és 4. és 123–124.

⁹² 1913-ban Szabó Dezső valamelyest hasonló következtetésre jutott. „[A] magyar protestánsok abból a folytonos és nagy veszteségből mely úgy a katolicizmus, mint a szocializmus felé éri őket észrevették, hogy valamit gyorsan kell tenniük, ha nem akarnak elpusztulni. Vagy szövetkezniük kell a haladó irányokkal, vagy a katolicizmussal és általában a konzervatívizmussal. Az elsőre is bizonyára sokan akadtak, de a másodikra – fájdalom – elsősorban a hivatalos protestantizmus fanyalodott rá”. (Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája. Nyugat*, 1913, 14. sz. 120.) Az akkori vitában Móricz Zsigmond még abban reménykedett, hogy ha a Baltház Dezsőt püspökké emelő papság „megtalálja a maga új rendeltetését és munkájának új formáját: akkor a protestantizmus megvalósíthatja mindazt a föladatot, amit a régi generáció (Tisza Istvánék) és az új társadalmi bölcselők (Jászi Oszkár is) várnak a magyar nép jövőjétől”. (Móricz Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája. Nyugat*, 1913, 16. sz. 216.)

⁹³ Az 1919 októberétől Imre Sándor akkori államtitkár elleni sajtótámadások során előfordult, hogy azzal vádolták, hogy – amint erre visszaemlékezett – „1909-ben megjelent könyvemmel én vezettem a tanítóságot tervszerűen a proletárdiktatúra karjaiba”. Ezzel szemben a könyvből idézett részletek bizonyítják: ő elhatárolódott a két általa „szélsőségesnek” ítélt áramlattól, az osztályharcos szocializmustól és – a félelme szerint – hegemoniára törekvő katolicizmustól egyaránt. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 106.)

arra, hogy a vezetők és alkalmazottak egyaránt és egyképpen arra a magaslatra jussanak, melyről a nevelés önálló hivatása, természetében rejlő törvényei megvilágosodnak, az iskolának a fejlődés szolgálásában való önálló rendeltetése kiderül, s mindenki megérti, hogy *a nevelés kérdésében csak a nevelés szempontja dönthet. Hiszen a nevelés csak annyiban politikum, mert közügy; de nem politikai ügy!*

Mi módon lehessen kijutnunk ebből az állapotból? Hogyan alakulhatna a nevelés iránt nyilatkozó érdeklődésből igazán nevelői gondolkodás? A felelet egyszerű: értsük meg, hogy *a nevelés nem egyoldalú idomítás, nem valamely elfogult szellem beoltása, hanem a szabad fejlődés biztosítása. Tehát nem az a célja, hogy egyszerűen beadjon az új nemzedéknek mindent, ami a múlt hagyománya; de az sem, hogy megvetesse vele mindazokat. Hanem feladata, hogy átadja a tisztán megállapítható eddigi eredményeket, s a továbbiakra nézve lehetővé tegye az önálló elhatározást. Ne valamely irányzat vezetői foglalják le maguk számára a serdülők lelkét, hanem a felszabadító nevelés következtében önszántából válasszon irányt mindenki, akár egyet, a meglevők közül, akár újabbat azoknál. A nevelés eszerint csak tárgyias lehet.* És ma arra van felettébb nagy szükség, hogy ezt mindenki megértse. Felekezeti, nemzetiségi, társadalmi bajainkból csak ezen az úton menekedhetünk ki valaha. ... A nevelés lehetőségének a *tárgyias gondolkodás elterjedése* a feltétele! A tárgyias gondolkodás éppen a nevelői gondolkodás.⁹⁴

A piarista szerzetes filozófiaprofesszor *Kornis Gyula* így reflektált e gondolatmenetre 1917-ben: „Mi az a tárgyias nevelői gondolkodás? Amint az utolsó fejezetből kivesszük, *a nevelés akkor »tárgyias«, ha a szabad fejlődést biztosítja,* vagyis feladatának azt tekinti, hogy átadja a tisztán megállapítható eddigi eredményeket, s a továbbiakra nézve lehetővé tenni az önálló elhatározást: »önszántából válasszon irányt a felszabadító nevelés következtében« mondja Imre »mindenki, akár egyet a meglevők közül, akár újabbat azoknál« (176. l.). *Ez azonban egyszerűen pszichológiai lehetetlenség,* részint amiatt, hogy *a nevelő nem szorítkozhat pusztán adatok közlésére,* ezen adatoknak az ő lelkében kialakult világnézetbeli ragasztékait nem sikkaszthatja el nevelés-oktatás közben, és gondolatainak közlésére mindenki természetesen törekszik,⁹⁵ részint azért, mert a legtöbb tanuló, midőn elhagyja az iskolát nincs egész tudatában emberi mivoltának és jelentőségének. Annál kevésbé alkalmas a világnézetek nagy harcában »önállóan« választani. Ehhez a középiskola nem adhatja meg a teljes előkészítést. De még az ifjú elméje sem érett a világnézetek sok tanulmányt és élettapasztalatot kívánó ismeretére.

Kornis Gyula

Igenis határozott, egységes világfelfogás elemeit kell közvetítenie a középiskolai oktatásnak és nevelésnek, nehogy az ifjú kikerülve az iskolából, látószólag »önszántából« valójában pedig leplezett tudatlanságából és illetéktelen szuggesztíók alapján éppen nem »tárgyias« világfelfogás katonájának álljon. A szerző nem sajnálja, hogy az iskola nem [ad] határozott világfelfogást, mert ezt nem tartja a nevelés feladatának. De hisz akkor mivé válik az egész nevelés? Mi akkor a célja?⁹⁶

⁹⁴ Imre: A nevelés sorsa, 124–126. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

⁹⁵ Vö.: Imre Sándor 1911-ben az Országos Középiskolai Tanáregyesületben tartott, alábbiakban ismertetendő „Pedagógiai és politika” című előadásával.

⁹⁶ Imre Sándor véleménye erről: „Az ilyen [dogmatikus, felekezeti – D. P.] tanítás nemhogy nem segíti, de meg sem engedi a szabadon való keresést, a meggyőződés szabad megválasztását. ... A vallástan és a természetrajz egészen eltérő irányú gyarapodást céloz és egymás hatását kölcsönösen nehezítik. ... Bármily kevesen legyenek is képesek általában a szabadon való keresésre, bármily sokan jussanak is vissza ezen az úton elfáradva oda, ahonnan elindultak: *a dogmatikus tanítás e lekötő hatása miatt egyesek és a közösség gondolkodásának szabadságára önállóságára általában veszedelmes.*” (Imre: Nemzetnevelés, 147–148. Kiemelés tőlem – D. P.)

Imre szerint a világnézetnek önállóan kell minden esetben megalakulnia, s éppen az a baj, hogy ennek az önálló kialakulásnak nem tudjuk elkészíteni az útját (53. l.). De hisz azzal, hogy »elkészítjük az útját«, már adunk egy határozott irányt, útmutatást, ha egyebet nem is az ún. tárgyias világnézet irányzatát. De mi ez? Ez a kérdés nagyon hasonló, sőt részben azonos a történelmi objektivitás kérdésével. Melyik történetíró nem tartja magát »tárgyiasnak«? *S mi a »tárgyiasság« mértéke?* A tiszta tényfelsorolás s az ítélezéstől, értékeléstől való tartózkodás? Az abszolút »tárgyias« történetíró, nem történetíró, hanem krónikás, s a csupasz tények kifejtője⁹⁷ – hangsúlyozta az ezzel kapcsolatos filozófiai, ismeretelméleti, történelmi módszertani, pedagógiai problémákra utalva Kornis Gyula.

Piaristaként természetesen tekintette, hogy az iskolák feladata a vallásos/katolikus világnézet terjesztése, s a diákokat az ezzel szembenálló, ettől különböző nézetektől való megóvása. Álláspontjával igazolta az iskolákért folytatott politikai-világnézeti harcban a gyermekek lelkére az iskolák részéről gyakorolt nyomást elkerülni szándékozó, ezért „a nevelői gondolkodás” révén kompromisszumot kereső/kínáló Imre Sándor aggodalmát: a katolikus és szocialista álláspontok között belátható időn belül közeledés nem várható.

A társadalom feletti befolyás megszerzéséért/megtartásáért folytatott politikai-világnézeti harcuk fontos harci eszközeként tekintenek az iskolákra. Az adott konstellációban arra sem látszott esély, hogy a törvényhozás, az állam kínálja meg a felekezeti szellemű oktatás korlátozására. Imre Sándor megítélése szerint a Lex Apponyi ennek éppen az ellenkezője irányába hatott azzal, hogy a magyar államhoz való lojális nevelés, a magyar nyelv kellő tanítása és az állami tantervek respektálása esetén államsegélyt ajánlott az anyagi nehézségekkel küzdő egyházi népiskoláknak.⁹⁸

2. Tudományos viták, pedagógusok, haladás, politika

Imre Sándor 1909–1910-ben – számára kevésbé ismert közegekben – a Jászi Oszkár szerkesztette, a polgári radikális és szocialisztikus ideológiát képviselő szerzők felé is nyitott „Huszadik Század” c. folyóiratban⁹⁹ próbálta kifejteni az általa helyesnek vélt „pedagógiai gondolkodás” viszonyát a haladáshoz. Előbb azonban úgy érezte, hogy tisztázni kell viszonyát a Társadalomtudományi Társasághoz és a Magyar Társadalomtudományi Egyesülethez, s véleményét a nyitott tudományos viták természetéről. Majd – újabb évvel később – egy középiskolai tanárok számára tartott előadást a pedagógia, pedagógusok és a politika kapcsolatáról.

2.1. A nyitott tudományos diskurzus és a haladás kapcsolatáról (1909)

1909 júliusában Jászi Oszkár a Társadalomtudományi Társaság választmányára nevében felkérte Imre Sándort egy előadás megtartására, az őt érdeklő kérdések valamelyikéről. Ha nem lenne Imrének saját ötlete, úgy „valamely szociálpedagógiai kérdéstről” javasoltak előadást.¹⁰⁰

⁹⁷ RL C/39. 14–15. cs. Kornis Gyula Imre Sándor (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁹⁸ Imre: Nemzetnevelés, 123.

⁹⁹ Imre Sándornak a Huszadik Század folyóirathoz, a Társadalomtudományi Társasághoz és a Polgári Radikális Párt-hoz való viszonyáról az alábbiakban még szó lesz. A folyóirat szerkesztője, Jászi Oszkár hangsúlyozta: „örömmel adunk tért minden tudományos célú dolgozatnak, bármely iskolához, vagy meggyőződéshez tartozzék is írójuk. Csak egy iránynak nem nyílnak meg a Huszadik Század hasábjai. ... A reakciónak minden megnyilatkozása számúzve lesz. ... mert a reakció publicisztikája nem lehet tudományos publicisztika”. (Idézi Mucsi: A polgári radikalizmus, 112.) Így Imre Sándor közreműködése csak annyit jelentett, hogy őt és nézeteit – okkal – nem sorolták a „reakciós” kategóriába, s ő magát sem tartotta haladás ellenesnek.

¹⁰⁰ RL C/39. Levelezés. A Társadalomtudományi Társaság/Jászi Oszkár 1909. júliusi felkérésében.

Imre Sándor a felkérés hátoldalára kézzel lejegyezte, hogy mit is válaszolt – 1909. augusztus 13-án – e felkérésre.

„Hivatalos és egyéb kötelességeim miatt leghamarabb 1910 márciusában tarthatok előadást a Társadalomtudományi Társaságban, melynek működését állandóan figyelemmel kísérem, s tagjainak következetes és komoly munkája iránt tiszteletet érzek. Ezért teszek készséggel eleget a szíves felszólításnak. Előadásom tárgya: *Szociális pedagógia és nemzeti nevelés*.

Tudok az ellentétéről a Társaság és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület között. Kötelességem tudatni, hogy régebben nyert felszólításra, emez egyesület igazgatóságának ígéretet tettem több, szociális pedagógiai tárgyú előadás tartására. Nagyon el tudom képzelni, hogy ez a körülmény alkalmatlanná teheti személyemet arra, hogy a Társadalomtudományi Társaság felolvasó asztalához üljek. Éppen ezért írom ezt meg. Természetesen az igen tisztelt Elnökségre bízom: vajon a hozzám küldött felhívást nem kívánják-e így tárgyaltalannak tekinteni.

Magam részéről és a helyzet tisztázása kedvéért meg kell mondanom, hogy semmi nehézségét nem érzem a mindkét helyen való előadásnak. Egyik egyesületnek sem vagyok tagja, egyik egyesületben sem kerestem részt a munkában.

Állandóan az a meggyőződésem, hogy a tudományos alapú ellentéteknek nem egymástól való elzárkózása, hanem a közös harcban való tiszta megvilágosodása és folytonos ütközésben való megerősödése vagy megszűnése szolgálja igazán a haladást. Emiatt a két egyesület által képviselt különböző irányok ilyen elválását sajnálom. Magam kétségtelenül fogyatékos szociológiai készsége miatt, egészen nem is értem.

A mai viszonyok megértése, a haladás feltételeinek keresése, a fejlődés gondolatának minden maradisággal szemben lehetően érvényre juttatása áll a szemem előtt feladatként. E feladatot a magam felfogása szerint teljesíteni késznek kellennem, bármelyik körben, ahol tőlem munkát kívánnak.

Bizonyos vagyok abban, hogy így gondolkodva az igen tisztelt Társaság szellemétől nem vagyok idegen. S azért lehet nyugodtan mennem bárhová is, mert *a magam felfogását mondhatom csupán.* Talán tévesen, de *ebben mégis azt a kötelességet találom, hogy mondjam is, ha erre felhívást kapok.*

Teljesen megértem, ha amott való szereplésem miatt a Társadalomtudományi Társaság vezetősége nem kíván saját közönsége elé állítani, hiszen az igen valószínűen bizalmatlanul is fogadna” – olvashatjuk e kéziratban.¹⁰¹

A további történésekből úgy tűnik, hogy Imre Sándor levele nem tántorította el Jásziékat. Erre utal, hogy 1910. január 15-én a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának titkára háromórás előadásra kérte fel őt a februártól áprilisig tartó szemeszterben egy „szociálpedagógiai kérdésről”.¹⁰² Vélhetően ennek Imre részéről sem lehetett elvi akadály. A pillanatnyilag rendelkezésünkre álló forrásokból ennek ténye és időpontja nem igazolható. Sajnos a Szabad Iskola történetét feldolgozó tanulmány szerzője sem talált az 1910. évre vonatkozó dokumentumokat. Így tanulmányában az előadók hosszú felsorolásában nem találjuk Imre Sándor nevét, ami arra utal, hogyha elő is adott 1910-ben e fórumon a tanár úr, ezt később nem ismételte meg.¹⁰³

Bárhogy is történt, *Imre Sándor attitűdjének, tudományos és pedagógiai hitvallásának, akkori nézeteinek rekonstruálása szempontjából e levél jelentős forrásértékkel bír.*

¹⁰¹ RL C/39. Levelezés. Imre Sándor 1909. augusztus 13-i levelében. (Kiemelés tőlem – D. P.) Ennek háttérével kapcsolatban John Lukács megjegyezte: olykor „arroganciáig fajuló önteltségük” révén Jászi Oszkár és a Társadalomtudományi Társaságban maradt barátai „elriasztották viszonylag konzervatív és szabadelvű kollégáikat” is. (Lukács, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991, 213–214.)

¹⁰² RL C/39. Levelezés. A Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolája titkárának 1910. január 15-i felkérésében.

¹⁰³ Szapor Judit: Egy szabad egyetemért. A Társadalomtudományok Szabad Iskolája. *Medvetánc*, 1985/4. – 1986/1. sz. 130–158.

Több, szinte egész élete folyamán Imre Sándorra jellemző törekvés, elv fogalmazódott meg itt.

A tudomány, a közélet a nyílt és nem elzárkózó, kirekesztő eszmecsere révén nyer esélyt a nézetek, állapotok tisztázására, fejlődésére/fejlesztésére.

A tudósnek, tanárnak, közszereplőnek mindig a maga legjobb meggyőződését kell képviselnie.

Ezt Imre Sándor nemcsak lehetőségként, hanem kötelességként fogta fel. Bármikor, bárkivel kötelessége megosztani tudását, fel kell ajánlania segítségét a közösség, a nemzet boldogulása érdekében.

2.2. Pedagógiai gondolkodás és haladás (1910)

Jászi Oszkár 1909. november 12-én újabb felkéréssel fordult – mások mellett – Imre Sándorhoz. „A Huszadik Század ez év végén fejezi be fennállásának 10. évfolyamát. ... Elhatároztuk..., hogy a 11. évfolyam első, januári számát különösen dússá és érdekessé tesszük, s közreműködésre kérjük fel mindazokat, kik a lefolyt évtized alatt hű munkatársai voltak a Szemlének, avagy társadalmi és erkölcsi befolyásukkal munkánk sikerét erősítették. Hadd legyen ez az ünnepi szám komoly találkozója mindazoknak, akik komoly törekvéssel és nehéz időkben szolgálták a magyar társadalomtudomány és szociálpolitika ügyét. Arra kérem Önt, igen tisztelt Uram, szíveskedjék a januári számunk részére egy 1-2 oldalas cikket írni arról a kérdésről, mely Önt most leginkább foglalkoztatja...”¹⁰⁴

E felkérésre született – Imre Sándor – rangos szerzők¹⁰⁵ cikkei közt megjelent „Pedagógiai gondolkodás és haladás” c. írása.

„Aki a meglévő állapotokkal elégedetlen s a jövőre gondol, annak állandóan törődnie kell a nevelés kérdéseivel, mert a nevelés – ha jó, ha silány – mindenképpen a jövő előkészítője. ... A haladás akarásából természetesen következik a pedagógiai érdeklődés; a nevelésen való elmélkedésnek alapja s attól el nem válhat a javítás szándéka, a fejlődés segítésének a gondolata. A pedagógiai gondolkodásnak folytonosan fel kell dolgoznia az új eredményeket minden téren; állandóan készen kell lennie arra, hogy a nevelés munkáját a korhoz alkalmazza. Csak úgy tehet eleget feladatának, hogy a múlt ismerete alapján megértesse a jelent, s minden embert késszé és képessé tegyen a jövő tudatos szolgálatára.

A nevelés mindenkor a közösség életének hatása alatt áll s ahhoz állandóan kell alkalmazkodnia. ... Ez az alkalmazkodás a munka természetéből, tehát benső szükségéből fakad és a nevelés sikerének föltétele. ... Arról azonban eltérő lehet a vélemény: *milyen legyen a viszony, a nevelés meg a küzdő társadalmi áramlatok között.* Az eltérést az álláspont szabja meg: mást mond a küzdelem részese, mást parancsol a pedagógiai gondolat. Aki az új alakulást valamelyik határozott irányban akarja, igyekszik a serdülőkre aszerint hatni s ezt kívánja a neveléstől is. Ezt a felfogást a mozgalom szempontja tökéletesen indokolja. Ez érteti meg az egyházi, majd a felekezeti oktatás kialakulását és ma is világosan érvényesül az a törvény, hogy a neveléssel azok törődnek főképpen, akik ezt a maguk támadó vagy védekező helyzetében nevezetes eszköznek ismerték fel.

A nevelés igazi feladatát azonban ez a felfogás teljesíteni nem engedi. ... Holott a folytonos haladásnak ez a föltétele: a tisztánlátás minden egyoldalúság nélkül, hogy önálló elhatározás érlelődhessek mindenkiben; *ne legyen a nevelés semmi elfogult szellem beoltása, hanem megnyitása az egyénre, s nyitvatartása a közre nézve a fejlődés útjának.* A pedagógiai gondolat megköveteli, hogy mindenik fok tanítója ismerjen mindent, amit a különböző áramlatok felszínre vetnek, s alkalom adtán meg is ismertesse mindazt, amire az egyesnek a tudatosság, a tisztánlátás, tehát a nevelési cél érdekében szüksége van. ... Ezért az iskolában nincs helye más érdeknek, csak a

¹⁰⁴ RL C/39. Levelezés. Jászi Oszkár 1909. november 12-i felkérésében. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁰⁵ E felhívásra cikket publikáltak pl. Ágoston Péter, Dienes Lajos, Dienes Valéria és Pál, Ferenczi Sándor, Fülöp Zsigmond, Gönczi Jenő, Jászi Oszkár, Kovács Gábor, Leopold Lajos, Pikler J. Gyula stb.

nevelésnek, csak a szabad fejlődés biztosítására való becsületes törekvésnek. Úgy szolgálja a nevelés a haladást, ha a réginek megbecsülésére, azaz helyes értékelésére, az újnak meglátására és megvizsgálására, régít és újat egybevetve a fejlődés megértésére vezet.

Így a serdülőkből önálló emberek nőnek, kik tudják, hogy az élet küzdelem, s hogy abban részt kell venniük; önállóak, mert tudnak szabadon csatlakozni a küzdők egyikéhez vagy másikához, avagy vágnak maguknak addig ismeretlen csapást. Igaz, *a nevelés ilyen szabad és önálló még nem volt soha. A pedagógusok ereje ma is gyenge arra, hogy ilyenné tegye. Általános pedagógiai gondolkodás kellene hozzá: általános elismerése annak, hogy a nevelésnek a haladás útját kell tisztán tartania.* Meg annak, hogy *nem vagyunk csalhatatlanok, hagyjuk hát meg a szabadságot mindenkinek, hogy maga lássa meg az igazságot.* De adjuk is meg erre a módot mindenkinek... ez a köznevelésnek ma legégetőbb és legnehezebb kérdése” – jelezte meggyőződését,¹⁰⁶ tervéhez támogatokat keresve a Huszadik Század oldalain Imre Sándor.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Imre Sándor: Pedagógiai gondolkodás és haladás. *Huszadik Század*, XXI. k. 1910, 60–61. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁰⁷ Imre Sándor levelezésének hagyatékából tudható: Jászi Oszkár 1913. október 27-én Ady Lajos levelére válaszolva megjegyezte: „Rendkívül örvendek, hogy Imre Sándor hajlandó kitűnő tudását és nagy képességeit a Huszadik Század hasábjain is gyümölcsöztetni”. 1914. május 4-én felkérte Imre Sándort, hogy írjon a közép- és felsőfokú oktatásról, a szerkesztőség által „Magyarország helyzete az európai kultúrfejlődésben” címmel tervezett kötetbe. Imre Sándor május 8-án udvarias levélben „kisebb jelentőségű”, ám számos tennivalóra hivatkozva „mélyen fájlalta”, hogy el kell háritania a „megtisztelő” lehetőséget. (RL C/39. Levelezés.) A Huszadik Század éves tartalomjegyzékeit 1918-ig átnézve úgy tűnt: nem is írt többet e folyóiratba.

2.3. Pedagógusok és a politika (1911)

Egy évvel később, 1911-ben az Országos Középiskolai Tanáregyesületben tartott, „*Pedagógia és politika*” című előadásában¹⁰⁸ Imre Sándor folytatta a szociáldemokrácia és a politikai katolicizmus törekvéseivel kapcsolatos fejtegetéseit, s több szempontból reflektált a Kornis Gyula Imre számára bizonyára már akkor ismert – általunk egy későbbi dokumentumból felidézett – bíráló megjegyzéseire.

Hangsúlyozta, hogy a politikai pártok – ha maradandó hatást kívánnak a társadalomban elérni – figyelmüket a nevelésre és a nevelőkre fordítják. Befolyásuk alá igyekeznek vonni a köznevelést. Elkerülhetetlen ez, hiszen a tervszerű politika és pedagógia egyaránt a jövő előkészítésére irányul. Az iskola, a pedagógus (az ő terminológiájával: a tanító) is a társadalomban, közössége felelős pontján tevékenykedik. Szeretne közössége és az oktatás-nevelés körülményeinek alakulására nagyobb hatást gyakorolni, ezért érdeklődik a politika iránt: sokszor az egymással vetélkedő, egymást nemzetköziséggel, vagy klerikalizmussal vádoló politikai pártok hatása alá kerül.

Imre Sándor ezt megengedhetetlennek tartotta, hiszen ez az ellenségeskedés légkörét szítja a pedagógusok körében, s a hatékony neveléshez szükséges nyitott eszmecserék lehetőségét, a köznevelés aktorai közötti bizalmat óhatatlanul csökkenti. Ezzel a nevelés hatékonyságát rontja. Imre szerint a pártpolitika képviselője és a pedagógia nemzeti céljainak hatékony szolgálata kizárják egymást. A pártok indoktrinálni, „idomítani” akarnak, céljuk a nevelés feletti hatalom megszerzése/megtartása, s a hatalmuk szolgálatába állítása. Ez Imre szerint egy adott állapot elérését/megtartását jelentené, márpedig a pártokon felülemelkedni tudó, a pedagógia általános nemzeti céljainak elkötelezett pedagógus a folytonos haladás szolgálatát kell, hogy magára vállalja.¹⁰⁹

Tudnia kell, hogy a jövő generációját neveli, ezért semmiképp sem lehet csupán az a célja, hogy csak az adott társadalmi állapotnak megfelelő, azt konzerváló nevelést folytasson. Arra kell felkészíteni tanítványait, hogy felnőtté válván tudatosan megválaszthassák a maguk útját, s így az új nemzedék továbbléphessen. „[A] nevelésnek nem a befejezett alakuláshoz kell utólagosan alkalmazkodnia, hanem zaj és zavar nélkül, apró részletekben folytonosan történő természetes újjáalakulást kell állandóan előkészítenie”.¹¹⁰

A pedagógiának és politikának – fejtegette Eötvös Józsefre hivatkozva – hatnia kell egymásra. „*Ez a hatás csak abban állhat, hogy a politika megadja a művelődés eszközeit, a nevelés feltételeit, de aztán teljesen szabaddá teszi az útját; a pedagógusok pedig nevelnek tisztán látó önálló embereket, kik a legüdvösebb politikai irányt meg tudják választani. Amelyik párt az ilyen kölcsönösségbe nem nyugszik bele, az nem hiszi azt, hogy a szabadon kifejelett értelmű ember az ő irányában találhatja meg a legnemesebb, legjobb, legigazabb eszmét*”.¹¹¹

¹⁰⁸ Lásd Imre: *A magyar*, 1920, 82–93.

¹⁰⁹ „A nevelésnek az a feladata, hogy minden nemzedéket tovább vezessen a megelőzőnél, mindig éppen korszerű tovább lépésre képesítsen. Amint csak a meglévőt szolgálja, csak a készen lévőnek átadására szorítkozik, nem nevelés többé, hanem idomítás. Ez nem elég, mert mindenkit olyanná kell nevelnünk, hogy saját korszakának megfelelően tudatos és erős legyen, ítélni és akarni tudjon. Akár az egyén, akár a nemzet szempontja vezessen is bennünket, boldog, megelégedett, hasznos embereket kívánunk. Ilyenné mindenki csak úgy válik, ha a maga sajátosságában kifejelett és érvényesülni tud, ha a kort ismeri, és a továbbvivő út felismerésére képessége van”. (Imre: *A magyar*, 1920, 89. Kiemelés tőlem – D. P. Lásd ehhez Imre: *Neveléstan*, 162–203.)

¹¹⁰ Imre: *A magyar*, 1920, 89.

¹¹¹ Imre: *A magyar*, 1920, 90. (Kiemelés tőlem – D. P.) Kemény Gábor Schneller István és Imre Sándor Eötvöshöz való viszonyáról írta: „*A tökéletes organizációt nem tudta, nem is akarta elválasztani az egyéni szabadságtól, a gondolatszabadságtól, melynek végső eredménye a szabad személyiség és a szabad személyekből kialakult erkölcsi közösség, maga a szabad ország*”. (Kemény Gábor: *A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Neveléstörténeti tanulmányok*. (Szerk. Kemény Katalin) Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, 209.)

Az autonóm polgárok nevelése érdekében a pedagógusnak a társadalom, a politika világában tájékozottnak, s a pártpolitikán felülemelkedő, „a pedagógiai elvekhez hű politikusnak” kell lennie. A Kornis Gyula által is képviselt állásponttal szemben határozottan kitartott a „tárgyiasság” követelménye mellett. „Csak annyi kell ehhez, hogy a bíráló szabadságától semmi tekintetben se engedje magát megfosztani; ne álljon más fegyelem alatt, csupán hivatása követelményeinek engedelmessé; ne legyen... tekintélyek imádója. ... Akarjon tehát tárgyiasság lenni. Sokan azt mondják, hogy a tárgyiasság lélektani lehetetlenség. A feltétlen tárgyiasság bizonyára az. De a tárgyiasságra való törekvés... pedagógiai kötelesség. Ez nem jelenti emberi szabadságom korlátozását, csak élethivatásom magasabb rendű teljesítését: igyekszem elkerülni mindent, ami a nevelés lényegével ellenkezik. ... A tárgyiasságra való törekvés korszerűvé teszi a nevelést, mert megköveteli, hogy a növendékekben is ennek létesítésére törekedjék.”¹¹²

„A lelki függetlenségét” megőrizni képes pedagógusnak az alsóbb iskolákban is „tárgyszerűnek” kell maradnia, s el kell kerülnie az egyoldalúságot. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy „nem adunk át valóságként semmit, ami nem az, s így a növendékek gondolkodását megköti. A magasabb iskolákban pedig abban van a tárgyiasságra törekvés, hogy az egyes tárgyak körében megismertetjük a most vitás kérdések gyökerét, ellentétek kifejlődését. Meggyőződésre akarjuk tanítványainkat képessé tenni, de mert nevelők vagyunk, nem akarunk velük semmit készen átvétetni, hanem tudván, hogy a meggyőződés hogyan keletkezik, tényeket, érveket és ellenérveket állítunk eléjük. S hogy eközben ne nyilatkozzék meg egyoldalú pártállásunk, azért kell törekednünk ítéletünk tisztaságára, a tárgyiasságra. Felkeltjük azt a gondolatot, hogy igaz csak egy lehet, de... az emberek látása különböző. S ha eközben kiderül is, aminthogy ki kell derülnie, melyik alakban látom én az igazságot, ha tanítványaim látják is, hogy a küzdő felfogások közül melyiket tartom helyesnek akár tudományos, akár politikai értelemben is: nincs ebben semmi baj, mert nem készen állítottam eléjük, hogy azt azonnapi elfogadják, hanem a gondolkodás menetét tartam eléjük, hogy azt ellenőrizni tudják. Csak ez kell: de enélkül a munka nem is nevelés, hanem idomítás” – fejtegette a középiskolai tanároknak az előadó.¹¹³

Az ilyen magatartáshoz a pedagógusnak „lelki függetlenségre” van szüksége. „Arra a belső szabadságra, melyet csupán egy valami teremthet meg: a pedagógus lelkiismerete. Ez tesz tárgyiassá, ez ad erőt némely lemondásra, ez nem enged alkudni és szolgává tenni. És így ez a pedagógus lelkiismeret nem enged senkit, aki pedagógus, pártpolitikussá válni” – vallotta személyes krédóját is felvillantva Imre Sándor.¹¹⁴

¹¹² Imre: A magyar, 1920, 90–91. (Kiemelés tőlem – D. P.) Mindazonáltal Imre Sándor és Kornis Gyula álláspontja között volt lényeges hasonlóság is: mindketten úgy vélték, hogy a politika, az állam, a politikusok feladata, célja a művelődés, a kultúra az oktatás színvonalának emelése. Mindketten összekapcsolták a nemzeti és keresztény/keresztényen nevelés problémáját, ha a módszereket, a felekezeti vallásoktatást illetően már voltak is köztük nézeteltérések. Lásd ehhez pl. Kornis: Kultúrpolitikánk irányelvei, In: Kornis: Kultúra és, 1.; Somos Róbert: Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. Valóság, 46. évf. 2003, 66–72.

¹¹³ Imre: A magyar, 1920, 91–92. (Kiemelés tőlem – D. P.) Mannheim Károly 1929-ben – tárgyához kötötten – maga is hasonlóan fogalmazott: „[D]öntő különbség van aközött, hogy egy tanár, aki maga mögött tudja a mérlegelés szakaszát, mérlegelő hallgatókhoz beszél a maga megvívott centrumából és ily módon totális összefüggésről ad képet, és aközött, hogy a kutatás és tanítás kizárólag a megszabott pártakat átadására irányul. Egy ilyenfajta politikai szociológia, amely elsődlegesen nem döntéseket diktál, hanem a döntéshez vezető utat kívánja előkészíteni, a politikai terep olyan összefüggéseit is képes lesz megvilágítani, amelyek eleddig alig váltak láthatóvá.” „Az akarati döntést nem tekintjük taníthatónak, az viszont, hogy a döntések és a látásmód, a szociális és az akarati folyamat közötti strukturális összefüggést közlés és kutatás tárgyává tegyük, mindenképp feladat lehet a kutatás [és a tanítás – D. P.] számára”. (Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Atlantisz, Budapest, 1996, 187–188. Kiemelések tőlem – D. P.) Lásd ehhez továbbá pl. Benedek Marcell: Vulkán. 208–212., 237–245. Ravasz: Schneller és Imre, 380. és 396–397.; Sáska Géza: A felvilágosodás polgári örökségének tagadása. A „képesség” és „ismeret” vita forrásvidéke. In: Baska Gabriella-Hegedűs Judit szerk.: Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére. ELTE PPK, Budapest, 2015.. 326–329.

¹¹⁴ Imre: A magyar, 1920, 92. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Nem tudhatjuk, hogy vajon hallgatóságának mekkora részét sikerült a „nemzetnevelés” ideájából, keresztyén hitéből, s „a folytonos haladást szolgáló, pártoktól független pedagógia” lehetséges és szükséges voltára vonatkozó – reflektálatlan fejlődés és haladás fogalmakkal operáló – fejtegetésével megnyernie. Küldetéses magyar értelmiségiként¹¹⁵ kitartóan folytatta „a nemzetnevelés” általa döntő fontosságúnak tartott elméletének kidolgozását,¹¹⁶ s prizmáján keresztül a korabeli köznevelési rendszer vizsgálatát. Diagnózisát adta, majd felvázolta az általa elengedhetetlennek vélt terápia főbb vonásait, első lépéseit.

¹¹⁵ „A kelet-európai értelmiség hivatásába beépül az, amit Veres Péter »népben-nemzetben való gondolkodásnak« nevezett el később. Az értelmiség számára csak az egyik etikai maxima, hogy mint orvosnak, tanárnak, papnak stb. a munkamegosztásban ráeső területen lelkiismeretesen kell dolgoznia. Ezzel egyenértékű a másik parancsolat, az nevezetesen, *hogy a nemzeti közösség globális aspektusából kiindulva kell értelmeznie a világot és benne hazája helyzetét és ugyanakkor ezen aspektusokból kiindulva, arra támaszkodva kell közéleti-politikai tevékenységet folytatnia*”. (Nagy J. Endre: Adalék a magyar értelmiségtörténehez. In: Nagy J. Endre: *Eszme és valóság. Magyar szociológiai történeti tanulmányok*. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, Budapest – Szombathely, 1993, 9. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁶ „Az evolúciós szemlélet – melyet bátran tekinthetünk szekularizált eszkatológiának – a társadalmi és politikai cselekvés előfeltétele: hinni kell abban, hogy a természetes haladás a tökéletesség felé tart, mivel e szemlélet tagadása esetén értelmetlen az egyéni önfeláldozás a közösség fejlődésének oltárán” – utalt az ilyen magatartások lehetséges gyökereire Trencsényi Balázs. (Trencsényi: A nép lelke.323.)

II. A KORABELI OKTATÁSI RENDSZER LÁTLELETE A „NEMZETNEVELÉS SZEMPONTJÁBÓL”, S AZ IMRE SÁNDOR SZERINT SZÜKSÉGES, ÉS LEHETSÉGES TERÁPIA

1. Diagnózis „a nemzetnevelés szempontjából” (1912)

Imre Sándor kötelességének érezte, hogy keresse és felmutassa a „nemzetnevelést, nemzetvédést, nemzetfejlesztést” szolgáló iskolarendszer, művelődéspolitikai megteremtésének egy – ha belátható időn belül nem is lehetséges, de a nemzeti egység megteremtéséhez elengedhetetlen – feltételrendszerét, útját. A forradalmak előtt ennek szentelte a „*Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődéspolitikához*” (1912), „*A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység*” (1915) és „*A »nemzetnevelés« jogosultsága*” (1918) című munkáit. Mindhárom kiindulópontja az volt, hogy a 20. század eleji Magyarországon hiányzott a nemzeti egység, aminek alapvetően társadalmi, politikai és világnézeti okai voltak, melyeket csak politikai eszközökkel látott megszüntethetőnek.¹¹⁷

Ahhoz, hogy a politikai és gazdasági elit s az egyéb társadalmi osztályok, csoportok, nemzetiségek, felekezetek stb. partikuláris érdekeikbe feledkezett, önző, mások szükségleteit, érdekeit megismerni, méltányolni sem hajlandó és képes reprezentánsai, tagjai helyett az újabb nemzedékektől remélhető legyen a társadalmi megrázkódtatásokkal, katasztrófával fenyegető helyzet elkerülése, a közös problémák kölcsönös megértésen alapuló békés megoldása, az iskolarendszernek is meg kell változni – vélte már 1912-ben Imre Sándor.¹¹⁸

„Tudjuk, hogy nem mindenki részesül a lehető legnagyobb mértékű rendszeres nevelésben, s nem is merjük remélni, hogy valaha is részesülhessen. De ez nem változtat... azon a bizonyosságon, hogy a nevelés csak akkor szolgálja teljes mértékben az egyén és a nemzet fejlődését, ha benne nemcsak elvben, hanem a valóságban is mindenki részes. ... Sohasem lesz azonos a mérték, ameddig az egyesek nevelésben részesülnek. De egészen azonosnak kell lennie a jognak, mely a teljes mértékű nevelést megadja. Azonosnak kell lennie az elvnek és a szellemnek, mely a nevelés fokain érvényesül. ... [N]e legyenek a nemzetben állandóan különböző műveltségű vagy éppen állandóan műveletlen rétegek, melyeknek tagjait erre nemzedékeken át mintegy születésük kárhoztatja.

A jogot a törvény biztosítja, de ez nem elég. A jogi lehetőség és a valóság között ne legyen űr. A nevelés alól senki magát ki ne vonhassa, attól senkit vissza ne tarthasson. Szűnjenek meg azok a gazdasági okok, melyek miatt hiába van a tankötelezettség törvénybe iktatva. Egyén és nemzet közös érdekében teljes erővel kell [meg]valósítani azt az Eötvös-féle gondolatot, hogy az állam tartozik biztosítani a magukat védeni nem tudó gyermekeknek a művelődés jogát mindenkivel szemben, tehát a szülők szellemi és vagyoni állapotával szemben is” – hangsúlyozta Imre Sándor, hozzátéve, hogy ez csak politikai segítséggel lehetséges. Ezért „a politikai gondolkodásnak nevelői irányúvá kell lennie. ... A nemzetnevelés megkívánja a művelődési politika általános kereteinek és alapelveinek kitűzését, s így válik azzá, amivé lennie kell: tudatos nemzetfejlesztéssé”.¹¹⁹

A kívánatos változtatás előfeltétele – Imre Sándor szerint – a fennálló iskolarendszernek a „nemzetnevelés” kívánalmi szempontjából való vizsgálata volt. Amíg az általa fontosnak ítélt országos

¹¹⁷ Akkoriban a téma igencsak aktuálisnak tűnhetett. „Vajon nem állunk-e mérhetetlen magasságban... a mi nemzeti önzésünkkel azok felett, akik az anyagi önzés sivár tülekedése gyanánt tüntetik fel az egész történelmet... És vajon nem szükséges-e az, hogy a mi idealizmusunk egy bizonyos önzést, de magasabb és nemesebb önzést ragadjon magával arra, hogy a korlátolt, szűk egyéni és osztályönzésen diadalmasan felülemelkedhessék? ... A nemzeti érzés, a nemzeti erő, a nemzeti egyéniség felismerése feladata a helyes, az alapos és igazi tudománynak” – fejtegette 1911-ben Tisza István. (Tisza István: Nemzet és társadalom. *Protestáns Szemle*, 1911. In: *Magyar Liberalizmus*. 334–335.)

¹¹⁸ Imre: Nemzetnevelés, 107–109.

¹¹⁹ Imre: Nemzetnevelés, 94–97. (Kiemelések tőlem – D. P.)

állapotfelmérésre minisztériumi irányítással nem volt lehetőség, a rendelkezésre álló adatok alapján vizsgálta, hogy az adott iskolarendszer biztosítja-e a nevelés általánosságát, egységességét, kötelező voltát, s azt, hogy ne legyen egyoldali. Közös nemzeti tudás- és érzésvilág kialakítása mellett szabad fejlődést biztosítson a különböző foglalkozásokra készülőknek – ezzel segítve a nemzet haladását.

Statisztikai adatokkal demonstrálta, hogy a nevelés nem általános, hiszen sokan nem, illetve csak részlegesen jártak iskolába. Csak az iskolakötelesek kevesebb, mint fele tanult 9-10 hónapig, s igen eltérőnek mutatkozott az írni-olvasni tudás is.¹²⁰ Nem találta egységesnek sem a nevelést, hiszen a különböző iskolafenntartók saját céljaik megvalósítása érdekében felekezeti, nemzetiségi szempontok miatt valamelyest eltérő nevelést szorgalmaztak. Komoly problémának látta, hogy az azonos korosztályú gyermekek iskoláztatási feltételei különböztek, különösen az 5. osztálytól kezdve. Jelentős részük nem végezte el az elemi iskola 5–6. osztályait sem, mivel anyagi helyzete, családja munkaerőszükséglete az iskola elhagyására készítette. A többi 10–14 éves az elemi, polgári iskolákba, a gimnáziumok alsóbb osztályaiba, szakiskolákba stb. járt, azon belül is fiú-, illetve lányiskolákba. Ezek művelődési anyaga, színvonala igencsak különböző volt.

Imre Sándor véleménye szerint az elemi iskoláknak csak a negyedrésze nevelt egységes nemzeti tudatosságra. Szerinte Eötvös József úgy tervezte, hogy a polgári iskola általános továbbképző intézmény legyen az alsóközéposztály számára, míg a gimnáziumok, reálgimnáziumok a továbbtanulásra kellett volna, hogy előkészítsenek.¹²¹ Ehelyett valójában – magasabb társadalmi presztízse, illetve az iskolák elhelyezkedése miatt – nagyon sokan jártak az utóbbiakba olyanok, akik nem akartak érettségizni sem, s még a maturalók jelentős része sem tanult tovább.¹²² Ezért ezek célja, motivációja más volt, ami elkerülhetetlenül csökkentette a középiskolák színvonalát.

Mindemellett – bár eredetileg a polgári iskola más jellegű kellett volna, hogy legyen, mint a gimnázium – az ott tanító sok gimnáziumi tanár miatt annak sajátos jellege sem tudott kibontakozni: „a nem tudományos rendeltetésű középiskola is a tudós középiskola módszerét követi”.¹²³ A polgári iskola 5–6. osztályai elnéptelenedtek, mivel elvégzésük semmire sem jogosított. Az első négy osztályt végzettek viszont csonka tudásra tettek szert.¹²⁴ Mindkét iskolatípus kötött tanterve, s a neveléssel szemben az oktatásra koncentráció mellett kevés teret hagyott a diákok önálló munkájának, autonóm fejlődésének.¹²⁵ S mivel az elemi iskola első osztályait követően, a különböző társa-

¹²⁰ Imre: Nemzetnevelés, 110–115. Lásd ehhez továbbá Imre: A magyar, 1920, 69.; Zsigány Zoltán: Közoktatásunk perspektívái. In: Litván György – Szűcs László szerk. A szociológia első magyar, II. k. 466–469.

¹²¹ Lásd ehhez az 1868. évi XXXVIII. tc. C pontját, a 67–79. §-okat.; Lásd továbbá Keresi György: Budapesti Kör. Polgáriskolai Közlöny, XVI. évf. 9. sz. 1912. május 1. 301–303.; Imre Sándor: A középiskola gyökeres reformjának előkészítése. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület 1912. évi közgyűlésén előadta Dr. Imre Sándor áll. polgáris tanítóképzőintézet tanára. Athenaeum, Budapest, 1912.

¹²² Vö.: Imre: A középiskola gyökeres, 9–12.

¹²³ Imre: Nemzetnevelés, 140. A középiskola gyökeres reformjának előkészítéséről szóló előadásában Imre Sándor még ugyanabban az évben hozzátette: „a középiskola reformja csak úgy oldható meg igazán, ha kettéválasztjuk a kérdést, és a gimnázium reformjáról, meg a szükséges középiskola megteremtéséről beszélünk, nem különítve el egymástól a kettőt, de nem is engedve többé összezavarni. Az iskolapolitikának az a feladata derül ki, hogy gondoskodjék a nemzet szükségleteinek megfelelő számban a tudományos célzatú középiskolák minél emelkedettebb színvonaláról, és állítson az egész köznevelési rendszer közepébe olyan iskolát, amely a »nemzet zömének« lenne az iskolája, terjesztve és fokozva a nemzeti műveltséget.” (Imre: A középiskola gyökeres, 13. Kiemelés részben tőlem – D. P. Vö.: Simon Gyula: A polgári iskolai tantervekről. In: Horánszky Nándor szerk. A tanterv kérdésköre, 93–97.; Horánszky Nándor: Műveltségkép a polgári iskolai tantervekben. In: Horánszky Nándor szerk. Műveltségfelfogások Magyarországon. A tantervelmélet forrásai 13. OKIÉK, Budapest, 1991, 57–85.

¹²⁴ Imre: Nemzetnevelés, 132–139. Lásd ehhez Fizel Natasa: A magyar polgári iskolai tanárképzés története 1868–1947. Esély az együttműködésre – professzionalizáció és intézményesülés. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018, 43–86.

¹²⁵ Imre Sándor 1912-ben sem maradt pusztán a polgári iskola kritikájánál. A polgári iskolai tanárok budapesti egyesületének felkérésére előadást tartott, tervezetet készített egy nyolcosztályos, általános műveltséget nyújtó, gyakorlati irányú polgári középiskoláról. 31 évvel később a tanáregyesület országos közgyűlésén ennek lényegét így fogalmazta

dalmi/anyagi helyzetű családok gyermekei más-más iskolába jártak, kevés lehetőségük maradt egymás helyzetének, problémáinak, mentalitásának jobb megismerésére, ami felnőtt életükben sem segítette társadalmi, vallási, nemzetiségi stb. különbségeik tolerálását, empatikus kezelését, az egyháiban evezünk, felelősek vagyunk annak haladásért közös érzetének kialakulására.¹²⁶ Ezáltal – s bizonyos hivatásokra való felkészítés hiányosságai folytán – az iskolarendszer nem szolgálhatta kellően a nemzet fejlődését. Ehhez járult, hogy a nevelési rendszerben nem érvényesült „az a helyzetünk, hogy e hazában több nemzetiség lakik, s a magyarságnak, ha egyébért nem is saját érdekében kell azokat jobban megismernie”.¹²⁷

„A világi és felekezeti iskolák számaránya, az egységes, mindenre gondoló szervezet hiánya, magában is mutatja, hogy nem a nevelés, a művelődés, minden társadalmi réteg és minden egyes ember kifejlődésének biztosítása a vezető gondolat. A nevelés költségeit nem a szükséglet szerint állapítja meg a törvényhozás, hanem csak annyit ad erre a mennyi egyébből marad. S a nevelés iránt ma olyan élénk érdeklődésnek is politikai okai lévén, az ebből fakadó tevékenységben sem lehet irányadó a nevelés szabad eszméje. Feltűnő ellentmondásnak tetszik, mégis úgy van: csak huzamosan folyó, következetes nevelésnek lehet eredménye a nevelés önállósága” – konstatálta Imre Sándor.¹²⁸

Majd hosszú, alapos – általunk csak főbb pontjaiban érintett – elemzését így zárta: „köznevelésünk nem általános, nem egységes, egyénies eljárásra módot nem ad, a szükséges változatosságot nem biztosítja, önállósága nincsen, és a fejlődést nem segíti rendszeresen. Mindezért nevelésünk a szónak komoly értelmében nem is nemzeti, mert sem az iskolaszervezet, sem a tanulmányi rend (a belső szervezet) a nemzet sajátos helyzetéhez nem alkalmazkodik, a nemzet érdekeit nem tartja szem előtt tudatos tervszerűséggel. ... Ebből a követelményből nem lehet alkudnunk, azért nem elég azt kívánnunk, hogy egyes részletekben javítás történjék, hanem olyan határozott álláspontot kell elfoglalnunk, melyből az egész köznevelésnek gyökeresen új, egységes szervezése következhet.¹²⁹ Alkalmasság kiindulás erre a nemzetnevelés gondolata. Ebből egyenesen következik a nemzeti fejlődésnek, nemzetté alakulásnak szolgálása”.¹³⁰

meg: az iskolafaj lényege, hogy gyakorlatias, de nem akar szakiskola lenni. Kezdetül „arra törekedett, hogy szellemileg magasabbra emelje, a nemzet közműveltségének részesévé tegye az addig abból kimaradt rétegeket. Ez a célja a polgári iskolát egy nagy eszménynek, a műveltségben eggyé váló nemzet eszményének szolgálatába állította, nem valamely foglalkozásra előkészítő, hanem általában művelő iskolává tette”. 1943-ban is úgy vélte: „a magyar iskolaügy szervezésének középpontjában a polgári iskola van, a nekünk való nevelés szervezésének a polgári iskola a kulcsa”. Imre Sándor: A polgári iskola sorsa. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*, XLVIII. 1943–44. évf. 1. sz. 109. és 118. Kiemelés tőlem – D. P.) A polgári iskolák tanárai már a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson előálltak egy hétosztályos gyakorlati irányú, érettségig adó polgári középiskola tervével, ezért (is) Imre Sándor, miután 1914-ben őt a Polgári Iskolai Egyesület elnökévé választották, elfogadta törekvéseik képviselőtét. (Simon: A polgári iskolai, 96.)

¹²⁶ Imre Sándor: Nemzeti felelősségérzésre nevelés. (1915) In: Imre: *Háborús élet*, 127.

¹²⁷ Imre: Nemzetnevelés, 147. és 139–145.

¹²⁸ Imre: Nemzetnevelés, 140–141. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁹ A korszak oktatáspolitikájának, közoktatásának jellemzéséhez lásd pl. Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története II. k.* (Főszerk. Horváth Márton) Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1993, 71–177.; Felkai László: *Magyarország közoktatásügye a Millennium körüli években*. OPKM, Budapest, 1994; Kelemen Elemér: *A magyarországi népoktatás a dualizmus korában*. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. *Filozófia – művelődés – történet, 2001*. Az ELTE TÖK Tudományos Közleményei XIX. k. Trezor, Budapest, 2001, 57–72.; Mann Miklós: *Kulturpolitikusok a dualizmus korában*. OPKM, Budapest, 1993; Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika, 1867–1945*. Gondolat, Budapest, 2011; Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi”*. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Kronosz-MTT, Pécs–Budapest, 2014, 50–51.

¹³⁰ Imre: Nemzetnevelés, 150–151. (Kiemelés tőlem – D. P.)

2. Egy a nemzetnevelés szempontjából optimálisnak vélt terápia körvonala (1912–1914)

„*A magyar nemzetnevelés szervezésének fő szempontjaira*” áttérve Imre Sándor felvetette a kérdést: miként szolgálhatná a nevelés „a magyar nemzeti nevelés mai feladatát”, a „nemzetté nevelést”?

„[A]z első szükséglet, hogy a közoktatás különböző fokairól külön-külön szóló törvények és rendelkezések helyett *köznevelési törvény* létesüljön. Ennek rendeltetése, hogy *az egész nemzet nevelését mindenik vonatkozásban tervszerűvé tegye, s egymással szorosan összetartozó, egymást szervesen kiegészítő részletek egységének tűntesse fel. A köznevelési törvény megalkotásában két gondolat adja meg az irányt: A) a nemzetnevelés mindenkinek a nevelése, B) a nevelés a fejlődés szolgálatában áll.* ... [M]agában foglalja az általános alapelveket, de nem terjeszkedik ki aprólékos részletekre. Megállapítja az egész köznevelés szervezetét, az iskolák rendszerét, de nem akasztja meg a szervezetnek a szükségletekkel együtt járó alakulását. Gondoskodik arról, hogy minden vidék és mindenik osztály sajátos érdekei az egész nemzet érdekében összehangzóan érvényesüljenek, de az emberek fejlődése külső körülmények befolyásától lehetőleg független legyen. *Biztosítania kell a nemzetet alkotó elemek szabad fejlődését, mert a sajátosságok kifejlődése adja meg az erőt az egésznek is; másfelől pedig a művelődés egységét, a nemzeti élet minden szükségletének kielégülését, mert egyoldalúvá lennie egyik résznek sem szabad, s elhanyagolni bármit is káros.*¹³¹

Ezért az egységes köznevelési törvényben fiúknak és lányoknak nemcsak az általános műveléséről és a tudományos oktatásáról kell szólnak lennie, hanem a szakoktatás mindenik fokáról (ipari, kereskedelmi, gazdasági, katonai oktatásról), a keresőmunkát végzők továbbképzéséről, az egész ügynevezett szabadoktatásról. És nem csupán az iskolai nevelés idejéről kell gondoskodnia, hanem a kisdédóvról, gyermekvédelemről is. Nemcsak a rendszeren fejlődő gyermekek, hanem a különböző okokból elkülönített nevelésre szoruló intézetei (gyógyítva nevelő intézetek, javító intézetek) is beletartoznak. A köznevelési törvénynek kell rendelkeznie arról, hogy a gyermekmunka a nevelés általánossága érdekében szabályoztassék, és általában arról, hogy a nevelést a szülők anyagi helyzete lehetetlenné ne tegye.”¹³²

„Csak ilyen egységes áttekintés biztosíthatja a nevelés szervezetében mindenik részlet sajátos fejlődését, szabadságát és önállóságát azáltal, hogy a törvény tisztán megjelöli mindenik intézmény határozott feladatát. ... Az egységes köznevelési törvény megvilágosítja mindenki előtt, hogy a különböző intézmények a maguk feladatának betöltése által a nemzet életének egyenlő fontosságú szervei, s hogy pl. a tudományegyetem tökéletes szabadsága éppen olyan határozott követelménye a nemzetnevelésnek és biztosítója a nemzet fejlődésének, amilyen pl. az alsófokú szakoktatás pontos elrendezése, vagy a tanulás feltétlenül szükséges elemi tárgyainak kijelölése. ... [A] törvényben kellene biztosítani azt is, hogy az alaptörvény nagyobb időközökben az országos tapasztalatok alapján átvizsgáltsék és megfelelően módosuljon.”¹³³

¹³¹ Imre Sándor a középiskola gyökeres reformjának előkészítéséről szóló, 1912. évi előadásában az Országos Középiskolai Tanáregyesületben így szólt erről: „*a középiskola reformjáról is csak az egész köznevelés keretében lehet szó, mert az iskola helyét és feladatát senki másként meg nem állapíthatja... Ma már csak nagy reform segíthet. Ezt csak úgy tudom elképzelni, ha minden kívánságot megfontoló, a társadalom minden szükségletét egységesen, azaz harmonikusan kielégítő, egységes köznevelési törvény keletkezik. ... [A] mi köznevelési szükségleteinket csak olyan szervezet elégítheti ki, amely teljesen ezekhez a szükségletekhez, a nemzet helyzetéhez alkalmazkodik. A gyökeres megújítás (»radikális reform«) követelésének csak ez az értelme, de ez aztán feltétele minden jó változásnak”.* (Imre: *A középiskola gyökeres, 6.*)

¹³² Imre: *Nemzetnevelés, 153–154.* (Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd ehhez Gergely Ferenc: *A magyar gyermekvédelem története 1867–1991.* Püski, Budapest, 1997, 3–30.

¹³³ Imre: *Nemzetnevelés, 155–156.* (Kiemelés tőlem – D. P.)

„E törvénynek meg kell teremtenie a feltételeket arra, hogy a nemzet tagjaiban a közös tudatosság kialakulhasson. Ezt úgy teheti, ha elhárítja az akadályokat: azt a sokféleséget, mely az iskolafenn-tartók különleges érdekei miatt a nemzeti tudatosságot közössé válni nem engedi. Ezért a közneve-
lési törvénynek világosan *ki kell mondania és megvalósítania az állami köznevelést.*¹³⁴ ... [E]lke-
rülhetetlen, hogy az egész köznevelés szervezése és vezetése a mainál egységesebbé váljék. ... Így
lehet közös érdekek megfelelő szűkebb térre szorítani azokat a szűkebb körű érdekeket, melyek
most nemcsak korlátlanul érvényesülnek, de állami segítséggel terjeszkednek.”¹³⁵ „Mivel a mai
állapotok tanúsága szerint a nevelés egységének a sokféle felekezeti iskola akadálya: az állami köz-
nevelés törvénybeiktatása a felekezeti iskolázás megszüntetését jelentené.¹³⁶ S ezzel valóban úgy
tűnik fel, hogy a felekezeteket egyéniségük kifejtésében gátolja. ...

[A] felekezeti tekintetben sikeres nevelés csak ott nem káros a nemzeti tudatosság egységére
nézve, ahol hitfelekezeti és nemzeti egészen egybeesik, meg ahol nincs versengés egyházi és
állami hatalom között. Ahol azonban a felekezetek a nemzetet megosztják, ahol különböző érdekek
harca folyik egyház és állam között, s a felekezeti öntudatról éppen úgy beszélnek, mint az osztály-
tudatosságról: ott a nemzet szempontjából állami köznevelésre van szükség, mert a felekezeti isko-
lázás a közös tudatosságot sohasem létesítheti. ... *Ami a felekezetekre nézve fontos, azt az állami
köznevelés mind meghagyja: a család és a templomi szószék nevelhet, és megtarthat az egyes fele-
kezetek hitében.* Annak sem lesz gátja, hogy egy-egy felekezet tagjai olyan felfogással éljék végig
életüket, amely őket a legjobban kielégíti.”¹³⁷

Ezen javaslatával Imre Sándor 1912-ben gyökeresen eltért, az általa nagyra tartott és gyakran hi-
vatkozott Eötvös József koncepciójától, aki úgy vélte, hogy „az oktatás terén minden monopólium
káros”.¹³⁸ Márpedig Imre Sándor is tudta, hogy „abban... nem bízhatunk, hogy a kormányon lévők
a hatalmat önzetlenül és pusztán idealizmusból a nevelés irányítására felhasználni nem is akarják.
Akármelyik párt jusson is hatalomra! *Az egyformásítás ellen az lenne a biztosíték, ha a köznevelés
igazán a nyilvánosság ellenőrzése alatt folynék.* Erre szolgálhatnak az országszerte megfelelően
szervezett iskolaszékek, vagy nevelésügyi tanácsok, melyekben nem a gazdasági és fegyelmi ügyek
intézőjét, pártoskodások fészket, hanem a társadalom minden rétegének képviselőjét volna jó lát-
nunk.¹³⁹ Ez az, amit Eötvös akart: a társadalomnak közvetlenül legyen a nevelés ügyébe beleszólása.
S ehhez csatlakozik a másik biztosíték: *a nevelés ügyében a nevelés szakembere legyen az intézők
tanácsadója.* Csak a közönség befolyásának és a tanítók szabadabb mozgásának biztosítása hárit-
hatja el az állami közneveléstől a szellemi egyformaságot. Ezt a két biztosítékot kell egyesíteni a
minden rendű tanítókból és mindenféle foglalkozású emberekből összeállított ilyen testületekben.
Erre a munkára azonban a tanítóságot és a közönséget is nevelni kell.”¹⁴⁰

¹³⁴ Imre Sándor Bárczy István cikkével vitázva már 1911-ben félbehagyott kéziratot készített „*Az állami köznevelés
ügyében*” címmel. Ebben hangoztatta: „a nevelés csupán, mint állami köznevelés töltheti be feladatát, így lehetséges
az a decentralizáció és önkormányzat, melyet Bárczy a demokratikus haladás követelményének mond”. (RL C/39.
XXIII. k. 1.)

¹³⁵ Imre: Nemzetnevelés, Imre Sándor a Magyar Pedagógiai Társaságban tartott 1918. október 18-i előadásában már
másként fogalmazott. Erről szó lesz a későbbiekben. (Imre: A „nemzetnevelés”, 136.)

¹³⁶ Imre Sándor itt vélhetően nem az egyházi iskolák rapid betiltására utalt, hiszen hozzátette: „az egységes szervezésre
való törekvés, másfelől az egyénies alakulások szabadságának tiszteletben tartása a nemzetnevelés szervezésében azt
jelöli vezető szempontnak: tarthasson iskolát minden felekezet, de a nemzeti egységet képviselő állam egyik felekezetet
se támogassa ebben.” (Imre: Nemzetnevelés, 167–168.)

¹³⁷ Imre: Nemzetnevelés, 159–161. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁸ Imre: A magyar, 1920, 62–63. Vö.: Eötvös: Kultúra és, 402–407.

¹³⁹ Itt e testületek tényleges korabeli állapotára utalt Imre Sándor.

¹⁴⁰ Imre: Nemzetnevelés, 162–164. (Kiemelés tőlem – D. P.) A tanítók professzionalizációjának korabeli megítéléséhez
lásd pl. Németh András: A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti
folyamatai. *Pedagógusképzés*, 2007. évf. 1–2. sz. 20–25.; Nóbik Attila: *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmá-
sodás a dualizmus korában.* Szegedi Egyetemi Kiadó; Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2019.

Imre Sándor jól látta: az adott konstellációban javaslata megvalósításának minden feltétele hiányzik. Az egyházak, nemzetiségek, parlamenti pártok ellenállásán (s Habsburg uralkodók markáns katolikus elköteleződésén) túl komoly jogi és gazdasági akadályok álltak ennek útjában. Az egyházi iskolák jelentős része célhoz kötött alapítványok révén tartotta fenn magát, amit konfiskálni – a radikális forradalmi eszközöktől és változásoktól elvi okból is tartózkodó – Imre Sándor lehetetlennek tartott. Az állam terhei is jelentősen növekedtek volna, ha az egyházi, községi stb. iskolák terhei is teljes egészében ráhárulnak. Ennek vállalására belátható időn belül sem politikai szándék, sem gazdasági lehetőség nem mutatkozott. Így a közeljövőben csak az egyházi iskolák anyagi támogatásának megvonását vélte – mint a cél felé vezető első lépések egyikét – megvalósíthatónak, de a Lex Apponyi ennek is útját állta.¹⁴¹ Így arra jutott, hogy lépésenként a pedagógusokat, majd a társadalom széles rétegeit kell próbálni meggyőzni a „nemzetté nevelés, a nemzetfejlesztés” s annak révén a „nemzetvédelem” fontosságáról (a nagyobb társadalmi megrázkódtatások, katasztrófák elkerülése érdekében).

Úgy vélte, hogy ennek felismerése „csak akkor terjedhet el, ha a közgondolkodás nevelői irányúvá válik, tehát a nevelés kérdéseivel nem csupán a közvetlenül, személyesen érdekelttek foglalkoznak.”¹⁴² „Akkor történhet meg a köznevelés egységes szervezése és a tanulmányoknak a nemzetnevelés alapján való rendezése, ha a legfőbb intézőt nem köti meg ebben semmi egyéb, csupán a nevelésre való tekintet. Az tehát a második feltétel, hogy... *a minisztert semmiféle pártpolitikai vagy felekezeti érdekek meg ne kössék, erejét ne gyöngítsék.* A köznevelés csak akkor folyhatnék a nemzeti szükségletek és a nemzetnevelési elvek szerint, *ha a vallás és közoktatás ügyét különválasztanák, s ha aztán nem csupán a közoktatásnak, hanem az egész köznevelésnek vagy közművelődésnek lenne minisztere. ...A nevelésügyi miniszter hatáskörében együtt kellene lennie mindennek, ami csak a nevelés körébe tartozik.* És meg kellene teremteni a módot arra, hogy a miniszter a pártpolitika hullámverésének ne legyen kitéve, s a felekezetek versenyének semmi hatása se legyen a miniszter és munkatársai személyének kiválasztására. *Ne jogosítsa a legmagasabb intézőállásokra semmi más, csupán a közművelődés ügyeivel való, mélyreható foglalkozás.* A miniszterek és államtitkárai ne idegenekül jussanak azokba az állásokba, melyekben alig marad idejük, hogy »beletanuljanak«, hanem olyanok jussanak oda, akik ismerik az egész nagy mezőt és az állapotok hiányait, tehát tudják, hogy mit csináljanak. Éppen ilyen szükséglet, hogy *a köznevelés ügyeinek vezetésében legyen bizonyos állandóság,* mert a mai viszonyok között nincs meg a lehetősége huzamos idő alatt megállapodó irányoknak.

Az a miniszter, aki akar és tud határozott, neveléstani alapon folyó művelődéspolitikát folytatni, aki ismeri a múltat és tisztában van a köznevelés mai állapotával, akit nem a miniszteri székeken való osztozkodás juttat jobbhíján éppen ehhez az ügyszóhoz, hanem tanulmányai képesítették e nagy áttekintést kívánó vezető helyre. Az ilyen miniszter tudná az egész művelődést egységesen vezetni. Az látná, a szervezetnek milyen pótlásra van szüksége. Az gondoskodhatnék arról, hogy az ország mindenik pontján éppen odavaló intézmények álljanak és fejlődjenek. Az ügyelhetne arra, hogy a nemzet életének mindenik terén elég ember legyen minden munkára: ne legyen a képzetekben hiány, ami a munkát gátolja, sem túltermelés, ami elégedetlenséget teremt.¹⁴³ *Az ilyen miniszter tudná, hogy éppen a köznevelés ügyét csak a közönséggel egyetértően lehet nyugodtan vezetni, s hogy a bajt is, orvoslást is sokszor egy-egy részlet munkásai jelölhetik meg a legjobban; ezért igyekeznék meglátni és meghallani minden elégedetlenséget és minden reformjavaslatot.*

A köznevelés miniszterének az élet lenne állandó tanácsadója és a különböző rendű tanítóság igazán munkatársa lenne. A nevelésügyi miniszter a művelődés intézményeiben mindenkit a nekivaló helyre állíthatna, melyen az illető lelki szükségleteit kielégítheti, egyéni erejét teljesen kifejtheti és ekként a nemzet fejlődését biztosíthatja a tőle függő mértékben. ... [H]a a miniszternek egyetlen

¹⁴¹ Imre: Nemzetnevelés, 166–168. „[A] felekezeti nevelés nagyrésztben közpénzen folyik. Amennyire az [az egyházak részéről – D. P.] iskoláikhoz való ragaszkodást megértjük, épp annyira tévesnek mutatja a nemzetnevelés gondolata ezt a politikát az állam részéről” – szövegzte le Imre Sándor. (Imre: Nemzetnevelés, 166.)

¹⁴² Imre: Nemzetnevelés, 190.

¹⁴³ Vö.: Imre: A középiskola gyökere, 1–2.

irányítója a művelődés terjesztése és fokozása, akkor elfogulatlanul felismerheti a közművelődés személyi és anyagi akadályait, tudja kezdeményezni azokat a társadalompolitikai intézkedéseket, melyek a nevelés gátjait elháríthatják. És akkor tudja tanácsosainak nevelésügyi terveit tisztán a nevelés szempontjából bírálni meg. Csak ilyen egységes és szabad vezetés útján fejlődhet ki a határozott irányú művelődési politika, mely kapkodás és szélsőségekbe csapás nélkül következetesen halad.

A miniszter szabadságán nem azt értjük, hogy senkinek felelősséggel ne tartozzék. ... Mikor a miniszter pártember, akkor pártja s a pártokra oszló országgyűlés az ellenőrzője, s nagyon szomorú, de igaz, hogy a lényeg szempontjából ez az ellenőrzés semmit sem ér. ... *Ha azonban a köznevelési miniszter az általános nevelői gondolkodás egyik képviselője a maga helyén, bizonyos, hogy tisztán nevelésügyi ellenőrzésre van szükség.*¹⁴⁴ Ilyen ellenőrző testületek azok a községi nevelésügyi tanácsok, melyekből megyei tanácsok és ebből az országos nevelésügyi tanács volna alakítható akként, hogy a választottak maguk közül választanak a magasabb fokú tanács tagjait.¹⁴⁵ Ilyen módon az egész országból s a társadalom minden rétegéből kerülneek össze a közgondolkodás képviselői,¹⁴⁶ kik egy-egy község, egy-egy vidék, meg az egész ország szükségleteiről, a tett intézkedések eredményeiről tájékoztatnák a minisztert és hivatalnokait, módját adnák a rendelkezésekben a körülményekhez való alkalmazkodásnak.

Csírájukban megvannak ezek a tanácsok az iskolaszékekben, közigazgatási bizottságokban, az országos közoktatási tanácsban, de mindezekről lényegesen különböznének sok tekintetben. Az országos közoktatási tanácstól pl. abban, hogy nem csupán a tanügy emberei ülnének bennük, s nem a minisztertől nyernék a kinevezést. Sőt éppen megfordítva, *az országos köznevelési tanács tehetné a jelölést, hogy a király kit nevezzen ki miniszterré.* Jól tudom, hogy az ilyen módon történő szervezés milyen nehézségekkel jár; azt is, hogy pártoktól és felekezettől nem függő köznevelési miniszter nálunk az alig képzelhető lehetőségek közé tartozik, de ez csak a további részletek emlegetését gátolja meg, a szükséglet felmutatását nem.

Csak a társadalommal való együttérzés ad a miniszternek erőt, s csak a tisztán nevelésügyi meggyőződését követő miniszter... alatt lehetséges a nemzetnevelés harmadik feltétele: hogy ti. *az egész*

¹⁴⁴ Ehhez korántsem elegendő, ha a miniszter nem pártpolitikus. A társadalom jövőjének igényeinek prognosztizálása, s az ennek megfelelő szakember (pl. pedagógus) kontingens képzése az azóta eltelt évszázad alatt még sohasem sikerült.

¹⁴⁵ Imre Sándor ezen elgondolása *Schwarz Gyulának* 1866-os „nemzeti magyar közoktatási tanács” megalakítására vonatkozó javaslatának továbbfejlesztett változata. „[M]agyar nemzeti közoktatásügyi tanács állítatik föl a felelős magyar közoktatásügyi miniszter támogatására, az országgyűlésnek a közoktatásügyi szükségleteiről való koronkénti rendszeres fölvilágosítására, és az országos tanári és tanítószemélyzet jogainak megóvására, úgyszintén az államilag vezetett összes tanodák alapítványainak ellenőrzésére.” Ennek érdekében Schwarz Gyula javasolta, hogy statisztikai és fegyelmi feladatokat is lásson el a testület. Összetételére vonatkozóan a tervezet szerint „a nemzeti magyar közoktatási tanács tagjai, szám szerint negyvenkilencen a felelős magyar közoktatásügyi miniszter által azon kétszáz jelölt közül neveztetnek ki, kiket a ... a Magyar Tudományos Akadémia fog, mint jelölteket felterjeszteni, tekintettel a hazai köztudományosság körül szerzett érdemekre, a közoktatásügy körül szerzett tapasztalatokra, és a vallásfelekezetek és a nemzetiségek kellő képviselésére”. (Idézi és a tervezet korabeli visszhangjáról áttekintést ad: Bajomi Iván: Az első tanügyi tanács körüli viták. *Educatio*, 2012. évf. 2. sz. 179–189.) Az 1871-ben miniszteri rendelettel létrejött OKT hatáskörének alakulásáról, szabályzatának változásairól és arról, hogy tevékenységét 1895-ben Eötvös Loránd felfüggesztette, mert létét és adminisztratív hatáskörét összeegyeztethetetlennek tartotta a miniszteri felelősség elvével, lásd pl. (Csibi-Dévényi: *Egy miniszteri*, 150–154.)

¹⁴⁶ Egy nemzetiségi, vallási és osztályellentétek által szabdalt, értékrendjében is rendkívül tagolt társadalomban, melyben még választójoga is csak az „elsőprő kisebbségnek” volt, vajon miként lehetett volna biztosítható, hogy ezek a képviselők pusztán – az ilyen közegben egyébként ugyancsak irreális – „általános nevelői gondolkodás” reprezentánsai legyenek? Márpedig, ha ez nem lehetséges, az általuk delegált országos köznevelési tanácsot sem csak ilyen szempontok vezethetnék.

tanítóság ne csak rendeletek végrehajtója legyen, hanem szabadon gondolkozhassék a maga nevelési feladatairól és cselekedhessék saját meggyőződése szerint.¹⁴⁷ A szabad fejlődést biztosító nemzetnevelésnek ez a belső feltétele, ami nélkül a nevelés mindig kihasználható eszköz lenne. ... [A] nevelés... nem hivatal, hanem hivatás. ... Vagyis akkor tartom lehetőnek a tanító igazi szabadságát, ha minden tanító pedagógus, azaz önállóan érti feladatát. ... *Az egész tanítóságot át kell hatnia a nemzetnevelés alapelvének*, másként hiába lesz a szervezet jó. ... Ez a három feltétel: az általános nevelői gondolkodás kialakulása, a köznevelési minisztérium önállósulása, és a tanítóság csupán nevelői meggyőződéstől irányított egységes munkája – egymással szorosan kapcsolatos.¹⁴⁸

Nem hiányoztak Imre Sándor tervezetéből *a tanulmányok rendjére* vonatkozó alapvető szempontok sem, melyek „a nemzetnevelés alapgondolatából fakadtak”: „*az oktatás azt tartozik előmozdítani, hogy a nemzeti közösség váljék tudatossá mindenkiben s fejlődjék ki a munkára való képesség és készség*. A tudatosság fogalmában ott van, hogy az nem lehet egyszerűen kívülről közlés eredménye, hanem annak a gyermekben kell kialakulnia. Még kevésbé lehet a tanítónak a növendékre bármilyen tudatosságot rákényszerítenie, hanem csupán támogathatja ennek kialakulását. Nem úgy, hogy a tanuló látását korlátozza egy bizonyos tudatosság érdekében, hiszen ez a korlátozás éppen megakasztja a tudatosság kifejlődését, amihez tisztánlátás szükséges. A közösség tagjává nem válhat senki, aki annak csak egyetlen alakulatát ismeri. ...

A munkára való képesség együtt jár az egyéni erő kifejtésével. ... *Az egyén pedig csak akkor fejlett, ha önismerete van, vagyis ha magát, körülményeit, környezetét ismeri; ha ismeri a feladatot, melyek a nemzet tagjaira várnak, tehát a nemzet szellemi és anyagi fejlettségével tisztában van, s önállóan tud magának helyet keresni és azt betölteni, ha szelleme és teste fejlett és dolgozni akar*. ... Akkor áll elő ez a készség, ha a növendékekkel sikerült felismertetni, hogy a közös munkában való részesedése saját érdekében szükséges. ... Ezért szükséges az oktatás rendjét, a tanulmányok sorozatát úgy állapítani meg, hogy a tudatosság, képesség és készség természetesen fejlődjön ki, minden egyesnek személyi birtoka legyen...

Ezen az alapon *azokat a tárgyakat, melyekkel a nemzet minden tagjának kell foglalkoznia, három csoportba sorolhatjuk. A rendszeres nevelésben az oktatás tárgyai: A. a közösség tudatát létesítsék, B. a nemzet fejlettségét, sajátosságait ismertessék meg, C. az egyesek kifejlését, tájékozódását segítsék elő, s a dolgozás gyakorlati segédeszközeit adják meg*.¹⁴⁹ „*A tárgyaknak ez a sorozata minden emberre vonatkozik, mert mindenkinek szükséges. Ez adná meg a tartalmat az iskolaszervezetben annak a közös alapnak, melyen mindenkinek végig kell mennie*.¹⁵⁰ ...

[K]ülönbségnek kell lennie a különböző fokokon egyes tárgyak tanulmányának mértékében, mélységében is, de nem szabad különbségnek lennie a tartalomban, azaz a minőségben, ha azt akarjuk, hogy a tudatosság és önállóság mindenkiben kifejlődhessék. ... *Azért szükséges úgy alkotni meg az iskolaszervezetet, hogy az a tanulmányokban való továbbhaladást lehetővé tegye olyanoknak is, kik egyébként ipari vagy más szakiskolákban készülnek kereső munkára, vagy azt már folytatják is*. ... [M]indenütt a viszonyoknak megfelelő iskola legyen, s a helyi, vidéki tantervek rendszeresen is

¹⁴⁷ „Nem elég Eötvössel együtt abban bizakodnunk, hogy sokezer tanító meggyőződését nem lehet parancsszóval egyformává tenni. Ez ugyan igaz, de fájdalom, lehetséges hozzászoktatni meggyőződésük elhallgatásához. Hiszen abban éppen nem bízhatunk, hogy a kormányon lévők a hatalmat önzetlenül és pusztán idealizmusból a nevelés irányítására felhasználni nem is akarják. Akármelyik párt is jusson hatalomra!” – jegyezte meg Imre Sándor. (Imre: Nemzetnevelés, 162–163.)

¹⁴⁸ Imre: Nemzetnevelés, 194–200. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁴⁹ Imre: Nemzetnevelés, 169–173. (Kiemelések tőlem – D. P.) Témánk szempontjából a tárgyak felsorolásának nincs jelentősége, ezért ettől eltekintünk.

¹⁵⁰ „*E közös alapnak 8 évfolyamúnak kellene lennie: a 6. életév betöltése után 4 éves elemi iskola és a nyolcosztályú, általános irányú középiskolának 4 alsó osztálya együtt volna mindenki iskolája. Tehát a 8. év végén kezdődnek a határozott pályákra készülés, a tudományos tanulmányokra való előkészítés, és csak azok haladnának tovább az általános irányú középiskolában (felső polgáriskolában) akik addig vagy nem választottak még életpályát, vagy különböző hivatalnokképző tanfolyamokra készülnek. Az említett közös alapon tehát a 8 első évet értem*” – írta kötetje jegyzetében Imre Sándor. (Imre: Nemzetnevelés, 174. Kiemelések tőlem – D. P.)

megvalósuljanak. Másra-másra van szükség egyes helyeken a népesség foglalkozása, nemzetiségi és vagyoni helyzete szerint.”¹⁵¹

„A tárgyak közt nincs ott a vallástan. De ezzel a vallás nincs kirekesztve az iskolából, hiszen sem a vallást magát, sem annak hatását elsikkasztani nem lehet. Ezért a vallásos eszmék fejlődésének és mai hatásának ismertetése jelentőségéhez mért *nagy helyet tartozik nyerni a történelemben, társadalomtanban, s a jelenkori állapotok rajzolásában. Külön tárgyként az erkölcsstan sem való a tantervbe.* Az erkölcsi nevelés célja világos: a nemzeti közösség tudatossá tétele, a köteleességérzésnek, becsületérzésnek, a munkára való készségnek kifejlesztése, jellemnevelés. De ez nem különös erkölcsi cél, hanem erre törekszik az egész nevelés, mely tehát egész mivoltában erkölcsi.¹⁵² Nem szabad tantárggyá, emlékezeti anyaggá tenni semmit, ami a nevelés szelleme tartozik lenni.¹⁵³ ...

A nemzetnevelésben nem tartozhat az általános tantervbe semmi olyan, aminek csak különleges tanulmányok szempontjából van jelentősége. Ezért *a nyelvi és irodalmi tanulmányok sorába nem értendő bele a latin és görög nyelv és irodalom.* A tanulás idejét és a tanulók kedvét nagymértékben apasztja ma a gimnázium uralkodó tárgya, és a változtatásnak nem lehet célja »a latintanítás sikerebbé tétele«, hanem az erre fordított idő felszabadítása. Az iskola feladata: a tudatosság fejlesztése, a jelen megértetése, a dolgozni megtanítása. Csak szakiskolába, vagy a főiskolára való minden olyan tárgy, mely ezeket a célokat csak egészen sajátos irányban szolgálja” – írta Imre Sándor az általános tantervre vonatkozóan.¹⁵⁴

„[É]ppen a cél: a közös tudatosságnak, a közös akaratnak a lehetősége kívánja, hogy a nyelvi és irodalmi tanítás, meg a történelemtanítás a nemzethez alkalmazott legyen. *Szemünk előtt kell állniuk a többi nemzeteknek is, de látnunk kell ennek a nem egy nyelvű nemzetnek is minden részét. A nemzeti*

¹⁵¹ Imre: Nemzetnevelés, 174–175. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁵² 1913-ban megjelent recenziójában *Szelényi Ödön* (1877–1931) magyar–német szakon végzett, pedagógiai és filozófiai témákról publikáló, pozsonyi evangélikus teológiai tanár igen elismerően ismertette a Protestáns Szemlében Imre Sándor 1912-ben megjelent könyvét. Ebben hangsúlyozta: „alig van hivatottabb szövszólója a magyar nemzeti nevelésnek. Ezt igazolja jelen munkája is, melynél mélyebb, magvasabb, aligha jelent meg legközelebb [Sic!] a magyar pedagógiai irodalomban. Imre munkája... minden sora elárulja, hogy igazán Isten kegyelméből való nemzetnevelővel állunk szemben. De egyenesen bámulatunkat hívja ki az a magasztos, tárgyias, minden felekezeti és sovíniszta egyoldalúságtól ment nevelői gondolkodásmód, melyhez felemelkednie sikerült.” „Szellemesen mondja, hogy a nemzeti nevelésnek a mai viszonyok között *nemzetté* nevelés a rendeltetése. Fel is sorolja az akadályokat... bőven foglalkozik a *felekezeti* oktatás kérdésével. Konstatálja, hogy újabb időben a magyar művelődési politika a felekezeti iskolázás megerősítésén dolgozott. ... Míg felekezeti iskolák vannak, s a felekezeti vallástan a többiekben is kötelező tantárgy addig a tanulók szellemi fejlődése egységes nem lehet. (Valószínű, hogy Imre ezen tételei sok ellentmondást fognak kiváltani, de kétségtelen, hogy bennük sok igazság rejlik.)” „Hogy félre ne értessünk, ... Imre... ha ellene fordul is a felekezeteknek, éppen nem ellensége a vallásosságnak.” (Szelényi Ödön: Dr. Imre Sándor: Nemzetnevelés. Bp. 1912, *Protestáns Szemle*, 25. évf. 1913, 278., 279., 280.)

1913-ban megjelent „Széchenyi és a magyar nevelés jövője” c. írásában Imre Sándor kiegészítette az idézetteket. „[A]z erkölcsi és értelmi nevelést ellentétesnek, egymás akadályaiul feltűntetni helytelen és veszedelmes. ... [A]z általános erkölcsi bajokat nem lehet pusztán neveléssel, a még olyan erkölcsi neveléssel sem eltűntetni, hanem a nagyon messzire előrelátó józan törvényalkotás teremthet lassanként jobb állapotot, mert – úgymond – könnyű megelégedettnek és csendesnek lennie annak, aki mindenben bővelkedik, de a szegénynek, vajmi nehéz (Hitel), s mert maga az erkölcsi előny mit sem ér, ha a nép nagyobb része koplalni kénytelen (Önismeret. ... Széchenyi arra eszméltet, hogy az értelmi nevelés nem jelent egyet az ismeretközléssel!” (Imre: *A magyar*, 1920, 51.)

¹⁵⁴ Imre: Nemzetnevelés, 176–178. (Kiemelések tőlem – D. P.) Lásd ehhez *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Kiadattak a magyar kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32.818 és 1903. évi 43.381. sz. a. kelt rendeletével. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, é. n. IV–VIII., és XX.; Nagy Péter Tibor: Nyelvpolitika és elitképzés. Történet-szociológiai közhelyek – az idegennyelv-oktatás és az elitképzés kapcsolatáról. *Educatio*, 2000. évf. 4. sz. 746–760.; Antall József: Az 1934. évi középiskolai törvény és vitája. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 166–171.; Mészáros István: A felekezeti gimnáziumi tantervek történeti alakulása. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 181–201.; Ujváry: „Egy európai, 33–34. A latintanítással kapcsolatban 21 év elteltével – az egyetemi továbbtanulásra felkészítő humanisztikus gimnáziumokra vonatkozóan – változott Imre Sándor álláspontja. Erről a megfelelő helyen még szó lesz.

tudatosság érdekében szükséges az egyes alkotó részeknek egymás történetét, ... nyelvét és irodalmát ismerniük. ... A magyar nyelv tanulásának kötelező volta egészen másként tűnik fel a nem magyarnyelvűek előtt, ha az ő nyelvüket meg a magyarok tanulják. ... A megértés bő forrása nyílnék meg így.”¹⁵⁵

„Ha... olyan lenne az iskolaszervezet, hogy abban a folytonos ismétlődés nem venné el újabb dolgoktól az időt; ha a tárgyak között a jelentőségük... szerint fokozatot állapítanánk meg, ha az önképzőkörök igazán az önművelést szolgálnák, és ha rendszerre válnék az iskolai tanuláshoz folytonos kiegészítése... jutna idő mindenre, és sokoldalú művelődésből állhatna elő közös, nemzeti tudatosság, önismeret, a cél tudatossága, és a mostaninál nyilván több munkakedv. ... Az oktatás anyaga az új, de tudományosan megállapított eredmény legyen..., nem lehet olyan, ami a növendékek lelkétől és életétől idegen, hanem ami iránt a serdülő érdeklődik, s amivel élete kapcsolódik.”¹⁵⁶

„[E]gészen egységes eljárásra van szükség a nevelés munkájának mindenik részében. Ami a nevelés célját legjobban szolgálja, az a legjobb mód az egész nemzetnevelésben, ... ezért a tanító szeme folytonosan saját korán legyen, ismerje annak gyengeségeit és erősségeit. Ismerje növendékeit, azok társadalmi körének nevelőhatását, és erre vonatkozóan saját céltudata, nemzeti tudatossága alapján foglaljon állást, ... dolgozzék ellene mindannak, ami bármely részben a haladás szabadságának akadálya lehetne. ... [A]z egyén kifejlődésének, tehát a nemzetnevelés céljának is ellensége mindaz, ami a gépiességet, a holt anyaggyűjtést szolgálja, ami nem megfontolás, hanem pusztá befogadást kíván, tehát minden dogmatikus tanítás. Minden, amivel ellenkező megismerésre jut a felnőtt ember. A nemzetnevelés egyik fő tételének, a fejlődés tudatos szolgálásának megvalósulását gátolja a tanításnak minden egyoldalúsága, akár felekezeti, akár nemzeti vagy egyéb alapon vált egyoldalúvá, tehát akkor is, ha a társadalomnak nem mindenik osztályát öleli fel, vagy a megítélésnek nem minden szempontját.”¹⁵⁷

Egy 1914. június 9-én, az Országos Református Tanáregyesületben tartott előadása során kitért a „szociálpedagógiának”, „az állampolgári nevelésnek”, „politikai nevelésnek”, „a nemzetneveléssel” való összefüggésére is. Úgy vélte, hogy a szociálpedagógia legfőbb szempontja: „milyen viszonyban van egymáshoz az egyén és a közösség, s milyen a kölcsönös hatás a közösség és a nevelés között. ... Ennek az alapgondolatnak számos következtetését az egész művelődés szervezésére, az iskola belső rendjére, a nevelés szellemiségére vonatkozóan sokszor levonták. ... Ugyanabból a gyökérből hajtott ki egy másik ág is, amely állampolgári nevelés jelszavában ismeretes. ... [Ez] a mai állam szükségleteinek megfelelő nevelést kíván.¹⁵⁸ Hasonló forrású, de még pontosabb, egyúttal szűkebb tartalmú a harmadik legújabb jelszó: a politikai nevelés. Ennek sürgetői az állam ügyében való értelmes részvételre akarnak nevelni.”¹⁵⁹ Ez értelemszerűen a jelenkor viszonyai felé irányítja a pedagógusok figyelmét.

¹⁵⁵ Imre: Nemzetnevelés, 180–181. (Kiemelések tőlem – D. P.) A korabeli történelemtanításról lásd pl. Farkas Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon: Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében*. Trezor Kiadó, Budapest, 2008.

¹⁵⁶ Imre: Nemzetnevelés, 184–185.

¹⁵⁷ Imre: A „nemzetnevelés”, 186–187. (Kiemelések tőlem – D. P.) Mannheim Károly szerint a „szabadon lebegő értelmiségi” előtt a társadalmi osztályok közti helyzetéből adódóan két út áll: „a messzemenően szabad választásából adódó csatlakozás a legkülönbözőbb, egymással mindenkor küzdelemben álló osztályokhoz”, vagy: „a saját gyökereire való rácszmelés, a saját küldetés keresése – *predesztinált ügynökévé lenni az egész szellemi érdekeinek*”. „A második út nem jelent mást, mint a saját társadalmi helyzet és az ebből adódó küldetés konkrét tudatosítását”. (Mannheim: *Ideológia és*, 182–183. és 185. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁸ Lásd ehhez Imre: *Háborús élet*, 134.

¹⁵⁹ Imre Sándor: A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai. In: Imre: *Háborús élet*, 10–11. Lásd ehhez továbbá Imre: *Nemzetnevelés*, 27–31.; Imre Sándor: Mi a nemzetnevelés? Imre Sándor államtitkár beszéde 1919. november 9-én a szabadtanítási előadóképző tanfolyam megnyitására. *Néptanítók Lapja*, LII. évf. 38–44. sz. 8–9. (Kiemelések tőlem – D. P.) Pomóai Imre: *Szociális pedagógia Magyarországon a XIX–XX. század fordulóján*. In: Buda András – Kiss Endre szerk. *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatási rendszer újrafarmálása. A IX. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata*. Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen, 2016, 211–212.

Imre Sándor véleménye szerint ebbe az irányba mutatott egy „*pszichológiai irány*” is, mely „mi-
kor... az egyéniség alkotó elemeit, az egyén fejlődésének feltételeit keresi, egyszerre megvilágítja
a társadalmi tényezők jelentőségét. A fejlődésben, az egyéni vonások kialakulásában ugyanis neve-
zetes az öröklés, meg a környezet hatása. S a pszichológus... már nem egyedül azt a tényt állapítja
meg, hogy ennek vagy annak az egyéniségnek melyek a jellemző vonásai, hanem felkeresi az oko-
kat is és ezzel a fejlődés tényezőiről szólva, a tudatos fejlesztés munkájára ad irányítást. A nevelésre
nézve a mai két fő irány azzal a tanulsággal jár, hogy 1. *a társadalmi nevelés érdekében a lehető
legteljesebben egyénies eljárásra van szükség, evégre tehát szükséges az egyéniség megismerése;*
2. *az egyént akarva megismerni és vezetni, ismernünk kell életének körülményeit is, azt a világot,
melynek közvetlen hatása alatt gondolkodása, érzülete alakul.* Ekképpen a nevelőnek ezt a két irányt
nem lehet külön néznie... Ezt az egybeolvadást óhajtja kifejezni a *nemzetnevelés* szava. ... Magában
foglalja ugyanis azt a valóságot, hogy a nevelés mindig a nemzet körében folyik és arra hat. Az egyén
az emberi közösség határozott alakulatának, a nemzetnek a tagja: nemzeti közös vonások jelennek
meg benne egyéni változatban. ... *A nemzetnevelés eszméje egységesnek kívánja a művelődési politi-
kát és az iskolai nevelés aprólékos munkáját*”.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Imre: Háborús élet, 11–12. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

3. Kitaró szervezőmunka terve a belátható időn belül valószínűtlen, ám elengedhetetlennek vélt átfogó reform előfeltételeinek megteremtéséért (1912–1914)

Imre Sándor 1912-ben is tisztában volt az oktatási rendszer kritikája során feltárt helyzet megváltoztathatóságának nehézségeivel. Ám küldetéses emberként, fáradhatatlan hídverőként, „a nemzet haladása érdekében” úgy vélte, hogy szisztematikus munkával meg kell próbálni valamelyes közös nevező megtalálásához segíteni a pillanatnyilag ettől távolálló, ez iránt közömbös, vagy éppen magát ellenérdekeltnek vélő szakmai-politikai-társadalmi tényezőket a nemzetnevelés jegyében megvalósítandó reformok, egy átfogó köznevelési törvény szükségességéről.

Hangsúlyozta: *„a nemzetnevelés csak akkor valósulhat meg, ha ebben a nevelés legtágabb értelmezését és mindenik érdek kielégítésének szándékát ismerik fel.* Ha megértik, hogy ez nem jelenti a magyarság érdekeinek feláldozását, hanem a helyzetnek megfelelően tökéletes érvényesítését. Nem akarja egyének megkötését és a hagyományok uralmát, hanem éppen megköveteli a személyiségek szabad kifejlődését, s ettől várja a nemzet folytonos haladását. Ez az értelmezés csak akkor terjedhet el, ha a közgondolkodás nevelői irányúvá válik, tehát a nevelés kérdéseivel nem csupán a közvetlenül, személyesen érdekeltek foglalkoznak. ... [A]z általános nevelői gondolkodás csak nagyon lassan alakulhat ki valaha. ...

Szükséges azonban a közgondolkodás nevelői irányát növelni és erősíteni, amire mindenható eszköznek tartom Széchenyi gondolatainak terjesztését. ... Ez a gondolkodás teremtheti meg a nemzetnevelésnek azt a legfontosabb külső feltételét, hogy ne legyen az egységes szervezésnek és a köznevelés általánosságának semmiféle politikai vagy gazdasági akadálya. ... Amint a közgondolkodás a nevelés közügy voltát teljesen felismerte és jövőre irányuló jelentőségét meglátta: megteremti az eszközt a legjobban való elrendezésre éppen úgy, mint ma a hadsereg számára”.¹⁶¹

Imre Sándor *szükségesnek látta, hogy széles körben felmérjék az ország műveltségi állapotát, hogy elkészítsék az ország „nevelésügyi állapotrajzát”.*

„Az egyszerű statisztikai adatokon kívül szükség volna minden községről meglennie a személyes tapasztaláson alapuló részletes rajznak, melyben a művelődési viszonyok, felekezeti és nemzetiségi állapotok, a lakosság foglalkozása, vagyoni állapota, jelleme, gondolkodása, törekvései együtt volnának. Ebből derülne ki: milyen irányú szükségleteket kell ott a köznevelés legfőbb örének kielégítenie, ... melyik ponton éppen most miben áll a nemzetnevelés közvetlen feladata. ... [Az ilyen információk Imre reménye szerint] meggátolnák, hogy tudatosan dolgozó miniszter idegennyelvű lakosság közé küldjön annak nyelvét nem tudó tanítót és tanfelügyelőt, mire most bőven van szomorú példa. ...

[A]z egyes községké mellett egyes iskolák viszonyainak rajza is szükséges és hasznos volna. ... [E]zeken kívül, szintén a kormányzat érdekében, szükséges összeállítani a statisztikai adatokból a magyarság helyzetét az ország lakosai között különböző szempontokból: tanultság, törekvések, vagyoni helyzet alakulása, a kereskedelemben, ipari munkában való részvétel stb. [H]ogyan oszlik meg nemzetiség és szülők állása szerint a gimnázium, a reáliskola, polgári fiúiskola, meg a kereskedelmi, ipari, gazdasági szakiskolák ifjúsága. Ezzel... összevethetjük azt, hogyan alakulnak pl. a birtokviszonyok: mint megy át a régi magyar birtok mások kezére, kivált Erdélyben nem magyarokéra.¹⁶² Hogyan válik lassanként irányadóvá az ország különböző részein a lakosságnak egyik, vagy másik rétege. ... [M]egvilágosodnék az a kapcsolat, mely alaposan gyanítható aközött, hogy a magyar

¹⁶¹ Imre: Nemzetnevelés, 190–192. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁶² Lásd ehhez Imre: A középiskola gyökere, 8.; Bethlen István grófnak 1913. május 5-én az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben az erdélyi magyar birtokpolitika feladatairól elhangzott beszédét. (Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. k. Válogatott beszédei. Genius Könyvkiadó, Budapest, 1933, 67–69.; Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek. Romsics Ignác szerk., Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 46–89.; Romsics: A Horthy-korszak, 26–27., 210–212.; Ujváry: „Egy európai, 40–42., 53.)

ifjúság némely része »úri« gimnáziumokban is, meg az akadémiákon és a jogi karokon is csak uraszkodik, de dolgozni nem tanul meg.”¹⁶³

„A reformtörekvések valamilyen szempontból mindig hiánynak, bajnak a jelei. Azok pontos ismerete nélkül sem intézők, sem iskolai munkások nem dolgozhatnak tudatosan; azok közös ismerete ellenben a tudatosságot is közössé teszi. ... Szükséges volna olyan tanulmányok folytatása, melyek az egész lakosság különböző részeinek (egyed-egy felekezetek tagjainak, a különböző nyelvűeknek, különböző sorsúaknak vagy osztályúaknak) lelkületét tárhatná fel. ... Az egész nevelés tudatosabb és sikeresebb, ha a tanítványok körülményeit ismerjük. Az egész nemzet nevelése is csak akkor tudatos és úgy lehet sikeres, ha ismerjük azokat a hatásokat, melyek között a különböző sorsú szülők gyermekei felnőnek. *Ilyen módon lehet előkészíteni az utat arra, hogy csakugyan kialakuljon a magyar nemzetnevelés elmélete, mely aztán a nevelői gondolkodást egységessé teheti.* ...

Amíg a magyar nevelői gondolkodás határozottan ki nem alakul, addig a mi fejlődésünk nem történhet a történeti folytonosság szerint, hanem csak folytonos átvételek útján. Tehát *a feladat, hogy ezt a történeti folytonosságot teremtsük meg 1. az elvekben, hogy aztán magától kialakuljon 2. a cselekvésben.* E végre Széchenyihez kell visszatérnünk... A múlt és jelen ismerete szabja meg, hogyan lehessen az eszményi célokat megközelíteni, sőt azt is, mit lehet célul kitűzni a levegőben járás nélkül.”¹⁶⁴

„[A] mai nevelésben nincsen egység, tehát a tudatosság azonos voltának nincsen meg a feltétele. A mi nevelésügyi irodalmunk egyik mai feladatát éppen abban látom, hogy megvizsgáljuk: *miben van a tagadhatatlan benső egyenetlenség oka, miért nem tudjuk megérteni egymást, miért olyan különböző sokak szemében még az olyan igazság is, mely nem vélekedés tárgya, mert tárgyiasan meg lehet állapítani.* Sőt, azt is hozzátehetjük: *miért olyan kevés embernek van határozott felfogása, önálló meggyőződése.* ...

[A]z összehasonlító tanulmányoknak beszédes eredménye lehetne: megtalálnák az egységes gondolkodás hiányának nemcsak egy okát, és ezen a nyomon hihetően erősödnék a szervezet egységének a követelése. Ha ez az összevetés a tanító- és tanítónőképző intézetekre is kiterjed, valamint azokra a rendelkezésekre, melyek a különböző fokú, állami és felekezeti tanítóság szolgálati viszonyait szabályozzák (jobban mondva, melyek e tekintetben a tanítóság helyzetét meglehetősen bizonytalanná teszik): megérthetjük belőlük azt is, az egyének szabadsága milyen mértékű és mi van belőle, milyen irányban mutatkozik. Ilyen módon tisztánlátás alakulhat ki abban a tekintetben is: mennyire várhatjuk önálló emberek fejlődését, és mit kell tennünk ezzel a céllal. ...

[A] nemzetnevelésnek feltétele általában a neveléseméleti munka, annak mindenik részlete, de éppen ezért gondoskodni kell e munka rendszerességéről. ... Széchenyitől vehetjük az irányító gondolatot: az egész emberiségben minden nemzetnek külön feladatai vannak, ezek teljesítésével szolgál az egésznek. S nagyon is látjuk, hogy a magyar nevelésügyi irodalom a világirodalomban úgyszemint tesz számot, hiába hanyagolta el sajátos feladatait csak azért, hogy a külföldi haladással lépést tarthasson. ... *Rendszeres neveléstörténeti és Magyarországra vonatkozó társadalomtani tanulmányokra van tehát szükségünk a köznevelés szervezése és a nevelés tudatossága érdekében. Szóval: elméleti és gyakorlati anyaggyűjtés kell, melyből a magyar nemzetnevelés elmélete és szervezete előállhat.* Éppen ezért nincs e jegyzetemben a szervezetre nézve semmi részletezés”¹⁶⁵

Ezen átfogó helyzetfelmérés elvégzésére, összegzésére s a magyar pedagógiában megjelenő eltérő álláspontok megjelenítésére, az azonos és különböző nézőpontok, álláspontok elemzésére, eszmecsere útján való közelítésük lehetőségének megteremtésére szólította fel Imre Sándor a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályát, a Kisfaludy Társaságot, az MPT-t, az országos és helyi tanító- és tanárszervezeteket, s a VKM – szerinte erre is hivatott – „irodalmi osztályát”, valamint a pedagógiai

¹⁶³ Imre: Nemzetnevelés, 204–206.

¹⁶⁴ Imre: Nemzetnevelés, 208–210. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁶⁵ Imre: Nemzetnevelés, 211–214. (Kiemelések tőlem – D. P.) Vö.: Ujváry: „Egy európai, 127–128.

sajtót.¹⁶⁶ A Magyar Pedagógia szerkesztőjeként 1913–1918 között, a folyóirat közreműködését ajánlotta a kutatómunka eredményeinek közzétételére, a különböző álláspontok megjelenítésére, s a pedagógus társadalom téma/kutatómunka iránti érdeklődésének felkeltésére. Fontosnak tartotta a tanítók, tanárok szemléletének formálását.¹⁶⁷

Maga is szervezőmunkával, cikkek, előadások sorával támogatta/ösztönözte e szemlélet terjedését, s a kutatómunka kibontakozását.¹⁶⁸ Mikor felkérték, hogy a fiatakorúak bírái számára tartson pedagógiai előadást, tudatosodott Imre Sándorban, hogy reformtervei során figyelemmel kell lennie az oktatási rendszeren, a szabadoktatáson túli állampolgári, nemzeti szocializációt befolyásoló intézményekre is.

Ahogy a hosszú ismertetésből és idézetekből kitűnhetett: Imre Sándor a korszakban egyedülállóan átfogó, rendszeres jellemzését, bírálatát adta a korszak oktatáspolitikájának, amit összekötött a pedagógusok mindennapi gyakorlatának orientálásával is. Szövegeit olvasva egész sor kérdés merülhet fel a 21. századi olvasóban Imre Sándor fejtegetései nyomán: az általa evidenciaként használt fogalmak (pl. nemzet, haladás,¹⁶⁹ általános nevelői gondolkodás, tárgyiasság) „tárgyiasan” megítélhető voltát illetően. Egy valóban parlamentáris országban az ország legfőbb politikai testületétől független közoktatásügyi miniszter lehetőségével kapcsolatban is komoly kétségek merülhetnek fel, aki egy – az azóta eltelt évszázad tapasztalatai nyomán eddig lehetetlennek bizonyult – alulról építkező politikától mentes szakmai-társadalmi grémiumnak tartozna felelősséggel stb.

Ám – ahogy korábban jeleztük – vizsgálódásunk célja nem Imre Sándor elképzeléseinek értékelése, hanem felidézése annak érdekében, hogy számunkra érzékelhetővé válhasson: milyen tervek, belső készletések vezethették az addig a tanári munkájával elégedettnek tűnő Imre Sándort, hogy belépjen az oktatáspolitikai-irányítás arénájába?

Javaslati megvalósításának esélyeit már az első lépéseknél komolyan befolyásolhatta/befolyásolta, hogy vajon milyen fogadtatásra találnak azok a néhány véleményformáló, vezető pedagógus professzor körében. Ennek érzékeltetésére legszínvonalasabb opponensének és szemléletében, emberségében hozzá talán legközelebb álló mesterének reflexióit, gondolatait ajánljuk olvasóink figyelmébe első témánk szempontjából relevánsnak ítélt exkurzusunk során.

¹⁶⁶ Ez irányú törekvésével rokonszenvezhetett az MPT elnöke Fináczy Ernő is. „Különösen Imre Sándort kell kiemelni, aki több éven át mintaképe volt a gondos, éles látású és tapintatos szerkesztőnek” – írta memoárjában. (*Fináczy Ernő*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2000, 108. Lásd továbbá Fináczy: Fináczy Ernő: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Pedagógia*, 28. évf. 1919, 102.; Németh: A magyar, 308–310.)

¹⁶⁷ Imre: Nemzetnevelés, 211–218. Az 1919. évi pedagógiai irodalomnak a folyóiratban történt rutinszerű felsorolása miatt – melybe (immár Imre közreműködése nélkül) a forradalmak alatt megjelent, időközben indexre tett munkák címei is bekerültek – az Új Lap „Milyen könyveket ajánl Imre Sándor? Mit hirdet a »Magyar (?) Pedagógia«” című anonim cikkében támadta Imre Sándort. Ő 1922 novemberében így reagált e támadásra: „Lehet sok fogyatkozása annak a hat kötetnek, de egy biztos: semmiféle politikai egyoldalúság, politizálás nincs bennük, jóllehet igenis szolgálni kívántam velük a haladás politikáját, hiszen nevelésről volt szó, s az csak előrehaladást jelenthet. Erre való volt ott a sok bíráló hang is, és ezek mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy a szerkesztő nem alkalmazkodik sem a hatalmasok, sem a hatalmaskodók tetszéséhez, de nem akar felforgatni sem, hanem következetesen, szakadatlan és fokozatos munkával javítani. ... Így lehet komoly, céltudatos és nem sikertelen munkának még az emlékezetét is meggyanúsítani és az ember hitelét tönkretenni, bűnhődés nélkül!” (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 120. Kiemelés tőlem D. P.; Milyen könyveket ajánl Imre Sándor? Mit hirdet a „Magyar (?) Pedagógia” – Madarat tolláról, embert barátjáról. *Új Lap*, XVIII. évf. 84. sz. 1919. december 25., 8.)

¹⁶⁸ Lásd pl. Imre Sándor: Köznevelésünk és a háború. (1914) In: Imre: Háborús élet, 86–88.; Imre: A békére való átmenet, 105–107., 110–117.; Imre: Nemzeti felelősségérzésre, 128–130.

¹⁶⁹ Imre Sándor reflektálatlan haladásfogalma származhat református keresztyén öntudatából is: az emberiség útjának unilineáris-teleológikus felfogásának szekularizált változatából. (Vö.: Trencsényi: A nép lelke. 312.) Lásd ehhez továbbá Mannheim: Ideológia és, 254–270.

4. Exkurzus I.: Tudós kortárs pályatársak reflexiója, véleménye

4.1. Egy konzervatív katolikus professzor: Kornis Gyula értékelése

Az Imre Sándorral évtizedeken át udvarias, kollegiális, ám ambivalens személyes viszonyt ápoló *Kornis Gyula piarista szerzetes, filozófus, pedagógus, keresztény-konzervatív kultúrpolitikus*¹⁷⁰ véleménye érzékletesen jelzi számunkra, hogy milyen domináns politikai-világnézeti-tudományos közegben próbálkozott Imre Sándor nemzetnevelésről alkotott elképzelése terjesztésével, majd részleges megvalósításával.

Imre Sándor „1912-ben egy egész könyvet írt, melyben a nemzetnevelés elméletét, mint sajátos gondolatrendszeret iparkodik kiépíteni. Kiindul a nevelésügyi szocializmus mai irányából, melyeknek tipikus alap gondolatai a gyakorlati, gazdasági és politikai szempontból folynak. Részletesen foglalkozik a szociálpedagógia fogalmával, s Natorp alapján állapítja meg tételszerűen az egyének és közösségnek a viszonyát a nevelésben.

A nevelés első célja az egyének társadalmi tudatosságának kialakítása. De a társadalom (közösség) melyik alakulatának kell az emberben elsősorban tudatossá válnia? A nemzeti közösségnek.¹⁷¹ »A nemzet – így szól Imre – azok összessége, kik a földrajzi viszonyok s a közös múlt erejénél fogva az emberiség egyetemese körén belül együtt egy egységet alkotnak más, hasonló egységek mellett, azoktól határozottan elkülönült szervezettel.« Mivel a nemzet fogalmán épül fel a nemzetnevelés egész elmélete, ezt a fogalmat kell tüzetesen megvizsgálnunk. *Miben különbözik az Imrétől így felfogott nemzetfogalom az állam fogalmától? Az említett »határozottan elkülönült szervezet« vajon nem az állam egyik kritériuma-e? Mi a különbség, ha e szervezettől eltekintünk, a nemzet és a nemzetiség között?*¹⁷²

¹⁷⁰ Az Imre Sándornál közel egy évtizeddel fiatalabb *Kornis Gyula* 1916-tól a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem nyilvános és rendes tanára, az Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: MTA) levelező tagja volt. Jelentős szerepet játszott az egyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának szervezésében, (1918–1919-ben annak első dékánjaként tevékenykedett). Ebben a minőségében került sor 1917-ben Imre Sándornak az ottani pedagógiai professzori állásra benyújtott pályázatának bírálatára, melyből idézünk. Klerikusként világnézete, filozófiai, pedagógiai, pszichológiai, módszertani tájékozottsága s az oktatási rendszer társadalmi funkciójára vonatkozó elképzelése is jelentős mértékben eltért Imre Sándorétól, akivel személyes találkozásai mellett 1913–1940 között többször vitázott, s rendszeresen levelezett is. (Lásd ehhez pl. *Kornis Gyula: Iskolarendszerünk reformja.* (1919) és *Kultúrpolitikánk irányelvei.* (1921) In: Kornis Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Franklin Társulat, Budapest, 1928, 1–41. és 61–75.; RL. C/39. 13. cs. és Levelezés) *Kornis 1927–1931-ig gr. Klebelsberg Kuno miniszter közoktatási államtitkára volt.* Lásd róla pl. *Finácz Ernő, 140–141; Mészáros István: Kornis Gyula neveléstudományi-közoktatáspolitikai tevékenységének korszaka 1920–1931.* Mészáros István szerk. *Válogatás Kornis Gyula tanterv-vonatkozású írásaiból.* A tantervelmélet forrásai 3. OPI, Budapest, 1984, 5–12.; *Horánszky Nándor szerk. A tanterv kérdésköre,* 439–448.; *Németh: A magyar,* 323–324.; *Agárdi Péter: Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015, 55–58.; *Hunyady György: Kornis Gyula, egy ideális idealista.* In: Papp Gábor szerk. *Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülészak előadásai.* Kossuth Kiadó, 2016, 27–68.; *Dévényi Anna: Kornis Gyula és a „keresztény-nemzeti” nevelés eszménye.* In: *Karlovitz János Tibor szerk. Válogatott tanulmányok a pedagógiai elmélet és szakmódszertanok köréből.* International Research Institute, Komarno, 2017, 26–32. (<http://www.irisro.org/pedagogia2017januar/14DevenyiAnna.pdf> 2021. 04. 03-i letöltés); *Kornis Gyula: Napló. Közreadta és a bevezetést írta: Dévényi Anna. Történelmi Szemle, XLII. évf. 2020, 3. sz. 301–305.; Trencsényi: A nép lelke.* 390.

¹⁷¹ Vö.: Imre: *Nemzetnevelés,* 37–70.

¹⁷² 1921-ben *Kornis Gyula* így fogalmazott erről: „A nemzetet elsősorban az összefüggő történeti emlékezés és hagyomány, a közös sors és közös munka teszi nemzetté: a nemzeti érzés ezekből fakad. A fő a közös történeti tudat. A évezredes közös sors és tevékenység önkéntelenül közös életformákat fejlesztett ki, melyektől nem lehet egykönny-

Később látni fogjuk, hogy – különösen magyar szempontból – ez az államtudományi probléma az egész »nemzetnevelésre« döntő jelentőségű. Sajnos a szerző ezt a kérdést sehol sem vizsgálja, az idevágó államtudományi irodalmat mellőzi, amiből dedukcióira nézve nagy bajok származnak. *Egy fontos disztinkció is hiányzik itt: a »nemzetre« vonatkozó normatív felfogás és a tényleges állapot megkülönböztetése.* Ahogyan Imre a nemzetet definiálja, az a mi jámbor óhajításunk, sokszor követelésünk: a szerb, tót, oláh is »a földrajzi viszonyok s a közös múlt erejénél fogva« egy egység, azaz a magyar nemzet tagjának érezze magát. A valóság azonban a normatívummal szemben egészen mást mutat, amit kultúrpolitikánkban feltétlenül figyelembe kell vennünk: *a valóságban inkább csak a magyar érzi magát az említett egységhez tartozónak, a többi faj tagjai esetleg a magyar államhoz (s nem nemzethez) tartozónak érzik magukat, de javarészüik nyíltan, vagy titokban egy más egységgel, mondjuk... az államalkotó nemzettel¹⁷³ szemben... szolidáris.*

Hogyan képzeli Imre ezekkel szemben a nemzetnevelés fő követelményének a »nemzeti tudatosságnak« kialakítását? Ami keveset Imre erről a fontos kérdéstről mond, az elvszerűen kapcsolódik ugyan az ő nemzetfogalmához, de reális érzékű ember előtt csak az eszmék légüres [terében] mozgó ideológia.¹⁷⁴ Íme néhány idézet: »A nemzeti tudatosság érdekében szükséges az egyes alkotórészeknek (nemzetiségeknek) egymás történetét, nyelvét és irodalmát ismerniük. ... A magyar nyelv tanulásának kötelező volta – folytatja a szerző – egészen másként tűnik fel a nem magyar anyanyelvűek előtt, ha az ő nyelvüket (tehát a nemzetiségi nyelveket) a magyarok is tanulják. Másként nézik a magyar írókat, ha a magyarok is ismerik az övéket. Más ésszel tanulják a magyar történelmet, ha abban magukat és nagyjaikat (kik ezek?) ott találják. Ez a magyarság tudatosságát is fokozná. A megértésnek bő forrása nyílnék meg így... stb.«. (L. 180.)

De kérdem, *hol marad akkor a magyar nemzeti szupremácia?* Nem kultúrai, aztán politikai föderalizmusra vezet ez a gondolat? A népiskolák nagyrésze felekezeti kezekben lévén (gondoljunk csak a szerb és oláh nemzeti egyházak iskoláira) minden lépésünk eddig, hogy a magyar nyelvet az oktatásba bevigyük, a legszívósabb és lehangosabb ellenállásra talált (itt csak a Lex Apponyi hatására utalok). Hát most úgy oldják meg a kérdést, hogy mi tanuljuk meg az ő nyelvüket?

Vigyük be a középiskolákba is a tót, szerb, oláh, rutén nyelvet, melyhez a nemzeti szerencsétlenség aggasztó napjaiban Jankovich miniszter¹⁷⁵ már a kezdőlépéseket megtette? Mire vezetne ez? Intenzív nemzetiségi irodalomra s ezzel nemzetiségi, de nem magyar öntudatra. Hiszen a nemzetiségi lázítók mindig az intelligenciából kerülnek ki. Így a magyar nemzeti politika, és az Imrétől fogalmazott nemzetnevelés önmaga alatt vágja a fát. *Azokat a nagy nyelvi s egyéb tanügyi engedményeket, melyeket Imre a nemzetiségeknek a »nemzetnevelésnek« szerinte politikamentes (ezt a szerző sokszor hangoztatja) ideológiája alapján adna, ezek éppen feltétlenül politikai célra használnák fel.* A tapasztalat mindig azt bizonyítja: nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika elválaszthatatlan, ha az előbbit erősítjük, az utóbbit is fokozzuk vele.¹⁷⁶

nyen elszakadni». (Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. (1921) In: Kornis: *Kultúra és*, 18. Hasonló megfogalmazásban: Kornis Gyula: A magyar művelődéspolitikája hőse: gróf Klebelsberg Kuno. In: Kornis Gyula: *A magyar politika hősei*. Franklin Társulat, Budapest, 1942, 371.) Lásd ehhez Hunyady György: *Stereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996, 57–60. Somos: *Filozófia és politika*, 68–71.

¹⁷³ Az adott nemzetiség államalkotó nemzetére utalt itt Kornis Gyula.

¹⁷⁴ Lásd ehhez Bibó István véleményét a „hamis realistákról” és a „túlfeszült lényeglátókról”. (<https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/350.html#357> 2021. 07. 02-i letöltés)

¹⁷⁵ Jankovich Béla (1865–1939) 1913–1917-ig volt vallás- és közoktatásügyi miniszter. Kornis Gyula itt bizonyára két 1914. évi rendeletére utalt: az 1797. eln. számú rendeletre a vallásoktatás lehetséges nyelvéről, és a 114.000. számúról, mely „az állami elemi népiskolákban a nem magyar anyanyelvnek kiegészítő nyelvként való felhasználásáról, és mint tantárgynak tantervszerű tanításáról” szólt. (Balogh Sándor – Sipos Levente szerk. *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993*. Napvilág Kiadó, Bp. 2002, 206–209.)

¹⁷⁶ „Abból sem csináltam titkot soha, hogy az erőltetett magyarosítást haszontalannak tartottam. Lehetne most beszélni arról, hogy *felfogásomat* mennyire igazolta az idő, milyen kárunk van abból, hogy nem hajtottuk végre a nemzetiségi törvényt, de ehelyett pusztán utalok a tanítás nyelvéről szóló Jankovich-féle rendeletekre, a forradalmi kormány 1918 novemberi nyelvrendeletére, s a diktatúra bukása után alakult »II. Friedrich-kormány« 4044–1919. ME. sz. rendeletére, amely megmaradt nem-magyarjaink oktatásügyét szabályozza” – írta 1922 novemberében Imre Sándor. (RL C/39.)

A szerző szerint a fönnebbi eredmények alapján »a megértés bő forrása nyílnék meg«. Aki így beszél, az a pszichológiának tájékát is kerüli.¹⁷⁷ Elfeledkezik arról, hogy *a nemzethez, vagy nemzetiséghez való tartozás sohasem értelmi belátásnak, hanem mindig irracionális érzelmeknek, a faji együvé tartozás ésszel el nem nyomható érzelmének az ügye.*¹⁷⁸ Ez koncessziókkal nem kormányozható. Itt a belátás nekünk kedvező taktikai lépésekre vezethet ugyan egyes nemzetiségi politikusok részéről időlegesen, de valamely nemzetiség zöméről azt hinni, hogy ilyesmivel érzülete megnyerhető, csak merőben elméleti feltevésnek, bár következetes, de naiv konzekvenciája lehet.

Hogy *a szerző racionalisztikus optimizmusa ezt a nehézséget nem látja*, mutatják könyvének befejező sorai: »A másnyelvű egyházak... ragaszkodnak iskoláikhoz¹⁷⁹ s igen határozott célzatú politikát csinálnak bennük. Itt más, nemzetiségi ellentét is van, mit csak úgy lehetne leküzdeni, hogy meggyőzhetnék a vezetőket arról, hogy az egységes tanítóképzés¹⁸⁰ nem jelent erőszakos magyarosítást. E meggyőzés eszközeit könnyű (?) volna megtalálni a XIX. század magyar politikusaiban, kivált br. Eötvös József művelődési politikájában«. (225. l.) Tehát ismét hisz a szerző intellektualizmusa e téren a politikai belátás erejében.

Eötvös báró nemzetiségi kultúrpolitikája, mely a XIX. század első felének ábrándozó idealizmusán épült fel, a magyarság siralmas politikai helyzete közepette és a dinasztia után is a nemzetiségeket továbbra is energikusan védő politikája mellett, azt hiszem, *ma már anakronizmus. Ma csak ellenségeink, s radikális nemzetközi eszjárású szociológusaink szeretnek Eötvösnek egészen más korban fogant nemzetiségi kultúrpolitikájára hivatkozni.* Nyílt ellentmondást látok Imrének mély magyarérzésű általános felfogása és azon való öröme között, hogy »Eötvös középiskolai javaslatában a nemzetiségi nyelvek tanítása benne volt«, s hogy »Eötvös terveit a nemzetnevelésnek igen sokban kell alapul venni«. (181. l)

Hogyan festenek középiskoláink manapság, ha Eötvös tervei valóra válnak, ha nem kizárólag magyar nemzeti nyelv és irodalom lett volna a középiskolai tanítástervünk egységes gerince? *A ma-*

14–15. cs. Egy adat, 119. Kiemelések tőlem – D. P.) Nézetei mellett később is kitarított. Lásd ehhez Donáth Péter: *Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944.* Harmadik kiadás. Trezor Kiadó, Budapest, 1998, 19., 120., 135.; Márkus Éva: *A nemzetiségi tanítóképzés története. Pedagógusképzés*, 1919, Különszám, 39–44.)

¹⁷⁷ Kornis Gyula és Imre Sándor vitájának háttéréhez lásd pl. Pukánszky Béla (2000): *Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák.* In: Németh András, HeinzElmar Tenorth (szerk.). *Neveléstudomány-történeti tanulmányok.* Osiris, Budapest, 2000, 203–228.; M. Pellesz Nelli – Szűts-Novák Rita: *A Pedagógiai és Lélektani Intézet 1929-es megalapítása, szellemi előzményei és működésének első évtizede.* Imre Sándor és Várkonyi Hildebrand Dezső tevékenysége. *OxIPO*, I. évf. 2019, 2. sz. 11–16. http://real-j.mtak.hu/13882/2/OxIPO_2019_2.pdf; Somos Róbert: *Filozófia és politika*, 63–78.

¹⁷⁸ Lásd ehhez pl. Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh: *A csoportok percepciója.* In: Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh szerk. *A csoportok percepciója.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 7–45.; Louk Hagendoom: *Csoportközi előítéletek többscsoportos rendszerekben: az etnikai hierarchiák percepciója.* In: Uo. 521–549.

¹⁷⁹ Lásd ehhez pl. Mészáros István: *Felekezeti népiskoláink tanterveinek történeti alakulása.* In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 62–66.

¹⁸⁰ A tanítószág nemzetnevelésre hangolása érdekében Imre Sándor már 1912-ben első államosító lépésként a népiskolai tanító(nő)képzésnek a partikuláris érdekek helyett a nemzeti érdekek szolgálatába állítását tartotta szükségesnek. (Imre: *Nemzetnevelés*, 221.) Nemzetiségpolitikai megfontolásból hasonlóan vélekedett 1913-ban Bethlen István gróf (1874–1946) is: „a tanítóképezdék államosítása elől már nem lehet kitémi. Nincsen mód arra, hogy a nemzetiségi tanítóképző intézeteket a magyar állam kellőképpen ellenőrizze. Hiábavaló fáradság volna, arra törekedni, hogy ezekbe nemzeti szellemet vigyünk és terjesszünk”. (Bethlen István: *Válogatott politikai*, 89.) A tanítóképzők korabeli helyzetéhez lásd pl. Szakál János: *A magyar tanítóképzés története.* Hollósy János Könyvnyomtató, Budapest, 1934, 76–90.; Felkai: *Magyarország*, 80–83.; Németh András: *A magyar tanítóképzés története 1755–1975.* Zsámbék, 1990, 36–54.; Donáth-Preska: *Tanítóképzők, diákjaik*, 3–60.; Németh András: *A magyar tanítóképzés története 1755–1975.* Zsámbék, 1990, 36–54. Gombos Norbert: *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon – a korabeli központi tantervek tükrében.* SZTI GTK Tanárképző Intézet Kiadványai, Gödöllő, 2011, 13–40.

gyar kultúrpolitika múltjának vizsgálata nem arra való, hogy a nemzetnek egy más helyzetére szabott gondolatokat kritika nélkül a mai állapotokra alkalmazzon. Az Eötvös óta lefolyt fél évszázadnak a nemzetiségek viselkedésére vonatkozó történeti tanulságai egészen más irányba mutatnak.¹⁸¹ A szerzővel szemben való elvi és gyakorlati ellentétet nem volna jogosult tovább kiélezni, mert hisz könyvét 1912-ben írta, s ma a világháború tanulságai alapján bizonyára másképp írná.¹⁸²

E részletes kitérést azért tettem, hogy egy példán mutassam meg, milyen helytelen utakra vezet az alapfogalmaknak (itt a nemzetnek) tisztázatlansága könyvünkben. Egyébként *azokban a jegyekben, melyek a »nemzetnevelés« specifikumait alkotnák, semmi újat nem tudok felfedezni, ami eddig is a köznevelésnek, vagy szorosabban az állami nevelésnek fogalmában benne ne rejtett volna. Az egész elmélet lényege inkább csak terminológiai változtatás: amit eddig köznevelésnek mondtunk, azt most kétségtelenül szebb szóval nemzetnevelésnek¹⁸³ nevezzük. ...* Amilyen követelményeket Imre ebből a fogalomból – egyébként igen logikusan és világosan – dedukál, ti., hogy a nevelés legyen általános, egységes, kötelező, benne az egyén és a közösség szempontja érvényesüljön stb., az ma minden neveléseméletnek közös posztulátuma, csak a követelmények egyikére, vagy másikára vetett nagyobb hangsúly ereje különbözteti meg az egyes pedagógiai irányokat.

E kérdés a szerzőt működésének kezdetétől valóban foglalkoztatta (vö. Széchenyi könyvét 9. l.), külön kis értekezést is szentelt neki 1906-ban *Magyar vonások a nevelésünkben* címen. Itt Széchenyi, Hermann Ottó és Schneller István munkái alapján összeállítja a magyarság pozitív és negatív jellemvonásait. *Ezek azonban oly általánosságok, hogy valljuk be, a nevelés mit sem kezdhet velük.* Hogy a magyar ember önérzetes, komoly, igazságos, bátor, de nem vakmerő, előítéletek rabja s elbizakodott, nem szeret tudományokkal foglalkozni, arisztokratikus hajlamú, nyílt, nem alázatos stb. Ez mind nagyjában igaz lehet, de vajon van-e általában nevére méltó nevelés, mely efféle erkölcsi vonásokat ne akarna fejleszteni, vagy ha helytelenek, visszafejleszteni?

Egyébként is *súlyos módszertani probléma: vajon a tipikus nemzeti tulajdonságok hogyan állapíthatók meg?* Az idevágó problémák különösen a világháború nemzetkarakterológiai irodalmából tűnnek ki, mikor a harcban álló nemzetek egymással szemben a maguk nemzeti jellemének fölényét

¹⁸¹ Utóbb az 1920–1921. évi sajtópere kapcsán írta Imre Sándor: „A nem-magyar nyelvűekre, általában az ország többnyelvűségére vonatkozó fejtegetéseim nem voltak vádaskodás tárgyai a sajtópörben, de ezekből indult meg ellenem még 1917 decemberében a nemzetietlenség hírlelése. Mikor a pozsonyi egyetem pedagógiai tanszékére pályáztam, az előadó (Kornis Gyula) nemcsak véleményében írta, hanem széltében – hosszában beszélt, hogy nemzeti szempontból nem válhatna értem a felelősséget, úgy írok a Nemzetnevelésben a nemzetiségekről. Akkor hallottam először, hogy radikális vagyok.” (RL C/39. 14–15. cs. Új Lap és Népakarat elleni sajtóper 1919–1921. 9. d. 114. Kiemelés tőlem – D. P. Vö.: Trencsényi: A nép lelke. 343–356.) Miután Apponyi Albert második minisztersége kezdetén deklarálta, hogy „a nemzeti állam megerősödését nem akarja jogfosztásra alapítani”, hanem „a változásnak abból a szempontból kell beállnia, hogy a nemzeti irányt most már pozitív irányban kell szolgálni a magyar nemzeti érzés erős terjesztésével”, Kornis álláspontja is változott. (Kultúrpolitika. Gróf Apponyi Albert nyilatkozata kultúrpolitikájáról. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 12. sz. 10.) 1918 novemberében, Imre Sándor helyettes államtitkári kinevezésének hírére, Kornis azt mondta Imre Józsefnek, hogy „egyetlen kérdésben volt közte és köztem ellentét: a nemzetiségek ügyében, de belátja, hogy ebben nekem volt igazam” – emlékezett 1922-ben Imre Sándor. (RL C/39. Egy adat, 119.) 1918. december 6-án a Pozsonyt elhagyni kénytelen, tanév végi nyugdíjazásával számoló Kornis (1906-ig Kremer) Gyula Kőszegről beszámolókat küldött Imre Sándor h. államtitkárnak a nyugati megyék németségének hangulatáról, szolgálatait ajánlva a velük kapcsolatos informálódásban, ügyintézésben. (RL C/39. 22. cs. Imre Sándor államtitkári és adminisztratív államtitkári iratok. 307–308.) Majd – vélhetően az elszakított területeken a magyar iskolákkal szembeni erőszakos fellépések, bezárások, s az ellenforradalom, s Trianon légköre stb. miatt – Kornis Gyula visszatért korábbi álláspontjához. Lásd ehhez Kornis Gyula szerk. *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*. MPT, Budapest, 1927, 26–32.

¹⁸² Lásd ehhez Imre: A békére való átmenet, 116.

¹⁸³ Mészáros István 1791–1793 között munkálkodott országgyűlés munkálatai között említette a „nemzeti nevelés elveinek rendszere” munkálataiban a nemzeti nevelés fogalmának (educatio nationalis) első felbukkanását. Majd a „nemzetnevelés” fogalmát 1841-ben Hetényi János használta Széchenyi István „nemzeti szellemű közművelődési koncepciójának megnevezésére” a népnevelés, embernevelés analógiájára. (Mészáros István: A „nemzetnevelés”. *Magyar Tudomány*, 99. évf. 1992, 3. sz. 322–323. Imre Sándor koncepciójáról lásd uo. 323–326.)

iparkodnak bizonyítani. De ha egészen biztos módszerekkel is állapítunk is meg effajta tipikus sajátosságokat, ezek a fajkever[ed]és mai fokán nem tehetnek szert oly döntő gyakorlati jelentőségre, hogy rájuk a nemzetnevelés külön rendszerét építhetnék fel.¹⁸⁴

Ha így a nemzetnevelés »elvi alapjának, mint lehető pedagógiai rendszernek«¹⁸⁵ specifikus voltát kétségbe vonjuk is, amit Imre nagy statisztikai apparátus kíséretében köznevelésünk egységének, általánosságának stb. hiányaira, a köznevelési törvény szükségére, a közoktatásügyi és vallásügyi minisztérium szétválasztására nézve feltár, igen megszívlelni való. Csakis olyan fő munkája lehet, aki elvszerűen és sokat gondolkodott közoktatásunkról.

Sok ember előtt bizonyára túlságosan radikálisnak tűnik fel a szerző, amikor a vallástant az iskolából egyáltalán számúzi, mert »megzavarja a tanulók békés együttélését«. Hála az égnek, ilyesmit még a felekezeti iskolában sem igen tapasztalunk. Akinek mélyebb történeti érzéke van, bizonyára fennakad azon a rendkívül egyszerű módon, ahogyan a szerző a középkortatásból egyszerűen kiemeli a latin és a görög nyelvet. »A tanulók idejét és a tanulók kedvét – így szól – nagymértékben apasztja a gimnázium uralkodó tárgya, és a változtatásnak nem lehet célja a latintanítás sikeresebbé tétele, hanem az erre fordított idő felszabadítása«.¹⁸⁶

De kérdem: szabad-e a tanulók kedvétől függővé tennünk a tantervet? Mit tenne ezen az alapon a szerző a matematikával? Ilyen boldogan egyszerűsítő pedagógiai alapon örökre számúzve volna középiskoláinkból a logaritmus, de még az egyszerű hármasszabály is. Azt sem memém állítani, hogy a klasszikus tanulmányok művelő értéke »sem az iskolában ki nem derül, sem nemzeti életünkön meg nem látszik«. Ilyen inponderabilis szellemi hatások nem mérhetők méterrel vagy kilogrammal.

Egy ország köznevelésének fogalmát elméletileg megállapítani, ennek elvszerű következményeit, a szervezésnek szempontjait, a tennivalókat kijelölni: egyike a legnehezebb feladatoknak. Aki ilyesmire vállalkozik, annak bő tudása mellett legyen kiforrott egységes világnézete és pedagógiai állásfoglalása, legyen otthonos minél több iskolanemben, legyen becsületes és független. Csakis ilyen embertől telik ki becsületes munka. Imre Sándor e követelményeknek a fennebbi hiányok dacára

¹⁸⁴ Lásd ehhez pl. Szekfü Gyula szerk. *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939; Lackó Miklós: *Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében*. TTI, Budapest, 1987; Lackó Miklós: Két portré. Lackó szerk. *Filozófia és*, 99–104.; Hunyady: *Sztereotípiák*, 41–70.; Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: Hunyady György szerk. *Nemzetkarakterológiák: Rónay Jácint, Hugó Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 7–50.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus történetéhez*. Osiris, Bp., 2007, 315–328.; Trencsényi: *A nép lelke*, 346–372.; Parászka Boróka: *Meghitt kis nemzetkarakterológiánk*. HVG360. (https://hvg.hu/360/202216_Paraszka_Boroka_Meghitt_kis_nemzetkarakterologiank 2022. 04. 22-i le-töltés)

¹⁸⁵ Régi barátja Ravasz László (1882–1975) református püspök nagyobb empátiával tekintett Imre Sándor „nemzetnevelési” törekvésére. 1906. március 15-én németországi tanulmányútja tapasztalatait így összegezte: „Arról győződtem meg, hogy a német nagyságnak a titka a világért sem a faj kiváló tulajdonságain, vezető embereinek nagyságán vagy a történelmi véletlenségeken alapszik, hanem abban az öntudatos és hangyszorgalommal megvalósított nemzetnevelésben rejlik mely, mint éltető elv uralkodik a nemzeti élet egész látóhatárán”. (RL C/39. Levelezés, Kiemelés részben tőlem – D. P. Lásd ehhez továbbá Ravasz: Imre, 165–166.)

¹⁸⁶ Imre Sándornak a középiskolai reformmal, benne a latin és görög nyelv oktatására vonatkozó elképzeléseinek különbségére, vitájára – a későbbiekben, az 1918-at követő fejlemények hatására, filozófiai indíttatásból a pedagógia és a kultúrpolitikai felé fordult – Kornis Gyulával még visszatérünk. (Lásd ehhez Kornis: *Kultúra és*, III., 1–75., 91–122.; Kornis szerk. *Magyarország*, 90–97.)

megfelelt. Liberálisan, sőt néha radikálisan gondolkodik köznevelésünk állapotáról, politikai és valósi meggyőződését nem rejti véka alá, a művéből kisugárzó férfias karakter igen rokonszenves”¹⁸⁷ – írta, Kornis Gyula.¹⁸⁸

Reflexiójából nyilvánvaló: alapvető módszertani fenntartásai voltak Imre Sándor nemzetneveléstudományával kapcsolatban, és megkérdőjelezte pszichológiában való jártasságát s politikai realitásérzékét is.

Kornis Gyula érvei között szerepelt egy kisebb tárgyi csúsztatás. Imre Sándor ugyanis a bírált „Magyar vonások nevelésünkben” c. 1906. évi előadásában összefoglalta ugyan az általa vizsgált szerzők (Széchenyi István, Hermann Ottó és Schneller István) magyar nemzeti vonásokról kifejtett véleményét,¹⁸⁹ ám azt követően módszertani aggályainak, kérdéseinek sorát említette. Ezek közül talán a legfontosabb az volt, hogy nem világos, hogy ezek mennyire tekinthetők valóban magyar specifikumoknak, illetve mennyire jellemeznék más nemzeteket, népeket is?

„[A]mint így végignézzük az ún. magyar jellemvonások főbbjein, amint azok sorsát, érvényesülés módját figyeljük, nem az a gondolat erősödik meg bennünk, hogy hiszen ezek a vonások lehetnek magyarok, de hát a német, a francia, az angol nevelés nem ugyanígy tartozik-e mindezeknek megfelelően járni el? Hol van a különbség köztük?” – írta Imre Sándor.¹⁹⁰

További összehasonlító néprajzi, néplélektani, embertani tanulmányokat tartott szükségesnek a témában, s leszögezte: „A nemzeti jellem képének végleges meghatározása beláthatatlan messzeségben tűnik fel előttem még abban a korlátolt körben is, mely csupán egyes főbb adatokat foglal magában.” A felsorolt szerzők adatai alapján sem tartotta lehetségesnek „olyan neveléstan megírását, mely végleges érvényesség igényével állapítsa meg a nevelés magyar nemzeti módját”.¹⁹¹ Majd hozzátette: „a nemzeti jellem képe még nem teljes, ezért nem lehet nevelésünket e szerint átalakítanunk, de lehetséges a felismert egyes vonásoknak eleget tennünk, ma azonban általában nem teszünk ezeknek sem eleget”.¹⁹² Ehhez – írta – „folytatnunk kell a magyar jellemvonások megállapítását... állandóan igyekeznünk kell a megismert vonásokhoz megfelelően alkalmazkodni, hogy a nevelés mindenben a nemzet érdekeinek megfelelő legyen”.¹⁹³

Idézett bírálatában Kornis Gyula mindazonáltal elismerte: az oktatási rendszer és irányítás szisztematikus vizsgálata és átfogó bírálata Imre Sándor részéről komoly teljesítmény, bátor vállalkozás. Mindemellett az is kétségtelen, hogy számára az egész megközelítés, reformterv túl radikális, túl

¹⁸⁷ RL C/39. 14–15. cs. Kornis Gyula: Imre Sándor, (Kiemelések tőlem – D. P.) Változnak az idők, alkalmak s a hozzájuk igazított vélemények: 1935-ben, Imre Sándor egyetemi működésének 30. évfordulóján Kornis Gyula a „Nemzetnevelés” c. munkáról szólva már csak az utóbbi, elismerő sorokat tartotta felidézendőnek. (Kornis Gyula: *A nemzetnevelés rendszere. Imre Sándor. Egyetemi működésének harmincadik évfordulójára.* (1935). In: Kornis Gyula: *Tudós fejek.* Franklin Társulat, Budapest, 1942, 28–29.)

¹⁸⁸ Imre Sándor pozsonyi egyetemi tanári pályázatáról az alábbiakban még szó lesz.

¹⁸⁹ Imre: *A magyar*, 1920, 74–75.

¹⁹⁰ Imre: *A magyar*, 78–79.

¹⁹¹ Imre: *A magyar*, 80. A ilyen típusú pedagógiai megközelítés a későbbiekben sem tűnt el a nemzetnevelő magyar reformpedagógusok köréből. Lásd ehhez pl. Sáska Géza: Az egységes és általános iskola megteremtése. A szovjet hatalmi politika és a nemzetnevelők. *Iskolakultúra*, 26. évf. 2016, 6. sz. 52–56.

¹⁹² Imre: *A magyar*, 81. Vö.: Castells, Manuel: *Az identitás hatalma.* Gondolat-Infonia, Budapest, 2006, 28–29., 56–61.

¹⁹³ Imre: *A magyar*, 81. Ezek példáulként feltételesen említette az általa hivatkozott szerzők szerinti „önállóság magyar nemzeti tulajdonságait”, majd ezeket összevetette azzal, hogy a köznevelés mennyiben segíti kialakulásukat. „[K]öznevelésünkben az oktatás az uralkodó. Mindenkinek ugyanazt az anyagot, ugyanolyan mennyiségben és minőségben teljesen ugyanazon idő alatt kell elvégeznie. Kötelező a tanrend az órarend, a tanmenet. Nem kötelező a módszer, de a tanterv stb. majdnem azzá teszi”, megnehezítve a tanító és tanuló személyiségének kölcsönhatását, s ezzel a tanuló egyéniségének megfelelő fejlesztést. Önállóságra sem nevel az iskola stb. (Imre: *A magyar*, 77.) Imre Sándor az általa tisztelettel idézett szerzők tulajdonságlistáira hivatkozva megjegyzéseivel kétségtelenül tételezte a nemzeti tulajdonságok létét, s azok részleges felhasználását pl. a fennálló iskolarendszer vizsgálatában. Ennyiben Kornis Gyula megjegyzése jogosult volt. Tegyük hozzá Paksa Rudolf megállapítását: „Az eugenika progresszívnek számító nézeteit propagálta a Társadalomtudományi Szemle és a Jászi Oszkár nevéhez kapcsolódó Huszadik Század is. ... [A] faji alapú gondolkodás nem csak a mai értelemben vett jobboldalon volt jellemző: az ugyanis akkor egy politikai irányzathoz nem kötődő, korszerű utópiát kínált az ország modernizálására”. (Lásd ehhez Paksa Rudolf: *A magyar szélső-jobboldal története.* Jaffa Kiadó, 2012, 37.; Ablonczy: Teleki, 57–58., 114–115.)

liberális volt, s az Imre Sándornak fontos értékek, célok jórésze (pl. az iskola világnézeti funkciójára, az erkölcsnevelés módszertanára, a társadalmi mobilitással kapcsolatos átjárhatóság követelményére, s a gimnáziumokra vonatkozó elképzelése stb.) többé-kevésbé elfogadhatatlan.¹⁹⁴

Meglepő ugyanakkor, hogy a piarista professzor – miközben a felekezeti vallásoktatás iskolákból való kiküszöbölésével kapcsolatban vitába bocsátkozott Imrével – szót sem ejtett a közoktatás, s mindenekelőtt a tanító(nő)képzés államosításának szükségességére, s a mindenki számára kötelező 8 osztályos oktatásra vonatkozó tervekről. Talán azért történt így, mert a pozsonyi állami egyetemről lévén szó, nem akarta magát a katolikus egyház képviselőjeként exponálni.¹⁹⁵ Lehetőséges, hogy aktuálisan annyira irreálisnak tartotta mindkét felvetést, hogy úgy vélte kár velük foglalkozni.

Ellenben a kötelező felekezeti vallásoktatás állami, községi, alapítványi iskolákból való eltávolításának igénye a fővárosi iskolákban néhány szülő részéről már korábban is felvetődött,¹⁹⁶ 1914–1919 között immár a pedagóguskörökben merült fel, bár a VKM részéről minden alkalommal határozott elutasítással találkozott.¹⁹⁷ Kornis Gyula aktuális, ha nem is egészen reális veszélyt láthatott ebben. Talán a nemzetiségeknek az oktatásban adandó lehetséges engedményekkel, a Lex Apponyi megváltoztatásával kapcsolatban is úgy vélhette: fel kell emelnie szavát az ilyen – akkor már bizonyos társadalmi támogatottsággal bíró – törekvésekkel szemben.

Állásfoglalása érzékeltethetővé teszi számunkra, hogy Imre Sándor átfogó művelődéspolitikai terveivel az akkoriban befolyásos kortárs katolikus-konzervatív vezető értelmiség körében milyen fogadtatásra számíthatott.

¹⁹⁴ Lásd ehhez Somos: *Filozófia, és politika*, 69–70., 74–77.; Nagy Péter Tibor: *A műveltség demokratizálása a magyarországi elitoktatásban 1867–1918.* <file:///D:/Helyi%20mapp%C3%A1k/Dokumentumok/Imre%20S%C3%A1ndor%20konf/NPT%20a%20muveltseg%20demokratiz%C3%A1l%C3%A1sa.pdf> (2021. 04. 03-i letöltés); Dévényi Anna: *A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei a Horthy-korszakban.* *Századok*, 154. évf. (1919). 1. sz. 87–91.

¹⁹⁵ Lásd ehhez Somos: *Filozófia és politika*, 71–73.

¹⁹⁶ Horváth J. András: *A fővárosi önkormányzat közoktatás-politikája 1873–1890.* In: Kövér György szerk. *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Századvég Kiadó, Budapest, 2006, 611–612.

¹⁹⁷ Lásd ehhez Donáth Péter: *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején.* Trezor Kiadó, Budapest, 1920, 48–52.; Lux Gyula tanítóképzőintézeti tanár a „Család és Iskola” c. erdélyi lapban a vallásoktatás reformját sürgetve így fogalmazott: „A tapasztalat azt mutatja, hogy az emberek soha vallástalanabbak nem voltak, mint most, és soha annyi erkölcstelenség nem történt, mint most”. (A hazai tanügyi lapokból. *Család és Iskola. Néptanítók Lapja*, LI. évf. 26–27. sz. 7–8.) A pedagógus társadalom akkor s később, a forradalmak idején is megosztott volt e tekintetben lásd pl. Hernitz József: *Egyéb baj nincsen? Jövönk*, I. évf. 2. sz. 30–31.; Szakszervezetünk nagygyűlése. *Demonstrálás a nemzeti vallás-erkölcsös oktatás mellett. Jövönk*, I. évf. 2. sz. 22–23.) Ám 1919-ben a szociáldemokrata miniszter, Kunfi Zsigmond álláspontja elődjeivel ellentétes volt. (Kie legyen az iskola? *Népszava*, XLVII. évf. 25. sz. 1919. január 29. 1–2.; Az iskolai vallásoktatás és az iskolák államosítása. A lelkeszsövetség küldöttsége a közoktatásügyi miniszternél. *Népszava*, XLVII. évf. 56. sz. 1919. március 6. 3–4.)

4.2 Schneller István evangélikus professzor a társadalmi nevelésről

Imre Sándor mestere, mentora, a pályáját evangélikus teológusként kezdő, ám akkoriban már évek óta a kolozsvári állami egyetemen oktató Schneller István¹⁹⁸ a „Nemzetnevelés” megjelenésének évében, 1912-ben kétrészes, hosszú tanulmányt közölt az MTA „megbízásából” kiadott „Budapesti Szemlében”.

A „Társadalmi nevelésről” címmel megjelent írásában Schneller István széles neveléstörténeti kontextusban, elsősorban a középiskolai oktatásra koncentrálnak fejtette ki álláspontját.¹⁹⁹ Direkt

módon csak a tanulmány bevezetésében utalt – igen elismerően – Imre Sándornak a szociáldemokraták álláspontját elemző munkájára. Mindazonáltal hasznosnak látszik olvasóink figyelmébe ajánlani a professzor fejtegetéseinek bizonyos részeit, melyekből egyaránt kitűnik kettőjük megközelítésmódjának rokonsága, s egyben megjelennek terminológiájuk, álláspontjuk és hangsúlyaik bizonyos különbségei is.

Schneller István

„Minden kornak megvan a saját életeszménye és éppen ezért a sajátos nevelése is.²⁰⁰ Amilyen a kor életeszménye, olyan a nevelése is. ... Hogy *korunk a szociális eszme jegyében halad, s így a szocializmus korának nevezhető: ezt mindnyájan érezzük, tudjuk; ezt a részletekbe beható nagyértékű tanulmányával Imre Sándor is kimutatta.* A társadalom és az abban képviselt történeti hatalom szembe találja magát az egyessel, ki az egyenlőség jelszavával döngeti a történeti hatalmak szilárd várainak kapuit.²⁰¹

Nem új az egyenlőség eszméje. A legeszményibb módon hirdette azt személyével és életével, az Istenfiúság elve erejével Jézus Krisztus abban a korban, melyet a vagyoni és társadalmi állások ellentéte és különbözősége is oly boldogtalanná, oly zilálttá tett. Mindnyájan Isten gyermekei vagyunk, mindnyájan egyenlők. A vagyon nem előny, hanem veszély... *Nem a vagyon, nem a társadalmi állás határoz az ember értéke fölött, hanem csakis az isteni gondviselésben, az eszményi világban teljes odaadással bíró lélek.* ... [A] semmi vagyonnal, semmiféle társadalmi állással nem bíró, csakis igaz emberi lelkű gyermeket veszi Krisztus ölébe, s odaállítja a megilletődött és megbotránkozott hallgatók és tanítványok körébe, mint az Isten országa polgárának eszményképét. E lelket keresi és találja meg Krisztus mindenütt...

Az elv megszemélyesítése, hirdetése és a világban való megvalósítása közt nagy a köz, sőt minél értékesebb, minél főnségesebb, minél inkább végtelen értékű valamely elv, annál hosszabb, annál

¹⁹⁸ Lásd róla pl. Pukánszky Béla: *Schneller István*. Budapest, OPKM, 1990.

¹⁹⁹ Schneller István: Társadalmi nevelés. *Budapesti Szemle*, 1912, 152. k. 179–205., 370–391.

²⁰⁰ „Egy korszak, egy csoport stb. világnézete az élményösszefüggések olyan strukturálisan összekötött sora, amely egyének sokasága számára alkotja az élet tapasztalatának és áthatásának közös alapját. A világnézet tehát nem az adott korszak szellemi képződményeinek totalitása, sem nem egyéneinek összessége, hanem azon strukturálisan összefüggő élménysoroké, amelyek mind a képződmények, mind pedig a társadalmi *csoporthézagok* felől meghatározhatók. ... A világnézetet (mint egymáshoz illeszkedő élmények »rendszerét«) ... az jellemzi, hogy több igen különböző objektívációs szférából és a hozzájuk kapcsolódó problematikából kiindulva ragadható meg. Egy korszaknak ugyanazt a világnézetét ragadhatjuk meg művészetén, vallásán, szokáserkölcsein, politikáján, gazdasági felépítésén stb. keresztül, viszont mindig más oldaláról mutatkozik aszerint, merről közelítjük meg” – írta Mannheim Károly 1922-ben. (Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz, 1995, 87–88. Kiemelés részben tőlem – D. P.)

²⁰¹ Lásd ehhez pl. Horváth: Magyar századforduló, 356–364.

végtelenebb megvalósulásának útja” – írta Schneller István,²⁰² majd egy többoldalas történeti fejtegetés után így folytatta: „A szocializmus, korunk e mozgó eszméje, a demokrácia politikai egyenlőségének eszméjét felvette programjába. ... A demokratikus politikai egyenlőség eszméje azonban e szocialistáknál nem a küzdelemnek a célja, hanem csakis egyik, bár igen fontos és jelentős eszköze. Nem politikai, hanem társadalmi egyenlőségért, társadalmi, szociális felszabadulásért, önérvényesülésért küzdenek”.²⁰³

„Az ellentét a gazdag és szegény között óriásira növekedett. ... [A múlt században az angol bányamunkásoknál] a nyomorult élet fenntartása kedvéért még a családi élet is tönkrement. Nemcsak a férfiú, hanem a nő is, sőt az iskolázatlan gyermek is csekély bérért dolgozva tengeti az életét, míg a munkaadó millióival dőzsöl...

E légkörben szülemnek meg a létező társadalmi rend képviselői ellen a merényletek, a kommunisztikus velleitások, s azok a szenvedélyes kitörések, melyek a létező társadalmi renddel együtt az abban felhalmozott kultúrkincseket, tudományt, művészetet, vallást, egyházat romba kívánják dönteni. ... A munkás a természetnek a jogára, s vele szemben a társadalom a történet jogára hivatkozik. ... [Előbbi úgy véli] az emberi természet joga megköveteli a vagyonnak, a birtoknak arányosítását a munkával, s oly megosztását, mely minden egyes emberre nézve a megélhetést, az ember lényegével adott fejlődést, haladást biztosítja.

A történeti hatalmakat képviselő társadalom ellenben annak tudatában, hogy a létező vagyonhoz, az általa híven megőrzött kultúrkincshez történelmi joga van, e követelésben merényletet lát a történeti jog, őseinek kegyelettel őrzött emléke ellen. A társadalom e visszautasító elzárkózása... szülte a jogtalanok szövetkezetét, amely a történeti hatalmak ellen irányuló, nemzeti határokat nem ismerve, internacionális jelleget vett fel, amellyel szemben a társadalom még inkább nemzeti hatalomként, a nemzet igaz képviselőjeként érzi magát. ... Az ellentét áthidalhatatlannak tűnik fel. ... Mégis érezzük s tudjuk, hogy ez ellentét élet immár veszi.

Az internacionális szövetkezéssel lehetővé vált munkabeszüntetések figyelmeztették az egyeseket, a társadalmat és az államot, hogy nem kegyes kívánatokkal, hanem hatalommal állnak szemben. ... A munkások pedig a munkaidő korlátozásával időt nyertek az öneszmélésre s annak megfigyelésére, hogy a történeti hatalmakban, a társadalomban felhalmozott vagyon mellett van ott oly szellemi kincs is, amely megosztva csak növekszik, s mely nélkül minden társadalmi előny semmivé válik. A tudás hatalom. ... S íme, a munkások körében is megindult a tanítás, tanulás... igazi tudásszomj-jal szívják be... a természettel, a társadalom anyagi, gazdasági alapjaival összetartozó tudományos elméleteket, a mai közjogi és magánjogi ismereteket.

S viszont a társadalom, a nemzet is mindinkább más szemmel nézi e mozgalmat. *A keresztyén vallásnak az Istenfiúságban gyökerező szeretet elve... egy optimisztikus világnézetben gyökerező azon hatóerő, amely mindenkiben keresi azt, ami őbenne értékes, azt örömmel elismeri, s értéke szerint támogatja, s mindazt, ami őt önkifejtésében akadályozza, lehetőleg eltávolítja. Az az erő, mely korlátokat nem ismer s így internacionális, általános hatalom ugyan, de megvan arról győződve, hogy az emberiség érdekét, mint szerves egységét csakis akkor szolgálja igazán, ha az emberiség egyéni alakulásait a nemzetben, a társadalomban, a családban lehetőleg intenzíven építi. Az ily szeretettel bíró éppen akkor igazán a humanizmus híve amidőn egész odaadással nemzetét, hazáját, faját, családját szolgálja. S most az állam... éppen e szeretet által, amely igazságos is, tehát a szociális szellem által életet nyer, élőlényvé lélekített társadalmában és intézményeiben szervezett, szerveiben, egyeseiben végtelenül differenciált és mégis: egységes állammá fejlődik. Így egy magasabb egységben, a jövőnek a szociális szellem által egységesített államában le van győzve az egyéni*

²⁰² Schneller: Társadalmi nevelés, 179–181. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁰³ Schneller: Társadalmi nevelés, 182.

és történeti hatalmaknak ellentéte, s megoldva a mai kort foglalkoztató, azt jellemzően meghatározó szociális probléma”.²⁰⁴

Ezt követően Schneller István részletesen áttekintette a Rousseau, Ellen Key és mások által képviselt „individualista nevelés” képviselőinek téziseit, melyek a gyermek természetadta egyéniségének szabad kibontakozásának biztosítására helyezték a hangsúlyt, minél kevesebb családi, intézményi korlátozás mellett. Az individuális nevelés híveit Schneller István – első pillantásra meglepően, ám az adott kontextusban érthetően, a burzsoáziával szemben – a negyedik rend törekvéseivel látta rokoníthatónak: „e hang... a munkások követelésének, a természet joga követelésének pedagógiai téren való érvényesítése. *Ha minden embernek kell, hogy politikai és társadalmi jogai legyenek: úgy e jog érvényesíthetőségéről is gondoskodni kell. Alkalmat kell adni, hogy az ember természetével adott egyéniségét kifejthesse, s társadalmi téren érvényesíthesse, s tiltakozni kell az ellen, hogy a történelmi hatalmak az egyéni erőket fegyelmi és intellektuális erőszakoskodással elnyomják, megsemmisítsék. S amily természetes e követelés, oly természetes az is, hogy az ez irányú nevelési elméletek, mint amelyek a történeti hatalmakkal szemben kívánnak érvényesülni – magától a történettől, nevezetesen a görög és római nép történetétől és a népek nyelvétől, s így különösen a középiskola humanitárius irányzatától is fáznak, azt nemcsak ellenszenvvel nézik, hanem gyűlöletes kitérősekkel is megtámadják.*

De viszont természetes az is, hogy valamint a történeti hatalmakat képviselő társadalom: úgy a társadalomnak oktató nevelő intézményei (a család, az iskola), nemkülönben az ezek fölött elmélkedők is, *hivatkozva a történet nagy kulturális fontosságára és az ezen alapuló történeti jogra, e támadásokat visszautasították, s ezzel exkluzív jellemükben, szervezetükben egyelőre inkább megerősödtek*” – írta Schneller István.²⁰⁵

Úgy vélte: a családfő tekintélyén alapuló családok az önálló filiszteri alkalmazkodás melegei voltak. Az iskolai oktatás-nevelés is szembehelyezkedett a rousseau-i egyéniség követelésével. Kant, Herbart és mások elméletei alapján céljuk a személyiség befolyásolása, és annak „a történeti állam” érdekeinek megfelelő alakítása volt.

Az államilag ellenőrzött érettségi vizsgálat következtében a középiskolai oktatás és a tanulók értékelése lényegesen megváltozott. Nem az egyes embert, hanem az embert állította tevékenysége központjába, s jelleme alakításának eszményi közegét az antikvitas irodalmában, kultúrájában látta. A görög és a latin lettek a gimnázium főtárgyai, némi matematika mellett, szerény történeti, vallási és természettudományi stúdiumokkal, amivel „az evolucionisztikus egyéni nevelés elől egy magasabb légkörben” elszigetelte magát.

Az igazi herbartianus a nevelés korlátlan lehetőségének hitében „megvan arról győződve, hogy ő a számítva adott képzetekkel és ezek kölcsönhatása alapján megalakíthatja az egyesnek nemcsak egész képzetvilágát, hanem a képzetszalak keresztező pontját, magát az Ént is közvetlenül tetsző értékeivel, eszméivel, s így megalakíthatja a teljesen kiszámítható etikai jellemet,... a személyiséget” – írta Schneller István, jelezve részleges egyet nem értését ezzel.²⁰⁶ Hozzátette: Herbart az általa szélesebb körre kiterjesztett ismeretekkel szemben az érdeklődést helyezte a tanítás központjába, s ezzel „akarati, személyi jellegét” hangsúlyozta. Ennek nyomán, idővel Németországban, Ausztriában valamelyest rugalmasabbá vált az érettségi számonkérés is.

Így a két nevelési elképzelés közti ellentét Schneller István szerint oldódni látszott. „Látjuk... a nevelés evolucionistái, individualistái..., amidőn az egyéniség önérvényesülését feltétlenül követelik: ők is, mint a társadalom evolucionistái, a munkások ez önérvényesülést bizonyos feltételekhez kötik. Nevezetesen ahhoz, hogy a történeti hatalmokban létező kultúrkincsekkel érintkezve, azzal

²⁰⁴ Schneller: Társadalmi nevelés, 183–186. (Kiemelések tőlem – D. P.) Imre Sándor világibb nyelven előadott hasonló fejtegetését lásd Imre Sándor: A közélet erkölcsi követelményei. Előadás az Országos Református Jogakadémia nyilvános előadásorozatában Kecskeméten 1925. április 5-én. In: Imre: *Háborús élet*, 235–236.

²⁰⁵ Schneller: Társadalmi nevelés, 192–193. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁰⁶ Schneller: Társadalmi nevelés, 196.

megtelve, attól erősödve megtalálják a kultúra mezején az őket, az ő sajátosságaiknál fogva megillető helyet, s így kultivált, etizált egyéniségükkel, vagy személyiségükkel szolgálhassák az egészet”.²⁰⁷

„De viszont a történeti hatalmakat, s azok kultúrkincsét képviselő középiskola is utal az egyéniségre! ... Politikai, nemzeti motívumok működtek közre a nemzetiségek által tagolt hazánkban ama gondolat megszületésénél, hogy a középiskola középpontjába a nemzeti nyelvet, a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a nemzeti történetet kell helyezni. Nem hellénné, nem általános emberré, hanem magyar emberré kell Magyarországot művelt elemét képezni. ...

Vajon e nemzeti érzésnek nem kell-e nemzetállamunk minden fiát egyenlőképpen áthatnia születésétől kezdve, bármit is tanuljon, bármivel is foglalkozzék? A művelt embertől igenis többet várunk: ... Tudja azt világosan, hogy mi az a magyar hazaszeretet; s ezzel azt, hogy mi hazánk sajátos hivatása a kultúrnemzetek sorában. Tudja azt is, hogy e sajátos hivatás mily nagy értéket, erkölcsi értéket képvisel a nemzetek sorában, s hogy miért lehet e sajátos értékért életet, mindent örömmel kockáztatni.

Ha tényleg tudjuk azt, hogy mi (a nagy kultúrnemzetek és nemzeti kultúrák közé szorulva) a sancta corona védelme alatt sajátos magyar kultúrát vagyunk hivatva létesíteni, éspedig úgy, hogy ama nagy nemzetek és kultúrák képviselői, ti. nemzetiségeink útján is élénk kölcsönhatásban a külfölddel, sajátos anyagi és szellemi kultúránkat is szaporítjuk. Ha tényleg tudjuk azt, hogy *e nemzetiségileg és felekezetiileg tagolt országunkban e különbözőségek csakis az egy organizmusnak differenciált és ezért értékükben elismert, szabadon fejlődő szervei; s ha e szervek is az egy nemzeti szabad kultúrshellem által áthatva örömmel járulnak az ő életüket és fejlődésüket biztosító egységes magyar nemzeti állam kiépítéséhez.* S ha mindezek alapján látjuk azt, hogy a mi államunk hivatásának fenségében a kultúr világ respublikájának anticipálásában csakis Svájc osztozkodhat: ... lehet-e bárkinnek is jobban szeretnie hazáját, mint a magyarnak?

E tudat és meggyőződés keltése céljából tartom szükségesnek, hogy a magyar történet a középiskola előkészítő két osztályában előterjesztőleg, lelkesítő módon, és azután a középiskola befejező évében összehasonlítólag, a magyar állam hivatásának történeti megalapozása céljából adassék elő. Közben pedig adassék elő az egyetemes történet, minden csinált összehasonlítás nélkül, szubsztrátumaként a későbbi összehasonlításnak” – írta Schneller István a hazafias érzelmi nevelésben nagy hangsúlyt fektetve a magyar irodalom, s a művészeti tárgyak tanítására.²⁰⁸

Majd hozzátette: „A középiskola feladatánál nem annyira a nemzetin, mint a műveltségen fekszik a fő súly”.²⁰⁹ A pedagógusoknak demonstrálni kell a tárgyak iránti szeretetüket, s nem dogmatikusan, hanem keletkezésükben, fejlődésükben kell azokat bemutatni. Így minden tárgy a történeti kontextusra koncentráltan kerül a diákok elé. „Az érdeklődésnek és így a szeretet elvének azonban – ha tényleg az általános műveltség közvetítése a középiskolának a feladata – *nemcsak a tárgyakkal, hanem a személyekkel szemben is érvényesülnie kell*”.²¹⁰

Ennek révén lényegesen változhatna a középiskolák légköre: elismernék „minden tanuló feltétlen értékét”, s bizalommal és egyéniségük iránti érdeklődéssel és toleranciával fordulnának feljűk. Az utolsó két osztályban nagyobb teret engednének érdeklődésük kibontakoztatásának, sőt az érettségi vizsgán is eltekintenének egy-egy gyengébb felelettől, ha más tárgyakban komoly munkáról tett a tanuló tanúbizonyoságot.

A külföldi példák számbavétele után Schneller István rosszallóan idézte fel a magyarországi fejleményeket. Azt, hogy Eötvös Józsefnek a hatosztályos középiskola kiegészítéseként tervezett kétosztályos differenciált oktatást-nevelést kilátásba helyező tervezete sirba szállt alkotójával, s hogy

²⁰⁷ Schneller: Társadalmi nevelés, 204–205.

²⁰⁸ Schneller: Társadalmi nevelés, 370–372. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

²⁰⁹ Schneller: Társadalmi nevelés, 372.

²¹⁰ Schneller: Társadalmi nevelés, 372. (Kiemelés tőlem – D. P.)

az 1902. és 1906. évi tanácskozásokon az ezzel kapcsolatos kritikai megjegyzések ellenére az „egyes középiskola” koncepciója került előtérbe.

Márpedig *Schneller István* az „egyénből személyiséggé” nevelést helyezte nevelési koncepciója középpontjába, s így az utolsó két évfolyamon maga a „furfációt”, a választási lehetőségek megteremtését kezdeményezte. Kétéves előkészítő tanfolyam után 3-3 éves progimnáziumot és gimnáziumot tervezett, s azt követte volna a tanulmányokat szintetizáló, illetve a továbbtanulási irányoknak megfelelő, a tanulók nagyobb önállóságára építő liceális szakasz. Terveiben nagyobb teret szánt a készségi tárgyaknak (rajz, ének), a testnevelésnek és a manuális készségek fejlesztésének. Általában szemléletváltást sürgetett az „úri társadalomban”, mely a gimnáziumokat, s a szellemi foglalkozásokat preferálta a fizikai munkával szemben, ezzel a „szellemi proletariátust” gyarapítva.²¹¹

Hosszasan elemezte a család, különösen az édesanyák semmivel sem pótolható szerepét, ennek gyakran hiányzó gazdasági-társadalmi feltételeit a gyermekek empatikus nevelésében. S úgy vélte, hogy őket vissza kell adni a családi gyermeknevelésnek. „[V]ajon ily viszonyok közt nem egyenesen mosolygásra indító naivitásnak tűnik fel annak komoly követelése, hogy a társadalomnak, az államnak lehetővé kell tenni azt, hogy minden gyermek a maga értékes sajátossága szerint fejlődhesse, művelődhesse? Pedig e követelés tényleg nagyon is komoly” – hangsúlyozta a professzor. A szülői előítéletek, és a „szülők anyagi lekötöttsége” nyomán egyaránt „hány gyermek nem részesülhet ama nevelésben oktatásban, amely őt a társadalomnak kiválóan hasznos tagjává tehetné”.²¹²

„[A]llyan van ország, amelynek... az utolsó ötven év alatt annyira növekvő latifundiumai vannak, és ezek tövében kivándorlásra kényszerítő oly nagy nyomorúság létezik, mint éppen, ami hazánkban. Ezt az aránytalanságot nem forradalmi úton, hanem a humánus szellem által vezérelt törvényhozás útján kell megszüntetni.²¹³ ... Ez magában azonban célhoz nem vezetne, ha ezt megelőzőleg nem alakítanák át teljesen a falusi népiskolákat, és pedig úgy, hogy azt az élethivatással, a mezőgazdasággal hozzuk szoros kapcsolatba.

A néptanítóképzők mindegyikének kell, hogy meglegyen a vidék igényeinek, termelési viszonyainak megfelelő mintagazdasága, amelynél súlyt kell arra fektetni, amivel a kigazda (baromfitegyésztés, méhészet stb.) is eredménnyel foglalkozhat. A városi népiskola az ipar és kereskedelemre való tekintettel volna reorganizálandó. ... A szabadoktatás szervezete, nevezetesen nemcsak előadások, hanem különösen községi könyvtárak útján gondoskodnék a továbbképzésről. ... Társadalmi, szövetkezeti úton, esetleg még államilag biztosíthatók a munkanélküliek, aggkorúak, s esetleg, mint Franciaországban, nálunk is alakulhatnak hivatalos jellegű munkaközvetítő intézetek. Egyszóval biztosítani kell intézményileg minden igazán munkát kedvelő számára a megélhetést, a családalapítást, a család gyermekeinek nevelését.

Addig azonban, míg mindez optimumaink megvalósulnak, egyet tehetünk... éljünk, mint igaz személyiségek. ... Teljes odaadással, nem mindenhez értően, csakis... célgondolatunk vezérelte mellett, ennek erejében éljünk sajátos hivatásunknak! Ha ezt tesszük, nyilvános, társadalmi közéletünk is egészen más alakot nyer. Amily szigorúak vagyunk ugyanis önmagunk iránt, éppen olyan gyöngédek leszünk másokkal szemben, tudva azt, hogy megítélésük alapja csakis sajátos célgondolatuk, amelyet mi csak gyarlóan ismerhetünk fel.²¹⁴ ...

²¹¹ Lásd ehhez pl. Zentay Dezső: A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten. *Statisztikai Közlemények*, 60. k. 4. sz. Budapest, 1930, 69–90.

²¹² Schneller: Társadalmi nevelés, 388.

²¹³ A keresztényszocialista vezető, katolikus pap, Giesswein Sándor hasonló véleményéről lásd Horváth: Magyar századforduló, 274–278.

²¹⁴ *Schneller István 1927. január 29-i, Kemény Gáborhoz írt levelében így vallott erről: „Igaz, hogy az ember sokszor érzi azt, hogy hiába működött. Gondolkozásom, értékelésem az egyéniségből indul ki, de ebben nem azt keresi, ami magában, elszigetelten önzően megvan, hanem azt, amivé válnia kell, ami célja, isteni célgondolata, amellyel a nemzeteken át bekapcsolódik a szerves egészbe, az emberiségbe, mint annak egész sajátos szerve. Nem egy embernek, nem a történeti hatalmaknak... az emberiséget átható szeretet szellemének kívánunk hálás szívvel odaadóan szolgálni. – Mint ilyen válik az egyén személyiséggé. Ezt hirdetem egész életemben – s ma 50 éves professzorkodásom után mit kell megélnem. De igaza van kedves Barátomnak! Nem a jelen a mi világnézetünk alapja,*

[M]ás politikai és felekezeti pártiakkal szemben is az léssen a mi törekvésünk, hogy mindezekben keressük őszintén azt az értékeset, amit ők a társadalomban, az államban képviselnek. Nem feledkezünk meg akkor sem arról, hogy az igazság, igaz, csak egy, de igaz az is, hogy végtelen, s ezért a véges világban csakis végtelen színekben, árnyalatokban lép eléink, s hogy még csak az az elme, amely a sub specie aeternitatis nézi az igazságnak e végtelen kialakulásait, látja megközelítőleg az igazságot a maga egységében. Ily érzülettel mennyire másképp látjuk a világot! ... [A] *csalhatatlan politikai és felekezeti jelszavak erejüket veszítik, mindenütt sajátos felfogásnak és sajátos intenzív munkásságnak kölcsönös megbecsülése és kölcsönös támogatása lesz szívesen teljesített férfias kötelességünk. ...*

Midőn a nevelés a személyiség elve erejében azt az érzületet, mely társadalmi és állami életünket egészen átalakítja, kívánja felkelteni és fejleszteni, mélyebb értelemben valójában társadalmi neveléssé válik” – remélte, kívánta tanulmánya végén Schneller István.²¹⁵

x

Rangos neveléstörténészek több kiváló tanulmányban is összevetették Schneller István és Imre Sándor nevelésre-oktatásra vonatkozó elképzeléseit,²¹⁶ már csak ezért is feleslegesnek látszik egy erre irányuló újabb kísérlet. Imre Sándor művelődéspolitikai szerepvállalásának körülményeit, motívumait firtató könyvünk szempontjából ez amúgy is csak néhány szempontból kívánatos.

Ám a szintén Schneller-tanítvány *Kemény Gábor* – 1928. évi – tanúságtétele kettejük szellemi kapcsolódásáról talán hasznunkra lehet:

„Schneller állította elsőként nálunk a tanítás központjába a tanuló személyiségét. Hogy ennek a gondolatnak Schneller iskolát tudott teremteni, azt nemcsak tanári, de *elsősorban emberi kvalitásainak köszönheti. Schneller, hogy elméletének szavait alkalmazzam rá is, szeretettel tudott mások lelkébe helyezkedni és ez az emberi kvalitás az, ami Imrében Schnellerrel közös.*²¹⁷ Mindketten megérezésekre, a más érdekeinek megérezésére alapítják meggondolásaikat, s ez a nemes szubjektivizmus alapjává lesz annak az objektivitásnak, mely nélkül élettelen pedagógiai rendszer kialakulása aligha képzelhető el.

Schneller nemcsak hirdette a személyiség megértő becsületes kultuszát, de mint ember gyakorolta is. *Nem értett a tudományos meggyőződés és gyakorlati élet gyanús kétféleségéhez*, de mindig *egészen egy* volt, a felismert jót mindig gyakorolni is akarta és tudta, meggyőződésének mindig alázatos szolgája tudott lenni, mert így értelmezte az ember lelki szabadságát. Ez a nemes szubjektivizmus – mely a gyakorlatban már, mint objektivitás jelentkezik – tette őt képessé arra, hogy kitűnőknek kvalifikálja más világnézetű tanítványait is, hogy vallásos ember létére nyíltan, az egyetemi katedréről keljen védelmére a reakció által üldözött ateista tudósnak, Somló Bódognak, hogy tanítványainak megélését ne csak szíven viselje, s hogy a kurzus legvadabb hullámai között is megőrizze és érvényesítse rektorsága alatt a Szegedre költözött kolozsvári egyetem szabadelvű hagyományait.

nem a lét, hanem az, aminek létesülnie kell.” (In: *Kemény Gábor válogatott pedagógiai művei*. Szerk. Kőte Sándor, Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 371. Kiemelés tőlem – D. P.)

²¹⁵ Schneller: Társadalmi nevelés, 389–391. (Kiemelések tőlem – D. P.)

²¹⁶ Lásd pl. Kemény: A pedagógiai tudat, 211–231.; Ravasz: Schneller és Imre, 371–402.; Kékes-Szabó – Pukánszky: Oktatáselméleti, 345–370.

²¹⁷ Ezt tanúsítja egy másik kortárs, Imrének egykori szegedi kollégája, Mályusz Elemér (1898–1989) történész is. A történelmi várokozásokot illető nézetkülönbségükkel kapcsolatos visszaemlékezésében megjegyezte: „Imre [egy 1936. évi beszélgetésükkor] nem érzett csalódottságot, amiért a történelem nagy könyvéből nem számára kedvező előjeleket olvasok ki. Bizonyára azért sem, mert pedagógiájának alapelve a személyiségnevelés volt. A tanárok egyéni meggyőződésének tiszteletben tartásának szükséges voltát pedig én is vallottam, annál is inkább, mert magamat közéjük tartozónak éreztem.” (Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021, 380.)

*Ilyen ember tanítványának lenni nem azt jelenti, hogy mindenben őt kell másolni, sőt ez volna a legkevésbé méltó az irányító mesterhez. Imre a pedagógiai alapérzést kapta, mint jól megbecsült örökséget a mesterétől, egyébként azonban a maga elgondolása és erős egyénisége szerint épített tovább”*²¹⁸

Mindazonáltal szembetűnő a mester és tanítványa elképzeléseinek sok közös vonása. Mindketten úgy vélték, hogy az adott korszak kihívásai, szükségletei, domináns eszmei áramlatai hatnak a nevelésre. Egyetértettek abban is, hogy az első világháborút megelőző évtizedek új nagy kihívása a negyedik rend (ipari és mezőgazdasági munkások) – általuk jogosnak ítélt – emancipációs törekvése, politikai jogainak elismerésére, társadalmi helyzetének javítására. Úgy látták, hogy ennek előfeltétele iskoláztatási, művelődési lehetőségeik bővítése, beleértve ebbe az általános és kötelező népoktatás bővítését, korszerűsítését, s a középfokú oktatás modernizálását is.

Egyetértettek abban is, hogy az akkoriban újdonságnak számító szociálpedagógiai megközelítést kombinálni kell az individuális nevelés (pszichológia) eredményeivel ahhoz, hogy az egyéniségfejlődés különböző szakaszain át tanulók szociálbilis, érett személyiségekké váljanak. Tudták: ez csak a tanulók egyéniségének figyelmet és teret biztosító intézményi berendezkedéssel és ehhez szükséges pedagógusi attitűddel, magatartással ösztönözhető/ösztönzendő. Tisztában voltak ennek a tömegoktatás körülményei közötti súlyos korlátaival is.

Közös meggyőződésük volt, hogy az iskolának, a nevelésnek a fejlődést, a jövőt kell szolgálnia, s az is, hogy mindebben nagy hangsúlyt helyeztek

- az egyén és társadalom etikai minőségének alakulására/alakítására;
- s arra, hogy a gyermekek/fiatalok az iskolából kikerülve, az egyéniségüknek megfelelő tanítási-tanulási-szocializálási folyamat eredményeképp a család, a nemzet, a társadalom, az emberiség közös munkájában részt venni kész;
- önmaguk és mások helyzetét reálisan látó, felelős, kritikai gondolkodásra képes, kulturált, autonóm személyiséggé/egyéniéssé váljanak.

Egyetértettek abban is, hogy

- a nevelési folyamat során az intellektuális nevelés mellett hangsúlyt kell helyezni a tanulók érzelmi, akarati nevelésére is;
- melynek eredményeképp a fiataloknak tisztában kell, lenniük családjuk, hivatásuk, nemzetük és az emberiség fejlődése/fennmaradása iránti felelősségükkel, s az ezzel járó kötelességeket tudatosan és önként kell, hogy vállalják.

A soknemzetiségű történelmi Magyarország viszonyai között nagy figyelmet szenteltek az itt élők közötti megértés, empátia fejlesztésének. Úgy vélték: ennek feltétele a különböző nemzetiségek életének, kultúrájának kölcsönös megismerése, s a történetileg kialakult magyar állam iránti lojalitásuk kialakítása, a magyar államnyelv és kultúra szupremáciájának meg- és elismertetése. (Mesterétől eltérően, Imre Sándor tartózkodott a sacra corona emlegetésétől, s hangsúlyozta a nemzetiségi nyelvek tanításának/tanulásának fontosságát is.)

Az iskolák, a nevelés feladatának tekintették a nemzeti egység megteremtése érdekében a különböző társadalmi osztályok, felekezetek, pártok közötti megértés, tolerancia/empátia fejlesztését. Közös céljuk volt a korabeli magyar társadalom súlyos társadalmi problémáinak békés megoldása, a forradalmi megrázkódtatások elkerülése.

²¹⁸ Kemény Gábor: Imre Sándor nevelőmunkája. *Századunk, társadalomtudományi szemle*, III. évf. (1928) 3. k. 553. (Kiemelés részben tőlem – D. P.) A már a nyolcvanas éveit taposó *Schneller István* Kemény Gáborhoz írt 1928. január 9-i levelében reagált az idézett írásra: „Meghatottan olvastam Imre Neveléstanát ismertető tanulmányodat, s abban a pedagógiai munkásságomat értékelő soraidat. Nagyon jól esett tudni, hogy éppen azt értékeled leginkább, ami gondolkodásom központja. Másrészt pedig hálás vagyok azért is, hogy Imre önállóságát hangsúlyoztad. Pedagógiai gondolkodásom központjával: a személyiséggel adva van az, hogy aki e gondolkodást vallja, maga is önálló legyen”. (In: Kemény Gábor válogatott, 372. Kiemelés tőlem – D. P.)

Különböző terminológiával és hangsúllyal mindketten hangsúlyt helyeztek a vallásos és nemzeti nevelésre, s kimondva-kimondatlanul fejlődés fogalmuk a kereszténységben gyökerező unilineáris-teleológikus jellegű volt. Az eredetileg evangélikus teológus Schneller István ezt fogalomhasználatával is deklarálta. Imre Sándor tartózkodott ettől, világi, tudományos nyelvet használt (talán némi közvetett Spencer-hatással).²¹⁹ Deklarálta: számára a pedagógia és a keresztényiség célja egy.

Schneller vallásos terminológiát használva láthatóan rendületlenül hitt is a keresztény eszmeiség társadalmi problémákat megoldó erejében. Kevésbé filozófikus/teológus beállítottságú, gyakorlatiasabb tanítványa inkább csak reménykedni látszott ebben. Neveléstörténeti tanulmányai nyomán hatékonyabbnak vélte a nemzeti motiválást: a nemzeti nevelés, nemzetnevelés fogalmak előtérbe helyezését, s tervének megvalósításához evilági szövetségeseket keresett.

Mindketten nagy jelentőséget tulajdonítottak a családi életre, s az egészségre való nevelésnek, és a testnevelésnek. Ám a középiskolával, középfokú iskolákkal kapcsolatos elképzelésük már valamelyest eltért egymástól. Az egyetemi tanárképzésben érdekelt Schneller István a népiskolák mellett a középiskolák fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. A Pedagógium tanáraként Imre Sándor ezt nem vitatta, ám a népiskolák mellett a polgári iskolák fejlesztését tartotta sürgetőbbnek. Gyakorlati irányú „nemzeti középiskolává” szeretne volna fejleszteni azokat.²²⁰ Az élő idegennyelvek oktatását szorgalmazták, de akkoriban a latin nyelv korai gimnáziumi oktatásával kapcsolatban Imre Sándor más véleményen volt.

Schneller István nem törekedett komplett oktatás- és művelődéspolitikai rendszer kidolgozására, egyetemi programjai mellett egy kolozsvári gyakorlógimnázium tervét, tantervét dolgozta ki.²²¹ Imre Sándor – az általa kívánatosnak tartott köznevelési törvénnyel kapcsolatos koncepciójának folytonos alakítgatásával – központi jelentőséget tulajdonított ennek.

Közös volt bennük, hogy élő örökségként tekintettek Széchenyi István mellett Eötvös József művelődéspolitikai törekvéseire is. Vallásos és felvilágosult pedagógiai optimizmussal túlértékelték az oktatásban-nevelésben rejlő társadalomformáló, nemzetegyesítő lehetőséget. Magukat az így felfogott cél szolgálatába állították, s a lényegre tekintve, emellett kitartottak.

Mesterétől eltérően Imre Sándort az általa megfogalmazott és felvállalt cél (átfogó oktatás- és művelődéspolitikai reform) – a későbbiekben, 1916-tól 1922-ig majd 1943–1944-ben – az oktatáspolitikai, a művelődéspolitikai minisztériumi, illetve OKT-beli irányításába való bekapcsolódáshoz vezette.

Előbb azonban „szellemi útítársakat”, közösséget választott.

²¹⁹ „Imre Sándor a modern állam jól szervezett igazgatási apparátusára és a tudományba vetett már-már »fanatikus hitre« alapozta reményét, amikor egyenlő esélyeket biztosító, igazságos, méltányos és a nemzet haladását szolgáló oktatásügyet vízionált” – írja könyvében Dévényi Anna. (Dévényi: Nemzetnevelés-parafrazisok, 208.) A magunk részéről Imre Sándornak a tudományba, szervezésbe, tervezésbe vetett kétségtelen bizalma mellett rendíthetetlen meggyőződését, erkölcsi tartását diszkréten, de egyértelműen képviselt református hitével is kapcsolatban látjuk. Ehhez a későbbiekben még adalékokkal szolgálunk.

²²⁰ Imre Sándor terve sokáig megvalósulatlan maradt. Ezért egy az alábbiakban tárgyalandó Haller István miniszter számára tett, látszólag tetszéssel fogadott, ám Klebelsberg Kuno alatt által nem respektált javaslata után, 1933. április 19-én figyelmébe ajánlotta azt Hóman Bálint miniszternek „a gyakorlati irányú középiskolák” kialakításának szükségességét. (Antall szerk. Az 1934. évi, 49.)

²²¹ Lásd erről: Ravasz: Schneller és Imre, 386–390.; Kékes-Szabó – Pukánszky: Oktatáselméleti, 350–355.

5. Exkurzus II. Imre Sándor velleitásai

Ahhoz, hogy érzékeltethetővé váljon, vajon miként volt lehetséges, hogy Imre Sándor 1918 novemberében a forradalmi kormány helyettes államtitkára, majd több éven át az ellenforradalmi kormányok ügyvivő minisztere, adminisztratív államtitkára lehessen anélkül, hogy nézetein alapvetően változtatott volna, szükség van egy második exkurzusban néhány olyan történeti forrás, összefüggés felidézésére, melyek csak közvetetten kapcsolódnak történetünkhöz, mindazonáltal segíthetnek olvasóinknak a későbbi fejlemények, és Imre Sándor velleitásainak, habitusának megértésében.

5.1. A Radikális Párt és a Károlyi-párt művelődéspolitikai programjai

Az 1906-ban szakadás révén radikális-szocialisztikus jellegében megerősödött Társadalomtudományi Társaság, s a Huszadik Század²²² – akkoriban már többségében felmenőik vallásával szakító zsidó származású értelmiségi – köréből alakult, Jászi Oszkár vezette Országos Polgári Radikális Párt 1914. június 6-i ülésén fogadta el első programját. Párttal alakulást valamennyi addig létező párt és irányzat kritikával fogadta.²²³ A rövidesen kitört I. világháború évekre beárnyékolta, háttérbe szorította az amúgy is szűk társadalmi bázisra támaszkodó párt²²⁴ tevékenységének kibontakozását, így e dokumentum – az első visszhangokat leszámítva²²⁵ – nem tehetett szert különösebb politikai jelentőségre.

Imre Sándor történetének, velleitásainak megértése szempontjából azonban érdemes felidézni a program III. „*a szellemi és erkölcsi erők fellendítése*” címet viselő fejezetét.

1. *Követeljük szakértői vezetés alatt az egész oktatásügy államosítását.* Követeljük az iskolakötelezettség gyors és általános keresztülvitelét, az elemi iskolákban a rendszeres és ismétlődő évfolyamok teljes kiépítését. Követeljük a középfokú oktatás korszerű reformját, úgy, hogy a tanmenet a felsőbb évfolyamokban a tanuló jövődi pályája szerint alakuljon. Követeljük a szakiskolák számának gyarapítását. Az oktatásügy súlypontját a természettudományi, technikai és társadalomtudományokra kell helyezni, a klasszikus nyelvek és irodalmuk oktatásának lehetőség szerinti korlátozása mellett. A vallásoktatást a család és az egyházi önkormányzat tevékenységi körébe kell utalni. Követeljük a *felsőoktatásban a teljes tanszabadságot* és átfogó, független, demokratikus szabad oktatásügy előmozdítását. Követeljük a nők számára minden képzési lehetőség megnyitását;²²⁶ követeljük olyan

²²² Rácz Gyula révén Imre Sándor tudomást szerezhetett a Társadalomtudományi Társaság folyóirata a Huszadik Század szerkesztése, irányzata körüli vitákról, s a korábbi munkatársak egy részének különválásáról. Lásd e vitákhoz pl. Pók Attila: Néhány dokumentum a „Huszadik Század” történetéhez. *Századok*, 1974. évf. 5–6. sz. 1187–1206.; Mucsi: A polgári radikalizmus, 116–123.; Lakács, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991, 211–215.

²²³ Mucsi: A polgári radikalizmus, 138–141.

²²⁴ Gyurgyák: Ezzé lett, 162–163., 186–191.

²²⁵ Lásd ehhez pl. Horváth: Magyar századforduló, 525–533.; Mucsi: A polgári radikalizmus, 137–141. *Benedek Marcell* naplójában olvashatjuk: „Részt veszek a Polgári Radikális Párt tanügyi reformprogramjának készítésében is, de a pártba formálisan nem lépek be. Nemcsak politikaiszönyből – ez a kis párt olyan távol van a hatalom minden reményétől, hogy megőrizheti erkölcsi tisztaságát –, hanem elsősorban a »polgári« jelző miatt. Tudom, hogy életformám, egész kultúráim polgári. De egy párt létjogosultságát a szememben az adja meg, ha elvben az ország egész népére kiterjeszkedik, és azt kívánhatja, hogy mindenki hozzá csatlakozzék. (Pontosan Kant erkölcsi törvénye szerint.) Én lélekben már az osztály nélküli társadalomnál tartok. Polgári párt, munkáspárt, parasztpárt: az én szememben ezek nem pártok, hanem érdekképviseletek.” Majd hozzátette: „A párt kultúrprogramja sokkal részletesebb, mint pártprogramnak lennie kellene: látszik, hogy tanárok csinálták.” (Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985, 269., 291.) Jászi Oszkár 1914. május 15-én Ady Lajost is felkérte „a radikális középiskolai tanárság” követeléseinek összegzésére. (RL C/39. Levelezés)

²²⁶ Az oktatásbeli nemi egyenlőtlenségek alakulásához lásd pl. Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika könyvek 3. Replika Kör, Budapest, 1997, 57–73.

intézmények életre hívását, amelyek lehetővé teszik a szegény tanulóknak, hogy tanulmányaiknak szentelhessék magukat.

Követeljük minden fokú és fajtájú iskola tanítónak és tanárainak teljes anyagi és erkölcsi függetlenségét, nyugdíjtörvényük haladéktalan felülvizsgálatát és fizetési viszonyaiknak a megfelelő előképzettségű állami hivatalnokéval egyenlő színvonalra helyezését, továbbá szolgálati szabályzatuk olyan átalakítását, amely minden illetéktelen beavatkozást távol tart tőlük.

2. *A nemzetiségi kérdésben* az a meggyőződés hat át bennünket, hogy minden dolgozó polgár közös érdeke a nemzeti béke megteremtése, amely egyben elengedhetetlen feltétele a magyar állam fennmaradásának és felvirágzásának. Ez a béke azonban csak az igazi demokrácia és a hamisítatlan népműveltség talajából sarjadhat ki, az egyenjogúságnak és a humanizmusnak abban a szellemében, amely a mi Deák Ferenc és Eötvös József által sugalmazott nemzetiségi törvényünket áthatja. Ezt a törvényt át kell vinni az élet körforgásába és az idők követelményeinek megfelelően tovább kell fejleszteni: egyúttal a demokrácia közös földjén nem magyar polgártársainknak minden jogos nyelvi és kulturális követelményét ki kell elégíteni, amely a modern jogállam eszméjével elvi nehézség nélkül összeegyeztethető.

Mindenekelőtt a széles tömegek elemi kulturális, közigazgatási és bíraskodási szükségleteit kell anyanyelvükön kielégítenünk.

Szövetségi rendszer Magyarországon a kultúrát és a demokráciát érzékenyen visszavetné. Ezzel szemben a megyei önkormányzat az, ha a nemesi és plutokratikus oligarchiából igazi demokráciává lesz, alkalmas arra, hogy a nem magyar nép semmilyen területen se érezze magát háttérbe szorítva amiatt, mert anyanyelve nem magyar.

A demokrácia és a kölcsönös megértés eme szelleme meggyőződésünk szerint rendkívüli mértékben megerősíti majd a magyarság békés kultúrfölényét.²²⁷ A nem magyar nép nem lát majd többé benne idegen nyelvű elnyomót, amelytől ellenségesen elzárkózik, hanem szeretetre és utánszóra méltó fegyvertársat, aki megnyitja számára a nagyobb szabadság és a jobb előrehaladás útját, amelynek nyelvét saját érdekében a lehetőséghez képest szívesen és buzgón megtanulja. Törekedni kell ezzel szemben arra is, hogy a magyar értelmiség mindenütt megtanulja annak a népnek a nyelvét, amelynek körében él.

Az állam ne zavarja a nemzetiségek kulturális törekvéseit, hanem saját erejéből inkább támogatassa azokat. Hassa át az a meggyőződés, hogy végső eredményében a nem magyar kultúra támogatása is Magyarország gazdasági és szellemi erőit gazdagítja. A telepítési politika jelenlegi torzképét fel kell számolni és ehelyett a figyelmet arra kell irányítani, hogy *a mezőgazdasági népesség nyelvkülönbség nélkül jusson földhöz.*²²⁸

3. *Követeljük az állam és az egyház elválasztását. Teljes vallásszabadságot és korlátlan önkormányzatot minden felekezett számára.* Minden egyházi és vallási ügytől távol kell tartani az államhatalmat és hivatali beavatkozást, és eme ügyekben egyedül és kizárólag a demokratikus egyesülési törvény tételei irányadók.

4. *Követeljük hatékony büntetőintézkedések hozását a közéleti korrupció távoltartására és a fennálló rendelkezések megszigorítását. Küzdeni akarunk az ellen a felfogás ellen, amely különbséget akar tenni magán- és közkerölcs között. A választás tisztaságát a legmesszebbmenő módon biztosítani kell*” – olvasható a radikális párt 1914. évi programjában.²²⁹

1918 márciusában újították meg az Országos Polgári Radikális Párt programját. A korábbiánál tömörebb, rövidebb szöveg a „Mit akar a Radikális Párt?” című bevezetéssel kezdődik:

²²⁷ Lásd ehhez Karády Viktor: Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó szerk. Filozófia és, 267–299.

²²⁸ Lásd ehhez pl. Gyurgyák: Ezzé lett, 67–106., 157–187.

²²⁹ Mérei Gyula szerk. *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 317–318. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

„A Radikális Párt tömöríteni és szervezni akarja a dolgozó középosztályt oly célból, hogy azt föl-szabadítva a történelmi pártok közjogi és sovinszta ideológiája alól, oly politikára nevelje, amely szerves kapcsolatot teremt közte és az ország többi produktív néposztályai, elsősorban a földművelő osztály és a munkásság között.”²³⁰

E munkájában mindenekelőtt azokat az erőket kívánja felkarolni és továbbfejleszteni, amelyek még mindig kiaknázatlanul hevernek klasszikus liberalizmus fegyvertárában; az egyéni szabadság, az állami mindenhatóság ellen való küzdelem, a munka nélkül való jövedelem kiküszöbölése, a független parasztbirtok önállósága és a dolgozó középosztály erkölcsi és szellemi kultúrájának hasznosítása, az anyagi és szellemi forgalom teljes szabadságának szellemében. A párt legfőbb iránytűjét az a meggyőződés alkotja, hogy a dolgozó középosztály sorsa elválaszthatatlanul egybeforrott az ország produktív erőinek – úgy az anyagiaknak, mint szellemieknek – fejlesztésével.

E cél elérésére radikális, azaz gyökeres reformokat követel az ország termelő erőinek irányítására” – írták,²³¹ majd gazdasági, társadalmi és jogi követeléseket soroltak. Három lakonikus pontban érintették a témánk szempontjából fontos kérdéseket.

„7. *Az egész oktatásügy egységes és korszerű reformját az életre nevelés elvének alapján, az egész köznevelés államosításával és szakszerű irányításával. Az iskolák nagyarányú szaporítása, szakiskolák létesítése, az oktató személyzet erkölcsi és anyagi függetlenségének biztosítása.*

8. *A nemzetiségi béke megteremtése a magyar állam egységének és felvirágzásának biztosítása érdekében. A nem magyar nyelvű polgártársaink jogos nyelvi és kulturális igényeinek kielégítése a Deák- és Eötvös-féle törvényhozás szellemében megalkotott nemzetiségi törvény értelmében.*²³²

9. *Az állam és egyház szétválasztása. Teljes vallásszabadság. Csorbíthatatlan autonómia minden vallásfelekezet számára.*”²³³

Az 1918 őszen – a fentiekben már tárgyalt szociáldemokratákon kívül – a Károlyi- és Berinkey-kormányokban szerepet vállalt pártok közül a *Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt* 1916. július 17-én fogadta el programját, melyben csak röviden érintettek művelődéspolitikai kérdéseket.

„A nemzet szellemi életének terén a párt egyik fő törekvése a magyar kultúra erőteljes fejlesztése. Elég rámutatni az analfabéták még mindig nagy számára, hogy kidomborodjék a népoktatás terén az eddig elkövetett súlyos mulasztások orvoslásának szüksége.

Vallási téren a teljes vallásszabadságot és a felekezetek egyenjogúságát tartja szem előtt. Azoknak a felekezeteknek a részére, amelyek egyházi autonómiával bírnak, ezen autonómia tiszteletben tartását kívánja, azon felekezetek részére pedig, amelyeknek eddig autonómiájuk nincs, tartalmas, valódi autonómia létesítését követeli” – írták.²³⁴

X

A fentiekben hosszasan idézett Imre Sándor szövegek ismeretében olvasóink talán egyetérthetnek velünk abban, hogy a radikális köznevelési, művelődéspolitikai reformokat szükségesnek tartó, *az ilyen irányú törekvéseket árgus szemmel figyelő tanár úrnak mindenképp feltűnhetett: milyen nagy az átfedés a saját nézetei és e pártok tervei között.* A terminológiát és néhány részletkérdést leszámítva (pl. az általános választójoggal, a telepítési politikával, a nők iskoláztatásával)²³⁵

²³⁰ Lásd ehhez Mucsi: A polgári radikalizmus, 137–139.

²³¹ Mérei szerk. A magyar polgári, 319–320.

²³² Lásd ehhez pl. Trencsényi: A nép lelke, 331–333.

²³³ Mérei szerk. A magyar polgári, 321.

²³⁴ Mérei szerk. A magyar polgári, 310–311.

²³⁵ Imre Sándor újsággyűjteményében lásd pl. p. ö.: Leányok hajszája a diploma után. Zsúfolt leányiskolák. *Budapesti Hírlap*, XXXVII. évf. 289. sz. 1917. november 23. 8. (RL C/39. XLVII. k.)

kapcsolatos kisebb-nagyobb nézetkülönbségeket) Imre Sándor pusztán művelődéspolitikai szempontból természetes szövetségesének tarthatta e pártokat, mégsem közeledett feljük.²³⁶

Ennek lehetséges okai között első helyen szerepelhetett, hogy a „nemzetegyesítés, nemzetnevelés” profétájaként eleve kizárta bármelyik politikai párthoz való csatlakozását, hiszen azok per definitonem csak egy részét képviselhették a nemzetnek. Az általa szükségesnek vélt reformok megvalósítása szempontjából közelebbi-távolabbi szövetségest/ellenfelet láthatott bennük, ezért szükség esetén kész lehetett a velük való együttműködésre, de a párttagsággal járó kötöttségeket egész élete folyamán összeférhetetlennek tartotta a „pedagógiai szemlélettel”.

Más okai is lehetettek a Radikális Párttól való távolságtartásának. Az első egy praktikus ok. Jászi Oszkárt és párttársai egy részét (pl. Rácz Gyulát, Szende Pált, Zigány Zoltánt) becsülte, tisztelte ugyan, ritkán együtt is működött velük, de úgy láthatta, hogy az akkoriban csak egy viszonylag szűk értelmiségi körre ható, s egy jóval szélesebb kör idegenkedését, ellenséges reakcióját kiváltó párt²³⁷ nem rendelkezhet az Imre Sándor által tervezett reformok megvalósításához szükséges befolyással.

Imre maga is oszthatta a Jásziékkal kapcsolatos fenntartások egy részét. Ennek jeleként kapcsolatot tartott a konkurens Magyar Társadalomtudományi Egyesülettel, s annak Szabadiskolájában is előadott. Még tanulságosabb lehet számunkra Imre Sándornak a Magyar Társasághoz való csatlakozása (az alábbiakban).

Mindazonáltal a kívülálló kortársak, vitapartnerek egy része pl. Kornis Gyula számára az őt a radikálisoktól elválasztó motívumok kevésbé lehettek szembeötlők. Vélhetően – a korábban középiskolai tanár – piarista professzor az általa nemzeti szempontból megbízhatatlannak ítélt polgári radikálisokkal asszociálta 1917-ben Imre Sándort, mikor őt „radikálisnak” nevezte, s ezért sem vállalt érte felelősséget.

Alaptalanul radikális szabadkőművességgel vádolták őt az 1919–1920. évi sajtótámadások során is. A hamis vádak ellen kezdeményezett rágalmazási sajtópert indító beadványában Imre Sándor így írt erről: „Valamennyi cikk arra törekszik, főképpen, hogy államtitkári működésemet radikális és szabadkőműves tevékenységnek tüntesse fel, egész gondolkodásomat pedig olyannak, amely a keresztényiség és a nemzet érdekeivel ellenkezik.

²³⁶ Utóbb úgy emlékezett, hogy 1910-től egy ideig eljár egy radikális középiskolai reformot sürgető tanári társaság összejöveteleire s „radikális” híre ennek kapcsán terjedt el, bár nem volt az. 1912-től már nem is működött együtt e körrel. (RL C/39. 14–15. cs.) Mindazonáltal nem tűnik forrásokkal megalapozottnak Jóború Magda megállapítása, mely szerint Imre Sándor a „polgári radikális befolyás alatt álló művelt pedagógusokhoz” tartozott volna. (Jóború Magda: *A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963, 62.

²³⁷ „De miért volt ennyire népszerűtlen a radikális párt? ... A polgári radikalizmus különböző szárnyai ugyanis a szocializmusnak ilyen vagy olyan irányzatát képviselték, s ezt a politikát eladni – az egyébként sem túl erős – polgári osztálynak egyáltalán, de a magyar értelmiségnek és társadalomnak sem lehetett. ... A polgári radikális elnevezést Jásziék 1919 előtt elsősorban taktikai szempontból részesítették előnyben, s később is azért használták, hogy megkülönböztessék magukat a szociáldemokrata, s még inkább a kommunista ideológiától. A polgári radikalizmus egész története alatt megmaradt reformista, a liberális értékek egy részét nyíltan vállaló, valamint a politikai demokráciát igénylő, de azért alapvetően szocialista jellegű ideológiának. ... [A] polgári radikálisok többsége a kezdetektől fogva ateista nézeteket vallott, s ez aligha számíthatott nagy sikerre egy akkor még alapvetően keresztény országban. Jászi ebből a szempontból inkább a kivételek közé számított, hiszen élete végéig hívő református maradt, bár ő sem ellenzte a vitriolos és megsemmisítőnek szánt egyházellenes kirohanásokat. ... [N]em számolt azzal, hogy a zsidókérdés a századfordulót követően a hazai szellemi politikai viták egyik kulcskérdésévé vált. A radikális párt ugyanis nagymértékben támaszkodott a hazai zsidóság második és harmadik nemzedékének – elsősorban értelmiségi foglalkozású – nemzedékére... [A] politizáló magyar közvélemény a radikális pártot autochton [helyi, helyben keletkezett] zsidó mozgalomként értelmezte” – írta Gyurgyák János, Imre Sándor távolságtartásának lehetséges forrásaira is utalva. (Gyurgyák: *Ezzé lett*, 162.) Lásd ehhez Szabó Miklós: *Nemesi és polgári liberalizmus*. In: Lackó szerk. *Filozófia és*, 140–155.; Hatos Pál: „Legyen béke már/legyen vége már!” A magyar közeposztály radikalizálódása 1918 őszén. In: Hermann-Ligeti szerk. *1918 – A Nagy Ősszeomlás*. 86–91.

Előre bocsájtom, hogy a radikálisságot és a szabadkőművességet magában véve nem tartom rágalmozó, vagy becsületsértő állításnak. Itt azonban, a mai viszonyok között, nyilvánvalóan rágalmozó célzattal mondják ezt rólam, s mint tanítóember, mint pedagógus, és mint pártatlanságra kötelezett állami tisztviselő igenis rágalomnak tartom, hogy engem bármilyen irányban egyoldalú politikai célzatossággal vádolnak. ... *A radikális pártnak sohasem voltam tagja. Radikális hírem talán onnan származott, (csak most tudtam ugyan meg, hogy erről vagyok »közismert«), hogy – gondolom – 1910-től részt vettem egy középiskolai tanárcsoport összejövetelein, amely csoportot később a tanáregyesületi mozgalomban radikálisnak neveztek. ... A Tanáregyesület legnagyobb vidéki körének, a kolozsvárinak, kezdő tanár koromban (1901–1908) öt évig titkára, két évig ügyvezető alelnöke voltam, s mindkét állásban az egyesület központjának állandó bírálója. ...*

A középiskolai reform kérdésével már egyetemi hallgató korom óta foglalkoztam. Budapestre kerülésem után (1908), mint nem itt tanult, vidékről jött, az itteni irányadó társaságok körében idegen, teljesen magamban álltam. Legelső nyilvános kilépésem (Sic!), a Magyar Pedagógiai Társaságban tartott előadásom alkalmával ért támadás miatt lehangoltan visszahúzódtam, de kedvenc tárggyammal továbbra is foglalkoztam.

Mikor aztán kb. két és fél év múlva ebben a körben (és egyedül csak ebben!) érdeklődő kartársakra találtam, akik nemcsak meghallgattak – mások ezt sem tették –, de hallgattak is rám, reméltem, hogy valami hasznot tehetek. Felfogásom azonban nem idomult a többiekéhez, hanem inkább fordítva történt. Ez irányú törekvéseim jellemzésére hivatkozom *A középiskola gyökeres reformjának előkészítése* c. 1912 évi előadásomra.²³⁸ Amint azonban ezt a tanári csoportot jobban megismertem, egyre nagyobb hiányát láttam bennük a kitartó és rendszeres munkára való készségnek, átgondolt terveknek, s komolyságnak, mindjobban távolodtam tőlük. Már 1911/12 telén ritkábban jártam oda” – írta Imre Sándor²³⁹, jelezve, hogy 1914 tavaszán véglegesen különváltak útjaik.²⁴⁰

Mindazonáltal tény, hogy sajátos körülmények folytán Imre gyökeres középiskolai reformra törekvésének, s egyéb írásainak ismeretében maguk a radikálisok lehetséges „útítársat”, szövetségest láthattak benne. A Károlyi-pártiakkal egyetértésben ezért is kérhették fel 1918 novemberében vezető minisztériumi szerepvállalásra. Mindeközben Jászi Oszkár s társai jól tudták: a „nemzetnevelő” Imre Sándor nem tartozik közéjük.

Egy évtizeddel későbbi visszaemlékezésében Imre Sándor ezt maga is így vélte: „Radikális voltomra különben ez a válaszom: gondolkodásomra csak egyetlenegy jelzöt fogadok el, azt, hogy *pedagógiai gondolkodás*. Ebből következik, hogy igenis a folytonos haladást és a gyökeres javítást követeltem mindenben, amihez hozzászóltam, ezt sürgetem ma is. Tudományos munkásságom fő tárgya azonban a magyar nevelés története volt, s 1900 óta megjelent számos dolgozatomból kétségtelen, hogy mindig a történeti gyökerekből való továbbfejlesztést és megújítást kívántam, ezt kívánom ma is. Lehet, hogy *gyökeres újítások sürgetése hozta rám a radikalizmus vignettáját, s a történeti folytonosság követelése miatt kaptam a konzervatívizmusét. Nem vállalom egyiket sem. Vagyok és maradok pedagógus, aki a szakadatlan megújulást akarja elősegíteni tanítványai lelkének alakítása vagy miniszteri rendelkezések előkészítése útján, melyiket sorsa neki kijelöl.*”²⁴¹

²³⁸ Imre: *A középiskola, gyökeres*, 1–15.

²³⁹ BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványa 5–6. oldalán. (Kiemelés részbe tölem – D. P.)

²⁴⁰ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 118. (Kiemelés tölem – D. P.)

²⁴¹ BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványa 7. oldalán 1920. január 20-án. A visszaemlékezések használatakor nem feledhetjük: „mindig a helyzettől és az alkalmától függ, hogy éppen mit emelünk ki az emlékezet tárházából. Az önigazolás, a célszerű alkalmazkodás... tudatos vagy tudattalan indítéka mindig befolyásolja az éppen megszerkesztett önéletrajzi elbeszélést” – figyelmeztet a forráshasználattal kapcsolatban Pataki Ferenc. (Pataki Ferenc: *Életünk a történelemben*. In: Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok. Társadalom-lélektani metszetek*. Osiris Zsebkönyvtár, Osiris, Budapest, 2000, 178.) A memoárok forrásértékével kapcsolatban Lásd továbbá Kövér György: „Puha” források – „kemény” tények. *Naplók és visszaemlékezések a társadalomtörténetben. Soproni Szemle*, 71. évf. 3. sz. 235–249.

Történeti gyökereihez, az általa értelmezett nemzeti, kulturális, vallási hagyományokhoz való ragaszkodása, a nemzeti sorskérdések iránti érdeklődése, habitusa készítette Imre Sándort arra, hogy 1916–1917-ben csatlakozzon a Magyar Társaságot létrehozók köréhez.

5.2. Csatlakozása a Magyar Társasághoz

Kötetünkben több helyütt, dokumentáltan szó esett/esik arról, hogy Imre Sándor – akit 1919–1920-ban több újságban is alaptalanul radikalizmussal, szabadkőművességgel vádoltak – valójában nem csatlakozott egyetlen szabadkőműves páholyhoz sem, mert idegenkedett azok titkos szervezeti jellegétől.

„1916 ősze óta azonban tagja, és pedig elég tevékeny tagja voltam egy olyan társaságnak (Magyar Társaság) amely a magyarság életkérdéseivel foglalkozott. Kifejezetten a magyarság erősítését szolgálta, szabadkőművest és zsidót nem vett fel tagjai sorába,²⁴² de antiszemita heccelődést sem folytatótt. Ez az irány egyezik a lelkeimmel ma is” – írta erről 1920. január 20-án Imre Sándor.²⁴³

Kevés adat áll rendelkezésünkre e társaság tevékenységéről, jellegéről, s benne a tanár úr szerepéről.²⁴⁴ Ezek egyike a Kecskeméti Közlöny 1919. december 17-i számában megjelent alábbi tudósítás:

„A háború derekán, amint ketten-hárman összejöttek a dolgozó és hazájukért reszkető magyarok közül, szemük összevillant, szívük összedobbant. Szinte biztosan tudták a szomorú jövőt, amely hazánkra vár. Amíg a magyar föld népe kérges tenyerében fegyverrel védte az országot a flandriai mezőktől az orosz síkságokig, s a Fekete tengerig patakokban folyt a magyar vér: addig idehaza egy élelmes, eszközökben nem válogató faj elfoglalta a vezető pozíciókat, és oly roppant háborús gazdagságra tett szert, hogy szinte összeroppant a maga zsírjának súlya alatt.²⁴⁵

Ez az aggodalom hozta össze gróf Dessewffy Emil²⁴⁶ elnöklete alatt 1917 nyarán a Magyar Társaságot, mely nem kifejezetten, de tényleg a zsidók és szabadkőművesek kizárásával tömöríteni kívánta az eddig szétzilált értelmiségeiket és céljául tűzte ki a háború folyamán a nemzeti élet különböző terein felmerült kérdések tisztázását, hogy egészséges közvélemény alakulhasson ki közös, magyar cél gondolat szolgáltatára.

Eleinte csak program nélkül verődtek csütörtök esténként össze, azután felállt közülük egy-egy, hogy előadást tartson az aktuális kérdésekről, amelyek a lelkes, fiatal tagok részéről termékeny vitákban részesültek. Majd előre kidolgozott, kinyomatott tervek alapján előadóesteket rendeztek. 1919

²⁴² Nem említette, de Imre Sándor álláspontját befolyásolhatta protestáns hite is. Még Kolozsvárról/Erdélyből ismerte Ravasz Lászlót (későbbi püspök főnökét/barátját, s közös barátjukat ifj. Bartók György (1882–1970. filozófust, Imre későbbi szegedi egyetemi professzortársát, az MTA tagját). Ravasz már az 1910-es évek elejétől kezdve úgy vélte: „a keresztyénség pedig – mint intézmény – antiszemita – de ennek a zsidók az okai.” (Idézi Hatos Pál: Szabadkőművesből konzervatív főpap. <https://www.valaszonline.hu/2021/10/01/ravasz-laszlo-100-hatos-pal/?fbclid=IwAR1HfA-hwR8qXy7B1nrHoDGbODK97dgVrXEwXUXtjDg40QXGV-zTvk6CWNY>

2021. 10. 02-i letöltés) Bartókról lásd pl. Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében.* Göncöl Kiadó, h. n. 1993, 85–89.; Németh: *A magyar pedagógia*, 333–335.

²⁴³ BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a rágalmazási sajtópert kezdeményező 1920. január 20-i beadványa 8. oldalán (Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd ehhez pl. Karády: *Zsidóság, polgárosodás*, 78–150. Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 258–270., 333–374. Hatos Pál szerint – a háború okozta deklasszáció következtében – a szakadás első jelei már korán megjelentek, de „a tizes években a »polgári« (értsd zsidó) és »keresztény« (értsd nem zsidó) középosztály szembeállítására még nem tekinthető befejezett ténynek, sem a politikai diskurzust elsődlegesen szervező elemnek”. (Hatos: „Legyen béke már, 85. A polarizációhoz lásd pl. Balázs Eszter: „Magyar nyár 1918”. Háború, bűnbakkeresés, gyász és megújulás az irodalmi lapokban. In: Hermann-Ligeti szerk. *1918 – A Nagy Összeomlás.* 239–242.)

²⁴⁴ A pandémia, majd a nyári szünet miatt sajnos, már nem volt módunk a társaság tevékenysége után levéltárakban kutatni. Ezért e témánál javarészt csak feltételes módon fogalmazhatunk.

²⁴⁵ Az ilyen sztereotípiák részben valós háttéréről, felbukkanásáról 1915 végén, majd általánossá válásáról 1916–1918-ban, s a forradalmak után, valamint az ezeket propagáló fórumokról lásd Bihari: *Lövészárkok*, 94–255.; Pók: *A haladás hitele.* 157–171.

²⁴⁶ Dessewffy Emil gróf (1873–1935) volt főrendiházi tag, több cikluson át szabadelvű-, majd alkotmánypárti országgyűlési képviselő, gazdasági, kulturális egyesületek vezetője. A Tanácsköztársaság alatt egyszer, mint ellenforradalmárt le is tartóztatták. (T. Boros László szerk. *Magyar Politikai Lexikon (Magyar politikusok) 1914–1929.* Európa Irodalmi Nyomda, Budapest, é. n. 91.; <https://www.ujszasz.hu/bemutakozas/varostorteneti-muzeum/259-janoska-antal-a-dessewffy-csalad-ujszaszon> 2021. 07. 17-i letöltés)

februárjában és márciusában pedig, amikor orgiáit ülte a Károlyi-Kunfi-Jászi-féle szabadkőműveszsidó nemzeteladás: *a Magyar Társaság Szabadiskolája dacolva a politikai üldöztetésekkel, kicsiny, de lelkes fajmagyar közönségnek tartotta előadásait és szemináriumait.*²⁴⁷

Amikor aztán Károlyiék átadták a söpredéknek a hatalmat, a társaság tagjait túsökként tették ártalmatlanná. A tetterős fiatalok azonban, akiknek sikerült elrejtőzniük ellenforradalmi szervezetet alakítottak. Amikor pedig a proletárdiktatúra mind véresebb eszközökkel igyekezett az ellenforradalmi törekvéseket elnyomni, megszállt területre menekülve Szegeden a Magyar Társaság tagjai ellenforradalmi politikai pártot létesítettek.²⁴⁸

Közben Szegedtől elzárva *Budapesten Friedrichék megalakították a Keresztény Nemzeti Pártot, amelyben a Magyar Társaság idősebbjei is elhelyezkedtek.*²⁴⁹ A Szegedről felérkező fiataloknak már csak kisebb pozíciók jutottak. A fiatalok palotaforradalma hozta létre, hogy többen, főleg a juristák, megfelelő munkakörhöz jutottak. Így *Imre Sándor* mellett Karafiáth Jenő államtitkár, Battlay Dezső, Zilahy Kiss Jenő és Zsitvay Tibor kormánybiztos-főispán, Czettler Jenő a Magyar Gazdaszövetség igazgatója, Szombatfalvy Majthényi Miklós kecskeméti polgármester, Krisztics Sándor a miniszterelnöki sajtóiroda főnökhelyettese, Gesztesi Gyula a külügyminisztérium sajtóosztályának főnöke, Milotay István a nagysúlyú napilap, az Új Nemzedék főszerkesztője,²⁵⁰ Deptner Tibor a kultuszminisztériumban alakult előadóképző tanfolyam igazgatója lett stb. Most e politika zászlóvivői voltak városunkban” – olvashatjuk az ellenforradalmi légkörben született tudósításban, mely Rubinek Gyula és Pekár Gyula képviselőjelöltségéről is említést tett.²⁵¹

A Magyar Társaság alapítóinak egyike – a Peidl-kormány 1919 augusztusi eltávolításában vezető szerepet játszó – *Csilléry András* budapesti fogorvos 1922-ben úgy nyilatkozott, hogy az 1916-ban alakult társaság „célja volt *a magyar felsőbbiséget biztosítani a zsidóság túlkapásaival szemben*”.²⁵²

A történeti irodalomban eddig csak Szabó Miklós írásaiban találtunk érdemi utalást a társaság tevékenységére²⁵³:

²⁴⁷ Jelenleg nincs tudomásunk arról, hogy vajon Imre Sándor előadott-e ezeken az 1919. első hónapjaiban tartott összejöveteleken. A helyettes államtitkárságával és a Pedagógiummal kapcsolatos elfoglaltságai aligha tették volna ezt lehetővé a számára. Habitusá ismeretében kevésbé valószínűnek látszik, hogy vezető kormánytisztviselőként egy a kormány politikáját opponáló társaságban exponálja magát. Csak arról rendelkezünk adattal, hogy Lázár Andor „A középosztály, a kapitalizmus és a szocializmus” címmel tartott előadást a Magyar Társaság Szabadiskolájában 1919 elején. Ebben megállapította: „én a munkásintelligenciát értem a középosztály elnevezés alatt”. (Idézi Kövér György: *A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig.* In: Kövér György szerk. *Zsombékok.* 130. és 158.)

²⁴⁸ Bokor Pál akkori szegedi polgármester-helyettes visszaemlékezésében nincs nyoma ilyen pártalakításnak, s a Magyar Társaság tagjai jelentősebb szerepvállalásának az ottani ellenforradalmi tevékenységben. (Bokor Pál: *Szegedor-szágtól Magyarorszáig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra 1919.* BELVEDERE, Szeged, 2005)

²⁴⁹ Gergely Jenő szerint is kapcsolat volt a Fehér Ház egyesület és a Keresztény Nemzeti Párt között, majd mindkettő a Keresztény Községi Párt alkotó részévé vált. Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt.* Gondolat Kiadó – MTA-ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Budapest, 2010, 34.

²⁵⁰ Milotay István (1883–1963) pályájának indulásáról, korabeli nézeteiről lásd pl. Sipos Péter: Milotay István pályaképhez. *Századok*, 1971. évf. III–IV. sz. 713–718. Milotay István utóbb úgy írt a Friedrich és Csilléri „derék ellenforradalmi alakulatának” akciójáról, mint amihez magának nem lett volna köze. (Milotay István: *Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékiratából kimaradt.* Gede Testvérek Bt., Budapest, 2001, 19.)

²⁵¹ Csekey István: Politikai ünnepszentelésünk. *Kecskeméti Közöny*, I. évf. 82. sz. 1919. december 17. 1–2. (Kiemelések tőlem – D. P.)

²⁵² Lábay Gyula: *Az ellenforradalom története. Az októberi forradalomtól a kommün bukásáig.* Élet Irodalmi Nyomda és Rt., Budapest, 1922, 169. Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁵³ Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig. Az 1919. évi ellenforradalom előtörténetéből. *Világosság*, 1976. évf. 3. sz. 151–160.; Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Medvetánc könyvek. Atlantisz Program, h. n. 1989, 205–206.

„1917 végén újabb szélsőjobboldali szervezet alakul, a Magyar Társaság. Magja Concha Győző konzervatív jogászprofesszor tanítványi köre.²⁵⁴ Tagjai agrárius és klerikális beállítottságú közigazgatási tisztviselők, jogászok és közgazdászok, köztük több főhivatású érdekképviselői tisztviselő. Programjuk megfelel a szélsőjobb többi csoportja agráriusok által ihletett középosztály-, és dzsentri-mentő programjának; sajátos vonása, hogy foglalkozásuknak megfelelően érdeklődésük középpontjában a megyereform és a közigazgatás egyéb problémái állnak. A társaság szoros kapcsolatot tart fenn a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesületével, a Községi Jegyzők Országos Egyesületével, és egybefonódik az Új Nemzedék körével. Milotay és Márkus László rendszeresen részt vesznek a társaság heti összejövetelein, majd 1918 októberében, közvetlenül a forradalom előtt a két kör egybeolvad.²⁵⁵ A Magyar Társaság elnöke Desseffy Emil, titkára előbb Módossy Gedeon, majd Czettler Jenő. *Jellege szerint ez a szervezet amolyan jobboldali ellenpárja a polgári radikális Társadalomtudományi Társaságnak.* Szakosztályokra tagolódik, meghatározott témákról ankét jellegű vitauléseket rendez, a *Magyar Társaság Szabadiskolája* néven szabadoktatási intézményt tart fenn, ugyanakkor sok tekintetben megfelel azoknak az elittörmörítő, exkluzív magasabb értelmiségi és hivatalnoktársaságoknak, melyek célja a vezető értelmiségiék összegyűjtése »karrierre szövetkezés« végett, azzal a törekvéssel, hogy a társaság tagjai segítsék egymást az érvényesülésben. A túlságosan önző cél az ilyen társaságoknál – az egymás közötti szoros érintkezésben is – a »nemzeti szellemmel áthatott« elit kinevelésének jelszava mögé rejtőzik. Az ilyen jellegű szervezetek az ellenforradalmi korszak hírhedt jobboldali titkos társaságainak előfutárai voltak. A Magyar Társaság tagjainak száma alakulásakor körülbelül száz, 1918 tavaszáig, az egyesület első évfűzéséig ötszázra emelkedik” – olvashatjuk.²⁵⁶

Ezt követően Szabó Miklós egy sor jobboldali, a forradalmakat sikertelenül preventív ellenforradalommal megelőzni próbáló egyesületről írt, így összegezve mondandóját: „A dzsentritradíciókat ápoló, dzsentri társadalmi ideálokhoz igazodó, a kapitalista versenyben a polgári mentalitású középrétegekkel szemben elmaradó hivatalnok- és értelmiségi rétegek, az ún. *keresztény középosztály* látens elégedetlenségét, polgárgyűlöletét, veszélyérzetét a háborús nélkülözés olyan mértékig fokozza, ahol [Sic! Helyesen: hogy?] az politikai erővé válik. A forradalom veszélye, majd maga a forradalom ezt az erőt politikai mozgalommá szervezi, önmaga ellenreakciójaként kitermeli a középosztályi reakció ellenforradalmi frontját, az eljövendő ellenforradalmi rendszer nem egyetlen, de legéletképebb csíráját”.²⁵⁷

X

Elsődleges források hiányában nem vagyunk abban a helyzetben, hogy érdemben állást foglalhassunk Szabó Miklós értékelésével kapcsolatban. Némi óvatosságra készítek, hogy a korabeli szélsőjobboldali mozgalmak történetét feldolgozó Paksa Rudolf, és a magyarországi zsidókérdést, valamint a magyar nemzeteszme, illetve nacionalizmus történetét grandiózus monográfiákban felidéző Gyurgyák János említést sem tettek a Magyar Társaságról.

²⁵⁴ Lásd ehhez pl. Lukács J.: Budapest, 1900, 208–210.

²⁵⁵ „Ugyan mit akarhat a magyarországi antiszemitizmus? Ki akarja talán írtani a zsidóságot? Vagy száműzni akarja, javaitól erőszakos eszközökkel megfosztani, törvényen kívül helyezni? Gyerekes és neveléses képzelődés. *A magyarság jobbik része, amely most öntudatra ébred, csak azt akarja a társadalmi, gazdasági és kulturális szervezkedés eszközeivel elérni, hogy övé legyen az országban minden téren a hegemonia, hogy nemzetiségi sorból ismét vezérlő fajtá emelkedjék*” – írta Milotay István, valamelyest a Magyar Társaság céljaira is utalva az *Új Nemzedék* 1918. augusztus 15-i számában. Bő két héttel korábban, július 31-én a főrendiházban Prohászka Ottokár katolikus püspök kijelentette: „Nem vagyok antiszemita. De én nem akarom az én magyar népemét feláldozni más hatalmas fajtának és annak erőszakban, vagy pedig *intelligenciában túltengő erejének*”. Szeptember 7-én Raffay Sándor evangélikus püspök a katolikus Alkotmány vezércikkében hívott fel nagy közös erőfeszítésre „*a valóban keresztény Magyarország*” megteremtésére. Mindhárom Idézi Bihari: *Lövészárkok*, 234., 235., 237. Kiemelések tőlem – D. P.)

²⁵⁶ Szabó: *Politikai kultúra*, 205–206. (Kiemelések tőlem – D. P.)

²⁵⁷ Szabó: *Politikai kultúra*, 208. (Kiemelések az eredeti szövegben – D. P.) Sipos: Milotay, 717–718.; Berend T. Iván: *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. III. bővített, átdolgozott kiadás, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987, 211–264.; Romsics: *A Horthy-korszak*, 21.

Imre Sándortól származó forrásaink, olvasmányaink kevésbé valószínűsítik bármilyen szélsőséges társasághoz való csatlakozását, azt pedig szinte kizárják, hogy ő személyesen egy – később radikálizálódott személyeket is magában foglaló társaságban – szélsőjobboldalnak minősíthető szerepet játszott volna.²⁵⁸ Valószínűbbnek látszik, hogy a társaság szabadiskolájában és a művelődéspolitikai, valamint az ahhoz kapcsolódó államigazgatással kapcsolatos vitákban részt vett, előadta ezekkel kapcsolatos elképzeléseit.²⁵⁹ A maga részéről fontosnak tarthatta, *komolyan vehette „a »nemzeti szellemmel áthatott« elit kinevelésének” célkitűzését.*²⁶⁰

Szűkös forrásaink mellett is viszonylag biztonsággal megállapítható:

- Imre Sándor tagja volt egy a Társadalomtudományi Társaság ellensúlyozására létrejött értelmiségi körnek.
- A fejezet elején tőle idézett szövegből, és egyéb, az alábbiakban ismertetésre kerülő megjegyzéseiből egyértelmű, hogy ő még 1922–1923-ban, a „keresztény-nemzeti kurzus” célpontjaként, támadottjaként, a számára idegen antiszemita hecckampányok és törvényhozás után is úgy vélte: „a magyarságot” erősíteni kell a zsidók befolyásával szemben.
- *Számára – a Magyar Társaság egészéhez hasonlóan – a „nemzeti szellemmel áthatott elit”, a keresztény-nemzeti középosztályt jelentette.* Úgy tűnik: Imre Sándor időnként, bizonyos tekintetben, valamelyest eltért a mindenkit magában foglaló, egyesítő nemzetfogalmától. Legalábbis – ahogy a nemzetiségekkel szemben, úgy a zsidósággal szemben is – „a keresztényen magyarság” előnyben részesítését, támogatását szorgalmazhatta.
- *„A zsidókérdést” Magyarország és egész Európa egyik legsúlyosabb kérdésének tartotta,*²⁶¹ *de – az általunk ismert források szerint, „a háborús nyereszkedők, árdrágítók, hadiszállítók” elítélésén kívül – tartózkodott a kérdéssel kapcsolatos álláspontjának kifejtésétől,*²⁶² *s még inkább a velük kapcsolatos negatív diszkriminációtól.* Később a VKM vezetőjeként sem volt hajlandó korlátozások alkalmazására, csak azért, mert az illetők zsidók, vagy zsidó származásúak voltak.²⁶³ Ezért később – privát feljegyzésében – elfogadott formájában elítélte a numerus clausus törvényt is.

²⁵⁸ Még ha valósnak tekinthetnénk is Szabó Miklós leírását e társaságról, akkor is hiba lenne a csoport egészének vélt tulajdonságait annak egy tagjára, minden korlátozás nélkül rávetíteni. (Hunyady: Sztereotípiák, 8–9. és 30–31.)

²⁵⁹ Ezt mindenütt megtette, ha módja nyílt rá. 1917. március 18-án pl. „Társadalmi jogalkotás és a nevelésügy” címmel előadást tartott „A Társadalmi Jogalkotás Országos Szövetsége” rendezésében, melynek ideiglenes munkabizottságába is beválasztották. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok; Imre: A magyar nevelés, 130–139.)

²⁶⁰ Lásd ehhez pl. Lukács J.: Budapest, 1900, 195–220.

²⁶¹ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 3–4.

²⁶² Imre Sándor nem reagált Jászi Oszkárnak „a zsidókérdéssel” kapcsolatos Huszadik Században tervezett, majd közölt eszmecsereben való 1917. évi felkérésre sem. (RL C/39. Levelezés; Ránki Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája.* Új Mandátum, Budapest, 1999, 70–72.) A forradalmak előtt bizonyos értelmiségi körökben, vélhetően a liberális hagyomány hatására „illetlen” volt zsidózni. Ablonczy Balázs említi, hogy az antiszemita Teleki Pál is 1919 előtt csak egyszer, akkor is magánlevélben tett antiszemita megjegyzést, amin a forradalmak és a Tanácsköztársaság hatására változtatott. Imre Sándor viszont nyilvánosan akkor sem fogalmazott nyíltan, csak kódoltan utalt ilyesmire (árdrágítók, nyereszkedők, nemzetileg kevésbé megbízhatók). (Ablonczy: Teleki, 77.; Karády: Zsidóság Európában, 358–361., 382–383.)

²⁶³ „[J]ellemző a két zsidó lány h. tanári megbízatásának ügye. ... ezt az ügyet a főtárgyaláson úgy akarták feltüntetni, mintha én menekült tanárok rovására juttattam volna a két fiatal tanárnak állást. Itt tűnt ki legjobban, hogy gyűlöletessé akartak tenni a tanárság előtt, mintha lelkiismeretlenül jártam volna el a dolgaikban. Pedig éppen ez az eset mutatja, hogy mennyire védtem minden jóra való ember érdekeit, igaz, a jóra való zsidókat is. E két lány Schwarcz Emma és Balogh Erzsébet miatt is küldöttség ment Huszárhoz. ... [A] miniszter bizonyítékot kívánt arra, hogy mit csináltak a kommunizmus alatt, s a küldöttség nem tudott mit mondani, csak azt, hogy zsidók. Huszár megkérdezte tőlem, hogy miért nem mellőztem őket, s aztán elismerte, hogy erre nem volt semmi okom. ... A megbízásokat Huszár [Károly] mégis visszavonta. Érdekes, hogy Haller [István] meg 1920 tavaszán, külső támogatásra Schwarcz Emmának új megbízást adott. [Kézzel ráírva: A felesége útján vitte ki ezt Szöllős Lajos.] Hogy ez pár hónap múlva újra megszűnt, az csak az ő kormányzásának komolyságát jellemzi.” (RL C/39 14–15. cs. Egy adat, 92–93. Kiemelés tőlem – D. P.)

- Ugyanakkor Imre Sándor szövegeiben többször is találkozhatunk azzal, hogy – értelmiségi kortársai jelentős részéhez hasonlóan – számontartotta partnerei származását. Különösen a Tanácsköztársaság alatt tett ezzel kapcsolatos megjegyzéseket.²⁶⁴ (Pl. „csak ketten voltunk keresztények”, vagy „vigyorgó zsidófiúk” stb.²⁶⁵) Pusztán ezen megjegyzésekből még nem következik feltétlenül, hogy az ilyesmire figyelő személy antiszemita. Kovács András szociológiai kutatásai szerint „mind a zsidók, mind a nem zsidók többsége egyetértett azzal, hogy nem antiszemita az, aki számon tartja: környezetében kik zsidók, illetve akik szerint a zsidóknak felismerhető sajátos tulajdonságaik vannak.”²⁶⁶ „[A]z empirikus kutatások tanúsága szerint számos olyan kijelentés és vélemény létezik, amely az előítélet elmélet kritériumai szerint kétség kívül előítéletes, de bizonyos esetekben a társadalmi-kulturális tudás alkotórészeként használják őket, ezért használóik szemében nem minősülnek előítéletnek”²⁶⁷
- A partnerei származásának számontartásából önmagában tehát nem következne feltétlenül, mégis Imre Sándornak a Magyar Társasághoz tartozásából, a zsidó kérdés rendkívüli fontosságára való véleményével együtt úgy tűnik: *1916–1917-től osztotta a keresztény értelmiség jelentős részét átható fenntartásokat a magyarországi zsidóság gazdasági, társadalmi és kulturális „térfoglalásával” kapcsolatban.* A történelmi előzmények és kényszerpályák, valamint a velük kapcsolatos Európában is kiemelkedően liberálissá vált kiegyezés utáni magyar politika következtében, az általuk az évszázadok során felhalmozott anyagi és tudástőke, innovációra nyitott mentalitás, valamint a zsidóság szétszórtságából adódó nemzetközi kapcsolati háló, idegennyelvtudás egy részüket előnyös helyzetbe hozta a tőkés gazdasági fejlődés és a kulturális, tudományos stb. modernizáció folyamatában. Az így létrejött konkurencia megjelenése feszültséget keltett az ún. keresztény gazdálkodók, vállalkozók, kereskedők, bankárok és értelmiség (orvosok, jogászok, tanárok, tudósok, újságírók, színészek stb.) körében.²⁶⁸ Az I. világháború éveiben ez a folyamat felgyorsult: a hadigazdálkodás kulcspozícióinak nagy hányada, a tömegkultúra új médiumainak (sajtó, mozi, szórakoztatás, színház) elterjedése és tulajdonlása a zsidók/zsidó származásúak részéről, s gyermekeik (különösen a lányok²⁶⁹) számának gyors növekedése, aránya az egyetemeken bizonyos karain (orvosi, bölcsészeti, jogi),²⁷⁰ oktatóvá válásuk stb. aggodalmat keltettek a „keresztény középosztály” körében. Ehhez járultak a háború totálissá válásának gazdasági, ellátást negatívan befolyásoló következményei, melyek frusztrálták a korábbi életszínvonalukat veszítő alkalmazottakat, akik keserűen tapasztalták a háború haszonélvezőinek gazdagodását, életmódját.²⁷¹ Utóbbit érzékelhette a keresztény értelmiségi családból származó állami intézeti tanár Imre Sándor is.²⁷² *Bizonyára ennek (is) betudható, hogy művelődéspolitikai nézeteik rokonsága ellenére távol tartotta*

²⁶⁴ KN-beli főnökei: Kármán Tódor (1881–1963), Fogarasi Béla (1891–1959), Antal Márk (1880–1942), Varjas Sándor (1885–1939) stb. zsidó származását számontartotta.

²⁶⁵ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 77.

²⁶⁶ Kovács András: Lehet-e előítélet az előítélet? *Educatio*, 16. évf. 2007, 1. sz. 12.

²⁶⁷ Kovács: Lehet-e előítélet az előítélet? 16. Lásd továbbá Erős Ferenc: Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában. *Educatio*, 16. évf. 2007, 1. sz. 3–9.

²⁶⁸ Lásd ehhez pl. Karády: Iskolarendszer, 15–194.; Karády: Zsidóság, polgárosodás 11–149.; Karády: Zsidók Európában, 167–170., 191–285.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Osiris, Bp., 2001, 65–108., 314–530.; Bihari: Lövészárkok, 94–220.

²⁶⁹ N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók felvételéről.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 66–73.; Ladányi Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 90–91.; Bihari: Lövészárkok, 132–134.

²⁷⁰ Lásd ehhez pl. A székesfőváros múltja és jelene számokban. Budapest Székesfőváros egyesítésének hatvanadik évfordulója alkalmából. (Szerk. Illyefalvi I. Lajos) *Statistikai Közlemények*, 87. k. Budapest, 1934, 104–106., 118–119., 470–474.

²⁷¹ Berend T. Iván-Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Kossuth Könyvkiadó-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 157–158.; Bihari: Lövészárkok, 94–172.

²⁷² Bethlen István 1944. évi emlékiratában úgy fogalmazott, hogy „Gömbös [Gyula] lelke mélyén antiszemita érzésű volt ugyan, de *nem antiszemita*, mint minden más jó magyar ember reakcióképpen a Károlyi Mihály és Kun Béla-féle időknek, amikor mindenki megundorodott attól a magatartástól, amelyet a zsidóság nagyrésze tanúsított volt”.

magát a Társadalomtudományi Társaságtól s a Polgári Radikális Párttól.²⁷³ Inkább a nemzeti-keresztény oldal szociális kérdések iránt érzékenynek mutakozó, a forradalmak elkerülésére komolyabb reformoktól sem elzárkózó képviselőit érezhette közel magához. Ezt a közeget kereshette a Magyar Társaságban is.

- A történeti gyökerekből táplálkozó fokozatos fejlődés híveként számára idegenek voltak a radikális politikai változások: a forradalmak s az ellenforradalom egyaránt. Ám, ha bekövetkeztek, nemzetnevelés-elmélete jegyében – a deklarált „proletárdiktatúra”, a Tanácsköztársaság időszakát leszámítva – kötelességének tartotta az előállt helyzet elemzését és jobbító javaslatai előterjesztését,²⁷⁴ s ha módot remélt rá, megkísérelte megvalósítani elképzeléseit.
- *Művelődéspolitikai programja, s családi tradícióban gyökerező személyes attitűdje, identitása révén, a későbbi „októbristák”, s ellenfeleik, az „ellenforradalmárok” felé is voltak kapcsolódási pontjai. Egyesítő, közvetítő szándéka révén (az első pillanattól radikális osztályharcot, majd proletárdiktatúrát hirdető kommunistákat leszámítva) konstruktív együttműködést, kapcsolatot keresett mindenkivel, így a később kérelhetetlenül szembekerült mindkét oldal reprezentánsaival. Előbb azonban, ha az átmeneti, bizonytalan helyzetekben lehetősége látszott rá: megpróbálta velük megvalósítani terveit bizonyos elemeit.*
- *Sajátos helyzetéből adódhatott, hogy a még nem igazán kikristályosodott helyzetekben, időszakokban (1918 november elején, s 1919 augusztusától egy ideig) mindkét oldal lehetségesnek, sőt, kívánatosnak tarthatta, a kitűnő szakemberrel való együttműködést.*

Erről az alábbiakban szólnunk majd. Előbb azonban, exkurzusaink lezárása után, azzal kell foglalkoznunk, hogy vajon miként tekintett a református Imre Sándor egyháza iskolának feladataira 1914 nyarán.

(Bethlen István emlékirata 1944. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest, 1988, 128. Kiemelés tőlem- D. P.) Számunkra itt most nem Gömbös Gyula magatartásának értékelésével kapcsolatos megjegyzés érdekes, hanem a „minden magyar jóember” hangulatára vonatkozó utalás. A zsidó Vázsonyi Vilmos (1868–1918) már 1919-ben hangsúlyozta: „a zsidók nem képeznek egységes társadalmat, ... köztük a legnagyobb ellentétek találhatók”. Majd 1921-ben hozzátette: „A forradalmak második napján távoztam el innen, abban a biztos tudatban, hogy ez a bolsevizmus forradalma, mert előttem az őszirózsza nem takarta el a bolsevizmust”. (*Magyar liberalizmus*, 451.) 1921. december 7-én Bethlen miniszterelnök a nemzetgyűlésben úgy nyilatkozott, hogy „tudjuk mindnyájan, hogy a zsidóság túlnyomó nagy többsége ezen tendenciáktól távol áll. A hiba csak az, hogy átengedték a teret ezeknek, hogy nem vették fel a küzdelmet a kellő időpontban ezekkel”. (*Magyar Kormányprogramok*. 1. k. 1867–1944. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004, 580.)

²⁷³ Utóbb, emigrációjában Jászi Oszkár is baklövésnek tartotta a Polgári Radikális Párt létrehozását. „Az ilyen párt az adott erőviszonyok mellett pusztulásra volt ítélve, avagy csak egy haladottabb vázsonyizmus siralmas szerepét játszhatta volna. Következésképpen csupán szocialista »mostohatestvéreink« érzékenysége és féltékenysége lett. Nélküle több erővel és tisztasággal hirdethettük volna elveinket, és koncentrálhattunk volna magunkat a leglényegesebb reformok követelésére” – írta, majd máskor hozzátette: „általában kételyeim vannak, hogy egyáltalán, egy idegen faj emberének szabad-e részt venni a vezető politikai életben? ... [A] politika nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga”. (Idézi Gyurgyák: Ezzé lett magyar, 163. Lásd ehhez Mucsi: A polgári radikalizmus, 142.)

²⁷⁴ Vö.: Hunyady: Sztereotípiák, 53.

6. A református nevelés feladatai – baljós előjelek között

1914. június 5-én Imre Sándor – immár nem először²⁷⁵ – előadást tartott az Országos Református Tanáregyesület közgyűlésén, Debrecenben „*a magyar nevelés feladatai és a református iskolák*” címmel.²⁷⁶ Számunkra ez különösen két szempontból lehet figyelemre méltó. 1. Kevesebb, mint egy hónappal a szarajevói merénylet, s kettővel az I. világháború kitörése előtt, a tanár úr érzékelt-e a háborúhoz vezető válságot, feszültséget? 2. A nemzeti egység érdekében a felekezeti oktatással szemben a világi oktatást preferáló, fejleszteni kívánó Imre Sándor, vajon miként tudta összeegyeztetni egyháztagságát (idővel egyházi tisztviselőségét) e nézetével? (Mennyire változott mondandójának hangsúlya 1901-es, kezdő református tanárként adott megfogalmazásához képest?)

Előadását azzal a minden pedagógus hallgatója számára evidens megjegyzéssel kezdte, hogy a nevelés a jövő előkészítője, s célszerű az lenne, ha „belőle fakadna minden előrelépés”. „Nekünk azonban... *meg kell vallanunk, hogy nem vagyunk irányítói, sőt tudatos segítői sem a haladásnak, mert az iskolai nevelés ma nem a jelen alapos ismeretén épül fel. Az...*, hogy az iskola, s benne mi irányítók legyünk, ... sokkal több, mint amennyit nekünk, mindenféle tanítóknak mostani körülményeink: előkészülésünk és társadalmi helyzetünk, iskolánk belső szervezete és munkakörünk korlátoltsága megenged. Ez azonban nem menthet fel közülünk senkit ama kötelesség alól, hogy erre törekedjék”²⁷⁷

Majd az akkoriban domináns kutatási irányok korábban már általunk ismertetett felvázolását követően azt hangsúlyozta, hogy „1. *a társadalmi nevelés érdekében a legteljesebben egyénies eljárásra van szükség, evégre tehát szükséges az egyéniség megismerése; 2. az egyént akarva megismerni és vezetni, ismernünk kell életének körülményeit is, azt a világot, melynek közvetlen hatása alatt gondolkodása, érzülete alakul. ... Ezt... óhajtja kifejezni a nemzetnevelés szava... [A]z egyén... a nemzet tagja: nemzeti közös vonások jelennek meg benne egyéni változatban. ... [A] nevelés közvetlen célját a nemzet helyzete és a nép jelleme szabja meg, s általában az egész munkát mindenik részletében nemzeti tudatosság vezesse”²⁷⁸*

„*A nemzetnevelés eszméje egységesnek kívánja a művelődési politikát és az iskolai nevelés aprólékos munkáját. ... Természetes, hogy [az] ilyen mindenre kiterjedő művelődéspolitikának csak az szolgálhat alapul: milyen a nemzet helyzete a világban. ...*

Nem vagyunk a magunk urai, s ezért az első kérdés: mi a helyzete a Habsburgok kettős birodalmának Európában? Azután következik: mi a helyzete a magyarságnak a monarchiában? S harmadszor: mi a helyzete a magyarságnak az országban? ... Távol van tőlem, hogy mondanivalómat most ennyire kiterjesszem; de... bizvást elmondhatok annyit, hogy mindhárom tekintetben sok nehézség, a bizonytalanság, sőt veszedelem vesz körül bennünket. Ezeket látnunk kell, mert a mi mostani tanítványainknak kell majd a bajokkal megküzdniük. S mindezek nem kisebbek, ha nem vesszük számba őket; sőt megnövekednek, ha elhárításukra nem is törekszünk.

Korántsem kívánom azt állítani, hogy minden tanítónak világpolitikai szempontok szerint kell a munkáját végeznie. ... [A] gazdasági és egyéb nagy bajokat csupán neveléssel... nem tudunk megszüntetni. Azonban *minél nagyobb aggodalommal nézzük nemzetünk jövőjét – s nem balga-e, ki ezt rózsásnak látja?! – annál határozottabban kell átéreznünk a nevelés nemzeti politikai feladatait.*

Ha tán előrelátunk bajokat, mik fejünkre gyűlnek, úgy kell nevelnünk a mostani gyermekeket, hogy éppen ezek a bajok őket le ne verjék, vagy ha mi elesnénk, ők majd újra felemelkedni elég

²⁷⁵ Imre: *A középiskola gyökeres reformjának előkészítése.*

²⁷⁶ Imre Sándor: *A magyar nevelés feladatai és a református iskolák. Vázlat.* Különlenyomat az Országos Református Tanáregyesület 1914/15. évi évkönyvéből. Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalat, 1914.

²⁷⁷ Imre: *A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 2.* (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁷⁸ Imre: *A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 4–5.* (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

erősek legyenek. *Most ez a fontos, ez a nem a holnapra, hanem a holnaputánra tekintő, a lehetőségekbe messzire előrenéző politika, melyet már tisztán követelnek Európa nyugati államainak iskoláiban. De nem is csak azokban, hanem apró, balkáni szomszédaink, sőt más nyelvű honfitársaink iskoláiban is. E nevelés hatása alatt, nemzedékeken át, egyenesen egy irányba nevelve, nemcsak vágyak és reménysek erősödtek meg körülöttünk és ellenünk, hanem erkölcsi és fizikai erő is gyűlt elég. Szabad-e ezt lekicsinyelnünk, tehetjük-e, hogy az ebben rejlő veszedelemmel nem törődünk? Nem. Nekünk nem szabad önhittent bizakodnunk magunkban, hanem meg kell keresnünk: hogyan lehetnénk még erősebbek, miben van fogyatkozásunk? ...*

A ma élők, a legidősebbek is, aligha látták ennyire virágjában nemzetünk ősi nyavalyáját: az *egyetlenlenséget*. Belső viszonyainak ez jellemzi főképpen.

Jellemzi *állami életünk ziláltsága, azok a pártpolitikai ellentétek, melyeknek távoli, bomlasztó hatása személyes érintkezés, még inkább a hírlapok útján az egész társadalomban érzékelhető.*

Tele vagyunk rendi ellentétekkel; elsöben is: *élesednek az ún. osztályellentétek. Egymás jóhiszeműségében mindenik fél kételkedik, az együttérés lehetősége mindjobban csökken. Szerencsétlen rang- és címéhség egész kasztszellemet teremt. Egyes foglalkozási ágaknak jóformán egész élete anyagi ellátásukért folytatott küzdelemben telik. A hivatalnokseregben az anyagi függés romboló hatása üti fel a fejét.*

Úgy látszik, élén áll immár a *sok nemzetiségi ellentét* is; amelyben nekünk tisztán kell látnunk a magunk ellen meglévő, mindegy, hogy miként szított, de el nem tagadható gyűlöletet.

Nincs okunk eltagadni, hogy a felekezetek is harcban állnak. Az ellentéteket itt sok minden élesíti és mélyíti. A küzdelemnek nem mindenik félén azonos a célja, de mindenik cél megérthető az illetők helyzetéből, történetéből és reménysegeiből. ... [A] *felekezeti ellentétek még fokozódnak majd, amint felnő az a nemzedék, amelybe belenevelte a katolicizmus a maga üdvözítő és nemzetet megőrző erejében való hitet, a görögkeleti és görögkatolikus egyház a vallás és nemzetiség egységének gondolatát, a zsidóság a maga felsőbbrendű voltának, küldetésének hitében gyökerező erős önértéket.* Ne feledjük: ma még az előkészület ideje tart, de már a végén járunk. Mi lesz akkor?

A pártpolitikai, rendi, nemzetiségi és felekezeti ellentétek sok bajt okoznak, *minden együttes, nemzeti munkát meggátolnak.* ... [M]indezekkel sokszorosán átszövődnek *világnézeti ellentétek.* Jelszavakban nyilatkoznak ezek is: rendesen konzervatívizmust, radikalizmust vetnek egymás szemére, nem törődve azzal, hogy mindkettőben mily tömérdek árnyalat van. ... Legtöbb ember, mint katolikus, vagy zsidó nem a vallásban lévő világfelfogás tudatos érvényesítője, hanem egyszerűen csak egyházának tagja. Ez az állapot aztán igen heves összeütközéseket teremt” – fejtegette Imre Sándor²⁷⁹ majd a fanatikusokról, a magalkuvó karrieristákról és a vitáktól távol kötelességüket becsülettel teljesítőkről szolt, hozzátéve:

„[V]együk észre, hogy az ilyen jóakarató, tárgyias gondolkodású, rendesen nyugodtabb vérmérsékletű emberek lelkében mennyire szaporodik a keserűség, a csüggedés, a lemondás érzése az állapotok láttára, ... amely elfog mindenkit, aki látja, hogy *az emelkedésnek, boldogulásnak nem a belső érték, hanem a pártosság a feltétele.* ...

Ha a mostani közéleti harcaink ilyen eredménnyel járnak, mily *bomlasztó hatása van annak az életnek, amelyet városaink folytatnak.* Csupa energiafogyasztó, erőt emésztő szokásokat látunk. A nagyozolás (a pazarlás, az erőn túl való költekezés) anyagi gyengüléssel jár. Az életmód csodálatos alakulása az egészséget teszi tönkre. A városi, megyei, országos közélet szemlélése a léhaságot, felületességet, szempontnélküliséget neveli. A színpad, a hírlap, a regény sokszor megtévesztő ügyességgel a tartalmatlan, alacsony belső életre szoktat, mert az ilyenek sikerét ábrázolja.

²⁷⁹ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 5–7. (Kiemelés nagyrészt tőlem – D. P.)

Ezen az úton még mehetnénk tovább, de azt hiszem, még sötétebb tájak felé jutnánk. ... *Amit elmondtam, jórészt a középosztályra vonatkozik, de nem nehéz elgondolni: mi része van ebben a felsőköröknek, s miként jelentkezik hatása az alsóbbakban. ... [K]érdezem: nézhetjük-e mi, tanítók, mindezt nyugodtan?*”²⁸⁰

E szóközi kérdés nyomán Imre Sándor a nemzetnevelés révén a tudatos tanítói magatartásra ösztönözte kollégáit. „*A jobb jövőt csak jobb emberek teremthetik meg. Olyanok, akik nem a széthúzást, hanem a kölcsönös megértést erősítik. Akik erős meggyőződésűek, de éppen ezért a másét is megbecsülik. Akik a maguk érdekét nem hagyják, de másnak gáncsot nem vetnek. Akiknek a közélet bajai fájnak, de azért lemondóan félre nem vonulnak. ... [A]kik tisztán látnak, a jelent ismerik, a jobbat akarják és ezért dolgozni is tudnak. Tehát: akik erősek a testben, értelemben és akaratban; jók, azaz nemeslelkűek, jóakaratók és igazságosak; munkások, azaz nemcsak követelnek és bírál-
nak, hanem a szükségletek kielégítésében maguk is teljes erővel részt vesznek. ...*

Bizonyos, hogy ez nemcsak az iskola feladata, mert az a társadalom életének csak egyik tevékenysége. De a társadalmi tevékenységek mind hatnak egymásra, s közülük a nevelés a legmagasabb rendű. ... [A] magyar nevelés mai feladatát összefoglalóan így kell formuláznunk: *nemzetté nevelés*. Nemzet csak ott van, ahol megvan az emberekben az összetartozás tudatossága. ... *Csak a nemzeti tudatossággal együtt fejlődik ki az emberben a közös munkára való képesség és készség.*”²⁸¹

Ezt követően Imre Sándor arra hívta fel hallgatóságának figyelmét, hogy e képesség és készség kialakítása a különböző társadalmi csoportokban sajátos módszert kíván, s hogy megvalósításához „*a pusztán pedagógiai alapon, egységes alapelvekből felépülő művelődéspolitikai*” révén valósulhat meg.²⁸²

„Mindenik iskolafajnak (pl. középiskolának, szakiskoláknak) és az iskolák mindenféle csoportjának (pl. az egyes felekezetek iskoláinak) értékét és jogosultságát az egyetemes nevelési feladattal való viszonya határozza meg. Így tehát a református iskolákról szólva is az a kérdés: mennyiben szolgálják ezek a közös, nemzeti tudatosságot, mennyire segítik a maguk helyén az illető vidék szükségleteinek kielégítését, hogyan teljesítik tehát pedagógiai és művelődéspolitikai kötelességeiket?”²⁸³

Válasz, csak a konkrét helyzet, társadalmi közeg, szükségletek, erőforrások stb. alapos elemzésével adható e kérdésre, hangsúlyozta Imre Sándor, s az 1912–1913. évi református gimnáziumok statisztikai adatainak összevetésével illusztrálta a helyzet összetettségét. „Emlékeztetni kívánok arra, hogy ezek az iskoláknak nagyon változóan elegendő körülmények mind arra adnak módot, hogy *benn az iskolában, az osztályunkban lássuk a társadalmunkban lévő ellentéteket, s ott tegyünk ellenük sokat, amit történelmi megvilágítással, tárgyias és nem vitatkozó tanítással, főként magunk példájával tehetünk. ... Mindenik iskolában, fokenként más módon, a tanulókhöz alkalmazkodva, de az utolsó év végéig mindenütt szükséges megismertetni a nemzet nyelvi és felekezeti megoszlásának és a megoszlás következményeinek hű képét. ... A nemzetiségi kérdés tekintetében a történelem, felekezeti tekintetben a vallás tanára itt a kötelesség és a felelősség. Kérdés... *hogyan egyeztetik... a református tudatosságot, a közös nemzeti tudatossággal?*”²⁸⁴*

Ezt követően Imre Sándor felhívta a figyelmet arra, hogy a 27 református gimnázium közül 17 volt olyan helyen, ahol nem volt más középiskola, ott a tanári kar felelőssége a helyi társadalomban elfoglalt helye révén különösen nagy volt. Felvetette azt is, hogy a 27 helyből 18 székhelyen nem volt polgári iskola, tehát a családok – akarva-nem akarva – helyben csak ott taníthatták tovább a gyermekeiket, kiknek jelentős része nem kívánt felsőoktatásban továbbtanulni.

Javasolta, hogy az egyházak – köztük a reformátusok is – vizsgálják meg, hogy *hol célszerű fenntartani a gimnáziumokat, s hol lenne célszerű más típusú gyakorlatibb irányú iskolává alakítani*

²⁸⁰ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 8–9. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁸¹ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 9–10. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

²⁸² Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 11. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁸³ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 11.

²⁸⁴ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 13–14. (Kiemelés tőlem – D. P.)

azokat. „Hangsúlyozom, hogy a polgári fiúiskolát nem nézem a gimnázium »levezető csatornájának«, hanem igen fontos önálló hivatású intézménynek. Szavamnak tehát nem az az értelme, hogyha az illető helyeken polgári iskola volna, akkor a gimnázium »az oda nem való elemektől megszabadulna«. Nem a gimnázium mellett, hanem ellene szólok. A nemzetnek nem érdeke, hanem veszedelme, hogy ennyi a gimnázium; magyarságnak nem érdeke, hogy fiai közül annyian menjenek ebbe az iskolába, amely nem is akar, de nem is tud egyéb lenni, mint tudományos pályára előkészítő intézet!”²⁸⁵ Vajon a kisvárosoknak hasznára van-e, ha „úrrá” nevelik a gimnáziumon végig bukácsoló gyermekeket, ahelyett, hogy gyakorlati pályákra irányítanák őket?

Kitért arra is, hogy a református egyházközségek gimnáziumaikhoz ragaszkodtak miközben a felekezethez tartozó gyerekek 35,7%-a nem református elemi iskolába járta polgáriba járóknál még sokkal rosszabb volt a helyzet. (4529 polgár iskolás tanulóból csak nyolc járt református intézménybe.) „Mivel így a maga gyermekeit a református egyház iskolával nem látja el, másfelől pedig sokat nevel más vallásút: a református iskolák feladatát nem lehet úgy mondani, hogy az egyház tagjainak nevelése”.²⁸⁶

Ezt követően Imre Sándor felvetette a kérdést: „a nevelésben érvényesíthet-e a református iskola, ami a pedagógiai céltól, a nemzetnevelés céljától eltér, ami különleges, ami az egyetemes céllal szemben partikuláris cél? Erre a kérdésre határozott tagadás a felelet. ...

[A] nevelés célja: a fejlődés, előrehaladás, a lelki szabadság, a szellemi önállóság biztosítása... És vajon mi a szelleme a reformátusságnak? Semmi egyéb, mint ami a protestantizmusé. Ennek szelleme pedig nem más, mint magáé a keresztyénségé, amely az embert emberi méltóságára igyekszik nevelni, szabaddá teszi, szemét a jövőbe irányítja, s magáért önmagát teszi felelőssé. ...

A református iskolának... nincs különleges feladata, mert az övé: az egyetemes nevelési feladat. Külön feladattá ez csak akkor válnék, ha a többi iskolák tanítói nem pedagógiai elvek szerint dolgoznának, nem a nevelés tiszta szellemét követnék. A református egyháznak ettől eltérnie belső lehetetlenség, mert amint eltért, megszűnt annak lenni, amiért született. Megóvja ettől magát, ha mindenkor követi a krisztusi szót: *Én vagyok az út, az élet és az igazság. Az út, amelyen mindig haladni kell; az élet, amely folytonosan alakul; az igazság, melyet nem lehet egyszer s mindenkorra megtalálni, hanem örökké teljesebbé tenni szükséges.*

Ilyen szellemű embereket kell nevelni, s ilyeneket csak az nevelhet, aki maga sem másforma. Másutt is vannak, akiket ez a gondolat vezet –, de nem vezet mindenkit. ... *Nemzeti szükséglet, hogy iskoláinkban semmiféle részleges cél ne veszélyeztesse a nevelés tiszta, nemzeti céljának elérését*” – zárta előadását Imre Sándor.²⁸⁷

Kivonatossan idézett előadásában Imre Sándor tovább árnyalta számunkra 1901-es credo-ját a református nevelés és – az emberiség céljaival összeegyeztethetőnek vélt – nemzeti célokat szolgáló pedagógia törekvéseinek egybeesésére vonatkozóan. Az általa elérendőnek vélt nevelési célok: a fejlődés, az előrehaladás szolgálata, a lelki szabadság, a szellemi önállóság, s a jövőbe tekintő, önmagáért felelős, s ugyanakkor emberi méltóságát kiteljesítő, megőrző ember ugyanis korántsem csak a keresztyénség, a protestantizmus értékei, hanem a felvilágosodásé is. Úgy gondolta, hogy nem felekezetieskedő, egyháziasságát sem túlhangsúlyozó református nevelés céljai ezért egybeeshetnek az ezen értékeket magáénak valló magyarság nemzeti törekvéseivel. Ezért írhatta a református Imre Sándor már 1912-ben, a Nemzetnevelés c. munkájában, hogy nem jelenthetne különösebb gondot, ha az iskolákat fenntartani nem tudó református egyházközségek iskolái világi (községi, állami) fenntartásba kerülnének.

²⁸⁵ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 15. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁸⁶ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 16–17. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁸⁷ Imre: A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 18–19. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Szilárd meggyőződés, lelkielő, bátorság kellett ahhoz, hogy mindezt a kifejezetten református pedagógusok fórumán fejtegesse, ahogy ahhoz is, hogy – 1912 után immár másodszer, a jelentős részben az akkori státuszukban magasabb presztízzsel és fizetéssel bíró – gimnáziumi tanárokból álló hallgatóság előtt iskolatípusuk arányának csökkentését, és az akkoriban alacsonyabb státuszú gyakorlati irányú iskolák számának növelését indítványozza. Tette ezt úgy, hogy 5-6 évvel korábban még maga is kolozsvári református gimnáziumi tanár volt, s az ő szervezetükben tevékenykedett. Ezzel annak kockázatát is vállalta, hogy hallgatói úgy vélik: a Pedagógium tanára új terréniuma – a polgári iskolai érdekkör – képviselőjeként „hazabeszél”. A nemzet és a reformátusság általa vélelmezett egyetemes érdekének képviselőjében Imre úgy vélhette: ez elkerülhetetlen, s ezzel hosszabb távon a hallgatósága, egyháza, nemzete érdekeit szolgálja.

S végül: Imre Sándor előadása ámyaltan és sokoldalúan demonstrálja számunkra: 1914 júniusában mennyire tisztában volt ő a korabeli magyar társadalom, állam egymásra halmozódó problémáival, a nemzeti együttműködés akadályával, s a történelmi Magyarország fennmaradását veszélyeztető belső és külső veszélyekkel, körülményekkel. Mélységes aggodalommal szólt ezekről – talán önmagát is biztatva – hogy gyors cselekvés esetén, valamelyest még javítható a magyarság pozíciója, semlegesíthető a fenyegető tényezők egyike-másika.

Szövegéből úgy tűnik, hogy az akkori tanulók nemzedékére váró veszedelmekről beszélt, melyekre fel kell készíteni őket. Igaz, egy ponton azt is említette: erre azért is szükség lehet, hogy a fiatalok helytállhassanak helyettünk is, ha időközben elbuknánk. Mindazonáltal aligha gondolhatta, hogy az általa megelőzendőnek vélt katasztrófához vezető útra, az I. világháború kezdetével a dualista monarchia már két hónapon belül rákanyarodik...

III. A „NAGY HÁBORÚ” SODRÁBAN – KÜLSŐ MUNKATÁRSKÉNT A VKM-BEN

(1914–1918)

1. A háború és az iskola

Az I. világháború kilátását, majd kitörését Imre Sándor – a szinte általános lelkesedéssel szemben²⁸⁸ – kétségbeesetten fogadta:

„Sok év óta sötétnek láttam állapotainkat, utunkat. *A szarajevói gyilkosság napján mondtam a hűgornak Kolozsvárt, hogy vége Magyarországnak, ha kitör a háború, mert útban vagyunk és nincs elég belső erőnk, sem elég barátunk.* A legelső vereségek hírére (Frank Antal tanítóképző tanár volt ennek megdöbbsent tanúja) gyötrelmes érzések között számoltam le addigi egész életemmel, melynek vetését láttam tönkre menni tanítványaim elpusztulása által. 1914 augusztus végén mondtam egyik barátomnak (Ady Lajosnak), hogy nekünk feltétlenül el kell bukunk, hiszen az előttem ismert vezető helyek többségén nem olyan ember ül, aki arra a helyre való, s nem tudtam bízni abban, hogy éppen a hadsereg vezetése legyen jó kezekben. *Dolgozataimban évek óta fenyegető veszedelméről beszéltem, s tanári és irodalmi működésemben a nemzetért való vállvetett munkát, minden ellentétnek eloszlatását, legfőbb parancsként hirdettem,* számtalanszor idézve Széchenyi mondását: úgy kell dolgoznia mindenkinek, mintha egyedül rajta fordulna meg a siker, a nemzet megtartása, megmentése” – emlékezett 1922-ben Imre Sándor.²⁸⁹

Az első sokkhatás után, az általa hirdetett elvnek megfelelően erőt vett magán, kétségeinek nyíltan csak szűk családi/baráti körén belül adott hangot. Fáradhatatlanul folytatta munkáját. A háború első hónapjaiban (valószínűleg az akkori, szinte általános hangulatra tekintettel) visszafogottan, majd hónapok, évek múltán egyre szélesebb tematikát érintve fejtette ki nézeteit az iskolai, iskolán kívüli nemzetnevelés aktuális helyzetére, feladataira vonatkozóan.

*Abban kezdettől biztos volt, hogy az akkor divatos szóhasználatnak megfelelő „háborús pedagógia” számára semmiképp sem jelentheti a háborúra nevelést.*²⁹⁰ A pedagógia mindenkor feladata a jövő

²⁸⁸ *Benedek Marcell* naplójában olvashatjuk: „Próbáljuk hát elképzelni és megérteni az 1914-es magyart. Ez a magyar elhitte, hogy két egymással szemben álló hatalom (ország vagy szövetséges csoport) közül valamelyiknek »igaza van«, a másiknak »nincs igaza«. Hitében egyébiránt minden ország népe osztozott; minden hadsereg katonái az »igaz ügyért« harcoltak, mind a »megtámadott hazájukat védték, vagy legrosszabb esetben a »ránk kényszerített háborút« vívták. Azok a kevesek, akik szociális és humanus gondolkozásukkal belátták ennek az alapvető fontosságú tételnek hazugságát, minden országban hazaárulónak számítottak és szavuk nem jutott el a nyilvánosság elé, legföljebb cáfolat céljaira kikészített, elferdített alakban. Mi magyarok egyelőre nem tudtunk róluk. Hasonló hiszékenységgel bízott meg ez a derék magyar az osztrák hadvezetőség képességeiben. Annál csodálatosabb ez, mert hiszen nálunk a közös hadsereg sohasem volt népszerű. ... Életösztönünk követelte, hogy higgyünk ezekben a trotlikban... Hittünk a cenzúrázott hírekben és a hivatalos hadijelentésekben. A hallgatást megmagyaráztuk azzal, hogy bizonyos hírek, helynevek közlése az ellenséget tájékoztatná. ... Egyszerre természetesnek találtuk, hogy vérünket kell ontanunk a gyűlölt Ferenc Ferdinándért, a vérünket szívó Monarchiáért. ... Gyermekek voltunk. Mesebeli fogalmakban gondolkoztunk, mesebeli erkölcsi fogalmak alapján ítéltünk, tökéletesen megfélemlítve a múlttól. Vérszomjasak nem voltunk. Legalábbis népünk nagy része nem volt az. (Benedek: Naplóm, 249–250.)

²⁸⁹ RL C/39. 14–15 cs. Egy adat, 37. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁹⁰ 1918 január végétől április közepéig a Néptanítók Lapja közölte *Kemény Ferenc* állami reálistanítói igazgató cikksorozatát a háborús pedagógiáról. „Már első tekintetre *három válfaja jelentkezik a háborús pedagógiának: az, amely ellentétben a békés pedagógiával, a háborúra készít elő; az, amely csak a háború tartamára érvényes, tehát annak befejeztével önmagától megszűnik, és végre az, mely felölelve mindazt a háborúval kapcsolatban a nevelésről és oktatásról írtak, vagy alkottak, annak tanulságait igyekszik levonni és így kihat a háború utáni időkre is. Félő, hogy ez utóbbi jó ideig az elsőnek a nyomába fog lépni és még a háború után is sokáig és sok helyen a háborúra való*

letéteményeseinek: a gyermekeknek, fiataloknak a nevelése, oktatása, felnőtt életükre való felkészítése. Ezért nem a háborúra kell őket felkészíteni, hanem az egész társadalom, állam s benne a közoktatás életét egyre inkább meghatározó háborús környezetben kell őket orientálni, s a jövő békére felkészíteni. A pedagógusoknak, pedagógiának háborús helyzetekben, kell választ keresni a gyakran katasztrofális történések forgatagában, a humanisztikus értékek és a háborús követelmények kollíziójában.²⁹¹

E szemlélet hatotta át Imre Sándor háború alatti törekvéseit. „A pedagógia” primátusának jegyében vizsgálta az adott körülmények között lehetséges és szükséges teendőket, feladatokat.

1.1. A háború és a pedagógia

Hasonló kétségekkel, kérdésekkel küzdött az MPT 1914. októberi ülését megnyitó Fináczy Ernő elnök is: „ezekben a rendkívüli időkben, az izgalomnak e napjaiban, az örömmek és bánatok e folyton változó perceiben lehetséges-e nekünk, a tudomány és az iskola embereinek folytatni elmélyedést kívánó munkánkat? ... Nem merő önámítás-e azt hinni, hogy akkor, amikor fiaink a harcmezőkön küzdenek és szenvednek, a tudományos társulatok – minő a Magyar Pedagógiai Társaság is – a siker reményével szolgálhatják céljaikat? Mert lehet-e elszomorítóbb látvány a kultúra embereire, mint szemlélni szörnyű kárvallását annak a műveltségnek, melyet nemzedékek nevelőmunkája igyekezett a lelkekben és intézményekben megalapítani? Mint tanúja lenni a verejtékes humanizáló munkásság eszközeivel finomított erkölcsiség ama talán szükségszerű, de mégis megrendítő eltévelyedésének, melyeket a világháború elénk tár?”

De talán épp a kultúra embereinek ez a felfokozott érzékenysége, s talán épp azok a veszedelmek, melyek a művelődés folytonosságát fenyegetik, teszik jogosulttá és szükségessé, hogy a tudomány, az iskola, a kultúra hivatott munkásai a maguk körében továbbra is állhatatosan dolgozzanak. ... Ha már másképp nincs módunkban cselekedni azokért a nagy érdekekért, melyek most kockán forognak, legalább a szellemi munka eszközeivel dolgozzunk szünet nélkül hazánkért, bizonyítékát adva lelkierőnek, mely szükséges ahhoz, hogy a legnehezebb külső körülmények se téríthessenek el bennünket hivatásszerű kötelességeink becsületes teljesítésétől” – győzködte kollégáit Fináczy Ernő.²⁹²

Időközben Imre Sándor is hasonló következtetésre juthatott, hiszen amikor az MPT 1915 márciusi ülésén Fináczy Ernő elnök javasolta, hogy a közeljövőben tárgyaljanak arról, hogy „*mi módon vegyen tudomást az iskola a mostani nagy világeseményekről?*”²⁹³

E felszólításra, s a társaság felkérésére az 1915 októberi ülésen Imre Sándor előadást tartott „*A háború és a pedagógia*” címmel. A kérdést sokoldalúan taglaló, hosszú előadásában előbb tisztáznia próbálta a pedagógia, a pedagógusok, az iskola és a háború kapcsolatának elvi alapjait. Majd a háború folyamán kívánatos és lehetséges pedagógusi magatartásra vonatkozóan adott szempontokat. Végül a háború utáni teendőkre való előkészülettel kapcsolatban fejtette ki álláspontját.

Alapvetésként újra leszögezte: „*A nevelés: a társadalom életének tevékenysége; a többivel szoros, kölcsönhatásban van, de mégis, lehetőleg önállóan a maga irányeszméi szerint igyekszik célja felé.*”

előkészítés lesz az uralkodó elv a nevelés és oktatásügy terén”. „A háborús pedagógia szenvedélyes apostolainak végre be kell látniuk, hogy *a háborús pedagógia nem normál-pedagógia, hanem csak a rendkívüli viszonyok szülte szükség- és kényszerpedagógia*, amelyre a mai háborús világhelyzet rányomta bélyegét” – olvashatjuk az első közleményben. Majd az utolsó befejezésként Kemény Ferenc konstatálta: „Minthogy... a vége felé a háborús pedagógia is mindinkább magába szállt, nem akarunk vele tovább perbe szállni, hanem rendeltetésének elvégzése után, a háborúval együtt békességgel engedjük visszavonulni...” (Kemény Ferenc: A háborús pedagógia bírálata és bölcselete. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 5. sz. 3–4.; 16. sz. 3–4. Kiemelések tőlem – D. P.)

²⁹¹ Lásd ehhez Tamusné Molnár Viktória (2007): Háború és nevelés. *Módszertani Közlemények*, 47. évf. 2. sz. 84–86.

²⁹² Fináczy Ernő: Kultúra és Háború. *Néptanítók Lapja*, XLVII. évf. 47. sz. 1914. november 19. 1–2.

²⁹³ Imre: A magyar, 1920, 113. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Ez a cél mindig a jövőben van, a nevelés öntudatlanul is mindig a jövőre hat; tehát nem *azt célozza*, amit a jelen pillanat kíván az egyénektől, hanem *amire a közeli vagy távolabbi jövőben lesz szükség*. *A mai vezető gondolata eszerint nem lehet a háborúra való nevelés*, mert azzal el is késett volna már; sem a háborúra való lelkesítés, mert ezzel a békés jövőt tévesztené szem elől; sem pedig a háború eszközeinek és eseményeinek részletes ismertetése, hiszen ez csak egyetlen részlete lehet a célja felé vezető munkának. *Azaz a mai nevelés nem állhat a mai események szolgálatába. Másrészt azonban nem is haladhat el ezek mellett szó nélkül, hanem már most gondolnia kell a háború után következő feladatokra*”.²⁹⁴

A pedagógia háború alatti legfontosabb teendőjének azt tartotta, hogy „átvezesse az ifjúságot e szörnyűséges korszakon abba a lelkiállapotba, amelyre egyéneknek és nemzetnek a háború után lesz majd szükségük”.²⁹⁵ Ennek érdekében törekedni kell arra, hogy az elemi iskola 5–6. osztályától kezdve felfelé a diákok „1. vegyék komolyan e korszakot, ha talán nincs is miatta személyes bajuk; 2. alakuljon ki bennük közös eszmény, nemzeti és személyes életcél; 3. bízzanak a jobb, békés jövőben, értsék meg, hogy ennek érdekében mindnyájunknak van kötelességünk és akarják ezt teljesíteni. E hatások érdekében *a nevelésnek háromféle, egybefonódó teendőt kell végeznie: a gondolkodást, az erkölcsi felfogást és az egészséggel való törődést kell irányítania*”.²⁹⁶

Segíteni kell az ifjúságot a háború forgatagában való tájékozódásban, az általuk felvetett kérdések tisztázásában. A pedagógusok feladata: felkelteni érdeklődésüket az aktuális helyzet, az odavezető út, s a lehetséges perspektívák megismerésére, és ösztönözni a nemzeti eszmények iránti fogékonyságukat. Erkölcsi tekintetben támogatni kell a diákságot a társadalom feszítő ellentéteinek értelmezésében.

„[A] háború borzalmai és a honvédelem kötelességei, a katonai dicsőség és a csendes polgári munka, általában a polgári erények, és az ún. katonai erények összehasonlítását, a hazafiság és az általános emberszeretet, az emberszeretet és a kegyetlen öldöklés szembevető ellentéte, az egyéni értékek aránytalan érvényesülése, a személyes érdekhajhászás és az önfeláldozás ríkítóan ellentmondó példái,²⁹⁷... *kötelességünknek teszük, hogy a kétségtelen erkölcsi zűrzavarban igyekezzünk megmutatni a kivezető utat. Ez az út: a tények ismertetése és az eszméltetés*”.²⁹⁸

Ehhez „*rendszeres alakban kellene gondoskodni arról, hogy az egész nemzet alapos és hiteles tájékoztatást nyerjen a háborúról, mindenféle irányban*” – hangsúlyozta Imre Sándor. Az általa szükségesnek vélt „tárgyiasság” követelményeinek megfelelően – ám háborús cenzúra viszonyai között kétségtelen (tettetett?) naivitással – fogalmazta meg ezt az igényt, annak érdekében, hogy a háború előzményeiről, keletkezésének okairól, lefolyásáról, színtereiről, a vele kapcsolatos „társadalmi mozgalmakról”, lehetséges kimeneteléről tanítványaikat megalapozottan orientálhassák. Csak a saját hivatalos tájékoztatás és a háborús ellenfelek forrásainak egyidejű felvonultatásával remélhető, hogy a diákok az így nyert, folytonosan változó kép alapján képesek legyenek megérteni, ami tudomásukra jut, értelmezni a jelentésekben szereplő „ellentmondásokat, elhallgatásokat, ferdítéseket”.²⁹⁹

²⁹⁴ Imre: A magyar, 1920, 113–114. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁹⁵ Imre: A magyar, 1920, 114.

²⁹⁶ Imre: A magyar, 1920, 115. (Kiemelés tőlem – D. P.) Nagy László (1857–1931) – a Magyar Gyermektanulmányi Társaság ügyvivő alelnökéeként – még 1914-ben kérte a Magyar Pedagógia szerkesztőségét, a szerkesztő Imre Sándort, hogy teljes terjedelmében közöljék a társaság adatgyűjtő kérdőívét, mely a háború hatását kívánta vizsgálni annak érdekében, hogy „megállapítsa azokat az érzelmeket és gondolatokat, amelyeket a háború váltott ki a [8–14 éves] gyermekekből”. (RL C/39. Levelezés)

²⁹⁷ Kornis Gyula hasonló reakciójáról, a háború utáni filozófiai pedagógiai feladatok előtérbe helyezéséről lásd Kornis Gyula: Tudomány és háború. (1915) In: Komis: *Kultúra és*, 219–220. és 228–229.; Somos: *Filozófia és politika*, 63–64.

²⁹⁸ Imre: A magyar, 1920, 116. (Kiemelés tőlem – D. P.)

²⁹⁹ Imre: A magyar, 1920, 119. Lásd ehhez pl. Bihari: *Lövészárkok*, 172–176.

Nem hagyhatók figyelmen kívül „a háború közgazdasági, politikai, egészségügyi, közművelődési hatásai” sem:

- a hadi kölcsön, a drágaság, a liszt, a hús és a szén ügye, általában a „gazdasági háború” jelentősége;
- a külső és belső politika kölcsönhatása;
- a járványok, az élelmezés s a közegészségi állapotok;
- az iskolák pusztulása és ennek következményei;
- a nép elszéledése lakhelyéről, a hozzánk menekülők sorsa, a bevándorlás;
- a távoli harctereken járó katonák, s az itthon is felőlük gondolkozó egyszerű emberek érdeklődési körének tágulása stb.

Figyelemmel kell lenni a háború hatásaira s a belőlük fakadó új feladatokra életünk minden területén.³⁰⁰ Különösen a sebesültek, rokkantak, árvák gondozására; „a szegénygyámok” működésére, támogatásuk lehetőségeire.³⁰¹

Úgy vélte: csak a nemzeti önismeret ilyen fejlesztése útján felkelhető a nemzet sorsáért való felelősségérzés már gyermek- és fiatalkorban is. Az erkölcsi nevelés részeként tudatosítani kell:

- Az egyének és közösségek kölcsönviszonyát, azt, hogy a közösség érdekében „a személyes erő teljes kifejtése és felhasználása” elengedhetetlen.
- „A nemzet sorsával való törődés és az iránta való felelősségérzés” fontosságát.
- Hogy „a háború nem gyűlölet és bosszú eredménye, hanem létünk feltételeiért való küzdelem”.
- Az önfeláldozás és az önzés hatását a nemzet sorsára, „a hadseregszállítók bűneit, s a mai szenvedések összeforrasztó hatását”.³⁰²

Mindezeket „egyszerű, polgári élet köréből vett példák alapján” célszerű a diákok számára átérzhetővé tenni.

Alkalomadtán tájékoztatást kívánatos adni „a várható jövőre nézve”. Semmiképp sem „felelőtlen jóslással”, hanem a háborúról adott történelmi tájékoztatás alapján „a nemzet belső életének gondolható és óhajtott, vagy aggódva sejtett” alakulásáról, a külpolitika „gyanítható nagy kérdéseiről”, „az érdekek bonyolódásáról”.³⁰³

A pedagógusok erre való folyamatos felkészülésétől Imre Sándor – kétségtelen „pedagógiai optimizmussal” – azt várta, hogy „a tanítókbán, (a tanárokbán) közös tisztánlátás fejlődik ki; ez eddig ebben a körben éppoly ritka, mint a nemzet többi köreiben; ha meglesz, önkéntelenül is állandóan érvényesül majd az iskolában és a magánéletben”.³⁰⁴

Így a pedagógusokban, és rajtuk keresztül „a nagyközönségben fokozatosan elterjedne nemzetünk mai helyzetének tisztultabb felismerése. ... Vagyis ezek a gondosan összeállított tanítások megalapoznák a magyar politikai nevelést, aminek eddig tökéletesen híjával voltunk. Nemzeti önismeretre vezetnének (mily gögösen néztünk Szerbiára, s most csaknem megalázkodunk Németország előtt!); megvilágítanák belső ügyeinket, erőinket, gyengeségünket; kitérítik a külpolitikai érdeklődésünk körét és mélyítenék a belső politikára vonatkozó felfogásunkat. Ez az eredmény nem állna elő máról holnapra, de elhítenék az ifjúság lelkében mindezeknek a magvát, és egyúttal megalapoznák az ezután következő események értékelését is” – fejtette Imre Sándor.³⁰⁵

³⁰⁰ Lásd ehhez pl. Déri Ferenc tanácsos, fővárosi közoktatásügyi ügyosztályvezető „A háború az iskolában” c. datálatlan körlevelét. RL C/39. XLVII. k.

³⁰¹ Imre: A magyar, 1920, 119–120. (Kiemelés tőlem – D. P.) E feladatokat több a háború első időszakában megjelent írásában részletezte. Lásd erről pl. Imre Sándornak „Az első háborús tanév befejezése és története. 1915.” és a „Nevelői gondolatok az erdélyi eseményekről, az 1916. évi betörés után” című közleményeit. In: Imre: Háborús élet, 65–82. Lásd ehhez Bihari: Lövészárkok, 115–116.; Ujváry: „Egy európai, 38–39., 44.

³⁰² Imre: A magyar, 1920, 120.

³⁰³ Imre: A magyar, 1920, 120.

³⁰⁴ Imre: A magyar, 1920, 120.

³⁰⁵ Imre: A magyar, 1920, 120–121. (Kiemelés tőlem – D. P.) A gyermektanulmányozó Nagy László Imre Sándorhoz írt 1915. július 11-i levelében reflektált Imre Sándor akkori nyilvános megnyilvánulásaira: „Kedves Barátom! ...

Majd áttért arra, hogy „mit szükséges intézményesen belevinni köznevelésünk szervezetébe, a háború tanulságai miféle követelményeket állítanak a magyar nevelés elé a jövőre vonatkozóan?”³⁰⁶

A békére való felkészülés feladatait Imre Sándor a háború éveiben többször is összegezni próbálta. Ezek nagyrészt a „Nemzetnevelés”, című munkájában kifejtettek többé-kevésbé aktualizált, továbbfejlesztett változatai voltak.³⁰⁷ Az 1918 novemberében bekövetkezett, számára is váratlan művelődéspolitikai szerepvállalása szempontjából a háború utolsó éveiben közvonalazott – az alábbiakban kifejtendő – elképzeléseinek lehetett gyakorlati jelentősége. Ezért itt csak az előadó szerint a háborús helyzetből adódó, s a békés jövőbeli terveket előkészítő feladatok rövid említésére, ismertetésére kerül sor.

Imre Sándor mindenekelőtt arra hívta fel kollégái figyelmét, hogy kiindulásként tisztázni kell: „a nemzet helyzetének megváltozása, külső és belső viszonyai, veszedelmei, szükségletei, tehát a nemzeti feladatok (amelyeket a vezetők tisztán látni tartoznak) milyen embereket kívánnak? Azaz mely testi és szellemi tulajdonságoknak, miféle képességeknek kell lennie minden emberben, aki a nemzet életének tudatos részese kíván lenni? Mely ismeretkörökben való alapos képzettséget kívánja meg a nemzet helyzete elsősorban? A háború okozta hézagok mely téren követelik a munkaerő pótlásáról való gondoskodást?”³⁰⁸

E kérdésekre születő válaszok körvonalazhatják csak a nevelés feladatait. Mennyiben szorul újításra, elveiben, módszereiben, anyagában, (tanterveiben, tankönyveiben), iskolaszervezetében, s az „iskolán kívüli” nevelésben (a szabadoktatásban, a testnevelésben)? E vizsgálódáshoz Imre szerint egységes szempont: az eddig hiányzó „nemzeti irányítóeszmére” van szükség. Ez csak a „nemzetnevelés” lehet, melynek társadalmi-politikai-kulturális feltételeit, tényleges pedagógiai tartalmát csak alapos, az oktatási rendszer minden fontos elemét (benne kiemelten a pedagógusképzést) feltérképező vizsgálat eredményeként, konszenzussal lehet meghatározni.³⁰⁹ Az ebben való részvételre szólította fel a terület irányítóit, az MPT tagjait.

Kiindulópontként a növendékek lelki állapotának megismerését ajánlotta. Milyen körülmények között, milyen kiindulófeltételekkel, eszközökkel törekedhetnek a jövőnek megfelelő „jellemes, tudatos és tevékeny” magyar emberek nevelésére? A tartalmas válaszhoz meg kell ismerni a nép, főként az ifjúság „lelki állapotát”: „reménységeit és keserűségét; gondolatait: a háborúról, a maga sorsáról való nézeteit; szándékait; a béke idejére való készülődését”.³¹⁰

Szerintem a magyar nevelésnek magyarabbnak s imperialistábbnak kell lennie, mind befelé, mind kifelé, mint azt Te vázolod. Szerintem a magyar nevelés feladata a magyar kultúra impériumának megteremtése, illetve annak előmozdítása hazánkban. Ami nem zárja ki, sőt magában foglalja, hogy többet kell foglalkoznunk nem magyar ajkú polgártársaink pszichéjével, nyelvével, népi kultúrájával, mint eddig. Szeretettel üdvözlök Nagy László”. (RL C/39. Levelezés)

³⁰⁶ Imre: A magyar, 1920, 121. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁰⁷ 1915 novemberében Ady Lajos, Pintér Jenő és mások részvételével egy „Nemzetnevelés” c. folyóirat indítást terveztek. E célra Pintér még 500 koronát is adott, amit – mivel a tervet nem sikerült megvalósítani – Imre Sándor 1916. október 5-én visszaadott Pintérnek. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok)

³⁰⁸ Imre: A magyar, 1920, 122. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁰⁹ Imre: A magyar, 1920, 122–124.

³¹⁰ Imre: A magyar, 1920, 125. (Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd ehhez pl. Nagy László kéziratát: A gyermekek értelmi és erkölcsi fejlődésének menete, melyben nyolc kérdés segítségével próbálták megismerni a gyermekek véleményét, benyomásait. Két kérdésre adott válaszokat dolgozta fel addig Nagy László. (Mi az oka a háborúnak? Mi tetszett a háború eseményeiből a legjobban, s miért?) MNL OL P 1659. 6. tétel. Az összes kérdést, s a tervezett kiadványsorozat tervét lásd a 4. tételben. Eredményeit lásd Nagy László: *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez*. I. rész. A Gyermektanulmányi Könyvtár 5. kötete. Kiadja a Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Bp. 1915, *Kornis Gyula* Imre Sándorhoz írt 1917. április 11-i levelében, a Társaság híveivel való konfliktus elkerülése érdekében visszamondta a megjelent könyvről általa ígért recenziót. „A könyv... annyira naív, módszertelen, mint a német mondaná »vorwissenschaftlich« ... Nagy László... a tudományos gyöker nélkül való, félművelt emberek prototípusa. Gyermeteg buzgalommal összeírta ezt a könyvet, néhány hasonlóan gyermeteg lélek

Kiemelten fontosnak tartotta „*a nemzeti tudatosságra nevelés*” tanulmányozását, lélektani, erkölcsstani, társadalmi és politikai szempontból egyaránt. A számunkra releváns „társadalomtani kérdés” kapcsán szükségesnek tartotta a közös tudatosság feltételeinek és akadályainak feltárását „a társadalom mai tagozottságában”: az osztály- és a nemzeti tudatosság viszonyának, s annak vizsgálatát, hogy „a különböző társadalmi osztályok tagjait... miként lehet azonos tudatosságra vezetni?”

311

Ez politikai kérdés is: „a társadalmi alakulatok meghatározó befolyásának”, a felekezetek, nemzetiségek („nyelv, faj”) szerepének tanulmányozása is fontos. Hiszen „*a nemzetnevelés feladata a mai helyzetben a nemzetté való nevelés, vagyis olyan személyiségek nevelése, akik a bennük kifejlődő közös nemzeti tudatosság által valóban egységet alkotnak, és közös életcélokat szolgálnak sajátos módjukon. Így nyer határozott értelmet minden mai irányzat (állampolgári, politikai, egyéni, alkotómunkára való nevelés stb.), valamint csak ez lehet a központja minden szervezeti reformtörekvésnek (tehát nem középiskolai, polgáriskolai stb. reform, hanem a nemzeti köznevelés egységes újjászervezése).*”

S ezen az úton jut a pedagógus oda, hogy a nemzeti tudatosság megteremtése érdekében rendszeres megvizsgálását kívánja...: 1. a köznevelés és közigazgatás (állampolgári nevelés). 2. Köznevelés és közegészségügy (a népnek egészséges életre való nevelése). 3. Köznevelés és igazságszolgáltatás (jogérzék fejlesztése, a társadalmi rendre való nevelés). 4. Köznevelés és közgazdaság (a vagyoni jólét tudatos munkálására nevelés). Köznevelés és hadsereg (a honvédelemre való nevelés). Csak ezeknek gondos tisztázása győz meg bennünket arról, hogy a nemzeti jövő érdekében mindenkinek akarnia és segítenie kell a maga körében a nemzeti erő feltételének, a nemzeti tudatosságnak a kifejlését”.³¹²

1.2. Világháború – közerkölcs és háború

Imre Sándor javaslatát az MPT vezetése elfogadta, s 1915 novemberében összefoglaló tanításokat javasolt a világháborúról a VKM-nek. Ennek Imre Sándor által készített szövegében olvashatjuk: „előttünk kétségtelen, hogy... *az annyira óhajtott nemzeti egység, a nemzet közös céljáért való közös munka igazán létre nem jöhet és nem általánosulhat, ha nem igyekszünk kivétel nélkül minden iskolában arra, hogy e nemzet közelebbi múltját és jelenét nemcsak a mai felnőttek, hanem a mai gyermekek is tisztán lássák.* Saját feladataikra nézve lehetőleg egyöntetű és határozott útbaigazítást nyerjenek, annyi ellentétes hatás alatt bizonytalanra lett erkölcsi érzelmeik tisztuljanak; s így a rájuk a szokottnál előbb elkövetkező önálló munkában a mai felnőttek helyére léphessenek. Senkinek sincs hatalmában minden biztosíték arra, hogy a jövő munkáját a most felnövő nemzedék csakugyan jól végezze, de annál súlyosabb kötelességünk megtenni mindent, ami ilyen biztosítéknak látszik.”³¹³

elolvassa – s az egész dolog ártatlan marad. Legméltóbb sorsa, ha a szakkörök nem vesznek róla tudomást”. (RL C/39. Levelezés.) Molnár Oszkár tanítóképző intézeti tanár (később főigazgató) az első kísérleti lélektani tanári tanfolyam hallgatója, aki 1913-ban maga is kismonográfiát írt a gyermektanulmányozásról, s egy időben a társaság választmányának is tagja lett, hasonlóan vélekedett Nagy Lászlóról. Visszaemlékezéseiben: „Amihez hozzányúlt, azon aztán nem lankadó energiával fáradozott. Minden újításért azon melegében lelkesedett és sokszor a szükséges kritika nélkül ítélte meg a dolgokat. Tanárkörökben általában naiv lelkű idealistának tartották és sokan komolytalanoknak tekintették törekvéseit”. A tanfolyamról, melyen Nagy László mellett Ranschburg Pál tanított, így vélekedett: „belekóstoltunk a kísérleti pszichológiába... de célunk felé: hogy hogyan kell majd a lélektant 16–17 éves növendékeinknek kísérletekkel kapcsolatosan tanítani – egy lépést sem tettünk”. Később hozzátette: Nagy László nem volt szakképzett pszichológus, nem állt a lélektan akkori színvonalán. Ő csak lelkes műkedvelő volt...” (201., 203. és 211.) Vö.: Kemény: A pedagógiai tudat, 252.)

³¹¹ Imre: A magyar, 1920, 127.

³¹² Imre: A magyar, 1920, 127. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³¹³ Összefoglaló tanítások a háborúról. *Magyar Pedagógia*, LI. évf. 1917, 292. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Az MPT vezetői úgy vélték, hogy „gondoskodni kell arról, hogy főként a serdülő nemzedék megkapja azokat a felvilágosításokat, amelyekből megértheti ezt a korszakot és felismerheti a jövő alakulásának sejthető irányát. ... A háború hosszúsága nem engedi, hogy befejezéséig várjunk a tananyag kiegészítésével; eseményeinek rendkívüli sokasága arra figyelmeztet, hogy ifjainknak ezekre vonatkozó ismereteit rendeznünk kell; a háborús élet sokféle mozzanata azt parancsolja, hogy ezek között az eligazodást megkönnyítsük”.³¹⁴ A minisztérium hozzájárult az erre vonatkozó tanítások „vezérfonalának” elkészítéséhez.³¹⁵

Az elkészült kötet előszava hangsúlyozta az iskolák felelősségét e tanításokkal kapcsolatban. „A jelen története vonul be ezekkel a tanításokkal az iskolákba. Nagy feladatot kell ott teljesítenie. *A nemzet sorsa ugyanis nem a harctereken dől el véglegesen, hanem az életben maradó lelkekben.* Ezért szükséges, hogy a közvetlenül előttünk álló feladatok megértésére megvessük az alapot, lehetően tisztává tegyük az új nemzedék látását. *A sokféle iskolában szétszórt ifjúságot közös gondolatokra kell vezetnünk, közös elhatározások felé megindítanunk.* Ez a kötet ezért keletkezett” – írta Imre Sándor 1917. március 24-én.³¹⁶

A témát sokoldalúan megközelítő vállalkozáshoz heterogén szakembergárdát sikerült megnyernie. A tartalomjegyzék fejezetcímeinek és szerzőinek felsorolása némi képet adhat a „*Világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára*” címmel – az MPT megbízásából Imre Sándor szervezésével, szerkesztésével és szerzői közreműködésével – két kiadást is megélt kötet jellegeről:

- I. A háború világtörténeti előzményei (írta: Balanyi György kegyesrendi főgimnáziumi tanár)
- II. A hadi események (írta: Pilch Jenő m. kir. honvédelezredes)
- III. Hazánk belső története 1914–1916. (írta: Márki Sándor egyetemi tanár)
- IV. A hadviselő államok földrajza (írta: Littke Aurél állami polgári iskolai tanítóképzőintézet tanár)
- V. A háború és a gazdasági élet (írta: Rácz Gyula a székesfővárosi Statisztikai Hivatal titkára)
- VI. Közművelődés (írta: Kemény Ferenc állami reáliskolai igazgató)
- VII. Társadalom (írta: Kemény Ferenc)
- VIII. A közegészségügy és a háború (összeállította Imre Sándor, állami polgári iskolai tanítóképzőintézet tanár, egyetemi magántanár)
- IX. Közérkölciség és a háború (írta: Imre Sándor)
- X. Elmékedések a jövőről. (írta: Angyal Dávid egyetemi tanár)
- XI. A háborús kérdések iskolai feldolgozása. Szempontok. (írta: Imre Sándor).³¹⁷

Imre Sándor társadalmi-művelődéspolitikai szerepvállalásának motívumait kereső munkánk szempontjából az általa készített fejezetek közül a „*közérkölciség és a háború*” című érdemel figyelmet, annál inkább, mivel annak (és csakis annak) teljes szövegét vállalhatónak találta évtizedek múltán is.³¹⁸ A téma tárgyalásának szükségességét így foglalta össze: „*Erkölcsei kérdések fejtegetése szükséges azért, hogy tisztultabb felfogást alapozzunk meg az új nemzedékben az egyén kötelességei, az egyéni érdek és a közhaszon viszonya tekintetében.* Felemelő és elkésztő jelenések egész sora követeli, hogy ezeket az erkölcsi nevelés érdekében felhasználjuk”.³¹⁹

³¹⁴ Imre Sándor szerk. *Világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára.* Franklin Társulat, Budapest, 1917, III–IV. Emellett az MPT felhívást intézet a „nemzet nevelőihez”. (RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek a mai idők követelményeire való alkalmazására, 6.)

³¹⁵ Jankovich Béla miniszter 15278–1915., és 8706–1916. évi VKM rendeleteivel. (Imre szerk. *Világháború, V.*)

³¹⁶ Imre szerk. *Világháború, VI.* (Kiemelés tőlem – D. P.)

³¹⁷ Imre szerk. *Világháború, 246–248.*

³¹⁸ *Háborús élet, 89–102.*

³¹⁹ Imre szerk. *Világháború, V.* (Kiemelés tőlem – D. P.)

Az erkölcs alakulásának vizsgálatát két szempontból látta célszerűnek: „milyennek mutatott, és milyenné tett bennünket” a háború.³²⁰ Akár az egyéni, akár „a közerkölcsiséget” vizsgáljuk, tudni kell, hogy a háború hatása ezekre „nem egységes és nem állandó”.

A háború elején úgy tűnt, hogy „a háború megnemesítette az embereket, eltüntette az önzést, uralkodóvá tette az összetartás érzelmét és a kölcsönös segítség hajlandóságát, ... de csakhamar kiderült, hogy ez a látszat nem mutatta a teljes valóságot”. Ám – tette hozzá – azt sem szabad elfogadnunk, amit „sokan sötéten hirdettek, hogy nincs erkölcs, mindenütt csak feneketlen önzés és gazság látszik, a háború... csak fokozta az emberi hitványságot”. Nem szabad általánosítani, hiszen csak a körülmények, szereplők, helyzetek konkrét számbavételével juthatunk reális képhez.³²¹

A háború kitörésekor „egyszerre rohant meg bennünket hazánk és személyes életünk veszedelmének gondolata, a nyugalomkért, a javainkért való aggodalom. Összeütköztek különböző érzelmek, és ellentétesnek tetsző kötelességek (az emberpusztítástól való irtózás és békés hajlandóság, meg az önfenntartás és honvédelem ösztönétől táplált lelkesedés; a hazafiúi, meg a fiúi, férji, apai kötelességek). Háttérbe szorult minden, ami lelkünket addig eltöltötte, s a jövő bizonytalanságának erőltető érzése vált bennünk uralkodóvá. Szétmállottak terveink.

Helytelennek tűnt fel életünk feladatairól és a világról, a művelődés hatásáról és az emberi élet becseről való felfogásunk. *Úgy láttuk másféle mértékkel kell ezután mérnünk az emberek értékét* (addig a szellemi erőt, a békés polgári munkát, a tudományos tevékenységet tartottuk elsőnek, s akkor mindezt egyszerre elhomályosította a testi erő, a harci vitézség, a katonai tevékenység), és hajlandók voltunk hiábavalónak, céltalannak, játéknak nézni mindent, ami a harccal nem volt közvetlen összefüggésben. ...

A háború nyomasztó kétségeket támasztott azokban, akiknek hívő lelke, a vallás parancsa (»ne ölj!«) ellen való vétséget látott benne. Mély keserűséget ébresztett azokban, akik nem tudták meg-egyeztetni a művelődés nemesítő erejében való bizalmukkal, meg akik politikai eszményeikkel ellentétesnek tartották. Általában mindazokban, akiknek emberi érzése fellázadt az emberi életnek tervszerű és erőszakos kioltása ellen” – írta személyes drámáját és a pedagógusok, értelmiségiek kétségeit megjelenítve Imre Sándor.³²²

E tragikus ellentmondásokkal terhelt helyzetben a hadviselő felek kölcsönösen ellenfeleikre hátrították a háború kirobbantásának felelősségét. Igyekeztek úgy beállítani, hogy ők csak az önvédelmi kényszer hatására cselekedtek: „a megtámadott részéről... a háború kötelesség önmaga, a nemzet iránt, tehát jogos, igazságos, szent ügy”. Idővel „a háborús életnek számtalan körülménye megértette azt is, hogy *ebben a rettenetes küzdelemben az egyén és a közösség (a nemzet) érdeke egybeesik, a honvédelem egyszersmind önvédelem, a fegyveres harc elől való kitérés ebben az esetben a nemzet számára nem a békét, hanem a tönkrementést jelentette volna*”.³²³

Ebben a helyzetben Imre Sándor úgy vélte, hogy félre kell tenni, a háborúval kapcsolatos cáfolhatatlan erkölcsi fenntartásokat, és a ki robbantotta ki kérdését. „Az egyén számára ugyanis a háború: adott helyzet, az ebben való elhelyezkedés kényszerűség”. Megmaradásunk, vagy pusztulásunk a tét, ezért „*tulajdonságaink, cselekedeteink mértéke ma kétségtelenül: a köz java.* ... Egyesek értékét ma azon mérjük: mennyire állítja az illető vagyont, tudását, életét a köz szolgálá-

³²⁰ Imre: Háborús élet, 89.

³²¹ Imre: Háborús élet, 90–91.

³²² Imre: Háborús élet, 91–92. (Kiemelések tőlem – D. P.)

³²³ Imre: Háborús élet, 92. (Kiemelés tőlem – D. P.) 1920. január 20-án Imre Sándor erről azt írta, hogy helyettes államtitkári kinevezését támadások kísérték. „A radikálisok azonnal vázolni akarták dolgozataimmal, hogy »háborús uszító« voltam, (ami ugyan nem igaz, de igenis a háborúban való kitartás híve voltam (lásd a Világháború kötetem 216. lapját).” (BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándor rágalmazási sajtópert kezdeményező beadványában, 14. old.)

latába. A közjó ellen való vétéseket ma nagyobb bűnnek tartjuk, mint a háború előtt... Szigorúban ítélünk arról, hogy mi tartozik az egyéni szabadság körébe, természetesnek találjuk, hogy a szabadság ma korlátok közé szorul”, mert az egyéni önzés veszélyes másokra, a közre.³²⁴

Imre Sándor hangsúlyozta: „ma különösen az olyan emberi jellemvonást és cselekedetet tartjuk jónak, amely a haza biztonságát növeli, védelmét erősíti, a nemzet erejét (az anyagi és erkölcsi erőt) gyarapítja, a nemzet tagjai közötti egyetértést, összetartást, kölcsönös bizalmat, s a küzdelem folyamán a kitartást fokozza”. Ezért *pozitív értékek: a nemzeti összetartozás, a hazaszeretet érzése, a közért érzett felelősség, bizalom, hűség, kötelességérzés, bátorság, áldozatkészség, önfeláldozás stb. Ellenben „elszomorítók”: a széthúzás, a bizalmatlanság, a kishitűség, a csüggedés, a katonai szolgálat alól való kibújás, a gyávaság, a felelősség áthárítása, a hűtlenség, az árulás, a nyereszkesedés stb.*³²⁵

Márpedig a háború elhúzódásával, az életkörülmények romlásával, élelmiszer-, áru-, fűtőanyag-hiánnyal, a háború okozta menekülési kényszerrel, népességmozgással, a férfiak frontra kerülésével, sebesülésével, fogságba esésével, elestével, a családok nagyon nehéz helyzetbe kerültek. Az itthon maradtakra, hadiipari munkásokra, alkalmatlanokra, idősekre, nőkre, serdülő gyermekekre szakadt a kieső munkaerő pótlása, s a családok fenntartásának terhe. E körülmények egyfelől értékes emberi tulajdonságokat hoztak felszínre, fejlesztettek (kitartás, összetartás, szolidaritás, tákarékosság, felelősség), másfelől a változó körülmények különbözőképpen érintették a fronton és itthon lévőket, az egyes régiókat, településeket, társadalmi csoportokat, családokat, eladókat és vásárlókat stb.

Ezen változások ellentmondásos tapasztalattal jártak az ifjú nemzedék számára. A többség takarékosra, többletmunkára kényszerült, miközben kevesek fényűző, pazarló magatartását láthaták. Önfeláldozás és mindenben átgázoló, mások életét, a szabályokat, értékeket semmibe vevő, az egyéni haszonszerzést mindenekfelett hajszoló magatartással, az erőszakos fellépések számának növekedésével találkozhattak lépten-nyomon (árdrágítás, feketézés, hadiszállítók visszaélései, a katonai szolgálat bliccelése,³²⁶ önbíraskodás stb.). Ehhez járult az iskolák, pedagógusok, köztisztviselők, közalkalmazottak helyzetének változása/romlása.³²⁷

Imre Sándor a háborús körülmények, a szülők frontszolgálata, leterheltsége következtében nagy veszélyben látta a gyermekeket, serdülőket. Ezért már minisztériumi külső munkatársi munkája kezdetén, 1916-ban felvetette a népiskolai ügyosztály vezetőjének, hogy jó lenne, ha a miniszter nemcsak „a szederlevélszedésre”, s egyéb praktikus feladatokra hívná fel a figyelmet, hanem erre a súlyos problémára is.

Jankovich Béla miniszter késznek mutatkozott erre, s felhatalmazta őt egy „*A tanítókhöz*” intézendő miniszteri felhívás megszövegezésére. December 28-án készült el a szöveg, melyet a miniszter változtatás nélkül kiadott. Ebben felhívta a pedagógusok figyelmét az ifjúság körülményeinek változására, s kérte őket, hogy próbáljanak, amennyire ez lehetséges az iskolán kívül is hatni a gyermekekre, serdülőkre. „A tanítók tudják legjobban: mennyire elhagyatott a gyermek sok helyen. Ők érzik ennek káros hatását nem egy tekintetben, s legjobban értik is ennek az állapotnak a gyermekekre és a közre nézve veszedelmes voltát. Nem szabad szemet hunynunk az előtt, hogy az eldur-

³²⁴ Imre: Háborús élet, 93. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³²⁵ Imre: Háborús élet, 93–94.

³²⁶ 1916–1917-ben ez a felsorolás a korabeli közbeszédben kódoltan a zsidókra utalt. Lásd ehhez pl. Bihari: Lövészárkok, 122–164.

³²⁷ Imre: Háborús élet, 94–97. Lásd ehhez pl. Berend-Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság, 1572–165.*; Bihari: Lövészárkok, 94–164.; Hatos: „Legyen béke már, 79–90.

vulás jelenségeit észleljük mindenfelé. Különösen a serdülőknél jelentkezik ez a szennyes beszédben, kíméletlen magatartásban, lelketlenségben, sokszor bűnös cselekedetekben”.³²⁸ *Állítsák a nevelést az iskolai munka fókuszába, s a helyi társadalommal, hatóságokkal összefogva próbáljanak gátat vetni e káros tendenciáknak*, kérte – Imre Sándor megfogalmazásában – a miniszter.³²⁹

Nehéz dolguk lehetett ezzel a pedagógusoknak. A háború folyamán ugyanis sokakban az az általános benyomás alakult ki, hogy a méltányosságnak, jogosságnak, igazságnak „csak egy mértéke van: az érdek, s az igazság győzelmét csak az várhatja, akinek... nagyobb az ereje. Ezt a felfogást nem szabad engedni, hogy megerősödjék és általánossá váljék. Csalók leleplezésében és megbüntetésében igazságszolgáltatást kell látni, s ki kell fejleszteni magunkban és másokban azt a meggyőződést, hogy az igazságot folytonosan keresni, érette küzdeni kell, mert sokszor... nem könnyű felismerni, ezért nehezen győz, gyakran alulmarad egy időre, tehát emberi érdek, hogy mindenki teljes erejével törekedjék feléje. ...

[C]sakhogy minden nép, minden ember a maga álláspontjáról nézi és keresi az igazságot. A háború felismerteti az érdekek különbségét, s ezzel együtt az igazság megítélésében levő különbségeket is megérteti. Ennek aztán az lehet a következése, hogy az egyes emberek és népek jobban megértik egymást, mert meglátják egymás törekvéseinek okait, az ellentétes törekvések forrásait. Ebből lassanként közeledés, békésebb együttélés származhat” – remélte/reméltette törhetetlen pedagógiai optimizmussal, hívó reménységgel, (naivitással?) 1917-ben is Imre Sándor.³³⁰

Márpedig a háború szörnyűségei sokak hitét megrendítették az isteni világrendben, Isten jóságában, mindenhatóságában. Mások számára a vigasz, a remény forrását jelentette az Istenbe vetett hit: „a veszedelmek elmúlását, a balsors jobbrafordulását” remélték tőle. „Vezérfonalában” Imre Sándor „a mély és igaz vallásos hit erkölcsi erejét” hangsúlyozta a közerkölcs alakulására.

Majd arról írt, hogy a pedagógusoknak számolniuk kell azzal is, hogy a háború által miként érintett közegben (régióban, népben, tájban, településben, társadalmi csoportban stb.) tevékenykednek.³³¹ Ügyelniük kell arra, hogy a katonai erények mellett kellő figyelemmel legyenek a hátszínházi munka értékére, jelentőségére is.³³²

Majd Imre Sándor kitért „a nemzeti érzés és az emberszeretet” kollíziójára a Nagy Háborúban. „Nem szabad csodálkoznunk azon, hogy annyira fellobbant – legalább némely ellenségünk iránt – a gyűlölet, annyiszor tört ki belőlünk a káröröm (egy-egy nagy vereségük hírére), vagy az irigység, a bosszúvágy, s némely más annyira emberi, de annyira alantas indulat.³³³ Életünket, családkat, javainkat, nemzetünket féltjük tőlük. De ha az igazságra törekszünk, megtaláljuk nemcsak

³²⁸ A „gyermekzüllöttség” budapesti adatairól Becsey Antal 1919. december 3-án közölte: „Budapesten a gyermekzüllöttség a háború alatt ijesztő arányokat öltött. ... Míg 1913-ban körülbelül 4000 volt azoknak a kriminális eseteknek a száma melyek a gyermekbíróóság elé kerültek, addig 1917-ben Budapesten és közvetlen környékén több, mint 14 000 volt a fiatalkorú bűnösök száma, akik felett a fiatalkorúak bírósága kénytelen volt ítélezni. ... Privát beszélgetésekben hallottam a különböző karitatív intézmények vezetőitől, hogy nem 14–20, hanem 80–100 ezerre tehető a felügyelet nélkül ödöngő gyermekek száma.” (Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának folytatólag 1920. évi december 2-án és 3-án tartott rendes közgyűlése. *Fővárosi Közlöny*, XXXI. évf. 40. sz. 998.)

³²⁹ RL. C/39. 21. cs. „A tanítókhöz” c. felhívás nyomdai kefelenyomatában.

³³⁰ Imre: Háborús élet, 98. (Kiemelések tőlem – D. P.)

³³¹ Az ilyen irányú kérdésfelvetésekkel a MPT nem állt egyedül. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság Nagy László vezetésével kérdőívsorozatot dolgozott ki melyek révén „a nép felfogását” kívánták vizsgálni a háborúról. „A valamennyi iskola számára készült” kérdőívek firtatták, „a háború hatását az iskolára”, s azt, hogy „mit tett az iskola tantestülete a háborúval kapcsolatban”? „Hogyan készíthető elő az ifjúság a bekövetkezendő katonai szolgálatra”? Stb. (MNL OL P 1659. 8. t.) Fekete József tanítóképzőintézet tanár – Imre Sándor egykori tanítványa – 1917 tavaszán egy mesterének küldött felméréstervezetben egyebek között felvette „A nép a háború tükrében” témát, mert ez „soha vissza nem térő alkalom a nép igazi természetébe való tekintéshez!” (RL C/39. Levelezés)

³³² Imre: Háborús élet, 97–100.

³³³ Sajnos maradt ezekből a háború után is. (Lásd ehhez pl. Katona Csaba: Az erőszak traumája – A háborús erőszak utóhatása. In: *Háborús hétköznapok V. Tanulmánykötet*. 127–141.)

az elválasztó, hanem az érintkező pontokat is. Például azt, hogy az egyesek ott is ugyanúgy érznek családjuk, nemzetük iránt, mint mi a magunké iránt, s úgy néznek ránk, mint mi rájuk, az igazságot keresik ők is, mi is azt szolgáljuk.

Rájövünk, hogy az ellenség lebecsülése, rágalmazása kölcsönös: nemcsak ők vétének ellenünk, hanem bizony hibázunk mi is. Ezen az úton eljutunk oda, hogy a hadifoglyokkal emberségesen bánjunk, a köztünk rekedt idegenekkel ellenség voltukat ne érezzük. A háborút igazán kényszerűségnek érezzük, s ne gyűlölködjünk, habár érezzük, hogy mások bennünket gyűlölnék. Ez a magasabb rendű emberi felfogás visszaadja lelkünknek a háború kitörésekor megingott egyensúlyát: ismét úgy érezzük, hogy nemzeti érzésünk nem eltaszít más nemzetektől, hanem testvérként hozzájuk fűz, s hogy a magunk megtartására, kifejlesztésére való törekvésünk nem akar ártani senkinek. Vagyis megerősödik bennünk a béke, a nyugalom, a biztonság vágya, s igyekszünk igazságosnak lenni ellenfeleink iránt is. ...

[N]em gyűlölködjünk, másnak kárát nem akarjuk, nem szeretünk pusztítani, nem tartjuk emberhez méltónak az öldöklést, ... de bármint szeretjük, óhajtuk is a békét készek vagyunk harcolni, védeni magunkat és a mieinket. Békés munka, amíg csak lehet becsülettel; háború, ha másképp nem lehet! Ez a háború ezt a felfogást – mondhatjuk – általánossá tette, ezzel növelte az életben maradtak erkölcsi értékét, s fokozza a jobb jövőre való sóvárgást és akaratot” – vélte Imre Sándor,³³⁴ majd pedagógus társaihoz fordult.

„A tárgyas megismerés becsületes szándéka megóv az álmodozástól is, a kétségbeeséstől is és tettekre serkent... *Akarni kell a javulást*”, tenni érte, s nem félrehúzódni. „*[G]ondoskodjunk magunk és mások munkaképességéről, az egészségről, gyermekek megmaradásáról és kifejlődéséről; igyekezzünk egyetértésre és kölcsönös támogatásra, segítsünk elhárítani ennek akadályait, hogy az erre való benső kötelezettséget mindenki átérezhesse. ...[S]enki se mondjon le a jobb jövőről, azért, mert ma sok rosszat, szenvedést, erkölcsi romlást lát.* E három szörnyű év tapasztalatából vonjuk le azt a tanulságot, hogy még, aki erős, annak is szakadatlanul építenie, készülnie kell, s hogy kivált az emberek erkölcsi minősége szakadatlanul alakul: ami most jó, elromolhat, s ami e percben elszomorít, jóra fordulhat. Akarjuk tehát, hogy ez az átalakulás kedvező legyen! A háború erkölcsi hatásának meggondolása így vezethet a nemzet erkölcsi erejének gyarapodására” – győzködte pedagógus kollégáit,³³⁵ s érezhetően saját magát is Imre Sándor, majd a könyv utolsó fejezetében iskolanemenkénti útmutatást adott a háború témája feldolgozásának mikéntjére.

A kötet befejező gondolataként Imre Sándor hangsúlyozta: akár újabb harc, akár békés munka vár az országra, a háborús korszak hatása jelentős lesz. Kétségtelennek tartotta, hogy az iskolák jelentős szerepet játszhatnak e „hatás irányításában”. Ezért minél több iskola csatlakozik e kezdeményezéshez, annál nagyobb esély lehet arra, hogy tudatosodjon a diákokban, a nemzetért érzett felelősségük. Eötvös József szavait idézte: „az emberiség sorsa ugyan az Isten kezében van, de az egyes nemzeteké önmagukéban». ... Ezt a felfogást kell az új nemzedékbe beoltani”³³⁶

E „vezérfonal” használatát Jankovich Béla miniszter 1917. március 31-én, a VKM 2293/1917. eln. számú rendeletével engedélyezte (nem előírta) a tanfelügyelőségek, tankerületi és felső kereskedelmi főigazgatóságok, a budapesti tanárképző intézet számára, amennyiben ezt a tanári testületek kezdeményezik. Az iskolák a világháború témáját – az MPT javaslatától eltérően nem kötelező, hanem fakultatív módon, maximum 12 órában – a tanítási időbe illeszthették, s a „*Világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára*” c. kötetet megvásárolhatták.³³⁷

³³⁴ Imre: Háborús élet, 101. (Kiemelések tőlem – D. P.)

³³⁵ Imre: Háborús élet, 93.

³³⁶ Imre: Háborús élet, 69.

³³⁷ Összefoglaló tanítások, 295–296.

Külön tanulmányt igényelne a részletesen bemutatott fejezetben Imre Sándor által használt fogalmak, megközelítés, történeti-eszmetörténeti szociálpszichológiai kontextus elemzése. A későbbiekben teszünk majd néhány reflexiót ezekkel kapcsolatban. Most azonban elégedjünk meg azzal, hogy *lényeges pontjaiban felidézttük Imre Sándor akkori lelkiállapotát, útkereséseit, s kollégáinak adott tanácsait élénk táró fontos dokumentumot*, mely bizonyára több ponton a VKM lektorai kívánságainak megfelelő módosításokat is magában foglalt. Ha kompromisszumok árán is, az MPT, s Imre Sándor e kötet révén elérte, hogy a diákok – az erre vállalkozó iskolákban – az addig csak a kiegyezésig előre haladó, így az akkori történéseket figyelmen kívül hagyó történelemtanítás ellenére némi segítséget kaphassanak napjaik történetének értelmezéséhez. Ily módon Imre Sándornak e kezdeményezése – ha korlátozott körben is – némi eredményre vezethetett.³³⁸

További kutatást igényel, hogy vajon mennyire széles körben került sor e „vezérfonal” alkalmazására. Imre Sándor a Magyar Pedagógia 1917. évi utolsó számában arról számolt be, hogy az MPT Könyvtárának I. köteteként megjelent munkáról egy sor magyar- és németországi újság, folyóirat hírt, ismertetést adott.³³⁹ E hírverés és az oktatásirányítási szervek aktivitásának hatására a kötet első kiadása gyorsan elfogyott, s felhasználásra került. A kiadó, amint lehetett, 1918-ban megjelentette a második kiadást is. Emellett Imre Sándor jelezte, hogy elkezdtek az 1916 őszét követő háborús történések feldolgozását, melyben – egy pótfüzet formájában – a háború végéig kívánták feldolgozni az eseményeket.³⁴⁰

A közép fokú iskolákban ennek kapcsán történtek példajaként említhető, hogy a VKM 2293/1917. eln. számú rendeletére hivatkozva a budapesti tanfelügyelő 2020/1917. számú intézkedésével beszámolólt várt a budai állami tanítóképzőtől „A világháború” című könyv alapján tartandó 12 előadásról. A képző tantestülete, 1917. május 7-i rendkívüli tanári értekezletén döntött arról, hogy – szigorúan a „vezérfonalat” követve – a tantestületből ki, melyik témát adja elő. „A közerkölciség és háború” témáját a hitoktatókra bízta.³⁴¹ Az előadásokat nemcsak megtartották, hanem a következő tanévben újabb előadásokkal ki is egészítették.³⁴² A tanév végén megelégedéssel konstatálták: a „vezérfonal társadalmi mozgalmakban való részvételre” való felszólítása sem maradt hatástalanul: növendékeik „felekezeti különbség nélkül... munkálkodtak a hadikórházakban stb. tartott előadásokon”.³⁴³

A hazai és nemzetközi pedagógiai, pszichológiai irodalmat nagy figyelemmel, éles szemmel kísérő Kornis Gyula egyetemi tanár, akadémikus 1917. június 24-én köszönte meg Imre Sándornak a kötet tiszteletpéldányának megküldését. „Mikor megjelent azonnal megvettem, s áttanulmányoztam. Még ilyen, a bürokratizmus ostobaságain és cselszövésein keresztülment formában is háborús irodalmunk legkiválóbb terméke, sok becsületes fáradozásod szép gyümölcse”.³⁴⁴

³³⁸ Egy 1918. február 25-i, Apponyi Albert miniszternek benyújtott tervezetében Imre Sándor.

³³⁹ Világ, 1917. 05. 05.; Alkotmány 05. 12.; Pesti Napló, 05. 13.; Országos Középpiskolai Tanáregyesületi Közlöny, májusi és júniusi számai; Néptanítók Lapja, 19. sz., Család és Iskola, 5. sz.; Új Nemzedék, 05. 27.; Polgáriskolai Közlöny, 06. 01.; Magyar Középpiskola, 3. sz.; A Gyermek, 5–6. sz.; A Cél júliusi sz.; Magyar Tanítóképző, szeptember–októberi sz.; Népművelők Lapja, 15–16. sz.; Népművelés, szeptember–októberi sz.; a németországi Lehrproben und Lehrgänge, 1917. 4. sz.; Zeitungsdienst des deutschen Lehrervereins, 08. 08. (Magyar Pedagógia, 26. évf. 1917, 587.)

³⁴⁰ Uo. Egy 1918. február 25-i, Apponyi Albert miniszternek benyújtott tervezetében Imre Sándor még kilátásba helyezte nyárra a pótfüzet megjelenését, „kiegészítve a nemzeti (állampolgári) tudatosság fejlesztését célzó új fejezetekkel, s a legutóbbi időkig követve az eseményeket”. A margóra utóbb ráírta: „elmaradt, mert igazgató lettem”. (RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népművelésnek, 5.)

³⁴¹ BFL VIII. 130. a. 21. 1917. május 7-i jegyzőkönyvben.

³⁴² BFL VIII. 130. a. 21. 1917. november 14-i jegyzőkönyvben.

³⁴³ BFL VIII. 130. a. 21. 1918. június 18-i jegyzőkönyvben.

³⁴⁴ RL C/39. Levelezés. (Kiemelés tőlem – D. P.) Levelében emellett Kornis Gyula megjegyezte: „Sajnos, a közoktatásügyi kormányzat vezető állásait ismét kiérdemesült politikusok, tótjánosok, és a közoktatásügyhöz nem értő, dilettáns nagyjánosok [mindkettő: így szerepel a levélben – D. P.] foglalták el. A zsidó demokratizmus előtolakodása sem biztat reménnyel a nemzeti közművelődésügy kialakításában.” Majd kellemes vakációt kívánva, levelét így zárta: „meleg barátsággal köszönt igaz híved Kornis Gyula”. (RL C/39. Levelezés. Kiemelés tőlem – D. P.)

A professzor levelezésének egy részét ismerve, túlzás nélkül megállapítható: Kornis Gyula az akkoriban kötelező udvariasság mellett sem fogalmazott volna ilyen felsőfokon, ha a korabeli mezőnyt ismerve, nem találja elismerésre érdemesnek a munkát.

Imre Sándor örülhetett a tekintélyes professzor magállapításának, s 1918. február 25-én, egy Apponyi Albert miniszternek benyújtott tervezetében maga is hangsúlyozta, hogy ezeknek a tanári karok kezdeményezésétől függő fakultatív kurzusoknak „volt is kedvező hatása. Ennél azonban a tanítókra és az új nemzedékre nézve sokkal többet lehet elvárni a kötelezéstől. ... [F]őként az V–VI. osztályban célszerű volna a jelen nagy kérdéseiről »A világháború« c. vezérfonalban tervezett alakban, külön összefoglaló órákat is tartani mindaddig, amíg a rendkívüli viszonyokat a békés rend fel nem váltja”.³⁴⁵

Évtizedek múltán, 1942. augusztus 23-án – egy újabb világháború idején – Imre Sándor újra kiadta az Nagy Háború idején született írásainak jelentős részét. A „Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés” címmel megjelent kötet előszavában visszatekintett az 1914–1918 közötti időszakra, megfogalmazva az akkori indítékait.

Írásaim megmutatják „hogyan igyekeztem gondozni nemzetünk lelki erejét a háború alatt tanítók lelkiületének állandó alakítása útján, miként szerettem volna értékesíteni nevelésünkben a háborús élményeket, előkészíteni a békés átmenetet, már az első hónaptól kezdve, s hogyan láttam a nemzet sorsa és a nevelésügy kapcsolatát.”³⁴⁶

2. A békére való felkészülés nevelésügyi kérdései – külső munkatársként a VKM-ben

Imre Sándor már az MPT 1914. október 18-i ülésén hangsúlyozta: „A közélet minden terén *arra van szükség, hogy akik itthon maradtak, igyekezzenek előkészülni a béke idejére*. Az ugyanis nem lehet a régi életnek egyszerű folytatása; e nagy rázkódás tanulságait fel kell használnunk a külső és belső politikában, s társadalmi és magánéletünknek minden vonatkozásában. Még nem tudjuk ugyan, milyenek lesznek a háború utáni körülményeink, de azt már látjuk, hogy közvetlen feladataink megváltoznak”.³⁴⁷

„Már most elő kell készíteni a tervet, hogy a béke idején a törvényhozás nyomában megalkothassa a nemzet helyzetének megfelelő, életösztöneiből fakadó, jövőjének biztosítását célzó köznevelési szervezetet. E tervet azonban nem lehet megcsinálni anélkül, hogy a nevelésnek a közélet minden más ágával való kapcsolatát meg ne lássuk, és a közigazgatás, a közgazdaság, a közegészségügy újjászervezésébe is bele ne vigyük az emberek javításának, a nép minden részére való hatásnak a szándékát, azaz: a nevelés gondolatát. Csak figyeljük meg: mi következett abból, hogy ez a gondolat intézményeinkben és hivatalnokainkban olyan kevésbé érvényesült. A hasonlítás alapjául szolgálhatnak azok a bíróságok, amelyekben már él a nevelés egyetemes kötelességének tudata.”³⁴⁸

Imre Sándor a háború alatt is a társadalom, az állam különböző szereplőinek, rétegeinek, intézményeinek fokozott és szoros együttműködését szorgalmazta. Azt remélte, hogy az addig rendkívül megosztott, ám a háború elején összezární látszó, nemzetiségileg, felekezetiileg, szociálisan tagolt magyar társadalom talán fogékonyabb lehet a „Nemzetnevelés” című munkájában, s azóta többször kifejtett gondolatai iránt.

³⁴⁵ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 5.

³⁴⁶ Imre: Háborús élet, 5.

³⁴⁷ Imre: Köznevelésünk, 83. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁴⁸ Imre: Köznevelésünk, 88. (Kiemelés tőlem – D. P.)

2.1. A köznevelés egysége és a nemzeti egység

Az Országos Pedagógiai Könyvtárban és Tanszermúzeumban „*A háború és az iskola*” címmel rendezett előadásorozat³⁴⁹ egyik közreműködőjeként sem „a háborús pedagógiáról” beszélt 1915. március 19-én.

„*A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység*” című előadásában Imre Sándor már ennek a reménynek és bírósági tapasztalatnak a jegyében fejtegette, hogy *milyen tényezők, szervezetek befolyásolják a nemzeti felelősségérzet, a közös gondolkodás kialakulását:*

„Ezek maguk is sokfélék:

A hivatásos, a nemzetnek felelős nevelők:

- az általánosan művelő intézmények (kisdedóvó, elemi iskola, polgári iskola, középiskola, felső leányiskola);
- a tudományos tanulmányozás helyei s az ún. főiskolai pályákra előkészítő intézmények (egyetem, műegyetem, más főiskolák);
- mindenféle szakiskolák,³⁵⁰
- az ún. szabadoktatás és általában a továbbképzés intézményei.

A maguknak felelős nevelők: az egyházak.

A közvetlenül nem nevelésre hivatott, a nevelés szempontjából felelőtlen nevelők:

- az igazságszolgáltatás (az egész és nem csupán a fiatakorúak bírósága);
- a közigazgatás (minden ága, különösen a közrend fenntartása, a jegyzői intézmény, a közegészségügyi közigazgatás);
- a katonaság (katonaiskolák, az általános hadkötelezettség, fegyvergyakorlatok).

Bőven lehetne még szaporítani ezt a felsorolást, ide véve pl. a postát, a közlekedés intézményeit, de *ennyi is jelzi: mit kell érteni köznevelésen.*

Ezek a tényezők ma korántsem nevelnek mind tudatosan, még kevésbé egységesen. De mégis... ezek valamennyien nevelik az ország lakosságát, s részesek ennek erkölcsi minőségében, munkaképességében, nemzeti tudatosságának gyengeségében. Közöttük nemcsak különbségek, hanem ellentétek is csöstell vannak. ... [V]ilágos tehát, hogy *a sokféle munkában belső egységet máról holnapra nem teremthetünk. De neki fogunk nagyon szükséges. ... Az út azonban addig nagyon hosszú, mert sok akadály van.*

Erősek pl. a társadalmi és felekezeti ellentétek. ... Nekünk, ha nemzeti egységről beszélünk, nem lehet csak a magyarság egységére gondolnunk, mert itt nem vagyunk magunk. S az országban lévő vezető helyzetünk miatt a magyar nevelés egységén nem szabad csak a magyarság nevelését értenünk, hanem *valamennyiünk lelki egységét kell óhajtánunk és munkálnunk.* Ez nemcsak azért nehéz, mert az ilyen belső egyesülés útjait mindkét oldalról igen kevesen keresik, hanem kiváltképp azért, mert... a magunk sajátos nevelési feladatait könnyen szem elől tévesztjük.”³⁵¹

Márpedig – ahogy már 1912-ben – hangsúlyozta: a magyarság a maga érdekeiről le nem mondhat. Csak „*az egész köznevelésre való tekintet lehet értékes, csak a határozott alapú művelődéspolitikai,*

³⁴⁹ Az előadás-sorozaton elhangzottakat *A háború és az iskola. Háborús előadások az Országos Pedagógiai Könyvtárban és Tanszermúzeumban.* Franklin Társulat, Budapest, 1915, kötetben is megjelentették. A többi előadók a háború és az állampolgári nevelés, az irodalom, a földrajz, a testnevelés, a pedagógiai munka szervezése, a hazaszeretetre nevelés, az etikai nevelés, valamint a háború és a kisdedóvó témáit dolgozták fel.

³⁵⁰ Imre Sándornak a szakiskolákkal kapcsolatos gondolkodásának alakulásához lásd pl. Imre Sándor: *A gazdasági középiskolák része a köznevelésben.* A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Neveléstudományi Intézetéből. 1. sz. Budapest, 1941, 5–52.; Patyi Gábor: Imre Sándor a gazdasági középiskolákról. In: Ács-Bíró Adrienn – Maisch Patricia – Molnár-Kovács Zsófia szerk. *Iskola a társadalmi térben és időben. IX.* PTE BTK Oktatás és Társadalom Doktori Iskola, Pécs, 2021, 61–67.

³⁵¹ Imre Sándor: *A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység.* Budapest, 1915, 17–19. (Kiemelések tőlem – D. P.)

melyet a nemzetnevelés gondolata irányít. ... Várhatjuk-e ilyen egyértelmű egységes köznevelési törvényjavaslat előterjesztését és remélhetjük-e elfogadását? Sem egyiket, sem másikat. ...[A] politikusok gondolkodásának kellene e szervezés szükséges voltához eljutnia. A pártpolitika ezt megátolja. Az ilyen módon kormányzott nevelés mindig szűkkörű célt szolgál: a hatalmasabb fél érdekeit. Az egyesek fejlődését szabadon nem segítheti elő, mert azokat bizonyos célok szolgálatába akarja állítani. Vagyis a nevelésben így nem nevelői, hanem pártpolitikai cél érvényesül. A neveléstani elvek alkalmazása a köznevelés szervezésében mindig ezen múlt: a meg nem értésen, vagy politikai okból való mellőzésen. És ez baj, mert bár világos, hogy a neveléstani elvek érvényesülése nem cél, hanem eszköz, de olyan, amely nélkül a nemzet teljes kifejlése nem lehetséges.

A nemzet csak az egyesek teljes kifejlődése útján fejlődhet, ezért a nemzeti haladás szabadsága megköveteli, hogy a nevelés kérdéseiben, a pedagógia és politika találkozásában ne a pártpolitikáé legyen a nagyobb erő, hanem a pedagógiai elvek alapján alakuljon ki a művelődési politika és a politikai téren szükséges lépések is eszerint történjenek. E követelmény kitűzésével végződik mindaz, amit a nemzetnevelés szervezése érdekében neveléstani alapon tenni lehet. A belső szervezet kialakítása azonban megint tisztán nevelői feladat. Ma arra van szükség: alakuljon ki valóban a nemzet helyzetének megfelelő művelődési politika, és készüljünk arra, hogy ennek keretében folyhassék majd a népünk minden szükségletét kielégítő nevelés” – zárta „Nemzetnevelés” c. kötetét Imre Sándor.³⁵²

³⁵² Imre: Nemzetnevelés, 227–230. (Kiemelések tőlem – D. P.)

2.2. Első munkái, javaslatai a minisztériumban

1915-ben is úgy vélte: „*a nevelés ügyében ma a művelődéspolitikai feladat a legfőbb*”.³⁵³ Márpedig a művelődéspolitikát nem az egyes iskolákban, még csak nem is akkori munkahelyén, a Pedagógiumban formálták, hanem a VKM-ben. Ezért Imre Sándor nyitottnak mutatkozott, mikor felkérték a minisztériumi munkába való bekapcsolódásra. Felfigyeltek ugyanis az MPT-ben, s a Magyar Pedagógiában előadott elemzéseire, kezdeményezéseire, javaslataira. Jankovich Béla minisztersége és Klebelsberg Kuno közigazgatási államtitkársága idején – egy statisztikai osztály szervezésével, és az 1915-ben szervezett népiskolai pedagógiai osztály (VII/b ügyosztály) feladatkörének kibontakoztatásával – kísérlet történt a minisztériumi munka tudományos és pedagógiai háttérének erősítésére.³⁵⁴

1916 nyarától Imre Sándor – a VKM elemi népoktatás pedagógiai ügyeivel foglalkozó VII/b ügyosztálya határozatlan időre kinevezett állandó külső előadójaként, „pedagógiai ügyekben külső tagjaként”,³⁵⁵ – támogatta ezt a munkát, egészen 1918. november 9-ig. Néhány pedagógiai tárgyú munkát készített: az állampolgári/nemzetnevelésről, az iskolalátogatások pedagógiai szempontú továbbfejlesztéséről, az anya- és gyermekvédelmi ismeretek tanításáról, a többtermelésről,³⁵⁶ a népnevelés korszerű alakításáról.³⁵⁷ Valamennyit az Imre Sándorra oly jellemző igényességgel, rendszerszemlélettel, szélesebb összefüggésekbe ágyazva írta meg/át.

Elsőként, még 1916-ban, a *népiskolák látogatásáról* szóló 1912. évi 100.000 sz. utasítást kellett korszerűsíteni, kiegészíteni.³⁵⁸

„A mostani megpróbáltatás igazolja, hogy a nemzet sorsának nevezetes tényezője a nép minősége. Ennek állandó emelése érdekében *szükséges, hogy az eddiginél nagyobb gondot fordítsunk az ifjúság testi, erkölcsi és értelmi kiművelésére, fejlesszük a népművelés különböző eszközeit, és általában gyarapítsuk a nevelés intézményeinek hatását.* Az iskolát a jövő nagy feladataira kell mindjobban alkalmassá tennünk. E végre különös gondozást kíván az iskola *belső élete* mindazok részéről, akik bármilyen hatáskörben a köznevelés terén működnek.

Minden szervezet csak akkor töltheti be rendeltetését, ha a közös munkára hivatott egymást kiegészítő és segítő szervek tevékenysége bensőleg egybehangzik, *ha a feladat közösségből származó jóakarattal, és az egymás megismerésén alapuló méltánylás kölcsönös megértést és bizalmat teremt közöttük.* Csak így fokozódhat a köznevelés eredménye, az egyes iskolák munkájának az értéke is. Ezen a téren sokat remélek a nagy időket átélő minden rendű tanítótság tudatosságától. Nagy feladat vár az új tanítónemzedéket előkészítő tanító- és tanárképző intézetekre, s mélyreható gondosságot

³⁵³ Imre: A magyar, 1920, 126. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁵⁴ Az államtitkár statisztika iránti érdeklődéséről s a népiskolákkal kapcsolatos terveiről lásd Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1942, 58–59.; 240–243.; Ujváry: „Egy európai, 36.

³⁵⁵ *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára.* XXXVII. évf., 1918. A m. kir. kereskedelemügyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1918, 359. Imre Sándor mellett Quint József a budai állami tanítóképző igazgatója bírt hasonló megbízással.

³⁵⁶ A vallás és közoktatásügyi miniszter 6607., 6608., 6609., 6611. és 6616. sz. 1918. január 8-i rendeletei „a gazdasági ismereteknek az elemi népiskolákban és a tanítóképzőkben való beható oktatása”, s órarendbe iktatása, olvasókönyvek használata, valamint az ehhez szükséges gyakorlóterületek tárgyában, Apponyi Albert aláírásával. (RL C/39. 27. cs. 352–355.; Imre: A magyar, 140–150.; A többtermelésre való nevelés a népiskolában *Néptanítók Lapja*, 54. évf. 4. sz. 1918. január 24. 1–2.; 15–60.)

³⁵⁷ Utóbb, államtitkárként ezen anyagok nagy részét elővette, s némi, a forradalmak tapasztalatait jelző korrekcióval rendeletek, utasítások formájában hasznosította. Erről szólunk a későbbiekben.

³⁵⁸ *Szervezeti szabályzat és utasítás a tanfelügyelőségi iskolalátogatók részére.* Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1912. évi július 16-án 100.000 sz. a. kelt rendeletével. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1912. Lásd ehhez Kelemen Elemér – Setényi János: *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés.* Bárczy István Könyvtár I. k. Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest, 1994, 28–30.

kívánok az állami felügyelet végrehajtó szerveitől is. ... [A]kkor járulhatnak hathatósan a gondjaira bízott intézet belső életének fejlődéséhez, ha... állandóan szem előtt tartják a felügyelet pedagógiai rendeltetését” – hangsúlyozta a miniszteri rendelettervezet szövegező Imre Sándor, hozzátéve, hogy munkájukat „nem elég *tanulmányi* felügyeletnek tekinteni, s nem szabad benne pusztán ellenőrzést látni. ... [A] tanfelügyelőnek eljárásával kell a tanítók és a közönség előtt mindenkor bizonyítania, hogy *a növendékek valláserkölcsi fejlődése és egészségének megóvása, a nemes és egészséges életre való nevelés az államnak, a társadalomnak, a családnak, egyénnek az ismeretek szerzéséhez, értelmi fejlődéséhez hasonló érdeke*”.³⁵⁹

Ezt követően, kb. 20 sűrűn kézzel írt oldalon fejtegette a pedagógiai felügyelet célját, előkészületét, lefolytatásának módját, az értékelés szempontjait, s a tanulságok felhasználásának mikéntjét. Az egész munkát áthatotta Imre Sándor komplex megközelítése, törekvése arra, hogy a tanfelügyelők munkájukat a széles értelemben vett oktatási-nevelési tevékenység fejlesztésének elősegítőiként, ne pusztán „felügyelőként”, hanem egy közös célra törekvő csapat tagjaként, a pedagógusok kollegiális partnereként végezzék.³⁶⁰

Neményi Imre h. államtitkár³⁶¹ az elkészült tervezetet „gyönyörűnek” találta, hasonló kidolgozására kérte a polgári iskolák és tanítóképzők tanfelügyelői számára is. Egyben azt is felvetette, hogy jó lenne „egybedolgozni ezt” a készülő *állampolgári nevelésre* vonatkozó tervvel. Az összeolvasztást Imre Sándor „tisztá képtelenségnek” tartotta. Nem is került sor rá, az külön munkaként készült el.³⁶²

A VKM 132.864/1916. október 9. VII/b számú rendeletével – Klebelsberg Kuno adminisztratív államtitkár hozzájárulásával – a népiskolák tantervének módosítása kapcsán kérték fel *az állampolgári nevelésre* vonatkozó javaslat elkészítésére. Az 1917. július 30-án lezárt munka kézzel írt és gépelt változatban is megtalálható a Ráday Levéltárban.³⁶³ Az 53 gépelt oldal terjedelmű, alapos tanulmány elmélyültségével készült – gr. Apponyi Albert miniszter asztalára került – javaslat a népiskolára orientáltan foglalta össze a „Nemzetnevelés” c. könyvében, az 1914. júniusi és más előadásaiban, írásaiban a témáról kifejtett véleményét.

Érdekes új elemként olvashatjuk benne, hogy az „*állampolgári nevelésre*” törekvő mozgalom idővel *pártpolitikai* színezetet nyert: a „nemzetköziség gondolatával”, a nemzeti hagyományokkal és a fennálló állammal szembeni mozgalom ellenében került megfogalmazásra, és „*konzervatív színezetet nyert*, ... igazi értelme elhomályosodott. Innen eredt a második következmény: azok, akikkel szemben az állampolgári nevelés védelmi intézkedésnek készült, ti. a munkások politikai szervezetei teljes bizalmatlansággal minden ilyen törekvésnek ellene szegültek”.³⁶⁴ Majd megismételte a szociális nevelésről,³⁶⁵ a politikai nevelésről általa korábban kifejtetteket, újra leszögezve: mindhárom együtt van a nemzetnevelésben, amely egyben nemzetfejlesztés is. Magában hordja a nevelés

³⁵⁹ RL C/39. 21. cs. A tanfelügyelethez c. kézirat 1. oldalán. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

³⁶⁰ RL C/39. 21. cs. A tanfelügyelethez c. kéziratban

³⁶¹ Neményi Imre (született: Neumann Ignác 1859–1942) a Pedagógium elvégzése után nemzetiségi területeken, majd Újpesten különböző iskolákban tanított (az ottani Világosság páholy főmester-helyettese lett). az iskolák államosítása mellett kampányolt. Majd Csanád megyei tanfelügyelő, s 1896-tól a VKM munkatársa lett. Ott a polgári és elemi iskolai tanítóképzés reformját szorgalmazta. 1917-ben Apponyi Albert helyettes államtitkárrá nevezte ki, majd 1918-ban államtitkárként is tevékenykedett. Miután a kereskedelmi iskolai tanárok egy része mozgalmat indított ellene és a Népszava több cikkével támadta, rövidesen, kényszerűen nyugdíjba vonult. (Bellér Béla: Az 1918/19-es forradalmak közoktatás-politikája. *Századok*, 1979. évf. 185–186.)

³⁶² RL C/39. 21. cs. A tanfelügyelethez c. kézirat mellett, 186.

³⁶³ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban.

³⁶⁴ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 2–3. Lásd ehhez Imre: Nemzetnevelés, 27.; Dévényi: Nemzetnevelés-parafrazisok, 21.

³⁶⁵ Lásd ehhez pl. Pomói Imre: A szocialitás gondolatának jelentkezése Magyarországon a dualista korban. In: Baska – Hegedűs szerk. *Égi iskolák, földi műhelyek*. 263–267.

egyetemes célját, konkrét társadalmi meghatározottságában. „*Olyan emberek kellene, akikben kifejlett a nemzeti (állampolgári) tudatosság, a nemzet közös munkájában való részvételre a képesség és készség*”.³⁶⁶

Márpedig ennek feltételei hiányoznak: „*hazánkban nemzeti egység nincs, még a magyarságban sincs meg az érzelmi egység, nincs meg ennek az ismereti anyagban lévő, leginkább megadható feltétele sem; annál kevésbé érzik az összetartozást magyarok és nem-magyarok. Ennek komoly okai közé tartozik, hogy köznevelésünkben hiányzik minden központi gondolat, nem folytattunk céltudatos nemzeti művelődési politikát, nem törekedtünk következetesen egy irányba: a sokféle alkotórészeknek egységes lélekben összeforrított nemzetté való nevelésére, nem fejlesztettük egymástól elkülönülten működő iskoláinkat közös célt egységesen szolgáló szervezetté, amelynek egyes szervei sajátos módon, de egymást kiegészítve dolgoznának.*”³⁶⁷

A köznevelés célja ugyanis nem lehet más, mint a nemzetté nevelés. Az elemi iskola általa reálisnak ítélt feladatát ezen belül a következőképpen határozta meg: „*Az elemi iskola nem fejtegetheti a nemzetet alkotó részeknek egymáshoz való viszonyát, nem tárgyalhatja a nemzeti jövő nagy kérdéseit, nem tárhatja fel rendszeresen a nemzeti feladatokat, de ráirányíthatja a figyelmet mindezekre, megsejtetheti a szükséges munkák sokféleségét s értékét, s ezzel a gyermek érdeklődését bizonyos mértékig meghatározza.*”

Az elemi iskolát végző gyermek még nem lehet képes semmiféle munkára olyan mértékben, hogy határozott vezetésre ne szorulna. De négy év alatt is megszokhatja elméje a munkán és ennek különböző módjain való gondolkodást. *Megszerezheti a szeme és a keze a dolgozásban szükséges pontosságot és felébreszthet bizonyos fajta tevékenység iránti vonzódást. (Az iskolai foglalkozást ezzel a céllal kell pusztán befogadás helyett mindinkább tevékenységgé alakítani, és az egészséges életre való neveléssel összekapcsolni.)*

Nem lehet meg a munkára és még kevésbé az együttes munkára való lelki készség sem a 10-12 éves gyermekekben, mert ahhoz az egyén és közösség viszonyának, az érdekek közösségének felismerése, az összetartozás, a nemzet iránt való kötelesség, és a sorsa iránt való felelősségérzés szükséges. De az osztály és az iskola életének kellő rendje, a tanító eleven felelősségérzése, és ilyen irányú céltudatossága *megalapozhatja mindezeket a magasrendű lelki tulajdonságokat, apróságokkal is vezetheti a gyermeket az egymásrautaltság, a kölcsönös segítség, a munkamegosztás stb. ismeretére, és az ezzel együtt fejlődő érzelmekre. (Az erkölcsi nevelésnek ezt kell maga előtt célnak látnia, vagyis az iskola szellemének ilyennek kell lennie).*”³⁶⁸ Az ilyen nevelés sikere a tanítókon, az ő felkészültségükön múlik, amiről a tanítóképzőknek kell gondoskodniuk, tudatosítva: „*a nemzetnevelés az egész nevelés irányító szempontja*”.³⁶⁹

³⁶⁶ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 5. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁶⁷ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 7. (Kiemelés tőlem – D. P.) Vö.: Eötvös: Kultúra és, 284–287.

³⁶⁸ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 12–13. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

³⁶⁹ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 13. Lásd ehhez Imre Sándor (1916): A tanítók nemzeti tudatossága. *Magyar Tanítóképző*, XXXI. évf. 137–145.; Imre Sándor (1917): Bevezetés a tanítóképzőintézeti tanári hivatásba. *Magyar Tanítóképző*, XXXII. évf. 3–15. Utóbbi nyitányként Imre Sándor hangsúlyozta: „a most oly szükségesnek felismert nemzeti tudatosság uralkodó lelkiállapot tartozik lenni a tanítóképzőintézeti tanároknak, mert csak akkor lehet a tanítójelöltek pedagógiai gondolkodását úgy nevelnünk, hogy abban szintén a nemzet gondolata uralkodjék”. (3.)

Ezt követően Imre Sándor e megfontolások alapján elemezte az elemi iskolai tantervet³⁷⁰ tantárgyaként, kitért a tanfelügyelők jelentéseire,³⁷¹ az Országos Közoktatási Tanács állásfoglalásaira.³⁷² Külön foglalkozott az erkölcsi és testi nevelés³⁷³ kérdéseivel. Ezt követően egy sor fontos, ám témánk (Imre általános szemléletének formálódása) szempontjából kevésbé releváns javaslatot tett a tennivalókra vonatkozóan.

*Sürgette egy gyakorlati szempontú neveléstankönyv megjelentetését, hangsúlyozva, hogy abban „semmiféle egyoldalúság ne legyen, tehát sem pártpolitika, sem magyarosítás, sem világnézeti vagy társadalmi elfogultság, hanem igyekezzék mindenféle irányultságú emberek közös tanácsadójává válni. Már amennyire ez egyáltalában lehetséges”.*³⁷⁴ Javaslatok hosszú sorával élt a különböző fenntartású népiskolákban folyó munka tényleges helyzetének felmérésére, s az abból adódó feladatokra.

Fejtegetését annak hangsúlyozásával zárta, hogy „a nemzetnevelés nem jelent egyebet, mint a nevelés valamennyi mozzanatának egyöntetűen nemzeti gondolattal való áthatását. A nemzeti gondolat pedig ebben az értelemben nem jelent nemzeti szűkkörűséget, hanem csupán az egyének adott életviszonyainak következetes érvényesítését. *Az itt javasolt intézkedések és a megindítandó munkálatok tehát végeredményül odavezetnének, hogy a mi nevelésünk igazán teljesítse az embernevelés feladatát, úgy, ahogy ebben az országban legjobban lehet.* Nem a meglévőnek egyszerű fenntartása, hanem Széchenyi szavával »a nemzeti és alkotmányos vágásokban való folytonos progresszió« életünk feladata, és fennmaradásunk biztosítója. *E haladás azonban lehetetlen mindaddig, amíg nevelésünk nem ezt célozza, s a nemzet tagjait a múltból fakadt jelennel, az állapotokkal és a feladatokkal meg nem ismerteti, s a jobb jövőért való dolgozásra képessé és készsé nem teszi”.*³⁷⁵

1917 őszén bízták meg az anya-, csecsemő- és gyermekvédelemmel kapcsolatos ismeretek³⁷⁶ tanításához szükséges tervezet, utasítás elkészítésével. A témát az 1915-ben alakult Stefánia Szövetség vetette fel,³⁷⁷ s ezzel kapcsolatos tanácskozások nyomán egy tervezetet nyújtottak be a VKM-be. Neményi Imre h. államtitkár Imre Sándort kérte fel az anyag „átnézésére”.

„Úgy nem lehetett kiadni, szükség volt kísérő rendeletre is. Javaslatomra Neményi államtitkár hozzájárult, hogy ezeket az ismereteket mindenik tantárgy keretébe illesszék be, s erre is készüljön utasítás, éspedig valamennyi iskolafaj és fok számára. Mindent magam csináltam meg: külön-külön

³⁷⁰ *Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára.* Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével, Budapest, 1909.

³⁷¹ Lásd Előadói jelentés az állami elemi népiskolákról, a kir. tanfelügyelők 1911. évi beszámolója alapján. Az Országos Közoktatási Tanács nyomtatványai, 1913. évi. 1. sz. 1–87. Bozóky Endre munkájára Imre Sándor ceruzával megjegyzéseket fűzött. (RL C/39. 21. cs.)

³⁷² Teendők az állami elemi népoktatás terén. Az állandó bizottság jelentése és javaslata a királyi tanfelügyelőknek 1911. évi beszámolója alapján. Fináczy Ernő aláírásával. Az Országos Közoktatási Tanács nyomtatványai, 1915. évi IV. sz. 1–41. (RL C/39. 21. cs.)

³⁷³ Imre Sándor hagyatékában a RL C/39. 21. cs.-ben egy sor az iskolai testnevelés reformjára vonatkozó tanácskozási jegyzőkönyve, s az OKT ezzel kapcsolatos állásfoglalása található az 1913–1918. közötti időszakból.

³⁷⁴ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 37–38. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁷⁵ RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 52–53. (Kiemelések tőlem – D. P.)

³⁷⁶ Lásd ehhez az egészségügyi, anya-, csecsemő- és gyermekvédelmi kérdéseknek a különböző iskolafajok tanterveibe való beillesztésére. A VKM 168.411/1917. sz. rendeletét az elemi népiskolák, ismétlődő iskolák, iparos és kereskedő tanonciskolák tantervéhez, továbbá ezen iskolákkal kapcsolatos ifjúsági egyesületekre vonatkozóan. A VKM 168.417/1917. sz. rendeletét ugyanezt a kisdédovóképzőkkel kapcsolatban. S a 168.418/1917. sz. rendeletét a témának az állami elemi népiskolai tanító és tanítónőképző intézetekben való feldolgozására. Lásd továbbá Imre Sándor összefoglalását e rendeletek születéséről és tartalmáról. (RL C/39. 21. cs.)

³⁷⁷ A Stefánia Szövetséget Madzsar József (1876–1940) orvos, társadalomtudós, szociálpolitikus, később kommunista politikus alapította. 1914-től a fővárosi tisztiorvosi hivatal munkatársaként rakta le az anya- és csecsemővédelem alapjait. Ugyanakkor „harcos ateista, szabadkőműves és a hazai eugenika egyik vezető alakja”, Jászi Oszkár sógora volt. (Ablonczy: Teleki, 118; A szabadkőművesség bűnei, 212.)

kísérő rendeletet minden egyes iskolafajhoz. Azonos alaptételekkel és az illető iskola feladatához, növendékanyagához, és tanulmányaihoz alkalmazott sajátos kifejtéssel. A bizottság által készített tantervet pedagógiai szempontból átdolgoztam (amennyire lehetett), s elkészítettem külön-külön mindenik iskolafaj részére az összes tantárgyak ottani tantervéhez és utasításaihoz kapcsolódó útbaigazítást, a szóban lévő ismeretek, s általában az egészségre való nevelés beiktatása céljából. *Első példája ez annak, hogy 1. valamely újítás tudatosan, lépésről lépésre bekapcsolódjon a meglévő szervezetbe (tantervbe stb.), s hogy 2. egy gondolat valamennyi iskolafajban mindenik fokon végig húzódik, a nemzet mindenik tagjában valóban közös tudatosságot igyekezve elősegíteni. ...*

Ennek következménye volt 1917 végén az a megbízás, hogy a szintén részvételem nélkül készült gazdasági oktatási tervet átnézzem, s hogy ahhoz ugyanilyen rendeletet és utasítást készítsék. Itt a *többtermelés*³⁷⁸ volt az irányító gondolat. Bizottsági tárgyalások folytak e rendelet elkészítése előtt,³⁷⁹ de maga a rendelet, s a gazdasági szempontnak valamennyi tantárgyba való bevitelére készült utasítások teljesen az én munkám. Itt az elemi iskolai és a tanítóképző oktatásban kellett tervem szerint a teljes egyöntetűséget megteremteni. Tehát ismét egy szerves gondolat jelentkezett: a mezőgazdasági ismereteknek a közgazdasági gondolkodás keretébe való beillesztése, és az elemi iskolai és tanítóképzőintézeti tanítás összehangolása.

Mindezekben a munkálatokban következetesen érvényesül a jelenre és a jövőre való tekintet, a nevelő eljárás művelődéspolitikai céltudatossága, és így a nemzeti politika szolgálatába állítása” – emlékezett Imre Sándor évek múltán, e munkáknak a nemzetnevelés irányába való lépések szempontjából való jelentőségét kiemelve.³⁸⁰

Talán kicsit egyoldalú visszaemlékezése szerint az ilyen munkái jelentős részéről semmiféle visszajelzést sem kapott, s csak kevés javaslatának nyomát látta az akkoriban kiadott VKM rendeletekben.³⁸¹ Az állampolgári nevelésre vonatkozó munkája sem hasznosulhatott akkoriban. Igaz, a Nagy Háború harmadik évének körülményei sem kedvezhettek az átfogó, sok munkát igénylő felméréseknek, újításoknak.³⁸²

Így „a pedagógiai szemlélet” képviselőjének a politikával való első találkozása – a körülmények és az érdemi fogadókészség hiányában –, Imre Sándor szerint nem bizonyult különösebben gyümölcsözőnek. Am ő is úgy látta, hogy számára hasznos volt e néhány év: *belülről ismerte meg a VKM munkáját, szervezetét, munkatársait, problémáit, így, amikor 1918 novemberében számára is váratlanul helyettes államtitkár lett, volt már némi helyismerete.*³⁸³ *Külső előadóként szerzett tapasztalatai arról győzték meg, hogy perifériális helyzetéből, pozíció híján, pusztán az érvek, a szakmai hozzáértés erejével e nehézkes szervezet nemigen mozdítható az általa kívánatosnak tartott irányba.*

³⁷⁸ A vallás és közoktatásügyi miniszter 6607., 6608., 6609., 6611. és 6616. sz. 1918. január 8-i rendeletei „a gazdasági ismereteknek az elemi népiskolákban és a tanítóképzőkben való beható oktatása”, s órarendbe iktatása, olvasókönyvek használata, valamint az ehhez szükséges gyakorlóterületek tárgyában, Apponyi Albert aláírásával. (RL C/39. 27. cs. 352–355.; Imre: A magyar, 140–150.; A többtermelésre való nevelés a népiskolában *Néptanítók Lapja*, 54. évf. 4. sz. 1918. január 24. 1–2.; 15–60.)

³⁷⁹ A gazdasági oktatásról tartott 1917. augusztus 3-i VKM-ben folytatott értekezlet jegyzőkönyvét lásd RL C/39. 21. cs.

³⁸⁰ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 16. (Kiemelés tőlem – D. P.)

³⁸¹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 17–21.

³⁸² A gépelt változat végére Imre Sándor ráírta: „Ebből lett 1919-ben a nemzetnevelési rendelet”. Ez plasztikusan érzékelteti, hogy egy átfogó rendelet megszületéséhez nem elég annak tartalmi milyensége. Hatáskör, befolyás, hatalom is kell a szöveg rendelteté formálásához. Csak 1919 őszén-végén, akkor is csak néhány hónapig tűnhetett úgy, hogy Imre Sándor adminisztratív államtitkár rendelkezik ezzel. Erről később szó lesz. (RL C/39. 21. cs. Az állampolgári nevelés reformja az elemi népiskolákban. 53.)

³⁸³ RL C/39. 13. cs. 1917. október 30-i életrajzában és 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924-ben. Egy 1922 augusztus–szeptemberében készült, Klebelsberg Kuno miniszternek átadott, a VKM munkáját áttekintő írásában.

2.3. Kétségei, felvetései a háború utáni helyzetre való felkészülés kapcsán

Részsikerei ellenére úgy érezte, hogy átfogó reformjavaslatai érdemi visszhang nélkül maradtak, ahogy a szakmai szervezetekben tartott előadásai, a Magyar Pedagógiában, s a Néptanítók Lapjában a háborús magyarországi helyzet következményeinek felmérésére vonatkozó ismétlődő felhívásai is. 1917-ben szomorúan konstatálta:

„A jó munka feltételei között nagyon elől van a feladatok tisztázása. Röstellek itt belefogni újra feladatok elősorolásába, mert tudom, hogy ezen réges-régen túl kellene lennünk, s csak a mai napon felmerülő új feladatokat kellene a már összeállítottakhoz csatolni. Pedig még annyira sem jutottunk, hogy a kétségtelenül felismerhető feladatokat megvitattuk volna!

Azt nem tudhatjuk, hogy a köznevelés ügyét legmagasabb fokon intéző helyeken milyen előkészületek, tanácskozások folynak, vagy, hogy ilyenek folynak-e. Nem tudhatjuk, vajon az iskolaszervezet egyes fokaira nézve a felügyelet szervei kaptak-e és milyen irányú adatgyűjtésre és javaslatételre felhívást. Nem tudhatjuk, hogy az országos tanácsok rendeznek-e a maguk körében jól megfontolt irányító szempontokkal széles körű, tájékoztató tanácskozásokat a változó idők változó tennivalóinak megállapítása céljából. Nem tudjuk, vajon nincs-e már együtt a közoktatásügyi miniszter kezében a különböző hivatások köréből gyűjtött kimutatás arról, hogy hol, milyen és mennyi emberre lesz a közeljövőben szükség egyrészt a háborúban tönkrementek pótlására, másrészt az új feladatok elvégzése érdekében. *Vagyis nem tudunk arról, hogy a békére való átmenet nevelésügyi feladataira az intézőkörök hogyan és mennyire készültek elő.* Feltesszük, hogy ez az előkészület már eléggé megtörtént és kellően folyik. E hit nélkül igazán nem lehetne csak pillanatig is nyugodtan néznünk a jövőbe.

Azonban tudjuk, hogyha mindez megtörtént is, nem elég. A minden rendű nevelőknek is elő kell készülniük az új feladatokra, s tudjuk, hogy ez az előkészület nem történt meg. Nem vádolni, nem panaszkodni akarok, csak újra elmondani, hogy *nekünk, tanügyi testületeinknek és lapjainknak nincs ma komolyabb és jobban érdekünkbe vágó kötelességünk, mint tisztázni az új helyzetet, hogy ezt megérthessük, a feladatokba belegondolhassuk, a várható és remélt irányító rendelkezések teljesítésére magunkat lelkiileg előkészítsük.* ... A mai feladataikról kell beszélniük a tanítóképzők tanárainak, hiszen a néptanítók elé politikai alakulások – nem lényegében, de részleteiben – új feladatot állítanak. Ezekre kell gondolniuk a középiskolák tanárainak, mert *a társadalmi átalakulásnak számos mozzanata a nevelők céltudatos és erélyes közbelépése nélkül beláthatatlan zavarok forrása lehet.*

Mindenütt azt látjuk, hogy a békére való átmenet minden egyes nevelőnek minél mélyebbre ható megfontolását és következetes cselekvését követeli. Ezt tartozik ma elősegíteni a nevelési irodalom; ennek rendszerességét, tervszerűségét tartozik megalapozni a nevelés elmélete; ezt kell segítenie, sőt irányítania a kormánynak”.³⁸⁴

1917. október 20-án Imre Sándor újabb előadásban összegezte *a békére való átmenethez való előkészület legfontosabb feladatait.*³⁸⁵ (A közelinek remélt békére még bő egy évet várniuk kellett.) Számára – a polgáriskolai tanítóképző tanáraként, a VKM külső előadójaként – nem sok esély látszott arra, hogy az országos művelődéspolitikára gyakorlati befolyása lehessen. Karrierjét sem ilyen irányban tervezhette, hiszen éppen a pozsonyi egyetemi tanári pályázatának ügyeivel volt elfog-

³⁸⁴ Imre: A békére való átmenet, 106–107. (Kiemelések tőlem – D. P.)

³⁸⁵ 1917. november 6-án, a VKM 141.523/1917. VII/b. leiratában, Apponyi Albert miniszter kérte Imre Sándor előadásának kéziratát vagy javaslatait a háború utáni helyzetre való felkészülés jegyében „a népnevelés korszerű átalakítására”. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 20.) az elkészült javaslat főbb pontjait ismerteti: Tóth: Imre, 118.

lalva. Mégis kötelességének érezte, hogy a korábbi munkáiban kifejtetteket aktualizálja, továbbfejlessze, s a pedagógustársadalom és a VKM elé terjessze a sürgős teendőkre vonatkozó elképzeléseit. Nem sejtette, hogy alig egy év elteltével módja nyílik megkísérelni elképzelései egy részének megvalósítását.

Átfogó, árnyalt elemzéssel sorolta a legsürgősebb teendőket. A háború alatt az iskolák jelentős részét katonai célokra vették igénybe, ezért zsúfolt körülmények között, gyakran más iskolákkal összezárva, megfelelő felszerelések, fűtőanyag stb. hiányában folyt az oktatás.³⁸⁶ A tanítók, az oktatószemélyzet jelentős része katonai szolgálatot teljesített. Sokan elesetek a frontokon. A tanító- és tanárnövendékek nagyrésze rövidített tanulmányi idejű tanfolyamokon végezte tanulmányait, ha nem kényszerült annak megszakítására.³⁸⁷ A behívott tanítók helyét gyakran be sem tudták tölteni, falvak maradtak iskolák nélkül.³⁸⁸ A háború éveiben megnőtt a pedagógusok körében a nők aránya.³⁸⁹ Imre Sándor gyors intézkedéseket javasolt a helyzet pontos felmérésére, és orvoslására: az iskolák visszaigénylésére, a katona pedagógusok hadseregből való elbocsátására, s tanfolyamokkal a hazatértek képzettségének javítására.³⁹⁰ Megoldandónak tartotta a tanulmányaikat megszakítani kénytelenek számára annak befejezését, s kívánatosnak vélte a fiúiskolákban a pálya elnöiesedésének nyomon követését, s a tanító/tanárnők aránya növekedésének mérséklését.³⁹¹

A tanulóifjúság helyzetének, állapotának is sokoldalú tanulmányozását kívánta. Hányan maradtak ki az iskoláztatásból, milyen hányaduk volt kénytelen megszakítani tanulmányait? Az iskolába járók, a csonka tanévek, a tanárhiány, az eszközhiány stb. miatt vajon milyen tényleges tudásra tettek szert? Milyen az egészségi, szociális helyzetük, lelkiállapotuk? A háborús helyzet miként hatott munkamoráljukra, erkölcsi állapotukra, mentalitásukra? Hányan vannak, és milyen helyzetben a hadiárvaik, milyen gondozást, segítséget kívánnak? Mindennek országos és helyi feltérképezésével javasolta a szükséges intézkedéseket előkészíteni.³⁹²

Korábbi terveivel képest néhány, az 1915 októberi előadásában említett témát újra, egyiket-másikat részletesebben napirendre vett. Elsőként a *felőtt lakosság*, különösen a háborúból hazatértek szociális helyzetének, lelki állapotának, kulturális szükségleteinek felmérését javasolta. Milyen pályákra készülnek, hogyan gondolkodnak nemzetről, államról, kötelességről és emberi jogokról, a közösség iránti kötelességekről, a családi életéről stb.? „Mindezekből kiderül, hogy milyen a gyermekeket a felnőttek részéről érő sokféle hatás, tehát milyen irányban kell a tudatos nevelésnek erősítő és védelmező munkáját kifejtenie”.³⁹³ Emellett képet kaphatnak arról is, hogy a szabadoktatásnak vidékenként és társadalmi csoportokként milyen szükségleteket kell kielégítenie.³⁹⁴

A háború várható következményeinek felmérése körében régi-új elemként jelentkezett Imre Sándor terveiben a *politikai kérdések és a nevelés* témájának tárgyalása. „Nempolitikusként” csak néhány kérdéskör érintésére vállalkozott. „Az egészségügyi politika” kapcsán említette az egészséges életmódra, higiénára nevelést, s azt, hogy „a felnőtteket... jól szervezett módon fel kell világosítani

³⁸⁶ Lásd ehhez pl. Donáth: Pedagógusok az 1918–1919, 93–161.

³⁸⁷ A háború alatt Imre Sándort több volt tanítványa levelek sorában tájékoztatta szeretett/tisztelt egykori tanárát frontélményeiről, illetve az iskolákban, tanítóképzőkben a háború alatt kialakult helyzetről. (Lásd RL C/39. Levelezés.)

³⁸⁸ 1918 áprilisi adatok szerint 3247 tanító nélkül maradt iskolából 1048 iskolában szünetelt a tanítás, (nagyrészt egyháziak) ezek növendékei maradtak iskoláztatás nélkül. (RL C/39. 25. cs. 282–284.) Lásd ezekhez pl. Tóth Dorina Anna: Tanítók a fronton, tanítók otthon. Az első világháború mikrotörténeti megközelítésben. *Neveléstörténet*, 2016, 13. évf. 1–2. sz. (26. sz.) 7–30.

³⁸⁹ Lásd ehhez pl. Donáth–Preska: Tanítóképzők, 40.

³⁹⁰ A Pedagógiumban általa vezetett ilyen tanfolyamokról lásd Tóth: Imre, 113.

³⁹¹ Imre: A békére való átmenet, 106–111.

³⁹² Imre: A békére való átmenet, 111–114.

³⁹³ Imre: A békére való átmenet, 114.

³⁹⁴ Imre: A békére való átmenet, 115.

arról, hogy mit jelent a nemzet jövőjére nézve a népesség apadása és a fajegészségügy”.³⁹⁵ Vizsgálandónak és kezelendőnek tartotta a magyarországi hadifoglyok, bevándorlók helyzetének nyomon követését, s ha maradnak és gyermekeik vannak, mindkettőjük gondozását. Majd így folytatta gondolatmenetét:

„Szembetűnően nem csupán átmeneti kérdés, mert réges-régen követeli a számbavételt a nemzetünk alkotórészeiben levő sokféle különbség és ellentét: *a nemzetiségi, felekezeti, osztály- és pártellentétek. Ezeket bizonyára nem lehet pusztán a nevelés által eloszlatni, de kötelességünk a nevelés útján is megtenni mindent a békés fejlődés elősegítésére, mégpedig kétségtelenül a mai helyzethez alkalmazott eljárással.* E részben az látszik *átmeneti feladatnak*, hogy megállapítsuk: mi része van az iskolának, ezeknek az ellentéteknek az előidőzésében, mit tehetne az iskola az eddiginél többet és különbet a lelki egység gyarapítására? Meg kell értenünk, hogy ez a nemzet jövőjére kiható kérdés, mely... nem tűri az általánosítást, hanem vidékenként, osztályonként való megvizsgálást követel. *S követeli főként azt, hogy az új nemzedéknek ezekben a kérdésekben való irányítását ne engedjék át felelőtlen, ... felelősséget nem érző tényezőknél.* Azok az ellentéteket növelték és mérgeztették: a nevelés nyilván nem oldaná meg, de lényegesen csökkenthetné” ezeket.³⁹⁶

Mindemellett javasolta a társországokhoz való viszonyunk kérdésének vizsgálatát, tárgyalását, hiszen a „mai kérdéseink és a gyanítható fejlemények megértésére a nemzet tagjait alaposan felkészíteni” szükséges. Figyelmet szentelt a „Közép Európa” (Mitteleuropa) kérdésnek és a „*többtermelésnek*” is. Majd a „*demokrácia nevelésügyi kérdéseire*” tért át:

„[E]zek kétfélek: a követelmények egyik csoportját a demokrácia harcosai állítják fel, mert a nép maga akarja magát kormányozni. A másik csoportot pedig a jövőbe előre nézőknek kell felállítaniuk, akik – akár hívei, akárcsak túrni kénytelenek az áramlatot – biztosítani óhajtják a népet arról, hogy tudja is magát kormányozni. E téren *az átmeneti tennivaló* abban áll, hogy *tisztában lévén a jogkiterjesztéssel járó művelődés szükségletekkel, vegyük számba a mai viszonyok között teendő intézkedéseket, s tegyük is meg azokat.* A részletek között mindenekfelett kettőre kell nagy gondnak lennie: politikai ismeretek terjesztésére és ezzel együtt a politikai gondoskodás [Sic! – gondolkodás?] fejlesztésére, meg a közért való felelősségérzés nevelésére. S azon most nem is lehet már

³⁹⁵ Imre: A békére való átmenet, 115. Imre Sándor már 1912-ben foglalkozott *a nemzetnevelés és a „fajegészségügy” (eugenika) összefüggésével.* „Ha ugyanis a fajegészségtan kimutatja, hogy nemcsak a testnek jó és rossz tulajdonságai, betegségre és mentességre való hajlama, hanem az emberek szellemi tulajdonságai, jó és gonosz hajlandóságok egyaránt, örökölhetők, akkor bizonyára megerősödik tisztán nemzetnevelési alapon az a kívánság, hogy a jó hajlandóságok öröklődését elősegítsük, a gonoszakét meggátoljuk” – írta a Társadalomtudományi Társaság 1911. évi vitájára utalva, remélve élettudományok gyors fejlődését. Jelezte: ez a tudomány még gyermekcipőben jár, ezért határozottan óvott az elhamarkodottságtól ez ügyben. (Imre: Nemzetnevelés, 88–89.); Vö.: Teleki Pál 1917. március 2-án az országgyűlés Képviselőházában a szociálpolitikáról és a fajegészségügyről mondott beszédével. (Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Ablonczy Balázs szerk., Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 27–47.; Ablonczy: Teleki, 114–115.; Ujváry: „Egy európai, 69–70.; Paksa: A magyar szélsőjobboldal, 35–38.; Romsics: A Horthy-korszak, 204.; Bihari: Lövészárkok, 182–186.)

³⁹⁶ Imre: A békére való átmenet, (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

okoskodni, hogy nem jobb volna-e előbb az, s azután a jogkiterjesztés.³⁹⁷ Száz esztendeje tudjuk, hogy jobb lett volna; de ha eddig elmulasztottuk, ne késlekedjünk tovább a pótlással!”³⁹⁸

Külön figyelmet és nevelésügyi gondozást kért – „a kevésbé művelt néposztályok mellett” – a háború, az infláció, az áruhiány stb. miatt a korábbinál nehezebb helyzetbe került ún. *művelt középosztálynak, s a tisztviselőknél* is. Feltárandónak tartotta változó helyzetüket, s ha új pályákra kényszerülnek, azt, hogy miként lehet az azokra való felkészülésben támogatni őket?³⁹⁹

Előadása zárásaként az *iskolaszervezet* problémáiról szólt. Úgy vélte: az aktuális helyzetben „a középponti kérdés: a tudományos középiskolának a kialakítása és gyakorlati középiskolák szervezése”. Újra hangsúlyozta, hogy az *egyöntetűség érdekében a köznevelés ügyét „a maga egészében” kell vizsgálni*, beleértve a tanító- és tanárképzést,⁴⁰⁰ továbbá a tanfelügyeletet és az iskolák tanulmányi rendjét. Ismételten említette a *pedagógiai sajtó* és a „neveléstudományi munkásság”, s a *hazai tudománypolitika* jelentőségét annak érdekében, hogy mindig legyen „a feltétlenül elvégzendő feladatok elvégzésére elegendő és arra való ember”.⁴⁰¹

Ugyancsak 1917 októberében Imre Sándor a Magyar Pedagógiában külön írást szentelt a „*Tudománypolitikai kérdéseknek*”, melyben ezek jelentőségéről gyözködte a pedagógus társadalmat, s – már csak kolozsvári gyökerei révén is – külön figyelmet szentelt a magyar tudomány nemzeti feladatainak, s azon belül a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos kutatásoknak. „Azt már mindenki... látja, hogy népnevelésünket nem hagyhatjuk mai állapotában; el kell terjeszteni azt a véleményt is, hogy nemzeti életünknek, újjáéledésünknek éppen ilyen feltétele a legmagasabb rendű, hosszú időn

³⁹⁷ Itt a konzervatív reformelképzelésekre utalt Imre Sándor. Szerintük a választójogból kizárt társadalmi rétegeket előbb megfelelő műveltség biztosítása révén „be kell emelni a társadalomba”, s csak majd ezt követően kerülhet sor a jogkiterjesztésre. (Lásd ehhez Glatz Ferenc: Konzervatív reform – kultúrpolitika. Gróf Klebelsberg Kuno konzervatív reformeszméi. In: Klebelsberg Kuno: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai 1917–1932*. Vál., szerk. Glatz Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 22–23. Lásd továbbá Ujváry: „Egy európai, 81–87.) 19. századi példaképei eszméit tanulmányozva Imre Sándor is ezt tartotta volna logikusnak, de az adott történelmi pillanatban erre már nem látott lehetőséget. A menthetőt menteni próbálta, s az elmaradt felvilágosító, népnevelő munka gyors pótlását sürgette.

³⁹⁸ Imre: A békére való átmenet, 117. (Kiemelések részben tőlem – D. P.) Lásd ehhez Waldapfel János: A népiskola és az új választójog. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 33. sz. 1–3.; 34. sz. 1–3.; A választójog útja. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 47. sz. 3–5.

³⁹⁹ Lásd ehhez pl. Ujváry: „Egy európai, 33–35.

⁴⁰⁰ Szabó Dezső 1911-ben az *egyetemi tanárképzés jellegéről*, hallgatójáról – egyebek között – ezt írta: „Be kell vágnia egy logikát. Erre rendesen egy bizonyos kézikönyv szolgál. Ezt a könyvet nem értette meg 1. az, aki magyarra kölcsönözte, 2. senki. Azután magába kell habzsolnia egy blindre – hopp – lélektant. Definíciók magolása. Az experimentális és néppszichológia eredményeiről kukkot sem hall. ... Így fut a pszichológiai definíciókkal terhelt szegény filozofter a vizsgára és ott örök életére kiejti magából a filozófiáját. Ez a filozófia, ez a pszichológia nem nyitotta rá semmire sem a szemét, nem volt tényező fejlődésében. Így készítik elő az Egyetemen a magyar tanárt az életre. Mikor képzelete, aszociációja, egész fiatal élete az akció felé hajtják, hogy beleélje énjét a körül folyó életbe, hogy tényező legyen kora erőfeszítésében: úgy telerakják a múlt cserépdarabkáival, hogy akarata paralizálódik. Abszolúte semmit sem tud abból az életből, melybe kimegy. Szerényen kicsinyítve, legalább az utolsó 50 év fejlődése teljesen ismeretlen előtte. ... Az újabb irodalom és művészet eredményei, az újkori filozófiai és szociológiai kutatások perspektívája, sokféle életű korának nagyszerű küzdelme a jobb felé – mind terra incognita. Hány hal megy úgy, hogy egy napot sem élt saját korában. Vagy nihilistává bágyassza e sok miért-nélküli adat-zabálás. Legjobb semmit sem csinálni, munka és cél betegség és a futó napok mozaikja lesz. Vagy beteges ambícióval igyekszik becéduláznia magát egy egyetemi katedrába s egy adat-tudálékosság eunuchjává lesz. S így éppen azok, kik szorgalmuk vagy tehetségük folytán leghasznosabb tényezőivé lehetnének a közéletnek, végzik el magukon a nihilizmus, a lingvisztika vagy a filológia harakirijét. Az Egyetem nem ad szociális értékű nevelést. Elvon a közélettől, melynek elementáris problémáit is ismeretlenül hagyja. Az akcióra legértékesebb energiákat cerebrális onániára neveli.” (Szabó Dezső: A magyar tanárság pszichéjéhez. *Nyugat*, 1911, 11. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>) Lásd ehhez továbbá Pukánszky Béla: Kooperáció vagy konkurencia? Adalékok a középiskolai tanárképzés helyi szabályozásának történetéhez. In: In: Baska – Hegedűs szerk. *Égi iskolák, földi műhelyek*. 125–130.

⁴⁰¹ Imre: A békére való átmenet, 119–120. (Kiemelés tőlem – D. P.)

át következetesen folytatott tudománypolitika. ... *A politika: a nemzet sorsának irányítása; a tudománypolitika: a tudományos munkának nemzeti jövőre tekintő fejlesztése*”.⁴⁰²

Pozitív, s minden tudományterületen követendő példaként ismertette a Magyar Történelmi Társulat 1917. évi közgyűlésén székfoglaló Klebelsberg Kuno programadó elnöki megnyitóját,⁴⁰³ melyben a gróf a történettudományi kutatások szisztematikus fejlesztésének tervét vázolta. Kitért az intézményi háttér (egyetemek, könyvtárak, levéltárak stb.) fejlesztésére, a kutatók megélhetésének biztosítására, s a tehetségek kiválasztásának pályázati útjára. Emellett hazai és külföldi ösztöndíjakkal látta biztosíthatónak a színvonalas szakmai utánpótlást, hangsúlyozva, hogy mindehhez – a társadalmi támogatók mellett – az államnak is hozzá kell járulnia. Az egyetemi professzorok akadémiai, kutatói szabadságának és a nemzet számára szükséges kutatások szervezett biztosításának elmentmondását a meghatározott feladatokkal létrehozott tanszékek révén látta feloldhatóknak. A professzori állásra pályázó ugyanis tanszékre kerül kinevezésre, amivel vállalja a köz számára elvárható, meghatározott feladatok teljesítését – hangsúlyozta Klebelsberg Kuno.⁴⁰⁴

Tárgyszerű egyetértéssel, némi pontosításra vonatkozó kiegészítéssel ajánlotta olvasói figyelmében Polner Ödön⁴⁰⁵ pozsonyi rektornak „*az új egyetemek és nemzeti kultúra*” témáját taglaló beszédét. „A magyar állam fenntartása a magyar kultúra fejlesztésének útján érhető el biztosan; a magyar kultúrának ebben az országban való megerősödésétől, elterjedésétől, minden más kultúra felett való felsőbbbségétől függ nemzeti jellegünk fenntartása, a magyar nemzetnek a magyar államban való hegemoniája, a magyar államnak, mint olyannak a fenntartása” – hangsúlyozta a rektor. A nyelvi határvidéken létrehozott új egyetem feladatát a magyar művelődés terjesztésében látta „a nem magyarok nyelvét tisztelve... a magyar kultúra szolgálatába állítva értékes tulajdonságaikat, s ezzel megszilárdítva a művelődési közösséget”.⁴⁰⁶ Egyszerre kell tehát határkönek, s a magyar és német kultúra közvetítőjének lennie a szlovákok, s németajkúak körében. Akkoriban az intézmény professzori állására pályázó Imre Sándor egyetértett Polnai Ödönnek a pozsonyi egyetem feladataival kapcsolatos célkitűzésével, ám a „nemzet” fogalmának pontosítását kívánta a rektortól: ha a magyarokat „vezető nemzetként” említjük, ebből következhet, hogy a többi is az, s ez félreértésekhez vezethet – vélte.⁴⁰⁷

Majd Bleyer Jakabnak⁴⁰⁸ a Magyar Történelmi Társulatban „*a magyar tudomány és a hazai nemzetiségek*” témáját taglaló programjából Imre Sándor azt emelte ki, azt idézte, hogy „ne csak a politikában és állami kormányzatban legyen a mienk a feltétlen vezetés, hanem a kultúrában is, minden téren, minden nemzetiséggel szemben! *A magyar tudománnyal hozzánk kell fűzniünk a nemzetiségeket, éppen a tudománnyal, mely szinte egyedül éreztetheti nem sértő, mégis hódító módon a magyar felsőbbbséget, és jóvá teheti és kiengesztelheti azt, amit a politika rontott vagy elhibázott.* Ezzel egyúttal elérhetjük azt is, hogy a külföld, hol oly sokszor emelik a szellemi elnyomás vádját, éppen a magyar tudományon át lesz kénytelen nemzetiségeink megismeréséhez és megértéséhez férközni.

⁴⁰² Imre Sándor: Tudománypolitikai kérdések. *Magyar Pedagógia*, XXVI. évf. (1917). 476–477. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁰³ Jelentős részét lásd Klebelsberg: Tudomány, kultúra, politika. 29–46. Lásd ehhez Ujváry: „Egy európai, 44–50., 76–77., 104–105.; Somogyvári Lajos: Emlékezés – nemzet – identitás. Klebelsberg Kuno történelem- és nemzetfelfogása. *Iskolakultúra*, 2009. évf. 7–8. sz. 113–119.

⁴⁰⁴ Imre: Tudománypolitikai, 477–479. Lásd ehhez pl. Hóman Bálint: Klebelsberg ravatalánál. (1932) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai*. 26–28.; Hóman Bálint: Gróf Klebelsberg Kuno. (1933) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai*. 18–25.

⁴⁰⁵ Polner Ödön (1865–1961) jogász, egyetemi tanár, rektor, akkoriban az MTA levelező tagja volt.

⁴⁰⁶ Lásd ehhez Trencsényi: A nép lelke. 335–343.

⁴⁰⁷ Imre: Tudománypolitikai, 479–480. Lásd ehhez Trencsényi: A nép lelke. 328–335.

⁴⁰⁸ Bleyer Jakab (1874–1933) akkoriban a budapesti egyetem germanista professzora volt, s az MTA tagja. 1919–1920-ban a nemzeti kisebbségek tárcanélküli minisztereként tevékenykedett.

Ami természetesen fokozottan kötelességünké teszi, *hogy tudományunk ebben az irányban is objektív törekvésű maradjon*, és ne szegődjék a tiszta tudományon kívül eső célok szolgálatába” – hangsúlyozta a germanista professor, különösen az MTA feladatát látva abban, hogy nemzeti tudománypolitikát folytasson.⁴⁰⁹

Imre Sándor lényegében oszthatta Bleyer Jakab álláspontját. 1901-es kolozsvári gimnáziumi tanári székfoglaló beszédétől kezdve gyakran hangoztatta, hogy az etnikailag sokszínű Magyarországon a magyar vezetőszerp megőrzéséhez elsősorban a magyar kultúra fejlesztésére, terjesztésére, a szellemi eszközökre kell koncentrálni, anélkül, hogy ezt az elemi oktatásban erőszakos magyarosítással kombinálnák.⁴¹⁰

Írását a nemzeti érdekeket szolgáló tervszerűség rendíthetetlen híveként Imre Sándor a következő megállapítással zárta: *„ha lesz magyar tudománypolitika, akkor majd kifejlődik az egész magyar művelődéspolitikája is*, amely nem egyesek, miniszterek vagy jórészt ismeretlen és hatástalan emberek személyes politikája lesz, hanem amelyben az egész nemzet a maga életének legerősebb biztosítékát látja!”⁴¹¹

2.4. Gr. Apponyi Albert miniszter részvételre kérte „az egységes magyar nemzeti népnevelés és népművelés” kialakításában

Imre Sándornak az Magyar Pedagógiai Társaságban 1917-ben tartott előadásai, s a Magyar Pedagógiában megjelent írásai felkeltették a VKM vezetőinek figyelmét. Különösnek találhatták, hogy miközben ők Imrét „pedagógiai kérdéseikben külső tagként” alkalmazták a népiskolai pedagógiai ügyekkel foglalkozó ügyosztályon, ahol több – a fentiekben ismertetett – fontos rendelet megformálásába bevonták, ő a minisztériumon kívüli civil fórumon nyilatkozik arról, hogy nem tudhatjuk, hogy a békére való felkészülés ügyében mi folyik a VKM-ben, s az MPT fórumain ismerteti, jelzi az általa kívánatosnak ítélt, sokkal átfogóbb változtatásokkal kapcsolatos elképzeléseit.

Feltehetően az MPT tevékenysége, s a pedagógia iránt érdeklődő Neményi Imre h. államtitkár lehetett fültanúja ezen előadásainak, vagy szerzett róluk tudomást valamiképp. Márpedig ő elég rosszul viselte, ha beosztottjai, alárendeltjei kritikát fogalmaztak meg külső fórumokon, ahelyett, hogy a szolgálati út betartásával hozzá fordulnának, egy az akkor bevett formulának megfelelően „alázatos szolgálja”, vagy „őszinte tisztelettel” formulával záródó felterjesztéssel.⁴¹² Személyesen is sértve érezhette magát, hiszen elismeréssel, meleg szavakkal („gyönyörű” stb.) igazolta vissza Imre Sándor első minisztériumi munkáit.

Ugyanakkor szüksége lehetett a széles látókörű koncepciózus szakember kreativitására, szemléletére, precizitására, így nem a tőle többek által megtapasztalt kioktató helyreutasítással reagált, hanem egy diplomatikus felkéréssel. Szerepe lehetett ebben annak is, hogy az 1917 június közepén másodszer is VKM miniszterré lett gr. Apponyi Albert munkatervének kidolgozásához kérhetett Neményi Imrétől anyagokat. Imrének az állampolgári nevelésről írt javaslata is felkelthette a miniszter figyelmét.

⁴⁰⁹ Imre: Tudománypolitikai, 481. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴¹⁰ 1924 végén Bleyer Jakab és a Magyarországi Német Népművelési Egyesület más vezetői a német anyanyelvi elemi iskolák védelmében készített, a magyar kormányhoz intézett memorandumukhoz Imre Sándor pedagógiai szakvéleményét kérték. Mire ő – 1925 januárjában – hangsúlyozta: „Az érzelem szempontjából fontos tárgyra nézve nem a tanítás nyelve a fontos, hanem a szelleme. Feltéve, hogy a szellem tiszta, a közös hazának és az egységes (azaz több elemből álló, de egylelkű) nemzetnek a szeretete jellemzi: inkább németül tanítsanak magyar szellemben, semmint magyarul, de nem jutva be a lélekbe. Egyszerűen a pedagógiai megfontolás mellett szól, hogy a népiskolában a tanítás anyanyelven folyjék, a magyar nyelv tanítása pedig külön történjék”. (MNL OL K 28-ME 1925–656. 3. o. Idézi Donáth: Iskola és politika. 19. Lásd ehhez Széchenyi István: *A Magyar Akadémia körül*. Magvető Kiadó, Budapest, 1981, 30.; Trencsényi: *A nép lelke*, 314–317.)

⁴¹¹ Imre: Tudománypolitikai, 482. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴¹² Ilyen természetű panaszokat is megfogalmaztak vele szemben bő egy év múlva, eltávolítását követelve, a neki alárendelt iskolafajok (nagyobb részt a kereskedelmi iskolák, kevésbé a tanítóképzők) pedagógusai részéről.

Így 1917. november 6-án a miniszter aláírásával az alábbi 141.523/1917. VII/b számú levél, felhívítás született „Imre Sándor egyetemi magántanár úrnak” címezve, melyben egyfelől tájékoztatták/emlékezették őt a VKM-ben folyó, változtatásokat előkészítő munkálatokra, melyek jórésztben Imre Sándor is részt vett, s melyekről előadásában alig tett említést.⁴¹³ Egyben felkérték, hogy bo-csássa a miniszter rendelkezésére előadásának szövegét, s készítsen javaslatot elsősorban az általuk meghatározott témákra vonatkozóan.

„A vezetésem alatt álló minisztériumban több irányban folynak olyan munkálatok, melyeknek az a céljuk, hogy a köznevelés eddigi hézagait kitöltsék, az ifjúság nevelésében a mai rendkívüli idők követelményeit kielégítsék. Továbbá, hogy a háború után minden téren, de főképp a szociális élet mezején várható nagy átalakulások az iskolát, tehát így a különböző rendű tanítóságot, és szerve-zettségében a népoktatás szolgálatában álló intézeteket, valamint általában a köznevelést támogató intézményeket, készületlenül ne találják. Ilyen már folyamatban lévő és részben a tanár úr által is ismert munkálatok:

1. az egészségügyi ismereteknek, ezek közt főképp a csecsemőápolás és gyermekvédelem kérdé-seinek a tanítás keretében való beillesztése a különböző fokú intézetekben;
2. a gazdasági oktatásnak általában, de főképpen a többtermelés érdekében a népiskolába való rendszeres bevezetése, s a gazdasági élet kérdései iránti érzéknek különös ápolása, fejlesztése;
3. az ifjúsági egyesületeknek egész vonalon való kiterjesztése és nevelő, oktató hatásuknak bizto-sítása;
4. a testnevelés ügyének a modern követelmények szerint való átalakítása, szervezése;
5. az állampolgári nevelés gondolatának a köznevelés minden fokán való ápolása.

Ezen kérdések közül az 1. és 2. munkái előrehaladott stádiumban vannak, a 4-sel a Testnevelési Tanács, a 3-sal pedig a Közoktatási Tanács most foglalkozik, míg az ötödikre nézve éppen Tanár úr javaslata van előttem.

*Szükségesnek látom azonban, egyrészt azt, hogy mindezen munkálatok közt, még ha az oktatásnak különböző intézeteire terjednek is ki, teljes összhang álljon fenn; az egészet az egységes magyar nemzeti népnevelés gondolat hassa át. Másrészt azt, hogy ezen munkálatok köre a népművelés egyéb intézményeire is kiterjesztessék, tehát minél szélesebb terület vétessék munka alá, és e munkában különös gond fordíttassék egyszerű falusi népünk és a munkásság minden rendű kulturális érdekei-nek előmozdítására, ápolására.*⁴¹⁴

- Így pl. idetartozónak vélem azt a kérdést, hogy *miképp lehetne a minden rendű már működő tanítóságban a korszerű feladatok felismerését előmozdítani*, ezek szolgálatába az utat egyen-getni, a módokat megadni, szóval ezek szolgálását elősegíteni. A készülő választói reform miatt is fontos, hogy a működő tanítóság a reá váró feladatokról fölvilágosíttassék.
- Ilyen az, hogy *miképp lehetne a szülők és általában a közönség közt a helyes nevelés és oktatás kérdései iránti érdeklődést fokozni, terjeszteni, mélyíteni*. Ezzel összefügg a szülői értekezletek

⁴¹³ Ezt utóbb korigálta a szöveg publikálásakor: Imre: A békére való átmenet, 117. oldalon a 6. számú jegyzetben

⁴¹⁴ *Apponyi Albert* korábbi minisztersége idején, az OKT 1908. október 14-i ülésén elnökölve kifejtette: „Az iskolán kívüli oktatásnak, felfogásom szerint, két irányban van rendkívüli fontossága. Az egyik, amely, reményilem átmeneti jellegű, de annál égetőbb, az országban még mindig, sajna, nagy terjedelemben lévő analfabetizmus elleni küzdelem, amely jelenséget társadalmunkból eltüntetni vagy legalább csökkenteni nem érünk rá sokáig várni, míg a népiskola fejlődése útján odajutunk, hogy a jövő generációban ez a jelenség vagy éppen nem, vagy csekélyebb mértékben mutatkozzék. A mindinkább fejlődő demokratikus haladás és a politikai jogok kiterjesztése fontossá teszik azt, hogy a tudás legprimitívebb forrásaitól legtávolabb álló honfitársainkat is minél közelebb vezessük ezekhez a forrásokhoz. A másik állandó szükséglete a társadalomnak, amelynek kielégítéséről gondoskodni kell, annak a mindinkább nö-vekvő tudásvágyának kielégítése – mégpedig nemcsak az ún. művelt osztályokban, amelyeknek szükségük van arra, hogy az ő műveltségük mélyíttessék és rendszeresíttessék, hanem minden társadalmi különbség nélkül a nép széles rétegeiben”. (Az OKT jegyzőkönyvéből Idézi Csibi-Dévényi: Egy miniszteri, 165.)

körül szerzett eddigi tapasztalatok számbavétele, az eredmény leszűrődése után annak megállapítása, hogy e nyomon lehet-e tovább haladni, avagy más vágányra kell áttérni.

- Ilyen kérdés az is, hogy miképpen kellene a *népiskolát és a népiskolai ifjúsági könyvtárt a népkönyvtárral* szorosabb kapcsolatba hozni, egymást kiegészítően felhasználni, a népkönyvtárakat a helyi viszonyok szolgálatába állítani úgy, hogy ezek a gazdasági életre is termékenyítőleg hassanak.
- Avagy miként lehetne a *népoktatási intézeteket a szabadoktatás szempontjából úgy felhasználni*, hogy egymást szervesen kiegészíthessék.
- Korszerű és a *háború után felmerülő termelési probléma* látószögéből tekintve a dolgot, fontos az a kérdés, hogy mely módon lehetne a különböző korú növendékekkel a lakóhelyükön, vagy ahhoz közel levő mindennemű köz- és magánintézményeket (ipar-, bányatelepek, kertészetek, mintagazdaságok, kórházak, műhelyek stb.) rendszeresen megismertetni, a tanulságokat a nevelésben és oktatásban gyümölcsöztetni. Ez a pont azután odavezet a földrajzi ismeretek rendkívüli fontosságát illető tanuláshoz, és felveti azt a kérdést, mi lesz a teendő a nagyobb tanulóknak *földrajzi, történelmi és természetrajzi ismeretek szerzése céljából való tanulmányi kirándulásainak* ügyével, melyekre nézve bizonyára újabb szempontok is válnak irányadókká. Érinti ez a cserkészmozgalmat is.
- A háború után beálló munkáskészhiány intézkedéseket tesz szükségessé a tekintetben, hogy *a magukra hagyott gyermekek az iskolán kívüli időben gondozás alá vétessenek*, tehát napköziotthonok, az iskolával kapcsolatos játékterek, kertek és szőlődszerűen foglalkoztató iskolai műhelyek ügye és ezek vezetése mind olyan kérdések, melyekre már ma kell gondolni, és amelyeket tervszerűen elő kell készítenünk.

Mivel tudomásom van arról, hogy Tanár úr a fentebb említett 1., 2., 4., 5. alatt jelzett tárgyak munkálataiban részt vett, és arról is értesülve vagyok, hogy mostanában a Pedagógiai Társaságban előadást tartott a háborúról a békére való átmenettel kapcsolatos közoktatási tennivalókról, tehát az általam felvetett kérdésekkel is bizonyára foglalkozott, ezeket ismeri. Ezért számítok közremunkálására és felhívom, hogy mindezekre nézve, és ezekkel esetleg kapcsolatos kérdésekben javaslatait főbb vonásokban terjessze elém.

Midőn megjegyzem, hogy *súlyt helyezek arra, hogy az 1–5. számú munkálatok és a még készítendő munkálatok közt a fentebb már hangsúlyozott összhang meglegyen. Amennyiben egyik-másik munkálatban ezt zavaró dolgot lát, erre nyíltan mutasson rá, felkérem arra, hogy javaslataiban elsősorban a népiskolára, illetve a szorosan vett népoktatási intézetekre terjesszék ki, de ez a kívánalmam ne korlátozza abban, hogy egyes kérdésekben, ahol szükségesnek tartja, más körre is előterjesztését megtegye.*

Felkérem arra is, hogy a Pedagógiai Társaságban tartott előadását, amennyiben ez kéziratban meg volna, mutassa nekem be, azon esetben pedig, ha ez írásban nincs meg, úgy azon kérdésekről, melyek kormányzati szempontból a vezetésem alatti minisztériumot érdekelhetik, javaslatát külön tegye meg.⁴¹⁵

Budapest, 1917. november 6.

Apponyi⁴¹⁶

E felkérésből nyilvánvaló, hogy a VKM-ben a népoktatást, népnevelést érintő kérdések elég széles körének vizsgálatával foglalkoztak. Azt is tudták: Imre Sándor ért ezekhez, s hogy holisztikus látásmódjával képes lehet a szerteágazó, mégis összefüggő kérdések, javaslatok egységes kezelésére. Így a folyamatban lévő munkálatokra vonatkozó – kimondatlanul leckéztető – emlékeztetések ellenére, az ilyenekre érzékeny Imre Sándor számára fontosabb lehetett a felkérésben megnyilvánuló elismerés és az, hogy a VKM fontosnak aktuálisnak látja e kérdéseket „az egységes magyar nemzeti

⁴¹⁵ Imre Sándor kézzel ráírta: „megtörtént II. 18.” RL C/39. 21. cs. Az 141523/1917. VII/b. számú rendelet gépelt szövege.

⁴¹⁶ RL C/39. 21. cs. Az 141523/1917. VII/b. számú rendelet gépelt szövege. (Kiemelések tőlem – D. P.)

népnevelés gondolkörében”. Mindez lehetőséget teremtett számára, hogy közvetlenül a miniszterhez (is) felterjeszthesse javaslatait.

Előbb azonban Imre Sándor a pozsonyi egyetemen az akkor létrehozni tervezett pedagógiai tan-
székre készítette el pályázatát.

2.5. Exkurzus III. Adalék a „nemzetnevelés” korabeli recepciójához:

Kornis Gyula, Fináczy Ernő, Schneller István, Alexander Bernát játszmája Imre Sándor és Weszely Ödön pozsonyi professzori pályázatának elbírálása során

„1917-ben két új egyetemi pedagógiai tanszék betöltésére került sor. Feltett szándékom volt, hogy egyikre sem pályázok, mert munkakörömet (a Pedagógiumban – D. P.) szerettem, s nagy jelentősége miatt nem akartam elhagyni. 1917 őszén mégis pályáztam. ... [A]z volt a célja, hogy működéséről bírálatot kapjak. A jelölő bizottság (Fináczy, Kornis, Alexander,⁴¹⁷ Hodinka⁴¹⁸) Weszely Ödönnel⁴¹⁹... első helyen jelölt, Alexander a II. helyre tevésemért adott be különvéleményt, a távollévő Schneller István pedig azért, hogy egyedül csak én jelöltessem” – emlékezett évekkel később Imre Sándor, annak ismeretében, hogy Weszely Ödön nyerte el a professzori állást. Majd hozzátette: amikor Weszely előnye világossá vált, ennek már nem volt jelentősége, ugyanis a VKM – melynek Imre Sándor akkor már külső munkatársa volt – helyettes államtitkára Neményi Imre révén felajánlotta számára a Vángel Jenő pedagógiumi igazgató halálával⁴²⁰ megürült állást, amit elfogadott.⁴²¹

Ezen Imre Sándor által pusztán szakmai visszajelzés szempontjából kezdeményezett, abból a szempontból eredményes, egyébként jelentéktelen pályázatként való ábrázolásnak, részben ellentmondanak a Ráday Levéltárban „A pozsonyi tanszék ügye 1917” című palliumban őrzött iratok.

Az időközben történt szemléletváltásra utal, hogy Imre Sándor 9 oldalas, apró betűkkel, kézírásos feljegyzést készített 1918. január 31-én „A pozsonyi egyetem pedagógiai tanszékére való pályázásom” címmel, gondos utalásokkal a témába vágó, mellékleteként megőrzött levelek sorára.⁴²²

„Nem emlékszem pontosan, hogy 1916 karácsonya táján, vagy 1917 első napjaiban volt-e, felkeresett a lakásomon Kornis Gyula egyetemi tanár, s előadva, hogy Klebelsberg (Kuno) államtitkár meg akarja csinálni tavaszra a pozsonyi bölcsészeti kart. Kérdezte, hogy »reflektálok-e« a pedagógiai tanszékre? Azt feleltem, hogy »ha még akkor is itt (a Pedagógiumban – D. P.) leszek, mindenestre gondolni fogok rá«.

»Hát hol lennék?« [kérdezte Kornis Gyula] Elmondtam erre, hogy november végén a debreceni bölcsészeti kar nevében meglátogatott Papp Károly dékán, s azt kérdezte, hogy »számíthatnak-e rám« a náluk állítandó külön pedagógiai tanszékre? ... (A)zt feleltem hosszas gondolkodás után, levélben, hogyha meghívnak, elmegyek, de nem pályázom. Választ még nem kaptam. Mire K(ornis)

⁴¹⁷ Alexander Bernát (1850–1924) filozófus, esztéta, műfordító, 1904-től a budapesti egyetem professzora, 1910-től az MTA rendes tagja, a „Filozófiai Írók Tára” sorozat társszerkesztője.

⁴¹⁸ Hodinka Antal (1864–1946) történész, a ruszinok ismert kutatója, 1916-tól a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem professzora, 1910-től az MTA levelező tagja.

⁴¹⁹ Weszely Ödön (1867–1935) pedagógus, tanár, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium megszervezője, igazgatója. 1918-tól egyetemi tanár a pozsonyi, pécsi majd rövid ideig a budapesti egyetemeken. 1907–1912 között a Magyar Pedagógia szerkesztője, a Gyermektanulmányi Társaság aktív tagja, egyik vezetője. (Lásd róla Németh András: *Weszely Ödön*. Magyar Pedagógusok, OPKM, Budapest, 1990; Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*, ÖNKONET, Budapest, 2002, 70–84.)

⁴²⁰ Vángel Jenő (1864–1917) zoológus, tanár a Pedagógium igazgatója volt 1910-től. „Az Est” c. napilap 1917. december 30-i (320.) számában a 3. oldalon adtak apróbetűs hírt Vángel Jenő „rövid szenvedés után” (29-én) bekövetkezett haláláról.

⁴²¹ RL C/39. 13. cs.; A minisztertanács 1918. január 23-án, a 27. napirendi pontként járult hozzá, hogy a VKM Imre Sándor igazgatói kinevezésére, a VI. fizetési osztályban az uralkodónál előterjesztést tegyen. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=83728ca4-2ca0-4478-aaa7-df5245ce1107>, 2021. 01. 11-i letöltés) Tényleges kinevezésére 1918. március 11-én került sor. (MNL OL K 502–1929–1931–612–51–2.)

⁴²² RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi egyetem pedagógiai tanszékére való pályázásom. 1–9.

nyomban azt mondta, hogy nem hiszi, hogy meghívják, hiszen ott a kar Mitrovics Gyulát⁴²³ akarja.⁴²⁴

Kérdi azonban, hogy *Pozsonyba is meghívást várnék-e?* »Nem, mert ott még nincs kar, s mert bizonyára szakértőkből állítanak majd bizottságot« [felelte Imre Sándor]. Mindezt [Kornis] »örömmel« vette tudomásul, »nagyon szeretné, ha együttműködhetnénk«. Tudatja azonban, hogy Weszely Ödönt is megkérdezte, s az feltétlenül pályázik, ami veszedelem, mert annak nagy összeköttetései vannak, pedig nem jó lenne, ha odakerülne, hiszen erkölcsileg nem kifogástalan ember. S erre elmondta, hogy Kassán a római katolikus tanítóképző tanárai elmondták neki a tavalyi (1916) képesítő vizsgálat után (ahol ő miniszteri biztos volt) ..., hogy milyen (nyilvános) házba vezette magát a tanárokkal. »Na hát, ilyen ember csak nem méltó egyetemi tanszékre!«⁴²⁵ – vélekedett [Imre Sándor feljegyzése szerint] Kornis Gyula.⁴²⁶

Weszely Ödön

Majd Imre Sándor így folytatta: „A beszélgetés során nagyon komolyan mondtam, hogy én ugyan fiatalkoromban a legmagasabb rendű munkára készültem, de irodalmi működésemet nem tartom a magam mértékével elegendőnek arra, hogy tanár legyek, mert nem volt módomból óhajításom szerint dolgozni. S kérem, ne ígérjen most nekem semmit, ne kösse le magát, amíg munkáimat alaposan meg nem ismeri, lehet azokban az ő nézeteivel ellentétes is. A végső szava az volt, hogy a jelölésben rám nézve a legkedvezőtlenebb lehetőség az lehet, hogy Weszelyvel aequo loco [azonos helyen] ajánlanak, de azt sem hiszi, s ő a maga részéről mindent elkövet, hogy ennél rosszabb ne történhessék.

E találkozás után [Kornis Gyula] akkor írt ismét, amikor Jankovich [Béla] miniszter a fakultás tervét elutasította (1917. április 11.), de a pedagógiai tanszékről nem szólt. ...

⁴²³ Mitrovics Gyula (1871–1965) filozófus, esztéta, pedagógus. Történetünk idején magántanár, és a kollégiumi könyvtár igazgatója. 1918-tól Debrecenben egyetemi tanár, 1935–1947-ig az MTA levelező tagja. Lásd tőle pl. Mitrovics Gyula: *A neveléstudomány alapvonalai*. Csáthy Ferenc Rt. Egyetemi Könyvkereskedés, Debrecen–Budapest, 1933.

⁴²⁴ Imre Sándor akkori megjegyzése: „Ez igazolódott. Nem is értem mi célja volt Papp Károly látogatásának”.

⁴²⁵ A fővárosi alkalmazottak szövetségének lapja a „*Községi Munkás*” „a községi munkások és alkalmazottak érdekeit védő lap” 1918-ban *anonim cikket* közölt „Weszely főigazgató úr” címmel. „[M]ost egy főpedagógust kell tollhegyre vennünk: Weszely úrról a pedagógiai szeminárium főigazgatójáról van szó, akiről Vázsonyi Vilmos [1868–1926 fővárosi politikus, parlamenti képviselő, volt miniszter] egy tanítóküldöttségnek azt mondta: »Ez az a Weszely, akit a gyomrom be nem veszeli”. Nekünk sincs jobb gyomrunk Vázsonyinnál, mi sem vesszük be Weszely urat. Ez a főigazgató úr az iskolai takarítónőket és fűtőket használja személyes szolgálataira. A takarítónők közül egy mindig nála szolgál, s a fűtők is állandóan dolgoznak számára. (Egyik takarítónő szobalányi minőségben hosszabb ideig nála is lakott.) És amellett, hogy potyára privát célokra használta fel őket, alkanász hangon beszél velük a főigazgató úr, úgy, hogy a munkásszemélyzet nála nem képes megmaradni. Az idén október óta már a harmadik fűtő került ehhez a kiváló tanerőhöz. Weszelyt saját kollégái is kerülnek bárdolatlan és kétszínű modora, természete miatt. Ez a közutálatnak örvendő főúr tudós professzornak tartja magát, és ha néha-néha megszállja az ihlet tudományos *műkönyvet* is tud írni. Egy ilyen merényletének címe: »*A modern pedagógia útjain*«” – írták anonim cikkükben, s durva hanggal, pofonokkal fenyegetőzéssel vádolták a főigazgatót. „Bárczy polgármester úrnak, aki a »Pedagógiai szanatóriumot« Weszely Ödön számára találta ki, hogy valahova lehessen dugni ezt a rettenetes tanerőt, becses figyelmébe ajánljuk ... modern fegyelmi eszközeit. ... [G]ondoskodjék a polgármester számára más szanatóriumról” – írták, ám *állításai* *valóságtartalmáról nincs forrásunk véleményt alkotni*. Az akkori mendemondák, és Imre Sándor témára vonatkozó gyűjteményének bemutatására közöljük. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. Újságkivágás.)

⁴²⁶ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi egyetem pedagógiai tanszékére való pályázásom. 1. (Kiemelések tőlem – D. P.)

1917. szeptember elején a lapok megírták, hogy Apponyi [Albert] megnyitja 1918 januárjában Pozsonyban a bölcsészeti kart.⁴²⁷ Valamelyik alkalommal szóba hozta ezt előttem *Fináczy Ernő*, ezekkel a szavakkal: »Ugyebár, tanár úr, a pozsonyi tanszékre nem reflektál?« Azt feleltem, hogy „mindenesetre pályázom”. Több szó nem esett róla.

Fináczy Ernő

Csakhamar ezután érkezett Kornis Gyula szeptember 14-én írt levele, erre én válaszoltam (szeptember 16-án).⁴²⁸

1917. szeptember 14-i levelében Kornis Gyula jelezte („Kedves Barátjának”) Imre Sándornak, hogy október 1-jével meghirdetik a pozsonyi professzori állásokat, majd arra kérte „légy kegyes tájékoztatás végett megírní, hogy be fogod-e adni a pályázatodat. A *legbizalmasabban* jelzem, hogy Wessely mihelyt az újságban olvasta a hírt, azonnal írt nekem. A kiküldendő egyetemi bizottság valószínű tagjaival beszélve semmi hajlandóságot sem tapasztaltam az ő személye iránt. Egy udvarias levélben válaszoltam. *Minthogy Téged mindenki Kolozsvárra Schneller utódának jelöl, az az aggodalmam, hogy nem reflektálsz e tanszékre.* A bizottság (melynek összeállítását pontosan még nem tudom) bizonyára melletted volna. *Nekem nincs hőbb óhajom, minthogy együttműködhessünk.* ... Sokszor ölel igaz híved, Kornis Gyula”⁴²⁹

Imre Sándor szeptember 16-án válaszolt Kornisnak. „[E]lhatároztam, hogy pályázok a pedagógia tanszékre. Azt beszélnek ugyan, hogy a »küzdelem« már folyik, két jelölt van, s hogy az egyik a győzelmet bizonyosra veszi, de ez engem nem tart vissza a jelentkezéstől. Küzdeni én sem nem tudok, sem nem tartom magamhoz és az egyetemi tanszékhez méltónak. Azt azonban *kötelességemnek tartom, hogy a magam előtt látott tudományos feladatok szolgálása érdekében a tőlem telő egyetlen lépést megtegyem, azaz pályázzak.* Nagyon jólesik, és kellemes emlékem marad mindig, hogy ezt a lépésemet Te szívesen fogadod.

Ami Kolozsvárt illeti: *Schneller professzor ez idő szerint, s hitem szerint még évekig működik,* teljes szellemi és testi ereje megvan, új intézet (gyakorló iskola) szervezésével foglalkozik. *Távazását nem várom, és helyére számítani nincs jogom.*

Szívemből kívánom, hogy sikerüljön Pozsonyban elsőrendű embereket egyesíteni a magyar tudományosság fejlesztése, és ezzel egész művelődésünk hasznára. *Nem hiszem, hogy munkátoknak majd én is részese legyek, de ha a szakbizottság erre méltónak ítél, ezen való örömet a kinevezésben való mellőztetés sem fogja megsemmisíteni.*

Szíves barátsággal ölel tisztelő híved Imre Sándor”⁴³⁰

1918. január 31-i emlékiratában Imre jelezte, hogy a kinevezésében valóban nem bízott, mert úgy vélte Wesselynek valóban erős támogatói vannak, ám „*azon hír cáfolatára, hogy én Schneller távozására várok – mégis pályáztam. Kötelességemnek tartottam, hogy egyszer kitegyem magamat a szakemberek bírálatának (műveim irodalmi kritikában voltaképpen soha nem részesültek még!).* S

⁴²⁷ Apponyi Albert egy 1917. augusztus 11-i értekezleten (a bölcsészkarra vonatkozóan a személyi és anyagi szükségletekre vonatkozóan Kornis Gyula előterjesztése után) nyilatkozott arról, hogy „nincsen akadályja annak, hogy 1918 januárjában az orvosi és a bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karok megnyíljanak”. (A pozsonyi m. kir. Erzsébet Tudományegyetem tanácsának 1917. szeptember 15-i jegyzőkönyvéből. 7. Az 1917. október 30-i ülésen (14.) már a VKM 142927/1917. sz. leiratát ismertették arról, hogy 8 professzori állást hirdettek a bölcsészkarra. Az 1918. március 16-i ülésen (74.) közölte a rektor, hogy „a pedagógia tanszékre dr Wessely (Sic!) Ödönt a székesfővárosi községi középiskolák főigazgatóját, egyetemi magántanárt” nevezték ki. https://library.hungaricana.hu/hu/view/PECS_PTE_ET_1917-18/?pg=2&layout=s)

⁴²⁸ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi egyetem pedagógiai tanszékére való pályázásom. 1–2. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁴²⁹ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 1. sz. melléklet (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

⁴³⁰ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 1. sz. melléklet (Kiemelés tőlem – D. P.)

ha már négy rendes tanszéket csinált az állam a neveléstudománynak, úgy éreztem, hogy verseny nélkül *nem engedhetem a két most megnyíltot* (Debrecen és Pozsony) *olyan kezekbe, amelyeket alkalmatlannak tartok*. De teljes nyugalommal vártam a kedvezőtlen eredményt, s szívesen maradtam volna mostani helyemen” – írta a történetek lezárultával Imre Sándor.⁴³¹

Ambivalens érzéseiről írt 1919. október 8-án mesterének, Schneller Istvánnak is. „Nagyon sok megfontolni való van ebben..., mostani helyemet nem tudom nyugodt lélekkel, saját kezdeményezésemből elhagyni, olyan *fontosnak tartom és annyira óhajtanám, hogy huzamosan itt működve ennek az iskolafajnak a fejlődésére állandóbban befolyhassak*. Másfelől azonban *oly sokféle szóródik el itt az erőm, hogy lehetetlen tudományos munkában mélyre hatolnom, és ezért nem tudok lemondani arról, hogy az esetleg elérhető egyetemi tanszéket elnyerni meg ne próbáljam*” – írta, majd megemlítette, hogy a Budapesten élő családja szempontjából is nehéz döntés a pozsonyi állás megpályázása. Jelezte továbbá, hogy „Weszely igen nagy protektorral (a hercegprímással⁴³²) hír szerint, már ugyancsak dolgozik”. „Ezzel szemben én csak úgy leszek nyugodt, ha részemről semmi egyéb lépés nem történik, mint a folyamodványom írásos benyújtása” – írta, s arra kérte Schneller Istvánt, hogy „*ne tessék írni a miniszternek*. Ő tudja immár Tanár Úr véleményét, előtte lesz a folyamodványom, dönthet”.⁴³³

1917. október 24-én Kornis Gyula újabb hosszú levélben számolt be a pozsonyi pályázatok körüli fejleményekről Imre Sándornak: „Most még mielőtt a bizottság hivatalosan bármit tárgyalt volna, azon igazán őszinte rokonszenv és barátság lapján, mely Hozzád fűz, mindent megírok Neked... W[eszely] Ö[dön] újra írt két héttel ezelőtt. Egész merészen *veti föl a kérdést: »mellettem leszel vagy*

sem, mert eszerint teszem meg a további lépésemet«. Feleletem kitérő volt: »a bizottság bizonyára lesz olyan tárgyilagosa, hogy a döntésében rejlő értékelés összhangban lesz azokkal az érdemekkel, amelyeket a magyar neveléstudományban szereztek«. Egyszersmind *jeleztem neki, ... nem tartom kizártnak, mint hipotézist, hogy Imre Sándorral primo aequo loco* [egyaránt, első helyen/első és egyedüli helyen] *jelöltetik*. »De természetesen ez csak sejtelemszerű föltevés, melynek realitásáért éppen nem kezeskedem.«

Alexander Bernát

W[eszely] erre nem válaszolt. Fináczyt szintén élőszóval noszogatta, de szintén kitérő választ kapott. A helyzet ez: *W[eszely] senkinek se kell, kivéve a nagy gondolathandlét, a[z Alexander] Bernát bácsit*, aki szerint (nekem mondta) W[eszely] Imrével szemben *vor-ban* van. (Úgy látszik a pályázást ez a bookmaker lóversenynek nézi: a fogadások a Pedagógiai Szemináriumban köttettek – a város pénzén a vő⁴³⁴ közvetítésével).

⁴³¹ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom 2.

⁴³² Jelen sorok írójának ennek alátámasztására nincs bizonyítéka. A pandémia és egy kellemetlen lábsérülés lehetlenné tette az esztergomi érseki levéltárban való kutatást számomra. Megkerestem a levéltár igazgatóját kérdésemmel, választ egyelőre nem kaptam.

⁴³³ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 4. sz. melléklet (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

⁴³⁴ Utalás Révész Géza (1878–1955) kísérleti pszichológusra, a tudomány későbbi első magyar egyetemi tanárára, aki 1910-ben nőül vette Alexander Bernát lányát, Magdolnát, s aki számára – akkori híresztelés szerint – Weszely Ödön fővárosi kapcsolatai révén valamilyen előnyt/állást biztosított. Évtizedek múltán, 1948–1955 között az Amszterdamban professzor Révész Géza többször segítséget nyújtott a kitelepített Kornis Gyulának. Révészről és erről lásd pl. Pléh Csaba: Révész Géza – a sors feszültségei levelezése és székkfoglalója tükrében. *Thalassa*, 20. évf. 2009, 4. sz. 75–100.; Pléh Csaba: A korai magyar kísérleti pszichológia és a nagyvilág. Révész Géza emlékére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. évf. 2009, 3. 467–495.; Pléh Csaba: A lélektan alakulása 1945–1948 között a budapesti bölcsészkaron.

A veszedelem abban rejlik, hogyha akárhol jelöltetnék (a jelölés elől pedig objektív alapon nem lehet kitérni), kiverekszi magának. Így *a tanszék sorsa bizonytalan*.

Kedves Sándor! Azt írod, hogy pályázatodat »e hó végén *talán* benyújtod«. Azt hiszem a talán tollhiba. *Föltétlenül. Ha nem is sikerülne a finish-ben, erkölcsileg a jelölésben elégtételt kapsz.* Minthogy valószínűleg én leszek az előadó, jó volna, ha már most elküldenéd a fontosabb könyveidet (a Nemzetnevelés megvan), hogy ne kelljen az olvasással novemberben sietnem. Meleg barátsággal köszönt őszinte igaz híved Kornis Gyula”.⁴³⁵

Schneller István október 26-án írt Imre Sándornak. Ebben sajnálattal közölte, hogy (megromlott egészségi állapota, tüdőhurutja – D. P.) miatt egy sor korábban vállalt előadását, kötelezettségét le kellett mondania. Pozsonyba sem utazhat, pedig személyesen szeretett volna beszélni Komissal, hogy – a miniszter által felkért bizottsági elnökként – felkérje őt a pedagógiai tanszékre beérkezett pályázatokról való referálásra. Ezt majd levélben teszi meg. Imre Sándor kérésének megfelelően nem ír Apponyinak, „de majd a megbeszélés alkalmával őszintén színt vallok. Erre lelkiismeretem kötelez. Hogy Pozsonynak a nyugati világgal szemben nagy a jelentősége, s még inkább kívánja a színvonalas embert, mint a Keletfelé... Kolozsvár: az *tény*. Ezért is *bele tudnék nyugodni abba, ha Pozsonyba kerülne az én kedves, jó Imrém*.”⁴³⁶ Önző vagyok, midőn azt mondom, hogy már csak azért is, mivel tán odahúzódunk vissza,⁴³⁷ ha ezt Isten kegyelméből még megélhetem.

És most még egy kérésem van. Tudom, hogy kollízióba hozom lovagias érzéseivel. De azt hiszem, a lovagiasságnál feljebbvaló az igazság. *Weszelyről szó lévén, egyszer arra kértem fel, hogy alkalomadtán röviden írja meg, hogy W[eszely] kit plagizált, kitől való függésében írta a modern pedagógusok ismertetését.*⁴³⁸ Ma riválisa, s így nem illő az illetőről kedvezőtlenül írni. Nem ez alkalomból írná meg ezt, hanem egy régi ígérete alapján. Csak *nekem* alkalomszerű e tudósítás. Ki vagyok mérülve, s így nem vagyok képes mindenek utánajárni. S azt hiszem, hogy a mi viszonyunk olyan, hogy diszkrét közösségre is feljogosít. ... Fináczyval és Alexanderrel szemben is – ha ugyan szembe kerülnék velük – vértézve szeretnék lenni. Adjon, kérem fegyvert. Egy jót akarunk. Szeretettel öleli Schnellerje”.⁴³⁹

Utóbbi kérésével Imre Sándort mentora kényelmetlen helyzetbe hozta. Ezért akkor csak annyit válaszolt, hogy ezt majd Kolozsvárra utazásakor megbeszélük. „Sehogy sem tudtam ráhatározni magamat, a kérés teljesítésére. Már akkor hallottam, hogy a jelöltek mindenfelét beszélnek egymás ellen. Én még Schnellerrel szemben sem akartam feltett szándékom és természetem ellen véteni. Csak december közepe felé – mikor már láttam, hogy nem utazhatok Kolozsvárra – írtam röviden a dolgról, de nem közöltem, amit Weszely plágiumáról tudok” – jegyezte fel Imre Sándor 1918. január 31-én.⁴⁴⁰

Magyar Tudomány, 2019. évf. 12. sz. 1834–1845.; Donáth Péter: *Adalékok Nagy László pályájához 1918–1922. Publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918–1922-ből*. Trezor Kiadó, Budapest, 2007. 97–100.

⁴³⁵ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 5. sz. melléklet. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴³⁶ Az akkor éppen 70 éves és gyengélkedő Schneller István álláspontját megvilágíthatja amit barátja és kollégája, Imre József professzor – Imre Sándor édesapja – írt a fiának egyik vélhetően 1917 decemberi levelében: „Szegény Pista... az egyetemen is mint látom mulasztgat, bátran mehetne hát nyugalomba, persze megbocsáthatni neki, ha nehéz családi és anyagi viszonyait tekintjük”. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye.)

⁴³⁷ Itt Schneller István arra utalt, hogy 1882-től 1894-ig, Kolozsvárra kerüléséig a pozsonyi evangélikus akadémia tanára, igazgatója volt.

⁴³⁸ Utalás Weszely Ödön: *A modern pedagógia útjain. Tanulmányok*. Franklin Társulat, Budapest, 1910, (<https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/weszely-odon-a-modern-pedagogia-utjain-franklin-bp-1910-4262> 2021. 12. 27-i letöltés) c. könyvére.

⁴³⁹ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 7. sz. melléklet

⁴⁴⁰ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázatom. 3.

A korábban történetekhez visszatérve: *Imre Sándor 1917. október 31-én nyújtotta be pályázatát.* Ennek szövege is némi hezitálásról tanúskodik: „Kialakultak bennem a magyar neveléstudomány sajátos feladatai, felismertem a hiányát ama tudományos segédeszközöknek, amelyekkel köznevelésünket rendeltetéséhez közelebb lehetne juttatni, s mindinkább erősödött a vágyam, hogy a nevelés kérdéseivel, tudományos céllal való foglalkozás legyen a főfeladatom. Eddigi munkakörömben nem ez, s nem is tudományos munkatársak nevelése volt hivatalos kötelességem. Jelenlegi állásomban... ezt a munkát szépnek és a nemzet jövőjére messzehatónak ismerem, ezért nehéz is megtennem ezt a lépést, mely ettől a teljes lelkemből szolgált hivatástól esetleg elszakít. Másfelől nem tudok lemondani arról, hogy... a tudományos célokhoz való közeledés érdekében megkísértssem [Sic!] elérni a legmagasabb rendű munkára kötelező tanári állást, abban a reményben, hogy ott a nemzetnek, s így, bár közvetve, jelenlegi munkakörömnek is használhatok” – írta a miniszternek Imre Sándor.⁴⁴¹

Majd november 2-án válaszolt Kornis Gyula október 24-i levelére: a „valószínűleg” a benyújtás időpontjára vonatkozott, nem a pályázással kapcsolatos szándékára, ami időközben be is következett. Megírta, hogy találkozásukkor Fináczy Ernőnek is jelezte annak megtörténtét. Neki is azt mondta, hogy nem vár tőle erre semmiféle érdemi reakciót, amit az idős professzor jónéven vett, megemlítve, hogy korábban Weszely megpróbálta őt álláspontja felfedésére készíteni. Imre tudatta Kornissal, hogy írt Schneller Istvánnak is, „nyomatékosan kérte” őt, hogy ne írjon érdekében külön a miniszternek. „Egyébként teljes mozdulatlansággal várom a bizottság döntését, és ha annak kedvező voltáról értesülök, bemutatom magamat a miniszternek” – írta, jelezve, hogy Kornis által kért publikációi közül melyeket sikerült elküldeni a számára.⁴⁴²

Kornis Gyula november 5-i újabb levelében tudatta: jelezte Weszelynek, hogy előfordulhat, Imrével együtt első helyen javasolja őt. Mire Weszely bejelentette visszalépését. „Így most már biztosra veszem, hogy nemsokára kartársként üdvözölhetlek, s együttműködhetünk” – írta Imrének, s egyben kérte őt, hogy a megüresedő helyére a Kiskunhalashoz kötött református Nagy Józsefet⁴⁴³ javasolja majd maga helyett a Pedagógiumba. „Ha állami tanár volna, feljöhethetne egy pesti középiskolába, de így csak egy lehetősége van. Keresztény, árja, vagy finn-ugor filozófus, a sok göndörfürtű spekulatív héberrel szemben úgyszintén oly kevés van: támogassuk ezt a keveset” – írta Kornis Gyula.⁴⁴⁴

Imre Sándor november 9-i válaszában azt írta, hogy nagy meglepetéssel olvasta Kornis sorait, de állása megürülését „rendkívül valószínűtlennek tarja”, ezért a helyével kapcsolatos kérésre majd akkor válaszolna, ha ez mégis időszerűvé válna. Amúgy Nagy Józsefről mindig csak jót mondott és segítette őt, amiben tudta, s a jövőben is ezt tenné.⁴⁴⁵

Kornis Gyula november 14-én újabb levelében közölte: Weszely mégis pályázott, s hogy Schneller István táviratban felkérte őt az előadásra, amit „bármily kényelmetlen is” vállalt.⁴⁴⁶

Imre Sándor válaszaiból kitűnik, hogy akkoriban nem nagyon hitt pályázata sikerességében, ám 1918. január 31-i visszaemlékezésében várakozása némi változására utalt. „Akkor tűnt fel legelőször remélhetőnek a kinevezésem, amikor... Hidas [Sándor tanfelügyelő, a VKM VIII/b ügyosztályának vezetője] arra a szavamra, hogy engem a miniszter nem is ismer, azt felelte, hogy »dehogyanem, hiszen amikor az állampolgári nevelésről írt munkálatomról volt szó, Apponyi [Albert]

⁴⁴¹ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁴² RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 6. sz. melléklet.

⁴⁴³ Halasy-Nagy József (1885–1976) görög-latin szakon végzett filozófus, 1907-ben doktorált, s akkoriban Kiskunhalason a református főgimnázium tanára volt. 1919-től az Erzsébet Nőiskola, majd 1921–1940-ig az Erzsébet Tudományegyetem filozófiai tanszékén oktatott, majd 1948-ig a szegedi tudományegyetemre került, ahol dékán, s az egyetem felsőházi képviselője lett. 1948-ban nyugdíjazták, majd fordítóként tevékenykedett.

⁴⁴⁴ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 8. sz. melléklet

⁴⁴⁵ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 9. sz. melléklet

⁴⁴⁶ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 10. sz. melléklet

mondta, hogy ismer. Ő nevezett ki mostani állásomba, azóta figyelemmel kísért, gyakran találkozott a nevemmel, ismeri több írásomat, s jó véleménnyel van rólam.”⁴⁴⁷ November 10-én Tóth Lajos a felsőoktatással foglalkozó miniszteri tanácsos is közölte vele: „a kegyelmes úr a legnagyobb jóindulattal van Kegyed iránt, s most a bizottságon fordul meg a dolog”.⁴⁴⁸

Így is történt. 1917. december 21-én Imre Sándor véletlenül az utcán találkozott *Fináczy Ernővel* (ő lett Schneller helyett a bírálóbizottság helyettes elnöke), aki a szobájába invitálta, majd tájékoztatta őt a bizottság *december 19-i* üléséről. „Az ülés 3-6-ig tartott, s három tag, akik közé ő is tartozik, *primo et unico loco magasan első helyen engem és Weszelyt jelölt egymás mellett*. A többi 5 pályázatot nem jelölte. Egy tag, a negyedik különvéleményt adott be »W[eszely] Ö[dön] I. és I[mre] S[ándor] II. helyen«. A bizottság ülése után otthon várta Schneller express levele, az ő szavazatával: »egyedül I[mre] S[ándor]«. Minthogy fenyegető volt az a veszedelem, hogy az illető negyedik tag [Alexander Bernát] a bizottság egyik tagját maga mellé hódítja, s így én már a bizottságban II. helyre kerültem volna, hogy ezt megakadályozza, így jött ki az *aequo loco* jelölés”⁴⁴⁹ – közölte Fináczy Ernő.⁴⁵⁰

Imre Sándor ugyan nem igazán értette a dolgot, de megírta a történeteket Schneller Istvánnak, aki érdemben csak azután válaszolhatott, amikor eljutott hozzá a bizottság anyaga Kolozsvárra.

Így Imre Sándor 1917. december 23-án, az őt lakásán felkereső *Kornis Gyulától* tudta meg, hogy miként is foglalt ő állást, mint előadó a pályázatok ügyében. Különös módon Kornis Gyula Imre Sándor számára élőszóban még keményebben fogalmazta meg véleményét, mint írásban a bizottság és a miniszter felé tette.⁴⁵¹

Kornis „rövid bevezetés után azt mondta: azért jött, hogy elmondja a jelölésről, amit elmondhatónak tart, ez az ő jelentésének rám vonatkozó része. Elolvastam mindent, kár, hogy későn adogattuk a folyamódásokat, mert így kevés ideje volt. De jó, hogy elküldtem egyes könyveimet. A különnyomatok, mint »Eötvös nem a múlté« és a többi neki ügyis megvoltak. Ezekből megállapította, hogy én mint haladtam a történelmi tanulmányoktól az elméletiek felé.

Röviden megmondta, hogy melyikről mit is írt (»elsőrangú Széchenyi-kutató« vagyok, a »tárgyias gondolkodás« lehetetlenség, a Teleki-könyv nagyon sikerült), de amikor a *Nemzetnevelést* olvasta, nagyon meglepődött.

Mert mikor ezt neki 1912-ben megküldtem, csak átlapozta (emlékszem, hogy nem is felelt rá!), azután elvesztette, most olvasta el. Meglepte, hogy némely dologban más a felfogásom, mint az övé, pl. a klasszikus nyelvek oktatásával és a vallásitanítással nagyon röviden végzek, holott ezek fontos kérdések. A nemzet meghatározása nem jó, nincs különbség nálam nemzet és állam között, úgy beszélnek, mintha nem is volnának nemzetiségeink. Baj lenne, ha ezek nyelvének és történelmének tanítására vonatkozó kívánságaim teljesülnének. Egyáltalán nem érti: mi szükség van a nemzetnevelés

⁴⁴⁷ Arra, hogy ez mikor történt nincs utalása a szövegben. RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 2.

⁴⁴⁸ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 3.

⁴⁴⁹ „Az Est” c. napilap 1917. december 27-i (317.) számában a 6. oldalon „Újabb jelölések a pozsonyi egyetemre” című apróbetűs beszámolójában olvashatjuk: „A pedagógiai tanszékre első helyen, de egyenlő minősítéssel ajánlja *Imre Sándor* és *Weszely Ödön* budapesti egyetemi magántanárokat; Weszelynek első helyen való egyedüli jelölése érdekében, mint halljuk, a bizottság egyik tagja *különvéleményt* adott be.” A híradás nem említi Schneller István véleményét, amiből talán az következik, hogy Alexander Bernát újabb különvéleménnyel élt, vagy az, hogy a bizottsági egyenlő ajánlatba már eleve beleszámították Schneller István javaslatát, ez esetben a bizottság egy másik tagjai is (?) Weszely mellett tehette le voksát. Az sem kizárt, hogy a lap – Weszely Ödön számára kedvezve – csak részleges tudósítást adott.

⁴⁵⁰ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 5. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁴⁵¹ Kornis Gyula hivatalos véleményének fontosabb részeit Imre Sándor 1909. és 1912. évi könyveinek ismertetése során korábban idéztük.

kifejezésre, hiszen amit én ebből következtetek, talán elismerem, mindenféle nevelésfogalomból következik, de hát akkor mire való ez a »rendszerféle«.

Mindezt némi rosszérzéssel hallgattam, mert úgy láttam, hogy nem is értette meg az egész könyvet. *Nem is akarta észrevenni pl. a rövidség okait, és a nemzet értelmezésének a lényegét (azt, hogy éppen beleérttem a nem magyarokat is)*. Kicsinyesen és kicsinylően beszél rólam.

Legjobban meglepett, hogy egészen lenézően szólt arról, hogy kapcsolatokat látok a pedagógia és a néprajz között.⁴⁵² *Nagy hibának tartja az Eötvösre való támaszkodást, azé akkor sem volt helyes felfogás, ma meg egészen más világ van már*. S aki olvasta Halász Imre »Egy letűnt nemzedék«-éből, hogyan akart Eötvös mindenáron miniszter lenni, az kellően tudja értékelni az egész embert.⁴⁵³ Szóval: lebírált.

Ez nem baj. Felelgettem a kérdéseire, s még jól is mulattam magamban, mikor a nemzetnevelés fogalmára tett megjegyzései után megmutattam neki Meumann⁴⁵⁴ egészen azonos irányú posztumusz könyvét (1917), s igen csendes hangon mondta rá, hogy erről nem is tudott, meg Gaudig⁴⁵⁵ új két kötetét, amelyben ugyanaz az alap gondolat.

De aztán nagyon megdöbbenem, mert ezt mondta: mindezekből úgy látta, hogy *köztünk nagy ellentétek vannak*, nyugtalan nagyon, hogy mit csináljon, de hát már megígérte nekem az aequo loco jelölést, ő tehát állja a szavát. Mondta azonban a pozsonyi jogtanároknak, hogy milyen kellemetlen a helyzete, mert *én vagyok a szimpatikusabb, mint ember*, aki az egész ügyben valamennyi jelölt közt a legfőfényesebben, eszményi módon viselkedtem, de hát ez a munkám őt nagyon meglepte. Különben is *én nem pedagógus, hanem kultúrpolitikus vagyok, nincs filozófia a munkáimban, pedig a pedagógiában csak egy tudomány van, a filozófia, a többi »zöldes kert«*.

Mikor az aequo loco-t először említette, azt is mondta: *Weszelenek olyan érdemei vannak, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni: több nyelven olvas, mint én, szélesebb látókörű. Sok kérdésről talán nem is tudna a magyar pedagógia, ha az ő könyve nem volna. Kitűnő szervező*.

Ezért volt Kornis helyzete nehéz, de hát már megígérte nekem ezt a jelölést. Ma [1918. január 31-én – D. P.] is szégyeltem, hogy erre nem tudtam felelni, úgy éreztem magam, mint akit főbeütöttek, hiszen nekem nem ígérte az »aequo loco«-t, s mindezt nem tudtam ürügynél egyébként látni.

⁴⁵² 1917-ben Imre Sándor intenzív levelezést folytatott egykori hűséges tanítványával – akkoriban lévai tanítóképző-intézeti tanárral – *Fekete Józseffel* a pedagógia, a népművelés és néprajz (szociográfia értelmében) kapcsolatáról. Fekete hosszú kérdőívtervezetet is küldött Imre Sándornak e tárgyban, győzködve mesterét, hogy az ilyen irányú kutatások mennyire fontosak a helyi társadalom megismerése szempontjából, s mennyire beleillenek az általa is osztott nemzetnevelési koncepcióba. A tervezett felmérés általa javasolt főbb témái: A nép testi élete (lakás, ruházatkódás, táplálkozás, életmód: munka szórakozás, egészségi viszonyok). A nép lelki élete (értelmi élete: műveltsége, iskolázása, olvasmányai, tanulásvágya, a nép és az iskola; kedélyi élete: érzésvilága, vallása, nemzeti érzés, magyar játékok, mulatságok, nép a költészetben; erkölcsi élete: különös tekintettel nemi életére, s az idegen tulajdon tiszteletére, szokásai). A nép szociális élete (család, rokonság, viszonya a faluhoz, a városhoz, a társadalmi osztályokhoz, más hazai nemzetiségűekhez). A nép a háború tükrében. (RL C/39. Levelezés) Évtizedek múltán a pályakezdő Kozma Tamás is érdeklődést mutatott a népi írók, a néprajz által leírt valós élet és a nevelés-oktatás, „a hátrányos helyzet” összekapcsolása iránt. (Kozma Tamás: *Innováció és tanulás*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022. 191–192.)

⁴⁵³ Lásd ehhez Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Nyugat kiadása, h.n. 1911, 301–337. (https://dt11.ogyk.hu/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=7901453.xml&dvs=1641471385822~694&locale=hu_HU&search_terms=&view_profile=user&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=4©RIGHTS_DISP_LAY_FILE=copyrights3 2022. 01. 06-i letöltés)

⁴⁵⁴ Ernst Friedrich Wilhelm Meumann (1862–1915) német pedagógus, pszichológus, a „kísérleti pedagógia” irányzatának elindítója. (Magyarul lásd tőle Meumann, Ernst: *Kísérleti pedagógia*. Pedagógiai források, Tankönyvkiadó, Budapest, 1974)

⁴⁵⁵ Friedrich Eduárd Hugo Gaudig (1860–1923) reformpedagógus, a „munkaiskola” mozgalom egyik képviselője, az alkotó, öntevékeny munka személyiségformálásban játszott szerepének hangsúlyozója.

Aztán elmondta, hogy Weszelyvel »találkozott«. Az igazságtalannak tartja, hogy engem is első helyen jelöltek. Alexander rólam szépen nyilatkozott, a magatartása szebb velem szemben, mint Schnelleré Weszelyvel szemben, aki jelentéktelen apróságokon »lovagol« a különvéleményében.

Fináczy bizonyosan mellettem van, engem szeretne, de ezt nem mondja ki. Ma a miniszternek [Apponyi Albertnek] referált a jelölésekről. S mikor a miniszter hallotta, hogy Alexander W[eszely], Schneller pedig I[mre] S[ándor] mellett adott be különvéleményt, hirtelen azt mondta: »No kérem, én a Schneller véleményére nagyon sokat adok». Úgy látszik örült ennek a különvéleménynek a miniszter.

Weszely nagyon méltatlankodik amiatt, hogy az ő várható kinevezését katolikus voltának tulajdonítják, s hogy *Fináczy meg is mondta neki, hogy Csernoch⁴⁵⁶ a protektora*. Weszely egészen fel van háborodva: »Az a kétszínű tót?« Érdekes különben – mondja Kornis –, hogy amíg ez a pozsonyi jelölési ügy folyik, az ő biztos tudomása szerint W[eszely] Ö[dön] a primásnak Révész Gézát ajánlja a jóakaratóba, mint katolikust Pauer Imre tanszékére!⁴⁵⁷ Kornisnak ez a hirtelen elszólása nagyon jellemző.⁴⁵⁸ Ezt követően Kornis Gyula megjegyzéseket tett a nem javasolt pályázókra is.

Majd Imre Sándor vette át a szót: „Köszönöm, hogy minderről tájékoztatott, nagyon érdekes volt. Engedjen meg annyit – most, mikor túlvagyunk mindenben – hogyha meglesz a döntés is, mutassak neki egyet-mást megnyugtatóul, hogy nem esett Weszelyn semmi igazságtalanság a velem való jelöléssel.

»Mit akarok ezzel mondani?« [– kérdezte Kornis Gyula.]

A plágiumra gondoltam, de nem mondtam el.

Erre ő így: »Hiszen tettem én rá elég megjegyzést, mert bizony van az ő könyvében sok furcsaság.« Elsorolt egy csomót, gúnyosan, nevetve, én meg hűledeztem, hogy hát akkor hogyan ajánlhatta? »Tagadhatatlan, hogy bizony őbenne szélhámosság is van« [– mondta Kornis Gyula].

Erre még jobban csodálkoztam. Megmutattam neki »A modern pedagógia útjain« példányát, az erről 1909-ben írt sok jegyzetemet.

»Ugyancsak alaposan csináltad« – úgymond – »én is írtam effélet, annyit, hogy a végén már untam«.

Mindez megerősítette azt a gondolatot, hogy ez az egész ügy valami előttem még ismeretlen rugókon jár, ezért... elmondtam arra vonatkozó értesüleseimet (Hidasi, Schneller, Tóth Lajos, Neményi, a M[agyar] P[edagógia]-ra vonatkozó kérdezősködés), hogy Apponyi érdeklődik irántam. Megmutattam néhány aktát, ami nálam volt a minisztériumból, s végül Apponyinak hozzám intézett megbízását javaslatok benyújtására.

Fokozódó elképedéssel hallgatta [Kornis Gyula], s végül ingerülten azt kiáltotta: »Miért nem mondta ezt nekem Fináczy?«

»Hiszen nem is tud róla, Te vagy az első idegen ember, aki ezt a leiratot látja«.

»Nem ezt, hanem azt, hogy Apponyi érdeklődik irántad, s olvassa a M[agyar] P[edagógiá]-t«.

»Azt én nem tudhatom, miért nem mondta.«

Erre [Kornis] felállt, és azzal fejeződött be a beszélgetés: »Most már nyugtalan vagyok, hogy nem kellett volna benne hagynom a jelentésemben egyes pontokat.«

Távozása után az az érzésem volt a legerősebb, hogy ezzel az emberrel nem lenne jó együtt lenni, s hogy engem most már, ha kineveznek is, nem köt semmi ahhoz a karhoz, és ha lehet, el is megyek onnan. Minthogy kisebb dolgozataim közül az újabbakról nem szólt, gyanakodtam, hogy ezekbe

⁴⁵⁶ Csernoch János (1852–1927) 1913-tól esztergomi érsek, később bíboros, szegény szlovák családba született Szalócán (a mai Szlovákiában).

⁴⁵⁷ Révész Géza neve 1882-ig Rothauser volt, Kornis Gyula, erre s zsidó származására utalhatott epésen. Ahogy egy 1919. július 29-i értekezletre vonatkozó megjegyzése tanúsítja, Imre Sándor is számontartotta Révész származását, ahogy Alexander Bernátét is. (RL C/39. 13. cs. Allamtitkári iratok, 38–39.)

⁴⁵⁸ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 5–6. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

bele sem nézett, s általában nagyon furcsán néztem az egész dolgot” – jegyezte fel Imre Sándor 1918. január 31-én.⁴⁵⁹

Három nappal Kornis Gyula látogatása után, *1917. december 26-án Imre Sándor hosszú, feldúlt lelkiállapotát tükröző (azt levezető?) levelet írt Kornis Gyulának*, mely végül elküldetlenül, fogalmazványban maradt fenn a számunkra.⁴⁶⁰

Ebben olvashatjuk: „[N]em... kértem soha egy hanggal sem támogatásodat, vagy jóakarodat a magam részére. Másról sem kértem, s talán megengedi a sors, hogy e nélkül éljek ezután is. ...

Ismétlem köszönetemet azért, hogy... a jelölés történetének elmondható részeit velem tudattad. E nélkül igazságtalanul gondolnék Alexander B[ernát] úrra, akiről azt hittem, hogy az én leszólásommal emelte pályatársamat, ... s főként, hogy az egész ügyben való nagy tévedésemet eloszlattad.

Addig ugyanis, míg csak az eredményt tudtam, *szentül meg voltam győződve arról, hogy Te engem javasoltál első helyen*, és csak a körülmények miatt egyeztél bele abba, hogy ketten legyünk egymás mellett. Lehetetlen volt mást hinnem, mert *nem gondolhattam, hogy éppen fő munkám olvasása nélkül nyilatkoztál előttem most egy éve is, leveleiben is minden fenntartás nélkül kedvezően*. Hiszen tavalyi látogatásod alkalmával még én figyelmeztettelek, hogy ne kösd le magadat mellettem dolgozataim alapos ismerete nélkül. ...

A harmadik, amit meg kell köszönöm, éppen *bíráló megjegyzéseid*. Most történt először, hogy kis könyvemről ilyen észrevételeket hallottam. Ennek örültem, mert a bírálatot önbírálatra való alkalomnak tekintem, s fogyatkozásaimat kész vagyok mindig pótolni” – írta Imre Sándor, majd a Kornis Gyula által Weszelyről mondottakra, s a vele (Imrével) való „együtt munkálkodás legfőbb óhajására” emlékeztetve folytatta levelét.

„Nem értettem a dolgot: az aequo loco jelölést tavaly, mint a rám nézve legkedvezőtlenebbet említetted, a másik pályájáról most mondtak sehogy sem indokolták, hogy róla most jobb legyen a véleményed. Nem gondolhattam, hát egyebet, minthogy az ellenem való kifogásaid olyan nagy jelentőségűek, hogy ámbár »a személyem szimpatikusabb«, amannak a munkásságát értékesebbnek ítéled... Vagyis: nem vállalod azt, hogy engem egyetemi tanárnak ajánlj vele szemben...

Ezeket újra átgondolva megállapítottam... 1. az ellenem való állásfoglalás... állásoddal járó kötelességed is, ha ez a meggyőződésed. 2. *Ez a jelölés* azonban éppen ebben az esetben nem jelölés igazában, hanem *teljesen a miniszterre való ráhagyása a döntésnek*, ami mindegy lehet annak, aki mindenáron bele akar ülni az állásba. De *nem mindegy nekem, aki ebben az egész ügyben az erkölcsi siker reménységével és óhajásával vettem részt, s az egyetem, sőt a karok önkormányzatának legfőbb biztosítékául a tanárok kijelölésének teljes szabadságát tekintem. Nem kívánok tehát olyan helyzetbe jutni, amelyre nem az illetékes szakemberek többségének véleménye, hanem a miniszter akarata juttat*, ha még olyan tisztelt és szeretett ember különvéleménye alapján is, amilyen nekem Schneller István, és olyan véletlenség miatt is, mint amilyen az ő elmaradása az ülésről. ...

[E]lővettem a »Modern pedagógia útjain« c. kötetet, átnéztem és ellenőriztem 1909-ben erről írt bő jegyzeteimet, megnéztem az egészet az általad említett előnyök és jelentőség szempontjából, s nem is szólva arról, amire ittlétedkor céloztam, s nagyon megdöbbentem: milyen értéktelennek kell lennem, ha e könyv írója mellett csak a személyem juttatott helyet a jelölésben?⁴⁶¹

⁴⁵⁹ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 7. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

⁴⁶⁰ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 13. sz. melléklet. (Kiemelések tőlem – D. P.) 1930-ban Imre Sándor e tintával, kézzel írt levéltervezet elejére, ceruzával ráírta: „Kár volt el nem küldenem!”

⁴⁶¹ A kifelé igen fegyelmzett és zárkózott Imre Sándor egykori tanítványaival igen intenzív és bensőséges levelezést folytatott. Akkoriban Frank Antal tanítóképzőintézeti tanárral is ilyen kapcsolata volt. Frank 1918. január 17-én a következőt írta „szeretett Tanár Urának”: „*Széles körű pedagógiai hatás szempontjából legüdvösebb volna, ha Tanár urat kineveznék a Pedagógium igazgatójává. Itt általánosabb lenne a hatás, mint a pozsonyi egyetemen. Ez az a hely, ahol Tanár úr mintegy kezében tarthatná Magyarország pedagógiai világának gerincét*”. Március 16-án már gratulált

Elővettem hát a Nemzetnevelést, megvizsgáltam észrevételeid szempontjából, elgondoltam azoknak a kis dolgozataimnak a tartalmát, amelyeket ezzel az alkalommal [Sic!] számbavehetőnek tartok, meg a többi nagyobbacska műveket. Számbavettem, hogy mi ígéret van ezekben, s mi az ellenfelem műveiben a tanszék és a szeminárium számára. Megvizsgáltam magamat arra nézve, hogy milyen viszonyban van az én boltom kirakata és raktára, s mindezek után megnyugodtam abban, hogy hibának és hiánynak nézve mindent, amit elsoroltál: a mérlegnek a két serpenyője semmi szín alatt nem állhat egyformán.

A Rólad, tudományos szempontjaidról és mértékedről való véleményem nem engedi feltennem, hogy amit én látok, sokkal élesebben Te is ne lásd. A Rólad elterjedt hír, hogy »féltekenyen örködsz a leendő kar színvonalán«, képtelenséggé teszi, hogy ebben az ajánlásodban meg légy nyugodva. Ezért *egészen bizonyos vagyok afelől, hogy állásfoglalásodban valami olyan tekintet volt az indítód, amely előttem ismeretlen, legalábbis beszélgetésünkben nem tudom megtalálni.*

Ez a tegnapi szemlélődésemet követő megfontolás – belém nevelt és önmagam által is fejlesztett minden lemondó hajlandóságom ellenére is – meggyőzött afelől, hogy visszavonulnom nem szabad. Hagyom tehát továbbra is a dolgot mentére, csak az eddiginél nagyobb érdeklődéssel várom a végét. Személyemre nézve az az óhajtásom, hogy a kinevezést ne én kapjam meg, mert megerősödött az a régi gondolatom, hogy a mostani állásomat nem volna szabad elhagynom, s most már nagyobb lelki nyugalommal tudnék egyszerűen tanító maradni” – zárta Kornis Gyulának szánt, végül el nem küldött levéltervezetét Imre Sándor 1917. december 26-án.⁴⁶²

Akkortájt íródhatott *Schneller István* datálatlan levele,⁴⁶³ melyben beszámolt Imre Sándornak a bizottság anyagainak hozzáérkezéséről, s azok tartalmáról. „*Kornis derék, komoly munkát végzett*” – írta Schneller István, azzal, hogy *Kornis is kettejük azonosan első helyre jelölését ajánlotta* „élénk eszmecsere után, ügyes, *apodiktikus* [megcáfolhatatlan, kétségbevonhatatlan, határozott, egyenes] rövid mondatokban.

Kijelenti *Alexander B[ernát]*, hogy *Imre Sándor ellen nincs éle különvéleményének, ki ugyanis Kolozsvár jelöltje, ahol ugyanis a pedagógus már 70-en túl van*”. Majd a Weszely mellett érvelt: „*utolsó alkalom a korosra nézve, hogy egyetemi tanár legyen, anyagi áldozatot hoz az egyetemi tanári állásnak az elfogadásában. A W[eszely] ellen Kornis által felhozott megjegyzések nem súlyosak és pedagógiai minőségét nem érintik stb.*” – írta Alexander véleményéről⁴⁶⁴ Schneller István jelezve, hogy szavazatát december 17-én feladta, de az csak 19-én este érkezett Fináczy Ernőhöz.

Imre Sándor igazgatói kinevezéséhez. Majd hozzátette: „A Weszely-féle nevelés- és oktatástan kegyetlenül rossz, s ez az ember most egyetemi tanár (Borzalom!). *A pozsonyi pedagógiai tanszék ilyen megoldással nemcsak haladást nem jelent, hanem ellenkezőleg, hivatalos tekintélyt ad olyan embernek, aki felületességével, elvtelenségével, tévnaival, programnélküliségével, a tudomány önálló továbbfejlesztésére való képtelenségével csak sárba ránthatja fejlődő pedagógiai életünket*” – írta Frank Antal, talán vigasztalásul, talán meggyőződésből, vagy karrierizmusból Imre Sándornak. Véleményét nem Weszely munkásságának reális értékelése okán (amihez jelen sorok történész írójának hiányzik a kellő kompetenciája, lásd ehhez pl. Németh András kötetünkben hivatkozott munkáit), hanem az Imre Sándor közeli tanítványai körében uralkodó (vagy tettetett?) feszült hangulat érzékeltetésére idéztük. (RL C/39. Levelezés Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁶² 1918. január 31-i visszaemlékezésében Imre Sándor azt írta erről, hogy „arra gondolva, hogy ez [a Kornisnak írt levele] nem ér semmit, s ha kitalálnak nevezni, csak ellenséggé teszem ezzel, nem küldtem el”. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 8.)

⁴⁶³ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 14. sz. melléklet. (Kiemelések tőlem – D. P.) Imre Sándor ceruzával ráírta 1917. december végén.

⁴⁶⁴ *Ady Lajos* (1881–1940), *Ady Endre* – bátyjától igencsak különböző – öccse, főgimnáziumi tanár, (majd 1919 februárjától főigazgató), 1917. december 30-án „Az Est” tudósításából szerzett tudomást a kettős jelölésről, s még aznap reagált rá. „Fel vagyok háborodva egész valómban! Nem azért, hogy V. [Sic!] is első helyen lett jelölve, hanem a módtól, ahogyan ezt kiforszírozták. Ugyebár Bernát úr volt a különvéleményező? Ha így, és ő volt: országos pimaszság, s még a zsidó komiszságokhoz mérten is hallatlan botrány a dolog. ... Ha mégis így alakulnának az ügyek, tekintsd... a Végzet intésének, melynek más céljai vannak veled” – írta Imre Sándornak. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. 20. sz. melléklet)

Majd közölte: elnökként az egész anyagot elküldte a miniszternek „megjegyezve, azt is, hogy a Kornis által felhozott érveket én igenis »súlyosaknak tartom és olyanoknak, amelyek W[eszely] pedagógiai minőségét igenis érintik«. Az én votumom [szavazatom] – csakis Imre Sándor. ...

Fináczy [december] 23-án írt levelében votumomat »remélhetően perdöntő iratnak« mondja. Ő három dologra törekedett: 1. hogy pontos többségi határozat jöjjön létre, vagyis, hogy a vélemények nagyon szét ne ágazódjanak, ami a miniszter dolgát módfelett megnehezítette volna; 2. ... »igyekeztem Imre Sándor érdemeit minden vonatkozásban kiemelni«; 3. igyekeztem elejét venni annak, hogy I[mre] S[ándor] esetleg második helyre kerüljön. Tudja, hogy aequus loco kandidálás tökéletlen megoldás: de jelen esetben lehetetlen volt elkerülni” – idézte Schneller Fináczyt.

Majd a maga részéről hozzátette: „Perdöntőnek nem az én votumomat, hanem kedves barátomnak [Imre Sándornak] a minisztériumban A[pponyi] megbízásából végzett munkáját tekintem. Szeretném, hogy ha Pozsonyba kerülne, s így utolsó napjaimat Pozsonyban töltve együtt lehetünk.⁴⁶⁵ De ez nem számít. Bármilyen történjék – jó lesz az ügy, amint történik. A köztudatba bemeleg, hogy az kire mindig is gondoltam – lesz utódom. S így, ha Pozsony nem sikerül, meg lesz biztosan a kolozsvári és pedig a minisztériumban végzett munka alapján felfelé súlyos állással – szervező munkássággal” – nyugtatgatta a háborgó Imre Sándort Schneller István.

Schneller még aznap felkereste Kolozsváron barátját, kollégáját a szemészprofesszor Imre Józsefet⁴⁶⁶, s neki is megmutatta/elmesélte mi áll a bírálóbizottság anyagaiban. Utóbbi fiának, Sándornak írt 1917. december 27-i levelében megerősítette: Alexander Bernát különvéleményét azzal kezdte, hogy az „nem I[mre] S[ándor] ellen irányul, akit ő is teljesen érdemesnek tart az egyetemi tanszékre, de ez még fiatal ember, aki megvárhatja, míg K[olozsváron] a tanszék megürül, míg amarra nézve ez az utolsó alkalom, hogy egyetemi tanszéket kapjon stb.”⁴⁶⁷ Majd Alexander (Kornishoz hasonlóan) hozzátette: „I[mre] S[ándor] tulajdonképpen kultúrpolitikus, de W[eszely] pedagógiai szakember”.

„Felolvasta Sch[neller] az ő különvéleményét is, melyet két nappal az ülés előtt adott fel ajánlott-express levélben, mégsem jutott oda kellő időben. Csak annyit mondom róla – írta Imre József –, hogy nem hittem, hogy W[eszely] Ö[dön]-ről olyan keményen fog bírálatot mondani (bár a kompilátorság nincs benne). Amit rólad ír teljesen elég. – Mindezek után a helyzet nem kedvezőtlenebb, mint volt. Minden A[pponyi] gróftól függ, mint előbb. Semmiben sem több W[eszely] chance-a, mint a Tied!” – olvashatjuk az ugyancsak Imre Sándor megnyugtatót célzó levélben, melyben nyomatékosan azt tanácsolta, hogy az Apponyi Alberttől nyert megbízás kapcsán, bemutatkozásul keresse fel személyesen a minisztert.⁴⁶⁸

Végül fiát jól ismerve hozzátette: ha a pozsonyi kinevezés nem sikerülne, „az meglesz pár év múlva Kolozsvárt is. Nagy veszteség nem lesz tehát, a ki nem nevezésedben sem. Csak vedd nyugodtan az utóbbi esetet, s gondold el, hogy *mindenki* tudja, hogy ennek oka nem Benned, nem a Te személyedben, s értéked meg nem becsülésében lenne!”⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ A trianoni békeszerződés Schneller István terveit is felülírta: élete utolsó évtizedeit Budapesten töltötte, az első időben a Pedagógum épületében. (Pukánszky: Schneller István morálpedagógiai, 41.) Volt tanítványai közül Imre Sándorral, Kemény Gáborral és másokkal rendszeres baráti kapcsolatban.

⁴⁶⁶ Imre József (1851–1933) szemész, 1908-tól orvosprofesszor a kolozsvári egyetemen, majd rövid ideig Szegeden. Imre Sándor édesapja.

⁴⁶⁷ Weszely Ödön 1867-ben született, így kb. ötvenéves volt, szemben a csak 40 éves Imre Sándorral. Utóbbi végül 1925-ben, tehát kb. 48 éves korában jutott a szegedi professzori kinevezéshez.

⁴⁶⁸ Imre Sándor ezt az atyai tanácsot nem fogadta meg.

⁴⁶⁹ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. Számozatlan melléklet. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

Akkor még nem érhetett el Kolozsvárra a hír arról, hogy Kornis Gyula Budapesten, Pozsonyban baráti és egyetemi körökben miként nyilatkozott Imre Sándor pályázatáról. Imre Sándor 1918 január végi visszaemlékezése szerint ő először karácsony első napján Gyulai Ágosttól⁴⁷⁰ az utcán tudta meg, hogy egy irodalomtörténészekből álló baráti társaságban „Os[vát] E[rnő]”⁴⁷¹ (?) elmondta, hogy *nekem a radikális voltom árt, ezért nem fognak kinevezni*. Ez megvilágította előttem Kornis beszédét is, ámbár ő sem nem mondta, hogy annak tart, sem nem kérdezte, hogy az vagyok-e...⁴⁷²

December 31-én Váγγελ [Jenő] temetésén találkozott a szintén a pozsonyi egyetemre pályázó, – s Imre Sándor által Kornis Gyulánál sikeresen protezsált – Princz Gyulával.⁴⁷³ „Neki beszélte Kornis, hogy értem tűzbe ment volna, de a Nemzetnevelés olvasása után ezt nem teheti. *Neki egészen más felfogása van a nevelésről, az én álláspontom nemzetietlen. Tudományos szempontból nem lehetett mellőzni, de ő nem vállalja értem a felelősséget.* ...

Másnap szóba jött a dolog *Fináczyval*, említettem neki K[ornis] látogatását, de buta fővel semmit abból, amit itt leírtam. Csak azt, hogy mit híresztel (nemzetietlenség), s hogy biztosan nem olvasott el mindent, hanem örvendett, hogy ürügyet talált. Hozzátettem, hogy most már Pozsonyba menni nem szeretnék. *Megerősödött a már nagyon fiatalkoromban ébredt bizalmatlanságom a magas tudományos kritika iránt. Ezért nem adtam be 1902-ben Gyulai Pál⁴⁷⁴ felszólítása ellenére Széchenyi-kéziratomat az Akadémiához, nem írok soha akadémiai pályamunkát. Nem keresem az akadémiai klikkek társaságát,⁴⁷⁵ és nem volnék budapesti magántanár, ha ő [Fináczy Ernő] 1910-ben fel nem szólított volna.*

Január 10-én Neményi államtitkár hivatott egyéb dologban. Szavaiból kétségtelenné vált számomra, hogy nem engem neveznek ki Pozsonyba”⁴⁷⁶

1918. január 31-i visszaemlékezésében Imre Sándor ezt követően részletesen taglalta: miként jutott el Kolozsvárra is az ő „nemzetietlenségének, hazafiatlanságának” híre, miként tárgyalták ezt január 12–13-án az ottani társaságban, s hogy a Schneller István által számára mutatott levelekből, táviratokból miként vált számára világossá, hogy Kornis Gyula még azelőtt írta meg véleményét, hogy eljutottak volna hozzá Imre pályázatának anyagai és mellékletei.⁴⁷⁷

„Elmondtam ezt Fináczynak; szemmel láthatóan hitetlenül hallgatta, és azt hiszem, ma sem hiszi, hogy *Kornis nem látta az irataimat.* ... Talán nem kellett volna szint vallanom Fináczy előtt, de kimondtam, hogy *ezt az eljárást becstelenségnek tartom, s ez engem visszatart attól, hogy ezután tudományos munkával foglalkozzam, vagy tudományosnak nevezett társaságokhoz közeledjem. Maradok csak tanító.*

S úgy is érzem, hogy ez a kötelességem. Nem vagyok tisztában sem azzal, hogy a debreceni karnak miért kellett engem előbb nagyon megisztelő formában megkeresnie, aztán úgy beszélnie, mintha én akartam volna tőlük valamit; sem azzal, hogy Kornis voltaképpen mit akart velem. Nem futottam egyik után sem.

⁴⁷⁰ Gyulai Ágost (1868–1957) irodalomtörténész, tanár, a Pedagógium Imre Sándort követő (fő)igazgatója.

⁴⁷¹ A kéziratban csak Os. E. szerepel. Feltételezésünk szerint Osvát Ernőről (1876–1929) lehet szó, aki irodalomkritikus, szerkesztő volt, 1908-tól haláláig a Nyugat c. folyóirat szerkesztője.

⁴⁷² RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 8. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁷³ Princz Gyula (1882–1973) földrajztudóssal, akkor még az Erzsébet Nőiskola tanárával, 1918-tól a pozsonyi, majd pécsi egyetem professzorával.

⁴⁷⁴ Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész, költő, író, egyetemi tanár, a Kisfaludy Társaság elnöke, az MTA tiszteleti tagja.

⁴⁷⁵ Talán ebben is rejlik magyarázata annak, hogy később Imre Sándor kétszer is elzárkózott az akadémiai levelező tagságra való jelöléstől.

⁴⁷⁶ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 8. (Kiemelés tőlem – D. P.) Nincs egyéb forrásunk e találkozásról. Vélhetően a Pedagógium jövőbeni vezetéséről eshetett szó közöttük. Neményi Imre talán akkor kérdezte meg Imre Sándort, hogy mivel Pozsonyba nem kerül kinevezésre, vajon vállalná-e a Váγγελ Jenő halálával megüresedett igazgatóságot a Pedagógiumban.

⁴⁷⁷ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázásom. 8–9.

Fáj, hogy fiatalkorom óta látott tudományos feladataimat soha meg nem oldhatom, mert ma is távol vagyok már ettől, s hovatovább, mind távolabb jutok – de *többet ér nevelni a magam mostani tanítványaiba más szellemet, mint amilyennel az egyetemi tanszékek némely része most telve van, s amelyben nem tudnám jól érezni magam ügysem.* Számomra ezzel a tudományos pályafutásra való utolsó kísérletem végződött” – írta elkeseredetten, a maga számára Imre Sándor 1918. január 31-én.⁴⁷⁸

Néhány nap múlva kissé változhatott a hangulata, vagy a külvilág számára nagyobb önfegyelmel nyilatkozott. A pozsonyi pedagógiai tanszékre szintén pályázott *Szelényi Ödön*⁴⁷⁹ evangélikus teológiai tanár február 1-jén írt Imre Sándornak arról, hogy „Pozsonyban fellobogott a felekezeti küzdelem. A helybeli lapok arról vitatkoznak, hogy katolikus jellege legyen-e az egyetemnek vagy sem”.⁴⁸⁰

Imre Sándor 1918. február 4-én válaszolt levelére. „Most hallom először, hogy Pozsony felekezeti lázba esett. Ha éppen kezded ügyében vannak az illető lapok, köszönettel venném, ha elküldenéd. Nagyon szívesen raknám el kortörténeti adataim közé. – Ami a pedagógiai tanszékkel illeti, annak történetét sem volna érdektelen tudni, de annyira nem érdekes, hogy utánajárni érdemes legyen. *Nekem itt megvan a jó (kihúзва: állásom) helyem, s milyen nagy megnyugvás most, hogy tülekedés nélkül vettem részt a pályázatban!* S örülök, hogy pályáztam, mert az már csakugyan jó, hogy ezzel az alkalommal értékes vonásokkal gyarapodott a homos sapiensre vonatkozó ismeretem. Egyébként azt hiszem, hogy a tanszék betöltésének módja rám nézve nem bukás, és nem felekezeti okok idézték elő. Tudni persze nem tudom” – írta immár némi távolságtartással – az akkor már a Pedagógium igazgatási ügyeivel és az Apponyi Albert számára készülő javaslatának összeállításával foglalkozó – Imre Sándor.⁴⁸¹

Kornis Gyula 1918. március 15-i levelében *gratulált Imrének igazgatói székéhez*, diplomatikusan hozzátéve: „Örömöm még nagyobb lett volna, ha a kinevezés... (március 10.) idefelé [Pozsony felé – D. P.] irányult volna”.⁴⁸²

Másnap, a pozsonyi egyetemi tanácsülésen a rektor tájékoztatta kollégáit, hogy a király kiket nevezett ki professzornak az egyetemre: „a pedagógia tanszékre dr. Wessely (Sic!) Ödönt a székesfővárosi községi középiskolák főigazgatóját, egyetemi magántanárt”.⁴⁸³

x

⁴⁷⁸ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. A pozsonyi pedagógia tanszékre való pályázatom. 9. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁴⁷⁹ Szelényi Ödön (1877–1931) irodalomtörténész, filozófus, pedagógiai író, evangélikus teológiai tanár, Szelényi Iván szociológus nagyapja. Imre Sándorral baráti viszonyban állt.

⁴⁸⁰ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. Számozatlan melléklet. 1–2. Imre Sándor megőrizte a Nyugatmagyarországi Híradó 1917. január 29-i számából kivágott „*Protestáns bélyeg. A pozsonyi egyetem köréből*” című közleményt, melyben a „Magyar Kultúra” c. lapban megjelent dr. K. V. által a szerkesztőhöz írt levelet újra közölték és kommentálták. K. V. az ellen emelt szót, hogy szerinte csendben a lutheránusok szervezkednek a pozsonyi egyetemi befolyásuk növelése érdekében. Négy új egyetemi tanár is protestáns, s ez „protestáns bélyeg” üthet az egyetemre, ami a katolikus többségű Pozsonyban elfogadhatatlan. A lap kommentárjában ezt „felekezeti hepciáskodásnak”, a „legszemérmelenebb vallásügyi konkolyhintésnek” tekintette, s mögötte Bangha Béla mesterkedését sejtette. Majd leszögezték: „az országnak semmiféle felekezeti jellegű egyetemre nincs szüksége, hanem *tudományegyetemre*, amelynek a maga hivatása betöltésében *ki kell kapcsolnia minden felekezeti kérdést*”.

⁴⁸¹ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. A pozsonyi tanszék ügye. Számozatlan melléklet. Válasz fogalmazvány. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁴⁸² RL C/39. Levelezés.

⁴⁸³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/PECS_PTE_ET_1917-18/?pg=2&layout=s Vajon a rektorban, vagy a tanácsülés bármely résztvevőjében felmerült-e, a lehetőség, hogy a következő év januárjában a csehszlovák hatóságok Polner Ödön rektort „megbízhatatlan elemként” egy időre letartóztatják, s 1919. január 28-án az előadásokat beszüntetik, az egyetemet bezárják? (Szabadon bocsátották a pozsonyi letartóztatottakat. A kormány tiltakozása a pozsonyi egyetem bezárása ellen. *Népszava*, XLVII. évf. 34. sz. 3–4.)

Ezzel a pozsonyi pedagógiai tanszékre történő pályázatra vonatkozó dokumentatív elbeszélésünk (forrásközlésünk) végére értünk. Mielőtt tovább kísérnénk Imre Sándor pályájának alakulását, néhány megjegyzést kell tennünk.

Mindenekelőtt arra szeretnénk felhívni olvasóink figyelmét, hogy – sajnos – szűkös forrásaink nem tették lehetővé számunkra a történetek többoldalú bemutatását, a tárgyszerűség szempontjából elengedhetetlen „hallgattassék meg a másik fél is” elv alkalmazását.

Érdeklődésünkre az egykori pozsonyi egyetem jogutódja, és még fellelhető iratainak letéteményese a Pécsi Tudományegyetem Levéltárának igazgatója *Lengvári István* 2022. január 4-i levelében közölte: „*Imre Sándor pályázatával kapcsolatosan sem az egyetemi, sem a bölcsészkar iratokban és a tanácsülési jegyzőkönyvekben sem találtunk semmit*”.⁴⁸⁴ Ezért elbeszélésünkben a Ráday Levéltár anyagai, s néhány kiegészítő forrás mellett csak az interneten fellelhető egyetemi tanácsülési jegyzőkönyvekre támaszkodhattunk.

Ez különösen Weszely Ödön és Kornis Gyula pályázat során tanúsított magatartásának megítélésével kapcsolatban rejti magában a méltánytalan ábrázolás veszélyét. Erre a körülményre nyomtatékosan szeretnénk felhívni olvasóink figyelmét, remélve, hogy az újabb kutatói nemzedék további források nyomára jut, s azok segítségével lehetségessé válik a szereplők magatartásának, motívumainak sokoldalúbb, árnyaltabb bemutatása.

Amiért e csonka forrásbázis alapján is megkíséreltük a történetek korlátozottan lehetséges rekonstrukcióját, annak egyik oka, hogy *a semminél mindképpen több, ha legalább ennyit megtudhat a szakmai közvélemény a pedagógiai tudomány fejlődése szempontjából jelentős harmadik magyarországi pedagógiai tanszék professzori állása betöltésének folyamatáról.*

S az Imre Sándor művelődéspolitikai szerepvállalásához vezető motívumok számbavételét megkísérlő kötetünk szempontjából fontos, hogy az ő akkori benyomásairól, lelkiállapotáról hitelesen tanúskodnak e források. Megmutatják: Imre Sándor ilyen útra lépésében szerepe lehetett annak, hogy az egyetemi-akadémia szféra miként reagált az ő első komolyabb közeledési kísérletére.

Kornis Gyula és Alexander Bernát is megfogalmazták: ők Imre Sándort inkább tartják kultúrpolitikusnak, mint pedagógiai szakembernek. A VKM, a minisztériumi szféra – akkoriban – nagyobb nyitottságot mutatott Imre tudása és szolgáltatásai iránt, mint a pozsonyi és a debreceni egyetem.

A Pedagógium hallgatói és tanárai is nagybecsben tartották Imre Sándor munkásságát. A polgári iskolai tanárok 1916-ban országos egyesületük elnökévé, iskolatípusuk legfőbb reprezentánsává választották. Így érthető, hogy miért vállalta el a Pedagógium igazgatói állását, s hogy miért hezitált még a professzori pályázat beadása során is.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amit Imre Sándor többször is hangoztatott: addigi irodalmi munkásságát nem tartja feltétlenül elégségesnek az egyetemi tanári cím elnyeréséhez. Vélhetően a konkurenseivel való összevetése során juthatott mégis arra a következtetésre, hogy pályázik. Volt egy súlyos mondata, mely szerint nem nézheti tétlenül, hogy méltatlanok kerüljenek e pozíciókba. Arra is utalt, hogy nem annyira a munkahelyváltásra hajtott, inkább megmérteni akarta munkásságát tudományága vezető személyiségei által, hiszen érdemi kritikát még sohasem kapott a műveiről. Ennek is szerepe lehetett döntésében.

Kezdetben láthatóan úgy vélte, hogy nincs különösebb sansza pályázata sikerére, ám Kornis Gyula ösztönzése, s a minisztériumból Apponyi Albert iránta való érdeklődéséről és Schneller István iránti nagybecsüléséről szóló hírek – utóbb hiúnak bizonyuló – reményt ébreszthettek benne. Az őt távolról ismerő emberek számára rendkívül fegyelmezettnak, kiszámíthatónak, kimértnek, (Ady Lajos szavaival „flegmatikusságra” is képesnek) látott Imre Sándor valójában rendkívül érzékeny, és már csak a tradíciók súlya alatt is, magával szemben magas elvárásokkal élő ember volt. Családjában egy sor tudós, egyetemi tanár volt, s bizonyára ő is szeretett volna édesapja, és egyéb felmenői nyomdokaiba lépni.

⁴⁸⁴ Alapos és gyors – a levele mellett szóbeli – tájékoztatásáért köszönettel tartozom Lengvári István igazgató úrnak.

A bizottság döntését, s különösen Kornis Gyula kritikáját követő heves reakciója a váratlan helyzetnek, az igazságtalannak érzett bírálatnak, a pályázati anyagok teljes ismerete nélkül valóban szabálytalan eljárásnak, és Kornis kezdetben számára érthetetlen magatartás-változásának szólhatott elsősorban.

Márpedig korábban is érzékelhette volna: környezetében szinte senki sem értette, hogy hová siet ez a negyvenéves fiatalember, ha számára szinte biztosan kinéz néhány év múlva a kolozsvári tanszék megöröklése? Schneller Istvánt is kényes helyzetbe hozta, hiszen ő akkor még nem szándékozott visszavonulni, de idővel, tanszékét jószívvel Imre Sándorra kívánta bízni. Fináczy Ernő – nyilván ezen összefüggés ismeretében – azt kérdezte Imrétől, hogy ugye ő „nem reflektál” a pozsonyi tanszékre? 1917 végén Kornis Gyula is azt írta, hogy „attól tart, hogy Imre nem reflektál” arra. E kérdésfelvetésekben benne rejlett a kétséges kimenetel lehetősége. De Imre Sándor nem érzékelte ezt, vagy akkor még tényleg csak a tudományos megmérettetésre koncentrált.

A bírálóbizottság tagjai közül Schneller István és Alexander Bernát álláspontja – az adott körülmények figyelembevételével – teljesen érthető.⁴⁸⁵ Schneller nem akarta megbántani Imrét azzal, hogy leintse, ha neki ez ilyen sürgős valamiért. Alexander pedig veje (a tehetséges Révész Géza) jól felfogott érdekében cselekedhetett, úgy, hogy lehetőleg ne bántsa meg a Weszelynél tíz évvel fiatalabb Imrét.

Nehezebb helyzetben vagyunk Kornis Gyula és Fináczy Ernő döntésének értelmezése során. Talán a legvalószínűbb hipotézis, hogy már akkoriban is kevés ideje volt az elfoglalt professzornak arra, hogy hazai kortársaik írásait olvassák. Bár általában udvariasan fogadták, formálisan dicsérték a számukra megküldött írásokat, könyveket (bár a Nemzetnevelés esetében Kornis részéről ez is elmaradt), de nem nagyon volt módjuk/kedvük elmélyedni azokban. Ezért véleményük a mindennapi együttműködés, néhány közös konferencián való fellépés során, a hallgatóktól szerzett információk és a társaságokban terjedő hírek nyomán formálódott.

Márpedig Imre Sándor – ugyan református – de többgenerációs kifogástalan egyetemi, tanár, lelkész embereket adó családból származott. A szellemi életet akkoriban igazán megosztó ügyekben Kornis és Fináczy szemszögéből jól döntött, a direkt politikai szerepvállalástól, a Társadalomtudományi Társaságtól, a radikális és szociáldemokrata pártoktól távolságot tartott, (ellenben a Magyar Társadalomtudományi Egyesülethez közeledett, a Magyar Társaság tagja volt). Hangsúlyozottan nemzeti és keresztyén álláspontot képviselt, Széchenyi-fan volt.⁴⁸⁶ A Magyar Pedagógia és a Magyar Pedagógiai Társaság ügyeiben korrekt, precíz, segítőkész, ügybuzgó, kiszámítható, becsületes kollégának bizonyult, hallgatói szerették. Mindezzel rászolgált Fináczy Ernő és Kornis Gyula bizalmára.

Amíg referálóként a Nemzetnevelést elolvasó felszentelt piarista Kornis Gyula számára ki nem derült, hogy kultúrpolitikai elképzeléseik lényeges pontokon eltérnek, jóhiszeműen hihette, hogy benne jobb kollégára találhat, mint a budapesti születésű, a liberális polgármester Bárczy István köreiből tartozó(nak vélt) Weszely Ödönben.

Ám amikor a Nemzetnevelésből kiderült számára, hogy Imre Sándor

- az iskolarendszer, a kultúra demokratizálására, fokozatos világivá tételére, a felekezeti vallásoktatásnak az iskolákból való kiiktatására, a tanult emberek tradicionális külön-nyelvének a latintanításnak a humán gimnáziumokba való visszaszorítására, a nemzetiségi nyelvek, irodalom, történelem oktatására stb. törekszik, s Széchenyi István mellett Eötvös József kultúrpolitikai elképzeléseit is követendőnek tartja;

⁴⁸⁵ Ami Alexander Bernát esetében nem jelenti, hogy elfogadható is lenne, hogy a pályázattól független körülmények (is?) irányíthaták állásfoglalását.

⁴⁸⁶ „A »keresztyény« jelszó 1900 táján vált közhasználatúvá, ... mindenkor negatív mellékjelentéssel. Vagyis *nem* zsidó, *nem* kozmopolita, *nem* marxista” – írta John Lukács. (Budapest, 1900, 220.)

- hogy az iskoláztatást nem a társadalmi hierarchia újratermelése céljának rendeli alá;⁴⁸⁷
- hogy a pedagógiát, a művelődéspolitikát nem filozófiai/teológiai nézőpontból, hanem szociálpedagógiai, társadalmi/szociológiai/néprajzi stb. megközelítésben taglalja, rádőbent: alapvetően nem egy úton járnak.

Kornis vélhetően Weszely Ödönt – nyilatkozata szerint, (okkal, ok nélkül?) –, emberileg kevésbé becsülhette, de pedagógiai nézőpontját, megközelítésmódját, a magáéval összeegyeztethetőbbnek tarthatta, és semmiképp sem olyan „radikálisnak, nemzetietlennek” mint Imréét. Kornis Gyula, aki már akkor is politikus alkat volt, érzékenyen reagált e különbségekre, ezért formálisan „a mindkettőt alkalmasnak tartom” álláspontjára helyezkedett, diplomatikusan fogalmazott, de budapesti társasági és pozsonyi egyetemi fórumokon hangoztatta: nem vállal felelősséget Imréért. S ez – a leendő bölcsészkar gründolójától, egyetemi tanácsi és minisztériumi előadójától, leendő dékánjától – a döntéshez éppen elég lehetett. S persze a „nemzetietlen” minősítéssel, és a nemzetnevelési koncepció megkérdőjelezésével Imre Sándort egy életre megbántotta.

Fináczy Ernő álláspontját – forrásainkban kevesebb érdemi (érvelő, tartalmi) állásfoglalása miatt – még hipotetikusan is nehéz rekonstruálni. Tisza Istvánt pártoló, konzervatív, katolikus ember volt, korábbi köztisztviselői gyakorlattal a háta mögött. Utóbbi miatt számára nagyon fontos lehetett, hogy a Magyar Pedagógiában, a Magyar Pedagógiai Társaságban megbízhatóan támaszkodhatott Imre Sándorra, akit becsületes, hívó, magyar embernek, jó tanárnak tarthatott, s akiről tudta: számíthat rá. Forrásainkból úgy tűnik, hogy – az iskolarendszerrel, pedagógiával kapcsolatos bizonyos nézetkülönbségeik mellett is – emberileg, szakmailag szerették/tisztelték egymást.⁴⁸⁸

Kornis Gyulától eltérően egyikük sem volt politikus alkat. Szakmai céljaik elérése érdekében mindketten vállaltak minisztériumi/művelődéspolitikai megbízásokat, de ezt köztisztviselői és nem politikusi habitussal tették. (Ezért pl. a későbbiekben mindketten – az akkor uralkodó hangulathoz képest – viszonylag tárgyyszerűen tárgyalták, az általuk egyaránt elutasított, már bukott Tanácsköztársaság kultúrpolitikáját.)

Fináczy Ernő egy későbbi kérdéséből – közvetve – úgy tűnik, hogy csak felszínesen, vagy úgyszemint ismerte Imre Sándor Nemzetnevelését.⁴⁸⁹ Így az kevésbé lehetett rá olyan komoly hatással, mint Kornisra. Mindazonáltal végül mégis abba az irányba mozdította a pályázat elbírálásának ügyét, mint Kornis Gyula. Utóbb Schneller Istvánnak Fináczy azt írta, hogy ezt Imre érdekében tette. Bár Kornis Gyulának is az volt a benyomása, hogy Fináczy Ernő szíve szerint Imrét támogatja, de ezt nem mondja ki, tény az, hogy – talán az Alexander Bernát álláspontja felé hajló, a pedagógiai érdekkörön kívül álló Hodinka Antal történész semlegesítése érdekében, egy vele kötött alku nyomán – támogatta az együttes jelölést.

Nem kizárt, hogy ennek egy további oka is volt: ő is úgy vélhette, hogy ráér Imre Sándor megvárni a kolozsvári tanszéket. Egy kis önös érdek is vezethette Fináczy Ernőt: tarthatott attól, hogy a Magyar Pedagógiában és a Társaságban kevésbé számíthatna a Pozsony és Budapest között ingázó Imre Sándor segítségére, munkájára.

Ki tudja? A figyelmével megtisztelő olvasó a források ismeretében eldöntheti: szerinte miként és miért történtek úgy, ahogy a dolgok.

Imre Sándor további lépései szempontjából aligha mellőzhető, hogy *az akkori pedagógiai közélet vezető személyiségeinek reakciói, állásfoglalásai markánsan demonstrálták számára, hogy –*

⁴⁸⁷ E nézetkülönbségük különösen a forradalmak után a középiskolai oktatás reformjával kapcsolatos viták során manifesztálódott (erről az alábbiakban még szó lesz), de Imre Sándor álláspontja az ezekre a kérdésekre érzékeny Kornis Gyula számára már a Nemzetnevelésből kiolvasható lehetett.

⁴⁸⁸ 1921. december 30-án Fináczy Ernő újévi jókívánságait követően Imrének ezt írta: „A magam számára csak azt kérem Tőled, hogy úgy szeress továbbra is úgy, ahogy eddig szeretted”. (RL C/39. Levelezés)

⁴⁸⁹ A későbbiekben, a forradalmak után előfordult, hogy az Imre Sándorral kapcsolatos híresztelések kapcsán Fináczy Ernő megkérdezte Imréét: Te radikális vagy? Mire Imre – visszaemlékezése szerint – azt válaszolta: nem, ő „pedagógiai gondolkodású”. (Ha Fináczy alaposan ismerte volna Imre két könyvét, ezt valószínűleg nem kérdezte volna.)

esetleg Schneller István kivételével (?) – *senkit sem sikerült közülük a „nemzetnevelés” koncepciójának megnyernie*. Márpedig annak egyik alaptézise az volt, hogy az általa a nemzetneveléssel azonosnak tekintett „pedagógiai gondolatnak” kell tartalmilag meghatározni a politika felé, hogy mi történjék az oktatás és művelődéspolitikában. E pályázat után Imre Sándornak nem maradhattak illúziói abban a tekintetben, hogy vajon mennyire van esélye arra, hogy javaslataival, mint „a pedagógia” reprezentánsa léphessen fel.

Ám Apponyi Albert miniszter, Neményi Imre h. államtitkár – akkor még – nyitottnak mutatkoztak Imre Sándor javaslatai iránt. A reformelképzelései mellett kitartó pedagógiai szakember számára nem lehetett kétséges: az egyetemi-akadémiai szféra támogatása híján meg kell próbálnia hallgatóit (a jövő pedagógusait) és a művelődéspolitikai irányítóit megnyerni terveinek. Ezt is tette: igazgatóként, tanárként és minisztériumi külső munkatársként egyaránt. Ezért ideje visszatérnünk Imre Sándor Apponyi Albert számára készített reformjavaslatához.

2.6. Imre Sándor első átfogó reformjavaslata a VKM számára

Imre Sándor szokásához híven, alapos tájékozódás nyomán 31 gépelt oldalas előterjesztést készített „a népnevelésnek a mai idők követelményeihez való alkalmazásáról”, s azt 1918. február 25-én kelteve benyújtotta a VKM-nek. Majd – áprilisban – az általa szükségesnek tartott minisztériumi intézkedések, kezdeményezések további háromoldalas listájával egészítette ki azt.⁴⁹⁰ Az elkészült anyag – az iskolai testnevelés reformjának és a hozzá kapcsolódó ifjúsági szervezetek ügyének kivételével – sokoldalú választ adott gr. Apponyi Albert kérdéseire, s messzemenően élt a miniszternek az egyéb javaslatai benyújtásának lehetőségére vonatkozó engedélyével.

A gyakorlatorientált javaslatcsomag, pasztikus képet ad arról, hogy Imre Sándor miként is vélekedett a nemzetnevelés konkrét történelmi-társadalmi helyzetnek megfelelő alkalmazásáról. S egyben a neveléstörténezsnek számára értékes tanulságokkal szolgálhat a tanár/igazgató úr akkori helyzetértékelésének és pedagógiai gondolkodásának árnyaltabb megismeréséhez.

A VKM-ben történt szerepvállalásának motívumait kutató történelmi vizsgálódásunk szempontjából is fontos információkkal szolgál e dokumentum. Pasztikus képét adja annak, hogy szerzője milyen átfogóan közelített az általa „köznevelésként” értelmezett aktuális művelődéspolitikai feladatokhoz. Az akkoriban a Pedagógium igazgatójává kinevezett⁴⁹¹ Imre Sándor figyelme kiterjedt a közoktatás-köznevelés aktoraira (gyermek, ifjú, szülő, pedagógus, tanító-, tanárképző, tanfelügyelő, iskola, iskolafenntartó, könyvtár, VKM és annak különböző tanácsadó szervei stb.), állami, felekezeti, társadalmi, politikai, egészségmegőrző, népművelő, gazdasági stb. intézményeire, szervezeteire, s ezek kapcsolatára. A köznevelés széttagoaltsága révén sem kerülték el figyelmét a más minisztériumok (belügy, földművelésügy, kereskedelemügy, honvédelem stb.) irányítása alá eső intézmények (s azok különböző szintű kirendeltségei), és a helyi, területi igazgatás, igazságszolgáltatás különböző szintű szervei, s a különböző szakmákat, hivatásokat képviselő társadalmi szervezetek.

A teljesíteni kívánt feladat jegyében előbb a miniszter által meghatározott szempontok szerint tárgyalta, hogy a közoktatás, s a népművelés vajon miként felelhetne meg jobban az adott, kritikus történelmi helyzetből adódó feladatoknak. Mindenekelőtt a pedagógusok, tanfelügyelők, szülők megfelelő tájékoztatására vonatkozóan tett javaslatokat: miként lehetne őket a társadalmi-történelmi helyzet, a köznevelésügy aktuális feladatainak megismerésére, s annak megfelelő cselekvésre ösztönözni?

⁴⁹⁰ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek a mai idők követelményeihez való alkalmazásáról. és A javaslatok értelmében szükséges megbízások és kiadványok.

⁴⁹¹ „A Néptanítók Lapja igazgatói kinevezése alkalmából így méltatta külső munkatársa erényeit: „Imre Sándor izigvériig tanító a szó legjobb és legnemesebb értelmében: arra született, hogy tanuljon és tanítson. ... meggyőző világossága, a legapróbb részletekre is kiterjedő készülsége, ... férfias őszintesége, tudományos meggyőződéséhez való hű ragaszkodása, függetlensége és az a jóságos szeretet, amely nem fárad ki a tanítványai ügyes-bajos dolgai iránt való érdeklődésben” „legalkalmasabbá teszi új állásában”. (Imre Sándor. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 12. sz. 10.) *Fináczy Ernő* 1918. március 15-i levelében gratulált igazgatói kinevezéséhez. Nemcsak „a közoktatás ezen ágának fellendülését” várta ettől, hanem „bensőséges személyes érintkezésük” fennmaradását is. *Nagy László* március 21-én írta Imrének: „Szívemből üdvözöllek a Pedagógium élén, melyre, mint azt hiszem Európa legszerencsésebben megkonstruált tanárképző intézetére, még nagy jövő vár. Adja az Isten, hogy kedvezzenek az idők azon reformoknak, amelyek az intézetet a Te vezetésed alatt méltó szerephez fogják juttatni. *Dékány Mihály* gratulációját azon polgári iskolai tanárok nevében tolmácsolta, akik a Pedagógium főiskolává fejlesztéséért folytatott harc sikere szempontjából döntőnek tartották, hogy ki az intézet igazgatója. (RL C/39. Levelezés.) (Kinevezését „a legnagyobb örömmel” fogadta a budai állami tanítóképző tantestülete is „ismerve és tudván benne a valódi pedagógiai léleknek nemes és rokonszenves tulajdonságait”. (BFL VIII. 130. a. 21. 1918. március 21-i jegyzőkönyvben.) *Farkas Sándor* tanítóképzőintézeti szakfelügyelő, valamint egykori tanítványai (pl. *Fekete József*, *Lechnitzky Gyula* stb.) kollégái (*Quint József*) szintén lelkesen köszöntötték őt. (RL C/39. Levelezés)

Első lépésként a *tankerületi főigazgatók, népiskolai tanfelügyelők* felvilágosítását, mozgósítását javasolta, előre megszabott és megküldött kérdések alapján országosan, vagy regionálisan megszervezett értekezletekkel. *Ezeken az aktuális háborús helyzet, s a választójog kiterjesztése révén a népiskolákra váró feladatok* – eszmecserék eredményeként körvonalazandó – „megállapítását” tűzte ki célul. Már az előkészítés fázisában arra ösztönözte a tervezett tanácskozások résztvevőit: próbálják felmérni, hogy vajon milyen a területükön a csak népiskola 1–4. osztályait végzettek társadalmi-politikai-egészségügyi, gazdasági stb. tájékozottsága/tájékozatlansága, erkölcsi állapota, a gyermekek helyzete, s ez milyen sürgető feladatokat ró az iskolákra, pedagógusokra, népművelőkre.

Majd ugyanezt javasolta a *pedagógusok* számára, immár a főigazgatók, tanfelügyelők irányításával tartott területi értekezletek, véleménycserék sorával. Fontosnak vélte, hogy azokon ne pusztán előadások legyenek, hanem *együtt gondolkodás*, melynek révén a résztvevők úgy érezhetik: közös eredményt foglal össze a tanácskozás vezetője.

E summázat „jelölje meg a népiskolának [mutatis mutandis a középfokú iskoláknak] a nemzeti politikával kapcsolatos, azaz nemzetnevelési feladatait, az egész népiskolának és különösen az alsó négy osztálynak a mai viszonyok között követendő vezető eszméit. *Mutasson rá miként lehet az illető vidék sajátos viszonyai között, a mai Tanterv és utasítás épségben tartásával is az egyes tantárgyak útján a nemzeti tudatosság és nemzeti érzület kialakítását minden tanítónak előmozdítani. Figyelmeztessen az erkölcsi nevelésnek az egyének és a nemzet belső értéke, a testi nevelésnek pedig a nemzet fennmaradása és megerősítése szempontjából való jelentőségére*”.⁴⁹²

Utasítások kövessék ezt a *szülővel való kapcsolattartásra*, s a különös gondoskodásra szoruló tanulók összeírására, s a velük kapcsolatos intézkedésekre. „A tanfelügyelőkhez intézendő kérdőpontok s az értekezletekre vonatkozó utasítások fogalmazásának olyannak kell lennie, hogy eleve *kizárjon minden irányzatosságot. A mai zavaros viszonyok miatt a kormánzatnak sokoldalú bizalmatlansággal kell megküzdenie*, s kétségtelen, hogy az itt javasolt lépéseket némely oldalról azzal a gondolattal fogadnák, hogy azok, egyik, vagy másik küzdő áramlatnak akarnak kedvezni, vagy ártani. Minden jó hatást kockáztatna tehát, ha ezt a felfogást valami igazolná. Ezért nem arra gondolok, hogy... a növekvő szocialista mozgalom ellen való küzdelemre méltóztassék felhívni és útbaigazítással ellátni a tanítókat, hanem arra, hogy a mozgalom okainak, irányeszméinek, céljainak és eddig már látható következményeinek *szigorú tárgyilagossággal* való megismerésére minden tanító indítást nyerjen. Avagy... a nemzetközi helyzetre nézve nem valamilyen állásfoglalásra, hanem az immár nyilvánosan is tárgyalt ütköző kérdésekről való tárgyas tájékoztatásra van szükség” – írta Imre Sándor.⁴⁹³ Egyben javaslatot tett a tanítói/tanári könyvtárak ügyének rendezésére, s azokat az aktuális tájékoztatásra alkalmas szak- és összefoglaló művekkel való kiegészítésére.

„*Sürgősen szükséges a jelenre vonatkozó műveket adni a tanítók kezébe, különböző ismeretkörökből*”: világháború, egészségügyi nevelés, gazdasági kérdések/többtermelés stb.⁴⁹⁴ Gondoskodni kívánt ezen ismeretek terjesztéséről, ezért Imre Sándor javasolta, hogy az egészségügyi és gazdasági ismeretekhez hasonlóan *tegyék kötelezővé „a jelenre vonatkozó egyéb ismereteknek az egyes tantárgyak keretében való tanítását”*, kiterjesztve ezeket a középfokú iskolákra is.⁴⁹⁵

Külön intézkedéseket tartott szükségesnek „*a katonáskodó tanítóknak a régi munkakörükbe való visszavezetése céljából*”. A még szolgálók számára ingyenesen megküldeni javasolta a Néptanítók

⁴⁹² RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁹³ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 3–4. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁹⁴ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 4. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁹⁵ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 4–7. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Lapját, s az egyes iskolafajok szakmai közlönyeit (pl. Magyar Tanítóképzőt, Országos Tanáregyesületi Közlönyt stb.), melyeket a tábori postafiókokba és kórházakban címezhetek volna.⁴⁹⁶ Emellett egy általános felhívást kibocsátását szorgalmazta hozzájuk, azzal a céllal, hogy ott is érezzék: az itthoniak számontartják őket, és számítanak a munkájukra. A polgári életbe visszatérők számára pedig olyan tanfolyam rendezését javasolta, „amely őket a köznevelés mai körülményeiről és feladatairól, az időközben kiadott miniszteri intézkedésekről tájékoztatná.”⁴⁹⁷

„A köznevelés benső egységét előmozdítaná, ha mindezekre nézve a lehető legteljesebb egyöntetűség uralkodnék a népiskola és az egyéb iskolák számára kibocsátandó rendelkezésekben. Ezt akként lehetne elérni, ha a tanfelügyelőkhöz és főigazgatókhoz küldendő kérdőívek szövegezése, a válaszok feldolgozása és a rendelkezések fogalmazása egy kéz munkája lenne, s kivált, ha egy időben és egy helyen különféle rendű tanítók és tanárok tanfolyamai lennének, s a résztvevők időnként együtt is hallgatnának, vagy tárgyalnának.”⁴⁹⁸

Ezt követően áttért „a közönség érdeklődésének fokozása és irányítása” témára.

Előbb „a család és iskola együttműködésével” kapcsolatban a szülők bevonását szorgalmazta az iskolai tevékenységbe, a szülői értekezletek megszokott (ám a háború alatt ritkábban alkalmazott) formáján túlmenően is: iskolai ünnepek, kirándulások stb. formájában. Felvetette olyan a szülők számára tartandó előadások lehetőségét, melyeken a gyermekneveléssel kapcsolatos témák mellett, az egészségnevelés, a gazdasági ismeretek, az aktuális történelmi-társadalmi helyzet témái is szerepelhetnének, *demonstrálva a szülők számára, hogy az iskola hasznos, praktikus ismeretek forrása lehet, vele lehet és érdemes együttműködni.* „Az élet és az iskola” kapcsolatát erősíthetné ez. Emellett a szülők bevonása az aktuális iskolai tevékenységet, és oktatást-nevelést érintő rendeletek végrehajtását „nyilvános ellenőrzés alá juttatná” – utalt a Nemzetnevelés című munkájában fontosnak ítélt mozzanatot megjelentethetőségére Imre Sándor.⁴⁹⁹

Majd „a köznevelés iránt való érdeklődés” irányításának kérdésére tért át. A téma iránt akkoriban fokozódó érdeklődéssel kapcsolatban megismételte az általa korábban többször kifejtetteket: a pártok, mozgalmak, egyházak a jövő nemzedék lelki alkatának számukra kívánatos befolyásolására törekcsenek, a nemzeti egység rovására.

Szemükben „a nevelés, hovatovább nem pedagógiai, hanem politikai célokat szolgál. Ez a veszedelem régóta fenyeget, s ma már az állam részéről nehéz eredményesen tenni ellene. Pedig nagy szükség volna a cselekvésre, mert itt is hátrányban van a magyarság és a középosztály. A nemzeti értelmiség – úgy látszik – tisztábban ismeri a nevelés nemzeti jelentőségét, mint a magyar értelmiség. A középosztály pedig egyenesen magára hagyja saját új nemzedékét,⁵⁰⁰ holott a munkásosztály már jó ideje következetesen fejleszti saját gyermekeinek az osztálytudatosság szellemében való nevelését. Kétségtelen, hogy a köznevelésben az egységes nemzeti szempont háttérbe szorult, mert a nevelés felekezeti irányzata az utolsó évtizedben megerősödött, s ez a folyamat még nem érte el tetőpontját.

Ebben a helyzetben nagy kérdés: mit tehet az állam? Maga semmiféle egyoldalú szempontot nem érvényesíthet, de azt sem engedheti, hogy a köznevelés ilyenek hatalmába jusszon. Az állam a nevelés útján a belső erősödést tartozik szolgálni, tehát útjába állni a széthúzó törekvéseknek. Ezért olyan intézkedésekre van szükség, amelyek a közönség minden rétegének figyelmét a nevelés ügyére irányítják, erre nézve a tárgyias gondolkozást fejlesztik. A szülőknek saját gyermekeik nevelésére irányítást adnak, s a nemzet valamennyi tagját az új nemzedék iránt való kötelességére, önkéntelen nevelő hatására, és ennek a nemzet jövőjére való befolyására figyelmeztetik. Ebből a célból fel kell használni a meglévő különböző társadalmi szervezeteket, az irodalom iránt való nagy érdeklődést,

⁴⁹⁶ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 6.

⁴⁹⁷ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 7.

⁴⁹⁸ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 8. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁹⁹ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 9.

⁵⁰⁰ Imre Sándor ezt a gyorsan romló egzisztenciális körülményekkel magyarázta.

és azokat az intézményeket, amelyek az egyes életpályákra készítik elő az ifjúságot” – hangsúlyozta Imre Sándor.⁵⁰¹

Majd példákat sorolt a *gyermekegészségüggyel és -jóléttel, közművelődéssel foglalkozó egyesületekre*, melyek tevékenységét koordinálatlannak, ezért kevésbé hatékonyak látta. Javasolta ezek számbavételét, tevékenységük felmérését, majd annak tisztázását, hogy munkájuk javítására, kiegészítésére mi tehető. Úgy vélte, hogy ilyen szervezetek jellemzően a fővárosban vannak. Vidéki városokban itt-ott a felekezetek, illetve a szocialisták szervezetei működhetnek, a falvakban semmi ilyen nincs, s a nagyközönség sem vesz részt ezek tevékenységében. E helyzet változtatásáért proponálta, hogy a Szabadoktatási Tanács szervezzen rendszeresen nevelésügyi előadásokat, a különböző helyek szociális összetételének megfelelően, s a VKM népiskolai pedagógiai ügyosztályán alkalmazzanak az ilyen tevékenységet országosan összefogó szakembert.

Hiányosnak találta a hatóságok érdeklődését is az ifjúság iránt. Ezért javasolta, hogy a VKM körrendeletben tájékoztassa őket arról, hogy „mily rendkívüli érdekek fűződnek a nemzet mai állapotában a gyermekek megmaradásához, kellő neveléséhez”.⁵⁰² Kihasználni javasolta azt a kedvező helyzetet, hogy a belügyminiszter – Tóth János – korábban a VKM-ben szolgált, így nyitott lehet az együttműködésre. A közigazgatási tanfolyamokon pedagógiai tárgyú előadások beállítását, a fővárosban létrejött gyermekrendőrség országos kiterjesztését, s „a mozgássérült és beteg gyermekek” számára elegendő számú speciális intézmény létesítését, s azokban a rendszeres tanítás megszervezését szorgalmazta.⁵⁰³

Hasonló tartalmú körlevél kiadását javasolta a *különböző hivatások képviselőit tömörítő nagyobb létszámú szervezetekhez*, melyben az ifjak gondozásának nemzeti jelentőségére hívják fel a figyelmet. „Különösen fontos, hogy a kereskedők, iparosok, gazdák s általában mindazok, akiknek alkalmazottjaik vannak, figyelmeztetést kapjanak arra: mily nagy hatású a társadalom békéjére, s a nemzeti egységre nézve az a viszony, amelyben munkaadó és munkás van egymással”.⁵⁰⁴ Emellett felhívni javasolta e szakmai/hivatásrendi szervezeteket: fogalmazzák meg igényeiket, tegyék meg a köznevelés szervezésére vonatkozó javaslataikat. Ezáltal bevonnák őket az ilyen munkálatokba, felkeltve érdeklődésüket irántuk. Felvetéseik egy része bizonyára megvalósíthatatlan lesz, ezért – a minisztérium számára kellemetlen helyzet elkerülése végett – a szakmai szervezetekhez intézendő felhívás kiadását, és a beérkezett anyag feldolgozását az MPT-re bízhatónak látta. Rájuk testálta volna a katonai szolgálatukat töltő pedagógusokhoz intézendő felhívás és „a nagyközönség számára írandó neveléstankönyv” megírását is.

Emellett szükségesnek látott olyan *összefoglaló előadásokat*, melyek „beállítva az egyes munkaköröket a nemzeti politika világításába, felmutatnák azoknak más foglalkozásokkal való kölcsönhatását, lélektani tájékoztatást adnának arról, hogyan hat mindenki a vele érintkezőkre, etikai irányítást adnának arra, hogy ezt a hatást a nemzeti jövő érdekében kifejtjenie minden embernek kötelessége. S pedagógiai útmutatás is kívánatos ennek módjára nézve. Ilyen előadásokat *mindenütt kellene tartani, ahol közpályára való előkészítés történik, az egyetemeken és szakszerű főiskolákon kívül a közigazgatási tanfolyamokon és a katonatiszti iskolában is*”.⁵⁰⁵

Az Imre Sándor nevelési elveivel és gyakorlatával foglalkozó, neveléstörténész kollégáink komoly figyelmére érdemes a dokumentum közel felét kitevő, fejtegetése „*az iskolai munka átalakításáról és kiegészítéséről*” szól.⁵⁰⁶

⁵⁰¹ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 9–10. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁵⁰² RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 12.

⁵⁰³ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 12.

⁵⁰⁴ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 13. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁵⁰⁵ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 14. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁵⁰⁶ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 14–27.

Kötetünk választott nézőpontja, történeti jellege okán, s terjedelmi okból ennek részletes ismertetésétől, elemzésétől el kell tekintenünk, s csak az általa említett szempontok, összefüggések, intézkedési javaslatok rövid felsorolására vállalkozhatunk. A népiskolára, polgári iskolára és a középiskolák alsó négy osztályára koncentráló gondolatmenetének kiindulópontjául annak megállapítása szolgált, hogy – a háború következtében az iskola társadalmi környezete, a családok, szülők egzisztenciális problémái és szemléltük változása következtében – a gyermekek jelentős része a korábbinál kevésbé számíthat családjának támogatására. Az iskolának és az azt kiegészítő/kiegészítendő intézményeknek egy sor olyan funkciót kell átvenniük, melyet korábban a szülők, családok láttak el. Ezért *az iskolának kell a gyermekek nevelésének, szocializációjának középpontjává válni, s egészségügyi, szociális, kulturális igényeik korábbinál nagyobb körét – állami, társadalmi segítséggel – kielégíteni próbálni. Mindenekelőtt „megszűnnék [az iskola] majdnem egyoldalú oktató jellege, s valóban nevelőintézménnyé” kell válnia.*⁵⁰⁷

Egészségügyi tekintetben fel kell mérnie a tanítványok egészségügyi, szociális helyzetét, amihez rendszeres *iskolaorvosi ellátásra* lenne szükség a pontos diagnózisok (rövidlátás, fogmegőrzés stb.), és általában egészségmegőrzés érdekében. „*A beteg, fogyatékos és mozgássérült gyermekek*” megfelelő ellátásuk érdekében a belügyminisztérium és a Hadigondozó Hivatal által létesített/létesítendő *speciális intézetekbe helyezendők*, melyekben a rendszeres oktatásról a VKM-nek kell gondolkodnia. A beteg, vagy komoly betegségen átesett gyermekeket *a nyári szünetben „üdülőházakba, vagy családokhoz”, s egészséges természeti környezetben működő iskolákba kívánatos küldeni* megerősödésük érdekében – pedagógusok/pedagógussá váló hallgatók felügyelete mellett. Az iskolától távol lakó, vagy alultáplált gyermekek számára az iskolában, vagy annak felügyelete alatt másutt, napi *egy meleg étkezés* biztosítandó. A nehéz körülmények között élő gyermekek higiénájának megőrzése érdekében rendszeres *fürdési lehetőségről* kell gondoskodni.

Tanulmányi, erkölcsi, szociális szempontból is nagy feladat hárul – *a pedagógusok mellett kiegészítőket alkalmazó – iskolának*. Lehetőséget kívánatos teremtenie a tanításon kívüli iskolai tanulásra, foglalkoztatásra, amihez iskolakönyvtára, játszótérre, slöjd-teremre, műhelyre, kertre stb. lesz szükség. A tanyasi, vagy távollakó gyermekek internátusi elhelyezéséről községenként, iskolaközpontokként gondoskodni szükséges.

A tanítási időn túli elfoglaltság, s a hozzá kapcsolódó kirándulások, közös – a nyári szünetben is szervezendő – programok (köztük a szabadoktatás keretében szervezendők is), az iskolának az addiginál szélesebb erkölcsi nevelési lehetőséget nyújtanak. Az iskolalátogatási kötelezettség megvalósítása érdekében Imre Sándor a gyermekmunka szigorúbb szabályozását, s idővel a tankötelezettség idejének növelését javasolta.

Meg kell szűnnie a tanév és a nyári szünet addig szokásos merev elválasztásának is. A gyermekek számára az egészségnevelés, a gazdasági ismeretek, valamint az erkölcsi nevelés, a szocializáció szempontjából hasznos és tanulságos programokat kell nyújtani. Célszerű számontartani: mely gyermek mikor, hol tartózkodik, kinek lehet szüksége az ilyen gondoskodásra, programokra melyekhez az éppen ott tartózkodó, ám állandóan másutt lakó, hasonlókorú gyermekek számára is hozzáférést kell biztosítani. A közvetlen és tágabb környezetüket bemutató kirándulások, nyári foglalkoztatások révén információkhoz juthatnak az ott folyó munkáról, munkalehetőségekről, ami leendő pályaválasztásukat is megkönnyítheti.

Az iskolai könyvtáraknak az aktuális ismereteket nyújtó szakmai és szépirodalmi művekkel való felszerelése, *s a helyi népkönyvtárakkal és a szabadoktatással, ifjúsági szervezetekkel (pl. cserkész⁵⁰⁸) való kapcsolatba hozása*, elérhetőségüknek a már végzetek számára való biztosítása szintén segíthetne a falvak népe érdeklődési körének, felkészültségének kiszélesítésében. Imre Sándor reménye szerint a célt szolgáló, a különböző képzettségű olvasók igényeit kielégítő, az aktuális gaz-

⁵⁰⁷ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 15. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁵⁰⁸ Lásd ehhez pl. Bodnár Gábor: *A magyarországi cserkészlet története*. Püski Kiadó, h. n. 1989, 9–19.

dasági-társadalmi-politikai helyzetben eligazítást nyújtó művek – s a már a parasztság, sőt, a parasztasszonyok – lányok körében is megnőtt olvasási kedv – segítségével ezen intézkedésekkel erősíthető lenne a vidéki lakosság nemzeti tudatossága, erkölcsi felelőssége is.

Mindehhez természetesen a pedagógusokra, az őket segítő munkatársakra, a szabadművelődéshez/népműveléshez értő – s kiadványokkal, útmutatásokkal, „vezérkönyvekkel”, tanfolyamokkal segített, felkészített – előadókra, ifjúsági szervezőkre stb. van szükség, s díjazásukra is.

Ennek biztosítására nem lehetnek elégségesek az állam eszközei, ezért *társadalmi összefogással létrehozandó országos „népművelési alapot”* javasolt létrehozni, megnevezve, hogy mely körök számára látná célszerűnek az erre mozgósító felhívás elküldését. Jelentős szerepet szánt e terv végrehajtásában *a tanító/tanárképzők pedagógusainak, növendékeinek és hallgatóinak*. Proponálta: a VKM vezetői igényeljenek ingatlanokat és személyzetet a köznevelés számára a közeljövőben leszerelendő hadsereg eszközeiből és állományából is.

Imre Sándor holisztikus látásmódjáról tanúskodik felterjesztésének utolsó, szempontunkból fontos, háromoldalas fejezete *„a köznevelés egyöntetű szervezésének előkészítéséről”*. Bevezetesképpen megjegyezte: „A nyert felhatalmazás alapján bátor vagyok rámutatni arra, hogy több körülmény minden szélesebb körű nevelési intézkedést megnehezít, s általában köznevelésünk szerves fejlesztése elé akadályt állít. *Ez akadályok alapjait egyfelől a társadalom egyes részeinek a nevelésre vonatkozó álláspontjában, másfelől a köznevelés mai szervezetében találjuk*”.⁵⁰⁹

A társadalmi nehézségek forrásait sorolva Imre Sándor újra megemlítette az egyházak, „a munkásosztály” és a nemzetiségek törekvését arra, hogy a maguk politikai (világnézeti) törekvéseinek szolgálatába állítsák a köznevelést, s ezzel korlátozzák az állam minden olyan törekvését, mely céljaikat keresztezni látszik. „Van továbbá a társadalomnak több olyan köre, amelyik saját nézőpontjának... az oktatás anyagában való érvényesítését kívánja. Ilyenek például a természettudományokkal,⁵¹⁰ technikai tudományokkal, közgazdasági kérdésekkel foglalkozók.”

Úgy vélte: „az elől nem lehet elzárkózni, hogy a nemzet különböző alkotórészeinek az egységet nem veszélyeztető kívánságai a nevelés ügyében érvényesüljenek.” „[A]zt sem lehet tagadni, hogy a közoktatás anyagának átvizsgálását az ismeretek körének bővülése, és a nemzeti élet szükségleteinek megnövekedése feltétlenül szükségessé teszi. Már huzamosabb idő óta szükséges volna mind ezeknek a törekvéseknek és kívánságoknak részletes számbavétele avégre, hogy ezen az alapon egész köznevelésünk gyökeres átvizsgálása, és egységes újjászervezése a nemzet jövője érdekében megtörténhessék.

Meggyőződésem szerint a különféle kívánságok közül igen sokat minden nehézség nélkül teljesíthet maga az állam saját érdekében. Másokat talán elejtenének hangoztatóik, szintén saját érdekében. Ezért a közoktatásügyi kormány tájékozódása és a teendők mérlegelése céljából tisztelettel kérem Nagyméltóságodat: *méltóztassék a társadalom legkülönbözőbb köreit, melyeknek művelődési követelményei még nincsenek pontosan összeállítva, felhívni arra, hogy rövid időn belül mondják meg a köznevelésnek, akár az egész szervezetnek, akár egyes részeinek, vagy csak a tanulmányi rendnek milyen alakulását kívánják.*

Felszólítandó volna erre például a munkásság szervezete, a Gazdaszövetség, a Mérnök- és Építészegylet, Közegészségügyi Egyesület stb., valamint a tanítók-tanárok valamennyi országos jellegű egyesülete. Mivel pedig a hivatalos felszólításra beérkezett vélemények mellőzése esetleg kellemet-

⁵⁰⁹ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 28. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁵¹⁰ Lásd ehhez pl. Demeter Katalin: A természettudományok népiskolai tanításának elvei Magyarországon a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. *Filozófia-művelődés-történet*, A Budapesti Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei XVIII. Trezor Kiadó, 1999, 85–115.

len hatású lehetne, talán jobb módja lenne a tájékozódásnak az, hogy a Magyar Pedagógiai Társaság gyűjtse össze ezeket a véleményeket, részben az irodalom adatait, részben a közvetlenül bekért nyilatkozatokat. Ezeket kötetben is ki lehetne adni, s így a nézetek összhangját elő lehetne segíteni.

Amint az egybegyűlt anyag alapján cselekvésre kerülne a sor, nyomban kiderülne, hogy köznevelésünk mai szervezete valódi szükségletek kielégítésére nem alkalmas, éspedig nemcsak házajjai miatt – azok pótolhatók –, hanem sok esetben amiatt, hogy nincs benne egyöntetűség. Külön-külön végeznek különféle szervek egybetartozó munkát. Maga az eltervezés (az anyag feldolgozása) is sok tényező között oszlanék meg, s nincs olyan, amelyiknek az egybefoglalás lenne a hivatása.

A közneveléssel foglalkozók között sokszor van szó ezekről a kérdésekről, s ezért nem egyéni nézetként, hanem sok ember óhajtasaként javasolom tisztelettel, hogy méltóztassék megvizsgáltatni az Országos Közoktatási Tanáccsal azokat az okokat, melyek miatt köznevelésünkben az egység, azaz az egyöntetűség hiányzik. *Megállapíttatni a módokat, amelyeken az egyöntetű, minden szükségletet kielégítő szervezet létrejöhetne.*

E végre számba kell venni mindazokat a törvényeket, és érvényben lévő rendeleteket, amelyek az ifjúságra vonatkoznak, s a nevelésügy intézését a közoktatásügyi minisztériumon kívül, a kereskedelmi, földművelésügyi, honvédelmi, igazságügyi és belügyi minisztériumoknak is feladatává teszi. Ezzel azt okozzák, hogy Nagyméltóságodnak számtalan esetben nincs szabad keze, a nevelésre fordítható állami eszközök megoszlanak és elforgácsolódnak, a pedagógiai szempontok háttérbe szorulnak. El kellene végeztetni azt a tanulmányozást is, amelyet az állampolgári nevelésre vonatkozó előterjesztésemben (1917) javasoltam a különféle iskolafajok és fokok szervezetére, tantervére, tankönyveire vonatkozóan. *A nemzeti erő elaprózódása és fejlődésének tetemes gátjai derülnének ki, s ezen az állapoton csak a régóta óhajtott egységes köznevelési törvény segíthetne.* Ennek előkészítése lenne a javasolt munkálatok természetes folytatása.⁵¹¹

Szükséges volna számbavétni a különböző nevelésügyi »Tanácsok« szabályzatát és működését is. Az Országos Közoktatási, Szabadoktatási, Testnevelési, Ipari és Kereskedelmi Oktatási, Gyógy-pedagógiai, Tanszermúzeumi, Népiskolai Könyvtári, Közművelődési Tanács és Bizottság egymástól elkülönítve nehezíti az igazgatást, bonyolítja és késlelteti a cselekvést. Ezért halaszthatatlan teendőnek tartom *a nevelésügyi és művelődésügyi országos szervek (tanácsok) egybefoglalását, és együtt, bár külön bizottságokban való működésének egyöntetű szabályozását.*⁵¹²

Az új szervezéssel járó igazgatási költségek semmi esetre sem lennének a mainál nagyobbak. Eként voltaképpen kialakulna *a minisztériumnak nagy pedagógiai ügyosztálya is, mert az így keletkező »Országos Köznevelési Tanács« minden pedagógiai ügyet feldolgozhatna, s az egységes irányítást a részletkérdésekben is biztosítaná a betervezett javaslat egyöntetűségét.*

A legutóbbi javaslataim elfogadásával megindítandó munkásság folyamán *egymásután jelentkeznének köznevelésünk nagy kérdései: a tankötelezettség kiterjesztésének, a továbbképző és középfokú iskoláknak, a szakoktatásnak, valamint a tanítói rend (tanítók, tanárok) képzésének és szolgálati viszonyainak (szolgálati pragmatika) ma rendszeren elkülönítve tárgyalt kérdései, és lehetővé válnék mindezeknek egybehangzó megoldása*” – írta Imre Sándor, „Nagyméltóságod iránt mély tisztelettel” 1918. február 25-én.⁵¹³

Önkorlátozónak tartott tervezetéhez (pl. nem szólt a munkaiskoláról) egy háromoldalas, 32 intézkedést tartalmazó listát csatolt áprilisban, mely arról tanúskodik, hogy Imre Sándor már akkor széles áttekintéssel bírt a VKM s más minisztériumok, államigazgatási, társadalmi szervezetek közötti munkamegosztásról, funkciójukról és diszfunkcionalitásukról is. Feladatokat osztott meg az Országos Közoktatási Tanács, az Országos Szabadoktatási Tanács, az Országos Testnevelési Tanács, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, az MPT, a TITOE, az Országos Pedagógiai Könyvtár

⁵¹¹ Imre Sándor a későbbiekben is kitartott e terve mellett. Az alábbiakban szó lesz róla, hogy 1921-ben és 1933-ban újra javasolta egy ilyen átfogó törvény megalkotását – sikertelenül.

⁵¹² Évtizedek múltán, 1935-ben a Kereskedelmi és Ipari Oktatási Tanács és a Tankönyvügyi és Ifjúsági Irodalmi Tanács beolvadt az OKT-be. (Csibi–Dévényi: Egy miniszteri, 159–160.)

⁵¹³ RL C/39. 21. cs. Előterjesztés a népnevelésnek, 28–31. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

és Tanszermúzeum, s a Népiskolai Könyvtárakat Intéző Bizottság között. Jelezte: a VKM részéről milyen rendeletek, kezdeményezések teendők a tankerületi főigazgatókhoz, a tanfelügyelőkhez, a hadügy-, belügy- és fölművelésügyi minisztériumokhoz, a Hadigondozó Hivatalhoz, a törvényhatósági bizottságokhoz, „valamennyi foglalkozási kör országos egyesületéhez”, az ifjúsággal, gyermek- és népegészségüggyel, népműveléssel foglalkozó egyesületekhez, az egyetemekhez, szakpályára készítő főiskolákhoz, bankokhoz, magánosokhoz, és a nagyközönséghez.⁵¹⁴

A felkérés keretein messze túllépő felterjesztés a köznevelés/közművelődés gyökeres reformját proponálta, s már első olvasatra is nyilvánvaló: itt *nem a Pedagógium tanárának/igazgatójának ad hoc ötleteléséről van szó, hanem egy évtized során kiérlelt koncepció első, ám alapvető változásokat ígérő lépéseinek vázlatáról. Megfogalmazója a nemzeti művelődéspolitikai nézőpontjából, holisztikus látásmóddal, nyilvánvalóan széleskörű pedagógiai, társadalmi, jogi ismeretekkel szól témájáról, annak megvalósítása érdekében. Az előbbi dominanciája mellett kombinálta a „népművelő állam” és az „önművelő társadalom” megközelítéseit.*⁵¹⁵

Kétségtelen tehát, hogy megalapozott volt Imre Sándor néhány évvel későbbi megjegyzése: „a felsoroltak alapot adnak annak megítélésére, hogy: jogosult volt-e az a bátorságom mellyel szakemberként a minisztériumba való meghívásomat elfogadtam”.⁵¹⁶

Ám a tervezet akkori megvalósíthatóságát illetően joggal támadhatnak kétségeink. Messzire vezetne annak vizsgálata, hogy vajon mennyire álltak fenn a reformterv megvalósításának feltételei az I. világháború utolsó évének Magyarországon.

Vajon mekkora realitása lehetett a békére való átmenet ilyen köznevelési tervezetének egy olyan országban,

- ahol a települések jelentős hányadában még megfelelő iskolaépület, sőt tanító sem volt;
- ahol a háború alatt néhányhetes tanfolyamok nyomán osztozották a tanítói okleveleket;
- az egy tanítóra eső gyermekek száma rendkívül magas volt;
- ahol a pedagógusok képzettsége, végzettsége, s társadalmi megbecsültsége között jelentős különbség volt, s ahol ők iskolafajonként külön-külön szervezetekbe tömörültek, külön folyóiratokat adtak ki, s ahol a VKM őket külön kezelte, rendszeresen egymás ellen is kijátszotta pl. a fejlesztések, bérek és egyéb juttatások kérdésében;
- ahol az Imre Sándor által összevonásra javasolt országos tanácsokban a tagság szakmai, társadalmi presztízst jelentett, melyről aligha mondtak volna le szívesen azok, kiknek javaslata, hozzájárulása kellett volna az „Országos Köznevelési Tanács” létrejöttéhez;
- ahol egyre korlátozottabbak voltak az anyagi eszközök még az egyszerű létfenntartáshoz is, ami a VKM költségvetését is korlátozta, s a pedagógusbérek reálértékének radikális csökkenésével járt. Ezért családjuk fenntartása a korábbiaknál sokkal nagyobb erőfeszítést, figyelmet követelt, ami hangulatukat, a pluszmunkát követelő reformkészségüket sem hagyhatta érintetlenül.
- Amelyben a társadalmi-politikai, nemzetiségi, vallási megosztottság a háború folyamán, az idő előrehaladtával, az utolsó háborús évre egyre csak fokozódott.

E nehézségeket – mint arról az alábbiakban beszámolunk – természetesen Imre Sándor maga is érzékelte. A nemzeti egység elkötelezett híveként nagy aggodalommal követte az események alakulását. Morális kötelességének tekinthette, hogy mindent megtegyen, ami erejéből telik, hogy a nevelés eszközeivel fékezze a háború végén várható további megpróbáltatások felé rohanó ország szekerét, csökkentse az akkoriban nemzetiségi és osztályellentétek révén kibontakozó centrifugális

⁵¹⁴ RL C/39. 21. cs. A javaslatok értelmében szükséges megbízások és kiadványok. 1–3.

⁵¹⁵ Lásd ehhez Csibi–Dévényi: Egy miniszteri, 162–171.

⁵¹⁶ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről. 21. Államtitkárként az ebben a fejezetben ismertetett, háború alatt készült anyagok nagy részét elővette, s némi, a forradalmak tapasztalatait jelző korrekcióval rendeletek, utasítások formájában hasznosította. Erről szólunk a későbbiekben.

erők hatását. Az együvé tartozás tudatának és a társadalmi béke megőrzése szándékának erősítését javasolta a köznevelés minden eszközével.

S amikor évtizedes oktatás- és művelődéspolitikai felkészülés után Apponyi gr. lehetőséget teremtett számára a javaslatételre, élt az alkalommal. Tette ezt arra való tekintet nélkül, hogy mennyire látta a történelmi/társadalmi/gazdasági/morális helyzetet kedvezőnek átfogó reformok megvalósítására. Úgy érezte: élnie kell az alkalommal, mely talán javaslata néhány elemének megvalósítását eredményezhetné. Nem tudhatta, hogy gr. Apponyi Albert már 1918. május 8-án megválnak tárcájától, s hogy a VKM-ben őt követő gr. Zichy Jánosnak is csak hónapok állnak majd rendelkezésére. Ezzel (is) magyarázható, hogy figyelemre méltó felterjesztése akkoriban visszajelzés, érdemi hatás nélkül maradt. Ám ez sem béníthatta meg a nemzetnevelés elkötelezett prófétáját.

1918. július 18-án anonim formában – de gondolatai és stílusa alapján egyértelműen azonosíthatóan – vezércikket közölt Imre Sándor a Néptanítók Lapjában „*A népiskola a politikában*” címmel.⁵¹⁷ Bevezetőjében örömmel konstatálta, hogy a választójoggal kapcsolatos képviselőházi viták során többször is szóba került, hogy vajon milyen iskolai végzettségűeknek adható meg a választójog? A népiskola négy-, vagy hatosztályának elvégzése, a magyarul írni-olvasni tudás stb. legyen-e – egyebek mellett – a feltételek között. Ez a politikusok és a közvélemény figyelmét a nevelés ügye felé fordította. „Ha e kényszerűség következtében a népiskola ügye most az ország sorsát intézők lelkében jobban megvilágosodik, annak talán meg lesz az a következménye, hogy nem tekintik majd mostantól fogva szűk körű tárcáügynek...”

Talán eljutottunk most arra a pontra, amelyről meglátszik, hogy *a népiskola a nemzet jövőjére mennyire kihat, hogy a többi iskolafajok munkájának sikere, a nevelés hosszú munkájának minden következő szakasza itt gyökeredzik; a népiskolában szerzett ismereti elemek, érzelmi alapok adják meg a legtöbb embernek életének későbbi szempontjait.* Talán felismerték most sokan, hogy *a népiskola minden ilyen alapvető mivolta ellenére sem elég, sőt éppen ezért nem lehet elég a mai alakjában, mint elemi iskola, hanem erre építenünk kell még. Sem a négy, sem a hat osztály nem elég, hanem tartalmas továbbképzés kell arra, hogy a népiskola nevét megérdemelje, és a közéletben való tudatos részvételre, országos kérdésekben való véleményalkotásra, ellentétes nézetek megítélésére és állásfoglalásra képesítsen.*

És talán-talán megértettük azt is, hogy *a közműveltség nem egyedül egyesek műveltségének mélységében, hanem a műveltség minél szélesebb körre, minél egyenletesebben való kiterjesztésében áll, s hogy aki művelt embernek érzi magát, annak törődnie kell mások művelésével, mások művelődésének az elősegítésével is”* – írta Imre Sándor.

Majd óvott attól, hogy a nevelés politikai jelentőségének felismerése oda vezessen, hogy azt a pártok ügyének tekintsék, s azt a szembenálló felek kisajátítani próbálják, mint tették azt már hosszabb idő óta. *A nevelés „közügy, tehát nem részleges érdekeknek, hanem a köz egyetemes szempontjainak kell a kérdéseiben döntenie.* Közügy, tehát a közösség jövőjére gondolva kell a jelenhez alkalmazott, messzire előre tekintő szemmel meghatározott intézkedésekkel folytonosan javítanunk, és éppen mert közügy, mindnyájunk ügye, iránta mindenkinek a maga érdekében is érdeklődnie kell! ... Csak újra le ne süllyedjen az egyetemes művelődési politika gondolata a homályba... Mindig igaz volt, ma ezerszeresen igaz, hogy ez a legnagyobb kérdés, ez az igazi politika, mert ennek a hatása nyúlik a legmesszebb!”⁵¹⁸

E rövid cikkében *Imre Sándor* éppen összefogottsága miatt, *talán a legmarkánsabban fejezte ki az iskolarendszer, a nevelés fejlesztésére vonatkozó, s a kultúra demokratizálásával kapcsolatos nézeteit.* Hangsúlyozta, hogy a lakosság többségét csak a népiskola éri el, s azt is, hogy a gyermekkor e korai szakaszában való hatások mennyire befolyásolják az érintettek egész életét. Ezért ezt elsőrendű kérdésnek tekintette, hozzátéve: *semmiképp sem elégedhetnek meg ennyivel.* A társadalom hasznos tagjává váláshoz, a tudatos választóvá váláshoz ennél sokkal többre van szükség. Kiemelte

⁵¹⁷ Imre: Népiskola a politikában. 1–2. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁵¹⁸ Imre: Népiskola a politikában. 1–2. (Kiemelések tőlem – D. P.)

azt is, hogy a *köz*műveltség a műveltség minél szélesebb körre való kiterjesztését jelenti, s hogy ezért az oktatás fejlesztése, a kultúra/műveltség demokratizálása az egész nemzeti közösség érdeke, s ennek megfelelően nem szabad partikuláris érdekek, szempontok szerint irányítani. A jövőt messzemenően befolyásoló oktatás-nevelés elsőrendű figyelmet kell, hogy kapjon a megoldandó problémák sorában.

3. Állásfoglalásai a háború utolsó heteiben, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának időszakában⁵¹⁹

1918. október 18-án – két nappal azután, hogy I. Károly császár⁵²⁰ föderalizálta a Monarchia osztrák császársághoz tartozó tartományait, és nemzeti tanácsok alakítására szólított fel, s az azt követő napon, melyen Tisza István az országgyűlésben elismerte: a háborút elvesztettük – Imre Sándor A „nemzetnevelés” jogosultságáról tartott előadást az MPT-ben.⁵²¹

Előadását az önvizsgálat elkerülhetetlenségével kezdte: „Ma feltétlenül szükséges, hogy mindenki igyekezzék ebben a szédületes forgatagban a maga számára határozott elvi alapot, irányeszmét találni, mert különben nem lehet semmi mértéke az események és ellentétes törekvések megítélésére. ... *Ha a magyar nevelésnek volna határozott és általánosan elismert vezető eszméje, akkor azt kellene együttesen megvizsgáljunk; de mert eddig nem volt, és ma sincs, ki-ki csak a magáét nézheti. Ezért szólok most a magam vezető gondolatáról, a „nemzetnevelésről”, azaz arról, hogy mire vezetett engem e gondolat újabb megvizsgálása. ...*

Általában: *lehet-e a nemzeti gondolat a nevelői gondolkodás középpontja?* A háború elején a nemzeti gondolat egyszerre megerősödött, mert megvilágosodott az egy nemzetbe tartozók közös érdekének tudata; most mintha kiszorítaná az emberiség gondolata. De ez nem azt jelenti, hogy a nemzeti gondolat felesleges, hanem csak azt, hogy erősödik a nemzetek összetartozásának gondolata és vajúdik az a réges-régi kívánság, hogy érdekek összeegyeztetésével kölcsönös megbecsülés és lemondás által megteremtsék a világon a békét. ... Tegyük fel, hogy ez az állapot megvalósul, az lesz-e annak következtetése, hogy a nemzet eltűnik, és a nemzeti gondolat feleslegessé válik? Lehetetlen, mert megmaradnak a nemzetalkotó tényezők: a földrajzi viszonyok, a közös múlt, a gazdasági egymásrautaltság, a műveltség közös elemei és a művelődés közös feltételei. ... A jelenre vonatkozóan kétségtelen, hogy bármilyen alakulás megy is most végbe az egyesek lelkében és a tömegek hangulatában, a nemzetek megvannak. ...

A nemzetek fogalma módosulhat: lehet, hogy egyetlen tényezőt akarnak benne döntővé tenni, ... az egynyelvűséget; lehet, hogy megváltoznak a földrajzi keretek és ezzel a nemzetnek tekintett embercsoport megnő vagy megfogy; talán megváltozik a név is, amellyel majd valaha az összetartozókat az emberiségen belül megjelölik – de azt nem lehet elgondolni, hogy ilyen egységek, az egyetemes emberi közösségnek egyéni alakulatai ne legyenek. Az egyén mindig csak egyik ilyennek lehet tagja és e minőségének hatása lelkületén, műveltségén, törekvésein feltétlenül rajta lesz. ...

Az emberiség gondolatának uralomra jutása... azt jelenti, hogy a nemzet gondolata nem az elzárkózásnak, hanem a másokhoz való közeledésnek, nem a más nemzetet letiporni kész önzésnek, hanem *a nemzet, mint egyéni alakulat önismeretéből fakadó testvériségnek a gondolata*, és ekként *a mai időknek követelménye. ... A nemzeti tudatosság nem jelent sem vak nacionalizmust, sem pedig gyűlölködő, háborút teremtő sovinizmust, hanem az jelenti, hogy ismerem nemzetem helyzetét és az ebből eredő feladatokat.* A „nemzetnevelés” ezt a tudatosságot akarja minden egyénben kifejleszteni, ezzel akarja az emberiséget fejlődése útján elősegíteni, megjelölve azt a határozott keretet, amelyben az egyesek élnek és hatnak. ...

Ha a nemzetbe tartozás mértékének nem egyedül a nyelvet tekintjük, akkor már el is döntöttük, hogy itt nemzeten mindazokat értjük, akik a földrajzi viszonyok és a közös múlt erejénél fogva itt egységet alkotnak. De ezt így kimondva... ki kell mondanunk azt is, hogy éppen az így értett nemzet jutott el ma válságos pillanatához. ... [A] nemzet alkotóelemei között vannak olyanok, akik csupán

⁵¹⁹ Lásd ehhez pl. Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története, 1918. október 31. – 1919. március 21.* Cserépfalvi, Budapest, 1945, 5–246.; Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Válogatott tanulmányok.* Helikon, 2018, 286–302.; Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2018, 81–260.

⁵²⁰ IV. Károly magyar király.

⁵²¹ Egyesületi élet. A Magyar Pedagógiai Társaság. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 43. sz. 10.

a nyelvet tekintik a nemzeti lét, a nemzeti együvé tartozás alapjának és ezért ki akarnak válni az eddigi egységből. ... Annak vagyunk tanúi és részesei, hogy az emberi közösséget alkotó egységek nem állandók, hanem változásokon mennek át... Bárhogyan alakuljon is a mi nemzetünk, a nevelés középponti gondolata mégiscsak a nemzet marad.

A nemzetnevelést éppen az különbözteti meg az állampolgári neveléstől, hogy abban egy adott államszervezetnek megfelelő nevelésről van szó, a nemzetnevelésben pedig a szakadatlan alkalmazkodás az egyik legfőbb követelmény. ... A nemzetnevelés... egyenesen akarja is ezt az átalakulást: az állampolgári nevelés fenn akarja tartani azt, ami van, a nemzetnevelés elő akarja segíteni a fokozatos fejlődést. ... [E]zzel a segítséssel meg is akarja gátolni, feleslegessé akarja tenni az erőszakos változásokat, a nagy zökkenéseket. De ha ezek mégis bekövetkeznek, nyomban igyekszik megállapítani az új helyzetet, az ebből fakadó tennivalókat. A nemzetnevelés jogosult marad akkor is: nem a célja változik meg, sem az irányeszméje, hanem csupán a körülmények által követelt részletek.

... [A] mai körülmények most azt követelik, hogy *mi magyarok elsősorban magunkra gondoljunk. Mi ezt az egész országot tartjuk hazánknak, nemcsak azokat a részeit, ahol a mi nyelvünkön beszélők laknak. ... [É]letben maradásunk, megerősödésünk azon fordul meg: mennyire válik bennünk uralkodóvá a magyarság gondolata! ... Előttünk, mint cél ott van, amit eddig óhajtottunk továbbra is óhajtjuk: a természeti határaink közt együtt élők lelki egysége, az egységes nemzet. Ma azonban ennél a távolabbi célnál közelebbit kell felismernünk: a magyarok egységét! ...*

[A] magyarság veszedelme azért nagy, mert magában sem egységes. A nemzetnevelés gondolata azért is jogosult, mert a széthúzó részek egyesülésére vezethetne. Következetesen kell végig gondolni: az emberiség egység, tagjai a nemzetek s ezeknek a maguk sajátosságában való kifejtése jelenti az emberiség emelkedését. A nemzet egység, tagjai az egyének és az egyeseknek különböző csoportosulásai vallás, osztály, foglalkozás szerint, s mindezek erejének fejlettsége jelenti a nemzet erejét. Ha mindegyik rész nevelésében a nemzet gondolata volna az irányadó, akkor lenne egyesítő középpont. Nem egyformásítás, hanem sajátos fejlődés, nem szűkkeblőség és ellenségeskedés, nem hatalmi vágy és kiméletlenség, hanem testvériség, a kölcsönös egymásrautaltság és segítség gondolata, egymás jószándékában való bizalom, és egymás iránti türelem lenne az eredmény. Ki mondhatja, hogy ez utópia? Hiszen eddig még sohasem kíséreltük meg!”⁵²²

Előadása utolsó részében a fentiekből adódó következtetéseiről beszélt. Kijelentette, hogy „a nevelés csak határozott elveken álló, következetesen végrehajtott művelődéspolitikai keretében lehet sikeres”. Ehhez pedig az szükséges, hogy „a politika teljes határozottsággal használja fel a neveléstudomány eredményeit, mozdítsa elő fejlődését. A neveléstudomány hivatalos képviselői..., a négy egyetem szakemberei pedig teljes tudatossággal ragadják meg tudományuk érvényesítésének egyetlen lehetőségét, azaz mutassák ki létjogosultságát azzal, hogy [azt] a nemzeti élet nagy kérdéseibe bekapcsolják!”⁵²³

Foglalkozni kell „napjaink legtöbbször emlegetett jelszavaival: az önrendelkezés és a demokrácia nevelési követelményeivel. Rendelkezni önmagával csak az a nép tudhat, csak ott lehet igazi népuralom, ahol mindenki fennáll szellemi és testi fejlettségének tetőpontján. Ahol... igazán általános és egyöntetű a népnevelés, ahol a nemzetnek mindegyik része a nekivaló, ... [s a] mindenkire nézve azonos nemzetnevelési célhoz legbiztosabban elvezető nevelésben részesül. Nekünk... e tekintetben sok tennivalónk van. ...

[A] nevelésben ne érvényesüljön egyéb szempont, csak a nevelésé, tudniillik az embernek önállóvá nevelése. A mai idők igen komolyan figyelmeztetnek arra, hogy ez rendkívül nevezetes követelmény. ... A nevelést a nemzet életében önálló, középponti tényezővé kell tennünk, hogy ne álljon gazdasági, politikai, felekezeti egyoldalúságok szolgálatában, hanem szolgálhassa tisztán a nemzet

⁵²² Imre: A „nemzetnevelés”, 130–135. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

⁵²³ Imre: A „nemzetnevelés”, 135–136. (Kiemelés tőlem – D. P.)

benső egyesülésének érdekét. Ezt szolgálhatják az egyházi iskolák is: a vallásosság egyesít, csak a felekezetiesség választ szét. ...

Oktatási rendszerünknek egyöntetűen a nemzet szolgálatában kell állnia: szélesebb látókör a világ kérdéseiben, alaposabb tájékozottság önmagunkról (mik vagyunk, és mik lehetnénk), többoldalú kinevelése a nemzet tagjainak (az iskolaszervezet tagolása vidékek szerint), ... magunk viszonyaihoz szabott iskolafajok! Kellene mindezt kidolgozó, létesítő, irányító folytonosan javító központi szerv; olyan, amely nemcsak az iskolákat, hanem mindenféle nevelő tényezőt (közigazgatás, igazságszolgáltatás, gyermekvédelem, katonaság stb.) összefogja... ezt a szervezést követeli egész jövőnk.

Szomorúan el kell azonban ismernünk, hogy ez most már igen nehéz lesz. *Eddig még csak lehetett volna állandó köznevelésügyi miniszter a változó kormányokban, de ma már lehetetlen, mert nyilvánvaló, hogy az országgyűlésen igen élesen különböző áramlatok kerülnek majd szembe egymással. A nemzetnevelés egyesítő gondolata annál jogosultabb.*⁵²⁴

Bő egy hét múltán, 1918. október 26-án – egy nappal azután, hogy nyilvánossá lett a Károlyi-pártból, a Radikális Pártból és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból álló, gr. Károlyi Mihály elnökölte Magyar Nemzeti Tanács megalakulása, s az olasz fronton megindult a magyar ezredek megingása/felbomlása – Imre Sándor a „Benső megújhodásról” publikált a Magyar Pedagógiában. Cikkét a háború kezdetén a háború utáni az új Magyarországról nagy bizakodással megfogalmazott elképzelésekre való utalással kezdte. Azzal, hogy a győztes háborúról szőtt álmok szertefoszlottak, valójában a „legnagyobb veszedelmek fenyegette” új Magyarországon kell a helyünket, feladatainkat reálisan felmérni, s annak nevelési konzekvenciáit levonni.

„Kérdés: miben álljon ez a megújhodás? Meg kell változnia a nemzet legtöbb tagjában a nemzet világhelyzetéről való együgyű felfogásnak... Meg kell szűnnie annak az állapotnak, hogy a különböző részek ismereteiben, tehát a feladatokra vonatkozó gondolataiban nemcsak összhang nem volt, hanem rendkívüli különbségek és ellentétek voltak, s így mindennemű egyetértés és együttműködés jóformán lelki lehetetlenség volt.

Fel kell ismernie mindenkinek az együtt élők egymásrautaltságát, a kölcsönös segítségnek és kölcsönös kiegészítésnek a társadalom szerkezetéből következő feltétlen kényszerűségét. Meg kell szűnnie annak a kölcsönös bizalmatlanságnak, sőt, sokszor gyűlölködésnek, amely ma nemcsak a szembenálló osztályokat, hanem a különböző véleményűeket is egymás ellen harcba állítja. Képesé kell válnunk arra, hogy a másikról ne mindig csak önzést és rosszhiszeműséget tegyünk fel, hanem lássuk meg és ismerjük el, hogy különféle utakon haladók is lehetnek egyaránt jóakaratóiak és igazlelkűek. És talán mindenekfölött azt kell megtanulnia ennek az egész magyarságnak, hogy jobb jövőt, változást, fejlődést dőreség és öngyilkosság mindig csak óhajtani anélkül, hogy minden erőnkkel előmozdítanánk. ... Súlyos állapotunkban nem szabad a javulás reménységéről lemondani anélkül, hogy száz kísérlet meghiúsulása után újabb százat meg ne kezdenénk! ...

[B]íznunk kell abban, hogy ennek a nemzetnek még hivatása van éppen ezen a földön. ... [D]e értsük meg, hogy így nem maradhatunk, ahogyan, amilyenek eddig voltunk, hanem megismerve önmagunkat, értékünket és fogatkozásunkat, tisztultabb látással, *helyzetünkhöz állandóan alkalmazkodva, valamennyiünknek dolgoznunk is kell fennmaradásunkon és kifejlődésünkön. ... Más embereket kell nevelni ezután, ... s egészen mássá kell válnunk nekünk nevelőknek is!* A nemzet megújhodásának a mi tisztánlátásunk, erős céltudatosságunk az alapfeltétele. *Ebből kell végre kialakulni olyan nevelési rendszernek, olyan művelődési politikának, amely nem engedi elkallódnia erőnknek egyetlen részecskéjét sem. ... [B]enső megújhodás csak így következhet*”.⁵²⁵

Bizonyára a figyelmével megtisztelő olvasó is úgy találja, hogy Imre Sándor 1918 októberi írásaiból sugárzik az elkerülhetetlen háborús vereség miatti megrendültség, izgalom, s a korábban csak a ködös jövőben lehetségesnek vélt drámai történések megértésére, elemzésére irányuló törekvés, s

⁵²⁴ Imre: A „nemzetnevelés”, 136–137. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

⁵²⁵ Imre Sándor: Benső megújhodás. (1918) In: Imre: Háborús élet, 137–139. (Kiemelések tőlem – D. P.)

a közügyekért érzett felelősség. Igaz, némi önigazolást is érezhetett, hiszen a nemzetiségi kérdés, a kezeletlen osztályellentétek, s a szociáldemokrácia jelentette kihívásokra, vonatkozó – érdemben figyelmen kívül hagyott – előrejelzései igazolódtak, drámai következményekkel fenyegetve.

Fájdalmasan kellett tapasztalnia és elismernie, hogy – bár a „nemzetnevelés” eszméjének propagálásában hat év alatt ért el bizonyos eredményeket – de az általa minden érdemi átalakítás előfeltételének tekintett „általános nevelői gondolkodás” kialakításával, a pályatársaival való véleményegyeztetéssel semmire sem jutott. Ez pedig elvileg kizárta, hogy bármely hozzáértő pedagógus „a pedagógia” reprezentánsaként léphessen fel, az ugyancsak irreálisan, absztrakt síkon – a politikai intézmények, pártok értékvilág logikáját, törvényszerűségeit – egyszerűsítően értelmezett „politikával” való szövetségekötésre.

Kornis Gyula a fentiekben idézett írásában – az eötvösi nemzetiségi politikával kapcsolatban – említette, hogy Imre Sándor „a 19. század első felének ábrándozó idealizmusát” próbálja alkalmazni a 20. század megváltozott viszonyai között, s hogy a társadalmi-politikai jelenségeket „az eszmék üres terében mozgó ideológia” jegyében, racionalisztikus attitűddel kezeli. Ebben a piarista profeszszornak még akkor is igazsága lehetett, ha éppen a nemzetiségi politikával és a diákok iskolán belüli szerepével, vagy az iskolák világnézeti nevelésével kapcsolatos vitájukban – a jelen sorok írójának személyes véleménye szerint – korántsem volt ilyen egyértelmű a helyzet.

Mindenesetre figyelemreméltó Imre Sándor fáradhatatlan igyekezete arra, hogy az iskola, az iskolarendszer, a nevelés, a pedagógusok feladatait a társadalom, a gazdaság mindenkori konkrét – a helyi/nemzetiségi/vallási/gazdasági/szociális/kulturális stb. viszonyokra is figyelő felmérések, tanulmányok alapján meghatározható – szükségleteinek megfelelően alakítsa. Ezért 1912–1918 között többször, több kérdésben korrigálta álláspontját. (Bővítette a társadalmi szocializációban részes intézmények körét, s ezek munkájának pedagógiai szempontokkal gazdagítását tervezte. A többségükben ortodoxok lakta román és szerb területek elvesztésével és a szociáldemokrácia hatalomba jutásának „veszélyével” számolva, az egyházi iskolákat is bevonhatónak ítélte a nemzetnevelésbe.⁵²⁶ Stb.)

Ugyanakkor állhatatosan kitartott amellett, hogy „a nemzetnevelés” az általa nem definiált „fejlődést”, s az elkerülhetetlen gazdasági, társadalmi, politikai változásokra alkotó módon reagálni képes, autonóm diákszemélyiség kialakulását kell, hogy segítse. Nem „idomítania”, hanem nevelnie kell. Ezért növekvő aggodalommal figyelte a nemzetiségi, osztály, pártpolitikai ellentétek, ellenségeskedések fokozódását. Kitartóan hangoztatta, hogy az iskola nem válhat ezek pusztá propaganda-eszközévé, sem az éppen hatalomra kerülő politikai pártok pl. a Magyar Nemzeti Tanácsban, majd a kormányban hatalomközeli helyzetbe került pártok,⁵²⁷ különösen a szociáldemokrácia (később a kommunisták), sem ellenlbasuk a harcos keresztényszocializmus, a militáns katolicizmus kezében.⁵²⁸ Önmagát is biztató pedagógiai optimizmussal – egyes német nemzetnevelőkhöz hasonlóan,

⁵²⁶ Szerepe lehetett ebben az oroszországi forradalmak tanulságainak is, melyek radikális következményeinek elkerüléséhez Imre Sándor szövetségesként tekinthetett még a katolikus egyházra is. Lásd ehhez A hercegprímás beszéde a Szent István Társulat közgyűlésén. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 13. sz. 10.

⁵²⁷ RL C/39. 14–15 cs. Egy adat, 39.

⁵²⁸ Imre Sándor álláspontja ebben is összecsengett Fináczy Ernőével: „Az iskola, azt hisszük sohasem válhat hatalmi törekvések martalékává; feladatát a közösség és egyén javára a pedagógia szabja meg. ... Sem a klerikalizmus (melytől élesen megkülönböztetem a pozitív vallásos nevelést sürgető pedagógiailag igazolható álláspontot), sem a liberálistizmus, sem a konzervatívizmus, sem a szocializmus, mint politikai pártok, nem támaszthatnak jogot arra, hogy a »lelkek átformálására« lefoglalják maguknak az iskolát. Az ilyen törekvés célzataiban etikaellenes, eredményeiben az igazi műveltséget veszélyeztető, mint ahogyan a neveléstörténetből ismeretes kísérletek bizonyítják” – írta 1919-ben, a Tanácsköztársaság közoktatáspolitikáját értékelő tanulmányában. (Fináczy: Négy hónap, 94.) Fináczy Ernő 1922. június 13-án is kitartott álláspontja mellett, mikor az OKT ülésén a középiskolai felvételi szelekcióról szóló vitában elutasította a politikai érveket: „Iskolai ügyekből a politikát ki kell zárnunk”. (Idézi Dévényi Anna: A középfokú oktatás társadalmpolitikai vetületei a Horthy-korszakban. *Századok*, 154. évf. [2020]. 1. sz. 93.)

a fejlett osztálytársadalom érdek- és politikai rendszerét, szociálpszichológiáját figyelmen kívül hagyva – felvilágosító hittel (illúzióval?) ismételte: a gyermekek iskolai nevelése, a felnőttek szocializációja révén kell és lehet elérni a különböző társadalmi csoportok közötti nagyobb megértést, empátiát, s racionális érdekegyeztetés, fokozatos fejlesztés révén elkerülni a nagyobb társadalmi összeütközéseket, megrázkódtatásokat.⁵²⁹

Szomorúan látta, hogy *a pártoktól független közművelődési miniszter – akivel kapcsolatos 1912-ben megfogalmazott szakmai elvárásai kísértetiesen illettek önmagára* – s vele az átfogó, „a pedagógiai szemléletnek megfelelő” közművelődési törvény sohasem volt, de általa remélt esélye 1918 őszen elveszett. Komoly önvizsgálatra, helyzetértékelésre, kitartó munkára szólította fel a válságos helyzetbe került ország/nemzet lakóit, köztük a minden rendű és rangú pedagógusokat, hangsúlyozva, hogy csak összefogva, „benső megújulás” révén, remélhetik a válságos helyzetbe került ország/nemzet megmentését. Saját arcpoétikáját is adva hangsúlyozta: a javulás/javítás reménységéről nem szabad lemondani, a látszólag kilátástalan helyzetekben is összefogva újra és újra próbálkozni kell.

⁵²⁹ A nemzet válságos helyzete Imre Sándort talán a napóleoni megszállás alatt identitását veszélyeztetve látó német-ség szituációjára emlékeztette. 1808-ban J. G. Fichte – a Beszéd a német nemzethez című előadás-sorozatában – így fogalmazott: „a megmentés eszköze, amelynek bemutatását ígértem... a nemzet nevelésében áll, ... egyszóval egyetlen eszközt tudok javasolni, amely által a német nép fennmaradása biztosítható, ez pedig a jelenlegi oktatási rendszer teljes átalakítása”. Idézi Dévényi: *Nemzetnevelés-parafrazisok*, 25. Lásd ehhez Felkai Gábor: *Fichte*. Kosuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 139–153. Idézett könyvében Dévényi Anna az általa vizsgált német nemzetnevelési koncepciók közös jellemzőjének találta, hogy a felvilágosodás örököseiként hittek a nemzetet feszítő válságok „gyógy-szereként” a nevelés erejében. (47.)

IV. MINISZTERIUMI SZEREPVÁLLALÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI, HELYETTES ÁLLAMTITKÁRI TEVÉKENYSÉGE (1918. NOVEMBER 7. – 1919. MÁRCIUS 21.)

Az eddigiekből tudható: Imre Sándor széles látóköre révén többé-kevésbé kialakult elképzeléssel rendelkezett az általa csak hosszú távon megvalósíthatónak ítélt reformok első, előkészítő lépéseire vonatkozóan.⁵³⁰ Az 1909-től 1918-ig megjelent írásaiból nyilvánvaló: *Imre Sándor a nemzeti tradíciókra épülő folytonos reformok híve volt, éppen a társadalmi kataklizmák, radikális forradalmak/ellenforradalmak elkerülése érdekében.* A szükséges reformok folyamatos elmaradása révén úgy vélte, hogy a nemzetfenntartás, nemzetmentés érdekében átfogó, rendszerszerű reformokra van szükség a közművelődésben, közoktatásban, a társadalomban. Konceptiója, reformjavaslata a 20. század első évtizedeiben a magyar politikai és tudományos elit szemében radikálisnak tűnhetett, ám azokat ő törvényes eszközökkel, fokozatosan, viszonylag széles társadalmi konszenzus bázisán vélte megvalósíthatónak. A nemzetnevelés eszméjének általánossá tételével, a racionális eszme- és érdekegyeztetés útján remélte a nemzetiségi és osztályellentétek, felekezeti különbségek stb. békés, kulturált keretek között, folyamatos reformok révén való kanalizálását, a történelmi Magyarország megőrzését.

Láthattuk, hogy *még a nemzetnevelés, az egységes pedagógiai szemlélet kialakításában sem tudott érdemi előrehaladást elérni, ahogy az országos oktatásirányítás átalakítására vonatkozó javaslatai is érdemi visszhang nélkül maradtak.* Bár a „nemzetnevelés” jegyében vázolt elképzelései igazságával, jogosságával kapcsolatban aligha voltak kétségei, azok társadalmi megvalósíthatóságát illetően – komoly szövetségesek hiányában – annál inkább lehettek. Az „ancien régime” idején kezdeményezései – a tanítók, tanárok, s szűkebb értelmiségi csoportok körén túl is – némi figyelmet keltettek, kvalitásukkal és Imre Sándor erkölcsi tartásával némi szakmai-emberi tiszteletet parancsoltak, de szélesebb támogatói körhöz, érdemi gyakorlati változtatásokhoz nem vezettek.

E fejezetben – az utóbb öt ezért ért vádak felidézésével – Imre Sándor helyettes államtitkári szerepvállalásának sajátos körülményeiről és minisztériumi tevékenysége első szakaszáról szeretnénk (a rendelkezésünkre álló korlátozott források segítségével) tárgyyszerű képet adni.

⁵³⁰ Konceptiójáról – a jelzett két művén kívül – lásd Imre Sándor: A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység. Bp., 1915; S. Héksch: Imre, 9–132.; Ronkoviczné: A pedagógia, 54–111.

1. „Hogyan lehetséges, hogy engem nevezett ki a forradalmi kormány..., ha nem tartoztam köztük?”⁵³¹

„Olyanok, akik sem személyesen nem ismertek, sem írásaimat nem olvasták, sem a forradalom alatt folyt tevékenységemet nem ismerték, jóhiszeműen is gondolhatják, hogy a helyettes államtitkárságot 1918. november elején azért fogadtam el, mert a forradalommal egyetérttem. A valóban jóhiszeműek az eddigiekből is meggyőződhetnek arról, hogy ez csak a látszat, s hogy a látszat valóban megtévesztő” – írta 1922. végén visszaemlékezésében Imre Sándor.⁵³²

A nemzetiségiek bécsi udvar általi korábbi támogatása miatt (*divide et impera*) talán némi megkönnyebbüléssel vette tudomásul az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását, a független Magyarország létrejöttét, de még ez sem biztos, hiszen ez – kisebb gazdasági-politikai, katonai súlya révén – kevésbé lehetett képes ellenállni, a környező országok, és egyes hazai nemzetiségek területi integritást fenyegető törekvéseinek.

Kevésbé valószínű, hogy osztotta volna az „őszirózsás forradalom” napjaiban tapasztalható „forradalmi mámort”.⁵³³ Annál inkább magáénak érezhette a várakozással teli aggodást, melyet *Babits Mihály* egy akkori írásának részlete érzékeltethet plasztikusan. A forradalom, melyet az Imre Sándornál 5-6 évvel fiatalabb költő – oly sok kortársához hasonlóan – az első napokban-hetekben „pusztán emberi szempontból valóságos csodának” minősített, kezdetben sokszólamúságával hívta fel magára a jeles irodalmár (és kortársai) figyelmét: „Micsoda forradalom ez? Polgári forradalom? Nacionalista? Vagy antinacionalista forradalom, vörös forradalom, szocialista, társadalmi? Magyar vagy emberi? Vagy éppen a bolsevik anarchia szellemének első és még álcázott kirobbanása a Rend palackjából? Máshogyan látja minden párt, máshogyan minden osztály, ... mindenki a maga szíve szerint látja! És mindegyik mást is vár tőle: más eredményeket, más tendenciát!”⁵³⁴

1918. október 29-én a VKM-ben Imre Sándor jelezte Neményi Imre h. államtitkárnak ezzel kapcsolatos a várakozásait/félelmeit:

„[A]z ún. forradalmi pártok szövetkezése nem őszinte, nem lehet állandó. ... [T]udtam, hogy további zűrzavarnak kell következnie éppen azért, mert a három pártnak igen eltérő jellemvonásai és ellentétes céljai vannak. ... [E]leinte kétségtelenül a radikálisok fognak vezetni, mert ők a legműveltebbek és a legkönnyedebbek, de mert tábor nincs mögöttük, igen hamar a szocialisták jutnak hatalomra, akik, ha egyoldalúan is, de nagyon tanultak, pompásan szervezettek és a fővárosban a legnagyobb tömegben vannak. A két fél mellett feltétlenül hátra kellett szorulniuk a Károlyi-pártiaknak,

⁵³¹ RL C/39. 14–15 cs. Egy adat, 33–34.

⁵³² RL C/39. 14–15 cs. Egy adat, 34.

⁵³³ Lásd erről: Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, 1968, 51–84.; Hatos Pál könyvének „A »vértől és sártól boldogságos« pesti utca. A forradalmi mámor színe és fonákja” c. fejezetét. (Hatos: Az elátkozott, 163–171.)

⁵³⁴ Babits Mihálynak cikke a Nyugat 1918. november 1–16. között napvilágot látott számában jelent meg. (Babits Mihály: Az első pillanatban. (1918) In: József Farkas szerk. *Álmok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéstről a Monarchia felbomlása idején*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2001, 92.) Babits Mihály néhány hónapig reménykedve tekintett a „népköztársaság” lépéseire, pacifista törekvéseire. Katedrát vállalt az egyetemen, s az „Új Világ” c. (Benedek Marcell és Purjesz Lajos szerkesztette) ifjúsági lapba cikket írt, melyben kifejtette: „Legyünk férfiak, lássunk és mondjunk ki mindent szabadon! Nem hazafiságra tanít az idő! Emberiségre tanít!” „Elvehetnek tőlünk földet, amennyit akarnak, nem a föld a haza... a föld csupán lakhely, üzlet és gazdagság. Ami a földön szent: az emberek emlékei”. „Ez az a haza, amelyet sohasem lehet más népek ellen fordítani”. „Ezt a hazát tőlünk el nem vitathatják: nincs okunk gyűlölködni érte és bosszút koholni, mint a másikért a földért”. Lendvai István 1919. március 9-én így replikázott erre: „Ó igen, Tanár Úr, Isten ments, hogy csúnya gyűlölködéssel feleljünk, aljas bosszúkoholással arra az oláh, szerb, cseh kancsukára és hódításra. ... Ön bizonyára naponta ebédel, vacsorál és a könyvei honoráriumát is kiutalják majd, ha a föld végleg kicsusszan alólunk, mehetünk a fitty... ó pardon, a szellemi hazába, véráldozat nélkül”. (Lendvai István: Haza és Emberiség. Nyílt levél Babits Mihályhoz. *Új Nemzedék*, VI. évf. 9. sz. 1919. március 8. 5–8.) A Tanácsköztársaság alatt Babits Mihályt az írók szakszervezetének alelnökévé választották. Részt vett a fizetéshez juttatott írói kataszterének összeállításában. Majd fokozatosan eltávolodott a proletárdiktatúrától. (Megalakult az írók szakszervezete. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 13. 4.; Hatos: *Rosszfiúk*, 238., 262–264.)

mert ha vannak is köztük jóra való magyarok, vezetőik naivok és tanulatlanok, pártjuk is kicsiny” – emlékezett erre 1922-ben.⁵³⁵

Az 1918. október 31-én hatalomra jutott, november 2-án esküt tett Károlyi-kormányban a VKM irányítását két Károlyi-párti politikusra a katolikus Lovászy Márton miniszterre és a református Juhász Nagy Sándor⁵³⁶ politikai államtitkára bízta. Mindketten jogász végzettségűek voltak, oktatáspolitikai, művelődéspolitikai kérdésekkel csak országgyűlési képviselőként, újságíróként, illetve debreceni várospolitikusként, az ottani református egyházközség főjegyzőjeként találkozhattak. Erre vonatkozó speciális szakértelemmel aligha rendelkeztek. Forradalmár politikusokként bizonyára fenntartásokkal viszonyultak a minisztérium régi tisztviselőihez, akik jellemzően szintén jogászok voltak, így szükségük lehetett egy közismerten hozzáértő, pedagógus körökben elismert szakemberre.

Rövidesen kiderült, hogy Lovászy Márton a minisztérium irányítását lényegében a politikai államtitkára hagyta, így javarészt neki kellett szembesülnie a forradalom nyomán aktivizálódott tanári szervezetek különböző kéréseivel, követeléseivel, javaslataival. Több ilyen régi és új szervezet (pl. a Tanítóképző Tanárok Országos Szövetsége, a Nevelőmunkások Országos Szövetsége,⁵³⁷ a IV. Tanárkongresszus Végrehajtó Bizottsága, az Országos Polgáriskolai Egyesület stb.) a kongresszuson Juhász Nagy Sándor államtitkárnak átadott kívánságokkal,⁵³⁸ majd küldöttségekkel, táviratokkal sürgette a VKM vezetőit, hogy tegyenek eleget régi kívánságuknak: szakmai területük/ügyszályaik vezetését az ott foglalkoztatott jogászok helyett, pedagógus szakemberekre bízzák. A tanítóképző intézeti tanárok ügyosztályukra vezetőnek Farkas Sándor országos szakfelügyelőt javasolták,⁵³⁹ míg a gimnáziumi tanárok a magukéra Palágyi Menyhért⁵⁴⁰ vagy Benedek Marcell⁵⁴¹ kinevezését szorgalmazták.⁵⁴²

⁵³⁵ RL C/39. 14–15 cs. Egy adat, 39. Ezért vitatjuk S. Heksch Ágnes állítását, miszerint Imre Sándor „az 1918-as polgári demokratikus forradalmat lelkesedéssel fogadta”. (S. Heksch: Imre, 74.) Helyesebbnek tűnik a reformterveik rokonsága mellett is egyes érzelmekkel fogadta megfogalmazás.

⁵³⁶ Juhász Nagy Sándor (1883–1946) jogász, politikus, nemzetgyűlési képviselő, államtitkár, miniszter, a Függetlenségi és 48-as Párt debreceni szervezetének egyik vezetője, majd a Debreceni Reformtársaság szabadkőműves alapítója, a debreceni református egyházközség egy időben a szocialista eszmék irányába is nyitott főjegyzője volt. (Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997, 195–197.; Hatos: *Szabadkőművesből református püspök*. 77.)

⁵³⁷ A Zilahon megjelenő „Szilágyság” c. lap 1918. november 15-i számában referáltak a nevelőmunkások helyi egyesülésének megalakulásáról. Ugyanabban a számban számoltak be egykori munkatársuk, Imre Sándor h. államtitkári kinevezéséről is. Az új szervezet első memorandumában kérte: az „iskolaügy élére olyan szakember állíttassék, akinek egyénisége, múltja s eddigi munkássága teljes biztosíték lesz arra nézve, hogy a magyar közoktatást a modern kor szelleme fogja átadni”. Majd a lap hozzátette: „Nevét csak azért nem emlegettük nyilvánosan, nehogy félremagyarazzák... a mi ajánlásunkat.” (N.: Imre 3.) Az erdélyi „Ellenzék” kolozsvári gyökereire utalva megemlítette: „Az itteni tanári körök rendkívül szerencsésnek tartják a népkormány választását, mert dr. Imre Sándor nem közönséges képzettségű, széles látókörű, rendkívüli munkabírási, erélyes és puritán ember”. (A kolozsvári egyetem és a népkormány. *Ellenzék*, 1918. november 17.) A nevelőmunkások miskolci szervezete táviratban üdvözölte Imrét: „kinevezésében ügyünk és elvi álláspontunk diadalát látjuk”. (RL C/39. Levelezés) Imre Sándor 1920. január 20-án ehhez hozzátette: „A tanárság régóta követelte a szakszerű adminisztrációt, ezt a forradalom első napjaiban a »Nevelő Munkások Országos Szövetsége« számtalan küldöttséggel, távirattal sürgette és Palágyi Menyhértnek államtitkárrá való kinevezését erőltették”. (BFL VII. 5. c. 558/1920, 12–13.)

⁵³⁸ RL C/39. 25. cs. 421. 230.783/1918. december 19. sz.

⁵³⁹ Donáth: *Pedagógusok 1918–1919*. 29–30.

⁵⁴⁰ Államtitkárjelöltek. *Községi Munkás*, II. évf. 22. sz. 1918. december 1. 2.

⁵⁴¹ A Pesti Naplóban megjelent egy álhír: „Benedek Marcell közoktatásügyi államtitkár. Mosolygok rajta, erről nekem is tudnom kellene.” Majd egy későbbi Aradon Jászi Oszkárral folytatott beszélgetése során Benedek megtudta, hogy „a minisztertanácsban komolyan szó volt államtitkárságról, de a Károlyi-pártiak féltek túlzott radikalizmusától... Észreveszek [Jászi] hangjában némi mentegetőzésfélét, sietek megnyugtanni: Isten őrizze az államtitkárságtól. Ha javamat akarjátok, hagyjátok írni és tanítani. (Benedek: *Naplómat*, 288., 290.)

⁵⁴² Benedek Marcell és Palágyi Menyhért együttműködése sem volt vitától mentes. „Óriási meglepetés a [középiskolai tanárkongresszust] előkészítő bizottság ülésén. Valaki bevezet egy hetven felé járó bohémos külsejű úriembert, akit személyesen senki sem ismert közöttünk. Palágyi Menyhért az európai híró filozófus előbújt magányából és részt

Juhász Nagy Sándor államtitkár Kováts J. István református teológiai tanár kormánybiztosnak – egyik tanácsadójának – véleményét kérdezte erről, aki bátyjától, a közoktatást jobban ismerő Kováts Alajos fővárosi kereskedelmi iskolai tanártól tudakolta: kettejük közül „melyik lehetne inkább a középiskolai ügyosztály vezetője?” Kováts Alajos „magyar és keresztény szempontból mindkettőjüket erősen kifogásolta”. Helyettük egykori tanárára Imre Sándorra a Pedagógium igazgatójára,⁵⁴³ a Magyar Pedagógia szerkesztőjére irányította a kormánybiztos figyelmét. „*Imre Sándor ősmagyar, őskeresztény volt, s a pedagógiában a nemzetnevelés eszményének hirdetője, vagyis Széchenyi István eszményeinek leghivatottabb hirdetője, aki a magyar tanügy terén szükségesnek látszó nagy reformok keresztülvételére megfelelő. Ezeken kívül... a megnevezett radikálisok által erősen tolt pedagógusokat az ő tekintélyével a legkönnyebben lehetett volna a miniszternek félreállítani*” – emlékezett a történetekre Kováts Alajos 1919 végén.⁵⁴⁴

Erre Kováts J. István kormánybiztos⁵⁴⁵ megkérte bátyját, hogy beszéljen Imre Sándorral a lehetőségről. Ő a lakásán fogadta, s közölte, hogy „örömmel ajánlja fel szolgálatait a közoktatásügy javára”, de a középiskolai ügyosztály vezetését nem vállalta.⁵⁴⁶ Egyrészt azért, mert már 1914-óta nem volt kapcsolata a középiskolai tanársággal,⁵⁴⁷ másrészt az ügyosztály vezetőjének Gothárd Vilmosnak a helyéről való „kitúrására” sem vállalkozott. „[T]eljes lélekkel tanítottam, sok évre szóló irodalmi terveim voltak, életem feladatául a tanárnevelést tekintettem, büszke voltam arra, hogy az enyém egész Magyarország legnagyobb hatáskörű pedagógiai tanszéke. Ezenkívül tisztán állt előttem, amit... a polgáriszkolai tanítóképzőintézet külső és főként belső fejlődéséért tenem kell”.⁵⁴⁸ Ezért Imre azt javasolta, hogy „nyilvánítsák a Pedagógiumot főiskolává, adjanak mellém, mint főiskolai igazgató mellé gondnokot és adminisztratív vezetőt, és így időm felszabadulván bízzanak meg a különböző oktatásügyi tanácsok egyöntetű újjászervezésével, és az újjászervezett köznevelési tanácsban a köznevelés reformjának előkészítésével”.⁵⁴⁹

akart venni a kongresszus munkájában. ... A bizottság harmadik ülésén már nyilvánvaló, hogy a kongresszus elnöke... lesz a váratlanul előlovagolt ősz Toldi. Csak pillanatnyi zavart okoz, hogy Palágyi ezzel a kongresszussal egy új társadalmi irányzatot is el akar indítani a tanárság útján – ezt az irányzatot *nemzeti szocializmusnak* nevezi. Vilámló szemmel fordul ellenem, amikor kifejtem, hogy ez fából vaskarika. De valahogy lecsöndesül a fenyegető vihar, Palágyi lemond arról, hogy itt és most bocsássa vízre ezt az eszmét, s az előkészületek békés egyetértésben folynak tovább. A kongresszus előadója én leszek.” (Benedek: Naplóm, 279. Az ilyen ülések hangulatáról, megosztottságáról lásd Benedek Marcell: Vulkán. 180–190. Palágyiról lásd pl. Simonovits Anna: Palágyi Menyhért filozófiai nézetei. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Szerk. Kiss Ender – Nyíri János Kristóf. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 121–164.; Hanák: *Az elfelejtett*, 206–212.)

⁵⁴³ Imre Sándor 1922 végén erről így írt: „Kováts Alajos 1908-ban és 1909-ben előttem tett polgáriszkolai tanítói képesítő vizsgálatokat, ismerte akkori előadásaimat, olvasta és több ízben ismertette irodalmi dolgozataimat, tehát tudta, hogy művelődéspolitikai és iskolaszervezeti kérdésekkel foglalkoztam. Azt is tudta, hogy nem vagyok semmiféle szélsőséges embere. Nem érdektelen az sem, hogy Kováts Alajos erősen római katolikus, és katolikus tanügyi lapok munkatársa volt. Nevemet először ő vetette fel.” (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 35.)

⁵⁴⁴ RL C/39. 13. cs. Kováts Alajos: Hogyan lett dr. Imre Sándor államtitkár? 1. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁵⁴⁵ Kováts J. István (1881–1965) református teológiai tanár, református ügyi kormánybiztos volt akkoriban. Majd a forradalmak után a Kisgazda Párt alelnöke és nemzetgyűlési képviselője lett, s rövid ideig az első Teleki-kormányban államtitkár. 1921 júniusában Ravasz Lászlóval szemben alulmaradt a Dunamelléki Egyházkerület püspök választásán, ám 1929-től az egyházkerület főjegyzőjévé választották.

⁵⁴⁶ RL C/39. 13. cs. Kováts Alajos: Hogyan 1.

⁵⁴⁷ Elzárkózásában szerepe lehetett annak is, hogy korábban jelentős szerepet vállalt az Országos Középiskolai Tanáregyesületben, ám az 1914. évi elnökválasztás során, amikor a Négyesy László költő, irodalomtörténész melletti felhívás egyik „mozgatója”, s a jelölő bizottság elnöke volt, a „Világ” egy írása pártoskodással vádolta. „Ez nem volt jogos, mert általánosan ismert volt, hogy minden egyes esetben mindenféle pártállástól függetlenül járok el, nem a csoport vezetőinek határozata, hanem a magam ítélete irányít.” A választás során tapasztaltak kiábrándították, így „itt útjaink (1914 tavaszán) véglegesen különváltak” – írta 1920. január 20-án Imre Sándor. (BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a rágalmozási és sajtópert kezdeményező beadványának 6. oldalán)

⁵⁴⁸ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 40.

⁵⁴⁹ Imre Sándor egy 1921. február 23-i, a Bölcsészettudományi Kar dékánjának, az oktatók forradalmi tevékenységével kapcsolatos öngazolására kiküldött kérdéseire adott válaszában kéziratóban. RL C/39. 13. cs. 3.

Kováts J. István kormánybiztos nem fogadta el Imre Sándor válaszát, s őt terjesztette a politikai államtitkár elé, aki javaslatát magáévá tette, mert „*éppen akkor vetették felszínre a magyar közoktatás reformját, az egységes középiskola szervezését, a polgári iskolák kiépítését, a Pedagógium és az Erzsébet Nőiskola főiskolai rangra emelését stb. Ezen kérdések megnyugtató megoldására Imre Sándornál alkalmasabb szakférfit*” nem találhattak.⁵⁵⁰ Így e reform levezetésére „*nagyobb terveik voltak vele*”.

Ezért Kováts Alajossal üzenve behívták Imrét a minisztériumba. Ő azonban a tanárság kívánságára újonnan létrehozandó (tehát nem más helyére hívták) helyettes államtitkárságot sem vállalta. „[S]emmiképp sem akarta az igazgatói állást elhagyni. ... Azzal érvelt: a Károlyi kormány hatalma nem alapszik a nemzet törvényein, nem alapszik a nemzet egészének közakarátán, mert forradalmi. Inkább vár addig, míg törvényes alapon kormány jó létre, s ha az meghívja, készséggel áll rendelkezésre”.⁵⁵¹ Mire Kováts azzal távozott, hogy Imre a felkínált állást aligha fogja elfogadni.

Időközben azonban történt még egy ajánlás. Ráczy Gyula – Imre Sándor gyermekkoruk óta barátja, a fővárosi statisztikai hivatal titkára, akkoriban már miniszterelnökségi miniszteri tanácsos, radikális párti szabadkőműves – is ajánlotta Imrét Juhász Nagy Sándornak, annak ellenére, hogy tudta: Imre távol áll mind a radikális eszméktől, mind a szabadkőművesség gondolatától.⁵⁵² A jogász politikai államtitkár személyesen ugyan sohasem beszélt vele, vélhetően munkáit sem olvasta, ám a nevét jól ismerte. A nevelőapjának ugyanis, Imre Sándor nagyapja volt a kedvenc tanára, akit egy polgáriskolai küldöttség elé „a tanár eszményképeként” állított. Miután kérdésére a VKM két munkatársa Mészáros Károly⁵⁵³ és Gönczi Jenő is úgy nyilatkoztak, hogy kinevezését megnyugvással fogadják⁵⁵⁴ – hozzáértése, és a politikailag is radikálisnak vélt többi jelölttel szemben, a mérsékeltisége miatt – ragaszkodott Imre Sándor személyéhez.

⁵⁵⁰ RL C/39. 13. cs. Kováts: Hogyan, 1. (Kiemelés tölem – D. P.); Lásd ehhez Magyary Lajos: Egységes iskola. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 30. sz. 1–3.; Papp Sándor: A nyolcosztályú népiskola. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 30. sz. 4–5.

⁵⁵¹ RL C/39. 13. cs. Kováts: Hogyan, 2. (Kiemelés tölem – D. P.)

⁵⁵² A keresztény-nemzeti kurzus idején a sajtóban Imre Sándort – utóbb sajtóperben a bíróságok s a Kúria által rágalomnak minősítetten – többször „szabadkőművességgel”, a forradalmak alatti szerepük miatt meggyanúsítottak, vizsgálatnak alávetettek, köztük zsidók iránti túlzott toleranciával vádolták. Korábban, s az ellenforradalmi korszakban különösen a két vád összerosódhatott, ahogy más súlyos vádakkal is. A páholyokat 1920. május 13-án betiltó 1550. sz. BM rendeletben olvasható: „A szabadkőművességnek a háború felidőzésében, a háború folyamán, majd annak szerencsétlen országunknak balsikerral sújtott befejeztével, a defetizmus, és az általános destrukció felkeltésében és állandó élesztgetésében, a forradalomnak és a bolsevizmusnak felidőzésében való tudatos aknamunkája köztudott tény”. (Idézi L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919–1931*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 25.) Somogyi István nemzetgyűlési képviselő pl. 1929-ben megjelent könyvében hangsúlyozta azt a „rikító jelenséget”, hogy „a [páholy]tagok legnagyobb része is a zsidó fajhoz, vagy, ha úgy tetszik a zsidó felekezethez tartozott”. (Karády: *Zsidóság Európában*, 356.; Somogyi István: *A szabadkőművesség igazi arca*. Budapest, 1929, Reprint kiadás Gede Testvérek, II. k. 170–171.) A páholyok tisztisége nagy részét ők kapták. „Pillanatra sem tért el a radikális-szabadkőműves felfogásától és hatalmon maradván zavartalanul érvényesíti azt” – állította az Új Lap álnéven szereplő cikkírója. (Figyelő-nek?: Imre, Krausz, Esterházy. *Új Lap*, XVIII. évf. 83. sz. 1919. december 24. 4.) Ahogy a korábbiakban szó volt róla, Imre Sándor mindvégig tagadta a szabadkőművességre vonatkozó vádakat. Mindazonáltal az „Új Lap” bizonyíthatatlanul azt állította, hogy Imre „szabadkőműves és azt még becsületszóval is képes letagadni”. (RL C/39. 14–15. cs. Új Lap és 9. d. Váry Albert főügyész 1920. január 13-i 3317/4. ü.1919. számú vádiratában 6.) Összevetésül említjük: 1921. április 4-én a Budaváry László vezette Keresztényszocialista Nemzetnevelők Országos Egyesülete a VKM-hez írt beadványában úgy jellemezte magát, mint az „egyetlen igazán keresztény és nemzeti szellemtől áthatott, nem volt szabadkőműves oktatószemélyzetből” összehozottat. (Nemzetnevelés, III. évf. 13. sz. 1921. július 1. 113.); Ki a szabadkőművesekkel a közoktatásból! Imre államtitkár nem szereti a keresztényeket – a radikális tanárokat tolja. *Új Lap*, XVIII. évf. 75. sz. 1919. december 14. 3.) Akkoriban gyakoriak voltak az ilyen vádaskodások. Pl. a Dunamelléki református püspökválasztásért folytatott harcban 1921-ben Kováts J. István konkurensének – az etikai, kulturális, vallási megfontolásokból antiszemita – Ravasz Lászlónak a „zsidó szabadkőművességhez” való tartozását róta fel. (Hatos: *Szabadkőművesből*, 112–116., 153.)

⁵⁵³ Mészáros Károly 1910-től volt a VKM fogalmazói karának tagja, a Tanácsköztársaság alatt a IV-1. ügyosztály vezetője. Később más osztályokat vezetett, 1936-tól államtitkár lett. (Welker: *A VKM*, 218.)

⁵⁵⁴ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 35.

A régi barát, Rác Gyula is győzködte Imrét:

„[M]inden bevezetés nélkül arra szólított fel, hogy még aznap délelőtt keressem fel a közoktatásügyi politikai államtitkárt, mert ők (a radikális párt részéről) kijelentették, hogy a tanítóképzői tanárok⁵⁵⁵ részéről akkor igen élesen támadott Neményi Imrét megtűrik az akkor kapott adminisztratív államtitkári állásában, abban az esetben, ha Lovászy engem és Gönczy [Gönczi] Jenőt államtitkárrá tesz. Ezt az államtitkárságot akarja most Juhász Nagy Sándor felajánlani”.⁵⁵⁶ „[R]endkívül sötéten állította elém a magyarság jövőjét, s különösen nagy veszedelemnek mondta, hogy a megnyíló állásokba mindenféle törtető igyekszik ülni, pedig egyetlen menedékünk az lehetne, ha mindenüvé az illető ügysző leginkább értő szakemberek jutnának. ... [E]mlékeztetett ifjúkorunk tervezgetéseire és arra a szavamra, hogy a magyarságért mindenre kész vagyok.”⁵⁵⁷ „*Ha nem vállalkozom, akkor Palágyi Menyhértet, vagy valami radikális zsidót fognak odaültetni*”.⁵⁵⁸ „[Mire] erkölcsi lehetetlenségnek éreztem, hogy legalább el ne menjek Juhász Nagy Sándorhoz” – emlékezett Imre Sándor.⁵⁵⁹

Nehéz döntés volt ez: „*valóban nem voltam a forradalom embere. Sok és nagy változást kívántam – ma is kívánok, [írta 1922-ben Imre Sándor] – állami életünk számos pontján, de mindig azt tartottam, hogy erőszakos úton sem teljes, sem tartós változás nem jöhet létre. Nem felfordítani, hanem*

⁵⁵⁵ Neményi Imre korábban hosszú időn keresztül a VKM tanítóképző ügyosztályának vezetőjeként a lélektani laboratóriumok létrehozásával, s más korszerűsítő intézkedésekkel sokat tett a magyarországi tanítóképzés korszerűsítéséért. (Nagy László: Neményi Imre. *Magyar Tanítóképző*, 32. évf. 1917, 218.) Mindazonáltal 1918. november közepén a TITOE vezetősége nevében egy sor követelést terjesztettek a VKM elé a túlzott centralizáció, az autokratikus eljárások, az 1914. évi Rendtartási Szabályzat aprólékosága és az 1916. évi Normál Tanmenet kötelező volta ellen, s emiatt emlékezhetett úgy Imre Sándor, hogy Gelencsér István vezetésével Neményi Imrét személyében is támadták. Bíralták bizonyos eljárásait, de ezt inkább a rendszer hibájának rótták fel. (Dr. Neményi Imre. *Magyar Tanítóképző*, XXIV. évf. 1. sz. 46–47.; Venyigéssy István [Szöllösi Jenőné]: Magyar tanítóképzés. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 47. sz. 9–10.) Neményi eltávolítását valójában nem ők, hanem a kereskedelmi iskolai tanárok kezdeményezték. A Fővárosi VII. Kerületi Kertészutcai Községi Felső Kereskedelmi Iskola tanárainak 1918. november 21-i értekezletén egyhangúan tiltakoztak Neményi Imre államtitkári kinevezése ellen: a testület „nem tud belenyugodni abba, hogy az önkényeskedésnek ez a megtestesítője, aki... soha nem tűrt meg semmiféle demokratikus és jogos ellenőrzést, és aki az alárendelt tanítókat és tanárokat oly sok megaláztatásnak tette ki, a változott viszonyok között is megőregbedett hatalommal maradhasson a kultuszminiszter tanácsadójának”. Határozatukat 1165/1918. számmal a VKM mellett elküldték a kereskedelmi, s a polgári iskoláknak, a tanítóképzőknek és egyesületeknek, valamint a Polgári Radikális Pártnak. (RL C/39. 22. cs.) *A tanítóképzők nem csatlakoztak e kampányhoz*, inkább Neményi Imrének a tanítóképzés ügyének előmozdításában szerzett érdemeit hangsúlyozták. Pl. az *egri érseki tanítóképző* szerint: „a magyar tanítóképzés újjászületése az ő lelkes és buzgó apostolkodásának eredménye”. (*Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Az Egri Érseki R. K. Tanítóképző centenáriuma. Eger, 1928, 123.*) A *dévai állami tanítóképző* tanárai 1918. december 28-án államtitkári kinevezése alkalmából üdvözölték „Neményi Imrét, aki tehetségének, törhetetlen energiájának javát állította... a tanítóképzés szolgálatába. Ezzel a magyar tanítóképzést a mai, mindenki által elismert előkelő színvonalra emelte”. (MNL OL K 502–1919–5–15488.; RL C/39. 14–15. cs. 89–90.; Lásd továbbá A Közoktatásügyi Minisztérium. *Népszava*, XLVI. évf. 279. sz. 1918. november 26. 2.; Szakál: *A magyar, 90–117.*; Németh: *A magyar, 36–72.*; Gombos: *A közép- és felsőfokú, 26–40.*; Donáth: *Pedagógusok 1918–1919., 28–31.*; Gombos Norbert: *Imre Sándor és az állami tanítóképzés tantervi reformjai*. In: Gombos szerk. *Imre Sándor emlékkötet, 137–163.*; Takács Zsuzsanna Mária: *A pedagógia zsonglórei. Két baranyai tanító életútja a 20. század folyamán*. Istitutio, Pécs, 2020, 40–45., 55–70.)

⁵⁵⁶ RL C/39. 13. cs. 1921. február 23. 3.

⁵⁵⁷ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 35. 1920. január 20-án Imre Sándor ehhez hozzászövegezte: Rác Gyula azt mondta, hogy „a magyarságközei jövőjét... csak úgy lehet valahogyan kedvezően alakítani, ha a most megnyíló helyekre mindenüvé a dologhoz leginkább értő szakemberek ülnek, s figyelmeztetett arra, hogy akit helyettem odatennének, a magyarság ügyét nem úgy szolgálná, mint én”. BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre beadványa, 13.)

⁵⁵⁸ RL C/39. 13. cs. 1921. február 23. 4. (Kiemelés tőlem – D. P.) A zsidó származású Palágyi Menyhértet (1859–1924) a radikális tanárok vezetőjének tartották akkoriban. (Ujvári Péter szerk. *Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929, 678.; Gellért László: *Diákok a forradalomban 1918–1919*. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1969, 21.)

⁵⁵⁹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 35. Az „Alkotmány” c. lap 1919. november 9-i anonim tudósításában azt állította, hogy Palágyi Menyhért (akit eredeti nevén Silberstein Menáchemként) is emlegettek, és Benedek Marcell „önjelöltek” voltak, s „nem is létező egyesületek és szövetségek nevében merészelték kést szorítani Juhász-Nagy Sándor politikai államtitkár torkára. ... A hazai tanárság nevében tiltakozunk, ama feltevés ellen, hogy akadna komoly tanárember, aki őt szellemi vezérének elismerné”. (Tanügyi kalózkodás. *Alkotmány*, XXIII. évf. 264. sz. 12.) Nem tudni, mi az igazság e tudósításból. Kiderül belőle: a korábbi rendszerben domináns tanítói, tanári szervezetek, s katolikus elnökök és az egyéb tanári csoportok között komoly vetélkedés folyt a VKM-ben szerzhető befolyás érdekében. (Lásd ehhez Benedek: *Naplómat, 278–282*. Feljegyzés maradt arról is, hogy Imre Sándor 1918. november 22-én a tanárok világnézeti, természettudományos és humanisztikus továbbképzéséről tárgyalt Palágyi Menyhérttel. (RL C/39. 22. cs. 1017.)

*javítani óhajtottam mindenütt, ahol hibát láttam.*⁵⁶⁰ ... Annyira ellene voltam a nyilvánvaló forradalmi előkészületnek, hogy mint az Országos Polgáriskolai Egyesület elnöke hosszú és ismételt ostrom ellenére is meggátoltam ennek az egyesületnek a Nemzeti Tanácshoz, való csatlakozását. Csúpan olyan nyilatkozatot adtunk ki, amely a polgáriskolai tanárság kívánságait fejezi ki, de a törvényes kormánnyal nem fordul szembe, vagyis a bomlást nem segíti elő.⁵⁶¹

Nem lehetett tehát könnyen arra szánnom magamat, hogy forradalmi állást fogadjak el. Annál is nehezebb volt ez, mert a főszereplők legnagyobb része iránt teljesen bizalmatlan voltam. *Egyeseket mindig jóhiszeműeknek tartottam, s ma is annak tartok (pl. Jászi Oszkárt, Zigány Zoltánt, Madzsar Józsefet), jóllehet azt hiszem, rendkívüli képzettségük ellenére is elfogultak, éppen nemzeti tekintetben, bár sohasem kételkedtem abban, hogy a nemzetnek javát akarják.* A legtöbbet azonban sem józan ítéletűnek, sem önzetlennek, sem az egész nemzet iránt jóakarátúnak nem tartottam, s velük, ha csak távolról is, és csak magam területén is együtt dolgozni soha nem jutott eszembe.

Különösen nem éppen Lovászyval kapcsolatban, akit régóta ellenszenvvel figyeltem, s egyik legkártékonyabb, legtanulatlanabb képviselőnek tartottam. Azt, hogy ő lett vallás- és közoktatásügyi miniszter, a forradalom céltudatossága legfőbb cáfolatának tekintettem. Ehhez járult, hogy a forradalom kitörése után hallottam, milyen örült tolongás támadt mindenféle üres, vagy nem is üres állás körül. Az én lelkeimtől idegen volt minden efféle, nem is gondoltam arra, hogy ebben az osztózkozásban bárhogyan is részes lehetnék”.⁵⁶²

„A kormány tagjai nem ismertek. Közülük Szende Pállal egyszer találkoztam, 1907-ben a szabadtanítási kongresszuson,⁵⁶³ nem tudom, mennyire ismerte írásaimat, s mit tudott rólam. *Jászival talán háromszor beszéltem, mindig futólag és tudom, hogy jóhiszemű, de régimódi »nacionalistának« tartott és nem számított a táborukba.*⁵⁶⁴ *Kunfival egy időben voltunk az egyetemen, ő alaposan tudta, hogy mekkora távolság van közöttünk.* Az egyetemről való távozásom (1898) óta csak a villamoson találkoztunk, véletlenül.⁵⁶⁵ Berinkegy Dénessel egyszer, 1917 elején találkoztam, egy előadáson kerültünk egymás mellé. S végül Károlyi Mihályt is egyszer láttam életemben: 1909-ben a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben egy előadást meghallgatta. ... Lovászy Mártont kinevezésem után néhány nappal láttam életemben először.⁵⁶⁶ Szóval senki sem volt köztük, akinek a leg-

⁵⁶⁰ Imre Sándor mestere Schneller István 1918. december 29-én – a kolozsvári egyetem rektoraként – hasonlóan nyilatkozott Kemény Gábornak írt levelében: „Nem vagyok híve a radikalizmusnak, mivel az *organikus* fejlődésnek, tehát a történeti alapon haladó fejlődésnek vagyok híve. – A történeti hatalmat a *fejlődési* szempont alá helyezem, tehát a *jobb* Ént keresve mindenütt *ezt* fejlesztve. ... Hosszú ideig tartó következetes nevelés vezethet hazánk megújulásához.” (In: Kemény Gábor válogatott, 369–370.)

⁵⁶¹ Imre Sándor megőrizte a Nemzeti Tanácshoz intézett feliratuk szövegváltozatainak fogalmazványát. Földes Gábor alelnök a csatlakozás kimondását javasolta. Az elküldött szövegben ez nem szerepelt. Ellenben a béke és Magyarország területi épségének megőrzésének kívánsága igen. (RL C/39. 26. cs.)

⁵⁶² RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 39–40. (Kiemelés tőlem – D. P.) „Melyik felsőleányiskolai piruló szűz hiszi el, hogy Kunfi s a radikális Juhász Nagy egy keresztény és nemzeti szellemű szakembert (?) tesz meg államtitkárnak?” – írta „Egy tanár” álnéven Kiss Menyhért 1920. január 1-jén – bírósági ítélet szerint Imre rágalmozója. (Egy tanár: Kunfi és Jászi barátja kultuszminiszteri államtitkár! *Népakarat*, II. évf. 1. sz. 2.) Lásd ehhez továbbá Meg nem cáfolt vádak Imre államtitkár ellen. A kultuszminisztérium vizsgálóbizottsága nem felel a konkrét adatokra. Az ifjúság nevelését ki kell venni a forradalmi elemek kezéből. 8 *Órai Újság*, V. évf. 1919. október 10. 6.

⁵⁶³ Imre jegyzeteit erről lásd RL C/39. 13. cs.

⁵⁶⁴ Rác Gyula állítása szerint Jászi Oszkár meg is akarta akadályozni Imre Sándor kinevezését. (BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándor rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványában, 14. old.) Mindazonáltal – alig egy hónap elteltével – Jászi miniszter hivatalos válaszában Imre Sándor államtitkárnak írt levelét így zárta: „Melegen üdvözöl tisztelő híved”. (RL C/39. 22. cs. 275.)

⁵⁶⁵ Az 1919 végén – 1920 elején kibontakozó sajtótámadások során többször állították, hogy Imre Sándor Jászi, illetve Kunfi embere, barátja volt a forradalmak idején. Imre erre (is) reagált itt.

⁵⁶⁶ Imre Sándor 1920. január 20-án a rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványában erről ezt írta: „Tény az, hogy sem Károlyi, sem Lovászy nem ismert. Károlyit egyszer láttam életemben 1909-ben, mikor a Gaál Jenő, Apáthy

csekélyebb oka lehetett volna politikai bizalommal lenni irántam, vagy a forradalommal való politikai egyetértést feltételezni rólam. S hogy mégis engem neveztek ki, azt annak tulajdonítottam, hogy azt az állást kifejezetten szakemberrel akarták betölteni. Ha netán politizálást reméltek volna tőlem, arra semmi alapjuk sem volt, sőt joguk sem, mert afelől, hogy erre nem vagyok hajlandó semmi kétséget sem hagytam az egyetlen emberben, akivel közülük kinevezésemről beszéltem.

Juhász Nagy Sándor

Mikor ugyanis a harmadik üzenet után *Juhász Nagy Sándort* a minisztériumban felkerestem, s ő az újonnan szervezett és tanárral betöltendő helyettes államtitkári állást felajánlotta, azt feleltem: »Olyan állapotban látom az országot, hogy most minden becsületes embernek össze kell fognia s nem törődve azzal, hogy a mai állapotokat kik idézték elő, meg kell tenni mindenkinek a tőle telhetőt. Én ugyan nem vágyom ide és igazgatói állásomban látom nagy feladataimat, de *ha itt van rám szükség, kötelességemnek tartom, hogy idejőjjenek. Kijelentem azonban, hogy sohasem volt a forradalomhoz és embe-reihez semmi közöm. Nem tartoztam soha és nem is fogok belépni egyikbe sem az úgynevezett forradalmi pártok közül. Politikai szerepre nem vállalkozom, s csupán pedagógiai szempontok szerint tudok és akarok dolgozni.*«

Azt hittem, ezzel elejét vettem a kinevezésnek, de a válasz az volt, hogy a politikai államtitkár ő, s tőlem csak szakszerű munkát kívánnak.⁵⁶⁷

Erre nem volt mit vonakodnom tovább, s úgy éreztem, hogy feláldozom magamat,⁵⁶⁸ de ezzel tartozom a végső veszedelemben levő magyarságnak.⁵⁶⁹ „Nincs miért elhallgatnom, hogy legvégső sorban *bizonyos reménység is hozzájárult a felajánlott állás elfogadásához. Azt hittem, alkalmam lesz megvalósítanom egyet-mást javaslataimból és terveimből, amelyekből nemcsak a köznevelésnek, hanem az egész nemzetnek kedvező alakulását vártam. Azt hittem pedagógus államtitkár lehetek, s kezembe jutnak általában a nevelési és tanulmányi kérdések, előkészíthetem az iskolaszervezet megújítását, és ekként olyat végezhetek, amit addig benn a minisztériumban összefoglalóan senki sem csinált.*”⁵⁷⁰

István, Jancsó Benedek féle *Magyar Társadalomtudományi Egyesületben* egy szabadiskolai előadásomat meghallgatta. Lovászyt kinevezésem után vagy négy nappal láttam először. Károlyi körüli »settenkedésem« szemérmetlen hazugság. Efféle az egész természetemmel homlokegyenest ellenkezik, nem szólva arról, hogy minden ismerősöm tudomása szerint Károlyi politikáját mindig elítéltem. Inkább az jellemzi magatartásomat, hogy kinevezésem után sem kerestem a találkozást, és soha nem is találkoztam Károlyival, sem más miniszterekkel, csupán egyszer Berinkeivel, azzal is a VKM épületében.” (BFL VII. 5. c. 558/1920, 12. old.)

⁵⁶⁷ Juhász Nagy Sándor álláspontjának megértésében, segíthet a Károlyi-párt akkor még csak készülő programjának ismerete. (A Károlyi-párt programtervezete. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 52. sz. 9–10.; A Károlyi-párt szózata az országhoz. *Az Újság*, XVII. évf. 41. sz. 1919. február 16. 2–5.) Memoárjában Benedek Marcell Juhász Nagy Sándorral való találkozásáról ezt írta: „azt a megnyugtató érzést keltette bennem, hogy minden ízében kultúremler. Szeretettel fogad.” (Benedek: Naplóm, 292.)

⁵⁶⁸ 1920. január 20-án Imre Sándor ehhez hozzátette: kinevezésekor „igen komoly és erősen magyar férfiak nagy megnyugvással üdvözöltek, olyanok is, akik a mostani irányzatban vezetők közt vannak. ... [T]udtam, hogy magamat feláldozom, de arra nem gondoltam, hogy nemzeti érzésemet és becsületes szándékomat meg lehessen gyanúsítani. Ha erre gondolok, bizonyára jobban észreveszem, családom mily szorongva nézte, hogy köréből kiszakadok, és atyám mily kétségbeesve féltett attól, hogy addigi nyugodt életemet »a politika szennyes hullámai dobálják« ezen-tül.” (BFL VII. 5. c. 14.)

⁵⁶⁹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 36–37. (Kiemelések tőlem – D. P.) Imre Sándor számára a helyettes államtitkári állás szervezése – név nélkül – szerepel a minisztertanács 1918. november 9-i, tehát aznap délutáni ülésének 17. napirendjeként. 1919. március 29-i felmentésekor már nem létezett minisztertanács. (*Minisztertanács ülések napirendi pontjai 1867–1944*. Magyar Országos Levéltár, Arcanum Adatbázis PC CD-ROM)

⁵⁷⁰ E reményét táplálta, hogy korábbi nyilvános alkalmakkor Juhász Nagy Sándort „igen mérsékeltnek, sőt szerénynek” látta, s hogy a politikamentességére vonatkozó nyilatkozata után nem kérdezte tőle senki, hogy a művelődéspolitikai tennivalókról mi a véleménye, és azt sem mondta, hogy a kormány mit akar, tehát feltételezhette „hogy indulhat a saját feje után”. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 41.) Ilyen reményét táplálhatta, hogy Zigány Zoltán, (1864–1921) a radikális

Amíg a Győri útról a minisztériumig mentem ez is eszembe jutott, de ez a gondolat csak abban szilárdított meg, hogy politikai szerepet nem vállalhatok, mert egyik legfőbb alaptételeként már hat évvel azelőtt nyíltan vallottam minden komoly reform feltételül, hogy a közoktatásügyi miniszter maga, s a minisztérium minden tisztviselője, tehát az egész köznevelés ügye is minden pártpolitikától független legyen. Azt reméltem, elősegíthetem ezt a függetlenné válást, példát mutathatok rá, s a személyi ügyek intézésében is megvalósíthatom a pusztán az iskola érdekét és

az emberek értékét néző pártatlanságot.⁵⁷¹ Nagyon csalfa volt ez a remény, de egészen tiszta volt a szándék.⁵⁷²

Így történt, hogy 1918. november 9-én

- az akkor immár jó egy évtizede tanulmányai, kutatásai, szervezőmunkája révén a magyar művelődéspolitikai, közművelődés, iskolaszervezet, és nevelési elvek hangsúlyozottan nemzetfejlesztő, nemzetvédő céllal rendszerszerű reformjára készülő,
- a forradalmakat, radikális változásokat reformokkal megelőzni, a történelmi Magyarország területét, népességét megőrizni kívánó,
- szociálisan érzékeny keresztyén⁵⁷³ nemzeti-konzervatív-liberális-demokrata-reformer Imre Sándor,⁵⁷⁴

tanítómozgalom vezető alakja, akit a „Néptanítók Lapja” főszerkesztőjévé neveztek ki 1918. november 14-én ezt írta „Beköszöntőjében”: „Nem tettem, nem is kívántak tőlem semmiféle jámborsági, vagy engedelmisségi fogadalmat, sőt ellenkezőleg, úgy Lovászy miniszter úr, mint Juhász Nagy Sándor államtitkár úr külön-külön a lelkekre kötötték, ... hogy mindig őszinte és leplezetlen tolmácsa legyek a tanítói közérdeknek”. (Zigány Zoltán: Beköszöntő. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 2. Zigányról lásd pl. Földes Éva: A tanító a forradalomban. In: *Neveléstörténeti tanulmányok*. Szerk. Kóte Sándor, MPT, Budapest, 1970, 353–358.) Az általa szerkesztett lap első száma megrökönyödést keltett a lévai tanítóképzős tanárok körében. November 28-án Fekete József írta Imre Sándornak: „Hová tűnt Imre Sándor szellem, eszmevilága a lapból? Kész radikális és szocialista politikai agitátorokat akar nevelni a tanítókból.” (RL C/39. Levelezés)

⁵⁷¹ A *Népszava* 1918. november 26-án jelezte, hogy nincs kedvére az ilyen attitűd: „Imre úr – eddigi tanár és irodalmi működéséből ítélve – izig-vérig konzervatív ember. Most nem ilyenekre van szükség: a bátor, merész, forradalmi alkotások embereit kell most intéző és irányító helyekre állítani”. (A Közoktatásügyi Minisztérium. *Népszava*, XLVI. évf. 279. sz. 1918. november 26. 2. Lásd továbbá Somogyi Béla: Tűnjenek el a bukott korszak vezetői! *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 12.) A *Nemzeti Kultúra* c. lapban válaszoltak e felvetésre „Imre Sándor a maradiság kérelmetlenül ellensége, a folytonos és gyökeres javítás fáradhatatlan harcosa. Előadásain sohasem titkolta, hogy a magyar köznevelés ügye rossz kezekben van, s hogy nevelésügyünk nem áll a korszaklévelés szintjén”. (Konzervatív-e Imre Sándor? *Nemzeti Kultúra*, 1919, 2. sz. 3.) Nagy Lajos levélben küldte el ezt Imrének, hangsúlyozva a „túlzó irány veszedelmét”. „Méltóságod a mi vezérünk, ránk mindig számíthat” – zárta levelét. (RL C/39. 22. a. cs. 1919. I. 21.) A lap következő számában S. kiegészítette: „Imre Sándor, mint tanár, igazgató, tanügyi író és reformátor egyaránt kiváló, buzgó és haladó férfiú volt. Ugyanilyen új hivatásban is. ... Lelkiismeretes, szorgalmas, mindent megfontoló, jövőbelátó. Fölfelé bátor, lefelé kedves, előzékeny... nyeresége a magyar oktatásügynek”. (S.: Dr. Imre Sándor államtitkár. *Nemzeti Kultúra*, 1919. 3. sz. 6.)

⁵⁷² RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 38. Azokban a napokban még többeknek voltak hasonló várakozásai az új kormánnyal kapcsolatban. A vezérkari százados Gömbös Gyula (1886–1936) zágrábi diplomáciai kiküldetést vállalt katonai attaséként. 1918. november 8-án indult új állomáshelyére, ahonnan már 28-án kiutasították. Igaz, ő 1919. január 19-én, a MOVE elnökévé választásakor, már irányt váltott. „Az új irány: A keresztyén nemzeti világnézetben, a független és haladó Magyarország gondolatában és végül az agrártársadalomra való támaszkodásban volt megadva”. A *Népszava* a jobboldali reakció bázisának nevezte a szervezetet. Gömbös akkor még taktikai okból visszautasította e vádakat, de február végétől nyíltan ellenforradalmi politikai útra tért. (Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József, Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 34–39.; Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001, 51–59.; Romsics: A Horthy-korszak, 25., 228–234.)

⁵⁷³ Imre Sándor ezzel korántsem volt egyedül egyházában. Makkai Sándor püspök 1918 májusában elmélkedett a protestantizmus szociális jelentőségéről: „a helyes értelemben vett demokrácia, s a társadalmi rend szilárd keretei közt kielégítendő szociális érdek a mi programunk is, anélkül, hogy politikai párttá tömöríthetnének bennünket”. (Makkai Sándor: A protestantizmus szociális jelentősége. *Sárospataki Református Lapok*, XIV. évf. 18–19. sz. 91.)

⁵⁷⁴ Ez Imre Sándor nyilvános írásaiából és levéltári anyagaiból szétszórta tett megjegyzéseiből a *jelen sorok írójának következtetése*. Imre Sándor magát pedagógiai gondolkodónak nevezte. „[G]ondolkodásomra csak egy jelzőt fogadok el igaznak: pedagógiai gondolkodás. Ebből következik, hogy valóban a folyamatos haladást és gyökeres javítást követeltem mindenben” – írta egybek között a „8 órai Újság” vádjaira reagálva Imre Sándor. Részéről Széchenyi István és

- az idő előrehaladtával egyre inkább a hangsúlyokat a nemzetiekről az összemberi értékekre, a hagyományörzéssel szemben a mind teljesebb újításra áthelyező,
- a területi integritást megőrizni szándékozó, ám arra valójában képtelen forradalmi kormány⁵⁷⁵ helyettes államtitkára lett.

Milyen sikerrel? Miért vélte utóbb, hogy „csalpa volt reménye”, amivel az ottani munkát elvállalta? Erről az alábbiakban próbálunk beszámolni.

Eötvös József egyidejű mélységese elismerése (amely a 19. század eszméihez való korántsem azonos viszonyuk miatt nem lehetett ellentmondásmentes), s olyan megjegyzései, melyek szerint pedagógiája a keresztyénség értékeit képviseli, és sajtópere főtárgyalásának kezdetén tett nyilatkozata alapozta meg e diszkutábilis értékelésünket. (RL C/39. 14–15. cs. Új Lap, 1919–1921. 9. d. 87. Kiemelés tőlem – D. P. Lásd ehhez pl. Székfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934, 47–54.)

⁵⁷⁵ Lásd ehhez Végső Sándor vál.: *Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből*. Clio Intézet, 2021, 151.

2. Széles hatáskörrel indult, ám fokozatosan szűkülő befolyású tevékenysége a minisztériumban

1918 novemberében, a minisztériumban töltött első néhány héten még némi joggal úgy tűnhetett Imre Sándor számára, hogy elképzeléseinek megvalósításához viszonylag szabad kezét kap, s hogy a művelődéspolitikai változtatások fő irányával kapcsolatos elképzelései közel állnak a minisztérium Károlyi-párti minisztere és politikai államtitkára álláspontjához. Erre utal – a végül is elmaradt – bemutatkozó beszédének fennmaradt kézírata, s a kezdeményezésére Lovászy Márton aláírásával közreadott (Imre útmutatásai nyomán Benedek Marcell által fogalmazott,⁵⁷⁶ majd a h. államtitkár által kiegészített) „Felhívás” szövege.

„Komoly percekben, egy egész világ összeomlásának, új világ fájdalmas születésének idején fordulok munkatársaimhoz, a magyar nemzet nevelőihez. ... Az Önök helyzetét két irányban változtatja meg lényegesen a forradalom. Egyik: az erkölcsi felszabadulás. *Senkit sem fenyeget többé az a veszedelem, hogy gondolkozása, világnézete, politikai állásfoglalása miatt üldözhetik: politikai szolgálatok jutalmazása sem fogja többé keseríteni azokat, akik büszkén hivatkozhatnak pedagógiai érdemekre.* Régi kívánságunk, a szolgálati pragmatika olyan szellemben fog megvalósulni, mely a méltatlan üldözést és a jogosulatlan érvényesülést egyaránt lehetetlenné teszi. A másik lényeges változás az anyagi helyzetben fog bekövetkezni. ...

Az új idők az egész iskolaügy gyökeres reformját teszik szükségessé, s Önöknek minden akaraterejüket, lelkük egész frissességét és rugalmasságát fel kell használniuk, hogy a reformot – mely Önök nélkül holt betű marad – élettel töltsék meg. A közszellem tökéletes átalakításáról van szó. ... Ma mindenki pacifista, a háború borzalmainak, saját szenvedéseinek közvetlen hatása alatt. De senki se áltassa magát azzal, hogy az igazi pacifizmusra való nevelés most már fölösleges. ... Az új iskola sem olthat senkibe abszolút önzetlenséget, de a természetes önzést kell abba a józan irányba terelnie, hogy saját érdekét másokkal való békés, kölcsönös megegyezésben keresse. ... A nemzeti önértetet nem a harci érényekre, de munkára kell alapítani; a nemzeti sajátosságokat nem szabad arra használni, hogy kínai fal gyanánt válasszanak el más nemzetektől. Az új iskola ne csak a hazának, de az egész emberiségnek neveljen jó polgárokat. ...

[M]eg kell értetni azokkal, akik a köztársaságban saját ösztöneik korlátlan felszabadulását látják, *hogy az igazi emberi szabadság csak addig a pontig tart, ahol embertársunk szabadsága, joga kezdődik.* A köztársaság nem jelent felszabadulást a társadalmi kötelek alól, sőt még szorosabbra fűzi ezeket, azzal, hogy a többé-kevésbé kiváltságolt osztályokat megszünteti. ...

A másik köztársaságellenes ösztön a szolgaság, a bálványimádás ösztöne. ... *Nevelni kell a népet önálló gondolkodásra, a jogokkal járó felelősség tudatára: annak a köteletségnek a felismerésére, melyet a választójog rótt rá. Ne esküdjék senki egyes személyekre, ne várja tőlük a világ megváltását...* Vegyen részt mindenki a munkában, és vállalja a maga részét a felelősségből. ... A külsőségek nem fontosak: hiába töröljük el a címeteket, ha az érzés meg nem változik.

[A] tekintély egyetlen alapja a munka legyen... Ez is a nevelés feladata lesz. ... Ne engedjék, hogy a vallást, az emberszeretet hirdetését bárki is a gyűlölet fegyverével használhassa fel. ... *Az elfogulatlan érintkezés más felekezettől, más fajú, nyelvű embertársainkkal a legbiztosabb eszköze*

⁵⁷⁶ Naplójában Benedek Marcell így emlékezett első találkozásukra, együttműködésükre: „Legfőbb főnökömmel Imre Sándorral régi barátságban vagyunk... [N]álam jóval magasabb, meleg bariton hangú, sötétszöke, szakállas, nyugodt, alig gesztikuláló ember. Bűróba ő sem való (hamar kiderül, a minisztériumban szép számmal megmaradt reakciós tisztviselők úgy játszik ki, ahogy akarják: egy közösen fogalmazott fontos rendeletünk például ki sem kerül a minisztériumból) – de kötetre való tervet hozott magával, és nagy átfogó gondolatai vannak a nemzetnevelésről. Én eleget kritizáltam a rosszat, de pozitív gondolatot nem sokat érlelhettem ki magamban. Amikor első fogalmazványaimat megmutattam neki, meg is vallom: úgy éreztem magamat, mint gyermek a felnőttel szemben. (Nyolc évvel volt idősebb nálam.)” (Benedek: Naplóm, 293.)

a megértésnek, az ösztönszerű idegenkedés leküzdésének. ... Bármi történjék is a múltak bűneiért vérző hazánkkal,⁵⁷⁷ erősen hiszem, hogy ilyen szellemben irányítva és nevelve becsülettel fogja megállni a helyét a népek eljövendő békés szövetségében. És ebben a hazában Önök is megtalálják a helyüket” – olvashatjuk a Lovászy Márton sk. aláírással közzétett rendeletben.⁵⁷⁸

Száz év elteltével tudjuk: a felhívásban megfogalmazott célok, törekvések olyan távol álltak a megvalósulás lehetőségétől, mint a bekövetkezett történelmi események a „népek békés szövetségétől”. A hazánk területére benyomult antant csapatok terület- és zsákmányszerző szándékkal, fegyverekkel, s nem olajágakkal érkeztek. Ez döntően meghatározta a dolgok további menetét, a közoktatásügyi reformok sorsát is. Így ezen elvekből, s az ezekhez kapcsolódó tervekben alig valósulhatott meg valami. Mindazonáltal számunkra, akik Imre Sándor korabeli gondolkodását, törekvéseit próbáljuk nagy vonalakban felvázolni fontos az idézett dokumentumból áradó hangulat, eszmeiség.

Imre Sándor pedagógiai nézeteiről, művelődéspolitikai reformelképzeléseiről, terveiről, az ezekről fennmaradt forrásokról részletes és alapos áttekintést adott S. Heksch Ágnes és Ronkoviczné Faragó Eszter⁵⁷⁹ a témának szentelt monográfiákban. Ezért ennek szisztematikus ismertetésétől eltekinthetünk. Imre Sándor attitűdjének jelzéséhez elegendőnek látszik törekvései főbb irányának megjelenítése.

A közoktatási rendszerre vonatkozó komplett elképzeléssel rendelkezett.⁵⁸⁰ Arról is kialakult nézetei voltak, hogy a közművelődést milyen iskolán kívüli intézkedésekkel, intézményekkel, eszközökkel lehetne magasabb szintre emelni. Mindenekelőtt a helyzet alapos felmérését szerette volna elérni a minisztériumi ügyosztályok bevonásával, a valós helyzet, s az erre vonatkozó jogszabályok áttekintésével. Az ilyen irányú munka koordinálásához, a szükséges reformok előkészítéséhez a minisztériumon belül külön reformügyi ügyosztály alakult Gönczi Jenő vezetésével, Imre Sándor felügyelete mellett.⁵⁸¹ Mindazonáltal átfogó helyzetfeltáró törekvései, reformtervei

⁵⁷⁷ Lásd ehhez pl. Pók: A haladás hitele. 119–129.

⁵⁷⁸ RL. C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről. 20–21.; 22. cs. A. I. 6.; Lovászy Márton: Felhívás. A VKM 14796/1918. eln. sz. Valamennyi tankerületi főigazgatósághoz, tanfelügyelőséghez, elemi és középfokú tanintézet igazgatóságához és tanítótestületéhez. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 1–3. Antall József 1966 tavaszán így értékelte az általa a Valóságban közölt szöveget: „Az egykori tanügyi szózat kristálytisza humanizmusa, izzó demokratizmusa és okos magyarsága méltán teszi büszkévé a 80. esztendőit is elhagyott Benedek Marcellt, akinek mai vallomása a legjobb előszó. »1918 októberében, mint középiskolai tanárt szolgálattételre berendelték a Közoktatásügyi Minisztériumba. Rendes hivatalos órákat nem kellett tartanom, íróasztalom sem volt. Az oktatószemélyzet szellemi átnevelését bízták rám. *Közvetlen főnököm Imre Sándor volt, a legtisztább és legnemesebb gondolkodású emberek egyike, akiket valaha megismertem. Ő bízott meg azzal, hogy szerkesszek meg egy miniszteri körrendeletet, amely az októberi forradalom eszméit megvilágítja a tanárok és tanítók előtt. Annál is szívesebben vállaltam ezt a munkát, mert bőséges tapasztalatom volt arról, hogy a tanítószemélyzet alkalmazkodása az új eszmékhez sok esetben csak látszat, s a régi előítéletek ott lappanganak a hangoztatott új eszmék mögött.*” (Antall József: Benedek Marcell naplóját olvasva. Egy elfelejtett tanügyi körrendelet 1918. december 15. *Valóság*, 1966. évf. 2. sz. 104. Kiemelés a főszövegben és a jegyzetben is tőlem – D. P.)

⁵⁷⁹ S. Heksch: Imre, 1969, 73–115.; Ronkoviczné: A pedagógia, 12–126.

⁵⁸⁰ „Bár a... neves pedagógus és kultúrpolitikus nem volt szocialista, sőt világnézetileg áthághatatlan szakadék választotta el őt a szociáldemokrácia osztályharcos álláspontjától, nem voltak idegenek előtte a szocialisták nevelésügyi eszméi. A forradalmi fejlődés polgári demokratikus szakaszában nyilvánvalóan meg lehetett teremteni az összhangot a kormány által képviselt demokratikus köznevelés és az Imre által képviselt »nemzetnevelés« demokratizmusa között. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium legfelső vezetésében egyedül Imre képviselte a pedagógiai szakértelmet mind miniszterével, mind politikai államtitkár kollégájával szemben. Addigi közismert pedagógiai ellenzékiése reményt nyújtott arra, hogy a közoktatásügy újjászervezése valóban a demokrácia irányában fog haladni. Annyi bizonyos, hogy Imre a minisztérium nemcsak egyik legkonceptiózusabb, de legagilisabb vezetőjének is bizonyult” – konstataálta Bellér Béla. (Bellér: Az 1918/19-es forradalmak, 186.) Tegyük hozzá: egy ideig. Lásd ehhez továbbá S. Heksch: Imre, 82–86.; Ronkoviczné: A pedagógia, 54–126

⁵⁸¹ Lovászy Márton miniszter 1918. november 14-én a 14403/1918. eln. számú rendeletével „Törvény és szervezeti átalakulást előkészítő (XII.) ügyosztályt létesített. Majd november 25-én „Juhász Nagy Sándor államtitkár 14583/1918. eln. számú rendelettel az adminisztráció belső átalakulásának előkészítésére bizottságot küldött ki, s

nagyrészt az egyes iskolafajokkal foglalkozó ügyosztályok érdektelenségén, tájékoztatatlanságán, s a többi h. államtitkár hatásköri féltékenységén, valamint a reformügyosztály-vezetővé kinevezett Gönczi Jenő radikális, majd a VAOSZ reformbizottsága⁵⁸² befolyására bekövetkezett lépéseinek ellehetetlenültek.⁵⁸³

Részleges sikerrel jártak csak a háborús és szénhiányos helyzetből következő intézkedésekkel, valamint az önálló Magyarország megszületésével és a forradalommal kapcsolatos sürgős tankönyvi és tartalmi változtatásokkal kapcsolatos kezdeményezései is. *A pedagógus társadalom képviselőjeként fontosnak, gesztusértékűnek tartotta tanárok, igazgatók bevonását az erre vonatkozó intézkedések előkészítésébe.* 1919. január 5-én értekezletet tartott reprezentatív képviselőkkel,⁵⁸⁴ és ennek nyomán intézkedett a tanév hátralévő hónapjaiban szükséges tananyag-összevonásokról, s – immár Neményi Imre, majd Somogyi Béla államtitkárok közbeavatkozásával – a történelem tananyagába a gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozások és az 1867 után történetek beemeléséről. Gondja volt az állam helyzetének változásból adódó sürgős korrekciók végrehajtására a földrajz, az irodalom és alkotmánytan tárgyakban is.⁵⁸⁵

A fentiekben idézett „Felhívás”-hoz fűzött kiegészítéséből is egyértelművé vált: Imre Sándor nagy jelentőséget tulajdonított a háborús és forradalmi helyzet nyomán fellazult iskolai rend és fegyelem, s a diákok munkafegyelme helyreállításának. „A nagy közös munkánk érdekében kérem elsősorban segítségüket. Állítsák helyre az iskola belső rendjét, szervezzék meg azt a komoly

ebben vezető szerepet adott Gönczi Jenőnek” – emlékeztetett Imre Sándor, hozzátéve, hogy elvileg ezen ügyosztály/bizottság felügyelete az ő joga volt, de Gönczi Jenő rövidesen tőle független tevékenységbe kezdett. (RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924. Egy 1922 augusztus–szeptemberében készült, Klebelsberg Kuno miniszternek átadott, a VKM munkáját áttekintő írásában.) Lásd továbbá A közoktatásügyi minisztérium reformmunkálatai. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 8.

⁵⁸² Hivatalos nevén: a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége Iskolai Reformbizottsága. Az elkészült tervezeteket Imre Sándor megőrizte. Lásd ehhez RL. C/39. 24. a. cs.; 13. cs. Államtitkári működéséről. 25–27.; C/39. 14–15. cs. Egy adat, 70.; Imre Sándor: Népoktatás. In: Gratz Gusztáv szerk. *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Franklin Társulat, 1921, 633–634.; Fináczy: Négy hónap, 102–107.; Kelemen: A magyarországi, 176–181.; Felkai: A nevelésügy a dualizmus, 195–197.

⁵⁸³ RL. C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről. 25–27. Idővel háttérbeszorult, részben a VAOSZ reformbizottságával összeolvadt a tanítói szakszervezet ilyen bizottsága is. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 101.; A Reformbizottság működéséről. *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 3.) Munkálataik eredményéről lásd Pásztor József szerk. *Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete*. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, Budapest, 1959.

⁵⁸⁴ RL. C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről. 50. Az értekezleten kifejtett nézeteit részletesen ismertette Bellér Béla. (Bellér: Az 1918/19-es forradalmak, 193–194.) Rövidesen Imre Sándor az OKT-t és az érintetteket utasítások sorával igazította el teendőikkel kapcsolatban. (S. Heksch: Imre, 113–114.) Ezek nyomán, 1919. január 11–12-én Városhy Gyula budapesti közoktatásügyi tanácsnok 5. és 6./1919. VII. sz. körlevelekben tájékoztatta a fővárosi iskolák igazgatóit és tanfolyamvezetőit: „az iskoláknak be kell fogadniuk a diadalmas új eszményeket”. Majd oldalakon át értelmezte ezeket és „egységes szempontokat ajánlott” a tanév hátralévő részében alkalmazandó eljárásra vonatkozóan. (RL C/39. XLVII. k.) Az új irányvonal természetesen megtalálta a maga ellenzőit. (R. E.: Új szellem a közoktatásügyi dzsungelben. *Új Nemzedék*, VI. évf. 9. sz. 1919. március 8. 13–14.)

⁵⁸⁵ Az 1919. március 7-i a polgári iskolai tankönyvekkel kapcsolatos általa vezetett értekezletről Imre Sándor így számolt be: „A múlt ismertetésének fontosságát hangoztattam, mert csak a múlt ismeretével lehet a jövőbe tekinteni. A történettánnításra áttérve csupán a kérdést vetettem fel: mely szempontok érvényesüljenek a tankönyvben? A tárgyalás eredményeként pedig azt állapítottam meg, hogy az igazság, a fejlődés, a nemzetnek a nemzetek sorában való helyzete kell, hogy kiderüljön a történettánnításból. Az alkotmánytanból e fokon csak a tényleges állapotot lehet tanítani, de a forradalom óta keletkezett törvényekből csak azokat, amelyek közvetlenül kihatnak az élet mostani alakulására és a gyermek által felfoghatókat”. (RL. C/39. 14–15. cs. Egy adat, 69.; Lásd továbbá RL. C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről. 28–31.) 1919. január 10-én, a VKM 5245/1919. VI. b. számú rendeletével szólították fel az óvó- és tanítóképzőket, hogy „tekintettel azokra a mélyreható változásokra, amelyek a legújabb időkben az állami, valamint a társadalmi élet viszonyaiban bekövetkeztek” jelezzék: mit változtathatnak a tananyagban, a tankönyvek használatán. (MNL OL K 502–1919–55245)

és öntudatos munkát, azt a fegyelmet, melyet az ifjúságtól a mai időkben elvárhatunk” – írta Imre Sándor a rendelettervezethez.⁵⁸⁶

E törekvése bizonyos értelemben „szembement” a középiskolás, tanítóképzős diákoknak, köztük a leszerelt, illetve még szolgálatban lévő katonáknak a forradalom előrehaladtával az iskolákban és azon kívül egyre nagyobb szervezkedési mozgásteret, az életükkel kapcsolatos döntésekbe való egyre nagyobb befolyást, s az általuk feleslegesnek, elavultnak ítélt számonkérési formák eltörlésével, a vizsgakövetelmények – különösen az érettségi vizsga – eltörlésével kapcsolatos igényeivel.⁵⁸⁷

Tanári reflexeinek megfelelően Imre Sándor, amikor ezeket „követelések” formájában, demonstráció kíséretében kívánták átnyújtani, elzárkózott a velük való tárgyalástól. Ám amikor kéreseként, küldöttség formájában terjesztették elő azokat, tanácskozott velük,⁵⁸⁸ s – a körülmények változásával főnökei nyomására – lépésről lépésre hátrálva próbálta újratámasztani a középiskolás ifjúság, az iskolák pártpolitikai küzdelmekbe való bevonásának, s a meggondolatlan, elhamarkodott reformokból elkerülhetetlenül adódó színvonalcsökkenésnek.

Személyes meggyőződése szerint a középiskolás diákságot távol kellett volna tartani az iskolán kívüli szervezkedéstől, különösen a pártpolitikai mozgalmaktól, s szervezkedéseiket csak iskolán belül, tanári irányítás mellett szabadott volna engedélyezni.⁵⁸⁹

Ezt tükrözte 1918. december 4-i, 218359/918. V. számú VKM rendelete. „Középiskolai tanulók intézeteken kívüli egyesületeknek tagjai egyáltalán nem, az intézeteken belül pedig csak olyan egyesületeknek tagjai lehetnek, amely az intézet tanári testületének vezetése és ellenőrzése alatt áll és az intézeti tanulmányok kiegészítésére szolgál” – írta a középiskolai igazgatónak, az érdekelt fiatalok szüleinek felszólítását várva az ilyen helyzetbe került tanulók visszatartására. Ezzel a szülők „az iskolának, a magyar hazának is, és elsősorban gyermekeiknek, jövő előrehaladásuk érdekében tesznek szolgálatot. Nem szabad ugyanis sem nekik, sem az iskolai hatóságnak elnézni, hogy gyermek tanulók oly útra tévedjenek, amely rájuk nézve is hátrányos és csak bajt idéz elő”.⁵⁹⁰

E rendeletéből látható, hogy mennyire alaptalan volt a vele szemben megfogalmazott vád, a tanulóifjúság forradalmasításával kapcsolatban.⁵⁹¹ Az iskolai munka helyreállításának, s az önálló politikai állásfoglalásra még éretlennek tekintett ifjúság megóvásának szándéka vezette. Igaz, e rendeletében „elfeledkezett” arról, hogy a felsőbb osztályú tanulók jelentős része a világháború során katonának lett besorozva, s az onnan visszatérteket már semmiképp sem lehet gyermekeként kezelni. Amint a pártok, különösen a szociáldemokraták hatása az ifjúságra egyre nőtt, s a VKM-en belüli befolyásuk is egyre érezhetőbbé vált, a fiatalok a miniszterhez fordultak e korlátozás feloldásáért.

Felszólítására Imre Sándor 1918. december 6-ára a tanárok minden rétegét reprezentáló értekezletet hívott össze, s annak nyomán december 10-én, 226473/1918. V. sz. alatt módosították a rendeletet. Ebben Lovászy Márton aláírásával – a szociáldemokraták befolyását ellensúlyozandó

⁵⁸⁶ RL 22. cs. A. I. 6. Imre Sándor „a komoly öntudatos munkától”, s nem a korábbi időszakokban gyakorolt/vitatott fegyelmezés módszerektől várta a fegyelem helyreállítását. Lásd ehhez pl. Baska Gabriella: Adalékok az iskolai testi fenytéssel kapcsolatos vélekedések előzményeinek 19. századi történetéhez. Egy vita 1887-ből. *Neveléstudomány*, 2021. évf. 4. sz. 8–31.

⁵⁸⁷ A világháború következtében kialakult léghőrt jól érzékelteti: Szabó Róbert: „Fütyültünk az érettségire, a gimnáziumra, a tanári karra”. Az első világháborús érettségi-előkészítő tanfolyamok rendszere. *Clio Műhelytanulmányok*, 2020/8. sz. 7–45.

⁵⁸⁸ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 70–71.

⁵⁸⁹ A középiskolás diákság akkori szervezkedéseiről lásd pl. Diákmozgalmak. *Jövönk*, I. évf. 1. sz. 2–3. Hasonló álláspontot olvashatunk a lap 1919. február 25-i vezércikkében: „Tanuljatok, hogy majd az életben a tudás legyen politikai meggyőződésetek alapja. És ha mégis közéték vetik a politikai küzdelem üszkét, lányok, fiúk, ne foganjon meg lelketekben a gyilkoló méreg. Tanuljatok, ne politizáljatok!” (Budai: Politika az iskolában. *Jövönk*, I. évf. 4. sz. 2.)

⁵⁹⁰ A rendelet egy példányát lásd RL C/39. 14–15. cs.

⁵⁹¹ Az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1919. március 1-jei számában.

– a felsőbb osztályosok számára engedélyezték iskolán belüli és az egy városon belüli iskolák közötti kulturális, tudományos és gazdasági érdekképviselői szervezetek alakítását, s „A mi szavunk” címmel egy diáklap indítását.⁵⁹²

A lap első számában Imre Sándor erről így írt: „Mikor az engedély megadása forgott szóban, a magam tanulókorára gondoltam. Bennem és tanulóársaimban is eleven törekvések éltek: erőt éreztünk magunkban, s kerestük a módot ennek kifejtésére, vágytunk minél teljesebb önállóságra, igyekeztünk megérteni az akkori idők mozgalmait, s talán nem mindig tudatosan, de élénken részt is vettünk azokban” – írta,⁵⁹³ abban a reményben, hogy a Diákszövetség – Benedek Marcell⁵⁹⁴ felügyeletével – megakadályozza a tanulóifjúság pártosodását.

1919. január 22-e után – az immár különvált Közoktatásügyi Minisztérium (KM) élére került szociáldemokrata Kunfi Zsigmond miniszter,⁵⁹⁵ és politikai államtitkára Somogyi Béla kinevezését követően – ez a reménye (is) szertefoszlott. Az új miniszter már első találkozásai során, január végén egyértelművé tette, hogy kiemelt figyelmet szentel a szocialista diákok kéréseinek.⁵⁹⁶ Ezért Imre Sándor február 7-én a politikai államtitkárrá lett Somogyi Bélával tárgyalt a szocialista diákok kívánságáról „az iskolán kívüli egyesületek ügyében”. Ő – az időközben államtitkárrá kinevezett – Gönczi Jenőhöz utalta az ügyet.

Az 1919. február 14-én megalakult Szocialista Diákok Szövetsége február 22-én egy „puccs-szerűen összehívott gyűlésen kimondta, hogy az engedélyezett Diákszövetséget feloszlottnak tekinti, s helyébe a szocialista alakulat lép”.⁵⁹⁷ Somogyi Béla úgy módosította a tanulók szervezkedésére vonatkozó rendeletet, hogy a felsőbb két osztály tanulói iskolai engedély nélkül, az V–VI. osztályos középiskolások engedéllyel beléphetnek iskolán kívüli egyesületekbe.

A szocialista diákok „teljes egyesülési és gyülekezési jog megadását” kérték a KM-től, amit március 12-én Imre Sándor így véleményezett: „az ifjúság a fővárosban máris politikai pártok szerint különül el, nyilván így történik ez vidéken is. Ezzel bizonyára növekszik ugyan a fiatal-ságnak a közélet ügyei iránti fogékonysága, de kétségtelenül egyoldalú tájékozódást szereznek, s az így bennük kifejlődő pártelfogultságtól később sem tudnak megszabadulni”.⁵⁹⁸

Majd március 10-én a „Szocialista Középiskolás Diákok Országos Szövetségének”⁵⁹⁹ választmánya nevében Palágyi Lajos Menyhért (Palágyi Lajos fia), Ascher László (Ascher István fia),

⁵⁹² RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 65–67.; Lásd ehhez Gellért: Diákok, 21–22.

⁵⁹³ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 65.

⁵⁹⁴ *Benedek Marcell* (1885–1969) Benedek Elek fia, középiskolai (1919-ben, majd 1945 után egyetemi) tanár, író, irodalomtörténész, műfordító, színházigazgató. 1910-től szabadkőműves, Jászi Oszkár barátja, az őszirózsás forradalom idején az Országos Középiskolai Tanáregyesület főtitkára, a Nevelőmunkások Országos Szövetségének elnöke. 1918. november 10-én a budapesti V. kerületi főgimnázium önképző körében tartott előadásáról a fegyelmi ügyével kapcsolatban később lesz szó. Vö.: Szocialista kultúrpolitika. *Népszava*, XLVII. évf. 34. sz. 1919. február 8. 2.; Benedek: Naplomat, 293–294.; A szabadkőművesség bűnei, 27.)

⁵⁹⁵ A szembenálló politikai oldalakat megosztotta Kunfi Zsigmond miniszteri kinevezése. A szociáldemokraták programjuk megvalósulása feltételének, „győzelmes előrenyomulásnak” tartották. (Somogyi Béla: Szociáldemokrata közoktatásügyi miniszter. *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 1.) Politikai ellenfeleik komolyan tartottak tőle. „Kunfi Zsigmond kinevezésével most megnyílt a közoktatás hét lakattal elzárt területe is a szociáldemokrata párt ambíciói előtt, s Magyarország, mely a viszonyok sajátos alakulata, s polgári osztályainak szervezetlensége, polgári politikusainak tudatlansága és megbízhatatlansága folytán eleven-holt állapotban klinikai kísérletek anyagává lett a legféltelebb teóriák, s a legelvadultabb teoretikusok számára, Magyarország most meg fogja próbálni, hogy iskoláiban, nemzeti nevelésének és tanrendszerének egész felépítésében szocialista állammá legyen. ... A szocializmus a mi forradalmárjaink szerint nem fejlődés, hanem erőszak” – írta 1919. február 2-án Mílotay István. (M[ílotay] I[stván]: A „szocializált” közoktatás. *Új Nemzedék*, VI. évf. 5. sz. 1919. február 2. 6.)

⁵⁹⁶ RL C/39. 22. a. cs. 1229.

⁵⁹⁷ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 66.

⁵⁹⁸ Idézi Donáth: Pedagógusok 1918–1919., 60–61.

⁵⁹⁹ Lásd ehhez Gellért: Diákok, 23–25.; Svéd László szerk. *Zászlóbontók. A magyar forradalmi ifjúsági mozgalom 1917–1919. Válogatott írások*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1980, 183–185., 273–275.

Ignotus Pál (Ignotus fia) és egy olvashatatlan vezetéknevű... küldöttségben kérték Kunfit, a Szövetség szervezeti szabályzatának jóváhagyására. Kunfi ráírta: »Imre Sándor – Benedek [Marcell] igazg. – Somogyi [Béla államtitkár] – 23-i gyűlésig választ», s ha jól emlékszem március 18-án vagy 19-én adta, vagy küldte át nekem, hogy mondjak véleményt” – jegyezte fel utóbb Imre Sándor.⁶⁰⁰

A szervezeti szabályzattervezet mellékelt beadványukat a következőkkel kezdték: „A forradalom zászlója alá sereglett diákságnak egységes cél és program híján tehetetlenségre kárhozott alakulatai helyébe, mi az üres jelszót [Sic!] félretevő, s tisztán a szocialista világnézet alapján álló diákok, február 14-én, nyilvános nagygyűlés keretében megalakítottuk a Szocialista Középiskolás Diákok Országos Szövetségét.

Szövetségünk célja...

- a szocialista világnézet alapján álló középiskolai diákság tömörítése és szocialista szellemben való továbbképzése, ...
- a középiskolai diákság demokratikus önkormányzatának kiépítése, s az önkormányzati szerveknek a diákpolitika terén való fokozatos szerephez juttatása, ...
- a középiskolai diákság elhanyagolt szociális helyzetének minden eszközzel való sürgős megjavítása.

Szövetségünk programja a diákpolitika terén az iskolák államosításának, a vallástanítás iskolából való kiküszöbölésének, az érettségi fokozatos eltörlésének, ideértve még e tanév folyamán való megkönnyítésének, s más ilyen nagy jelentőségű reformkérdésnek a sürgetése, mely tudomásunk szerint, más érdekköröknek is egytől egyig követelése.

Miniszter Úr, mi a mi céljaink és követeléseink megvalósításáért szocialista szellemmel harcolni, és szocialista munkával dolgozni akarunk. Hogy azonban ezt megtehessek, kérem, hogy a Miniszter Urat, hogy működésünk alapfeltételeit a legsürgősebben teremtsen meg. ...

1. Függessze fel a Középiskolai Rendtartás azon pontját, mely bennünket, középiskolai diákokat a szervezkedéstől eltilt.
2. Erősítse meg Szövetségünk szervezeti szabályzatát, engedélyezze szövetségünk működését, s az engedélyezést tudassa az összes iskolai hatóságokkal.
3. Állítson fel külön ügyosztályt, amelynek kizárólagos feladata lenne a középiskolai diákság jogi helyzetének kiépítése, a diákság iskolai hatóságokhoz, tanárokhoz, szülőkhöz való viszonyának tisztázása, másrészt... szociális helyzetének jóléti intézmények létesítésével, s tökéletesítésével, s a patronage-ügy kifejlesztésével való fokozatos megjavítása.
4. Tegye lehetővé, hogy Szövetségünk... erre kijelölt szervei a kinevezendő diákügyi előadóval a jogi helyzet végleges tisztázásáig is állandó érintkezést tarthassanak fenn, fontosabb reformkérdésekben véleményüket feltétlenül adhassák elő, a jóléti és patronage-munka terén pedig tevékeny részt végezzenek [Sic!]

Jól tudjuk, hogy ezen kéréseink forradalmi jellegűek, de azt is tudjuk, hogy egytől egyig szocialista meggyőződésünkből fakadnak. És erős reményünk, hogy mint azokat a Szocialista Tanítók Szakszervezete magáévá tette, teljesítésük elől Miniszter Úr sem fog elzárkózni” – írták a szociáldemokrata Kunfi Zsigmondnak a diákok, a szabályzattervezetüket mellékelve.⁶⁰¹

A levelet és a tagok körét, a tevékenységformákat, a szövetség felépítését tartalmazó szervezeti szabályzattervezetben jelezték, hogy „a Szociáldemokrata Párttal és a Szocialista Tanítók Szakszervezetével való együttműködés biztosítására” közgyűlésük az utóbbi egy tagját „az ügyeinek ellenőrzésére kéri fel”.⁶⁰²

A levelet és a szabályzattervezet Imrének átadó miniszter (vagy a titkára?) közölte: „nem lehet előle kitérni”. „A válaszban – mint világosan látszik belőle – teljesen lehetetlennek ítélve ennek

⁶⁰⁰ RL C/39. 25. cs. 430. 65.352/1919. március 21.

⁶⁰¹ RL C/39. 25. cs. 431–432. 65.352/1919. március 21.

⁶⁰² Imre Sándor feljegyzése szerint Böszörményi Sándor került e szerepbe.

s szocialista szervezetnek a meggátolását, igyekeztem e szervezkedés természetes következményeire felhívni a miniszter figyelmét. Arra kellett gondolnom, s az 1. pontban ezt ki is fejeztem, hogy másfajta diákszövetségek keletkezését is lehetővé kell tennem, hogy ne legyen a diákság a szocialisták martaléka teljesen” – emlékezett utóbb Imre Sándor.⁶⁰³

1919. március 20-án (!) a beadvánnyal kapcsolatban Imre Sándor szükségesnek látta továbbá, hogy hagyják ki belőle „a szocialista világnézet alapján álló” tanulókra való hivatkozást, mert „ilyen korú tanulóknak nem lehet kész világnézete”. Hangsúlyozta: az V–VI. osztályos középiskolások a szövetségbe való belépésre „semmiképpen sem érettek”. Ellenezte az „agitációs és vitaülések rendezését is, mivel „bizonyosan nagy ellentéteket és izgalmakat állandósítanak intézményesen a serdülők között”.⁶⁰⁴

„Azokban a napokban már hiába volt minden ellenkezésünk, ezért már az ellen, a szocialista miniszterrel szemben (!) nem is szóltam, hogy a diákság a szocialista párttal és a szocialista tanítók szakszervezetével készült együttműködni. Hiszen ez az együttműködés meg is volt, Kunfi és Somogyi pártolta. Abban a viharban már nem lehetett az én kis vitorlás csónakommal boldogulni” – emlékezett utóbb Imre Sándor, hozzátéve, hogy a témában készült feljegyzését már nem adhatta át a miniszternek, hiszen a Kunfi Zsigmonddal legközelebb a Tanácsköztársaság kikiáltása után, 1919. március 29-én találkozott, amikor közölték vele eltávolítását a Közoktatásügyi Népbiztossággá szervezett intézményből.⁶⁰⁵

Am amíg még ott volt, szakmai tudásának és pedagógus meggyőződésének megfelelően véleményezte a számára kiszignált kéréseket, dokumentumokat.

1919. március 12-én Imre Sándor állást foglalt a középiskolások, reáliskolások, kereskedelmi iskolások, tanítóképzősök vizsgákkal, továbbtanulással, s az iskola belső életében való részvétellel, s a tandíjakkal kapcsolatos kérései kapcsán is. Az osztályképesítő vizsgákkal, illetve azok eredményeinek a végbizonyítványba való bevezetésével egyetértett.⁶⁰⁶ Támogatta azt is, hogy a szegénységi küszöb alatti családból származó fiatalok a tankötelezettség végéig tandíjmentességet élvezzenek.⁶⁰⁷ Megengedhetőnek, sőt nevelői szempontból helyesnek ítélte, az iskolai feyelmi tanácsok létrehozását. Úgy vélte, hogy az „a tanulók önkormányzatának egyik alakja lenne, s jól szervezve, jó nevelőeszközzé válhat”.⁶⁰⁸

⁶⁰³ RL C/39. 25. cs. 430. 65.352/1919. március 21.

⁶⁰⁴ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 67. Ennek később súlyos következménye lett. Viszota Gyula datálatlan – de vélhetően az Imre Sándorral folytatott 1919. október 4-i megbeszélése nyomán született – adatgyűjtése szerint Tanácsköztársaság bukása után a VKM 270 budapesti középiskolai tanuló ellen indított eljárást a forradalmak alatti magatartásuk miatt. Közülük 32 tanulót az összes iskolákból, kettőt az összes középiskolákból kizártak, 120 más intézetbe került, s 116 az intézetében maradhatott, illetve felmentésre került. E tanulók 80%-a izraelita vallású volt. (RL C/39. 26/a. cs. XII-13. Kommunizmus a középiskolában, valamint 26. cs. Imre Sándor egykorú jegyzetei) A fővárosi kereskedelmi iskolások hasonló adatait később közöljük.

⁶⁰⁵ RL C/39. 25. cs. 430. 65.352/1919. március 21.

⁶⁰⁶ Lásd ehhez Fináczy: Négy hónap, 112.

⁶⁰⁷ 1919 februárjában rendelettervezet készült „a vagyontalan néposztályok kiváló tehetségű gyermekeinek állami költségen való magasabb iskoláztatásáról”. Ebben a támogathatók körét így határozták meg: a támogatásban „az elemi iskola IV., V. vagy VI. osztályának sikeres elvégzése után, az olyan kiváló tehetségű fiú-, vagy lánytanuló részesülhet, aki magyar honos, ipari vagy mezőgazdasági munkás, kisbirtokos, kigazda, vagy ezzel társadalmi helyzet tekintetében egyenlő foglalkozást folytató szülők gyermeke, akinek magasabb iskoláztatásáról a szülei gondoskodni nem képesek”. Imre Sándor erre március 6-án, telefonon jelezte Gönczi Jenő államtitkárnak, hogy „így kimaradnak a most lecsúszó társadalmi osztályok (kishivatalnokok stb.). Mire Gönczi közölte, hogy maga a miniszter változtatta meg ezt a pontot úgy, hogy »vagyontalan« családok elsősorban a munkások gyermekei”. (RL C/39. 22. a. cs. 1252.)

⁶⁰⁸ RL C/39. 26. cs. 121–122. Kézirata a 22. csoportban.

Az érettségi vizsgálat eltörlését – ma úgy mondanánk, hogy minőségbiztosítási okból, a kimeneti követelmények fenntartása érdekében – határozottan ellenezte, hiszen azokon (ahogy a tanítói képesítő vizsgákon is⁶⁰⁹) a kormányképviselő biztosíthatta a különböző fenntartású, színvonalú intézmények bizonyítványainak ellenőrzését.

Ennek akkoriban azért volt jelentősége, mert azok birtokában a végzettek külön felvételi nélkül kerülhettek az egyetemekre. Ha eltörölnék az érettségit, az egyetemeken felvételi vizsgát kellene bevezetni – érvelt Imre Sándor. Nem támogatta a kereskedelmi és reáliskolások, tanítóképzősök azon kérését sem, hogy azonnal indított délutáni tanfolyamok elvégzése nyomán ősztől továbbtanulhassanak az egyetemeken. Az egyetemek értelmiségi túltermelésére, elhelyezkedésük nehézségeire hivatkozott, s arra, hogy ezen iskolák képzési rendszere annyira más, mint a gimnáziumoké, hogy ez a különbség egy ilyen rövid tanfolyammal nem áthidalható. A tanulók továbbtanulási igényeit iskolanemüknek megfelelő szakfőiskolákon látta kielégíthetőnek.⁶¹⁰

Elutasította a leszerelt katonáknak a háború alatt biztosított kedvezményes osztály- és végbizonnyítvány kiadására vonatkozó kérését is. Sőt: úgy vélte, hogy a háború utáni időszakban komoly tanfolyamok révén pótlandók a korábbi hadibizonnyítványok birtokosainak képzettségi hiányai is.⁶¹¹

Javaslati – kevés kivétellel – a Tanácsköztársaság idején figyelmen kívül hagyattak. Ennek okát – 1919. december 21-én – így látta: „a küzdő áramlatok közül az egyik 1918 őszén uralomra jutott, hatalmát biztosítani akarta egyebek közt azzal is, hogy a tanítók és a fiatalság lelkét mindenáron magához ragadja”.⁶¹²

Még a KM idején részben hasonló sorsra jutottak a nemzetiségekkel, nemzetiségi szervezetekkel kapcsolatos kezdeményezései.⁶¹³ A losonci állami főgimnázium ügyében viszont sikerült meggyőznie Kunfi Zsigmondot, hogy engedje azt át a református egyháznak, „mert csak így maradhatott magyar tannyelvű”.⁶¹⁴ Ugyanakkor az immár megszállt területeken lévő erdélyi református iskolák (marosvásárhelyi, szászvárosi stb.) felújításának támogatására vonatkozó javaslatait nem sikerült keresztülvinnie.⁶¹⁵

Imre Sándor – kolozsvári kötődései miatt is – nagy figyelemmel kísérte a megszállt területek sorsát, az ottmaradt magyarság helyzetét,⁶¹⁶ a nemzetiségi autonómiák alakulását, s a magyar területén élő nemzetiségek művelődését, iskoláztatását. Az általános politikai kontextus érzékelése érdekében itt egy rövid pillantást kell vetnünk a kormány, s helyettes államtitkára akkori mozgásterét meghatározó körülményekre.

1918. november 7-én Belgrádban – az antant déli parancsnokával – Franchet d’Esperey tábornokkal folytatott tárgyalás során Károlyi Mihály és Jászi Oszkár hangsúlyozták: „A szerződést... a magyar kormány képviselői csak abban az esetben írják alá, ha az antant a béketárgyalásokig biztosítja a magyar állam mai határait (Horvát-Szlavónországot nem értve bele) minden idegen támadással szemben,... s hogy a béketárgyalásokig a magyar állam egész területén a kormányzást

⁶⁰⁹ Lásd ehhez Fináczy: Négy hónap, 112.

⁶¹⁰ Lásd ehhez Donáth: Pedagógusok 1918–1919, 60–63.

⁶¹¹ Utóbbiról – immár adminisztratív államtitkárként, később – gondoskodott is.

⁶¹² Imre: A nevelés sorsa, 1920, II.

⁶¹³ RL C/39. 22. a. cs.

⁶¹⁴ BFL VII. 5. c. Imre Sándor rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványában 19.

⁶¹⁵ RL C/39. 14–15. cs. az 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 6. 1922 novemberi visszaemlékezésében Imre Sándor jelezte, hogy ezt Somogyi Béla (1868–1920 polgári iskolai tanár, a pedagógus-szakszervezet vezetője, a szociáldemokrata Népszava szerkesztője) államtitkár utasította el azzal, hogy miért támogatnák idegen állam iskoláit? A területi integritás álláspontján álló Imre Sándor, akkor még a megszállt területek visszaszerzését remélte, ezért ezzel nem értett egyet, ám 1922-ben visszaemlékezve kénytelen volt sajnálattal megállapítani, hogy ebben Somogyi Bélának igaza volt. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 103.)

⁶¹⁶ Erről tanúskodik pl. egy 1920. július 1-jei, Schneller István egyetemi tanárhoz írt levele, s a kolozsvári magyar iskolákról – egy ottani pedagógus Kovács Klára – révén szerzett értesüléseiről, valamint az azzal kapcsolatos intézkedésekre vonatkozó 1921. január 4-i feljegyzése és beszámolója, melyre Vass miniszter egy nappal később ráírta: „Pekár államtitkárral megtárgyalandó”. (RL C/39. 27. cs. VII-73., 649.)

a magyar kormány fogja gyakorolni, testvéri egyetértésben a magyar, tót, román, szerb és német nemzeti tanácsokkal”.⁶¹⁷

Ezen, utóbb táviratban is megfogalmazott feltételük érdemi válasz nélkül maradt. Mindazonáltal a katonai megállapodás aláírása mellett döntöttek abban a reményben, hogy a padovainál jobb feltételekhez jutottak, hiszen a dokumentum tartalmazta a kiürítendő területek határait. Bár leszögezte: a „Szövetségesek teljes hatalommal szállják meg a kiürített területeket, a Szövetséges Hadseregek Főparancsnoksága által megállapított módon”, ám kilátásba helyezte, hogy „a polgári igazgatás a jelenlegi kormány kezében marad”. Sőt: azt is, hogy a „Szövetségesek a magyar állam belső igazgatásába nem fognak beavatkozni”.⁶¹⁸

Georges Clemenceau francia miniszterelnök már 1918. december 1-jén megkérdőjelezte a francia tábornok jogát egy ilyen fegyverszünet megkötésére. Hibának tartotta, hogy a dokumentum megadta a magyar kormánynak a lehetőséget arra, hogy továbbra is az összes magyar területet igazgassa. De facto megkérdőjelezte ezt a megállapodást, ám tartózkodott annak nyilvános visszavonásától.⁶¹⁹

Így történetünk ideje alatt a cseh, román, szerb előrenyomulással, forradalmakkal és ellenforradalommal, valamint súlyos gazdasági, közellátási nehézségekkel, s a menekültek áradatával birkózó magyar kormányok – miközben folyamatosan tapasztalniuk kellett, hogy az antant ténylegesen nem tartja, tartatja be a belgrádi megállapodásban rögzítetteket – abból a jogi fikcióból indultak ki, mintha még létezne az. Folyamatosan tiltakoztak annak megsértése ellen, s – legalábbis egy ideig – a megszállt területeken maradt köztisztviselőkkel, pedagógusokkal szembeni elvárásaikat is ennek szellemében körvonalazták.⁶²⁰

Kevésbé ismert tény, de igaz: akkoriban a magyar állam (egy a trianoni békeszerződést megelőző rövid periódus – csak meg nem valósult rendeletekben foglalt deklarációin kívül – egészen 1937-ig⁶²¹) nem tartotta feladatának, hogy a történelmi, majd a trianoni Magyarország nemzeti-ségei számára anyanyelvi tanítóképzést nyújtó intézményeket tartson fenn. Így a kisgyermekes színvonalas anyanyelvi oktatásához elengedhetetlen nemzetiségi nyelvű és kétnyelvű képzés az egyházi intézményekre hárult, némi állami segítséggel.⁶²²

E tekintetben az I. világháború a szerb és román nemzetiségekkel kapcsolatosan újabb komoly feszültségek forrása lett. Látványosan mutatja ezt pl. a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének 1917. június 28–29-én elfogadott állásfoglalása. „Amitől a viszonyok ismerete folytán évtizedek óta tartottunk... az immár statisztikailag igazolódott, és bírói ítéletekből nyilvánvalóvá lett. A hazai tanítóképzők egy része, a görögkeleti és a görögkatolikus román és szerb nemzetiségű képzők nem feleltek meg hivatásuknak, mert nem oltották be növendékeik lelkébe a magyar haza és a király iránti hűséget és a magyar állam iránti töretlen ragaszkodást. A román

⁶¹⁷ Idézi Juhász Nagy: A magyar, 264–266.

⁶¹⁸ Zeidler Miklós szerk. *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 31–32.; (Kiemelés tőlem – D. P.) Pomogáts Béla – Ádám Magda – Cholnoky Győző szerk. *Trianon. A magyar békekiüldöttség tevékenysége 1920-ban*. Bp., 2000, 234–235. Lásd ehhez Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983, 73–74.

⁶¹⁹ Zeidler: *Trianon*, 2003, 38. és 46.; Herczegh Géza: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945. In: Zeidler: *Trianon*, 2003, 725–726.

⁶²⁰ Ormos: *Padovától*. 1983, 84–93.; Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2005, 76. és 79.; A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941*. Szeged, 1997, 14–16. és 83.; Juhász Nagy: A magyar, 1945, 361.; Donáth: *Pedagógusok 1918–1919*, 95–99.

⁶²¹ Donáth: A magyar, 3–103.; Donáth: *Iskola*, 1998, 15–30.

⁶²² 1917/1918-ban a történelmi Magyarország 89 tanító(nő)képzőjéből 77-ben magyar nyelven folyt az oktatás, így a nemzetiségi polgárok csak a képzők fennmaradó 13,5%-ra számíthattak, melyekben nemzetiségi nyelven, vagy nemzetiségi és magyar nyelven tanítottak. Az 1910. évi népszámlás szerint a népesség egészében 54%-ot tettek ki az önmagukat magyar anyanyelvűnek vallók, míg a tanító(nő)képzők növendékei között arányuk 81% volt, a tanárok között pedig 79,8%. Lásd ehhez Donáth: A magyar, 27–32.

és szerb nyelvű tanítóóság egy része legszentebb kötelességében az alkuvást nem ismerő hazaszeretben nemcsak megtántorodott, hanem kémmé és a hitszegő és rabló ellenség cimborájává lett!” – írták a VKM-nek küldött, s folyóiratukban megjelentetett állásfoglalásukban, az elhúzódo harcok keltette szenvedéllyel.⁶²³

A háború elvesztése nyomán hatalomra jutott forradalmi kormány, az akkori erőviszonyok mellett, nagy és kishatalmi törekvéseknek gátat vetni igyekezve próbált látványos deklarációkkal, gesztusokkal, ígéretekkel korlátot állítani a nemzetiségek elszakadási törekvéseinek.⁶²⁴ Ezek sorába tartozott a VKM-nek a nemzetiségi iskolák nyelvére vonatkozó, 1918. november 20-án, 206631/1918. VI. a. sz. alatt kiadott – Imre Sándor 1912-ben megfogalmazott álláspontjához közeli szabályozást tartalmazó – rendelete.⁶²⁵

A magyarországi német nemzetiségi szervezetek ügyében (az egyetemen magyar–német szakot végzett) Imre Sándor 1918. november 25-én – kérésükre – a vele viszonylag jó viszonyban lévő Bleyer Jakab vezette szervezet támogatását javasolta Jászi Oszkár nemzetiségi önrendelkezési ügyekkel megbízott miniszternek. Levelében vitatta, hogy ők katolikus befolyás alatt állnának, s hangsúlyozta, hogy ők „magyarbarátok”, szemben az általa is „magyarellenesnek” tartott, Brandsch Rudolf erdélyi szász politikus vezette, szervezettel.

Jászi Oszkár (datálás nélküli) válaszában közölte: „Kunfi miniszter úrral tökéletesen informálva vagyunk a hazai németiség mozgalmairól. Hogy Brandschék határozottan magyarellenesek: ez a vád abból az időből született, amikor még nem volt szabad a korrupt magyar közigazgatás bűneit pellengérré állítani. Most már nem élünk olyan időket, amikor ezen az alapon meg lehetne támadni valakinek a hazafiságát. Hogy Bleyer klerikális-e, vagy sem, az absolute közömbös előttem. A klerikalizmusnak épp annyi joga van a propagandára, mint a szocializmusnak. Ilyenfajta pártszempontokat nekünk ki kell küszöbölnünk a kormányzatból” – írta, az utóbbi megjegyzéssel Imre Sándorral egyetértve, ám Kunfi Zsigmond álláspontjától eltérve. Mire Bleyerék újabb memorandummal jelentkeztek 1918. december 8-án.⁶²⁶

Az idézett levelében igencsak magabiztosnak mutató Jászi Oszkár miniszter sikertelen tárgyalásai után, 1918. december 1-jén „Erdély, Bánát és Magyarország románjainak meghatalmazott képviselői... nemzetgyűlésre összegyűlve Gyulafehérvárt” kimondták „a románoknak és az általuk lakott területeknek egyesülését Romániával”.⁶²⁷

⁶²³ Emlékirat a tanítóképző-intézetek szakfelügyelete és a nem magyar tannyelvű tanítóképzők nemzeti reformja tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, 33. évf. (1918) 90.

⁶²⁴ Lásd ehhez pl. Romsics: A Horthy-korszak, 22–24.; Vitári Zsolt: Új kisebbségpolitika ellenérzésekkel? Etnopolitikai irányváltások Magyarországon 1918 és 1920 között. In: Slahcta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József szerk. *Sed intelligere*. 184–189.

⁶²⁵ RL C/39. 25. cs. 527.

⁶²⁶ RL C/39. 22. a. cs. Bleyer Jakab 1919. január 25-én, *óvta a kormányt a hazai németiséggel kapcsolatban az autonómia felvételétől*. Úgy vélte, hogy elegendő lenne az 1868. évi nemzetiségi törvényt „sürgősen, igazságosan, minden fönntartás nélkül” végrehajtani. A hazai német értelmiség túlnyomó része nem tarja időszerűnek a „nemzeti” autonómia kérdését – állította –, sőt, „veszedelmesnek” tartja, mert „egyrészt kátyúba viheti a magyar–német megértés szekerét, másrészt az ország területi integritása szempontjából mindenféle kétes játékokhoz ad módot és alkalmat”. (Bleyer Jakab: A hazai németiség kérdése. *Budapesti Hírlap*, XXXIX. évf. 22. sz. 1919. január 25. 1.) Mindazonáltal 1919. január 29-én kihirdetésre került az 1919. évi VI. néptörvény „a magyarországi németek önrendelkezési jogának gyakorlásáról”. Ez a németajkú magyar állampolgárokat egységes nemzetnek nyilvánította, „amely önrendelkezési jogát az e törvényben körülírt önkormányzat útján gyakorolja. A németlakta vidékeken, amennyiben összefüggő területek, az ottlakó másajkú nemzetekkel egyetértőleg autonóm jogterületek (kormányzóságok) alakíthatnak”. E rendelkezés a közoktatás és közművelődés tekintetében is „teljes önkormányzati jogot” biztosított a német önkormányzatoknak. A német kormányzóságok területén élő nem német, és az azokon kívül élő németnyelvű népességnek kulturális autonómiát ígért, s a helyhatósági önkormányzatokban, valamint „a saját nemzetgyűlésen a képviseltetés jogát” biztosította. (*Az 1919. évi törvények gyűjteménye*. Tisza Testvérek, Budapest, 1919, 20–23.) A végrehajtás tényleges lépéseinek tervezete csak a Tanácsköztársaság utolsó heteiben született meg a közoktatásügyi és a német népbiztosságok közötti megállapodás folytán a KN 156580/919. I. 3. ü. o. sz. rendeletével. (RL C/39. 24. a. cs.)

⁶²⁷ Balogh Sándor – Sipos Levente szerk. *A magyar állam és, 553. Az Erdélyben és Bánságban történetekhez lásd Romsics Ignác: Erdély elvesztése. 1918–1947. Helikon, 2018, 85–217.*

A hasonló helyzet elkerülése érdekében, a terület megszerzéséért folytatott csehszlovák–román huzakodás árnyékában, s Kárpátalja lakosságának a románokétól eltérő helyzete, szervezettsége és mentalitása révén a magyar kormány megkísérelte ott elkerülni a hasonló kimenetelt. Ezért 1918. december 21/25-én az 1918. évi X. néptörvény megteremtette a *magyarországi ruszin (ruthén) nemzet autonómiáját*. Ebben megjelölték a Magyar Népköztársasággal közösen intézendő ügyek körét, melyek között az oktatás nem szerepelt. Ellenben deklarálták, hogy – egyebek között – „közművelődésének, vallási gyakorlatának és nyelve használatának körében mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben teljes önrendelkezési jog illeti meg” az autonómia választott szerveit. Ugyanakkor deklarálták: „Russzka Krajnában a nem ruszin nyelvű népesség helyhatósági és kulturális autonómiája biztosított”.⁶²⁸ A határok kijelölését a „békeértekezlet végleges döntéséig” a két fél közös vegyesbizottságára bízták. A Berinkey Dénes miniszterelnök rendelete alapján 1919. március 4-én Russzka Krajnában tartományi választást tartottak.⁶²⁹

1919. március 8-án, Budapesten a minisztertanács ülésén Szabó Orest russzka–krajnai miniszter ismertette az ottani helyzetet, pénzt kért a politikai agitációra, és sürgősnek mondta az autonómiára vonatkozó törvény érvényesítését. Ezt követően a miniszterelnök bemutatta a „*Tótország – Slovenska Krajina – önkormányzatára* vonatkozó törvényjavaslatot, melyet a minisztertanács egyhangúan elfogadott.”⁶³⁰

Ennek nyomán március 12-én kihirdették az 1919. évi XXX. néptörvényt. Az új szabályozás egyrészt hangsúlyozza, hogy Magyarország felvidéki területének külön elhatárolt részéről van szó. Részletesen szabályozta a „Tótországon” belüli kormányzóságokat, az autonómia szerveit, „a tótországi nemzetgyűlésnek és a magyarországi közös országgyűlésnek” egyaránt felelős „tótországi miniszter”, s a kormányzók szerepét stb. Témánk szempontjából e néptörvény azon megfogalmazása érdemel említést mely szerint „az itt biztosított önkormányzati jog nem érinti a Tótországon... élő és kisebbségben lévő nemzetek kulturális szabad fejlődését, nyelvüknek minden téren való használati jogát, valamint a fennálló néptörvények rendelkezéseit – írták. Majd hozzátették: „Azok a nemzetek, amelyek Tótország területén élnek, érintkezési nyelvül a saját anyanyelvüket használhatják”.⁶³¹

E néptörvény kihirdetésének napján, 1919. március 12-én, a Munkácson összeült russzka–krajnai tartományi gyűlés s „követelte, hogy nyolc napon belül állapítsák meg az autonóm terület pontos határait, s a hatalmat adják át a tartományi vezetésnek”.⁶³² Aznap Párizsban a békekonferencián jóváhagyták a csehszlovák területi követeléseket, beleértve a Kárpátaljára vonatkozókat is.⁶³³

⁶²⁸ Az 1918. december 25-én kihirdetett törvény szövegét lásd *Magyar Törvénytár, 1918. évi törvénycikkek és néptörvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1919, 214–215.; Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004, 33–34. Jászi Oszkár ezzel kapcsolatos szerepéről, a néptörvény megszületésének körülményeiről, hatásáról a gyakorlatban lásd Szakál Imre: Jászi Oszkár és a ruszinok: a ruszin önrendelkezés esélyei 1918–1919-ben. In: Fedinec Csilla – Csernicskó István szerk. „*Ruszin voltam, vagyok, leszek...*” *Népismereti olvasókönyv*. Charta 21 Egyesület – Gondolat Kiadó, Budapest, 2019, 98–116.

⁶²⁹ A kárpátaljai történésekhez lásd Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944*. Fórum Intézet, Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 10–16. és 43–55.

⁶³⁰ A minisztertanács 1919. 03. 08-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL K 27. <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacs-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59449?search=1919.%20augusz-tus%207&term=eyJxIjoiMTkxOS4gYXVndXN6dHVzIDciLC-JmcSI6eyJkY19pZCI6eyIyODM4MDIzYTc3OGRmYWVjZGM5MTI3MDhmNzIxYjc4OCi6IjU-xIn19LCJzb3J0Ijoic2NvcuUiLCJhcSI6IiIsImFhVHlwZSI6IiJ9&curr=1> és <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=e8d1fdcc-ff6c-480c-8a92-a13d0fdb2621>

⁶³¹ *Az 1919. évi törvények gyűjteménye*. Tisza Testvérek, Budapest, 1919, 252–255.

⁶³² Fedinec: *A kárpátaljai*, 51.

⁶³³ Fedinec: *A kárpátaljai*, 13.

A megszállt területeken történtek, így a kárpátaljai fejlemények is, komoly aggodalmat keltettek Imre Sándorban. Egyre több jel utalt arra, hogy e területek elkerülhetnek Magyarországtól, s azok magyarságát veszély fenyegeti. Jelentésekből tudhatta: „Russzka–Krajna magyarjaira nézve megjelentek bizonyos identitásukat veszélyeztető akciók.”⁶³⁴ Ezért megbízta a KM-ben dolgozó Benisch Artúr „központi szolgálatot teljesítő középiskolai igazgatót”, hogy készítsen egy összefoglalót az ottani helyzetről, mely el is készült „a russzka–krajnai autonóm tartomány határai” címmel.⁶³⁵ Imre Sándor konzultált e kérdéssel a miniszterrel is.

Jóváhagyásával 1919. március 15-én felterjesztéssel fordult Kunfi Zsigmondhoz a tanulmányt is mellékelve. A Ráday Levéltárban őrzött kézzel írt fogalmazványa *betekintést enged írójának a megszállt területekkel, a nemzetiségi autonómiákkal, azok határainak kijelölésével, s általában a nemzeti kisebbségek oktatásával, s a magyar minisztérium általa szükségesnek vélt jogositványával kapcsolatos akkori véleményébe, ezért nagyrészt idézzük.*

„A határok megállapítására nézve... 1. a tartományi határoknak a lehetőség szerint simulniuk kell a nyelvhatárokhöz. 2. A magyar nyelvű területeknek magyar közigazgatás alatt kell maradniuk. 3. Az önkormányzattal felruházott és a magyar nyelvterület között lakó harmadik népet meg kell kérdezni, hogy hova kíván inkább tartozni. Ezek az elvek a többi tartomány határainak kijelölésekor is követendők. Magára Russzka–Krajnára vonatkozóan kérem miniszter úr figyelmét a csatolt térképre és statisztikai adatokra.

Bárhogyan állapíttassék is meg a határ, az önkormányzat területén maradó magyarság művelődési érdekei külön gondoskodást kívánnak.⁶³⁶ Az autonómiáról szóló törvények közoktatási tekintetben is autonómiát adnak, de azt nem mondják meg, hogy mi értendő ezen. Úgy-e, hogy az illető nép a saját művelődését teljesen maga szabályozza, a körében élő kisebbséget azonban e tekintetben meghagyja a magyar vezetés alatt, amely ennek mentén autonómiát enged, – avagy úgy kell érteni a törvényt, hogy az elhatárolandó területen lévő mindenféle nyelvű lakosság művelődése, tehát a magyaroké is, az önkormányzat birtokosainak a hatalmába kerül?

Abból indulva ki, hogy a törvény az ország területi egységét nem akarja megbontani, s hogy az illető népek a magyarságnak nem ellenségei, és csupán saját szabad fejlődésük biztosítására törekcszenek.⁶³⁷ nem látszik semmi akadálya olyan határozott megállapodásnak, amely a magyar kormánynek csorbíthatlan jogot hagy a Magyarország területén bárhol élő magyarok, és autonómiát nem nyert kisebb számú népek művelődésének gondozására. Ebben az esetben a viszonyosság azt kívánja, hogy ugyanezen joguk meglegyen az önkormányzatoknak is a magyar területen élő nyelvrokonaiakra vonatkozóan. Bizonyos, hogy ebből lehetnek eleinte súrlódások, de éppen a kölcsönösség kétségtelenül előidézni hamarosan a megértő együttműködést. Erre a megoldásra kell törekednünk, annál inkább, mert egyébként az önkormányzatok területén élő magyarok elvesztése komolyan fenyeget. Igazolja ezt az aggodalmamat a mellékelt jelentés... amelyből kiderül, hogy éppen Russzka-Krajna magyarságára nézve elruszinosító törekvés már jelentkezik.

Ez pedig határozottan ellenkezik azzal a gondolattal, amely a magyar népköztársaság [Sic!] kormányát a népek önrendelkezési jogának törvénybeiktatásakor vezette. A további békés fejlődés

⁶³⁴ 1919. március 5. Az ungvári katolikus főgimnáziumot átvette a csehszlovák katonai hatóság. (Fedinec: A kárpátaljai, 51.)

⁶³⁵ RL C/39. 22. a. cs.1267–1271. gépelt tanulmány.

⁶³⁶ Imre Sándort korábban és később élenken foglalkoztatták ezek a kérdések. Ezzel összefüggésben készülhetett Körösi Henrik aláírásával egy datálatlan kimutatás arról, hogy a belügy-, pénzügy-, kereskedelmi-, földművelődésügyi-, honvédelmi- és népjóléti minisztériumokhoz milyen „az idegenbeszakadt magyar állampolgárok gondozására vonatkozó ügyek” tartoznak. (RL C/39. 22. a. cs. 1314–1315.) 1920. június 17-én, egy újabb feljegyzést írt, „a beregszászi tankerület tisztviselőire vonatkozó intézkedések tárgyában”. (RL C/39. 27. cs. 76. és 611.)

⁶³⁷ A későbbiekben történtek hatására Imre Sándor álláspontja változott. Erre utal egy datálatlan – tartalmából ítélve 1920. évi – kéziratban a következő megfogalmazás: „Ezen az úton be lehet vinni az iskolába a ma feltétlenül szükséges nemzetvédelmi szempontokat is, mert az irányt kijelölő nemzeti gondolat megköveteli a hazában élő nem-magyarok, a körülöttünk élő s ellenséges indulatú népek, a társadalom különböző részeiben lévő ellentétes törekvések, a vesztünket okozott bajok és a védekezési módok ismertetését is”. (RL C/39. 27. cs. 87. Kiemelés tőlem – D. P.) E véleményváltozáshoz lásd Szekfű: Három, 386.

érdekében meg kell követelnünk e gondolatnak azt az értelmezését, hogy *amint a magyarság nem akar egyetlen nem magyart sem erővel elmagyarosítani, ne akarja senki a magyarokat mássá tenni*. Ennek kell irányadónak lenni közoktatásügyi állásfoglalásunkban. Ehhez csatlakozik az a másik irányító cél, az a bizonyosság, hogy *Magyarország területét meg lehet ugyan csonkítani, de részei mégis egymásra lesznek utalva, s hogy a kényszerű gazdasági közösség a művelődési közösséget is magával vonja*. Ezen az alapon – részletes fejtegetés nélkül – javaslom, mondja ki a kormány a következőket:

- I. Az önkormányzat területén élő magyarok és a kisebbségi önkormányzattal nem bíró nem-magyarok közművelődési tekintetben a magyar közoktatásügyi minisztérium hatáskörébe tartoznak.
- II. *Mindennemű iskola tanítási nyelvét aszerint kell egyenként megállapítani: mit kíván az illető iskola közönsége*. E tekintetben nem a lakosság anyanyelve a döntő, hanem az, hogy mely nyelvet kívánnak használni az elemi iskolákra és a középfokú alsó négy osztályára nézve a tanulók szülei.⁶³⁸ A középfokú iskolák felső osztályaira nézve a tanulók hallgatandók meg, minden befolyásolás nélkül. Ahol nem lehetséges a nyelvek szerint külön iskolákat állítani, ott párhuzamos osztályok állítandók. Még vegyesebb nyelvű kis helyeken a többség nyelvén folyják a tanítás.
- III. Ahol a hittan rendes tantárgy marad, annak nyelvére is a II. pont irányadó, tehát a görögkatolikus magyarok akarata ellenére nem taníthatók ruszin nyelven.
- IV. *Az önkormányzatok területén és határvidékein lévő iskolákban az együtt, vagy egymás közelében élő népek nyelve, irodalma és történelme kölcsönösen tanítandó*. Tehát a magyar nyelv, irodalom és történelem mindenütt, a magyar iskolákban pedig az ország területének viszonyai szerint más-más nyelv és irodalom, a történelem, természetesen nem külön-külön tantárgyként, hanem egy keretben tárgyalná valamennyi itt élő nép fejlődését.
- V. *A mai magyar közoktatásügyi minisztérium az ország egész területén élő magyarság, az önkormányzattal nem bíró más nyelvűek közművelődését vezeti*. A magyar területen élő nem magyarok művelődési szabadságát ugyanúgy biztosítja, mint a magyarokét a többi népek önkormányzata. A minisztérium egyik osztálya az egész Magyarország művelődésének központi hivatala legyen, hogy a művelődéspolitikai egysége biztosíttassék.⁶³⁹
- VI. *Az ország megcsonkítása esetén a békekötésben biztosítani kell a magyar kormányoknak az elszakadó területek magyarságának művelődésére való befolyását*. (Erre nézve a béketárgyalási előkészületek iratai között van már javaslat.)” – írta Imre Sándor, kérve a miniszter állásfoglalását, s egyetértése esetén „a részletes javaslat” kidolgozásának elrendelését.⁶⁴⁰

E javaslata nyomán vélhetően további anyag is készült ez ügyben, de az nem áll rendelkezésünkre. A minisztertanács március 17-i ülésének jegyzőkönyve szerint, 78. napirendi pontként

⁶³⁸ Imre Sándor 1920. április 1-jén Haller István miniszternek javasolta a magyar állam területén élő nemzetiségek iskolaügyében: „Vezető elv, nem magyarosítunk el senkit, de nem engedünk elveszni egyetlen magyart sem”. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 91.)

⁶³⁹ Imre Sándor a későbbiekben, „a köznevelést előkészítő munkálatok” esetén is *fontosságnak tartotta a köznevelési rendszer egységes és differenciált gondozását*. 1920. június 17-én a beregszászi tankerület tisztviselőinek ügye kapcsán Imre Sándor az elszakadt területeken maradt, onnan menekült pedagógusokkal és a hadviseltekkel kapcsolatos átfogó javaslatot írt Haller István miniszternek. Erről tanúskodik továbbá egy, sajnos, datálás nélküli, az 1920/1921. költségvetésben történt elszámolás kimutatása, melyben a 116227/1921. sz. VKM rendelet alapján 8 szerzőnek – köztük Hóman Bálint egyetemi tanárnak, Quint József, Sztankó Béla, Lux Gyula igazgatóknak – utaltatott ki fejenként 1000–2500 Korona munkadíjakat „az elemi iskolai tantervnek a nemzeti kisebbségek részére történt átdolgozásában való közreműködésért”. (RL C/39. 27. cs. 258., 611.)

⁶⁴⁰ RL C/39. 22. a. cs. 1265–1266. (Kiemelések részben tőlem – D. P.) 1920. április 1-jén Haller István miniszternek javaslatot tett „a magyar állam és az elszakadó területek magyarságának művelődésügyi gondozására”, de nem törvény, hanem minisztertanácsi határozat alapján. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 91.)

Berinkey Dénes újra benyújtotta a felvidéki szlovák autonómiára vonatkozó törvényjavaslat végleges szövegváltozatát, amit elfogadtak.⁶⁴¹ Lehetséges, hogy módosítani kívántak az eredeti szövegben, s akkor nem kizárt, hogy figyelembe vettek Imre Sándor javaslataiból valamit. A párizsi Kárpátalját Csehszlovákiának ítélő döntés, majd rövidesen a Tanácsköztársaság kikiáltása miatt ennek már aligha lehetett gyakorlati jelentősége.

A számunkra Imre Sándor attitűdje, elképzelései miatt érdekes dokumentumból kitűnik, hogy 1919. március közepén, realisan látta a megszállt területek jövőjét, remélve, hogy határait a nyelvi határok mentén határozzák meg. Ennek jegyében már javaslatokat tett az ottani magyarsággal való kapcsolattartás, támogatás mikéntjére. Úgy vélte, hogy viszonyossági alapon, s a szülők, illetve a 14 évesnél idősebb gyermekek kívánságának megfelelően rendezendők a nemzeti-ségi iskoláztatás kérdései.

A Kornis Gyula által korábban bírált – a nemzeti/nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos indulatokat, érzelmeket figyelmen kívül hagyó – „racionális” megközelítése folytán Imre Sándor lehetségesnek tartotta, hogy a hosszú évszázadok során kiépült, mindkét fél számára előnyös és szükséges gazdasági kapcsolatok fennmaradjanak, s magukkal vonják a művelődési kapcsolatok fenn tartását is. Az évszázados távlatból visszatekintő olvasó számára feltűnik, hogy lényegében kitarított korábbi elvei mellett, s azokat próbálta a megváltozott helyzetnek megfelelően alkalmazni.

Imre Sándor számára – látszólag – kegyelmi pillanat volt ez, hiszen javaslatai közel álltak a Berinkey-kormány törekvéseihez. A nemzetiségi kérdésben ez korábban, s később sem nagyon fordult elő. Csakhogy ennek a kormánynak már csak napjai voltak hátra, s egyébként sem ált hatalmában ilyen irányú törekvéseit megvalósítani. Úgy, hogy Imre Sándor racionális, méltányos, (rokonszenves) – ám az akkori hatalmi-politikai-érzelmi-indulati viszonyokkal, realitással kevéssé számoló – kezdeményezése meddőnek bizonyult.⁶⁴²

További csalódást kelthettek benne az oktatást, oktatásirányítást érintő reformterveinek figyelmen kívül hagyása, s a személyi javaslataival kapcsolatos fiaskók. Mind a minisztériumon kívüli oktatásirányításban (főigazgatók, tanfelügyelők, igazgatók), mind a minisztériumi tisztviselőcsere során megpróbált „önjelölt karrieristáktól, pártoktól, felekezettől független” – ám az adott pedagóguskör/munkakör véleményét figyelembe vevő – humánus, túlkorosok nyugdíjazása révén megvalósítható kinevezéseket eszközölni. Kezdetben gyakrabban, majd az idő előrehaladtával – a szociáldemokrata befolyás növekedésével, Kunfi Zsigmond miniszteri kinevezésével – egyre kevesebb sikerrel tudta elképzeléseit megvalósítani.⁶⁴³

Az 1919. január 19-én még tárca nélküli miniszterré kinevezett Kunfi Zsigmond⁶⁴⁴a VKM szétválasztását követően január 22-én körlevelet intézett a vezetése alá került önálló Közoktatásügyi Minisztérium összes tisztviselőjéhez. Ebben – immár közoktatásügyi miniszterként – közölte, hogy mely ügyosztályok kerültek a Vallásügyi Minisztériumhoz.⁶⁴⁵ Jelezte: eltekint a szokásos hivatali üdvözlésektől. Kifejtette, hogy nemcsak e tekintetben kíván szakítani a tradíciókkal.

⁶⁴¹ A minisztertanács 1919. 03. 17-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=fab6ee79-e1de-4ee8-aa4d-55c12b180629>

⁶⁴² Lásd ehhez és a Tanácsköztársaság bukása után történetekhez lásd pl. Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzeti-ségi politikájának kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

⁶⁴³ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 41–53.

⁶⁴⁴ *Budapesti Közlöny*, 1919. január 21. 17. sz. 1.

⁶⁴⁵ Imre Sándor 1922. augusztus 12-én Klebelsberg Kuno miniszter számára készült előterjesztésében, a saját, a VKM szétválasztására vonatkozó javaslatát felülvizsgálva, az 1919-es tapasztalatok alapján más utat keresett. „[A]z egyházak vallásügyi szabadságának és autonómiájának tökéletes fenntartása, másrészt az állam legfőbb felügyeleti joga határainak és feladatainak tiszta megállapítása sokkal inkább lehetséges volna, ha a minisztérium neve nem azt a téves gondolatot tartaná ébren, hogy maga a vallás állami gondozásnak, vagy éppen irányításnak tárgya. Ha ebben a tekintetben megtalálnák a végleges tisztázásnak a módját, azt hiszen egyszer s mindenkorra *feleslegessé válnék* mind az attól való félelem, hogy az egyházak a minisztérium munkáját illetéktelenül zavarják, mind pedig az a törekvés, hogy külön vallásügyi minisztérium létesíttessék, aminek kipróbált módja *jogosultságát nem tudta igazolni*”. (RL C/39. 30. cs. 25. Kiemelés tőlem – D. P.)

„[K]érem Önöket, hogy támogassanak engem annak a nehéz és az új forradalmi idők vívmányait a magyar kultúra életében érvényesíteni kívánó munkában, amelynek megkísérlése idejövetelem célja”. Együttműködést kérve és ígérve egyértelművé tette: „A modern idők szükségleteinek megfelelő új kultúrát kell teremteni és ennek magalapozásában a közoktatásügyi minisztériumot, amelynek a nép felvilágosítása és a népies kultúra központi szervévé kell lennie, fontos munka illeti meg”.⁶⁴⁶ Imre Sándor Kunfi Zsigmondnak a hozzá való viszonyáról, s minisztériumi első találkozásukról – 1922-ben – a következő emlékét jegyezte le: „Kunfi nem volt irántam politikai bizalommal. ... Ismert. ... A kolozsvári egyetemen talán egy évvel volt utánam, s ámbár igen felületes érintkezésben voltunk, jól tudhatta, hogy milyen ember vagyok, mert a tanárjelöltek között is, az egész egyetemi ifjúság életében is állandóan vezető részt vettem a küzdelemben, és soha nem a tanárok kegyének, vagy az ifjúság népszerűségnek a kereséséről voltam ismeretes. *Ismerte Kunfi irodalmi és tanári működésem irányát is. Erről egyszer, pár évvel ez előtt azt mondta Rácz Gyulának, hogy »Imre Sándor megy a maga útján, de hittel«, ami nyilván azt jelentette, hogy nem valami érdekből, s hogy nem egy az utam az övével.*

Mikor miniszter lett... behívatott, s egyenesen úgy beszélt hozzám, mintha én a felekezeti szempontok képviselője volnék a minisztériumban. Ezeket mondta:

»Azért kívántam Államtitkár úrral beszélni, mert ezután együtt kell dolgoznunk. Tudom, hogy az én miniszterségem ellen főként felekezeti okokból van kifogás. Kijelentem, hogy nekem *nem célokom a felekezeti iskolákat bolygatni, most nem ez az első dolog. A földreformmal kapcsolatban a népoktatás ügyét akarom rendbehozni, a mezőgazdasági oktatás szervezése a legfőbb célokom,* s ebben kérem az Ön közreműködését, ha meggyőződése engedi«.

Azt feleltem, hogy nemcsak megengedi a meggyőződésem, de magam is a legfontosabbnak tartom; mivel azonban meggyőződésemet említette, kötelességem megmondani, ahogyan Juhász Nagy Sándornak is megmondtam: *íteni tevékenységemet csupán pedagógiai szempontból tudom végezni,* tehát semmi pártpolitikai tevékenységre nem vagyok képes.⁶⁴⁷ Komolyan hallgatott végig, s azzal végződött ez az első találkozás, hogy »erről még sokat beszélünk«. Egyes esetekkel kapcsolatban többször előjött a kérdés, de elvi alakban soha. Mindig csak kevés ideig voltam benn nála, megbeszéléseken soha”.⁶⁴⁸

Kunfi Zsigmond

Imre Sándor már ezen, 1919. január 23-i, első találkozásukkor, érezte, hogy a KM-ben hatásköre, befolyása lényegesen módosulni fog. Hagyatékában fennmaradtak a Kunfi Zsigmonddal való első találkozásairól készült egykorú feljegyzései.

Ezek szerint Imre Sándor – a fenti beszélgetés során – két, a preferenciáit markánsan megjelenítő kérést, valamint több kérdést intézett az új miniszterhez.

Ügkörébe, illetve a felügyeletébe rendelt VI/a. ügyosztályba kérte áthelyezni a tanító(nő)képzőket. Korábban e kezdeményezését Neményi Imre államtitkár elutasította. *Kunfi Zsigmond* – miután tisztázódott, hogy addig a már eltávozott államtitkár felügyelete alá tartoztak ezen intézmények – ehhez *hozzájárult.* Lehetséges, hogy ezzel gesztust kívánt tenni Imre Sándor felé egy

⁶⁴⁶ RL C/39. 22. a. cs. 1309–1310.

⁶⁴⁷ „Pártpolitikai mozgalomban eddig sohasem vettem részt: ennek megokolása ott van egyebek között a *Pedagógia és politika c.* előadásomban, *A nevelés sorsa és a szocializmus,* meg a *Nemzetnevelés c.* műveimben” – írta 1920. január 20-án Imre Sándor a rágalmazási sajtópert kezdeményező beadványában. (BFL VII. 5. 558/1920. 8. old.)

⁶⁴⁸ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 55–56. (Kiemelés tőlem – D. P.)

olyan területen, melynek nem tulajdoníthatott különösebb jelentőséget, hiszen – gondolhatta – a nyolcosztályos népiskola tervezett bevezetésével a külön polgáriiskolai tanárképző főiskolák, és a középfokú tanítóképzők idővel úgyis talajukat veszítik.

Másodikként Imre Sándor pedagógus mivoltára hivatkozva proponálta: „*hogya lesz pedagógiai ügyosztály, azt magamnak kérem*”. A miniszter kitérő választ adott: „még nem tud semmit, hogy miféle ügyosztályok lesznek, de nem is kérdezte, hogy milyenek legyenek”.⁶⁴⁹

Imre Sándor addigi hatáskörének azonnali szűkítését jelentette, hogy az igazgatói kinevezéseknél alkalmazott addigi pályázati rendszer fenntartására vonatkozó kérdésére Kunfi Zsigmond azt válaszolta, hogy „rendes viszonyok között” egyetértene ezzel, de az adott helyzetben – az Imre Sándor számára elsőrendű szakmai elvárásokat is megfogalmazó – „pályázatok mellőzendők”.⁶⁵⁰

Addig a közép-, kereskedelmi iskolai és polgáriiskolai kinevezéseket – a minisztertanács elé terjesztendő kivételével – a helyettes államtitkár hatáskörébe tartoztak. Kérdésére, hogy így maradhat-e, vagy a miniszter magához kívánja-e vonni ezeket? Kunfi azt válaszolta, hogy „a kinevezéseket mindenesetre”, s egyben kérte az üres állások listáját.

Ugyanakkor Imre Sándor javaslatára tudomásul vette a miniszter „a tanárságnak azt [az Imre Sándor által támogatott – D. P.] kívánságát, hogy a minisztérium illető ügyosztályaiban vezető hatáskört és rangot kapjanak”.⁶⁵¹

Január 27-i megbeszélésükön Kunfi Zsigmond egyértelműen Imre Sándor tudtára adta, hogy minden szolgálati idejét kitöltött, illetve létszámfeletti státuszban lévő gyors szabadságolását, nyugdíjazását várja az általa kívánatosnak tartott változások személyi feltételeinek megteremtéséhez.⁶⁵²

⁶⁴⁹ RL C/39. 22. a. cs. 1228. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁶⁵⁰ Kunfi Zsigmond hozzáállását befolyásolta a szociáldemokrata tanítói szakszervezet 1918. december 30-án elfogadott programja. Ez a „haladéktalanul megvalósítandó” követelések között 2. helyen szerepeltette: „a közoktatásügyi minisztérium élére dilettáns és konzervatív férfiak helyett szociáldemokrata szakemberek állítását”. (A Magyarországi Tanítók Szakszervezetének végleges megalakulása. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 2.) Részletekkel indokolással szolgált erről a Népszava 1919. január 31-i vezércikke: „Vannak magasrangú tisztviselők, akik bizalmas körben nyíltan megmondják: nekünk mindent meg kell tennünk, hogy ez a zsidó-uralom, vagy ez a szocialista-uralom minél előbb lejárja magát. Kétségtelen, hogy ilyen szellemben cselekszenek is, elhúznak minden ügyet, csöndesen amerikáznak, titokban a kormány intencióival ellenkező intézkedéseket csempésznek be és így tovább. ... Nem habozunk kimondani: ma fontosabb az, hogy valaki szívvel-lélekkel csinálja a forradalom ügyét, mint hogy valamivel több, vagy kevesebb szakismerete van: hisz a szakismeret, amelyet valaki a régi rezsim keretében szerzett meg, a viszonyok teljes átforgatásával értékében erősen csökkent, sőt néha egyenesen akadályává annak, hogy valaki az új viszonyok közé jól el tudjon helyezkedni”. (A bürokrácia átforgatása. *Népszava*, XLVII. évf. 27. sz. 1919. január 31. 1. Kiemelés részben tőlem – D. P. Lásd ehhez továbbá Elő a seprővel! *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 1.) 1919. április 20-án Lukács György a KN népbiztosa ehhez hozzászólt: „A régi rend specialistáinak túlnyomó része elveszti létjogosultságát, és csak olyanok maradnak meg, akiknek különleges képzettsége (orvosok, mérnökök) csakugyan a közösség érdekeit szolgálja”. (Lukács György: A kultúra tényleges birtokbavétele. *Fáklya*, X. évf. 94. sz. 1919. április 20. 3. Lásd ehhez továbbá Lukács György: Régi kultúra és új kultúra. *Internacionálé*, I. évf. 6–7. sz. 6–12.; Budai Gábor: A politika és filozófia metszéspontjai. *Mérce*, 2021. február 22. <https://merce.hu/2021/02/22/a-politika-es-a-filozofia-metszespontjai/>; Gángó Gábor: Lukács György a Tanácsköztársaságban. In: Ligeti-Vörös szerk. „...minden édenek neve, 78–90.) Ennek jegyében a KN az MTA-t iselfüggesztette mert „a politikai reakciónak és az áltudománynak a pártolásában vezető szerepet vitt”. (A közoktatásügyi. A Közoktatásügyi Népbiztosságnak a tanácsok országos gyűlése elé terjesztendő jelentése. *Szociális Termelés*, I. évf. 7. sz. 13.) Úgy vélte: „Megengedhetetlen, hogy a burzsoázia szellemi erőszakszervezetei, az oktatás és a sajtó megtartsák a maguk szabadságát”. (Idézi Hatos: Rosszfiúk, 243.)

⁶⁵¹ RL C/39. 22. a. cs. 1228. A IV. Országos Középiszkolai Tanárkongresszus végrehajtó bizottsága például 1919. január 28-án tartott gyűlésén határozatokat hozott a státuszrendezés és „a közoktatásügyi minisztérium V. ügyosztályának szakszerűsítése tárgyában”: „Követelte”, hogy az ügyosztály „szakszerűsítése kinevezések és nem berendelések útján haladéktalanul megtörténjék, vagyis onnan ezen ügyosztály ügyeinek intézésére illetéktelen jogász tisztviselők elhelyeztessenek, másrészt mindazok kikerüljenek, akik a régi rendszer híveiként nem alkalmasok a forradalmi szellem és átalakulás munkáinak végzésére”. (RL C/39. 22. a. cs. 1302–1303. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁶⁵² RL C/39. 22. a. cs. 1230.

Január 31-én pedig a miniszter közölte Imre Sándorral az általa részben egyoldalúan a minisztertanács elé terjesztett, és ott jóváhagyott tankerületi főigazgatói kinevezéseket: Budapestre Dénes Lajos és Hajtai Ferenc, Budapest–vidékre Antal Márk és mások hivatalba helyezését. A pozsonyi és szegedi főigazgatóságokról is szót váltottak, majd Kunfi Zsigmond megjegyezte:

„Nagyon szerettem volna Debrecenbe Adyt,⁶⁵³ ellene igen erős a kifogás, ezért most az első stószban ne legyen benne, talán majd később”.

Mire Imre Sándor kifejtette: „Tudtam ezt előre. Ady ellen tudnék én is szólni, tisztán tárgyi alapon. Ellene szól a debreceniek állásfoglalása is, mert az egyháziak Karait, esetleg Borsost, a tanárok pedig Gulyást kívánják. *Az egyház kívánsága azon az alapon áll, hogy eddig mindig a református konvent jelöltjét nevezték ki oda. Persze, ha ezt számba tetszik venni, akkor ugyanígy majd a szerzetesrendek is követelik a magukét. Itt azonban nem tárgyi ellenkezés van Ady ellen, hanem tisztán személyi, ezért kötelességem rámutatni, hogy ez teljesen hamis és gyűlölködő ellenzés, mert abból fakad, hogy Ady állítólag nem elég progresszív, holott mindnyájan tudják, hogy az. Semmi egyéb ok nincs ellene szólniuk, csak az, hogy mint szerkesztő nem nézett párt-szemponthoz, hanem csupán az igazságot és a meggyőződését követte.* Ha lesz ellene hang, akkor nem több, mint azok ellen, akik most őt ellenzik, sőt ezek közül némelyik ellen sokkal több lesz”.

Mire a miniszter közbevetette: „Tudom, Antal ellen”. Majd megjegyezte: „Elvégre ez nekem még politikai szempontból is hasznos lehet – maradjon”.

„Ha lesz ellenző hang – mondom –, éppen most Ady Endre halála napjaiban, az sem lesz valami erős!”

„Beírta újra Ady nevét. Nekem megnyugvást okozott, ez egy tekintetben: *Ady ellen igazán becsületen hajsza volt, s meg kellett védenem.* Nem én ajánlottam, hiszen Kunfi levele megvan, amelyben még népjóléti miniszter korában Adyt ajánlotta – nekem –, de hogy így essék el, azt nem engedhettem” – jegyzete fel Imre Sándor.⁶⁵⁴ Beszélgetésük nyomán rövidesen Ady Lajost kinevezték a debreceni tankerület élére.

Az Ady Lajosról folyt rövid beszélgetést nem személye, vagy a debreceni tankerületi főigazgatóság sorsa miatt ajánlottuk olvasóink figyelmébe, hanem azért, mert plasztikusan jeleníti meg Kunfi Zsigmond és Imre Sándor személyi kérdésekkel kapcsolatos megközelítésének különbségét. Ady Lajost – ha nem is fenntartások nélkül – mindketten becsülték, mégis más szempontok vezérelték őket állásfoglalásukban. *Kunfi Zsigmondot direkt politikai, Imre Sándort szakmai szempontok vezették. Ő a tanügyigazgatási személyi kérdéseiben tárgyszerűséget, méltányosságot és (még református egyházának testületével szemben is) a világi szempontokat szorgalmazta.*⁶⁵⁵

1919. február 9-én Imre Sándor a napilapokból tudta meg, hogy Ágner Lajos főgimnáziumi tanárt a miniszter miniszteri osztálytanácsossá nevezte ki. Erre feljegyzéssel fordult Kunfi Zsigmondhoz, melyben megjegyezte: „Ez a kinevezés a középiskolai tanárságot a minisztériumban való elhelyezkedésre vonatkozó kívánságai szempontjából bizonyára megnyugtatja, de kétségtelenül még élénkebbé teszi a felső kereskedelmi iskolai, tanítóképzőintézeti és polgári iskolai tanároknak ugyanilyen irányú és ugyanolyan jogos kívánságait.

⁶⁵³ Ady Lajos (1881–1940) bátyjától Ady Endrétől eltérő nézeteket valló öccse, akkor főgimnáziumi tanár, irodalomtörténész, az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny szerkesztője volt. 1919–1935-ig főigazgatóként irányította a debreceni tankerületet. *Benedek Marcell* így emlékezett egykori kollégájára: „Ady Lajos, a költő öccse kollégám lett a Markó utcában [a főgimnáziumban]. Óvatos, körültekintő férfiú, kínos pontossággal és szürkeséggel igyekszik ellensúlyozni azt a tényt, hogy rokona a nagy felforgatónak. Büszke arra, hogy óráin, mint irodalomtanár soha meg nem említi a bátyja nevét. Mindazonáltal megígéri, hogy megismertet Ady Endrével.” (Benedek: *Naplómat*, 204.)

⁶⁵⁴ RL C/39. 22. a. cs. 1232. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁶⁵⁵ 1922 novemberében – a forradalmi és az ellenforradalmi kormányok személyzeti politikájának ismeretében – jegyzete fel: „1918 novembere óta tett [Sic!] tapasztalataim a »szakszerű adminisztráció« követelését igen szomorú világlátásba állították”. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 89.)

A tanítóképző-intézeti tanárok tudomásom szerint közvetlenül Miniszter Úr elé terjesztették nemcsak ezt a kívánságot, hanem a személy nevét is,⁶⁵⁶ azért ebben a tekintetben javaslatot tenni nem szükséges. A kereskedelmi szakoktatás részére nézetem szerint külön ügyosztályt kellene szervezni a mai VI. a. ügyosztály szétválasztásával. Legjobbna látnám, ha – amint ezt bátor voltam Miniszter Úr elé terjeszteni – a mai főigazgatóságot méltóztatnék miniszteri ügyosztállyá szervezni” – írta, majd személyi javaslatokat tett a javaslata értelmében önállóvá váló polgári iskolai és kereskedelmi ügyosztályok vezetésére.⁶⁵⁷

Jelezte: a két, egymástól eltérő területű ügyosztály szétválasztására már a korábbi miniszternek is javaslatot tett, de akkor nem tett személyi javaslatokat. „Most attól tartok, hogy a középiskolai ügyosztályba történt kinevezés a többi iskolafajok személyzetében érzékenységet kelt, s ezért kötelességemnek tartom a meggyőződésem szerint legcélszerűbb megoldásra javaslatomat... megtenni” – írta Imre Sándor. Úgy vélte: a minisztériumi ügyosztályok vezetésére szakmai és nem politikai szempontok szerint célszerű személyeket kinevezni. Imre Sándor a területhez értő, megfelelő képzettséggel, vezetői gyakorlattal rendelkezők kinevezésére vonatkozó tanári törekvésekkel elvben egyetértett. Ám nem tartotta kívánatosnak, hogy szakmai érdekképviseletek, vagy politikai pártok nyomására szülessenek személyi döntések.⁶⁵⁸

Kunfi Zsigmondnak más preferenciái voltak, ezért 1919. február 28-án világos helyzetet teremtett. Imre Sándor és Tóth Lajos helyettes államtitkárok,⁶⁵⁹ Somogyi Béla és Gönczi Jenő államtitkárok jelenlétében kijelentette: „*a személyi ügyeket politikai kérdésnek tartom, s a magam pártjának szempontjából kívánom intézni.* Így csinálták ezt eddig is, de pártatlanságnak nevezték. Én őszintébb vagyok. Tudom, hogy ez majd néhányaknak nem tetszik, de arra már úgyis elszántam magam, hogy lámpavason végzem⁶⁶⁰ az életemet. Egy okkal több, vagy kevesebb, már igazán mindegy. *Mivel tudom, hogy Imre és Tóth államtitkár uraknak nem ez a véleménye, már ti. a személyi ügyekre nézve, nem látom értelmét, hogy ők folyamatosan az én intézkedéseimnek a kivédésével foglalkozzanak.* Ezért a személyi ügyeket átadom Gönczi államtitkár úrnak, akivel a dolgokat már átbeszéltem, egyetértünk,⁶⁶¹ s akit majd magammal viszek arra a bizonyos lámpavasra”.⁶⁶²

Egy hónappal később, 1919. március 28-án, a Vörös Újságban Kunfi Zsigmond magyarázatot adott arra, hogy miért tartotta „egyetlen útjának” az ilyen eljárást. „A magyar politikai forradalom

⁶⁵⁶ Farkas Sándor (1869–1922) korábbi tanítóképzőintézeti igazgatót, korábban „királyi tanácsosi” címmel kitüntetett szakfelügyelőt javasolták osztályvezetőnek. Azt, hogy személyi javaslatot is tettek a területért felelős Neményi Imre államtitkár – hatáskörébe való beavatkozásként – rossznéven vette, s a kinevezést húzta-halasztotta. Ha nem is azonos szempont alapján, de úgy tűnik, hogy Imre Sándor sem szerette volna, ha az általa felügyelt területen nem az ő szempontjai érvényesülnek, bár Farkas Sándorral való jó szakmai kapcsolata révén, személye ellen aligha volt kifogása. (Lásd ehhez pl. Farkas Sándor 1918. március 18-i köszöntő levelét Imre Sándor igazgatóvá történt kinevezése alkalmából. RL C/39. Levelezés; Farkas ügyosztályvezető tevékenységéről lásd a KN VI/2. ügyosztály 1919. május 31-i jelentését a Tanácsköztársaság alatt végzett munkájukról. MNL OL K-5021919-598528.; Donáth: Pedagógusok, 1918–1919, 76–92.)

⁶⁵⁷ Az Országos Polgáriskolai Tanárok Egyesületének korábbi elnökeként, a Pedagógium igazgatójaként Imre Sándor jól ismerte a polgári iskolák problémáit, s komoly terveket érlelt velük kapcsolatban. Ehhez megfelelő partnerekre volt szüksége. A kereskedelmi iskolákkal korábban kevesebb kapcsolattal bírt. Velük kapcsolatos választása az addig a területet irányító Schack Béla főigazgatóra esett, ami az adott helyzetben logikus döntés volt, de a későbbiekben Imre számára – az osztályvezetői posztra magát jobbnak tartó Kirchner Béla részéről – komoly személyi támadások forrása lett.

⁶⁵⁸ RL C/39. 22. cs. 1112–1113.

⁶⁵⁹ Tóth Lajos beosztásának megnevezése kissé bizonytalan, hiszen a minisztertanács 1919. november 9-i ülésén a 16. napirendi pontban – Neményi Imre helyére – államtitkári címmel ruházták fel. (MNL OL K 27. <https://www.elevertar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=d5bf26c5-6e84-461e-8f39-fd448a7c7084>)

⁶⁶⁰ Kunfi Zsigmond e kockázatbecslésével korántsem volt egyedül. „Vagy sikerül, vagy lógunk” – mondta Varga Jenő Garami Ernőnek akkoriban. (Idézi Hatos: Rosszfiúk, 124.)

⁶⁶¹ Kunfi Zsigmond már régen, a Társadalomtudományi Társaságból és a Martinovics szabadkőműves páholyból ismerte Gönczi Jenőt. (Köves–Erényi: Kunfi, 122.; A szabadkőművesség bűnei, 110., 192.)

⁶⁶² RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 55. (Kiemelések tőlem – D. P.)

nagy részben végrehajtotta a polgárságnak, mint osztálynak a lefegyverzését, amennyiben igyekezett kicsavarni a polgári osztály kezéből a hadsereget és a fegyveres erő minden intézményét. ... Az én megítélésem szerint ezt a történelmi funkciót töltötte be az októberi forradalom óta eltelt fél esztendő”.⁶⁶³ Tegyük hozzá: felfogása szerint a „szellemi fronton”, a KN-ben is.

Ebben aligha számíthatott polgári beállítottságú helyettes államtitkáira, így Imre Sándorra sem. A miniszter személyi kérdésekkel kapcsolatos bejelentésére *Imre Sándor* azt válaszolta, hogy „az intézkedést megérti, mert ő valóban *nem tudja a személyi ügyeket más szempontból nézni, mint abból, hogy az illető becsületes ember és jó tanár-e, s való-e az illető helyre*”.⁶⁶⁴

Kérdésekben Kunfi Zsigmondnak sem maradt nagy mozgástere. Pártja s annak helyi szervezetei és a pedagógus szakszervezet részéről komoly nyomás nehezedett rá. Imre Sándor hagyatékában is fennmaradt néhány levél melyekben követelték, hogy „a reakció képviselőit és szítóit haladéktalanul távolítsa el az iskolából” és egyes szociáldemokraták tanfelügyelői, igazgatói stb. állásokba való kinevezését javasolták.⁶⁶⁵ Amint a „Népkultúrában” megfogalmazták: „A szociális eszméktől áthatott tanítót csak szociális érzelmű, gondolkodású egyén vezetheti, irányíthatja”.⁶⁶⁶

E a folyamatban Imre Sándor mozgástere fokozatosan szűkült. Nap, mint nap érzékelte háttérbeszorulását.⁶⁶⁷ Reformtervei helyett a VAOSZ Reformbizottsága és a szociáldemokrata szakszervezet javaslatai érvényesültek. A szociáldemokrata tanítói szakszervezet programjában a nyolcosztályos népiskola, az általános államosítás, és a hitoktatás iskolákból a templomokba száműzése is szerepelt.⁶⁶⁸ Az idő előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált: a minisztériumban az ő befolyásuk érvényesül.

Márpedig ez több ponton is eltért Imre Sándor reformterveitől. Igaz, 1912-ben ő is a kötelező nyolcosztályos iskoláztatás, az alanyi jogon engedélyezendő egyházi iskolák államsegélyének megvonása (s az anyagi eszközök hiánya miatt idővel, fokozatosan bekövetkező az államosítás) és az iskolákon kívül, az egyházakban történő hitoktatás mellett kötelezte el magát,⁶⁶⁹ de ezeket, csak hosszabb távon és méltányos eszközökkel tartotta megvalósíthatónak (s ahogy a fentiekben utaltunk rá, álláspontja utóbb változott is valamelyest).

„E gondolat kifejezésekor [1912-ben] két olyan körülmény irányított, amelyek azóta megváltoztak: itt voltak az úgynevezett nemzetiségi egyházak, nekem pedig minden kormányzati tapasztalatom hiányzott, s csupán elvi alapon okoskodtam.”⁶⁷⁰ Igaz, hogy az elv megvalósításának nehézségeit így is láttam, s azokra utaltam is. ... *Ma a helyzet más: nemzetiségeink nincsenek többé*

⁶⁶³ Idézi Hatos: Rosszfiúk, 58. Kunfi álláspontjának későbbi változásáról, hangsúlyeltolódásáról lásd u. ott. 427–428., 437.

⁶⁶⁴ RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvében. 6–7.

⁶⁶⁵ Lásd pl. RL C/39. 22. a. cs. 1297–1298, 1301–1302.

⁶⁶⁶ Dömötör Károly: A tanfelügyelők ügye. *Népkultúra*, I. évf. 2. sz. 2. Ennek következményeiről lásd pl. Fináczy: Négy hónap, 95.)

⁶⁶⁷ Benedek Marcell így emlékezett erre: „Imre Sándor megmaradt, de szerepe nagyon csökkent”. (Benedek: Naplóm, 297.)

⁶⁶⁸ A szocialista tanítók nagygyűlése. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 49. sz. 4–5.; Új Korszak, VII. évf. 16–17. sz. 2–4.

⁶⁶⁹ Részben hasonló javaslattal élt 1918-ban mestere, Schneller István a kolozsvári egyetem kísérleti gyakorlógimnáziumának szánt tervezetében. A felekezeti vallásoktatás az alsóközépközpiskolával zárult volna, s a felső középiskolában – az állam felekezeten kívüli jellegének megfelelően – a vallástörténettel kapcsolatos ismereteket a történelemtanár adta volna elő. (Ravasz: Schneller és Imre, 387.)

⁶⁷⁰ Imre Sándor e gondolatmenetével korántsem állt egyedül. Neményi Imre államtitkár – még Csanád-megyei tanfelügyelőként – 1895-ben kifejtette: „azé az ország, akié az iskola, és ha az iskola a felekezeteké és nemzetiségieké, akkor az ország is a felekezeteké és nemzetiségieké. Márpedig ez az ország csak a magyar nemzeté lehet teljes egészében, ... csak arra lehet törekednünk, hogy az iskola is az államé legyen”. (Idézi Horváth: Magyar századforduló, 66.)

nagy számmal és hivatali működésem közben megerősödött ugyan az elvi álláspontom, de leküzdhetetlenül nagynak ismertem meg a gyakorlati nehézségeket, így ma nem azt mondom, hogy az állam ne segítse a felekezetek iskoláit, hanem csak azt, hogy az egyetemes nemzeti művelődéspolitikai nézőpontjából vegye számba segély indokoltsága tekintetében az államsegélyes iskolákat. ... 1918/19 telén... a felekezeti iskolázás megbolygatását minden alkalommal elleneztem” – emlékezett Imre Sándor 1922 novemberében.⁶⁷¹

A nyolcosztályos népiskola létrehozása a polgári iskola létét fenyegette. Imre Sándor az Országos Polgáriskolai Egyesület korábbi elnökeként, a polgári iskolai tanárképző intézet tanáraként/igazgatójaként ezen iskolafaj pedagógusainak – akkoriban beadványok, tervezetek sorában megnyilvánuló – érdekeit képviselve úgy vélte, hogy a polgári iskolát kellene a négyosztályos népiskola fölé emelni, négyosztályos „nemzeti középiskolaként”, melyre ennek V–VIII. osztályai épülhetnének a felső középiskolák egy gyakorlati irányultságú változataként.⁶⁷²

1918 novemberétől folyamatosan érkeztek a VKM-be a létükben fenyegetett polgári iskolák tantestületeinek, tanári szervezeteinek a beadványai melyben iskolatípusuk megőrzése, 7–8 osztályossá fejlesztése, ezzel a polgári iskola felső tagozatának megszervezése mellett érveltek.⁶⁷³ Minisztériumi vezetőként Imre Sándor több ilyen kezdeményezést felkarolt: közgazdasági és mezőgazdasági középfokú iskolaként való továbbfejlesztésüket kezdeményezte a társmínisztériumoknál, s a fővárosnál.⁶⁷⁴ A népiskolai keretből, s a tanfelügyelőségek hatásköréből ki kívánta emelni a polgári iskolákat, (s a tanítóképzőkéhez hasonló) külön ellenőrző-irányító szervezet létrehozását tervezte a számukra. Ám akkoriban ebben is magára maradt, ami korántsem volt véletlen.

1923 júliusában Imre Sándor keserűen emlékezett erre: „A polgáriskolát Kunfi és Somogyi el akarta törölni, jobban mondva a szervezett nyolcosztályú népiskolába beolvasztották volna, ha ez a tervük megvalósul.⁶⁷⁵ *Nekem határozottan az volt a véleményem, hogy a tankötelezettséget nyolcévessé kell tenni, de az az idő erre nem alkalmas, mert hiába mondanák ki, végrehajtani nem lehet, hiszen a hatéves népiskola sincs benépesítve, s jó, ha négy osztályt jár a lakosság nagyobbik fele. ... Ha nyolcéves lesz a tankötelezettség, abból négy év elemi iskola, négy év polgáriskola legyen, de ez a gondolatom csak a köznevelés egyetemes újjászervezése esetén valósulhat[ott volna meg].*

A tanítói szakszervezet uralkodott már akkor, s abban természetesen az elemi iskolai tanítók és pedig a fővárosiak voltak többségben. Ezeknek a nyolcosztályú népiskola [s a vele járó] rang és javadalom volt a legfontosabb. A fővárosi polgáriskolai tanárok is úgy látták, hogy ez a két szempont rájuk nézve sem teszi a szocialista tervet egészen elvetendővé, s amint személyi érde-

⁶⁷¹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 117–118. (Kiemelés tőlem – D. P.) Nézetei bizonyos tekintetben közeledhettek Sebestyén Jenő református vallásánarrához, aki 1918. március 23-án a Budapesti Hírlap vezető cikkében óvott az iskolák generális államosításától, mert „az iskolák államosításával karöltve jár a tanításnak a szabadgondolkodáshoz és a radikalizmushoz való csatlakozása”, s mert az kikapcsolja az iskolák közötti versenyt. Úgy vélte, hogy az államra veszedelmes iskolákat föltétlenül államosítani kell, „amely azonban nem az, csak hadd dolgozzék tovább”. (Sebestyén Jenő: Az iskola államosítása. *Budapesti Hírlap*, XXXVIII. évf. 70. sz. 1918. március 23. 1.) Az Országos Katolikus Tanáregyesület 1918 végén/1919 elején a miniszterhez intézett felterjesztésében leszögezte: „a magyar közoktatásnak a vallásos meggyőződés, a tisztult nemzeti öntudat, a demokratikus szabadság és az emberi szolidaritás alapján kell felépülnie, mert csak az nevelhet egészséges, tiszta, fejlődésre képes nemzedéket”. (RL C/39. 25. cs. 393.)

⁶⁷² S. Heksch: Imre, 85. és 91–95.

⁶⁷³ RL C/39. 22/a. cs. 144–155. és 218–219.; Nagy Péter Tibor: *Oktatás-történet, szociológia*. Iskolakultúra-könyvek 44., Veszprém, 2012, 90–91.

⁶⁷⁴ RL C/39. 22/a. cs. 157–165.; A Tanácsköztársaság alatt a vidéki nyolcosztályos népiskolák felső tagozatával kapcsolatban születtett hasonló kezdeményezés, melyről szóló cikket Imre Sándor megőrizte. (B. B.: A földművesoktatás Magyarországon. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 4.; RL C/39. XLVII. k.)

⁶⁷⁵ Ezt fejezte ki, hogy a Tanácsköztársaság alatt a KN polgári iskolai ügyosztályát említve „eddig polgári iskoláról”, majd „a volt középfokú oktatásról” beszéltek. (Imre: *Népoktatás*, 622.)

keiket biztosítva vélték, erősen megoszlottak iskolaszervezeti programjukban. Anélkül, hogy nekem előre szóltak volna, tisztelegni jártak Somogyinál. Ez egyenesen megmondta nekik, hogy polgáriskola nem lesz, s a tanárainak külön érdekeit nem ismeri el”.⁶⁷⁶

Hónapokkal korábban, 1918 októberében a szociáldemokrata tanítói szakszervezet rövid idő alatt olyannyira megnőtt befolyásáról még mit sem sejtő Imre Sándor, a polgári iskolákkal kapcsolatos terveihez kapcsolódva – az akkor még a részben általa igazgatott állami tanár(nő)képző intézetek – főiskolákká szervezését is kezdeményezte Neményi Imre államtitkáránál. Ezt október végén-november elején – helyettes államtitkári kinevezése előtt – sikerült elérnie (bár az erről szóló 204064/1918. VI. a. számú rendeletet csak november 11-én/december 6-án adták ki).⁶⁷⁷ A főiskolává fejlesztés – a pedagógiai, módszertani szempontból az egyetemeknél fejlettebb – polgári iskolai tanár(nő)képzés magasabb színvonalra emelését, szakcsoportjai számának növelését, oktatói létszámának, státuszának és a velük szemben támasztott szakmai-tudományos követelményeknek emelését is maga után vonta volna, ha megvalósul akkoriban.⁶⁷⁸

Különös helyzet alakult ki ezáltal: Imre Sándor továbbra is családotul a Pedagógium igazgatói lakásában lakott, hiszen a Juhász Nagy Sándorral kötött megállapodása alapján az igazgató helyét betöltetlenül tartották, s az iskolát formálisan helyettes igazgató irányította. Koch Ferenc igazgatóhelyettes az Erzsébet Nőiskola igazgatónőjével Berta Ilonával együtt 1919. március 1-jén nyújtotta be a közoktatásügyi miniszternek a főiskolák szervezeti, tanulmányi és fegyelmi szabályzatára vonatkozó javaslatot, mely nyilvánvalóan a területet akkor már/még felügyelő Imre Sándor h. államtitkár tényleges/elvi irányításával készülhetett el.

Az átalakítást és a polgári iskolák legitimitását erősítendő, a beadványt kísérő – vélhetően Imre Sándor részvétele nélkül készült – levélben hangsúlyozták, hogy intézeteik képviselik „*egyedül Magyarországon a tanárképzés egyetlen racionális alakját szemben a középiskolai tanárképzés mai kaotikus rendszertelenségével*”.⁶⁷⁹ Hangsúlyozták, hogy a tanévek és szakcsoportok számának növelése „*összefügg a gyakorlatiassá lett világnézettel, melyet korunknak diadalra jutott szociális és demokratikus irányzata követel*”.⁶⁸⁰ Hiszen „a polgáriskola a múltban a proletáriátus felé hanyatló középosztály és a felfelé törekvő szegényebb néprétegek iskolája volt, amelyben a reakciónak talaja sohasem volt. Ez volt az egyedüli iskola, melyben a természettudományi tárgyak túlsúlyban voltak, s amely a proletariátust az osztályharchoz szükséges szellemi fegyverekkel

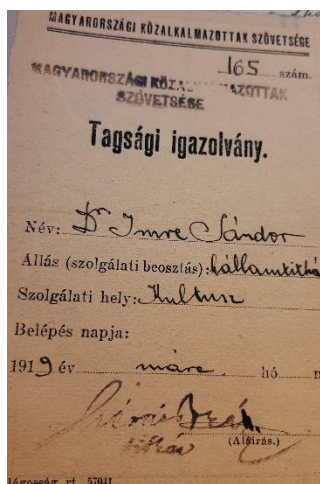
⁶⁷⁶ RL. C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 28/a. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁶⁷⁷ RL. C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről. 26.; RL C/39. 22. cs. 13. és 75. Feljegyzései szerint akkoriban többször tárgyalt erről a miniszterrel és a politikai államtitkárral, s a státuszrendezéshez stb. 8670–1919./VI. a. sz. alatti átiratban a PM hozzájárulását kérte Imre Sándor. (22. a. cs. 1194., 1195/1–3., 1249–1251.) A közvéleményt erről 1918. december 6-i dátummal a Hivatalos Közlöny 1919. 1–2. számának 6. oldalán tájékoztatták január 9-én.

⁶⁷⁸ „A minisztertanács 1918. november 23-i ülésén határozatot hozott a budapesti áll. Polgári iskolai Tanítóképző Intézetnek és a budapesti Áll. Erzsébet Nőiskola Polgári iskolai Tanítónőképző Intézetnek Polgári iskolai Tanárképző Főiskola címmel főiskolákká való átminősítéséről. A minisztérium a rendelettel kapcsolatban felkérte a polgári iskolai tanítóképzővel rendelkező egyházi hatóságokat, hogy képzőiket mielőbb szervezzék át úgy, hogy a főiskolai jelleg azokra is kiterjeszhető legyen” – írta Bellér Béla. (Bellér Béla: Az 1918/19-es forradalmak, 188–189.) A polgári iskolai tanárképzés professzionalizációjáról, intézményesülésének fázisairól lásd Ladányi Andor: *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. Felsőoktatástörténeti kiadványok. 1. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1969, 141–147.; Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979, 159–228.; Fizel: *A magyar*, 2018.

⁶⁷⁹ Ez volt Imre Sándor véleménye is. Helyettes államtitkárként Balassa Józseffel tárgyalt egy Középiskolai Tanárképző Főiskola létrehozásáról az egyetem bölcsészkarával munkakapcsolatban, az Eötvös József Collegiumot is ide kapcsolva. Imre: *A középiskola gyökere*, 2. Garai Imre: *A tanári elítkezés műhelye. A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014, 128.; Lásd ehhez Simon: *A polgári*, 178–181.; Ladányi: *A magyar felsőoktatás*, 22–23.; Dombi: Imre, In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 90–99.

⁶⁸⁰ Imre mestere Schneller István már 1905-ben „kiemelte a demokrácia eszméjének és a szociális eszmények az iskolai szervezettel való összefüggését” – írta Ravasz János. (Ravasz: Schneller és Imre, 377–378.)

látta el.⁶⁸¹ *A jövő polgáriskolója, formálódjék bármilyen típusú az iskolafaj, szintén csak a demokrácia iskolája lehet, mely a meglévő középfokú intézetek közül egyedül fogja azonnal és teljes biztonsággal belevinni az életbe az új Magyarország erkölcsi igazságait és szociális törekvéseit*.⁶⁸²

S bár a kísérőlevélben az intézetek igazgatói – a KM szociáldemokrata vezetőinek meggyőzése érdekében – komoly gesztusokat tettek, ez a legkevésbé sem hatotta meg a címzetteket, akik továbbra is a nyolcosztályos népiskola programját, s abba a polgári iskolák beolvasztásának tervét támogatták. Márpedig *egy megszűnésre szánt iskolatípus számára külön pedagógusképzés sem szükséges*, így a beadott szervezeti és működési szabályzat akkoriban – a területet közvetlenül felügyelő – Imre Sándor támogatásával sem számíthatott semmiféle jóváhagyásra.⁶⁸³ Bár 1919. február 28-án, egy nála járt polgári iskolai

tanári küldöttségnek Kunfi Zsigmond miniszter ígéretet tett rá, akkor nem valósulhatott meg a külön polgári iskolai tanfelügyelőség/főigazgatóság ügye sem.⁶⁸⁴

Imre Sándor valamennyi a KM-ben elé került kérdésben legjobb szakmai meggyőződésének megfelelően, foglalt állást, s ezt Kunfi Zsigmonddal és Somogyi Bélával írásban, szóban tudatta is. Nyíltságával, következetességével utóbbiak emberi megbecsülését váltotta ki. Ám az is nyilvánvalóvá vált a számukra, hogy Imre Sándor a pártsemleges iskolák eszméje, s a fokozatos és méltányos államosítás képviselőjeként, a polgári iskolák favorizálójaként nemcsak a személyi kérdésekben, hanem az ifjúság szervezkedéséről szóló kérdésekben is lényegesen másra törekszik, mint amit ők – az iskolák, a pedagógusok világnézeti átformálása, forradalmasítása, a szociáldemokrata párt befolyásának növelése érdekében – szükségesnek vélték.

Ehhez járultak még Imre Sándornak és titkárának (Mártonffy Károlynak), valamint Tóth Lajos helyettes államtitkárnak demonstratív szimbolikus gesztusai. Bár a minisztérium tisztviselői kara

⁶⁸¹ A kísérőlevélben osztályharcra utaló mondat semmiképp sem Imre Sándortól származik. Ugyanakkor a benyújtott szabályzat több pontján érezhető Imre Sándor álláspontjának, s az igazgatók érdekeinek érvényesítése. A javaslat szerint négy képzési évre emelendő főiskolát a főiskola tanárai közül háromévenként választott rektor irányította volna (15. §), ám az első rektor megválasztására, csak a hivatalban lévő igazgató mandátumának lejártakor került volna sor. (Átmeneti intézkedések 1. pont.) A hallgatók szervezkedésére vonatkozó 139–141. §-ok kétségtelenül az ő elveit tükrözik. „A főiskolai hallgatók önmaguk készítette, de a Közoktatásügyi Minisztertől jóváhagyott alapszabályzat alapján, szabadon alakíthatnak közművelődési, jótékonyági, vagy egyéb társadalmi célokra egyesületeket. Ezek keretén kívül azonban nem gyakorolhatnak testületeket megillető működést, sem a tanulmányi és fegyelmi szabályzatban körülírt jogokon kívül más jogokat nem igényelhetnek. A főiskola keretén kívülálló egyesületeknek pedig csak a rektor engedélyével lehetnek tagjai. A főiskolai egyesületnek más, mint a főiskola hallgatója rendes tagja nem lehet. A hallgatók körében alakult egyesületek a rektor és a tanári kar felügyelete alatt állnak. A tanári testület a felügyeletet rendszerint az erre a célra kiküldött állandó tanárkari biztos útján gyakorolja”. (RL C/39. 22. cs. 13., 16., 24., 57. és 62.) Imre Sándor 1923-as visszaemlékezése szerint éppen a háromévenkénti rektorválasztásra vonatkozó pont miatt akadályozta a későbbekben „a tervezet egyik főharcosa” az időközben igazgatóvá vált Gyulai Ágost sokáig az új szabályzat elfogadását. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 77.)

⁶⁸² RL C/39. 22. cs. 14. és 16. (Kiemelések az eredeti dokumentumban – D. P.) Kunfi Zsigmond ebből csak annyit volt hajlandó elismerni, hogy a polgári iskola volt „a legkevésbé reakciós iskola”. (Idézi Simon: A polgári iskolai, 97. Lásd ehhez Simon: A polgári, 178–184.; Horánszky Nándor: *Erkölcsei rend és szakmaiság a tantervekben. Tantervtörténeti tanulmányok*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1999, 165–186.; Fizel: A magyar, 88–89.)

⁶⁸³ A képzési idő maradt három év, a vezetőt továbbra is igazgatónak hívták. Kmetykó János pedagógiumi tanár 1920. július 18-án, a testnevelési tanító- és tanárképzésre vonatkozó javaslatában újra javasolta Imre Sándor államtitkárnak a képzési idő négy évre emelését is. (RL C/39. 27. cs.) Erre 1928-ig vámiuk kellett. (Huszi: Klebelsberg, 228–235.; Simon: A polgári, 189–198.; T. Kiss Tamás: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrárt szervező munkássága*. MMI – Mikszáth Kiadó, 1998, 99–102.; Ladányi: A magyar, 33.; Fizel: A magyar, 91–94.)

⁶⁸⁴ RL C/39. 27. cs. 253. Földes Gábornak 1919. I. 28-án – az éppen betegeskedő – Imre Sándorhoz írt levelében.

1919. február 13-án belépett a már nem pártsemleges Közalkalmazottak Szövetségébe,⁶⁸⁵ ők március 25-ig nem írták alá a belépési nyilatkozatot. Akkor, kényszer hatására megtették.⁶⁸⁶ Mindennek következtében 1919 márciusára a KM-ben Imre Sándor körül megfagyott a levegő. Véleményét – ha egyáltalán kikérték – sorozatosan figyelmen kívül hagyták, s egyre több fontos ügyből egyszerűen kihagyták.

„Számomra a proletárdiktatúra nem március 21-én kezdődött, amikor kikiáltották, nem is március 29-én, amikor rendelkezési állományba helyeztek, hanem Kunfi miniszterre levésekor, vagy még korábban, Lovászy távozása után, s Juhász Nagy Sándor távolléte alatt. [1918. december második felében – D. P.] Ekkor Gönczi Jenő – minden fék nélkül – készítette már elő a VKM vörös korszakát, jósolta, jelezte, üdvözölte a »balratolódást« és ezzel ezt határozottan elő is segítette. Mikor pedig látta (Rácz Gyulának panaszolta is), hogy én nem vörösödöm, érthető, hogy levette rólam a kezét, átadott sorsomnak. Ez a sors abban állott, hogy nemcsak a minisztériumon kívül folyó reformügyi tárgyalásokról nem szólt nekem semmit, hanem a reformügyi ügyosztály dolgairól sem. S mikor aztán Kunfi államtitkárrá tette, jóformán semmi tudomásom sem volt semmiről” – emlékezett Imre Sándor 1923 júliusában.

Ezt érzékelve Imre Somogyi Béla államtitkárnak fel is vetette: „nem látom értelmét további hivataloskodásomnak, semmi érdemleges dolgom nincs, amit most végzek bármelyik tisztviselő elvégezheti. Azt felelte: »Valóban, ha a miniszter úr bizalmát nem bírja Kolléga Úr, nem lesz más hátra, mint hogy kicseréljük«. Vártam a kicserélést, de akkor már nagyon zavaros volt minden, s jött március 21.”⁶⁸⁷

„Gondolom nyilvánvaló, hogy *nem Kunfi bizalma tartott a helyemen, s nem volt »mellette« »bizalmi állásom«*.⁶⁸⁸ De hát akkor miért maradtam ott, miért nem mentem el még a proletárdiktatúra kikiáltásakor⁶⁸⁹ sem? ... *Azért maradtam ott, jóllehet láttam, hogy útban vagyok, mert véglegesen kinevezett tisztviselőnek tekintettem magamat. Álláspontom a teljes tárgyiasságra való törekvés volt, s így nem akartam politikai tekintetben még azzal sem állást foglalni, hogy otthagyjam a szocialista minisztert.* Végiggondoltam önkéntes távozásom várható következményeit, s magamra és a szolgált ügyre nézve sokkal jobbnak tartottam, ha megvárom, hogy ők távolítsanak el. De e felfogásom ellenére is voltak olyan napjaim, mégpedig sűrűn, hogy szerettem volna azonnal

⁶⁸⁵ A Közalkalmazottak Szövetsége 1919. január 22-én – tagjaival együtt – belépett a szociáldemokrata tanítói szakszervezetbe. (A Magyarországi Közalkalmazottak Szövetsége. *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 4.) A tisztviselői kar akkori magatartásáról lásd pl. Hatos: Rosszfiúk, 159. és 164.

⁶⁸⁶ Erre politikai és gazdasági kényszerek hatására került sor: a megfelelő tagkönyv nélkül ellehetetlenült az élelmszerek beszerzése. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 81.)

⁶⁸⁷ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 57. E beszélgetés során Somogyi Béla sem sejtette, hogy hamarabb fogja ő elhagyni a minisztériumot, mint a helyettes államtitkár. Márpedig így történt. A Tanácsköztársaság, a proletárdiktatúra kikiáltásával Somogyi nem értett egyet, ezért a Közoktatásügyi Népbiztosságban már nem vállalt szerepet. 1919. március 22-én visszatért a Népszava szerkesztőségébe, így formálisan az oktatásirányításból egy héttel Imre Sándor előtt távozott.

⁶⁸⁸ Vö.: Egy tanár: Kunfi, 2.; Kunfi és Jászi barátja, 4.

⁶⁸⁹ Megvalósítóinak gondolkodását megvilágítja Rudas László egykorú fejtegetése: „A proletárdiktatúra kimondása abból az elméleti megfontolásból is fakadt, amelyet a kommunisták a proletáriátusnak az államhoz való viszonyáról vallottak. Az államot erőszakszervezetnek, a burzsoázia osztályszervevényének, tehát osztályállamnak vallották... Ha tehát a burzsoá rendet proletár társadalmi renddel akarom felváltani, akkor mindenekelőtt a burzsoázia leghatalmasabb ellenállási szervét, az államot kell az útból félrehárítanom”. (Rudas László: Lényeg és forma. *Internacionálé*, I. évf. 6–7. sz. 1–6. A Tanácsköztársaság bázisával kapcsolatban lásd pl. Paksa Rudolf: A rendszer támogatottsága: az együttműködés és az ellenállás formái. In: Ligeti–Vörös szerk. „...minden édenek neve, 235–265.)

távozni. A főtárgyaláson [az Imre Sándor által kezdeményezett 1920. évi rágalalmazási sajtóperben, melyről az alábbiakban még szó lesz] Raffay Sándor evangélikus püspök⁶⁹⁰ egyenesen magának tulajdonította, hogy helyemen maradtam, s valóban nagy része is volt benne, mert egyenesen kötelességemnek mondta” – írta Imre Sándor,⁶⁹¹ az utóbb ellene megfogalmazódó alaptalan vádak ellenére helyesnek tartva korábbi döntését.

Így 1919. március 29-ig a helyén maradt – a Tanácsköztársaság⁶⁹² kikiáltása és a Közoktatásügyi Népbiztossággá átalakult minisztérium új vezetőinek kinevezése mellett is – bár ajtajáról már a tábláját is levették, s csak a KM idején elkezdett iratokkal kapcsolatban akadtak még adminisztratív teendői. Akkor hívták őt Tóth Lajossal együtt az elnöki ügyosztályra s közölték velük, hogy a népbiztos rendelkezési állományba helyezte őket, azzal, hogy egyelőre még kapják fizetésüket.⁶⁹³

Imre Sándor kérdésére, miért nem helyezik vissza a főiskola számára fenntartott igazgató székébe inkább,⁶⁹⁴ Kunfi Zsigmond közölte, hogy ez a szándéka, de egyelőre a kommunisták ellenzése miatt azt nem teheti meg. Mire Imre Sándor felvetette, hogy nem lenne-e célszerűbb, ha ő a Pedagógium élén sem exponálná magát ebben az időszakban?⁶⁹⁵ A népbiztos azt válaszolta, hogy – bár neki ez politikailag kellemesebb lenne –, de a gyorsan változó körülményekre tekintettel ennek Imre Sándorra nézve súlyos következményei lennének, ezért ezt nem tanácsolja.⁶⁹⁶ Arra is utalt, hogy tudja: Imre Sándor a „most következő eseményekkel aligha tudna egyetérteni”. Mégis igazgatói szolgálatban maradását proponálta, ami az akkori körülmények között nem lehetett más, minthogy a politikai-pedagógiai nézeteit tekintve más úton járó egykori egyetemi társát – szakértelmét, egyenességét és következetességét méltányolva – nem kívánta egzisztenciálisan lehetetlen helyzetbe hozni.⁶⁹⁷

⁶⁹⁰ Raffay Sándor (1866–1947) taktikájához a forradalmakkal kapcsolatban lásd pl. Mirák Katalin: A jéghegy csúcsai – evangélikus püspökök és a Tanácsköztársaság. In: Fejérdy András szerk. A Tanácsköztársaság..., 141–154. Róla: Borbándi: Magyar, 360–361.)

⁶⁹¹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 57. (Kiemelések tőlem – D. P.) és uo. az 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 13. Az említett, 1919 utolsó hónapjaiban indult, ellene folytatott sajtótámadások hamis állításai, rágalmai miatti sajtóperről az alábbiakban még szó lesz.

⁶⁹² Lásd ehhez pl. Pók Attila: *A Tanácsköztársaság helye a 20. századi magyar történelemben*. In: Ligeti Dávid – Vörös Boldizsár: „...minden édenek neve, 43–52.; Ujváry Gábor: *Kultúra és terror. A kommün kulturális politikája*. In: Ligeti-Vörös szerk. „...minden édenek neve, 53–69.

⁶⁹³ Akkorra alakult ki a Közoktatásügyi Népbiztosság struktúrája, vezetői kara, s ezért váltak meg a KM egy sor régi vezetőjétől, munkatársától. „[R]endelkezési állományba helyezték a két helyettes államtitkárt és négy miniszteri tanácsost, megváltoztatták az ügyosztályok addigi beosztását és ügykörét”. „Az ügyek intézéséhez hozzászokott tisztviselőket nemcsak a vezető állásokból tolták félre, hanem általában teljesen alárendelt szerepre juttatták... Érdemleges ügykört nem kapott a régiak közül senki, csupán Kunfi miniszterkori adminisztratív államtitkára”. (Imre: *Népköztetés*. 621. és 623.). *Gévay-Wolff Nándor* (1874–1943 miniszteri tanácsos, majd helyettes államtitkár). Imre Sándorhoz írt 1919. április 5-i levelében olvashatjuk: „igazán fájdalmasan érintett, körünkből történő váratlan távozásod. Sokszor tapasztalt lekötözö szívességed, jóindulatod bennem – úgy, mint sok kartársamban – a ragaszkodó tisztelet őszinte érzését fakasztották”. (RL C/39. Levelezés.) Mint az alábbiakban szó lesz róla: néhány év elteltével Gévay-Wolff nem sok jelét mutatta az Imre Sándor személyéhez való ragaszkodásnak.

⁶⁹⁴ Imre Sándor 1919. október 7-én, az őt ért sajtótámadásban foglalt vádak tisztázása érdekében önmaga ellen kért igazolási eljárás során [melyről a későbbiekben még szó lesz], a Huszár Károly miniszter vezette ad hoc bizottság előtt nyilatkozott erről. „Igazgatói állásának fenntartását [1918 novemberében] ő kérte, mert nem tudta, hogyan alakul majd a politikai helyzet, azt azonban nagyon jól tudta, hogy őt egyik szélsőséges irány sem nézi majd jó szemmel, mivel saját legjellemzőbb tulajdonságának az objektivitásra való törekvést ismeri”. (RL C/39. 14–15. cs. az igazoló bizottság jegyzőkönyvében. 3.)

⁶⁹⁵ Az Új Lap 1919. december 14-i számában erről ezt írták: „Egyik laptársunk... jónak látta, hogy védelmébe vegye [Imre Sándort], de más mentséget nem talált a számára, minthogy tusakodott magával, amikor a kommunista megbízatások elvállalásáról volt szó. Nem vonjuk kétségbe! De mivel a tusakodás vége mégiscsak az volt, hogy vállalta, a védekezés nagyon gyöngye. Az embert végre is a tetteiből és nem lelkiismeretének meg nem nyilvánuló háborgásaiból ismerik meg”. (Ki a szabadkőművesekkel, 3.)

⁶⁹⁶ RL C/39. 14–15. cs. az 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 7.

⁶⁹⁷ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 73–74. Az Új Lap 1919. december 11-i számában Imre Sándor visszahelyezéséről ezt olvashatjuk: „Kunfi teljes bizalma tette őt a Pedagógium élére (a hazafias képviselőket nyugdíjba vagy szolgálaton

Mindazonáltal a kinevezéssel egy ideig várnia kellett. A semmittevésre kényszerített, s családja egzisztenciájáért aggódó Imre Sándor egy hét múlva, (április 5-én vagy 6-án) levélben kérdezte Kunfi Zsigmondtól: „kapok-e határozott kinevezést, vagy szavait tekintsem annak”? A válasz egy hét múlva érkezett. 1919. április 14-én – a népbiztos ígéretének megfelelően – Imre Sándort a Pedagógium igazgatói állásába visszahelyezték.

kívüli helyzetbe kényszerítették bele!), mely olyan fontos pozíció volt, hiszen az egész bolsevik-kommunista propaganda a tanárok és tanítók kiképzésén nyugodott”. (Egy tanár a sok közül: Levél, 4.)

V. ISMÉT A PEDAGÓGIUM ÉLÉN A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS A PEIDL-KORMÁNY IDEJÉN

(1919. április 14. – augusztus 6.)

1. Igazgatói, tanári tevékenysége a Pedagógium és a polgári iskolai tanítónőképzők védelmében

Imre Sándor visszatérését a Pedagógiumba az újonnan felvett, és a hadi szolgálatból leszerelt hallgatók egy része tartózkodóan, sőt ellenségesen fogadta.⁶⁹⁸ Mint utóbb kiderült, ennek oka – a diktatúra első időszakának általános légköre mellett – Imre Sándor egy 1919. március 22-i, a főiskolán tartott beszéde volt.⁶⁹⁹ Tanártársai és az ifjúsági elnök kérték, hogy a diktatúra kikiáltása nyomán a diákok között kiéleződött éles vita, konfliktus kívánatos mederben tartása érdekében segítsen eligazodniuk az új helyzetben. Munkaideje lejártával hazatérve, Imre Sándor felszólalt a diákok és tanárok közös gyűlésén, melyen – 1922. évi visszaemlékezése szerint – azért, hogy „megnyugtassa és a behódolástól megmentse őket”, kifejtette:

„[N]ekünk, akik nem ismerjük jól a körülményeket, a magunk dolgát végezve várnunk kell, hogy a hatalmat birtokba vevők végrehajtsák, amit magukra vállaltak – az ország megtartását. Ezután áttértem arra, hogy vajon a változások nem döntötték-e meg, amit eddig tanítottam nekik: lehet-e még most is vezető gondolatunk a nemzetnevelés? A gúnyosan vigyorgó elsőéves zsidó-fiúkhoz fordulva *nyomatékosan ismétetem, hogy beláthatatlan ideig a nemzet gondolata lesz a nevelői gondolkodás középpontja*. Ezért a beszédért haragudtak meg rám és néztek le az új korszak hívei, s akartak eltávolítani⁷⁰⁰ újra átvett állásomból, mert »még most is nemzetről és hazáról« mertem beszélni. Talán ez volt az egyik oka annak is, hogy a kommunisták nem akartak az igazgatóságba visszaengedni”.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ Az 1919. október 7-i minisztériumi vizsgálat során felolvasta „az ellene szóló feljelentés hiteles szövegét, amelyből látszik, hogy benne az internacionális szellem terjedésének akadályát látták, ezért tartottak már előre igazgatói működésétől”. (RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 8.)

⁶⁹⁹ „Gyötrelemek élnek bennünk jelenleg. Csillapítsuk ezt le, adja a jó Isten a jövőre, a jövő nemzedék nevelésére való készülés munkájával! Ezzel fejezte be... beszédét Imre Sándor államtitkár, még mindig a mi Nagytanárunk a Pedagógium dísztermében III. 22-én. Kiindulásában azt hallottuk, hogy csakis ez az egyedüli út, amelyen az antant-imperializmusnak ellenünk való eltipró törekvéseivel szemben védekezhetünk. Lehetnek, vannak, kell lenniük különbségeknek, hisz minden ember más, azonban jelenleg nem helyénvaló vitatkozni – erre nincs idő. Ténnyelünk a közvetlen tett. Elsősorban a rendes munka! Becsületes ember csak így érezheti, így láthatja.” – jegyezte le Imre Sándor akkori beszédét egy hallgatója. (RL C/39. 25. cs. 534.)

⁷⁰⁰ Egyikük közölte is Imre Sándorral: „Nekünk vörös emberek kellene”. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 75.) 1919. november 9-én Imre Sándor a nemzetnevelésről szóló előadásában utalt a történetekre. „[M]ikor március 22-én fiatal tanító-emberek előtt elmondtam azt, amit itt mondani fogok, beszédem végén értelmes emberek kérdezték: »Hát ez még mindig hazáról beszél, nem tudja, hogy most már nem arról kell beszélni, hogy most egy nagy nemzetköziség van?« Pedig egész beszédem tartalma az volt, hogy a nemzet és az, amit ők nemzetköziségnek mondanak, nem egymást kizáró két fogalom. Az, hogy ilyen történhetett, hogy tanításra készülő emberek sorából ezek a megjegyzések eredhettek, mutatja, hogy a nemzeti gondolatról, mint a nevelés központi gondolatáról igenis beszélni kell.” (Imre: Mi a nemzetnevelés? 5. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁷⁰¹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 77. (Kiemelés tőlem – D. P.) Később hozzájutott egy igazgatósága elleni határozatot s felterjesztést tartalmazó, ebből az időből származó hallgatói szakszervezeti ülés jegyzőkönyvéhez és az előadásáról készült hallgatói feljegyzésekhez is. (Uo.76.) Lásd ehhez továbbá (RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 8–9.)

A Magyarországi Tanítók Szakszervezete Tanítójelölti Szakosztályának 1919. április 16-i ülésén a titkár előterjesztette a Pedagógium hallgatói egy részének kívánságát, hogy Imre Sándor, akit újra megbíztak a főiskola vezetésével „helyéről eltávolíttassék, mivel személye nem garantálja a szocialista szellemben való gyökeres átalakulást, sőt – eddigi munkássága alapján ítélve – oly eszmekörben mozog, mely ellentétes a mai idők vezérlő gondolataival”. Az ezt követő szavazáson a jelenlévők többsége Imre Sándor eltávolítása ellen foglalt állást, ezért úgy határoztak, hogy elhalasztják a döntést, s hallgatóság egésze elé terjesztik a kérdést, „addig az elintézését felfüggesztik”.⁷⁰²

Ám a kezdeményezők nem nyugodtak bele e döntésbe és a KN-hez fordultak a következő szöveggel: „A Polgáriskolai Tanárképző Főiskola Hallgatói a legerősebben tiltakoznak ezen megbízatás ellen, mert Imre Sándor nem élvezzi a hallgatók a bizalmát. Megbízatása ellenszenvünket elkeseredettséggé változtatta át, és elhatároztuk, hogy az ő vezetése alatt dolgozni nem fogunk, mert nem tudunk, mert személye... nem garantálja a szociális szellemben való oktatásunkat.

Nem bízunk benne, mert az eddigi működését ismerve, az új eszmei körben élő, gondolkodó hallgatóknak egyenes ellensége volt. A főiskola eddigi szelleme a legdurvábban abszolutisztikus volt, a boldogulni akaróknak le kellett vetniük emberei érzésüket, és talpnyaló szolgálói lettek az eddigi rendszer vezetőinek, és így antipatikus érzelmek rombolták le még a hallgatók közötti viszonyt is.

Hogy az »Internacionálé« eszméjétől meggyújtott lelkünk tüzeit egy régi rendet szolgáló vak nacionalista kéz el ne olthassa, hanem azt intenzív égésre kényszerítve, és azt folytonosan izzásban tartsa, hogy munkakedvünket ne semmisítse meg a vezető ember iránti nagy ellenszenv, bizalmatlanság, hogy munkánk a Kommunista társadalom részére hasznot tudjon juttatni, követeljük

- a Polgáriskolai Tanárképző Főiskola vezetése alól Imre Sándort *azonnal* felmenteni,
- a mi meghallgatásunkkal oda egy igazi szocialista vezetőt, ki egyénisége és munkássága révén élvezni fogja bizalmunkat és biztosítani fogja munkánk eredményét, kinevezni, továbbá, hogy
- a főiskola kezelői és tanító személyzetének megváltoztatására, a főiskolának átformálására vonatkozó kérdések elintézése a mi tudtunkkal történjék”.⁷⁰³

Az Imre Sándor előtt akkoriban javarészt rejtett támadások a KN felé folytatódtak, hiszen ő továbbra is a nemzetnevelés szellemében tanított, tevékenykedett tovább. „A nyár folyamán tartott pedagógiai és neveléstörténeti előadásaimban teljesen a régi felfogásomat adtam elő (nemzetnevelés), s az ókori zsidó nevelésről szólva a zsidók céltudatos törekvései meg a magyarság céltalansága és szervezetlensége között szomorú párhuzamot vontam” – emlékezett 1922-ben Imre Sándor.⁷⁰⁴

Nem változtatott korábbi – még a minisztériumban megfogalmazott, a fentiekben idézett – álláspontján: nem értett egyet a KN-nek a hallgatóság megnyerése, és a Vörös Hadsereg feltöltése érdekében tett engedményeivel, így azzal sem, hogy a besorozottnak vizsga nélkül ki kellett adni bizonyítványait/okleveleiket. Bár az erre vonatkozó rendeletek egyértelműek voltak, s az

⁷⁰² Vázlat A Magyarországi Tanítók Szakszervezete Tanítójelölti Szakosztályának 1919. április 16-án tartott üléséről. (RL C/39. 25. cs. 500. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁷⁰³ A beadvány másolata. (RL C/39. 25. cs. 501.)

⁷⁰⁴ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 84.

egyik hallgató apja a KN-ben fel is jelentette ezért Imre Sándort, *ő továbbra sem volt hajlandó a bizonyítványokat vizsga nélkül kiadni.*⁷⁰⁵

Ahogy a későbbi kúriai ítéletben megállapították: *„Imre Sándor volt az, aki a Pedagógium ifjúságát, saját biztonságának veszélyeztetésével, visszatartotta a radikális irányzattól; annak megtiltotta az 1919. május 1-jén rendezett tüntetőfelvonulásban való részvételt, és ezt az ifjúságot hazafias és keresztény gondolkodásra és viselkedésre tanította, s buzdította.”*⁷⁰⁶

Bár a KN Imre Sándort, *a tanárvizsgáló bizottság* alelnökét – megkérdése nélkül – a bizottság *elnökévé nevezte ki* az addigi elnök Szinnyi József helyére⁷⁰⁷ (akit emiatt Imre felkeresett, átadva neki az elnöki tiszteletdíjat, s jelezte számára, hogy ebben neki semmi szerepe sem volt), e funkciójában, s egyebekben sem volt hajlandó tartalmi engedményekre.

Megpróbálta megakadályozni az új kurzus lelkes hívének, az akkoriban történelemből még középiskolai végzettséggel sem rendelkező, Sas Andornak⁷⁰⁸ a kinevezését a főiskolára. Helyette Madzsar Imrét⁷⁰⁹ javasolta. Amikor ez Kármán Tódor⁷¹⁰ támogatása ellenére, a KN-csoportvezető Fogarasi Bélának Sashoz való ragaszkodása miatt – nem sikerült, nem engedte Sas – és az Erzsébet Nőiskolába hasonló módon kinevezett Alkalai Ödönt – részt venni a vizsgáztatásokban. Közölte: csak olyan kérdezhet, aki a tárgyat tanította. Ily módon a hallgatókat sikerült megóvnia az aktuális jelszavak és történelmi klisék számonkérésétől, s attól, hogy olyasmire várjanak választ tőlük, amit nem is tanítottak nekik.⁷¹¹

⁷⁰⁵ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 82–86. Nem hajtotta végre a fővárosi művelődési osztály rendeleteit sem. (Uo. 84.) Lásd ehhez Imre: Népoktatás, 651–652.

⁷⁰⁶ BFLVII. 5. c. 553/1920. B. I. 3394/1921. 61. 4. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁷⁰⁷ Ezért utóbb több lap támadásának volt kitéve. 1919. október 10-én a 8 Órai Újság anonim cikkírója állította, hogy Imre Sándort „Kunfi... különös bizalma jeléül a polgári tanárvizsgáló bizottság elnökévé nevezte ki a tudós Szinnyi József helyére”. (Meg nem cáfoltt, 6.) Majd az Új Lap 1919. december 11-i számában Imre Sándor vizsgabizottsági elnöki kinevezéséről azt állították, hogy „Őt a radikális Károlyi kormány nevezte ki, később teljes bizalmával tüntette ki Imre államtitkár urat a hírhedt Kunfi Zsigmond ügyis, mint szociáldemokrata miniszter, ügyis, mint iskola- és oltárromboló népbiztos. ... Szinnyi József [1857–1943] egyetemi tanárt, a kiváló nyelvészt elmozdította Kunfi a polgári iskolai tanárvizsgáló elnöki székéből, s helyette Imre Sándort nevezte ki. Ehhez a tényhez nem kell kommentár”. (Egy tanár a sok közül: Levél, 4.) Egy hét múlva a lap – anonim cikkben – példálózott azzal, hogy azt a professzort, akit a régi helyére a KN kinevezetett a középiskolai tanárvizsgabizottság élére, az egyetem bölcsészeti kara elmarasztalta. Ezzel szemben Imre Sándor államtitkár lehet és fenntartotta magának az igazgatói állást is. Majd, „amikor látta, hogy ez ilyen simán nem megy, megerősödve érezve magát [államtitkári székében], lemondott az igazgatóságról” – írták. (Egy esztendeje nincs igazgató a Pedagógiumban. Imre Sándor államtitkár a maga számára tartogatja. Új Lap, XVIII. évf. 78. sz. 1919. december 18. 4.) 1920. január 1-jén Kiss Menyhért „Egy tanár” álnév alatt – a Népakarat c. lapban újra csak azt állította, hogy „az államtitkár urat a bolsevista Kunfi visszatette teljes bizalommal a Pedagógium élére, sőt, a nagy tudós Szinnyi József elmozdításával beültette őt az egyetemi tanárvizsgáló bizottság elnöki székébe”. (Egy tanár: Kunfi, 2.)

⁷⁰⁸ Sas Andor (1887–1962) a budapesti egyetemen végzett, majd Németországban tanult. A Tanácsköztársaság alatt nevezték ki a Pedagógiumba. A bukás után előbb Munkácsra, majd Pozsonyban tanított, s publikált irodalomtörténeti és történeti témákról. 1950-től haláláig a pozsonyi főiskola, majd egyetem magyar tanszékének vezetője volt.

⁷⁰⁹ Madzsar Imre (1878–1946) középkorral kapcsolatos publikációiról ismert történész, történetfilozófus, középiskolai tanár, 1913–1938-ig az Eötvös Collegium történelem szakvezetője. 1925-től az MTA levelező, 1938-tól rendes tagja. 1924–1935-ig az OKT titkára, a tankönyvügyi tanács ügyvezető alelnöke, egy időben az Actio Catholica szakosztálytanácsosa volt. Madzsar József orvos, politikusnak, 1918-ban a népjóléti minisztérium államtitkárának öccse. Imre Sándorral már 1913-tól levelezett. 1919 első hónapjaiban írt Imre Sándornak arról, hogy még a Pedagógiumba való áthelyezése ügyében a napokban megy Gönczi Jenő államtitkárhoz, s hogy mivel Jászi Oszkár és a bátyja is arról biztosították, hogy menni fog a dolog, jelezte: 1919. április 1-jétől szeretné átvenni a tanítást. Egy másik levelében leszögezte: a Collegium-ot nem kívánja otthagyni. (RL C/39. Levelezés. Lásd továbbá Garai: Az Eötvös Collegium, mint a tanári elitképzés műhelye. ELTE PPK, Budapest, PhD disszertáció, 2014, 74–89.)

⁷¹⁰ A nemzetközi hírű tudós, Kármán Tódor (1881–1963) akkoriban a KN főiskolai csoportjának helyettes vezetőjeként tevékenykedett, a csoportvezető Fogarasi Béla mellett. (A közoktatásügyi népbizottság ügybeosztása. Fáklya, X. évf. 1919. április 26. 4.)

⁷¹¹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 78.; RL C/39. 14–15. cs. 9. d. Új Lap és Népakarat elleni sajtóper 1919–1921, 84.

„A vizsgálatok végén a jelöltekhez intézett beszédeimet tanárok is, jelöltek is meglepetten és meghatottan hallgatták. Június 11-én⁷¹² a *Pedagógiumban oklevelet szerzett férfiakat figyelmeztetem magyarságukra és a nemzet iránt tartozó hűségre*, mételynek mondva azt a nemzetköziséget, amely bennünket körülvesz.⁷¹³

A záróvizsgán részt vett négy hallgató 1919. október 6-án a következőképp idézte fel a vizgabizottsági elnök Imre Sándor által elmondottakat: előbb elégedettségét fejezte ki a vizsgázók érettsége és munkája miatt. Majd hozzátette:

„Ámbár nem is volna szabad itt e helyen és a jelen körülmények között kijelentenem: fájó szívvel tölt el az..., hogy e szót haza, és nemzet most nem szabad kiejteni.”

„Búcsúzásképpen csupán arra kérem az urakat, hogy bárhol járnak is, ne szégyelljék, hogy magyarok, és e tudatban járjanak mindig emelt fővel”.

„Tanítói munkájukhoz befejezésképpen csak azt, amit mindig is hangoztattam, hogy a nevelés végcélja az általános, az egyetemes emberhez való felemelkedés, de ne feledjék, ezt a célt csak a nemzeten keresztül érhetjük el”.⁷¹⁴

Július 17-én... az Erzsébet Nőiskolában az utolsó csoportnak hirdette ki az eredményt, *örömmel fejeztem ki elismerésemet azért, hogy hívek maradtak az intézet hagyományához, a meg nem vesztegethető nemzeti érzéshez, s tanulatlanok vagy gonosztevőknek neveztem az olyan embert, aki azt hirdeti, hogy a nemzeti érzést ki kell irtani.*⁷¹⁵ Tudom, mert láttam, hogy mindkét helyen mély hatása volt szavaimnak, a Pedagógiumban talán legmélyebben arra, aki áprilisban »vörös embert« követelt [Imre Sándor helyett – D. P.]. Tudom tehát, hogy elnöki minőségemben használtam” – emlékezett utóbb Imre Sándor.⁷¹⁶

Nemcsak az ilyen megnyilatkozásai hívhatták fel magukra a Közoktatásügyi Népbiztosság figyelmét, hanem a *népbiztossággal való kapcsolattartásának módja* is. Soha nem hagyott kétséget ugyanis afelől, hogy nem tartozik közéjük. Hivatalos leveleiben megszólítás és záró udvarias megjegyzések nélkül közölte/jelentette, ami szükséges volt. Személyes részvételével tartott KN-beli értekezleteken mindenkit „úrnak” szólított, az akkor bevett „elvtárs” helyett, s a KN-vezetők

⁷¹² RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvében. 9.)

⁷¹³ Ahogy a korábbi fejezetekben többször is szó volt erről, Imre Sándor a nemzeti elkötelezettséget összeegyeztethetőnek, összeegyeztetendőnek tartotta a más népek iránti kölcsönös tisztelettel, a velük való együttműködéssel. Neki a „burzsoá nacionalizmusként” kezelt nemzeti elkötelezettséggel szembeállított „proletár internacionalizmus” ellen volt kifogása. Lásd ehhez pl. Donáth: *Pedagógusok 1918–1919*, 353–364.

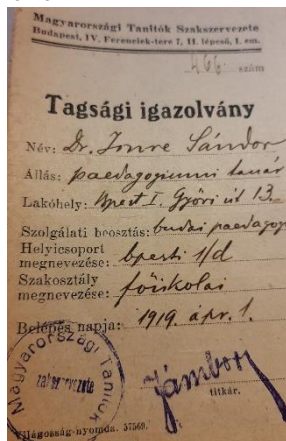
⁷¹⁴ Vázlatos tartalma Imre Sándor dr., az Országos Polgáriskolai Tanítóvizsgáló Bizottság elnökének 1919. június 11-én, de. 11 órakor, a vizsgálat eredményének kihirdetése alkalmával elmondott búcsúbeszédének. (RL C/39. 25. cs. 506.)

⁷¹⁵ „Boldog, rendkívül jól eső lélekkel látja, hogy kedves tanítványai lelkében kétségek élnek e téma körül, hisz ez azt mutatja, hogy mégis van hatása a munkájának” – jegyezte fel egy volt vizsgázó Imre Sándor beszédéből. (RL C/39. 25. cs. 534.)

⁷¹⁶ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 78–79. (Kiemelések tőlem – D. P.) Az 1919. október 7-i minisztériumi vizsgálat során bemutatott egy az Erzsébet nőiskola három tanára – köztük a József Attila kapcsán elhíresült Horger Antal – által aláírt nyilatkozatot, mely szerint „elnöki minőségében »nem úgy viselkedett, mint a népbiztosság bizalmi embere, hanem úgy, mint az intézet régi barátja és hagyományainak őre«”. (RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvében. 9.) Az 1920. novemberi bírósági tárgyalás főtárgyalásán „sok-sok jóérzésem volt, mikor volt hallgatóim is, az Erzsébet Nőiskolában végzett fiatal tanítónők is arról beszéltek milyen módon nyilatkoztam a diktatúra idején. Nem tudom úgy van-e, hogy »ilyen beszédek akkor nem lehetett hallani«, mint Zsindely Katalin vallotta. Nem tudom, igaz-e, hogy sok ember köszönhette nekem a kijózanodását, vagy meg nem tévelyedését, ahogyan azt többektől hallottam. Tudom, hogy *soha másként nem beszéltem és nem cselekedtem, csak a gyermekkorom óta kialakult nemzeti felfogással*”. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 85. Kiemelés tőlem – D. P.)

őt is mindvégig „igazgató úrnak” nevezték.⁷¹⁷ Nem vette fel a 100 koronás fizetésrendezési előleget, s a havi 250 koronás propagandáját⁷¹⁸ sem. Egyszer még *a jövedelembevallási ívére is ráírta, hogy nem folytat* – a pedagógusok számára akkoriban kötelezően előírt – *propagandát*.⁷¹⁹

A szociáldemokrata pedagógus szakszervezetbe április 1-jén lépett be tanártársai – főiskolát féltő – ösztönzésére, s amiatt, mert feleségétől már többször kérték a szakszervezeti tagkönyvet vásárlásai során.⁷²⁰ Szakszervezeti gyűlésen csak egyszer vett részt:⁷²¹ „a főiskolai szakosztályban az egyetem aulájában meghallgattam Varjas Sándornak⁷²² egy előadását. A tapsoló és éljenző főiskolai és egyetemi tanárok között mereven és némán ültem, utána azt mondtam Fináczy Ernőnek, hogy ez volt addigi életem legszomorúbb napja, mert egyetemi tanárok ilyen behódolását lehetetlennek tartottam” – jegyezte fel utóbb Imre Sándor.⁷²³

E kényszerű tagságával járt, hogy a pedagógus-szakszervezet felszólítására – kizárás terhe mellett – minden bizonyos korosztályba tartozó férfitagnak jelentkeznie kellett sorozásra, a Vörös Hadseregbe. Az igazgató úr első ízben ezt elmulasztotta, ám amikor a KN-ből hivatalos rendelet érkezett, hogy jelentsen, ha a főiskoláról voltak olyanok, akik nem jelentek meg, kénytelen-kelletlen elment a sorozásra, hogy ne kelljen erről referálnia. „Ezt nagyon restelltem és ma is restellem” – írta 1922-ben.⁷²⁴

Ezen engedményekre héttagú családja egzisztenciájának és a főiskola létének védelme kényszerítette. *A polgári iskolákat és a számukra képző főiskolát a Tanácsköztársaság idején – előbb a nyolcosztályos népoktatás bevezetésére vonatkozó tanítói elvárások, majd a szovjet példa követésének szándéka miatt*⁷²⁵ – végig *a megszüntetés veszélye fenyegette*. Imre Sándor először áprilisban, egykori minisztériumi titkárától, Mártonffy Károlytól bizalmasan szerzett tudomást arról, hogy a főiskolák megszüntetése küszöbön áll a KN-ben.

„Erre felmentem Kármánhoz, hogy tájékozódjam. Ott találtam Antal Márkot,⁷²⁶ aki valóban efféle tervet adott elő. Abból láttam, hogy sem a mi intézeteinket nem ismerik, sem a saját terveikkel nincsenek tisztában. Fantasztikus arányú új építkezésről beszélt (az ún. Zsidóréti bevonásával óriási tanító- és tanárképző telepet akart létesíteni a Győri úttól a Böszörményi útig). Igen komolyan hallgattam, s arra intettem, hogy mielőtt bármit eltörölnék, ismerjék meg.”⁷²⁷

⁷¹⁷ Vö.: Hatos: Rosszfiúk, 161.

⁷¹⁸ A tanítók külön munkadíja c. rendelet kötelezővé tette a pedagógusok számára, hogy „az ifjúság nevelésén és oktatásán kívül a földkérdés rendezésében, a termelés biztosításában, az írni-olvasni nem tudó lakosság oktatásában és a felnőttek között folytatandó propagandában közreműködjék”. (*A Forradalmi [1919/II.] Kormányzótanács és a népbiztoságok rendeletei. II. füzet, 1919. április 10. – április 30. Tanácsköztársasági Törvénytár, (Szerkeszti: Pongrácz Jenő) A Magyarországi Szocialista Párt, illetve, A Szocialista-kommunista Munkások Magyarországi Pártjának Kiadása, Bp., 1919, 53–54.; Imre: Népoktatás. 644–645.*)

⁷¹⁹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 84.

⁷²⁰ A szakszervezeti tagsággal kapcsolatban „hatalmas fegyver volt... az élelmiszerjegyek s egyebek szakszervezeti igazolványhoz való kötése vagy... ennek csak elhíresztelése is!” (Imre: Népoktatás, 644.)

⁷²¹ A Tanácsköztársaság alatt a szakszervezeti szakosztályok gyakran, legtöbbször hetente tartottak gyűléseket.

⁷²² Varjas Sándor (1885–1939) filozófus, a KN tudományos propagandaosztályának vezetője volt. Akkori nézeteihez lásd pl. Varjas Sándor: Marx, mint filozófus. *Internacionálé*, I. évf. 6–7. sz. 27–32.

⁷²³ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 81.

⁷²⁴ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 81–82.

⁷²⁵ Lásd ehhez Donáth: Adalékok Nagy László, 28–50.

⁷²⁶ Antal Márk (1880–1942) pedagógus, matematikus akkoriban a KN csoportvezetője volt.

⁷²⁷ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 83. (Kiemelés tőlem – D. P.) 1921-ben ennek okáról így vélekedett Imre Sándor: „Az új tanítónemzedék nevelésének kérdésében már nem járhattak el egyformán a különböző iskolafokokra nézve,

1919 júniusában Imre Sándort értekezletre hívták a KN-be, ahol Halász Adolffal⁷²⁸ és Kármán Tóddal tárgyaltak a polgári iskolai tanárképzés ügyeinek rendezéséről, a vizsgák rendjéről, s a római katolikus tanárnőképzők sorsáról. Ezen értekezleten az igazgató úr a kevésbé lényegi kérdésekben tudomásul vette a KN elvárásait, de a lényegi kérdésekben védte az addigi rendet, s megvilágította a változtatás célszerűtlenségét. 1923-ban úgy látta, hogy „a római katolikus polgári iskolai tanítónőképzők rövid úton való megszüntetését – érzésem szerint – én gátoltam meg, jóllehet ezeknek csupán egy okból látom jogosultságát rendes időkben, ... azért, mert egyes apácarendek tagjai nem mehetnek kívül saját rendházukon. De akkor nem voltak rendes idők!” – írta Imre Sándor.⁷²⁹ majd így folytatta visszaemlékezését:

„Később Halász Adolf aláírásával (125958/1919./V. sz.) felszólított a népbiztosság, hogy mondjak véleményt a polgári iskolai tanítóképzésről, egybevetve a középiskolai tanárok képzésével és képesítésével. Megüzente Angyal Jánossal, hogy erre azért van szüksége, mert a polgári iskolai tanárképzés eltörlését akarják a népbiztóságon és az én véleményem nagyon erős fegyver lesz neki az »enyémmel azonos« álláspontjának védelmében. Sokára, de elkészítettem a választ... E munkálatom (517/1919. ig. sz.) *Vélemény a polgári iskolai tanárképzésről és vizsgálati rendszerről* címmel... [készült el, melyben] összefoglaltam 10 éves tapasztalásom és iskolaszervezési elmélkedésem eredményeit.

Tartalma: A. I. A jelenlegi állapot, II. Az újjászervezés alapelvei, III. Az újjászervezést megelőző kérdések, IV. Néhány ettől független javaslat, V. A mai polgári iskolai tanárképzés ideiglenes módosítása. B. A vizsgálati rendről. ... Ebben a »Véleményben« is megjelenik állandó törekvésem a nemzeti tudatosság nevelése, az iskolának az adott helyzethez való alkalmazása. Nevezetesen szükségesnek mondom az utolsóéves hallgatók számára egyebek között olyan előadásokat, amelyekből »a nemzeti és nemzetközi élet korszerű kérdéseiről alapos felvilágosításokat« kapnának. Mégpedig »olyan szakemberektől, akik a fennforgó kérdéseket pártpolitikai elfogultság nélkül tudnák tárgyalni«. Célomat pedig ez a mondat mutatja: »a tanítók politikai tudatosságának ez a fejlesztése az iskolai nevelés mai központnélküliségét megszüntetné és az iskolát a közéletre való nevelésnek tudatosabb részévé tenné«. Nem tudom mi lett a válaszom sorsa, tárgyalták, vagy legalább elolvasták-e” – írta 1923-ban.⁷³⁰

A polgári iskolai tanítóképzés jövőjéről szóló megbeszélések 1919 július végén folytatódtak.

mert a néptanító, a polgári és középiskolai stb. tanárok képzésének annyira eltérő a szervezete, hogy *a tervezett egyformásítást komolyan meg sem lehetett kezdeni*. Ezt csakhamar megértették a népbiztosság vezetői, de nagyon bajos volt eltérniük attól a sokszoros ígéretről, hogy nem tesznek különbséget tanító és tanár között, s hogy a népiskola tanítóját ugyanúgy akarják képezni, mint az eddigi középiskolai tanárt. Ezért [a néptanítók több évtizedes követelésére tekintettel – D. P.] *eleinte mindig azt hirdették, hogy a népiskolai tanítónak is az egyetemen kell nyernie a kiképzését*. ... A népiskolai tanítókat kecségtették azzal, hogy őket ugyanúgy képezik, tehát ugyanolyan társadalmi helyzetbe juttatják majd, mint a középiskolaiakat. Nem gondolták meg, hogy falun és tanyán mégiscsak mindig más lesz a feladat, mint a városi gimnáziumban..., s azt sem, hogy [ezzel] elriasztják maguktól a középiskolai tanárt. Amint erre ráeszméltek, az egyforma tanítóképzés tervének egyszerre vége lett, s próbálták külön megcsinálni a nyolcosztályú népiskola és külön a középiskola számára a tanítóképzőt. ... [Ebből következett volna] a képzőknek főiskolává való átszervezése”. (Imre: Népoktatás, 649–650. Kiemelések tőlem – D. P.) Lásd ehhez Fináczy: Négy hónap, 111–112.; Donáth Péter: Tanítói, tanári viták a magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről, 1890–1905. Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2015): *Filozófia — művelődés — történet 2015*. Az ELTE TÓK Tudományos Közleményei. XXXVI. Trezor, Bp. 2015, 256–257., 283–284.; Petrák Katalin – Milei György szerk. (1959): *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1959, 33.

⁷²⁸ Halász Adolf fővárosi polgári iskolai tanár, a Tanácsköztársaság alatt az „eddigi polgári iskolai ügyosztály” feje, s egyben a KN kultúrpolitikai csoportjának vezetője volt. (RL C/39. 25. cs. 19.; Donáth: Adalékok Nagy László, 45.)

⁷²⁹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 35.

⁷³⁰ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 36–37.

„Akkor felrendeltek engem, meg az Erzsébet Nőiskola pár (új) tanárát Antal Márk szobájába.⁷³¹ Ott Fogarasi előadta, hogy a polgári iskolai tanárképzők megszüntetése »fix«, most csak a »likvidálásról« van szó, tehát ne arról beszéljünk, hogy ezeket miként lehetne kiépíteni, hanem hogy mit csinálhatnánk a mostani hallgatókkal és tanárokkal. Másfél óráig hallgattam Fogarasi és Antal Márk nagyszabású, de zavaros terveit, Halász Adolf józan, konzervatív fejtegetéseit, s Farkas Sándor⁷³² tervezetét.⁷³³ Mikor aztán már nem várhattam tovább, elmondtam, hogy amit Fogarasi és Antal óhajt,⁷³⁴ az lényegében ugyanúgy, de sokkal jobban kiépítve már megvan éppen ezekben az intézetekben és a hozzájuk kapcsolódó Apponyi Kollégiumokban. Felhívtam őket, hogy nézzék már meg egyszer mindezeket, s óva intettem őket a történelmi felelősségre, ha netán csak ugyan kimondják a megszüntetést. Próbáltak cáfolni, de az ülés végén azzal a bizonyossággal mentem el, hogy soha a két főiskola olyan szilárdan nem állt, s hogy ez az én szavaim következménye. Egyébként is *folytonosan az az érzésem volt, hogy az én igazgatóságom a magam intézetének és az Erzsébet Nőiskolának biztosítéka*. Minduntalan úgy láttam, hogy döntő kérdésekben nem mertek ellenem intézkedni, s nem akarnak ellenem eljárni. ... Augusztusban azt hallottam öcsémtől, hogy barátaink tudomása szerint rajta voltam az augusztus 16-án elfogandók névsorán. Ezt szerencsére előbb nem tudtam” – emlékezett utóbb.⁷³⁵

⁷³¹ 1923. évi visszaemlékezése szerint e megbeszélésen jelen volt Bartos Erzsébet (1888–1972) a KN szakoktatási ügyosztályának vezetője és Keszler Károly a tanítóképző ügyosztályáról is. Őt Imre Sándor tévesen a szakfelügyelőség munkatársaként említette, ami igaz volt a Tanácsköztársaság előtt és után, ám ekkoriban Farkas Sándor munkatársaként a KN-ben dolgozott. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 37.)

⁷³² Farkas Sándor a KN tanítóképzéssel foglalkozó ügyosztályának vezetőjeként referált. (Akkori tevékenységéről lásd Donáth: *Pedagógusok 1918–1919*, 76–92.)

⁷³³ Vélhetően erre a tanácskozársra készülhettek „A középiskolai tanítóképző főiskola szervezeti szabályzat. Javaslat”, és „A középiskolai tanárképző gyógyító-pedagógiai gyakorló középiskolájának szervezeti szabályzata” című dokumentumok. (RL C/39. 24. cs. a. IX-6. és 7. Lásd ehhez Simon: *A polgári*, 181–184.)

⁷³⁴ Imre Sándor nem idézte fel, hogy Fogarasi Béla és Antal Márk milyen terveket vázoltak fel a megbeszélésen. Kiindulópontjuk vélhetően a szociáldemokrata tanítói szakszervezet programja lehetett. Ebben olvashatjuk: „A középiskolai tanítóképzés. A nép- és középiskolai tanítók képzése közös alaplól induljon ki. A középiskolai tanítók képzése az eddigi rendszerrel ellentétben a Középiskolai Tanítóképző Főiskola feladata. A főiskolai hallgatók a tudományegyetem bölcsészeti fakultásán a főiskola által megszabott előadásokat kötelesek hallgatni”. (A Magyarországi Tanítók Szakszervezete népoktatási programja. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 4.)

⁷³⁵ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 83–84. (Kiemelés tőlem – D. P.) Imre Sándort több alkalommal meghívták a *középiskolai tanárképzés* átalakítását tervező értekezletre is. Egy alkalommal Fogarasi Béla azt javasolta, hogy szüntessék meg a záróvizsgáknál a pedagógiai vizsgát, s helyette szociológiából vizsgáztassanak. Imre Sándor erre, elismerve a társadalmi ismeretek és a közgazdaságtan fontosságát „ezt egyszerűen lehetetlennek” mondta, s hangsúlyozta a pedagógia „igazi szaktárgyi” jellegét a tanárképzésben. Más alkalommal Révész Géza a középiskolai és polgári iskolai tanárképzés egységes lélektani oktatására s a hallgatóknak a lélektani laboratóriumokban való foglalkoztatására tett javaslatot, mire Imre Sándor annak gyakorlati kivitelezhetetlenségét hangsúlyozta. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 38–39.; és C/39. XLVII. k.) Lásd ehhez Fogarasi Béla: *A szellemi tudományok jövőjéről*. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 1. 3.; Petrák–Milei: *A Magyar*, 98.; Köte Sándor: *A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979, 107–109.; Simon: *A polgári*, 183–184.; Ladányi: *A magyar*, 38–39.; Donáth: *Adalékok Nagy László*, 89–98. Ezzel az apró mozzanattal talán kiegészíthetjük a tanárképzés és a tanárképző intézetek kapcsolatának történetét. (Pukánszky Béla: *A tanárképző intézetek szerepének alakulása a magyarországi tanárképzés történetében*. *Pedagógusképzés*, 10–11. (39–40.) 2012–2013, 73–91. <http://ojs.elte.hu/pedagoguskepzes/article/view/1188/1398>) Az 1919. július 29-i a filozófiai és pedagógiai tanmenet megbeszélésére összehívott értekezleten, melynek meghívójára a résztvevők listáját Imre Sándor felírta: rajta kívül, Alexander Bernát elnöklefe alatt, Balassa József, Mannheim Károly, Fogarasi Béla, Szemere Samu, Révész Géza, Vértes Ö. József, Waldapfel Imre vettek részt. (RL C/39. XLVII. k.) Amint erről utóbb megjegyezte: „egyedül ő volt keresztény”. Máskor előfordult, hogy Dienes Lajossal csak ketten voltak azok. A minisztériumból eltávolított Imrét vélhetően az irritálta, hogy a KN-be kinevezett öt népbiztos mindegyike, s a 11 új csoportvezetőből 10, a 27 új osztályvezetőből 21 szintén zsidó származású volt. (Hatos: *Rosszfiúk*, 97.; Romsics: *A Horthy-rendszer*, 336–338.)

A Pedagógium tanári testületének 1919. augusztus 9-i ülésén, melyen, mint „korábbi igazgató”, *Imre Sándor* elnökölt, a Tanácsköztársaság alatt a főiskolával kapcsolatban történekről jegyzőkönyvbe foglaltatta:

„Azon az értekezleten, melyet a Pedagógium jövőjéről tartottak a népbiztosságon, kiderült, hogy a legfőbb intézők nem ismerték az intézet munkáját, sem azt a helyet, melyet a köznevelés terén elfoglal. Ezért akarták megszüntetni. Ennek következtében a hallgatók lelki egyensúlya megbomlott és a tanárok sem dolgozhattak azzal a lelki megnyugvással, ami a tanítóképzéshez kell. Nem tudtuk mi lesz tanítványaink sorsa, mi lesz a tanárok és az intézet sorsa. Ennek a négy hónapnak ez volt a következménye. De igazságot akarok szolgáltatni és jegyzőkönyvbe foglaltatni annak a két férfiúnak a nevét, akik közül az egyik az intézet iránt érzett hálából, a másik tudományos megértésből állandóan jóindulattal intézte főiskolánk ügyeit. Ezek: Halász Adolf és Kármán Tódor volt csoportvezetők. Ne fejezzük ki nekik hivatalos köszönetet, de majd találomra módot arra, hogy ezt értésükre adjam”.⁷³⁶

A forradalmak alatti tevékenységét 1919 végén – 1920 elején ért sajtótámadások és hivatali mellőzése, kényszerszabadságolása nyomán 1922-ben, csak önmagának és baráti körének, családjának szánt, „*Egy adat »a keresztény és nemzeti« kurzus embervadászataiból*” című kéziratában részletesen foglalkozott az őt ért vádakkal, így mérlegre tette azt is, hogy vajon igazuk volt-e támadóinak, amikor szemére vették, hogy 1919. március 22-én miért nem hagyta ott önként a minisztériumot? Korábban már idéztünk erre vonatkozó részleteket, most a korszak egészére és a Pedagógiumra vonatkozó álláspontját ajánljuk olvasóink figyelmébe:

„Higgadtan mérlegelve a történeteket, ma úgy látom, hogy rendkívül sok embernek volt az haszon, hogy 1918 novemberében bementem a minisztériumba, mert sokaknak segítettem. A közre nézve az volt a jó, hogy nem hagytam ott a magam jószántából a minisztériumot, mert, ha az igazgatói állásomba önként megyek vissza, semmi esetre sem hagynak meg ott, és ha bárki más jut oda az akkoriak közül – én tudom, s még volna mivel igazolnom – akkor sem a tanárok, sem az ifjúság, sem maga az intézet nem úgy kerül ki a vörös korszakból. Nem érdemként említem ezt, hanem mint engem igazoló körülményt, s mint annak jelét, hogy mégis jobb önzetlennek lenni és elv szerint eljárni. Nekem magamnak is így volt jobb, hiszen mit csináltam volna, ha mondjuk, március 22-én tüntetően otthagytam a népbiztosságot és aztán hamarosan utcára tesznek hetedmagammal?⁷³⁷ Abban, hogy ez nem történt meg, a Gondviselés jutalmát láttam kötelességemhez és meggyőződésemmel való hűségemért”.⁷³⁸

Rendelkezéseinkre álló forrásaink szerint az *Imre Sándor* tevékenységét közelről ismerők nagy része hasonlóan vélekedett.

Fináczy Ernő – Tisza István híveként, királypártiként, katolikus pedagógusként – némi fenntartással követhette kollégája szerepvállalását az oktatásirányításban a forradalmi kormányok idején (amikor ő a VKM új vezetésének vele kapcsolatos tartózkodó magatartásának nyomán éppen lemondott az Országos Közoktatási Tanács alelnökségéről).⁷³⁹ Ám ennek akkoriban – egy óvatos utaláson kívül – kevés jelét adta.

⁷³⁶ RL C/39. 25. cs. 19. *Imre Sándor* iratai VKM miniszter korából. 52. A 134/1920. sz. jegyzőkönyvkivonatban.

⁷³⁷ Egyike azon ritka eseteknek, amikor népes családjára utalt *Imre Sándor*. (Lásd ehhez pl. *Ravasz: Imre*, 165.) 1906. március 15-én, az ifjú *Ravasz László* az akkori alkotmányos válságra reagálva igencsak hasonló attitűddel írta: „Mások küzdjenek a diadal és jobb jövő reményében, a mi küzdésünk, mely az eredmény hite és vágya nélkül való, erkölcsileg százszor többet ér, mert igazán kötelességteljesítés csupán, jutalom, haszon remény nélkül, tisztán belső parancsból”. (RL C/39. Levelezés. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁷³⁸ RL C/39. 14–15. cs. *Egy adat*, 86. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁷³⁹ *Fináczy Ernő*, 97., 107.; *Németh: A magyar*, 294–297.

A frissen kinevezett h. államtitkárhoz intézett 1918. november 14-i, (előlépésekkor szokásos) köszöntő levelében „öszinte örömenek” adott hangot. „A legelsők között” kérve helyet az örven-dezők sorában. „[M]indig... nagyra becsültem Önben az elveknek és cselekedeteknek nemes összhangját, *becsültem akkor is, azokban a különben ritka esetekben, amikor meggyőződésünk, melyek mindkét részről igen erősek, nem egyeztek.*

Arról erősen bizonyos vagyok [Sic!], hogy Ön szentnek tekinti azt a feladatot, melyet immár meg kell oldania, hogy nem a látszat kedvéért, hanem az ügy szeretetétől indítottan fog munkálkodni. ... Mily szerencse, hogy a mai nagy átalakulás, melyben bizonyára sok hívatlan elem igyekszik érvényesülni, *megtalálta a sors különös kedvezéséből a maga hivatott emberét is a magyar kultúrpolitika területén*” – írta Fináczy Ernő Isten áldását kérve Imre munkálkodására.⁷⁴⁰

Változnak az idők... Fináczy Ernő, aki 1919 októberében még Imre mellett tanúskodott a VKM bizottságában, 1934-ben írt memoárjában már megértéssel írt Klebelsberg Kunonak Imre „oktobrista” szerepvállalása miatti neheziteléséről. Mindazonáltal megjegyezte:

„*Imre a Berinkey-kormány idejében és utóbb egy ideig Kunfi alatt egészen ártatlanul és jóhiszeműen működött [működött? – D. P.] a tanügyi kormányzatban. Igazán azt hitte, hogy a haza kétségbeesztő állapotában neki mintegy kötelessége az új utakon haladókat felvilágosítani, a menthetőket menteni, a magyar köznevelés ügyét teljes erejével támogatni. Ő sohasem volt forradalmár, ő csak az okos evolúciónak volt híve. Tetőtől talpig becsületes férfi, aki nem értett a görbe utakhoz, s talán túlzott idealizmusának lett áldozata*” – írta Fináczy Ernő, Imrének a VKM-ből való későbbi eltávolítására utalva.⁷⁴¹

Az Imre Sándort ért sajtótámadások idején reagált a *Pedagógium tanári testülete* is. 1920. január 19-i értekezletükön Gyulay Ágost, a főiskola új igazgatója kifejtette:

„Mi annak idején az ún. népbiztosságtól rendelkezési állományba helyezett államtitkárt, volt igazgatónkat szeretettel láttuk visszatérni, mint menekültet főiskolánk élére, s meg is nyugodtunk, mert az ő személye az ún. Tanácsköztársaságnak abszolút tagadását jelentette, s a föltétlen megbízhatóságot az eltiport jogrend érdekében. Tanúi voltunk annak a valósággal fizikai szenvedésnek, mely Imre Sándort a szörnyű hónapokban gyötörte. *Tanúi* lelki gyötrelmeinek, melyeket hazánk sorsa fölött érzett, s tanúi voltunk a magasabb pozícióból szerényebb munkakörbe visszatért férfiú erőfeszítéseinek, hogy velünk együtt megvonulva [Sic!] a viharban, épen vezesse ki a főiskolát a remélt szabadulás révébe. Hogy Imre Sándor érzületének tisztaságához, nemzethűségéhez a kétségnek az árnyéka sem fér mindnyájunk meggyőződése volt... Eppen ezért megbotránkozással vehettünk [csak] tudomást mindnyájan arról a titkos aknamunkáról, azokról a kvalifikálhatatlan támadásokról, melyeket a legutóbbi hetekben némely hírlapokban [elsősorban a 8 Órai Újságban, az Új Lapban és a Népakaratban – D. P.] Imre Sándor ellen intéztek. Úgy gondolom, hogy a főiskolai tanári testületnek, mint Imre Sándor magatartása koronatanújának kötelessége nyilatkozni legalább a maga körében erről az ügyről. Kötelessége hangsúlyozni azt, [hogy] *nemzethűségében mennyire kristálytisza volt Imre Sándor magatartása a kommunista rendszer*

⁷⁴⁰ RL C/39. Levelezés. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁷⁴¹ Fináczy Ernő, 134–135. (Kiemelés tőlem – D. P.) Fináczy Ernő a különbségre utalt kettejük magatartásában: míg Imre Sándor 1918 novemberében szerepet vállalt a VKM-ben, ő 1918. december 31-én lemondott az Országos Közoktatási Tanács elnöki posztjáról. (Fináczy emlékfűzet, 32–33.) Az OKT alelnökeként előbb 1918 novemberében lojalitási nyilatkozatot küldött a minisztériumnak, nem reagáltak erre. Ezt követte Fináczy Ernő lemondása. Döntését az OKT előtt így indokolta: „úgy érzi, hogy nem tud a szükséges mértékben beilleszkedni a dolgok új rendjébe. *A köznevelés reformálására nézve más eszményei vannak, mint azok, melyek most érvényesülnek*”. Lemondását a minisztertanács elfogadta, de felkérte az adminisztratív ügyek továbbvitelére. (Csibi–Dévényi: Egy miniszteri, 156–157. Kiemelés tőlem – D. P.) Nem sokkal később – a BTK 24 másik professzorával együtt – Fináczyt a tetrájától is eltiltották. (Bellér Béla: Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején. I. *Felsőoktatási Szemle*, 18. évf. 1969, 2. sz. 94–95.)

idején, s ezzel kapcsolatban testületünknek úgyszólván erkölcsi kötelessége kifejezni megbotránkozását az említett hírlapi támadások fölött, s e határozathozatal után erről szóló kivonattal biztosítani öt föltétlen bizalmunkról, mellyel iránta viseltetünk.”⁷⁴²

A „lelkes örömmel, egyhangúlag elfogadott” határozatról értesítették a napi sajtót, és Gyulai Ágost igazgató, Koch Ferenc és Kovács János tanárok alkotta küldöttséggel átadták a jegyzőkönyvkivonatot Imre Sándornak a VKM-ben.⁷⁴³ A küldöttség révén való átadás, nyilván a támadott, ám hivatalban lévő adminisztratív államtitkár pozíciójának is szólhatott. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Gyulai Ágost az új igazgató bizonyára hálás volt Imre Sándornak, hogy lemondott igazgatóságáról, ezzel elősegítve igazgatóvá válását. Ez a körülmény is szerepet játszhatott a tanárkari állásfoglalás hangszerelésében, de forrásaink ismeretében állításaik lényegét illetően nincs okunk kételkedni értékelésük valóság tartalmában.

Ezt támasztja alá, hogy a *Tanítóképző Tanárok Nemzeti Szövetségének Tanítóképző Csoportja* már 1919 decemberében tiltakozott az Új Lap Imre Sándor elleni személyi hajszája ellen, hangsúlyozva, hogy „Imre Sándort annak idején a tanárság radikális párti jelöltjével szemben, nem pártpolitikai és nem is konjunkturális, hanem kizárólag arra valóság és szakműveltség emelte az államtitkári székbe. *Kora ifjúságától mindmáig a nemzeti eszméért, a keresztény erkölcsiségért dolgozott, s épp ezért embert igaztalanabban, nagyobb alaptalansággal soha nem támadtak, mint őt.*”⁷⁴⁴

A lap szerkesztője úgy látta, hogy ebben tévedtek. Ahogy az alábbiakban szó lesz erről, három bírói fórum is elmarasztalta az Új Lapot (is) bizonyíthatatlan állításaiért. Maga Imre Sándor a rágalmozási per főtárgyalásának elején 1920 novemberében önérzetesen hangsúlyozta: „ahol én voltam, ott nem volt bolsevizmus. Ingadozás nélkül álltam a helyemen, s mégsem lettem hűtlen régi felfogásomhoz, a melyet igazabban demokratikusnak és liberálisnak tartottam a szociáldemokraták és kommunisták felfogásánál is, cselekvéseimnél is.”⁷⁴⁵

Rendelkezésre álló forrásaink, jelenlegi tudásunk, szerint nincs okunk kétségbe vonni Imre Sándor állítását, s a Pedagógium és a tanítóképzők tanárainak véleményét a forradalmak idején tanúsított magatartására vonatkozóan. Ezekből úgy tűnik, hogy Imre Sándor a *minisztériumban* az általa képviselt hagyománytisztelő, nemzetnevelő, szakmai szempontokat preferáló „pedagógiai szemléletet” próbálta érvényesíteni az adott körülmények között kevés eredménnyel. Igazgatói állásába visszatérve a főiskolák korábbi szellemének, színvonalának megőrzésére, s a polgári iskolák és tanítóképzőjük (köztük a római katolikus tanítónőképzők) megszüntetésére irányuló elhamarkodott népbiztossági törekvések megghiúsítására törekedett – a diktatúra körülményei között lehetséges – sikerrel.

⁷⁴² RL C/39. 14–15. cs. Új Lap, 1919–1921, 9. d. az 48/1920. számú jegyzőkönyvkivonatban. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁷⁴³ RL C/39. 14–15. cs. Új Lap, 1919–1921, 9. d. 2.

⁷⁴⁴ RL C/39. 14–15. cs. 1–2. Dátálatlan gépelt szöveg, Fekete József és Imre Sándor megjegyzéseivel, s egy pecséttel: Magyar Curia 3394/1921. főljajstrom szám. Az Új Lap szerkesztője erre úgy reagált, hogy a „a tanár urak egy kis része meg akarja védeni államtitkárát, ebben semmi rendkívüli nincs”, de tévednek. Ennek bizonyítására Imre Sándornak „A nevelés sorsa és a szocializmus” c. könyvéből vett, szövegkörnyezetükből kiragadott idézetekkel operáltak. (Imre Sándort védik. A tanárok tévedtek. *Új Lap*, XVIII. évf. 85. sz. 1919. december 27. 3.)

⁷⁴⁵ RL C/39. 14–15. cs. Új Lap, 1919–1921, 9. d. 87. Kiemelés tőlem – D. P.

2. Imre Sándor további reflexiói, feljegyzései a Tanácsköztársaság művelődés- és oktatáspolitikájáról, a KN tevékenységéről

Mindeközben Imre Sándor – ahogy a korábbi évtizedben is – *élénk figyelemmel követte a művelődéspolitikai alakulását, a Tanácsköztársaság közoktatásügyi lépéseit, s néhány volt tanítványával/barátjával, majd júliusban további eszmetársaival tanácskozott az annak várható bukása után szükséges művelődéspolitikai lépésekről.*⁷⁴⁶

A Ráday Levéltárban őrzött hagyatékában több visszaemlékezés is olvasható erről az időszakról, s kis cédulák tömegén jegyzetek maradtak fenn a proletárdiktúra intézkedéseiről, rendeleteiről, s azok hatásáról.⁷⁴⁷ A memoárok néhány ponton eltérnek egymástól, vagy „hangszerelésük” eltérő egy kissé. A jegyzetek között vannak Imre Sándor visszaemlékezése szerint a Tanácsköztársaság 133 napja alatt készültek, s akadnak olyanok is, melyeket a diktatúra alatti népoktatásról „A bolsevizmus Magyarországon” c. 1921-ben megjelent kötetben publikált, a fentiekben már többször hivatkozott írásához gyűjthetett/gyűjtethetett össze Imre Sándor.⁷⁴⁸

Maga is hangsúlyozta: egyiken sincs időpont megjelölés, ezért csak a tartalmuk alapján tudja megbecsülni, hogy mikor is készülhettek.⁷⁴⁹ Néhányhoz utóbb – korrekten elválasztott – magyarázatot, kommentárt fűzött. Jelen alfejezetben a korábbi tervei, illetve az ellenforradalmi időszakban a VKM-ben folytatott tevékenysége szempontjából fontosnak látszó,⁷⁵⁰ az eddigiekben még nem érintett néhány kérdést ajánlunk olvasóink figyelmébe. Mindemellert a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájával kapcsolatos attitűdjének néhány jellemző vonását felvillantó – eddig publikálatlan – megjegyzéseiből is idézünk.

1919. április–júliusi feljegyzéseiben, s az 1921. évi értékelő tanulmányában egyaránt többször visszaköszöntenek a korábbi 1909., 1912., 1915. és 1918. évi írásaiban már felmerült alapkérdések. Így például a nevelés társadalmi szerepe, fontossága, társadalmi megítélése, az iskolai nevelés és az iskolán kívüli szocializációs hatások egymáshoz való viszonyának problémája. Ránk maradt jegyzeteiből úgy tűnik, hogy a Tanácsköztársaság kezdeti hónapjaiban némi várakozással tekintett az akkor tudomására jutott kezdeményezésekre.

„Ma a nevelés tárgya lett a közbeszédnek. Ezt ápolni kell és kielégíteni! A nevelés, mint a jövő előkészítője (csehek, szerbek stb. a hazai németek, munkások!)” – írta. Majd hozzátette: „*Eddig a tudatos nevelők munkája csekély sikerű küzdelem volt a társadalom nevelőhatásával, most mód lenne arra, hogy egyirányúvá lenne a két hatóerő. E végre azonban a nevelésnek alkalmazkodnia kell a mai helyzethez: meg kell állapítania miben áll a mai társadalom gondolatvilága, hogyan nevel ez szükségképpen, s ehhez kell csinálni. Mindent megcsinálni, ami a szocialisták pedagógiai gondolkodásában nem pártpolitikai!*”⁷⁵¹ „Mai feladat: azoknak az eszméknek a megvizsgálása,

⁷⁴⁶ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 1919 nyarán, a gazdasági blokád következtében előállt áru és pénzhiány, valamint a diktatúra ballépései nyomán, vidéken és a fővárosban megmozdulásokba, tiltakozásokba, „ellenforradalmi” felkelésekbe torkolló elégedetlenség, annak drasztikus elnyomása, s a visszahódított Felvidékről való kényszerű kivonulás nyomán széles körökben tudatosodott: a Tanácsköztársaság nem tarthat ki sokáig. (Lásd ehhez Hatos: Rosszfiúk, 407–452.)

⁷⁴⁷ RL C/39. 22. a. cs. Kivonatok a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről.

⁷⁴⁸ Imre: Népoktatás, 621–657.

⁷⁴⁹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 40., 46.

⁷⁵⁰ Arra, hogy a korabeli tanácskozások, feljegyzések a későbbi VKM-beli tevékenységére való felkészülést szolgálták, maga is utalt idézett memoárjaiban.

⁷⁵¹ Akkoriban több a dualizmuskori állapotokkal szemben kritikus értelmiségi megnyilatkozásaiban találkozhatunk hasonlóval. *Prohászka Ottokár* (1858–1927) katolikus püspök naplójában rögzítette: „Ha nem is vagyunk forradalmárok, de teljes mértékben vallhatjuk a forradalom elveit, a francia forradalomét, 1848-asét, az 1919-ét”. *Baltazár Dezső* (1871–1936) református püspök táviratban üdvözölte a Tanácsköztársaságot, s azt nyilatkozta, hogy

amelyeket a mai mozgalmak népünkben elterjesztenek, ezekhez való kapcsolása a tennivalóknak”.⁷⁵²

„Számba véve mindazt, amit ma (a nevelésben) a proletárdiktatúra nevében kívánnak, nyomban megállapíthatjuk, hogy nincs benne a pedagógia számára semmi, ami elvi ellentéte volna a pedagógiai követelményeknek, sőt talán olyasmi sincs, amit már el nem mondtunk volna már (éppen én is). De ennek nem az a következtetése, hogy tehát nem kell tennünk semmit, mert mindez nem új, hanem teljesen az ellenkező: *kapva-kapnunk kell azon, hogy új és hatalmas segítségeink jelentkezzenek, s most meg kell csinálni, amiért eddig csak sóhajtoztunk*”.⁷⁵³

- A nevelésügy fontosságának hangoztatása,
- a magas kultúra bizonyos elemeinek közkinccsé tételére irányuló törekvés,
- az eddig ebben háttérbeszorult társadalmi rétegek támogatása,⁷⁵⁴
- a szakszervezetek és egyéb társadalmi szervek mozgósítása e téren,
- a KN szakképzéssel kibővített hatásköre és tervszerűsége való törekvése,⁷⁵⁵ valamint a rendelkezésére álló korábnál nagyobb tűnő erőforrások nagysága,
- a gyermekvédelemre,⁷⁵⁶ gyermek- és diákszociális ügyekre, gyermekszórakoztatásra fordított komolyabb figyelem,

némi reményt kelthettek Imre Sándorban.⁷⁵⁷

Am a nevelés célját illető álláspontján nem változtatott. A „*nemzetnevelés: ma igazán nemzetfejlesztés! Soha inkább nem volt szükség arra, hogy a nemzeti politikával kapcsolatban legyen, s hogy a nevelésnek vezető eszméje legyen.* Az a kérdés: mit akarnak? Akár nemzetül, akár egyénként, de *élni* akarnak. Az élet: emberek érintkezése, s eközben csoportok még akkor is kialakulnak, ha eddig nem lettek volna! *Mindenkivel* törődjünk, aki itt van, de ezeken belől [Nehezen olvasható rövidítés, vélhetően: főképp – D. P.] a *magyarság* helyzete. Ha ma sem ezt tartjuk első sorban szemünk előtt, az öngyilkosság!”⁷⁵⁸

„»Nemzetközi« ... »emberiségért« ... Hogyan értse át ezt a magyar földműves, aki még a nemzetig sem emelkedett fel?! Ha most lenézetjük vele a nemzetet, csak elodázzuk a nemzeti tuda-

„a kommunizmus krisztusi elv, ... tehát elvileg kifogás ellene keresztyén alapon nem tehető”. (Idézi Hatos: Rosszfiúk, 311., 325–326.) A Baltazár püspököt az ellenforradalom első éveiben ért atrocitásokról lásd Veszprémi László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Jaffa, Budapest, 2021, 65–67.

⁷⁵² RL C/39. XIV. k. Ehhez utólag, zárójelben hozzáfűzte: „Értelme: a nevelési eszmény érdekében való alkalmazkodás az adott helyzethez. Tehát nem egyszerű elfogadása annak!” (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁷⁵³ RL C/39. XIV. k. Ehhez utólag, zárójelben hozzáfűzte: „Ezt bizonyára eleinte írtam, amikor még botrányos dolgairól, iskolai beszédeikről, nemi felvilágosításról stb. nem tudtam”. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 41. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁷⁵⁴ Fáklya. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos nyilatkozata. *Fáklya*, X. évf. 94. sz. 1919. április 20. 1.

⁷⁵⁵ „Régi szükséglet volt, hogy legyen a minisztériumnak a művelődéspolitikával és a nevelés ügyének egyetemes kérdéseivel foglalkozó ügyosztálya, amely a sokszor felpanaszolt széttagoltságot megszüntesse és a vezetés egyöntetűségét biztosítsa. ... Régi kívánság volt, hogy az egyes iskolafajok külön-külön ügyosztályt kapjanak, s hogy a különféle minisztériumokból a szakiskolák ügyeit a közoktatásügyi minisztériumban egyesítsék” – írta Imre Sándor, korábbi ilyen felvetéseire utalva. Várakozással tekintett arra, hogy „a népbiztosság mindezt megkísérelte”. (Imre: *Népoktatás*, 621–622.)

⁷⁵⁶ A Tanácsköztársaság idején a „Népszava” külön rovatot nyitott „gyermekvédelem” címmel.

⁷⁵⁷ Imre: *Népoktatás*, 621–622., 629–630., 642–643.; RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 44–45. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy – sok kortársához hasonlóan – a már megszállt magyarországi területek visszaszerzését, a többi megtartását remélhette a Vörös Hadsereg révén. (Hatos: *Rosszfiúk*, 152–153.) Lásd ehhez Gergely: *A magyar*, 22–26.

⁷⁵⁸ „Később toldottam hozzá: Engem mindig kötött az, hogy az egészre gondoltam”. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 40. A fő szövegben kiemelés részben tőlem – D. P.)

tosság kialakulását. Esetleg meggátoljuk örökre, s akkor igazán végünk! Ma jól tudja a legsötétebb fejű alföldi ember is, hogy van erdélyi magyar és Románia stb., meg kell vele értetni, hogy ez a mi sorsunkban mit jelent.”⁷⁵⁹

„Mindig »az emberiség egyetemes céljairól« beszélnek, hogy azok lesznek ezután a nevelési célok, de a következő mondatban mindig ott van, hogy az új nemzedéket át akarják hatni »a szolidaritás, a proletártestvériség« érzésével. Így aztán mindig elszűkül a célkitűzés és még inkább az e célért folyó munka közvetlen célja. *Csak a proletárok testvériségére*⁷⁶⁰ *gondolnak s ebből természetesen folyóan, még ha nem hirdetnék is, a gyűlölet a többiek iránt.*⁷⁶¹ [Sic!] *Ha pedig a történelemre gondolunk, látjuk, hogy az ilyen hatásnak mi volt az ellenhatása!* Így nem alakult ki az emberiség egysége soha!” – írta Imre Sándor.⁷⁶² (Tegyük hozzá: másként sem.)

Meglepett szomorúsággal tapasztalta: „Valami csodálatos gyávasággal bújt el a magyar érzés a lelkekben. Gyalázatos dolgok is történtek: tanárok indítványozták a szakszervezetben, hogy a Szózat és a Himnusz éneklését ellenforradalmi cselekedetnek tekintsék”.⁷⁶³

Különösen az iskoláknak a direkt, diktatórikus politikai-világnézeti indoktrinálizáció, a proletárdiktatúra szolgálatába állítása tette nyilvánvalóvá Imre Sándor számára, hogy kezdetben is halvány „pedagógiai” reményei a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának a „nemzetneveléssel” való összekapcsolhatóságára vonatkozóan megalapozatlannak bizonyultak. Ez csak megerősítette a korábban általa a VKM-mel kapcsolatban hangoztatott – praktikusán addig, és azóta is megvalósíthatatlannak bizonyult – elképzelését a politikai pártoktól mentes közoktatásügyi minisztériumról.

„Eddig is erősen szervezték a saját szellemükben való nevelést olyanok, akik a jövő nemzedék lelki alakulásától saját eszméik győzelmét várták. Ezután a hivatalos nevelésnek mindig ilyen politikai célzatúnak kell lennie. Már Kunfi kezdte azzá tenni (Gönczi!), Somogyi is, de III. 21. óta rendkívüli erővel csinálják. *Csakhogy egyoldalúan szocialista irányban. Szabad-e az államnak így egyoldalúan csinálni? Külön kellene választani a nevelésügyi minisztériumot a politikai pártoktól, s biztosítani a teljes pártatlanságot, a mindenoldalú tárgyas tájékoztatást. Sohasem csak az egyik oldalon van az igazság, a túlzás nem igazság. Mindent kell ismerni!*”⁷⁶⁴

A nevelés- és kultúrpolitika lényeges megújítását szorgalmazó, a lényeges és tartós reformokat csak bizonyos társadalmi konszenzus alapján, s a történelmi gyökerek figyelembevételével tervszerűen és lépesenként megvalósíthatóknak tartó Imre Sándor számára idegenek voltak a „holnapra megforgatjuk az egész világot” szellemében⁷⁶⁵ megszülető radikális intézkedések. Az átalakítá-

⁷⁵⁹ RL C/39. XIV. k. és 13. cs. Államtitkári, 41.

⁷⁶⁰ A Tanácsköztársaság alatt e fogalmat széles értelemben használták, beleértve minden munkájából élő embert, így az értelmiséget is (szellemi munkások). A vidéki lakosságot is gyakran földműveseknek, agrárproletároknak nevezték. Ez a kiterjesztett fogalomhasználat – úgy tűnik – elkerülte Imre Sándor figyelmét. A Néptanítók Lapja „minta-leckéiben” többször utaltak arra, hogy a vagyonuktól megfosztott korábbi „kizsákmányolók” és gyermekeik is, ha munkába állnak szintén egyenjogú proletárokká lehetnek. (Lásd ehhez pl. Donáth: *Pedagógusok 1918–1919*, 485.)

⁷⁶¹ Lásd ehhez pl. Szántó Imre: *A szocialista pedagógusmozgalom Heves megyében. Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve (5. köt.) = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis (Tom. 5.)*. 1959, 130–131.; Sáska Géza: *Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A 20. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011; Hatos: *Rosszfiúk*, 172.

⁷⁶² RL C/39. XIV. k. és 13. cs. Államtitkári, 41–42. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁷⁶³ RL C/39. XIV. k. és 13. cs. Államtitkári, 42.

⁷⁶⁴ RL C/39. XIV. k. és 13. cs. Államtitkári, 43. (Kiemelések tőlem – D. P.) Lásd ehhez Kőte: *A Tanácsköztársaság*, 210–217.

⁷⁶⁵ Ahogy Lukács György egy Fogarasi Bélával folytatott eszmecsere során „A konzervatív és progresszív idealizmus vitája” c. hozzászólásában már 1918-ban kifejtette: „a transzcendens valóság, mint feladat áll előttünk, hogy most, rögtön, ebben a pillanatban meg kell valósítanunk azt, a földre kell hoznunk Isten országát”. (Lukács György: *Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok*. I. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971, 180. Lásd továbbá Hatos: *Rosszfiúk*, 114.)

sok „tárgyias”/tárgyszerű elemzése során többször konstataulta: több régen éró, jogos kezdeményezés a türelmetlenség, a diktatórikus eljárás mód, az impulzív, improvizatív cselekvés, a hozzá nem értés, a vidéki értékrend ismeretének hiánya révén szaladt holtvágányra, valamint idő szűkében akadt meg. Sőt: kompromittálódott a Tanácsköztársaság idején. Ezek részletes, árnyalt elemzése olvasható a *„Népoktatásról” 1921-ben megjelent tanulmányában*. Itt csak az Imre Sándor attitűdje, és későbbi VKM-beli tevékenysége szempontjából lényegesnek tűnő néhány mozzanatot ajánlunk olvasóink figyelmébe.

Imre Sándor meggyőződése volt, hogy az óvodának, iskolának, felsőoktatásnak a mindenkori társadalom igényeit kell kielégítenie, különös tekintettel a nemzetek versenye és a tudományos fejlődés révén elkerülhetetlen folyamatos fejlődés, így a kívánatosnak ítélt jövő előkészítésének szükségességére. Ezért a kultúrpolitikának állandóan vizsgálnia kell az aktuális társadalmi igényeket, beleértve ebbe az egyes vidékek eltérő életkörülményeit, a különböző társadalmi csoportok, nemzetiségek problémáit, s az ebből adódó iskolai feladatokat is. Ehhez a művelődéspolitikát megalapozó kutatásokra, s az ezek eredményein nyugvó és az érdekelt társadalmi osztályok, rétegek stb. változó igényeit konszenzus alapján kielégítő, tervszerűen fejlesztendő iskolarendszerre van szükség. Ezért *várakozással tekintett a KN művelődéspolitikai és általános pedagógiai osztályainak munkája elé*.

Elvileg fontosnak látta, hogy a társadalom széles rétegei számára, minél magasabb műveltséget tegyenek elérhetővé, hogy a kiváltságos osztályok művelődési kiváltságait megszüntetve, esélyt teremtsenek a kulturális javak megszerzéséhez az addig abból javarészt kirekesztett népesség és gyermekeik számára.⁷⁶⁶ Mindazonáltal túlzásnak és pontatlannak tartotta a Vörös Újságban 1919. május 24-én megjelent tervezet megfogalmazását, mely szerint „a proletárállamban az általános iskolakötelezettség a gyermek harmadik életévétől a tizenharmadik, illetőleg a tizenkilencedik életévéig tart”.⁷⁶⁷

Imre Sándor miközben helyeselte, hogy minden 3–6 éves gyermek közösségi nevelésének lehetőségét biztosítsák, úgy vélte, hogy erre a korosztályra nem mondhatnak ki „iskolakötelezettséget”, tévesnek tartotta az „óvoda”⁷⁶⁸ mellett gyakran emlegetett „játékkiskola” megnevezést, hiszen az óvoda, „tagja a köznevelés rendszerének, de nem lehet tagja a közoktatásnak”.⁷⁶⁹ ... A proletárállamnak ezzel is határozott célja volt. *Kötelezővé akarta tenni az óvodába járást egyrészt azért, mert az új rendben a család minden tagja munkával van elfoglalva, tehát lehetően mentesíteni kell a gyermekek gondjától, másrészt pedig azért, mert »a játékkiskola célja a gyermek foglalkoztatásának bővítése« mégpedig a családtól eltérő irányban: »A családban, mint érdekközösségekben, egoisztikusan nevelik a gyermeket, a játékkiskolában azonban foglalkoztatást úgy fejlesztek,*

⁷⁶⁶ Vö.: Eötvös: Kultúra és, 307.

⁷⁶⁷ A Tanácsköztársaság „Alkotmányának 10. §-ában” ezt így nem deklarálták. Ott csak ennyi szerepelt: „A Tanácsköztársaság megszünteti a burzsoázia műveltségi kiváltságát, és megnyitja a dolgozók előtt a műveltség tényleges megszerzésének lehetőségét. Ezért a munkások és földművesek számára ingyenes és a műveltség magas fokát nyújtó tanítást biztosít”. (Petrák–Milei: A Magyar, 5.)

⁷⁶⁸ Neumann Hilda: A kisdedővő átreformálása. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 6. 3.

⁷⁶⁹ „Van ugyan a kisdedővőben sok olyan vonás, ami az iskolával közös, de a leglényegesebb, az iskolának az értelemez szólamára a kisdedővőből hiányzik, sőt tőle idegen. ... [Ú]gy látszik, hogy legtávolabb esik a nevelés családi alakjától a kisdedővőintézet, mert ebben van a legtöbb olyan vonás, amely az iskolához hasonlóvá teszi. ... [A] kisdedővő helye a család után következik és az elemi iskola előtt van” – fejtegette Imre Sándor 1937-ben. (Imre Sándor: *A kisdedővőintézeti nevelés szerepe a köznevelésben*. A fővárosi óvónők továbbképző tanfolyamán 1937. január havában tartott négy előadás. A „Kisdedővőnevelés” kiadása, Budapest, 1938, 8.)

hogy ne lássa magát mindenben középpontnak. A játékkiskolában a gyermek leszokik a magántulajdonról, nem saját egyéni játékaik vannak, hanem a játékkiskola megfelelő játékszereivel szórakozik».⁷⁷⁰

Az óvodák mellett napközi otthonokat is szerveztek volna az egész napos befogadás érdekében. A „militarista nevelés helyére a munkaszeretetre nevelést” kívánták állítani,⁷⁷¹ a valóságos lehetőségektől elrugaszkodott infrastrukturális beruházások és a korábban magántulajdonú lakások vizesblokkjainak igénybevételével. Forradalmi versek és a Marseillaise tanítását szorgalmazták, tekintet nélkül a gyermekek életkori sajátosságaira. E tervekből kevés valósult meg, hiszen 1919 őszétől kívánták bevezetni azokat, ám a szakszervezet közreműködésével az óvónők ideológiai átképzését korábban megkezdték.⁷⁷²

Ahogy erre utaltunk már, Imre Sándor hosszabb távon maga is kötelező nyolcosztályos oktatás bevezetését tartotta szükségesnek. *Mindazonáltal a KN által deklarált kötelező nyolcosztályos népiskola gyors bevezetésének tervét, rapid módon, az adott viszonyok között megvalósíthatatlannak és hibásnak tartotta.* Amikor a vidéki gyermekek zöme még csak az elemi iskola négy osztályát végezte el, az adott infrastrukturális feltételek mellett ezt kivihetetlennek, és a polgári iskolákkal kapcsolatos tervei miatt célszerűtlennek is ítélte. Terveiben a 4. osztály után a különböző társadalmi igényeknek megfelelően nagyobb változatosságot, választási lehetőséget tartott célszerűnek.

Az osztatlan iskolák nagy száma és kényszerűen gyenge színvonala miatt racionálisnak látta az egy-egy faluban lévő, korábban különböző fenntartókhoz tartozó iskolák tevékenységének koordinálását, bennük az életkori csoportok szerint differenciált oktatás bevezetését is. 1918 előtt, a nemzeti egység megteremtése érdekében, hosszabb távon maga is az iskolák államosítását tartotta célszerűnek. De elképzelhetetlennek és jogszerűtlennek tartotta volna az iskolák kárpótlás nélküli köztulajdonba vételét.

Az ország nemzetiségi többségű területei nagyrészt idegen megszállás/impérium alá kerülését mélységesen ellenezte, a területi integritás megőrzésének álláspontját képviselte. Ám amikor az elkerülhetetlennek mutatkozott, változtatott az általános államosítás szükségességére vonatkozó elképzelésén, hiszen már nem kellett a román, szerb ortodox egyházi iskoláknak az ország területi integritása szempontjából veszélyes nevelői tevékenységével számolnia. A többi magyarországi egyház ezt nem veszélyeztette. Tevékenységük révén az állami eszközöket kiegészítő erőforrásokhoz és klerikus pedagógusokhoz jutott a közoktatás, ezért Imre Sándor – korábbi álláspontjától eltérve – immár maga is képviselte, amit Eötvös József hangoztatott: *a művelődés- és oktatáspolitikában minden monopólium káros.*⁷⁷³ *Emellett személyes meggyőződése szerint is a keresztyénség és a nevelés célja azonos volt.*⁷⁷⁴

*Ezért sem értett egyet – a budapesti önkormányzati intézetek kivételével elrendelt – általános iskolai államosítással,*⁷⁷⁵ s a falusi (korábbi önkormányzati, egyházi, állami) iskolák összevonását, az osztatlan iskolák megszüntetését néhány hét alatt lezavarni próbáló rendeletekkel.⁷⁷⁶ Beszámolójában részletesen foglalkozott azzal, hogy a Tanácsköztársaság idején ezt az államosítást

⁷⁷⁰ Imre: Népoktatás, 626. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁷⁷¹ A történelmi kontextushoz lásd pl. Podráczky Judit: A társadalmi célok kifejeződése az 1891. évi kisdédovási törvényben. *Pedagógusképzés*, 2000/1–2. sz. 241–258.; Hegedűs Judit: Az óvoda fegyelmezési elvei és módja a dualizmus korában. In: Baska – Hegedűs szerk. *Égi iskolák, földi műhelyek.* 270–278.

⁷⁷² Imre: Népoktatás, 627–629.

⁷⁷³ Imre: Népoktatás, 630.

⁷⁷⁴ BFL VII. 5. c. 558/1920. a rágalmozási sajtópert kezdeményező 1920. január 20-i beadványában, 11.

⁷⁷⁵ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 29-én megjelent XXIV. számú rendelete. (In: A Forradalmi, 1919/I. 39–40.)

⁷⁷⁶ Egységesítik a népiskolákat. A közoktatásügyi népbiztosság rendelete az osztatlan népiskolákról, s a tanulók tervszerű csoportosításáról. *Fáklya*, X. évf. 94. sz. 1919. április 20. 6–7.; Imre: Népoktatás, 631. Lásd továbbá Fináczy: Négy hónap, 97.

csak részlegesen és formálisan sikerült végrehajtani. Augusztusig mindössze három megyéből jelentették, hogy – legalábbis adminisztratív szempontból – befejezték az államosítást, az erre kijelölt bizottságok.⁷⁷⁷

Ellenérzését csak fokozta, hogy a Tanácsköztársaság a társadalom direkt politikai-világnézeti áthangolása eszközeként tekintett iskolákban, az immár állami szolgálatba került pedagógusok számára az agitációs és propaganda tevékenységet kötelezően előírva végezte.⁷⁷⁸ Bár maga is nagy jelentőséget tulajdonított a korszerű gazdasági, társadalmi ismeretek terjesztésének, a történelemtanítás lényeges reformjának, fenntartásokkal írt a pedagógusok kötelező átképző tanfolyamairól, elítélően az előírt osztályharcos tematikáról és irodalomról, s általában a nemzeti egységet bomlasztó gyűlöletkeltésről. „[I]genis küzdenünk kell ugyan a nevelés útján is a társadalmi igazságtalanságok megszüntetéséért, de nyomának sem szabad lennie a nevelőben a gyűlöletnek” – hangsúlyozta Imre Sándor.⁷⁷⁹

Bár csak egy feljegyzésében említette az erre vonatkozó rendeletet, kommentár nélkül, méltatlannak és célszerűtlennek tarthatta a klerikus tanároknak/tanítóknak az oktatásból való kizárására irányuló törekvést is.⁷⁸⁰

Ahogy korábban utaltunk rá, Imre Sándor a gyermekek közötti békés együttműködés szempontjából *célszerűtlennek tartotta, az iskolai kötelező felekezeti vallásoktatást. Helyesebbnek látta volna a templomi hitoktatás fokozatos, békés bevezetését. Az adott konstellációban azonban, rövid távon megvalósíthatatlannak ítélte ezt.* Tanulmányában részletesen foglalkozott azzal, hogy erre vonatkozó országos rendeletet nem talált, s hogy a budapesti⁷⁸¹ és helyi tanácsok művelődési osztályai rendelkeztek az iskolai hitoktatás helyett társadalmi/szociológiai ismeretek tanításáról,

⁷⁷⁷ Imre: Népoktatás, 630. Lásd ehhez Petrák–Milei: A Magyar, 14–17. és 24–26.; Fazekas Csaba: „A likvidáló hivatal”. Megjegyzések a Tanácsköztársaság egyházpolitikájának intézményi háttéréről. In: Fejérdy András szerk. *A Tanácsköztársaság...*, 102–112.; Fazekas Csaba: A Tanácsköztársaság „Vallásügyi Likvidáló Hivatala”. In: Ligeti-Vörös szerk. „...minden édenek neve, 161–171.

⁷⁷⁸ „A Magyarországi Tanácsköztársaság az oktatás ügyét állami feladatnak tekinti. ... [s] a munkásság művelődésének emelésére minden eddiginél nagyobb szabású oktató és nevelőmunkát szándékozik végezni. Mindazokat, akik a Tanácsköztársaság társadalmába és szellemébe beilleszkednek, képességükhöz mértén szolgálatába kívánja állítani. Ennek folytán a nem állami nevelési és oktatási intézetek alkalmazottai közül azokat, akik ennek a feltételnek megfelelnek, a Tanácsköztársaság szolgálatába veszi át. Az egyházi személyeket (papokat, szerzeteseket, apácákat) azonban csak akkor, ha világi személyekké lesznek. Az átvétel akként történik, hogy az intézetek alkalmazottai ennek a rendeletnek az alapján... a Tanácsköztársaság ideiglenes szolgálatába lépnek. Allandó alkalmaztatásuk tekintetében a közoktatásügyi népbiztos ama vizsgálat letételének alapján fog határozni, amely az illetők társadalmi felfogására és ismereteire terjed ki”. (A Forradalmi, 1919/I. 39–40.) „E rendelkezés következtében – írták az 1919. június 18-i, 45. KN. számú rendeletben – és mert a tanító alkalmazottaknak feladata nemcsak a jövő nemzedéket, hanem a felnőtteket is a kommunista társadalom megértésére és szolgálatára nevelni, a Közoktatásügyi Népbiztosság szabályként megállapítja, hogy minden tanító alkalmazottnak ismernie kell az eddigi kapitalista társadalom lényegének és fejlődésének kérdéseit, és át kell értenie a kommunista társadalom szerkezetét, feladatait és elveit.” (Bartha Pál: Állami közoktatás. *Népkultúra*, I. évf. 1. sz. 3.; Petrák–Milei: A Magyar, 36–37. és 118–119.; A tanítók forradalmasítása. Kunfi elvtárs megnyitó beszéde a tanítók előadóképző tanfolyamán. *Népszava*, XLVII. évf. 146. sz. 6.; A tanítóság szocialista nevelése. *Népszava*, XLVII. évf. 145. sz. 1919. június 19. 4. Lásd ehhez Fináczy: Négy hónap, 98–100.)

⁷⁷⁹ Imre: Népoktatás, 637.) Lásd ehhez Petrák–Milei: A Magyar, 61–62.; A történelemtanítás új szelleme. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 27. 4. „Gyerekekkel szemben nincs osztályharc, mert a gyermekben az eljövendő, osztálykülönbséget nem ismerő társadalom kezdő tagját kell látni” – szögezte le Lukács György 1919. áprilisában. (Lukács György: *Forradalomban. Cikk, tanulmányok 1918–1919*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987, 91.)

⁷⁸⁰ Ezt sem sikerült maradéktalanul végrehajtaniuk. Lásd ehhez pl. Donáth: Pedagógusok 1918–1919, 218–226.; Fejérdy András: A Ciszterci Rend Egri Katholikus Főgymnasiuma és a Tanácsköztársaság. In: Fejérdy András szerk. *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés*. Szent István Társulat, Budapest, 2020, 182–191.

⁷⁸¹ Petrák–Milei: A Magyar, 7. és 22–24.

és a hitoktatók tantestületi tagságának és béreinek megszüntetéséről. Több példát hozott arra, hogy a háború alatt megnövekedett vallásosság miatt milyen társadalmi ellenállással, nehézségekkel találkoztak,⁷⁸² s milyen kompromisszumra kényszerültek a hitoktatás ügyében a Tanácsköztársaság helyi szervei. Jelezte azt is, hogy a KN vezetői 1919 szeptemberétől tervezték a hitoktatás teljes kiküszöbölését az iskolákból, de erre, a Tanácsköztársaság bukása miatt, már nem volt lehetőségük.⁷⁸³

Így „a vallástanítás kérdésében a proletárdiktatúra vereséget szenvedett. S ez annál nagyobb jelentőségű, mert Kunfi miniszter korábban egyenesen megmondta egy nála járó küldöttségnek [ahogy 1914-ben a költségvetési vitában és 1918. március 21-én a Szent István Társulatban Csernoch János hercegprímás is – D. P.⁷⁸⁴], hogy ezt tisztán hatalmi kérdésnek tekinti. Valójában úgy is kezelték, s ha mégis sikertelenül, ez csak azt jelenti, hogy itt a diktatúránál is egy nagyobb hatalommal kerültek szembe: erős meggyőződésű emberek (lelkészek és hitoktatók) buzgalmával, hagyományok erejével és a lélek mélyéről fakadó, tehát elemi szükségletek parancsával” – írta Imre Sándor.⁷⁸⁵

A társadalom kulturális felemelése érdekében kívánatosnak látta a munkások és földművesek képzése, az iskolán kívüli művelődés előmozdítása érdekében a szakszervezetek és egyéb társadalmi szervezetek bevonását az ilyen irányú tevékenységbe. Ám ellenszenvvel követte direkt politikai szerepvállalásukat, s azt, hogy az addigi pedagógus- és művelődési szervezetek helyébe léptek.

Végzetesnek tartotta, hogy „szinlelésre szoktatták minden iskolafaj embereit, amikor bekényszerítették a szakszervezetekbe, mikor csak ezen az úton fogadták el az állásért, áthelyezésért benyújtott kéréseket is, s ezzel együtt járt, hogy *pártpolitikai eszközzé süllyesztették az iskolát és a tanítót!* Mindig azt hirdették a szocialisták, hogy a régi iskola az osztályuralom fenntartásának eszköze volt, s hogy ez nem szabad, nem egyezik az elfogulatlanság, a tiszta emberiség pedagógiai követelményével. Most, amikor módjuk lett volna példát adni ennek érvényesítésére: *rá-tették az iskolákra addig nem is képzelt, szörnyű bilincset az osztályuralomnak.* Bizonyos, hogy ilyen célzata volt mindennek, ami a népbiztossággá átalakított közoktatásügyi minisztériumból kikerült 1919. március 21-től, augusztus 2-ig.⁷⁸⁶

⁷⁸² Egerben pl. a pedagógusátképző tanfolyamon a vallást gúnyoló kommunista előadó letartóztatását követelték a felháborodott tanítók, tanárok. Csak szökésével tudta elkerülni a pedagógusok felháborodásából adódó következményeket. (Szántó: A szocialista, 139.)

⁷⁸³ Imre: Népoktatás, 634–636. A Vörös Újság 1919. április 3-án „Pokolba a csuhásokkal” c. cikkében deklarálta: „A vallás nem magánügy, hanem közügy, és a proletárállamnak igenis elsőrendű kötelessége a legkérelhetlenebbül megszüntetni az egyház minden néven nevezendő tevékenységét”. (Idézi Hatos: Rosszfiúk, 310.) 1919. április 17-én a KN „a vallás szabad gyakorlásáról és a vallásszabadságról” c rendelkezésben ellenforradalmi „népámításnak” nevezték, hogy a Tanácsköztársaság meg akarja szüntetni a vallást, el akarja venni a templomokat. (Petrák–Milei: A Magyar, 22–23.)

⁷⁸⁴ Az 1914-es megnyilatkozást Idézi Donáth: Pedagógusok 1918–1919, 48. 1918. március 21-én, Csernoch János hercegprímás – Vázsonyi Vilmos miniszternek az iskolák államosításával kapcsolatos felvetésére válaszolva – hangsúlyozta: „a népiskola valláserkölcsei jellegének vallási és nemzeti nézőpontból óriási jelentősége van.” „Minden nép-nél a különböző fokozatú iskolák tanítószemélyzete és a tisztviselői kar a nemzeti épületnek két hatalmas pillére. Ezeket a pilléreket erősíteni és minden veszedelemmel szemben védeni kell, mert ha meginognak, megrendül az állami épület”. (A választás felelőssége és az iskola államosítása. A hercegprímás beszéde a Szent István Társulat közgyűlésén. *Budapesti Hírlap*, XXXVIII. évf. 69. sz. 1918. március 22. 5.)

⁷⁸⁵ Imre: Népoktatás, 636. (Kiemelés tőlem – D. P.) A hitoktatással, az egyházakkal szembeni lépések kontraproduktivitásáról, Janus-arcúságáról lásd pl. Fináczy: Négy hónap, 100.; Hatos Pál: 1919 paradoxona: a bolsevizmus egyházgyűlölete és vallásos vonzereje. In: Fejérdy András szerk. A Tanácsköztársaság..., 114–139.; Hatos: Rosszfiúk, 314–331.

⁷⁸⁶ Lásd ehhez Fináczy: Négy hónap, 104.

Egyet azonban nagyon nyomatékosan kell itt felemlítenünk [Sic!], s minden irányban megfontolnunk. *A tanácskormány idején a nevelés ügye volt a legtöbbet emlegetett, pénzzel talán legbővebben, de mindenestre nagyon bőven ellátott ága a kormányszatnak.* Soha olyan bőven nem tartott mindenféle előadással, tanfolyammal, gyűléssel példát adtak arra, hogyan kell a lelki gondozást szervezni és állandóan folytatni” – írta 1921-ben, majd hozzátette: „Amelyik kormányzat nem osztályuralmat akar, hanem az egész nép javát, és hogy ezt elősegítse, az egész nép bizalmát óhajtja, annak ezen a példán okulnia kell. *A volt közoktatásügyi népbiztosságnak nemcsak bűnlajtsromát kell összeállítani, hanem a maga számára a tanulságokat is kell keresnie*”.⁷⁸⁷

Imre Sándor – néhány korábbi tanítványával, barátjával és kollégájával tanácskozva a Tanácsköztársaság idején – maga is ezt tette. Korabeli feljegyzéseiben, a népoktatásról írt tanulmányában, visszaemlékezéseiben *egy sor intézkedéssel, szervezési móddal, reformtantervvel stb. kapcsolatban említette, hogy mutatis mutandis ezekből tanulni, meríteni lehetne a jövőben.*⁷⁸⁸ Nem szabad elhanyagolni a továbbiakban a munkásság művelését, de a társadalmi kérdésekben tájékozatlan és öntudatlan középosztállyal való foglalkozást, a nőnevelés megújítását,⁷⁸⁹ a gyermekek, az ifjúság, a diákság egészségügyi, szociális gondozását, támogatását sem – hangsúlyozta Imre Sándor a Tanácsköztársaság alatt készült jegyzeteiben.⁷⁹⁰ Lássunk néhány példát: miként ítélte tanulságosnak a KN művelődéspolitikájának néhány elemét, eszközét, s hasznosnak – a szükséges változtatásokkal – történő felhasználásukat az új kormányzat létrejöttével.

„A diktatúra után olyan politika kell, hogy a munkásság *jogos* kívánságai teljesüljenek, meg legyen cáfolva az a gyanúsítás, hogy újra elnyomják majd őket!” „Nagyon sok irányban és módon megindult a *tanulás*; ezt folytatni *kell!* Ne láthassa úgy senki, hogy az új rendben kevesebb az

⁷⁸⁷ Imre: Népoktatás, 624–625. (Kiemelések tőlem – D. P.) Hasonló megfogalmazással élt Imre Sándor 1923 júliusi kéziratában: a Tanácsköztársaság idején „egész idő alatt arra gondoltam, mi lesz a teendő, ha elmúlik a proletárdiktatúra. Látszik..., hogy akkor sem gondolkoztam már úgy, mintha lehetne az egészet meg nem történné tenni, s szabad volna tanulságait mellőzni!” (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 46.)

⁷⁸⁸ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 42–46.; Imre: Népoktatás, 634., 640–641. és 643.

⁷⁸⁹ „Pedagógiai tanulmányaim közben igen komolyan erősödött meg bennem a nőnevelés jelentőségének tudata, úgy, hogy ily irányú működésben örömmel vennék részt” – írta 1906-ban Csiky Kálmánnénak Imre Sándor egy felsőleányiskolai igazgatói felkérés kapcsán, mely anyagi, avagy egyéb okból nem valósult meg. (Idézi Szűts-Novák Rita: Imre Sándor Csiky Kálmánnéhoz írott levele a századfordulós nőnevelés kontextusában. *Pedagógiatörténeti Szemle*, 5. évf. 1–2. sz. 2019, 39–40.) Lásd ehhez továbbá p. ö.: Leányok hajszája a diploma után. Zsúfolt leányiskolák. *Budapesti Hírlap*, XXXVII. évf. 289. sz. 1917. november 23. 8.

⁷⁹⁰ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 42–46.

alkalma a tanulásra! De minél több keresztyént kell bevonni!⁷⁹¹ Persze ennek nagy akadályja lesz, hogy ezek között kevesebb a nyelvismeret stb.”⁷⁹²

„A népbiztosság múzeumi munkástanfolyamokat rendez. »Céljuk, hogy a múzeumok kincseit és az ezek körül folyó tudományos munka céljait egyszerű, világos nyelven ismertessék a proletárokkal«. Miért nem lehetett ezt megcsinálni a munkások számára eddig is?”⁷⁹³

„A régi középosztály nevelése (most megalázottság, megfélemlítés – ebből ki kell emelni! Tájékozatlanság, önállótlanosság, függés!) Önérzetre való nevelés? Az új nemzedékkel tisztán meg kell ismertetni szüleik sorsa változásának okait...”⁷⁹⁴ „Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a proletárokat *erős hitük* vezeti, ezért tudnak harcolni. *Eszme* van bennük és erősek. Volt-e ez valaha a *polgárságban*? Láttá-e a mi »középosztályunk« saját »történelmi hivatását«?! A »történelmi« nekik csak azt jelentette, hogy *mert* a múltban valamik voltak, annak erejénél fogva akar-nak lenni valamik a jövőben is. Holott a »történelmi jelentőség« kettős szempontú: miből lett és mit ígér?!”⁷⁹⁵

„Gyermekvédelem! A Munkások Gyermekbarát Egyesülete!⁷⁹⁶ Ennek szerteágazó szervezete hatalmas eszköze lesz továbbra is a szocialista nevelésnek.⁷⁹⁷ Valakit meg kell bízni ennek tanulmányozásával!” „A gyermekgondozás hatalmas szervezete!! Gyerekek szórakoztatása! Ha a mostani személyekkel folytatjuk, a szellem a mostani marad. Ha újakat keresünk, bizalmatlanság fejlődhet ki, s az baj – de meg ezek talán nem is értenek majd a dologhoz, ez még nagyobb baj!”⁷⁹⁸

⁷⁹¹ Imre Sándor e megjegyzésének hátteréhez célszerű megjegyeznünk, hogy az odesszai gettóban született, 1919-ben már kommunista *Rabinovits József* (1884–1940 a Szocialista Párt titkára, belügyi népbiztoshelyettes) az általa irányított agitátorképző tanfolyamokra csak zsidó származásúakat vett fel. Amikor szociáldemokrata elvtársai (pl. Farkas Sándor, Garbai Sándor) ezért kérdőre vonták, azt felelte: „Megbízható forradalmár csak zsidó tud lenni, mert az egy létező szervezethez sem tartozik. Nincsenek nemzeti gyökerei, helyzeténél fogva nemzetközi. A világorradalom ilyen, született nemzetközi érzelmű embereket követel, mint amilyenek a zsidók. A magyar proletárdiktatúra... csak a zsidók vezetése alatt hajthatja végre biztosan és visszavonhatatlanul történelmi feladatát” – vélte Rabinovits. A „nemzetnevelésben, nemzetnévelésben” gondolkodó *Imre Sándor* ezért (is) a neki megfelelő felvilágosításba/agitációba keresztyének bevonását szorgalmazta. Garbai Sándor (1879–1947) visszaemlékezése szerint barátja, – a Kohn Elkán néven született – szociáldemokrata *Kalmár Henrik* (1870–1931), a német ügyek népbiztosa a Hungária Szállóban nyüzsgő fiatal zsidó származású értelmiségiek láttán megjegyezte: „Én is zsidó vagyok, ... a pozsonyi gettóban nőttem fel, de félek, hogy antiszemita leszek, ha ez tovább folytatódik. Jó, hogy nem látják ezt mások, csak mi. Ezen hatalomra való tömeges tülekedés ártalmára van a komak és értékes zsidó értelmiségnek. Képtelenség azt hinni, hogy ilyen országban, mint Magyarország, ahol 63% katolikus 30% a református és 5% a zsidó, hatalmon maradhasson ez a zsidó értelmiség, mely most elérkezettnek látja az időt, hogy a munkás nevében hatalomra emelkedjék”. (Végső vál: Garbai, 120., 145. és 40–41. Lásd ehhez Ujváry: Kultúra és terror, 68.)

⁷⁹² A polgárság zsidó tagjai számára (akik általában jóval képzetebbek voltak, mint a polgárság nem zsidó tagjai) a kulturálisan »érzékeny« területeken fölmutatott intellektuális teljesítmények – amelyek a »nemzeti kultúrában« való fölünyes jártasságukat bizonyították – annak esélyét jelentették, hogy részben kompenzálni tudják azt a társadalmi hátrányt, amely abból származott, hogy »nemzetietlen elemként« tartották számon őket” – konstataulta a téma kiváló szakértője, Karády Viktor. (Karády: Iskolarendszer, 121.)

⁷⁹³ 1919 október–novemberében (?) Imre Sándor értekezletet vezetett a VKM-ben a múzeumok felhasználásának lehetőségéről a kényszerű szénzünet idején. A múzeumok ugyan késznek mutatkoztak erre, de fűteni ők sem tudtak, úgy, hogy a tervből semmi sem lehetett. (Imre Sándor erről szóló kézzel írt feljegyzéseit lásd RL C/39. 25. cs. 247–248.) Így e nélkül próbálták rendeletekkel (161.621/1919., 195.939/1919. B. I. sz.) „önmunkásságra” készíteni az iskolákat. (Uo. 245–246.) Lásd ehhez RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 70–71.

⁷⁹⁴ RL C/39. XIV. k.

⁷⁹⁵ RL C/39. XIV. k.

⁷⁹⁶ Lásd ehhez Gergely Ferenc: *A Gyermekbarát Mozgalom története és válogatott dokumentumai 1917–1997*. Budapest, 1997. megfelelő részeit.

⁷⁹⁷ Ahogy korábban említettük, Imre Sándor már 1909-ben megjelent könyvében is felfigyelt arra, hogy a szocialista munkásság gyermekeit saját szervezetében osztálytudatos nevelésben részesíti.

⁷⁹⁸ RL C/39. XIV. k. Imre Sándor hagyatékában rengeteg újságkivágás maradt a témáról, melynek alakulását a Tanácsköztársaság alatt a legszélesebb értelemben (a hagyományos témák mellett, a gyermekszociális, az orvosi, gyer-

„Az ifjúság gondozása *országszerte*. Az ifjúmunkások szervezetei. Igen fontos a *vidéki* ifjúság szervezése. Lásd a mostani sokféle előadást a szakszervezetekben a 20-nál több munkást foglalkoztató üzemekben stb. Tudjuk-e mindezt folytatni a magunk objektív szellemében?”

„Szeptembertől kezdve meg kellene valósítani azt, hogy a feljövő I. éveseket felsőbb évesek fogadják vagy támogassák. Amit a Közoktatásügyi Népbiztosság Diákszociális ügyosztálya most tisztán szocialista érdekből csinál, azt meg kell csinálni *nemes* és *szabadságot* biztosító, de szigorúan *nemzeti* célú munkával ezután”. „Most az »ifjúmunkás« csoportok az egyes pályák embereinek szakszervezetéhez csatlakoznak.⁷⁹⁹ Ez igen szerencsés alakulás lehet, ezért nagyon komolyan fenn kell tartani, s megfelelően kifejleszteni. Legyen benne mindenki, de ki kell benne fejleszteni a teljesen alkotmányos szervezetet (többségi elv, kisebbségi képviselők)”⁸⁰⁰

„A *nőnevelés* mindennél fontosabb lesz most! Tíz év alatt teljesen megújulhat a magyar lélek ezen az úton!”⁸⁰¹

Ezen, a Tanácsköztársaság alatt készült feljegyzések hangvétele valamelyest eltér Imre Sándor – fentiekben idézett – 1921. évi tanulmányától. Itt, az újdonság ereje, a kultúrpolitikai reformra készülő az innovációra nyitott szakember rácsodálkozása érvényesül, a továbbiakban, más, „nemzetnevelési” célok jegyében felhasználható eszközök kialakítása érdekében. Egyfajta tárgyszerűsége törekvő probléma és eszközfelmérés sugárzik e feljegyzésekből, kétségtelen idegenkedés, távolságtartás és kritika mellett.

Két év múlva – az 1919 végétől jobboldali, klerikális támadásoknak kitett államtitkár – „A bolsevizmus Magyarországon” c. kötet általános hangvételéhez alkalmazkodva a kritikai elemeket helyezte előtérbe, s szóhasználatában az ellenforradalmi közszellemhez alkalmazkodott (pl. „bűnököt” emlegetett). Fenntartotta ugyanakkor, hogy a Tanácsköztársaság közoktatáspolitikájának tanulságait le kell vonni, s a hasznosítható elemeket felhasználni. E hangsúlyváltozásban szerepe lehetett annak is, hogy időközben szembesülnie kellett azzal, hogy az általa korábban elképzelt – a munkásság érdekeit, szervezeteit is respektáló, a forradalmakban mérsékelt szerepet vállaló szakemberekkel való együttműködéssel számoló⁸⁰² – átmenet az adott történelmi konstellációban lehetetlennek bizonyult.

meküdtetés, gyermekszórakoztatási: mese, film, mozi stb.) figyelemmel kísérte. (RL C/39. XLVII. k.) Imre későbbi főnöke, Huszár Károly úgy vélte, hogy „a mesevilág poézise helyett az osztályharc ciángázásával mérgezték az ifjú lelkeket”. (Huszár Károly: A bolsevizmus kultúrpolitikája. In: Huszár Károly szerk. *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története*. Újságüzem Kiadó és Nyomda Rt., Budapest, 1920, 92.) Később is történt az ifjúság szórakoztatására kísérlet: 1920. február 11-én készült el „a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Ifjúságszórakoztató osztályának országos szervezete” c. tervezet. (MNL OL P 1659. 4. tétel)

⁷⁹⁹ RL C/39. XIV. k. A szociáldemokrata párt már hosszabb ideje törekedett „az ifjúság meghódítására”. Külön lapot is megjelentettek „Az Ifjúmunkás” címmel. (Az ifjúság meghódítása. *Népszava*, XLVI. évf. 5. sz. 1918. január 5. 2–3.) A KN-ben külön ügyosztályt állítottak fel a munkásfiatalok szabadoktatás keretében való rendszeres továbbképzésére. (Boross F. László: Ifjúmunkás kultúrpolitika. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 3–4.)

⁸⁰⁰ RL C/39. XIV. k.

⁸⁰¹ RL C/39. XIV. k. és 13. cs. Államtitkári, 42–46. (Kiemelések az eredeti kézzel írt szövegben – D. P.) Lásd e témához pl. Imre Sándor: *A nőnevelés szervezése*. Budapest, 1925; Uő.: *A nemzet jövője és a leányok*. (1925, 1927) In: Imre: *Háborús élet*, 294–304.; Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*. Pro Pannónia, Pécs. 2008; Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006, 139–178.; Rébay Magdolna: *Leányközépiszkolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig*. Új Mandátum Könyvkiadó, 2009, 96–173.

⁸⁰² Erre utalt egy Tanácsköztársaság alatti feljegyzése: „A mai közvéleményt próbálva elemezni, feltűnhet, hogy számos művelt és eddig szociális gondolkodásának ismert ember most, mintha ellentétben állna a fő-fő követelésekkel, vagy mintha nem látnák ezeknek akkora jelentőségét, mint mostani hirdetőik. Ennek az az oka, hogy ezek már régen »szocialisták«, e gondolatok értékét már régen látják, de látják a megvalósítás útjait és akadályait is. *Lehiggadtak már!* (Jellemző: Somogyi Béla a kommunisták ellen!) Aki eddig is teljesen demokratikus, sőt szociális felfogású volt

Több, évek múltán készült, feljegyzésében visszatért a Tanácsköztársaság alatt a Pedagógium épületében folytatott beszélgetésekre. Egyikben Imre Sándor sajátos kontextusba állította az 1919 késő tavaszán–nyarán a Pedagógium helyiségeiben történeteket:

„Vacsora után az épületben lakó Angyal János, mellettem az igazgatói irodában dolgozó polgári iskolai tanárral és Fekete József s Lados József szintén ott lakó tanítóképző tanárokkal, három volt kedves tanítványommal beszélgettem, néha a lakásomon, rendszeren az ő szobájukban. A *diktatúráról volt szó. Ők tájékoztattak az eseményekről és hírekről. Mint szociális érzésű és tanult emberek, sokban jogosultnak ítélték a múlttal szemben megnyilvánuló szocialista kritikát, s szépnek, helyesnek a diktatúra embereinek terveit.*⁸⁰³ *Lelkesedtek az átfogó és tudatosnak látszó művelődéspolitikai, közegészségügyi tervekért,*⁸⁰⁴ *s nagyon szerettek volna engem mereven elutasító és elzárkózó álláspontomról eltéríteni, legalább annyira, hogy időnként menjek el a tanítói szakszervezet üléseire, s ne tűnjek fel ellenforradalmárnak. Eleinte talán a félreállítás okozta személyes sértődésnek tulajdonították magatartásomat, talán féltettek is. ... Hova-tovább azonban mindjobban éreztem, hogy átestek a válságon (legkevésbé Fekete Józsefet fenyegette a veszedelem). A felszínen lévő elvek és módszerek, az egyesekkel és társadalmi osztályokkal való elbánás, az események és a várható fejlemények mindennapos megbeszélése közben egyre határozottabban nekem adtak igazat. Látták, hogy sem reakciós nem lettem, sem gyáva nem vagyok, hanem igazam van abban, hogy a haladásnak nem ez a szükségképpen útja, s hogy gonosz emberektől várni sem lehet a társadalmi javulást. Mikor aztán jött a vérengzések, gaztettek híre, elszlott az ő lelkiükből is minden hajlandóság a diktatúra irányában. E három fiatal barátom volt állandó társaságom, lelki nyugalom helyreállítója és fenntartója, s a külvilággal való kapcsolatom.*”⁸⁰⁵

Ezen elbeszélésben Imre Sándor úgy emlékezik, mintha őt – egykori tanítványaitól eltérően – semmilyen módon nem érintették volna meg a Tanácsköztársaság kezdeményezései, pedagógiai programjai. A fentiekben általunk – s egy 1923. évi visszaemlékezésében általa is – idézett, a diktatúra alatt keletkezett feljegyzéseiből nem egészen ez a kép rajzolódik ki előttünk. Általában ellene volt minden nem elég tervszerűen előkészített, radikális átalakításnak. *Nem hitt a társadalmi konszenzus hiányában, az egyik szembenálló oldal által, nyers erővel bevezetett reformok tartósságának lehetőségében.* Az is igaz, hogy – talán a személyes sértettsége okán is – az elkerülhetetlennél nagyobb mértékben, személyesen sem kívánt részt venni a Népbiztosság tevékenységében, s a Tanácsköztársasághoz politikailag szorosan kötődő szakszervezeti mozgalomban.

Mindazonáltal az első időszak (áprilisi–májusi) feljegyzésein átsüt, hogy a dualizmuskori oktatáspolitikai általa korábban kritizált, mozdíthatatlannak tűnő intézményeinek, pedagógiai elveinek radikális felülvizsgálatát bizonyos várakozással kísérte. Le is írta: mindent meg kell valósítani, ami a szocialisták pedagógiai programjában nem pártpolitikai. Rövidesen kiderült: a proletárdiktatúra szorongatott helyzetében minden alárendelődött „az osztályharc” érdekének, s hogy még a kultúra demokratizálására irányuló törekvések is csak ebben a dimenzióban érvényesülhettek. Ez, s a diktatúra – a júniusi–júliusi a külső és belső ellenforradalmi mozgalmak, s az antant támadásai

és úgy élt, az nem láthatja most olyan nagyszerű újságnak sem a demokráciát, sem a kommunizmust!” – írta Imre Sándor, egyértelműen különbséget téve a régi szocialisták és a kommunisták között. (RL C/39. 13. cs. Államtikári, 44.)

⁸⁰³ A nemzetnevelés „egy esztendővel ezelőtt az események alakulása következtében, mint valami elavult régiség, útjában volt sok embernek. Különösen világossá lett ez előttem akkor, midőn régi tanítványaimtól – ... éppen azok köréből, akiket legjobban szeretek – jött a kérdés, hogy mit csináljunk, maradhat-e ezután is vezető gondolatunk a nemzet gondolata, nem gondolom-e, hogy »megbukott a nemzetnevelés«? Sohasem döböntem meg életemben úgy, mint mikor ezt először hallottam. S egymás után jöttek hozzám írásban és szóban a kételkedések: *beszélhetünk-e még nemzetről, hiszen valami másnak kell jönnie, az egyetemes emberiség gondolatának kell jönnie, az egyetemes emberiség gondolatának kell a nevelésben most már vezetnie, nem a nemzet gondolatának*” – emlékezett Imre Sándor 1919. november 9-i előadásában. (Imre: Mi a nemzetnevelés? 5. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁸⁰⁴ Lásd ehhez Fináczy: Négy hónap, 101–102.

⁸⁰⁵ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 79–80. (Kiemelések tőlem – D. P.)

nyomán – eldurvult represszív intézkedéseinek, kivégzéseinek⁸⁰⁶ hatása Imre Sándor korábbi várákosait is felülírta. Így – számunkra – úgy tűnik, hogy az igazgató úr, *ha talán kevésbé is, maga is átment azon a hangulatváltozáson, melyet 1922. évi memoárjában csak fiatal barátainak tulajdonított.*

A Felvidék kényszerű kiürítésének nyomán, ahogy az ország egészében, úgy a Pedagógiumban megnövekedett létszámban tanácskozók körében is világossá vált a Tanácsköztársaság tarthatatlan helyzete. Imre Sándor – néhány napos megbízott, ügyvezető miniszterségére vonatkozó memoárja bevezetőjeként – e megbeszélésekre így emlékezett:

„1919 júliusában lakásomon és új igazgatói irodámban sűrű tanácskozásokat folytattunk néhányan arról: mi legyen a diktatúra bukása után a kormányzati program. A tanácskozásokon 10-15 ember vett részt; eleinte csak ismerőseim, később ezek által bevezetettek, hasonló gondolkozású emberek is, akiket láthatóan nagyon érdekelt, hogy nálam határozott munkatervről folyt a beszélgetés. A diktatúra megbuktatásáról, tehát ellenforradalomról nem beszéltünk, csak a természetes úton előálló bukásra nyomban következő teendőkről s ezeket kidolgozva a még homályosan sem sejtett hatalomnak akartuk majd átadni, amely hazánk ügyét kezébe veszi.”⁸⁰⁷

Imre Sándor akkoriban arra számított, hogy mivel helyettes államtitkárságából a KN távolította el, vélhetően a diktatúra bukása után visszaállítandó KM-be/VKM-be reaktiválják,⁸⁰⁸ s az új, polgári miniszternek fogja átadni a szükségesnek látszó intézkedések tervezetét. Azzal természetesen nem számolhatott, hogy az első egyértelműen ellenforradalmi kormányban néhány napig ő lesz a minisztérium vezetésével ideiglenesen megbízva,⁸⁰⁹ de arra igen, hogy több-kevesebb befolyása lehet majd a minisztériumi történésekre. Ez tűnik ki a korabeli feljegyzéseiből.

Tanulságosnak, hatékonyak találta a Tanácsköztársaság komplex propagandaszervezetét,⁸¹⁰ s azt, ahogy Kunfi Zsigmond még miniszter korában fővárosi és megyei tanító/tanár gyűléseken törekedett a pedagógusok megnyerésére (a szociáldemokrata szakszervezet számára). Az 1919 március 7-i fővárosi gyűlésen Imre Sándor maga is jelen volt, s a KM vezető tisztviselőjeként kint ült a miniszter, s más vezető tisztségviselők mellett a pódiumon.⁸¹¹ Így – akkor még szakszervezeten kívülként is – személyes tapasztalatot szerezhett erről.

„Ekkor beszélt... először magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter a tanítósághoz, ilyen nyilvánosság előtt, s látni és hallani akartam, ami ott történik.⁸¹² ... Itt lett előttem világos, hogy Kunfinak a művelődéspolitikát csak eszköz a szociáldemokrata párt kezében, hiszen iskoláról,

⁸⁰⁶ Lásd ehhez pl. Biró Aurél: *Vörös terrorcsapatok és a mindennapok terrorja a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Pápa, 2019; Donáth Péter: A Csemy-különítmény rémtettei „Mozdony-utcai laktanyájukban” 1919 júliusában. Fery Oszkár és tisztársai halálának körülményei, következményei, utóélete. In: Donáth Péter szerk. *Sorsfordító mozzanatok a magyarországi kisgyermekkorai nevelőképzés, a Budapesti Tanítóképző Főiskola, az ELTE TÓK és épülete történetéből*. Budapest, Trezor Kiadó, 2012, 144–254.

⁸⁰⁷ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁸⁰⁸ „Lehetetlen volt nem gondolnom a visszatérésemre” – írta 1923 júliusában Imre Sándor. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 40.)

⁸⁰⁹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 46.

⁸¹⁰ Lásd erről A szocializmus magvetői. A közoktatásügyi népbiztosság propagandacsoportjának munkája. *Vörös Újság*, 1919. április 16. 4.

⁸¹¹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 17. és 58–59.

⁸¹² Kunfi Zsigmond az 1919. február 8-án megjelent nyilatkozatában közölte: „utasította a tanfelügyelőségeket, hogy mindenütt megyei tanítógyűléseket hívjanak össze. Ezekben a gyűléseken meg fognak jelenni a minisztérium küldöttei, akik tájékoztatni fogják a tanítóságot a forradalommal beállt változás jelentőségéről: a kormánynak a jövő demokratikus iskolapolitikáját [Sic!], végül a tanítóság leendő szerepét a birtokreform és a többtermelés terén, ami ugyan nem tartozik a szellemi kultúra átalakításának körébe, de ami döntő fontosságú az ország anyagi fejlődésére. A gyűlések egy részén maga a miniszter fog beszélni a tanítósághoz”. (Szocialista kultúrpolitika. *Népszava*, XLVII. évf. 34. sz. 1919. február 8. 1.)

nevelésről csak egészen mellékesen szólt, ehelyett tagadhatatlanul hatalmas szocialista agitációs beszédet mondott. Itt láttam meg, kik azok, akik a tanítók »beszervezését« folytatják, s mint tódul hozzájuk a tanítók sokasága, igaz, hogy napidíjaikat ugyanezek igazolták. Mikor a Szózat után a Marseilles-t elkezdtek, itt [Sic!] döbbsentem meg a velem éppen szemben álló Hajtai Ferenc⁸¹³ szörnyű kaján vigyorgásától, amely az én vontatott felemelkedésem láttán arcát egészen eltorzította. Ez az arc állt előttem az egész diktatúra alatt, valahányszor intézkedéseiről értesültem.

S ha nem vagyok ott, nem látom, mily nagy tömeg, a jelenlévők felénél több választja a fogadalom helyett az eskütételt, nem érhettem volna meg a vidéki efféle gyűlésekről érkező híreket. Azt sem értettem volna talán, hogy miért igyekeznek olyan nagy erővel a tanítók »átképzésre«. De még tovább is megyek. Ha nem látok ott katolikus papot, apácát, későbbi »keresztyén és nemzeti« nemzetgyűlési képviselőt, és mai nagyhangú üldözőjét kommunizmussal gyanúsított tanítóknak és tanároknak: bizonyosan nem tudtam volna ennyire megvédeni magamat attól, hogy a ma oly hangos emberektől vádolt megszédült, megijedt embereket alapos vizsgálat nélkül rosszaknak tartsak” – emlékezett Imre Sándor 1922-ben.⁸¹⁴

Mindenesetre ez a gyűlés is megerősíthette abban, hogy Kunfi Zsigmond és az ő útja semmiképp sem egy irányba vezet, de arról is, hogy helyesen szorgalmazta már 1912-től azt, hogy a VKM vezető lépjenek közvetlen érintkezésbe a pedagógus társadalommal.

„Kunfi trónraléptétől fogva nagyszerű tudatossággal folyt a tanító stb. gyűléseken a tanítószázszüllesztése, de nem sikerült a kommunistává tétele. Rettenetesen nehéz lesz őket visszatéríteni a pedagógiai gondolkodáshoz, s megerősíteni ebben őket! *De csinálni kell!*”

„A propagandaszervezetet fel kell használni, lehetőleg minden *egyoldalú* propagandairatra feleletül, de *nem* polémiaként íratni kell egy objektíve szólót, s azt terjeszteni. Ami elfogadható, meg kell tartani” – jegyezte fel 1919 június–júliusában Imre Sándor.⁸¹⁵

Beszélgőtársait felkérte, hogy gyűjtsenek ilyen „röpirat és cikk tárgyakat”.⁸¹⁶

A levéltári anyagban egész oldalas felsorolása maradt az ilyen témáknak. Egy részük mellett a felkérendő szerző neve is szerepel. Az „internacionalizmus – nacionalizmus – sovinizmus” témánál például Imre Sándoré. A „vallás és egyház”-nál Czákó Gáboré, a „kommunizmus, magángazdaság”-nál Farkas Gejzácé. Utóbbira bízták volna a „földreform” témájának megírását is. A „zsidó áfium ellen való orvosság”-ot Fekete József, „a szocializmus tárgyas ismertetését” Kovács Gá-

⁸¹³ Hajtai Ferenc (1878–1956) főgimnáziumi tanár, majd – Imre Sándor megkérdezése nélkül – Kunfi Zsigmond által kinevezett tankerületi főigazgató volt, a középiskolai reformterv egyik kidolgozója.

⁸¹⁴ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 58–59. A későbbi sajtótámadások során gyűlésen való részvételét firtató felvetésekkel, s a sajtóper folyamán történetekkel kapcsolatban Imre Sándor megjegyezte: „Volt ott [a március 7-i gyűlésen] sok olyan ember, akinek igazán semmi erőltető oka sem volt ott lenni. És csodálatos, hogy mikor vádlóim ezeket a tanúkat idézték be ellenem s megkérdezték, mit szóltak ahhoz, hogy én ott ülök »Kunfival és a többi zsidóval egy sorban«; azt nem kérdezték meg tőlük, hogy hát ők miért mentek oda, s vajon melyik csoporttal álltak fel az eskü vagy a fogadalom mondásra?”. (Uo.) Tegyük hozzá: Kunfi Zsigmondot, akinek tanító édesapja megszületése előtt cserélte fel a Kohn Benedek nevet Kunfira, s aki felekezetére nézve református volt – bár marxistaként ennek 1919-ben már aligha volt bármilyen jelentősége –, politikai ellenfelei zsidózták állandóan. Kunfi maga is tisztában volt azzal, hogy a többségi társadalom megítélése így alakulhat, ezért a Forradalmi Kormányzótanács összetételéről folyó tárgyalás során, maga említette, hogy „sok a zsidó a népbiztosok között, s ez rossz benyomást tesz a közönségre”. Megjegyzését akkor azzal hátrították el, hogy majd később visszatérek a problémához, ám az időközben változó népbiztosok között mindvégig többségben maradtak a zsidó származásúak. (Idézi Hatos: *Rosszfiúk*, 104. Lásd továbbá 97. 534–535.; Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992, 192–193.; Borsányi György: *Zsidók a munkásmozgalomban. Világosság*, XXXIII. évf. 1992, 2. sz. 148–149.; Szabó Gábor: *A kommunista párt és a zsidóság 1945–1956*. Windsor Kiadó, 1995, 24–25.; Ránki: *Magyarok*, 177–181.; Karády: *Zsidóság Európában*, 357–359.; Egry Gábor szerk. *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről*. Napvilág Kiadó, 2018, 46.; Végső vál.: Garbai, 106.)

⁸¹⁵ RL C/39. XIV. k. és 13. cs. Államtitkári, 46.

⁸¹⁶ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 46.

borra, a „bolsevizmus hatását Oroszországban és Magyarországon” témát Balla Antalra, a „kisgazdaosztály hivatását” Czettler Jenőre szignálták.⁸¹⁷ A potenciális szerzők korántsem teljes felsorolása is mutatja: szisztematikusan készültek jövőbeli feladatokra.⁸¹⁸

Jó példa erre – s akkori szellemiségükre – egy Imre Sándor kézírásával fennmaradt feladatfelsorolás:

„I. Személyek sorsa:

3. Azok az igazgatók, tanárok (egyetemiek is), szakfelügyelők stb. akiket III. 22. óta elmozdítottak vagy rendelkezési állományba helyeztek, azonnal vegyék át újra hivataluk vezetését, illetve jelentkezzenek feljebbvalójuknál szolgálatra. Ezek közül azonban azokat, akik valóban nem valók helyükre, rövidesen nyugalomba kell helyezni.
4. A III. 22. óta megbízottakat, kinevezetteket e munkájuk alól nyomban fel kell menteni, megállapítani rájuk nézve a valóságos szükségletet, s az illetők érdemességét számba véve a minisztertanács (vagy ennek felhatalmazása alapján a miniszter⁸¹⁹) döntse el távozásukat, vagy pedig végleges, esetleg ideiglenes alkalmazásukat (Új kinevezés? Megbízás? Felmentés?)
5. Akik most politikai tekintetben nagyon kitették magukat egy elbírálás után olyan helyekre, vagy olyan munkakörbe helyezendők, ahol sem rájuk nézve nem lesz rossz következménye politikai tevékenységüknek, sem az ifjúságra nem tesz különös hatást, ha most egyszerre politizálástól mentesen tanítanak.
6. Vezető helyekre csak olyanok tehetők, akik értik a mai időket, nem reakciósok, és semmiféle irányban nem elfogultak.

II. Intézkedések:

1. A népbiztosságnak minden intézkedése ideiglenesen érvényben marad, amíg az új minisztérium magáévá teszi, s azt újra elrendeli, avagy módosítva adja ki újból, avagy kifejezetten megsemmisíti.⁸²⁰
2. Evégre valakit meg kell bízni valamennyi III. 21. óta kelt intézkedés átvizsgálásának vezetésével. Ez gyűjtse össze mindenik ügyosztályból a III. 21. óta kelt ügyiratokat, irányítsa a következő megfontolást. E megbízott tudta nélkül senki (még esetleg feljebbvalója sem) teheszen módosító intézkedést, sem az illető tárgyakban további lépést. – Azaz: a III. 21. óta történt újításokat nem szabad továbbfejleszteni mindaddig, amíg ez a tisztázás meg nem történik, de nem szabad egyszerűen hatályon kívül helyezni sem!

III. Szervezeti átalakítások:

1. Az ügyis teljesen tönkrement tanév befejezéséig minden maradjon úgy, ahogy a proletárdiktatúra megszűnése napján van.
2. A történt intézkedéseket át kell vizsgálni, ugyanúgy, mint az egyéb intézkedésekre vonatkozóan.

⁸¹⁷ RL C/39. 13. cs. Röpirat és cikk tárgyak. (Lados, Fekete, Angyal – írta rá utóbb Imre Sándor.)

⁸¹⁸ E témák és szerzők egyike-másika szerepel az 1919. szeptembere és november 4-e között, immár a VKM számra készült tanárok felvilágosító tanfolyamára (Fekete József tervezete), a magyar politikai kérések címmel (Madzsar Imre, Imre Sándor tervezetei) készült tervezetekben, melyekből végül kevés valósult meg. (RL C/39. 25. cs. 261–270.)

⁸¹⁹ Akkoriban – elsősorban költségvetési okból – formálisan a minisztertanács döntött a középiskolai s egyetemi tanárok kinevezhetőségéről, majd e jóváhagyást követően korábban az uralkodó, később a kormányzó nevezte ki az illetőket, a VKM miniszter előterjesztésére.

⁸²⁰ Ahogy az alábbiakban erről még szó lesz, elsősorban a jogilag rendezett átmenet érdekében tervezhette ezt Imre Sándor. Am lehetett egy további szempontja is. „A magyar kommunisták művelődési politikája” c. kézírásban és gépelve fennmaradt vázlatát így zárta: „Végül a mérleg: mit romboltak le? Mit alkottak? S mi maradhat meg ebből?” Imre Sándor nem szerette volna „a fürdővízzel együtt a gyermeket is kidobni”. A hasznosnak ítélt rendelkezések megfontolt megtartására/adaptálására is utalhatott ezzel. (RL C/39. 25. cs. 79.)

3. Feltétlenül szükséges összefoglaló kimutatás arról, hogy e percben milyen állapotban van a felbolygatott iskolaszervezet, hol milyen iskolák működnek stb.”⁸²¹

Az idézett, s egyéb ránk maradt 1919 június–júliusi feljegyzésekből nyilvánvaló: *Imre Sándor szisztematikusan és tudatosan készült a helyreállítandó KM-be/VKM-be való visszatérésre*. Mindazonáltal ez alkalommal – mint korábban a pozsonyi egyetemi tanári pályázatával, majd az 1918 őszi helyettes államtitkári kinevezésével kapcsolatban is – visszaemlékezéseiben arra hivatkozott, hogy az adott körülmények között nem állt szándékában elhagyni a Pedagógiumban betöltött tanári/igazgató állását. Erre utalt 1922 novemberi emlékiratában is:

„*Valamennyien úgy gondoltuk, hogy a proletárdiktatúra után szintén csak diktatúra következhetik, talán valamely nyugati hatalom, talán a szegedi hadsereg, de tudni nem tudtunk semmit, s nálam nem is volt szó semmiféle kormányról név szerint, csupán arról, hogy hivatalnok kormány lenne a legjobb*. Mielőtt elkészültünk volna a kormányzati tennivalók jegyzékével, megbukott Kun Béla. Az átmeneti félig-kommunista kormányban még a diktatúránál is nagyobb veszélyt láttunk, mert tagjait személyesen nem ismertük s úgy láttuk, hogy a hatalmi tárcák mind kommunisták kezében vannak (a hadügy, külügy, közoktatásügy, a belügyminisztériumot akkor nem tekintettük hatalmi tárcának).”⁸²²

A következő napok eseményei megmutatták: a kormányváltozást tekintve egész jól kalkuláltak a Pedagógiumban tanácskozők. Diktatúra lett, *részben* hivatalnok kormány, Imre Sándor számára váratlan szereppel...

⁸²¹ RL C/39. 13. cs. Imre Sándor utóbb ráírta: 1919. június–július. (Kiemelések az eredeti szövegben – D. P.)

⁸²² RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. (Kiemelés tőlem – D. P.) A hasonló politikai/ellenforradalmi tanácskozásokhoz és a Peidl-kormány korabeli megítéléséhez lásd pl. Lábay: Az ellenforradalom, 166–179.

VI. ÜGYVEZETŐ MINISZTERI TEVÉKENYSÉGE A FRIEDRICH-KORMÁNY IDEJÉN

(1919. AUGUSZTUS 7-15.)

1. Váratlan megbízatás

Említettük már, hogy Imre Sándor aktív szerepet vállalt a Magyar Társaságban, mely 1916-ban „a zsidó túlkapásokkal szemben szerveződött a magyarság felsőbbségének biztosítására”. A Tanácsköztársaság idején e társaság tagjainak egy részéből, s másokból létrejött a Fehérház Bajtársi Egyesület,⁸²³ melyről forrásaink szerint Imre Sándornak nem volt tudomása. Utaltunk arra is, hogy a Pedagógiumban folyó eszmecserebbe 1919. július második felében bekapcsolódtak az „ismerősök, s az ismerősök ismerősei”, akik más ilyen rendszerváltozásra készülő körökbe is jártak. Akadhattak köztük a Magyar Társaság köréhez tartozók. Többször hívták Imre Sándort és barátait ilyen tanácskozásokra, de nem akartak azokon részt venni.

Egy hasonló körből érkező hír hallatán, 1919. augusztus 6-án, – ahogy Imre Sándor utóbb lejegyezte *jól értesült „kíváncsiságból”* másodmagával mégis részt vett az akkori ellenforradalmi szervezkedés egyik igen aktív tagja, Wein Dezső fogorvos⁸²⁴ lakásán 50-60 résztvevővel tartott gyűlésen, melyen – korábban különböző pártokban résztvevők, és pártonkívüliek, katolikusok és protestánsok – egy „keresztény nemzeti párt” megalakításáról tanácskoztak a házigazda elnöklétével.

„Volt, aki Lovászytól, aki Bethlentől és Telekitől, főként pedig, aki Pekár Gyulától várta az irányítást, s addig, míg erre a gyűlésre ez meg nem érkezik, meg az előbbieket Budapestre nem jönnek, sem a párt nevére, sem egyébre nézve nem akart[ak] dönteni. Az egész ülésen valami nyugtalanság uralkodott, egyre valami hírt vártak, s a »nemzeti és keresztény párt« nevében való bizonytalan megállapodás után szétoszlottak” – emlékezett,⁸²⁵ a nyugtalanság okáról akkor még mit sem sejtő, ám a hallottak alapján igen lehangolt Imre Sándor.

„Az volt a véleményem, hogy ez nem volt komoly, sem céltudatos gyűlés, ebből nem is következhet semmi jó. *A nemzeti, s különösen a »keresztény« jelszót végzetesnek mondtam (a gyűlésen is!), mert itt most teljes egyesülésre volna szükség, ez a jelszó pedig a felekezeti ellentétek kiéleződéséhez vezet. A »nemzeti« szempont pedig nem az egész nemzet érdekeit fogja szolgálni, hanem egyik vagy másik felfogást tekintve csak nemzetinek, szintén majd széthúzást idéz majd elő.* Minthogy pedig úgy láttam, hogy itt hamarosan új alakulás lesz, arra gondolva, hogy engem a bolsevikok tettek ki a helyettes államtitkárságból, tehát a polgári kormány nyilván visszahív, azt mondtam, hogy *ilyen körülmények közt újabb zavarokat előre látva, nem mennék vissza a minisztériumba, hiszen nincs itt az én teljesén tárgyias, kibékítő és haladó munkámnak az ideje, maradok csendben, mindenféle politikától távol a Pedagógium igazgatója.*”⁸²⁶

Úgy tűnik, hogy a keresztény és nemzeti párt megalakulását előkészítő ülésről távozó Imre Sándor már akkor megérezte, hogy az általa szorgalmazott „nemzetnevelésre”, konszenzusépítésre milyen veszélyt jelenthet egy ilyen a „nemzeti” és „keresztény” fogalmakat kisajátító, így a velük

⁸²³ Lábay: Az ellenforradalom, 168.

⁸²⁴ Wein Dezső (1873–1944) egykori válogatott tornász, akkoriban az ellenforradalmi és a „nemzeti és keresztény párt” megalakításáért folytatott mozgalom aktív tagja. Lakásán alakult meg 1919. augusztus 8-án a Keresztény Nemzeti Párt. (Lábay: Az ellenforradalom, 199.)

⁸²⁵ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 2.

⁸²⁶ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 2. (Kiemelések tőlem – D. P.)

egyed nem értőket e körből szemantikailag kizáró, tehát per definitionem nemzetmegosztó párt megalakulása. Az új VKM-be visszatéréstől tartózkodó nyilatkozata egy szerénységét demonstrálni hivatott utólagos megnyilatkozás – ahogy a korábbi és későbbi hasonlók is – aligha tükrözik szándéka, hajlandósága teljességét. Inkább a művelődéspolitikai reformjának elkötelezett, azt megvalósítani igyekvő szakember (s az egyetemi tanári pozícióra érthetően vágyó tudós) mindenkor jogos kétségeit vannak hivatva megjeleníteni.

Szeretne tenni, változtatni, tudja, hogy ehhez befolyás, hatalom kell. Ugyanakkor „a pedagógia” elveinek megfelelően, szakemberként, a pedagógusok széles (politikai-világnézeti szempontból kevésbé szelektált) körére támaszkodva szeretne reformokat végrehajtani, s érezhette, hogy ennek feltételei ilyen kiélezett politikai helyzetben hiányozhatnak.

Hasonló helyzetet élt át 1918 novemberében is. Előre látta, hogy a koalíciós kormányban idővel a szociáldemokraták kerülnek túlsúlyba, még ha a náluk is radikálisabb kommunisták gyors befolyásszerzéséről nem is lehetett tudomása. Azt sem sejtette, hogy ilyen gyorsan a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond vezetése alá kerül a VKM/KM, de azzal már 1909 óta tisztában volt, hogy a szocialistákat (is!) elsősorban politikai-világnézeti szempontból, az „osztályharc”, a hatalom megszerzése/megtartása szempontjából érdekli az oktatás, az iskolarendszer, a pedagógusok helyzete, reformja. Ezzel pedig már 1909-ben sem tudott egyetérteni. Nem hitt a forradalmi, erőszakos változtatások tartós fennmaradásának lehetőségében. Az ország, a nemzet nehéz helyzetében mégis vállalta a helyettes államtitkárságot. Mint a fentiekben láttuk: tervei szempontjából nem sokra jutott vele.

1919. augusztus 6-án – Imre tudtán kívül, a legitimitás, a demokratikus eljárások szempontjából ugyancsak kétes körülmények között – ellenforradalmi erők kerültek hatalomra, a revans szándékával. Ez a helyzet sem ígért megfelelő légkört, teret a „teljesen tárgyias, kibékítő és haladó” reformtörekvések számára. Imre Sándor jól látta ezt, mégis – már másnap – újra szerepet vállalt az oktatáspolitikai irányításában.

A keresztény-nemzeti gyűlésről a Pedagógiumba visszatérve ugyanis, még aznap este, a városban járt barátai Imre Sándornak arról számoltak be, hogy a Dunaparton hatalmas tömeg éljenzi Habsburg–Lotaringiai József Ágost főherceget. Közölték, hogy megvan az új miniszterelnök is: Friedrich István. A meglepett Imre Sándor erre megkérdezte: „Ki az? Közösen is csak annyit tudtunk róla megállapítani, hogy az, aki a Károlyi-forradalom alatt önhatalmúlag hadügyi államtitkárrá tette magát, s valamikor Károlyival Amerikában járt.”⁸²⁷

Hirtelen csak ennyire emlékeztek az egykori válogatott futballistával, vezető szabadkőműves-sel, vállalkozóval, a Függetlenségi és 48-as Párt volt tagjával, a Károlyi-kormány hadügyi államtitkárával kapcsolatban.⁸²⁸ Friedrich István, a Fehérvári Bajtársi Egyesületben szerveződő társai-

⁸²⁷ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 2.

⁸²⁸ *Gratz Gusztáv*, aki jól tájékozott volt az akkor történetekkel kapcsolatban, s aki a néhány napos első Friedrich-kormány idején maga is részt vett az azt követő koalíciós kormány megalakításáért folytatott tárgyalásokon, (valamint Kádár Lehel is) úgy vélte, hogy a Peidl-kormányt eltávolító szervezkedés „középpontjában Csillery András fogorvos és Bleyer Jakab egyetemi tanár állt”. „*Friedrich István*, aki mint a Károlyi-forradalom egyik úttörője kezdte politikai pályafutását most egyszerre az ellenforradalom vezére lett. Vállalta, hogy most ő fogja irányítani a nemzetet ama rend helyreállítására való törekvésében, amelyet 1918 októberében ő maga segített megdönteni. Akkor azokkal ment, akik az internacionalizmusért lelkesedtek és a világforradalomban bíztak, most azoknak állt élére, akik a nemzeti keresztény irányt hirdették. Ez lehetett nála természetes fejlődés, amelyet benne a proletárdiktatúra rettenetes élménye kiváltott. De az is lehetséges, hogy tettereje és becsvágya a körülményektől vezettette magát. Valamely politikai elv vagy világfelfogás erős, szilárd meggyőződésé csak olyanoknál válhat, kik hosszú időn át foglalkoztak politikával... De Friedrich a forradalomig jóformán nem foglalkozott politikával. Kis gyár tulajdonosa volt, amelynek élén elég nehezen küzdött meg az életéért. ... *Politikai kérdésekről akkor annyit tudott, amennyit minden szorgalmas újságolvasó elsajátít magának napihírek és vezércikkek olvasásával*”. (Gratz: A forradalmak, 231–232. Kiemelés tőlem – D. P.; Geccsényi Lajos – Sipos Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai. *Történelmi Szemle*, XLII. évf., 2000/3–4. sz. 319–320.) *Kádár Lehel* Friedrich akkori politikai szerepét némiképp másképp ítélte meg. „A kereszténység, mint

val – az akkorra már Budapestet is megszálló románok és az olasz misszió hallgatólagos tűrésével/támogatásával „az egyesült forradalmi/ellenforradalmi pártokra” (?) és József főhercegre hivatkozva – katonai/rendőri akcióval eltávolította a négy napja hivatalban lévő Peidl Gyula vezette „szakszervezeti kormányt”.⁸²⁹

Akciójukhoz (Friedrich István javaslatára⁸³⁰) előzetesen megnyerték a honvéd tábornagy – 1918 október utolsó napjaiban IV. Károlyt Magyarországon képviselő egykori „homo regius”-t, a forradalmak alatt is Magyarországon maradt – József főherceget,⁸³¹ hogy támogatásával legitimálja a készülő fegyveres hatalomátvételt, s „kormányzóként” nevezzen ki egy ideiglenes kormányt. Mire ő a Nemzetgyűlés összeültéig elvállalta az ideiglenes kormányzói szerepet, majd rábeszélte Friedrich Istvánt⁸³² a miniszterelnöki poszt betöltésére.⁸³³ A politikai fordulatot/puccsot megelőző napok sorozatos tanácskozásai során a VKM vezetésére több név is felmerült, de végül is több tábornoknak, a szervezkedés néhány vezetőjének, s az egykori minisztériumok rangidős tisztviselőinek kinevezése mellett maradtak.⁸³⁴

Így augusztus 7-én kora reggel Budapesten kihirdetésre került József főherceg kiáltványa:⁸³⁵
 „A magyar néphez!

irányító gondolat, csak augusztus 12-én kapcsolódott bele szervesen Friedrich politikájába, aki az ösztönember típusát képviselve a közéletben, azt megérezte, felfogta és magáévá tette. Első lépései határozottan ügyesek voltak. ... Nem tartozik a régi meggondolók közé, forradalmi temperamentuma magával ragadja a szóban csakúgy, mint a tetteiben, *politikai koncepciói nem kerek, kidolgozottak, valami sajátos rugalmasság van bennük, nem nehéz összehangolni a pillanatnyi helyzettel és a közhangulattal. Az élet embere gondolta ki, akit nem feszélyez a múlt, és akit nem ijesz meg a jelen. Minden múltat el lehet felejteni és minden tévedést helyreütni mondta nekem egyszer... Egyéniség, aki ki akar használni mindent és mindenkit a céljaira... Néhányan, akik a közelében dolgoztunk a magyar élet legkritikusabb napjaiban, és ismerjük ezeknek a napoknak az eredményeit, minden hibája, tévedése ellenére, minden kis elcsúszása ellenére csak a legnagyobb csodálattal emlékezünk arra, amit tett, és arra, ahogy kitarott.” (Kádár Lehel: Az augusztusi puccs. *Új Magyar Szemle*, 1920, 1. sz. augusztus 2. és 15–16. Kiemelés tőlem – D. P.)⁸²⁹ Lábay: Az ellenforradalom, 179–192.; Hogyan fogták el a Peidl-kormányt? Egy szemtanú elbeszélése. Első román katonák a magyar miniszterelnökség előtt. *Az Újság*, XX. évf. 162. sz. 1–2. (A cikkben Kalmár Jenő egykori minisztertanácsai jegyző visszaemlékezését közölték.); A Peidl-kormány eltávolításának koronatanúja – Beck Lajos nemzetgyűlési képviselő. *Magyarország*, 1922. július 20. 7.; Végső vál.: Garbai, 171–177.; Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Gondolat, 1982, 45–77.*

⁸³⁰ Változnak az idők... Benedek Marcell naplója szerint 1918. október 28-án tanúja volt annak, hogy Friedrich István a Vörösmarty téren tömeg előtt beszélt „József főherceg homo regiusi megbízása ellen”, majd a tüntető tömeg élére állt. (Benedek: Naplóm, 285.; Lásd ehhez Romsics: A Horthy-korszak, 41. Vö.: Friedrich István, az ellenforradalmár. *Budapesti Fehér Újság*, I. évf. 2. sz. 1919. november 27. 6–8.)

⁸³¹ Nánay Mihály: Habsburg József főherceg, a homo regius. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid szerk. *1919 – A Nagy Szétesés*. 193–200. és 210–213.

⁸³² Lásd róla: Romsics: A Horthy-korszak, 191–194.

⁸³³ Friedrich István (1883–1951) a Nemzetgyűlés 1922. augusztus 2-i ülésén erről úgy nyilatkozott, hogy mivel az illegitim Munkástanács nevezte ki a Peidl-kormányt, s benne több volt népbiztos is helyet kapott, fellépésük üdvös és igazolható volt: „Amikor tehát mi felléptünk, nem egy kormány ellen léptünk fel, hanem egy hatalmat bitorló társaság ellen. ... És amikor azt halljuk, hogy mi ezt csak azért tettük volna, hogy a szegedi kormányt megelőzzük, erre sietek leszögezni, hogy a szegedi kormány Baross János útján nekünk azt üzenté, ... hogy őket az antant, úgy látszik, addig nem fogja elismerni, amíg a románok Budapestre nem érkeznek. Ha tehát tudunk valamit tenni, az Isten szerelméért csináljuk, amit lehet, mert ha közbe nem vetjük magunkat, Ausztria sorsára kerülünk. Tehát nem a szegedi kormány ellen és nem a szegedi kormány megelőzésére, hanem éppen a szegedi kormány üzenetére és saját jól felfogott érdekünkben is ezt a társaságot eltávolítottuk”. *Pekár Gyula* az ülésen ehhez hozzátette: „Teljes harmónia volt a szegediek és közöttünk”. (Nemzetgyűlési Napló, 1922, III. k. 253.) József főherceg nyilatkozata erről: Farkas Sándor: József királyi herceg a három év előtti eseményekről. *Új Barázda*, IV. évf. 177. sz. 1922. augusztus 6. 1. Lásd erről továbbá: Gergely: Gömbös, 75–76.

⁸³⁴ Lásd az akkor történetekhez pl. Lábay: Az ellenforradalom, 168–181.; Kádár: Az augusztusi, 1–6., 14–18.; Gratz: A forradalmak, 231–236.

⁸³⁵ Lábay: Az ellenforradalom, 194–197.

Abból a soha el nem múló szeretetből, amellyel a magyar néphez ragaszkodom és visszapillantva a legutóbbi öt év közös szenvedéseire, valamint engedve a minden oldalról hozzám jutott kívánságoknak, kézbe vettem a mai lehetetlen helyzet megoldását. Nem nézhetem, hogy szegény özszereskadó hazánk sorsa felett politikusok és különböző érdekek- és pártcsoportok marakodjanak. Mindenütt teljes az anarchia, a Dunántúl lázadások [Sic!], egy hivatalban lévő minisztérium, amelyet nem ismer el senki és az élelmezés teljes fennakadása már katasztrófával fenyeget, ha a magyar intelligencia a józan munkássággal és a földművesnépünkkel karöltve rendet nem teremt. *Az antant itt lévő hatóságaival történt tárgyalás után megbízom a magyar miniszterelnökség ideiglenes vezetésével Friedrich István nyugalmazott államtitkárt,⁸³⁶ ... a vallás és közoktatásügyi minisztérium ideiglenes vezetésével dr. Imre Sándor államtitkárt⁸³⁷ ...*

Az átmeneti kormány megalakulása néhány napon belül fog megtörténni, a polgárság, földművesnép és a józan munkásság képviselőinek meghallgatása után. Akinek szívében még él egy kis hazafiúi szeretet, az támogassa teljes odaadással a kormányt nehéz helyzetében. Félre a széthúzással, kritikával, okoskodással! Jöjjön az összetartás, megértés és munka! Bízunk rendületlenül hazánk jobb jövőjében!

Budapesten, 1919 augusztus. 7.

JÓZSEF királyi herceg, tábornagy⁸³⁸

A minderről mit sem tudó Imre Sándornak aznap, 1919. augusztus 7-én, reggel 7-kor a III. éves hadviselt pedagógiumi hallgatók pótló tanfolyamán kellett órát tartania.

„Mikor beléptem [a terembe] valamennyien középen voltak, s ... láttam, hogy az egyik valamilyen nyomtatványt hajt össze. »Talán valami kiáltvány jelent meg?« – kérdeztem. »Igenis miniszter úr« – felelte egyszerre öt-hat hang. »Nem értem, mit beszélnek«. Erre kezembeadták a Neues Pester Journal akkori számát, s arról olvastam a minisztérium vezetésével való megbízásomat.

⁸³⁶ Friedrich István a szervezkedés során Pekár Gyulát ajánlotta miniszterelnöknek, s ő csak József főherceg hosszas kapacitálására vállalta ezt a szerepet. A Nemzetgyűlés 1922. augusztus 2-i ülésén ezt maga is hangoztatta: „nem volt más, aki oda akart menni, és aki szembe mert volna helyezkedni. Mert az első nap nagyon labilis volt: minisztereket sem tudunk kapni, ... mert mindegyik azt mondotta: Hátha akasztás lesz a vége? Nem toladódsárról volt tehát szó, nem is tekintettük magunkat az első napokban minisztereknek, hiszen csak ügyvivőknek neveztuk magunkat. Minden minisztérium élére a rangban legidősebb tisztviselőt állítottuk; nem törtettünk semmiféle miniszteri tárcák után. ... Nem kalandorpolitikáról, s nem stréberkedésről volt szó. Lehet, hogy dilettáns, de becsületes magyar polgárok munkája volt ez” – állította. (Nemzetgyűlési Napló, 1922. III. k. 253.) Lásd ehhez: Nánay Mihály: *Habsburg-Lotaringiai József Ágost főherceg katonai és politikai szerepvállalása 1914–1924*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2016. 185-190.

⁸³⁷ Imre Sándort az akkori kapkodásban, mind a Budapesti Közlönyben, mind a szórólap/plakát formában pontatlanul helyettes államtitkár helyett, államtitkárként említették. (Welker Ottó: *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (Közoktatásügyi Népbizottság) ügybeosztása és vezető tisztviselői 1919–1944*. Kézirat az OPKM-ben, h.n., é.n. 1. és 16.)

⁸³⁸ József főherceg kiáltványa. 1919. augusztus 7. *Budapesti Közlöny*, 1919, 71. sz. esti kiadás, augusztus 8. 1. A kiáltvány plakát/szórólap változatán, melyet az ellenforradalmárok által megszállt Népszava nyomdájában készítettek augusztus 6-án éjszaka (Kádár: *Az augusztusi*, 14.), nem szerepel az antant hatóságokkal való tárgyalásra utalás, s az aláírásnál főherceg, tábornagy szerepelt.

Először valami erős megdöbbenés fogott el, nagy veszedelemtől való félelem. [A]zután jött a gondolat, hogy *valóban én vagyok a VKM-nek rangban legidősebb tisztviselője*,⁸³⁹ hacsak Gönczi Jenőt nem akarták odatenni, aki azonban kifejezetten Kunfi embere volt. Erre következett az, hogy nincs mit csinálnom ellene, *hivatali kötelesség*. ... Pár pillanat múlva szóltam a mosolyogva várakozó hallgatókhoz. »Nagyon meglep ez a dolog, nem tudok róla semmit. Azonban itt nem miniszterségről van szó, hanem a minisztérium ideiglenes vezetéséről, nekem eszemben sincs újra hivatalnoknak lennem. Nem kaptam semmi értesítést, folytassuk az órát«. Persze nem tudtam simán nekifogni. *Egyszerre feltolult bennem mindaz a sok határozott tennivaló, amit elgondoltam, részben le is írtam a leendő új miniszter számára*, de akkor egy percig sem gondoltam arra, hogy azokat magamnak kell végrehajtanom.

Az előadás után... a [pedagógiumi] tanárok sürgették, hogy menjek már a minisztériumba, mert ott nagy felfordulás lehet. Különb, ha József főherceg a kormányzó, akkor minden rendben van, nem szabad vonakodnom. Nem is vonakodás volt ez, hanem különösnek találtam, hogy engem előre, sem akkor nem értesítettek⁸⁴⁰ a rám váró feladatról... ½ 10 tájban mégis elmentem Lados Józseffel a miniszterelnökségre. Ott aztán egyik meglepetés várt, a másik után” – emlékezett 1922-ben, a történetekre, s első reakciójára Imre Sándor.⁸⁴¹

⁸³⁹ A pandémia miatt korlátozott forrásaink nem teszik lehetővé annak tisztázását, hogy – a Tanácsköztársaság alatt csoportvezetőként a népbiztosságon maradt Gönczi Jenőt nem számítva is – valóban Imre Sándor volt-e a VKM utolsó rangidős tisztviselője? Ott volt ugyanis Tóth Lajos (1856–1926) orvos, korábban, Apponyi Albert második minisztersége idején is az egyetemi ügyosztály miniszteri tanácsosi rangú vezetője. Akkor még Imre Sándor „az elemi népoktatás pedagógiai ügyeivel foglalkozó” ügyosztály „külső tagja” volt csak. Majd Lovászy Márton minisztersége idején Tóth Lajost – az akkor államtitkárrá kinevezett Neményi Imre helyettes államtitkári helyére – „államtitkári címmel és jelleggel” ruházták fel a minisztertanács 1918. november 9-i ülésének 16. napirendi pontjaként. Imre Sándor számára ugyanazon ülés 17. napirendjeként szerveztek egy helyettes államtitkári állást. Welker Ottó mindkettőjüket helyettes államtitkárként említi. A minisztertanács 1923. november 2-i ülésének 25. napirendi pontjaként Klebelsberg Kuno miniszter Tóth Lajost „államtitkári címmel és jelleggel felruházott miniszteri tanácsosként”, majd 1923. november 9-én a 23. napirendi pontként, ugyanőt „államtitkári címmel és jelleggel felruházott helyettes államtitkárként” aposztrofálta. Ha a minisztertanács jegyzőkönyvek pontosak, akkor nem egészen világos, hogy miért tartotta Imre Sándor magát a rangidős tisztviselőnek? Tóthot talán a KN nyugdíjazta? S ha így is lett volna, miért respektálták volna ezt az ellenforradalom idején? Lehetséges, hogy Imre Sándor kinevezéséhez köze lehetett az ellenforradalmárok körében – a Magyar Társaságbeli tagságából adódó – ismertségének? Imre Sándor maga úgy vélte, hogy rangidősként ő volt ennek várományosa, s tapasztalatunk szerint visszaemlékezései tárgyyszerűek voltak. Akkor lehet igaza, ha Tóth Lajos 1918 novemberében beosztását illetően maradt volna osztályvezető miniszteri tanácsos, s csak a címe és fizetése lett volna helyettes államtitkári. (Magyarország Tiszti, 1918, 358–359.; Welker: A VKM 1919–1944. 1., 16.; 25., 225.; MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=d5bf26c5-6e84-461e-8f39-fd448a7c7084>; <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=ba709152-1814-4e0d-85ff-ed11e2a2a8f2> 2021. 01. 11-i letöltés)

⁸⁴⁰ Más ügyvivő miniszternek kijelöltek sem kaptak értesítést. Imre Sándor 1923. július 11-i feljegyzése szerint Schnetzer Ferenc (1867–1944) vezérőrmagyon, ügyvivő hadügyminiszteren kívül előzetesen a többiek [Bleyer Jakab kisebbségi miniszterjelölt és Csilléry András az egészségügyi tárca várományosa kivételével – D. P.] sem tudtak megbízatásukról. Például: Tánzos Gábor (1862–1953) vezérőrmagy, a külügyminisztérium vezetésére vonatkozó megbízatását egy éjjeli táviratból a lakásán tudta meg, melyet a külügyminiszternek címeztek. Győry Loránd (1871–1926) hivatalába menet egy utcai plakátról értesült a földművelésügy terén új feladatáról. (RL C/39. 13. cs. Kézzel írt feljegyzés „Az első Friedrich-kormány megalakulása történetéhez” címmel 2.)

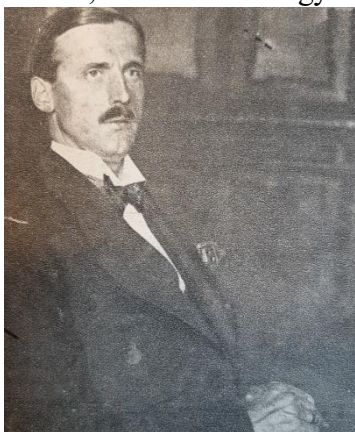
⁸⁴¹ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. (Kiemelések tőlem – D. P.) Imre Sándornak e kormányban való részvételére vonatkozó, s egyéb visszaemlékezéseinek tartalmát, mindenütt, ahol lehetőségünk volt rá ellenőriztük, de több esetben nem állt egyéb forrás a rendelkezésünkre. Ezért olvasóink figyelmébe ajánljuk Pataki Ferenc figyelmeztetését: „*énünk különös történetalkotó és elbeszélő*, szüntelenül szövi életünk történetének fonálát. Identitásunk is *biográfia*nk szöveéből bomlik ki, csakis benne és általa létezik, benne változik és alakul. ... Minden identitásváltás visszamenőleg is átszerkeszt; nem tényeket tagad le, hanem *kontextusokat és jelen-*

Friedrich István a miniszterelnökségen azzal fogadta Imrét, hogy „»Bizonyára csodálkozol, de sok szépet és jót hallottam rólad,⁸⁴² ezért ajánlottalak a Fenséges Úrnak«. Csak most csodálkozom igazán, mert azt hittem, hogy egyszerűen a rangsor volt az irányadó... Kértem, hogy adjon útbaigazítást a helyzetről és teendőimről, mert nem tudok semmit.

»Menj be a minisztériumba és vedd át a vezetést!«

»Addig, amíg a kormány megalakul, tehát a régi hivatali szobámba megyek, s mint helyettes államtitkár intézkedem«.

»Nem, Te miniszter vagy és a miniszteri szobát kell elfoglalnod«.

»De hiszen csak pár napról van szó?!«

»Kissé tovább fog tartani. Azt hiszem 3-4 hónapig maradunk a választásokig«.

Friedrich István

Mindez igen kellemetlenül érintett, s erre becsületesen azt mondtam, hogy ez engem igen meglep, soha nem gondoltam arra, hogy efféle feladatomban lehet, a viszonyokat nem ismerem, erre nem vagyok elkészülve. *Nem is tudom, hogy eleget tudok-e tenni annak, ami rám vár.*

Kellemetlen, emelt hangon az volt a válasz: »Lemondhatsz, de akkor azt kérem írásban. A Fenség különben nem fogja elfogadni.

Ne felejtse el, hogy diktatúra van!«⁸⁴³

»Jó – mondtam – bemegyek és átveszem a minisztériumot«.⁸⁴⁴

Kifelé menet, Imre Sándor még megkérdezte a miniszterelnököt, hogy ki lesz a közéleti miniszter, hiszen az nem szerepelt a híradásban. Mire ő közölte: Polnay Jenő.⁸⁴⁵

Addig Polnayról csak vállalkozóként hallott Imre Sándor.

Csodálkozására Friedrich István emelt hangon közölte: „»Csak nem kell antiszemitáskodni, barátocskám! (!) Ez már így van: kezességet vállaltunk, hogy bevezünk a kabinetbe két zsidót és két szociáldemokratát. Majd jön a többi is.«⁸⁴⁶

Arról nem szólt, hogy ki előtt kellett ezt vállalniuk. Engem azonban ez a válasz, kivált az első része még jobban elidegenített. Hiszen abban a percben zsidókra talán nem is gondoltam, szólni pedig egyáltalán nem szóltam róluk. Ez még zavarosabbá tette számomra a helyzetet, s nem valami nyugodtan mentem be a VKM-be» – emlékezett Imre Sándor.⁸⁴⁷

téseket alakít át. ... [E]mlékezetünk meglehetősen »korrupct«. Elemi erejű igényünk, hogy »jóban legyünk« mindenkori önmagunkkal. ... Önéletrajzi emlékezetünk mindig *aktuális énünk* igazolásának szolgálatában működik, legalábbis erre hajlik, ha nem tartjuk kordában». (Pataki: Életünk a történelemben. 178–179.)

⁸⁴² „Kiderült, hogy nem ismerték a jelölt államtitkárok legnagyobb részét sem, tehát személyes bizalomról sem lehetett szó! S az ország sorsát egy ilyen egyáltalában össze nem szokott, egymást sem ismerő, Friedrichet hírből is alig ismerő társaságra bízták. De kik?» – kérdezte még 1923 júliusi feljegyzésében is Imre Sándor. (RL C/39. 13. cs. Kézírt feljegyzés, »Az első Friedrich-kormány megalakulása történetéhez« címmel I.)

⁸⁴³ Ugyanezt írta Imre Sándor a rágalmozási sajtópert indító beadványában is. BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándor rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványában, 15. old.)

⁸⁴⁴ RL C/39. 13. cs. Kézírt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 2–3. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁸⁴⁵ Polnay Jenő (1873–1963) közgazdász, több vállalat, köztük hajózásiak vezérigazgatója, s a Joint magyarországi bizottságának majd később a Magyar Zsidók Országos Szövetségének elnöke volt. (Polnay Jenő. Az Országos Magyar Zsidó Szövetség. *Budapesti Fehér Újság*, I. évf. 2. sz. 1919. november 27. 3–4.; Ujvári szerk. *Zsidó lexikon*, 715–716.; Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 737.; Katzburg Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Babel Kiadó, Budapest, 2001, 43–46.)

⁸⁴⁶ Friedrich István Zsidókkal, antiszemitizmussal kapcsolatos álláspontjának későbbi alakulásáról lásd pl. Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 93., 102. és 195.

⁸⁴⁷ RL C/39. 13. cs. Kézírt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 3. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Ottani tevékenységéről később számolunk be. Előbb a kormányületekről fennmaradt feljegyzései alapján próbálunk képet adni akkori helyzetéről s állásfoglalásairól a kormányban.

2. Egy a nagypolitika világától, módszereitől idegenkedő, elveihez hű szakértelmiségi a Friedrich-kormányban: Imre Sándor feljegyzései a kormányületekről⁸⁴⁸

Még aznap, 1919. augusztus 7-én délelőtt üzentek Imre Sándornak a VKM-be, hogy délután 5-kor minisztertanács lesz. Pontosan érkezett a budai várba, a miniszterelnökség épületébe, ahol a tanácskozóterem előtti szobában már – Bleyer Jakab és Csilléry András kivételével – számára ismeretlen ügyvivő miniszterek üldögéltek. Imre Sándor bemutatkozott majd a szomszéd szobában tartózkodó Friedrich Istvánra várakozva beszélgettek. A miniszterelnöktől rövidesen kijött – a senki által nem ismert, és a kormányzói felhívás felsorolásában sem szerepelt – közéleti miniszter: Polnay Jenő.

Ő – bemutatkozása után – át is vette a szót. „Igen izgatottan, erős hangon beszélt arról, hogy a Dohány utcában ölik a zsidókat, eddig vagy 60 halottról jött hír.”⁸⁴⁹ Ez tűrhetetlen, ez így nem lehet tovább, ennek az országra végzetes következményei lesznek, s legelső feladat

a verekedések megszüntetése. Fagyos csend lett. Azt hittem a meglepően erős, követelő hang miatt. Engem a gyilkosságok híre megrémített. Mielőtt bárki szólhatott volna, felugrott Bleyer...

a verekedések megszüntetése. Fagyos csend lett. Azt hittem a meglepően erős, követelő hang miatt. Engem a gyilkosságok híre megrémített. Mielőtt bárki szólhatott volna, felugrott Bleyer...

⁸⁴⁸ Ahogy az alfejezet címe is jelzi: *nem az első Friedrich-kormány történetének rekonstruálása az elsődleges célunk, hanem az ilyen szerepbe keveredett értelmiségi, Imre Sándor élményeinek, benyomásainak felidézése, már amennyire ez az utólagos, és egyidejű feljegyzései alapján lehetséges.* E memoárokat, ahol lehetett, összevetettük a digitális archívumban elérhető minisztertanács-i jegyzőkönyvekkel. Lásd továbbá Romsics: A Horthy-korszak, 41–44., 192–194.

⁸⁴⁹ Vélhetően ez a hír – legalábbis Budapestre vonatkozóan – túlzott számokról szólt. Forrásunk arról van, hogy aznap, „1919. augusztus 7-én a délutáni órákban Baumgarten József kereskedőseged, első világháborús veterán belépni készült a Drégely utca 7. számú házba, melynek III. emeletén lakott. Az épület előtt álló házmester elüvöltötte magát: »Itt jön a zsidó«. Ekkor többen Baumgartenre rontottak, aki felrohant a III. emeletre, de lakását zárva találta, ezért Farkas nevű szomszédjához futott be. Az üldözők azt hitték, hogy Baumgartennek sikerült bejutni a saját lakásába, melynek ajtaját betörték. Ott találták Baumgarten anyját és bátyját, Zsigmondot. Az asszonyt akasztással fenyegették, a férfit többször megütötték, de ő kitört a támadók közül és bemenekült Rotling Béla lakásába. A tömeg Putnik János napszámos vezetésével ide is behatolt. Baumgarten Zsigmond ezután tisztázatlan körülmények között az udvarra zuhant és szörnyethalt; vagy lehajították, vagy maga ugrott. Farkaséknál lapuló öccse a zajra kirohant rejtékhelyéről, mire a tömeg őt is összeverte.” Forrás: Baumgarten József bejelentése a PIH Jogsegítő Irodáján. 1920. január 19. MZSL PIH-I-E, B 10/3. doboz. (Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Antiszemita atrocitások, gyilkosságok, pogromok a fehérterror időszakában*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=138:antiszemita-atrocitasok-gyilkosságok-pogromok-a-feherterror-idszakaban-&catid=16:esetek 2021. 01. 08-i letöltés); Hatos: *Rosszfiúk*, 466–469.

és Schnetzerhez rohant. Úgy emlékszem együtt mentek be szembe [a miniszterelnökhöz], talán Csilléry is.”⁸⁵⁰

Ezt követően közel egyórás várakozás következett, majd hat óra tájban behívták a várakozókat az ülésterembe, s elkezdődhetett az ügyvivő kormány első ülése.

„Ott volt Polnay is, de hiányzott Bleyer és Csilléry. ... Tisztán emlékszem, hogy az egész teremben valami ünnepélyes várakozás csendje uralkodott. Talán más is úgy érezte, ahogy én: *rop-pant felelősség van rajtunk, s az ország jövője azon dől el, miként fogunk mi most a munkához.* Ezenkívül *nyomasztóan hatott rám – másokra is – az egész helyzet teljes bizonytalansága, helyesebben mondva a magunk tökéletes tájékozatlansága.* Ennek elosztatását is vártuk az egyetlen embertől, akinek mindent tisztán kellett látnia: a miniszterelnöktől. Ezért tartom ma is [1922-ben – D. P.] nagy fontosságúnak, hogy ez az ülés így kezdődött. *Friedrich István* elnyújtózott a széknél, szét nézett. Láthatóan számba vett bennünket, s ezt mondta: »*a két lemondott miniszter urat kivéve*⁸⁵¹ *a miniszter urak jelen vannak, megnyitom a minisztertanácsot. Mindenekelőtt az a feladatunk, hogy valamennyiünk aláírásával kiadjunk egy felhívást a közönséghez, hogy tartózkodjanak az erőszakoságoktól.* Arról értesültem ugyanis, hogy a fővárosban pogrom van, tömegesen pusztítják a zsidókat. Én nemcsak a keresztényeknek vagyok a miniszterelnöke, hanem a zsidóknak is. Verekedést tehát nem tűrök. Ezért a hirdetés kiadása a legelső dolgunk».⁸⁵² Több szóval mondta el, de ez volt a magva, s ezek szó szerint benne voltak. Amint elhallgatott, nagyon kínos némaság követte, meglehetősen bizonytalanul néztünk össze.

Pár pillanat múlva aztán megszólaltam én: »Engedje meg miniszterelnök úr, hogy csak a magam nevében ugyan, de mégis kifejezzem a meglepetésemet ezen a megnyitó beszéden. A miniszterelnök egy határozott teendőt állít elénk, holott mi egyáltalán nem ismerjük a körülményeket. *Azt hittem itt most bevezetésül arról kapunk tájékoztatást: miként történt az országban ez a politikai fordulat, mi áll mögötte, mik a kilátások és azoknak a tervei, akik a fordulatot előidézték. Azt sem tudjuk kik ezek, hogyan kerültünk mi ide, s mit várnak tőlünk, meddig tart ez a szerepünk.* Ezek helyett azt várja tőlünk a miniszterelnök úr, hogy valamennyien írjunk alá egy kiáltványt a zavarások elcsendesítésére.

Kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ehhez nem járulhatok hozzá, ámbár borzadva hallom, hogy verekedések, sőt vérengzések vannak. Magam, ha tehetek ez ellen valamit, szívesen teszem, de mint kormány nem léphetünk fel, mert felfogásom szerint mi nem vagyunk kormány. *A főherceg kiáltványa szerint csak egészen rövid időre, pár napra bizattunk meg a minisztériumok vezetésével, amíg az átmeneti kormány megalakul. Mi tehát semmiféle politikai lépést ma sem tehetünk.* Márpedig *a tervezett felhívás* úgy, mint a miniszterelnök úr javasolta, *politikai cselekedet volna,*

⁸⁵⁰ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 3. Kozma Miklós szerint az ellenforradalmi szervezkedés és a Peidl-kormány eltávolítása a már több ellenforradalmi szervezkedésben vezető Schnetzer Ferenc tábornok és Csilléry András vezetésével történt. (Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919-ben.* Kárpátia Stúdió, Kőröstarján–Balatonfőkajár, 2020, 404–408.)

⁸⁵¹ Az előzetes egyeztetésen szóba sem került, zsidó vallású Polnay Jenő kormányba kerülése miatt lemondott Bleyer Jakabra és Csilléry Andrásra utalt a miniszterelnök. Másnap Csilléry mégis szerepet vállalt e kormányban (is).

⁸⁵² „A hangulat a kommunisták és a zsidók ellen fordult, és augusztus 7-én fiatal emberek inzultálni kezdték a zsidók nézésűket. Ez ellen Friedrich nyomban rendeletet bocsátott ki, ami elejét vette a tömeges excessusoknak. A zsidók az antant missziókhöz fordultak védelemért és Romanelli figyelmeztette Friedrichet a következményekre. Friedrich akkor még nem kötötte le magát semmiféle irányhoz. Első nyilatkozatai nacionalista szempontokat domborítottak ki, és elmosódva, halvány háttérül jelentkezett csupán a krisztianizmus, mely negatív formában, antiszemita tumultusokban jelentkezett az utcán, és egyelőre nem volt szervezett erő” – írta Friedrich miniszterelnöki tevékenységét akkoriban közlő ismerő Kádár Lehel 1920-ban. (Kádár: *Az augusztusi,* 15.)

hiszen a zsidókérdésben jelentene állásfoglalást, holott ez a kérdés ma nemcsak Magyarországnak, hanem egész Európának a legnagyobb politikai kérdése.⁸⁵³ Ebbe, mint testület nem szólhatunk mi bele, egymás nézeteit, sőt egymást sem ismerjük,⁸⁵⁴ lépésünk következményeit én legalábbis el sem tudom gondolni. Ezért az a véleményem, hogy semmiféle politikai kérdésbe ne avatkozzunk, kérjük az átmeneti kormány sürgős megalakítását. A zavargások ellen valóban ki kell adni a javasolt felhívást, de azt maga a miniszterelnök úr írja alá! Én pl. semmi értesítést nem kaptam a rám váró feladatról, véletlenül tudtam meg. *Nekem nem lehet politizálnom*.⁸⁵⁵

Ez az utolsó mondat felesleges volt, s Friedrich ebbe kapott bele: »Itt most nem lehet kanapéügyeket intézni, az ország veszélyben van, nem a formák a fontosak«.

Voltaképpen megleckéztetett, s egy pillanatig az volt az érzésem, hogy ott kellene hagynom az ülést. Félttem, hogy a többiek is valami kicsinyeskedésnek érzik a felszólalásomat, hiszen egyikük sem látott sohasem, nem tudhatták, hogy amit mondtam azt éppen mélységes felelősségérzetem mondatta velem.

Felszólalt azonban *Samassa Adolf* [ügyvivő belügyminiszter],⁸⁵⁶ s szavai visszaadták a nyugalmat abban a tekintetben, hogy helyénvaló volt, amit mondtam.

Védelmemen kezdte: »A kollégánk szavait nem úgy kell érteni, ahogyan a miniszterelnök úr értelmezte. Nem kanapépörről van itt szó, hanem nagyon fontos kérdéstről. Mi úgy fogjuk fel, hogy *nem lehet semmi politikai intézkedést tennünk, mert nem vagyunk politikusok*. Amit a miniszterelnök úr most kíván tőlünk, az már politizálás volna. Rendet azonban csinálni kell, az bizonyos, és éppen ezért nagyon sürgős a kormány megalakítása, hogy éppen a rendcsinálás ügyében való eljárásért is politikai felelősséget viselhessen a belügyminiszter. Ha más minisztériumot nem is, de a belügyminisztériumot azonnal politikusra kell bízni«. Kéri a miniszterelnököt, hogy róla vegye le ezt a felelősséget, mert a jelentések szerint a fővárosban és az országban is, jóformán óráról órára nehezebb a helyzet, ebben csak határozott irányítás szerint lehet eljárni.

⁸⁵³ A katolikus Alkotmány 1918. augusztus 8-i számában hangsúlyozta: „A zsidóügy a jövőendő Magyarország egyik sorsdöntő problémája és életkérdése lett”. (Idézi Idézi Bihari: *Lövészárkok*, 236.) Ezek szerint Imre Sándor is így vélekedett, mégis, nem tudni mi okból (betegség miatt, idő hiányában, a kérdés bonyolultsága miatt, vagy más megfontolásból) érdemben nem reagált Jászi Oszkár 1917. május végi felkérésére, melyben „a magyarországi zsidókérdéssel” kapcsolatos véleményét kérte. Különösen a következő kérdésekre várt választ: „1. Van-e Magyarországon zsidókérdés, és ha igen, miben látja annak lényegét? 2. Mik az okai a magyarországi zsidókérdésnek? A magyar társadalom minő jelenségei, a magyarországi zsidók, illetve nem zsidók minő társadalmi viszonyai, intézményei, tulajdonságai, szokásai azok, amelyek szerepet játszanak a zsidókérdés előidézésében? 3. Miben látja Ön a magyarországi zsidókérdés megoldását, minő társadalmi, vagy törvényhozási reformokat tart szükségesnek?” A Huszadik Század folyóirat különszámához a választ rövid határidőn belül, június 15-ig kérte beküldeni. A megjelent kötetben nem szerepel Imre Sándor véleménye, neve, így álláspontjával kapcsolatban, sajnos, csak feltételezésekkel élhetünk. A 150 címzettnek elküldött felkérés ténye, s az, hogy tévedésből Imre Sándor „egyetemi tanár úrnak” címezték a levelet, mindenképp megbecsülését, elismertségét jelzi. (RL C/39. Levelezés)

⁸⁵⁴ Vitathatónak látszik Pölöskei Ferenc megállapítása, miszerint a „kormány tagjai is hasonszőrűek voltak” „a nacionalista, legitimista, antiszemita, a Habsburgok és IV. Károly visszahívását követelő” Friedrich Istvánnal. (Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 11.)

⁸⁵⁵ „Már [az 1919] augusztus 7-i ülésen én követeltem elsőként és határozottan a József főherceg kiáltványában megígért átmeneti kormány megalkotását, s én hangoztattam főképpen, hogy politikai szerepet még az ügyvivő miniszterség napjaira sem vállalok” – írta 1920. január 20-i beadványában Imre Sándor. (BFL VII. 5. c. 558/1920. 15.)

⁸⁵⁶ Samassa Adolf (1867–1929) jogász, köztisztviselő.

Friedrichet láthatóan meglepte a két beszéd, de csakhamar gúnyos, sőt sértő hangon kezdett beszélni: »Tehát nem tetszik politikai felelősséget vállalni? Jó, majd vállalom én, *kiadom a felhívást én*«. ⁸⁵⁷ Ebben maradtunk, kifejezve, hogy lehetőleg írja alá a legfőbb budapesti katona is. ⁸⁵⁸ A felhívás pár nap múlva csak Friedrich aláírásával jelent meg, szövege sem volt a minisztertanács előtt.

Ezen az első ülésen még tovább folyt a szó az átmeneti kormány megalakításáról. A többiek alig szóltak. *Samassa és én sürgettük, hogy József főherceg kiáltványa értelmében azonnal induljanak meg a tárgyalások a kormányalakításra. Emlékszem erre vonatkozó szavaimnak arra a részére, hogy ma még alkalmas a szocialisták lelki állapota is a tárgyalásra, mert a bolsevikokat ezek is megutálták. Igyekezni kell felhasználni az időt az egész nemzet egyesítésére, s az örömet, hogy József főherceg lett a kormányzó. Nem szabad engedni, hogy [az öröm] a halogatás miatt bizalmatlansággá változzék.*

Közben *Szűry János* [a kereskedelmi tárca képviselője – D. P.] felvetette az államforma kérdését. Erre a nyugtalanság még nagyobb lett köztünk. Friedrich semmire sem adott semmiféle tájékoztatást, senki sem tudta hogyan állunk voltaképpen, mit akar az antant, mi az erőnk stb.

Azt mindjárt észrevettem, hogy köztársasági igazában nincsen köztünk, de Károly királynak sem jelentkezett egyetlen híve sem. ⁸⁵⁹ Szűry János nyíltan kimondta, hogy ő a Habsburgok híve, de személy szerint is, az ország érdekében is »József nádor ágát« szeretné a trónon látni. Nem tisztázódott ez a kérdés sem. ⁸⁶⁰

Imre Sándornak az ülés alatt készült feljegyzése szerint, elvi állásfoglalás született arról is, hogy a tisztviselőket illetően „minden III/21. óta történt kinevezés hatálytalan, de a minisztérium vezetője ideiglenesen megtarthatja”. ⁸⁶¹ Különbféle egyes minisztériumokat érintő kérdések kerültek

⁸⁵⁷ Utóbb, a Nemzetgyűlésben felolvasták Friedrich István rendeletének szövegét: „A bolsevik rendszer büneiért felelős személyek a büntetőtörvények súlya alá esnek, jogellenes cselekedeteikért bűnhődni fognak, de ez a megtorlás nem lehet felelőtlen egyéni bíraskodás tárgya és még kevésbé szolgálhat ürügyül felekezeti és faji harcok felszítására, amelyek a művelt világ előtt csak leszállítanák erkölcsi értékünket, holott mindnyájunknak éppen annak felemelésére kell összefogni. Mindezeknél fogva megtiltok minden társadalomellenes mozgalmat, minden önkényeskedést, minden rendbontást, megtiltom, hogy a bolsevizmus üldözésének örve alatt magánosok vagy csoportok bárkit életében, testi épségében vagy vagyonában megtámadjanak stb.” (Nemzetgyűlési Napló, 1922, III. k. 256.) A főváros küldöttségét augusztus 9-én Friedrich István kérte: „Nagyon vigyázzanak, Uraim, hogy felekezeti hajszáknak ne támadjanak. Isten őrizzen minket, hogy a mostani pillanatokban rettenetes helyzetünket még azzal súlyosbítsuk, hogy felekezeti kérdések felvetődését megengedjük”. (Budapesti Közlöny, 1919, 73. sz. 1919. augusztus 9. 2.) Romsics Ignác arról tudósít, hogy Friedrich „a szabadkőműves kapcsolatait sem szakítja meg, s a rövidesen elkövetkező munkás- és zsidóellenes terrorakciók idején több ízben informálja páholytársait az ellenük készülő támadások helyéről és idejéről”. Mindazonáltal már augusztus végén a Keresztény Nemzeti Párt programjában követelte „a keresztény magyarság politikai, gazdasági és kulturális túlsúlyának és hegemoniájának visszaszerzését”. (Romsics: *A Horthy-korszak*, 41. Lásd ehhez *Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* (Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991, 31–34.) Paksza Rudolf könyvében úgy véli, hogy a Friedrich-kormány a jobboldali fiatalok erőszakos fellépéseivel szemben „nem tudott, de nem is akart fellépni”. (Paksza: *A magyar szélsőjobboldal*, 48.)

⁸⁵⁸ Imre Sándor kézzel írt egykorú feljegyzései között akad egy, mely erre a témára vonatkozik: „A zsidóverést katonai erővel is megakadályozhatják, ha szükséges. (RL C/39. 25. cs. 19. 69.)

⁸⁵⁹ Lásd ehhez a „királypárti” Friedrich István későbbi szerepéről: Pölöskei: *Horthy és hatalmi*, 95.; Veszprémi: *A Horthy-rendszer*, 198., 206.

⁸⁶⁰ Egy 1923. július 11-i feljegyzésében Imre Sándor – Lábay Gyulának az ellenforradalom történetéről írt munkájával vitázva – leszögezte: „Az első minisztertanács... augusztus 7-én volt, de ezen, szó sem volt József főherceg elismeréséről, sem nemzetgyűlési választásokról. Sőt, ismételt kérdézősködésekre sem adott Friedrich semmiféle tájékoztatást arra nézve, hogy mik vagyunk most: köztársaság-e vagy királyság stb.” RL C/39. 13. cs. Kézzel írt feljegyzés az I. Friedrich-kormány megalakulása történetéhez. 2.

⁸⁶¹ RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban 1919. augusztus 7–16.

még szóba,⁸⁶² a fővárosi főkapitányi állás betöltésével⁸⁶³ és főként a szovjet-pénz értékével kapcsolatban (Polnay nagyon sürgette a határozott nyilatkozatot⁸⁶⁴).

Éjfél tájban még nyomasztóbb hangulatba oszoltunk szét, mint amelyben összegyűltünk. Ekkorra már részint a napközben, részint az itt egymástól hallott adatok egybevetéséből körülbelül ismertük a Peidl-kormány eltávolításának tényét... Az ülés közben történekből láttuk, hogy milyen kézben van a kormány gyepelője. Friedrichet ismételten kihívták, innen is onnan is üzeneteket hoztak neki, és ebből bent semmit sem mondott el. A románok erőszakos intézkedéseiről⁸⁶⁵ jöttek az első hírek, a munkások izgatottságáról is – félelem szülte – híradások.

Nem lehet csodálkozni, hogy *nem a kormányon lételnek minden felelősség mellett is felemelő érzése, hanem az akaratunk ellenére félszeg helyzetbe jutásnak, az ismeretlen erők hatalmában lételnek, a másokért való felelősségnek gyötrelmes érzése lett úrrá rajtunk*. Akkor még nem tudtam, hogy társaim közül mások is ugyanígy éreznek és gondolkodnak.

Magam azonban szörnyen levertem értem haza. Rám váró barátaim távozása után *aggódva tudakozódó feleségemnek azt válaszoltam: »Most megy tönkre Magyarország! Mindent kiheverhetünk volna, ha most komoly emberek veszik kezükbe az ország ügyét, s jól megfontolt tervvel kezdenek munkához. De Friedrich nem komoly ember, én kalandornak nézem,⁸⁶⁶ s ami ma történt kétségbeejtő«*. Talán nem is tudtam volna részletesen megokolni ezt a véleményemet egyébbel, mint a tervtelenség nyilvánvalóságával, Friedrich hányavetiségével és szembetűnő lelkiismeretlenségével. De ma is érzem azt a rettenetes lelkiállapotot, amellyel akkor a jövőre gondoltam. Pedig abban a percben a magam életét még nem is gondoltam veszedelemben lévőnek. Ezt akkor tudtam meg, amikor a főkapitány két detektívet rendelt mellém is.”⁸⁶⁷

Másnap, augusztus 8-án reggel „felkerestem a lakásán Bleyer Jakabot, s tájékoztatást kértem a minisztertanácsról való eltávózása felől. A válasz az volt, hogy Friedrich őket becsapta, Polnay miniszterségéről nem szólt nekik. Arról szó sem volt, hogy zsidót vegyenek be a kabinetbe, s általában ő nem akar Friedrichhel semmi közösséget. Nem egészen értettem, s ma sem értem a

⁸⁶² A minisztertanács napirendi pontjainak kimutatásában olvasható egy kivonat a jegyzőkönyvből: „Kormányintézkedések revideálása 1918. október 31-ig visszamenőleg, az ország állapotának ügye. (Kereskedelmi Minisztérium)”. Ez a jegyzőkönyv sajnos nem található a digitális archívumban. (Minisztertanácsi 1867–1944)

⁸⁶³ Az 1919. augusztus 8-i minisztertanács 7. napirendi pontjaként Mattyasovszky György BM miniszteri tanácsost nevezték ki a fővárosi rendőrfőkapitánnyá és Szellinga György alezredest rendőrfőparancsnokká. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=d1476701-a839-4c57-8fd7-82ecf604bea5>)

⁸⁶⁴ A minisztertanács Az élelmezésügyi és pénzügyminisztériumok javaslatával másnap, 1919. augusztus 8-án foglalkoztak a 4. napirend alatt. A pénzügyminiszter a közéleti miniszter néhány napos türelmét kérte. Majd az augusztus 12-i minisztertanács 14. napirendi pontjaként beszámolt arról, hogy amennyiben nem kívánják használni a Tanácsköztársaság által és az Osztrák–Magyar Monarchia által kiadott pénzeket, akkor a korlátozott nyomdakapacitás miatt kevés pénz áll a rendelkezésre, ezért a kifizetések lehető korlátozását kérte, beleértve ebbe az esedékes bérfizetéseket is: a bérek redukálását, vagy csak részleges kifizetését és jóváírását javasolta. Augusztus 14-én 4. napirendi pontként a pénzügyminiszter felhatalmazást kapott egy a szükséges korlátozásokat bevezető és elmagyarázó rendelet kiadására. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=25a2b27e-8885-46fa-926f-931651c8b986>; <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=e441f1df-4569-4da7-8655-3b4862ccb662>; <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=1cce5f2f-fe6f-4de9-ab13-c624c6e3fb30>) Lásd ehhez Hatos: Rosszfiúk, 175., 410.) Augusztus 15-én jelent meg „a forgalomban lévő egyes fizetőeszközök értékének szabályozásáról” szóló 3.954/1919. ME számú kormányrendelet. (*Budapesti Közlöny*, 1919. évf. 84. sz. 1.)

⁸⁶⁵ Lásd ehhez pl. L. Nagy Zsuzsa: A főváros román megszállás alatt. 1919. augusztus–november. *Budapesti Negyed*, 1994. évf. 2. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/nagy.htm> (2022. 02. 11-i letöltés); Róbert Péter: Budapest román megszállása 1919. <http://www.bpht.hu/historiak/124.pdf> (2022. 02. 11-i letöltés)

⁸⁶⁶ Lásd ehhez Romsics: A Horthy-korszak, 191–195.

⁸⁶⁷ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 3–4. (Kiemelések tőlem – D. P.)

dolgot, csupán, ha felteszem, hogy Friedrich csupán »beugrott« a miniszterelnökségbe.⁸⁶⁸ Mivel azonban sem az ember, sem a helyzet nem tetszett, mondtam, hogy nincs kedvem maradni.

Erre [Bleyer Jakab] elmondta, hogy 7-én Friedrich megtámadta őt: »Így nem lehet kormányozni, ide küldtök nekem egy nímándot [jelentéktelen, értéktelen embert, egy senkit – D. P.], aki kijelenti, hogy nem meri vállalni a miniszterséget. Azt mondja, hogy nem ért hozzá, pedig ide elszánt emberek kellene«. Bleyer kérdésére, hogy ki az, Friedrich Pintér Jenőt nevezte meg, a »közoktatásügyi miniszter«. Mire Bleyer felvilágosította, hogy a VKM Imre Sándor, s arról, de Pintérről sem lehet így beszélni. Ez... megerősített abban, hogy nincs nekem Friedrich társaságában keresni valóm. Bleyer azonban azt erősítette, hogy ezzel nem kell törődnöm, csak annál is inkább ott kell maradnom. »Ne maradjon ez a csirkefogó (vagy szélhámós?) ellenőrzés nélkül«. ...Bleyertől távozva az úton mérlegeltem a dolgot. Különösen Friedrich sértő szavait és nyilvánvaló ferdítését, meg a szavaiból kitetsző előzményt, hogy a VKM vezetésére Pintér volt kiszemelve. (Friedrich, tehát nem tudta első találkozásunkkor, hogy kivel beszél!)

Gondolkoztam, ne hagyjam-e ott én is? Két ok tartott vissza. 1. Bleyer Polnay miatt vált ki, mert ez ellenkezett a megegyezésünkkel. Én nem tudtam semmiféle megegyezésről. *Polnayt az első napon igen céltudatos embernek kezdtem megismerni, nem láttam tehát helyesnek, hogy magamat Bleyerrel azonosítsam.*⁸⁶⁹ 2. *Úgy fogtam fel, hogy távozásom mindenesetre a zavart fokozza, az új alakulás bizonytalanságát mutatja, s a polgári és nemzeti álláspontot gyengíti. Tehát akár tesszik, akár nem, maradnom kell.* Ekkor még reméltem, hogy 1-2 nap alatt ügyis megalakul az igazi kormány. Maradtam tehát...⁸⁷⁰

⁸⁶⁸ A Fehér Házban szervezkedők elnöke, így talán jelöltje (vagy önjelöltje), vélhetően az öt nyelven beszélő Pekár Gyula (1866–1937 újságíró, irodalmár, keresztény párti politikus, az MTA levelező tagja, később VKM államtitkár, társcanékküli miniszter) volt. Am ő egy tanácskozáson nem értett egyet azzal, hogy e bizonytalan helyzetbe József főherceget bevonják. Úgy vélte: „A főherceget most idehozni fölösleges. ... Előbb végezzük el a goromba munkát, aztán hívhatjuk a főherceget! – Késő – felelte Friedrich, már elküldtem az autót érte.” Pekár Gyula ezért felháborodott és le is akart mondani az elnökségről, s távozott. Így József főherceg lett felkérve, s Pekár jelöltsége elesett. József főherceg ... régi ismerősét, Friedrichet beszélte rá a miniszterelnökségre. Ugyanők, a VKM élére Pintér Jenőt (1881–1940), konzervatív irodalomtörténészt, az MTA levelező tagját, a Szent István Akadémia tagját szerették volna, de mivel ő nem volt korábban a minisztériumban vezető tisztviselő, az ő jelölésére sem került sor. Imre Sándor már korábban kapcsolatban állt vele. Majd még helyettes államtitkárként próbálta Pintér Jenőt tankerületi főigazgatóvá kinevezni, de ez a szociáldemokrata befolyás miatt nem volt lehetséges. Imre iratai között van egy – vélhetően 1919. augusztus második felében, szeptember első felében keletkezett – feljegyzés melyen Pintér Jenő neve szerepel, kipipálva. 1919. szeptember 17-én a minisztertanács jóváhagyta kinevezését a budapesti tankerület főigazgatójává. A sajtóperben a vádlottak Imre Sándor elfogultságát illusztrálандó, szóba hozták, hogy míg a szegedi keresztényszocialista vezető Lippay György kinevezését azzal háritotta el, hogy túl sok fizetési osztályt kellett volna előlépnie, (a VKM gimnáziumi osztályának vezetését nem vállaló) Pintér Jenőt bezzeg kinevezte a VIII. fizetési osztályból az V-be. Az államtitkár döntését azzal indokolta, hogy olyan embert választott, akiről tudta, hogy „a budapesti iskolákat ismeri, erélyes, és akit körültekintőnek” tartott, s emellett „az akkori irányadó körök feltétlenül akarták kinevezését”. Szempontjaiknak Pintér Jenő „kétségtelenül megfelel, s azt majd a jövő dönti el: nem ebben a túlzásban van-e főigazgatói működésének egyetlen hibája” – jegyezte meg 1922 novemberében. Imre Sándor már 1913-tól kapcsolatban volt vele irodalomtörténeti minőségében is. Szabó Dezső visszaemlékezésében az Országos Középiskolai Tanáregyesület egy rendezvénye kapcsán megjegyezte: „köztük volt Pintér Jenő, akinek már akkor rengeteg tehetsége nem volt, és éppoly konokul nem értett az irodalomhoz, mint később”. (Lábay: Az ellenforradalom, 178–179.; RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 88., 92. és az 1919. október 7-i Imre Sándor ügyében összehívott miniszteri vizsgálóbizottság jegyzőkönyvében, 5.; 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 71.; MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=preservica:39a5c8ea-4d15-4b40-b0b5-535f303890bf>; Szabó Dezső: *Életeim*. II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965, 397.; Szűts-Novák Rita: Új utak az Imre Sándor kutatásban: Imre Sándor művelődéspedagógus Pintér Jenő irodalomtörténészhez írott leveleinek (1913–1940) biográfiai jelentősége. *Közélet*, 1919, 3–4. 6. <https://uni-milton.hu/wp-content/uploads/2016/04/K%C3%96ZEL%C3%8DT%C3%89SEK-2019.3-4..pdf>)

⁸⁶⁹ Ez az egyik példája annak, hogy Imre Sándor a Tanácsköztársaság alatt tapasztaltak miatt megnövekedett zsidókkal szembeni fenntartása, még abban a kiélezett helyzetben sem gátolta a kérdések tárgyyszerű elemzésében, s a befolyásos zsidó Polnay Jenővel való normális együttműködésben.

⁸⁷⁰ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 5. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Augusztus 8-án délután ismét minisztertanács volt. Imre Sándor kis késéssel érkezett. A miniszterelnök és több miniszter a köztük kiosztott miniszteri eskü szövegéről tanácskoztak. Imrének is adtak egy példányt a szövegtervezetből.

Gyorsan átolvasta, s megszólalt: „»Nekem erre csak az a megjegyzésem...«

Friedrich közbevágott: »Tessék, ugye megmondtam, hogy neki megjegyzése lesz?!«

»Igen – mondtam – az a megjegyzésem, hogy *ezzel voltaképpen eldöntjük a tegnapi felvetett kérdést: királyság vagyunk-e, vagy köztársaság, és semmisnek mondunk mindent, ami 1918. október 31-e óta történt. Ugyanis az van, hogy 'József főherceg Ő Fensége'. Szerintem tisztázni kellene előbb az uralkodócsalád, s a címek kérdését, addig nem lehet az eskümintát elfogadni*«. Szűry rögtön megerősítette: ugyanaz volt jöttöm előtt már az ő felfogása is. Az erre kialakult beszélgetésben azt mondtam, hogy *kerülni kell mindent, ami a zavart fokozza. Emlékezzünk, hogy József főherceg a Nemzeti Tanácsnak esküt tett,⁸⁷¹ címéről lemondott. Odakint mindenki az államforma iránt érdeklődik, tehát valami nyilatkozatnak kell történnie, már csak azért is, mert a főherceg kifejezés még az Ausztriával való közösséget is magában foglalja*.

Friedrich beszaladt a főherceghez... s mikor kijött azt mondta: »Ő Fensége kijelenti, hogy sohasem mondott le a címéről, ki állítja ezt és milyen alapon?«⁸⁷² »Ez van a köztudatban – feleltem – s a lapokban volt akkor részletes leírás, cáfolat meg nem volt.«⁸⁷³

Mindnyájan elfogadtuk azután Szűry Jánosnak azt a javaslatát, hogy *az eskün József főherceget »Habsburg József tábornagy, alcsúti földbirtokos, magyar állampolgár« néven említse*. Friedrich bevitte Szűryt a főherceghez, ennek elfogadtatására. Mikor Szűry kijött, határozottan azt tudatta velünk, hogy rendben van. A főherceg nemcsak elfogadta, de megköszönte a gondolatot, mert világos, hogy így legkevésbé lehet akár az antantnak, akár különféle belföldi árnyalatoknak belekapniuk. Nyugodtan vártuk tehát az eskütételt, amelyre az ülés előtt nem gondoltunk, legalábbis én nem tudtam róla.

Bejött József főherceg, láthatóan meghiúsult, utána Friedrich, megálltak az asztalfőnél. Friedrich üdvözölte a főherceget, köszönetet mondott azért, hogy a nemzet kívánságára a kormányzóságot elvállalta. Felhívta Gogolák miniszteri tanácsost az eskümintá felolvasására. Erre elhangzott – az eredeti szöveg! Megfordult a fejében, hogy megállítsam a folytatást, de nem akartam botrányt csinálni. Szűryre néztem, annak is csodálkozó volt az arca, de nem szólt. *Így tehát a »főherceg ő fenségére« tettünk esküt.*⁸⁷⁴

⁸⁷¹ Nánay: Habsburg József főherceg, In: Hermann-Ligeti szerk. 1919 – *A Nagy Szétesés*, 200–210.

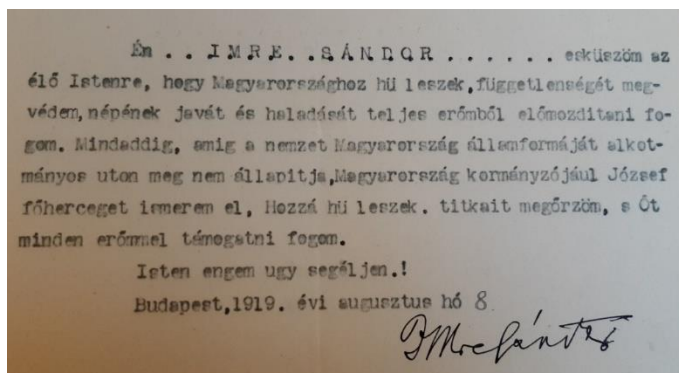
⁸⁷² József főherceg verzióját az esküről lásd: József főherceg: *A világháború amilyenek én láttam. VII. k. Tirol védelme és összeomlás*. MTA, Budapest, 1934. 606. és 631-633.

⁸⁷³ József főherceg köztársasági esküjét és névváltoztatását a minisztertanács 1918. november 15-i ülésének 4. és 5. napirendi pontjaként tárgyalták a VKM előterjesztésére. „A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr bejelenti, hogy József főherceg a köztársaság proklamálása után le fogja tenni a köztársasági esküt a kormány kezébe. Miután azonban a Habsburg-ház vagyonának rendezése most folyik, József főherceg kéri, hogy tekintettel vagyoni érdekeire, mindaddig, amíg ez a rendezés meg nem történt, az esküből hagyják ki azt a passzust, mely szerint a Habsburg-Lotharingiai ház szabályait magára nézve kötelezőnek el nem ismeri és lemond minden jogáról”. A kormány ebbe beleegyezett. Majd azzal foglalkozott, hogy „József főherceg kéri, hogy miután a Habsburg nevet nem akarja viselni, új nevet vehessen fel. József magyar herceg vagy József tábornagy nevet viselné legszívesebben.” Mire a kormány úgy határozott, hogy választania kell egy vezetéknevet is, s hogy nem emel kifogást „tábornagi rangjának megjelölése ellen”. Így József főherceg kényszerűségből az „Alcsúti József” nevet választotta. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=95f9d8c4-b91c-4c6f-9421-bcf34a6f2214>, 2021. 01. 12-i letöltés, Minisztertanács 1867–1944.; Brigitte Hamann szerk. *Habsburg Lexikon*. Új Génius Kiadó, Budapest, 1990, 191.)

⁸⁷⁴ A minisztertanács jegyzőkönyvében „József királyi herceg” olvasható. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=1366f662-ca20-46a4-9789-cf37e890bb2e>, 2021. 01. 12-i letöl-

A főherceg aztán mindnyájunkat megható beszédet intézett hozzánk nagyfontosságú történelmi feladatunkról, önfeláldozásunkért köszönetet mondott, s velünk vacsorált. *Másnap pedig kézhez kaptuk a minisztériumok vezetésére való megbízást »a magyar köztársaság kormányzójától*. Szóval tiszta zűrzavar volt ez minden tekintetben. Mint csak megbízott vezetők, miért tettünk esküt? S ha a kormányzó úr »főherceg ő fensége«, akkor miért köztársaság? – tette fel a jogos kérdést memoárjában Imre Sándor,⁸⁷⁵ akinek hagyatékában fennmaradt az eskü általa aláírt példánya, mely pusztán „József főherceget” említett.⁸⁷⁶ (Lásd a képen.)

Az akkori helyzet tisztázatlanságát jelzi, hogy az eskütétel után 6. napirendi pontként „a törvé-

nyes közigazgatási szervek továbbmüködésének megkezdéséről”⁸⁷⁷ tárgyaltak a belügyminiszter előterjesztésére, melyben az 1918. október 30-án fennállt közigazgatási szervezetek revitalizálása érdekében hoztak határozatot.⁸⁷⁸ 8. napirendi pontként pedig kimondták: „*Magyarország hivatalos elnevezése: Magyar Köztársaság, melynek élén József királyi herceg, mint kormányzó áll*”.⁸⁷⁹

Aznapi keltezéssel – a többi augusztus 8-i rendelkezéssel együtt – jelent meg

Samassa Adolf aláírásával „*a magyar belügyminiszternek 72.262/1919. számú rendelete a külföldre szóló útlevelek kiállításáról*”, mely szerint „az útlevelek kiállítását illetőleg egyelőre az 1919. március 21. előtt fennállt rendelkezések érvényesek. Az 1919. augusztus 7-ig kiállított összes útlevelek érvényüket veszítik”. Az államformát, az államfőt, a kormány megnevezését érintő terminológia bizonytalansága, az akkori rendelkezések különbözősége abból a szempontból, hogy melyik időpontig semmisítik meg, revidéálják a forradalmak alatti rendelkezéseket, igazolják Imre Sándor kérdésfelvetéseit.

tés) Ugyanígy említik a Budapesti Közlöny 1919. augusztus 9-i számának első oldalán, ahol Friedrich István köszöntőjének és József főherceg beszédének szövege is olvasható. (József királyi herceg Magyarország kormányzója. Az új kormány esküje. *Budapesti Közlöny*, 1919, 72. sz. 1.)

⁸⁷⁵ RL C/39. 13. cs. Kézvel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 5. (Kiemelés tőlem – D. P.) Az 1919. augusztus 8-i minisztertanácsról készült feljegyzésében Imre Sándor rögzítette: „Holnap, VIII. 9-én szólni Raffaynak és Petrinek [Eleknek, a Dunamelléki Egyházkerület püspökének – D. P.]: prédikáció vidéken is, hálaistentisztelet. A zsidóknak Polnay szól: imádkozni fognak a kormányzóért, és az új kormányért, s figyelmeztetik a zsidókat kötelességeikre”. (RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 8.)

⁸⁷⁶ Az eskünek Imre Sándor által aláírt példánya a RL C/39. 25. cs. 19. a miniszteri iratokban

⁸⁷⁷ MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=d1476701-a839-4c57-8fd7-82ecf604bea5>, 2021. 01. 13-i letöltés. „*A magyar minisztérium 1919. évi 3886/1919. ME számú rendelete a törvényes közigazgatás felvételéről. Valamennyi törvényhatóságnak.*” címmel jelent meg a Budapesti Közlöny, 1919. évi 74. számában, augusztus 10-én az első oldalon.

⁸⁷⁸ Budapesti Közlöny, 1919. évi 74. sz. augusztus 10. 1. E rendeletet megelőző fogalmazványa, vagy egy ehhez kapcsolódó VKM tájékoztató szövege megtalálható Imre Sándor miniszteri iratai között: „A kormány rendelettel intézkedett aziránt, hogy a vármegyei, városi és községi közigazgatásban az országos törvények uralma helyreálljon és hogy az e törvények alapján 1918. október 30-a előtt működött törvényhatósági bizottságok, közigazgatási bizottságok, községi képviselő-testületek, városi tanácsok és előljáróságok, úgyszintén a régi tisztviselők és előljárók újból megkezdjék működésüket. A régi szervek helyreállítása, valamint a karhatalom megerősítése és egyéb erélyes rendőri intézkedések megnyugtathatják a közönséget, hogy *a jogrend*, a személyi és vagyónbiztonság rövid időn belül még ott is helyre fog állni, ahol ez még eddig meg nem történt”. (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 57. Lásd ehhez pl. Schweitzer Gábor: *Az önkormányzatiság színe és fonákja. A fővárosi törvényhatósági bizottság szabályozása 1920 és 1930 között*. L’Harmattan, Budapest, 2010, 43–60.)

⁸⁷⁹ MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=b07fb4d4-8a78-45b1-ae59-70d0061fd992>, 2021. 01. 13-i letöltés. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Ugyanakkor neki is tudomásul kellett vennie, hogy „az órák... zaklatottak voltak, erről nem tárgyaltunk, a napi munkát így is, úgy is el kellett végeznünk. Arról azonban szó került még, hogy *miniszterek vagyunk-e vagy sem*. En ragaszkodni akartam a kiáltvány szövegéhez, mint eladdig egyetlen hiteles szöveghez, s ott csak a minisztérium vezetésével ideiglenes megbízás foglaltatott. Az idősebbek, régi minisztériumi tisztviselők ezt vitatták, hogy így nem lehet napokig sem »vezetni«, különösen ebben az időben, amikor teljes miniszteri hatáskörrel, sőt még annál is szabadban kell gyorsan intézkednünk. Abban akartak megállapodni, hogy egyszerűen miniszterként írjuk alá magunkat. *Javaslatomra és erősködésemre az lett a döntés, hogy minden kiadványt, mint »ügyvivő miniszter« írunk alá, kifejezve ezzel azt, hogy nem az alkotmányos formák között lettünk miniszterré, de miniszteri hatáskört töltünk be, s személyes felelősséget is vállalunk*. Ebben aztán megegyeztünk és Friedrich is tudomásul vette. Maga a megbeszélés az ő távollétében folyt le. Általában az ülések nagyobbik fele csak beszélgetés volt, mert Friedrich igen sokat volt kint, sőt el is távozott, hol az egyik, hol a másik képviselőhöz, gyakran a románok hívták.

E megállapodással önmagunk tisztáztuk hivatali minőségünket, az eskütétel pedig – nemkülönben a kormányzó beszéde! – megerősítette Friedrich szavait és magatartását, hogy nem pár nappól, hanem eshetőleg hónapokról van szó. 8-án Friedrich felszólított bennünket, hogy mindenki írja össze a tárcája körében való legelső terveket, s engem megbíztak, hogy ezt foglaljam kiáltványba az ország tájékoztatása céljából (az anyag lassan gyűlt és fogyatékos volt).⁸⁸⁰

*Kétségtelen, hogy ez az »első Friedrich-kormány« mint minisztérium alakult meg, és csupán hivatalnoktagjainak mérséklete következtében nevezte magát ügyvivő kormányznak.*⁸⁸¹ Ha a magalakuláson nemcsak a miniszterek névsorának összeállítását, a közös munka irányelveinek, a közös helyzet következményeinek megállapítását értjük, akkor idetartozik még egy mozzanat, ti. a Nemzetgyűlésen felolvasott »Nyilatkozat« keletkezése.⁸⁸²

Három nap tapasztalatai világosan mutatták, hogy a kormány elnökének nincs munkaterve, nincs határozott politikai célja, sőt, nincs olyan tábora sem, amelyre támaszkodhatnék. Mindjobban úgy éreztük, hogy levegőben lógunk, mert nem kaptunk semmi tekintetben irányítást, és nem tudtunk hitelesen tájékozódni sem a belső, sem a külső politikai viszonyok felől. Láttuk, hogy Friedrich mindenféle tárgyalásokat folytat, nekünk arról legtöbbször nem szól, s ha szól, nem tudjuk higgyünk-e neki? Egyik nap (7-én) aggódva beszél a külpolitikai helyzetről, másnap (8-án) ragyogó arccal tudatja, hogy kapnak utánunk, mindenki előzékeny, de részleteket nem mond, harmadnap (9-én) értesülünk a románok terjeszkedéséről s a fővárosban észlelhető nyugtalanságról.

Hozzám eljött egyik barátom, s értesített, hogy a munkások minket tesznek felelőssé Peidlék megszegyenítő eltávolításáért, az élelemhiányért, ártatlan emberek elfogásáért. A belügyminiszter 9-én újból sürgette, hogy politikai belügyminiszter neveztessek ki, s kijelentette, hogy ő politikai felelősséget nem vállalja. A pénzügyminiszter sürgette az alapos tájékoztatást az ország külpolitikai kilátásai felől, mert a pénzkérdésben elhatározó lépésre van szükség. A közéletmezési

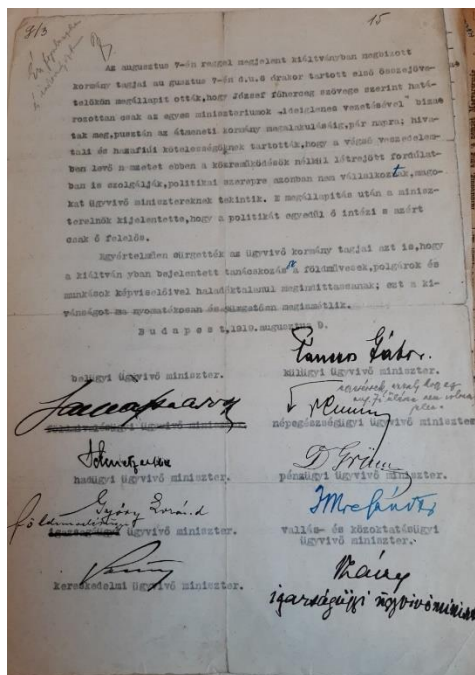
⁸⁸⁰ Csak 2-3 miniszter 1-2 oldalas összeggé került Imre Sándorhoz, legalábbis ennyi maradt meg hagyatékában. Ezért összegző kiáltvány sem születhetett. (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 55–59.; RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 8.)

⁸⁸¹ Hóman Bálint VKM miniszterségének utolsó napjaiban, 1942. július 1-jén, a minisztériumban készült egy összeállítás a „Magyarországon 1867 óta – beleértve az 1918/1919. évi forradalom és ellenforradalom minisztereit 1940. július 1-jéig” a miniszterelnökök és miniszterek számáról. E szerint 27 személy 34 ízben volt miniszterelnök, 28 személy 31 ízben vallás- és közoktatásügyi miniszter. Csak a leghosszabb hivatali idővel rendelkezőket nevesítették, köztük természetesen Friedrich István és Imre Sándor sem szerepelt. (OSZK Kt. 15. f. 2. d. a továbbiakban Nem említi Imre Sándort Ujváry Gábor sem. (Ujváry: „Egy európai, 100.)

⁸⁸² A Nemzetgyűlés 1922. augusztus 2-i ülésére utalt itt Imre Sándor.

miniszter is legégetőbbnek mondta, s állandóan sürgette a fizetőeszközök ügyének (szovjet bank, kékpénz, postapénz) rendezését. Nekünk, többieknek is voltak nagyobb kérdéseink, amelyeket nem szívesen intéztünk a magunk fejétől, de nem lehetett semmi komoly megbeszélést folytatni a minisztertanácson a miniszterelnök teljes tájékozatlansága és kapkodása miatt. Nem tudta őt egyikünk sem komolyan venni.

Mindezért *augusztus 9-én a minisztertanácson*,⁸⁸³ az itt érintett kérdésekkel kapcsolatban ismét előkerült a politikai felelősség kérdése. Amint a belügyminiszter azt mondta, hogy ő politikai felelősséget nem vállal, Friedrich a már ismert, fölényes, sértő hangon azt mondta: »Szép, tehát a felelősséget csak vállaljam mindenért én! A miniszter urak intézkednek, s a miniszterelnök a felelős!«

[Mire Imre Sándor megjegyezte:] »Nem jól tetszett érteni. Amit magunk csinálunk, azért vállaljuk a felelősséget, azonban azért, amit a miniszterelnök úr csinál, azért nem.«

»Ez az – volt a meglepő válasz – a miniszterség tetszett, de a felelősség nem tetszik.«

»Nem kérdezte tőlünk senki, hogy tetszik-e miniszternek lenni, s nekem a miniszterelnök úr egyenesen azt mondta, hogy diktatúra van.«

A kínos jelenetnek az lett a vége, hogy Friedrich sorra kérdezte, hogy ki vállal politikai felelősséget. Schnetzer azt mondta, hogy ő katona, ha parancsot kap, vállalja. Csilléry igennel felelt, ha jól emlékszem Polnay is. Tánczos Gábor szintén katonavoltára hivatkozott – a többiek tagadóan feleltünk.

Kevéssel ezután Friedrichet kihívták, magával hívta (mint rendesen) Polnajt is, nyilván tolmácsnak. Magunkra maradvá előhoztam az iménti jelenetet, s előadtam, hogy ránk nézve még igen kellemetlenné válhat a Friedrichhel való együttműködés. Jóformán sejtelmünk sincs, hogy ő miket tárgyal is mit tervez. Egyáltalában *célszerű volna, egyelőre csak a magunk megnyugtatóására írásba foglalnunk, hogy politikai közösséget nem vállalunk vele. Amint visszajön, tudassuk vele, azt a kívánságunkat, hogy a főhercegi kiáltványban megígért tárgyalásokat a munkásokkal és földművesekkel kezdje meg, mert ezekről mi nem tudunk semmit, ezek nélkül pedig az ellentétek feltétlenül nagyon kiélesednek.* Fel is olvastam a sebtiben megírt szöveget,⁸⁸⁴ s ezt ellenvetés nélkül mindenki elfogadta, aláírta.

Friedrichhel, amint visszatért, tudattuk, hogy kívánjuk a megígért kormány megalakítását s nyomtatékosan sürgettük a munkásokkal és földművesekkel való tárgyalásokat. Tudomásul vette azal, hogy közli a kormányzóval. Mi is ezt akartuk. A nyilatkozatot sokszorosították. 11-én Samassa irodájában aláírtuk, s egy-egy példányt eltettünk.⁸⁸⁵ Az Imre Sándor hagyatékában megtalálható szöveg a következő:

„Az augusztus 7-én reggel megjelent kiáltványban megbízott kormány tagjai augusztus 7-én du. 6 órakor tartott első összeövetelükön megállapították, hogy József főherceg szövege szerint határozottan csak az egyes minisztériumok »ideiglenes vezetésével« bizattak meg, pusztán az átmeneti kormány megalakulásáig, pár napra. Hivatali és hazafiúi kötelességüknek tartották, hogy a

⁸⁸³ A minisztertanácsi jegyzőkönyvek között nincs nyoma az 1919. augusztus 9-i kormányülésnek.

⁸⁸⁴ E dokumentum Imre Sándor által a minisztertanács alatt készített, javításokat tartalmazó kézírásos, a miniszterek által ugyancsak aláírt példánya megtalálható: RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban. VIII. 9.

⁸⁸⁵ RL C/39. 13. cs. Kézírt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 6. (Kiemelések tőlem – D. P.)

végső veszedelemben lévő nemzetet ebben a közreműködésük nélkül létrejött fordulatban is szolgálják. *Politikai szerepre azonban nem vállalkoztak, magukat ügyvivő minisztereknek tekintik.* E megállapítás után a miniszterelnök kijelentette, hogy a politikát egyedül ő intézi, s azért csak ő felelős. Egyértelműen *sürgették az ügyvivő kormány tagjai azt is, hogy a kiáltványban bejelentett tanácskozások a földművesek, polgárok és munkások képviselőivel haladéktalanul megindításának, ezt a kívánságot ma nyomatékosan és sürgetően megismétlik.*

Budapest, 1919. augusztus 9.”

Alatta 9 aláírás, köztük: „Imre Sándor vallás- és közoktatásügyi ügyvivő miniszter.”⁸⁸⁶

A minisztertanácsi jegyzőkönyvek között nem található augusztus 9-i kormányüléssel kapcsolatban Imre Sándor még egy a miniszterelnökhöz való viszonyára jellemző esetről szóló emlékiratában:

„Minisztertanácsi ülés közben egyszer, augusztus 9-én, volt szó a mi kormányunk sorsáról. Valaki, mintha Grün János pénzügyminiszter lett volna azt kérdezte: *mi történik, ha megjelenik Budapesten a szegedi kormány, s át akarja venni a kormányzást?*⁸⁸⁷

Friedrich gögösen felelte: »Egyszerűen lefogatom őket.« Tisztán előttem van ma is az erre következő döbbszent csend. Engem rettenetes izgalom fogott el, mert tudtam, hogy Friedrich képes erre.

Nem tudtam szó nélkül megállni: *»Ha ilyen is lehetséges, akkor én nem maradhatok tovább a helyemen. Egész életemben, mint gimnáziumi tanár is, mint a tanítók nevelője is azt tanítottam, hogy a magyarságot a széthúzás pusztítja és teszi tönkre. Mint legszörnyűbbet tüntetem fel a hatalomra vágyók vetélkedését. Sem a volt tanítványaim, sem a gyermekeim szeme előtt nem tudnék megállni, ha én valami ellenkormány tagjaként tűnhetnék fel.*»⁸⁸⁸ Nagyon szeretném, ha nyomban távozhattam is, mert nem akarok távolról sem részes lenni a miniszterségért való vetélkedésben, de meg azt sem tehetem, hogy az életemet kockáztassam ilyen ok miatt. A családomra is gondolnom kell.«**

Természetes, hogy ez az utolsó mondat látszott egész felszólalásom lényegének, pedig nem az volt. Samassa szólt nyomban, hogy a haza iránt való kötelesség nem engedi a távozást, s ők e felfogáshoz nem csatlakoznak, tovább is, amíg kell, teljesítik kötelességüket. Beláttam, hogy igaza van, s mondtam, hogy *nem futamodtam meg én sem a veszedelem elől, de azt újra hangoztatom, hogy én nem foglalom el a miniszteri széket erővel senki elől.*⁸⁸⁹

Imre Sándor helyben készített jegyzete szerint az ülésen Szász Béla igazságügyminiszter beszámolt a letartóztatásokról. Jelezte, hogy „a bíróságokat a Peidl-kormány állította vissza s így a bűncselekmények és azok palástolása ellen el kell járni. Az eddig letartóztatott kb. 400 ember kihallgatása holnap kezdődik. Semmi esetre sem szabad bosszúnak lennie, hanem igazságszol-

⁸⁸⁶ RL C/39. 25. cs.15. (Kiemelések tőlem – D. P)

⁸⁸⁷ Imre Sándor aznapi feljegyzései között szerepel egy Schnetzer hadügyminiszter felszólalásához kapcsolt sor: „Szeged – 2 min. – Gömbös – amerikaiak”. (RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 9.)

⁸⁸⁸ A szintén sokgenerációs erdélyi református családból származó Ravasz László 1944-ben így jellemezte az Imre-család – a szerinte Imre Sándor által is képviselt – habitusát: „[H]atározott családi vonások kapcsolják össze őket. ... Mindeniket jellemzi a sokszor időszerűtlennek látszó puritán életfelfogás, nagyon erős etikai érdekelttség, ösztönszerű vagy szenvedélyes tanítói hajlam, és fokozott mértékben hordozott felelősségtudat. E családi jellemvonások kialakulásában bizonyára nagy szerepet játszott az a kálvini hagyomány, amelyet immár nem hat, hanem sokkal több nemzedéken át ápoltak, valószínűleg a reformáció kezdete óta. Ez a szellem azoknak a családoknak a nagy részében is uralkodik, amelyekkel házasság útján kapcsolatba kerültek”. (Ravasz: Imre, 161. Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd ehhez Szekfi: Három, 432.

⁸⁸⁹ RL C/39. 13. cs. Kézrel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 8. (Kiemelések tőlem – D. P.)

gálatásnak. A brutalitások és ok nélküli letartóztatások ellen felkérjük a belügyminisztert! *A munkásokra vonatkozóan határozottan felszóltam, de a miniszterelnök szerint a románok elfogták a kaszányai zsoldlistákat, s azok alapján elfogják a vöröskatonákat. Ez ellen nem tehetünk semmit*”.⁸⁹⁰

Imre Sándor véleménye szerint a szegedi kormány képviselőivel kapcsolatos epizód és a fentiekben idézett és másolatban is közölt közös állásfoglalás, már javarészt a második Friedrich-kormány megalakulásának előkészületeihez köthetők.

„Augusztus 7-én és 8-án Friedrich mindig úgy beszélt, hogy a kormány megalakulásának mindenki örül. A bécsiek nagyon helyeslik, a szegediek is,⁸⁹¹ a régi országgyűlés képviselői is. Ezek kijelentették, hogyha összehívják az országgyűlést, az mindent el fog ismerni stb. Azt hihettük (hittük is), hogy íme, közakarattal rendet lehet teremteni. Ennek azonban a külső hírek csakhamar ellentmondtak.

A magam tájékozottsága nagyon fogyatékos volt, mert politikusokkal akkor sem érintkeztem, kivált különfélekkel nem. Így csak arról tudtam, amit valaki a hivatalomban elmondott. Két ilyen értesülesem volt. Egyik Bleyer Jakabtól származott, aki pár ízben járt nálam, s szólt arról, hogy kormányalakítási tárgyalások folynak. *Nyomatékosan kívánt rábeszélni, hogy változás esetén vállaljam el az adminisztratív államtitkárságot.*

Másik hírem Barta Jenőtől ered, aki augusztus 9-én keresett fel... s arról beszélt, hogy a nemkommunista munkásságból 60 000 ember áll mögötte.⁸⁹² Ezek nem túrik az ő kijátszásukat, teljes mellőzésüket, részt akarnak venni a kormányban. Tiltakoznak az ellen, hogy József főherceggel visszacsempésszék a királyságot.⁸⁹³ Erős polgári és becsületes szocialista vezetők közül kívánják a kormányt. Friedrich azonban távozzék, mert vele nem tárgyalnak, mert nem találják becsületes politikusnak stb.

Ez a Barta Jenő, okleveles polgáriiskolai tanár, három évig hallgatóm volt. Eleven eszű, élelmes, ügyes ember. Közelebről nem ismerem. Azt tudtam, hogy sok fából farag, de semmi részletet az életéről nem tudtam. Mikor arról értesített, hogy a munkásoknak nemzeti irányú részét szervezte, s ezek nevében kívánna velem beszélni, *küldöttjének is, neki is megmondtam, hogy én nem politizálok.* Csupán arra vállalkozok, hogy a miniszterelnökkel tudatom, amit nekem elmondanak. Ebben megegyeztünk, s valóban még 9-én közöltem Friedrichhel, hogy Barta miket mondott nekem, s megadtam Barta címét is. Friedrich meglehetősen kevésbé érdeklődött a dolog iránt.

Pár nap múlva azonban rendkívül sürgette, hogy teremtsen elő Bartát. Elhívtam s magam mutattam be Friedrichnek. Még hallottam, amint Friedrich ismeretes fölényes hangján kérdezte: »Á, maga az a Barta?« Erre a válasz (nagyon nyugodt hangsúlya rám azt a benyomást tette, hogy

⁸⁹⁰ A feljegyzés így folytatódik: „A letartóztatás előtt tisztázni, hogy milyen volt. (RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 9.) *Haller István* vezetésével a keresztényszocialista párt küldöttsége is felkereste József főherceget és a miniszterelnököt, kérve, hogy „a munkásság és a nép érdekeinek szem előtt tartásával keressen(ek) a nehéz helyzetből kivezető utat”. Kérték azt is, „hogy ártatlan munkásokat ne üldözzenek”. (A keresztényszocialista párt a kormányzónál és a miniszterelnöknél. *Fővárosi Közlöny*, 1919, 83. sz. 1919. augusztus 14. 2.)

⁸⁹¹ Lásd ehhez Bokor: Szegedországtól Magyarorszáig, 128–129.; Kozma Miklós szerint a szegediek csak a Peidl-kormány menesztése után szereztek tudomást a budapesti fordulatról, s próbáltak kapcsolatba lépni Friedrichkével. Schnetzer Ferenc tábornokkal már korábban együtt szervezkedtek, úgy, hogy az ő hadügyminiszterségét örömmel fogadták. József főherceg pedig Horthynak jelezte: a kormány csak ideiglenes. (Kozma: Az összeomlás 1918–1919-ben. 376–383.)

⁸⁹² Lásd ehhez Hatos: Rosszfiúk, 106.

⁸⁹³ A Barta Jenővel és 6 munkással folytatott beszélgetésről készült egyik kézzel írt feljegyzésben részletesebben olvashatunk az ezzel kapcsolatban elhangzottakról. „József főherceg egyszer letette a címeit és rangját, nincs joga önhatalmúlag visszavenni. »Az államforma megállapítására« nincs szükség, mert megvan a köztársasági államforma. Ezt csak újabb forradalom dönthetné meg, ehhez olyan erő kell, mely a főváros proletárságánál erősebb” – hangzott Barta Jenő. Imre Sándor iratai között összesen négy egykorú feljegyzést is őriznek Barta Jenővel való beszélgetéséről, melyek tartalma egyebekben megegyezik a visszaemlékezésében rögzítettekkel (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 58., 62., 63., 65.)

a dolgában igen bizonyos ember hangján) ez volt: »Én vagyok.« »Hiszen mi ismerjük egymást.« »Valóban, én jól ismerem a miniszterelnök urat.« Ezt már kimenőben hallottam, s a folytatásról nem tudok. Soha Friedrich előttem sem Bartát, sem az ügyet nem említette. Barta azonban párszor eljött hozzám, beszélt a tárgyalásokról.⁸⁹⁴ A maga szerepét is érintve említette, hogy állandóan készenlétben kell lennie. A főherceg egyszer éjfél után hívatta palotájába, s hogy Friedrich nélkül egyelőre »nem megy«.⁸⁹⁵

Tőle értesültem arról, hogy a kormányalakítás ügyében egyike a legtöbbet mozgó embereknek Pekár Gyula, aki VKM miniszter akar lenni. A lakásán járt, de nem találta otthon és a nényének adta elő, hogy kéri Barta támogatását, ennek fejében felajánlja neki az államtitkárságot. Ezt akkor nem tudtam elhinni, pedig Barta nagyon erősítette. Most azonban, Pekárt ismerve, igaznak tartom.

Azt is mondta, hogy »a munkások« engem kívánnak VKM miniszternek, mert bennem bíznak. »De hiszen nem is ismernek!« – mondtam.

»Sok mindent tudnak rólam.«

»Akkor azt is tudhatják, hogy nem vagyok szocialista, és semmi esetre sem folytatok a hivatalomban az ő kedvük szerint való politikát.«

»Éppen ez nekik a biztosíték, hogy az iskolát nem fogja politikai célokra kihasználni.«

Egyenesen megtiltottam, hogy a főhercegnek (amint mondta) említse a nevem. Valóban nem akartam politikába elegyedni, s viláért sem akartam Barta ajánlottjaként szerepelni. ...

Itt ezeket nem is személyes részeik miatt említem, hanem mert innen tudtam, hogy nagyobb arányú mozgolódás van az új kormány megalakítására. Erről másfelől is szivárgott hozzám hír... Riadtan láttam, hogy milyen lehetetlen embereket emlegetnek miniszternek. ... Hasonló hírek még nagyobb számban jutottak a többi miniszterekhez is, ezért hívott össze bennünket Samassa Adolf a belügyminiszter, gondolom augusztus 11-én délelőtt.

Elkészve érkeztem, ... akkor Szűry János beszélt. Arról volt szó, hogy mi Friedrich vezetése alatt nem maradhatunk. Nincs vezetés igazában, a dolgok zavarodnak, tehát kérjük felmentésünket. Azonban mindnyájan nagy aggodalommal halljuk, hogy olyanokat emlegetnek az új kabinet tagjaiul, akik a dolgokhoz nem tudnak [Sic!], tapasztalatlanok, részben még név szerint is idegenek. Az ország mostani állapotában pedig nem politikusokra, hanem szakemberekre van szükség, akik az egyes minisztériumokat vezetni tudják stb. Elhatároztuk, hogy József főhercegtől kihallgatást kérünk, s ott ezt előadjuk. Friedrichet e szándékunkról nemcsak értesítjük, de őt kérjük a bejelentésre. Erre az értekezletre nem volt híva Friedrich, és az ő bizalmasának tekintett Polnay. Közben a belügyminiszter arról is értesített, hogy nagy tüntetés van készülöben a kormány ellen (ellenünk). Lehet, hogy ezt az értesülést Csilléry kapta, s a belügyminiszter megcáfolta. Erre nem emlékszem pontosan, csak azt tudom, hogy ez a hír megerősítette elhatározásunkat.⁸⁹⁶

Talán 12-én, vagy 13-án délelőtt jelentünk meg a főhercegnél valamennyien, Polnay is, Friedrichet hívtuk magunkkal, de nem jött. ... Amint bejutottunk *Szűry János kereskedelmi miniszter higgadt és megcáfolhatatlan beszédben kérte a főherceget a mi felmentésünkre, mindenüvé nem*

⁸⁹⁴ Lásd ehhez pl. Gratz: A forradalmak, 235–236.

⁸⁹⁵ Imre Sándor miniszteri iratai között akad egy utóbb 1919. augusztus 8-i dátummal ellátott feljegyzés, melyben ez áll: „Bartát a főherceghez csütörtök előtt. Értesítés”. Vagy ez a datálás helytelen, vagy az Imre Sándor által említett első megbeszélésekre egy nappal korábban kerülhetett sor. (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 74.)

⁸⁹⁶ Akkoriban mindenféle hírek terjedtek. Imre Sándor miniszteri iratai között található pl. egy rövid kézzel írt feljegyzés 1919. VIII. 11-i dátummal arról, hogy 25 000 ember, hajósok monitorral s rendőrök királypárti puccsra készülnek a június 2-i ellenforradalmi lázadást vezető tiszt vezetésével. (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 61.)

politikusnak, hanem szakembernek kinevezésére. A főherceg sorra megkérdezett bennünket, hogy ugyanaz-e a véleményünk, s hogy az egyes ügykörökben mi indokolja a szakember miniszter kinevezését.

József főherceg

Mikor rám került a sor... engedelmet kértem, hogy felhívhassam a kormányzó figyelmét a VKM tárcához fűződő rendkívüli érdekekre, főként az ország s a magyarság jelenlegi állapotában. *A forradalmakban ez a tárca – a közoktatási része – legelső rendű hatalmi tárcává lett. Előre lehetett tudni, hogy Kunfi és a szocialisták kezében miként alakulnak az iskolák. 1919 januártól kezdve, főként meg a bolsevizmus alatt, teljesen politikai eszközzé lett a nevelés és az egész tanítóóság. Most arra van szükség, hogy ez a tényező minden politikai jellegétől megtisztuljon, s így a nemzet lelkületének mai ziláltságát fokozatosan megszüntesse, lecsendesítse és az együttes munkának mai óriási lelki akadályait eloszlassa. Erre azonban nem képes az iskola, ha nem tisztán pedagógiai, hanem politikai vezetés alá kerül. Halalom azokat a neveket, amelyeket a vallás- és közoktatásügyi miniszterségre emlegetnek.*

Közbevágott József főherceg: »Kiről beszél?«

Megneveztem Ernst Sándort⁸⁹⁷: »Nem ismerem, csak tudom, hogy politizáló katolikus pap. Ez megriasztaná a protestánsokat, még ha tán nem lenne is egyoldalúan katolikus politikus.«

Belenézett a főherceg a zsebkönyvébe: »Erről a névről nincs szó.«

»Hallerét⁸⁹⁸ – mondám. Huszár Károly⁸⁹⁹ neve is [felmerült] az meg a régi néppárt embere volt.«

»Arról csakugyan szó van. Hát kit ajánlana?«

Mielőtt kimondtam volna Fináczy Ernő⁹⁰⁰ nevét, Csilléry [András] elkiáltotta: »Pintér Jenő«. Szűry János meg Erdősi Károlyt⁹⁰¹ említette, erre valaki azt mondta, hogy az is pap.

⁸⁹⁷ Ernst Sándor (1871–1938) római katolikus pap, kánonjogi doktor, 1901-től a Katolikus Néppárt országgyűlési képviselője, majd 1908-tól a Katolikus Népszövetség vezetője. A Tanácsköztársaság alatt a bécsi Anti Bolsevista Comité tagja volt. Imre Sándor miniszteri iratai között fennmaradt egy feljegyzés az 1919. augusztus 12-én a VKM-ben terjedő hírekről az új kormányt illetően. Azon VKM miniszterjelöltként „Ernst Sándor preláthus” szerepel. (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 60–61.)

⁸⁹⁸ Haller István (1880–1964) négy évig a szatmári papnevelő intézet növendéke volt, majd keresztényszocialista újságíróvá, s 1908–1918 között a Katolikus Népszövetség főtítkárává vált. Az 1919. augusztus 15-én felálló Friedrich-kormányban propagandaminiszter, majd az azt követő három kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. 1920-tól a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöke. Lásd róla Mann Miklós: *Magyar oktatási miniszterek 1848–2002*. ÖNKONET, Budapest, 2005, 75–78.

⁸⁹⁹ Huszár Károly (1882–1941) pályáját tanítóként kezdte, majd ő is az újságírói pályát választotta. A keresztényszocialista mozgalom egyik központi szervezőtítkárként rész vett a Katolikus Népszövetség létrehozásában. 1910–1918 között néppárti programmal országgyűlési képviselő. 1918 decemberében az Országos Keresztényszocialista Néppárt vezetője, majd a Tanácsköztársaság túsza volt. 1919. augusztus 15-től november 24-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd miniszterelnökké lett 1920. március 15-ig. Legitimistaként a továbbiakban nem vállalt szerepet a kormányban. Lásd róla: Huszár Károly. *Nemzetnevelés*, I. évf. 1. sz. 2.; Mann: *Magyar*, 73–74.; Romsics: *A Horthy-korszak*, 194–198.

⁹⁰⁰ Fináczy Emő (1860–1935) pedagógus, neveléstörténész, a budapesti egyetem professzora, az MTA tagja. 1904-től az MPT elnöke, s ebben a minőségében is szoros, kölcsönös megbecsülésen alapuló kapcsolatban állt a Magyar Pedagógia nálánál ifjabb szerkesztőjével, Imre Sándorral. A forradalmak alatt kényszernyugdíjazták, majd reaktiválták Tevékenységéről lásd a hatvanadik születésnapja alkalmából a *Magyar Pedagógia* 1930. évi évfolyamában megjelent politikusi, pályatársi értékeléseket, és a 70. születésnapjára megjelent emlékfüzetet (Fináczy emlékfüzet, valamint Németh: *A magyar*, 294–297.; Fináczy Emő, 108., 142–143.)

⁹⁰¹ Erdősi Károly (1873–1945) 1896-ban szentelték pappá. A Sacré Coeur zárda lelkésze, 1906-tól a Szent István Társulat igazgatója. 1914-től címzetes apát.

Csend lett, s látom, hogy József főherceg gondolkodóba esett, amire még ezt mondtam: »Úgy éreztem, hogy kötelességem Fenségedet kérni a kérdés megfontolására. Személyek ellen vagy személyek érdekében nem szólok, *de végzetes szerencsétlenség lenne, ha a bolsevizmus után most néppárti szellemű túlzásokba csapna át a művelődéspolitiká. Ebben az irányban csakúgy nem lehet egyesíteni a nemzetet, mint amabban, s rettenetes lenne, ha az ifjúság lelke most egyik végtől a másikba vetődne*«.

»Majd meggondolom, köszönöm«. [válaszolt a kormányzó] S ment tovább. ... Azzal a tudattal mentünk el, hogy nem lesz semmi következménye, de mi megtettük a kötelességünket.⁹⁰²

„Augusztus 11-től már jóformán nem volt értelme a minisztertanácsoknak, mert Friedrich az új kormányt alakította, velünk persze nem beszélt erről” – folytatta visszaemlékezését Imre Sándor, említést sem téve az 1919. augusztus 12-i, és 14-i kormányülésekről, pedig azokról helyben kézzel írt feljegyzéseket készített, s melyek szerint azokon történtek még a témánk szempontjából érdekes fejlemények.

Augusztus 12-én szó volt a dunántúli fehérterrorról, Horthy Miklós fővezéri kinevezéséről, a románokkal folytatott tárgyalásokról stb.

A VKM-et érintően szó volt „*a zsidó egyetemi hallgatók beadványáról*”, mely az őket ért atrocitások miatt születhetett. Imre Sándor feljegyzése szerint Szászy [Béla igazságügyi ügyvivő miniszter – D. P.] kijelentette: „Erős tilalom kell a jövőre nézve, de nem szabad a megtorlás a most történetekre vonatkozóan, hiszen mindez nagy provokálásra történt, és csodálatosan kevés történt, nagy fegyelmességével a magyar nemzetnek”. E feljegyzésből úgy tűnik, hogy e kérdéshez Imre Sándor nem szólt hozzá, vagy legalábbis nem jegyezte fel, amit mondott. Ha nem szólt, egyetérthetett az általa lejegyzett állásponttal, vagy „politikai kérdésnek” tarthatta, s azért tartózkodott az állásfoglalástól.⁹⁰³

Feljegyezte viszont, hogy – vélhetően a Tanácsköztársaság rendeleteinek visszavonásához kapcsolódóan, az ő kezdeményezésére – szó volt, az *állami polgári tanárképző főiskolák tanárainak a VI., és igazgatóinak az V. fizetési osztályba való előléptetéséről*, mely már az 1919. január 13-i státuszrendezés alapján járt nekik. „A tanácskormány május 1-jével előléptette őket. Most meg kell tenni január 1-jétől számukra.”⁹⁰⁴

Negyedik napirendi pontként tárgyaltak Grün János ügyvivő pénzügyminiszter azon intézkedéséről, mellyel *a tanítók és tanárok szolgálati díjak és a nyugdíjpótlék fizetési kötelezettsége alól való felmentését – melyet a Tanácsköztársaság alatt foganatosítottak – eltörölte*, mert ez a kivételezést igazságtalannak tartotta. Erre Imre Sándor „*a visszatérés elkerülése céljából az intézkedés elhalasztását*” kívánta.⁹⁰⁵ Schnetzer Ferenc ügyvivő hadügyminiszter – érdemben Imre

⁹⁰² RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 7–8. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁹⁰³ RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 12. A feljegyzésben „Szűry” (János) név szerepel, ám a téma az igazságügyi tárcához, vagyis Szászy Bélához tartozott.

⁹⁰⁴ RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 12.

⁹⁰⁵ Imre Sándor helyben készült feljegyzésében olvashatjuk: „A PM a tanítók és tanárok szolgálati díjainak visszafizetését elrendelte. Erre én ellene szóltam. Grün visszavonja, mindenki helyesli, amit mondtam”. (RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 12.) Imre Sándor nem először foglalkozott a pedagógusok nyugdíjügyével. 1919. január 9-én egy erről szóló tanácskozáson elnökölt a VKM-ben, melyen a szociáldemokrata szakszervezet képviselőjében jelen volt, többször hozzászólt Somogyi Béla is. A tanácskozás végén Imre Sándor felkérte a két legaktívabb hozzászólót – így Somogyit is – a tanácskozás figyelembevételével elkészítendő javaslat összeállításában való részvételle. (Tanácskozás a nyugdíjtörvény revíziójáról. Új Korszak, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 5–6.)

Sándor javaslatát támogatva – azt az eljárást javasolta, hogy a PM vonja le az elmaradt befizetéseket, s „a kultuszminister adja meg nekik segély gyanánt”.⁹⁰⁶ A minisztertanács végül a pénzügyminiszteri rendelet felfüggesztéséről döntött.

Nyolcadik témaként Szász Béla ügyvivő igazságügyminiszter beszámolt Kun Béla és társai, a tanácskormány volt tagjai elleni intézkedésekről, Ausztriából való kiadatásukkal kapcsolatos kezdeményezésekről, az ügyészség elfogatási parancsairól. Arról, hogy „az ügyészségnek utasítást adott a szigorú törvényes eljárásra”. Kérdést vetett fel a velük szemben folytatandó bírósági eljárás jellegére vonatkozóan, s arról, hogy vajon a kommunista vezetők letartóztatása nem befolyásolja e károsan a miniszterelnöknek a munkások képviselőjének a kormányba való bevonására irányuló tárgyalásait? Friedrich István erre azt válaszolta, hogy „a munkásokkal úgy tárgyalnak, hogy teljesen szabad kezet biztosítanak a bolsevikok üldözésére”. Mire az igazságügyminiszter „gyorsított eljárásban statáriálisan” javasolta az ilyen ügyeket lefolytatni. A jegyzőkönyv szerint más miniszter ehhez a napirendhez nem szólt hozzá, az elhangzottakat tudomásul vették.⁹⁰⁷

Ezt követően, 13. napirendi pontként *elfogadták Imre Sándor előterjesztését „a műtárgyak kivételének eltiltásáról”*.⁹⁰⁸

Az augusztus 14-i minisztertanácson Imre Sándor – személyes meggyőződését is tükröző – két előterjesztését is tárgyalták.⁹⁰⁹

Ötödik napirendként *elfogadták azon javaslatát, mely „a tanácskormány” (Forradalmi Kormányzótanács) „tanítók külön munkadíjáról” szóló LXXIX. számú rendeletének*⁹¹⁰ *eltörlését szorgalmazta*, mivel az „a tanítószemélyzetet a felnőttek között folytatandó propagandában való közreműködésre kötelezte, s e szolgálata ellenében részére az addigi illetményen felül 250 korona járulékot állapított meg”. Az iskolák, pedagógusok politikától való távoltartását szorgalmazó Imre Sándor nem értett egyet ezzel a rendelettel (a Pedagógiumban maga sem vette fel ezen öszszegeket). Tehát nem a pedagógusok anyagi helyzete iránti fogékonysága hagyta el két nap alatt, hanem elveinek megfelelően járt el, még akkor is, ha ez pillanatnyilag – anyagilag – hátrányosnak bizonyult a pedagógusok, számára. Ugyanakkor mentesítette őket egy személyes politikai-világnevezeti meggyőződésüktől függetlenül, esetleg azzal ellentétesen is kötelező előírástól: a felnőttek közötti agitációs kötelezettségtől. Lehetséges, hogy augusztus 12-én épp azért javasolta a visszamenőleges levonások halasztását, mert tudta, hogy maga is a pedagógusok bércsökkenésével járó előterjesztésre készül, melyet halaszthatatlannak tartott, ám az érintettek részéről annak tudomásulvételét is nehezíthette volna, a de facto kettős bércsökkenés.

Hatodik napirendi pontként a testület „elhatározta, hogy a polgári fiú és leányiskolákat a tanfelügyelőség hatásköréből kiveszi, és egyúttal megbízza a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, hogy e határozat alapján a szükséges törvénymódosítást készítse elő”.⁹¹¹ Imre Sándor ezen előterjesztése – a nemzeti középiskolával kapcsolatos elképzeléseihez kapcsolódva, első lépésként,

⁹⁰⁶ MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=6fc39af6-a6b1-4140-b0ed-83ed7fa93c3a>, 2021. 01. 15-i letöltés (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁰⁷ MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=6d0d43ac-3fa6-4cc6-a732-6a4bf9aa4ca6>, 2021. 01. 15-i letöltés.

⁹⁰⁸ MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=27dc5df4-c9ec-4fbc-a887-ddd3e599dfff>, 2021. 01. 15-i letöltés.

⁹⁰⁹ RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban, VIII. 14.

⁹¹⁰ Lásd A Forradalmi, 1919/II. 53–54.

⁹¹¹ MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=2a7b5220-2b14-4242-8ae5-8ab3f23912e1>, 2021. 01. 15-i letöltés. Az erről a kormánydöntésről szóló híradás az 1919. augusztus 15-i Budapesti Közlönyben jelent meg. (84. sz. 5.) A polgári iskolák felügyeletét az 1876. évi XXVIII. tc. a királyi tanfelügyelők hatáskörébe utalta. Az 1890-es évektől iskolalátogatókat foglalkoztattak ehhez, majd 1904-től a tanulmányi ellenőrzést a VKM által 3–3 évre kinevezett polgári iskolai szakfelügyelők végezték, akik a királyi tanfelügyelőnek jelentettek. (*Az elemi népoktatása enciklopédiája*. III. k. Szerk. Kőrösi Henrik-Szabó László. Franklin Társulat, Budapest, 1915, 55–56.; Komis: Magyarország, 89–90.) E téma folytatásaként 1919. november 25-én javaslat készült a

s a polgári iskolai tanárok 1919. február 28-i kérését teljesítendő⁹¹² – azon anomália megszüntetését célozta, hogy előfordulhasson: egy népiskolai tanítóképzőt végzett tanfelügyelő ellenőrizhesse a polgári iskolai tanárképző főiskolát végzett tanárok munkáját.⁹¹³ E kezdeményezése összefüggött Imrének a minisztérium önálló polgáriiskolai ügyosztályának felállítására vonatkozó tervével is.⁹¹⁴

Előbb azonban térjünk vissza Imre Sándornak az első Friedrich-kormányról szó kéziratához, az ügyvivő kormány megszűnéséhez és értékeléséhez!

„Azután csak hírek jöttek a kormány alakulásáról. Augusztus 15-én hivatalomban hallottam, hogy Huszár Károly ki is van már nevezve. Mindent összeszedtem a miniszteri asztalon, ami az enyém volt, elkészítettem Huszár részére a minisztérium átadását... s azzal az elhatározással mentem haza, hogy csak a hivatalom átadása céljából megyek vissza másnap reggel.”⁹¹⁵

VKM-ben Boreczky Elemér révén „A polgári iskolák felügyelete tárgyában”, mely külön szakfelügyelőket javasolt a minisztériumnak alárendelve. (RL C/39. 25. cs.) Lásd ehhez Nagy P. T.: A növekvő, 313–314.

⁹¹² RL C/39. 27. cs. 253. Földes Gábor 1919. február 28-i, Imre Sándorhoz írt levelében.

⁹¹³ Imre Sándor korabeli kézzel írt feljegyzései között akad egy 1919. augusztus 14-i, melyben rögzítette: a minisztertanács elvben hozzájárult a polgári iskoláknak a tanfelügyelőség alól való kivételéhez, s hogy „a közoktatásügyi miniszter megbízott az erre vonatkozó előterjesztésre”. (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 70.) 1923 júliusában írt visszaemlékezése szerint „sürgős volt... a polgáriiskolai felügyelet kérdésében tennem valamit. Itt régi seb már a tanfelügyelőkkel való áldatlan viszonya a polgáriiskolai tanárságnak. Ezen egyrészt a polgáriiskolai tanárok megnyugtatóására, másrészt az addig valóban gyarló felügyelet megjavítása céljából segíteni akartam. ... Ennek az ügynek folytatása lett és lesz is, amíg meg nem oldják az általam tervezett módon.” Majd e memoárban említette azt is, hogy ebből akkor semmi sem lett, s hogy 1920. április 1-jén javasolta Haller István miniszternek, hogy vegyék ki a polgári iskolákat a tanfelügyelet hatásköréből. Újra csak eredmény nélkül. Ezért később „Klebelsberg az 1923 júliusában készült létszámapasztási törvényjavaslatba fölvétetett egy erre vonatkozó pontot. Az ugyanazt akarja a nemzetgyűléssel kimondatni, amit az 1919. augusztus 14-i minisztertanács már kimondott, s egy lépéssel sem viszi előbbre a dolgot! Persze arról az előzményről nem tud” – írta Imre Sándor, látszólag „elfeledkezve” arról, hogy a minisztert akkor is a törvényhozás elé terjesztésre kötelezték. (RL. C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről. 53. és 91.)

⁹¹⁴ Ilyen részleg „eddig polgári iskolák ügyosztály” néven emlegetve a Tanácsköztársaság alatt létezett már. (A közoktatásügyi népbiztosság ügybeosztása. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 4.)

⁹¹⁵ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 8.

3. Imre Sándor összegző véleménye a Friedrich-kormány létrejöttéről, tevékenységéről, miniszterelnökről

Államtitkári tevékenységéről külön fejezetben szólnak majd. *Előbb Imre Sándornak az első Friedrich-kormányral kapcsolatos összegző véleményét szeretnénk felidézni 1922-ből, majd a VKM-ben folytatott néhány napos ügyvezető miniszteri tevékenységére vonatkozó feljegyzéseit tekintjük át.*

Kezdjük az előbbivel:.,

1. Abból, amit az első Friedrich-kormány megalakulásáról tudok nyilvánvaló, hogy... tagjainak többsége, ... azaz mindazok, akik tisztviselők voltunk, nem voltunk részesek a Peidl-kormány megbuktatásában, sem a kormányzat átvételének előkészítésében. Tehát sem az, ami ebben érdem, sem az, ami ebben felelősség valakire nehezedik, őket nem terheli. Az előzményekről véleményem szerint csak Friedrich, Csilléry, Schnetzer és Bleyer tudott. A többiek tudtuk, szándékuk és beleegyezésük nélkül jutottak ehhez a szerephez, kivéve Polnajt, aki utólag került közéjük.
2. Igen hihetőnek tartom, hogy a fordulat előkészítői nem szánták Friedrichnek a miniszterelnökséget. Lehetetlen volna egyébként, hogy ennyire minden terv és gondolat nélkül kezdte volna a működését.
3. Ezt az első minisztériumot valóban azért küldték előre, hogyha veszedelem lesz, ezeket érje. Talán gondoltak arra is, hogy még az így kirendelt tisztviselőknek lehet legkönnyebb tisztázniuk magukat a »puccsban« való részességéből, ha ezért vonják őket kérdőre. Ez nem változtat azon a lelketlenségen, amellyel tőlük távolálló, személy szerint nem is ismert embereket ilyen helyzetbe juttattak, minden előzetes értesítés nélkül. Ezért felelősség terheli azokat, akik ezt a névsort összeállították. Ma sem tudom kik voltak azok.
4. Az 1919. augusztus 9-én kelt Nyilatkozat valóban bizonyítja, hogy az első kormány tagjai nem akartak miniszterekké lenni, s nem igyekeztek azok maradni. De ez a megállapítás nem vonatkozik Friedrich Istvánra, sem Pekár Gyulára. A Nyilatkozat éppen Friedrich ellen szól, a vele való együttműködés ellen tiltakozik. Pekár pedig nem volt közöttünk. Éppen ellenkező hír járta róla. Tartozom annak feljegyzésével, hogy Csilléry Andrásra⁹¹⁶ nézve nincs tapasztalásom vagy értesülésem arról, hogy törekedett volna a miniszterségre, jóllehet hajlandó volt erre vállalkozni.
5. Ez a fordulat valóban puccs volt, ha senki sem szánta annak.⁹¹⁷ Friedrich minden lépése ilyen jellegű. Mutatja, amit nekem mondott a hivataloskodásunk várható tartamáról, s amit az eskü szövegével csinált. Hajlandó volt József főherceget egyre-másra félrevezetni, s ferde helyzetbe juttatni elsősorban azzal, hogy kiáltványát hazugságban hagyva nem kezdett rögtön tárgyalásokat a munkásokkal és a földművesekkel.
6. Lehet, hogy a szegediek tudtak előre a fordulatról, de nem igaz, hogy azok és Friedrich között teljes egyetértés lett volna, hiszen még azok elfogatására is gondolt Friedrich.
7. Mindazért, ami 1919. augusztus 7-e reggelétől 1919. augusztus 16-a reggeléig történt, egyedül Friedrich a felelős, azért mert a politikát a minisztertanács nélkül ő csinálta, meg azért,

⁹¹⁶ A hatalomátvétel megszervezésében, végrehajtásában, a Peidl-kormány leváltásában komoly személyes szerepet vállalt Csilléry András (1883–1964) fogorvos az új Friedrich-kormányban népjóléti miniszter lett.

⁹¹⁷ Csernoch János hercegprímás 1919. szeptember 13-i, Arnette párizsi érsekhez írt levelében „a fölébredt népharag” kifejeződésének tulajdonította a Friedrich-kormányok létrejöttét. (*Források Budapest múltjából. III. k. Források Budapest történetéhez 1919–1945.* Szerk. Szekeres József BFL Kiadványai, Budapest, 1972, 18.)

- mert a minisztertanácsnak semmi irányítást és tájékoztatást nem adott.⁹¹⁸ Természetes, hogy az egyes tárcák körében tett egyes intézkedésekért az illető ügyvivő miniszterek felelősek.
8. Abból, hogy augusztus 6-án délután az említett pártgyűlést Wein Dezső vezette, akit azután Friedrich fő hívének ismertem meg, azt következtetem, hogy *az a még akkor meg nem alakult párt volt Friedrich mögött, az pedig a »keresztény és nemzeti« jelszót hangoztatta.*⁹¹⁹ *Ezért érdekes, hogy Friedrich egyáltalán nem látszott augusztus 7-én sem egyiknek, sem másiknak. Egyáltalán nem lehetett gondolni, hogy antiszemita vezérségre hajlandó, a nemzeti gondolat, s egyáltalán semmiféle célt, vagy irányt jelentő gondolat nem jelentkezett szavaiban.*
 9. Ugyanígy teljesen tanácstalan, legalábbis elvtelen volt Friedrich abban a tekintetben, hogy ez az alakulás az 1919. március 21-re, vagy pedig 1918. október 30-ra való visszatérést jelenti-e. Azt hiszem társaim nagyobb része sem gondolkozott ezen soha, legalábbis *mikor – talán augusztus 8-án*⁹²⁰ *– azt javasoltam, mondjuk ki, hogy amíg egyenként át nem vizsgáljuk a forradalmi kormányok intézkedéseit, minden maradjon érvényben s tervszerűen rendezzük a zavaros viszonyokat: előbb tanácstalan némaság fogadta szavaimat (aztán kihúzva: Szűry János megszólalt, hogy talán csak nem akarom a felekezeti iskolák visszaállítását is függőben tartani? Megnyugtattam, hiszen ez teljesen lehetetlen is lett volna, s valóban nem is akartam.*⁹²¹) A határozat a javaslatom értelmében hozott, de olyan bizonytalanul, hogy azt nem tekinthettem határozott állásfoglalásnak.⁹²²
 10. Végző következtetésem az augusztus 6–16-i eseményekről való adataimból az, *hogy ezt az egészet az előkészítői és főként Friedrich részéről teljesen lelkiismeretlen, felelősségérzés nélküli vakmerőségnek tartom. Következményeit látva nagyon megerősödött az a véleményem, s teljesen igazolódott az az érzésem és ítéletem, amely 1919. augusztus 7-én éjjel egy pillanatra sem engedte lehunyni a szememet.*

⁹¹⁸ A fennmaradt minisztertanácsi jegyzőkönyvek szerint a miniszterelnök bizonyos ügyekről, ha keveset is, tájékoztatta a minisztertanácsot. Pl. az 1919. augusztus 8-i ülés 1–2 napirendjében, a 12-i ülés 2. napirendjében. (MNL OL K 27. <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59449?search=1919.%20augusztus%207&term=eyJxIjoiMTkxOS4gYXVndXN6dHVzIDciLC-JmcSI6eyJkY19pZCI6eyIyODM4MDIzYTc3OGRmYWVjZGM5MTI3MDhmNzIxYjc4OCi6IjU-xIn19LCJzb3J0Ijoic2NvcnUiLCJhcSI6IiIsImFxVHlwZSI6IiJ9&curr=1> ; <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59449?search=1919.%20augusztus%207&term=eyJxIjoiMTkxOS4gYXVndXN6dHVzIDciLC-JmcSI6eyJkY19pZCI6eyIyODM4MDIzYTc3OGRmYWVjZGM5MTI3MDhmNzIxYjc4OCi6IjU-xIn19LCJzb3J0Ijoic2NvcnUiLCJhcSI6IiIsImFxVHlwZSI6IiJ9&curr=1>, 2021. 01. 16-i letöltés)

⁹¹⁹ „Arra, hogy mennyire nem volt ennek a kormánynak köze a politikához jellemző ez: a Keresztény Nemzeti Pártnak augusztus 8-án történt megalakulásán a kormány nem volt jelen. Talán Friedrich sem. ... Fontosnak tartom annak megállapítását, hogy mint kormánynak semmi részünk nem volt az akkori eseményekben” – tette hozzá Imre Sándor Budapesten, 1923. július 11-én. (RL C/39. 13. cs. Kézzel írt feljegyzés az I. Friedrich-kormány megalakulása történetéhez. 1.)

⁹²⁰ Imre Sándor egykorú jegyzeteiből úgy tűnik, hogy erre már augusztus 7-én sor került: „Javasoltam: minden intézkedés, amíg kifejezetten vissza nem vonták érvényben marad az átvizsgálásig. Elfogadták.” – jegyezte le az ülés közben. (RL. C/39. 13. cs. Jegyzeteim a minisztertanácsban 1919. augusztus 7–16.)

⁹²¹ Igazolja ezt Imre Sándor egy 1919. augusztus 7-i kézzel írt feljegyzése: „A szocializálás visszacsinálásába bevonandók azok, akik csinálták. (Pl. Keszler itt, Fáber Oszkár, Köhalmi Béla stb.) A minisztertanács elfogadta. Intézkedtem. (RL C/39. 25. cs. 19. Imre Sándor iratai VKM miniszter korából. 72. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹²² Az 1919. augusztus 8-i minisztertanácsi jegyzőkönyvben ennek az epizódnak nincs nyoma. Vélhetően az 1918. október 30-a előtti közigazgatási szervek revitalizálásáról (6.), vagy Magyarország hivatalos megnevezéséről szóló (8.) napirendi pontok valamelyikével kapcsolatban kerülhetett sor erre. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=d1476701-a839-4c57-8fd7-82ecf604bea5> ; <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=6c38de11-79e6-4db6-bd5f-cb2933268247> , 2021. 01. 16-i letöltés)

11. Megállapítom azt is, hogy amilyen váratlan volt augusztus 7-én nevemnek a kiáltványban való megjelenése, épp úgy *nem kaptam a miniszterelnöktől egy szóval sem értesítést arról, hogy nincs rám tovább szükség, mert ki van nevezve az új miniszter*. Pedig ez nem csupán az illendőség kérdése lett volna, hanem nagyon fontos kötelesség az ő részéről azért, hogy olyankor, amikor már nem volt jogunk hozzá ne tegyünk minisztert illető intézkedéseket. Bármily óvatosak voltunk is, ilyesmi megtörténhetett” – írta Imre Sándor a hatalomátvételtől, Friedrich Istvánról s kormányáról kialakult véleményét összegezve Kolozsváron 1922 augusztusában.⁹²³

x

Arról, hogy minisztertársai vajon miként vélekedtek Imre Sándor néhány napos tevékenységéről a kormányban, kevés információval rendelkezünk. Több fontosnak bizonyult kezdeményezését támogatták, véleményét – esetenként még a miniszterelnökkel szemben is – osztották. Így joggal feltételezhetjük: ha nem is mindenben értettek vele egyet, respektálhatták elvszerűségét, szakértelmét, következetességét és bátorságát. Erre utalhat az 1919. október 7-i, Imre tevékenységét vizsgáló bizottság jegyzőkönyvében *Samassa Adolf* – akkor már nyugalmazott – belügyminiszter véleménye: „Imre államtitkár urat, csak folyó évi augusztus 7-e óta ismeri, de *abban a válságosan nehéz időszakban, amíg kormányon együttműködtek Imre Sándor a keresztény eszme és a nemzeti gondolat rendületlen harcosaként viselkedett*”.⁹²⁴

4. Imre Sándor kezdeményezései, törekvései a minisztériumban ügyvezető minisztersége napjaiban

Imre Sándor több emlékiratában is felidézte 1919. augusztus 7–15-ig tartó ügyvivő miniszteriségének kora reggeltől késő estig tartó, megfeszített munkával töltött napjait, melyeknek első felét általában a minisztériumban, délutántól éjszakába nyúlóan a minisztertanácsi üléseken töltötte. E napokban keletkezett néhányzavas feljegyzései is rendkívül sokrétű megbeszélésekről, tervekről tanúskodnak. Akkori kezdeményezéseinek jó része – ha egyáltalán – akkor csak később, Huszár Károly minisztersége idején realizálódhatott. Kötetünk céljából és jellegéből adódóan, itt csak az Imre Sándor korabeli felfogását, alapvető törekvéseit tükröző néhány kérdésre koncentrálhatunk.

Elsőként, ahhoz, hogy bármi máshoz hozzákezdhesen az ügyvezető miniszternek, *a VKM helyzetét kellett konszolidálnia*.

„*A diktatúra bukása után* 1919. augusztus 7-én átvéve a minisztérium vezetését, természetesen tökéletes zűrzavart találtam. Az ügyosztályok fel voltak forgatva. Igen soknak nem volt pontosan elhatározott ügyköre, mert hiszen egymásba nyúltak. A minisztérium maga kétfelé volt szakítva. A személyzet közül alig volt valaki abban az ügykörben, amelyet a diktatúra előtt betöltött, még hozzá sokan, éppen a főtisztviselők közül, szabadságon is voltak. Ehhez járult, hogy a kormányzatot átvevő Friedrich István miniszterelnök semmiféle irányítást nem adott arra, hogy vajon érvényben maradnak-e az 1918. október 31-től fogva történt intézkedések, és hogy miféle elveket kell követni a további munkában. Így teljesen a magam felfogása szerint kellett intézkednem, hogy a minisztérium mégis dolgozzék, és valamennyire rend legyen.”⁹²⁵

⁹²³ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány magalakulásáról. 8–9. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁹²⁴ RL C/39. 14–15. cs. az 1919. október 7-i minisztériumi vizsgálat jegyzőkönyvében, 13. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹²⁵ 1919. augusztus 8-án Imre Sándor 4383. 1919. eln. számú rendeletével átmenetileg elfogadta az elnöki ügyosztály addigi szervezeti intézkedéseit, s minden ügyosztályvezetőt utasított, hogy további rendelkezésig mindent az augusztus 6-i állapotnak megfelelően tartson fel. (RL C/39. 25. cs. 44.) Három nappal később 4453/1919. eln. szám alatt minisztériumi körrendeletet adott ki: „Előfordult esetek kapcsán felkérem Címedet, hogy mindennemű névtelen feljelentést a leghatározottabban utasítson vissza, s egyáltalában mindennemű eljárásban igyekezzék a legszigorúbban az igazságos megítélést előkészíteni”. (RL C/39. 25. cs. 19. 77. Imre Sándor Iratai VKM miniszteri korából.)

Abból indultam ki, hogy amit a proletárdiktatúra itt lerombolt, helyre kell állítani. A szervezeten történt rongálásokat el kell tüntetnem, a személyeken esett sérelmeket orvosolnom kell. Egyúttal azonban lehetően mindent meg kell tennem arra is, hogy ami javítás a régi szervezeten történhet, az megtörténjen,⁹²⁶ mert ez a zűrzavar csak úgy volt felfogásom szerint elosztható, ha nem a régi, sokat támadott és általam is hibásnak tartott szervezetet állítjuk vissza, hanem a lehető legjobbat csináljuk meg akként, hogy mindenki világosan láthassa az egész szervezetet maga előtt, s tisztában legyen saját munkaterületével és körülményeivel.

Első feladatként láttam a munkakörök kellő tagolását, másodiknak az egyöntetűség biztosítását, harmadiknak a rendelkezésre álló egyéneknek olyan elrendezését, hogy az a személyi igényeket is kielégítse, a munka jóságát is biztosítsa. Mindezekre nézve érvényesíteni akartam minden tapasztalatomat, amit itt bent és már előzőleg is a minisztériummal tettem. [Sic!] 1916-tól kezdve, mint az akkori népiskolai és pedagógiai osztály külső előadója alaposan bepillantottam a minisztérium munkájába. 1918. november 9-től március 29-ig, mint helyettes államtitkárnak, különösen az első nyolc-kilenc héten nagyon széles volt a munkaköröm, s ennek következtében úgy éreztem, hogy tisztában vagyok a minisztérium minden szervezeti és személyi betegségével. Ismerem a tisztviselői karból azokat, akik jelentékeny helyen állnak csekély arravalósággal, és akik többre hivatottak, mint amennyi rájuk van bízva.

Érvényesíteni akartam azokat a tapasztalatokat is, amelyeket a hozzám bőven érkező hírek segítségével a diktatúra népbiztosságának munkájáról szereztem. Így keletkezett a következő [időszakban érvényesülő, ezért később ismertető – D. P.] beosztás, melyet utasításaim szerint Bárdossy László⁹²⁷ írt meg a 4535/1919. eln. sz. ügyiraton, én adtam ki augusztus 15-én, és az augusztus 16-án hivatalba lépő Huszár Károly miniszter magáévá téve saját aláírásával bocsátotta ki⁹²⁸ – emlékezett 1922-ben Imre Sándor.⁹²⁸

Az új ügybeosztás két szempontját tartotta Imre Sándor elvi jelentőségűnek. Létrehozta az „általános nevelésügyi” és a „művelődési politikai” [Sic!] ügyosztályokat, melyeknek a közoktatásügy helyzetének komplex felmérését, feladatainak meghatározását, a nevelésügyi szemlélet egységessé tételét kellett szolgálni. Emellett a VKM-ben valamennyi közoktatásügyi iskolatípusnak önálló ügyosztályt szervezett, melyek munkájának koordinációját az elnöki ügyosztály mellett a két új általános hatáskörű ügyosztálytól várta.⁹²⁹

⁹²⁶ 1919. augusztus 9-én kérte Tóth Lajos h. államtitkárt, hogy a minisztériumi osztályok elhelyezése során számoljon azzal, hogy „a régi ügyosztályokon kívül lesz kereskedelmi iskolai ügyosztály és lesz pedagógiai ügyosztály is. Ez a mai Közoktatási Tanácsban helyezendő el, vagy a Szabadoktatási Tanácsban és ez menjen a Közoktatási Tanács helyére? Nagyobb hely kell, mert egyesíteni akarom a különféle nevelési tanácsokat”. (RL C/39. 25. cs. Miniszteri iratok. Kiemelés tőlem – D. P.) Utóbbiból semmi sem lett. 1919. október 17-én a VKM 4606. számú Fináczy Ernőt felmentő rendelet az OKT-t is megszüntette. Ezt az 1920. május 28-án kelt 6414/V.sz. intézkedés is megerősítette. 1921. május 28-án a VKM 6415/V. szám alatt adták ki az OKT új szabályzatát, s ettől kezdve újra működött. Első fellelhető jegyzőkönyve az 1921. október 11-i – közölte kérésemre az ott őrzött dokumentumok alapján Borostyániné Rákóczi Mára az OPKM főkönyvtárosa. Köszönet érte.

⁹²⁷ Bárdossy László (1890–1946) a későbbi diplomata, külügyminiszter, miniszterelnök, akkoriban a VKM-ben tehetséges miniszteri segédtitkárként tevékenykedett. A Tanácsköztársaság alatt a „szervezeti átalakításokat előkészítő” csoport „szervezeti átalakítások” osztályának adminisztratív (nem politikai) vezetője volt. Ezért nagy áttekintéssel rendelkezett a változó nevű intézmény munkájáról. (A közoktatásügyi népbiztosság ügybeosztása. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 4.) Imre Sándor ügyvivő miniszterként és adminisztratív államtitkárként – iránymutatásai mellett – komoly feladatokat bízott rá. (Lásd róla: Borbándi: Magyar, 67–68.; Romsics: A Horthy-korszak, 253–256.)

⁹²⁸ RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924-ben. Egy 1922 augusztus–szeptemberében készült, Klebelsberg Kuno miniszternek átadott, a VKM munkáját áttekintő írásában. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹²⁹ Közölte: Ronkoviczné: A pedagógia, 158–161.

Ügyvezető miniszterként a régi-új struktúra életbeléptetéséig is áttekintette a KN utolsó ügybeosztását. Az egyes osztály megnevezések és a vezető személyek nevei mellett jelezte, ha az ott szereplő, és a Tanácsköztársaság idején kinevezett személyek közül valakinél időlegesen, a március 21. után történt kinevezéseket generálisan annuláló rendeletről eltérő, elbánást kívánt. (Pl. a gyermektanulmányozó Nagy László esetében azt kívánta, hogy „egyelőre maradjon”.⁹³⁰ Farkas Sándor tanítóképző ügyosztályvezetőnél a felfüggesztéssel egyenértékű otthonmaradását ajánlta.)⁹³¹ A minisztersége alatt készült feljegyzései között akad több olyan is, melyeken az egyes iskolai ügyosztályok kapcsán szóba jöhető személyeket listázta, általában 2-4 nevet említve, melyekből nem derül ki, hogy a lehetséges munkatársakat, vagy osztályvezetőjelölteket szerepelteti éppen.⁹³²

A minisztertanácson is tárgyalt általános elvnek megfelelően – legalább ideiglenesen – visszahelyezte állásukba a régi vezetőket,⁹³³ ám arra is volt példa, hogy személyes beszélgetés során közölte az erre alkalmatlannak ítélt tisztviselővel, hogy ismételt vezetővé válását nem tanácsolja, mert a hozzá tartozó „tanárok részéről támadásokra számíthat”.⁹³⁴ Akadt, aki e visszaminősítést, vagy az általa elképzelt előléptetés elmaradását zokszó nélkül tudomásul vette, ám voltak olyanok is, akik engesztelhetetlen haragjuk következtében az Imre Sándor elleni későbbi sajtótámadások kezdeményezőivé, forrásaivá, anonim szerzőivé váltak.⁹³⁵

⁹³⁰ RL C/39. 25. cs. Nagy László a népbiztoshoz írt levelében már 1919. július 8-án kérte „az 1. ügyosztályban viselt előadói tisztéből” való felmentését, és a VIII. kerületi állami tanítóképző tanári állásába való visszahelyezését. (RL C/39. 24. a. cs. akkori helyzetéhez lásd Donáth: Adalékok Nagy László, 49–53.) A Nagy László ellen indult vizsgálat idején ő több levélben tájékoztatta ügyéről Imre Sándort. (RL C/39. Levelezés) Az 1919. augusztus 6-i ellenforradalmárok által Imre Sándor helyett a VKM élére jelölt, a Tanácsköztársasággal együttműködőkkel szemben általában szigorú Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató 1933-ban, a neki megküldött emlékkönyv kapcsán „a leglelkesebb idealisták egyikének” nevezte Nagy Lászlót, a gyermektanulmányozók 1931-ben elhunyt egykori vezetőjét. (MNL OL P1659. 13. t. 45.)

⁹³¹ RL C/39. 25. cs. 19. 77. Imre Sándor Iratai VKM miniszteri korából. *Imre Sándor Farkas Sándor Tanácsköztársaság alatti szerepét negatívabb színben látta, mint ahogy azt – az akkor rendelkezésemre álló iratokból – 2020-ban megjelent kötetemben ábrázoltam.* Ennek két oka lehetséges: 1. Olyasmiről volt információja Farkas Sándor megnyilvánulásaival kapcsolatban, amiről én ma sem értesültem (pl. Farkasnak a tanárképző/tanítóképző főiskolákról szóló tárgyalás során előterjesztett tervezetéről). 2. Nem kizárt, hogy Imre Sándor döntésekor nem tudott arról, hogy a Tanácsköztársaság alatti látszólagos alkalmazkodása mellett Farkas Sándor a tanítóképzős igazgatókkal, tanárokkal együttműködve ténylegesen szabotált. S talán arról sem, hogy 1919. július elején belépett a Budaváry László szervezte ellenforradalmi keresztényszocialista pártba. Az utóbbiak figyelembevételével, Farkast hosszantartó vizsgálat nyomán felmentették, s visszahelyezték őt a Tanácsköztársaság előtti szakfelügyelői/főigazgatói pozíciójába, majd kollégái újra megválasztották őt a Tanítóképzőintézeti Tanárok Országos Egyesülete elnökévé. Vélhetően a jövőbeni kutatások tovább árnyalhatják Farkas Sándor Tanácsköztársaság alatti szerepét (is). (Lásd ehhez Donáth: Pedagógusok 1918–1919, 76–92.)

⁹³² RL C/39. 13. cs.

⁹³³ Ronkoviczné: A pedagógia, 159–160.

⁹³⁴ „Gothárdot [Zsigmond miniszteri tanácsosi címmel és jelleggel felruházott osztálytanácsost, a középiskola ügyosztály korábbi vezetőjét – D. P.] 1918 novemberében nem akartam kitúrni. Azután négy hónapig vele dolgoztam, s minden kedvessége és becsületessége ellenére is az ügyosztály vezetésére alkalmatlannak ismertem meg. 1919. augusztus 7-én átvéve a minisztérium vezetését, megbeszéltem vele, hogy ne is akarjon visszamenni volt osztálya élére, ahonnan a kommunisták eltették, mert ott a tanároktól nem lesz nyugta. Belátta. Tanárt akartam odatenni, s erélye miatt legjobbnak gondoltam Pintér Jenőt. Nem vállalkozott rá, hanem egy küldöttség élén nálam járva ajánlotta a szintén jelen lévő Gagyhyt [Dénés]. Ezt nem ismertem annyira, hogy alkalmasságáról véleményem lehetett volna. Halogatásra nem volt időm, hirtelen beleegyeztem. ... [M]a az a véleményem, hogy Gagyhy beosztása nem volt helyes, mert eléggé nem ismert emberért akkora felelősséget nem szabadott volna vállalnom” – vélte utóbb, 1922-ben Imre Sándor. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 88–89.; Welker Ottó: *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (Közoktatásügyi Népbiztosság) ügybeosztása és vezető tisztviselői 1919–1944.* Kézirat az OPKM-ben, h. n., é. n. 4. és 33. Gagyhy Dénes nem szerepel benne.)

⁹³⁵ Ilyen haragos támadójává vált pl. a minisztériumi osztályvezetésre törekvésének megghiúsulása miatt, Kirchner Béla a kereskedelmi iskolák főigazgatója, és Kiss Menyhért. Róluk még szó lesz.

1923-ban készült visszaemlékezésében Imre említette: nincsenek feljegyzései arról, hogy milyen intézkedéseket is tett e pár nap alatt „a bolsevista rendelkezések eltörlése, rombolások helyreállítása stb. terén”. Az egyházakra nézve hátrányos rendeleteket hatálytalanította,⁹³⁶ az osztatlan népiskolák összevonására vonatkozó KN rendeletet visszavonta,⁹³⁷ a középfokú tanítóképzők I. osztályát helyreállította, s az ottani felvételiket elrendelte. Az 1918/1919. tanévi osztályozás nélkül kiadott bizonyítványokat megsemmisítette, s újak kiadását rendelte el.⁹³⁸ Az egyetemi tanárookra vonatkozó felmentő/kinevező rendeleteket megsemmisítette. A Tanácsköztársaság alatt kinevezett iskola, múzeum stb. igazgatók helyére, visszahelyezte a korábbi vezetőket, s intézkedéseket hozott az iskolák helyzetének konszolidálására, a pedagógusok propagandakötelezettségének eltörlésére, és a proletárdiktatúra tanulságainak összegzésére is.

„Mikor... a diktatúra alatt elmozdított igazgatók is visszatértek az állásaikba, szükségesnek éreztem, hogy a lezajlott rettenetes hónapok után valami útbaigazítást kapjanak mindazok, akik hivatásuknál és hivatali állásuknál fogva sok emberre hathatnak. Tanár koromban sokszor hiányát éreztem a felsőbbbségtől való közvetlen tájékoztatásnak. Bár távol állt tőlem minden gyámkodás, *kötelességemnek tartottam, hogy az előttem egyedül helyesnek látszó útra figyelmeztessem az iskolák vezetőit, s a félrecsúszástól eleve megóvjam őket.*

Értésültem, hogy nemcsak igazságszolgáltatásra készülnek néhol, hanem bosszúállásra is fenekednek. Tudtam, hogy ennek végzetes következményei lehetnek, mert igazságtalanságok és túlzások történhetnek. Különösen félttem attól, hogy a gyermekeket örökre elveszítjük. Ezért [1919. augusztus 10-ére, vasárnapra – D. P.] összehívtam hivatalomba a középiskolai igazgatókat, s hozzájuk intézett beszédemben három fő gondolatot fejtegettem.

1. A nemzet lelki újjáépítéséhez fogva *alaposan át kell gondolnunk, mivel tudták a diktatúra szellemi vezetői annyira elbódítani a társadalom nagy részét. Meg kell ismernünk fegyvereket, mert csak így harcolhatunk ellenük.* El kell ismernünk, hogy e tekintetben nem voltunk tájékozottak sem a körülöttünk érlelődő mozgalmak erejéről, sem a vezető gondolatai felől. *A tanulókat fel kell világosítanunk a sok, előttük is hangoztatott szocialista követelmény igazi értelméről és jogosultságáról, a nemzet és nemzetköziség viszonyáról. A haladás vágyát ki kell elégítenünk, s erre vezetőt kell keresnünk.* Az újraéledő nemzet vezetője csak Széchenyi lehet.
2. Szükséges lesz büntetés is. E tekintetben az a fő irányadó, hogy nekünk *a mi erkölcsiségünk felsőbbségét kell bizonyítanunk. A keresztyén erkölcsiségét, amely nem engedi meg a gyűlölködést és a bosszúállást, és megköveteli az igazságszolgáltatást.*⁹³⁹

⁹³⁶ Az egyházi vezetőkhez intézett VKM 4816/1919. eln. számú levelének ismertetését lásd S. Heksch: Imre, 143.; Emellett az egyházi alapítványokat visszajuttatta, a rekvirált műtárgyakat visszaadatta 164.963/1919. (*Budapesti Közlöny*, 1919, 78. sz. 1. és 2.) Az „ifjúnunkás jóléti intézmények” visszaadásáról a 175.000/1919. sz. VKM rendelettel intézkedett augusztus 12-én. (*Budapesti Közlöny*, 1919, 84. sz. 2.)

⁹³⁷ A VKM 4507/1919. eln. számú rendeletével. (Simon Gyula szerk. *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából 1919–1931.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1959, 101–103.) Memoárjában Imre Sándor közvetlen hivatali elődje a KM élén, Garbai Sándor közölte: már ő visszahelyezte hivatalába Persián Ádám (1887–1934) katolikus újságíró, korábbi kormánybiztos az egyházi vagyonkezelőség élére. (Végső vál.: Garbai, 168.)

⁹³⁸ A tanítóképzőknek – a KN 164.054/1919. számú rendeletével megszüntetett – első osztályait a KM 164.595/1919. VI. 2. sz., valamint a 164.542/1919. VI. 2. sz. Quint József által fogalmazott, Imre Sándor által aláírt rendeletekkel állították vissza, s a felvételiket a tantestületekre bízták. Intézkedtek az előző évi bizonyítványok érvénytelenítéséről, s az új bizonyítványok kiadásáról is. (MNL OL K 502–1919–5164495. és –164542)

⁹³⁹ 1923 júliusában e gondolatát így idézte fel: „Egész tevékenységünknek most a múlt korszakkal való leszámolásban azt kell bizonyítania, hogy *a mi keresztyén erkölcsünk tisztább, nemesebb, magasabb rendű az övéknél. Mi érdemük szerint megbecsüljük az embereket, s jobban ismerjük és tiszteletben tartjuk a ránk bízott gyermekeket.* A szülők

3. Nem szabad elfeledni senkinek, hogy *az iskolának a nevelés a feladata*. A gyermekek nem felelősek a felnőttekért, azokkal tehát ne éreztessük szüleik bűnösségét, hanem igyekezzünk őket megnyerni” – idézte fel akkori beszéde fő gondolatait Imre Sándor 1922-ben.⁹⁴⁰

Éppen e beszédet megelőzően tárgyalt Az Országos Szabadoktatási Tanács reaktíválása ügyéről az ügyvezető miniszterrel Gaál [Gaal] Jenő nyugalmazott műegyetemi tanár.⁹⁴¹ Távozóban a fogadóteremben látta az összegyűlt 35 középiskolai igazgatót. Imre Sándor kijött hozzájuk, s a fentiekben összegzett beszédbe kezdett. A professzort érdekelte, hogy mit mond, ezért ott maradt. Meghallgatta, s hazaérve a naplójába lejegyezte, amit hallott. A későbbi sajtótámadások, majd a rágalmozási per során a részt vett igazgatók közül ketten félreértelmezték, elmarasztalták Imre Sándort e beszédéért. Imre kérésére Gaál Jenő 1920. március 19-én kimásolta a naplójából, s elküldte a megtámadott államtitkárnak az általa aznap lejegyzett szöveget.

„Vázolta beszédében azt a rombolást, melyet a közoktatás terén a kommunisták végeztek. Felforgatták alapostól az iskolákat. Az osztálygyűlöletet hirdették és propagálták ott is, s a fegyelmet felborították. *Annak, hogy az iskola a társadalmi osztályok egymás ellen való uszításának legyen az eszköze és a tanítványok a tanítók ellen szavazzanak, nem képzelhető el semmiféle igazolása.* De a régi rend visszaállítása közben nem ajánlhatja eléggé a tapintatot a tanárokkal, tanítványokkal és ezek szüleivel szemben. Ez azonban nem azt jelenti, hogy mindent meg lehet bocsátani. Csak azt jelenti, hogy különbséget kell tenni, és a félrevezetetteket, mint gonosztevőket nem lehet kezelni. A pedagógusnak nevelnie kell. Ezt legjobban a lélekre való hatás által teheti.

A szocialisták tanításában is van megszívlelni való. Azokat a mai társadalmi rend szempontjából alaposan meg kell vizsgálni, és ha annak kiépítésére felhasználható, fel is [kell] használni. Ez annál inkább igazolható, mert a régi rend helyreállítása... nem fogható fel úgy, hogy a jó alkati részek mellett egyúttal minden régi helytelenségnek és visszasságnak megörökítése is kívánatos. *A világháború és a két forradalom mindnyájunk és a társadalom lelkiületét is átalakította.* Ezt nem szabad elfeledni. *Ehhez tehát az iskolának és a tanítónak is alkalmazkodnia kell.*

Tény, hogy a régi társadalomnak sok hibája és hiányossága volt. Minden osztály külön életet akart folytatni, és mindenikben volt valami osztálygóg. A nemzeti egység így nem alakulhatott ki. De az igazi nemzetköziségnek sem tulajdonítottunk kellő fontosságot. Az korántsem azonos a világpolgársággal. Hiszen *a nemzetköziség feltételezi a nemzetek létét, és azok harmóniája mellett virágzik a legjobban.*

A kozmopolitizmust Széchenyi elítélte és becstelenségnek mondta. De *mikor a magyarban egy törzsökös fajt akart megmenteni, azt az »emberiség feldicsőítése«* érdekében is kívánta. Ma is midőn erkölcsben, vagyonban el vagyunk pusztulva, a magyarságnak újbóli megmentéséről van szó. Széchenyi ezt a benne rejlő jótulajdonságok kifejlesztése és a hiányzó megszerzése által kívánta a jövő számára is biztosítani. Hibáit ki akarta küszöbölni. Ő is mondta, hogy nincs »magyar glóbus«. Ez nagy tévedés.

*A mi társadalmunk roppant politikai és társadalmi tájékozatlanság közepette állt. Az értelmiség legnagyobb része például nem bírt tiszta fogalommal sem országunk világhelyzetéről, sem a szociáldemokrácia lényéről [Sic! lényegéről? – D. P.], tévedéseiről, hamis tanításairól, de világraszóló jelentőségéről sem. Mindezt, ha tévelyegni nem akarunk, ismernie kell a művelt közönségnek. De *nem Marx kell nekünk, hanem Széchenyi.* Ha az ő tanításait követjük, nem jutottunk volna*

hibáiért nem büntetjük a tanulókat, hanem igyekezünk őket magunkhoz fűzni”. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 49. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁴⁰ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 107–108. (Kiemelés tőlem – D. P.) Ugyanaznap, 1919. augusztus 10-én kiadott VKM 4507/1919. eln. számú rendeletének 3. §-ában kitért erre is. (Simon szerk. Neveléspolitikai, 102–103.)

⁹⁴¹ Gaál Jenő (1846–1934) közgazdász, jogász, az MTA és a felsőház „örökös” tagja, 1916-ban nyugalmazott műegyetemi tanár, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület alapító igazgatója.

oda, ahol vagyunk. Ma sincs más menekvésünk, mint visszatérésünk Széchenyihez. S az ő szellemében merjünk, a tévedésekkel szembeszállva, nagyok lenni”.⁹⁴²

Beszéde közvetlen hatására Imre Sándor 1923-ban így emlékezett: „*E beszédemről mondták később, hogy nemzetietlen volt, és megbotránkozást keltett, mert megbocsátást hirdetett. Én úgy láttam, hogy nagyon mély hatása volt. Emlékszem idős emberek tágra nyílt szemére, amíg beszéltem és mély meghajlására a végén. Egy-két ottlévő barátom boldogan szorongatta a kezemet, hogy »így miniszter még magyar tanárnak nem beszélt«. ... A hatást azonban nem ez jellemzi, hanem Málnai Mihálynak, az egyik legműveltebb pedagógusunknak⁹⁴³ a levele, amelyben ezt írja: »Bárcsak minél többen megértenék, és bárcsak sikerülne a nemzetet Széchenyi tanítványává tennie. Akkor Ön volna az a providenciális [gondviselés-szerű, gondviselés küldte] férfiú, ki a nemzetet meg fogja menteni«. Talán túlzás volt ez, talán a zsidó ember öröme azon, hogy a pogromos napokban ilyen beszédet hallott, – de azt mutatja, hogy volt út, amelyen minden becsületes magyarnak együtt lehetett volna előre mennie”.⁹⁴⁴*

Mindkét beszédvariánsból egyértelmű: Imre Sándor az adott helyzetben az egyik legsürgősebb feladatnak a „régis társadalom”, valamint a forradalmak tanulságainak tárgyyszerű elemzését, tanulságaik, s a szocialisták, kommunisták által felvetett jelszavak, problémák nemzeti és keresztény értékek alapján való értelmezését, s ennek a közvélemény formálására való hasznosítását tartotta. Az előző alfejezetben láthattuk, hogy már a Pedagógiumban folytatott júliusi beszélgetéseik során felvetődött egy ilyen irányú kiadványsorozat tervezete.

⁹⁴² RL C/39. 13. cs. Gaál Jenő levele Imre Sándorhoz, 1920. március 19. 1–2. (Kiemelések tőlem – D. P.) Levelében Gaál Jenő elmagyarázta, hogy miért is jegyzete fel ilyen részletesen az aznap történetek, s egyben az Imre Sándort ért vádakra reflektáló rövid véleményt is csatolt az idézett beszéd szövegéhez. A kivonatot „Méltóságod általam minden ízében helyeselt beszédéből még elmondásának napján írtam meg. *Abban én nem találtam sem megbotránkozató nemzetköziséget, hanem csupán okos, és találó distinkciókat, sem kegyetlenséget Széchenyivel, a magyar nemzet nagy politikai apostolával szemben*”. (Uo. 3.)

⁹⁴³ Málnai Mihály Lipót (1860–1945) bölcsészdoktor, a budapesti izraelita tanítóképző tanára volt. A Magyar Pedagógia, a Magyar Tanítóképző és az Izraelita Tanügyi Értesítő cikkeinek, tanulmányainak szerzője.

⁹⁴⁴ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 49. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Ezért az ügyvivő miniszter komoly *érdeklődéssel fogadta augusztus 8-án az őt hivatalában felkereső Szabó Dezsőt,⁹⁴⁵ Lendvai Istvánt⁹⁴⁶ és Neubauer Gyulát,⁹⁴⁷ „akik előadták a magyarságnak a proletárdiktatúra hazugságairól való felvilágosítását célzó propagandatervét.* Röpcédulák és hosszabb kiadványok sorozatáról tájékoztattak. Kérték munkájukhoz a beleegyezésemet, támogatásomat, némi költség kieszközlését, és főként azt, hogy szabadságot adjam nekik a pénzügyi szolgálatból Neubauer Gyulát. *Ahogy elmondták a tervet, azzal teljesen egyetértettem, és örültem, hogy így a közvélemény tájékoztatása az én kezemben lesz, s nem valami vad politikuséban.* Most már nem emlékszem a terv részleteire, sem a folytatás minden mozzanatára. Tudom, hogy pénzt kértem Grünntől [a pénzügyminisztertől – D P.], talán adott is, Neubauer szabadságot. Igyekeztem helyiséget juttatni a propagandabizottságnak, a bolsevista propagandabizottság volt helyiségében.

Talán el is foglalták már, de Haller István propagandaminiszter lett (augusztus 16.), s erről az akcióról egyáltalán nem akart tudni, sem fel nem használta, jöjjön-e maga egy hétig ebben az irányban semmit sem tett. Pedig akkor perceként múlt sok minden. Szabó Dezső és Neubauer

⁹⁴⁵ Szabó Dezső (1879–1945) tanár, író, publicista. Már 1907-ben hangot adott antiszemitizmusának. 1913-ban arról értekezett, hogy a magyar protestantizmusnak csak akkor lenne jövője és létjogosultsága, „ha ez a szolidaritás a szociáldemokrácia harcos organizmusává válna”. 1919 áprilisában arról írt, hogy ő „internacionális”, a „tőke összefogó gyűlölete”, s „a minden emberit élethez, naphoz, munkához és nevetéshez juttató építő szeretet” jegyében. Üdvözölte a 32 évesnél idősebb tehetséges írók fizetéshez juttatását, óvatosan bírálta a lapok folyóiratok bezárását, sikkra szállt a művészet szabadságáért. (Szabó Dezső: Az egész emberért. *Nyugat*, XII. évf. 1919, 7. sz. 455–457.) 1919 májusában az írók szakszervezetének végrehajtó-bizottságába választották, s nem habozott szerzői díjat felvenni a KN-től, még az utolsó napokban sem. (Megalakult az írók szakszervezete. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 13. 4.) Utóbb a Tanácsköztársaságot a „vörös varangyok forradalmának” nevezte, s úgy vélte, hogy az nem volt más, mint drasztikus kísérlet arra, hogy a magát liberálisnak nevező már „létezésével is imperialista”, nemzetközi zsidóság a gazdaság, a bankszektor és a kultúra után a politikai hatalom fölötti hegemoniát is megszerezze. Az 1918–1919. évi forradalmakat „9 hónapos zsidó uralomnak” nevezte. Imre Sándornál tett látogatása időszakában az ellenforradalomtól „a vérségi és kulturális alapon összeforrott magyar faj igaz forradalmát” remélte, olyan politikát, amely „a két faj harcát” nyomán abszolút mértékben, teljesen elváljék a zsidóságtól. Várakozásai nem teljesültek. Kritikuma viszonyult a kialakult Horthy-rendszerhez is: azt „görénykurzusnak” nevezte. (Lásd ehhez pl. Szabó Dezső: A magyar protestantizmus jövője. *Virradat*, IV. évf. 66. sz. 1921. március 27. 1–2.; Szabó: A magyar, 121.; Szabó Dezső: *Két faj harca*. Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest, 1996; Szabó Dezső: *Azért, mert én egy-két zsidót utálok?* Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest, 1997; Szabó Dezső *vezércikkei a Virradatban*. Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest, 1996; Szekfű: Három, 437., 450–451.; Romsics: Ellenforradalom, 38–40., 218–219.; Gyurgyák János: A zsidókérdés, 554–559.; Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó, 2012, 45–61.; Ungváry: A Horthy-rendszer, 17–18.; Hatós: Rosszfiúk, 16. és 95–117.)

⁹⁴⁶ Lendvai (korábban: Lehner) István (1888–1945), a kalocsai katolikus tanítóképzőt végzett költő, publicista. Versei az Életben és a Nyugatban jelentek meg. 1919-től a „keresztény nemzeti” irányzat jegyében a Bangha Béla páter szervezte Központi Sajtóvállalat lapjaiban dolgozott, majd rövidesen a Nemzeti Újságot mérsékeltebb irányba kormányzó páter ellen fordult. Cegléden fajvédő programmal képviselővé választották. A II. világháború alatt a Magyar Nemzetben publikált. Eszmei pályafutásához lásd pl. Gyurgyák: A zsidókérdés, 430–435.; Gyurgyák: Ezzé lett, 226–229.; Ungváry: A Horthy-rendszer, 108., 263.; Veszprémi: A Horthy-rendszer, 50–53.

⁹⁴⁷ Neubauer (Abay) Gyula (1891–1978) akkoriban fiatal, kezdő közgazdász, statisztikus. 1918–1919-ben az Új Nemzedék munkatársa, a Magyar Nemzetvédelmi Szövetség, a Területvédő Liga tagja, a Keresztény Nemzeti Párt egyik alapítója. Ő írta az 1921-ben megjelent „A bolsevizmus Magyarországon” című kötet sajtóról szóló fejezetét, melyben kifejtette: „az újságírógárda teljesen idegen test volt a magyar testben, szelleme idegen a magyar hagyományok, életviszonyok és nemzeti célok szellemétől. ... A magyar sajtó munkatársainak túlnyomó része is csak nemrégiben magyarrá vedlett idegenek közül került ki”. Tanulmányában felsorolta, hogy a két forradalom vezetői közül ki mindenki volt korábban újságíró, s a sajtó felelősségét hangsúlyozta a forradalmak előkészítésében, és támogatásában. (Neubauer Gyula: A sajtó. In: Gratz Gusztáv szerk. *A bolsevizmus*, 728–747. Lásd ehhez Szekfű: Három, 335–341.) Neubauer Gyula később az MTA és a Szent István társaság, s rangos külföldi tudományos társaságok tagja, Pécssett egyetemi tanár, dékán lett. Majd 1948–1949-ben kényszernyugdíjazták, az MTA-ban is visszaminősítették, majd 1958-ban kizárták. (1989-ben levelező tagságát visszaállították). 1956-os szerepvállalása miatt 1957–1959-ben bebörtönözték.

keserűen beszélt nekem erről augusztus 22-én, s tudatták, hogy abbahagyják a munkát.⁹⁴⁸ Nem volt módom változtatni a dolgon, mert volt külön propagandaminiszter. *Sajnáltam, hogy az akkor már nyomdában lévő röplap a magyar ifjúsághoz, és »A nemzeti probléma és a marxizmus« című röpirat nem jelenhetett meg... Emlékszem, hogy ezt a mozgalmat nagyon fontosnak tartottam, mert ezek a kibékítés, összeforrasztás, a magyar egység gondolatával dolgoztak.*⁹⁴⁹ *Haller keresztényszocialista, vagyis katolikus propagandába kezdett, az 1918/19 telén folyt szociáldemokrata állami propaganda ellentétébe! Ez is egyike volt a megdöbbentő mohóság ostoba következményeinek*” – írta Imre Sándor 1923 júliusában.⁹⁵⁰

Az akció tervezete, az elkészült két írás – sajnos – nem áll rendelkezésünkre. Így nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tárgyyszerűen megítélhessük: a propagandabizottság ilyen összetétele mellett vajon mekkora esélye lehetett volna Imre Sándor várakozásai teljesülésének, s hogy milyen „magyar egység”-propaganda létesülhetett volna e terv megvalósulása esetén. Szabó Dezső és Lendvai István akkoriban követhető nyilvános megnyilvánulásai alapján okkal feltételezhető, hogy ebből a „magyar egységből” – ha rajtuk múlik – kimaradt volna az akkori magyar társadalom kb. 5%-át kitevő zsidóság (s talán a hazai németek kevésbé asszimilálódott része is).⁹⁵¹ Ugyanakkor a „régvi világhoz” és a Tanácsköztársasághoz való kritikus viszonyuk, és szociális érzékenységük alapján⁹⁵² joggal feltételezhető, hogy ebben megfeleltek volna az ügyvezető miniszter elvárásainak. Talán abban sem csalódott volna Imre Sándor, hogy a protestáns Szabó Dezső vezetésével nem képviseltek volna – a református és evangélikus felekezetekre hátrányos – kifejezetten katolikus propagandát. Bár a Keresztény Nemzeti Párt alapító, később Szent István Akadémia tagjává vált Neubauer Gyula, és a kalocsai katolikus tanítóképzőt végzett, s a – Bangha Béla jezsuita szerzetes szervezte – Központi Sajtóvállalat⁹⁵³ munkatársa, Lendvai István esetében ez sem lenne kizárható teljesen, ha nem az erre érzékeny református Imre Sándor felügyeletével folytatták volna munkájukat. Mivel az akcióból semmi sem lett, ennek a gondolat kísérletnek, s

⁹⁴⁸ Imre Sándor megőrzött egy feljegyzést, mely szerint a csoport feloszlására 1919. szeptember 3-án került sor. (RL C/39. 26/a. cs.) Paksa Rudolf könyvében arról tudósít, hogy Szabó Dezső ezt követően, 1919 őszén a propagandaminisztériumnak volt „egyik meghatározó alakja, ekkor került közelebbi kapcsolatba a fővárosi ellenforradalmi ifjúsággal, amely egyenesen istenítette a nárcizmusra hajló író, aki szívesen pózolt a nemzeti próféta szerepében”. (Paksa: A magyar szélsőjobboldal, 53.)

⁹⁴⁹ Imre Sándor iratai között megőrzött egy sor röplapot, melyekhez azt írta, hogy „az én miniszterségem idején kezdett propaganda irataiból”. 9 a románok által cenzúrázott röplap található a RL C/39. 26. csomóban.

⁹⁵⁰ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 48. (Kiemelés tőlem – D. P.) A Tanácsköztársaság alatt 334 fajta propagandakiadványt adtak ki 23 710 000 példányban. (Huszár: A bolsevizmus, 94.)

⁹⁵¹ Néhány hónappal az Imre Sándorral való együttműködési kísérletük után vetette papírra Lendvai István „A harmadik Magyarország” című írását, melyben – Móricz Zsigmond nyomán – úgy vélte, hogy az 1919-ben bekövetkezett „vörös enyészetben” egyszerre elveszett Tisza István és Jászi (Jakubovics) Oszkár világa. Az előbbieket „leöregedtek a magyar sorsról”. „Nekünk külön égéssel fáj, hogy apáinkat látjuk hamis úton, és a faj jövőjét látjuk elborulni miattuk. A másik, az idegen ország, hazug ígéretnek lidércfénnyel bolyongatott minket ingoványokon. Öldöklő céljainak agyafűrt szolgálatában Nyugateurópát, emberi öllekezést, szabadságot, felsőbbrendűséget, fiatalságunk pattanó erőinek bátor és méltó kiélését ígért. ... Többé-kevésbé mindnyájan átestünk ezen a nyugatos lázon, amelyet Kelet-Galícia szélhámosai ügyes tudatossággal fűtöttek szervezetünkben, s a legnagyobb, a legküldöttebb, aki minket jelenthetett volna: Ady Endre, el is vészett belé” – írta. A „harmadik Magyarország megteremtését kívánta. „Nem két szélsőség közt vágott középutat jelölök a »harmadik Magyarország« kifejezéssel, hanem azt az utat, amelyen egész lendületével – ha tetszik: minden szélsőségével – kellett volna lerohannia a magyarságnak, s amelyen most kell megrobognia jövőjét. ... Ha ennek az önkifejtésnek ütemét, intranzigenciáját, pattogzásait vattás dobhártyák és megkérgezett felhámok forradalminak érzékelik – legyen. Akkor a magyar élet most harminc esztendeig forradalom lesz...”. (Lendvai István: *A harmadik Magyarország. Jólátok és tanulságok*. Pallas Irodalmi Rt. kiadása, Budapest, 1921, 7–9., 11.; Lásd továbbá a kötet 1918–1919. évi írásait! Móricz: A magyar, 216.)

⁹⁵² Lásd ehhez pl. Gyurgyák: Ezzé lett, 229.

⁹⁵³ Lásd ehhez pl. Hermann: A katolikus egyház, 504–508.

az egész a propagandabizottság történetének is *Imre Sándor akkori törekvéseinek, velleitásainak* [szándékainak, hajlandóságainak] *megismerése szempontjából lehet csak jelentősége.*

(Mielőtt elhamarkodott ítéletet alkotnánk, s a történetben tovább haladnánk, olvasóink figyelmébe kell ajánlanunk:

1. Nem Imre Sándor hívta őket magához e célból, hanem ők keresték fel az ügyvezető minisztert. Ezekben a napokban ő sokakkal tárgyalt, akik felkeresték őt, köztük olyanokkal is (pl. Somogyi Bélával⁹⁵⁴) akikkel semmiképp sem lehetett egy ideológia-politikai platformon.

2. Nem tudjuk, hogy a javaslattevők milyen tervet adtak elő, s milyen írásokat készítettek, melyeket Imre Sándor nyomdába engedett. Így azok ismerete nélkül az sem megítélhető, hogy mennyire jelentek meg bennük a szerzők személyes meggyőződései.

3. Jelen sorok írójának – sajnos – arról sincs információja, hogy vajon mennyire ismerte Imre Sándor az ajánlattevőket. Szabó Dezsőnek, az állami főreáliskolai tanár korábban pedagógus, értelmiségi körökben közismertté vált, (bár szerinte csak mások által odahamisított⁹⁵⁵) mondatát – „Meg kell gondolni, hogy Himnuszt éhes hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni” – (már csak Tisza Istvánnal folytatott vitája okán is) bizonyára ismerte.⁹⁵⁶ Érdeklődési köre folytán szinte biztosan olvasta „A magyar tanárság pszichéjéhez” címmel, a Nyugat, 1911. 11. számában megjelent írását, s talán a folyóiratban gyakorta napvilágot látott egyéb munkáit is.⁹⁵⁷ Református elkötelezettsége miatt bizonyára olvasta Szabó Dezső és Móricz Zsigmond protestantizmusról közölt írásait, s nem kerülhette el figyelmét a katolicizmus és szocializmus között a „pad alá kerülő” protestantizmusról szóló, nézeteivel összecsengő fejtegetése sem.⁹⁵⁸ Tudomása lehetett „Az elsodort falu” 1919. május végi – június eleji megjelenéséről is.⁹⁵⁹ Ám a köztük lévő személyes kapcsolat, s Imre Sándornak Lendvai Istvánhoz és Neubauer Gyulához való viszonya, az, hogy találkozásukkor mennyire ismerte írásaikat, meggyőződésüket – az általam jelenleg ismert források alapján nem megítélhető.⁹⁶⁰)

Az 1919 augusztusi napok történetét folytatva: *Imre Sándor nemcsak a propaganda, hanem az iskolai oktatás keretében is fontosnak ítélte a közelmúltban látványosan felszínre jutott társadalmi*

⁹⁵⁴ Somogyi Béla 1919. augusztus 14-én, vagy 15-én azért kereste fel az ügyvezető minisztert, hogy visszaadja neki azt a honoráriumot, melyet egy elemi iskolai olvasókönyv (nem kommunista, hanem szocialista szellemű) megírásáért felvett a KN-től. A közgazdasági és társadalomismeretek tárgya bevezetésére készülő Imre Sándort érdekelte volna a kézirat. Erről a későbbiekben, a fegyelmi ügyek kapcsán még szó lesz. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 102–103.)

⁹⁵⁵ Szabó: Életeim. II. 402.

⁹⁵⁶ Ebben olvashatjuk: „Kompetens-e a Kegyelmes Úr, hogy elbírálja, mit tesz az ember éhes gyomorral. Nem komikus – s bocsásson meg – nem szemérmetlen dolog-e, hogy Nagyméltóságod felrepülve a hús, vagy nem tudom, hány ezerholdas nívójára, odaéneklje a nyomorgó tisztviselőknek: legyetek idealisták, éheztek a hazáért! ... [A]z idézett mondat éppen egy aggodalmas kiáltás volt: Adják meg az anyagi békét azoknak, akik az ország jövőjét gyúrnak, mert ezeknek a nyomora nemzeti veszedelem. ... Mindezek után, teljes hittel mondom: hazaellenes mindenki, ki őt, tíz vagy nem tudom, hány ezer holdnyi vagyonnal azt mondja a nyomorgóknak: ne gondoljatok az anyagiakkal, éheztek a hazáért. ... Nagyméltóságod szereti a hazát a maga módja szerint (tízezer jóllakott, húszmillió éhes idealistával), mi a magunk módja szerint (minden becsületes munkát gond nélkül, elégedett élet illet meg)” – írta 1911. április 24-én, Székelyudvarhelyen Szabó Dezső. (Szabó Dezső: Válasz. Nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. *Nyugat*, 1911. 9. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00079/02401.htm>, 2021. 02. 02-i letöltés.)

⁹⁵⁷ Szabó Dezső: A magyar tanárság pszichéjéhez. *Nyugat*, 1911. 11. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>, 2021. 02. 02-i letöltés)

⁹⁵⁸ Szabó: A magyar, 121.

⁹⁵⁹ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Regény két kötetben. Táltos, Budapest, 1919 <https://mek.oszk.hu/18300/18390/#>, 2021. 02. 02-i letöltés

⁹⁶⁰ Dr. Szatmári Judit főlevéltáros szíves felvilágosítása szerint Imre Sándor fennmaradt levelei között, hármuk közül csak Szabó Dezsőnek egy – tartalma miatt vélhetően 1920-ban – leánytestvére ügyében az „Igen Tisztelt Államtitkár Úrnak”, „nagyon szemtelenül”, írt levele található. Ebben jelezte: „Nagyon kellemetlen, hogy engem érintő dologban kell kémem éppen most, amikor buták és rokonok Pekár vezetése alatt általános sturmot [riadót, rohamot] fújtak ellenem. Kéri kiváló tisztelettel Szabó Dezső”. (RL C/39. Imre Sándor levelezés) A levél hangvételéből ismeretségük nem tűnik közelinek.

problémák, jelszavak stb. tárgyszerű újraértékelését. Ennek érdekében további három kezdeményezéssel élt.

Egyrészt – többszöri üzenetküldés révén⁹⁶¹ – sikerült magához hívnia a református jogakadémiaán korábban társadalomgazdaságtani kurzusának vázlatát nyomtatásban is publikált Kovács Gábor egyetemi tanárt, akivel egy általa már régen szükségesnek ítélt új tantárgy terveinek elkészítéséről tárgyalt.⁹⁶²

„Csak *augusztus 12-én beszélgethettem vele arról a tárgyról, amelyet tanulmányi szempontból akkor a legfontosabbnak tartottam: a közgazdasági és társadalmi ismereteknek a középfokú iskolákba való beviteléről.*⁹⁶³ Már a forradalom alatt tele volt az ifjúság mindenféle közgazdasági és szociológiai frázissal. A proletárdiktatúra alatt külön emberek jártak ily tárgyú tanításra az iskolákba (a legelső osztályaiba is a gimnáziumnak!). A falakon egymást érték a plakátok, tele efféle kifejezésekkel. A tanároknak olvasniuk kellett a kommunista kiáltványt, Buharin füzetét, s egyebeket. A felnőttek is emésztetlenül tartották magukban, amit úton-útfélen hallottak. Úgy gondoltam, hogy halaszthatatlanul sürgős ezekben a kérdésekben értelmes, igazságos felvilágosítást adni az ifjúságnak, s azon keresztül a felnőtteknek is.

Kovács Gábor készséggel vállalkozott a segítségre, de csak a közgazdasági ismeretekben mondta teljesen otthonosnak magát. Ismételten beszéltünk a dolgról. Kívánságomra magára vállalta az egész tervezet elkészítését úgy, hogy a IV. és VIII. osztályokban legyen ez az új tárgy. *A IV. osztályban azért kívántam, mert onnan sok tanuló elmegy s nem tanul tovább. A VIII. osztályban azért, mert az egyetemre lépés előtt, mintegy befejezésül és összefoglalásul a jelen tárgyalását óhajtottam volna.* A kezdés itt történt, ezért említettem itt ezt a tárgyat, a megvalósulás azonban hosszas előzmények után hónapok múlva következett” – emlékezett 1923-ban Imre Sándor.⁹⁶⁴ A Huszár Károly minisztersége alatt az erről készült rendeletről a későbbiekben még szó lesz.

(Imre Sándor akkori törekvéseinek, motívumainak rekonstruálásában segíthet, hogy egy ilyen tantárgy bevezetését szorgalmazta, s talán az is, hogy „a bolsevista” irodalommal szembeni – már a Tanácsköztársaság alatti beszélgetések során a Pedagógiumban tervezett – felvilágosító kiadványsorozatban is „*a szocializmus tárgyszerű ismertetése*” téma szerzőjének, az erről már 1907-ben publikált,⁹⁶⁵ Kovács Gábort jelölték. Az ügyvezető miniszter annyira fontosnak tartotta tervének a német és francia egyetemeken is tanult, idegen nyelven is publikáló, tudományosan rendkívül termékeny fiatal professzorral való megbeszélését, hogy többféle csatornán át szorgalmazta mihamarabbi találkozásukat. Kovács Gábor – Imréhez hasonlóan – régi református családból származott, s Debrecenben közelebbi kapcsolatban állhatott Juhász Nagy Sándorral. Ám Imrétől eltérően Kovács a debreceni Haladás, majd a Kőrösi Csoma Szabadjóműves Páholyok

⁹⁶¹ Az elsőre S. Heksch Ágnes szerint 1919. augusztus 7-én kerülhetett sor. (S. Heksch: Imre, 150.)

⁹⁶² Kovács Gábor (1883–1920) a népesedés társadalmi feltételeivel, társadalomgazdaságtannal stb. foglalkozó közgazdász, jogász, debreceni, kolozsvári, budapesti egyetemi tanár. Marx és Oppenheimer hatására próbálta továbbfejleszteni a klasszikus közgazdasági elméleteket. A spanyolnátha járványban fiatalon, 37 évesen, 1920. január 29-én elhunyt. Ezért fegyelmi határozatot nem hoztak ellene. (Lásd ehhez Kovács Gábor: *A népesedés elmélete*. Társadalomtudományi és Gazdaságtörténeti kutatások IV. (szerk. Mandelló Gyula), Debrecen, 1908; Emlékezzünk! *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 6–8. sz. 14–15.; Kovács I. Gábor: Kovács Gábor (1883–1920) miskolci születésű közgazdász professzor életpályája. – A református tanárcsaládtól a debreceni tudományegyetemi katedrán át a budapesti Marx–Engels Munkásegyletemig. *Történelem és Szociológia*, Internetes folyóirat Miskolcon 2015/2. sz. 47–56. <http://tortenetitar.hermuz.hu/wp-content/uploads/2020/04/Kovacs-I-Gabor.pdf>;

⁹⁶³ Ezt Fináczy Ernő is így látta. (Lásd ehhez Fináczy: Négy hónap, 114.)

⁹⁶⁴ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 52–53. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁹⁶⁵ Kovács Gábor: *A szocializmus*. Stampfel-féle Könyvkiadó Hivatal, Budapest, 1907.

tagja,⁹⁶⁶ s utóbbi programírója is volt. Igazgató választmányi tagként szerepelt a Magyar Közgazdasági Társaságban, választmányi tagként a Társadalomtudományi Társaságban, s választott tagként az MTA égisze alatt működő Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaságban.⁹⁶⁷ A Huszadik Század folyóirat munkatársaként is tevékenykedett.

Lovászy Márton miniszter a budapesti egyetem jog- és államtudományi karát, „az új szociális szellem befogadása végett”, jog-, állam- és társadalomtudományi karrá kívánta átalakítani. Ezért 1918 decemberében hét új tanszék szervezését kérte, s megnevezte jelöltjeit, köztük Kovács Gábort is. Az egyetem tiltakozott autonómiája megsértése ellen, ám az új miniszter, Kunfi Zsigmond mégis kinevezte az érintetteket, majd amikor az egyetemi tanács „felfüggesztette az új tanárok esküjének kivételét”, a miniszter függesztette fel az egyetem autonómiáját.⁹⁶⁸

Kovács Gábor – aki sem szociáldemokrata, sem kommunista nem volt – a kar dékánhelyettese lett, s maradt a Tanácsköztársaság alatt is.⁹⁶⁹ Az 1919. május 3-án létrehozott Marx–Engels Munkásegyletemen is oktatott. Az előadások Kovács Gábor kurzusával kezdődtek: a Marxot és Engelst megelőző régi szocializmusról beszélt. „A gyakorlott ismeretterjesztő gondosan felépítve, a fogalmak pontos meghatározásával indítva, intellektuális igényességgel és pontossággal mutatta be a szocialista gondolat és mozgalmak fejlődéstörténetét Platónról Marxig” – konstataulta tudós életrajzírója.⁹⁷⁰

Jelenleg csak egyetlen, az ügyvezető miniszter által a professzorhoz írt beszélgetésre hívó levelet ismerünk. Nem világos, hogy milyen személyes kapcsolatuk volt. Bár egy évtizeddel korábban mindketten polgári gondolkodású tudós emberekként érdeklődtek a szocialista tanok iránt, de Imre Sándornak a szocialisták nevelési elveiről szóló könyvében ennek nem sok nyomát látni. Talán e kötet 1920 elején kinyomtatott – ám az Imre Sándor elleni sajtótámadások hatására végül

966 E páholyról lásd Szabó Gyula: A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában. Történeti Tanulmányok VIII. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének Kiadványa, Debrecen, 2000. 177–179. http://epa.niif.hu/03200/03254/00019/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2000_08_167-182.pdf „Az őszirózsás forradalom sok szempontból a szabadkőműves elvek gyakorlati megvalósítását jelentette” – olvashatjuk a tanulmányban. (179.) A szabadkőművesség bűnei, 181.

967 Paks: A magyar szélsőjobboldal, 38.; Ablonczy: Teleki, 116–118.

968 Lásd ehhez pl. Az egyetemi tanács állásfoglalása az új professzori kinevezések ellen. *Budapesti Hírlap*, XXXIX. évf. 22. sz. 2–3. Az egyetemi tanács 1919. január 29-i határozatára válaszul Kunfi Zsigmond nyilatkozatában közölte, hogy ezt obstrukciónak tartja, s úgy véli, hogy „az egyetem jogi karának állásfoglalása áltudományos és jogi formulákba öltöztetett támadás a kormány és a forradalmi Magyarország ellen. Én minden örömmel azon leszek, hogy ez a támadás... veressék vissza”. (Az egyetemi tanács fölfüggeszti az új tanárok esküjének kivételét. Kunfi elvtárs, közoktatásügyi miniszter nyilatkozik a tanács állásfoglalásáról. *Népszava*, XLVII. évf. 26. sz. 1919. január 30. 4.)

A minisztertanács 1919. február 4-én 1. napirendi pontként tárgyalta Kunfi Zsigmond javaslatára az egyetem autonómiájának felfüggesztéséről, s Jászi Oszkár egyetemi tanár kormánybiztosi kinevezéséről az egyetem élére. (MNL OL. K 27. 1919. 04.02. <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacs-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59449?search=1919.%20augusztus%207&term=eyJxIjoiMTkxOS4gYXVndXN6dHVzIDciLC-JmcSI6eyJkYi9pZCI6eyIyODM4MDIzYTc3OGRmYWVjZGM5MTI3MDhmNzIxYjc4OCi6IjU-xIn19LCJzb3J0Ijoic2NvcnUiLCJhcSI6IiIsImFwVHlwZSI6IiJ9&curr=1>). Kunfi Zsigmond e lépését azzal indokolta, hogy átképző tanfolyamokat tervez pedagógusok számára, s „nyilván teljesen céltévesztett dolog volna szociális tanfolyamokat rendezni, de ezeken a tanítást a régi rezsim ideológiájáért lelkesedő tanároknak bízni. Ezért volt mellőzhetetlen a jogi fakultásra új, forradalom- és köztársasághű embereket kinevezni”. (Szocialista kultúrpolitika. *Népszava*, XLVII. évf. 34. sz. 1919. február 8. 2.) A bölcsészettudományi karról előbb „szabadságot”, majd „végelbánásra” szánt katolikus tudós, Fináczy Emő erről utóbb úgy vélekedett, hogy „az újonnan kinevezett tanárok szocialista, vagy kommunista érületükről ismeretes egyének, részben inkább politikai agitátorok, mint tudósok” voltak. Fináczy Emő, 124.; Fináczy: Négy hónap, 107–111.) Lásd ehhez Fináczy emlékfűzet, 9., 32–33., 47.; Kornis szerk. Magyarország, 210–211.; Bellér: Az 1918/19-es forradalmak, 196–198.; Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Göncöl Kiadó, h. n. 1993, 39–40.; Ladányi: A magyar, 33–38.

969 Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919. fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968/4. sz. 409–427.

970 Kovács I.: Kovács, 55. Előadásai a Munkásegyletem kiadásában 64 oldalas füzetben jelentek meg.

terjesztésre sem került – második kiadásának előszavában találjuk a korábbi ügyvezető miniszter, akkor már államtitkár együttműködési törekvésének magyarázatát.

Az iskolának „nem kész ítéletet kell a tanulónak átadni, hanem személyes ítélésre való képességet kell benne kifejleszteni. S ennek az a feltétele, hogy tárgyiasságra, igazságra való becsületes törekvés legyen meg mindnyájunkban. Bizonyosra veszem, hogy erre az egész magyarságban nagyobb a készség, mint egy évvel ezelőtt, csak olyan vezérek kellenének mindenik félén, akik ezt a készséget erősítik és felhasználják.

A nevelés ügyében ennek akként kell nyilvánulnia, hogy a szocialisták ismerjék el kívánságaikból mindannak a megvalósíthatatlanságát, ami ilyenek bizonyult, minden hibát, amit ügyetlen emberek ejtettek, s minden bűnt, amit gonoszok a gyermekek lelke ellen elkövettek. Majd pedig mindenki ismerje el, ami igazság a szocialistáknak eddigi nevelésünkre vonatkozó bírálatában és javaslataiban található. S ebben nem annak kell bennünket irányítania, amit a diktatúra idején láttunk, hanem annak, ami a szocializmus mivoltából következik. A tárgyiasságra való törekvés nemcsak az osztályok, hanem a vallásfelekezetek között is elősegíthetné a megértést és az együtt dolgozást” – írta 1919. december 21-én Imre Sándor.⁹⁷¹ (E törekvéséhez remélhetett munkatársat Kovács Gábor professzorban.)

A hatékony oktatáshoz, neveléshez, propagandához elengedhetetlen a célcsoportok helyzetének sokrétű megismerése is. Imre Sándor – minisztersége, majd államtitkársága idején – a diákok és pedagógusok körére és az iskolák környezetére vonatkozóan több kísérletet tett ennek ösztönzésére. Nyitányuknak tekinthető a 103.188/1919. V. számú rendelete a középiskolák, tanítóképzők és polgáriiskolák igazgatóságaihoz.

„Elrendelem, hogy az ifjúság nevelésében tapasztalható rettenetes züllés okai iskolánként megállapíttassanak. E célra minden tanári testület 4-4 tanárt válasszon meg kebeléből bizottságnak. A bizottságok elnökeit magam jelölöm ki egy másik iskola tanári testületéből, s azokat látom el közelebbi utasítással. Már most közlöm azonban, hogy a készítenő jelentés végén javaslatokat várok minden bizottságtól nevelési intézkedésekre nézve”⁹⁷²

Visszaemlékezésében hozzátette: *„A cél az volt, hogy kénytelen legyen minden tantestület behatóan foglalkozni az ifjúság állapotával, keresni annak magyarázatát, s az orvoslás útját. A más iskolából való elnök pedig egyrészt hazavitte a tapasztalatokat a saját iskolájába, másrészt, mint idegen zavartalanabban mutathatott rá a bajok igazi okaira. Fájdalom, hogy az ügyosztályok nem vették elég komolyan ezt a rendeletet (nem voltak ilyesmihez szokva)”. Pedig Imre utóbb a tantestületek által megválaszolendő kérdéssort is mellékelte a tárgyalásokhoz. „Sok helyen pusztán a diákok fegyelmi bizottságának fogták fel” – tette hozzá. Az egybegyűlt – rendkívül változó színvonalú anyag – elemzése is elmaradt, „pedig a kérdőívem alapján érkezett anyagból nagyon komoly megállapításokra nyílt volna alkalmam” – sajnálkozott utólag.⁹⁷³*

⁹⁷¹ Imre: A nevelés sorsa, 1920. II–III. (Kiemelés tőlem – D. P.) Az Imre Sándor által megfogalmazottakkal rokon gondolatot fogalmazott meg Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök kormánya programjáról tartott beszédében a Nemzetgyűlésben, 1920. március 17-én. „Ha ez a munkásosztály lemond a marxizmusról, ha lemond az osztályharc jelszaváról bensőleg és meggyőződésszerűen is, és szervezetét nem harci szervezatként akarja tovább fenntartani, hanem egyedül és csupán saját becsületesen felfogott magyar érdekeinek az ápolására: akkor testvérként óhajtom fogadni és szívesen közreműködöm minden olyan javításon, segítesen, amely az ő anyagi helyzetüket, megélhetésüket jobbá teszi”. (Magyar kormányprogramok, 488.)

⁹⁷² MNL OL K 592–16–103188. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁷³ RL C/39. 13. cs. Kézírt emlékirat államtitkári működéséről. 51–52. A tanítóképzőkből fennmaradt erre vonatkozó jelentések egybehangzóan túlzásnak tartották a rendeletben megfogalmazott feltételezést, s úgy vélték, hogy iskolájukban nem volt tapasztalható „rettenetes züllés”, s a kérdésekben említett, akkoriban botrányosnak tartott szexuális felvilágosító előadásokról sem tudtak beszámolni. (Lásd ehhez Donáth: Pedagógusok 1918–1919., 164–

„Legfőbbnek” Imre Sándor azt tartotta, hogy *az iskolák mielőbb lássanak munkához, s hogy „a kezdet tudatos, egyöntetű, tehát szervezett legyen, és pedig minden iskolafajban”*. Ezért – ahogy korábban, 1919. január 5-én is – a kegyesrendi gimnáziumba hívta össze a közép-, kereskedelmi, polgári iskolák és a tanítóképzők igazgatóit és a tantestületek egy-egy tanárát.

„Magam elnököltem az értekezleten. Megbeszéltük a tanév megnyitásának körülményeit, s a bolsevista intézkedések (pl. osztályzatnélküli bizonyítványok stb.) rendbehozásának érdekében szükséges tennivalókat.”

Pintér Jenő és/vagy a tanárok akkor alakult Nemzeti Szövetsége⁹⁷⁴ javasolták, hogy *a középiskolák színvonalának megőrzése érdekében tartssanak középiskolai felvételi vizsgákat*. „Nem tudom, hogy ezt az intézkedést én adtam-e ki vagy már Huszár Károly, de azt tudom, hogy ezt az intézkedést helyénvalónak tartottam... Csakhamar megtudtam, hogy a végrehajtásban egészen más gondolat vezette a tanárok nagy részét: *a zsidók kirekesztésére használták fel!*”⁹⁷⁵ Szerették volna ugyanezért a fővárosi polgári iskolák is, hogy ott is legyen felvételi [s a tanítóképző, hogy legyen „erkölcsi és nemzeti arravalóság” vizsgálat – D. P.]⁹⁷⁶

Ha nem csinálják így a középiskolás felvételen általában, ha nem indul olyan válogatásnélküli zsidóüldözés,⁹⁷⁷ akkor nem csinálták volna meg a zsidógimnáziumot, s így nem volna most már több (Budapest, Debrecen) olyan nevelőintézet, amely állami engedéllyel éppen a zsidó öntudat nevelését tartja elsőrendű feladatának! Mindenben a szörnyű rövidlátás és ösztönös, tehát vak eljárás! ... [Í]me a [saját] középiskolák nyitására jóformán rákényszerítette a zsidóságot... *a »keresztény kurzus«*” – értékelte Imre Sándor a történeteket 1923-ban.⁹⁷⁸

210.; Fölvilágosító propaganda a nemi életéről. *Népszava*, XLVII. évf. 134. sz. 1919. június 6. 6.; Lásd továbbá Fináczy: Négy hónap, 96.)

⁹⁷⁴ Megalakulásának előkészületeiről lásd Köte: A Tanácsköztársaság, 226.

⁹⁷⁵ A VKM erről szóló 1920. június 10-én kiadott 104.403. V. sz. rendelete ellen szeptember 30-án tiltakozott a harmadik budapesti országos református zsinat 141. számú határozatában. (MREZSL 2. d. 53. d) A középiskolai felvételi vizsgák VKM rendeletek alapján 1924-ig maradtak fenn, akkor visszavonták azokat. (Lásd ehhez és az ezzel kapcsolatban az OKT-ban zajlott vitákhoz: Csibi-Dévényi: Egy miniszteri, 171–176.; Dévényi: A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei, 92–96.) *Pintér Jenő* főigazgató más véleményen volt erről: ő a felvételi vizsgák nyomán a színvonal megőrzését és a zsúfoltság csökkentését konstataálta. (A budapesti tankerület 1. sz. értesítője. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 1920. szeptember 23. 20–21.)

⁹⁷⁶ Budapesten akkor már létezett izraelita tanítóképző, ezért a forradalmak által jobban érintett fiúképzőkbe már nem jelentkeztek zsidó tanulók. Így nem az ő kizárásukra gondoltak, amikor a forradalmak reflexiójaként *a budai állami tanítóképzőben 1920. február 4-én határozatot fogadtak el a tanító- és tanárképzőbe jelentkezők „erkölcsi és nemzeti arravalóságának” vizsgálatáról*, melyet a kibocsátó intézmények, vagy helyi hatóságok jellemzéseivel láttak elérhetőnek. Ezt február 10-én javaslatként megküldték a VKM-be. Azt véleményezve Wágner János szakfelügyelő, elismerte, hogy a beadványtevőket „a legnemesebb intenciók vezetik”, ám *a javaslat elejtését javasolta „pszichológiai és pedagógiai, valamint adminisztratív, és bel- és külpolitikai okokból”*. (BFL VIII. 130. a. 22. az 1920. február 4-i tanári értekezlet jegyzőkönyvében; MNL OL K 502–1920–5–13954.; Lásd ehhez Donáth: Pedagógusok 1918–1919., 201–209.; Dévényi: A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei, 94–95.) Abban, hogy ez így történhetett, s a főigazgató véleményét elfogadták, szerepe lehetett – az akkor még e területet is felügyelő – Imre Sándor államtitkárnak, aki már 1919 elején, helyettes államtitkárként e korosztály világnézeti-politikai kiforrottságával kapcsolatban a szocialista diákszervezetek világnézeti törekvéseivel szemben hasonló álláspontra helyezkedett.

⁹⁷⁷ A gimnáziumokba és reáliskolákba az 1919/1920. tanévre felvett tanulók 58%-a volt keresztény és 41,2%-a zsidó. A következő tanévben ez az arány 68%-ra és 32%-ra módosult. (N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus*, 121.; Lásd ehhez Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédei a numerus clausus-ról és a felvételi vizsgákról. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 11.) A továbbiakban, a numerus clausus törvény hatására, majd az 1928. évi módosítás után is érvényesült hasonló – formális és informális – szelekciós tendencia a VKM titkos utasítására, vagy „a dolgok természetes rendje” szerint a középiskolákban. Lásd ehhez pl. Karády: *Iskolarendszer*, 151.; Dévényi: *Nemzetnevelés-parafázisok*, 152–163.

⁹⁷⁸ RL C/39. 13. cs. Kézszel írt emlékirat államtitkári működéséről. 50–51. (Kiemelés tőlem – D. P.) Korántsem csupán a gimnáziumi felvételeknél alkalmazott diszkrimináció készíthette az érintetteket a zsidó gimnáziumok létrehozására. (Lásd ehhez Felkai László: A magyarországi zsidó iskolák tanterveinek áttekintése. In: Horánszky szerk. *A tanterv kérdésköre*, 238–239., 251–252.) A felvettek közül is – már korábban is – többen hátrányosan megkülönböztetve érezhették magukat egyes gimnáziumokban. Pl. 1919. január 22-én egy – levelét aláírni nem merő – szülő

Az augusztus 15-i tanácskozáson az e hivatalában utolsó napját töltő ügyvezető miniszter arra kérte megjelent kollégáit, hogy a tanévnyitókat korosztályonként, két részben (a felső és alsó négy osztálynak külön) tartsák, s ott, ahogy a tanévnyitó tanári értekezleten is, tartsanak olyan tartalmú beszédet, melyet ő mondott a számukra.

„Beszédem fő gondolata az volt, hogy a nemzetépítő munkától csak úgy várhatunk sikert, ha ismerjük és értjük helyzetünket. *Igyekeznünk kell tehát a nemzet mai állapotát megértenünk. Kötelességünk ez, kivált nekünk, akik a nemzet életének további alakulását a neveléssel irányítani vagyunk hivatva.* E megértés azonban csak úgy állhat be, ha minden eseménynek az okait keressük, és a megtalált okot, még ha kellemetlen is, komolyan fontolóra vesszük. Tudnunk kell, hogy történelmi szükségszerűség csakugyan van. *Minden fejleménynek megtalálhatjuk az okát, vagy abban, amit tettünk, vagy abban, amit elmulasztottunk.*

Így vagyunk most is: a háború lelki hatásai, az orosz fogolytáborokban folyt rendszeres izgatás és kitanítás, az itthoni kicsinyes politikai civódások, előrelátásunk és tudatos nemzeti politikánk teljes hiánya, népünk lelki gondozásának elhanyagolása és a középosztály szervezetlensége, az októberi forradalom keletkezési módja és folytatása stb. mind világossá teszik, hogy a proletárdiktatúra az előzményekből szükségszerűen következett. *Ebből tértem azután arra, hogy az iskolának mily határozott politikai tudatosságra van szüksége, s miben kell ennek nyilatkoznia*” – emlékezett 1922-ben Imre Sándor,⁹⁷⁹ anélkül, hogy e memoárjában az utóbbi gondolatát kifejtette volna.

Vélhetően valami olyasmit mondhatott az iskola, a pedagógusok politikai szerepéről, amit 1919. december 21-én „A nevelés sorsa és a szocializmus” második kiadásának előszavában kifejtett:

„A diktatúra... egyenesen vadul osztálynevelést folytatott⁹⁸⁰ ... Ezzel szemben a most uralkodó politikai iránynak teljes egyenességgel állást kell foglalnia, de nem szabad a munkásosztály nevelését elhanyagolnia. *A nemzet sorsa azon fordul meg: tudunk-e benső egységet létesíteni. Ennek pedig éppen az a feltétele, hogy a gyermekek és serdülők lelkét ne engedjük egyoldalúan pártpolitikai irányba vezetni. Ezért legfőbb kötelesség most valóban az egész nemzet minden tagját hozzá mért és neki való módon részesévé tenni a nevelésnek, s valamennyit felemelni arra a magaslatra, amelyen a különböző osztályok gyermekei megértik egymást, és közös munkára összefoghatnak. A keresztyénség és a nemzeti gondolat az osztályellentéteket kizárja, ennek a nevelésben önként érthetően kell érvényesülnie. Ha nem így történik, szükségképpen megmarad a másik félnek az a törekvése, hogy ismét ő kerítse a nevelést hatalmába.*

Az utolsó esztendőnek az a legfőbb művelődéspolitikai tanulsága, hogy az iskolába csakugyan nem szabad bevinni pártpolitikát, mert az ott igazán pusztító méreg. Ebből azonban nem az következik, hogy a politikát teljesen zárják ki az iskolából, hanem éppen az, hogy a *politikai érzéket*

levélben fordult a miniszterhez, melyben a Budapesti Egyetemi Katolikus Gimnáziumba járó 12 éves fiát, és másik két zsidó fiút, osztálytársaik részéről – zsidóságuk miatt – ért állandó csúfolások, zaklatások ellen kéri a miniszter védelmét. Azért nem a gimnázium vezetőihez fordult – írta –, s azért nem írta alá a nevét, „mert levelem illetéktelen kezekbe kerülhet, s így fiam helyzetét ronthatná”. (RL C/39. 22. cs. a. 1291–1292.)

⁹⁷⁹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 108–109. (Kiemelés tőlem – D. P.) „Mindebből azonban Acsay István [a budapest VII. kerületi Barcsay-utcai állami főgimnázium igazgatója] csak annyit jegyzett meg, s adott elő a vizsgálóbíróknak, amikor az augusztus 10-i beszédemről kérdezte, hogy egy másik beszédem szerint mindannak, ami történt, be kellett következnie, tehát, mintha azt mondtam volna, hogy ami történt, jól történt” – jegyezte meg 1922-ben Imre Sándor. (Uo. 109.)

⁹⁸⁰ A KN-ben ennek egyik legfőbb eszköze a Szellemi Termékek Országos Tanácsa volt mely kiadványai mellett a Központi Zálogházban könyvgyűjtő telepet is működtetett. Ennek „likvidálására” Imre Sándor Magyar Zoltán miniszteri titkárt küldte ki miniszteri biztosként azzal, hogy a szakmai szempontok érvényesítéséért vonja be a munkába Hóman Bálint egyetemi könyvtárórt és Bibó István miniszteri titkárt. (OSZK Kt. 15. f. Hóman Bálint levelezése. Imre Sándor 4426/1919. eln. VKM. számú levele 1919. augusztus 11.)

fejlesszük, a nemzet nagy kérdései iránt az érdeklődést felébresszük és kielégítsük. Erre kaptam eddig mindig, s kapom bizonyára most is azt a feleletet, hogy ezt a kívánságot nem teljesítheti semmiféle tanítóember, csak a saját politikai meggyőződése szerint. Hangoztatni kívánom, hogy mindig láttam s ma még jobban látom, hogy ez így van, s hogy valóban az az értékesebb ember, akinek erős meggyőződése van. De nem szükséges, hogy ez pártpolitikai módon jelenjen meg a nevelésben” – hangsúlyozta Imre Sándor.⁹⁸¹

Kérdés, hogy az akkori rendkívül megosztott társadalomban mennyire és hányan érthették meg, s méltányolhatták e törekvését. Többször tapasztalta keserűen szavai, intenciói félreértését vagy figyelmen kívül hagyását. Az ügyvezető miniszterségével kapcsolatos memoárjában szomorúan konstatálta:

„Meg kell említenem, ami mindenképp között a legsúlyosabb lett, s már ekkor kezdődött. *A tanárkarokban valósággal lobogni kezdett a gyűlölködés és vádaskodás egymás ellen.* Ez már akkor megkezdődött. *Próbáltam fűkezni, az iskolákra vonatkozó rendeletben korlátokat állítani, bent a VKM-ben, s kint, akikkel találkoztam a magam szempontjait megértetni –, de láttam, hogy itt lavina indul.*⁹⁸² *Azt nem tudtam, hogy én is alája kerülök.* Annyira tisztának tudtam magamat, s annyira világosnak és becsületesnek tartottam a másokra nézve felállított irányelvet: igazságtevés, de nem üldözés. Ez a szempont azonban akkor nem kellett, s emiatt már ezekben az első napokban is nehézségeim voltak. Ezért kellett ezt felemlítenem” – írta 1923-ban, a további fejleményekre utalva Imre Sándor.⁹⁸³

Ám mi még ne szaladjunk ennyire előre. Térjünk vissza az 1919 augusztusában történetekre! Ahogy a fentiekben említettük, Imre Sándor 15-én tudta meg, hogy az általa néppárti, katolikus kötődései miatt József főhercegnek határozottan nem ajánlott *Huszár Károly* lesz a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Megtudhatta azt is, hogy az ugyanakkor problematikusnak mondott *Haller István* tárca nélküli propagandaminiszter lett – az immár nem ügyvezető –, új Friedrich-kormányban.⁹⁸⁴ (Majd Huszár utódja a VKM-ben). Az akkori szituáció ismeretében kevéssé tartotta valószínűnek, hogy az érintettek előbb-utóbb ne szerezzenek tudomást az ideiglenes kormányzó előtti megnyilvánulásáról. Úgy, hogy aznap este joggal gondolhatta, hogy – bár korábban Bleyer Jakab többször kapacitálta az adminisztratív államtitkárság elfogadására – másnap átadja a minisztériumot utódjának, és akarva-nem akarva visszatér a Pedagógium élére.

1920. január 20-án erről így számolt be az ügyészségnek/bíróságnak: „*Nem is akarhattam bennmaradni a VKM-ben, mert Huszárt nem ismertem, híréből szélsőséges politikusnak tartottam, akivel nem tudok együtt dolgozni. Tudtam, hogy most éppen az ellenkező végletbe csapunk át, mint a múlt télen, sorsom tehát csak ugyanaz lehet, ami akkor volt.*”⁹⁸⁵

⁹⁸¹ Imre: A nevelés sorsa, 1920. II. (Kiemelések tőlem – D. P.)

⁹⁸² A Keresztényszocialista Tanítók Szakszervezete közlönyének vezércikkében már 1919. január 15-én közölték: „[A] hatalom, a kormány részesei véres, kiszámíthatatlan, pusztító *kultúrharcot* kezdenek. ... A szociáldemokraták és radikálisok türelmetlen iskolapolitikája e nagy idők közepette a világ leggonoszabb munkája. ... [M]inden keresztényi türelmünk mellett *ígérjük, hogy ebben a kultúrharcban, amelyben mi most csak defenzívába szorítkozunk, ha elmúlik a vész magyar népünk fölött, akkor tudni fogjuk a módját annak, hogy a kultúrharc tüzfészket kipusztítsuk.* Ez lesz a felelet a mai szent fájdalomunk megbecstelenítésére”. (A kultúrharc tüzfészke. *Jövönk*, I. évf. 2. sz. 1. Kiemelés részben tőlem – D. P.)

⁹⁸³ RL C/39. 13. cs. Kézírt emlékirat államtitkári működéséről. 53–54. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁸⁴ Az Imre Sándor által József főhercegnél kifogásolt politikusok mind a későbbi Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában találkoztak. A párt 1921. október–decemberi nyilatkozatában olvashatjuk: „A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának magalkotói azok az emberek voltak (*Ernst, Haller, Huszár, Rakovszky, Vass, Szmracsányi*), akik húsz éven át, sőt egyikük-másikuk még régebbi idő óta elszánt harcot folytattak az országgyűlésen, az újságokban, a népgyűléseken, a különféle egyesületekben a zsidóság, a szabadkőművesség, a szociáldemokrácia keresztényellenes, vallás- és népellenes, így az országot meggyengítő, tönkretévő törekvései és mesterkedései ellen”. (Magyarországi pártprogramok, 54.)

⁹⁸⁵ BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándor rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványában, 15. old. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Mégis másként alakultak a dolgok...

VII. ADMINISZTRATÍV ÁLLAMTITKÁRSÁGA (1919. AUGUSZTUS 16. – 1922. JÚNIUS 15.)

A neveléstörténeti szakirodalomban színvonalas monográfiák összegezték Imre Sándor pedagógiai nézeteit, művelődéspolitikai rendszerét, s szempontjukból részletesen feldolgozták adminisztratív államtitkári tevékenységét is.⁹⁸⁶ Ezért – rövid és középtávon legalábbis eredménytelenül végződött – államtitkári tevékenységének szakirodalmi ismételésekhez vezető részletes ismertetésétől eltekintünk. *Kötetünk e fejezetében is, Imre Sándor, mint a nemzeti egység útját kereső, konszenzusereső pedagógus, művelődéspolitikus értelmiségi áll a figyelem fókuszában.* Mozgásteret alakulására, az általa fontosnak tartott, illetve komoly vitákat kiváltó kezdeményezéseire és személyes sorsára koncentrálnak, figyelmen kívül hagyva több – akkoriban aktuális, neveléstörténetileg számontartandó – intézkedését.

Előbb az ellenforradalmi rendszer konszolidációjával és az Imre Sándort érő politikai támadásokkal egyre szűkülő mozgásterét tekintjük át, néhány jellemző és Imre álláspontja szempontjából tanulságos mozzanat bemutatásával az 1919. augusztus 16.–1922. június 15-ig terjedő időszakban. Majd az akkoriban született és általa utólag is fontosnak ítélt rendeletekről, cikkekről, intézkedésekről szólnak. Külön emlékezünk meg azokról a fontosabb vitákat kiváltó témákról, melyekben Imre Sándor szerepet vállalt.

1. Szigorodó miniszteri ellenőrzés mellett, egyre szűkülő mozgástérrel

Amikor a József főherceg kormányzónak tett észrevételei ellenére a katolikus néppárti *Huszár Károlyt* nevezték ki a VKM vezetőjévé,⁹⁸⁷ Imre Sándor 1919. augusztus 16-án a minisztériumban várta őt az átadás/átvétel érdekében. Ám Huszár Károly telefonon arra kérte, hogy menjen a miniszterelnökség épületébe, mert amíg nem beszéltek egymással, nem akar bemenni a minisztériumba, átvenni hivatalát. E beszélgetés eredményeként Imre Sándor adminisztratív államtitkár lett.⁹⁸⁸

1.1. *Viszonylag nagy hatáskörrel, önmagát is túlterhelve – Huszár Károly minisztersége idején*

Utóbb, a Nemzetgyűlés 1921. augusztus 3-i ülésén *Huszár Károly* erről így nyilatkozott: „első dolgom az volt, amikor találkoztam vele, hogy konfrontáljam teljes politikai egyetértésünket és felfogásunkat a magyar nemzeti nevelés kérdésében. Elmondottam neki a magam programját s a következőket közöltem vele:

⁹⁸⁶ Heksch: Imre, 133–209.; Ronkoviczné: A pedagógia, 54–109.

⁹⁸⁷ Az új kormány tagjainak kinevezése. *Budapesti Közlöny*, 1919. 86. sz. augusztus 16. 1.

⁹⁸⁸ Az 1919. augusztus 16-i minisztertanácson 6. napirendi pontként tárgyalták a VKM-be két államtitkár, Pekár Gyula politikai és Imre Sándor adminisztratív államtitkár kinevezését. Friedrich miniszterelnök figyelmeztette a minisztert a kinevezésekkel kapcsolatos óvatosságra. A szűkszavú jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy mire is gondolt. Talán az előző kabinetben Imre Sándorral való vitáira? Nem tudni. (MNL OL K 27 <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=4214cf71-5d65-43b0-ba35-0b0be3481247>; <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=6350fff4-a108-4ec1-b3d4-eb1d7a490e4f>, 2021. 01. 11-i letöltés) Mindenesetre a kinevezések megtörténtek. A *Budapesti Közlöny* 1919. augusztus 17-i számában olvashatjuk: „A f. hó 16-án tartott minisztertanács Pekár Gyula volt országgyűlési képviselőt a VKM politikai államtitkárává, dr. Imre Sándor helyettes miniszter, h. államtitkárt pedig a minisztérium adminisztratív államtitkárává nevezte ki.” (1919. 88. sz. 7.)

Kérem, ismerem az ön pedagógiai munkáit, tudom az ön állásfoglalását. Ugyanis *előzetesen beszéltünk az akkori politikai nagy átalakulásról, amelyről úgy nyilatkozott nekem, hogy teljesen egynek érzi magát ezzel az egész keresztény irányzattal, mely akkor, azokban a tüzes augusztusi napokban győzött. Azt kérdeztem tőle, hogy ezekben a nevelési kérdésekben egyetértünk-e, igen vagy nem. ... Mikor tisztáztuk ezeket a kérdéseket, láttam, hogy tudok vele együtt dolgozni.* Mi annak idején, amikor keresztény politikát akartunk csinálni ebben az országban, összesen tizenhárman voltunk ebben a teremben [a parlamenti teremben jelenlévők közül – D. P.], és amikor mindig több és több embert akartunk magunk részére áthódítani a liberális intelligenciából, nem hozhattuk őket a bölcsőből, hanem a másik táborból kellett hoznunk őket⁹⁸⁹ – hangoztatta Huszár Károly.

Huszár Károly

*Adminisztratív államtitkárát tehát – még két év elteltével is – a másik, a liberális oldalról „áthozott” értelmiségiként jellemezte.*⁹⁹⁰

Imre Sándor e felkérésre így emlékezett: „Huszár még mielőtt bejött volna a hivatalába, *oly megdöbbentő módon szólított fel az adminisztratív államtitkárság elvállalására, olyan egyenesen jelölte meg előttem az általa követendő irányt, s ez annyira megegyezett a felfogásommal, hogy ismét úgy, mint 1918 őszén, erkölcsi lehetetlenségnek éreztem, a felszólítás visszautasítását.* Megemlítettem azonban, hogy jobbnak tartanám, ha Neményit hívná vissza,⁹⁹¹ ez az állás most

⁹⁸⁹ Nemzetgyűlési Napló, 1920. XII. k. 317. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁹⁰ „A minisztérium adminisztratív államtitkári pozíciójába még Huszár Károly kitűnő érzékkel az augusztusi ideiglenes kormány ügyvivő miniszterét, dr. Imre Sándort ültette, s *ezzel úgy a maga, mint utóda számára olyan munkatárs közreműködését biztosította, akinél jobban talán senki sem ismeri a magyar közoktatásügy szervezetét, s akinek egész eddigi munkássága – katedrán és az irodalom terén – azokat a célokat szolgálta, melyek elérésétől művelődésünk fajsúlyja és nemzetünk jövője függ. A nemzetnevelés szükségének nagy gondolata Imre Sándor vezető eszméje s e gondolat immár kezd utat vágni magának a köztudatba. Soha nem volt égetőbb a nemzetnevelés kérdése, soha nem volt szembeötlőbb, hogy e téren mily nagy mulasztások terhelik közoktatásunkat, mint éppen ma.* S megnyugvás és reménység számunkra, hogy e nagy eszme lelkes harcosa ma közoktatásügyünk egyik legfőbb vezetője. S megnyugvással látjuk, hogy ezt az előkelő helyet egy kartársunk, Egyesületünk egyik értékes vezérembere és munkása tölti be” – olvasható a „Változások a közoktatásügyi kormányban” c. közleményben az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1920. április 1-jei számában, mely nyolc nappal Imre Sándor háttérbeszórítása előtt jelent meg. (53. évf. 1–7. sz. 6–7. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁹¹ Itt az 58 évesen, az öt évt támadások és a politikai helyzet miatt nyugdíjba vonult (küldött?) Neményi Imre államtitkára utalt Imre Sándor. Másutt említette, hogy bizalmas értesülései szerint az ellene folytatott sajtótámadások egyik célja a Neményi Imrének való helycsinálás volt. (Imre szerint Neményi tudta nélkül!). Lehetséges, hogy Neményi úgy vélte: a forradalom és ellenforradalom alatt kinevezett Imre Sándor helyett, neki járt volna az államtitkári állásba való visszatérés lehetősége. 1919 augusztusában talán Imre Sándorban is felmerült ez a gondolat, s ezért említhette Huszár Károlynak az ő nevét. Ám szemléletük különbsége miatt, az Imre által fontosnak vélt változtatások szempontjából ezt aligha tarthatta célszerűnek. Úgy, hogy nem erősködhetett Neményi kinevezése mellett. Mindazonáltal kétségtelen: a maga VKM-ben maradása melletti érve – miszerint a minisztériumi tisztviselők marasztalják, mert félnek az ismeretlen emberek kinevezésétől – sokkal inkább Neményi Imre kinevezése mellett szólhatott volna, hiszen ő 1896-tól 1919-ig dolgozott a VKM-ben. Mindemellett az év végén Imre újívi jókívánsággal köszöntötte Neményi Imrét, aki erre 1920. január 10-én válaszolt: „Vagyok és maradok régi igaz híved” – levélzárással. Levelezésük 1936-ig nyomon követhető, 1927–36-ban Neményi részéről többször „Édes Sándor” megszólítással. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 124. és Levelezés.)

őt illetné. [C]sak azután vállalkoztam, mikor ezt Huszár nem fogadta el. Nem utolsósorban hatással volt rám a minisztérium tisztviselői köréből kapott értesülés is, hogy államtitkárként való megmaradásomat óhajtják, mert félnek a csupa idegen embertől”.⁹⁹²

Az általunk eddig megismert források között nem találtunk olyat, melyben Huszár Károly vagy Imre Sándor részletesebben kifejtette volna, a mindkettejük által hangoztatott – Imre 1919. augusztus 15-ére vonatkozó,⁹⁹³ idézett visszaemlékezése után igencsak meglepő – egyetértésük tartalmi elemeit. Ezért csak az 1919. augusztus 16-tól november 24-ig tartó néhány hónapból fennmaradt intézkedésekből, jegyzőkönyvekből, cikkekből, s egyéb megnyilatkozásokból kísérlethetjük meg valamelyest körvonalazni, hogy vajon min is nyugodhatott, s meddig terjedhetett a két, végzettségét (Huszár katolikus népiskolai tanítóként kezdte pályáját), pályáját, vérmérsékletét tekintve igencsak különböző ember közötti együttműködés. Erdemben erre kötetünk több alfejezetében teszünk kísérletet.

A Budapesti Közlöny a következőképp számol be *Huszár Károly hivatalba lépéséről*: „[A] minisztérium személyzete nevében dr. Tóth Lajos helyettes államtitkár üdvözölte. A miniszter válaszában hangsúlyozta Magyarország kultúrájának tiszta magyar szellemben való fejlesztésének szükségességét, a nemzeti irányú nevelés óriási horderejét. Az a hatalmas feladat mely ma az egész magyarság előtt áll egységes vállvetett munkát kíván. Ma minden megoszlás, minden visszavonás [Sic!?] bűn. *Elítéli a felekezeti gyűlölködést is, mert az is ellentétekre vezet.* Azonban ellenfelének tekint mindenkit, aki a magyar nemzeti eszmével szembehelyezkedik, aki a destruktív eszméket továbbra is, mint magrontó mérget akarja elhinteni a magyar társadalomban. *Bolszevista üzelmekben bűnösöket nem tűr a hivatalokban és iskolákban.* Az elkövetett visszaéléseket megtorolja.⁹⁹⁴ *Egyház és állam jogviszonyában visszaállítja az 1918. október 31. előtti állapotokat.* A tanítóság szociális bajainak orvoslása képezi fő gondját. Kéri, hogy a tisztviselői kar támogassa abban a nehéz munkában, amelynek célja az egész nemzet erkölcsi megújítása”.⁹⁹⁵

Ezen az általánosságai szinten Imre Sándornak sem lehettek fenntartásai, ezért *együttműködésük jól indult*. Olyannyira, hogy kezdetben a miniszter adminisztratív államtitkárát még a hatáskörén kívül eső tárgyalásokba is bevonta. *Ennek alapját az ancien régimmel, a forradalmakkal, különösen a Tanácsköztársaság megítélésével, s ebből adódóan az adott válságos, ellenforradalmi*

⁹⁹² BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándor rágalalmazási sajtópert kezdeményező beadványában, 15–16. (Kiemelés tőlem – D. P.) „Mikor az adminisztratív államtitkárságot elvállaltam, nem gondoltam többé a [a Pedagógimba való] visszatérésre. Tanszékemet áthelyezés útján be is töltöttük. Azért nem előbb, jóllehet már szeptemberben kihirdettem a pályázatot, mert szívesen láttam azt a jelöltet [Gyulai Ágostot], aki politikai úton végre is kieszközölte magának a kinevezést. ... Az igazgatói állás jóval előbbi megbeszélés alapján be is töltetett december 17-én reggel, véletlenül ugyanazon a napon, amelyen az Új Lap december 18-i kelettel megjelent száma az igazgatóság üresen hagyása miatt támadott” – tette hozzá ugyanott Imre Sándor. (17. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁹³ Huszár Károly. *Nemzetnevelés*, I. évf. 1. sz. 2.

⁹⁹⁴ Lásd ehhez Huszár Károly 1919. augusztus 15-i, 175.789/1919. sz. körrendeletét, valamint a 4507/1919. eln. sz. rendeletet. (Budapesti Közlöny, 1919, 89. sz. 2–3., 92. sz. 1.) A polgári iskolai tanárookra vonatkozóan Imre Sándor adta ki augusztus 18-án a 127.694/1919. számú rendeletet a vármegyei tanfelügyelőkhez. (Budapesti Közlöny, 1919, 91. sz. 3.)

⁹⁹⁵ Az új miniszterek hivatalukban. Budapesti Közlöny, 88. sz. 1919. augusztus 17. 4.

*helyzetben sürgős feladatokkal kapcsolatos valamelyes konszenzusuk jelenthette.*⁹⁹⁶ A proletárdiktatúra intézkedéseinek visszavonására, az oktatást érintő háborús károk, hiányok⁹⁹⁷ sürgős pótlására, az iskolalátogatás biztosítására volt szükség⁹⁹⁸ anélkül, hogy maradéktalanul vissza akartak volna térni az I. világháború előtti oktatás- és művelődéspolitikához.⁹⁹⁹

Elkerülhetetlennek tekintették a tisztviselők, az oktatószemélyzet és a diákság forradalmak alatti tevékenységének vizsgálatát, a tanulások levonását, a vallásos és nemzeti szellemű iskolák fegyelmezett munkájának helyreállítását (még ha a felelősségre vonás mértékével, mikéntjével kapcsolatban el is tért a véleményük).

*Az akkor még labilis politikai helyzetben valamelyes megbékítésre is törekedtek. Ahogy az 1919. szeptember 16-án kibocsátott, Imre Sándor által fogalmazott, Huszár Károly miniszter által szignált nemzetnevelésről szóló rendelet céljaként megfogalmazták: „helyes mederbe kell terelni a nép egyik részének a háborúban, az októberi forradalomban, s a kommunista uralom idején felébresztett és féktelenül érvényesülő jogérzését, a másik résznek pedig az elszenvedett gyötrelmek hatása alatt támadt indulatait. Mindenik részre nézve nyomatékosan hangsúlyozni kell azokat az állampolgári kötelelességeket, amelyek a társadalom különféle osztályaiban a joguk élvezésével együtt járnak.”*¹⁰⁰⁰

A Huszár Károly és Imre Sándor közötti viszonyt, hierarchiát, valamint az aktuális helyzet megítélésére vonatkozó nézeteiket egyaránt tükrözi az újrainduló Néptanítók Lapja 1919. október 2-i számának vezércikként megjelent miniszteri „Szózat a magyar tanítókhoz”,¹⁰⁰¹ s államtitkárának ezt követő cikke: „Térjünk vissza Széchenyihez!”¹⁰⁰² Az, hogy nem a hierarchiában a minisztert követő politikai államtitkár írta a második cikket, az Imre Sándor kezdeményezésére, akkori befolyására és szakmai elismertségére, valamint a lap jellegére is utalhatott.

Huszár Károly szózatát a történelmi helyzet vázolásával kezdte:

⁹⁹⁶ Ormos Mára a Tanácsköztársaság ellenhatásaként létrejött ellenforradalmi táborról: „Magyarországon 1919 nyarán mindenki ellenforradalmár volt, aki félelemmel vegyes gyűlölettel szemlélte a tanácsuralmat. ... A rendszerrel szembenállók köre... már a szociáldemokrata reformistáktól a liberálisokon át a konzervatívokig és a katonai diktatúra híveig terjedt. Ellenforradalmár volt mindenki, aki a fővárosban, a bolsevik uralom alatt lévő városokban, továbbá a szegedi, a bécsi és a grazi emigrációban szervezkedett. 1919 néhány problematikus hónapjában az antibolsevista szárnyon szinte mindenki együttműködött mindenkivel, de a kibontakozásról már ekkor sem gondolkodtak egyformán.” (Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában 1919–1941.* I. k. Polgart, Budapest, 2000, 37–38. Kiemelés tőlem – D. P.)

⁹⁹⁷ Lásd ezekhez pl. Tóth D. A.: Tanítók a fronton, tanítók otthon. 8–12.

⁹⁹⁸ 1920. december 22-én Vass József miniszter számára összegezte Imre Sándor az egykori pedagógiai (B. I.) ügyosztály tevékenységét, az általa kiadott rendeleteket. Ezek között jellemzett két ilyen vonatkozásút is. Egy 1919. augusztus 23-án a VKM-ben Imre Sándor elnöklésével, Szűcs István megfogalmazásában született a „185.068/1919. B. I. (szeptember 24.) A háború okozta mulasztások tárgyában Megjelent a Hivatalos Közlöny 1919. október 30. számában. Célja volt a tanítóhiány, szénzünet stb. az iskolában elmaradt, még tanköteles korú gyermekek tanulmányi hiányainak pótlása, és egyúttal az erkölcsi irányítás nagy hiányainak némi kitöltése is. E végre tanfolyamra kötelezte a rendelet mindazokat, akik 1914–19 között legalább a IV. elemi osztályt nem végezték el. Erre vonatkozik a következő rendelet a 211.501/1919. B I. számú a háború okozta elemi népiskolai mulasztások pótlása végett szervezett ismétlő- és továbbképző tanfolyamok tanítástervének életbeléptetése tárgyában. Rövidre fogott tanterv a hazánkban még hiányzó továbbképzőiskolák számára. Anyaga részben a népiskolai elemi anyag, részben erkölcsi kérdések is. ...” (RL C/39. 28. cs. 242. Kiemelés részben tőlem – D. P. Az 1919. 08. 23-i értekezlet anyagait, s a rendeletek szövegét lásd 25. cs. 283–317.)

⁹⁹⁹ A keresztényszocialista pedagógusok jó része is hasonló álláspontot képviselt akkoriban: „nem a régi állapotokat kell visszaállítani, amelyhez egész társadalmi osztályok csaknem végzetessé vált elégedetlensége gyökerezett, hanem szociális reformok segítségével el kell érünk azt, hogy minden társadalmi osztály elégedett legyen”. (Cselényi Amália: Az egységes iskolai szellem. *Nemzetnevelés*, I. évf. 8. sz. 1920. április 15. 76.

¹⁰⁰⁰ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről, Hivatalos Közlöny 1919. XXVII. évf. 35. sz. 311. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁰⁰¹ Huszár Károly: Szózat a magyar tanítókhoz. *Néptanítók Lapja*, LII. évf. 31–32. sz. 1–2.

¹⁰⁰² Imre Sándor: Térjünk vissza Széchenyihez! *Néptanítók Lapja*, LII. évf. 31–32. sz. 3–4.

„A nagy világvihar, amely végigvonult, Európán, fenekestül felforgatta Magyarországot. A háború és a forradalom ősi magyar intézményeket döntöttek romokba, de nem tudtak helyükbe életrevalóbb újakat állítani.

A nagy megpróbáltatásokból bőségesen kijutott a magyar iskolának is. Tanítóink és tanáraink közül »elhunytak legjobbaink a hosszú harc alatt.« *A proletárdiktatúra idején pedig egyenesen az osztályharc eszköze lett az iskola és a nemzeti ideálok műterme helyett a világforradalom boszorkánykonyhájává akarták átalakítani a kommunisták a magyar nép tanintézményeit. A kommunizmus kalandorlelkű és gonosztevő agitátorai megmételtyezték az oktatók egy jelentékeny részét, és közpénzekből nagy anyagi áldozatokat hoztak azért, hogy az új nemzedéket az ő nemzetietlen, keresztényellenes, materialista, lázadó és erkölcstelen szellemükben neveljék fel.*

A bolsevizmus az erőszak, az elnyomatás, az osztályzsarnokság és a tudatlanság korrump rémuralma volt Magyarországon. A kommunizmus erkölcsi és anyagi pusztításai retteneteseek. Egy évszázad kell, míg kiheverjük. Magyarország valamennyi történelmi válságai között ez volt a legsúlyosabb természetű, amely földrengésszerűleg rombolt össze mindent, amit egy ezredév épített. A bolsevizmus saját belső ellentmondásai és a kommunizmus természetellenességei miatt összeomlott. Maga a dolgozó nép szüntette meg a bitorló diktátorok hatalmát, mert a tömeg egészséges ösztöne észrevette, hogy lidércfény után szaladt az egész proletariátus és hogy világkalandorok és gonosztevők akarták hazug jelszavakkal magukhoz ragadni az egész emberi társadalom vezetését.¹⁰⁰³

Sajnálatosan kell megállapítanom, hogy a bolsevista örület utat talált sok tanító és tanár szívéhez. *Örök szégyene marad az az országnak, hogy a rombolás e démoni munkájában oly sok tanító és tanár vett részt. Sem a politikai képzés hiányossága, sem a szociális gondok nem elég indokok arra, hogy a magyar oktatók ilyen jelentékeny része hűtlen lett a magyar nemzeti kultúr-ideálokhoz. ...*

A tanítóság és tanárság megmételtyezésén két évtized óta fáradoztak titkos társulatok. Pénzt és munkát nem kíméltek, csak hogy az iskolákat a destrukció műhelyeivé tegyék. A magyar szülők sírva látták, *hogy a bolsevista kultúrpolitika mint öli ki a magyar ifjúság szívéből a nemzeti érzést, a vallásosságot, a tekintélytiszteletet és a hazafias áldozatkészséget, sőt még a szülők iránti hálát is.* Sok községben éppen a tanító lett az osztálygyűlölet új szektájának fanatikus dervise – sok esetben nem is egészen önzetlen alapon. A magyar nép bizalmatlan lett az iskolával szemben, és az egész nemzet aggodalommal tekint arra az ifjúságra, amely ilyen eltévedett népnevelők kezéből kerül ki.

Kimondhatatlan károk származnak ebből a ferde helyzetből és azért *legelső feladatunk a magyar iskolák régi becsületét újra visszaszerezni.* Magának a magyar tanítóságnak kell a salakot önmagából kivetnie. *Egészséges magyar nemzeti szellem elementáris ereje söpörje ki a testületéből mindazokat, akik méltatlanoknak bizonyultak arra, hogy a magyar társadalom legfélelmetesebb kincsét, ifjúságát bízva reájuk.*

A magyar tanítók és tanárok ideális lelkű, túlnyomó többsége pedig okuljon ezen a krízisen és ragadja kezébe a gyeplőt egy élni akaró nemzet végső elszántságával. ... *[S]zóvaljon meg a nemzeti szellemű tanítók és tanárok, tapasztalt magyar pedagógusok egészséges közvéleménye és tűzzön ki új kultúr-ideálokat a magyar fajnak.* Éretlen fickók és Lombroso-típusok ne kísérletezzenek a magyar nép lelkével és eszével, hanem a kipróbált magyar iskolamesterek és gondolkodók tegyék a nemzeti újjászületés szentségévé [Sic!] az iskolákat.

¹⁰⁰³ Vélhetően itt a Forradalmi Kormányzótanács és a Budapesti Munkás- és Katonatanács 1919. július 31-i és augusztus elseji tanácskozásaira utalt Huszár Károly, melynek eredményeként a Tanácsköztársaságot és a Forradalmi Kormányzótanácsot a „szakszervezeti” Peidl-kormány váltotta fel (augusztus 6-ig). A miniszter ezen értelmezése nagyvonalúan „megfeledezett” az antant politikusainak, hadseregeinek szerepéről a „proletárdiktatúra” bukásában. A románok által megszállt Budapesten – akaratlanul is, indirekt módon – „dolgozó néppé” nyilvánította a megszállókat.

Az iskola ne legyen soha pártinstrumentum, de legyen – a nemzeti kétségbeesés és elernyedés e szomorú korszakában – a faji öntudat és a nemzeti idealizmus melegágya. A magyar nemzeti iskolának haladó szellemű, demokratikus irányúnak kell lennie. Nemcsak jó magyarokat és jó keresztényeket, hanem művelt, szabadságszerető és erős jellemmel bíró állampolgárokat kell nevelnünk fiainkból és leányainkból.

A nemzeti erények kultusza legyen a programunk az egész vonalon. Láttuk az elmúlt hónapokban, hogy hová jut egy társadalom, amely Isten, erkölcs, tekintély és fegyelem nélkül akarja boldogítani az emberiséget. *Vissza kell térni a keresztény kultúrához, s azt össze kell egyeztetnünk a modern kor szociális követelményeivel.*¹⁰⁰⁴ *A munkát, a kötelességteljesítést, a közszolgálatot, a családi erényeket, a hazaszeretetet, a takarékossgot, a becsületet és a vallásosságot*¹⁰⁰⁵ *kell dicsőítenünk a nemzetbomlás és társadalmi felfordulás e sötét napjaiban.*

Vigyük előre népünket a haladás útján, emeljük fel az alsóbb néposztályokat, gondoskodjunk polgári egyenjogúsításukról és szociális bajaik sürgős orvoslásáról, de tegyük mindezt evolúció és ne revolúció útján. A magyar néptanítók legyenek ebben a szellemben igazi vezérei a népnek, mert ők vannak hivatva elsősorban arra, hogy értelmiségükkel [Sic!] irányt szabjanak a köznép hangulatának és akaratának. A mi csudálatos tehetségű magyar parasztságunk, a mi világszerte kitűnőnek elismert ipari szakmunkásunk, a mi értelmes kisiparososztályunk nagyszerű kvalitásai még sok tekintetben javíthatók, ha tanításunk és nevelésünk alkalmazkodni fog az új viszonyokhoz.

Egész iskolarendszerünk és tanítási módunk tekintetében számolnunk kell az új állapotokkal. *A praktikus irányú, gazdasági és kommersziális oktatás és nevelés legyen a fő törekvésünk, mert csak ezen az úton boldogulhatnak a maradék-Magyarország maradék-magyarjai. A Széchenyi-féle koncepció biztosítja egyedül a magyar faj jövőjének fennmaradását, s azért álljunk be mindnyájan a nemzetmentés, az országépítés, a népnevelés és az államerősítés nagy munkájába.*

Néhány hét előtt még akasztófa, börtön és koldustarisznya volt volna a sorsotok, ha legszenvedőbb meggyőződésetek szerint Istenről és hazáról mertetek volna beszélni tanítványaitoknak. Ajkatokra fagyasztották nemzeti dalainkat. Kitépték a kezetekből a magyar históriát. Elkobozták a gyermekektől hittankönyveiket és minden pedagógiai elv megcsúfolásával kortestanyát csináltak az iskolából, nem is szólva az erkölcsi kútmérgezés azon botránnyairól, amelyeket a nemi felvilágosítás terén produkáltak a bolsevik néprontók.

Most újra visszaadtuk a magyar nemzetnek az ő iskoláit. Most ismét a magyar nemzeti szellem és a keresztény erkölcs temploma legyen minden tanterem és ennek a régi hagyományokhoz hű, de az új idöket és új eszméket megértő és azokat híven szolgáló apostola legyen minden magyar

¹⁰⁰⁴ Lásd ehhez pl. A keresztény kultúra iránya. Megjelölte Huszár Károly miniszter. *Nemzetnevelés*, I. évf. 3. sz. 29–30.

¹⁰⁰⁵ Már 1919. szeptember 15-én megjelent az 5008/1919. eln. sz. VKM rendelet a vallásoktatás tárgyában: „A tanácskormány közegei erkölcstelen és romboló rendszerüknek legfőképpen az oktató személyzetet és ennek útján a tanulóifjúságot igyekeztek megnyerni. E munkálatuk sajnós, igen nagy pusztítást vitt végbe az ifjúság és tanító-ság lelkében. E szomorú tény ellensúlyozásának legcélravezetőbb módja ifjúságunknak biztos alapokon nyugvó erkölcsökben való felnevelése, ami viszont biztos záloga szerencsétlen nemzetünk jobb jövőjének, és a magyar társadalom rendjének. Ennek mélységes igazságától áthatva, az összes érdekelt tényezők figyelmét felhívom arra, hogy iskoláinkban a törvény által elrendelt vallásoktatásra, mint a jellemfejlesztés leghathatósabb eszközére, különös súlyt helyezzenek. Felkérem egyúttal a tanárokat és tanítókat, hogy felhasználva a nevelés leghatékonyabb eszközét: a példaadást, saját vallásukbeli tanítványaikkal együtt vegyenek részt az előírt istentiszteleteken, hogy a hitoktatóknak ezzel is támogatásukra legyenek.” (*Hivatalos Közlöny*, XXVII. évf. 35. sz. 312–313. Kiemelés tőlem – D. P.) Imre Sándor 1919. szeptember 23-án feljegyezte: „csak a Budapesti Közlönyben láttam először. Tóth István szerint Szűcs István csinálta a miniszter rendeletére”. (RL C/39. 26. cs. Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd ehhez pl. Nagy Péter Tibor: Oktatáspolitikai változások az első világháború után. *Iskolakultúra*, 2006. évf. 6–7. sz. 66–67.

tanító. Az igazi magyar néptanítók fogják megmenteni a földre sújtott szegény magyarságot” – remélte, sugalmazta Huszár Károly.¹⁰⁰⁶

Szó volt már arról, hogy *Imre Sándor* már rövid minisztersége napjaiban (újra) felvetette, hogy véleménye szerint az ország válságából kivezető utat Marx útmutatása helyett Széchenyi-ével lehetséges és szükséges megtalálni. E gondolatot bontotta ki, aktualizálta a „*Térjünk vissza Széchenyihez!*” című cikkében.

„Sok év óta hangzott itt-ott a magyar irodalomban, társaságokban,¹⁰⁰⁷ még elvétve a politikusok között is, hogy a magyarság sorsának rendszeres irányítása céljából Széchenyi Istvánhoz kellene visszatérnünk. Eddig azért sürgettük ezt, mert azt tartottuk, hogy ezzel meg lehetne óvni a nemzetet az előre látott veszedelemtől.

Most, amikor rémitően beteljesedett minden aggodalmunk, ismét erre igyekszünk rávenni a jót akaró és gondolkozó magyarokat, mert az a meggyőződésünk, hogy ebben a soha nem álmódott, gyötrelmes állapotban csak Széchenyi vezetésével tudjuk megtalálni a felépülés, megerősödés eszközeit. Ez a visszatérés nem jelenti a jelentől való elfordulást, hiszen Széchenyi neve a *haladást* jelenti minden ismerőjének; gondolatvilágában a *fejlődés* van középen, ebben hisz rendületlenül s ezt akarja elősegíteni és mindenkit erre a segítségre akar képessé tenni. ...

[A]zt kell megértenünk tőle, *hogy a legkisebb ember, a legegyszerűbb munka is részese a maga helyén a mostani mélységből való kiemelkedés óriási küzdelmének.* ... [E]zt várjuk a Széchenyihez való visszatéréstől: *elszánt akarását a magyarság felemelkedésének.*

Széchenyi nem enged kishitúséget és lemondást, pihenést és megalégedést; nem engedi, hogy mástól várjuk a kezdést és a folytatást, magunknak csak a bírálatot vagy a siker élvezetét szánva, hanem azt követeli, hogy *mindenki úgy dolgozzék, mintha az ő munkáján fordulna meg minden.* Magunk erejének a túlbecsülését nem engedi, de teljes felhasználását megköveteli. ...

Ma talán fogékonyabbak vagyunk mindezek iránt, mint eddigi életünkben. Az elmúlt öt esztendőnek több pillanatában mintha magára eszmélt volna a magyarság; mintha megvillant volna előtte hiányainak és mulasztásainak, feladatainak és erőforrásainak a sorozata; de ezek a pillanatok eddig mindig elszaladtak anélkül, hogy amit láttunk, fel is használtuk volna. *Az utolsó félév szörnyű leckéje* talán-talán elég volt arra, hogy szerencsétlen gondolatlanságunkból végleg felocsúdjunk s értékesítsük is, amire ez a korszak tanított. E tanulságok között nekünk, nevelőknek legelsőül azt kell megfontolnunk, amire a kommunizmus gondolatának elterjedése és a proletárdiktatúra bukása tanít. ...

[A]z emberek lelkét ott kell megragadni, amelyik ponton legérzékenyebb, s innen lépve tovább, át kell őket alakítanunk, megnyitni a szemüket, hogy lássanak, lássák meg a nemzet helyzetét, az előtte levő nagy feladatokat s ezek tömegében a saját részüket. Meg kell őket testben-lélekben edzeni, hogy e feladat elvégzésére képesek legyenek, s fel kell őket emelni erkölcsileg, hogy meglegyen bennük a készség és a hajthatatlan akarat. *Csak az a taktika biztosítja bármely irányban is a jövőt, amely így indul meg és mindhárom tekintetben (tudás, képesség, készség) mélyre bocsátja az alapokat a nemzet ifjú tagjainak a lelkében, nem a gyors eredményt keresve, hanem türelemmel várva a jól megművelt talaj termését.* ...

¹⁰⁰⁶ Huszár: Szózat a magyar tanítókhöz, 1–2. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

¹⁰⁰⁷ Itt a Magyar Társaságban és a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben, s a Magyar Pedagógiai Társaságban stb. folytatott eszmecserekre utalhatott Imre Sándor. A Magyar Társasággal kapcsolatban utóbb Imre Sándor megemlítette, hogy az őt sajtóban támadók egyik legtekintélyesebbje, az Egyesült Keresztény Liga ügyvezető elnöke, (később a budapesti Keresztény Községi Párt elnöke) Wolff Károly (1874–1936) azért haragudott rá „mert az első szervezkedések idején én gátoltam meg, hogy a Magyar Társaság az ő Keresztény Nemzeti Ligájába beolvadjon. Akkor fejtettem ki a Magyar Társaságban azt a véleményemet, hogy a »keresztény« jelszó nem a magyarság egyesülését, hanem a felekezetek széthúzását fogja előidézni. Ezért írta aztán rólam Wolff Károly az Új Nemzedékben, hogy még hivatalban van az az államtitkár, aki a kereszténységnek még a nevével is irtózik, mint ördög a tömjéntől”. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 126. Kiemelés tőlem – D. P. Lásd ehhez Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt.* Gondolat Kiadó – MTA-ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Budapest, 2010, 20–45.)

Nem szabad semmit elhamarkodnunk, hanem tisztán látva mostani helyzetünket, a távoli hasznót kell tekintenünk, következetesen elgondolva és meg is valósítva teendőink sorrendjét. ...[A] gyökeres cselekvés most a nemzet helyzetének megfelelő nevelés, az ifjúsággal való foglalkozás, ennek a holnapi és holnaputáni feladatokra való előkészítése. *Ha ... a politikusok... nem tekintenék többé a tanítók magánügyének az iskolát, ebből fakadhatna megújhodása lehasnyatlott magyarságunknak.*

Soha nem változhat meg a sorsunk, ha őszintén el nem ismerjük, hogy most mélyen – mélyen lenn vagyunk, s ha ebből a keserves beismerésből nem következik szigorú önvizsgálat. Könnyű megnyugodnunk a bajban, ha csak a sorsra vetünk, ha az okot ellenségeink gonoszságában látjuk s magunkat csak áldozatnak tekintjük, mondván: »nem tehetünk róla«. ... *Nemzeti önismeret kell: nagy hiányainknak és mulasztásainknak nyílt elismerése. Igenis, bennünk van sok hiba.* ...Előttünk, magyarok előtt sohasem állott tisztán, hogy »mik vagyunk, és mik lehetnénk«. Hányszor elmondtuk, itt is, a Néptanítók Lapjában, hogy *a mi életünkben hiányzik a legfőbb: a nagy cél, ezért nem vezet bennünket közös eszme, ezért hullunk szét és megy kárba oly sok becsületes törekvés.* És mindez nem változhat meg soha, ha nemzeti önismeretre nem emelkedünk. ...

Csak ebből következhetik a második kérdés: *miképpen kellene a munkánkat alakítanunk, hogy a megújulást, a megerősödést elősegíthessük.* Ennek a felelősségérzésnek a hiánya a magyarságnak egyik legfőbb betegsége. A mi közéletünkben legtöbb ember nagy kérdések helyett a személyes érvényesülés fogásain okoskodott eszmények szolgálása helyett, ami távolba nézésre kényszerített volna, apró-cseprő torzsalkodások kötötték le a lelkeket, s ez rövidlátóvá tett! Ennek meg kell változnia a mai ifjúság által! Ha nem, akkor csakugyan kikerülhetetlen a dicstelen halál! ...

[A] közért, a nemzetért való felelősség érzéséből származik minden lelki erő, ez kényszerít arra, hogy minden cselekvést a mai helyzethez alkalmazzunk. Nem engedi, hogy egyenetlenséget keltsünk, hanem a közös munka feltételeit keresteti meg; nem tűr gyűlölködést, hanem komolyan véteti a felebaráti szeretetet, mert megvilágítja, hogy »egynek minden nehéz, soknak semmi sem lehetetlen«. Olyan időn estünk át, amelyben a gyűlölet volt az uralkodó érzés és az osztályharcot, az osztályok egyes tagjai ellen személy szerint is folyó pusztító harcot tekintették célnak is, eszköznek is. Ez a harc egy névhez fűződött, a Marx nevéhez. Nem lehetne-e e név helyére a Széchenyiét állítanunk ugyanannak a nagy tömegnek a lelkében is, amelyik érezve saját sorsa változásának a szükségét, látva ennek akadályait, elhitte, hogy csak gyűlölettel és élethalál harccal lehet céljait megvalósítania?!

Nem lehetne-e mégiscsak megértetni, hogy mindenik osztály csak úgy érheti el saját tartós jólétét, ha a többi is jólétben van, hogy nem egymás rovására, hanem együtt, nem egymást letiporva, hanem szorosán kezét fogva lehet csak gazdagodni, boldogulni s boldoggá is lenni?! Gyorsan nem megy ez a megértés, de lassankint igenis bekövetkezhethet s ennek előidézésére alkalmas Széchenyi szelleme.

Szilárd meggyőződése, hogy Széchenyit megértve, egyetértésre juthatunk mindnyájan, akik sem hátrafelé menni, sem elmaradni, sem újabb szakadéknak rohanni nem akarunk, hanem gyógyulást, előre tekintést, haladást akarunk. ... Vezér pedig kell, aki mutassa: merre induljunk, mi szegény, elhagyatott magyarok!" – írta, sulykolta ismét cikkében Imre Sándor.¹⁰⁰⁸

A két idézett cikk a szerzők előzetes megállapodásáról, s köztük lévő bizonyos munkamegosztásról tanúskodik.

Huszár Károly a politikus hangján szólalt meg, nagyobb figyelmet, hangsúlyt helyezett a közelmúlt politikai fejleményei politikai értékelésére, s az iskolák és a pedagógusok abban játszott

¹⁰⁰⁸ Imre Sándor: Térjünk vissza Széchenyihez! 3–4. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

szerepére. Miniszterként, keresztényszocialista politikusként nem is kívánt a tudományos, vagy bármilyen objektivitás képviselőjeként fellépni. A keresztény-nemzeti politika mellett elkötelezett, s az ország tanítóitól hasonló magatartást elváró miniszterként, vállalt elfogultsággal nyilvánult meg.¹⁰⁰⁹

A Tanácsköztársaság iskolákkal, a nemzettel szembeni „bűneit” taglalta, s az akkoriban az elkerülhetetlennél nagyobb szerepet vállalók gyors felelősségre vonását, kirekesztését követelte a társadalom iskolákban/pedagógusokban „megrendült bizalmának” visszaszerzése érdekében. A tanítók gyors visszatérését kívánta a keresztény-nemzeti szellemhez, a tekintély tiszteletéhez „a nemzetnek visszaadott” iskolákban. S a Tanácsköztársaság követelését visszafordítva a „nép” ennek megfelelő befolyásolását várta el, a minden eddiginél nagyobb válságot átélt „nemzet megmentése érdekében”.

Imre Sándor ellenben – pedagógus államtitkárként – a hangsúlyt a történelem társadalomlélektani, pedagógiai vonatkozásaira helyezte. Utalt ugyan az „utolsó félév szörnyű leckéjére”, s az osztályharcból fakadó gyűlölet mérgező hatására, az egyéni önzés dominanciájára, de egész mondanivalóját Széchenyi tanításaira hivatkozva szélesebb történelmi perspektívába helyezte. A „legnagyobb magyar” 19. századi társadalmunk hibáit ostromozó szemléletét, a nemzeti önismeretre, önbírálatra, s a közös értékek mentén felismert közös érdekekre alapozott fokozatos, lépésenkénti, kitartó reformokra, reális önbizalomra támaszkodó attitűdjére hívta fel olvasói figyelmét.

Mindketten drámai hangon, patetikusán szóltak a „nemzet megmentésére hivatott” tanítósághoz. Huszár Károly hallgatólagosan, Imre Sándor expressis verbis csak a Tanácsköztársaságot, a proletárdiktatúrát bírálták, az azt megelőző hónapok forradalmi történéseivel nem foglalkoztak. Csak indirekt módon utaltak annak meghaladására, amennyiben a keresztény-nemzeti szellemű iskolához való visszatérés intenciója ellentétes volt a korábbi szociáldemokrata miniszternek (Kunfi Zsigmondnak) és szociáldemokrata államtitkáranak (Somogyi Bélának) a kötelező iskolai hitoktatás megszüntetéséért, és a nemzeti/sovinszta szempont túlhangsúlyozása elleni fellépéseivel.

Mindketten az osztályok közötti együttműködés, megértés fontosságát, a haladás, a hagyományok és az új eszmék, kihívások iránti egyidejű elkötelezettségükre utaltak, szociális érzékenységgel.

Imre Sándor egy akkoriban keletkezett „*Folytonos megújulás*” című cikkében ugyancsak Széchenyire hivatkozva fejtegette: „Ha megfontoljuk mindazt, ami az utolsó esztendőben történt, ha magunk elé idézzük 1918 októberének második felét és a forradalom után következett első heteket, lehetetlen észre nem vennünk, hogy akkor milyen élénken láttuk változtatásoknak szükségét, mennyire lehetetlennek éreztük, hogy bármi tekintetben elvitassuk a változtatásokra irányuló kívánságok jogosultságát.¹⁰¹⁰ Ha meg a proletárdiktatúra idejét idézzük magunk elé, az azt bizonyítja, hogy képtelenség mindenestől mindent megváltoztatni azt, ami addig volt. ...

[N]emcsak lehetetlen, hanem *végzetesen káros is lenne*, ha fenn akarnánk tartani mindig azt, ami van. Különösen, *ha most ily rettenetes esztendő után megint ott akarnánk folytatni életün-*

¹⁰⁰⁹ Lásd ehhez pl. Huszár Károly nyilatkozatát, in: Mi a keresztény politika? (A keresztény politika vezérei nyilatkoznak Az Újság-nak. *Az Újság*, XVIII. évf. 94. sz. 1920. április 18. 4.

¹⁰¹⁰ *A Magyar Társaság programjához* készült általános és mérsékelt hangú vázlatában is hangsúlyozta: annak megválaszolásához, hogy „mit kell gyorsan és okosan megvalósítani? Ezt a kérdést akkor oldhatjuk meg jól, ha teljes elfogulatlansággal felvetjük a megelőző kérdést: az évtizedeken át folyó izgatáson és a háború okozta állapoton kívül mi volt az oka annak, hogy 1918 novemberében, sőt még 1919 márciusában is olyan sokan vártak a történektől kedvező változást?” (RL C/39. XXVIII. k. 1920. július 6.)

ket, amilyen módon való élés miatt egy évvel ezelőtt a forradalom bekövetkezett. Ebből nyilvánvaló, hogy reformok kellenek. S ha ezt elismerjük, az előzőkből következik, hogy ezeknek csak a haladás irányában szabad létesülniük.¹⁰¹¹ ...

Ha fejlődést akarunk, következik az is, hogy ennek a progressziónak, haladásnak igazán folyamatosnak kell lennie. *Sem ugrálásnak, sem visszakanyarodásnak nem lehet az a következése, hogy javuljanak az élet körülményei*, hogy nyugodtabbá válják a közösségnek az élet forrása, és így a nemzet megmeneküljön olyan viharoktól és szerencsétlenségektől, amelyeket most átélt. Lehetetlen annak, aki jót akar mást akarnia, mint apró részletekben való folytonos megújulást. Az ilyen időben azonban, amilyen a mienk szükség van egyetemes cél kitűzésére és irány jelölésére is. Ilyen irányú jelölésre alkalmasak Széchenyi szavai”.¹⁰¹²

A kettejük viszonylagos konszenzuskeresését Huszár Károly részéről lehetővé tevő politikai helyzetmegítélésről valamelyes képet kaphatunk – az akkor még kultuszminiszter, miniszterelnökjelölt – 1919. november 21-i pártközi értekezletet megnyitó beszédéből: *„az ország jövőendő politikája csakis egészséges demokrácián felépülő politika lehet, melyben minden népréteg és minden osztály megkapja a maga érdekviseletét és megkapja a maga jogos igényeinek kielégítését is*. Senkinek sincs szándékában a szabadságot korlátozni, ellenben vigyáznunk kell arra, hogy a háború alatt és különösen a háború utolsó fázisában felmerült nemzetromboló szellemnek újabb tág terét ne engedjük. ... Mi a magunk részéről nem tudunk elképzelni más kormányt, mint olyat, amelyben *az ország közhangulatának megfelelően a keresztény nemzeti irány dominál*. ...

A gazdasági, társadalmi és szociális fejlődésünkkel szemben a legmesszemenőbb előzékenységet kell tanúsítanunk, mert nem lehet visszaigazítanunk az idők óráját. ... A megalakult koncentrációs kormány keresztény, nemzeti és szociális irányzata kell, hogy mindhárom megjelenésében teljesen az legyen, amit ez a szó a legnemesebb értelemben kifejez. Nem akarunk, és nem fogunk jelszó-politikát csinálni” – fejtegette a VKM-et rövidesen miniszterelnökségre cserélő, választásokra készülő, s feladatát az új nemzetgyűlés miniszterelnökségre vonatkozó döntéséig vállaló Huszár Károly.¹⁰¹³ Mindez, ha ott lehetett volna – vélhetően – elfogadható lett volna Imre Sándor számára is. Ilyen alapon nyugodhatott alig több, mint három hónapos együttműködésük.

Huszár Károly életbe léptette Imre Sándornak a minisztérium ügybeosztására vonatkozó tervzetét,¹⁰¹⁴ s meglehetősen szabad kezett adott neki tervei, így az általa szükségesnek ítélt reformok előkészítésére hivatott művelődéspolitikai és pedagógiai ügyosztályok létrehozásában, irányításában.¹⁰¹⁵ Kiadta a VKM körrendeletét „a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában

¹⁰¹¹ Akkoriban készülhetett „Pártszempontok a köznevelésben” című cikkének zárásaként Imre Sándor ehhez hozzászólt: „a művelődés kérdéseiben a legtöbb ponton valószínűleg megegyeznek. Mivel pedig a művelődés kérdései nem tűrik az erőszakos elintézését... józanul csak olyan kérdéshez szabad nyúlnunk, amelyben meglehetősen egyetemes a közvélemény, tehát végrehajtása remélhető. ... A szükségletek tárgyas megállapítása! Aki erre törekszik, az nem ellenségeskedik senki mással, aki ugyanilyen törekvéssel más eredményre jut. A VKM függetlenítése a pártpolitikától, és egy mód van erre, tudniillik biztosítani bent a minisztériumban a munka rendszerességét, folyamatosságát. A hivatalokban (művelődési hivatalokban) ne legyen pártoskodás”. (RL C/39. XXVIII. k.)

¹⁰¹² RL C/39. XXVIII. k. Folytonos megújulás. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁰¹³ Magyar kormányprogramok, 475–477. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

¹⁰¹⁴ Az 1919. augusztus 15-én, Bárdossy László által készített 4535/1919. eln. számú rendelet gépírási változatán még „Imre s. k.” szerepelt. Utóbb Imre Sándor ráírta: „16-án jött Huszár, ez már az ő aláírásával jelent meg. (Másolatát közölte: Ronkoviczné: A pedagógia, 158–161.)

¹⁰¹⁵ Mindezekről a következőkben szó lesz.

való érvényesítéséről”,¹⁰¹⁶ s – némi húzódozás után, immár miniszterelnök-jelöltként a kormányalakítási tárgyalásokra figyelve – „a közgazdasági és társadalmi ismeretek” tanításáról szólót is, „a polgári iskolák, középiskolák, óvó- és tanítóképzők számára”.¹⁰¹⁷

Eljárását Huszár Károly 1921. augusztus 3-án egy Imre Sándort ért támadás kapcsán a nemzetgyűlési vita során így magyarázta: „Én átvizsgáltam Imre Sándornak az egész Károlyi-korszak alatt tanúsított viselkedését és az egymástán számszerűleg lefektetett aktákból láttam, hogy Imre Sándor, mint Kunfi Zsigmond alatt szolgálatot teljesítő tisztviselő, Kunfi intézkedéseivel szemben az ő kontra véleményét nevével és dátummal ellátva mindig odaírta. ... Mikor láttam, hogy neki már akkor is megvolt a bátorsága, hogy egy hozzá, az ő régi elméletei alapján tulajdonképpen közelebb álló politikai irányzat idején is, amikor nagy nemzeti hazafias kérdésekről volt a nevelésügyben szó, Kunfival szemben is ki merete mondani a maga véleményét, és ezt az aktákban, mint saját külön hivatalos véleményét meg is rögzítette, akkor úgy éreztem, hogy nagyobb bátorság kellett ahhoz, hogy Kunfi minisztériumában valaki ezt meg merje csinálni, mint kell ahhoz, [hogy] valaki egy saját maga által összehívott kis korcsmai összejövetelel valaki ellen, aki nincs ott jelen, egy politikai beszédet mond[jon].”¹⁰¹⁸

Az 1919 október elejétől a sajtóban és különböző „a keresztény-nemzeti kurzust” reprezentáló,¹⁰¹⁹ számonkérő (elsősorban katolikus) politikai lapok és tanári szervezetek által Imre Sándor ellen folytatott támadások nyomására, valamint a saját pártjából jövő kritikák hatására Huszár Károly is tartózkodóbb lett valamelyest. Ahogy erről az alábbiakban még szó lesz: a miniszter által 1919 októberében összehívott bizottság Imre Sándort az ellene felhozott vádakban vétkesnek találta. Így – ha talán bizalmatlanabban is – miniszterelnökké válásáig változatlan hatáskörrel hagyta tevékenykedni Imre Sándort.¹⁰²⁰

Imre számára gondot jelentett, hogy szigorúan tartotta magát ahhoz az elvhez, hogy a művelődéspolitikának a meghatározása a miniszter feladata, ám e tekintetben nem támaszkodhatott iránymutatására, egyetértésére. Huszár Károlyt „sokszor... kértem, szánjon egyszer egy délutánt terveimnek a megbeszélésére, s így a VKM működésének szabja ki az irányt. Erre nem jutott ideje soha. Bizonyos, hogy összefüggő tervei nem voltak. ... Talán bízott bennem, erőmben és képességeimben, talán egyéb volt az oka, de sem a feladataim növekedett tömegén, sem az iránytalanságon nem változtatott. S mégis, mennyivel jobb volt ez az idő nekem is, az ügynek is, mint ami utána következett! – emlékezett Imre Sándor.¹⁰²¹

Imre Sándor 1923 júliusában, „*Államtitkári működésemről*” című terjedelmes kéziratában így emlékezett erre:

¹⁰¹⁶ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről, melyet Imre Sándor fogalmazott, s a többi iskolatípusra is kiterjeszteni tervezett. (Hivatalos Közlöny, 1919, XXVII. évf. 35. sz. 301–312.)

¹⁰¹⁷ 1919. november 21. A VKM 200.884. B. I. sz. rendelete a közgazdasági és társadalmi ismeretek tanítása tárgyában, a polgári iskolák, középiskolák, óvó- és tanítóképzők számára. Hivatalos Közlöny, XXVII. évf. 45. sz. 377–385. 1920. szeptember 30-án a harmadik budapesti országos reformtáus zsinat 141. számú határozatában tiltakozott az 1883. évi XXX. tc. 3. §-ának rendeleti úton való megsértése ellen e tárgy, valamint a gyorsírás kötelező bevezetése ellen. (MREZSL 2. d. 53. d.)

¹⁰¹⁸ Nemzetgyűlési Napló, 1920, XII. k. 317–318.

¹⁰¹⁹ „A Horthy-rezsim jellegzetes módon büszkén nevezte magát ellenforradalomnak, s első éveiben »keresztény-nemzeti kurzusnak« is. ... Ennek »keresztény« jelszava egyszerre irányult az ateista marxizmus és a zsidósággal azonosított szocialista, kommunista eszmék, illetve a forradalom gyakorlata, valamint az ugyancsak zsidónak bélyegzett liberális kapitalizmus ellen. A nemzeti jelszó ugyanígy kettős tartalmat nyert, hiszen egyszerre fejezte ki a négy évszázad után ismét önállóságot nyert magyar államiság képviselőjére való jogot, valamint... a rabló békeszerződés nyomán támadt valódi és mély nemzeti sérelmek ügyének felvállalását, amely ebben az esetben a történeti Magyarország helyreállításának, vagyis a nemzetiségek feletti korábbi uralom igényének törekvésével is egybeesett. A »nemzeti« ... ugyanakkor a hangsúlyozottan internacionalista marxizmus ellenpontja is volt” – írta Berend T. Iván. (Berend T.: *Válságos évtizedek*. 261.)

¹⁰²⁰ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 4–12.

¹⁰²¹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 84–85.

„Huszár eleinte azt kívánta, hogy még az egyházakkal folytatott tárgyalásain is jelen legyek (pl. a kommunisták keresztelési stb. intézkedéseinek jóvátétele stb.), minden elvi (*nem politikai!*) természetű ügyet hozzám utasított, sokszor hivatott.

A politikai államtitkár (Pekár [Gyula]) a fontosabb, azaz neki fontos ügyekkel, emberekkel személyesen szaladt fel hozzám, hol tanácsért, hol intézkedésért. Huszár úgy bánt velem, hogy az ő véleményén is látszott, amit Pekár (akkor még) mondott: »*Te vagy a minisztérium, mi csak politikai ügyekhez értünk*«.

Napról napra vége-hossza nem volt nálam a kihallgatásoknak; egymást érték mindenféle értekezletek; tömegesen tódultak hozzám a megszállt területekről menekülő, tanácsot, vagy kenyeret kérő emberek. Ma alig elképzelhető változatossággal adták egymásnak a kilincset vádolók és megvádoltak, kétségbeesett gyanúsítottak, és kibúvót kereső huncutok; szülők, tanulók, igazgatók. Gyakran kellett a miniszter helyett is kihallgatást tartanom; rám nem tartozó ügyekben is tárgyalnom stb.”. „Ha választanom kellett, hogy mire érjek rá, mindig a személyi ügyeket siettettem, így aztán, amit senki sem sürgetett, amit csak magam és közvetlen munkatársaink láttunk fontosnak, az maradt-maradt” – írta némi önkritikával Imre Sándor.¹⁰²² Majd hozzátette: „hozzám jöttek bizalmas tájékoztatásra, néha segítségért a nem hozzám tartozó ügyekben is a protestáns püspökök.¹⁰²³ A mindenféle levelek nagy tömegét, lehetőség szerint, soha nem hagytam pusztán titkáraim sablonos elintézésére, hanem magam diktáltam, sokszor személyesen írtam a választakat, és pedig minél kisebb ember volt az illető annál gondosabban. ... [J]óembereim odabent intettek: elmerülök az egyes aprólékos ügyekben. Azért mégis *van néhány részletmunka, amelyre itt rámutathatok, mert mégis sejtetik tevékenységem tervszerűségét, s azt mutatják, hogy az irodalmi úton ismertté vált szándékaimból, meg a proletárdiktatúra idején támadt gondolataimból egyet-mást iparkodtam megvalósítani*”.¹⁰²⁴

Ezen az első hónapokat jellemző szoros együttműködés és széles hatáskör egyrészt Huszár Károly és Pekár Gyula a VKM-ügyekben való tájékozatlanságának, másrészt Imre Sándor széleskörűen elismert szakmai hozzáértésének, munkabírásának, s a közművelődés egészét érintő reform-elképzeléseinek tulajdonítható.

Ahogy a miniszter október elején megfogalmazta: Imre nélkül aligha merte volna elvállalni a kultusztárca irányítását. Természetesen ez is csak az akkori, rendkívül bizonytalan – az idegen megszállással, antant-befolyással, az integer Magyarország megtartásának – utóbb illuzórikusnak bizonyult – közös szándékával lehetett összefüggésben.

A kormánytól szinte független fővezérséggel, katonai befolyással, román megszállói cenzúrával, sőt, pl. a statáriumra vonatkozó kormányrendelet anullálásával¹⁰²⁵ stb. – jellemezhető helyzetben együttműködésük bázisát adhatta a VKM tevékenységével kapcsolatos rokon elképzelésük, melynek alapján *Huszár Károly egyszerűen átvette és kiadta, az elődje által kidolgoztatott – a fentiekben már említett elveken nyugvó – ügybeosztást*.¹⁰²⁶

Imre Sándor 1923-ban így írt erről: „A minisztérium adminisztratív államtitkáraként gondomnak kellett lenni a VKM rendjének helyreállítására és lehető megjavítására. Ez maga is súlyos munka volt, nem is igen sikerült, mert olyan előzmények után nem is sikerülhetett”.¹⁰²⁷

¹⁰²² RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 54–55., 57. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁰²³ A protestáns egyház Tanácsköztársaság alatti megpróbáltatásairól lásd pl. Csűrös: Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. 57–175.

¹⁰²⁴ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 57–58. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁰²⁵ Hirdetmény. Budapesti Közlöny, 1919, 91. sz. 1919. augusztus 22. 1., 94. sz, 1919. augusztus 26. 1.

¹⁰²⁶ RL C/39. 30. cs. 25. 62.

¹⁰²⁷ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 55.

„E beosztás szerint az *elnökség* – úgy, mint régen – végzi a minisztérium személyzetének összes személyi ügyeit, a minisztérium gazdasági ügyeit, valamint a minisztérium vezetésével kapcsolatos összes adminisztratív teendőket. A minisztérium szervezete három részre oszlik:

A. *Vallásügyi igazgatás*: A. I. katolikus egyházi ügyek, A. II. protestáns és más nem katolikus felekezetek ügyei, A. III. a görögkeleti egyház ügyei. A. IV. a főpapi javadalmak ügyei. *A görögkeleti egyháznak azért kellett külön ügyosztályt hagyni, mert volt egy görögkeleti, román származású miniszteri tanácsosunk, aki erre számot tartott, és Budapesten akkor a románok parancsoltak, egyelőre tehát nem láttam célszerűnek, hogy a vallásügyi minisztérium különállása idején külön kezelt ügyeket a II. ügyosztályhoz csatoljam.*

B. *Közművelődési ügyek*: Az idetartozó ügyosztályok megállapításában mindenekelőtt az vezetett, hogy ne tartozzék valamely iskolafajt gondozó ügyosztályhoz semmi olyan, amely másokra is, esetleg valamennyire vonatkozik. *Legyen olyan ügyosztály, amelynek az ország művelődésügyén való állandó gondolkodás s az állandó javításnak vezetése és irányítása a feladata.* Lehetőleg egyszerűsítsük az igazgatást azzal, hogy *ahol felesleges közbenső hatóságok vannak, azokat szüntessük meg.* Tagoljuk a munkát annyira, hogy egy vezető kezében egyfajta ügyek legyenek, és mindenkinek csak annyi, amennyit jól tud elvégezni. E szempontok szerint keletkezett: a

B.I. ügyosztály: az általános nevelésügyi és tanulmányi kérdések, a testnevelés és iskolaegészségügy, valamint a szabadoktatás központi intézésére. Ez az ügyosztály lett volna hivatva arra, hogy benső és közvetlen kapcsolatot teremtsen a többi minisztériummal, valamint a VKM és az iskolák személyzete s a minisztérium meg az az Országos Közoktatási, Szabadoktatási és Testnevelési Tanács között. Ezeknek vezetőségét és titkári hivatalát szervesen bele akartam kapcsolni ebbe az ügyosztályba. Egyetemes rendletessel keletkezett még a

B.II. ügyosztály: művelődéspolitikai (művelődésstatisztikai és szervezési) ügyosztály valamennyi iskolafaj számára. Az egyetemek és főiskolák létesítésének a kérdését s más elvi ügyeit is ide szerettem volna kapcsolni, de tudom, hogy ez nagy ellenzésre talál bent a minisztériumban is, ezért mellőztem.

A további ügyosztályokat a köznevelés szervezetét tartva szemem előtt ebben a sorrendben állapítottam meg: B.III. Kisdédóvók; B.IV. állami elemi népiskolák; B.V. nem állami elemi népiskolák; B.VI. Mezőgazdasági népiskolák; B.VII. Iparostanonciskolák az iparostanonciskolai főigazgatói hivatal bevonásával; B.VIII. Gyógyító-nevelő iskolák, B.IX. Tanítói nyugdíjintézetek és gyámalapok; B.X. Polgári iskolák; B.XI. Középiskolák; B.XII. Kereskedelmi és kereskedőtanonc iskolák, a felsőkereskedelmi iskolák főigazgatóságának bevonásával; B.XIII. Tanítóképzők; B.XIV. Tanári nyugdíjintézetek; B.XV. Tanfelügyelet; B.XVI. Az egyetemek, főiskolák és tudományos ügyek; B.XVII. Művészeti ügyek; B. XVIII. Tudományos közgyűjtemények; B.XIX. Építészeti és műszaki ügyek.

C. csoportként *a közalapok ügyeinek* vitelére szolgált: C.I. néven a közalapok pénzügyi és jogi ügyeit; a C.II. a közalapok gazdasági ügyeit intéző két osztály.

A művelődéspolitikai osztály szervezete megvolt. A rendszeres munka megindítása érdekében felszólítottam az osztályt vezető miniszteri tanácsost részletes és korszerű munkaterv készítésére, mert restelltem egyszerűen átadni neki a magamét. Azonban ismételt sürgetésem ellenére sem kaptam egyetlen javaslatot sem. Így ez az osztály a maga régi feladatain kívül, amelyeket még 1915-ben, mint szervezési ügyosztály kapott, folytatta a béke-előkészítéssel, s a nemzeti kisebbségek művelődési igényeinek kielégítésével kapcsolatban esetről esetre rábízott munkálatokat. 1919 őszén az osztály működésének legnagyobb része ilyen természetű volt. Ezen a téren komoly és becses munkát végzett.

Erre az osztályra bíztuk a foglalkozás nélküli művelt elemek átképzését célzó, s a belügyminisztérium által kezdeményezett *átképző tanfolyamok* ügyét. Ez azonban csakhamar kicsúszott a minisztérium kezéből. Szorosan művelődéspolitikai feladat volt *a fővárosi iskolák államosítására, a tankötelezettség végrehajtására, a zugiskolák megszüntetésére és általában az iskolaszervezetbe nem tartozó mindennemű tanfolyamok szabályozására vonatkozó többrendbeli előmunkálat. Ezek közül a tankötelezettség végrehajtására vonatkozó munkálatból* nagy nehezen törvény, a tanfolyamokra nézve pedig több rendelet keletkezett.

Az általános nevelésügyi osztály szervezése és működésének megindítása tárgyában az akkor nem működő Közoktatási, Szabadoktatási, és Testnevelési Tanácsok vezetőivel kívántam tárgyalásokat folytatni és azután intézkedni. E tárgyalás alapjául tölem nyert irányítás szerint Bárdossy László tervezetet készítettem s ez már augusztus 16-án készen is volt. *Alapgondolat az volt, hogy az egész nevelésügy elvi irányításának innen kell történnie, de minél nagyobb mértékben külső szakértők közreműködésével.* Ezek a tárgyalások azonban elmaradtak egyrészt azért, mert a rendkívüli mértékben torlódó napi tennivaló sem a miniszternek, sem az adminisztratív államtitkárnak (nekem) nem engedett nyugalmat efféle munkára. Másrészt pedig azért, mert a csakhamar bekövetkező személyi támadások engem a miniszter szemében nyilván alkalmatlannak mutattak ilyenféle feladatra, magamat pedig felettébb lehangoltak.

Huszár Károly miniszter teljesen megértette és méltányolta ennek az ügyosztálynak a rendeltetését. Határozott támogatásának köszönhettem, hogy jóllehet *pontos szervezet nélkül, elégtelen személyi felszereléssel, de mégis dolgozni tudott ez az ügyosztály, amelyben csak főnökhelyettes volt, és úgy tartozott közvetlen vezetésem alá.* Az így folyó munka néhány részletét felsorolom, hogy az ügyosztály tevékenységét jellemezsem.

Visszatekintve az 1915-ben szervezett pedagógiai osztály darabban maradt munkálataira, ezek közül elővettünk kettőt: azt a munkálatot, amelyet az állampolgári nevelés tárgyában Klebelsberg államtitkár 1916. évi megbízása alapján készítettem, meg azt a másikat, amelyet az iskolalátogatások irányítása céljából 1917-ben a tanfelügyelőkhöz szánt rendelettervezet alakjában írtam... meg. Ezekből lett *a 182.311/1919. B.I. sz. körrendelet a nemzetnevelés szempontjainak az elemi népiskolában való érvényesítésére, meg a 186.932/1919. B.I. sz. körrendelet az iskolák belső életének irányítása és felügyelete tárgyában.*

Megindította az ügyosztály a közoktatás reformjának rendszeres előkészítését, akként, hogy a tanítók, tanárok egyesületeitől bekérte mindazoknak a jegyzékét, akik ily természetű munkákban felhasználhatók. Ezzel akarta elérni azt, hogy a VKM reformmunkálataiban az addigi, sokszor merev elzárkózással ellentétben az iskola embereinek szakértelme és tapasztalata érvényesüljön, s így a reformok valósíthatóbbak, valószerűbbek legyenek. *Gyűjtötte és feldolgozta az ügyosztály a beérkező [egyéb] javaslatokat, amik [korábban] rendszeresen 'ad acta' tétettek.* Megbízásokat adott ki a népoktatás reformjára vonatkozó irodalmi anyag összegyűjtésére és feldolgozására.

A tanítóképzés reformjának előkészítésére bizottságot szervezett és a TITOE-ben folyó tárgyalásokat figyelemmel kísérte, ennek alapján akart később javaslatokat előterjeszteni.

*A középiskolai reform ügyében kérdőívet bocsájtott ki valamennyi középiskolához és iskola-fenntartóhoz, ezzel ezt a kérdést határozottan tisztázta, mert azt az egybegyűlt nagy anyag minden oldalról megvilágítja, feltünteti a tanárok különböző álláspontjait. E kérdőív nagy érdeklődést keltett a közönség, sőt a politikai pártok körében is, és alapul szolgálhatott volna megfelelő intézkedéseknek.*¹⁰²⁸

¹⁰²⁸ *A VKM 200.880/1919. B. I. számú rendeletével a középiskolai reform előkészítésének tárgyában* 1919. december 5-én kibocsátott rendelete és kérdéseket Imre Sándor fogalmazta. (Hivatalos Közlöny, 45. sz. 1919. december 11.) 1923. évi visszaemlékezésében motívumairól a következőt írta: „Legsúlyosabb kérdés, valóságos tengeri kigyó a polgári iskola és a középiskola kérdése. Ebben is régi alapon álltam, s jóllehet megvolt a kész tervem,

*A háború okozta mulasztások tárgyában rendeletet készítettünk tantervvel: egyiket az elemi iskolai mulasztások pótlására szánt póttanfolyamok, másikat az ismétlő iskola (továbbképző) tanfolyamok számára. E tantervek becses útmutatással szolgálnak ilyenféle tanfolyamok ezután szervezésére is.*¹⁰²⁹

Sok munkát fordított az ügyosztály *a közgazdasági és jogi ismereteknek a középfokú iskolákban való tanítása ügyére*. A Szabad Lyceummal tanárok számára a tanításra előkészítő tanfolyamot rendezett azzal a céllal, hogy elsősorban *tanároknak adja meg az időszerű tájékoztatást a bolsevizmus után annyira zavaros társadalmi, jogi, gazdasági és politikai viszonyok között*.

Számos értekezlet folyt az ügyosztályt vezető államtitkár elnöklete alatt, így pl. a tanítóképzőintézeti szakfelügyelet, a tanítóképzők és a tanfelügyelet, a tanítóképzők és a falusi népiskola viszonya tárgyában; a kényszerű iskolai szünetek pedagógiai értékesítéséről, a közgyűjteményeknek az oktatásban való felhasználásáról, a nemzeti kisebbségek nevelésügyéről, a pedagógiai sajtó korszerű feladatairól, a tankönyvek kérdéséről, a gyermekek iskolán kívüli szórakoztatásának szervezéséről is folytak tanácskozások.¹⁰³⁰

Az ifjúság erkölcsi züllésének okait igyekezett az ügyosztály ily tárgyú kérdőív szétküldésével tisztázni, s ezzel a megfelelő intézkedéseket előkészíteni. A fenyegető tél előtt jóval gyermekvédelmi mozgalomnak az alapját vetette meg az ügyosztály azzal, hogy Huszár miniszternek *felhívás kiadását javasolta a gyermekek téli sorsáról való gondoskodás tárgyában*.¹⁰³¹ Ezt nemcsak a lapok, hanem értesülesem szerint a felhívást megkapó törvényhatóságok is nagy érdeklődéssel fogadták.

Megindította az ügyosztály újból a Néptanítók Lapját. Ennek programját s hónapokon keresztül legnagyobb részben *a cikkeit is* az ügyosztály szolgáltatta vagy szerezte. Az volt a cél, hogy ebben az egyetlen pedagógiai folyóiratban (a többiek nagyon nehezen tudtak megindulni) a tanítóság tájékoztatást kapjon a nemzeti élet minden időszerű kérdéséről.

Megindult az előkészítő munkálat *az iskolalátogatók tanfolyama* érdekében.

Megíratta az ügyosztály *a hollandiai köznevelés* újabb fejlődésének az ismertetését, mert abból *a közélet és a köznevelés viszonyára* nézve remélt értékes felvilágosításokat.

Tájékoztatást szerzett arról, hogy miképpen gondoskodott Olaszország a határain kívül élő olaszok művelődési szükségleteiről, mert *elő akart készülni az elszakadó területek magyarjainak lelki gondozására*.

nem álltam elő vele, hanem itt is az előkészítő munkát láttam jónak. A rendelkezésre részben Haller alatt ért meg a dolog. Ezekben az első hónapokban az volt a fő törekvésem, hogy a polgári iskolai tanárokat az iskolájuk reformjára vonatkozó sürgetésektől visszatartsam, mert *a polgári kérdését is a középiskolával kapcsolatban tartottam okosan megoldhatónak*". (RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 77. Kiemelés részben tőlem – D. P.)¹⁰²⁹ 1919. augusztus 23-án Imre Sándor elnökletével értekezletet is tartottak a VKM-ben e mulasztások pótlásáról. Jegyzőkönyvét lásd RL C/39. 25. cs. 289–292.

¹⁰³⁰ A tanév indításával, tankönyvellátással stb. kapcsolatban Imre Sándor aláírásával jelent meg a VKM 176.190/1919. számú rendelete. (Budapesti Közlöny, 1919, 95. sz. 1919. augusztus 27. 1–2.) A kényszerszünetek miatt elvesztett tanítási idő pótlására VKM 22.453/1920. B. I. sz. rendelettel intézkedtek az 1919/1920. tanév meghosszabbításáról. (Különlenyomat a Hivatalos Közlöny 1920. március 26-i 13. számából. RL C/39. 27. cs. 700–703.)

¹⁰³¹ Imre Sándor kezdeményezésére 1919. október 25-én Huszár Károly aláírásával jelent meg a VKM 194.092/1919. B. I. számú rendelete valamennyi törvényhatóság Közigazgatási Bizottságához, melyben az elmúlt idő veszteségeire hivatkozva írták: „A gyermekeket, a nemzet jövőjét, minden erővel *biztosítanunk kell a tél rémségeivel szemben*. ... [L]épjenek érintkezésbe a törvényhatóság területén lévő valamennyi pénzintézet, társadalmi, jótékonyági, közművelődési szervezet, egyesület, társulat stb. vezetőségével, a helyi társadalmak vezető tényezőivel, különösen a lelkesíti és tanítói karral, s közreműködésük révén, társadalmi úton e célra való társadalmi szervezet sürgős létesítésével biztosítsák az arra rászoruló gyermekek téli sorsáról való gondoskodást. ... [A] *közigazgatásnak a szociális munka terén való kötelességeit az eddignél hatékonyabban kell teljesítenie, mert ezeknek elhanyagolása, vagy másokra való áthárítása ismét végzetes társadalmi forrongásoknak vetheti el sárkány-magvát*”. A rendeletre utóbb Imre Sándor ráírta: „A népjóléti miniszter felszólalt, hogy miért avatkozunk az ő dolgába”. (RL C/39. 25. cs. XVII-24. 489–491. Kiemelések tőlem – D. P.)

*A középiskolai önképzőkörök reformját*¹⁰³² s ezzel kapcsolatban a bevezető tudományos szemináriumok alakítását, *a cserkészetek* a köznevelés szervezetébe való beiktatását és a VKM hatáskörébe való bevonását,¹⁰³³ *az ifjúsági könyvtárakat intéző bizottság* újjászervezését előkészítette.

Megállapodott a belügyminiszterrel arra nézve, hogy *az* iskolával kapcsolatos *ifjúsági egyesületek*, valamint az iskolán kívüli ifjúsági egyesületek a neveléssel kapcsolatosak, *s így alapszabályaik a VKM hatáskörébe tartoznak*.

Tervezetet készített *a megszállt területen lévő magyar iskoláknak tankönyvvel való ellátásáról*, s irányította a tanulóifjúságnak kölcsöntankönyvekkel való ellátását.

Sokat foglalkozott az ügyosztályvezető s az adminisztratív államtitkár *a testnevelés szervezésének a kérdésével*. A hadügyminisztérium, a fővezérség, a MOVE és kezdetben a propagandaminisztérium képviselőivel számos értekezlet volt, s ezek folyamán mindegyik fél elismerte, hogy ez a kérdés kétségtelenül *a VKM vezetése alá tartozik*, jóllehet kezdetben mindegyik magának akarta biztosítani. A katonatisztek számára tartott ún. védelmi tanfolyamok egész munkatervét, órarendjét itt készítettük el. A tanfolyam legfőbb ügyeinek a megbeszélése itt történt meg. Előadásokat is tartottunk, s az előadók jórészeről mi gondoskodtunk. Éppen ez a kérdés mutatta: mennyire *szükséges a VKM részéről a pedagógiai irányítás*, és mily szívesen fogadják ezt olyanok, akik megindulnak valamely cél felé, de voltaképpen nem is látják tisztán a tennivalókat.

Az iskolán kívüli népművelés, meg általában a felnőttek oktatása tárgyában előkészítő munkálatoknak egész sora indult meg. E tárgyban is számos értekezlet volt a földművelési és kereskedelmi minisztériummal, a Szabadoktatási Tanácsnak, a szocialisták Szakszervezeti Tanácsának, a keresztényszocialista munkásságnak, Mérnök- és Építész Egyletnek a képviselőivel.

1919 novemberében *egyhetes tanfolyamot tartottunk a szabadoktatással foglalkozók és érdeklődők részére*.¹⁰³⁴ Az Uránia Színház mindig zsúfolva volt, s ezek az előadások, meg a kiadott füzetek nagymértékben hozzájárultak, hogy a forradalmak és a béke kérdései miatt rendkívül zavaros közfelfogás számos kérdésben tisztuljon.

E laza felsorolás is mutatja, hogy *a pedagógiai osztály kezdeményező, gondoskodó tevékenysége sok olyan tennivalóra kiterjedt, amelyre addig a minisztériumnak nem volt szerve*. Azonban éppen ezért gyorsan meg kellett volna alkotni az ügyosztály végleges szervezetét. *Nem lett volna szabad a közvetlen vezetést az egyébként is nagyon elfoglalt adminisztratív államtitkárnak tartania a kezében. Meg kellett volna találni mindkét ügyosztály – a művelődéspolitikai és a pedagógiai – számára a megfelelő vezetőket*. Ekkor talán inkább biztosítva lett volna e két ügyosztály fennmaradása.

¹⁰³² 1919. november 28-án adta ki Haller István miniszter az 192.622/1919. B. I. számú rendeletet a tankerületi főigazgatókhoz *a középiskolai önképzőkörök reformjáról*. „Addig is, míg a középiskola gyökeres átalakítása megtörténik, szükséges, hogy a középiskolai tanulóifjúságban az egyes tudományok iránti hajlam fejlődésére több alkalmat adjunk. Szükséges ez azért, hogy az iskolán kívüli titkos szervezetek [utalás az 1908–1919-ig működött Galilei Körre – D. P.] martalékaul ne essék éppen az élénkebb érdeklődésű elem, másrészt, hogy a középiskolát elvégezve, azok, akik főiskolára mennek, választott szakjukban kellő tájékozottsággal rendelkezzenek, és a becsületes, alapos munkára való nevelés következtében komoly egyetemi tanulmányra képesek legyenek” – olvashatjuk a rendelet bevezetésében. Utóbb Imre Sándor ráírta: Bizonyosan nem én írtam. (RL C/39. 25. cs. 523–525.)

¹⁰³³ A Hivatalos Közlöny 1919. december 11-i számában jelent meg a VKM 201.923/1919. B. I. számú rendelete *a cserkészetről*, melyet 1920. február 20-án a 210.578/1919. B. I. számú rendelet követett valamennyi közép-, közép-fokú, elemi és iparos és kereskedő fiú- és leányiskolához. Lásd ehhez Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1989, 57–61.

¹⁰³⁴ E tanfolyamot Huszár Károly nyitotta meg. Lásd erről A keresztény kultúra iránya. Megjelölte Huszár Károly miniszter. *Nemzetnevelés*, I. évf. 3. sz. 29–30.

E tekintetben tehát végzetes mulasztások történtek, s ez jórészt az én hibám. De nem kizárólag, mert engem a körülmények akadályoztak, nem is annyira az elfoglaltságom, mint inkább a működésem közben jelentkező, s kívülről származó lelki akadályok.¹⁰³⁵

Amit pedig valóban hibáztam, azért alaposan megszenvedtem, mikor láttam, hogy velem együtt a művelődéspolitikai és pedagógiai ügyosztály gondolata is megbukik. Annál szomorúbb volt ez, mert ebben az ügybeosztásban azt tartottam a legnagyobb jelentőségűnek, hogy a minisztérium életében a fejlődést, a tudatos fejlesztést képviselte. ... kifejezetten ezt a gondolatot kívántam az egész minisztériumra vonatkozóan érvényesíteni, s ezzel a közbenső fejlemények tanulságait is felhasználni.

Elöttem minden ilyen kérdésben a nemzeti egység gondolata áll, mint cél, és mindig az a meg nem rendülő meggyőződés vezetett, hogy e nemzet csak, mint lelki egység állhat meg, s e végre a művelődés ügyének egységesnek kell lennie, tehát a művelődéspolitikának határozott célt kell folytatnia. Ennek a céltudatosságnak megteremtője lehetett volna a művelődéspolitikai és pedagógiai ügyosztály, mert kétségtelen, hogy sikeresen lehetett volna ezen az úton, a megkezdett nyomon tovább haladni.

Amíg Huszár Károly állt a minisztérium élén, egy-két embernek szembetűnő gáncsokodása, sőt határozott gáncsvetése ellenére is ment a munka. A fogalmazói személyzet részéről egyébként megértést, segítséget és örömet tapasztaltam. Akárhányszor mondtak köszönetet egy-egy értekezlet végén az ott kapott indításokért, s nincs okom feltételezni, hogy ez nem volt őszinte. A kebelbeli Hivatalos Közlöny ez ügyosztályok működéséről beszédesen tanúskodott, s ezek az ügyosztályok nemcsak a VKM keretében kezdtek nevelésügyi kérdésekben középponttá lenni, hiszen a legkülönbözőbb kérdésekben kértek tőlünk más minisztériumok és különféle testületek tájékoztatást és véleménymondást.”¹⁰³⁶

Imre Sándor volt a VKM békeelőkészítő tevékenységének irányítója is. A B. I., B. II. ügyosztályokat irányító/felügyelő államtitkárként viszonylag reális képpel rendelkezhetett a várható fejleményekkel kapcsolatban. Néhány az ügyosztályok munkájáról szóló 1920. év első feléből (április 9-e utáni, részben Imre javításait tartalmazó jelentésekben, tervezetekben) olvashatjuk:

„A művelődéspolitikai, kultúrstatistikai és szervezési ügyek intézésével megbízott B II. ügyosztály 1919. augusztus 8-tól... 1920. április 8-ig... a béke-előkészítéssel kapcsolatos ügyekben... állította össze és dolgozta fel az összes (minden fajtájú és fokozatú) iskolákra vonatkozó statisztikai adatokat. Ezekről francia és angol nyelvű táblázatot készített és az összefoglaló kimutatásokkal együtt a békedelegáció rendelkezésére bocsátotta.

Az ügyosztály dolgozta fel a tárcát érintő és a békeszerződéssel kapcsolatos... elvi kérdéseket, kivéve a műkincsekre, tudományos anyagra stb. vonatkozókat. A nemzeti kisebbségek nyelvi és kulturális érdekeinek biztosítását célzó ellenjavaslataink alapjául szolgáló tervezet az ügyosztály munkája,¹⁰³⁷ s közvetlenül részt vett a válaszjegyzék készítésében is” – írták, megemlítve,

¹⁰³⁵ Imre Sándor 1923 júliusában „két végzetes hibáját” jellemezte. „Az egyik az volt, hogy nem találván sem a minisztériumban, sem azon kívül olyan idősebb embert, akit az általam elgondolt pedagógiai ügyosztály vezetésére alkalmasnak (tanultak is, elevennek és óvatosnak, de nem maradinak, haladónak, de nem radikálisnak, mindenféle nevelési intézmény, a köznevelés egész területe iránt érdeklődőnek és egyetemesen tájékozottnak) ismertem volna – ezért az ügyosztály közvetlen vezetését magamnak tartottam fenn. Ez viszont képtelenség volt, rosszul is végződött: a pedagógiai ügyosztály mindvégig szervezetlen maradt, az odaszánt ügyek nagyrésztét kénytelen voltam meghagyni addigi helyén, csak magamhoz vontam az államtitkári felülvizsgálatot. ... A másik hibám még nagyobb volt: a művelődéspolitikai ügyosztálynak (B. II.) nem adtam programot magam, csak újra, meg újra kértem a főnökévé tett Pogány Frigyes miniszteri tanácsostól, jóllehet a magam munkaterve készen volt!” (RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 55–56. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁰³⁶ Imre Sándor 1922. augusztus 12-i Klebelsberg Kuno miniszter számára a VKM-ről szóló beadványában. RL C/39. 30. cs. 25. 20–28. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁰³⁷ Ennek pandantjaként a jelentés beszámolt arról is, hogy a belföldi témák egyikeként – a nemzetiségi minisztériummal együttműködve – „a nemzeti kisebbségek kulturális igényeinek kielégítésével összefüggő reformokon dolgozott”. A 4044/919. M. E. számú kormányrendelet végrehajtásával kapcsolatban kiadta 209.494/919. B. II.

hogy az egyházakat és birtokaikat érintő anyagok előkészítése is feladatuk volt. Felkészültek a békeszerződés végrehajtására is.

„A békeelőkészítéssel kapcsolatos, de attól a körülmények fejlődése folytán önállósult tevékenység volt... *az elszakadó területek kulturális védelme*. E tekintetben az ügyosztály jelentős propagandát indított, mely szervesen kapcsolódott a nemzeti kisebbségek minisztériumának, s a külügyminisztérium politikai hírszolgálati osztályának munkájához. ... Folytonos figyelemmel kísérte a külföldi semleges és ellenséges sajtót, a cseh, szerb, román kormányok kultúrpolitikáját. *Végezte a kulturális atrocitások anyaggyűjtését, s a tapasztalatokat részint önálló memorandumokban... részint megfelelő átiratok, cikkek stb. keretében értékesítette. ... [E]mellett ellátta az ügyosztály a fegyverszüneti szerződés alapján emelhető panaszok, károk stb. közvetítését a fegyverszüneti bizottság útján az antant missziókhöz, az egész tárcára vonatkozóan.*”¹⁰³⁸

A B. I. számú – Imre Sándor közvetlen irányítása alatt tevékenykedő – nevelési ügyosztály mindennek iskolai hasznosításán serénykedett.

„*Reális irredentizmus*: iskolai célra kulturális, gazdasági, demográfiai stb. statisztikai adattárt írat a nagy és kis Magyarország viszonyairól.¹⁰³⁹ A Fővezérség is élénken érdeklődik iránta” – írták.¹⁰⁴⁰ Majd – „a remény hal meg utoljára”, s „az utolsó fűszálba is kapaszkodni kell” jegyében – folytatták: „Az ügyosztály indította meg azt a mozgalmat, hogy a tanulóifjúság körében a Magyar Tanárok Nemzeti Szövetsége terjessze a *propaganda levelezőlapokat*. E levelezőlapok francia, angol és olasz szöveggel és aláírással, mint a magyar ifjúságnak a területcsonkítás ellen való tiltakozását, küldjék el a békekonferencia tagjainak, az antant nagyhatalmak parlamentjeinek és sajtójának”.¹⁰⁴¹

Ha végig tekintünk az Imre Sándor által kezdeményezett két ügyosztály és az adminisztratív államtitkár tevékenységén, nyilvánvaló, hogy 1919 augusztusa és decembere között rendkívül sokrétű munkát végeztek. A VKM közoktatással és népműveléssel kapcsolatos tevékenységének irányításában, az ott született kezdeményezésekhez vezető ötletek felvetésében fontos szerepük volt. Kezdeményezéseik megvalósítása érdekében gondjuk volt az érintettek bevonására, megnyerésére. Így Imre – értekezletet vezető elnökként, előadóként stb. – többször fellépett a pedagógusokkal kapcsolatos tanácskozásokon.

Ezzel kapcsolatban Imre Sándor visszaemlékezésében kitért egy akkoriban ellene terjesztett vádra, mely szerint: „igyekeztem a tanítóság körében hangulatot csináltatni magam mellett. ... *Bármily ellentétben van is jellememmel, hogy tolaodjam, mégiscsak elhitették magával Huszárral is, hogy nála fontosabbnak akarom feltüntetni, s eléje akarom tolni magamat*. Mikor ugyanis Huszár távozóban volt, igazán baráti hangon figyelmeztetett arra, hogy vigyázzak, Haller azt szereti, ha úgy tűnik fel, hogy mindent ő csinál! Meglepetten kérdeztem, hogy talán csak nem adtam

számú utasítást, melynek alapján a németnyelvű tanítóképzés, a német iskolák tanterve és tannyelvük megállapítása érdekében folytak előkészítő munkálatok. (RL C/39. 25. cs. 117. Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁰³⁸ RL C/39. 25. cs. 95–96. 117–119. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁰³⁹ Ennek egy részét Szombatfalvy György készítette „Az anyaország statisztikai adatai” témakörben. (RL C/39. 27. cs. XXIV. 573–584.)

¹⁰⁴⁰ A Fővezérséggel volt kapcsolatos a B. II. ügyosztály jelentésének következő pontja: „A Fővezérség átirata kapcsán, a nemzeti szellem élesztése végett, a Néptanítók Lapjának egy számát a békefeltételek ismertetésének szentelte. Ebből a számból a Fővezérség 500 példányt kért és kapott”. (RL C/39. 25. cs. 97.) A lap 1920. március 18-i számában (50. évf. 9–12. sz.) tették közzé Horthy Miklós kormányzóvá választásának hírére és „a kormányzó manifesztumát a magyar nemzethez”. (1–2.) Ezt Imre Sándor: „Nemzeti önismeret” c. 1919. december 13-i előadásának szövege követte (3–9.) Fekete József: „A békefeltételek ismertetése”, (9–12.) és Bencs Zoltán „A magyar békefeltételek” (12–28.) c. írásai szoltak érdemben a békefeltételekről, s hatásukról.

¹⁰⁴¹ RL C/39. 25. cs. 80–81.

okot ilyen intésre, hiszen soha, sehol nem voltam feltüntetve, hogy bármely rendeletet is én javasoltam, magam fogalmaztam, minden az ő nevéhez fűződik! Csillapítóan mondta: »Nem, nem, de azért csak vigyázz!«

Nos, nézze végig akárki a napilapokat, azok 1919. augusztus–december között sokat írtak a vallás- és közoktatásügyi minisztérium intézkedéseiről, céltudatos munkájáról, s az én nevem nincs sehol. *A Néptanítók Lapja cikket közölt a nemzetnevelési rendeletről, s töröltettem belőle a nevemet, pedig az igazán a saját munkám, s a magam gondolatának érvényesítése volt.* A katolikus tanítók lapja a Nemzetnevelés, ugyanezért a rendeletért nagyon dicséri Huszárt, sejtelve sincs arról, hogy én csináltam. Ugyanígy tökéletesen háttérben maradtam, s még csak nem is keseregtem emiatt sok más esetben. Megelégedtem azzal, hogy sikerül valami, amit szükségesnek tartok. *...[N]em a magam érdemeinek gondos összegyűjtését, hanem a folytonos haszontevést tartanám feladatomnak, igaz, ... ezt Huszár eltávozása után nem kívánták tőlem»* – írta 1922 novemberében.¹⁰⁴²

Nincs okunk kételkedni – az akkor már kényszerszabadságát töltő, ezáltal megbántott – Imre Sándor állításainak valószerűségében, s motívumainak őszinteségében. Ugyanakkor kötelességünk megemlíteni, hogy más visszaemlékezéseiben többször is számára fájdalmas tényként említette, hogy a két, lefontosabbnak tartott, s általa készített rendeletet (a nemzetnevelésről és az iskolafelügyeletről) még a publikációs jegyzékében sem szerepeltetheti, hiszen a miniszter nevével jelentek meg, holott mindkettő saját szellemi gyermeke. Nem volt ebben semmi kirívó. A minisztériumokban hosszú időn át általános gyakorlatot követték a VKM-ben is. Tisztában volt ezzel Imre Sándor is. Ettől még áldozatnak érezhette a maga részéről mindezt, olyannak, melyet kötelessége meghozni az általa kívánatosnak tartott megújítás, fejlesztés érdekében.

Annál inkább bánthatta, hogy Huszár Károly mindennek ellenére hitelt adott a vele kapcsolatos mendemondáknak. Ennek több oka is lehetett. Nem feledhetjük, hogy Huszár Károly (aki tanítói végzettséggel lett miniszterrel) egyszerre tisztelettel és féltékenységgel tekinthetett az oktatás a kultúra ügyeiben nálánál sokszorta tájékozottabb és kvalifikáltabb, beosztottjává vált elődjére. Hiszen ő – holisztikus látásmódja, nemzetnevelési koncepciója révén – gyakran a minisztériumi tevékenység jellegére, egészére, vagy nagy részére vonatkozóan állt elő javaslataival, ami kirívó volt a minisztériumi tisztviselők nagy többségéhez képest. Ők ugyanis (a fiatal Magyary Zoltán kivételével) javarészt ügykörük határain belül maradtak, s a felmerülő problémák komplex és hosszú távú kezelése helyett, azok mihamarabbi, minél egyszerűbb „elintézését” tartották feladatuknak.¹⁰⁴³

A minisztérium egészéért, a miniszter felett, s a láthatóan az oktatás- és kultúrpolitika egészében gondolkodó Imre Sándor javaslataival, tanácsaival óhatatlanul azt a benyomást kelthette Huszárbán (és utódaiban is), hogy ténylegesen a minisztérium irányítójának (spiritus rectorának, szellemi irányítójának) tartja magát.¹⁰⁴⁴ Holott szubjektíve Imre mindezt a nemzetnevelés érdekében számára kötelező szolgálatnak tekintette.

A miniszterelnökségre készülő Huszár Károly megjegyzése nemcsak ennyiben volt megalapozott. Tisztában lehetett azzal, hogy Haller István nem vette jónéven, azt, ahogy Imre Sándor 1919 őszén egy általa propagandaminiszterként kezdeményezett minisztériumok közti tárgyaláson vitába szállt nemzeti és katonas nevelésre vonatkozó álláspontjával (mely akkor éppen a fővezérség álláspontjával is megegyezett). Ahogy erről az alábbiakban, a vitakérdések között szó lesz, a

¹⁰⁴² RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 105–106. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁰⁴³ Imre Sándor ezt többször kritikusan említette írásaiban.

¹⁰⁴⁴ Imre Sándor egy 1922. évi feljegyzése szerint a VKM-ből a miniszterelnöki székbe távozó Huszár Károly így búcsúzott tőle: „Köszönöm atyai jóindulatodat és barátságodat”. (RL C/39, 13. cs.)

VKM államtitkár Huszár Károly minisztert is meggyőzte nézetei helyességéről, aki ennek megfelelően (Imre álláspontját osztva) válaszolt a propagandaminiszternek.¹⁰⁴⁵

1.2. Haller István miniszter, aki Imre programjának jelentős részét sajátjaként tálalta, ám alkotóját marginalizálta

Az akkor még propagandaminiszter *Haller István* küldöttei révén, a készült jegyzőkönyvekből és minisztertársai válaszaiból tudomást szerzett erről. E nézetkülönbségeiket felszínre hozó vitájuk, az Imre Sándor ellen folyó sajtókampány, s a változó politikai körülmények hatására az adminisztratív államtitkár helyzete az ő minisztersége alatt, (1919. november. 24. – 1920. december. 16. között) lényegesen változott.¹⁰⁴⁶

Haller István

A Nemzetgyűlés 1920. február 16-án, Budapesten történt megalakulásával, „az alkotmányosság helyreállításáról és az államfői hatalom ideiglenes rendezéséről” szóló 1920. év I. törvénycikk elfogadásával, s Horthy Miklós kormányzóvá választásával az „ún. népköztársaságtól” és a Tanácsköztársaságtól egyaránt elhatárolódó, önmagát azokkal szemben meghatározó ellenforradalmi rendszer alakulása újabb fázisába lépett.

E törvény a proletárdiktatúra intézkedéseit anullálta, a Károlyi- és Berinkey-kormányok „nép-határozatait, néptörvényeit” az Országos Törvénytárból törölte. Felhatalmazta a kormányt „arra, hogy az úgynevezett népköztársaság szerveinek rendelkezéseit, amennyiben a jogrend és a jogbiztonság érdekében szükséges, az alkotmány keretében saját felelősségére ideiglenesen hatályban tarthassa, vagy helyettük új rendelkezéseket állapíthasson meg. Addig is, amíg a minisztérium ebben a tárgyban intézkedik, az úgynevezett népköztársaság szerveinek rendelkezései ideiglenesen alkalmazásban maradnak, amennyiben tartalmuknál fogva az alkotmánnyal, a fennálló törvényekkel és törvényerejű szokásjoggal nem ellenkeznek, vagy törvényes felhatalmazás körében keletkeztek és még megszűntetve nem lettek.”¹⁰⁴⁷

A széles körű (de a szociáldemokraták nélküli) választás eredményeként összeült kigazda- és keresztény párti többségű Nemzetgyűlés állásfoglalásai kényes helyzetbe hozták az 1918. november 9-én a VKM-be helyettes államtitkárrá kinevezett Imre Sándort. A minisztériumi oktatásirányítás meghatározó pozíciójába a Károlyi-kormány emelte, s abból a Tanácsköztársaság távolította el. Ügyvezető miniszteri esküjét követően a kétségtelenül ellenforradalmi (ám kétséges legitimitású) Friedrich István vezette hivatalnokkormányba nyerte újabb kinevezését, majd 1919. augusztus 16-án, az ún. I. Friedrich-kormánytól az adminisztratív államtitkári pozíciót. Így jogi

¹⁰⁴⁵ Lásd ehhez Kiss Dezső szerk. *Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomrajutása idején 1919–1920.* Kézirat [gyanánt], Testnevelési és Tudományos Tanács, Budapest, 1970, 55–101.

¹⁰⁴⁶ Haller Istvánnak arról is tudomása lehetett, hogy még ügyvezető miniszter korában Imre óvta az ideiglenes államfőt az ő miniszteri kinevezésétől.

¹⁰⁴⁷ 1920. évi I. törvénycikk bevezetése és 9. §-a. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (2021. 10. 27-i letöltés); Lásd ehhez pl. Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944.* Korona Kiadó, Budapest, 1999 159–163.; Romsics: *A Horthy-korszak*, 54–63.

értelemben rá nem vonatkozhattak a népköztársaság idején született döntések felülvizsgálatára vonatkozó útmutatások.¹⁰⁴⁸

Imre Sándor maga is így ítélte meg helyzetét, s kényszerszabadsága alatt így emlékezett az akkor történetekre:

„Haller minisztersége egész tevékenységem szempontjából két egészen különböző szakaszra oszlott: 1919 novemberétől 1920. április 9-ig, mint a régi (Huszár alatti) minőségemben próbáltam teljesíteni kötelességeimet.¹⁰⁴⁹ 1920. április 9-től fogva pedig hatásköröm nagy részétől megfosztva, pusztán a magam szűk körének napi feladataimra szorítkoztam. ... Mikor legelőször beszéltem Hallerrel, röviden jelentettem Huszár alatt megindult munkásságunk irányát, főbb részleteit, a további szükséges lépéseket.¹⁰⁵⁰ Kértem hívja össze az államtitkárokat értekezletre, tételesen jelentést mindenikkel a maga ügyköréről, s adjon nekünk útmutatásokat a továbbiakhoz, tájékoztasson a terveiről. Halogatta, soha nem hívott – legalábbis engem – ilyen értekezletre, s nem is adott soha semmiféle művelődéspolitikai útmutatást, vagy éppen átfogó tervet, sőt, ötletet sem közölt velem. Így aztán nem tehettem egyebet, mint mentem a magam feje után: folytattam a megkezdett munkát, s tettem neki egy s más javaslatot”.¹⁰⁵¹

Imre Sándor a folyamatban lévő ügyek egyikével 1920. április 1-jén is felkereste a minisztert. Ő a szobájában vélhetően éppen az új – Imre Sándor előtt akkor még rejtegetett – ügybeosztásról tanácskozott Gévy-Wolff Nándorral és Viszota Gyulával. Zavarba jöttek, Imre visszalépett a miniszteri titkár szobájába, majd az előbbieket gyors távozása után Haller István fogadta őt, s váratlanul jelezte, hogy *aznap kész meghallgatni adminisztratív államtitkára javaslatait a VKM teendőiről.*

Imre Sándor délután 5–7-ig vázolta szerteágazó elképzeléseit.

„Ezeket két csoportba foglaltam.

- I. A háború kezdete óta, különösen pedig a forradalmi mozgalmak idején teljesen felborult rend helyreállítása.
- II. A nemzet megváltozott helyzetének megfelelően az egész köznevelés újjászervezése. Mindkét irányban szükség van új törvényalkotásra, addigi törvények módosítására, de sokat lehet tenni a meglévő törvények pontos és következetes végrehajtásával is. *A törvényhozás elé viendő kérdéseket* nyolc szakaszban adtam elő.
 - A. *Népoktatás (a tankötelezettség szigorú végrehajtása, a földbirtokreformmal kapcsolatban az iskoláknak gazdasági területtel való ellátása, szakszerű továbbképzés az ismétlőiskolák helyett, a földműves népnek téli munkára nevelése, az iskolán kívüli népművelés, ifjúsággondozás szervezése, a tanítóképzés és tanfelügyelet újjászervezése).*
 - B. *Középfokú oktatás (a polgári iskolai felügyelet kivétele a tanfelügyelők alól,¹⁰⁵² a polgári iskolai tanárok szolgálati idejének szabályozása, a minősítési törvény módosítása, a középiskolai törvény módosítása, újfajta, pl. mezőgazdasági, „nemzeti középiskolák” léte-*

¹⁰⁴⁸ 1920. március 17-én Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök nemzetgyűlési programbeszédében leszögezte: „Mi ezeket a kinevezéseket, melyek a Károlyi-kormány óta történtek, revideálni akarjuk.” (Magyar kormányprogramok, 490.)

¹⁰⁴⁹ Abban, hogy Haller István egy ideig nem nyúlt Imre Sándor hatásköréhez szerepe lehetett annak, hogy elődje Huszár Károly 1919. november 24. – 1920. március 15-ig miniszterelnök volt. Ha ritkán is, a későbbiekben is kapcsolatba voltak egymással. Egyszer Huszár felkérte Imrét egy lengyel–magyar összehasonlító kötetben való közreműködésre, melyet a professzor elhárított. (RL C/39. Levelezés)

¹⁰⁵⁰ A „Haller miniszternek hivatalba lépése napján bemutatott ügyek: I. Fegyelmi ügyek állása, fegyelmi tanácsok. II. A fővárosi iskolák ügye. III. Az iskolai személyzet elosztása. IV. Tanulmányi reformok előkészítése. V. Nemzetiségi kultúrpolitika. VI. Békeelőkészítés (Erdély stb.) VII. Folyamatban lévők: 1. Mezőgazdasági tanfolyam. 2. Katonás nevelés (propagandaminisztérium + hadügyminisztérium). 3. Cserkészlet. 4. Gyermekszórakoztatás. 5. Szabadoktatás (a propagandaminisztérium pénze). 6. Tanárok tanfolyama (Berzeviczy). VIII. Bel- és külföldi propaganda (tudományos propaganda)”. (RL C/39. 25. cs. II-68. 493.)

¹⁰⁵¹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 85.

¹⁰⁵² Lásd ehhez *Az elemi népoktatása enciklopédiája*. III. k. 55–56.

sítésére felhatalmazás, a polgári iskolák kifejlesztése, a kereskedelmi iskolák és gimnáziumok apasztása [Sic!], felhatalmazás a középiskolák területi elosztásának módosítására).

- C. Budapest közoktatása (a fővárosi iskolák államosítása).¹⁰⁵³
- D. Egyetemek, főiskolák (a rendelettel szervezett Közgazdasági Kar törvényes szervezése, a kolozsvári és pozsonyi egyetemek elhelyezése, ezzel kapcsolatban a tudományos tanulmányozás és a pályákra való előkészítés kérdésének szabályozása, a zsidókérdés főiskolai vonatkozásai a tanulás szabadsága és a pályákra való képesítés kettős szempontjából).
- E. Egészségügyi nevelés (az ifjúság testnevelése mindenik fokon s iskolán kívül is).
- F. Az állam és a felekezetek, községek, megyék (az állam nem bírja tovább emelni a segélyeket, megoldás? Községi, megyei iskolák – de állami vezetés).
- G. A magyar állam és az elszakadó területek magyarságának művelődésügyi gondozása (nem törvény, külügyminisztériumi határozattal való szervezés!).
- H. A magyar állam területén élő nemzeti kisebbségek iskolaiügye (vezető elv: nem magyarisítunk el senkit, de elnémetesíteni stb. sem engedünk egyetlen magyart sem).

Mindezeket részletesebben ismertetve felhívtam Haller figyelmét arra, hogy ezeket a legjobb volna *egységes köznevelési törvényben* (kerettörvényben) foglalni egybe, s így adni meg az irányítást a nevelésügyi igazgatás számára. Csakhogy erre ez a nemzetgyűlés (az I.) nem alkalmas.

Sürgősnek mondtam *tetes költségek kieszközlését* a tanítás elhelyezésére, az iskolák új felszerelésére, osztatlan iskolák megosztására, sűrűbb felügyelet megszervezése érdekében.

A törvényhozás nélkül tehető intézkedések gyanánt felsoroltam a már elkezdett munkálatok folytatását (csak a jegyzékét 20 pontban bemutattam),

- a háborús mulasztások, nemzetnevelés, iskolalátogatás, közgazdasági ismeretek stb. tárgyában kiadott kiadott rendeletek erélyes végrehajtását,
- a menekült és állástalan tanítók, tanárok elhelyezésével az iskolai munka javítását,¹⁰⁵⁴
- a szolgálati pragmatika létesítését,
- általános tanterv és tankönyvrevíziót,
- a tanszerkészítés és az iskolai bútorgyártás állami szervezését,
- a tanárképzés újjászervezését minden iskolára nézve,
- a nőnevelésnek, a zsidók nevelésügyének, a szülők pedagógiai tájékoztatásának szervezését,
- a különlegesen magyar tudományos feladatokra megfelelő emberek felhívását,
- más minisztériumok nevelésügyi osztályaival szoros együttműködés létesítését,
- kértem adjon ki a miniszter valamilyen irányító szöveget az egész tanügyi személynézethez.
- Végül a minisztérium belső életére vonatkozóan nagyon sürgősnek mondtam
- az államtitkári hatáskörök megállapítását,
- az ügyosztályok ügykörének pontos kijelölését (ami Huszár alatt némileg zavaros maradt),
- az általános pedagógiai és művelődéspolitikai vezetés intézményes szervezését (így mondtam: kell lennie olyan szervnek, amelynek kötelessége az előrelátó gondoskodás is, nemcsak a napi adminisztráció).

Majdnem kétórás előadásomba a miniszter nem szólt bele, nagyon keveset kérdezett, csak hallgatott és jegyzetelt. A végén azt kérdeztem:

- »Légy szíves megmondani, melyikbe fogjunk mindebből?«

¹⁰⁵³ Imre Sándor ezt már az „ügyvivő” Friedrich-kormány ülésén javasolta. A vitakérdések között erről még szó lesz.

¹⁰⁵⁴ Helyzetükről lásd pl. a felvidékről – a csehek által követelt eskü megtagadása miatt menekülni kényszerült Gyórfy Imre: A tisztviselőkérdés c. írását. (RL C/39. 25. cs. 397–404.)

- »Majd konfrontálom ezeket saját terveimmel és húsvét után megmondom« [válaszolta a miniszter].

Kértem, hogyha az államtitkári hatásköröket módosítani akarja, avagy ha a pedagógiai és művelődéspolitikai ügyosztályokkal tenni akar valamit, közölje előbb velem, hogy ne mástól tudjam meg.

A válasz az volt: »Magától értetődik« – emlékezett utóbb Imre Sándor.¹⁰⁵⁵

Napok múltán tudta csak meg, hogy – hosszas halogatás után – miért is érdeklődött javaslatai iránt a buzgón jegyzetelő miniszter. Április 4-én, az „Új Nemzedék” és „Az Est” húsvéti számában nyilatkozott Haller István „kulturprogramjáról”, „az egész oktatásügy új alapokra helyezéséről”, a VKM munkatervéről.¹⁰⁵⁶

„A kultuszminisztérium ez idő szerint azzal a problémával foglalkozik, hogy miképpen, hozhatná összes iskoláinkat közelebb az élethez. Felfogásom szerint ugyanis Magyarország csak úgy nőhet ki gazdaságilag, kulturailag [Sic!] és területileg is a mai szűk keretekből, ha a természet által adott óriási gazdasági lehetőségeket megfelelő tudással vértezett, szívós munkával használjuk ki.

Hogy ezt lehetővé tegyük, bele kell vinni már az elemi iskolákba azoknak az ismereteknek fokozottabb tanítását, melyek a kenyérkereső pályán és a gazdasági versenyben juttatják a jövő generációt előnyösebb helyzetbe. *Revideálni fogjuk tehát a tantervet, tankönyveket, tanító és tanárképzést*, hogy egyrészt azonnal közelebb hozzuk az iskolát az élet szükségleteihez, másrészt képesítsük a jövőben tanítókat és nevelőket, hogy ennek a követelménynek megfelelhessenek. Az eddigi ismételőiskolákat oly tantervvel látjuk el, amelynek betartása mellett gazdasági továbbképző tanfolyammá lesz az ismételőiskola.

Ezen túlmenően *a polgári iskolákat kifejlesztjük gazdasági középiskolákká*, melyeknek már az lesz a rendeltetésük, hogy egyrészt a gazdasági életnek megadják a szélesebb körű gazdasági és kereskedelmi ismeretekkel bíró egyéneket, másrészt előkészítik a gazdasági akadémiák, a közgazdasági egyetem, valamint *a népfőiskolák (parasztegyetem)* számára az anyagot. Ezt a gazdasági oktatást gyakorlativá és hasznossá úgy fogjuk tenni, hogy a földbirtokreformmal kapcsolatban *minden iskola számára igényelni fogunk megfelelő gazdasági területet*, ahol a tanulóifjúság gyakorlatilag képzett kertész, vagy gazda útmutatása szerint elsajátítja a gyakorlati ismereteket is.

Meg kell változtatnunk közoktatásunk szellemét is, amennyiben az eddiginél sokkal nagyobb mértékben fogjuk kívánni *a nemzetnevelést, a világnézet és erkölcsi felfogás kikristályosítását*, úgy, hogy az életbe megállapodott nemzeti és erkölcsi felfogással kerüljön ki a tanuló.

Egyetemeink és egyéb kulturális intézményeink fenntartására és fejlesztésére kérni fogom a nemzetgyűléstől a legnagyobb áldozatot. Kultúrfölényünket, amelyben ma vagyunk, minden áldozattal meg kell tartanunk, mert ez egyszerűen mind jövőnket illetően a legjobb befektetés. Azon lesünk azonban, hogy tudományos és művészi intézményeink nagyobb gondot fordítsanak *a specifikus magyar tudomány és művészet ápolására*.

Abban a tudatban vagyunk ugyanis, hogy az általános érvényű tudománysszakok mindenütt a világon támogatásra és művelésre találnak, míg a specifikus magyar feladatok ellátása egyedül reánk van hagyva.

Tárgyalások folynak a fővárossal az összes fővárosi iskolák államosítására vonatkozólag. Meg kell ezt tennünk azért, mert az eddigi állami ellenőrzés nem tudta megakadályozni, hogy a kömmün előkészítői és lehangosabb szereplői ne a főváros iskoláiban készítsék elő a talajt az ország alapjainak megingatására.

¹⁰⁵⁵ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 91–92. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁰⁵⁶ Haller István kulturprogramja. *Új Nemzedék*, II. évf. 82. (160.) sz. 1920. április 4. 3–4.; Haller miniszter új alapokra akarja helyezni az egész oktatásügyet. *Az Est*, XI. évf. 82. sz. 1920. április 4. 5.

Készül a *tanfelügyelet intenzívebbé tételére, az osztatlan iskolák megosztására, a tanár- és tanítóképzés reformjára vonatkozó javaslat, valamint az oktatószemélyzet pragmatikája*. Gondunk lesz arra, hogy az iskola munkájának támogatására *megnyerjük a szülőket*, akik számára *kurzusokat fogunk* rendezni, amelyeken a pedagógiának elemeivel igyekszünk a szülőket megismertetni, mert sajnos tapasztalja minden oktató és nevelő, hogy az otthon nagyon sokszor munkájának minden eredményétől megfosztja.

A nyilvános oktatásnak és nevelésnek van egynéhány olyan eszköze, mely csak újabb időben nyert nagyobb jelentőséget. Ilyen például: *a mozi*. Ezt nemcsak be kell állítani az oktatás és nevelés szolgálatába, hanem ellenőrizni is kell nemzeti, művészi és erkölcsi hatás szempontjából. Az érdekelt minisztériumokkal tárgyalások folynak, miképpen volna ez a kérdés úgy rendezhető, hogy *a mozikultúrából a nemzetnek erkölcsi, a kincstárnak anyagi haszna legyen*.

Az *ifjúság testi nevelésének* új organizálása is tervbe van véve. Nem arról van éppen szó, hogy katonákat neveljünk és az iskolában katonásdit játszunk. De igenis arról, hogy testben egészséges, bátor, vállalkozó szellemű, lovagias felfogású és önfeláldozásra hajlamos generációt neveljünk. Ezzel tartozunk az ifjúságnak is, de főképpen az ország jövőjének.

Azt talán *nekem* külön nem kell említenem, hogy *a katolikus autonómia megalkotására, valamint az 1848. évi XX. tv.-cikk végrehajtására* vonatkozó előkészületek munkában vannak.

Bízom abban, hogyha a nyugodt munka lehetősége legalább egy-két évre megadatik, akkor *egész közoktatás- és nevelésügyünket egészen új alapokra lehet fektetni*, és hogy megteremtjük a feltételeit annak, hogy Magyarország igen rövid idő alatt, ha Kelet-Európának nem is leghatalmasabb és legnagyobb, *de vagyonban és kultúrában legnagyobb súlyú állama lehet*. A fejlődésnek olyan lehetőségeit adta meg nekünk az Isteni gondviselés, aminőket egyetlen országnak sem körülöttünk. Ha ezeket nem tudjuk kihasználni, akkor megértünk a pusztulásra” – olvasható „Az Est” tudósításában.¹⁰⁵⁷

Az „*Új Nemzedék*” a miniszteri nyilatkozatot a következőképpen közölte: „A mai magyar generációnak legfőbb fogyatkozása az, hogy *nincs ránevelve a közgazdasági életre*. Nevelésünk hibás abban, hogy a vagyongyarapító, a kenyérkereső és a gazdasági verseny feltételeit könnyítő ismeretek terjesztésére nem fordított elég gondot. Az iskolának mindenkiben a *nemzeti egyéniség* érzését kell fejlesztenie és azt a tudatot, hogy a nemzet nagyságáért mindenkinek kötelessége fizikai és szellemi erejének legjavát kifejteni. Hogy ezt elérjük, *nagyobb súlyt kell helyezni a jövőben a jellemnevelésre, az erkölcsi oktatásra, a jól megalapozott világnézet kifejlesztésére*, úgy, hogy a fiatalság a középiskolából vagy az egyetemről kilépve, magasabb nemzeti és erkölcsi szempontok szerint legyen képes a gazdasági életet és a különféle szellemi áramlatokat megbírálani és azokban vagy ezek ellen állást foglalni.

Az elemi iskolákban a tanterv és a tankönyvek revíziója útján több gazdasági ismeretet fogunk belevinni. A földművesszülő gyermekét meg, kell tanítani és bele kell szuggerálni *a földműves mesterségnek a szeretetét*, hogy rajongója legyen előre is annak, amit apja mellett és azután folytatni fog. Ugyanígy meg kell tanítani az iparoszülő gyermekét arra, hogy hivatása az anyagba lelket, gondolatot és szépséget belevinni és így értékesíteni azokat a kvalitásokat, amelyekkel az Isten a magyar fajt felruházta.

Az elemi iskolákon túl *a mai ismétlőiskoláknak már gazdasági továbbképző-oktatással kell foglalkozni*. Ne ismétlés legyen az, hanem új, s az életben szükséges gyakorlati ismeretek tanítása. Továbbmenőleg [Sic!] *a polgári iskolákat át kívánjuk fejleszteni gazdasági középiskolákká*, amelyek a maguk hét vagy nyolc osztályával a gimnáziumokkal és reálisiskolákkal együtt *új típusú középiskolák lesznek*, s adni fogják a mezőgazdaság[nak] és az iparnak azt a kvalifikált

¹⁰⁵⁷ Haller miniszter új alapokra akarja helyezni az egész oktatásügyet. (Kiemelések nagyrészt eredeti közleményben – D. P.)

elemét, amelynek ma csaknem teljes hiányával vagyunk. Ezek folytatásai lesznek a gazdasági akadémiák, a közgazdasági egyetem és a nép főiskolák (paraszt-egyetemek).

Így a legalsó foktól végig a legmagasabb tagozatig a magyar nemzet gazdasági rekonstrukciójához fogja az iskola szállítani *a megfelelő tudással felfegyverzett embereket*. Hogy a gazdasági ismeretek intenzív tanítása lehetséges legyen, ahhoz múlhatatlanul szükséges, hogy *a földbirtokreformmal kapcsolatban a népiskolák, a tanítóképző intézetek, főképp pedig természetesen a gazdasági középiskolák megfelelő gazdag területet kapjanak, amelyek módot adnak a gyakorlati kiképzésre.*

Az egyetemi tanítás dolgában is reformok készülnek egyrészt abban az irányban, hogy az ifjúságnak az a része, amely tudományos pályára készül, módot kapjon arra, hogy sokkal intenzívebben vehessen részt tanáraival a tudományos kutatásokban, másrészt pedig abban, hogy az egyetemek gyakorlati kiképzést adjanak azoknak, akik nem a tudományok művelésére és továbbfejlesztésére, hanem a megszerzett tudásnak a kenyérkeresetben való megfelelő értékesítésére törekszenek.

A legközelebbi tervünk a fővárosi iskolák államosítása, mert sajnos tapasztaltuk, hogy az eddig gyakorolt állami felügyelet nem volt elegendő ahhoz, hogy megakadályozza a fővárosi iskolákban olyan elemek felülkerekedését, akik nemzeti és keresztény szempontból egyaránt megbízhatatlanságukról, sőt veszedelmes voltukról tettek a kommün alatt bizonyosságot. Ennek a kérdésnek megoldása csak azon múlik, hogy az állam finansziális helyzetével össze tudjuk-e egyeztetni a teher vállalását.

Törvényjavaslatot fogok benyújtani a tankötelezettség végrehajtásáról, az intenzív tanfelügyeletről, a menekült tanítók felhasználásával¹⁰⁵⁸ lehetőségessé vált osztatlan iskolák megszűnéséről, a gimnáziumok és reáliskolák egyenjogúsításáról, a tanári és tanítói szolgálati pragmatikáról, a zugiskolák ellenőrzéséről, illetőleg megszüntetéséről. Általában véve az lesz a törekvésem, hogy közoktatásunkat összhangzásba hozzam azokkal a nagy feladatokkal, amelyekre a jövő generációnak vállalkoznia kell, ha az országot újra számottevő hatalommá kívánjuk tenni” – nyilatkozta a miniszter, s végül a katolikus autonómiára is utalt.¹⁰⁵⁹

Az adminisztratív államtitkárnak a miniszter számára tartott 1920. április 1-jei előadásának idézett kivonatából, s a két Haller nyilatkozat szövegéből kitűnik, hogy Imre Sándor jogosan vélte:

„Az »Új Nemzedék«-ben néhány frázis és a katolikus autonómiáról szóló pont nem tőlem származik, a többi az én előadásomból. »Az Est«-ben a katolikus autonómia és a mozi Haller sajátja, meg az, hogy néhány gondolatomat nem értette meg jól, s az egészet rövidre fogta. Aki nem tudta (mint pl. Fekete [József]), hogy Hallerrel hosszasan beszéltem, látta, hogy az egész »program« honnan való. E cikkek megjelenése után már nem hittem, hogy a híreszteléseknek igazuk legyen, s hogy Haller elvegye tőlem a pedagógiai és művelődéspolitikai vezetést, sőt – addigi tapasztalataim ellenére – helyzetem megerősítésére és rendszeresebb munka lehetőségére gondoltam.

Tévedtem: április 7-én egy nálam volt művelődéspolitikai... értekezlet után bizalmasan tudatta velem Gévy-Wolff [Nándor], hogy csak a polgári iskola és a szakiskola marad nálam az

¹⁰⁵⁸ Imre Sándor 1920. június 17-én hosszú feljegyzéssel fordult Haller Istvánhoz *a menekült tanítók ügyében*. Emlékeztette a minisztert a VKM korábbi kötelezettségvállalására azzal kapcsolatban, hogy a megszállt területek tanítóit 1919 őszén a megszállók által követelt eskü megtagadására szólították fel, azzal, hogy ameddig csak lehet, maradjanak a helyükön. Később az eskütételt engedélyezték, további maradásra biztatva őket, a magyar pozíciók, iskolák védelme érdekében, azzal az ígérettel, hogy nyugdíjjogosultságuk megmarad, s ha mégis távozni kényszerülnek, nem kerülnek hátrányba, a korábban menekültekkel szemben. Valójában nem tudták ezt betartani, s alkalmazásukban hátrányt szenvedtek, ahogy a katonatanítók is. Most a létszámapasztás fenyegette őket. Imre Sándor érdekükben emelt szót a miniszternél – választ nem kapott. (RL C/39. 27. cs. 611. Lásd ehhez Donáth: *Pedagógusok 1918–1919.*, 95–137.)

¹⁰⁵⁹ Haller István kultúrprogramja. 3–4. (Kiemelések az újságcikkből.)

új ügybeosztás szerint.¹⁰⁶⁰ Ez nagyon meglepett, de nagyon meg is könnyebbültem. Mikor április 9-én ez csakugyan bekövetkezett, és a pedagógiai (B I.), meg a művelődéspolitikai (B II.) ügyosztályokat Haller megszüntette, azonnal abbahagytam mindenféle ilyen munkát (hiszen nem volt jogom hozzá), s mindenféle tervezést (hiszen hiábavaló volt).

Az »Új Nemzedék« április 11-én közölte, hogy Haller miniszter »nagyszabású kultúrprogramja« érdekében »a nevelésügy reorganizálására irányuló munkáját« a minisztérium ügybeosztásának megváltoztatásával kezdte. Az »Új Lap« meg az én félreállításomat, mint a tisztogatás kezdetét üdvözölte.¹⁰⁶¹

Ettől kezdve természetesen pusztán olyan intézkedést tettem és kezdeményeztem a nevelés javítására, amely nem volt kapcsolatban hozzám nem tartozó iskolafajokkal. A Haller-féle »nagyszabású programnak« csupán egy részletével kerültem érintkezésbe, *a tanítóképzés reformjával.*¹⁰⁶²

Mindeközben az 1919. október elejétől ellene indult (a Katolikus Népszövetség igazgatója által ösztönzött¹⁰⁶³) szüntelen sajtótámadások egyre kínosabb helyzetbe hozták a Huszár Károlyhoz hasonlóan – az akkoriban többször is meg- és átalakult keresztény-nemzeti pártok¹⁰⁶⁴ vezetőjeként tevékenykedő Haller István minisztert is. Az Imre Sándor és közte – különösen az iskolai nevelés militarizálása, a történelemtanítás mikéntje témájában kibontakozott (az alábbiakban ismertetésre kerülő) vita, valamint a forradalmakban történtek megtorlására irányuló fegyelmi tárgyalások során felszínre került nézetkülönbségek hatására a miniszter úgy döntött, hogy „óvatos-ságból” radikálisan csökkenti adminisztratív államtitkárának hatáskörét.

Így, Haller István – immár a Simonyi-Semadam-kormány minisztereként – 1920. április 9-én, a VKM új ügybeosztásáról szóló 1540/1920. eln. számú rendeletével *megszüntette a művelődéspolitikai és pedagógiai ügyosztályokat, s Imre Sándor felügyeleti jogát is mindössze két ügyosztályra korlátozta.*¹⁰⁶⁵

Imre Sándor erre így emlékezett: „Amint...Huszár távozott, egyszerre megbénult ez [a nemzeti egység gondolatának szolgálatába állított, a VKM munkájának tervszerűvé, koordináltabbá tenni próbáló – D. P.] a tevékenység. *Haller miniszter érdeklődött ugyan a dolgok iránt, hozzá is járult egy-két javaslatához (középiskolai reform, közgazdasági stb. tanfolyam) de érthetetlenül*

¹⁰⁶⁰ RL C/39. 30. cs. 25.

¹⁰⁶¹ Imre Sándor szempontjából fájdalmasan groteszk helyzet adódott abból is, hogy a ritkábban megjelenő Néptanítók Lapja csak félreállítása után, 1920. április 22-én ismertette ezeket az interjúkat „Haller István m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrprogramja.” címmel (*Néptanítók Lapja*, 53. évf. 15–17. sz. 1–3.) Abban a számban, melyben Deptner Tibor miniszteri titkár „A népművelés és a szabadoktatás” című cikkében többször is hivatkozott Imre Sándor nemzetnevelésre, Széchenyi örökségére vonatkozó írásaira. (*Néptanítók Lapja*, 53. évf. 15–17. sz. (1920. április 22. 14–22.) A VKM új ügybeosztásáról csak a következő számban 1920. május 13-án tudósították a pedagógus olvasókat. (*Néptanítók Lapja*, 53. évf. 18–20. sz. 46–47.)

¹⁰⁶² RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 92–93. A VKM-ben 1920. augusztus 11-én tartott értekezleten Imre Sándor vitatta a 14 éves korban kezdődő hatéves képzésre irányuló terveket. „Az volna a kívánatos, hogy legyen a tanítók műveltsége azonos más művelt emberek műveltségével, melyet a kialakulandó középfokú iskolában, melyet nemzeti iskolának neveznék, együtt szereznek meg. Így aztán... 18 éves korában kezdene pedagógiai ismeretekkel foglalkozni, amikor már tisztábban láthatja, hogy mi az, amire vállalkozik, ... jobban rá lehet vezetni a gyakorló munkára... [és] a lélekbe való látásra”. Emellett védte a polgári iskolai tanárképzés pozícióját is. (RL C/39. 27. cs. 681. és 686–688.)

¹⁰⁶³ Az alábbiakban erről még szó lesz.

¹⁰⁶⁴ Lásd ehhez pl. Magyarországi pártprogramok, 13–34., 52–61.

¹⁰⁶⁵ „Dr. Imre Sándor adminisztratív államtitkár úr felülvizsgálata alá tartoznak a VI/a., VI/b. és a VII. ügyosztályok (utóbbi a gyógyítva nevelő ügyek kivételével)” – olvashatjuk a rendeletben. Így csak a polgári iskolák, a kereskedelmi oktatás a szakirányú népoktatás, mezőgazdasági népiskolák és az iparostanonciskolák tartoztak Imre Sándor hatáskörébe 1920. április 9-től. (RL C/39. 25. cs. A rendelet stencilezett változata, Imre Sándor megjegyzéseivel.)

és feltűnően mindenben valami radikális, kommunista célzatot keresett.¹⁰⁶⁶ Azután jöttek az ellenem való támadások, helyzetem lassanként a minisztériumban egészen különössé vált. Azok váltak a miniszter előtt irányadóvá, akik éppen ezeknek az ügyosztályoknak a működését mindenáron gátolták, s így lassanként voltaképpen már el is sorvadt az általános pedagógiai osztály, és már szó sem volt a művelődéspolitikai osztály programjának az elkészítéséről, amikor 1920. április 9-én Haller István miniszter »újjászervezte«.

Haller István 1540/1920. eln. sz. rendeletének a VKM legújabb történetében az a jelentősége, hogy a megindult rendezést, a már-már fejledező benső egységesülést nemcsak megakasztotta, de még a törekvésnek is megrontotta a hitelét, jóllehet maga is ugyanazt a célt hangoztatta. Mindenki kiérezte, sokan tisztán tudták is, hogy ennek az »újjászervezésnek« egyéb háttere van, mint amit nyíltan kifejez. (Akkor is tudtuk, de 1921. augusztus 3-án a nemzetgyűlésen Haller István ki is mondta, hogy ezzel az újjászervezéssel az én hatásköröm megszűkítése volt a célja, de nem volt bátorsága ezt nyíltan csinálni.)¹⁰⁶⁷

Tasnádi Kovács József képviselő, debreceni ügyvéd¹⁰⁶⁸ a Nemzetgyűlésben a „Nevelés sorsa és a szocializmus” és a „Nemzetnevelés” című könyvek egyes kontextusukból kiragadott részletei alapján Imre Sándornak a keresztény-nemzeti irányzatra nézve káros voltát igyekezett bizonyítani, s az államtitkári helyett egy „kevésbé ártalmas” munkakörbe helyezését követelte.¹⁰⁶⁹

„[A]z én ottlétem alatt, különösen addig, amíg azok a [rágalmazási sajtó]pörök, amelyek az én miniszterségem alatt keletkeztek, le nem folytak, az ő hatásköre olyan volt, hogy politikai befolyást nem gyakorolhatott, s általában véve olyan irányú működést, mint amelyet kifogásoltak volt azok a cikkek, amelyek miatt a sajtópör is megindult, abban az időben ki nem fejthetett. Ti. ezzel kívántam magamat és a minisztériumot is biztosítani minden esetleges tévedés és visszaélés ellen, addig is, amíg a bíróság ki nem mondja ebben az ügyben a döntő szót” – válaszolta Tasnádi Kovács József felvetésére Haller István.¹⁰⁷⁰

A későbbiekben szó lesz arról, hogy a Budapesti Büntető Törvényszék 1920. november 30-i B. V. 558/1920. számú ítéletében rágalomnak minősítette az Imre Sándor elleni vádatokat,¹⁰⁷¹ ám a per a Budapesti Ítéltáblán, majd a Kúria fórumán közel egy éven át folytatódott.

Haller István továbbra is bizalmatlan maradt Imrével szemben.

¹⁰⁶⁶ „Az a mesterségesen terjesztett híresztelés, hogy »a kommunistákat« és a zsidókat pártolom, a bűnösöket kiementeni igyekszem, különös hatású volt” – emlékezett 1922 novemberében Imre Sándor, majd a bíróság által igazoltan, tételesen cáfolta e vádatokat. Rámutatott, hogy az ellene felhozott estekben a jogszerű és méltányos eljárásához való ragaszkodását „bűnpártolásként” értelmezték támadói. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 94.)

¹⁰⁶⁷ RL C/39. 30. cs. 25. Imre Sándor 1922. augusztus 22-én gr. Klebelsberg Kuno miniszter számára a VKM szervezetéről, annak történetéről és kívánatos irányáról szóló előterjesztésében. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁰⁶⁸ Tasnádi Kovács József (1871–?) debreceni ügyvéd, a városi evangélikus egyház ügyésze, Friedrich István felkérésére indult a képviselőségért a hajdúböszörményi kerületben, keresztény nemzeti párti programmal. Gróf Bethlen Istvánnal szemben 3896 szavazattöbbséggel nyerte el mandátumát. 1920-ban publikálta „Krisztus és a Zsidók. Isten és a Sátán örök harca” c. írását „Hajdúböszörményi és Vidéke” kiadásában. Interpellációja idején már a Friedrich István vezette ellenzéki párthoz tartozott. (Nemzetgyűlési Almanach, https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/al920_22/82.htm 2021. 07. 15-i letöltés)

¹⁰⁶⁹ Imre Sándor 1922. évi kommentárját Lásd ehhez RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 106–107.

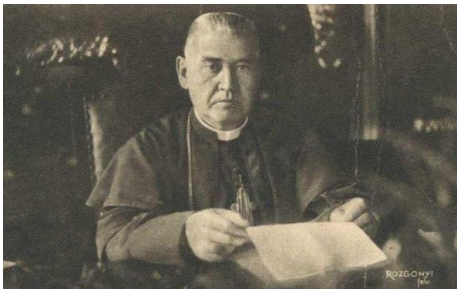
¹⁰⁷⁰ Nemzetgyűlési Napló, 1920, XII. k. 318. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁰⁷¹ BFLVII. 5. c. 553/1920. B. V.

1.3. Továbbra is szűk hatáskörrel, „ellentmondásos, bizonytalan helyzetben” Vass József minisztersége alatt

Többé-kevésbé bizalmatlan volt Imre Sándorral szemben – az 1920. december 16-tól VKM miniszter – Vass József¹⁰⁷² is.

Ennek egyik oka az lehetett, hogy az új miniszter is hitelt adott – a számára akkor még idegen – Imre Sándorról terjesztett hamis vádaknak. Utóbb „maga beszélte el, hogy engem nem ismert, de látva az ellenem való hangulatot, maga is mondta Huszárnak, hogy... küldjön már el” – emlékezett Imre Sándor.¹⁰⁷³ Aligha növelte a klerikus Vass József bizalmát, hogy tudott református államtitkárának a politikai katolicizmussal kapcsolatos korábbi megnyilatkozásairól is.

Vass József

Emellett Vass József óvatos távolságtartásának magyarázata a forradalmak hagyatékához való viszonyukban, és az abban részt vettekkel kapcsolatos fegyelmi ügyek kezelésére vonatkozó véleménykülönbségükben keresendő. Imre Sándor a kultúrpolitikában hasznosítandónak tartotta a forradalmak által felszínre hozott tanulságok egy részét. A fegyelmi ügyekben csak a kommunisták, illetve a Tanácsköztársaság alatt bizonyíthatóan tényleges bűnöket, vétségeket elkövetett pedagógusok, tisztviselők elmarasztalását, eltávolítását támogatta. Ezen álláspontjával a gazdasági nehézségek miatti létszámcökkentési kényszer,¹⁰⁷⁴ a trianoni menekültek elhelyezési igénye, s a Károlyi nevével fémjelzett korszaknak, s a polgári radikalizmusnak a bolsevizmus „útegyengetőjeként” való megítélése/megbélyegzése miatt magára maradt.¹⁰⁷⁵

1922. március 14-i – a Vass József miniszter idején a VKM-ben vele kapcsolatban történekről készített feljegyzésében¹⁰⁷⁶ – Imre Sándor arról írt, hogy az első hónapban a miniszter is, ő is tartózkodóan viselkedtek. Az adminisztratív államtitkár – egy minisztériumi ügyosztályok és alkalmazottak feladataira, terhelésére, az elvégzett és hátralékban lévő ügyekre, a munkaidő kihasználtságára vonatkozó felmérés kérdéseinek, és a megszüntetett B. I. és B. II. ügyosztályok tevékenységéről szóló beszámolók¹⁰⁷⁷ 1920. decemberi átadásán¹⁰⁷⁸ kívül – csak a halleri ügybeosztásban számára meghagyott ügyosztályok témáiban fordult Vass Józsefhez.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷² Vass József (1877–1930) katolikus pap, a budapesti tudományegyetem teológiai karának egyetemi tanára, kalocsai nagyprépost, kereszténypárti szociálpolitikus, parlamenti képviselő, 1920. augusztus 15-től közéleti, december 16-tól vallás- és közoktatásügyi miniszter. Majd 1922. június 16-tól haláláig a népjóléti és munkaügyi tárcát vezette. Többször helyettesítette a kormányban Bethlen István miniszterelnököt. (Lásd róla Mann: Magyar, 79–81.; Welker: A VKM, II. k. 225.; Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon, Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 28–33.)

¹⁰⁷³ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 126.

¹⁰⁷⁴ Lásd ehhez pl. Zentay: A munkanélküliség alakulása, 78–96.

¹⁰⁷⁵ Lásd ehhez Kornis: Kultúrpolitikánk irányelvei, 7.; Nagy P. T.: A növekvő, 249.

¹⁰⁷⁶ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i számozatlan feljegyzésben.

¹⁰⁷⁷ RL C/39. 25. cs. az 1920 áprilisában készült jelentések. 79–87. és 115–119.

¹⁰⁷⁸ „Azt mondtam [Vass József miniszternek], hogyha tisztába akar jönni a minisztériummal, s főként azzal, hogy a főnökök mennyire ismerik az ügyosztályukat, adja ki ezt a kérdőívet”, s kérje a válaszokat 48 órán belül. „Nem tette meg.”. (RL C/39. 27. cs. 93.)

¹⁰⁷⁹ Egykorú jegyzetei szerint az első ilyen beszámolóját Imre Sándor 1920. december 21-én készítette el, de csak másnap tudott a miniszterrel beszélni. (RL C/39. 26. cs.)

Ő is csak esetenként kérdezett egyet-mást Imrétől. Amikor a minisztériumi munkával kapcsolatos általános kérdéseket tett fel Vass József „az adminisztratív államtitkár állásának ily irányú jelentőségére hívtam fel a miniszter figyelmét, világosan elmondva, hogy magam... semmi felelősséget nem érzek 1920. április 9-e óta. Sőt, nem is érzem egyáltalában feljogosítva magamat arra, hogy akár a minisztérium életébe, akár a művelődéspolitikai kérdésekbe, vagy az egyetemes vonatkozású pedagógiai kérdések intézésébe beleszóljak.”¹⁰⁸⁰

1920 január elején a Pénzügyminisztérium adminisztráció- és elszámolási egyszerűsítésre vonatkozó felszólítására, *Magyary Zoltán*¹⁰⁸¹ tervezetet dolgozott ki a VKM költségvetési rovatainak egyszerűsítésére, a célszerű ügyosztálybeosztásra melybe – Imre Sándorral konzultálva, vele egyetértésben – *javasolta a külön művelődéspolitikai és pedagógiai ügyosztályok fel-, illetve visszaállítását*. Rövidesen a miniszter államtitkári értekezletet hívott össze az ügyben, pártolóan előterjesztve Magyary javaslatát.

„Ennek *Gévay-Wolff* [Nándor, helyettes államtitkár] feltűnő erővel ellene szólt, elmondva, hogy ilyen kísérlet volt már, de csak *a többi ügyosztályok elkeseredését idézte elő, mert az lehetetlen, hogy minden iniciatíva egy ember kezében legyen és a többiek csak közönséges adminisztrációt végezzenek.*”

Az értekezleten addig hallgatag *Imre Sándor* erre kifejtette „mi volt... a két ügyosztály célja, mit végzett a két ügyosztály, mi maradt abban azok megszüntetésével, és rámutattam, hogy abban a nagyon határozottan megindított átfogó, egybefoglaló, egyöntetűséget biztosító irányban semmi sem történt azóta, amióta Haller ezt a két ügyosztályt megszüntette. ... [F]eltétlenül *szükségesnek tartom, hogy a miniszter újból létesítsen ilyen ügyosztályokat, és legyen itt olyan ember, akinek a tervezés, előrelátó gondolkodás a kötelessége, és akit mulasztásokért és kultúrpolitikai hibákért felelőssé is lehet tenni.*” Vass József nagy figyelemmel hallgatta, és megköszönte Imre hozzászólását.¹⁰⁸²

Ezt követően 1921. március 12-ig Imre Sándor nem beszélt a miniszterrel szervezeti és általános kultúrpolitikai kérdésekről. Akkor a nemzetgyűlésben gr. Széchenyi Viktor által a mezőgazdasági népiskolákra vonatkozó indítvánnyal kapcsolatban kérdezte Vass József véleményét, aki megismerve a kezdeményezést 1921. március 14-én¹⁰⁸³ azt mondta, hogy „meg kell indítani a munkát a mezőgazdasági iskolákra nézve”. Majd hozzátette „nincs más mód, minthogy Te légy szíves ezt a reformkérdést a kezébe venni és megtenni az előterjesztést”. „Válaszom az volt: teljes készséggel, de nem tudom a mezőgazdasági iskolákat magukban nézni, ezért kérem... *engedje meg, hogy előterjesztésem az egész iskolaszervezet keretében jelölje meg a mezőgazdasági oktatásnak a feladatát és reformját.* Nagyon helyeselte, Szavai szerint: nem akar foltozómunkát végezni, egységes szervezetben kell nézni az egész közoktatást, kezdjek hát munkához. ...

Március 19-én adtam át az első beadványt, amely a közoktatás ügyében teendő szerves intézkedések megindítása céljából... tartalmazta: I. az alapelveket, II. a nemzet és az ország mai helyzetének megjelölését, III. a művelődéspolitikának ebből következő feladatát és IV. a közvetlen tennivalókat *a) az ügyosztályok köréből való anyaggyűjtésre, b) a többi minisztériumok bevonásával*

¹⁰⁸⁰ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. Egykorú jegyzetei szerint Imre Sándor már 1920. december 22-én beszélt erről a miniszternek. (RL C/39. 26. cs.) Mindazonáltal 1920. június 7-én Imre Sándor előadást tartott a Bethlen Gábor Körben „*művelődéspolitikai kérdések*” címmel melyben holisztikus felfogása sokoldalú kifejtését adta. (Gyorsírói jegyzetét lásd RL C/39. XXXII. 2.)

¹⁰⁸¹ Magyary Zoltán (1888–1945) minisztériumi tisztviselő, majd egyetemi tanár, kormánybiztos, a közigazgatástudomány elismert képviselője. Lásd róla/tőle pl. Magyary Zoltán: *Művelődési politika és közoktatásügyi igazgatás. Társadalomtudomány*, II. évf. I–II. sz. 1922, 61–76.; [Magyary Zoltán]: *A magyar szellemi élet válsága. Budapesti Szemle*, 194. kötet, 557. sz. 1923, 1–20.; *Magyary Zoltán*. (Saád József szerk.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.; Magyary Zoltán: *Küzdelem a haladásért*. 1944. november 9. In: *Magyary Zoltán*. 226–228.; Magyary Zoltán: *A mai magyar állam jellemzése*. Uo. 221–226.; Magyary Zoltán: *Küzdelem a haladásért*. Uo. 226–228.; Magyary Zoltán: *Búcsúlevél*. Uo. 228–229.; Saád József: *A racionalizátor*. Uo. 7–66.

¹⁰⁸² RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. (Kiemelések tőlem – D. P.) Egykorú feljegyzései szerint esetenként már 1920 februárjában is tárgyalt ilyen kérdésekről a miniszterrel. (RL C/39. 26. cs.)

¹⁰⁸³ Egykorú feljegyzései szerint 1921. március 14-én „megbízott a reform előkészítésével”. (RL C/39. 26. cs.)

alakítandó közös művelődéspolitikai bizottságra, c) a nem művelődésügyi országos testületekhez intézendő felhívásra vonatkozóan”.¹⁰⁸⁴

Imre Sándor szisztematikusan be kívánta avatni klerikus miniszterét a köznevelést érintő alapkérdésekbe. Az alapelveket így összegezte számára:

„a) *A nevelés ügyében minden intézkedés csupán egyetemes szempontok szerint történhet.* Ezért az egyes iskolákra vonatkozóan minden részletkérdést az illető iskolafaj rendeltetése szerint, az egyes iskolafajok (pl. polgári iskola, gimnázium) további sorsára vonatkozó állásfoglalást *az egész nemzet művelődési szükségletei szerint kell eldönteni*, e szükségleteket pedig a nemzet eddigi élete, mai helyzete, ezutáni életének feladatai és lehetőségei szabják meg. Tehát: *a köznevelés kérdéseiben a művelődéspolitikai szempontok az irányadók.*

b) *Művelődéspolitikai:* a nemzet jövőjének alakítása a művelés útján. Tehát minden intézkedésben ennek *a jövőbe való tekintésnek kell érvényesülnie.*

c) A köznevelési szervezet egységes tartozik lenni, szervesen magában kell foglalnia mindent, ami e körben számbaveendő. A nemzet műveltségének egységessé kell fejlődnie, azaz minden esetben meg kell lennie a nemzet jövője érdekében szükséges tulajdonságoknak és alapismereteknek, mert csak így alakulhat ki a nemzeti egység, de *az egység nem jelenthet semmiben sem egyformaságot (uniformizálást), hanem egyöntetűséget (harmóniát).*

d) Mindenféle iskola és más, tudatosan művelő intézmény belső életében a *pedagógiai szempontok az irányadók.*

e) Sem a külső szervezeti, sem a belső, szorosabban vett pedagógiai kérdésekben *nem szabad pártpolitikai egyoldalúságnak érvényesülnie.*

Minden egyéb irányelv ezekből az alapelvekből következik” – írta Imre Sándor, majd áttért az *adott helyzet* bemutatására.

a) Nemzetközi helyzetünk megköveteli, hogy *művelődéspolitikánk nemcsak nyugat felé, hanem a bennünket körülvevő népek és kelet felé is tájékozódjék*, s külső támasz keresésén kívül a *magunk erejének teljes kifejtésére és felhasználására törekedjék.*

b) *Belső helyzetünk* követeli, hogy számbavegyük

- a magyarság szétszakított voltát;
- a Csonka-Magyarország nemzetiségi viszonyait a társadalom megoszlásában, s egyes osztályok anyagi erejében és politikai szerepében történt változásokat;
- gazdasági állapotunk mai mivoltát, az alakulás lehetőségeit, a munkaalkalmak és a munkaerő viszonyát;
- erkölcsi állapotunkat, s különösen az eddigi ún. művelt középosztály előtt megnyílt örvényeket;
- értelmi állapotunkat, vagyis nemzeti önismeretünk hiányait, politikai tanulatlanságunkat;
- a különböző osztályok és rétegek különböző, sőt ellentétes tanultságát;
- közegészségügyi viszonyainkat stb.

c) *Nevelésünk mai állapotában* észre kell vennünk

- iskolaszervezetünk hiányait és a meglévő iskolafajok aránytalan eloszlását;
- az iskolák számában, épületeinek és felszerelésének minőségében meglévő fogyatkozásokat;
- a tanulók számában, minőségében, az iskolába járás terén, a táplálkozásban, otthoni életben történt változásokat;

¹⁰⁸⁴ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. (Kiemelések tőlem – D. P.) Egykorú feljegyzései szerint erre 1921. március 21-én került sor. (RL C/39. 26. cs.)

- a tanítók-tanárok számának, lelkületének alakulását az utolsó év eseményeinek következtében, tanultságuk hézagait és megélhetési nehézségeit;
 - az iskolai nevelés segédeszközei (tankönyv, bútor, tanszerek) terén való nagy nehézségeket;
 - az iskolákra való felügyelet minőségét;
 - az iskolán kívüli nevelés (szabadoktatás, testnevelés) állapotát stb.
- d) *Művelődésünk egyéb eszközeinek és forrásainak*: a napi sajtónak, az irodalomnak, a tudományos életnek, a művészetek mindenik ágának, de különösen a színháznak, továbbá a mozinak mostani nevelő hatását számba véve, az iskolai nevelés feladatainak és nehézségeinek nagy tömege világosodik meg, és ezzel együtt a művelődéspolitikának sajátos tennivalói.

E négy terület [a)–d)] részletes megvizsgálása nélkül is nyilvánvaló, hogy

1. a magyar művelődéspolitikai ezentúl két részre oszlik. Egyik a Csonka-Magyarországon élő magyarok és nem-magyarok művelése. Másik az elszakadt területeken élő magyarság és a netán hozzánk ragaszkodó ottani nem-magyarok lelki gondozása.
 2. a nemzet művelődését gondozó *VKM-nek* az itt nem érintett egyházpolitikán, valamint a gazdasági és alapítványi ügyeken kívül *négy ágra oszlik a munkaköre: neveléspolitikai, tudománypolitika, irodalompolitika és művészetpolitika*. E négy ágban az államnak nem azonos mértékű a beavatkozási joga és a gondoskodásra való kötelezettsége, de mindenik ágban komoly feladatai vannak, és csak mindeniknek a többivel közösen való, átfogó megfontolása és *egységes vezető gondolat kijelölése által lehetséges a természetüknél fogva szabadabb ágakban is a nemzet jövőjének megfelelő irányítás*.
- e) Pusztán a megmaradt országról szólva, az adott helyzethez tartozik még annak felmutatása, hogy *a neveléspolitikai ma nincs a VKM kezében*, sőt, azon veszedelmes úton vagyunk, hogy az állam kormányzatának más szervei válnak döntővé a nevelés ügyében, és pedig ennek egyes részleteiben külön-külön. Részletezés nélkül: a gyermekvédelmet a népjóléti miniszter intézi; a serdülő ifjúság gondozása ma már fejlett szervezet útján az igazságügyi miniszter kezében van; a szakszerű oktatás a kereskedelmi és fölművelési minisztérium, a testi nevelés a honvédelmi minisztérium, a közigazgatási tisztviselők tanfolyamai a belügy-minisztérium körébe tartoznak. Igen jellemző a helyzetre a testi nevelés ügyének sorsa: ez a kezünkben volt, s onnan a mi hibánkból teljesen kicsúszott.

Ezen a helyzeten *ma* nem lehet segíteni a hatáskörök szabályozásával, mert ennek felvetése vég nélküli iratváltást, értekezést idézne elő, s nem járna eredménnyel. *A helyzet javításának csupán egy módja van: olyan művelődéspolitikai munkaterv készítése, amely mindezeket a most külön gondozott területeket egységbe foglalja, együvé tartozónak ismerteti fel. Az lesz a magyar művelődéspolitikai irányítójává, aki a közös vezető gondolatot meggyőzően kifejti, s ezzel a sok minisztérium művelődéspolitikai együttműködését előidézti*” – írta Imre Sándor, majd áttért a mai és a közvetlen feladatok ismertetésére. Utóbbiban a társadalmi érdekképviselet igényeinek bekérését és a gyors helyzetfelmérésre kérdéssort javasolt az ügyosztályok részére az ügykörükbe tartozó terület helyzetének áttekintésére.¹⁰⁸⁵ Mire Vass József április elején ilyen irányú utasítást adott az ügyosztályoknak.

Két hét múlva, április 3-án Imre Sándor átadta a miniszternek *a köznevelési törvényre* vonatkozó javaslatát (a törvény céljáról, alapelveiről, tartalmáról, előkészítő munkáiról). Nemzetnevelési koncepciójának e lényeges elemével kapcsolatos elképzeléseit ritkán összegezte, ezért ennek első három pontját és befejező részét olvasóink figyelmébe ajánljuk.

„A) *A törvény célja: a köznevelési szervezet alkatrészeinek külső egységét létesíteni, az egyes iskolafajok összekuszált viszonyait tisztázni, az iskolát és a nevelés többi tényezőjét (pl. patronázs,*

¹⁰⁸⁵ RL C/39. 25. cs. 548–551. (Kiemelés tőlem – D. P.) E javaslat és a köznevelési törvény előkészítésére vonatkozó proпозиció szövegét a VKM-ből távozó Vass József visszaadta Imre Sándornak, így azok eredeti példányai vannak a Ráday Levéltárban.

gyermekvédelem) egymással szerves kapcsolatba kényszeríteni, a szükségletekhez való folytonos alkalmazkodást lehetővé és kötelességgé tenni. Ez a törvény a nemzet ifjú sarjadékainak az életét, testi és szellemi kifejlődését, minden irányú védelmét, a nemzeti élet művelődési szükségleteinek a kielégítését, és a felnőttek állandó tovább művelését akarja biztosítani.

B) *A törvény alapelvei:*

- A mi köznevelési szükségleteinket csak olyan szervezet elégítheti ki, amely teljesen ezekhez a szükségletekhez alkalmazkodik.
- A nevelésnek az állandó fejlődést kell segítenie, ezért ez a törvény csak a kereteket, a szervezés elveit állapítja meg. Szabadon hagyja az utat a részletekben való folytonos megújulásra, szükségessé váló új szervek létesítésére. Magában véve, *megalkotása által kifejezi azt a követelményt, hogy a művelődéspolitikai hosszú időre kijelölt, határozott irányt kövessen, amit Eötvös annak idején szükségesnek tartott. De másrészt érvényesülést enged Eötvös másik alaptételének is, hogy a nevelésügy részleteit szabályozó törvény csak ideiglenes lehet. Szóval ez az alaptörvény szervezeti újításoknak nem lehet akadály.*
- *A törvény egységet létesít a köznevelés szervei között, de kifejezetten nem egyformaságot, hanem egyöntetűséget akar létesíteni.* Nem szabad meggátolni, hogy akár az egyes iskolafajok a maguk sajátosságait kifejezhessék, akár az ország bármelyik része és a lakosság bármelyik rétege az éppen neki való iskolaszervezetet, és általában nevelési intézményt megkaphassa. Tehát éppen *a termékeny változatosságot tartozik biztosítani, de ebben a változatosságban egybehangzást létesít, s a sokféleséget közös munkára egyesíti.*

C) *A törvény tartalma:* Abból indulva ki, hogy az iskolaszervezet (közoktatás) csak egyik része, jóllehet központi része a köznevelés szervezetének, a köznevelési törvény nem csupán az iskolákkal foglalkozik, hanem mindazzal, ami a nemzet tagjainak művelődését szervezett alakban szolgálja. E végre *együvé foglalja mindazt, ami most a gyermekekre, ifjúságra, művelődésre vonatkozóan sok külön törvényben van, avagy törvényesen szabályozva nincs.* Tehát ebben a törvényben együtt kell lennie az anya- és csecsemővédelem, gyermekvédelem, ifjúság gondozása, a kisdédová, az általános művelődést nyújtó iskolák, mindennemű szakiskolák, a testnevelés, honvédelemre nevelés, a gyermekmunkások, fiatalok bűnösök, fogyatékos érzékszervűek és gyengeelméjűek nevelési kérdéseinek, valamint az iskolán kívüli oktatás (szabadoktatás), mindennemű oktató, nevelő személyzet, iskolai felügyelő közegek s általában a tisztviselők képzése és továbbképzése, könyvtárak, közművelődési egyesületek ügyeinek. Helyet kell benne foglalnia a tudományos nevelés, vagyis a tudományegyetem kérdéseinek is, de ennek csak annyiban, hogy a szervezet a maga teljességében előttünk álljon. Egyébként az egyetem, mint tudományművelő intézet, e köznevelési törvényben nem szabályoztatnék” – írta Imre Sándor, majd *a törvény-előkészítő munkálatokra* adott útmutatást.

Ennek befejezéseképpen leszögezte: *„már a törvény előkészítése közben ki kell rekeszteni nemcsak minden egyoldalúságot (pl. valamely osztály kizárólagos érdekét, ami a diktatúra alatt előtérbe lépett), hanem minden egyéni, elméleti álláspont erőltetését is, mert egyébként a törvény vagy élettelen lenne, vagy leküzdhetetlen nehézségek állnának már a megalkotása útjában is. Ezért az volna a célszerű, hogy a VKM már a törvény előkészítése közben rendszeresen együttműködjen nemcsak a Közoktatási Tanáccsal, hanem esetleg szélesebb körök felhasználható képviselőivel is. Azaz ne a minisztériumban keletkezett törvényjavaslat menjen ki bírálat céljából, hanem a külső tényezők bevonásával készült, azok véleményét is érvényesítő javaslat kerüljön a miniszter döntése elé.*

Magától értetődik, hogy a fentebb említett módon... az alapelvek és a keretek megjelölése, de nem merev meghatározás után kell a szükséges munkálatra a minisztériumon kívül álló tényezőket is felhasználni. Még abban az esetben is, ha a törvényt megalkotni nem sikerülne hamarosan, maga a széles körű tárgyalás megindítása, és határozott irányba való terelése nagy jelentőségű

lenne a magyar gondolkodás irányítására, és a köznevelés egységének kialakulására nézve” – írta az örök pedagógus Imre Sándor.¹⁰⁸⁶

„Erről sem volt szó soha többé” – jegyezte meg utóbb.¹⁰⁸⁷

„Ugyanez lett a sorsa a szintén április 3-án átnyújtott beadványomnak. »Az iskolázás rendbeszedése érdekében a köznevelési törvény megalkotása előtt is szükséges és lehetséges tennivalókról« (18 oldal).

Ebben I. az iskolák, II. a tanítószemélyzet, III. az iskolákra való felügyelet, IV. a tanulóifjúság, V. tanulmányi kérdések, VI. az iskolaszervezet című fejezetekben... feltártam... a mai helyzetet és nyomban melléjegytem a teendőket” – írta Imre Sándor¹⁰⁸⁸ e beadványáról, melynek kézirata a rendelkezésünkre áll.

Ebben „a tanítószeméllyel” kapcsolatban Imre Sándor kifejtette, hogy

1. „a létszám megállapítása céljából már történt intézkedés. A beérkező jelentések gondos feldolgozása után előreláthatóan kiderül majd, hogy egyes iskolafajokban az iskolák mai számához mérve... sok a tanító (elemi iskola, elemi tanítóképző intézet), másutt kevés (kereskedelmi iskola, polgári fiúiskola). Egyes szakok tanítására nincs elég képesített ember (polgári iskolai mezőgazdasági oktatás, kereskedelmi iskola könyvviteltanítás, középiskola modernnyelv-tanítás).

A bőséget fel lehet használni a tanítás javítására: az osztatlan elemi iskolák és osztályok megosztására és az iskolalátogatás sűrűbbé tételére. E végre meg kell állapítani: hol szükséges a megosztás és a helyiség hol engedi meg azt. Melyik tanfelügyelő és főigazgató mellé kellene legsürgősebben szakértő iskolalátogató, aki nem végezne irodai munkát, hanem alaposan tanulmányozná az egyes iskolák belső életét, és igyekezne azt állandóan javítani.

A kiderülő és máris ismeretes hiányok pótlására teendő: már e tanév vége felé olyan 2-3 hónapos szaktanfolyamok megkezdése, amelyek arra való egyéneknek az illető tárgyak tanítására a szükséges útbaigazítást megadnák. A jövőre nézve pedig gondos mérlegelése a várható szükségleteknek és gondoskodás... arról, hogy legyenek, akik az illető szakokra késszülnek, ... [s] arról, hogy ne menjenek sokan olyan szakra, amelyen felesleg van ma is. ...

E téren meggondolni való, hogy a megszállt területek magyar iskolái is innen kapják, legalább egyelőre a tanítókat. Azt azonban, hogy erre még csak körülbelül is mennyit kell számítani, mindaddig nem állapíthatjuk meg, ameddig nem tudjuk, mennyi és miféle magyar iskola van ott. Ez a kérdés különben kívül esik a magyar VKM gondozási körén. Annál égetőbb azonban ránk nézve a létszám kérdésével kapcsolatban.

2. A nőtanítók kérdése. Pusztán az iskolázás rendbeszedésére gondolva nem lehet elzárkózunk annak elismerése elől, hogy a nőtanítók nagy száma kedvezőtlen hatású.¹⁰⁸⁹

Teendő: iskolafajonként meg kell állapítani a nőtanítók számát, mai alkalmazásának módját, az iskolai szükségletek szerint való elhelyezésük nehézségeit (pl. falura, tanyára nem szeretnek menni, oda nem is valók, a néppel nem tudnak bánni,¹⁰⁹⁰ polgári fiúiskolába nem valók, tömérdek protekcióval járnak stb.).

Számot vetve azzal a kényszerűséggel is, amelyet a férfitanítók várható hiánya okoz majd, meg kell állapítani, nem volna-e célszerű az elemi és polgári iskolai tanítónők képzését az I. évfolyam meg nem nyitásával legalább egy évre felfüggeszteni. ... Azalatt elvégezhet a VKM minden szükséges tanulmányt arra nézve: mennyi nőtanítóra lesz a közelebbi években szükségünk, s milyen iskolákat kellene nyitni a tanulni kívánó lányok számára.

¹⁰⁸⁶RL C/39. 25. cs. 552–555. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁰⁸⁷ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben.

¹⁰⁸⁸ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁰⁸⁹ Lásd ehhez pl. A székesfőváros múltja és jelene számokban, 474.

¹⁰⁹⁰ Ez a falusi fogadó közönség hozzáállásán is múlt. Lásd ehhez pl. Kozma Tamás évtizedekkel későbbi tapasztalatait erről! (Kozma Tamás: *Erdei séta. Önéletrajz.* ÚMK, Budapest, 2011. 85–86.)

A középiskolai tanárnőjelölteket, s érettségig tevő lányokat pedig tájékoztatni kell arról: milyen kilátásaik lehetnek alkalmazásra az egyes szakok szerint. ... Ezekkel az intézkedésekkel elérhetjük azt, hogy *a nőtanítókat képző intézetek esetleges túltermelését meggátoljuk,*¹⁰⁹¹ *s a felszabaduló tanárokat a nőnevelés érdekében, mint felügyelőket használhatjuk.*

3. *Tanítók (tanárok) eloszlása. Egyes városokban feleslegesen sok ember zsúfolódott össze, ennek sokféle rossz következménye van: dologtalanság, egyenetlenség a testületekben, mindenik a másik elhelyezését kívánja, a sok szabadidőt másféle foglalkozással töltik. Másutt, ... kisebb helyeken nincs elég ember, emiatt természetesen gyarlóbb a tanítás, nincs nevelés, és az ifjúság felületességhez és munkátlansághoz szokik. Van iskola, amely hiába hirdet ismételt pályázatot, nem kap embert, holott sok nem állami alkalmazott húzza az államtól segélyképpen a javadalmát.*

Teendő: mindenik iskolafajban az iskolák és személyek minden jogos érdekének igazságos (protekciót kizáró) mérlegelésével, *meg kell csinálni még július 1. előtt, de legkésőbb július 15-ig a tanítószemélyzet elosztását, s a jól meggondolt intézkedéseket aztán nem kell megváltoztatni.*”

Igaz, hogy minden kimozdítás súlyos csapás most, de másként az iskolázás nem jöhet rendbe. Aki nem engedelmeskedik, nem kaphat az államtól fizetést. Mivel azonban a költözökösök sokba kerül, az ebből adódó kiadások teljes összegét meg kell téríteni. S mivel a lakás-szerzés alig lehetséges, még az áthelyezések kihirdetése előtt, a minisztérium egész tekintélyével ki kell eszközölni az áthelyezettek részére az illető helyen a megfelelő lakást” – írta Imre Sándor. Majd javasolta, hogy az egyes iskolafenntartók (állam, egyházak községek, városok) csak a saját pedagógusaikat alkalmazzák a jövőben.¹⁰⁹² Az évközi áthelyezéseket kezelni kell. A háború alatt hiányosan képzetteket tanfolyamokon tovább kell képezni – hangsúlyozta Imre Sándor, s azok mikéntjével kapcsolatban is útmutatásokkal szolgált.

A pedagógustéma lezárásaként „*a tanítótság társadalmi és szolgálati viszonyairól*” szöveget: szolgálati pragmatika megalkotása szükséges és lehetséges. Majd hozzátette: „*anyagi tekintetben kívánatosnak kell tenni a tanítói (tanári) pályát, de nem a fizetési fokozatban való előre vitellel, hanem a szükséges mértékű fizetéssel.* Az elemi iskolai tanítók dolgát el lehetne rendezni most a *földbirtokreformmal* kapcsolatban. A többi iskolafajok embereiét is a *természetbeni ellátás szervezésével.*¹⁰⁹³ Ennek módjára nézve azonban nem tudok pontosabb javaslatot tenni. Itt is az a fő, hogy *a hanyatlást meg kell állítani.*¹⁰⁹⁴ ...

Távolabbi művelődéspolitikai szempontból ez a kérdés mindennél inkább alapvető jelentőségű, s nem tekinthető egyszerűen tisztviselőkérdésnek, hanem az egészen sajátos művelődési vonat-

¹⁰⁹¹ Az „egyetemi nőkérdésről” lásd pl. Ladányi Andor: *Klebsberg felsőoktatási politikája.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2000, 90–96.; a lányközépiskolákhoz lásd pl. Rébay: *Leányközépiskolák Magyarországon,* 96–173.; a tanítónőképzősök arányának alakulásához lásd pl. Donáth: *A magyar művelődés,* 8.

¹⁰⁹² Előbb a háború okozta pedagógushiány miatt sok állami tanár került egyházi, kevesebb községi iskolákba, majd a menekült egyházi alkalmazásban állt pedagógusokat is megpróbálták elhelyezni, ahol csak tudták. Ebből kusza helyzet keletkezett, s az állami kiadások, támogatások megoszlása is áttekinthetlenebbé vált. A helyzet tisztázása és az állami erőforrások célzatosabb elosztása miatt javasolhatta ezt Imre Sándor.

¹⁰⁹³ Erre a korabeli áruhiány és a magas infláció miatti jelentős reálbércsökkenés miatt utalt Imre Sándor.

¹⁰⁹⁴ „Társadalmi helyzetünk ma is olyan súlyos, mondhatnánk szegényteljes, mint volt évtizedekkel ezelőtt! A nyomorúság és az anyagi gondok mázsás sziklája ma is ugyanolyan erővel nehezedik vállainkra, mint a legrettegetesebb kenyérharcaink idején” – olvashatjuk „a keresztényszocialista nemzetnevelőkhöz” intézett felhívásban, melynek következő – vélhetően e helyzetet még drámaiban leíró – bekezdését cenzorok törölték. (Felhívás a keresztényszocialista nemzetnevelőkhöz! *Nemzetnevelés,* III. évf. 4. sz. 1921. február 15. 25.) A tanítótság ügye a nemzetgyűlésben. (Budaváry László 1920. április 22-i felszólalása.) *Nemzetnevelés,* II. évf. 10. sz. 1920. május 15. 99–101.; Vass József az ilyen felvetésekre fokozatos rendezést ígért, hozzátéve: „a státuszrendezés terheit a költségvetésbe rövidebb idő alatt alig lehet beállítani”. (*Nemzetnevelés,* III. évf. 17. sz. 1921. szeptember 1. 146.)

kozásait is szemügyre kell venni. ... [K]özvetlen teendőnek tartom a kérdésnek a minisztertanácsban való felvetését, és mint a bírók ügyének... külön való intézését. A frázis kopott, de a benne lévő igazságot nem látják eléggé: *az iskola a jövőendő. Az iskola pedig a tanító, s tanítónak mindenik fokon csak azok mennek majd, akiknek társadalmi emelkedést, szüleinél jobb megélhetést jelent.*

Ma ugyan kik ilyenek?” – tette fel végül a – sajnos örökzöld – kérdést Imre Sándor.¹⁰⁹⁵

Több oka is van annak, hogy Imre Sándor e visszhang, s így közvetlen következmények nélkül maradt beadványa részletét olvasóink figyelmébe ajánlottuk. Kötetünkben komolyabban eddig még nem volt szó arról, hogy miként vélekedett Imre Sándor a pedagógusok létszámáról, szakmai összetételéről, helyzetéről, diszlokációjáról, s a tanító- tanár társadalom elnöiesedéséről, s hogy milyen javaslatok voltak az akkoriban e tekintetben is több szempontból válságos helyzet kezelésére.

Ezt pótoltuk, s egyben lehetőséget szeretünk volna teremteni az érdeklődők számára, hogy képet kaphassanak arról, hogy *Imre Sándor* – az átfogó, elméleti problémák mellett – a *VKM hatáskörébe tartozó gyakorlati kérdések megoldása terén is pedagógiai szemlélettel, rendszerszerűen, tárgyszerűsége és méltányosságra törekedve próbált megoldásokat keresni.*

Szövege révén arról is benyomást szerezhettek, hogy Imre természetesen „korának gyermeke” volt, az akkor általánosnak tekinthető szemlélet, eljárásmod stb. könnyen tetten érhető írásában. Árulkodik erről, ahogy pl. a pedagógusok hölgyek problémáját¹⁰⁹⁶ és a pedagógusok vezényelhetőségét kezelte. Ugyanakkor demonstrálja: milyen tájékozott volt, milyen munkabírással s elhivatottsággal rendelkezett, hogy komolyan kidolgozott és árnyalt, hosszú elemzésekkel,¹⁰⁹⁷ reform- és intézkedési tervekkel árássa el kollégáit és minisztereit.

A korrekt helyzetfelidőzés érdekében meg kell jegyezzük: az, hogy azokban a napokban Vass József nem reagált Imre Sándor beadványaira, teljesen érthető. IV. Károly király első – 1921. március 27. – április 5. között lezajlott – visszatérési kísérletével kapcsolatos teendőivel volt elfoglalva, majd az első Teleki kormányt követő első Bethlen-kormány megalakulásával.

Amikor ideje engedte olvasta Imre Sándor javaslatát, s figyelemmel kísérte az értekezleteken általa előadottakat is. Meggyőződhetett arról, hogy átfogó koncepcióval és jó előadó- és íráskészséggel rendelkező munkatársként bizalommal támaszkodhat a közreműködésére.

Előbb az 1921. március 27-én megjelent Nemzeti Újság számára kellett – félóra alatt – Imre Sándornak miniszteri programnyilatkozatot írnia, melyhez a minisztertől három szempontot kapott: „nem foltozást akar, hanem egyetemes reformot, gyakorlati irányú nevelést akar, és a népoktatást nagyon fontosnak tartja”.¹⁰⁹⁸

E programnyilatkozatban Vass József gondos állapotfelmérést követő átfogó munkatervről, a nehéz helyzetben is megjavítandó közművelődésről nyilatkozott. „Együtt nézem a művelődéspolitikát mindegyik ágát: mindenütt meg akarom állapítani mit követel tőlünk nemzetünk jövője.

¹⁰⁹⁵ RL C/39. 27. cs. 76–81. (Kiemelés tőlem – D. P.) Imre Sándor már korábban, 1920. február 29-én feljegyzéssel fordult Haller István miniszterhez, melyben a pedagógusok fizetésrendezése és az előírt létszámcsökkentés kapcsán, kérte, hogy induljon tárgyalás a pénzügyminiszterrel a rendezés elhúzódsának elkerülésére, ügyüknek a tisztviselői létszámcsökkentéstől való elkülönítése érdekében. „A tanítók, tanárok lelki nyugalmanál ma nincs fontosabb kérdés. *A szocialista közoktatási miniszter kezdte, a proletárdiktatúra folytatta a tanító személyzetnek egészen különleges gondozását. Az általános nyomorúságban ennek a rendnek a tagjai tudnak magukon legkevésbé segíteni. Látjuk, mint hanyatlik bennük a feladataik nagy tömege miatt egyre szükségesebb lelkierő. Az erkölcsi romlás feltartóztatása és a benső megújulás ezeken az embereken fordul meg. A távolabbi jövő követeli ezeknek az embereknek különös gonddal való ellátását, és ezzel a nemzeti irányhoz való lekötését.*” Ennek hatására a miniszter 102302/220. B. XI. számú átiratában, 1920. március 6-án kérte a PM-et a pedagógusok kiemelt kezelésére. (RL C/39. 27. cs. 607–610. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁰⁹⁶ Lásd ennek történelmi előzményeihez, háttéréhez pl. Kéri Katalin (Ambrus Attila Józsefné): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténelmi alapozással.* Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2015, 233–360.

¹⁰⁹⁷ Az itt idézett rész csak ennek az 1921. április 3-i beadványnak kb. 1/6-od része.

¹⁰⁹⁸ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben.

Mit tudunk megvalósítani óhajításainkból. ... *Keresztény lelkű, magasba néző, eszményekért élő, de a valóságot ismerő, gyakorlati érzékű, valósággal dolgozni is tudó és akaró emberek nevelésére akarom iskoláinkat alkalmassá formálni.* ... A gazdasági oktatás újjáteremtéséből is kivesszem... részemet. ... A nemzeti gondolat vezet, az oktatás anyagát is úgy kívánom rendezni, hogy az új nemzedék tisztán lássa, mit jelent ma, e haza fiának lenni. ... Ebből következik, hogy a bennünket körülvevő világ életkérdéseit is szervesen bele kell illeszteniünk iskoláink tantervébe, ...[s]hogy a felnőttek részére is gondoskodni kell a művelődés rendszeres alkalmairól” – olvashatjuk a Nemzeti Újságban, Vass József nevében, Imre Sándor szavaival.¹⁰⁹⁹

A munkájával elégedett miniszter április 17-én¹¹⁰⁰ adminisztratív államtitkárára bízta az akkor alakult Bethlen-kormány programjához a VKM-re vonatkozó rész szövegének megfogalmazását is. Így Imre Sándornak sikerült elérnie, hogy *Bethlen István* miniszterelnök 1921. április 19-én, kormányprogramja ismertetése során megemlítsse: „Előkészít... egy köznevelési törvényjavaslatot, amelyben egyfelől azok az elvi szempontok fognak honoráltatni, amelyekre utaltam, másfelől egész nevelési és közművelődési politikánk egységes törvényben nyer majd kifejezést”.¹¹⁰¹

Vass József miniszter 1921. június 8-án a Nemzetgyűlésben erről úgy nyilatkozott, hogy a javaslaton szinte szakadatlanul dolgoznak a VKM-ben. „Tengelyeként” azt említette, hogy a „megváltozott életviszonyokhoz képest oly iskolatípusokat teremtsen, amelyek népünk összetételét figyelembe véve, alkalmasak lesznek emelni kultúrájában, másrészt a meglévő iskolatípusokban oly tartalom legyen, amilyen tartalmat az élet sürget”.¹¹⁰²

Ezekben a hetekben/hónapokban Imre Sándor – saját kezdeményezéséből, vagy a miniszter felkérésére – javaslatok sorát készítette: „a középiskolák és leánygimnáziumok számának apasztásáról”, „a minősítési törvény módosításáról”, a finn tanügyi kongresszuson való részvételről, „az iskolák működésének biztosításáról”, a testnevelési törvényjavaslatról, „az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról” stb.

A felsőházi reform során a közművelődési intézményeknek szánt helyekkel kapcsolatos javaslatában arra törekedett, hogy „a budapesti és vidéki egyetemek egyenjogúsága kidomborodjék, s valamennyi iskolafajnak, illetőleg a közművelődés valamennyi ágának képviselőt lehessen a főrendiházban” – emlékezett Imre Sándor, majd hozzátette: „erről sem hallottam többé”.¹¹⁰³

Mindemellett a miniszter Magyary Zoltánt és Imre Sándort bízta meg a VKM új ügybeosztásának elkészítésével, úgy, hogy az államtitkári felülvizsgálat rendjére vonatkozóan Imre Sándor adjon javaslatot. Ezt Imre háritani szerette volna, mondván, „ezt nem csinálhatom másként, mint saját meggyőződésem szerint”. Mire Vass József azt válaszolta: „*ügyis be kell következnie, hogy a minisztériumot én vegyem a kezembe, csak csináljam meg. Megcsináltam, s az adminisztratív államtitkár alá javasoltam az elnöki, a művelődéspolitikai és a pedagógiai ügyosztályt*” – emlékezett Imre Sándor.¹¹⁰⁴

Június elején tájékoztatta a minisztert az ítéletábrálat őt igazoló és rágalmozóit elmarasztaló ítéletéről. „Elmondtam, hogy Kiss Menyhért védőbeszédében azt állította, hogy mikor ő az én államtitkárságom ellen Huszárnál tiltakozott, kijelentve, hogy ilyen emberrel ő nem szolgál

¹⁰⁹⁹ Vass József miniszter kultúrprogramja. *Nemzeti Újság*, III. évf. 6. sz. 1921. március 27. 2.

¹¹⁰⁰ Egykorú feljegyzése szerint erre 1921. április 16-án került sor. (RL C/39. 26. cs.)

¹¹⁰¹ Bethlen: Válogatott, 130. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁰² Idézi Márer Erzsébet: *A nevelés ügye az 1920. február 16-ra összehívott Nemzetgyűlésen*. In: Imre Sándor szerk. *Nevelésügyi tanulmányok*, 31. Imre sajnálatára ebből a Bethlen kormányok alatt semmi sem lett. Ezért 1933. április 19-én figyelmébe ajánlotta Hóman Bálint miniszternek az 1921. évi terv megvalósítását: „az egységes és egyöntetű köznevelési törvény” megalkotásának szükségességét. (Antall szerk. Az 1934. évi, 49.) Majd 1941-ben is hitet tett annak szükségessége mellett. (Imre: *A gazdasági középiskolák*, 8.)

¹¹⁰³ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben.

¹¹⁰⁴ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben.

együtt, Huszár erre azt válaszolta, hogy nem tehet ellene, mert kénytelen a szocialistáknak engedményt tenni.

Mondtam a miniszternek, hogy ezt egyáltalán nem értem, mert *nekem sem akkor nem volt, sem azelőtt sem volt semmiféle összeköttetésem a szocialistákkal*. A miniszter erre igen komolyan a következőket mondta: »Akárhol hajlandó vagyok vallani, hogy mikor Huszár volt a miniszter, akkor én javasoltam neki, hogy Téged innen helyezzen ki, *most pedig*, amikor én vagyok a miniszter, *fokozatosan visszaadom az egész hatáskörödet*«. Megköszöntem hajlandóságát, de mondtam, hogy már nem lesz alkalom semmilyen vallomástételre.

Szintén 1921 júniusában történt, hogy az *Ébredők három képviselőnek*, Hegedüs Györgynek, aki Kiss Menyhért védője volt, Budaváry Lászlónak és talán Hir Györgynek *ellenjegyzésével* kérvényt adtak be a miniszterhez, *voltaképpen feljelentést ellenem* Hegedüs Paula tanítónő-képző-intézeti tanítónő ügyében. A miniszter ezt átadta nekem, és én június végén megadtam rá a részletes választ. Kimutatva, hogy az én intézkedésemnek sem a kommunizmushoz, sem Hegedüs Paula »gerinces kereszténységéhez« semmi köze sem volt, s hogy ebben az ügyben már ismételten megállapítottam a tényállás, sohasem Hegedüs Paula javára. Mégis... a minisztertől kapott utasításra Sárkány Alfréd osztálytanácsos ezt az ügyet újra megvizsgálta. Tehát tulajdonképpen ellenem tartatott a miniszter egy osztálytanácsossal vizsgálatot.¹¹⁰⁵

Ezt követően a miniszter a VKM ügybeosztásáról tárgyalt az ügyosztályvezetőkkel, s ezalatt Imre Sándor úgy érezte, hogy „nagyon elhúzódik tőle”, minek hatására „a reménysege is kezdett eltűnni” a kívánatos rendezést illetően. Július 5-én átadta azon folyamatban lévő ügyek jegyzékét, melyeket még az 1921/1922. tanév megkezdése előtt elintézhetőnek tartott, s július 13-tól 25-ig Kolozsvárra utazott szabadságra.

Távolléte utolsó napján 1921. július 25-én, az 1887/1921. eln. számú rendeletében Vass József a minisztérium működésének „három fogyatkozását” állapította meg:

- „az igazgatás nem olyan határozott és céltudatos, amilyennek ily nagy testületben lenni kellene; ...
- nem találtam a minisztériumban osztályt, amelynek az ország egész művelődését szemmel tartania, s a művelődési szervezet egységét biztosítania volna a kötelessége, ezért ez a szervezet jóformán szétesik, és az egyes részei tervszerűtlenül fejlődnek; ...
- az iskolák belső életét nem irányítja a minisztérium egyöntetűen, a tanügyi osztályoknak a tanulmányi és nevelési kérdésekben való együttműködése hiányzik, így nemcsak különböző, hanem ellentmondó intézkedések is előfordulnak”¹¹⁰⁶

Ezért a *miniszter visszaállította a művelődéspolitikai ügyosztályt*,¹¹⁰⁷ s *kilátásba helyezte a pedagógiai ügyosztály újjászervezését is (utóbb ebből semmi sem lett), de a rendelet sugalmazójának, Imre Sándornak a hatáskörét nem bővítette*. Így ő a művelődéspolitikai ügyosztály tevékenységére csak a miniszteren keresztül próbálhatott hatást gyakorolni.¹¹⁰⁸

„A dolgot egyáltalán nem értettem, ma [1922. március 14-én] sem értem, de nem kérdeztem a miniszter úrtól semmit. Jelentkezésem alkalmával [Vass József] elővette az általam készített nagy személyzeti beosztást, mondta, hogy megcsinálta, amit lehetett, de *a pedagógiai osztályt nem lehetett, deputációzás volt, tiltakoztak* stb., ... »Tőled még mindig nagyon félnek«.

¹¹⁰⁵ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. Imre Sándor neheztelő megjegyzésében arra utalt, hogy a korabeli általános felfogás szerint államtitkárral kapcsolatos fegyelmi vizsgálatot államtitkárok stb. folytathattak, alacsonyabb rangúak nem. Ez viszont nem volt fegyelmi vizsgálat, tehát formailag nem volt kifogásolható, de Imre számára bántó lehetett.

¹¹⁰⁶ RL C/39. 25. cs. Az 1887/1921. eln. számú rendelet stencilezett változata 1–2.

¹¹⁰⁷ Az ilyen jellegű ügyosztályok a közoktatásügyi minisztériumban többször is kérésüket bizonyultak. Az ilyen nevű főosztály, melynek oktatáspolitikai alosztálya is volt Kozma Tamás vezetésével, több mint fél évszaddal később, ugyancsak rövid életű lehetett. (Kozma T.: Erdei séta. 133–134.)

¹¹⁰⁸ A rendeletben az áll, hogy „Pedagógiai ügyosztály: főnökét és személyzetét később fogom kijelölni”, „felállítása és hatáskörének megállapítása iránt később fogok intézkedni”. (RL C/39. 25. cs. Az 1887/1921. eln. számú rendelet stencilezett változata, mellette Imre Sándor kézzel írt rendelettervezetével)

»Talán ellenem voltak deputációk?« – kérdeztem.

Azt mondta erre: »Nagyon komoly emberek, akiket nincs okom elfogultnak tartani, itt jártak és ilyen értelemben nyilatkoztak.«¹¹⁰⁹

A dolog ezzel elvégződött. ... [T]ermészetes, hogy azután sem nem kérdezősködtem, sem nem csináltam semmit tovább abban az irányban, amely irányban a miniszter úrnak márciusban kezdődött bizalmas magatartása, és ismételten hangoztatott tervei következtében az utolsó hónapokban annyit dolgoztam. A fentebb említett anyaggyűjtés eredménye összekötözve az asztalomon hevert, ... félretettem a polcomra, de fel nem dolgozhattam... Lelki állapotomnak megfelelően *visszahelyezkedtem a Haller alatti hivatalos állapotomba*. Ma sem tudom határozottan mi volt a miniszter talán nem gyors, de nagyon határozott megváltozásának oka.

Június végén... *Gévay-Wolff* helyettes államtitkár nálam járva felemlítette, hogy véletlenül látta a személyzeti beosztás tervezetét, észrevette, hogy én az elnöki, a művelődéspolitikai és a pedagógiai ügyosztály revízióját magamnak jelölöm ki. Kért, hogy ehhez ne ragaszkodjam, mert igen *nagy felzúdulás lenne abból, ha kint megtudnák, hogy tulajdonképpen én vagyok a minisztérium vezetője*” – emlékezett Imre Sándor.¹¹¹⁰

Gévay-Wolff Nándor

Különös, hogy Imre Sándor még 1922 márciusában is többször leírta, hogy nem érti teljesen miért következett be Vass József álláspontjának változása. Pedig maga írta, hogy Gévay-Wolff Nándor még januárban államtitkári értekezleten kifejtette, hogy a VKM többi vezetői, nem szeretnék, hogy a pedagógiai ügyosztály és a művelődéspolitikai ügyosztályok révén Imre Sándoré legyen a minisztériumban az egyedüli kreatív, kezdeményező pozíció, míg ők csak adminisztrációra kényeszerülnének mellette. Ehhez járulhatott, hogy sokan tarthattak attól: az Imre Sándor kezdeményezte minisztériumi munkamegosztás és munkateljesítmény felmérésnek konzekvenciái lehetnek, melyek pozíciójukat, megszokott hivatali életüket, egyesek viszonylagos kényelmét veszélyeztethették. Ráadásul Imre Sándor folyamatos reformterveivel még meg is növelhette volna munkaterheiket egy olyan időszakban, melyben az élet, az egzisztencia, a család fenntartása szempontjából a munkán kívül további erőfeszítéseket, s ehhez időt igényelt a VKM tisztviselőitől is.

S végül, de nem utolsósorban: pártkörökből Vass József tisztában lehetett azzal, hogy milyen politikai hangulatot teremtett a sajtó az 1920. évi I. törvénycikkkel illegitimnek nyilvánított Károlyi-korszak körül, melyben Imre Sándor is helyettes államtitkári szerepet vállalt. Az is valószínű, hogy a miniszter az államtitkárok közötti munkamegosztásról hozott döntése idején tudhatott arról, hogy a nemzetgyűlésben is támadás készül Imre Sándor államtitkári pozíciója ellen. Ebben a helyzetben az összes központi hatáskörrel rendelkező, stratégiai ügyosztály Imre Sándor alá rendelése valóban azt a látszatot kelthette volna valamelyest, hogy a VKM-et de facto a támadott adminisztratív államtitkár irányítja. Tegyük hozzá: nincs miniszter, aki szeretné, hogy kifelé ilyen tekintélyrombolásra alkalmas látszat keletkezessen.

¹¹⁰⁹ A gépelt szöveg alá Imre Sándor kézzel odaírta „Bizonyosra veszem, hogy Viszota [Gyula] és az általa sugallmazott... (olvashatatlan név)”

¹¹¹⁰ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Ezért (?) és a talán a rá nehezedő politikai nyomás és/vagy a saját Imrével kapcsolatos bizonyos kétségei miatt a miniszter hangsúlyozottan távolságtartó választ adott a Nemzetgyűlésben Tasnádi Kovács József interpellációjára 1921. augusztus 3-án, melyben Imre Sándor VKM-ben való további foglalkoztása ellen emelt szót a képviselő.

Imre 1909. és 1912. évi, (a fentiekben elemzett) köteteiből – kontextusukból tendenciózusan kiragadott – idézetekkel próbálta Tasnádi Kovács bizonyítani, hogy Imre Sándor „nem vallásos és nem magyar ember”, aki a szocialistákkal szimpatizál, s aki államtitkári működésében is a „keresztény nemzeti kurzussal” összeegyeztethetetlen személyi döntéseket hoz.¹¹¹¹

Vass József miniszter így válaszolt az interpellációra:

„Megtörténhet..., hogy egy tudós ember a kutatásai közben eltéved. Az 1909-ik és nem tudom mely [1912.] években megjelent munkáiból méltóztatott itt felhozni idézeteket, amelyekből az tűnik ki, hogy *Imre Sándor pedagógusíró nagy rokonszenvet mutatott ugyan a szociáldemokrata irányzat iránt, ellenben a szociáldemokrata nevelési irányzatot épp úgy nem tartotta kielégítőnek, mint ahogy nem kívánta a katolikus irányzatot sem uralomra jutni engedni az iskolákban. Ez és mindaz, amit ő a szociáldemokrata irányzatról mondott, szöges ellentétben van az én meggyőződésemmel és felfogással.*

Az én felfogásomat annak idején is, ugyanabban az időben, 1907–1908-ban és a többi esztendőben részint beszédeknek, részint előadásoknak és röpiratoknak százaiban éppen homlok-egyenest ellenkező értelemben voltam szerencsés a nagy nyilvánosság előtt kifejtteni, és meggyőződésemből ma sem veszek vissza... jöttányit sem, mert hiszen meggyőződésemet és a szociáldemokráciáról akkor vallott elveimet a legnagyobb részben igazolták az utólag bekövetkezett események.¹¹¹² ...

Nem tudom azonban, ... hogy vajon lehet-e apodiktikusan azt mondani, hogy *Imre Sándornak a tudományos kutatás közben akkor elfoglalt, kétségkívül ferde álláspontjára és akkor nyilvánult meggyőződésére ugyanezek az események nem hatottak-e szintén korrigáló módon.*

Én nem merném azt mondani, hogy ez a metamorfózis az ő felfogásában nem ment keresztül, nem vált valóra. ... [A] magam részéről, akinek bőven van alkalmam vele tárgyalni pedagógiai kérdésekről, letehetem a koronaesküt... *hogya nem is írta meg az ő visszavonó nyilatkozatait, egészen bizonyos, hogy kicsendül ez a metamorfózis az ő felfogásából, mellyel nekem napról napra találkozni szerencsém van.*

Méltóztatassanak tehát megengedni, hogy az első részét a kérdésnek, ... hogy mit írt egy tudós ember, és hogyan bicsaklott el a fejtegetéseiben, most kikapcsoljam, mert végre is... képviselő úr nem azt akarja tőlem, hogy égettessem el Imre Sándornak akkor megírt könyveit, hanem hogy foglalkozzam Imre Sándor személyével. ... Itt is meg kell állapítanom egy néhány periódust. Az első periódus az, hogy Imre Sándor mit csinált az ún. forradalmi idők alatt, a második kérdés, hogy mit csinált... a kommunizmus alatt, a harmadik kérdés, hogy mit csináltak Imre Sándorral az én hivatali elődeim.

Az első kérdés: Mit csinált Imre Sándor a Károlyi-forradalomnak nevezett felfordulás ideje alatt. Én tudom magamról, mint miniszter, hogy ha a miniszter nagyon erősen akar valamit a minisztériumában, az megtörténik. És ha forradalmi idők vannak, amikor még a konszolidált jogrend sem állhat esetleg egy miniszter... brutális akaratoskodásával szemben annak a tisztviselőnek rendelkezésére és védelméül, aki vele dolgozni kénytelen... Nem másnak az akaratából történt ott az, ami történt, hanem Kunfi Zsigmond akaratából, aminthogy a rendeleteket sem

¹¹¹¹ Ahogy az ülésen több ellenzéki képviselő, többször megjegyezte: a bíróságok által már alaptalannak minősített vádakkal illette az államtitkárt. (Nemzetgyűlési Napló, 1920. XII. k. 307–313.) Erről az alábbiakban még részletesebben szó lesz.

¹¹¹² Lásd ehhez pl. Vass József: *Demokrácia*. Katolikus Népszövetség Kiadása, Budapest, 1917. https://library.hungaricana.hu/hu/view/DTT_KONY_0041_OGYK000222315/?pg=4&layout=s (2022. 02. 03-i letöltés); Gergely: *A Keresztény Községi*, 82.

szokták ellenjegyezni úgy, hogy aláírja Imre Sándor államtitkár, hanem a miniszter rendeletéből, vagy a miniszter helyett aláírja Imre Sándor, vagy bárki más tisztviselő, akinek kiadmányozási joga van.

Ebből én nem azt következtetem, ... hogy Imre Sándor már megváltoztatta volna az 1909–1912-ben megnyilvánult nézeteit a Károlyi-forradalom idején. Ezt nem állítom, mert nem tudom. *Én azt gondolom, ... hogy Imre Sándor a Károlyi-forradalom alatt nem változtatta meg nézeteit; hogy ő tényleg a szociáldemokrata iránynak akkor meggyőződéssel, vagy bizonyos magaslatról való meggyőződéssel állott szolgálatában.* ... [Ám a]mi ott történt, az a miniszter rendeletére és akaratából történt. ...

A kommunizmus alatt Imre Sándor államtitkár az én tudomásom szerint nem volt a helyén, vagy ha a helyén volt, abból a kényszerűségből volt ott, amelyből a helyükön maradtak a többi tisztviselők is. ... [B]efolyása neki a kommunizmus alatt... nem volt. ...

A következő kérdés az, mit csináltak az én elődeim Imre Sándorral...

Három dolog történt... Az első az, hogy ő a szokásos törvényben előírt, vagy miniszteri rendeletben megállapított fegyelmi eljárás alá vonatott.¹¹¹³ Ez a fegyelmi eljárás őt igazolta. Igazolta pedig Huszár Károly minisztersége alatt, igazoltatott Haller István minisztersége alatt is, s ez az egész lefolytatott fegyelmi ügy, mikor én átvettem a minisztériumot, már miniszteri rendelettel tökéletesen be volt fejezve.

A második az, hogy Imre Sándor ellen a sajtóban indult egy sorozatos támadás. . . amidőn ő becsületét akarván keresni, a független magyar bíróság elé ment. Megvallom őszintén, hogy sem a sorozatos támadó cikkeket, sem a tárgyalást ismertető és különböző színezéssel a tárgyalás menetét beállító cikkeket én nem olvastam, erre időm valóban nincs, ellenben azt tudom, hogy *Imre Sándort másodfokon is felmentette a független magyar bíróság az ellene emelt vádak alól.*

Azt is referálták nekem, hogy ennek a pernek tárgyalása alkalmával mindazok a vádpontok, amelyek jórésztben itt is érintettek az interpelláció anyagában, a bíróság elé per longum et latum [széltében-hosszában, töviről hegyire] kitergegettek. ... Nekem tehát tiszteletben kell tartanom két elődöm intézkedését, és tiszteletben kell tartanom különösen a független magyar bíróság döntését... bár az még nem végérvényes, mert semmiségi panasszal felment a Kúriához. ...

Ha... az eredmény ott is felmentő lesz, akkor kénytelen leszek elrendelni a minisztériumban a fegyelmi vizsgálatot, mindazon minisztériumi kebelbéli tisztviselők ellen, ... akik ezt az egész hajszát megindították.¹¹¹⁴ ... Ha a Kúria felmenti, akkor ennek az embernek igaza van, ha a Kúria elmarasztalja, akkor ennek az embernek nincs igaza, és ha nincs igaza, akkor el fogom távolítani a minisztériumból. ... Nem tudom megvizsgálni Imre Sándornak sem a veséjét, sem a máját; nem tudom lelkének redőit kitergegetni, nem tudom megnézni, hogy mi a szándéka.

[A]bban a munkakörben, amelyben az ő befolyása érvényesülhetne, csak rajtam keresztül tudna érvényesülni, mert én vagyok az a nem egészen puha kő, amelyen keresztül lehet csak valaminek érvényesülnie ott abban a minisztériumban. ... *Azok az ügyosztályok, amelyek Imre Sándor revíziója alá tartoznak, főnökeik útján közvetlenül nekem referálnak, vagyis úgy van a helyzet, hogy amit Imre Sándornak elreferáltak, ugyanazt nekem is elreferálják.* ... *Következőleg semmiféle intézkedés ki nem mehet a minisztériumból az Imre Sándor revíziója alá tartozó ügyosztályok*

¹¹¹³ Vass József itt pontatlanul fogalmazott. Imre Sándor és minden köztisztviselő, közalkalmazott, pedagógus stb. igazolási eljáráson esett át. Akit az igazolási vizsgálat során vétkesnek láttak/feltételeztek, vetették alá fegyelmi eljárásnak. Ilyen Imre Sándor ellen nem volt.

¹¹¹⁴ A kúriai ítélet után erre ugyan sor került, de – az elégtételt váró Imre Sándor fájdalmára – érdemi elmarasztalásra a VKM-ben végül nem került sor.

ügyeiben, amelyről én nem tudok. ... Ha veszedelemről van szó, azt én teljesen elhárítottam tartom, és amíg méltóztatnak bennem és az én keresztény felfogásomban megbízni, addig Imre Sándor felfogásától ne méltóztassék félni egyetlenegy ügyben sem” – mondta Vass József.¹¹¹⁵

Kifejtette továbbá, hogy Imre Sándort úgy ismeri, „mint egyikét a legképzettebb és legvilágosabb fejű pedagógusoknak és legszorgalmasabb munkatársainak”.¹¹¹⁶

„Nekem egyetlenegy... kiváltságom van, ... ez az én nagy erősségem: érdektelen vagyok az összes elképzelhető irányzatokban. Érdektelen vagyok Hegedüs Paulával, Girtler Máriával, Imre Sándorral, azok támadóival, Kirchner [Bélával], Kiss Menyhérttel és mindenkivel szemben. Kihirdettem annak idején a minisztériumban, hogy két hatalom van a világon, mely előtt feltétlen tisztelettel és azonnal összeütöm a bokámat: az egyik az Úristen, a másik az igazság” – deklarálta a Nemzetgyűlésben a miniszter.¹¹¹⁷

Ezt követő találkozásukról Vass Józseffel Imre Sándor így számolt be visszaemlékezésében: „ez alkalommal megköszönve az ő jóindulatát nagyon *határozottan kifejeztem, hogy meg nem változtam. Ma is ugyanaz a felfogásom, mint a forradalom idején, és ő bizonyára csak azért képzelem, hogy én megváltoztam, mert nem lát ellenem kifogásra okot, és nem tudja, hogy én Somogyi Bélának és Kunfi Zsigmondnak ugyanazt és ugyanúgy beszéltem, mint előtte.* Ami pedig az általam jóváhagyott intézkedéseknek előtte is való referálását illeti, kérdeztem: vajon *ez azt jelenti-e, hogy irántam bizalmatlan, ... [hiszen] tudtommal [ez] egy másik államtitkára vonatkozólag sem történik meg.*

Erre *határozottan azt felelte, hogy nem, azt ő csak a képviselők megnyugtatása céljából mondta.* Amarra pedig azt vetette ellen, hogy hiszen ott vannak az idézetek, állítások, amiket Tasnádi Kovács előadott.

»Az idézetek egytől-egyig tévesek, sok helyen elferdítettek voltak, a tények pedig, amikre hivatkozott, ugyanazok, amelyekre már a tábla is 3 heti fogházat szabott ki az egyik rágalmazóra és a másikra 6000 korona pénzbüntetést. Itt újabb mozzanata van az ellenem folyó hajsza-nak, és nem volt egyetlen szó sem igaz abban, amit a képviselő mondott« [– válaszolta Imre Sándor].

Ez a beszélgetés hosszan folyt, de itt nem érdekes a többi része, és csak azért jegyeztem le, mert ez is egyik oka volt annak, hogy ezután természetesen a legteljesebben tartózkodtam attól, hogy bármi tekintetben is túllépjek az immár Vass József által is számomra kiszabott szűk korlátokon.”¹¹¹⁸

Az Imre Sándor forradalmak alatti és utáni magatartását igazoló 1921. október 26-án született B. I. 3394/1921. 61. számú kúriai ítélet után,¹¹¹⁹ Vass József bizalma is növekedhetett valamilyest Imre Sándor iránt.

Mégis, csak az OKT állandó bizottságának ülésén tudta meg 1921. december 13-án, hogy a miniszter a „középiskolák reformja tárgyában rendeletet adott ki a Tanácshoz és abban egy olyan középiskolai típusnak a létesítését is elhatározta, amely voltaképpen a polgáriskolai reformmozgalmak régen óhajtott eredményéül tekinthető, ti. a mezőgazdasági középiskolák. Ez a kérdés

¹¹¹⁵ Nemzetgyűlési Napló, 1920. XII. k. 314–316. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹¹¹⁶ Nemzetgyűlési Napló, 1920. XII. k. 313–316. (Kiemelés tőlem – D. P.) Egy 1922-es visszaemlékezésében Imre Sándor ehhez hozzátette: „Ez az interpelláció... alaposan hozzájárult személyem ferde megvilágításához. Mindezzel szemben annyit tettem, hogy Vass minisztert erre vonatkozó tévedéséről felvilágosítottam és megkérdeztem, mit jelent a referálásról szóló nemzetgyűlési nyilatkozata, mert szó szerinti értelmében a legnagyobb bizalmatlanságot jelenti. Erre teljesen megnyugtató választ kaptam, s így a dolgot már nem folytattam, vártam a kúriai döntést”. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 11.)

¹¹¹⁷ Nemzetgyűlési Napló, 1920, XII. k. 316–318.

¹¹¹⁸ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹¹¹⁹ BFLVII. 5. c. 553/1920. B. I. 3394/1921. 61 4. Rágalmazás vétségéért Hindy Zoltánt 5000 korona pénzbüntetésre, Kiss Menyhértet 3 heti fogházra ítélte. 1922 márciusában a főügyész „kimondta, hogy... cselekményüket abban a téves meggyőződésben követték el, hogy azzal a nemzeti eszme és a magyar faj érdekeit szolgálják. Erre való tekintettel, az általános amnesztia alá esvén, büntetésük nem hajtható végre”. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok, újságkivágás 1922. III. 22. felirattal)

természetesen nagyon érdekelt és egyrészt ezért, másrészt pedig azért, mert a Tanács ülésén meggyőződésem szerint a minisztériumot és a minisztert megszegyenítés érte, kötelességemnek tartottam, hogy az ülés lefolyásáról jelentést tegyek”.¹¹²⁰

A miniszter és Imre Sándor között folyt beszélgetés megértéséhez, itt közbevetőleg csak annyit szeretnék jelezni, hogy a miniszter 1921. november 8-án, a 166433/1921. V. számú rendeletében azon szándékát jelezte az OKT felé megtárgyalás végett, hogy „nem szándékozom... azonnal... szerves reformtervezetet készíttetni, hanem egyelőre két új típusú középiskolát óhajtok kísérletképpen megnyitni, hogy az itt szerzendő tapasztalatok alapján a szerves reformtervezet megalakítható legyen. ... Mint új középiskolai típusokat, a reálgimnáziumot és a gazdasági középiskolát szándékozom kísérletképpen felállítani”.¹¹²¹

Az OKT Kornis Gyulát kérte fel a kérdés előadójául, aki a döntést csak egy általános tanügyi reform keretében tartotta eldönthetőnek mindkét kísérletképpen bevezetésre javasolt iskolatípust illetően. Itt csak annyit idéznék fel Kornis érveléséből, hogy mivel a tervezett mezőgazdasági középiskola a középiskola és a polgári iskola első négy osztályát végzeteket fogadta volna, míg az Országos Polgáriiskolai Tanáregyesület viszont a nyolcosztályúvá fejlesztendő polgári iskolát kívánta ilyen irányba fejleszteni, az állásfoglalás előtt dönteni kell a polgári iskola jellegéről és szervezetéről.¹¹²² Másrészt úgy vélte, hogy nem mezőgazdasági középiskola, hanem „középfokú mezőgazdasági szakiskola” lenne a helyes megnevezése az új iskolának. Ez pedig a középiskolánál alacsonyabb képesítést jelentett volna. Az OKT Kornis Gyula javaslatát követve úgy döntött, hogy „egy általános tanügyi reform keretében kívánja a középiskolai típusok kérdését megoldani”.¹¹²³

A korábbiakban már többször láthattuk, hogy Imre Sándor a gimnáziumokkal szemben a polgári iskolák számának növelését, s gyakorlati irányú érettségit adó középiskolák létrehozását szorgalmazta minden lehetséges alkalommal.

Arra is utaltunk már, hogy egy-egy helyen (pl. Orosházán, Békéscsabán 1913-ban) kísérletképpen már elkezdtek a polgári iskolának hét-, majd nyolcosztályossá fejlesztését, Imre Sándor támogatásával. S ehhez még figyelembe kell vennünk: megszűkült hatáskörében is hozzá tartoztak a polgári iskolák, a Pedagógiumból (a polgári iskolai tanító/tanárképzőből) jött a VKM-be, s hogy korábban az Országos Polgáriiskolai Tanáregyesület elnöke is volt, ezért is kiemelt figyelemmel követte az iskolatípus sorsát, fejlesztésének lehetőségét. Valamint azt, hogy a középiskolák reformjának ügyében akkor már évek óta vitában állt Kornis Gyulával. Így világossá válik számunkra a Vass Józseffel folytatott beszélgetés kontextusa.

Térjünk hát vissza Imre Sándor visszaemlékezéséhez:

„Jelentésem meghallgatása után a miniszter azt mondta: *legjobb volna, ha az egész reformügyet magam venném a kezembe, és nem hagynók a Tanács tárgyalására a dolgot, amire a Tanács az*

¹¹²⁰ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. Imre Sándor egykorú feljegyzése szerint erre 1921. december 16-án került sor. (RL C/39. 26. cs.)

¹¹²¹ Simon szerk. Neveléspolitikai dokumentumok, 238. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹²² Vass Józsefnek 1922. március 3-án megjelent nyilatkozatában erről olvashatjuk: „Teljesen új... típus: a gazdasági középiskola. Célja az lesz, hogy a közigazdasági fakultásra és a gazdasági akadémiákra készítse elő korszerűen az arra hajlamos ifjúságot. Alapjául a mostani polgári iskolát tesszük, melyet élesebben különítünk el két tagozatra, mint ahogyan eddig történt. Az alsó négy osztály kimondottan a polgárság iskolája lesz. Ide akarjuk csalogatni az anyagi erőforrásaiban megizmosodott gazdatársadalom gyermekeit, valamint az ipari pályákra igyekvő gyermekrajokat. ... A felső négy osztály már kimondottan szakiskolává domborodik ki, és továbbképzésre ad alapot a növendékeknek. Első lépésemnek azt tervezem, hogy a kísérleti célból működő *orosházai* nyolcosztályú gazdasági iskolát érettségi bizonyítvány adására jogosított *középiskolává léptetem elő*, s ezen az alapon építünk tovább egyre nagyobb területeken”. (Vass József miniszter nyilatkozik Az Újság-nak az új középiskoláról és a tanárselejtezésről. *Az Újság*, XX. évf. 53. sz. 1922. március 3. 2.)

¹¹²³ Simon szerk. Neveléspolitikai dokumentumok, 237., 239–247.

ülésein hallottak szerint felhatalmazást fog kérni. Nehéznek mondtam, hogyha már a Tanács általános tanügyi reformot óhajtana csinálni, erre engedélyt ne kapjon, hanem én kapjak megbízást, de a miniszter ehhez ragaszkodott.¹¹²⁴

Az első érzésem ismét az volt, ami 1921 tavaszán: nagyon örültem annak, hogy ezt az átfogó, teljes szervezést ígérő tervet rám bízta. Amint azonban a megvalósításra gondoltam, nyomban felmerültek ugyanazok a gondolatok és akadályok, amelyek előbb is lehetetlenné tették számomra a személyes megbízás alapján való munkát.

Ezért rögtön azt feleltem: bármennyire szívesen csinálnám is, kérem kell, hogy bízta ezt a művelődéspolitikai osztályra, annak van kijelölve feladatául a miniszter által kiadott ügybeosztás szerint az általános tanügyi reformok előkészítése.

Közbevágott: »De ott nincs arravaló ember«.

Nekem pedig – mondtam – *nincsenek segítségeim*, hiszen nem használhatom erre a hozzám tartozó ügyosztályok embereit, azoknak más a feladata.

Nagyon vontatottá vált a beszélgetés pár pillanat alatt. Láttam, nem most először, hogy a miniszter elhallgat előttem bizonyos gondolatokat, és ezt a gyanúmat nagyon megerősítette, amit ezután mondott: »Éppen azért nem bővítettem ki a hatáskörödet, mert ezzel a munkával akartalak megbízni. A jelenlegi munkádon kívül még több revíziós munka lehetetlenné tenné, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzál«.

Ennek a mondásnak nem volt értelme, mert éppen ezeknek a munkáknak a végzésére hivatott ügyosztályokat akarta félévvel ezelőtt alárendelni és a természetes megoldás most is ez lett volna, mert akkor ez a feladat önként [Sic! -magától] adódott volna rám.

E mondás nehezen érthető volta miatt nem tudtam folytatni a beszélgetést, hanem azt kértem, hogy a legközelebbi napokban jelöljön ki időt arra, hogy a teendőket megbeszéljük és a továbbiakra utasítást kapjak.

Kivette a táskájából a legszükségesebb teendőknek... említett, július 5-én átadott jegyzékét, hogy annak nyomán induljak meg. Ez még jobban meglepett, ... hiszen azokban egyáltalán nem általános tanügyi reformról volt szó, most pedig, legalábbis én, az egész köznevelés újjászervezéséről beszéltem. Erre azt mondtam, hogy *a mostani helyzetet feltáró feljegyzéseket fogok kezébe adni*, és annak megbeszélésével foglalkozunk majd.

Ez közvetlenül karácsony előtt történt... [1922.] január 8-án átadtam neki egy minden iskola-fajra kiterjedő tájékoztatást az oktatásügyi kérdések jelenlegi állásáról, főként azzal a céllal, hogy a Közoktatási Tanács által tervezett elvi fejtegetéseknek jórészt teljesen mellőzhető voltát mutassam ki, és a konkrét tervezések szükségességét értessem meg.

Néhány nap múlva ezt visszaadta, pár aláhúzással és betoldással, s azzal a megjegyzéssel, hogy *legnagyobb részben teljesen egyetért velem, megindulhat a munka*.

Erre... ismételtam, hogy magam ezt nem csinálhatom meg, s azt is, hogy a Tanács által készített reformtervezet ennek a munkának az általam való megindítását, legalább egyelőre, feleslegessé teszi. És szó szerint a következőket mondtam:

»Ennek az ügynek különben rám nézve súlyos erkölcsi nehézségei vannak, két szempontból. Az első az, hogy *erkölcsi lehetetlenségnek tartom hozzákezdeni olyan munkához, amely nemcsak felfogásom szerint, hanem a miniszter által kiadott 1921. évi ügybeosztás szerint is kifejezetten a művelődéspolitikai ügyosztály feladata. Annyival inkább nehéz, sőt lehetetlen ez rám nézve, hiszen ezeket a feladatokat betűről betűre az én fogalmazásomban tartalmazza az a miniszteri rendelet*.

A másik ok pedig az, hogy én nem tudok a hátulsó ajtón tért vissza abba a munkakörbe, bármennyire is köszönöm is, hogy ő szívesen nyitja előttem ezt a hátsó ajtót, *amely munkakör nemcsak*

¹¹²⁴ Imre Sándor egykorú feljegyzése szerint erre a beszélgetésre 1921. december 21-én került sor. (RL C/39. 26. cs.)

állásomnál, hanem ki merem mondani, előkészültségemnél fogva is engem illet, és amelyet erőszakosan vett el tőlem Haller. Két éve már, hogy folyamatos méltatlanságot szenvedek, és nem csodálkozhat rajta, ha nincs erőm ilyen körülmények között ennek a munkának a megkezdésére».

Erre komolyan, de nem melegség nélkül azt felelte, hogy *az elkeseredés nem jó politika*. Mondottam, hogy ez nem elkeseredés, hanem méltatlankodás, mert *méltánytalannak érzem azt, amit egy dologhoz nem értő miniszter csinált velem. A miniszter hivatkozott az őt érő támadásokra, az ellene folytatott aknamunkára, amikkel ő nem törődik stb.* Ezzel a beszéd elterelődött a reform kérdéséről és én nem tereltem vissza.

Közben a Közoktatási Tanács megkezdte az általános reform munkát, mindenféle hír van, hogy a minisztériumban nagyszabású tevékenység folyik ebben az irányban. A miniszter hírlapírók előtt nyilatkozott hol egy-egy iskola, hol az egész szervezet reformjáról.¹¹²⁵ Ezek közül a »Nép«-ben a polgári iskoláról megjelent hosszú nyilatkozat egy tőlem származó, s nem a nyilvánosság-nak szánt tájékoztató feljegyzés szó szerinti – bár hibás – közlése.¹¹²⁶ A »Budapesti Hírlap«-ban közölt nyilatkozat szó szerint általam diktált szöveg.¹¹²⁷ Mindkettőt a miniszter kívánta tőlem, s kiadta anélkül, hogy a benne foglaltakat magunk között megvitattuk volna. »Az Újság«-ban március 5-én közölt nyilatkozatról,¹¹²⁸ meg régebben a kereskedelmi iskolákra vonatkozó nyilatkozatáról előzetesen nem tudtam, s ezeknek az általam fogalmazottaktól való eltéréseiről és egyes egészen határozott kijelentéseiről ma sem tudom, honnan származnak. Azt kell hinnem, hogy a miniszter rajtam kívül másokkal is beszélt a reformügyről...

A minisztériumon kívülről értesültem, hogy a középiskolai tanárképzésre vonatkozóan a miniszter törvényjavaslatot készített. Többfelé hallottam és a lapokból láttam, hogy a testnevelés terén vannak tervezgetések és munkálatok, amiket szintén nem ismerek. ... Az iskolán kívüli népművelésre vonatkozó tárgyalásokba engem is bevontak a miniszter rendeletéből, vagy hozzájárulásával, de véleményem elmondása után a dolgok fejleményeiről többé nem értesültem. Legutóbb a tankönyvbírálati szabályzat átdolgozott szövegét elnökletem alatt tartott ülésen tárgyalta le stb.

Mindezek annyira ellentmondó, bizonytalan, helyzetemet és megbízásomat önmagam előtt teljesen érthetlenné tevő jelenségek, hogy ilyen körülmények között teljes lehetetlenség megbízásomat fennállónak tekintenem. Azonban mégis folytatom az anyaggyűjtést egy bekövetkező változás esetére, érteve a változáson azt, hogy talán mégis formális megbízást kapok ezeknek a munkáknak a kézbevitelére» – írta Imre Sándor.¹¹²⁹

Majd arról emlékezett meg, hogy hiába hozta szóba Vass Józseffel történt beszélgetéseik alkalmával többször is, hogy mennyire méltatlannak érzi, hogy rágalmozóit a VKM-ben a helyükön hagyták, s nem kerül sor a nemzetgyűlésben kilátásba helyezett komolyabb felelősségre vonásukra.

Ez újra csak azt erősítette Imre Sándorban, hogy „teljes képtelenség a miniszter által formális megbízás nélkül és különösen a hatásköröm visszaállítása nélkül kifejezett ilyen nagyobb kívánásait teljesítenem, és hogy a helyzetem – minél többet teszek a szorosabban rám tartozó dolgokon túl – annál zavarosabb, sőt voltaképpen erkölcstelenebb.

¹¹²⁵ Lásd pl. Vass József miniszter kultúrprogramja. *Nemzeti Újság*, III. évf. 6. sz. 1921. március 27. 2.

¹¹²⁶ „Magától értetődő, hogyha... kifejlesztik is a polgári iskolákat hét-, vagy nyolcévessé, ez nem azt jelenti, hogy minden polgári iskola ennyi éves legyen, mert a céltudatos művelődéspolitikai helyi szükségleteket feltétlenül számba fogja venni. Éppen ezért kell a lehető tökéletes alsó négy osztálynak olyan szervezése, hogy az magában is megálljon” – olvashatjuk a korábbiakban idézettek kiegészítéseként e nyilatkozatban. (Vass József kultuszminiszter nyilatkozik a polgári iskola reformjáról. *A Nép*, IV. évf. 1. sz. 1922. január 1. 5.)

¹¹²⁷ Ezt eddig, nem sikerült azonosítani.

¹¹²⁸ Vass József miniszter nyilatkozik Az Újság-nak az új középiskoláról és a tanárselejtezésről. *Az Újság*, XX. évf. 53. sz. 1922. március 3. 2.

¹¹²⁹ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Ez a felfogásom a magyarázata annak, hogy *jóllehet nagyon érdeklődöm a reformügy iránt, mégsem teszek ebben semmi határozottat*. A felelősséget sok súlyos mulasztásért nem vállalhatom, s a lelkiismeretem teljesen nyugodt azok következtében, amit itt lejegyeztem: *ha valóban szükség van rá, meg kellene teremteni azokat a feltételeket, melyek között magam megaláztatásának szakadatlan érzése nélkül dolgozhatnám*” – zárta 1922. március 14-i feljegyzését, a szövegből érezhetően magát is győzködő Imre Sándor.¹¹³⁰

Mindazonáltal világos lehetett számára, hogy VKM aktuális feladataira vonatkozó elképzeléseik, az elvégzendő feladatok sorrendjével kapcsolatos prioritásaik sem álltak távol egymástól a miniszterrel. Így a korábbi gyakorlatnak megfelelően, Vass József kérésére 1922. április–június között néhány szavas miniszteri jelzések (ún. figyelmeztetőjegyek) és személyes beszélgetéseik alapján Imre Sándor fogalmazta meg a nemzetgyűlésbe szánt miniszteri nyilatkozat fennmaradt tervezetét,¹¹³¹ mely – VKM-ben maradása esetén – az új kormány tagjaként, *Vass József nemzetgyűlési nyilatkozatának szövege lett volna*:

„A kormánynak 1921. április 19-i bemutatkozása alkalmával a közoktatás terén feladatul tűzte ki [gr. Bethlen István] miniszterelnök úr, hogy az ifjúságban kifejlésszük a *gazdasági élettellel való törődést*.¹¹³² Határozott jelei vannak annak, hogy e téren a helyzet kedvezően alakul. Ezt mutatja a *közgazdaságtudományi kar* népességének fokozódása. Most arra van szükség, hogy az ily irányú felsőbb tanulmányokat *a középfokú oktatásban kellően megalapozzuk*. Erre szolgál egyrészt a *közgazdasági és társadalmi ismeretek* középiskolai tanításának megfelelő elrendezése,¹¹³³ amire az Országos Közoktatási Tanács javaslata már készen van. Másrészt pedig olyan középiskolai típus létesítése, amely a gazdasági pályákra, a közgazdaságtudományi karra megfelelően előkészítsen. Ez újfajta középiskola, tervezete most van tárgyalás alatt.

*A vidék erőteljes kulturális gondozása*¹¹³⁴ érdekében minden erővel támogatta a kormány a társadalom... szabadoktatási törekvéseit, elősegítette népfőiskolai tanfolyamok létesülését és több helyen szervezett szünidei tanfolyamokkal gondoskodott arról, hogy a tanítók és tanárok az iskolán kívüli népművelés munkájára útbaigazítást nyerjenek. Ez a gondolkodás állandóan folyamatban van, s a közeljövőben az egész népművelési kérdés egyöntetű rendezése van tervbe véve. Igyekezett gondoskodni a kormány az elemi népoktatás hiányainak pótlásáról, a népiskolák szaporításával az egy tanító kezében lévő tanulók számának apasztásával. Szervezett 11 új tanítói állást és ezzel iskolához juttatott hét olyan községet, amely eddig e tekintetben el volt hanyagolva.

Legfőbb eredmény a népnevelés terén az 1921:XXX. tc. megalkotása, az *iskoláztatási kötelezettség teljesítése* érdekében.¹¹³⁵ E törvény üdvös hatása máris szembetűnő: az iskolába járók száma lényegesen megnövekedett. A legelső teendő most a törvényhez a végrehajtási utasítás kibocsátása, ami igen *rövid időn belül megtörténik, s azután megfelelő számú új tantermek létesítése*. Ugyane törvény rendelkezéseinek továbbépítéseként foglalkozik a kormány *a mai ismétlődő oktatásnak szakszerű továbbképző oktatással való alakításával*, valamint a bármilyen tekintetben fogyatékoságban szenvedő gyermekek rendszeres nevelésének szervezésével. Ehhez természetesen *a nemzetgyűlés anyagi hozzájárulása lesz nagymértékben szükséges*.

¹¹³⁰ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésben. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹¹³¹ 1922 áprilisa és júniusa között e nyilatkozatnak több fogalmazványa készült, itt a legkésőbbi, letisztult változatát közöljük.

¹¹³² Magyar Kormányprogramok, 553–554., 559–561.

¹¹³³ A MPT 1921 márciusában és áprilisában vitát is rendezett a közgazdaság és társadalomismeret közép- középfokú és szakiskolákba való bevezetéséről Geöcze Sarolta tervezete alapján. (RL C/39. 27. cs. 635.)

¹¹³⁴ Magyar Kormányprogramok, 554., 566.

¹¹³⁵ Az 1921. július 28-án kihirdetett 1921. évi XXX. törvénycikk az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról. (<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92100030.TV&targetdate=&printTitle=1921.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev> 2021. 11. 05-i letöltés) Lásd ehhez pl. Sárközi István: *Az ellenforradalmi rendszer népközpontú politikája Magyarországon 1919. augusztus – 1944*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 55–58.

A *Tanügyi közigazgatás* (Sic!) javítása céljából az elmúlt évben a tanügyi személyzet illetményeinek kiszolgáltatása terén történt az a nevezetes lépés, hogy az eddig súlyosan központosított munka a pénzügyigazgatóságokra ruházott. Ezzel az illetmények kiszolgáltatása gyorsabbá lett. Ezen az úton a kormány tovább kíván haladni, hogy egyfelől a tanítók, tanárok és a magánfelek könnyebben jussanak mindennemű ügyeik elintézéséhez, másfelől pedig a minisztérium a valóban központi gondozást kívánó, nagyobb ügyekkel alaposabban foglalkozhasson.

A *szakoktatás* terén a legutóbbi idők nevezetes alkotása az ipartörvény, ennek az *iparostanoncoktatást* illető része.¹¹³⁶ Eszerint megvan a törvényes alapunk e téren a szakirányú továbbépítésre, az imént említett továbbképző oktatás gondos szervezésére. A *kereskedelmi* oktatás ügyében gyűjti a kormány a tanulságokat, a négyéves felső kereskedelmi iskola új szervezésének hatására vonatkoztatván.¹¹³⁷ Itt különösen a nőknek elhelyezkedési szükségletei kívánnak majd további intézkedést.

Legfőbb tennivaló a szakoktatás ügyében a *mezőgazdasági* oktatás rendezése. Itt a közoktatásügyi és a földművelődésügyi miniszterek együttműködése a szükséges iskolák létesítése, felszerelése, a szakemberek képzése tekintetében máris üdvös eredményeket mutathat fel. Említést kíván itt a polgáriskolák gazdasági oktatásának lépésről lépésre történő szervezése. Készen van a *mezőgazdasági népiskolára* vonatkozó törvényjavaslat tervezete, s ez a hátralévő tárgyalások befejeztével a nemzetgyűlés elé kerül. Ugyanide tartozik az a már említett terv is, hogy a középfokú oktatás az eddig hiányzó mezőgazdasági iránnyal kibővítsessék. Erre nézve már *folyt kísérlet az orosházi polgári fiúiskolának mezőgazdasági irányú hét osztályos intézményre való alakításával. Most a szerzett tanulságok alapján elő van már készítve ennek az iskolának nyolc évfolyamra való kiegészítése, illetőleg a polgáriskola négy osztálya fölé négyéves mezőgazdasági irányú felső tagozat létesítése.*¹¹³⁸ Ez a kísérlet egyben a középiskolai reform régóta vajdó kérdéseiben is tanulságokkal kecsegtet.¹¹³⁹

¹¹³⁶ Az 1884. évi XVII. törvényt módosító 1922. évi XII. törvény iparostanoncokra vonatkozó 7–11. §-aira történt itt utalás. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92200012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>

2022. 01. 22-i letöltés)

¹¹³⁷ Az 1920-tól négyéves felsőkereskedelmi iskolából 1920/1921-ben negyven iskolában közel 8000-en, 1924/1925-ben 46 iskolában 9377-en, 1931/1932-ben ötven iskolában kb. 9377-en tanultak. (Kornis szerk. Magyarország, 408–409.; Jóború Magda: *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó és középfokú oktatás.* Kossuth Könyvkiadó – Tankönyvkiadó, Budapest, 1972, 107.) Lásd ehhez pl. Bors Imre: Keresztény magyar szellemet a felső kereskedelmi iskolákba! *Nemzetnevelés*, I. évf. 7. sz. 1920. április 1. 52–53.

¹¹³⁸ „A kultuszminiszter a 83.257/1923. sz. rendelettel végleges tantervet adott ki a polgári iskola felső tagozatára (V–VIII. évfolyam), és ezeket az évfolyamokat az 1924. évi 48.624. sz. rendelet már magyar királyi állami felsőmezőgazdasági iskola néven említi. A polgári fiúiskolával kapcsolatos felső tagozat tanulói részére a bizonyítványok »Orosházi Magyar Királyi Állami Felsőmezőgazdasági Iskola« címén állítandók ki. A 40.812/1925.VI. sz. VKM rendelettel kiadásra került végre a végzett tanulók jogosítványának szabályozása, amely a felsőmezőgazdasági iskolai Szervezetet és Rendtartást tartalmazta. E szerint az új, négy évfolyamú iskola minden más iskolától függetlenül, önálló iskolafaj, a tanulókat négy középilletőleg polgári iskolai osztály elvégzése után veszi fel.” Az első érettségi vizsgákra az iskolában 1926-ban került sor. (Fekete Sándor: A mezőgazdasági középfokú oktatás kialakulása és rövid története Orosházán. <https://docplayer.hu/2743127-A-mezogazdasagi-kozepfoku-oktatas-kialakulasa-es-rovid-tortenete-oroshazan.html> 2022. 01. 22-i letöltés)

¹¹³⁹ 1921/1922-ben 328 polgári iskola volt a trianoni Magyarországon, 78 633 tanulóval. (Kornis szerk. Magyarország, 80. és 327–328.) „1924/1925-ben két felsőfokú mezőgazdasági iskola működött 109 tanulóval, 1927/1928-ban öt közel ötszáz tanulóval, s 1931/1932-ben négy 400 tanulóval. (Jóború: *A köznevelés a Horthy-korszakban.* 107.) Az 1927. évi XII. tc. ellenben a polgári iskolát gyakorlati műveltséget adó *négyéves középfokú iskolává* nyilvánította, mely a gyakorlati életre és középfokú szakiskolákra készít elő. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92700012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> 2022. 01. 23-i letöltés.

A múlt évi beköszöntő jelezte a *testnevelési törvény* szükségességét. Ez azóta megvalósult,¹¹⁴⁰ s a testnevelés élénk fejlődését teszi remélhetővé.

Állandóan foglalkoztatta a kormányt az a gondolat, hogy mindazokat a kérdéseket, amelyek az ifjúsággal, művelődéssel kapcsolatban törvényhozási elintézését kívánják, egy alapvető köznevelési törvényben foglalja egybe. Erre, az 1868 óta alkotott törvények átvizsgálása, mai viszonyainkhoz való alkalmazása, s az egymástól elszigetelten létesült egyes törvények és kormányrendeletek egyeztetése céljából valóban nagy szükség van, s e törvény megalkotására a kormány törekszik is.

Addig is azonban, amíg ezzel a törvényhozás elé léphetne, be fogja nyújtani az egyes részletekre vonatkozóan szükséges és már előkészületben lévő javaslatokat. Legelőbb a *mezőgazdasági népiskolára* vonatkozó javaslatot, majd az *elemi népoktatás* korszerű szervezését célzó, s az állam anyagi viszonyai miatt is időszerű tervezetet, és a *középfokú oktatás* reformjának olyan megoldási tervét, amely a középiskolai típusok szaporításával, a gimnázium és reáliskola között álló *reálgimnázium*, meg a *gazdasági középiskola* létesítésével remélhetően bizonyos nyugalmat teremt ebben a kérdésben.

Változott körülményeink sürgetővé tették a felső, tudományos oktatásra vonatkozó törvényalkotást. Az *egyetemi törvény* hiánya sok nehézség forrása. Ezen a kormány segíteni óhajt, s ezzel a tudományos kutatás szabadságának, az egyetemi autonómiának a kérdését is törvényesen szabályozni kívánja.¹¹⁴¹ A VKM ügykörében előkészületben van ezeken kívül a *műkincsek védelméről* szóló törvényjavaslat, valamint a *színház-törvény*, melynek a nemzeti közművelődés szempontjából való megalkotásától becses hatást várunk.

A *gyermekvédelemre* vonatkozó törvényalkotással kapcsolatban gondoskodni kíván a kormány arról, hogy a mai *kisdedővő-intézetek* feladata tisztáztassék: a szociálpolitikai és nevelésügyi feladatok egyaránt kielégítendőek. E célból azonban megfelelő újabb intézkedésekre van szükség” – olvashatjuk – a Vass József számára és egyetértésével – Imre Sándor által készített dokumentumban.¹¹⁴²

x

Bizonyára az általános politikai viszonyok alakulásával és az Imre Sándor körül kormánypárti/katolikus körökben kialakult légkörrel magyarázható, hogy Vass József érdemben a kúriai ítélet után sem bővítette adminisztratív államtitkára szokatlanul szűk hatáskörét, s hogy a minisztériumban, s annak felügyelete alatt munkálkodó rágalmozóival kapcsolatban várt erkölcsi elégtételt sem biztosította – az általuk jogtalanul támadott – Imre Sándor számára.¹¹⁴³

Ezt maga a miniszter is jelezte Imre Sándornak a reformtervek vezetésének vállalásáról/nem vállalásáról szóló beszélgetésük alatt, de feljegyzése szerint Imre Sándor ebben csak kibúvót és a téma elterelését érzékelte. Pedig valószínűleg nem erről volt szó.

Imre államtitkári hatáskörének visszaállításáért, sőt felügyeleti jogának az elnöki ügyosztályra való kiterjesztéséért is küzdött, a Klebelsberg Kuno számára a VKM-mel kapcsolatban készült tervezetében majd látni fogjuk milyen érvekkel. Tény, hogy *amit kért/követelt példa nélkül volt a minisztérium addigi történetében*. Gévay-Wolff Nándor, Viszota Gyula és mások fellépése mutatta, hogy mekkora ellenállást váltott ki e szándéka. Ők katolikus körökben befolyásos személyek voltak. A klerikus miniszter nem nagyon vállalhatta a velük szembeni konfrontációt, hiszen ezzel a maga politikai/egyházi háttországot gyengíthette volna.

¹¹⁴⁰ Itt az 1921. december 31-én kihirdetett, a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvénycikkre utal a szöveg. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39> 2021. 11. 05-i letöltés.)

¹¹⁴¹ Az 1921. évi XXV. törvény rendelkezett a kolozsvári és pozsonyi egyetemek ideiglenes Szegedre, illetve Pécsre helyezéséről. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100025.TV> 2022. 01. 23-i letöltés)

¹¹⁴² RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok, 1922–1924. Vass József tervezett nyilatkozata 1922. április. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹¹⁴³ Lásd erről Imre Sándor: A VKM-ből való eltávolításom története. Az igazság érdekében RL C/39. 13. cs. 21.

Emellett Imre Sándor nem nagyon érzékelhette a politikai légkör változását. Azt, hogy a konszolidáció egyik elemeként a rendszer mind teljesebben elhatárolódott az „oktobristáktól”, s hogy a rendeleti úton bevezetett 1922. évi választójog alapján már más összetételű nemzetgyűléssel, más karakterű kormány alakulhat, amely az oktatáspolitikában, művelődéspolitikában is valamilyen változásokat hozhat a prioritásokat, a teendők sorrendjét illetően. Mindezt a Bethlen Istvánal bizalmas viszonyt ápoló, kormánytag, miniszterelnököt is helyettesítő Vass József jól tudhatta. (Azt talán nem, hogy rá egy más tárcánál vár feladat.)

Ha elvonatkoztatunk a politikai konstelláció változásától (ami lehetetlen) Imre Sándornak abban kétségtelenül igaza volt, hogy felkészültsége, holisztikus szemlélete, szervezőképessége, munkabírása révén, a kúriai ítélet nyomán joggal számíthatott a Haller István által politikai óvatosságból elvett jogkörei visszazármaztatására. Am azzal, hogy *a reformtervei több pontjával rokonszenvező minisztert – szinte ultimátumszerűen – választásra kényszerítette, valószínűleg taktikai hibát vétett.*

Körülményektől függetlenül: a vezetők ritkán engednek az ilyen követeléseknek, már csak a tekintélyük megőrzése okán is. Ráadásul 1921 márciusától kezdve az új ügybeosztás kihirdetéséig, illetve a parlamenti interpellációra adott miniszteri válaszig beadványai sorával lényegében átadta a miniszternek a reformokkal kapcsolatos elképzeléseit, melyet Vass József – jobb híján – megpróbálhatott Imre tevéleges részvétele nélkül megvalósítani.

Ráadásul, a reformokat régen sürgető *Imre Sándor ezzel magát is kétséges helyzetbe hozta. Jogos megbántottságát, fájdalmas sérelmeit a közérdek mindenekelőtt való szolgálata elé helyezte, amit egy „nemzetnevelő” aligha tehetett meg lelkiismeretfurdalás nélkül.* Hosszasan idézett 1922. március 14-i feljegyzése plasztikusan tanúsítja ezt, ahogy azt is, hogy *maga szenvedett leginkább attól, hogy a reformelőkészületek nélküle és tudta nélkül folytak.*

Nem tudhatjuk, hogy mi történt volna, ha Vass József marad kultuszminiszter. Vajon az új kormány megalakulásának apropóján változtatott volna-e a VKM ügybeosztásán az Imre Sándor által elvárt irányba? Történelmietlen a kérdés, hiszen mint közismert: 1922 júniusában, a következő Bethlen kormányban, Vass József a népjóléti és munkaügyi tárcát kapta, s gróf Klebelsberg Kuno lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki előtt aligha maradhatott rejtve, hogy Imre Sándor és az őt megelőző miniszterek között milyen feszültségek keletkeztek, ahogy az sem, hogy milyen az adminisztratív államtitkár körüli politikai légkör.

A későbbiekben szó lesz arról, hogy a gróf elődjétől és Imre Sándor elképzeléseitől igencsak eltérő hangsúlyokkal, prioritásokkal vette át a tárcát. Így a VKM terveit vázoló idézett szöveg csak levéltárban őrzött tervezet maradt. Számunkra mindazonáltal segít megérteni, hogy a politikai-világnézeti motívumokon, valamint a VKM szervezetével kapcsolatos eltérő elképzeléseiken kívül milyen tartalmi különbségek szolgáltatathattak indokot arra, hogy 1922 őszén Klebelsberg Kuno megváljon tudós kollégájától.

A miniszterváltás, után sem szakadt meg Imre Sándor és Vass József kapcsolata. A távozásakor Imre segítségét „meleg hangon megköszönő” Vass József¹¹⁴⁴ munkaügyi és népjóléti miniszterként fogadta, vagy írásban tájékoztatta az immár kényszerszabadságolt Imre Sándort a vele kapcsolatos kormányzati hírekről.

¹¹⁴⁴ RL C/39. 13. cs. Az 1922. március 14-i feljegyzésének végére Imre Sándor kézírásával.

3. Az Imre Sándor által fontosnak ítélt rendeletek, intézkedések a nemzeti önismeret, az együttműködési készség fejlesztésére

A három – Imre Sándor államtitkár-korában kiadott – utóbb általa legfontosabbnak ítélt rendelet közül kettő 1916–1917. évi rendeletervezeteire támaszkodott, így saját munkájának többé-kevésbé aktualizált változata volt.¹¹⁴⁵ A harmadik Imre Sándor kezdeményezésére és útmutatása nyomán Kovács Gábor és mások közreműködésével jött létre.

A korábbiakban részletesen ismertetett, 1917 júliusában készült állampolgári nevelésről szóló rendeletervezet (amely címétől eltérően valójában a nemzetnevelésről szólt, felkeltve ezzel Apponyi Albert miniszter érdeklődését Imre Sándor iránt) szolgált alapjául a 182.311/1919. B. I. sz. VKM *körrendeletnek*. „*A nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről*” címmel közzétett dokumentum az elemi népiskolák számára 1905-ben, 2202. számmal kiadott tantervéhez és utasításához csatolt kiegészítő útmutatásokat.¹¹⁴⁶

Az Imre Sándor által alkotott, ám Huszár Károly aláírásával közzétett körrendeletben a miniszter – egyebek között – leszögezte:

„*A háborúnak s a nyomában járó újabb eseményeknek nemzetünk helyzetében és lelkünkben okozott hatásai okvetetlenül szükségessé teszik, hogy az egész iskolai nevelés szelleme, a köznevelés szervezete és a tanításnak minden kis részlete is a mostani időkhöz alkalmazkodjék. A szervezet és a Tanterv gyökeres megújítására az idő most teljességgel alkalmatlan, az iskola belső felfrissítésével azonban az új szervezet és Tanterv elkészültéig sem lehet várni.*

Éppen azért e rendelethez csatolt Utasításban megjelölöm azokat a szempontokat, amelyeknek alkalmazásával a mai szervezetben és a mai Tanterv és Utasítás keretein belül is ki lehet elégíteni a mostani idők szükségleteit legalább annyira, hogy az életnek s az iskolának egymástól való, eddig ezerszer felpanaszolt idegensége – mely a legutóbbi időkben igen súlyos következményekre vezetett – valamiképp enyhüljön.

Ebben az irányban óhajtva haladni, *magamévá teszem...* a 168.411 – 1917. sz. alatt az *egészségügyi, anya-, csecsemő- és gyermekvédelmi* kérdéseknek az elemi népiskolák, ismétlőiskolák, iparos és kereskedő tanonciskolák tanterveibe, továbbá az ezen iskolákkal kapcsolatos ifjúsági egyesületek munkatervébe való beillesztéséről és a 6607/VII/b –1918. sz. alatt a *gazdasági ismereteknek* az elemi népiskolában való beható oktatása tárgyában kiadott körrendeletekben foglaltakat. ...

[A]z említett körrendeletekben lévő iránymutatások is arra valók voltak, hogy a közösség érdekeit, a nem kellően érvényesülő szociális gondolatot a nevelésben megillető helyéhez juttassák. Ez a gondolat a legutóbbi hónapokban az állam életében uralomra jutott, de köztapasztalás szerint nem olyan kiforrott alakban, amely alkalmas volna arra, hogy a közéletet irányítsa.

Mivel szilárd meggyőződésem szerint nemzeti érdek, hogy ifjúságunkat a társadalom életének megértésére elvezessük és ezzel saját egyéni életét tudatossá tegyük, azt óhajtom, hogy a nevelés mindenik iskolánkban erre törekedjék. Ezért adom közre az idecsatolt Utasításokat, amelyek az 1905. évi elemi népiskolai Tanterv és Utasítás részleteiben *a szociális gondolatot érvényesítik oly módon, hogy az egészet egy közös szempont alá: a nemzetnevelés szempontja alá helyezik s ezzel az iskolai nevelésnek irányító, középponti gondolatot jelölnek ki.* Bizalommal számítok arra, hogy... a most csatolt utasításoknak célzatát minden magyar tanító megérti és megvalósításában azzal a felelősségérzéssel működik közre, amely most egyetlen reménysége lehet mindazoknak, akik a nemzet sorsát gyötrődve nézik és a jobb jövőért dolgozni igyekeznek” –

¹¹⁴⁵ A tanfelügyeletről szóló rendelet kapcsán Imre Sándor 1923-ban megjegyezte: „Ezt a körrendeletet a nemzetnevelési rendelet mellett egész államtitkárságom legfontosabb eredményének tartom. Minden betűjében személyes munkám”. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 71.)

¹¹⁴⁶ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről, Hivatalos Közlöny 1919, XXVII. évf. 35. sz. 301–312.

olvashatjuk az Imre Sándor által fogalmazott, a miniszter által 1919. szeptember 16-án szignált rendeletben.¹¹⁴⁷

A rendelethez csatolt Utasításban Imre Sándor korábban már többször kifejtett fontos gondolatai kaptak helyet, de immár nem kevesek által olvasott folyóiratban, könyvben, vagy szűk körű fórumokon, hanem – reményei szerint – az ország valamennyi népiskolája számára iránymutatásul szolgáló rendeletben.

„*A magyar nemzeti politika legközvetlenebb feladata ma az, hogy a nemzetet romjaiból újjászervezze. ... A nevelést is... szolgálatába kell állítani, mint ahogy legbensőbb természete szerint a legtisztábban értett nemzeti politika körébe tartozik is.* Hiszen feladata: a jövő előkészítése, az emberek testi fejlesztése s lelki alakítása által.

A nevelésben nem érvényesülhet továbbra is egyoldalúan az a gondolat, hogy a nevelő csak növendékének erkölcsi jellemmé való nevelésével tartozik törődni... nem szabad továbbra is háttérbe szorulnia annak a gondolatnak, hogy *az egyén a közösség tagja, jelleme a közösség körében fejlődik és az egyén nevelésével voltaképpen a közösséget neveljük.* ...

A nevelésnek a nemzeti politikával összefűző, új vezető gondolatául a nemzeti gondolatot kell kitűznünk... [Ezt] mesterségesen szembeállították az emberiség gondolatával, holott a kettő egymást nem csak ki nem zárja, hanem feltételezi. *A nemzeti gondolat...* a nevelésben nem jelenthet sovinizmust, hanem tisztább és nemesebb értelmű nemzetnevelést; *magában foglalja* korunk uralkodó gondolatát, *a szociális gondolatot is*¹¹⁴⁸...

A... nevelés mindig valamely nemzet körében folyik és arra hat. Az egyén az emberi közösség egyik határozott alakulatának, egy nemzetnek tagja; egyéni vonásai a nemzeti közös vonások változatai. E felismerésből ered..., hogy *a nevelés általános célján belül a határozott célt a nemzet helyzetéből és a nép jelleméből állapítsuk meg s a nevelést mindenik részletében nemzeti tudatosság vezesse.* Az így értett nevelésben okvetetlenül érvényesül a közösség általános szempontja (szociális nevelés...); minden embert a szervezett nemzet, az állam jelenlegi viszonyainak számbavétele alapján, az állam szükségletei szerint nevelünk (állampolgári nevelés), tehát az állam ügyeiben való értelmes részvételre is előkészítünk (politikai nevelés). ...

A nemzetnevelés... jövőbe tekintő feladata *a nemzetvédelem és nemzetfejlesztés.* E célból olyan embereket akar nevelni, akik ismerik a múltat és a nemzeti élet mai körülményeit...

A... nevelőknek az a rendeltetésük, hogy mindenkit a nemzet értékes tagjává, jó állampolgárrá neveljenek. Az az ember ilyen, aki tudja magát a közösség (nemzet, állam) érdekeinek alárendelni, de megítélni is tudja, hogy mi ez az érdek s azt, szolgálni is akarja és tudja. Olyan emberek kelljenek, akikben kifejtett a nemzeti (állampolgári) tudatosság, a nemzet közös munkájában való részvételre a képesség és a készség... *kikben van tudás, nemzeti érzés, a dolgozásra akarat és erő; vagyis akik ismerik a nemzet helyzetét és ebben a saját helyzetüket.*

Látják a nemzet előtt álló feladatokat és abból fel tudják ismerni a magukét. Az így felismert munka teljesítésében látják az élet feladatát és ebben nem gátolja őket sem szellemi, sem testi fogyatékoság. Ebben a nevelés mindhárom irányának, *a testi, értelmi és erkölcsi nevelésnek* a célja együtt van, a nemzetnevelés tehát nem valami külön feladatot jelöl meg, hanem a nevelés egyetemes feladatát: *az önálló ember, az erkölcsi jellem, a személyiség kifejlődésének tervszerű elősegítését.* ...

Szükséges..., hogy a nemzetnevelés szempontja a nevelés közben mindig és mindenütt következetesen érvényesüljön... [H]azánkban... különös nehézségek... állnak az útjában. ...

¹¹⁴⁷ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről, Hivatalos Közlöny 1919, XXVII. évf. 35. sz. 301–302. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁴⁸ Fr. W. Förster könyvét ismertette hasonló irányba tapogatózott, pl. Giesswein Sándor: Nemzeti szellem és emberiesség a nevelésben. *Nemzetnevelés*, I. évf. 2. sz. 13–15.

[N]em egynyelvű nép él az államban, sokféle felekezet van, és a békesség közöttük csak lát-szólagos. Nagyok a társadalmi ellentétek és bizonytalanok az osztályok határai. Évtizedek óta tetemes bevándorlás és pusztító kivándorlás zavarta a nemzetet. *A háború folyamán a vagyoni eltolódások megnövelték olyanok hatalmát, akik nemzeti szempontból kevésbé értékesek és meggyöngyítették azokét, akik eddig szellemi és erkölcsi tekintetben irányították.*¹¹⁴⁹

A kommunista uralom feldúlta hazánk állami, társadalmi rendjét és békéjét, egymásra uszította, egymás ellenségeivé tette a társadalom egyes rétegeit. *Az ország további sorsának intézésében része lesz eddig jogtalan nagy tömegeknek, [ők] nincsenek előkészítve erre a közreműködésre. ... [A]z ország sorsának bizonytalansága ingadozóvá tesz mindent.*

Mindez rendkívül fontossá teszi, hogy *a nevelésben a nemzetnevelés egyesítő gondolata legyen vezetővé, amely a faji tudatosságot, a felekezeti tudatosságot, az osztálytudatosságot közös nemzeti tudatosságra mélyíti, s a sokféle elembe az együvé tartozás, egymásrautaltság érzését kifejleszti.* Nem engedi uralomra egyesek és csoportok önző indulatait...

Annál szükségesebb, hogy minden módon, így az ifjúság gondos nevelésével is a nemzeti egységet és ennek az emberek lelkében való kialakulását előkészítsük. ... [E]zért *köznevelésünk valamennyi szervének – tehát a népiskolának is – középponti célgondolatát így fejezhetjük ki: nemzetté nevelés, azaz a sokféle rész tagjainak közös, ismeretekkel való ellátása, a közös érdekekre és közös célra való rávezetése, az együvé tartozás érzelmének fejlesztése, mindezek által az együtt dolgozás szándékának, a nemzet belső egységének megteremtése. ...*

Csak így, a nemzeti politikával egyező nemzetnevelés alapján lehet gondoskodni arról, hogy a nemzet újjászervezésében, de a további nemzeti feladatok megoldásában is mindenféle munkára legyen elég ember és a lehető legjobb ember” – olvashatjuk az utasítás általános bevezetőjében.¹¹⁵⁰

Ezt a köznevelési rendszer egyes intézményei (gyermekvédelem, óvodák és az elemi iskola) közötti munkamegosztásra való utalás, majd a népiskola erkölcsi, értelmi és testi neveléssel kapcsolatos feladatai abszolválására szolgáló részletes javaslatok, valamint az egyes tantárgyak ebben való részvételének lehetőségeire és koordinációjára való útmutatások követték.¹¹⁵¹

Jó részük az Imre Sándor által 1917-ben megfogalmazottak ismétlése volt. Más részeik a neveléstörténészek számára szolgálhatnak értékes adalékkul. Jelen történeti vizsgálódásunk fókuszába csak az alábbi részletek kerülhetnek:

„*Vallástan.*¹¹⁵² Ez a tárgy az [1905. évi] Utasítás szerint »szolgálja a tanulók érzelmi egységét, ápolja a felebaráti szeretetet és a hazafias érzést egyaránt«. ... [A] felekezeti alapon álló vallás-*oktatás a múltban könnyen és gyakran okozott idegenkedést, sőt megalapozta a későbbi gyűlölködést másfelekezetűekkel szemben.* Szűkkörűvé tette, a hitsorsokra korlátolta a felebaráti szeretetet. Azonosította a nemzet és az egyház körét (mint pl. a nemzetiségi egyházak vallástanítása), vagy fogyatékosabb nemzeti érzésűnek gyanítottatta a más vallását (mint néhol a református és katolikus vallástanítás), vagy pedig a hitbeli egység erős nevelésével érzéketlenné tett a nemzet iránt (mint az ortodox zsidó vallástanítás).

¹¹⁴⁹ Akkoriban gyakran, Imre Sándor által is többször hangoztatott különös gondolat/mondat ez: egyrészt *különbséget tesz állampolgárok csoportjai között „a nemzeti szempontból való értékesség” alapján, ami eltérés az em-beri/állampolgári egyenlőség (keresztény és polgári) eszményétől, s az egyéni felelősség elvének platformjától; kollektív megítélést/megbélyegzést fogalmaz meg.* Másrészt kimondottan nem állította ugyan, hogy a hatalmában meggyengült, a nemzetet „szellemi és erkölcsi tekintetben irányító csoport” értékesebb lenne, csak sejteti, hogy az lehetne. Mindez a Tanácsköztársaság bukását követő, a numerus clausus törvény felé araszoló időszakban egyértelmű jelentéssel bírt: a hazai zsidóság egyes csoportjainak gazdasági, majd – a forradalmak idején – politikai befolyására utalt: elmarasztalóan.

¹¹⁵⁰ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet, Hivatalos Közlöny 1919. XXVII. évf. 35. sz. 302–304. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁵¹ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet, Hivatalos Közlöny 1919. XXVII. évf. 35. sz. 304–312.

¹¹⁵² 1919. szeptember 15-én írta alá Huszár Károly *a vallásoktatás tárgyában kiadott 5008/1919. eln. számú – általunk már korábban idézett – rendeletét,* mely a Hivatalos Közlönyben közvetlenül a nemzetnevelésről kiadott rendelet után jelent meg. (1919, XXVII. évf. 35. sz. 312–313.)

Minthogy mindez akarva, nem akarva a nemzetnevelésnek komoly gátja, *az ilyesminek az iskolában nem szabad teret engedni.* Különösen a legközelebbi múlt tanulságai arra serkentenek, hogy a vallástanítás valóban mélyre ereszkedő vallásos nevelés legyen, a vallási szükségleteknek igazi kielégítője és *a vallásos érületben lévő hatalmas egyesítő erőnek, a keresztény felebaráti szeretetnek a kifejezője.* ...

A történelmi olvasmányoknak nagy feladatuk van a III. és IV. osztályban. Itt ugyanis a hiányzó történelemoktatást kell némiképp pótolniuk. ... A IV.-ből kevesen mennek az V-be, ... így a történelmet a nemzet tagjai közül a tanköteleseknek csak kis része tanul.

Ezért *szükséges okvetlenül, hogy a népiskola III. és IV. osztályába járó gyermek hozzámért módon végig tekinthessen történelmünkön a jelen korig. Érzelmi világa ekkor nyeri meg alapszínezetét, a történelmi érdeklődés ekkor már ébredszik, ha ezt az alkalmat elmulasztjuk, azzal a nemzet legtöbb tagját kihagyjuk abból az érzelmi közösségből, amely a nemzet életében való tudatos, tevékeny részvételnek igazi biztosítója lehetne.* E célból a III. és IV. osztály történelmi olvasmányanyagát úgy kell kiválogatni, hogy az a maga egészében a gyermek értelmi színvonalához mért áttekintést adjon történelmünkről, napjaink eseményeit is magában foglalóan.¹¹⁵³

„*Polgári jogok és kötelességek...* az Utasításban is egészen helyes és céltudatos, s a nemzetnevelés követelményének eleget tesz. ... [H]angsúlyozza, hogy *a tanításnak kerülnie kell a politikai pártoskodást,* ezért a politikai pártok bírálatába, a különböző társadalmi elméletek fejtegetésébe ne bocsátkozzék. ... *Célszerű azért mégis a legfőbb vitás kérdéseket, a pártok céljait és elveit felemlíteni,* hiszen... ezután nem hallhatnak [erről] a növendékek az iskolában, tehát pedagógiai szempontból ilyesmiről, és így nagyon ki lesznek szolgáltatva pártoskodó egyoldalú felvilágosításoknak. ...

Az ország bevételeiről és kiadásairól szólva megfelelő fejtegetést kíván az a kérdés, *miért kell nekünk minden téren többet termelnünk,* s egyéni munkánkat saját magunk érdekében is, a nemzeti célok szolgálatába állítanunk. Meg kell magyarázni: mit hozott ránk a háborús kiadások tömege és a kommunista gazdálkodás szörnyű lelkiismeretlensége. ... *Eligazítást kell adni azokban a társadalmi, jogi, politikai kérdésekben, amelyek a világháború, az októberi forradalom, a kommunista uralom, s a mai alakulás révén felvetődtek a gyermekek lelkében.* Az iskolának tisztázni kell azokat a tapasztalati fogalmakat, amelyekhez történelmi élményei útján jutott, értelmezni azokat a szavakat, amelyeket ma otthon és az utcán hall, plakáton és újságban olvas stb. ... [N]yomatékosan *hangsúlyozni kell azokat az állampolgári kötelességeket, amelyek a társadalom különféle osztályaiban a joguk élvezésével együtt járnak*” – olvashatjuk a rendeletben.¹¹⁵⁴

A korábbiakban is láthattuk, hogy Imre Sándor pedagógiai és művelődéspolitikai szempontból egyaránt nagy jelentőséget tulajdonított a tanfelügyeletnek, mint ellenőrző, ösztönző, szemléletformáló eszköznek, melynek révén lépéseket tehetnek az iskolákban folyó munka egyöntetűvé és pedagógiai szemléletűvé tétele felé.

1919. október 5-én – Imre Sándor megfogalmazásában, de Huszár Károly miniszter aláírásával jelent meg a 186.932/1919. B. I. számú „*az iskolák belső életének felügyeletéről és irányításáról*” szóló rendelet – melyet elküldtek valamennyi állami tanfelügyelőnek és tanfelügyeletnek, a tanítóknak és tanító(nő)képzőknek is, s „mellékleteként” tájékoztatták róla az egyházi főhatóságokat és a főváros tanácsát.¹¹⁵⁵

¹¹⁵³ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet, Hivatalos Közlöny 1919. XXVII. évf. 35. sz. 306–307. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁵⁴ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelet, Hivatalos Közlöny 1919. XXVII. évf. 35. sz. 311. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁵⁵ A VKM 186.932/1919. B. I. számú körrendelete az iskolák belső életének felügyelete és irányítása tárgyában. Hivatalos Közlöny, XXVII. évf. 38–39. sz. 1919. október 23. 321–335.

A rendelet létrejöttének körülményeire Imre Sándor 1923 júliusában így emlékezett: „Az iskolákra való felügyelet régen kívánta a rendezést, most egyenesen égetővé lett ..., mert a forradalom, a bolsevizmus nemcsak az iskolákat, hanem a felügyelet intézményeit is felforgatta. Rendet kellett csinálni, amit a tanfelügyeleti ügyosztály ... a népoktatás terén erélyesen csinált is. *A menekült tanfelügyelőket, főigazgatókat el kellett helyezni, és ami előttem a legfőbbnek látszott, a felügyeletet közvetlenebbé, tartalmasabbá kellett tenni.* Erre most kínálkozott mód és lehetőség... a fővárosba és Csonka-Magyarországba tódult tanítók-tanárok felhasználásával. Mindenik tanfelügyelőséghez és főigazgatóságához jóval több embert osztottunk be, mint addig, s így sűrűbbé vált az iskolalátogatás” – írta a menekült pedagógusok ügyeivel is megbízott Imre Sándor, hozzátéve, hogy a felügyelet tartalmasabbá tétele érdekében kissé átdolgozta az általa 1916-ban, *a népiskolák látogatásáról* készített útmutatását.¹¹⁵⁶

Így érthető, hogy az 1919. évi rendelet miniszteri bevezetésében szorosán követte az 1916-os – fentiekben idézett – megfogalmazást, ezért annak ismétlésétől eltekintünk. Ott csak egy-két mondat erejéig tértünk ki *a pedagógiai felügyelet* mikéntjére vonatkozó utasításokra, ezért az erről szóló részekből itt idézünk röviden.

Az elemi iskola a köznevelés része, ezért annak többi szervezetéhez hasonlóan „az a feladata, hogy az egyének gondos nevelése útján a nemzet sokféle tagjait ellássa közös ismeretekkel, rávezesse a közös érdekekre és közös célokra, fejlessze az együvé tartozás érzelmét, és az együtt-dolgozás szándékát, mindezek által megteremtse a nemzet belső egységét, és erősítse az állam biztonosságát”. Ezt követően utaltak a nemzetnevelésről szóló rendelet megfelelő részeire.

Hangsúlyozták: „*a felügyelet szellemét... nem a sivár ellenőrzés, hanem a folytonos javítás szándéka határozza meg. ... A pedagógiai felügyelet akkor sikeres, ha megnyugtatja és többre buzdítja a jó munkát végző tanítókat, az ügy iránt való jóakarattal segíti a kezdőket, irányítja a célt, vagy módszert eltévesztőket. Közvetíti a nevelés és oktatás módjára vonatkozó új gondolatokat, segít megoldani az egyes tanítóknál, vagy a testület tagjai között felmerült nevelésügyi kérdéseket. Mindezzel bekapcsolja az egyének munkáját a nemzet és az emberiség nevelőinek nagy közösségébe, s a legkisebb falu tanítójában is fenntartja a hivatás jó betöltésének egyetemes folytonosságában való hitet. ...*

Az ily szellemű és célzatú felügyelet kiterjed az iskola és a vele kapcsolatos intézmények egész életére, működésének minden körülményére. Igyekszik megismerni az egyes tanítók személyiségét, ennek a növendékekkel, a testület tagjaival, és a községgel való viszonyát, iskolai működésének hatását. S mindebből vonja le: milyen állapotban van a nevelés ügye, és mi a tennivaló a közműveltség fokozása érdekében éppen *azon a ponton.*

A tanfelügyelő a helyzet megállapításával teljesíti az állami ellenőrzést. A maga hatáskörében eljárva igyekszik fokozni az iskola hatását, hivatalos jelentéseivel pedig anyagot szolgáltat általánosabb érvényű pedagógiai és művelődéspolitikai intézkedésekhez”.

Ezt követően a rendelet a követendő eljárás módjára vonatkozóan adott részletes útmutatásokat és szempontokat a tanítás tartalmának, módszereinek, valamint eredményességének a felméréséhez. Ha felügyelő komolyabb hibát észlel, nem feledheti: „*neki a tanító helyzetét, az iskola becsületét mindig csak erősíteni szabad, tehát feltétlenül óvakodnia kell a tanítónak az ifjúság előtt való mindennemű rendreutasításától, vagy megszegyenyítésétől. ...A látogatás közben a lehető közvetlenséggel, a személy és munkája iránt való érdeklődéssel kell a tanítóval és a testülettel érintkeznie*”.

Végül leszögezték: a munka szervezése során a tanfelügyelet folyamatosságára, a korábbi tapasztalatok felhasználására is ügyelni kell az eredményesség érdekében.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁶ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 71. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁵⁷ A VKM 186.932/1919. B. I. számú körrendelete az iskolák belső életének, Hivatalos Közlöny, 38–39. sz. 1919. október 23. 322–330. Kiemelések részben tőlem – D. P. Hagyatékában Imre Sándor megőrizte e rendelet román cenzúra által engedélyezett különlenyomatát. (RL C/39. 25. cs. 408–412.)

A harmadik Imre Sándor által még ügyvezető miniszter korában kezdeményezett, ám iránymutatása mellett mások által készített, s Huszár Károly által minisztersége utolsó napjaiban, 1919. november 21-én szignált és kiadott körrendelet „*A közgazdasági és társadalmi ismeretek tanítása tárgyában*” 200.884/1919. B. I. szám alatt jelent meg a Hivatalos Közlönyben december 11-én.¹¹⁵⁸

Kötetünk terjedelmére és arra való tekintettel, hogy ez a rendelet nem Imre Sándor alkotása, ő annak inkább ötletgazdája és menedzsere, s a rendeletervezet lektora lehetett, ennek szövegét nem idézzük. Megelégszünk az Imre Sándor irányítása alatt a rendeletet előkészítő B. I. ügyosztálynak 1920. december 22-i, Vass József miniszter számára összeállított összefoglalásával:

„E rendelet bevitte ezeket az ismereteket mindazokba az iskolafajokba, amelyekből eddig hiányoztak: főként a gimnáziumok és szakiskolák. Célja volt, hogy a levegőben lévő mindenféle zavaros és téves értelmű kifejezéseket tisztázza, az ifjúságban határozott fogalmakat létesítsen, s a magyar ifjúság műveltségét közgazdasági és társadalmi ismeretekkel kiegészítse.¹¹⁵⁹ Megadva...részletes tantervét, gondoskodott a minisztérium arról, hogy a tanárok számára megfelelő tanfolyam tartassék. Ezt a Szabad Líceum szervezte a minisztérium irányításával. E tanfolyamon a polgáriskolai, tanítóképzőintézeti és középiskolai tanárok együtt vettek részt, aminek az volt a célja, hogy az egymástól távolálló tantestületek között a benső egység kialakítása megindíttassék.”¹¹⁶⁰

A rendelet célját annak – Imre Sándor útmutatásai szerint tanítványa, Fekete József által fogalmazott¹¹⁶¹ – utolsó sorai határozták meg: „Oly ismeretanyag elsajátítását kívánom a tanulóifjúságnak lehetővé tenni, amely nélkül ma már nem lehet a tanulók általános műveltségét hiánytalanak nevezni. Ha a tanárok szándékom megvalósításában a tőlük várható buzgalommal járnak el, s a tanulóifjúság e kérdésekkel megismerkedik, remélhető, hogy sokkal nyíltabban tud szemébe nézni mindezeknek, de azoknak is, akik a társadalmi kérdések megoldását egyedül csak a felforgatásban, a társadalmi forradalom előidézésében, s ennek az útján minden eddiginek a lerombolásában keresik. Akkor a jövő nemzedék nem lesz annyira tájékozatlan, mint volt most egész társadalmunk a sorsunkat mozgató kérdésekben.”¹¹⁶²

Az említett tanfolyamok tervének a Szabad Líceum vezetőivel tartott első megbeszélésén Imre Sándor vázolta elképzeléseit e tanfolyamokkal kapcsolatban.¹¹⁶³ Az irányítása alá tartozó B. II. ügyosztály jelentéséből tudjuk, hogy 1919–1920-ban „a Szabad Líceumnál két tanfolyam rendeztetett: 1. Magyarország megismertetése címmel Magyarország földrajzi, néprajzi, gazdasági viszonyainak ismertetése (december–január), 2. Társadalomtudományi, közgazdasági, gazdaságföldrajzi, legújabb történelem és szociálpolitika ismertetése végett (április–május). Mindkettő tanárok számára, ámde a művelt nagyközönség is nagy érdeklődéssel látogatta.”¹¹⁶⁴

Az első említett tanfolyam a Néptanítók Lapja szerint „Magyarországot, földjét és népét tárgyalta, általánosabbá akarta tenni az ily irányú, eddig kevés emberben élő ismereteket és serkenteni óhajtotta a hallgatóságot e tekintetben alaposabb tájékozódásra. [A] bevezető beszéd

¹¹⁵⁸ A VKM 200.884/1919. B. I. számú körrendelete a közgazdasági és társadalomismeretek tanítása tárgyában. Hivatalos Közlöny 1919. XXVII. évf. 45. sz. 377–385.

¹¹⁵⁹ Lásd ehhez pl. Kovács Gábor: A szociális kérdés. V. és VI. Gazdasági szabadság. *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 4–5. sz. 20–22.; 6–8. sz. 8–9. Kovács Gábor előadásainak közlését Imre Sándor kezdeményezte, ahogy a tanítást segítő készülő könyvének kiadását is. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 63., 65.)

¹¹⁶⁰ RL C/39. 28. cs. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁶¹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 63.

¹¹⁶² A VKM 200.884/1919. B. I. számú körrendelete a közgazdasági és, Hivatalos Közlöny 1919. XXVII. évf. 45. sz. 378. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁶³ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 64.

¹¹⁶⁴ RL C/39. 25. cs. A B. II. ügyosztály 1920. április 12-i jelentése 1919. VIII. 8. – 1920. IV. 9. közötti működéséről.

pedig ezt a törekvést iparkodott igazolni és egyúttal megjelölni azt a pontot, amelyről az efféle tanulmányok jelentősége meglátszik”.¹¹⁶⁵

Ezt a megnyitó- s egyben programadó előadást Imre Sándor tartotta 1919. december 13-án, „Nemzeti önismeret” címmel.¹¹⁶⁶ Előadásának szövege a Néptanítók Lapjának azon számában jelent meg 1920 márciusában, melyben Horthy Miklós kormányzóvá választásáról és manifesztumáról referáltak, valamint két cikk is a Magyarországnak átadott békefeltételeket ismertette.¹¹⁶⁷

„[A]nemzetért való felelősség érzésének alapja a nemzeti tudatosság: világos ismerete annak, hogy melyek a nemzeti élet céljai és milyenek a lehetőségei, a feltétlenül szükséges eszközökből mi van készen, és mit kell megteremteni, miben állnak tehát a nemzet közvetlen feladatai, s melyik a célhoz vivő út. ... A politika mindenkinek a dolga, mert a politika és az élet most egybe esik. Az egész nemzet az intézője a saját sorsának, a nemzet mindenik tagjában meg kell tehát lennie az erre szükséges tulajdonságoknak.¹¹⁶⁸ De mily nehéz e követelménynek teljesednie!

Nehéz különösen ott, ahol csak *most következett be az az állapot, hogy a nemzet minden felnőtt tagja beleszólhat a közdolgok intézésébe és ahol a politikai jogoknak ez a kiterjedése a nemzet külső körülményeinek olyan megváltozásával történik egy időben, mint most nálunk, és oly szörnyű lelki válságba jutott a társadalom, amilyenben mi vagyunk*. Milyen kemény sors ez: amint eljutunk az önmagunkkal való rendelkezés állapotába,¹¹⁶⁹ éreznünk kell, hogy ez az úgynevezett önrendelkezés mily kegyetlenül szűkkörű, mennyire meg vagyunk kötve!¹¹⁷⁰ ...

A nemzet minden tagjának ismernie kell a nemzet belső állapotát és külső körülményeit, erőit és gyöngeségeit; tudnia kell: mik voltunk, mik lehettünk volna, mivé lettünk, mi ennek az oka és sorsunkon miként változtathatunk. E nélkül senki sem tudhatja okszerűen eltervezni a tennivalókat vagy nem tud együtt dolgozni azokkal, akik eltervezték, s így nem volna lehetséges a nemzet különböző alkotó részeinek egy célra néző közös munkája. Ezért *a nemzet jövőjének az az alapfeltétele, hogy fejlődjék ki a nemzeti önismeret, mert a tudatos nemzeti politika csak ebből sarjadhat*. ...

Számtalanszor emlegetjük az itt átélt ezer évet, államalkotó és államfenntartó szerepünket, de vajon alaposan tájékozottak vagyunk-e afelől: mit jelent ez itt, az itteni néprajzi és földrajzi viszonyok között, s afelől is: mit hibáztunk e nagy idő alatt? Csak ekkor tudhatnók: mi ebben a magunk nemzeti sajátságainak és a nagy, történelmi erők egyensúlyának a következménye. Így volna meg bennünk a további küzdelemhez szükséges nemzeti önérték és a további kockázattól megóvó nemzeti szerénység. ...

Mivel a nemzeti önismereten a nemzet tagjainak a nemzetre vonatkozó tájékozottságát értjük: minden emberben meg kellene ennek lennie, mert minél kevesebb emberben van meg, annak a kevésnek annál csekélyebb a hatása. ... *[A] rendszeres nemzeti önismerést szervezni kell. Ennek a módja: a művelődési intézményeknek olyanná alakítása, hogy erre alkalmasak legyenek*.

Nem lehet elhallgatnom e ponton azt a vallomást, hogy iskoláink eddig nem voltak ilyenek, s ekként az önismeretünk fogyatékoságában iskolai tanításunk is bűnös. ...

¹¹⁶⁵ *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 9–12. sz. (1920. március 18.) 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁶⁶ Imre Sándor: Nemzeti önismeret. Bevezetés a Szabad Lyceumnak Magyarországot ismertető előadásaihoz 1919. december 13-án. *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 9–12. sz. (1920. március 18.) 3–9.

¹¹⁶⁷ Fekete József: „A békefeltételek ismertetése”, (*Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 9–12. sz. (1920. március 18.) 9–12.) és Bencs Zoltán „A magyar békefeltételek” (12–28.) c. írásai szövegek érdemben a békefeltételekről, s hatásukról.

¹¹⁶⁸ Imre Sándor itt a Friedrich-kormány 1919. évi 5.985. M. E. számú rendeletére utalt a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról, mely a választójog jelentős kibővítését hozta a polgári Magyarországon az 1920. január 25–26-án – illetve a megszállt területek felszabadulását követően, később – tartott választáson.

¹¹⁶⁹ Utalás arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése révén Magyarország függetlenné vált.

¹¹⁷⁰ Utalás a Néptanítók Lapjának azonos számában ismertetett, az antant hatalmak által Magyarországnak számára átadott békefeltételekre, s az általuk okozott társadalmi-politikai sokkhatásra.

Éppen ezért első követelmény, hogy *az iskolákat állítsuk a nemzeti önismerés szolgálatába: alakítsuk a tanulmányi rendet akként, hogy a növekvő ember szeme előtt fokozatosan kitaruljon az egész széles kör, amelynek tagjaként ő dolgozni tartozik és e közösségnek minden sajátossága.* Kitaruljon az a terület, amelyen ez a közösség, a nemzet, él s ennek az életnek minden körülménye és követelménye, hogy mindebből kialakulhasson benne a személyes élethez szükséges tudatosság s a közösség sorsa iránt való felelősségérzés.

Nem mondhatjuk, hogy eddigi tanterveink és utasításaink e gondolattal ellentétesek volnának, de... ez a gondolat nem érvényesült kellően iskoláink munkájában. ... Ez arra int, hogy *a nemzeti önismerést a tanító- és tanárképzésben kezdjük szervezni; a nemzeti önismerettel dolgozó tanítók az iskolában már saját személyes hatásokkal is biztosítják az önismeret terjedését.* ...

Művelődési politikánknak... kötelessége tehát: ebbe az irányban vezetni felnőtteket és serdülőket egyaránt. S így *a nemzeti önismeret fejlesztése a nemzetnevelés gondolatából egyenesen következő nevelési cél is.* Ezt kell szolgálnia ma önmagára és másokra nézve is minden tanítóembernek, sőt mindenkinek, aki erőink felhasználásának, további veszedelmek elkerülésének a szükséges voltát látja, és az erre való kötelezettséget átérzi” – fejtegette¹¹⁷¹ az előbbieken ismertetett, általa legfontosabbnak tartott három rendelet indokait, időszerűségét és összefüggését is megvilágítva Imre Sándor.

Pályája kegyelmi pillanatának érezhette Imre Sándor, hogy megrázkódtatások során átment hazájának általa már korábban is helyesen diagnosztizált problémáival kapcsolatos javaslatait államtitkári pozíció birtokában körrendeletekként próbálhatta a közoktatás széles spektrumában, és a szabad művelődés területén a valóságba átültettetni. Holisztikus látásmódjának megfelelően gondoskodni próbált az ehhez szükséges feltételek megteremtéséről is.

- A népiskolákra kiadott nemzetnevelési rendelet középfokú és közép- és szakiskolákra való kiterjesztéséhez szükséges átdolgozására megbízást adott.
- Értekezletet tartott a pedagógiai folyóiratok, lapok, közlönyök szerkesztőivel annak érdekében, hogy azok saját iskolatípusuk speciális problémái mellett rendszeresen közöljenek aktuális nemzet- és oktatás- és szociálpolitikai témájú közleményeket, s alakítsanak ki valamilyen együttműködést egymással.
- Tudta, hogy pedagógus és népművelő továbbképzés szükséges a korszerű új ismeretanyagok, s a kívánatosnak tartott szemlélet terjesztésére.
- Új tankönyvek, segédkönyvek kiadását kezdeményezte, szervezte, s emellett – ha átmenetileg is – a Néptanítók Lapját is e törekvések szolgálatába állíthatta.
- A tanfelügyelői munka pedagógiai jellegének erősítésével, az iskolalátogatások gyakoribbá válásával az új szemlélet, módszerek iskolai alkalmazását próbálta ösztönözni, mégpedig elsősorban a kollegiális együttműködés, empatikus segítségnyújtás előtérbe helyezésével.
- Tanári továbbképző tanfolyamot gründolt a közép- és középfokú iskolák tanárai számára, ismét a Szabad Líceum szervezésében, a közgazdaságtan, a társadalomtudomány, a történelem és földrajz témáiban.

E tanfolyamot maga nyitotta meg a 1920. április 6-án, de – mivel április 9-én Haller István az új minisztériumi ügybeosztással az azt szervező B. I. ügyosztályt megszüntette, a középiskolai ügyosztály felügyeletét másnak adta – a tanfolyamhoz az adminisztratív államtitkárnak nem volt további köze. Azt a VKM részéről Pekár Gyula politikai államtitkár zárta.

Ez a tény és hatáskörének drasztikus szűkítése is jelezhette Imre Sándor számára, hogy az általa legfontosabbnak ítélt rendeleteinek érvényesítésével problémák lehetnek.

A Vass József miniszterségéről szólva, a fentiekben említettük az Imre Sándor által a miniszternek 1921. április 3-án az iskolák rendbeszedése érdekében készített tervezetét, melyből a

¹¹⁷¹ Imre Sándor: Nemzeti önismeret, 3–9. (Kiemelések tőlem – D. P.)

tanítókra vonatkozó részt idéztük is. A mindenféle visszajelzés nélkül maradt előterjesztésből úgy tűnik, hogy akkor még Imre Sándor reménykedett e rendeletek valamelyes érvényesítésében, s erről győzködte a minisztert.

A népiskolák számára kiadott *nemzetnevelésről* szóló rendeletet eleve ki kívánta terjeszteni a középokú, közép- és szakiskolákra is.

Ezt szorgalmazta ismét 1921. április 3-án. „Határozott közös irányt kell adni valamennyi iskolafaj oktatómunkájának, ki kell jelölni mindenik iskolafaj számára a közös célú munkának sajátos részleteit és módját. ... Ezen az úton *be lehet vinni az iskolába a ma feltétlenül szükséges nemzetvédelmi szempontokat* is, mert az irányt kijelölő nemzetvédelmi gondolat megköveteli a hazában élő nem-magyarok, a körülöttünk élő ellenséges indulatú népek, a társadalom különböző részeiben levő ellenséges törekvések, a vesztünket okozott bajok, és a védekezési módok ismertetését is. Nem mondva le *a legtisztább pedagógiai elvek érvényesítéséről, tudatosan nemzetünk életének szolgálatába kell állítanunk az oktatást is*, vezető szempontjainak, sőt a tanítás anyagának megválasztásával. ... *A magyar nemzet gondolatának az érvényesítése egyúttal a kereszténység szellemének érvényesítését is jelenti.* Ezt nem tartom a nevelők számára külön szempontnak, mert *e szellem nélkül nincs tisztán értett pedagógiai gondolkodás*” – ismételte két évtizeddel korábbi credo-ját Imre Sándor.¹¹⁷²

Az egykori *református gimnáziumi tanár* immár az *államtitkári pozícióból, a VKM tekintélyét, hatalmát felhasználva kívánta 1921-ben ezen álláspontját az iskolarendszer egészében érvényesíteni, amivel* – tekintettel a világi iskolák nagy számára, és a lakosság világnézeti szempontból korántsem egységes összetételére (ami a forradalmak alatt manifesztálódott) – *az ellenforradalmi rendszer oktatáspolitikájával összhangban lévő (nem felekezetieskedő) egyetemes (a nem hívőket kirekesztő) elvárást fogalmazott meg a pedagógusokkal szemben. Belső meggyőződésből tette ezt*, nem a rendszernek tett engedményként, véleménye az akkori többségi állásponttal egyezett. Azon huszadik századi magyarországi „iskolák körüli dráma” epizodistájaként tette ezt, melyben hol az ateistákat, hol a hívőket próbálták kizárni az állami/községi iskolákból is. (Ez részünkről nem anakronisztikus ítéletkezés, hanem – elkerülhetetlenül a mából visszatekintő és „személyes” – „ténymegállapítás”.)

1921. április 3-i beadványához visszatérve, abban Imre Sándor elismerte: „Új anyagot igen nehéz gyökeres változtatás nélkül bevinni bármely iskolánkba is a tantervek zsúfoltsága miatt. *Amennyire lehetett, megtörtént ez az egészségügyi, az anya-, csecsemő- és gyermekvédelmi rendeletekkel 1917 őszén, a közgazdasági és társadalmi ismeretek beiktatásával 1919 óta. Kétségtelen azonban, hogy közműveltségünk fogyatékoságán ez nem segít eléggé.* Teendő: a meglévő tantervek és utasítások egyöntetű átvizsgálása. A tanulmányi anyagnak az egész nemzet számára való megállapítása, s az egész iskolaszervezetben való olyatén elosztása, hogy egyrészt a nemzet különféle alkotórészeinek alapműveltségében ne legyenek nagy különbségek és az egyes rétegekben nagy hézagok [Sic!]. Másrészt pedig egy-egy tanuló iskolai tanulmányaiban ne legyen annyi felesleges ismétlődés, erő- és időpazarlás, amennyi a mai iskolázást aránylag csekély eredményűvé teszi” – írta Imre Sándor, az OKT és a szakiskolák irányításában illetékes társmiszteriumok bevonását javasolta e munkába.¹¹⁷³

A *tanfelügyelettel* kapcsolatban az 1919-ben megindult gyakorlat kiterjesztését kezdeményezte az ország egész területére további tanfelügyelők, iskolalátogatók rendszerbeállításával. Egységes szempontú eligazítást is szükségesnek tartott a számukra, valamint átvizsgálásukat is szükségesnek vélte: „személyes tulajdonságaik és műveltségük alkalmassá és méltóvá teszi-e őket erre a feladatra?”

Emellett a felügyelet irányítását is javítandónak tartotta Imre Sándor: „A felügyelet központi irányítására több lépés történt, de 1918 óta ez az irányítás rendkívül bizonytalanná vált. *Hasznos*

¹¹⁷² RL C/39. 27. cs. 86–87. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁷³ RL C/39. 27. cs. 87–88. (Kiemelés tőlem – D. P.)

lenne, ha valamennyi iskolafaj felügyelete a VKM-ben egy kézben (egy ügyosztályban) futna össze. Ebből kialakulhatna az a kívánatos állapot, amelyben egy-egy vidék valamennyi iskolája közös felügyelet alá kerülne, a szükséges szakemberek egy főnök alá rendelkezésével” – írta.¹¹⁷⁴

Imre Sándor semmiféle visszajelzést nem kapott e beadványára, így az abban felvetett javaslatok sem abból a szempontból érdekesek, hogy ezáltal valamit is előremozdultak volna az általa kívánatosnak tekintett irányban a dolgok. Számunkra azért érdekes mindez, mert megmutatja, hogy 1921 tavaszán mit tudott/vélt Imre Sándor az általa legfontosabbnak tekintett rendeletek iskolai életbe való átültetéséről, s merre látta a továbblépés lehetőségeit.

1923 júliusi visszaemlékezésében a nemzetneveléssel kapcsolatos rendeletről rezignáltan így írt: „Nem tudom, alkalmazták-e a tanítók, ismerik-e a tanfelügyelők... valahol is ezt a rendeletet?! A napilapok nagy cikkeket írtak róla, a »nemzetnevelés« közkeletű szóvá lett abban az időben, s nekem az volt a határozott érzésem, hogy ilyen rendeletekkel nemcsak az iskolát lehetne mássá tenni, de a közönségben is lehetne még a VKM iránt is némi becsülést fejleszteni! Az persze némi furcsa ízt hagyott a számban, hogy a rendelet megjelenése táján már megindult ellenem a hajsza éppen olyanok részéről, akiknek a nemzet stb. volt mindig az ajkán! Arról természetesen sehol sem volt szó, hogy ennek a rendeletnek minden gondolata az enyém! Ezt nem tudhatták idegenek, mert én, mint hivatalnok magamról nem beszélhettem. A fő azonban az, hogy íme, ekkor az én »nemzetnevelés«-em hivatalos állásponttá lett!”¹¹⁷⁵

Ezek szerint Imre Sándor még 1923-ban, kényszerszabadságolva, a VKM-ből száműzve is úgy vélte: kétséges ugyan, hogy az iskolai gyakorlatba mennyire sikerült ténylegesen bevinni ezt az elképzelést, de már az is valami, hogy a közbeszédbe sikerült divatossá tennie a nemzetnevelés fogalmát. S azok után, hogy az egyetemi-akadémiai szférát domináló professzorok kevés érdeklődést, hajlandóságot mutattak a „nemzetnevelés rendszere” iránt, számára némi elégtételt jelentett, hogy – ha csak egy rövid időre is – a VKM-et sikerült álláspontjának megnyernie.

1923-as visszaemlékezésében Imre Sándor a közgazdasági és társadalomismereteknek a közép- és középfokú iskolákba való elterjesztésére vonatkozó intézkedéseiről is további információval szolgált.

1919. november 22-én írta e tárgyban Berzeviczy Albertnek a Szabad Líceum elnökének: az előző napon Huszár Károly által kiadott miniszteri rendelet „most már feltétlenül szükségessé teszi, hogy az ilyenekben kevésbé tájékozott tanárság megfelelő irányításban részesüljön ... Ha ez a miniszteri intézkedés nem volna is, valósággal politikai szükségletnek látom, hogy mindenféle iskolánk tanítószemélyzete alapos tájékoztatást nyerjen időszerű kérdések felől. Ma az egész művelt középosztály teljesen tájékozatlan az ország sorsára döntő jelentőségű kérdésekben. Azt remélem, hogy a tanítók, tanárok útján lehet ezen segítenünk”.¹¹⁷⁶

Berzeviczy Albert „nagyon szívesen” fogadta ezt a kezdeményezést. A tanfolyamot előkészítő november 30-i értekezleten Imre Sándor jelezte: „az előadók névsorát a miniszter [Haller István] látni kívánja, s én azt óhajtom, hogy ne csak »régik« embereket jelöljenek ki, és senki olyat, akinek bármilyen irányú egyoldalúsága zavart okozhatna. Az előadások szelleme: határozottan a nemzeti politika szolgálata, de egyáltalán nem pénzpolitika; a szocializmus kritikája, de nem antiszocializmus legyen, s a nemzeti tudatosság nevelését célozza a hallgatókban, pozitívumot adjon. A költségeket a VKM fizeti”.¹¹⁷⁷

Az ezen útmutatás alapján összeállított, 1920 áprilisában–májusában megrendezésre került tanfolyam terve szerint a kurzus figyelemreméltó témákkal és neves előadókkal került megszervezésre. (Pl. Közgazdaságtan elemei: Heller Farkas 12 előadás. Társadalomtan, szociológia: Vass

¹¹⁷⁴ RL C/39. 27. cs. 82–83. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁷⁵ RL C/39. 27. cs. 82–83. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁷⁶ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 66–67. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹¹⁷⁷ RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 64.

József 6 ea. Szociográfia, statisztika: Kenéz Béla 6 ea. Ipari szociálpolitika: Heller Farkas 4 ea. Mezőgazdasági szociálpolitika: Czettler Jenő 3 ea. Korunk főbb etikai kérdései: Kornis Gyula 6 ea. Magyarország társadalma: Gárdonyi Albert 6 ea. Napjaink története: Balanyi György 6 ea. Gazdaságtörténet: Domanovszky Sándor 6 ea. stb.)¹¹⁷⁸

Az 1919. november 21-i miniszteri rendelet nem tantárgyként kívánta bevinni az iskolákba a közgazdasági és társadalomismereteket, hanem „tanfolyami jelleggel”, s az előadók számára – a továbbképzésen kívül is – a fentiekben felsorolt segítségekkel. „A 3616/1920. B. I. (február 10) számú rendeletben utasítottam a tanári karokat, hogy tartsanak e tárgyban értekezleteket, s vitasák meg a megjelölt szempontok feldolgozását. Az alaprendeletben pedig azt kívántam, hogy az egyes iskolák maguk állapodjanak meg a rendelet végrehajtásának ott lehetséges legjobb módjáról.

Ezek az intézkedések nagyon céltudatosak voltak, a tárgyon való gondolkodást kívánták előidézni, de nem sok eredményük volt, s ami volt, jórészt nem az, amit óhajtottam: *tehernek és kellemetlenkedésnek fogták fel a középiskolában!* ...

Hangos tiltakozás volt a közgazdasági stb. ismeretek tanítása ellen a tanárok részéről a keresztény-nemzeti pártban. Haller nagyon vonakodva ment bele, hogy erről egyáltalán tárgyaljon velem, mert – úgymond – »ez nagyon bolsevista ízű« rendelkezés. Elképedésemre elmondta, hogy a gimnáziumi tanárok figyelmeztették a pártban, hogy Huszárral én »kommunista ismeretek« tanítását rendeltettem el, minisztersége utolsó perceiben. Megmagyaráztam, hogy miről van szó, erre nem ellenkezett.

Mikor azonban a tanári tanfolyamra került sor, megint idézte a pártbeli tanárokat, *hogy ez is olyan »átképző tanfolyam, mint amelyet Kunfiék tartottak, azt utánzom«.* Újra elmondtam, amit mondhattam. Nagyon lehangolt ez, mert élesen megvilágította a pártban hangoskodó fő-magyar és fő-keresztény gimnáziumi tanárok értelmi színvonalát, a miniszter gyarló pártszempontjait, s jelezte az ellenem való aknamunkát is. ...

Mikor Haller [István] a B. I. (pedagógiai) ügyosztályt megszüntette, s a középiskolai ügyosztályt elvette tőlem, Vízota [Gyula] egymás után vonta vissza, vagy módosította az intézkedéseimet, sőt a Huszár által kiadottakat is. Új intézkedés jelent meg a közgazdasági stb. ismeretek tanítására is. ...

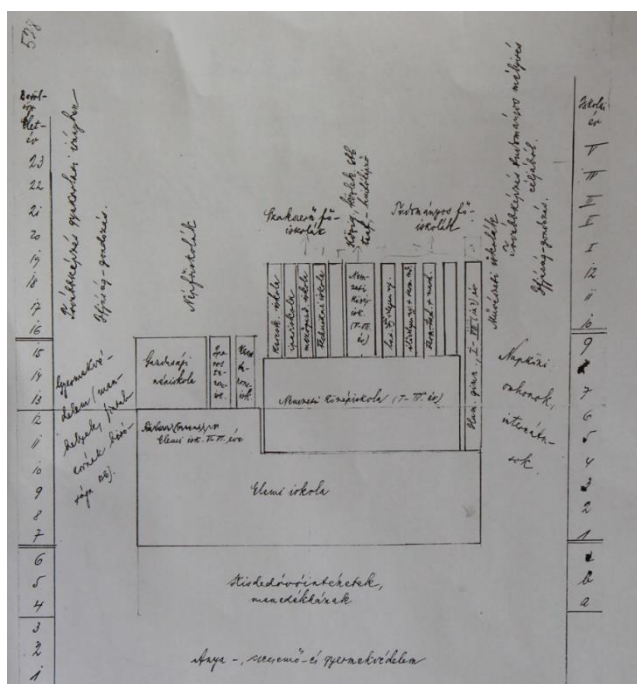
E kérdés egész története az én személyemen túl, általános szempontból is érdekes, mert az újítás, a korszerűvé tétel kínos nehézségeit tanulságosan mutatja, s mert e nevezetes ismeretágnak a művelt osztály gondolkörétől való távoltage ezután is bajokat fog okozni!” – írta lényegre törően Imre Sándor.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁸ RL C/39. 13. cs. A Szabad Líceum középfokú iskolák tanárai részére tartott tanfolyamának tervezete.

¹¹⁷⁹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 65–67. (Kiemelés tőlem – D. P.)

VIII. VITÁK KERESZTTÜZÉBEN I.

A fentiekben láthattuk: Imre Sándor művelődéspolitikai szerepvállalásával kapcsolatban már főiskolai tanár korában is bőven találkozott meg nem értéssel, ritkábban érdemi vitával. Minisztériumi szolgálata végig igen bizonytalan, feszült politikai helyzetben zajlott, így szinte minden általa képviselt kérdésben akadtak opponensei, sőt ellenfelei.

Látványos volt ez a középiskolai reformmal kapcsolatban.

1923. évi visszaemlékezésében Imre Sándor erről így számolt be: „1919. december elején (5.) terjesztettem [Haller István] elé a középiskolai reform előkészítése tárgyában készített rendelettervezetemet.¹¹⁸⁰ Ennek alapja »A középiskola gyökeres reformjának előkészítése« c. 1912. évi előadásom és Az Újság-ban 1913 őszen közölt cikkem volt.»¹¹⁸¹

Imre Sándor iskolaszervezetre vonatkozó – 1919–1921-ig lényegében fenntartott – tervezete 1912-ből¹¹⁸²

„Azzal, hogy magam mit csinálnék a középiskolával, már régen tisztában voltam, de sem a szembetűnően tervtelen és tájékozatlan minisztert nem akartam határozott

tervvel kényelmetlen helyzetbe hozni, sem az időt nem tartottam alkotásra alkalmasnak, és azt is tudtam, hogy amit én tervezek, annak a középiskolai tanárok között nagy ellenzéke lenne. Mindezt nem a kész tervezetet, hanem az alapvető kérdéseket terjesztettem elő.

Céлом az volt, hogy határozott alapot adjanak ezek a középiskolai reformra vonatkozó, évtizedek óta mindig újrakezdődő, és mindig elposványosodó beszédeknek. Tisztázzák a tanárok között feltehetően kialakult különböző és ellentétes nézeteket, s így megadják a lehetőséget arra, hogy a miniszter állást foglaljon. Ezt a célt a rendelet nagyon határozottan kifejezi, a tanárság »leszűrte« véleményét kívánja megtudni, hogy értékesíteni lehessen. Egy hónapi határidőt javasoltam éppen azért, mert a már kialakult véleményeket tudakoltam, s nem új volt az egész kérdés. A miniszter megértette teljesen a célzatomat, a kérdéseket nagyon élesen felállítottaknak látta, de azért az egészet változatlanul kiadta.

E rendelettel elértem célomat: a tanárok nem általában, hanem a megadott alapon kénytelenek voltak foglalkozni a kérdéssel, kiderültek és a miniszter elé jutottak a különféle álláspontok. A közönség is törődött a dologgal, még a politikai pártok is. A MPT, a Humán Gimnáziumok Híveinek Egyesülete, a Magyar Tanárok Nemzeti Szövetsége stb. huzamosan tárgyalta. A beérkezett válaszokat... feldolgoztattam így ezeket, az irodalmi anyagot, meg a Jankovich Béla

¹¹⁸⁰ Lásd a VKM 200.880/1919. B. I. számú rendeletét a középiskolai reform előkészítéséhez.

¹¹⁸¹ Imre: A középiskola gyökeres reformjának előkészítése. 1912.

¹¹⁸² RL C/39. 25. cs. 528. A fotózásért köszönettel tartozom Inczédi Zoltánnak. E tervezet korrekt nyomtatott változatát közölte: S. Heksch: Imre, 85.

idejében folyt közoktatási tanácsi tárgyalásokat egybefogva együtt van a minisztériumban az az anyag, amelynek alapján a miniszter eldöntheti a középiskolai reform *elvi* részét.

Ez határozott eredmény, s ennek tudatában nem bánom, hogy a kérdéseket némelyek, pl. Kornis Gyula egyetemi tanár alkalmul használta kigúnyolásomra: »balkanizálásnak« nevezte azt a tervet, amelyet a kérdésekből kihüvelyezhetőnek vélt. Azon azonban csodálkoztam, hogy nem a szabad véleménymondás alkalmának örvendeztek a tanárok, hanem azt keresve, hogy vajon mit is akarhatok, vitakozni kezdtek – velem!

Rosszul tettem talán, hogy nem álltam ki,¹¹⁸³ de úgy fogtam fel, hogy ez nem is feladatom, nem is szükséges. Majd ha a feldolgozásra és a megállapodásra kerül a sor, felelhetek benn az aktában a *miniszternek* ezekre az ellenvetésekre. De mire annyira haladt az ügy, hogy hozzászólhattam volna, már levert az ellenem folyt hajsza, sem kedvem nem volt, sem nem kívánta a miniszter, hogy effélével foglalkozzam” – írta évek múltán Imre Sándor.¹¹⁸⁴

Ezzel egyben annak is magyarázatát adta, hogy vajon miért nem szállt nyílt vitába Kornis Gyulával az iskolaválasztás időpontjára, az iskolák társadalmi szerepére, s azzal összefüggésben a klasszikus és modern nyelvek¹¹⁸⁵ arányára, a humán- és reáltárgyak tanításának mértékére és módjára vonatkozó elképzeléseik különbségével kapcsolatban.

Kornis szerint az iskolarendszer feladata, hogy az egyes rétegeknek megfelelő tudástartalmak segítségével újratermelje a társadalmi hierachiát. Imre Sándor ellenben az életkornak megfelelő időben való – későbbi – pályát meghatározó iskolaválasztásra, s az iskolarendszer átjárhatóságára, helyezte a hangsúlyt. A polgári iskola kiterjesztésével, a nemzeti középiskolával, az érettségít is adó szakiskolákkal/szakközépiskolákkal ajtót kívánt nyitni a társadalom, a középosztály alsó rétegeinek gyermekei számára a magasabb általános műveltséget is nyújtó, gyakorlati irányba képző vagy előkészítő képzettségek, s velük az elismertebb társadalmi státusz felé.

*E fontos vitájukat a neveléstörténeti szakirodalom alaposan elemezte, értékelte. Ezzel kapcsolatban új forrás nem áll rendelkezésünkre, úgy, hogy hosszúra nyúlt kötetünket a fölösleges redundanciától megkímélendő, csak az eddig nem közölt Imre Sándor memoár felidézésére szorítkozunk. Rövid és szükségszerűen egyszerűsítő összefoglalásunk helyett a hozzáértő neveléstörténészek részletesebb és árnyaltabb elemzéseire hívjuk fel olvasóink figyelmét.*¹¹⁸⁶

¹¹⁸³ A *Virradat* 1919. október 21-i számának adott interjújában Imre Sándor nem rejtette véka alá álláspontját: „A középosztály gyermekeinek nagy részét el kell terelni szüleinek a foglalkozásától, ... *gyakorlatibb, főként kereskedelmi és mezőgazdasági pályákra*. ... [G]yors változásra nem számíthatunk; *az egyes foglalkozási ágak túltömötsége csak az országos helyzethez alkalmazkodó iskolapolitika segítségével csökkenhet*, tehát csak fokozatosan. ... *Lehetetlen, hogy meghatározzuk azt... mennyi gimnáziumunk legyen*. ... [A] gimnáziumok legnagyobb részének helyére *gyakorlatiasabb, nem hagyományos pályára...*, de azért *komoly műveltségre nevelő iskolának kell állnia*. A gimnázium is jobban betöltheti majd akkor azt a feladatát, hogy a tudományos életben a szukreszcenciát [új nemzedéket, utánpótlást] biztosítsa. ... [A] tudományos képzés tekintetében nagy gondot kell fordítani a *természettudománynak azokra az ágaira, amelyek Magyarország most újjászervezendő életében jelentősek lehetnek*. Mindegyik iskolának a *nemzeti politika szolgálatában kell állnia*, ezért az egész iskolarendszernek olyanná kell válnia, hogy a szükségletek változásai szerint azokhoz gyorsan alkalmazkodni tudjon”. (Kézirata megtalálható: RL C/39. VII/5.)

¹¹⁸⁴ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 86–87.

¹¹⁸⁵ Lásd ehhez pl. Nagy Péter Tibor: Nyelvpolitika és elitképzés. Történetszociológiai közhelyek – az idegennyelv-oktatás és az elitképzés kapcsolatáról. *Educatio*, 2000. évf. 4. sz. 743–760.

¹¹⁸⁶ Lásd ehhez pl. Kornis Gyula: Iskolarendszerünk reformja. (1919) In: Kornis: *Kultúra és*, 63–75.; Kornis Gyula: Humanisztikus tanulmány és világnézet. (1920) In: Kornis: *Kultúra és*, 49–62.; Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. (1921) In: Kornis: *Kultúra és*, 1–41.; Kornis Gyula: Kultúrfölényünk kérdése. (1921) In: Kornis: *Kultúra és*, 42–48.; Kornis Gyula: Középiskoláink reformja és a főiskolák. (1923) In: Kornis: *Kultúra és*, 91–103.; Kornis Gyula: Az új középiskolai tanterv. (1924) In: Kornis: *Kultúra és*, 104–122.; S. Heksch: Imre, 156–166.; Jóború: A középiskola szerepe, 13–20. stb.; Nagy Péter Tibor: *Hogyan kerüljük el a polgárosodást? Magyar oktatáspolitikai 1867–1945. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből*. Kodolányi János Főiskola – Oktatókutató Intézet, h. n., é. n. (1998) 111–134.; Nagy P. T.: A növekvő, 97–163.; Hunyady: Kornis, 37–40.; Dévényi Anna: A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei a Horthy-korszakban. *Századok*, 154. évf. (2020). 1. sz. 81–106.

Az Imre Sándor részvételével zajló, s akkori felfogásának, magatartásának megítéléséhez fontos viták közül a jelen fejezetben két kevésbé feldolgozottra, szeretnénk felhívni olvasóink figyelmét.

Imre Sándor még megbízott miniszterként kezdeményezte *a budapesti községi iskolák fölötti állami befolyás növelését*, mely a későbbiekben az „államosításnak” nevezett állami kezelésbe vételre vonatkozó – végül a Nemzetgyűlés elé sem került – törvényjavaslat megszületéséhez vezetett. E ma sem tanulság nélküli történet adalékkal szolgál az óvoda- és iskolaállamosítások, valamint a Budapest és – a jórészt a vidékkel azonosított – „nemzeti keresztény” tábor szembenállása toposz kialakulásának történetéhez.

Másodikként a Fővezérség, a Propagandaminisztérium (PM) és a Hadügyminisztérium (HM) részvételével, Imre Sándor elnökletével/részvételével a VKM-ben 1919 októberétől *a „nemzeti”, „katonás” nevelés, s a várható békeszerződés miatt leszerelendő tisztek polgári foglalkozásba helyezésének tárgyában folytatott, végső soron a cserkészettel, testneveléssel és a leventeképzéssel kapcsolatos szabályozásokhoz vezető tanácskozások* néhány korai mozzanatát idézzük fel röviden, az adminisztratív államtitkár megnyilatkozásaira koncentrálva.

A „bűnös, liberális Budapest” községi iskolái államosításának kísérlete

1919–1920-ban

A történeti és neveléstörténeti irodalomból úgy tűnik: mára szinte teljesen elfeledett,¹¹⁸⁷ ám Imre Sándor szerepe és a „keresztény-nemzeti kurzus” fővárosi iskolákkal kapcsolatos kormányzati terveinek megismerése és megítélése, valamint Budapest és – a jórészt a vidékkel azonosított – „nemzeti keresztény” tábor szembenállása toposz kialakulásának története szempontjából egyaránt releváns történetre hívja fel figyelmünket 1923. évi memoárjában az egykori megbízott miniszter/adminisztratív államtitkár.

1. Imre Sándor államtitkár a fővárosi iskolák feletti állami befolyás növelésére irányuló kezdeményezéséről

„Már az októberi forradalom után nagyon bántó volt a főváros községi iskoláinak szerepe a politikai mozgalmakban, egészen egyoldalú, erőszakos uralma tanügyi kérdésekben. Még kirívóbb lett ez a proletárdiktatúra alatt, amikor szembenőően csak zsidó, radikális-bolsevista irányúnak látszott a főváros tanügyi személyzete. A proletárdiktatúra alatt kelt feljegyzéseimben már ott volt, hogy a főváros iskoláival valamit csinálni kell a nemzet érdekében.

Ez volt az oka annak, hogy a legelső minisztertanácsban, vagy a másodikban indítványoztam a bolsevik népbiztosság intézkedéseinek érvényben tartását mindaddig, míg egyenként át nem vizsgáljuk, és nem döntünk. Szűry János kereskedelmi miniszter kérdezte »mire vonatkozik ez, csak nem akarom tán a felekezeti iskolákat az állam kezében tartani?« Mondtam, hogy nem, hiszen az egyházak vagyonát már vissza is adtam, ellenben feltétlenül jónak látnám, ha az államnak nagyobb befolyása lenne a fővárosi iskolákra.¹¹⁸⁸ Ezt igen helyeselték.

Amint Huszár miniszter lett, megjelöltem ezt is megoldandó kérdésnek. Már tudott róla, s hajlandó volt a teljes államosításra. Augusztus 19-re szűkebb, bizalmas értekezletet hívott össze, s véleményt kért: »miképpen lehetne elérni, hogy a főváros iskoláiban ezután ne forradalmi célokat szolgáló destruktív irányok legyenek úrrá, hanem az állam szabja meg a szellemüket és működésüket?«

Utána én szóltam, s az értekezlet tagjai számára így fogalmaztam meg a kérdéseket: »Igazoltnak tartják-e azt a közfelfogást, hogy a felfordulás melegágya a fővárosi tanítóság volt, mely nemcsak iskolai, hanem politikai téren is vezető szerepet vitt? Ennek oka az volt-e, hogy nem érvényesült az állam ellenőrző szerepe? Az állam befolyása hogyan biztosíttassék törvény útján, s a törvényalkotásig is mily lépéseket lehetne tenni?«

¹¹⁸⁷ Egyetlen rövid tanulmányban foglalkozott a témával S. Heksch Ágnes még 1980-ban: Törekvések a fővárosi iskolák államosítására. In: *Tanulmányok a nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Szerk. Mészáros István. Budapest, 1980, 243–256. Nem említik ezt pl. Hamvas József: Budapest székesfőváros iskolaügye 1920-tól 1938-ig. *Statisztikai Közlemények*, 91. k. 3. sz. Budapest, 1940, 4–7.; Jóború Magda: *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó és középfokú oktatás*. Kossuth Könyvkiadó – Tankönyvkiadó, Budapest, 1972, 7–40.; Sárközi: *Az ellenforradalmi rendszer*, 43–60.; Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. ÖNKONET, Budapest, 2002, 105–112.; S. Heksch: Imre, 133–209. Egy lábjegyzetben említi ugyan, de pontatlanul: *Források Budapest múltjából. III. k. Források Budapest történetéhez 1919–1945*. (Szerk. Szekeres József) BFL Kiadványai, Budapest, 1972, 32.

¹¹⁸⁸ Imre Sándor visszaemlékezéséből nem világos, hogy miért tartotta összekapcsolhatónak a KN rendeleteinek visszavonását a fővárosi községi iskolákkal, hiszen a fővárosi községi iskolákat a Tanácsköztársaság nem államosította. Talán az iskolák fenntartási terheinek augusztus 1-jei átvételével kapcsolatos tervekre gondolhatott, melyekből a Tanácsköztársaság bukása miatt természetesen semmi sem lett. Ám némi precedenssel, jogalappal szolgálhatott volna?

A kialakult vélemény alapján állandóan folyt e kérdésben a felmerülő egyes esetek miatt a tanácskozás. Egyelőre nem volt mód törvényalkotásra, nem is lett volna jó elhamarkodni (az államosítás nem olyan kétélű, mint a főváros autonómiája), s ezért *legelsőbbben azt akartam biztosítani, hogy a mi embereink látogassák a főváros iskoláit*. Mivel pedig azokban sok volt a nagyon tanult, radikális ember, feltétlenül olyan látogatókat kívántam, akik előtt, pedagógiai értelemben azok is kénytelenek legyenek meghajolni. *Így indult ki tőlem a fővárosi tanfelügyelőségnek tanítóképző tanárokkal való kiegészítése.*¹¹⁸⁹ *Egyúttal megbízást adtam a művelődéspolitikai ügyosztálynak a törvényes intézkedések előkészítésére, mindenik ügyosztállyal összeállítottam a tájékoztató adatokat.*¹¹⁹⁰

November 8-án apróra végig tárgyaltam értekezleten az egész anyagot, s *kormánybiztos kiküldésében állapotam meg a fővárosi iskolák személyi kérdéseinek rendezésére*. Pogány Frigyes¹¹⁹¹ ötlete volt, hogy *ez Klebelsberg Kuno gróf legyen*. Javasoltam is Huszárnak, de a már akkor zavaros helyzetben nem jutottunk intézkedésig, mert a miniszternek nem volt ideje alaposan foglalkozni az ügyvel.

Így átnyúlt a kérdés Haller idejére. A törvényjavaslatot első ízben 1920. február 21-én tárgyaltam egy kebelbeli bizottsággal, s csak május 20-án került nyilvános értekezleten a fővárosi tanítóóság képviselői elé. Ekkorra már »keresztény-nemzeti« körökben nagyon megoszlott a vélemény, mert a tanítók féltették uralmukat és kiváltságos fővárosi helyzetüket egy államosítástól, a hatalomra jutott Wolff Károly-tábor meg látta, hogy így hatalmi eszközt veszítene!

Nekem már 1920. április 9-től fogva nem volt közöm a dologhoz a Haller-féle új ügybeosztás következtében. A májusi értekezletre azonban a miniszter meghívott, az elnöklést rám hagyta. De én pusztán vezetem az ülést, véleményt már nem mondtam, s azóta sem tudok semmit az ügyről. Az állapotok mutatják, hogy *a fővárosban minden a régiben van, csak éppen fordított irányban!* – írta, vélhetően az oktatásirányítás politikai klikkek általi befolyásolására utalva, 1923 júliusi visszaemlékezésében Imre Sándor.¹¹⁹²

Memoárjából nyilvánvaló: megbízott miniszterként ő kezdeményezte a fővárosi iskolák fölötti állami kontroll erősítését, s később erre ösztönözte Huszár Károly és Haller István minisztereket is. Igaz, ahogy a régi magyar szólás mondja: „könnyű Katót táncba vinni, ha maga is akarja”. E miniszterek ugyanis egyetértettek államtitkárjuk felvetésével, olyannyira, hogy – mint alább szó lesz erről – Haller István már Imre Sándor nélkül is folytatta erőfeszítéseit a fővárosi iskolák állami kezelésbe vételéért.

A rendelkezésünkre álló levéltári és egyéb források – még töredékes voltukban is – lehetővé teszik az 1919–1920-ban a fővárosi iskolák állami befolyás alá vonása érdekében történtek részletesebb felidézését. E história a Tanácsköztársaság bukását követő év, a fokozatosan berendezkedő ellenforradalmi rendszer, az ún. „keresztény kurzus” térhódításának időszakában játszódott,

¹¹⁸⁹ Imre Sándor e kezdeményezése a tanítóképzők tanárainak azon törekvéséhez kapcsolódott, mely szerint az egész országban kívánatosnak tartották a tanítóképzők arra érdemes tanárainak bevonását a népiskolák felügyeletébe. Egy 1919. szeptember 6-i feljegyzése szerint már akkor kezdeményezte ezt. (RL C/39. 26. cs.)

¹¹⁹⁰ Az iskolafajonként készült kimutatásokat lásd RL C/39. 25. cs. 318–323.

¹¹⁹¹ Pogány Frigyes (1874–1957) jogász, statisztikus, 1914-től a VKM osztálytanácsosa, 1919-ben a művelődéspolitikai ügyosztály vezetője, később helyettes államtitkár, országgyűlési képviselő, majd a KSH könyvtárának vezetője.

¹¹⁹² RL C/39. 13. cs. Államtitkári, 73. (Kiemelések tőlem – D. P.) Az államosítás szándéka már jóval korábban foglalkoztatta Imre Sándort. 1911-ből fennmaradt „Az állami köznevelés ügyében” címmel készült kéziratában ezt írta: „fontos, hogy az államosítás hívei arról tudják meggyőzni ellenfeleiket, köztük Bárczy Istvánt is, hogy abból a haladás szabadságára semmi veszedelem nem következne”. (RL C/39. XXIII. k. 2.)

szoros összefüggésben a forradalmak központjául szolgált „bűnös várossal”¹¹⁹³ kapcsolatos általános politikai manőverekkel.

Ahogy Imre Sándor utalt rá, már a „hivatalnok” Friedrich-kormány első minisztertanácsai ülésein szóba került e téma, mely a „megbízhatatlan” főváros autonómiájával kapcsolatos problémák részét képezte.

2. A fővárosi törvényhatósági bizottság átszervezésének folyamatáról – röviden

Az autonómiával kapcsolatban a Bódy Tivadar¹¹⁹⁴ polgármester vezetésével József főherceg ideiglenes kormányzónál és a miniszterelnöknél 1919. augusztus 9-én megjelent tisztelegő budapesti küldöttség előtt *Friedrich István* jelezte: kéri és elvárja Budapest lojális támogatását, majd hozzátette: „Nagy és fontos személyi kérdések várnak elintézésre. E tekintetben vigyenek tőlem egy üzenetet. *A régi pártrendszernek a városházán is meg kell szűnni, legalább egy két évre. A régi klikkrendszernek el kell tűnnie. Az most a jó hazafi, aki vissza tud vonulni, aki bele tud nyugodni abba, hogyha már egyszer-kétszer lekopott a politikai küzdelemben, most ne kívánja, hogy amikor a nemzet az újjászületés útja felé megy, akkor újból az ő munkájukat vegye igénybe. Erre ezek az urak most nem számíthatnak. Jöjjön egy friss lendület a fővárosnál is.*” Mire *Bódy Tivadar* – a miniszterelnök szavait legalábbis látszólag, nem magára véve – azt válaszolta, hogy „általános és törvényes alapon óhajt mindenkivel szemben eljárni, aki a múltban esetleg kompromittálta magát.” Végül „*intézkedést kért a törvényhatóság összehívása tárgyában*”, mire Friedrich István azt válaszolta, hogy „erre nézve *az intézkedés jogát magának tartja fenn*”.¹¹⁹⁵

Bódy Tivadar

A diplomatikus válaszból még nem volt egyértelmű, de a következő év során azzá lett: az egymást követő ellenforradalmi kormányok egyike sem akart a régi összetételű törvényhatósági bizottsággal együttműködni. A politikai helyzet tisztázódásáig – a vidékiektől eltérően – az új szabályok révén megválasztandó, új összetételű törvényhatóság létrejöttéig nem kívánta a fővárosi törvényhatóságot összehívni, s ezáltal Budapest autonómiáját a forradalmak előtti formájában helyreállítani. Részlegesen, átmenetileg a halaszthatatlan ügyekben a Tanács rendelkezett valamelyes intézkedési joggal.

Sipőcz Jenő

*Sipőcz Jenőt*¹¹⁹⁶ 1920. március 29-én kormánybiztossá, április 6-án főpolgármesterré nevezték ki „a liberálisnak mondott városvezetés autonómiájának korlátozására”.¹¹⁹⁷

¹¹⁹³ Romsics Ignác: Budapest a „bűnbe sodort város”. *Népszava online*, https://nepszava.hu/3155108_romsics-ignac-budapest-a-bunbe-sodort-varos 2022. 05. 01-jei letöltés

¹¹⁹⁴ Bódy Tivadar (1868–1934) Budapest alpolgármestere 1911–1918, majd polgármestere 1918–1920. Királyi udvari tanácsos, felsőházi tag. (Varsányi Erika: Bódy Tivadar 1918–1920. In: *A főváros élen. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950.* 179–184.)

¹¹⁹⁵ *Budapesti Közlöny*, 1919, 73. sz. 1919. augusztus 9. 2–3. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹¹⁹⁶ Sipőcz Jenő (1878–1937) ügyvéd, budapesti kormánybiztos, polgármester, főpolgármester. (Varsányi Erika: Sipőcz Jenő 1920–1934. (főpolgármester 1920–1923, 1934–1937.) In: *A főváros élen. 187–199.*; Sipos András: Egy megrögzött agglegény megnősül. Sipőcz Jenő házassága magánéleti és közéleti konfliktusok tükrében. *Sic itur ad astra*, 60. 2009, 181–194.)

¹¹⁹⁷ Gergely: Keresztény Községi (Wolff) Párt, 41–42. Lásd ehhez továbbá Schweitzer: Az önkormányzatiság színe és fonákja, 55–57.

Majd a május 13-án kihirdetett 1920. év VIII. törvényben ideiglenesen határoztak a főváros közigazgatásában szükséges átmeneti intézkedésekről, s ennek nyomán Sipőcz Jenő május 19-én hívta össze először a törvényhatóság nevében a halaszthatatlan ügyekben eljárható Tanács ülést.¹¹⁹⁸

Június 15-én a törvényhatóság újjászervezéséről jelent meg az 1920. évi IX. törvény. Az ennek szabályai szerint július 11–12-én – minden addiginél szélesebb választói körrel, ám aránytalan választói körzetekkel, virilisták s a szociáldemokraták formális részvétele nélkül – tartott fővárosi választáson a keresztény pártok 71%-os győzelemmel 167 mandátumot szereztek a 240+22 tagú törvényhatóságban.¹¹⁹⁹ A július 28-i alakuló ülésen Sipőcz Jenő programbeszédében a főváros autonómiájának teljes helyreállítása mellett szállt síkra.¹²⁰⁰

A keresztény-nemzeti irányvonal fontosságát hangsúlyozta az augusztus 11-i alakuló ülésen, az addigra már létrejött *Keresztény Községi Párt vezetője Wolff Károly*, a bizottsági választásoknál elutasítva az arányosság elvét. Így a többségi párt képviselőiből választották meg az új fővárosi vezetést, jelezve: a tisztviselői kartól is elvárják a párt értékeinek képviseletét.

Wolff Károly

„Amit mi hirdetünk... az nem antiszemitizmus, mert ez csak egy negatívum, mi azonban *pozitív kereszténységet akarunk, mi intézményes biztosítékot akarunk teremteni az egész társadalmi és politikai életben*, hogy azt emberi fejlődésnek ez a kilendülése és természetellenes medrekbe való terelése a jövőben mindenkorra lehetetlen legyen. Ez a keresztény szellem, amely itt győzedelmeskedett, győzedelmeskedik odakünn a nagy politikai életben... *Az ősmagyar lakosság követeli azt, hogy képviselői a székesfőváros kormányzásában egyedül a keresztény magyar faji érdekek jegyében dolgozzanak.*¹²⁰¹ ... Ezért kívánjuk, hogy a tisztviselői kar a keresztény községi párt által hirdetett programra ne úgy tekintsen, mint egy múló jelenségre, mint egy új demokrata pártra, hanem mint egy elaltatott, de immár fölébredt nemzeti többség akarására! ... A tanüggyel a jövő generáció ügyét akarjuk legelsősorban szolgálni. Nem azt akarjuk, hogy... pompás várszerű épületeket építsenek az iskolák részére, odabent pedig lehetséges legyen az internacionális szellem ápolása, hanem *azt akarjuk, hogy a főváros iskolái azok a belső várak legyenek, amelyek a jövő generációjánál megtakarítják a hasonló küzdelmeket.* ... *[H]aladunk előre, és meg is valósítjuk a keresztény magyar Budapestet*”.¹²⁰²

Az 1920. szeptember 1-jei rendkívüli közgyűlésen a nyugdíjazott Bódy Tivadar helyére 170:51 arányban *Sipőcz Jenőt* választották polgármesterré, akinek kormánybiztossága rövidesen megszűnt, ám egy ideig még a helyettes főpolgármesteri tisztséget is betöltötte. Székfoglaló beszédében leszögezte: „Engem *a polgármesteri székben a keresztény és nemzeti gondolat fog vezetni.* ... Budapest ma erkölcsi és anyagi romokban hever, pénzügyi egyensúlya megbontva,

¹¹⁹⁸ *Az 1920. február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés irományai.* I. k. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest, 1920, 237., 269.

¹¹⁹⁹ Lásd ehhez pl. Gergely: *Keresztény Községi (Wolff) Párt*, 46–62.; Schweitzer: *Az önkormányzatiság színe és fonákja*, 57–79.; Ignác Károly: *Keresztény párti hatalomátvétel a városházán – 1920.* In: *Önkormányzati választások Budapesten.* Szerk. Feitl István – Ignác Károly, Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 54–67.

¹²⁰⁰ *Források Budapest múltjából. III. k. Források Budapest történetéhez 1919–1945.* (Szerk. Szekeres József) BFL Kiadványai, Budapest, 1972, 49–50.

¹²⁰¹ Lásd ehhez pl. Katus László: *Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján.* In: *A „világváros” Budapest két századfordulón*, 247–287.; Karády Viktor: *Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón?* In: Lackó szerk. *Filozófia és*, 267–299.

¹²⁰² *Források Budapest múltjából III. k., 57–60.* (Kiemelések tőlem – D. P.)

közművei megzilálva, a munkafegyelem meglazulva. ...[N]agyon fontos, hogy a főváros törvényhatósága és az állami kormányzat között a legszebb harmónia, a legnagyobb egyetértés legyen. A főváros törvényhatóságának alá kell magát rendelnie a nagy egyetemes államérdekeknek, de viszont, az állami kormányzatnak is ügyelnie kell arra, hogy a főváros törvényhatóságának autonómiáját megvédje, azt szilárdítsa, abból semmit el ne vegyen.”¹²⁰³

Ezzel lezárult Budapest törvényhatóságának, Tanácsának, s bizottságainak a keresztény-nemzeti kurzus jegyében való átszervezése.

3. A VKM tanácskozásai a fővárosi iskolák államosításáról, állami kezelésbe vételéről

Ezen általános folyamatok árnyékában zajlott a fővárosi iskolák feletti befolyás, rendelkezés megszerzéséért/megtartásáért folytatott játszma a VKM, a fővárosi Tanács, a tanfelügyelet és az érintett pedagógusok reprezentánsainak részvételével. A továbbiakban már erre fókuszálunk.

Elsőként térjünk vissza az 1919 augusztusában történetekre. Imre Sándornak a minisztertanácsban elhangzott, a fővárosi iskolák feletti állami befolyás növelésére vonatkozó, idézett megjegyzését követően augusztus 12–13-án Városov Gyula tanácsnok, a fővárosi közoktatási ügyosztály vezetője körlevélben¹²⁰⁴ tájékoztatta az intézményeket. Ebben – a VKM-ben megfogalmazott elvárásokhoz hasonlóan – közölte, hogy minden a Tanácsköztársaság alatt történt kinevezést semmisnek tekintenek, s a vezetőket visszahelyezik a diktatúra előtti pozíciójukba.

Egyben közölte: a vezető „első dolgának tekinti, hogy a négy hónapos kommunista uralomnak még a nyomait is eltörölje az iskolából és visszahelyezze jogaiba az erkölcsöt, a nemzeti érzést és tiszta emberszeretetet. Fokozott erővel kell a főváros tanítóinak a munkát folytatniuk, hogy mielőbb fel lehessen a főváros oktatásügyét legalább arra a fokra emelni, amelyről a kommunista kormányzat alatt lesiklott.

Akik részesek voltak abban a bűnös rombolásban, amely négy hónapon át pusztította a fővárosnak és nemzetnek legdrágább és legszentebb értékeit, el fogják venni megérdemelt büntetésüket. Azontúl azonban nem a gyűlöletet, hanem a szeretetet és a megértést kell a katedráról hirdetni. ... [A]képpen kell vezetni a tanítóknak a kezükre bízott gyermekereget, hogy tántoríthatatlan hazafiak, emberszerető emberek és kötelességüket ismerő komoly munkások váljanak belőlük. ... Ez az egyetlen módja annak, hogy elfelejtse a főváros és az egész ország népével azt a szerepet, amelyet éppen a fővárosi tanítóságnak egy része játszott a Tanácsköztársaság idejében, és amellyel a magukról, megfélekezettek foltot ejtettek az egész fővárosi tanítóságnak becsülettel szerzett jó hírnevén és megingatták a joggal beléjük helyezett bizalmat.”¹²⁰⁵

1919. augusztus 14-én az államot képviselő budapesti tanfelügyelő hasonló követelést közvetített a fővárosi vezetés felé. „A tanácskormány fennállása alatt a fővárosi községi népoktatási intézetek tanítói és tanára közül sokan megfélekezve a magyar haza, az ifjúság nevelése iránt fogadott kötelességeikről, oly súlyos bűnöket és vétségeket követtek el, amelyek – eltekintve a

¹²⁰³ Források Budapest múltjából III. k., 69–70. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹²⁰⁴ Tempora mutantur: Városov Gyula 1919. január 11-i 5/1919. VII. kör. 1. számú körlevelében – az akkori minisztériumi ösztönzéseknek megfelelően – arról írt, hogy „az iskoláknak is be kell fogadniuk a diadalmas új eszméket, s ezentúl szabadabban és hathatósabban kell szolgálniuk az emberek együvértartozásának, az emberi együttműködés szükségességének nagy elvét, nem maradhatnak többé a lehanyagolt rendszer és megszűnt intézmények támogatói. ... A saját nemzetünkkel szemben való elfogultság helyébe a nemzetközi együttműködés szükségességének tisztánlátása, a nemzetek szövetségének elve hangsúlyozandó. ... Az ember és ember között emelt faji, felekezeti, osztály- és rangellentétek ellen is vegye fel a küzdelmet az iskola, amely ekként az emberek közötti kölcsönös megértésnek és az emberiség egyeteme közötti mesterséges korlátok ledöntésének legcélravezetőbb eszköze lesz... stb.” (RL C/39. XLVII. k.) Lásd ehhez R. E.: Új szellem a közoktatásügyi dzsungelben. *Új Nemzedék*, VI. évf. 9. sz. 1919. március 8. 13–14.

¹²⁰⁵ *Budapesti Közlöny*, 1919, 81. sz. 1919. augusztus 13. esti kiadás, 4. (Kiemelések tőlem- D. P.)

büntetőjogi követelményeiktől – teljesen kizárják azt, hogy az ily tanítók kezébe az ifjúság nevelése és oktatása meghagyassék, és az iskolában megtűrhetők legyenek.

Az ország léte, fennállása és biztonsága, *a magyarság nemzeti és faji fennmaradásának érdeke megköveteli, hogy... ellenük eltávolításuk, illetve megbüntetésük céljából a megfelelő eljárás megindíttassék.* ... Tisztelettel kérem, hogy az ilyképpen kihagyott, vád, illetve fegyelmi eljárás alá vont tanszemélyzeti tagok névsorát velem régi beosztásuk megjelölésével sürgősen közölni méltóztassék.”¹²⁰⁶

A tanfelügyelőség e követelésének nyilvánvaló célja az volt, hogy nyomás alá helyezze a fővárosi szerveket az ellenforradalmi fordulatból adódó szemléleti és személyi konzekvenciák gyors és hatékony érvényesítéséért.

Figyelmeztetően hathatott a fővárosi oktatási osztályát vezetők számára a Huszár Károly miniszter által 1919. augusztus 16-án¹²⁰⁷ szignált – a *Budapesti Közlöny* augusztus 23-i számában megjelent – 4507/1919. eln. számú VKM rendelet „*a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről*” is.

Hiszen a rendelet 4. §-ában a következőt olvashatták: „A Budapest főváros által fenntartott tanintézetekre, tekintettel arra, hogy a főváros iskolafenntartói jogának és iskolai igazgatásának kérdése külön tárgyalás alatt áll, ez a rendelet nem vonatkozik”.¹²⁰⁸

A főváros vezetői akkor még nem tudhattak az Imre Sándor memoárjában említett, *a VKM-ben 1919. augusztus 19-én a fővárosi községi iskolák ügyében* tartott értekezletről, melynek történetünk szempontjából fontos jegyzőkönyvét olvasóink figyelmébe ajánljuk.¹²⁰⁹

Huszár Károly miniszter megnyitójában hangsúlyozta: „A közelmúltban lefolyt események egyik jelentékeny oka a budapesti iskolák és a tanszemélyzet dezorganizációjában, s helytelen irányba való terelésében volt. Szeretné, ha... tájékoztatnák az iránt, *nem lehetne-e a főváros iskolaállítási és fenntartási jogát módosítani, hogy az irányítást, a vezetést az állam vegye kezébe. Így lehetne talán elérni, hogy ezen iskolákban ne a forradalmi célokat szolgáló destruktív irányok legyenek úrrá, hanem az állam szabja meg szellemüket és működésüket.* Tudomása szerint a fővárosi tanszemélyzet jobb érzésű részében ily irányú mozgalom meg is indult már.”¹²¹⁰

A minisztert követően Imre Sándor államtitkár vetette fel az idézett memoárjában fentiekben idézett kérdéseket.

Pogány Frigyes, a művelődéspolitikai ügyosztály vezetője, felszólalását azzal kezdte, hogy „a fővárosi közgyűlés többsége mindig magához hasonlókat ültetett be az iskolákba. A tanügyi ügyosztály élére került már zsidó, s most is a tanügyi osztály egy zsidónak, Dérinek¹²¹¹ főcso-

¹²⁰⁶ Politikai iratok gyűjteménye, Budapesti Tanfelügyelőség 1919–2877. fogalmazvány. In: Források Budapest múltjából III. k., 17. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹²⁰⁷ S. Heksch Ágnes tanulmányában a korrektül idézett rendelet dátumát – tévesen – augusztus 10-re tette, ami már csak azért is valószínűtlen, mert akkor még Imre Sándor volt az ügyvivő miniszter. (S. Heksch Ágnes: Törekvések a fővárosi iskolák államosítására. In: *Tanulmányok a nevelésügy XVII–XX. századi történetéből.* Szerk. Mécsáros István. Budapest, 1980, 243.)

¹²⁰⁸ *Budapesti Közlöny*, 92. sz. 1919. augusztus 23. 1.

¹²⁰⁹ RL C/39. 25. cs. 311.

¹²¹⁰ RL C/39. 25. cs. 311. 1. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²¹¹ Déri Ferenc (1874–1948) demokrata politikus, 1910-től tanácsnok, 1912-től a közoktatási ügyosztályt vezette, majd 1915–1920-ig alpolgármester volt. 1920 őszén a Keresztény Községi Párt uralta többség nem volt hajlandó – az egyébként vétnél tisztviselő Dérít alpolgármesterként újra jelölni, annak zsidó származása miatt. Másokat szabadkőműves múltjukra hivatkozva nem jelöltek. A liberális ellenzék rendkívüli közgyűlés összehívását kényszerítette ki ám azon Wolff Károly közölte: „Önök saját faji érdekeiket állítják szembe, mi majd megoltalmazzuk

portjába tartozik. *A keresztény nemzeti párt a fővárosi községi iskolák teljes államosítását kívánja.* A főváros vezetősége azonban, tudomása szerint, nagyon ragaszkodik a főváros tanügyi autonómiájához. *Alternatív javaslatot tesz 1. a főváros iskolafenntartói jogát törvénnyel – ideiglenes minisztertanácsi határozattal – megszüntetni.* Ez természetesen igen kényes dolog és nagy anyagi áldozatokkal jár.

Huszár Károly miniszter: A cél megérdemli az áldozatot.

Pogány Frigyes: A második megoldás: Csak a személyiekben és a pedagógiai irányításban kívánunk az államnak döntő szerepet. Esetleg adhatunk a fővárosnak a személyek tekintetében kijelölő jogot, a kinevezést fenntartva az államnak. Államosítás esetén a minisztérium kebelén belül fővárosi ügyosztály volna szervezhető.

Gévy-Wolff Nándor [miniszteri tanácsos, majd c./h. államtitkár]: Fontos, hogy azonnal hozzáfogjunk a purifikáláshoz, az oda nem való elem eltávolításához. Az első kérdés, hogy történjék az iskolák megtisztítása, s az úgy előállt hiány pótlása. Városv megígérte, hogy mindent meg fognak tenni az iránt, hogy az oda nem való elemek eltávolíttassanak. De mivel ebben bízni nem lehet, *szerinte egy bizottságot kellene a minisztérium részéről delegálni, melybe néhány tagot a főváros vezetőségéből is bevehetnének.*

*Mosdóssy Imre:*¹²¹² ... mióta fővárosi tanfelügyelő, állandó harca volt a fővárossal, mely az állami felügyeletet és ellenőrzést semmiféle formában sem akarta elismerni, s e merev ellenszegülés miatt sok összeütközés is volt. Hiába vitatta ő az állami felügyelet jogosságát, a főváros vezetői mindig a főváros speciális viszonyaira hivatkoztak. *Csak 1913 óta tudott némi engedményt elérni, amikor a tanulmányi vezetés a királyi tanfelügyelő hatáskörébe jutott. Október 31. után a tanács rögtön kijelentette, hogy az állami tanfelügyelőnek semmiféle intézkedését nem szabad végrehajtani.* Rendet csak akkor lehet teremteni, ha a tanulmányi ügyek egész vezetése az állam kezébe kerül. Ez a mai rendszer fenntartása esetén nem lehetséges. *Javasolja, hogy a dologi szükségleteket a főváros fedezze és intézze; a személyi ügyeket, tanulmányi ügyeket, órarendet az állam vegye a kezébe.* A fegyelmi jogokat a jelenlegi jogállapot szerint nem lehet kivonni a főváros kezéből, de joga van az államnak kijelölni azokat, akik ellen fegyelmit kíván indítani” – jelezte Mosdóssy Imre, egyben a fővároshoz intézett felszólítása háttérét is megvilágítva.¹²¹³

Gévy-Wolff Nándor egy minisztériumközi tanácskozássra hivatkozott: „az értekezlet azt a javaslatot terjesztette a minisztertanács elé, hogy az egyes igazolóbizottságok fegyelmi bírósági jogkörrel ruháztassanak fel. Ha ezt a minisztertanács elfogadja, *e felhatalmazás alapján lehetne eljárni a fővárosi tanszemélyeztetel szemben. Amennyiben ezen igazoló eljárás folyamán a fővárosi tanítósnak nagy tömege bizonyulna bűnösnek, ez indokoltá tehetné a főváros tanügyi autonómiájának azonnali felfüggesztését; ezzel egyidejűleg kormánybiztost lehetne kiküldeni.*

*Hidasi Sándor:*¹²¹⁴ A múltban tanügyi téren minden baj Budapestről indult ki, innen mentek az agitátorok vidékre. ... A kommunizmus alatt abban állapotok meg, hogy a főváros megtartja tanügyi autonómiáját, de a tanügyi terheket augusztus 1-jén az állam vette át.¹²¹⁵ *Javasolja,*

a nagy keresztény magyar faji érdeket”. (Idézi és a kontextust jelzi: Sipos András: *A fővárosi törvényhatóság közigazgatási apparátusa.* Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Szerk. és a bevezetőt írta: Lőrincz Lajos. Budapest, FŐSZINFORM, 1990, 76. Lásd továbbá Ujvári szerk. Zsidó Lexikon, 195.)

¹²¹² Mosdóssy Imre (1862–1945) jogász, pedagógus 1896-tól nyugdíjazásáig fővárosi tanfelügyelő. Bárczy István polgármester ezzel szemben 1911-ben azt írta, hogy a fővárosnak „nem szabad saját iskoláira saját emberei által szabadon felügyeletet gyakorolnia”. (Bárczy István: *Népiskoláink államosítása. Magyar Figyelő*, I. évf. 1. sz. 1911. január 1. 26.)

¹²¹³ RL C/39. 25. cs. 311. 2–3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²¹⁴ Hidasi Sándor 1900-tól Ung vármegye tanfelügyelője. 1918. december 30-án került a VKM-be címzetes miniszteri tanácsosként és átvette az elvi pedagógiai és felügyeleti ügyosztály vezetését. (Welker: A VKM, II. k. 212.)

¹²¹⁵ Lehetséges, hogy Imre Sándor erre gondolva kérte a KN rendeleteinek egyenkénti átvizsgálását, hiszen, ha az állam állná a terheket, az az irányítás és ellenőrzés átvételét is jelenthette volna.

hogy a dologi terheket a főváros, a személyieket az állam viselje. Ennek a tehercsökkentésnek a főváros józan polgársága csak örülni fog. A főváros autonómiájáról szóló törvényt megfelelően módosítani kell, s azután a fővárosi iskolákkal minden tekintetben úgy kell eljárni, mint bármely község községi iskolájával.

*Benisch Arthur.*¹²¹⁶ A főváros már évekkel ezelőtt kérte a minisztériumot, hogy iskoláinak rohamosan növekvő költségeit az állam térítse meg a fővárosnak. ... [A]kkor behatóan tanulmányozta a kérdést és konstatálta, hogy *a kiadások rohamos növekedését a fővárosnak a tanügy minden terén tanúsított nagy pazarlása okozta.* Az építkezésekben fölösleges luxust fejtett ki, a tanszemélyzetet nem foglalkoztatta kellőleg és így nagyon sok felesleges tanerőt alkalmazott. Véleménye szerint *a személyi kiadásokat és ezzel együtt a személyiekben való diszponálás jogát feltétlenül az államnak kell elvállalnia. Csak így lehetséges a rendcsinálás, a meg nem felelők áthelyezése és kicserélése, pótlása megbízható menekült hazafias tanerőkkel.* Sok terhet se jelentene az államra, mert jobb gazdálkodás mellett kevesebb volna a személyi kiadás, és ezek nagy részét hamarosan amúgy is az államnak kellene segély alakjában biztosítania. A megoldásra *van egy jó precedens is: a II. kerületi főreáliskola, amelynek összes dologi szükségleteit a főváros fedezi, de az intézet ügyeibe semmiféle beleszólása nincs.*

Huszár Károly miniszter: Alkalmas módon kellene a fővárosi tanítóságot oly irányba terelni, hogy ezt a kérdést állandóan napirenden tartsák, és az állami beavatkozás gondolatának teremtsenek propagandát. Jó volna röviden az emellett szóló argumentumokat összegyűjteni. A sajtóban is kell majd cikkeket elhelyezni vidéki tanítók tanárok tollából, kik a fővárosi tanári állásokat a menekült tanerők számára reklamálják. Az agitáció legyen minél szélesebb körű. A miniszter úr *a tervnek meg kívánja nyerni a minisztertanácsot. Döntés előtt szeretné a főváros illetékeseit tanácskozásra hívni.*

Imre Sándor államtitkár: A jelenlegi körülmények közt nem híve a fővárossal való tanácskozásnak.

*Huszár Károly miniszter: A legközelebb követendő eljárásra nézve azt találná helyesnek, ha fegyelmi jogkörrel bíró igazolóbizottság vizsgálná meg a fővárosi tanszemélyzet viselkedését és a bizottságba a minisztérium is küldene ki tagokat”.*¹²¹⁷

Közben a „tisztogatás” – a VKM tisztségviselői szerint e tekintetben lanyha – fővárosban is nagy sebességre kapcsolt. 1919 augusztusában 207 tanítót és 32 középiskolai tanárt függesztettek fel, vagy állítottak fegyelmi eljárás elé. Szeptemberben ezt további 119 tanító és 21 középiskolai tanár elleni eljárás követte,¹²¹⁸ amivel korántsem lett vége az ilyen eljárásoknak.

Szeptember 5-én a fővárosi iskolák államosításával kapcsolatban a miniszter Imre Sándornak megemlítette, hogy „a minisztertanács várni akar vele. Vázsonyi [Vilmos] helyesli, hogy »történjék már valami«.”¹²¹⁹

Bizonyára ennek is szerepe volt abban, hogy *a fővárosi iskolák és az állam kapcsolatáról – immár Imre Sándor vezetésével – szervezett 1919. november 8-i ülésen a fegyelmi kérdésekről kevesebb szó esett.* E tanácskozásról csak vázlatos, vélhetően Imre Sándor által kézzel írt – helyenként alig olvasható – feljegyzés áll rendelkezésünkre.¹²²⁰

Néhány a korábbiakat kiegészítő, a későbbi törvényjavaslatot előkészítő mozzanat ebből is kiderül a számunkra.

¹²¹⁶ Benisch Artúr (Némethy) (1881–1972) statisztikus, főreáliskolai tanár, 1914-től a VKM tisztviselője. Imre Sándor és Klebelsberg Kuno megítélése szerint statisztikai ügyekben megbízható szakember volt.

¹²¹⁷ RL C/39. 25. cs. 311. 3–4. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹²¹⁸ *Fővárosi Közlöny*, XXX. évf. 32. sz. 1919. augusztus 22. 595–597.; 34. sz. 1919. szeptember 5. 616–617.

¹²¹⁹ RL C/39. 26. cs.

¹²²⁰ RL C/39. 25. cs. 317.

Szembetűnő, hogy e tanácskozásra meghívták *Wolff Károlyt*, aki akkoriban a fővárosban szervezett Keresztény-nemzeti Ligát képviselhetette a tanácskozáson. A későbbi történések szempontjából érdekes, hogy a „liberális” fővárosi vezetéssel szembenálló politikus „a tanügyi autonómiának személyi és tanulmányi tekintetben való azonnali felfüggesztését” kívánta, és az államtól várta, hogy a megbízhatatlanok helyett megbízható pedagógusokkal lássa el a fővárost. A következő évtől a tanítóválasztás addig rendjének megszüntetését kérte, s a jövőben a kinevezéseket a VKM-től tette volna függővé. A tanítók fővárostól való leválasztása érdekében az országos nyugdíjintézetbe való áthelyezésüket szorgalmazta. S végül leszögezte: „minden tanulmányi kérdés az államtól függjön.”¹²²¹

Felszólalására reagálva *Imre Sándor* – helyeslően – közbevetette: „*Teljesen megbízhatatlan a főváros, hiszen ugyanaz az ember adja ki a teljesen ellentétes szellemű körleveleket.*”¹²²² *Városhy Gyula!*¹²²³

E tanácskozáson is a fővárosi ügyeket legjobban ismerő *Mosdóssy Imre* tanfelügyelő szolgált érdemi „problémafelsorolással” a jelenlévők számára. Kifejtette, hogy az autonómia a főváros közönségét illeti, ám azt magához vonta a Tanács. A tanítói kinevezések érdemi eldöntése az illetékes tanácsnok kezében volt. Ebben a destruktívnak talált fővárosi pedagógusok megbízható menekültekkel/vidékiekkel való gyors kicserélésének akadályát láthatta. Hangsúlyozta, hogy véleménye szerint a fővárosi tanfelügyeletnek nincs törvényes alapja. Többször ismételte: a kérdés megoldásának kulcsa a személyi kinevezési gyakorlat megváltoztatása, s az irányítás, a felügyelet állami kézbe vétele lenne, a főváros fenntartással kapcsolatos feladatainak és a velük kapcsolatos adminisztrációnak a megőrzésével. A kivételes törvény alapján, minisztertanácsi határozattal kormánybiztos kinevezését javasolta.

A jegyzeteket készítő *Imre Sándor* megjegyezte: „Mosdóssy egész előadása pompás indoklás lesz a kormánybiztos kinevezéséhez”.¹²²⁴

A tanácskozás végén a feladatokat összegezték. Megvizsgálandó, hogy mely tárcák bevonásával lehetséges kezdeményezni a minisztertanácsnál kormánybiztos kinevezését, s milyen hatáskörrel. Felmerült, hogy a felsőkereskedelmi iskolákat is a VKM hatáskörébe kellene vonni, s ha nem megy, ügyükben egyeztetni kell a kereskedelmi tárcával. Felvetették: „csináljunk-e külön fővárosi iskolaügyi törvényt”? Vázták a különböző fővárosban működő iskolákkal kapcsolatos tanfelügyelet megerősítésének lehetőségét is. Befejezésül a jelzett témákkal kapcsolatos feladatokat is kiosztották.¹²²⁵

E témában az ezt követő néhány hónapról nem rendelkezünk forrással, egy érintőleges értekezleti jegyzőkönyvet kivéve.

¹²²¹ RL C/39. 25. cs. 317. 1. A politikusok álláspontja, gyakran az ülésponjuk függvényében változik. A főváros kormányzását választás révén 1920 őszétől átvevő Keresztény Községi Párt vezetőjeként Wolff Károly – az általa befolyásolt Sipőcz Jenővel együtt – az ellenkező, az oktatásügyben is a megszerzett befolyásukat, a fővárosi autonómiát védőként lépett fel.

¹²²² Valószínűleg a fővárosi politikában is aktív Haller István nehezitelését érzékelve, s Usetty Ferenc 1920. március 29-i interpellációjára (Nemzetgyűlés Napló 1920. I. k. 298.) is reagálva, Bódy Tivadar polgármester 1920. április 14-én, 39.581/1920. I. sz. rendeletével Városhy Gyulát „saját kérésére” a közoktatásügyi (VII.) ügyosztályról a vízvezetéki és világitási (XII.) ügyosztályra helyezte át. Helyére Buzáth János tanácsnokot nevezte ki, a korábban Városhy-t is megillető kiadmányozási joggal. (*Fővárosi Közlöny*, XXXI. évf. 8. sz. 1920. április 16. 186.)

¹²²³ RL C/39. 25. cs. 317. 1. (Kiemelés tölem – D. P.) Imre Sándor e megjegyzése legalábbis meglepő egy olyan tisztviselőtől, akit (bár maga nem volt forradalmár) a forradalmi kormány nevezett ki, s aki – mint a korábbiakban láthattuk – maga is hasonló szellemű „Felhívás” megszületésén sáfarkodott Benedek Marcell közreműködésével, amely 1918. november 27-i dátummal jelent meg Lovászy Márton aláírásával. (RL. C/39. 13. cs. Államtikári működéséről. 20–21.; 22. cs. A. I. 6.; Lovászy Márton: Felhívás. A VKM 14796/1918. eln. sz. Valamennyi tankerületi főigazgatóságához, tanfelügyelőséghez, elemi és középfokú tanintézet igazgatóságához és tanítótestületéhez. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 1–3.)

¹²²⁴ RL C/39. 25. cs. 317. 1.

¹²²⁵ RL C/39. 25. cs. 316–317.

1919. december 19-én a VKM-ben *Imre Sándor* elnökletével tanácskoztak az ügyosztályvezetők arról, hogy „mit lehetne átadni a minisztérium hatásköréből, a kormánytól tervbe vett kerületi főnökségek hatáskörébe”? A feladatok decentralizálása, az azok végrehajtásához szükséges tisztviselők vidékre rendelését is magával vonta volna, így az értekezlet végső határozatában leszögezte: „*A nemzeti szellemű állami tisztviselőknek fővárosból való tömeges elvitele nagyon könnyen Budapest elnemzetlenedését eredményezhetné. Tanácsosabb volna a gazdasági intézmények, ipari üzemek, közművelődési intézmények decentralizációjával, a főváros autonómiájának felfüggesztésével, a nemzetgyűlés székhelyének más városba való tételével [Sic!] megszüntetni a fővárosnak nemzeti szempontból veszedelmes túlsúlyát*” – írták, majd felsorolták az egyes ügyosztályok hatásköréből átadhatónak vélt ügyeket.¹²²⁶

Ahogy *Imre Sándor* memoárjában említette „*a fővárosi községi iskolák államosításával*” kapcsolatos következő értekezletre már a miniszterváltást követően, 1920. február 21-én került sor a VKM-ben. Az ő vezetésével és a korábbi tanácskozások résztvevőinek egy részével, akikhez ezúttal *Magyary Zoltán* is csatlakozott. E véleménycseréről csak *Imre Sándor* rövid feljegyzése maradt ránk:

„*Törvénytervezet: Teljes államosítás!*

Ha ez nem megy át, akkor egy olyan, amely a személyi dolgokba való beavatkozást jobban lehetővé teszi.

Mosdóssy csinál a törvénytervezethez rövid indokolást.

Magyary új törvényjavaslatot!”¹²²⁷

E szűkszavú feljegyzésből nyilvánvaló: *Imre Sándor*ra nem hatott – az általa a fenti feljegyzés mellett őrzött, a „gyermektanulmányozó” *Nagy Lászlótól* származó, datálatlan észrevétel: „*A fővárosi iskolák államosítására semmi tárgyi okot nem látok. Eddig az volt az irányzat, hogy az állam vállairól le kell venni mindazokat a közterheket, amelyeket akár más hatóságok, akár a társadalom viselhetnek. Nem államosítás, hanem hatásosabb állami felügyelet kell!*”¹²²⁸

Nagy László megjegyzésének figyelmen kívül hagyása számunkra azért is szimptomatikus, mert *Imre Sándor* 1920. április 1-jén a VKM előtt álló aktuális feladatok között *Haller István* számára egyaránt említette: „*Budapest közoktatása (a fővárosi iskolák államosítása)*”, és „*az állam és a felekezetek, községek, megyék (az állam nem bírja tovább emelni a segélyeket, megoldás? Községi, megyei iskolák – de állami vezetés)*” témákat.¹²²⁹

Eszerint – szükség esetén, állami ellenőrzés mellett – vidéken lehetségesnek vélte a helyi/regionális szervezetek iskolaállítási/fenntartási tevékenységének bővítését, míg a fővárosban a teljes államosítást szorgalmazta. E politikai okkal, motívummal magyarázható ellentmondás aligha tekinthető másnak: a „nemzetnevelés” önmagát „a tárgyas pedagógiai gondolkodás” megtestesítőjeként aposztrofáló szerzője a *Tanácsköztársaság és a történelmi Magyarország felbomlása okozta sokk hatására, az adott történelmi helyzetben ritkán manifesztált politikai-világnézeti meggyőződésének, a nemzeti érdeket szolgáló állammal kapcsolatos hitének, s általában kontroll alatt tartott elfogultságának/elkötelezettségének hatása alatt cselekedett.* Erre utal az a körülmény is, hogy bár írásaiban, előadásaiban többször is hitett tett amellett, hogy az oktatási rendszer változtatásával kapcsolatos kérdések tárgyalásába be kell vonni az érintett társadalmi szervezetek, cso-

¹²²⁶ RL C/39. 25. cs. X-12. Kerületi főnökségek. 1., 4. (Kiemelés tőlem – D. P.) 1920. február 5-én *Imre Sándor* feljegyezte: jelentette a miniszternek, hogy készül a fővárosi iskolák államosítására vonatkozó törvényjavaslat és indokolása. (RL C/39. 26. cs.)

¹²²⁷ RL C/39. 25. cs. 325. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹²²⁸ RL C/39. 25. cs. 329. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹²²⁹ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működéséről, 91–92. (Kiemelések tőlem – D. P.)

portok képviselőit; s hogy nem célszerű, nem is lehetséges ellenükre változtatásokat felülről, erőből keresztülvinni; az adott (a Tanácsköztársaság idején hozzá hasonlóan félreállított) fővárosi vezetéssel – miniszterétől eltérően – nem kívánt tárgyalni. Talán a fővárosi tanügyi vezetésnek (Városov Gyulának) – 1918 novemberétől – az állami felügyeleti jogát is kétségbe vonó magatartásának is szerepe lehetett ebben.

Az 1920. február 21-i értekezlet nyomán készültek: a fővárosi iskolák államosítására, illetve részleges államosítására állami kezelésbe vételére vonatkozó törvényjavaslatok.

Az ezzel kapcsolatos politikai döntés érdekében *Haller István a Simonyi-Semadam Sándor vezette kormány 1920. március 25-i ülésén 30. napirendi pontként napirendre tűzte a kérdést.*

„A vallás- és Közoktatásügyi miniszter úr kéri a minisztertanácsot, hogy *elvben mondassék ki, miszerint a főváros által fenntartott tanintézetek és óvodák államosítását sürgősen szükségesnek tartja, és őt felhatalmazza, hogy a főváros tanácsával tárgyalást kezdjen, és lehetőleg azzal egyetértőleg, de ha ez rövid idő alatt nem elérhető, a fővárossal való megegyezés nélkül is, az államosításról törvényjavaslatot mutasson be.* Végül kéri annak kimondását, hogy az államosítás keresztülvitele az 1920/1921. tanév kezdetére kívánatos lévén, *ez az akció a főváros háztartásának szanalása érdekében teendő egyéb intézkedésekre való tekintet nélkül önállóan tárgyalandó és azokkal junktimba [kapcsolatba] nem hozható*” – olvashatjuk a minisztertanács jegyzőkönyvében, s mellette a határozat: „A minisztertanács hozzájárul.”¹²³⁰

Haller István ezek szerint *a fővárosi iskolák államosításáról való törvényjavaslat elkészítéséhez és a fővárossal való egyeztetéshez* kérte és kapta meg a minisztertanács hozzájárulását.

Négy nap múlva 1920. március 29-én *Usetty Ferenc* fővárosi keresztény párti nemzetgyűlési képviselő¹²³¹ interpellációban sürgette a fővárosi törvényhatósági választások gyors kiírását, hiszen „ugyanaz a vezetőség áll ma az ügyek élén, amelyet évekkkel ezelőtt a közgyűlésnek több, mint kétharmad nem keresztény része választott meg. Olyannyira gyors intézkedést sürgetett, a „keresztény kurzus győzelme” érdekében, hogy már május 1-jén szerette volna végrehajtani a fővárosi tisztújítást. Hosszasan ecsetelte, hogy miért tartja égetőnek a kérdést, egyebek közt megemlítette, hogy „a főváros tanszemélyzetének... óriási százaléka állt a kommunizmus szolgálatában”.¹²³²

Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök, belügyminiszter válaszában hangsúlyozta: „teljesen lelkünkéből fakad, mindnyájan érezzük annak szükségességét, hogy a város végre az időnek és a korszellemnek megfelelő képviselőtestületet kapjon”. Emellett közölte: „éppen most, *az ülés alatt irtam alá a kormánybiztos [Sipőcz Jenő] kinevezését*”.¹²³³

Az interpellációból s a miniszterelnöki válaszból mindenki számára nyilvánvaló lehetett, hogy a kormány időszerűnek látja a fővárosi vezetés megújítását Budapest keresztény-nemzeti irányba hangolása érdekében.

4. A fővárosi iskolák állami kezelésbe vételére vonatkozó törvénytervezet, s a fővárosi Tanács azt elutasító véleménye

1920. április 1-jén 14 órakor érkezett a fővárosi Tanácshoz Haller István miniszter 30.296/1920. B. II. ü. o. számú szigorúan bizalmas levele.

¹²³⁰ MNL OL K 27. 1920. március 25-i minisztertanácsos ülés naplója. (Kiemelés tőlem – D. P.) <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=ab832475-dd8e-43a6-948f-d354e53a37fc>

¹²³¹ Usetty Ferenc (1878–?) görög-latin szakos tanár, (az I. világháborúban ezredesi rendfokozatot ért el) gimnáziumi igazgató, a budapesti XXI. választókerületben, a Keresztény Nemzeti Egyesülés pártja programjával megválasztott nemzetgyűlési képviselő.

¹²³² Nemzetgyűlési Napló, 1920. I. k. 297–299.

¹²³³ Nemzetgyűlési Napló, 1920. I. k. 299. (Kiemelés tőlem – D. P.)

„A minisztertanács határozatából a Budapest székesfőváros által községi jelleggel fenntartott kisdédóvóintézetek és tanintézetek állami kezelésbe vételéről törvényjavaslatot fogok a nemzetgyűlés elé terjeszteni.

A kormány elhatározását oly módon igyekszik végrehajtani, hogy a törvényjavaslat, amíg egyrészt a kívánt cél elérését teljes mértékben biztosítsa, másrészt az ország mai szomorú anyagi helyzete által megszabott korlátokon belül a fővárosnak a magas kulturális terheit jelentékenyen mérsékelje. Végül a kormány szem előtt kívánja tartani a fővárosi tanszemélyzet szerzett jogának lehető legmesszebbmenőbb kímélését. Ezeknek a szempontoknak alapulvételével készült a melléklet törvényjavaslat, amelyet avégből küldök meg a t. Tanácsnak, hogy mielőtt további lépést tennék, alkalmat nyújtsak észrevételeinek és esetleg figyelembe vehető javaslatoknak előterjesztésére. Felhívom a Tanácsot, hogy jelen leíratom vételétől számított *14 napon belül* észrevételeit írásban adja elő” – írta Haller István, majd a főváros kulturális költségvetésére, pedagógus személyzetére és annak alkalmazási minőségére, idejére vonatkozó kérdéseit sorolta.¹²³⁴

Levele végén megjegyezte: „Fenntartom magamnak, hogy a Tanácsot, illetve annak képviselőit az ügy szóbeli megbeszélésére meghívjam”.¹²³⁵

Sajnos, nincs birtokunkban forrás, mely arról tudósítana, hogy létrejött-e, s ha igen miként folyt le a Haller István által feltételelesen kilátásba helyezett megbeszélés. A *Pesti Hírlap* 1920. április 17-én arról számolt be, hogy „a kultuszminiszter a jövő hét elejére szakértekezletet hív össze, amelyen Sipőcz Jenő fővárosi kormánybiztos, Buzáth János, a főváros oktatásügyi tanácsnoka és a miniszteri szakosztályfőnökök vesznek részt, s amelyen tárgyalni fogják a fővárosi iskolák államosítására vonatkozó, már kész törvényjavaslatot. A javaslatot valószínűleg a jövő hét végén a nemzetgyűlés elé terjeszti a kultuszminiszter”.¹²³⁶ E betérjesztésre – jelenlegi tudásunk, forrásaink szerint – sem akkor, sem a későbbiekben nem került sor, s a fővárosi Tanács 1920. május 6-i válaszából látható: ha volt is ilyen megbeszélés érdemi megállapodáshoz nem vezethetett.

Erről majd később szólunk. Lássuk előbb a Tanácsnak (s a belügy-, kereskedelemügyi és pénzügyminiszternek)¹²³⁷ véleményezésre megküldött – vélhetően Mosdóssy Imre tanfelügyelő által fogalmazott – törvényjavaslatot!

„Törvényjavaslat

Budapest székesfőváros oktatási intézeteinek állami kezelésbe vételéről:

1. § A Budapest székesfőváros által községi jelleggel fenntartott összes kisdédóvodák, elemi, nép-, iparos és kerekedőtanonc, polgári és középiskolák, valamint amennyiben a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter elrendeli, a kereskedelmi iskolák, pedagógiai szeminárium, iparrajz iskola, valamint az ezekkel kapcsolatos továbbképző és egyéb tanfolyamok stb. állami kezelésbe vétetnek. Az átvétel időpontját a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter állapítja meg oly módon, hogy a középfokú tanintézetek az 1920. év szeptember hó 1-jétől, a többiek legkésőbb az 1921. év szeptember hó 1-jétől vétessenek át.

2. § A székesfővárosnak a fenti rendelkezésből folyó kötelességei:

a) átadja az állami oktatás céljaira haszonélvezeti joggal, kárpótlás nélkül a székesfőváros tulajdonában lévő és az 1. §-ban részletezett összes óvodai és iskolai és a továbbképzés céljait szolgáló egyéb épületeket telkeikkel és a hozzájuk tartozó kertekkel, gyakorlóterületekkel

¹²³⁴ BFL IV.1407.b 9306/1920–VII. 163. (Kiemelés részben tőlem – D. P.) Ezen iratok rendelkezésemre bocsátásáért hálás köszönettel tartozok dr. Sipos András PhD főosztályvezető levéltárosnak.

¹²³⁵ BFL IV.1407.b 9306/1920–VII. 163.

¹²³⁶ *Pesti Hírlap*, XLII. évf. 93. sz. 1920. április 17. 3.

¹²³⁷ S. Heksch: Törekvések a fővárosi, 250.

együtt, ezeknek összesen ily célra leltárba vett, illetőleg meglévő és igénybe vett, vagy kijelölt bútorkészítéssel, felszerelésével és az összes tanszerekkel;

b) az óvodák és iskolák fejlesztése esetén szükséges tantermeket, igazgatói és szolgálatokat s egyéb helyiségeket a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter által jóváhagyandó tervek alapján a székesfőváros részéről rendelkezésre bocsátandó telken saját költségére felépítteti, az oktatás céljaira szolgáló termeket és helyiségeket saját költségén bútorral ellátja és a vallás- és közoktatásügyi tárca használatába az esetleg szükséges gyakorló területekkel együtt átengedi;

c) gondoskodik az összes meglévő és a jövőben építendő óvodai és iskolaépületek és bútorzat állandó jókarban tartásáról, tűzkár ellen való biztosításáról, napi és szünidei tisztántartásáról, a tantermek és iskolai oktató és nevelési célra szolgáló összes helyiségek fűtéséről és világításáról;

d) befizet az állam részére az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 35. §-a alapján kivethető 5% elemi iskolai pótdó, az 1891. évi XV. tc. 18. §-a alapján kivethető 3% óvodai pótdó, és az 1884. évi XVII. tc. 87. §-a alapján kivethető 2% tanonciskolai pótdó, együttesen 10% pótdó mindenkori összegének megfelelő évi hozzájárulást és viseli az 1875. évi XXII. és 1891. évi XLIII. törvénycikkek hatálya alá eső óvónők és tanerők után fejenként és évenként fizetendő 24 korona nyugdíjintézeti járulékot.

3. § A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter az összes átvett óvodákban és oktatási intézetekben alkalmazott rendes, megválasztott óvónőket, tanítókat, tanárokat stb. akik teljes nyugdíjra igényt adó szolgálati idejüket még nem töltötték be, ezen állásukra megfelelő képzéssel bírnak és működésük kifogás alá nem esik, kérelmükre az államosítás időpontjától kezdődő joghatállyal állami kisdédóvónókké, tanítókká, illetve tanárokká stb. kinevezi.

A székesfőváros összes óvodáiban, oktatási intézeteiben alkalmazott helyettesítő, ideiglenes és megbízott óvónőket és tanerőket a miniszter átvenni nem tartozik, de a méltányossághoz és szükséghez képest további alkalmaztatásukról gondoskodik.

Olyan megbízott és ideiglenes óvónők és tanerők, akik mint rendes osztályvezetők, illetve, mint teljes köteles óraszámúval működő óvónők, tanerők a törvény által követelt oklevél birtokában a mondott minőségben megszakítás nélkül legalább egy év óta működnek, az állami óvónőket és tanerőket törvényszerűleg megillető javadalmazással rendes állami óvónókké, tanerökké kineveztetnek.

Azok az ún. szaktanítók, akik rendes állásban meg vannak választva, ha fogadalmat tettek is, csak abban az esetben nevezhetők ki állami tanerökké, ha birtokában vannak az állásuk betöltéséhez megkívánt szabályszerű oklevélnek.

4. § A megelőző § értelmében állami óvónókké, tanítókká, tanárokká stb. kinevezett székesfővárosi alkalmazottak a kinevezés időpontjától a hasonló állami alkalmazottakkal mindenben egyenlő elbánás alá esnek és szükséghez képest más állomáshelyre áthelyezhetők.

Kinevezésük alkalmával beszámítható szolgálati idejük alapján besorolandók a megfelelő állami alkalmazottak státuszába, amennyiben azonban az államosítás időpontjában a székesfővárosi fizetési szabályrendeletek szerint magasabb fizetésre volna igényük, mint amennyi őket az állami fizetési törvények alapján megilletné, a különbség személyi pótlék gyanánt utalványozandó, ez a személyi pótlék azonban magasabb állami fizetési osztályba, illetve fokozatba való előlépés esetén a fizetési többlet erejéig beszüntetendő. A fegyelmi úton áthelyezésre ítéltnek a fenti címen utalványozott személyi pótléka beszüntetendő.

A később kinevezendők az állami óvónókkal, tanítókkal és tanárokkal mindenben egyenlő elbánásban részesülnek.

Azoknak nyugdíjügyei, akik az államosítás életbelépte előtt vonattak, vagy a 3. § 1. bekezdése értelmében vonandók végellátás alá, a székesfővárosnál maradnak, akik pedig állami óvónókké, tanítókká kineveztetnek, az állami tanítói nyugdíjintézetbe átlépnek, és oda átviszik összes eddig befizetett nyugdíjjárulékaikat, s mindazt a vagyoni hányadot, amely szolgálatuk alapján az

állásuk után bármely oldalról történt hozzájárulások alapján az említett nyugdíjalapokat megilleti.

5. § Az összes székesfővárosi állami óvodák és iskolák összes igazgatási és tanulmányi ügyeit, kivéve a jelen törvény 2. és 4. §-ának végrehajtásából a székesfőváros közönségére, illetve tanácsára háramló teendőket, az állam törvényes közegekkel intézi.

Az állami felügyelő hatóságok az állami oktatás egész menetét magában foglaló évi jelentésüket a székesfőváros tanácsának minden év december hó 1-jéig az előző tanévre vonatkozóan megküldik.

6. § Joga van a székesfőváros közönségének ahhoz, hogy a fővárosi állami óvodák és iskolák tanítási eredményének és nevelési állapotának megfigyelésére és ezekről szerzendő tájékozás [Sic!] céljából az állami óvodák és iskolák iskolalátogató testületének a székesfővárosi állami tanügyi hatóságok fejeinek vezetése alatt tartandó értekezletein magát akár a tanács valamely tagjával, akár törvényes képvisellete valamely szakértő tagjával képviseltesse.

7. § A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter felhatalmaztatik, hogy a jelen törvényben nem szabályozott részleteket és végrehajtási módokat lehetőleg a székesfőváros közönségének meghallgatása után rendeletileg szabályozza, valamint, hogy székesfővárosnak a 2. §-ban megállapított terheit indokolt esetben a pénzügyminiszterrel egyetértőleg leszállítsa.

8. § Az 1876. évi XXVIII. törvénycikk 16. §-a, és az 1872. évi XXXVI. törvénycikk 110. §-a hatályon kívül helyeztetnek.¹²³⁸

9. § Ez a törvény azonnal hatályba lép és végrehajtásával a vallás- és közoktatásügyi és a pénzügyminiszterek bíztatnak meg” – olvashatjuk a vélhetően Mosdóssy Imre fogalmazványa alapján, a VKM ügyosztályaival folytatott egyeztetést követően, *az Imre Sándor irányítása alatt álló B. II. ügyosztályon véglegesített törvényjavaslatban*.¹²³⁹

Szembetűnő, hogy sem a miniszteri kísérőlevélben, sem a törvényjavaslat szövegében nem esik szó arról, hogy a VKM szerint miért is van szükség a fővárosi községi iskolák állami kezelésbe vételére. A főváros vezetése és a nagyközönség erről 1920. április 4-én *Az Est*-ből és az *Új Nemzedék*-ből szerezhetett tudomást.

Haller Istvánnak az Imre Sándor javaslatainak meghallgatását követő – a fentiekben hosszabban idézett – interjúból megtudhatták: „*A legközelebbi tervünk a fővárosi iskolák államosítása, mert sajnosan tapasztaltuk, hogy az eddig gyakorolt állami felügyelet nem volt elegendő ahhoz, hogy megakadályozza a fővárosi iskolákban olyan elemek felülkerekedését, akik nemzeti és keresztény szempontból egyaránt megbízhatatlanságukról, sőt veszedelmes voltukról tettek a kömmün alatt bizonyosságot.* Ennek a kérdésnek megoldása csak azon múlik, hogy az állam finansziális helyzetével össze tudjuk-e egyeztetni a teher vállalását.”¹²⁴⁰

A miniszter *Az Est*-ben ehhez hozzátette: „Tárgyalások folynak a fővárossal az összes fővárosi iskolák államosítására vonatkozólag.”¹²⁴¹

Jelenlegi forrásainkból nem derül ki, hogy Haller István a 14 napon belül észrevételezhető, ultimatív törvényjavaslatot tekintette-e már „a tárgyalások kezdetének”, vagy a polgármesterrel, illetve a frissen kinevezett kormánybiztossal történt a tervezet megküldését követő napokban a témáról eszmecsere.

¹²³⁸ A törlendőnek ítélt törvényi helyek a főváros oktatással kapcsolatos jogait, szervezetét, irányítását, alkalmazottait, tanító, tanárai választásának módját szabályozták. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600028.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D30> és <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D29>

¹²³⁹ BFL IV.1407.b 9306/1920–VII. 164–167.

¹²⁴⁰ Haller István kultúrprogramja. *Új Nemzedék*, II. évf. 82. (160.) sz. 1920. április 4. 3–4. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹²⁴¹ Haller miniszter új alapokra akarja helyezni az egész oktatásügyet. *Az Est*, XI. évf. 82. sz. 1920. április 4. 5.

Egyértelmű azonban, hogy a kitűzött határidőig a válasz nem született meg. 1920. április 15-én Bódy Tivadar határidő módosítást kért és kapott a VKM-től.¹²⁴² Az elkészült szöveget – a kormánybiztos megjelenésével, Városov Gyula áthelyezésével és az új oktatásirányító Buzáth János kinevezésével stb. elfoglalt – Budapest főváros Tanácsa csak 1920. május 6-án tárgyalta.¹²⁴³

Az alapos munkához idő kell: a főváros Tanácsa Buzáth János és Bódy Tivadar aláírásával 33 gépelt félhasábos oldalú választ készített a VKM számára. Ennek a figyelemre érdemes dokumentumnak a teljes közzétételére nincs lehetőségünk, ezért meg kell elégednünk érvelésük fő vonásainak felvázolásával, s a mai olvasók számára is tanulságos idézetekkel, melyekből az olvasónk rekonstruálhatja annak gondolatmenetét és stílusát.

Mindenekelőtt „tisztelettel” kijelentették: *„ebben nemcsak a főváros, de az egész ország közoktatásügye szempontjából oly nagy fontosságú, s a főváros anyagi, kulturális és morális érdekeit oly mélyen érintő, alapvető ügyben, mint a főváros egész közoktatásügyének állami kezelésbe vétele, a főváros közoktatási intézményeibe fektetett óriási vagyonának megkötése stb. magunkat a főváros közönsége nevében véglegesen nyilatkozni illetékesnek és jogosultnak nem tartjuk”*. Ilyen horderejű állásfoglalásra csak a törvényhatósági bizottság közgyűlése lehetne illetékes, ezért kéri a minisztert, hogy amennyiben az általuk felsorolt érvek hatására sem állna el szándékától, úgy a javaslat nemzetgyűlés elé terjesztésével várja meg a közeljövőben választandó törvényhatóság állásfoglalását. „Arra a nem várt esetre”, ha Haller István erre sem lenne kész, *a tervezettel szembeni érveiket jogi, gazdasági, pedagógiai és kulturális csoportosításban adták elő*.

Elfogadhatatlannak tartották a főváros – általuk felsorolt törvények által biztosított – iskolaállítási jogának megvonását, hiszen: *„Ami... joga lesz nemcsak minden városnak és községnek, hanem minden hitfelekezetnek, társulatnak, sőt minden egyénnek, arra egyedül az ország fővárosának nem lesz joga*. És történnék mindez a főváros törvényes szervének [a törvényhatósági bizottságnak] meghallgatása és hozzájárulása nélkül...

Közjogoknak ilyen részleges és éppen a legfontosabb és legnagyobb törvényhatósági közület-től való elvonása példa nélkül áll törvényhozásunk történetében, amely mindig a jogkiterjesztés elvi alapján állt. Ellenkezik a jogegyenlőség alkotmánybiztosító nagy elvével; összeütközik... a fővárosi önkormányzatnak biztosított önkormányzati jogokkal, ... mely jogánál fogva saját ügyeiben önállólag [Sic!] intézkedhet és határoz, határozatait és szabályrendeleteit saját közegei által hajtja végre. Tisztviselőit választja, az önkormányzat és a közigazgatás – ahova az iskolaügyi közigazgatás is tartozik – költségeit önmaga állapítja meg. ... Ez a tervezet a fővárost közjogi tekintetben a községek színvonala alá süllyeszti le és elvon attól olyan alapvető jogot, amely minden állampolgárt megillet. ... A főváros vagyontárgyait térítés nélkül elveszi, de a terheket a fővárosra rója, s még igénybe sem vett községi pótdadók beszolgáltatására kötelezi. A törvényhatósági önállóság és jogkör teljes lerombolása ellentétben van több legfontosabb fennálló törvényünkkel”.¹²⁴⁴

„Alkotmányunk egyik leglényegesebb alapelve, hogy a tulajdon vagy haszonélvezet elvonásának csak kisajátítás útján van helye. ... [K]isajátítás tárgyát csak ingatlan dolog képezheti, ... csak valódi és teljes kártalanítás mellett történhet. ... [A javaslat] fontos alkotmánybiztosító törvénnyel jut ellentétbe... amidőn *törvényes kisajátítás és kártalanítás nélkül kényszer útján*

¹²⁴² S. Heksch: Törekvések a fővárosi, 247.

¹²⁴³ BFL IV.1407.b 9306/1920–VII. 47651/1920. VII. számú ülési előadó ív (6361 VII. ügyosztályszám) Érvelésükben részben támaszkodtak Bárczy István 1911. évi cikkére: Bárczy: Népiskoláink. 20–26.

¹²⁴⁴ Lásd ehhez pl. Gyáni Gábor: A fővárosi autonómia és határai. In: Gyáni Gábor: *Budapest – túl a jón és rosszon. A nagyvárosi múlt, mint tapasztalat*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 29–35.; Schweitzer: Az önkormányzatiság színe és fonákja. 13–41.

vesz el idegen tulajdont, ezek között ingó vagyontárgyakat is. De ellenkezik a tulajdon alapfogalmával is, hogy valakinek a tulajdonával, az ő akarata nélkül örök időkre más rendelkezék, mert a tulajdonjog lényege éppen a szabad rendelkezési jog.

Ezek a telkek, területek, épületek, ingóságok a főváros vagyonának mennyiség és összeg szerint is oly lényeges alkatrészei, hogy ezek elvételével a főváros vagyoni állapota egy csapásra megroppan, meglévő tartozásai meghaladják megmaradó vagyonát, a csőd állapotába kerül, a hitelképessége teljesen megromlik. Megsérti ez a kártérítés nélküli elvétel a főváros hitelezőinek, köztük külföldi hitelezőknek az ezen vagyontárgyakra vonatkozó jogát, minthogy annak idején ezek a vagyontárgyak is kölcsön fedezetül jelöltettek ki...”.

„[E]llenkezik a haszonélvezeti jog lényegével, amely szerint a fenntartás a haszonélvező kötelessége. A fővárost akarától függetlenül a jövőre nemcsak szolgáltatások, de személyes teljesítmények elvégzésére kötelezik. Az iskolaügy államosításának csak az lehet az elvi és jogi alapja, hogy az iskoláztatás állami feladat, akkor annak a költségeit is az állam tartozik viselni.”

A törvényjavaslatban fővárosra rótt 10%-os iskolai adóval kapcsolatban megjegyezték: „Addig tehát, míg a főváros iskolafenntartó volt, ilyen külön adót nem szedett, amikor pedig megszűnik iskolafenntartó lenni – mert az iskolázatásnak csak terheit fogja viselni, de az iskolaügy ellátása hatásköréből kikerül – akkor már megszüntetett iskolafenntartó minőségében és jogai alapján kényszer útján lesz köteles új adókat bevezetni.”

A pedagógusokat érintő intézkedéstervezet alapján úgy látták, hogy az ugyancsak sok plusz terhet ró a fővárosra, hiszen az állam azokat veszi át, akik kérik, s akit az állam erre alkalmasnak tart. Az ebből kimaradók végelszámolására, nyugdíjazására, valamint az állam által átvettek nyugdíjpénztári befizetéseinek az országos nyugdíjpénztár számára való átadására kötelezik Budapestet, amely ennyi nem tervezett plusz terhet vállalni „tőkevagyon hiányában egyáltalában képtelen”.¹²⁴⁵ Emellett jogtalanak is találták, hogy a szolgálati idejüket ki nem töltötteknek nyugdíj szolgáltatást nyújtsanak akkor is, ha ezt saját szabályzataik nem írják elő.

Feliratuk második részében a fentiekben említett témák gazdasági kihatásait taglalták összességű tétélekkel, hozzátéve, hogy mindez korlátozná a főváros önálló, felelős gazdálkodási és adókivetési jogát. Úgy látták, hogy a tervezet „horribilis” fővárosi kiadások mellett „elenyészően csekély” terhet ró az államra, minek fejében „kizárólagos jogot biztosítana magának a fővárosi tanügy érdemi részének intézésében”. A főváros „nem irányíthatná kiadásait a bevételeihez, ellenkezőleg bevételekről kellene gondoskodnia olyan kulturális kiadások fedezésére, amelyeket esetleg nem bír. Felborulna egész gazdálkodási rendszere, bizonytalanná válna – legalábbis a külfölddel szemben – hitelképessége, s elvesztené a vagyonával és jövedelmeivel való... rendelkezési jogot, amely pedig minden jogi és természetes személyt megillet”.

A „pedagógiai és kulturális észrevételeket” annak elismerésével kezdték, hogy „az állam a nevelés és oktatás ügyének legfőbb irányítója, őre: felügyelője és végrehajtója. Ezt a jogát sem az egyház, sem a község vagy család el nem vitathatja. De... megkövetelhetik azt, hogy... őket is meghallgassa. ... Az iskola nem uralmi kérdés, s az állam érdeke sem lehet az, hogy a nevelés és oktatásügy egész területét kisajátítsa magának, ... hanem érdeke, hogy ezt a területet közös

¹²⁴⁵ Dömötör Mihály belügyminiszter 1920. május 6-i, Sipőcz Jenő kormánybiztoshoz írt bizalmas leiratából nyilvánvaló: a kormány tisztában volt a főváros – államosítás nélkül is jelentős – anyagi nehézségeivel, teljesítőképesége korlátaival. „A főváros költségvetése már az 1917. költségvetési év kerekaszámában 16 millió korona zárszámadási hiánnyal zárult. Ez a hiány az 1918. évben 50 millió koronára, az 1919. évre készített költségvetés szerint pedig a költségvetési fedezet hiány már 139 millió koronára emelkedett. Az ún. tanácskormány uralmának tartama alatt a főváros, háztartásvitelének lehetővé tétele érdekében több ízben, összesen 48 millió koronát kitevő állami előleget vett fel. Ezzel szemben a főváros tanács 102.338/1919–VI. számú előterjesztés értelmében, az állammal szemben 169 millió korona követelést támaszt” – írta a miniszter utasítva kormánybiztos: vizsgálja meg, miként lehet a költségvetési kibontakozást megszervezni. (Források Budapest múltjából III. k. 34.)

munkaterületnek tekintse, amelyen azonban a vezetést, a legfőbb irányítást és ellenőrzést az állam magának tartja fenn. Ezáltal válik az állam jogállamból kultúrállammá” – írták.

Majd történeti visszatekintést adtak a városi iskolák kialakulásáról, történetéről, társadalmi beágyazottságáról, gazdasági funkciójáról. Fejtegetésüket azzal zárták, hogy „az iskolák kifejlesztése, újak megteremtése sohasem mesterséges alkotás, hanem a szociális fejlődés szükségképpen következménye. *Az állam sohasem előzi meg az új iskolák kreálásában a várost, mert a város a művelődés gócpontja, s itt fejlődik ki legelsősorban új iskolatípusok szükségessége.* Ezek iránt az állam, mivel természetszerűleg konzervatív és bürokratikus természetű, sohasem olyan fogékony, mint a kevésbé bürokratikus város”.

„A fővárosi lakosság különös gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyait nézve, iskolái mindig el fognak térni a vidéki iskoláktól. Gondoljunk itt különösen a sok különféle típusú továbbképző iskolára. Már most, ha a fővárosi iskolákat az állam venné át, az egész országra kiterjedő gondoskodási kötelezettsége mellett, minden törekvése és igyekezete mellett sem lenne képes pénzügyi szempontokból sem – a főváros speciális viszonyait annyira honorálni az iskolák alapítása és fenntartása körül, mint amennyire azt a fővárosi lakosság joggal megkívánhatja. *Az államnak, mivel az egész ország iskolaügyére irányítja a figyelmét, nem lehet olyan érzéke és érdeke a fővárosi iskolák megfelelő fejlesztésére, mint magának a fővárosi lakosságnak, amelyik kulturális célokra szívesen áldoz még erején felül is. Az államosítás – a centralizáció – megszüntetné továbbá az államnak az iskolaügyekben egyik legideálisabb vetélytársának, a fővárosnak jótékony ösztönző erejét. ...*

A pedagógiai reformtörekvéseknek úgy külföldön, mint nálunk is, elsősorban mindig a városi tanítók voltak a megindítói és legderékabb követői, harcosai. ... Nincs a tanítónak annyi felettes hatósága, fóruma, mindenféle felügyelője, mint az államinak” – írták, kitérve az ebből adódó kockázatra is: erélyes vezetés híján a túlzott kísérletezés a tervszerű, rendszeres munka akadályává válhat.

A város a lakosságnak, családnak nagyobb betekintést, beleszólást enged, s ezzel az élet és az iskola távolsága csökken. Az államosítás ennek éppen ellene hatna, hiszen „*mennél nagyobb befolyást engednek a lakosságnak, a családnak az iskola műhelyébe való betekintésre, annál jobban meglesz az iskola és az élet közötti eleven kapcsolat, s annál jobban kifejlődhet a közönség áldozatkészsége az iskolák fejlesztése érdekében.* Az iskolának számot kell vetnie az élet követelményeivel (pl. amerikai iskolák), pedig *az állam vezetése alatt álló iskola, az állam konzervatív jellegénél fogva e követeléseket mindig vagy csak részben, vagy csak későn veszi számításba.* ...Kulturális és pedagógiai szempontok tehát nemcsak nem követelik a városi iskolák államosítását, de annak egyenesen ellene szólnak”.

Végül rátértek a törvényjavaslatnak ez előterjesztők által formálisan még ki nem mondott forrására. „Kizárólag az a külszíni tény, hogy a nemzetrontók és felforgatók vezetőinek nagy része az oktatószemélyzet soraiból került ki, vezethette a magas kormányt arra a megfontolásra, hogy a főváros iskolái a melegágyai ezeknek a felforgató eszméknek, s ezek az iskolák mai vezetésük mellett nemcsak, hogy nem alkalmasak arra, hogy a keresztény nemzeti állam kiépítésének hathatós eszközeivé váljanak, de egyenesen útjában is állnak annak. ... *Kétségtelen tény, hogy a hazafiatlan és felforgató elemek vezetőinek jelentékeny része az oktatószemélyzet soraiból került ki. De nemcsak a főváros oktatószemélyzetéből, hanem sokkal nagyobb mértékben az állam oktatószemélyzetéből.*

Hogy a destruktív irányzat követői közül számbelileg talán többen kerültek ki a főváros oktatószemélyzetéből, annak igen egyszerű magyarázata az, hogy a fővárosban sokkal több városi alsóbb és középfokú iskola van, mint állami,¹²⁴⁶ s ezeknek természetszerűleg sokkal nagyobb számú személyzetéből kisebb arányszám mellett is több hamis próféta támadt, mint az államiak között. ... *A főváros nevelési és oktatásügyi intézményei elsők, sőt, legelsőek voltak, s azok ma*

¹²⁴⁶ A fővárosi iskolák és pedagógusok számát 1920-ban lásd Mann: Budapest oktatásügye, 69., 111–112.

is az országban, *oktatószemélyzetének túlnyomó része az átlagos szinten messze felülemelkedő, hazafias érzés szempontjából pedig nemcsak nem kifogásolható, de egyenesen példaadó. ...* [M]egbízható, szervezett kész gárdával szolgálhat ahhoz a harchoz, amely a keresztény nemzeti állam kiépítését célozza. ...

A főváros hatósága..., amint a viszonyok lehetővé tették, éppoly eréllyel látott a romok eltakarításához, s épp oly hazafias lelkesedéssel vette föl az újjáépítés munkáját, mint maga az állam. Semmi kétség sem lehet aziránt, hogy *az államhatalom legfelsőbb irányítása s rendszeres, intézményes vezetése mellett az iskolaügyet autonóm hatáskörében is újra virágzásba hozza, s megtisztítja minden salaktól, abba a helyzetbe hozza, hogy szilárd bázisa legyen a megújított, önálló keresztény magyar államnak.*

Ebben a reményben és... meggyőződésben kérjük tehát Nagyméltóságodat, és... a m. kir. kormányt, hogy iskoláink államosítására vonatkozó szándékától elállni, s *a hatályos és rendszeres állami ellenőrzés bevezetésére irányuló tárgyalásokba minket közvetlenül bevonni méltóztatassék*” – kérték, hozzátéve: ha érveik mégsem győznék meg a VKM-et, várják meg az új törvényhatóság közgyűlésének véleményét az ügyben.¹²⁴⁷

A budapesti tanács ezen 1920. május 6-án a VKM-be küldött válaszfeliratára – a közoktatásügyi ügyosztály július 20-i előterjesztése szerint – „a mai napig még semmiféle választ nem kaptunk”,¹²⁴⁸ pedig hírek és a kormányprogram szerint „a kormány iskoláink államosításának tervét nemcsak el nem ejtette, hanem ellenkezőleg – értesülésünk szerint új törvényjavaslatot készítve – azt már a közeli napokban a nemzetgyűlés elé szándékozik terjeszteni.”

Ezért javasolták, hogy a törvényhatósági bizottság közgyűlése forduljon felterjesztéssel a kormányhoz, s kérje az új törvényjavaslat megküldését, melyet „szakszerű megvitatás és bizottsági tárgyalás alá vétetvén, az egész anyag a vonatkozó összes javaslatokkal együtt a közgyűlés elé terjesztetnék” véleményezés végett. Kérték a tanácsot, hogy az ügyet tűzze az 1920. július 29-i közgyűlés napirendjére. Bár az előterjesztést a tanács „pártolón” terjesztette a közgyűlés elé, Bódy Tivadar polgármester aláírásával – akkor erre mégsem került sor.

A *Kis Újság* 1920. augusztus 17-i híradása szerint a VKM-ből újból sürgős felszólítást kapott a főváros [talán a miniszter által június 18-án aláírt törvényjavaslattal együtt?], „Buzáth János dr. tanácsnok a legközelebbi közgyűlés elé terjeszti a fővárosi iskolák államosításának ügyét”.¹²⁴⁹

S valóban: a *Fővárosi Közlöny* 1920. szeptember 17-i számában meghirdették a 22-i rendes közgyűlés napirendjét, melybe – Némethy Béla főjegyző javaslatára – bekerült a „tanácsai előterjesztés a főváros iskoláinak tervbe vett államosítása ügyében” téma, és 78.569/1920-VII. szám alatt a július 20-i előterjesztés.¹²⁵⁰ Ám ekkor sem került a javaslat a közgyűlés elé, mivel „a közgyűlés napirendjéről levétetett, és tárgyalásra a Közoktatásügyi Bizottság elé utaltatott”.¹²⁵¹

¹²⁴⁷ BFL IV.1407.b 9306/1920–VII. 47651/1920. VII. számú ülési előadó ív (6361 VII. ügyosztályszám) 1–33. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹²⁴⁸ Forrásainkból nem világos, hogy május 6-án a főváros az egész véleményes választ megküldte-e a VKM-nek, vagy annak csak a törvényhatósági bizottság összehívásáig való halasztáskérélmét küldte el. Utóbbira utalt a *Népszava* 1920. szeptember 21-i tudósítása: „A tanács a tárgyalások felfüggesztését kérte, és azt, hogy hallgassák meg a főváros közönségének, illetőleg a törvényhatósági bizottságnak a véleményét. *Erre a fölterjesztésre a kormánytól máig nem érkezett válasz*”. (*Népszava*, XLVIII. évf. 225. sz. 4.)

¹²⁴⁹ *Kis Újság*, XXXIII. évf. 195. sz. 1920. augusztus 17. 4.

¹²⁵⁰ *Fővárosi Közlöny*, XXXI. évf. 27. sz. 1920. szeptember 17. 556. és 576–577.

¹²⁵¹ BFL IV. 1407.b. 1920. VII. 9293. a 78564. számú előadói ívben.

A *Nemzeti Újság* 1920. szeptember 22-i tudósítása szerint „a Tanács ugyanis a közoktatási bizottság állásfoglalását akarja kikérni ez ügyben, és csak azután fogja a nagyfontosságú kérdést a törvényhatósági bizottság elé bocsátani”.¹²⁵²

Jelenlegi forrásaink szerint – a kormány anyagi nehézségei miatt – a kérdés lekerült a napirendről, ezért erre később sem került sor. Az ügyirat előbb 1921. november 4-én Magyary Zoltántól „Ad acta” jelzést kapott, majd 1925. május 20-án irattárba került.¹²⁵³

A budapesti tanácsi előterjesztés útját követve az időben kissé előreszaladtunk. Térjünk vissza az 1920 tavaszán történetekre!

5. A fővárosi iskolák államosítási tervének visszhangja a sajtóban, a pedagógusok körében, s a Nemzetgyűlésben (1920. április–május)

A *Nemzetnevelés* 1920. április 1-jei számában „Keresztény magyar szellemet a felső kereskedelmi iskolákba!” című cikkében bírálta a fővárosi iskolákat: „Nem árulok el titkot, ha kimondom, hogy a fővárosi kereskedelmi iskolai tanárok *legnagyobb része zsidó*. Volt a fővárosnak olyan felső kereskedelmi iskolája, ahol 40 tanár közül 30 zsidó volt. S ha nem zsidó, akkor aposztatált pap... Somogyi Bélák, Fáber Oszkár¹²⁵⁴ kezében volt évek óta a felső kereskedelmi iskoláink tanulóifjúsága.¹²⁵⁵ ... Csoda-e, ha a kommunizmus megtévesztő tanításai éppen a felső kereskedelmi iskolák tanulóiban leltek a leghálásabb talajra? ... Legfőbb ideje, hogy a közoktatási kormány erélyes kézzel kezdje meg a nagytakarítást a kereskedelmi oktatás terén. Mindenekelőtt változást követelünk a kereskedelmi oktatás legfőbb igazgatásában, a kereskedelmi ügyosztály vezetőjében. Azután kívánjuk a keresztény többség arányának megfelelő „*numerus clausus*” intézményes biztosítását a kereskedelmi iskolákban úgy az ifjúságot, mint a tanári kart tekintve. Óhajtjuk, hogy a kormány kötelezze a főváros hatóságát arra, hogy az elbocsájtott és még elbocsájtandó kereskedelmi iskolai tanárok helyét kizárólag keresztény magyar tanárokkal töltsék be” – írta a budapesti Bors Imre,¹²⁵⁶ láthatóan nem tudva még a VKM fővárossal kapcsolatos terveiről.

Így cikke sem tekinthető a törvényjavaslatra való reflexiónak. Amiért mégis idéztük a „Keresztény Szociális Tanítók Szakszervezetének”, a „Katolikus tanítóság hivatalos lapjának”¹²⁵⁷ e közleményét, annak oka: a pedagógus társadalomban ők képezték világnézeti-politikai szempontból a „keresztény kurzus” egyik meghatározó csoportját. Így sok mindenben a VKM törekvéseinek támaszaként jelentek meg, s azért, mert megjelenítették azt, hogy az akkori politikai helyzetben a fővárosi iskolák államosításának ügye és a numerus clausus ügye összekapcsolódott a közvéleményben, a sajtóban, a Nemzetgyűlésben egyaránt.

Plasztikusan jelzi ezt az április 4-i miniszteri nyilatkozatra elsőként reagáló *Népszava* 1920. április 11-i a cikke is. „A miniszter szerint tárgyalások vannak a fővárosnál valamennyi fővárosi iskola államosítására vonatkozóan. ... Talán nem vesszük tőlünk rossznéven, ha Haller Ist-

¹²⁵² *Nemzeti Újság*, II. évf. 224. sz. 1920. szeptember 22. 5.

¹²⁵³ S. Heksch: Törekvések a fővárosi, 255.; BFL IV. 1407.b. 1920. VII. 9293. a 78564. számú előadói ívben.

¹²⁵⁴ Fáber Oszkár (1879–1945) kilépett piarista szerzetes, fővárosi felsőkereskedelmi iskolai tanár, a Tanácsköztársaság alatt az Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság elnöke volt. Utóbbihoz lásd pl. Fazekas: „A likvidáló hivatal”. 102–112.; Fazekas: A Tanácsköztársaság „Vallásügyi Likvidáló Hivatala”. 161–171.

¹²⁵⁵ A VKM 160654–19. számú rendeletére kimutatás készült „a Tanácsköztársaság idejében való szereplésük szempontjából kifogás alá eső budapesti felső kereskedelmi iskolai tanárok ellen megindított igazoló eljárás eredményéről”. Eszerint a 100 eljárásból 17 végződött felmentéssel, 31 a legsúlyosabb elmarasztalással, hat büntetőjogi feljelentéssel. (RL C/39. 26/a cs.)

¹²⁵⁶ Bors Imre: Keresztény magyar szellemet a felső kereskedelmi iskolákba! *Nemzetnevelés*, I. évf. 7. sz. 1920. április 1. 52–53.

¹²⁵⁷ A folyóirat eszmei irányáról lásd pl. Joó Adrienn: Nemzetnevelés a „Nemzetnevelésben”. *Ifjúsági Szemle*, 5. 2007, 5–24.

ván és Eötvös József miniszterségét összehasonlítjuk. ... *A XIX. század közoktatásügyi miniszterének kell a szabadság, egyenlőség és testvériség koreszméit akceptálni, hogy a XX. század kultuszminisztere fittyet hányhasson mindenre, ami Európát és Nyugatot jelent. ... Amíg Eötvös az állam polgárai számára a modern keresztény művelődéshez méltó szabadságot akar biztosítani, addig Hallerre a középkori kereszténységet jellemző türelmetlenséggel hat minden, ami közvetlenül körülötte történik, de nem lát meg semmit abból, ami a kontinentális távlatokat igazolja.* Ilyen végletnek az eredménye a fővárosi iskolák államosítása is. ... egész világ választ el bennünket a közoktatásügyi minisztertől abban a tekintetben, hogy ezt az államosítást hol kell megkezdenünk! Csak azok eshetnek ilyen tévedésbe, akiknek a gondolkodását nem objektív és általános irányelvek fűtik, hanem közvetlen és perspektívátlan szubjektivitások.

[E]llenkezik a polgári államok természetrajzával és princípiumaival az az idegesség, amellyel a magyar intelligencia holmi numerus claususokat és ipari pályákat rebesget. Akik kifejezetten polgári struktúrájú és berendezkedésű országban *a szabad pályaválasztás* elé ilyen akadályokat gördítenek, azok lehetnek rossz politikusok, de jó államférfiak soha. ... A közoktatás kérdésénél sohasem szabad *túlzott* jelentőséget tulajdonítani az iskolai képzettségnek. Csak szimplex [egyszerű, bárgyú] emberek félnek a sok »úriembertől«. Aki tehát tud és akar tanulni, azt nem szabad az akaratában gátolni: az *élet* majd jobban elrendezi a sorsukat, mint a rossz politikusok” – vélte a lap Sz. J. kezdőbetűkkel jelölt munkatársa.¹²⁵⁸

Április 15-én a *Népszava* újabb (anoním) kommentárral jelentkezett: „Hogy *a kultuszminisztert nem a főváros oktatásügyének magasabb szintre emelése és fejlesztése vezeti ebben az államosító szándékban, az nyilvánvaló.* Mert ha ez a szándék vezetné, úgy a megcsonkított Magyarországon is találna olyan iskolafenntartó hatóságokat, amelyek sokkal kevesebb áldozatkészséget és szeretetet tanúsítottak a közoktatási intézeteik iránt, mint a főváros. Ha azokat az iskolákat államosítaná, akkor ez... nyereséget jelenthetne az ország kultúrájára nézve. Így azonban *a politikai jutalmazás és büntetés lehetőségét akarja magának biztosítani.* ... Mi hívei vagyunk az államosításnak – és bár a fővárosi iskolák mai állapota és szelleme nem ringat bennünket elragadtatásba –, mégis azt mondjuk: kezdjék máshol!”¹²⁵⁹

Április 20-án közölte a lap mire gondol: „*a mi vidéki népnevelési rendszerünk nem olyan, amely a kultúrállam népnevelési rendszerének megfelel.* Hogy valaki bármely irányú munkát tökéletesen végezni tudjon, kell, hogy megfelelő szaktudása legyen. Megvan-e ez a szaktudás a vidéki iskolák közvetlen irányításában, az iskolaszék tagjaiban? Fájdalom, ezek biz a legtöbb helyen nem másra valók, minthogy a tanító kezét megkötozzék, és hogy fölötte atyáskodjanak. ... A falu, amely legjobban rászorult a jó nevelőre, a kultúr tanítóra, elsősorban nem ezt, hanem jó torkú kántort választ. ... Tudomásom szerint a fővárosban ez nem így van. A segítség ott sürgősebb, ahol nagyobb a baj. ... *Először a vidéken államosítsanak.*”¹²⁶⁰

A fővárosi iskolák „államosításával” kapcsolatos vitába 1920. április 15-én látványosan bekapcsolódtak a fővárosi pedagógusok is. Az *Est* tudósítása szerint „*BódyTivadar polgármester előtt a fővárosi tanárok és tanítók ötszáz főnyi küldöttsége jelent meg, hogy tiltakozzék a fővárosi iskolák tervbe vett államosítása ellen* és gazdasági helyzetük javítását kérje. A küldöttség

¹²⁵⁸ Sz. J. [Szöllősi Jenő]: A közoktatás kérdése. *Népszava*, XLVIII. évf. 95. sz. 1920. április 11. 88. sz. 2. (Kiemelés tőlem – D. P.) Sajátos megvilágításba kerül a lap állásfoglalása, ha a szerzőben Szöllősi Jenőt – állását vesztett fővárosi polgári iskolai tanárt – a *Népszava* munkatársát ismerhetjük fel, aki egy éve még a Közoktatásügyi Népbiztosság főcsoportvezetőjeként tevékenykedett, s ezért tollából a polgári eszményekre, értékekre hivatkozás 1920 áprilisában legalábbis különösen csenghetett.

¹²⁵⁹ Küldöttségjárás a főváros iskoláinak államosítása ellen. *Népszava*, XLVIII. évf. 91. sz. 1920. április 15. 4. old. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁶⁰ Az iskolák államosításáról. *Népszava*, XLVIII. évf. 95. sz. 1920. április 20. 5. (Kiemelés tőlem – D. P.)

szónoka Madarász László polgári iskolai igazgató, a tanárok és tanítók nemzeti szövetségének¹²⁶¹ társelnöke volt, aki a következőket mondotta beszédében: *Az államosítás ellen a legghátározottabban tiltakoznak a fővárosi tanárok és tanítók, bár a mostani politikai helyzet többékevésbé megnyugtatja őket. A fővárosi tanítók és tanárok most egyhangúan a nemzeti és keresztény irányt követik, mivel abban látják biztosítékát az ország talpra állításának. Nincsen olyan tényező az országban, amely az oktatás ügyének annyi áldozatot hozna, mint a főváros, az oktatás ügye mellett azonban a fővárosnak a tanszemélyzet dotációjára is gondolnia kell. ... Utolsó ruhánkban jöttünk ide, mindenünket eladva. Nem jólétet követelünk, csak életet, nem azt, hogy jól élhessünk, csak azt, hogy élhessünk, mert élnünk kell és élni akarunk.*

A polgármester¹²⁶² a beszédre a következőket válaszolta: *Azt tartom, hogy a fővárosi iskolák államosítása veszedelem.*¹²⁶³ *Hiszem, hogy a közeljövőben összeülő törvényhatóság is azzal a kéréssel fordul az államhoz, hogy mondjon le arról a szándékáról, hogy a fővárosi iskolákat államosítsa. Belátom, hogy lehetetlenség megélni abból, amit a főváros ad, de a közalkalmazottak és a tanítók is a háború áldozatai. Mit csináljunk azonban, amikor a fővárosnak havonta, 31 millió koronánál több a kiadása, bevétele pedig egyenlő a nullával. Be kell ismerni, hogy az adminisztráció egyenesen csődöt mondott. Mégis mindent megpróbálunk, hogy segítsünk a közalkalmazottakon és a tanítókon. Az aratás közeledtével a fenntartott készletek fel fognak szabadulni és ezt olcsón a közalkalmazottaknak juttatjuk. Nemrégiben kétfélmillió líra kölcsönt kaptunk az olaszoktól, ezen az összegben élelmiszert és ruhát szerzünk be és azt a közalkalmazottak között szétosztjuk. Természetes, hogy a közalkalmazottakkal mindenütt egyenlő bánásmódban részesül a tanszemélyzet is. A küldöttség a polgármester válaszát megnyugvással vette tudomásul.*¹²⁶⁴

A *Pesti Napló* aznapi tudósítása szerint „a főváros minden iskolájából alakult” küldöttség 250 tagú volt, s előbb Sipőcz Jenő kormánybiztost keresték fel. A küldöttség „célja az volt, hogy tiltakozzanak a fővárosi iskolák tervbe vett államosítása ellen. A küldöttség szónoka, Száva János igazgató terjesztette elő a főváros tanítóinak és tanárainak kérelmét. Arra kérte a kormánybiztost: *hasson oda, hogy ne államosítsák a főváros iskoláit, mert ez a tanítókra, tanárookra anyagi károkat jelentene.* Sipőcz meghallgatta a tanítók kérelmét, és megígérte, hogy azzal behatóan fog foglalkozni.”¹²⁶⁵

Aznap a *Pesti Naplóban* az idézett tudósítás mellett vezércikkben foglalkoztak „a fővárosi iskolákkal”. „A budapesti iskolák oktatói tiltakoznak az államosítás ellen. ... *A főváros fejlődési bőkezűséggel járt el, amikor arról volt szó, hogy az oktatás dolgát fejlessze.*¹²⁶⁶ ... *Tanítóit sokáig jobban fizette, mint az állam, fővárosi tanítónak lenni érdem és büszkeség volt. ... A háború és a két forradalom, természetesen a fővárosi oktatás ügyébe is mélyen belemártotta a fogát. De akik Budapest szellemét ismerik, nem kételkednek benne, hogy a csorbát rövidesen kiköszörülnek. Nem értjük tehát, hogy mire való az államosítás gyámkodása. Az államosítást*

¹²⁶¹ *Az Újság* aznapi beszámolója szerint a „Fővárosi Tanárok és Tanítók Nemzeti Szövetségének népes küldöttsége járt a kormánybiztosnál és a polgármesternél”, s emellett hírt adtak Városov Gyula áthelyezéséről és Buzáth János kinevezéséről is. (XVIII. évf. 91. sz. 1920. április 15. 6.)

¹²⁶² Bódy Tivadar

¹²⁶³ 1911-ben Bárczy István polgármester is a népoktatás, s – benne értelemszerűen – a fővárosi községi iskolák államosítása ellen érvelt. (Bárczy: *Népiskoláink*, 20–26.; Somogyi Béla: *Budapest polgármestere a népoktatás államosítása ellen. Világ*, 1911. január 15. 17–18.)

¹²⁶⁴ A főváros tanítói tiltakoznak az államosítás ellen. Bódy polgármester az adminisztráció csődjéről. *Az Est*, XI. évf. 91. sz. 1920. április 15. 6. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹²⁶⁵ A fővárosi tanárok és tanítók az iskolák államosítása ellen. *Pesti Napló*, 71. évf. 91. sz. 1920. ápr. 15. 7.

¹²⁶⁶ Lásd ehhez pl. Horváth J. András: *A fővárosi önkormányzat közoktatás-politikája 1873–1890.* In: Kövér György szerk. *Zombékok*. 597–645.; Bárczy: *Népiskoláink*, 24–26.; Mann: *Budapest oktatásügye*, 57–91.; Varsányi Erika: *Bárczy István 1906–1918.* (főpolgármester-helyettes 1912–1918. főpolgármester 1918–1919.) In: *A főváros élen. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950.* 168–169.; Sipos-Donáth szerk.: „Kelet Párizsától a bűnös városig”. 222–240., 443–463.

eddig két ok tette szükségessé Magyarországon. A nemzetiségi izgatás volt az egyik, a kulturálatlanság a másik. ... Szükségessé tette még az államosítást az iskolafenntartó szegénysége, részvétlensége, hátramaradottsága is. ... Miért akarják tehát mindenáron a főváros közoktatásügyét államosítani, amikor vidéken százsámra vannak falvak, ahol egyáltalán nincsenek iskolák? ... Akik ilyesmit hánytorgatnak a fejükben elfelejtik, hogy az »akié az iskola azé a jövő«-féle frázis régóta csődöt mondott. Akié az élet, azé az iskola!”¹²⁶⁷

Két nap múlva, április 17-én adott hírt a *Pesti Hírlap* arról, hogy a következő hétre a kultuszminiszter szakértekezletet hívott össze Sipőcz Jenő kormánybiztos és Buzáth János oktatásügyi tanácsnok és a VKM osztályvezetői részvételével, a már akkor „kész törvényjavaslatról”, melyet valószínűleg már azon hét végén a Nemzetgyűlés elé terjeszt Haller István.¹²⁶⁸ Ahogy korábban már említettük, jelenleg nincs forrásunk arról, hogy létrejött-e a VKM-ben akkor ez az értekezlet. A napilapokban nem találtunk híradást róla, s az 1920. április 9-én államtitkári hatáskörének nagy részétől megfosztott Imre Sándor államtitkár sem tudott már ilyen fejleményről, iratai között sem találtuk nyomát ennek.

Egyik körülmény sem jelenti, azonban hogy ne lett volna ilyen értekezlet. Ezért remélhető, hogy a jövőben, további kutatások fényt derítenek erre a kormánybiztos, vagy a fővárosi közoktatási ügyosztály irataiban. Akár volt ilyen értekezlet, akár nem, lényeges hatása nem lehetett az ügy menetére: semmiképp sem vezethetett érdemi megegyezésre, leszámítva néhány részletkérdés kölcsönös megvilágítását, s a törvényjavaslat további átdolgozásának szükségessége révén, annak „a hétvégére tervezett” benyújtásának elnapolását.

A *Néptanítók Lapja* tudósítása szerint 1920. április 21-én a Keresztényszocialista Tanítók Szakszervezetének küldöttsége kereste fel Haller Istvánt. A fővárosi iskolák államosításáról terjedő hírekkel, valamint a tanítók anyagi kilátásaival kapcsolatban kértek felvilágosítást. A miniszter leszögezte számukra: „Az államosítás gondolatával foglalkozni kell, mert feltétlenül szükséges, hogy a fővárost egy második bolsevista uralom ellen biztosítsuk. A döntés előtt azonban okvetlenül kikérem az érdekelt felek, a különféle tanítói szervezetek és testületek véleményét is”. Az anyagiakkal kapcsolatban Haller István homályosan biztató válasszal bocsátotta el a küldöttséget.¹²⁶⁹

1920. április 22-én Budaváry László¹²⁷⁰ tanítói végzettségű képviselő nemzetgyűlési felszólalásában kitért a tanítóság forradalmak alatti szerepére, a fővárosi iskolák államosítására, s – mint akkoriban többször – a zsidó kérdésre is.

„Az iskolák szelleme legyen ezentúl kimondottan és kizárólag keresztény és nemzeti szellem. Minden tévtant onnan ki kell üldözni; s ha valamelyik tanítóról megtudják azt, hogy ő nem keresztény és nem nemzeti szellemben végzi az ő fontos nevelői munkáját, az ilyen tanítót, mint a legnagyobb bűnösét a társadalomnak, aki gyermeki lelkeket fertőz meg és rongál, ki kell seprűzni az iskola szent falai közül. Sovén nemzeti érzésre kell nevelni növendékeinket és tiszta, becsületes keresztény szellemben kell a nevelésnek történnie.

¹²⁶⁷ A fővárosi iskolák. *Pesti Napló*, 71. évf. 91. sz. 1920. ápr. 15. 1. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹²⁶⁸ A fővárosi iskolák államosítása. *Pesti Hírlap*, XLII. évf. 93. sz. 1920. április 17. 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁶⁹ Haller István VKM nyilatkozata a fővárosi iskolák államosításáról és a tanítóság anyagi ellátásáról. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 18–20. sz. 1920. május 13. 46.

¹²⁷⁰ Budaváry László (1889–?) katolikus tanító, keresztény lapok, majd a Néptanítók Lapja szerkesztője, a keresztényszocialista mozgalom egyik vezetője. Rákospalotán a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programjával választották képviselővé. A Nemzetgyűlésben a „zsidókérdéssel” kapcsolatos radikális, szélsőséges kezdeményezéseivel vált hírhedtté. Képzettségéből adódóan többször szolt oktatáspolitikai kérdésekről is, köztük a fővárosi iskolák államosítását, a széleskörű „numerus clausus” bevezetését, a tanítóképzés felsőfokúvá tételét követelte. (*Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai*. Szerk. Vidor Gyula. Budapest, 1921, 29.)

Ennél a pontnál úgyszólván előtérbe tolul a *numerus clausus* kérdése is. ... Nekünk komoly, tervszerű munkára van szükségünk. A törvényhozásnak legyen gondja arra, hogy üdvös és igazságos törvényeket hozzon, amelyekkel végre a zsidókérdést is meg lehet oldani, de nem üldözés, nem pogrom alakjában, minthogy nem bánthatjuk embertársainkat azért, mert ők talán más felekezeten vannak, vagy más fajúak. *A nemzet és a kereszténység érdekében azonban jogunk van oly törvényt hozni*, amelyek minden mellétekintet nélkül elsősorban a magyarságot védik és elsősorban a kereszténységet teszik ennek a régi, ősi Magyarországnak egyedüli urává.¹²⁷¹ A magyar iskola legyen jövőben a nemzeti eszménynek mentővára. Innen induljon ki az a szellem, amelynek át kell hatnia a jövő kort; innen induljon ki az a szellem, amelynek értelmében minden becsületes magyar embernek munkálkodnia kell a jövőben.

Az iskola legyen az, ami állandó összeköttetést tart fenn a magyar polgárokkal, nemcsak addig, amíg mint gyermekek oda járnak az iskolába, hanem az a tanító később is mindig támogatója, segítőtársa legyen a tanácsra, felvilágosításra szoruló polgároknak. Hiszen a falvakban eddig is a tanító volt minden; sokhelyütt orvos, sokhelyütt mérnök, és most a háború alatt láttuk, hogy mindenre lehet azt a szegény, kizsákmányolt páriát alkalmazni. A rekvirálásoknál a tanítót küldték ki az összeírásra s itt sokszor a tanító abba a helyzetbe jutott, hogy magára haragította az egész községet. A tanítóval gyűjtettek gyógynövényeket, a tanítóval írtak össze mindent, ő végezte a népszámlálást; de hogy valaki ezért neki megfizetett volna, erről egyáltalában szó sem lehetett. ... A tanító ne végezzen más feladatot, csak azt a nagy tanítói és nevelői munkát, amelytől az egész magyar haza és magyar nemzet olyan nagyon sokat vár. Minden egyéb ilyen mellékfoglalkozást pedig, ha már ilyet zúdítanak a tanító nyakába, tisztességesen és becsületesen fizessenek meg.

Nagyon sok panasz van a tanítókra, hogy a kommunizmusban nagyon exponálták magukat. Ezt a tanítóság jó nagy százalékáról el is lehet mondani. Sajnos, fájdalmas dolog, de úgy van, hogy a tanítóságnak egy bizonyos része megtántorodott és különösen óriási, szembeszökő százalékban mutatkozik ez a fővárosi tanszemélyzetnél. *A fővárosi tanítóknak igen-igen nagy része vidéki körutakra ment, ahol ezt a mételeyt, ezt a rettenetes zsidómaszlagot hintették el mindenfelé s nemzetietlen, keresztényietlen irányzatot hirdettek.* A tanítóság fájdalommal látja, hogy az ő régi, tisztos nevét ezek a magukról megfélemeztek, ezek a nem tanítók, ezek a cseppet sem tanítók, hanem ezek a protekciós konjunktúra-alakok így beszennyezték, így befeketítették.

Ezeket éppen maga a tanítótársadalom közösíti ki magából. *A magyar tanítóság ennek a kérdésének adott kifejezést: vegye tudomásul a Nemzetgyűlés és ezen keresztül az egész ország, hogy a magyar tanítóság nem tűri meg többé soraiban azokat, akik bármily csekély mértékben vétettek a keresztény és a nemzeti eszme ellen.* A Nemzetgyűlésnek és a kormánynak arra irányuló munkája, hogy ezt a salakot kiséprűzze a nemzeti közélet tereiről, a tanítóságnak osztatlan örömeivel fog találkozni és a tanítóság lesz elsősorban az, amely a kormányt és a Nemzetgyűlést ebben a nemzetmentő, ebben a nagy tisztító munkájában a legerőteljesebben támogatni fogja.

¹²⁷¹ 1920. július 28-án Budaváry László indítványt nyújtott be a Nemzetgyűlésnek „a magyarországi zsidókérdés intézményes és sürgős megoldása tárgyában”, melyből látható milyen „igazságos” törvényi megoldásokra utalt a képviselő. Egyebek között ebben olvashatjuk: „Magyarország minden iskolájában és hivatalában, valamint közintézményeiben, gyáraiban, üzemeiben, bankjaiban stb. a *numerus clausus* szigorúan behozandó. ... Zsidó Magyarországon politikai jogot nem gyakorolhat”. (Nemzetgyűlési irományok, III. k. 338–339. Lásd ehhez továbbá Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika könyvek 3. Replika Kör, Budapest, 1997, 75–144.; Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1997, 11–150.; Felkai László: *Zsidó iskolázás Magyarországon 1780–1990*. OPKM, Budapest, [1998] 47–90.

Az ellenséges megszállással kapcsolatban százakra, sőt ezrekre rúg azoknak a tanítóknak száma, akik szűkebb hazájukat kénytelenek voltak otthagyni, mert a hűségüket nem akarták az idegen impériumra letenni. A menekült tanítóknak helyzete valósággal szánalmas. ...Ezeknek a helyzetén segítenünk kell. ... [F]elhívom... a Nemzetgyűlés figyelmét, hogy olyan iskolákban, ahol a törvényszabta 40-es gyermeklétszámon felül vannak a növendékek, mert ma is vannak... olyan iskolák, amelyekben a 200-at is megközelíti egy-egy tanterem növendékeinek száma, osszák be a menekült tanítókat, ... *kergessék el az internacionális gondolkodású, nemzetközi maszlagtól elkábított tanítókat és az ilyenek helyét töltsék be a keresztény nemzeti érzelmű magyar menekült tanítókkal.*

A főváros iskoláit feltétlenül államosítani kell. A főváros iskoláit nem szabad többé azoknak kezén hagyni, akik eddig is a sógoraikat, unokaöcseiket és egyéb protekciós alakokat helyeztek ott el; akiknek a legkisebb gondja is nagyobb annál, hogy ők népneveléssel, tanítással foglalkozzanak. Bár nagyon sok tiszteletreméltó kivétel van közöttük is, általában el lehet mondani, hogy a fővárosi tanítószemélyzetnek 60-90%-a nem szolgált rá a nemzeti bizalomra és az ilyeneknek helyét igenis fel kell cserélni olyan tanítókkal, akik megérdemlik, hogy a magyar nemzet felkarolja őket.

Az iskolák államosításával önként előáll az a helyzet, hogy az állam törvényadta jogánál fogva a neki meg nem felelő tanítókat innen a fővárosból széjjel szórja a vidékre is, hadd lássa meg az a fővárosban nevelkedett zsidó tanítócska, milyen a kenyér odalent a messze Alföldön vagy a messze Felvidéken, hadd kóstoljon ő is az élet nyomorúságából és tanuljon tiszteletet és becsületet azoktól a falusi polgároktól, akiket a kommunizmus által tönkre akart tenni. A nemzet becsülje meg a tanítóit és a tanítók hálaája ezért nem fog elmaradni.”¹²⁷²

Budaváry László a sajtóban is nagy teret kapott beszéde végén reflektorfénybe állította azt, amire a VKM törvényjavaslata csak utalt: a vidékre helyezést, méghozzá a fővárosi tanításág többségére vonatkoztatva ennek lehetőségét. Ez csak olaj volt a tüzre: a fővárosi pedagógusok államosítás elleni szervezkedései csak erősödtek általa. Ahogy megjelentek a radikális keresztény-nemzeti tábor Budaváryétól eltérő elképzelései is.

A katolikus, keresztényszocialista *Nemzetnevelés* 1920. május 1-jén „*a kereszténység konzekvenciája*” címmel jelentetett meg másfél oldalas vezércikket Kocsán Károly felelős szerkesztő tollából, megszólalását a „még hallgató keresztény tömeg” befolyásolására, annak véleményeként tálalta. „A fővárosi iskolák községek. Mint ilyen fölött a város képviselőtestülete diszponált. *A fővárosi iskolák a maguk nemében pártatlanok és elitők az ország legtöbb községi iskoláitól, mert míg azok vagy római katolikus vagy protestáns jellegűek, addig a fővárosi iskolák semlegesek, illetve mindig olyanok voltak, amilyeneknek az uralkodó idő parancsolta őket.* Ez a jellemvonás abban jegecesedett ki, hogy az uralkodó szellem hatása alatt nevelkedett nemzedék a múlt évi bolsevizmus alatt bemutatta azt, hogy mit produkálhat egy olyan iskola, amelynek erkölcsi talapzata a mindenkori városi politikai alakulás volt.

De mert részint a fővárosi iskola ontotta a jó anyagot a fölforgatáshoz, részint az iskolák tanítói, tanárai az iskolán kívül is a legerősebb oszlopai voltak a destrukciónak, ezért a mai keresztény irányzat úgy vél segíteni az egyelőre ugyan nem, de mindig következtető bajokon, hogy az iskolák fölötti rendelkezési jogot kiveszi az eddig hűtlenül sáfárkodó fővárosi Tanács kezéből és az állam kezébe akarja összpontosítani. *Ezért jön most a kormány az államosítás gondolatával, mert ezzel akarja a maga részére biztosítani azt a hatalmat, mellyel uralkodhat az iskolák szelleme fölött és megtisztíthatja azoktól, akik örült ideológiájukkal megfertőzték eddig is a jövő nemzedéket.*

¹²⁷² Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. II. k. 150–152. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Az iskolák fölötti harcban... egy érdekes momentumra akarok rámutatni. Egészen a kommunizmus bukásáig Magyarországon az összes iskolák teljes államosítását kívánta a nem keresztény sajtó, a szabadkőművesek, a szociáldemokrata kommunisták, a liberális irány hívei, a radikálisok, szóval a destrukció különböző területein dolgozók válfajai.

Akkor őket az államosítás követelésében az a gondolat vezette, hogy ki kell erőszakolni az addigi iskolafenntartók kezéből az iskolákat, főleg az egyházi és felekezeti iskolákat; ki kell szorítani onnan a kötelező vallásoktatást, mert csak így tudnak saját céljaikra megfelelő embereket nevelni. Most azonban eme konkrét esetben... csodálatos megzavarodottságot látok.

Azok, akik eddig teli tüdővel az *államosítás* hangos zenéjét fújták évtizedeken át – sőt ezek közt van most a Tanítók Nemzeti Szövetsége is, amelynek pedig írásos programpontja is az *államosítást* kívánja – most egyhangúlag a sajtón keresztül az *államosítás ellen* vonulnak fel és a főváros iskoláinak községi kezelésben való megtartása mellett argumentálnak vérszegény érvekkel. ... [Ő]ket ebben az esetben nem elvi kérdések vezetik, hanem azon *félsz*, hogy hátha engem is eltálnak esetleg szolgálati érdekből vidékre helyezni. ...

Azonban azok a keresztények se konzekvensek, akik ma az államosítást követelik. Lehet pillanatnyilag talán előnyös, mert ma az államhatalom erejével meg lehet tisztítani a közoktatást is a veszedelmes méregtől. Azonban nagy kérdés, hogy ez a biztosíték végérvényes-e, állandó-e az idők végtelenségéig? Nem kételkedem a keresztény jövő diadalában, de azért a keresztény szellem állandó fenntartását nem bízom mindig a kormányokra, hanem *ennél állandóbb bázist keresek*. ...

A keresztény meggyőződés konzekvenciája nem lehet más, mint ebben az országban mindent intézményileg tegyünk kereszténnyé. ... Amikor tehát egy iskola joga fölött akar dönteni két tényező, akkor legyen szabad előállni a keresztény felfogás ama érvényesítésével, hogy *ne államosítsuk a fővárosi községi iskolákat, hanem tegyük azokat a keresztények arányszáma szerint katolikusokká és protestánsokká, szóval keresztényekké.* Az iskolák falára írjuk ki, hogy római katolikus vagy evangélikus református iskola, a szellembe pedig égezzük bele a tiszta vallás erkölcsiségét” – javasolta doktrinér egyházi nézőpontból Kocsán Károly, a Nemzetnevelés szerkesztője.¹²⁷³

A keresztény-nemzeti táborban voltak, akik Kocsánnál nagyobb empátiával tekintettek a Tanítók Nemzeti Szövetségének mozgalmára. Az *Új Nemzedék* – amely április 4-én a legnagyobb rokonszenvvel közölte Haller István nyilatkozatát, a fővárosi iskolák államosításának szándékával –, a fővárosi pedagógus mozgalom hatására fogékonnyá vált a pedagógusok szempontjai iránt. 1920. május 13-án hírt adott a fővárosi tanács tiltakozásáról az államosítási projekt ellen, s meg nem nevezett „beavatott helyről” közölte: „*A fővárosi iskolák államosítása magán véve teljesen érthető és igazolható, mert tudvalevően a fővárosi iskolák voltak a destrukció legjobb szállítói.* De viszont helytelen volna, ha a kormány szándékait olyan formákba öltöztetné, mint amilyenekről szó van. *Azt mondják ugyanis, hogy a fővárosi tanítószemélyzet fizetését ugyanabban a magasságban kell megállapítani, mint a többi állami tanítókét,* ami a fővárosiak fizetésének leszállításával egyértelmű, s ebből sem a többieknek nem volna haszna, sem a közérdeknek, mert hiszen a fővárosban nehezebb a megélhetés, mint falun s a főváros nagyobb igényeket is támaszt tanítószámaival szemben. *Nem volna helyénvaló, ha a fővárosiakat vidékre, a vidékieket a fővárosba lehetne helyezni,* mert hiszen a falusi tanító a fővárosban, a fővárosi pedig a vidékén nem tudna megfelelni, mert egész más a feladata az egyiknek, mint a másiknak. Azt hisszük, hogy e szempontokat a nagy elvi kérdés veszélyeztetése nélkül is méltányolniuk lehetne az illetékes köröknek.”¹²⁷⁴

¹²⁷³ Kocsán Károly: A kereszténység konzekvenciája. *Nemzetnevelés*, II. évf. 9. sz. 1920. május 1. 74–77. (Kiemelés részben tőlem – D. P.) Arról, hogy az állam és az egyházak viszonya miként alakult valójában lásd pl. Nagy Péter Tibor: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 49–143.; Nagy P. T.: A növekvő, 165–301.

¹²⁷⁴ A fővárosi iskolák államosítása. *Új Nemzedék*, II. évf. 114. sz. 1920. május 13. 4. (Kiemelés tőlem – D. P.)

A következő napokban is figyelemmel kísérték a tanári mozgalom fejleményeit. Május 14-én közölték: „*A Tanítók és Tanárok Nemzeti Szövetségének budapesti csoportja a fővárosi iskolák államosításának tárgyában pénteken, 14-én délután a régi képviselőház üléstermében közös taggyűlést tart.*”¹²⁷⁵

Majd május 16-án a tanárok újabb küldöttségének tevékenységéről számoltak be. „*Száva János* tegnap este a tanítók és tanítónők monstre küldöttsége élén *tiltakozott a kisgazdapártban* Rubinek miniszter előtt a községi iskolák államosítása ellen. *Rubinek Gyula*¹²⁷⁶ *válaszában kijelentette, hogy ő sem híve az államosításnak, mert az állam nem vehet több terhet a nyakába.* A miniszter szükségesnek tartja a purifikáció erősebb kézzel való végrehajtását” – írták.¹²⁷⁷

Aligha volt független ettől *Usetty Ferenc* fővárosi kereszténypárti képviselő 1920. május 19-i újabb fellépése a Nemzetgyűlésben. „*Örömmel üdvözölöm ezt a [a fővárosi törvényhatóság újraválasztására vonatkozó] törvényjavaslatot, mert sokat várok tőle és sokat vár minden magyar ember, aki végre el akarja érni azt, hogy ez a főváros magyar, hogy ez a főváros keresztény legyen. ... Sok bűnt követett el ez a főváros, tagadhatatlan, s bűnök tengerén gázolt át; de be kell látnunk, hogy 1919 augusztus óta a javulás útjára tért, s Budapest polgársága friss levegő után, magyar és keresztény levegő után, magyar és keresztény erkölcs után áhítozik.*

A segítséget mi, fővárosi polgárok a falutól várjuk. Tudjuk azt, ... hogy az a lelketlen politika nemcsak a történelmi idők szennyos forogtagában, a bolsevizmus és a proletárdiktatúra alatt és a Károlyi-kormány alatt, hanem már azelőtt is megkezdte, annak az ellentétnek... a szítását, amely óriási hézagot teremtett a falu és a főváros népe között. ... A budapesti keresztény polgárság végre öntudatra ébredt s ez a kereszténység el akarja foglalni abban a törvényhatósági bizottságban azokat a helyeket, amelyek őt számarányánál fogva megilleti. ... Nem lehet, hogy az a régi közgyűlés, amely több mint kétharmadrészben nem volt keresztény, most ebben a keresztény reneszánsz korban vezesse a főváros ügyeit. ...

[H]ogy továbbmenjek, itt van az iskolák ügye. Állandóan *halljuk, mégpedig a legilletékesebb emberek szájából, hogy a kultuszminiszternek az a helyes akarata, amely valóra akarja váltani, hogy a fővárosi iskolákat államosítsák, a legilletékesebb helyeken ellenzésre talál.* Hogy mennyire szükséges e fővárosi iskolák államosítása, ennek igazolására méltóztassék megengedni, hogy egy körlevelet olvassak fel, amely minden dokumentumnál fényesebben fogja igazolni, hogy *itt van a tizenkettedik óra, mikor ezeket az iskolákat államosítanunk kell.* A tisztességes, a hazához hű, magyar keresztény tisztviselőknek, vagy *a keresztény fővárosi tanítóknak és tanároknak semmi okuk sincs félni ettől az államosítástól. Jo gaikat tiszteletben fogja tartani ez a törvény,* csak ott fog lesújtani, ahol megérdemlik. ...

De, hogy az iskolák terén micsoda állapotok vannak, méltóztassanak megengedni, hogy utalhassak arra, hogy csak a fővárosi kereskedelmi iskoláknál 84 tanárt vontak fegyelmi vizsgálat alá. E 84 tanár közül 65 zsidó vallású 15 római katolikus, 3 ágostai evangélikus és egy református, összesen 84” – állította Usetty Ferenc. Majd a fegyelmi eljárások lassúságát azzal magyarázta, hogy „a főváros vezetősége nem tartotta szükségesnek mindjárt az első pillanatban fegyelmit kérni önmaga ellen, illetőleg kérni az igazoló eljárás megindítását, és különös, hogy annak, tanácsnak első tagja,¹²⁷⁸ aki elmulasztotta ezt, maga hozott bizonyos fegyelmi ügyekben ítéleteket”. Majd hozzátette „*azt a szomorú tény, hogy Budapest székesfőváros vezetőségének 80%-a szabadkőműves.*”¹²⁷⁹

¹²⁷⁵ *Új Nemzedék*, II. évf. 115. sz. 1920. május 14. 4.

¹²⁷⁶ Rubinek Gyula (1865–1922) gazdász, OMGE titkár, majd több kormányban kisgazdapárti miniszter.

¹²⁷⁷ Rubinek a községi iskolák államosítása ellen. *Új Nemzedék*, II. évf. 175. sz. 1920. május 16. 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁷⁸ Bódy Tivadar polgármester

¹²⁷⁹ Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. III. k. 22–25., 31. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Usettyt követően a fővárosi törvényhatóságban már hosszú ideje képviselő demokrata párti *Pető Sándor*¹²⁸⁰ más megvilágításba helyezte a főváros szerepét. „Már voltam bátor rámutatni arra és ismételten hangsúlyozni kívánom, *minő nagy szolgálatot tett a főváros a tanügy terén is a kultúrának*. Hiszen a hibákat magam is látom, de ismétlem, én az 1918 előtti időkről, állapotokról beszélek. Már csak ezért is megérdemli Budapest, hogy mint az ország áldozatkész fővárosát szeressük. *Méltóztatnak tudni, hogy amikor a háború előtt a főváros költségvetése még nem volt ennyire megdagadva, hanem csak 100 millió körüli összeget tett ki, akkor is 20 milliót költött évente a főváros tanügyi költségekre*. Azt hiszem, hogy mi, akik sokat adunk a kultúrára, akik tudjuk, hogy egy ország jólétéhez és gazdasági fellendüléséhez feltétlenül szükséges a művelődés, és akik egyáltalán a kultúrában azt a nagy kincset látjuk, amelyet közkinccsé kell tenni, hogy mindenki hozzáférhessen, kalapot emelhetünk az előtt, hogy a főváros olyan nagy súlyt helyezett mindig a tanügyre.”¹²⁸¹

Az ellenzéki képviselő szavai nem igen befolyásolták a Nemzetgyűlés keresztény és kisgazdapárti többségének álláspontját. Usetty Ferencnek a hivatalban lévő fővárosi tanács és a polgármester elleni nyílt támadása, már előrevetítette, hogy a keresztény pártok a törvényhatósági választások után sem törekednek majd kompromisszumokra, s hogy a hivatalban lévő polgármesternek mennie kell. Ugyanakkor a májusi megnyilatkozások arra is utaltak, hogy az állami kezelésbe vétel érdekében fontos lehet a fővárosi pedagógusok nemzeti, keresztény szervezeteinek megnyugtatása, aggodalmaik, javaslataik meghallgatása, s a törvényjavaslatban azok lehetséges konzekvenciáinak érvényesítése.¹²⁸²

E célból 1920. május 20-ára Haller István miniszter értekezletre hívta „a tanszemélyzetilletékes szervezeteinek képviselőit” kérdéseik, véleményük meghallgatására, megválaszolására.

6. Értekezlet „a fővárosi iskolák államosításáról” az érintett pedagógusok szervezeteinek képviselőivel a VKM-ben, 1920. május 20-án

A tanácskozásról a rendelkezésünkre álló 24 félhasábos gépelt oldalas, Imre Sándor aláírásával hitelesített „gyorsírói naplóból” tájékozódhatunk,¹²⁸³ és a *Nemzetnevelésnek* az értekezletről adott tudósításából, melyben a keresztényszocialista tanítók képviselőjének felszólalását részletesebben ismertették, mint ahogy az a jegyzőkönyvben olvasható.¹²⁸⁴

A tanácskozás meghirdetésére különös körülmények között került sor. A meghívottak ugyanis nem kapták meg a törvényjavaslat szövegét, melyről még az értekezleten is úgy beszéltek, hogy annak egy korai változatát a fővárosi tanácsnak bizalmas jelleggel küldték el. Úgy, hogy a meghívott pedagógusok elszórt nyilatkozatokból, kiszivárogtatásokból szerezhettek csak tudomást az államosításra, pontosabban: az állami kezelésbe vételre vonatkozó tervekről.

Ehhez képest némileg meglepő, hogy az értekezletet megnyitó *Haller István* miniszter közölte: „*a mai értekezlet célja, hogy az iskolai testületek képviselői elmondják a véleményüket a fővárosi iskolák államosítására vonatkozólag. Az értekezlet ezen informatív jellegű célja, hogy az érdekeltek mondják el azt, hogy a maguk részéről mit tartanak szükségesnek, mert ha az államosítás létrejön, azzal senki szerzett jogait, érdekeit sérteni nem kívánjuk*. Ezért az erre

¹²⁸⁰ Pető Sándor (1867–?) ügyvéd, politikus, a fővárosi törvényhatóság, majd 1910-től az országgyűlés demokrata párti képviselője, Vázsonyi Vilmos közeli munkatársa. 1920-ban a budapesti IX. választókerületben a Nemzeti Demokrata Párt programjával nyert mandátumot.

¹²⁸¹ Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. III. k. 31–32. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹²⁸² 1920. május 20-án ülést tartott a főváros I. kerületi 1. számú iskolaszéke is, amely Ripka Ferenc megfogalmazásában kétségét fejezte ki aziránt, hogy vajon az államháztartás képes lenne-e megtartani a fővárosi iskolák színvonalát. Ellenezték az államosítás „politikai jellegét” is. Elegendőnek vélték az állami ellenőrzés szigorítását, és a törvényhatósági bizottság „keresztény, magyar emberekkel” való feltöltését. (S. Heksch: Törekvések a fővárosi, 250.)

¹²⁸³ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 1–24.

¹²⁸⁴ Tanácskozás a fővárosi iskolák államosításáról. *Nemzetnevelés*, II. évf. 11. sz. 1920. június 1. 115–116.

vonatkozó kívánságokat kérem előadni, melyeket majd mérlegelünk, és a legmesszebbmenően honorálunk” – mondta a miniszter.¹²⁸⁵

Majd átadta az elnöklést *Imre Sándor* államtitkárnak és távozott. Csak értekezlet utolsó harmadában tért vissza.

Ahogy korábban idézett visszaemlékezésében *Imre Sándor* megjegyezte: ő is kényes helyzetben volt. Egyrészt az egész folyamatot ő kezdeményezte, annak lényegével egyetértett. Másrészt – akkor már közel másfél hónapja a téma kikerült a hatásköréből – így csak formális elnöklésre volt módja. A miniszter szándékát képviselve, fegyelmezett (ám szubjektíve mélyen sértett) tisztviselőként az előterjesztés körüli vitának a miniszter által kijelölt mederben tartására szorítkozott. Az érdemi kérdéseket a témát előadó, a törvénytervezet újabb változatát készítő *Magyary Zoltán* miniszteri titkárra testálta válaszára.

Magyary Zoltán előadóként azzal kezdte, hogy a meghívóból és a hivatalos nyilatkozatokból tudhatják a jelenlévők, hogy „a kormány foglalkozik a székesfővárosi iskolák államosítása tárgyában készített törvényjavaslat benyújtásával. Ennek létrejövetele [Sic!] különböző politikai és nemzeti szempontoknak mérlegelésével történt. Mindenki emlékszik, hogy *a forradalmak leküzdésének hangulatában egyhangú kívánság volt, hogy a székesfővárosi iskolák tanszemélyzete egy részének a hazafias érzülettől való eltávolodása miatt bizonyos óvintézkedések történjenek. A fővárosi tanszemélyzet hazafiasan gondolkozó része teljesen osztotta ezt a nézetet.*

Később bizonyos mozgalmak voltak, amelyek azt mutatják, hogy némi nyugtalanság, aggodalom és félelem lépett fel a jogos érdekekkel szemben, és a legfontosabb védelmet abban vélték, hogy maga az államosítás ellen foglalnak állást. Kénytelen vagyok leszögezni, hogy minden ilyen mozgalomnak és információnak valódi értékéről a törvényjavaslat realizálása fogja megmutatni, hogy az nem volt megbízható. A törvénytervezet régen elkészült és a további munkálatokban fokozatosan tökéletesedik. Bizonyos fokig még kezdetleges alakjában közöltetett a főváros tanácsával, amikor a miniszter úr leiratában hangoztatta, hogy azt hivatalos használatra küldi, és kérte, hogy az egészet tekintsék bizalmas közlésnek. Ha olyan hírek terjedtek el, amely szerint itt jogfosztó és a személyzet érdekeit sértő intézkedés volna tervbe véve, amely ellen jogos a védekezés, megnyugtathatjuk az urakat, hogy ez ok nélküli aggodalom.

Magyary Zoltán

Az államosítás... ha bekövetkezik két szempontból bírálendő el. Hatása kettős irányú: 1. hatása az iskolafenntartóval és 2. a tanszemélyzettel szemben. Nemzeti szempontból másra nincs szükség, minthogy az államosítás konzekvenciáit levonjuk, a fenntartóval szemben, de nem a tanszemélyzettel szemben, különösen olyanokkal szemben, amelyeket a történekekért nem terhel testi, hanem csak egyéni felelősség. Ez az általános kettős szempont alapgondolata a javaslatnak, Ezt méltóztassanak figyelembe venni a hozzászólásoknál.”¹²⁸⁶

Elsőként *Cserny József* szólt a Magyar Tanítók és Tanárok Nemzeti Szövetsége nevében, melynek szerinte akkor már 3500-4000 tagja volt, s magában foglalta „a keresztényiesen gondolkodó tanítók összességét”. Vitatta az előadó állítását, miszerint az „a főváros és ország keresztény közvéleményének egyhangú kívánsága, és hogy azt a hazafiasan gondolkozó tanítók is kívánták”. Ő erről még nem hallott mondta, hozzátéve, hogy... „mi állást foglaltunk az álla-

¹²⁸⁵ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 1. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁸⁶ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 1–3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

mosítással szemben, mikor a miniszter úr nyilatkozata alapján az nyilvánosságra került. ... Legutóbbi közgyűlésünkön az a vélemény alakult ki, hogy a fővárosi tanítószeg az államosítást nem tartja kívánatosnak és helyesnek. ... Az előadói indokolás..., hogy a fővárosi tanítószeg és tanárság a kommunizmus alatt megtántorodott, ... ez... a legteljesebb mértékben sértő a tanítószegre nézve. ... Mikor a kommunizmus megbukott, ezerszám jöttek a kollégák, hogy a szövetségbe felvétessenek, de nem vettük fel az olyanokat, aki nem gondolkoztak hazafiasan. ... Akik kommunisták voltak, azok nem voltak magyarok, és nem voltak keresztények. Tessék ezeket eltávolítani, de nem büntetesképpen ezzel a törvényjavaslattal fellépni.”¹²⁸⁷

Ezt követően Cserny József valamilyen – a jegyzőkönyvben nem szereplő – megjegyzést tehetett az értekezleten hozandó határozattal kapcsolatban, mire az elnöklő Imre Sándor leszögezte: „tulajdonképpen arról van szó, hogy most meghallgassuk a jelenlévők felfogását a tervezetre vonatkozólag, és szó se lehet határozathozatalról ez alkalommal, hanem csak a vélemény elmondásáról, és hogy milyen észrevételük van a törvényjavaslat intenciójával szemben. ... Elsősorban szó lehet itt az értekezleten a tanítószemélyzet sorsáról, azután arról, hogy milyen garanciákat nyújt a tervezet, hogy ezek az intézkedések végre is hajtassanak.”¹²⁸⁸

Ezt követően a megjelent pedagógusok kérdései nyomán az előadó, Magyary Zoltán korrekt módon összefoglalta a fentiekben idézett törvényjavaslatban foglaltakat. Ismertette a pedagógusok állam által tervezett átvételére, alkalmazási viszonyaira, bérezésére, nyugdíjára vonatkozó rendelkezéseket.

Mire a jelenlévők felhívták a figyelmet az igazgatók, s az egyidejűleg több iskolafajtában foglalkoztatottak átsorolásának, bérezésének problémáira.

Aggodalmaikra az elnöklő Imre Sándor leszögezte az elv: „senki rosszabb elbánásban nem részesülhet, az államosítás által, mint amilyenben ma van”. A speciális esetek speciális elbírálást kívánnak majd.

Madarász Lászlót kellemetlenül érintette, hogy „nem azt tárgyaljuk, amiről szó van. [Sic!] Én a magyar és keresztény kurzus részese is vagyok, ezért az elvi megállapításokat tartom elsősorban fontosnak. Abban a meggyőződésben életem, mikor a meghívást megkaptam, hogy mindenemű érvényt szerezzünk a magyar nemzeti és keresztény szempontoknak. Azt látom, hogy itt másik tere léptünk át, a személyi tere, és olyan színezete van a dolognak, hogy fontosabbnak látszik azt hangoztatni, hogy ezt és ezt kaptok, nyugodjatok bele.”¹²⁸⁹

Imre Sándor vitatta ezt: „Arról van szó, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot készített, s erre nézve módot ad az érdekelteknek véleményük elmondására, azt azután mérlegeli. Hogy mit terjeszt a minisztertanács elé, az teljesen az ő személyes elhatározásán fordul meg, akár meg vannak nyugodva az érintettek, akár nincsenek. Hiszen olyan törvényeket is kell sokszor hozni, melybe nem nyugszanak bele az érintettek. Én ezt nagyon nyomatékosan hangoztatom most, és kérem, hogy csak az érveket méltóztassanak elmondani. ... Döntésről – mint Madarász igazgató úr gondolni látszik – itt nem lehet szó”.¹²⁹⁰

Ezt követően Acsay István Cserny József korábbi állításával szemben leszögezte: a tanárok nemzeti szövetsége mindig kérte az államosítást, még deputációt is küldött ennek érdekében.¹²⁹¹ Ezt követően néhányan továbbra is fenntartották véleményüket, hogy az államosítás hátrányosan fogja érinteni a fővárosi pedagógusok.

¹²⁸⁷ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 3–4. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁸⁸ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 4–5. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁸⁹ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 6–10. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹²⁹⁰ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 10. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁹¹ Ennek valószínű magyarázatát adhatja Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató 1920 szeptemberi jelentése, mely szerint a középiskolákban állami tanárok voltak többségben: „A budapesti tankerületben lévő 44 középiskolában működött: 1058 igazgató és tanár. Ezek közül állami alkalmazott: 671, községi: 149, római katolikus iskolák alkalmazottja: 105, református: 28, evangélikus: 20, izraelita, társulati és magániskola: 85.” (*Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 1920. szeptember 23. 20–21.)

Majd *Moravitz Lajos* szólt a Keresztény Szocialista Tanítók Szakszervezetének nevében. Felszólalását az értekezlet jegyzője (Mosonyi Béla központi szolgálatra berendelt polgári iskolai tanár) vagy nem értette egészen, vagy tudatosan elhagyott belőle fontos részleteket. Ezért e felszólalást a szervezet hivatalos lapja a *Nemzetnevelés* tudósításából idézzük.

„Szerinte sem a főváros, *sem az állam nem állandó garancia a keresztény és nemzeti szellemnek a főváros iskoláiban való biztosítására.* Hibázott a főváros, hogy a múltban a klikk rendszer nyomása alatt nem válogatta meg kellő körültekintéssel a tanítóit, de *kormányváltás esetén, amely esetleg a keresztény irányzat elhomályosításával is járna,* veszélyeztetve volna, talán még jobban, mint a múltban, a főváros iskoláinak keresztény és nemzeti iránya.

Nem szabad, hogy néhány ember tévedéséért az ország fejlődő fővárosának elismert, magas színvonalon álló tanintézetét, s vele a gyermekeket és a szülőket büntessük. Nem szabad tehát, hogy az államot csak a büntetés elve vezesse, mert ezzel a cél még nincs biztosítva. *Intézményesen kell biztosítani a főváros iskoláiban a keresztény és nemzeti irányzatot. Intézményes biztosíték csak az volna, ha már a jellegében is biztosítva volna a keresztény irányzat: a fővárosi iskolák katolikusokká és protestánsokká fejlesztése által.* Talán idegenszerű még ez a gondolat a köztudatban, de a tetszés, ami ezt a kijelentést fogadta bizonyítja ezen álláspont helyességét.

Az államosítás esetére *követelte a szerzett jogok biztosítását.* ... Az áthelyezéseknél nem szabad politikának érvényesülni. *Kívánatosnak tartja, hogy a vidék tanítóságából is kerüljenek föl többen a fővárosi iskolákhoz,* azonban ezt csak fokozatosan szabad végrehajtani, tekintettel a fővárosi és vidéki iskolák tananyagának, növendékeinek szellemi különbségére, az iskolák belső életének elütő voltára. ... A tanítók szolgálati viszonyainak szabályozása céljából *föltétlenül megvalósítandónak tartja a tanítói szolgálati pragmatikát,*¹²⁹² ami nemcsak a tanítók jogait biztosítaná, de kizárná az iskolából az olyan elemeket, amelyek a múltban csak szégyent hoztak a tanítóságra, s veszélyeztették az iskolák nemzeti és keresztény irányzatát.”¹²⁹³

A fővárosi kereskedelmi iskolák¹²⁹⁴ képviselőjében *Szallender [Sic!]* először azt említette, hogy keresztény-nemzeti szempontból elégtelennek tartja az állami szolgálatba való átvétel garanciáit. Majd jelezte, hogy őket bérbesorolás szempontjából nem nagyon sértené az állami átvétel, így kifogása más forrásból ered. *„Amikor a kereskedelmi iskolák szempontjából szólok, azt hangoztatom, hogy a kereskedelemnek és iparnak szabadság, függetlenség kell. Külföldön állami iskola nemigen van.*

Nekem még a fővárosi iskolák ellen is kifogásom van. *Adják maguk a kereskedők a felügyeletet.* De mégis, *a főváros alkalmasabb erre,* mint az állam, mert kisebb terület. Az államnál sokszor csak politikai okból létesültek kereskedelmi iskolák akárhány vidéki kis helyen. *Mi a múltak tapasztalatai után nem vagyunk bizalommal sem a fővárossal, sem az állammal szemben.* Különös kívánságunk a szolgálati pragmatika és a tanítói kamara, azután majd mi kiküszöböljük az oda nem való elemeket magunk.”

¹²⁹² Az értekezlet jegyzőkönyvében erről olvashatjuk: „Az előadó szerint az átvétel attól függ, hogy az egyes tanítók működése kifogás alá esik, vagy sem. Ez tág fogalom. Mondjuk 60%-ról azt mondják, hogy nincs kifogás ellenük, de lehet, hogy lesz olyan, aki keresztény szempontból megfelel, de más szempontból esetleg nem. ... Mi azt óhajtanók, hogy precizíroztassék ez a kérdés és méltóztassék a tanítók pragmatikáját megcsinálni, mert ilyen általános szempontokat tisztáznunk kell” – mondta Moravitz Lajos. (RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 12–13.)

¹²⁹³ Tanácskozás a fővárosi iskolák államosításáról. *Nemzetnevelés*, II. évf. 11. sz. 1920. június 1. 115–116. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹²⁹⁴ Imre Sándor megőrzött egy fővárosi főigazgatói jelentést a fővárosi fenntartású kereskedelmi iskolák tanárainak Tanácsköztársaság alatt szerepet vállalókkal kapcsolatos eljárásokról. Az érintettek között említik: pl. Somogyi Bélát, Fogarasi Bélát, Lengyel Gyulát, Varjas Sándort, Lengyel Gyulát, Mannheim Károlyt, Bolgár Eleket, Fáber Oszkárt, Bartos Erzsébetet stb. (RL C/39. 26/a. cs.)

Mire Imre Sándor megjegyezte: „A miniszter húsvéti nyilatkozata szerint a szolgálati pragmatika meglesz.”¹²⁹⁵

Ezt követően újra Cserny József kért szót, s a vitában felmerült néhány észrevételre való reakciója után rátért mondanivalója lényegére. „A fővárosi iskolák államosítása ellen elvi szempontból tiltakozom. ... [A]z indokolás az lenne, hogy... a fővárosi iskolák mai alakjában a keresztény és nemzeti szempontok nincsenek biztosítva. Azt állítom, hogy ezek a szempontok az államnál sincsenek biztosítva. Nem látom, hogy a fővárosnál teljes bizonyítást nyert volna ez a vád, és így nem látom szükségesnek az államosítást.

Az illető törvénycikk nem mondja ki, hogy csak az állam az egyedüli iskolafenntartó, hanem ez a községek joga is. ... A községeknek ez a joga évszázados jogszokáson alapszik és tételes törvényeken. Ez közjogunknak integráns része. Ezt megsemmisíteni veszedelmes dolog. Mert ha megvan a precedens, akkor meg lehet majd fosztani ettől a jogától az egyházakat is, melyet azok történelmi jogon szereztek, és akkor a felekezetekkel nagyon könnyen el lehet bánni. Hivatkozom külföldi példákra: a francia parlamentben a keresztény irányzat után szabadkőművesség irányba következett... és a francia parlament kidobta a vallástant az iskolákból.

Sehol sincsenek a fővárosi iskolák az állam kezében. A politikai elvek szakadatlanul változnak és kérdelem, hogy talán a kultúra érdeke ellen vétettek a fővárosi iskolák? Hiszen ezek tették a német Budapestet magyarrá.

Egy hang: Zsidóvá!

Cserny József: Tiltakozom az állítás ellen, hogy Budapest főváros nemzetietlen volna. Az bizonyos, hogy megtántorodott itt is egyik-másik ember, de azért ne tessék az egész testületet sújtani az államosítással. A bűnösöket a főváros maga is megtorolja, és állíthatom, hogy sokkal nagyobb rigorozitással mennek ezek a vizsgálatok a fővárosnál, mint az államnál.¹²⁹⁶ Felfüggesztettük Somogyit [Bélát] ... és a kormány visszahelyezte. Még egyszer felfüggesztettük, ismét visszahelyezte.¹²⁹⁷ Aztán voltak esetek, amikor az államnál megintettek valakit, akit a főváros súlyosan vétkesnek minősített.¹²⁹⁸ Tehát, hogy ebből a szempontból szükséges lenne az államosítás, azt sem lehet mondani. Hibás a főváros és az állam is.

Mikor felvetették a vallásoktatás kiküszöbölését, akkor sem kellett ehhez államosítás. Mikor mi, a keresztény tanítók országos egyesülete nagygyűlést tartottunk a szülőkkel és memorandummal fordultunk a kormányhoz, arra választ ma sem nyertünk. Így azt is lehetne mondani, hogy tegyük az állami iskolákat községiékké, mert az állam is bűnös volt.

¹²⁹⁵ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 13–14. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹²⁹⁶ 1920. augusztus 26-án egy interpellációra adott válaszként a törvényhatósági bizottság közgyűlésén a fővárosi alkalmazottak ellen indított fegyelmi vizsgálatokról közölték: „a tanszemélyzet 398 tagja függesztetett fel állásából állásától, a VKM úr feljelentésünkre 71 középiskolai tanár ellen rendelt el fegyelmi vizsgálatot. ... Az ügyeknek mai állása ez: összesen 703 fegyelmi ügyből a) az előzetes vizsgálat során igazolással vagy kisebb házi fenytéssel befejezést nyert 234 ügy, b) a főváros joghatósága alá eső 398 fegyelmi ügyből befejezést nyert 254 ügy, c) a VKM úr joghatósága alá tartozó 71 ügyből pedig 52 ügy, elintézetlen tehát 163 ügy.” (Források Budapest múltjából. III. k. 64.) Budapest Főváros Tanácsa 1919. október 14-i, 119.969/1919–VII. számú határozatával a felfüggesztett tanárok fizetése kétharmadának visszatartásáról is intézkedett. (RL C/39. 26/a. cs.) Lásd a szélesebb kontextushot: Szabolcs Ottó: *Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920–1926*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 77–92.

¹²⁹⁷ Somogyi Béla ügyéről az alábbiakban szó lesz. (Lásd ehhez RL C/39. 14–15. cs. Egy adat a „keresztény nemzeti” kurzus embervadászataiból, 101.)

¹²⁹⁸ A VKM a 193.823/919. számú körrendeletével szabályozta valamennyi közigazgatási bizottság számára az eljárást a proletárdiktatúra alatti magatartásuk miatt vizsgálat alá vont tanügyi alkalmazottak elleni eljárás mikéntjét. (RL C/39. 26. cs. és 26/a. cs.) Emellett a 6.183/1919. eln. számú rendeletével szabályozta a fővárosi tanácsnál működő és a minisztériumi („kebelbeli”) igazoló bizottságok munkájának koordinációját azon fővárosi pedagógusok/tisztviselők esetében, akik a Tanácsköztársaság alatt a Közoktatásügyi Népbizottságon is tevékenykedtek. Ezt megküldték a főváros mellett Mosdóssy Imre tanfelügyelőnek is, majd több további utasítás született ennek végrehajtásáról. (MNL OL K 802–12 (1920–17–3830.)) Emellett a VKM-ben nyilvántartást vezettek a lefolytatott budapesti és vidéki fegyelmi eljárásokról az állami és községi alkalmazottakról egyaránt. (Lásd pl. RL C/39. 26. cs.)

Én a nevelés jogát a szülők jogának tartom. Itt hivatkozhatnám Deák Ferencre. Eötvös is ezen az állásponton van. Fel nem tehető, hogy ez a keresztény kurzus ezeket az etikai elveket félre tegye, és elvegye a szülőktől azok jogát. Hivatkozhatom továbbá XIII. Leó [pápa] szavaira, melyekben *nem helyesli az állam onnipotenciáját. Ellenkezik ez a keresztény politika és etika alapelveivel.* ... [N]em tartom időszerűnek, hogy éppen ez a kormány foglalkozik az iskolák államosításával.

Az állítás, hogy Budapest tanári kara nevelte azokat, akik szégyent hoztak Budapestre, ... nagy tévedés. A polgárok érzülete szab irányt a kormánynak, és nem a kormány a polgárok érzületének. Ez hozta be a keresztény kurzust is, de megfordítani a viszonyt helytelen volna. Mióta állami iskolák vannak, azóta nincs nevelés. De ha lenne is nevelés, maga az iskola *képtelen arra, hogy úgy nevelje a gyermekeket, hogy az a mindenkori kormányoknak megfeleljen.* Az iskoláknál sokkal hatalmasabb politikai nevelő a sajtó. Kérem, hogy talán államosítsuk azt? Képtelenség, hogy a kisebb tényezőnél, az iskolánál, amely nem tett olyan rombolást, mint a lapok, szigorúbbak legyünk.

De... ha... csak azt nézzük, hogy ehhez joga van az államnak, akkor is *célszerűségi szempontból sem látom szükségességét, hogy a tanítóságot a kormány érzületének megfelelővé gyúrjuk át.* Hivatkozhatnék a katolikus egyház iskolapolitikájára, mely nem tudta a reformációt megakadályozni, vagy a jezsuitákra, akik 200 éven át vezették a francia iskolákat, mégis kirobbant a forradalom, s maga Voltaire is jezsuita tanítvány volt.

Mi lesz akkor, ha a kormányhatalom kezeli az összes iskolákat? *Politikai tényező, mely az embereket, mint sakkfigurákat tologatja ide-oda.* Ezért méltóztassék megfontolni és az államosítás kérdését és azt a napirendről levenni. A fővárosi tanítóság nagy tömege nem kívánja az államosítást. ...

Mi képesek vagyunk inkább rongyokban járni, de a kulturális érdekekből engedni nem fogunk, és éppen ebben a törvényjavaslatban nem látom a főváros magas színvonalú pedagógiájának emelését. A főváros célja, hogy világosságot gyűjtsön a vidéknek is. ... *Kétségtelen, hogy az elemi iskolák a fővárosban hasonlíthatatlanul magasabb színvonalon vannak, mint az államiak.*

Imre Sándor: Embere válogatja és nem az épület.

Cserny József: Aztán a főváros a magasabb színvonalú tanítóképzést hozta be és legutóbb csak ilyen tanítókat választott, úgyhogy a fővárosi tanítóságnak magasabb kultúrája van, mint a vidékinek. E szempontokból nagyon kérnék a törvényjavaslatnak levételét a napirendről. Amennyiben mégis ragaszkodnék hozzá a kormány, kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy a tanítóság azon lesz, hogy ebből a törvényjavaslatból törvény ne legyen. Nem a keresztény kurzus ellen akarunk küzdeni ezzel. Ha mégis benyújtatnék ez a tervezet, méltóztassék bevenni azt is, hogy a főváros eddigi intézményeit tovább akarja fejleszteni.

Kérjük annak expressis verbis kimondását, hogy a fővárosi tanítóság szerzett joga csorbát nem fog szenvedni, mert az, hogy személyi pótlék címén kapom a különbözetet, nem lehet elég, ha tulajdonképpen addig nem lépek elő, míg el nem érem ugyanezt az állami ranglétrán. Kérünk vagy magasabb rangsorba való beosztást, vagy egyéb biztosítást, hogy szerzett jogainkat megkapjuk. Ez vonatkozik az igazgatókra is, ahol különösen nagy különbség van. Így kérném *taxatív felsorolni, hogy kik az állam szempontjából nem kívánatos elemek.* Hiszen aki nem alkalmas a fővárosban, az nem alkalmas sehol sem.

(Az elnöki széket Haller István miniszter úr Önnagyméltósága veszi át.)

Cserny József: Én a keresztény politikai híve vagyok, de azért nem mondom, hogy a zsidókat ki kell rúgni a fővárosból, és azonkívül is sok kollégát ismerek, aki inkább nyugdíjba megy, de nem megy át államszolgálatba. Minket a fővárosnál megválasztottak, szerzett jogaink vannak. A nyugdíj ügyeink is egészen mások..., nem látok garanciát, hogy olyan lesz majd az államnál,

amint azt a főváros rendezte. Én Budapestnek nemcsak tanítója, hanem odaadó polgára is vagyok. Szeretem és rajongok a fővárosért. ... Ha az államnak az a célja, hogy tisztítson, hogy becsületes magyar tanítók szolgáljanak, akkor *alakítsák meg a tanítói kamarákat*, akkor majd mi... még jobban meg tudjuk tenni a legmegfelelőbbet.”¹²⁹⁹

Ezt követően az elnöklő *Haller István miniszter* reagált néhány általa hallott „alapvető tévedésre”. „Az egyik... amely úgy képzei az államot, mint amely függetleníteni tudná magát tagjaitól, és hogy a maga akaratát a kormány erővel be tudná vinni a köztudatba az iskolák révén. *Neveltetni és taníttatni a szülő joga, de az államban, ahol általános választójog alapján jön össze annak nemzetgyűlése, és ennek a nemzetgyűlésnek exponense a kormány, a nemzetgyűlés pedig a nép összességének az exponense; tehát tényleg a nép kormányozza önmagát. Tehát ha a szülők a gyermeknevelés jogát is gyakorolják a parlament útján*, akkor én nem látom át, hogy mi különbség van, hogy az állami iskola révén, vagy községi iskola révén gyakorolják ugyanazt a jogot. Ha a kormány, mely ma az összesség bizalma alapján jött létre, és nem úgy, mint a múltban, ... mikor demokratikus választójog alapján jön össze a nemzetgyűlés, akkor a nemzetgyűlés útján a kormányt is elsöpörheti, és mégis csak az a felfogás érvényesül, amit a nép akar. *Az állam tehát nem konfiskálhatja a szülő jogát, mert azt önmagától nem konfiskálhatja. Tehát itt a keresztény etikán sérelem nem történt.*

A másik tévedést ott látom, amikor argumentálnak a fővárosi iskolák magasabb nivójáról. Ez, ha így van, nem szabad, hogy így maradjon, mert ugyanannak a kultúrának kell érvényesülnie mindenütt, Győrött, Szegeden, Hódmezővásárhelyen, vagy más helyen, mint Budapesten. Sőt, a legutolsó faluban is ugyanazon érvekkel és metodikával kell majd elérni, mint Budapesten. A kormány kötelessége arra törekedni, hogy a legmagasabb nivó éressék el mindenütt. Ha van különbség a fővárosi és többi iskolák között, akkor az a kötelességünk, hogy a kormány minden módot megragadjon, úgy a fővárosban, mint vidéken, hogy egyformán magas színvonalon álljanak. Ha a kormány nagyobb ingerenciát [irányító befolyást] akar gyakorolni ezért, akkor azzal meggyanúsítani, hogy a közoktatásügyi kormánynak terve visszafejleszteni a fővárosi iskolákat, nem lehet. Ellenkezőleg, sokkal nagyobb erővel akarja azt fejleszteni, mint a főváros tette. Az eddigi helyzet lehet a főváros érdeke, de mi a főváros érdekén kívül általában az ország szellemi életének centrumát tekintjük ebben, mely kihat minden intézményre. Különben a hangoztatott érdemeknek csak csekély része illeti a főváros közoktatási politikáját, ellenben ugyanakkor, mikor kultúrnívóban emelkedtek a fővárosi iskolák, ugyanakkor keresztény és nemzeti szempontból erős kifogást lehet emelni ellene, és nem volt meg a fővárosnak hazafiasan féltő gondja, amellyel gondolt volna arra, hogy az iskolákból ne olyan szellem áramoljon ki, mely nem volt kívánatos.

Az autonómia a fővárosnál az állami ellenőrzést lehetetlenné tette. Így lenne a jövőben is, ha megmarad a fővárosi jelleg, és az állam nem tudna beleszólni a fővárosi iskolák ügyeibe. Ezért intézményesen biztosítja magát ez ellen a kormány. Így aztán, ha az országban az a szellem vezet, amely ma, akkor nincs semmi veszedelem, hogy a kormány gyakorolja ezt a jogát. Ha pedig megváltozik ez, akkor úgyszincs semmiféle garancia erre, akár községi, akár állami az iskola. Nekünk nem szabad azzal számolni, egy kurzus után majd jön az alul lévő irányzat, nekünk úgy kell dolgoznunk, hogy a keresztény irány örökéletű legyen. Ezért minden erőt koncentrálni kell a keresztény szellem érdekében. Legyenek nyugodtak, ha az iskolák államosítása meg fog történni, abból a kultúrának és az iskolának kára nem lehet, és én lennék akkor ellene saját tervemnek, ha veszélyeztetve volnának ezek a szempontok. Ezért csak akkor fogom elejteni tervemet, ha az állami vagy fináncpolitikai akadályba ütköznék.

Madarász László: felvetem a kérdést, mi történt volna, hogyha a mostani választások alkalmával ez a kérdés szóba került volna? Másodszor megjegyzem, hogy mi is úgy gondoljuk, hogy

¹²⁹⁹ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 14–20. (Kiemelés tőlem – D. P.)

a mindenkori kormánytól fog függeni az iskola sorsa, azért kívánatos, hogy legyen egy olyan tényező, tanítói kamara, amely által biztosítva vagyunk, hogy a szerzett jogaink megmaradnak.

Haller István miniszter: Már alkottunk törvényt, melyek megvédik az állami tisztviselőket a politikai és vélemény szabadság dolgában. A kamarát méltóztatott említeni. Azt gondolom, hogy a jogérzék fejlődésével jobban lesz biztosítva az iskola is a kormányhatalommal szemben, és célunk, hogy a politikai jogok védelmére hozzunk be intézményeket, a politikai szabadságokat mindenféle intézménynél megvédeni a kormánnyal szemben is. A demokratikus kormány a politikai jogok ilyen védelmét a tanítók számára is biztosítja.

(Az elnöki széket Imre Sándor államtitkár úr Önegyméltósága veszi át.)

Krasznay István: A felfogásra, hogy az iskolák révén kell megakadályozni a destrukció lehetőségét, ... megjegyzem, hogy a múltban sem az iskola munkája készítette elő a destrukciót, és éppen úgy a jövőben sem lehet erre alkalma az iskolának. Hiszen Németországban, ahol felekezeti jellegűek az iskolák, a kommunizmus ott is fellépett”. Ezt követően aggodalmát fejezte ki, hogy vajon az állam képes lesz-e olyan anyagi áldozatokra az iskolákért, amennyire azt a főváros tette az elmúlt ötven évben. „A fővárosi iskolák története bizonyítja, hogy sok tekintetben a főváros megelőzte az államot. ... [A]ttól félek, hogy az államosítás által bizonyos hanyatlás következik be”¹³⁰⁰

A tanácskozást Imre Sándor azzal zárta, hogy „az észrevételekre általánosságban már miniszter úr Önegyméltósága megfelelt, azonkívül a gyorsírói feljegyzésekből kutatni fogjuk az elhangzott felszólalások lényegét, és azt lehetőleg felhasználjuk.”¹³⁰¹

x

A tanácskozás lényeges hozzászólásainak ismeretében olvasóink képet nyerhettek az értekezlet résztvevőinek álláspontjáról.

A fővárosi pedagógusok – az ebben kevésbé érdekelt középiskolai tanárok képviselőjén kívül – elvetették az államosítás tervét. Legnagyobb – Bódy Tivadar polgármesterrel együttműködő – szervezetük¹³⁰² képviselője Cserny József, plenumuk és talán a fővárosi önkormányzat még regnáló régi vezetése segítségével alkotott írásos tiltakozást hozott magával, és azt ismertette az értekezlet leghosszabb, tartalmas hozzászólásában. Ők a fővárosi Tanács álláspontjával rokon – azt történeti és munkavállalói szempontokkal kiegészítő érvekkel – a községi iskolai státuszban maradás mellett, s az államosítás ellen foglaltak állást. Iskoláik színvonalát és saját egzisztenciájukat egyaránt féltették az államosítástól.

A keresztényszocialisták képviselője a községi iskolák egyházi kezelésbe adását javasolta a keresztény-nemzeti szellemiség intézményi garanciájaként.

S végül a kereskedelmi iskolák küldöttje az állami és fővárosi irányítást egyaránt bírálva, a kereskedő szakmai szervezetek irányítását tartotta volna kívánatosnak.

Abban a pedagógus felszólalók többsége egyetértett, hogy a községi iskolai státusz jobb számukra, mint az állami lenne, s elutasították a fővárosi tanítók, tanárok kollektív felelősségét a forradalmak alatt történetekkel kapcsolatban. Hangoztatták: a kommunistákat, „nemzetietlenséget” maguk is kizárják az iskolákból jelenleg a fővárossal együttműködve, tanítói kamarák létrehozása esetén önállóan. Tartva az állami átvétel „megfelelési” szempontjainak meghatározatlanságától, s a menekült/vidéki tanítók fővárosba helyezésének kormányzati szándékától, tanítói pragmatikát, tételesen felsorolt megfelelési kritériumokat kértek az önkényeskedés kiküszöbölésére. Általában vitatták, hogy – a forradalmakban vétkeseken kívül – gyorsan, nagy létszámban fővárosi pedagógusokat helyezzenek vidékre, s ottaniakat a fővárosba, hiszen más

¹³⁰⁰ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 20–24. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁰¹ RL C/39. 25. cs. 344–356. Gyorsírói napló. 24.

¹³⁰² Gergely: A Keresztény Községi (Wolff) Párt. 33.

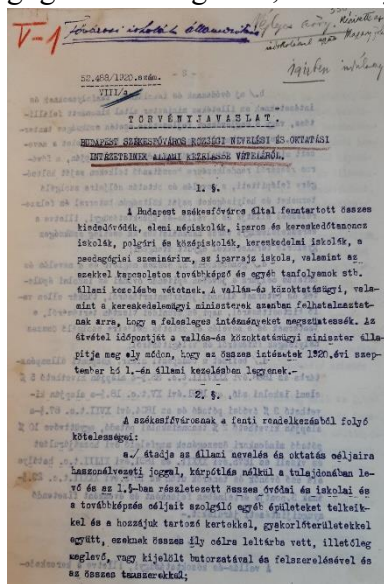
igényeknek kell megfelelni a két helyen. Így egyikük sem lenne képes színvonalas munkára az áthelyezés után. A lassú, fokozatos áthelyezésektől nem zárkoztak el.

S végül a törvény szövegében annak kimondását kívánták, hogy a vétlenek közül senki sem kerülhet rosszabb helyzetbe (bérezés, nyugdíjazás stb. szempontjából), mint volt a községi iskolákban.

A VKM képviselői következetesen hangoztatták: utóbbi az ő céljuk is, ám a konkrétan felvetett kérdésekre adott válaszukból, s a törvénytervezet szövegéből az tűnt ki, hogy csak átmenetileg hajlandók tolerálni a fővárosiak jobb helyzetét. Idővel és általánosságban őket a többi állami pedagógussal azonos módon kívánják kezelni.

Haller István miniszter felszólalásában az általános választójogra hivatkozva lényegében visszautasította Cserny József felvetését azzal kapcsolatban, hogy az állam a szülők jogát sajátítaná ki, s hogy törekvése a keresztény etikával összeegyeztethetetlen lenne.

„Alapvető tévedésnek” nyilvánította azt az aggodalmat is, hogy a fővárosi iskolák, és pedagógusok támogatása, dotációja színvonala veszélybe kerülne az államosítással. Azt állította, hogy az állam kezében még nagyobb támogatásra számíthatnak. Ugyanakkor közölte: ők az egész ország szempontját képviselik, ezért az ország valamennyi iskolájában azonosan magas színvonalra törekszenek. Helytelen, ha a fővárosiak ma jobb helyzetben vannak.

A magyar állam akkori rendkívül nehéz anyagi helyzetében ez csak azt jelenthette, hogy a fejlesztések és a bérezés terén a fővárosi iskolák elvesztik előnyösebb helyzetüket. S végül közölte: őt a törvényjavaslat benyújtásától csak az állam és annak anyagi helyzete tántoríthatja el. Részletkérdésekben pedig megnézik, mit hasznosíthatnak az értekezleten elhangzottakból. A miniszteri válasz az eltökéltség mellett némi ingerültséget/felháborodást tükrözhetett, vélhetően elsősorban Cserny József azon megjegyzése miatt, hogy a fővárosi tanítók fellépnek a törvényjavaslat elfogadása ellen.

Erre utal, hogy a VKM 52.488/1920. VIII. a. számú rendelettel 1920. június 10-én a miniszter által aláírt, *Magyary Zoltán* által fogalmazott végleges törvényjavaslatban nemigen honorálták a fővárosi Tanács, és a pedagógusok észrevételeit, kéréseit.

Kivételt képezett az, hogy a törvényjavaslat indokolásába (de nem a szövegébe) bekerült az állam azon szándéka, hogy az átvett tanítók helyzetén nem kívánnak rontani, s ezért – az általános állami foglalkoztatási viszonyok megengedte határon belül – átmeneti bérpótlékkal, nyugdíjba beszámítással csökkenteni kívánják veszteségeiket.

A fővárosi Tanács azon megjegyzésére, hogy az állami használatba átadott épületek, ingatlanok fővárosi hitelek jelzálogi biztosítékaiként szolgálnak, s elvesztésükkel a főváros külföldi hitelezői bizalmatlansága folytán, Budapest csődbe kerülhetne, beírták a törvényjavaslat indokolásába (nem a szövegébe), hogy a használatba adott ingatlanok „a székesfőváros telekkönyvi tulajdonában továbbra is megmaradnak, azok jelzálogi biztosítékul továbbra is felhasználhatók”.¹³⁰³

Egyébiránt az első javaslaton keveset változtattak, s ha mégis, inkább egyértelműsítettek, pontosítottak s szigorítottak a szövegben, mintsem engedményeket tettek volna. Az 1. §-ba bekerült, hogy „A vallás- és közoktatásügyi, valamint a kereskedelemügyi miniszterek azonban felhatalmaztatnak arra, hogy a felesleges intézményeket megszüntessék”.¹³⁰⁴

¹³⁰³ RL C/39. 25. cs. V-1. Fővárosi iskolák államosítása. 330. 22.

¹³⁰⁴ RL C/39. 25. cs. V-1. Fővárosi iskolák államosítása. 330. 1.

A teljes óraszámában foglalkoztatott, megfelelő végzettségű megbízott és ideiglenes tanerők állami átvételéhez az óvodapedagógusok és elemi iskolai tanítók esetében továbbra is egy éves folyamatos alkalmazást tekintették kinevezési kritériumnak, ám „a polgári, közép-, vagy kereskedelmi iskolákban legalább három év óta megszakítás nélkül működő” tanárok kinevezését ígérték.¹³⁰⁵

A tanítói oklevél nélküli szaktanítók esetében, korábban kizárták az ő alkalmazásukat, ám most kilátásba helyezték „a miniszteri méltányosság általi kivétel” lehetőségét.

Kevésbé pedagógusbarát új elemként beiktatták: „A jelen törvény alapján sem az állami szolgálatba átvett, sem az át nem vett székesfővárosi óvónők, tanítók, tanítónők, tanárok, tanárnők az állammal szemben semmiféle kártérítési vagy egyéb igényt nem támaszthatnak”.¹³⁰⁶

S végül: nem tekinthető fővárosbarát gesztusnak, hogy *az új javaslatból kihagyták az eredeti 6. §-át*. „Joga van a székesfővárosi közösségének ahhoz, hogy a fővárosi állami óvodák és iskolák tanítási eredményének és nevelési állapotának megfigyelése és ezekről szerzendő tájékoztató céljából az állami óvodák és iskolák iskolalátogató testületének a székesfővárosi állami tanügyi hatóságok fejeinek vezetése alatt tartandó értekezletein magát, akár a tanács valamely tagjával, akár törvényes képviselése valamely szakértő tagjával képviseltesse”.

A főváros tehát köteles lett volna az épületek, eszközök átadására, fenntartására, újak építésére, s 10% iskolai pótdónak megfelelő összegnek az állampénztárba való befizetésére, de semmiféle jogalapja nem maradt volna arra, hogy betekintést nyerjen az általa is fenntartott intézményekben folyó oktató-nevelő munkába.

Annak, hogy vajon miért alakult így a törvényjavaslat szövege, magyarázatát annak hosszú, s általunk a következőkben szó szerint közlendő általános indokolásának szövegéből tudhatjuk meg.

¹³⁰⁵ RL C/39. 25. cs. V-1. Fővárosi iskolák államosítása. 330. 3.

¹³⁰⁶ RL C/39. 25. cs. V-1. Fővárosi iskolák államosítása. 330. 3.

7. A törvényjavaslat indokolása: vádirat a „bűnös, liberális” Budapest oktatáspolitikájáról, pedagógusainak a forradalmakban játszott szerepéről

Nem tudjuk, hogy az újabb törvényjavaslatnak és indokolásának megfogalmazása idején mekkora befolyása volt annak szövegére, szellemiségére Imre Sándor államtitkárnak, akinek hatásköréből 1920. április 9-én kivették e kérdést, de akire – mint láthattuk – Haller István miniszter rábízta a törvényjavaslatról május 20-i vita levezetését, s aki a korábbi ilyen tanácskozások kezdeményezője, résztvevője/elnöke is volt. Hagyatékában megőrizte a törvényjavaslat egy Haller István miniszter által aláírt példányát, melyre Imre kézzel ráírta: „*Készítette az indoklással együtt Magyary Zoltán*”.¹³⁰⁷ Más hasonló írásoktól eltérően erre nem írta rá, hogy az ő útmutatásai alapján készült volna a szöveg Magyary által, de kritikai észrevételéről, sem tudunk ezzel kapcsolatban. Idézett 1923. évi memoárjában azt írta, hogy 1920. május 20-a után a törvényjavaslat sorsáról nem volt tudomása, s azt sem említette, hogy a végleges szövegváltozatot ismeri, holott maga őrizte meg számunkra.

Így azt sem tudhatjuk pontosan, hogy vajon ez a szöveg mennyire tükrözi Imre Sándor álláspontját, mennyire Haller Istvánét, Mosdóssy Imrét és Magyary Zoltánét. A minisztériumi szövegek általában kollektív munka eredményei, s mivel az aláírás időpontjában Haller István (testvérével, Józseffel együtt) a fővárosi községi választásokra készült, melyen 1920. július 11–12-én a II. választókerületben (Krisztinaváros, Rózsadomb és Hűvösvölgy) törvényhatósági mandátumot is szerzett,¹³⁰⁸ aligha tévedünk nagyot, ha *a fővárosi kormányzásban is hatalomátvételre törekvő/készülő keresztény-nemzeti tábor harcos, hosszan érvelő vádiratát* is látni véljük az alábbi szövegben.

„Indokolás

a Budapest székesfőváros nevelési és oktatási intézményeinek állami kezelésbe vételéről szóló törvényjavaslathoz.

I.

A magyar nemzetnek, amely a világháború hosszú éveit olyan vitézséggel harcolt, mint történelmünk legdicsőbb napjaiban, és amely állandó tanújelét adta mindent odaadó áldozatkészségének, legelkeserítőbb emléke fog maradni, az a tudat, hogy mindez az erőfeszítés és önfeláldozás eredménytelen maradt. A háborút el kellett vesztenie azért, mert amikor a győzelem megszerzéséhez arra lett volna szükség, hogy a frontokon küzdő seregeinek erejét és győzelmi akarását a döntő pillanatban az itthon maradottak egyhangú és odaadó támogatással fokozza, akkor az ország legfontosabb érdeke iránt közömbös, és a harctéren vérüket áldozó testvérek iránt ellenséges érzésű destrukciónak itthon rejtve megszervezett csapata a frontot forradalmával hátba támadta.

Az ellenségnek ez a frontot kerülő szövetségese ezáltal a nemzetnek a háborúban összes addig elért eredményét semmivé tette. A nemzet becsületét beszennyezte, és méghozzá e lázadás útján megszerzett hatalmát arra használta fel, hogy az országot, kimerültségével visszaélve, egyre lejjebb taszította a lejtőn. Újabb árulással a bolsevizmusnak szolgáltatta ki, és mindenestől odaajuttatta az országot, hogy sokszorosan megalázóbb és sokszorosan terhesebb békefeltételeket kellett elfogadnia, mint amilyeneket a háború pusztaságával hozott volna.

A nemzetet a felébredt egészséges életösztöne, és sértetlenül álló erkölcsi érzéke azonban a felocsúdás után arra készíti, hogy romlásának okozóit igyekezzék ártalmatlanná tenni, és állami szervezetét úgy alakítani, hogy hasonló esetek a jövőben ne ismétlődhessenek.¹³⁰⁹

¹³⁰⁷ RL C/39. 25. cs. V-1. Fővárosi iskolák államosítása. 330. 1. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁰⁸ Gergely: A Keresztény Községi (Wolff) Párt. 47., 53.

¹³⁰⁹ Lásd ehhez Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019, 288–308.

A hazájuk jövőjéért aggódó és az évek sora óta tervszerűen folytatott hazafiatlan sajtótevékenység ellenére is tisztán látó rétegek már hosszabb idő óta nagy bizalmatlansággal nézték Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának és tanácsának azokkal az eszmékkel és irányzatokkal való egyre nyíltabb együttérzését, vagy legalábbis ezen eszmék híveinek befolyásával szemben egyre gyengülőbb ellenállását, amely eszmék képviselői a háború elvesztésében és az azt követő forradalomban a legkártékonyabb szerepet játszották.

Különösen aggasztó volt az a tünet, hogy ez a szellem a székesfőváros nagyon hangoztatott, és kártékonyan védett úgynevezett tanügyi autonómiájának kapuján át a székesfőváros községi művelődési intézményeinek szellemét is fokozatosan meghódította.

Ez a rendszeres aknamunka, mely a magyar nemzeti és állami élet alapjait aláaknázza, nagyon tervszerűen igyekezett becsempészni a maga felfogását és politikai destruktív szellemét a tanítótság, és különösen a számára legjobban megközelíthető, és részben legfogékonyabb anyag, a székesfővárosi tanítótság sorai közé.

Aligha volt még egy közszolgálati ágazat, melynek tagjai közt a nemzetre káros irányzatok érdekében való beszervezés oly nagymértékben, és oly rendszeresen megtörtént volna, mint a budapesti községi oktatási intézetek tanárainál és tanítóinál. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az elemeknek a valláserkölcös és hazafias nevelés munkálására fogadott esküjükkel szemben, mely ebben az irányban tőlük aktív munkát követel, már a forradalmak előtt is közönyösnek kellett lenniük, és nevelői munkájuk értéke ezért nemzeti szempontból már hosszabb idő óta nem lehetett kielégítő. Hiszen az állam által elmozdított tanítók, hitehagyott szerzetes tanárok, már a forradalmakat évekkel megelőzőleg feltűnő módon találtak elhelyezést a főváros iskoláiban.

Ez a régi hazafias aggodalom a kézzelfogható és mindenki által elismerést követelő bizonyítékokat azonban csak utólag, akkor találta, amikor a gyanúsán leplezetlenül a forradalmak szolgálatába vetették magukat, olyan forradalmakéba, amelyek minden fegyelmet és minden hivatali felügyeletet leromboltak, amelyek a vallástalanság és nemzetköziség elvi álláspontjára helyezkedtek, és így a székesfőváros tanítótságának ez a része egyszerre fölégette maga mögött az egész nemzeti és társadalmi múltat, történelmi, családi és vallási hagyományokat.

Magának a székesfőváros tanácsának az iskolai politikában követett magatartása is sokban kedvezett annak a szellemnek, amely mindjárt a Károlyi-kormány első idejében a szakszervezetek befolyását szinte abszolút érvényűvé tette a városházán. A fővárosnak évtizedek óta kifejtett az az állandó igyekezete, hogy az állami befolyás és ellenőrzés alól magát minél nagyobb mértékben kivonja, nem volt ismeretlen a tanszemélyzet előtt sem, hiszen a főváros még a saját fegyelmi hatósága alatt álló tanszemélyzet hasonló törekvéseit is sokszor támogatta az állami hatósággal, a királyi tanfelügyelővel szemben, és ezzel a fegyelem és az egységes tanulmányi vezetés nagy kárára, a tanszemélyzetet is autonomisztikus törekvéseinek eszközévé tette.

Ezeknek az előzményeknek volt gyümölcse az, hogy ennek a tanszemélyzetnek tekintélyes és a forradalmak alatt a vezetést magához ragadó része teljes bolsevik, hazafiatlan meggyőződéssel, lelki struktúrával és készültséggel vetette rá magát az iskolára, mint olyan rohamcsapat, amelynek hevületéből látszott, cselekvési készségével pedig beigazoltatott, hogy már régen, teljes fegyverzetben állt, és csak az alkalmat leste, hogy támadásra indulhasson.

A fővárosi tanszemélyzet tagjai közül a forradalmakban sokan, különösen a proletárdiktatúra alatt vezető szerepet játszottak. Népbiztosok, követek, a vallásügyi likvidáló hivatal vezetője, a városháza hírhedt tanügyi diktátorai kerültek ki soraikból, és különös céltudatossággal vetették magukat a közoktatásügyi népbiztosságra, hogy ott vehessék ki részüket a szerencsétlen szovjetköztársaság ifjúságának úgynevezett forradalmasításából.

A közoktatásügyi népbiztosság csoportvezetői közül négy, új ügyosztályvezetői közül pedig hét került ki a székesfőváros tanszemélyzetéből. Rajtuk kívül a főváros egész tanszemélyzeté-

ből körülbelül 500 egyén ellen kellett fegyelmi eljárást indítani a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartásuk miatt, nem számítva ide azokat, akik, mint ideiglenes alkalmazottak, fegyelmi eljárás nélkül voltak elbocsáthatók. Az sem volt véletlen, hogy a Tanácsköztársaság, amely minden iskolát köztulajdonba vett, azaz államosított, éppen csak a főváros iskoláival tett kivételt.

Az eljárásra, amellyel ez a had munkáját végezte, jellemző az, hogy első dolga volt az elcsappott igazgatók helyére a legtöbb iskolában a kommunista eszmék lelkes híveit állítani. Ezek a vezetők elsősorban a bolsevizmus agitátorai voltak, akik nyíltan hirdették, hogy nem a tanítás fontos, hanem az ifjúság lelkének forradalmasítása.

Volt még elemi iskola is, ahol már az I. osztálytól kezdve megvalósították a gyermekek közti bizalmi rendszert. Kilökték az iskolákból a hittant, helyette szociológia cím alatt a proletárdiktatúra mivoltát, intézményeit, Marx, Lenin, Trockij stb. tanait tanították. A történelemből csak a forradalmakat hagyták meg, Mátyás királyról, Rákócziról, mint koruk legnagyobb zsarnokairól, és önző emberpusztítókról szóltak. A szülők iránti szeretetet feleslegesnek mondták, az Istenben való hitet gúnyolták. A nemzeti érzést teljesen ki akarták ölni. Volt iskola, melynek vezetője a gyufagyártás tanítását megtiltotta, mert a magyar feltaláló nevének említése a nemzeti érzület felélesztésére szolgálhat.

Sok helyen az olvasókönyvekből kitépették az Istenre, a vallásra, a házára, a szülők iránt való szeretetre vonatkozó olvasmányokat. Fiatal gyermekeknek nemi felvilágosítást nyújtottak, amellyel számos iskoláskorú leánygyermeket dobtak a prostitúció karjaiba. Felnöttebb leánygyermeket is csapatostul vittek meztelenül fürdeni, miután ugyanúgy elvonultatták őket a férfi orvos előtt. Elvitték a polgári iskolák növendékeit a népegészségügyi kiállításra, amelynek azt az osztályát is bemutatták, ahol a nemi betegségek képei, viaszbrázolatai vannak közszemlére kitéve.¹³¹⁰ A nemi felvilágosítás szolgálatába szintén bevonták a képeket, sőt ilyen tárgyú mozgóképeket is látogattattak a leánygyermekkel, akik közül sokat ajultan vittek ki a helyiségekből.¹³¹¹ Nagyjában ez a szomorú képe annak a rombolásnak, melyre az iskolában a székesfőváros által alkalmazott tanítók tömeges viselkedése vezetett.

II.

Annak okát, hogy a viszonyok a székesfőváros iskoláiban idáig fejlődtek, főleg két körülményben találjuk: az egyik a radikálisok, szabadkőművesek és szociáldemokraták tábora részéről éveken keresztül céltudatosan kifejtett térfoglalás, a másik a székesfővárosnak, mint iskola-fenntartónak ezzel a térhódítással szembeni magatartása.

Az első okot, mint ténynt számba véve, csak a második okkal foglalkozunk, mivel a közhatalomnak az az elsőrendű kötelessége, hogy bármely oldalról felmerült destruktív társadalmi mozgalommal szemben a védelemnek megfelelő módját keresse, és alkalmazására minden lehetőt elkövessen.

A székesfővárosnál ebben a tekintetben azt tapasztaltuk, hogy tanügyi intéző körei vagy szívesen fogadták azokat az illetéktelen és veszedelmes befolyásokat, melyek a tanszemélyzet alkalmazásánál különböző oldalról érvényesültek, vagy nem volt módjukban velük szemben ellenállást kifejteni. A helyett, hogy igyekeztek volna az államhatalomnak és a nemzetfenntartó rétegnek támogatását ezzel a befolyással szemben való küzdelemben megszerezni, inkább arra törekedtek, hogy a székesfővárost a közoktatásügy terén törvény szerint megillető jogokat

¹³¹⁰ Ilyen látogatás valóban előfordult: 1922. július 29-én a VKM fegyelmi tanácsa Imre Sándor elnökletével öt évre kizárta a tanári foglalkozásból Korányi Erzsébet polgári iskolai tanárnőt, mert a leánytanítványait végig vezette a népegészségügyi kiállításnak e termein is. (RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor feljegyzése az ülésről)

¹³¹¹ Mosdóssy Imre fővárosi tanfelügyelő 1920. március 4-én 778.1920. tf. számú bizalmas levelében a miniszter megbízásából érdeklődött igazgatóknál a nemi felvilágosítással kapcsolatban történetekre. Kérdései a fentiekben felsorolt vádakkal voltak összefüggésben. Hozzá kapcsolódott Imre Sándor 643/1920. II. 6-i figyelmeztető lapja: „A szexuális felvilágosítások ügyében Pekár államtitkár úr sürgeti az adatokat. Jó lenne valahonnan megtudni a mozikban tartott szexuális felvilágosító filmek dolgát. Erről én igen keveset hallottam!” (RL C/39. 26/a. cs.)

messze túlhaladó hatáskört biztosítanak maguknak, és a radikális sajtó támogatásával féltékenyen védett tanügyi autonómiára tegyenek szert, mellyel a kormányhatalom belenyúlását a községi tanügyi politikába, és az iskolák szellemének irányításába mentől inkább korlátozzák, és ezáltal a destruktív irányzatnak előmozdításában szabad kezet biztosítanak maguknak.

A befolyásra, majd hatalomra törekvő irányzatok annak útját, hogy saját meggyőződéses híveikből mentől többet helyezzenek el a főváros tanszemélyzetében, hogy az 1872. évi XXXVI. törvénycikk 110. §-a által a főváros tanácsának adott tanítóválasztási jogot torzították el, és belőle burkolt kinevezési rendszert csináltak. A főváros ez idő szerinti tanító-alkalmazási rendszerében ugyanis nem az a legnagyobb baj, hogy a tanszemélyzet alkalmazására vonatkozó szabályrendelet a törvények rendelkezésével sincsen teljesen összhangban, hanem az, hogy a székesfővárosi Tanács választási jogát a tanügyi tanácsnok kisajátítja azáltal, hogy ő alkalmazza a tanszemélyzetet óradíjasként vagy helyettesként, és az ily minőségben alkalmazottak részére a tanács által való megválasztás már csak idő kérdése. A székesfővárosi tanszemélyzet kiválasztása tehát végeredményben a tanügyi tanácsnoknak a kezében van letéve, aki a törvényhatósági képviselőtestület tagjaitól viszont a tanácsnál is teljesebb mértékben függő helyzetben van.

Ez a burkolt kinevezési rendszer volt a tulajdonképpeni útja a romboló elemeknek a székesfővárosi iskolákba. Ez a rendszer tette lehetővé, sőt kényelmessé azt, hogy a nemzet romlásában oly végzetes szerepet vitt elemek a városatyák soraiban helyet foglaló elvtársaiknak vagy jóakaróiknak a tanügyi tanácsnokra gyakorolt befolyása útján az összes stratégiai pontokat elfoglalják, és másutt is mentől nagyobb számban helyezkedjenek el. Ennek az eljárásnak lett a gyümölcs az is, hogy a székesfővárosi iskolákban a zsidó vallású tanszemélyzet a lakosság vallási megoszlásához képest megengedhetetlen és túrhetetlen számarányt ért el, sőt a kereskedelmi iskolák tanszemélyzetében már abszolút többségre, 51%-ra emelkedett.

Támogatta a tanácsnak ezt a törekvését és megkönnyítette a destruktív elemek aktivitását a székesfőváros által követett kultúrpolitika is, amely nem volt a történelmi fejlődésből kikristályosodó, nemzeti, társadalmi és pedagógiai alap gondolatok megvalósulására törekvő tervszerű munka, hanem abban egyrészt minden újabb gondolat és irányzat értékesnek elfogadva, olykor kellő kritika nélkül kerül bele az oktatás rendszerébe. Másfelől az újítások sokszor egyesek egyéni érvényesülési vágyának következményei, nem pedig a kiválók érvényesülésének okozói, ami bizonyos tekintetben felesleges személyszaporítást vont maga után.

Külön fejezet alá tartoznak a székesfővárosnak azok a ténykedései, amelyekkel a népoktatásügyi anyagi ellátását intézte. Ez az ellátás a felületes szemlélő előtt kifogástalannak, az áldozatkészség legvégső határát megközelítőnek látszik, a valóságban azonban súlyos kifogások alá esik. Nagyon elítélendő e téren főleg az, hogy míg egyfelől az iskolaépítkezések a külföldet is bámulatba ejtő fényűzéssel történtek, addig másfelől több iskola a háború előtt is súlyos kifogások alá eső bérhelyiségekben nyomorgott, és közel 300 osztály önálló termék híján még ma is váltakozni kénytelen. Sőt, körülbelül 30 000-re tehető a beiskolázatlan tankötelesek száma. A személyi kiadások terén is vannak szembeötlő aránytalanságok, mert sok, fölösleges, kellőleg ki nem használt, sőt, éveken át szabadságon lévő tanerő van, úgyszintén nagy eltérések vannak az egyes iskolák tanulmányi felszerelésében is.

Mindezek a visszasságok legnagyobb részben arra vezethetők vissza, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter sem a városi iskolaépítési programra, s annál kevésbé az építkezés mikéntjére, sem a tanítóóság kiválasztására és azok foglalkoztatására a székesfőváros tanácsának felfogása és magatartása mellett befolyást nem gyakorolhatott, mert az ilyen beavatkozást a tanács a tanügyi autonómiára való hivatkozással egyenesen visszautasította.

Pedig kivételes törvény a nevelés és oktatásügy terén a székesfőváros közönsége részére más iskolafenntartók ugyanebbe a körbe tartozó jogosítványain kívül, csak két pontban ad különleges jogosítványokat. Az egyik a tanítóválasztás joga, az 1872. XXXVI. törvénycikk 110. §-a lapján, a másik a közoktatásügyi bizottság felállítása, amely az 1876. évi XXVIII. törvénycikk 16. §-án nyugszik. Ez az utóbbi törvényhely is azonban a közoktatásügyi bizottságot csak véleményezési jogkörrel ruházza fel, és adminisztratív hatáskörét mindössze annyiban állapítja meg, hogy polgári iskolai albizottsága helyettesíti a polgári iskolák iskolaszékét.

Minden egyéb kérdésben ugyanazok a törvények és rendelkezések szabják meg a főváros tendőit és jogkörét, mint amelyek más iskolafenntartókra nézve érvényesek. Amelyek közül az 1876. évi XXVIII. törvénycikk 1. §-a kimondja, hogy a népiskolaügy közigazgatását az összes népiskolai hatóságok a vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetése alatt, a népiskolai közoktatásról, a közigazgatási bizottságról szóló (1868. évi XXXVIII., illetve az 1876. évi VI. törvénycikk), és az idézett 1876. évi XXVIII. törvénycikk értelmében eszközlik. Ugyanez a törvénycikk azonban az ismertetett 16. §-ban *taxatív*e állapítja meg a székesfővárosra vonatkozó eltéréseket, amiből következik, hogy a különbség csak annyiban bír törvényes alappal, amennyiben a fenti két törvényszakaszon nyugszik.

A törvények ilyen világos rendelkezése dacára fejlesztette ki a főváros tanácsa praeter legem [törvényen kívül], sőt részben contra legem [a törvénnyel szemben] azt a széles *tényleges* hatáskört, amelynek a *székesfőváros tanügyi autonómiája* nevet adták. Az évek folyamán a tanács egész sorozatát adta ki olyan intézkedéseknek, amelyekkel jogkörét túllépte, és amelyekkel szinte önkényes uralmat biztosított magának iskolai politikájában. Számos intézkedése az állami felügyelet és az államkormány jogkörét is korlátozta, úgy hogy állandó volt az iratváltás a miniszter és a főváros tanácsa közt, az utóbbi túlkapásainak visszaszorítása miatt. Ezek azonban a tanács szívóssága miatt nem mindig jártak eredménnyel. A megelőző kormányok pedig az utóbbi évtized kül- és belpolitikai viszonyai között nem tartották az időpontot alkalmasnak a tanács által felvetett hatalmi kérdések eldöntésére.

Az elmúlt szomorú és megdöbbentő tapasztalatok után azonban ez a kérdés tovább nem halasztható és a nemzet egyetemes érdekét megvédő érélyes intézkedésre annál inkább szükség van, mert a székesfőváros oktatásügye a dolog természeténél fogva erős kihatással van az egész ország oktatásügyére, amely hatás fordított arányban van az ország területével, úgy hogy a káros kisugárzás az ország átmeneti megcsonkítása idején az eddiginél is nagyobb mértékben érvényesülhetne. Ezt a lehetőséget még fokozza az a valószínűség, hogy minél inkább lesz Budapest a nemzetközi dunai forgalom központja, annál több idegen, s részben destruktív elem fog itt letelepedni, és ezáltal a város nevelő hatását rontani.

III.

A fentiekben rámutattam arra, hogy a székesfőváros nevelési és oktatási intézeteiben meghonosodott szellem kifejlődéséért való felelősség részint a tanács oktatásügyi ügyosztályát, illetve annak egymásutáni vezetőit, részint pedig a székesfőváros közoktatásügyi bizottságát, végeredményében pedig a törvényhatósági bizottságot terheli, amely mindkettőt választotta, és amelytől a tanács és a tanácsnok teljesen függő viszonyban van. Eltekintve ettől a függőségi viszonytól a súlyos következményeknek másik fontos oka az, hogy a felsorolt orgánumok közül egyik sem képviseli a kellőfokú szakértelmet, sőt a közoktatásügyi bizottság nem szaktestület, amely a kultúrpolitika szuverén irányítására ily nagy horderejű esetben alkalmas volna.

Végül le kell szögezni azt a tényt, hogy a székesfőváros különböző szervei a város érdekeinek az ország szempontjából is kétségtelen különleges szerepének védelmében nem egyszer

mentek túlzásba, sőt követték el azt a hibát, hogy *a város érdekeit a nemzet érdekei fölé helyezték*, így többek között az autonómiát keresték akkor is, mikor ez a destruktív iránynak a takarója volt.¹³¹²

Ezért a múlt eseményeinek ismétlődése ellen *intézményes garanciára* van szükség. Nem elég az állami tanfelügyeletnek úgynevezett hatályosabbá tétele, egyrészt azért, mert annak működését a főváros az idevágó törvényes rendelkezések ellenére eddig is lépten-nyomon akadályozta és igyekezett hatálytalanná tenni, másrészt azért nem, mert a főváros tanügyi politikájára így kellő befolyást nem lehet gyakorolni. *Azt a szervezetet kell megváltoztatni, amely a tanítás kiválasztását, alkalmazását és a tanügyi politikának irányítását eddig vezette.* Mivel pedig a fővárosnak nincs más olyan szerve, amelyre ezeket a feladatokat az eddigié helyett bízni lehetne, habár távol áll is tőlem az, hogy az iskolák általános államosításának híve legyek, az államosítást ebben az esetben szükségesnek tartom.

Az államosítással szemben azt az ellenvetést hozzák fel részben olyanok is, akik az iskolákat a főváros kezében nem látják megnyugvással, hogy ha az ország kormányzásában jutna alkotmányos többséghez egy nemzetietlen, vagy túl liberális irány, akkor az államosított iskolák teljesen ki volnának annak szolgáltatva. Ez az ellenvetés azonban a komoly kritika előtt nem áll meg. Mert egyrészt az alkotmányos többség az akaratával szemben álló akadályokat úgyis alkotmányos úton elhárítja, másrészt nemcsak a közelmúltunk, hanem a külföld példái is azt mutatják, hogy a vidék, amely nálunk is szavazók nagy többségét képviseli, mindig konzervatívabb a nagyvárosoknál. S ezért abban a fent említett esetben, ha az egész ország többsége olyan eszméket követne, amelyek a fenti ellenvetést megokolnák, az iskolák az eddigi iskola-fenntartó kezén minden valószínűség szerint ugyanabban a szellemben, sőt, esetleg ismét túlzások irányában működnek.

Mindezeknek a szempontoknak gondos mérlegelésével helyezkedett a kormány arra az álláspontra, hogy a székesfőváros összes községi nevelő és oktató intézeteinek állami kezelésbe vételéről szóló törvényjavaslatot a nemzetgyűlés elé terjessze. A kormány ezen elhatározását nagymértékben elősegítette a fentiekén kívül annak az üdvös fejlődésnek az előrelátása, mely az államosítás következtében várható. A főváros és a falu megértés és bizalom kifejlődését ugyanis nagymértékben elősegíti, ha azokat közelebb hozzuk egymáshoz. Ebből a szempontból üdvös lesz, ha a fővárosi származású tanító pályáját a vidéken kezdi, megismeri a vidék életét, a mezőgazdaságot és a magyar gazda gondolkodását, magába szívja vidék egészségesebb, magyarabb, keresztényibb világfelfogását, s meglelt korábban hozza ezt a nagyváros, egyoldalú és sokban káros behatás alatt fejlődő gyermekei közé.

Másrészt az államosítás megszüntetné a vidéki, főleg falusi tanítóságnak egyik legfájóbb sérelmét. Ma ugyanis az a helyzet, hogy állami tanító alig kerülhet fel a fővárosba, annak következtében pedig, hogy így nincs reménye a fővárosba jutásra, egyrészt lemond arról az önképzésről és továbbtanulásról, amelyre szüksége volna, ha később a fővárosban is meg akarná állni a helyét. Más részük pedig egészséges érvényesülésének útját és sok esetben gyermekei megfelelő neveltetésének lehetőségét látja elvágva, amiért gyakran a sorssal elégedetlen, s az iskolában éppen destruktív elemek sorába sodródik.

¹³¹² *Dömötör Mihály belügyminiszter* a fővárosi törvényhatósági választásokra vonatkozó törvényjavaslat tárgyalásakor a Nemzetgyűlésben annak indokolását, hogy a választókerületek jelentősen különböző választói létszámától függetlenül, azok miért választhatnak azonos számú képviselőket, kifejtette: „Budapest fővárosában óriási különbség van az egyes polgárok között. Talán nincs az országnak egyetlenegy községe sem, ahol éppen nemzeti szempontból, a nemzeti megbízhatóság, de azonkívül az intelligencia tekintetében is, olyan óriási differenciák lennének, mint itt. Már most kérem, azokat a kerületeket, ahol nagy tömegben laknak a destruktív elemek, a tiszta matematika elvei alapján megállapított szavazati jogokban részesíteni, a legnagyobb veszedelem és a legnagyobb könnyelműség volna.” (Források Budapest múltjából. III. k. 42.)

A törvényjavaslat általános elveit az alábbiakban bátorodom ismertetni, míg a törvényjavaslat egyes intézkedéseinek megvilágítása a IV. rész feladata.

A kormány fő törekvése az volt, hogy az államosítás kimondásából a székesfővárossal, mint iskolafenntartóval szemben folyó következményeket (Sic!) minden irányban levonja, és ezáltal a törvényjavaslat céljának elérését teljes mértékben biztosítsa, az átvett nevelő és oktatószemélyzet szerzett jogait azonban a lehető legmesszebbmenő határig biztosítsa. Egyúttal számot vetett a székesfőváros anyagi helyzetével, amely a kormányt arra az elhatározásra indította, hogy a tanácsnak a székesfőváros háztartási egyensúlyának helyreállítása érdekében tett előterjesztését még az állam mai óriási terhei dacára is jóakarátú mérlegelés tárgyává tegye. Olyan megoldást keresett, amely a fővárost tanügyi terheinek jelentékeny részétől megszabadítja.

A székesfőváros 1918. évi zárószámadásában az oktatásügyi kiadások végösszege 34 458 657 koronát tesz ki. Ebből az összegből a személyi járandóságok 25 196 829 koronára rúgnak. Azóta ezek az összegek számottevően emelkedtek, de a személyi kiadások továbbra is több, mint 50%-át teszik ki az összes oktatásügyi kiadásoknak. A mellékelt törvényjavaslat a székesfővárost csak a dologi kiadások további viselésére kötelezi, míg a személyi kiadásokat a részletes indokolásban kifejtendő nem jelentékeny korlátozással az állam a vallás- és közoktatásügyi tárca terhére átveszi.

Ez a megoldás a székesfőváros érdekei szempontjából nagyon előnyös, ami fokozott mértékben kitűnik abból a körülményből, hogy a városnak több tanügyi alkalmazottja van, mint más alkalmazottja együttvéve. (Az 1917/18-i évkönyv szerint 5863 tanügyi és 2809 egyéb alkalmazott.) Tehát a főváros így összes személyi terheinek mintegy 70%-ától megszabadul. Viszont azáltal, hogy a tanügyi kiadások egy részének viselésére a székesfőváros az államosítás után is köteles, a javaslat megfelel az igazságos adópolitika azon követelményének, hogy egy város tanügyi terhei ne háríttassanak át a maguk egészében az ország összes polgárainak vállaira, amikor nem lévén az iskolák mindenütt államosítva, más községek külön iskolafenntartói terheket viselnek. Ez alól nem alkotnak kivételt azok a nagy vidéki városok sem, amelyeknek népoktatásügyi intézetei az utóbbi években államosítottak, mint Szatmárnémeti, Szeged, Pécs, Kaposvár stb., amelyeknél az államosítás alkalmával való tehermegosztás mindenütt a fenti szempontok szerint történt.

Végül van szerencsém megjegyezni, hogy a jelen törvényjavaslat benyújtása előtt alkalmat adtam mind a székesfőváros tanácsának, amely az 1920. évi VIII. törvénycikk 2. §-a értelmében a törvényhatóság hatáskörébe tartozó halaszthatatlan ügyekben azt helyettesíti, valamint a székesfőváros tanszemélyzetének is, hogy a javaslatnak őket érintő rendelkezéseihez a saját szempontjukból hozzászóljanak. Mivel a kérdésben mindkettő: a főváros és a tanszemélyzet egyaránt érdekelt felek, az ügy érdemére vonatkozó okfejtésük önként érthetően más szempontból indul ki, mint amelyeket a kormány a nemzet egyetemes érdekeit követve szem előtt tartott. A főváros tanácsa természetesen csak az államosítás elleni érveket ismer, míg a tanszemélyzet részben kívánja az államosítást, részben pedig sem az állam, sem a főváros kezében nem látja megnyugvással az iskolákat, és egyrészt azok régi felekezeti jellegének visszaállítását, másrészt tanítói kamarák felállítását kívánja. A törvényjavaslat egyes rendelkezéseire vonatkozólag tett gyakorlati észrevételeket azonban igyekeztem a lehetőség szerint felhasználni” – zárta törvényjavaslatának általános indokolását Haller István miniszter, a részletes indokolásban jelezve, hogy a fenntartóváltásra már 1920. szeptember 1-jéig sor kellene, hogy kerüljön.¹³¹³

x

Olvasóink meggyőződhetnek róla: a törvényjavaslat általános indokolásának első részében összefoglalta az ellenforradalmi rendszer korai éveinek a „vörös rongyokba öltözött” bűnös Budapestre vonatkozó, s annak liberális, radikális, szabadkőműves és szociáldemokrata

¹³¹³ RL C/39. 25. cs. V-1. Fővárosi iskolák államosítása. 330. 6–20. (Kiemelések az eredeti szövegben – D. P.)

genezisére utaló sztereotípiákat.¹³¹⁴ Nem mulasztotta el a „tördöfés” elmélet felemlegetését sem, azzal, az azóta a történelemtudomány által alaposan cáfolt állítással együtt, mely szerint a két forradalom hatására a trianoni békeszerződés *sokszorosán* kedvezőtlenebbé vált volna Magyarország számára, mint lett volna nélkülük.¹³¹⁵

Későbbiekben a javaslat a fővárosi vezetést azzal vádolta, hogy a törvények által biztosított autonómiájának kereteit jogtalanul/jogellenesen kitágította, s a fővárosi pedagógusok óraadói kinevezésének gyakorlatával a tanügyi tanácsosok hatáskörébe helyezte kiválasztásukat. E tanácsosok – a szakmai hozzáértéssel nem rendelkező közoktatásügyi bizottságtól, a tanácstól, s a törvényhatóságtól való függésük okán – engedtek/engedni kényszerültek a szabadkőműves, liberális, szociáldemokrata térfoglalási törekvéseknek, ahelyett, hogy „a hazafias, nemzetfenntartó” erők segítségével ellenálltak volna e nyomásnak.

Ezzel évek során megteremtették annak lehetőségét, hogy az előbbiek eszmeiségét képviselő pedagógusok nemzetietlen, szabadkőműves, liberális, zsidó, nemzetközi szellemiségű „rohamcsapatokat” alkossanak, akik első adandó alkalommal támadásba lendültek. Nagy számban élére álltak a forradalmi mozgalmaknak, majd a vallásoktatást, a nemzeti nevelést, a szülők iránti tiszteletet az iskolákból kizáró, kommunista, bolsevik, a kislányok erkölcsét is veszélyeztető Tanácsköztársaság különböző szintű vezetőivé, propagandistáivá váltak.

Ennek lehetőségét a törvényjavaslat szerint a fővárosi autonómia teremtette meg: az állami tanfelügyelet és irányítás korlátozásával, a fegyelem fellazításával, a nevelési/oktatási kontrollálatlan reformtörekvéseinek engedélyezésével. Budapest rosszul sáfarkodott a rendelkezésére álló anyagi eszközökkel és oktatószeméllyel is.

Mindez anyagi és szellemi tekintetben egyaránt nagyobb távolságot, diszharmóniát teremtett a Csonka-Magyarországon relatíve nagyobb súlyú, nemzetietlen befolyás alá került Budapest és „a nemesen konzervatív, vallásos” vidék között, mely „a nemzeti megújulás” támaszaként került említésre, azzal, hogy jótékony hatást gyakorolhat a romlott fővárosi környezetben felnőtt, nevelkedett tanítókra, ha pályájuk első felét vidéken kezdik. Ott „a gazdák” egészséges, vallásos szellemiségét átvéve érett korukban kerülhetnek majd a fővárosba, ahol az iskolában – a budapesti romlott légkörben nevelkedett – gyermekekre jótékony hatást gyakorolhatnak majd. Ettől a vidéki és fővárosi tanítók közötti „egészséges” mobilitást megteremtésének biztosítását is remélték.

A törvényjavaslat intézményesen kiveszi a főváros kezéből a pedagógusok kinevezésének, foglalkoztatásának, és a közoktatásügyi politika meghatározásának jogát, s azt „a nemzeti érdekeket” képviselő államnak adja. Állították: „igazságos, méltányos tehermegosztás” mellett, az állami szolgálatba kerülő pedagógusok szerzett jogainak „a lehetségesen maximális” figyelembevételével teszi ezt.

A tanítók ugyan tartanak ettől, s a főváros is ellenzi az államosítást, de ez érthető: ők ellenérdekű felek. Velük szemben „a nemzet” érdekei elsődlegeseek, olyannyira, hogy e nemes cél érdekében egy kis torzítás is megengedhető a pedagógusok reflexióinak interpretálása során. (A törvényjavaslat indokolásának összeállítói ugyanis „elfelejtették” megemlíteni, hogy a középiskolai tanárok kivételével a többség jobbnak, vagy legalábbis kevésbé rossznak vélte a fővárosi alkalmazásban maradáást.)

¹³¹⁴ Sipos-Donáth szerk. „Kelet Párizsától a bűnös városig”. 307.; Huszár Károly szerk. *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története*. Újságüzem Kiadó és Nyomda Rt., Budapest, 1920; Gratz Gusztáv szerk. *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Franklin Társulat, 1921; Gyáni: A város kárhoztatása. In: Gyáni: Budapest túl a jón és a rosszon. 65–73.; Csunderlik: A vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. 207–217.

¹³¹⁵ Lásd ehhez pl. Ormos: Pádovától. 1983; Zeidler: Trianon, 2003; Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2005.

Alkunak – a fővárossal való tehermegosztással együtt az irányítás, a tanfelügyelet közös gyakorlásának – nincs helye. Ahogy korábban és később is Haller István fogalmazott: a „keresztény-nemzeti” irányvonal örökös fennmaradása, s az esetleges kockázatok minimalizálása érdekében, nemzetgyűlési többségünk birtokában – hacsak költségvetési akadály nem lesz – mi megfordítjuk a Tanácsköztársaság logikáját. Ők minden iskolát államosítottak az általuk megbízható szellemiségűnek hitt, és a helyi direktórium/munkástanács irányítása alá helyezett „vörös” Budapest kivételével. Mi ellenben sehol másutt nem államosítunk, csak – szoros kivétellel, „nemzeti” érdekből – Budapesten.

Nem vették észre, hogy a más világnézetűek kirekesztésében, és az iskola indoktrinációs eszközként kezelésében nem is álltak olyan messze egymástól. Forradalmárok és ellenforradalmárok egyaránt hittek, az „akié az iskola, azé a jövő, s akié a tanító azé az iskola”, már akkor is igencsak vitatott tézisében. Ezért nagy figyelmet szenteltek az iskola, a pedagógusok általuk kívánatos irányba terelésének/kényszerítésének.

Emellett – vélhetően Mosdóssy Imre hatására – a tanfelügyelőség és a fővárosi oktatási osztály, a VKM, a kormány és a fővárosi törvényhatóság, tanács közötti intézményi rivalizálás is meghúzódhatott (az erőforrásokért és a befolyásért) a történetek ilyenén alakulása mögött. Erre utalhatnak történetünk „végjátékának” egyes mozzanatai is.

8. Végjáték

A törvényjavaslat 1920. június 10-i Haller István miniszter által történt aláírását követően, *Teleki Pál* miniszterelnök 1920. július 22-én a Nemzetgyűlésben, kormányprogramja részeként említette: „*A székesfőváros iskoláit államosítani kívánjuk, hogy ezáltal a vidék tanítói karának ereje befolyhasson a fővárosba, a fővárosé pedig kifelé, és így egy egészségesebb állapotot, felfogást teremtsünk meg és juttassunk érvényre. Ne állítsuk szembe és ne engedjük többé szembeállítani a fővárost az országgal*” – javasolta, az éppen a szembenállás toposzából kiinduló miniszterelnök.¹³¹⁶

Az államosítás szándékának a kormányprogramban való megemlítéséhez Haller István ragaszkodott, s a megkérdezett és a törvényjavaslatra reagáló miniszterek közül addig senki sem emelt vétót. 1920. június 19-i válaszában a *kereskedelmi tárca* csak azt kérte, hogy a tervezet egyes paragrafusainál vegyék figyelembe a tárca szerepét az ipari, iparrajz és háziipari iskoláknál.¹³¹⁷

A *Ferdinandy Gyula* belügyminisztertől 1920. július 1-jei keltezéssel a VKM-be érkező válasz az államosítás szándékát örömmel üdvözölte, de vagyonszemélyi szempontból aggályosnak tartotta a tervezetet. A törvényhatóság önkormányzati jogának sérelmét vélelmezte, s úgy vélte, hogy a főváros tragikus anyagi helyzetében képtelen lehet eleget tenni a VKM által elhatározott iskolaépítéseknek. Azt javasolta, hogy elégedjenek meg azzal, hogy az új iskolák építéséhez a főváros telket biztosítson. Problematikusnak tartotta a 10%-os iskolai adóval kapcsolatos elképzelést is, hiszen annak mértéke változó, s nem igazodik a tényleges szükségletekhez. Jobb lenne, ha az állam az utóbbiakhoz igazított kulcs szerint várná el a főváros hozzájárulását. *Így a BM változtatásokat javasolt a tervezetbe, de nem állta útját annak.*¹³¹⁸

Július 28-án *Budaváry László* nemzetgyűlési képviselő indítványozta „a magyarországi zsidókérdés intézményes sürgős megoldását”. Javaslatában egyebek között újra felvetette: „Magyarország minden iskolájában és hivatalában, valamint közintézményeiben, gyáraiban, üzemeiben, bankjaiban stb. a numerus clausus szigorúan behozandó. Zsidó iskolák a jövőben fenn

¹³¹⁶ Magyar kormányprogramok, 524.; Teleki: Válogatott, 108. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³¹⁷ S. Heksch: Törekvések a fővárosi, 251.

¹³¹⁸ S. Heksch: Törekvések a fővárosi, 251.

nem tarthatók. Tanító és tanárképzőbe zsidó egyáltalán nem vehető fel. *A fővárosi iskolák sürgősen államosítandók.* A magánjellegű tanintézetek az egész ország területén megszüntetendők, illetve állami tanintézetekké átszervezendők.”¹³¹⁹

Javaslat több ponton is összezsengett az *Ébredő Magyarok Egyesületének* (ÉME) 1920. szeptember 18–21-e között formába öntött programjával, melyben „a numerus clausus azonnali életbe léptetését követelték az egyetemeken és kiterjesztését valamennyi felső és középiskolákra.” Sürgették a fővárosi iskolák államosítását is.¹³²⁰

Követelésük találkozott Haller István kultuszminiszter szándékával. A *Budapesti Hírlap* 1920. szeptember 21-i számában két hírt is közölt erről. „A kultuszminiszter a közeli napokban a nemzetgyűlés elé terjeszti a fővárosi iskolák államosításáról szóló törvényjavaslatot. A főváros tanácsa most elhatározta, megkéri a minisztert, hogy az államosítás tervezetét előbb közölje a fővárossal.”¹³²¹

Tudósított a lap az *ÉME nagygyűléséről* is, melyen *Szmrecsányi György*¹³²² országos elnök közölte: „A mai nagy, másfélmillió főből álló ÉME... csalódottan néz vissza álmaira, mert kívánságai nem teljesültek abban a mértékben, amelyben azt az ország keresztény társadalma követelte. ... A defenzívából, úgymond, elég volt. Most már offenzívára kerül a sor. Ebben a harcban az ÉME vezérei elől lesznek. A törvényes rend betartásával ki fogjuk vívni igazunkat, s aki ellent áll, azt lehengereljük.”¹³²³

Szmrecsányi után *Haller István* miniszter állott fel szólásra. ... A magyar társadalmat úgy kívánja nevelni, oly tudással akarja felruházni, hogy a hon a gazdasági élet minden ágában sikerrel vehesse fel a versenyt. *Az intelligens keresztény Magyarországot úgy kell nevelni, hogy soha többé bomlasztó, mérgező, mótelyező elemek meg ne támadhassák, meg ne ronthatassák, s ne vihessék ama végzetes sir felé, a melytől ezúttal még sikerült a nemzetet visszafordítani.*”¹³²⁴

Az *Est* szeptember 22-i számában nyilatkozatot közölt a kultuszminisztertől: „A fővárosi iskolák államosításáról tárgyalások folynak a pénzügyminiszterrel, ő ugyanis addig nem akar újabb terheket vállalni, amíg nem történt a budget realizálása. (Sic) Az egész kérdésnek halasztást kell szenvednie, azonban nem kételkedem benne, hogy a reformot még a folyó év befejezése előtt keresztül vesszük.”¹³²⁵

Másnap közölte a *Néptanítók Lapja* *Haller Istvánnak* Fővárosi Hírlap számára adott nyilatkozatát. Ebben a miniszter a fentiekhez annyit tett hozzá, hogy „a javaslat ez idő szerint a pénzügyminiszter előtt fekszik, aki azonban döntését nem hozta meg, *de az az értesülésem, hogy ő is hozzá fog járulni a törvénytervezet intézkedéseihez.*” A felvetésre, miszerint „a főváros tanácsa bizonyos komoly aggodalmakkal van eltelve anyagi szempontokból. Úgy látják ugyanis a kérdést a városházán, hogy amíg a főváros erkölcsi befolyását teljességgel elveszti az iskolák fölött, addig az anyagi terhek mégis Budapest közönségének nyakában maradnak.” Haller Ist-

¹³¹⁹ Nemzetgyűlési irományok. III. k. 338–339. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³²⁰ *Budapesti Hírlap*, XL. évf. 222. sz. 1920. szeptember 19.

¹³²¹ *Budapesti Hírlap*, XL. évf. 223. sz. 1920. szeptember 21. 5.

¹³²² Szmrecsányi György (1876–1932) akkor a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja programjával Zalaegerszegen megválasztott nemzetgyűlési képviselő, az ÉME első országos elnöke. Legitimista politikus, a második királypuccs után az ÉME kizárta őt soraiból. 1920–1923-ig a budapesti törvényhatóság tagja.

¹³²³ Lásd ehhez pl. Ablonczy: Teleki Pál. 175–176.

¹³²⁴ *Budapesti Hírlap*, XL. évf. 223. sz. 1920. szeptember 21. 4. (Kiemelés tőlem – D. P.) Azon a napon törölték a fővárosi közgyűlés tárgysorozatából a fővárosi iskolák államosításának ügyét. (Nemzeti Újság, II. évf. 224. sz. 1920. szeptember 22. 5.)

¹³²⁵ *Az Est*, XI. évf. 224. sz. 1920. szeptember 22. 2. (Kiemelés tőlem – D. P.)

ván megismételte: „Minden államosításnál az az állam követelése, hogy az iskolaépületek karbantartásáról a község gondoskodjék. Ennek a követelésnek a szempontjából a főváros sem lehet kivétel.”¹³²⁶

Haller István e nyilatkozatai arra utalnak, hogy a legkevésbé sem fogadta el *Korányi Frigyes*¹³²⁷ pénzügyminiszter 1920. szeptember 1-jei válaszát, melyben leszögezte: a fővárosi iskolák állami kezelésbe vételéhez nem járulhat hozzá.

A PM indokolását azzal kezdte, hogy „az 1920. augusztus 10-én tartott minisztertanács az állami pénzügyek rendezésének kérdésében többek közt akként határozott, és erre nézve az egyes szakminiszter urak kötelezettséget is vállaltak, hogy addig, míg az 1920/21. évi állami költségvetésben előállott hiány fedezése bevételek vagy kölcsönök útján biztosítva nincs, semmi új alkotást, bővítést, állás létesítést, vagy nem közvetlenül jövedelmező beruházást előkészíteni nem fognak”.¹³²⁸

Márpedig a fővárosi iskolák államosítása terheket róna a kincstárra. Holott a kívánt cél: „az oktatásnak egységes, azonos alapelvekre való fektetése, és a destruktív elemeknek a fővárosi iskolákból való eltávolítása, nézetem szerint... az államnak újabb szükségtelen... megterhelése nélkül is elérhető volna. ... Nagyméltóságod legfőbb felügyeleti és fegyelmi jogkörének törvény útján oly módon való kiterjesztésével, hogy a főváros oktatószemélyzetének kiválasztására a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló tárca megfelelő befolyása biztosíttassék azáltal, hogy a főváros által megválasztott oktatószemélyzetnek állásában való végső megerősítése a VKM jóváhagyásától függővé tétessék, illetve az ily módon alkalmazott oktatási személyzet a közoktatásügyi tárca fegyelmi jogköre alá rendeltessék”. Ekként anyagi nehézségek nem merülnének fel, de a főváros autonómiájának „oly mérvű megcsönkítése” sem, mint a törvényjavaslat tervezi. Különben is: az 1920. évi XI. tc. 2. szakasza értelmében szünetel az állami szolgálatba való felvétel.¹³²⁹ Úgyhogy *Korányi Frigyes* kérte *Hallert*, hogy az államosításra vonatkozó tervét „elejteni méltóztassék”.¹³³⁰

Ám a VKM továbbra sem tett le a fővárosi iskolákkal kapcsolatos tervéről. *Magyary Zoltán* új előterjesztéssel módosított törvényjavaslatot készített.

Ebben *Haller István* hangsúlyozta: „A kinevezés jogát az államnak kell átvennie, amely ezáltal abba a helyzetbe jut, hogy vidéki kipróbált, hazafias érzésben és jellemben szilárd magyar tanerőket helyezhessen át a szükséges mértékben a főváros iskoláihoz, ami által a vidéki tanítósnak azt a jogos panaszát is orvosolhatná, hogy a magyar állami tanító a fővárosba jutásból teljesen ki van zárva. ... [M]árpedig azt tagadnom kell, hogy a főváros, melynek világvárosi jellege a közerkölcsökre és a nemzeti érzésre úgyszólván káros befolyással van, s amelynek lakosságában a zsidóság arányszáma annak országos arányszámát messze felülmúlja, és a belátható jövőben felül is fogja múlni, éppen a köznevelés ellátására volna leginkább hivatva”.¹³³¹

Ezt követően *Haller István* hivatkozott arra is, hogy az 1920. március 25-i minisztertanácstól felhatalmazást kapott erre az államosításra, s hogy az államra a tervezet csak 25 millió korona

¹³²⁶ A fővárosi iskolák államosítása. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 1920. szeptember 23. 24–25.

¹³²⁷ *Korányi Frigyes* báró (1869–1935) gazdaságpolitikus, 1919. szeptember 12–1920. december 16-ig, majd még kétszer pénzügyminiszter

¹³²⁸ Lásd ehhez az 1920. augusztus 10-i kormányülés jegyzőkönyvének 13. napirendi pontját. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=preservica:fe49de33-cc05-443d-81e5-62fbca88071c> (2022. 03. 09-i letöltés)

¹³²⁹ Lásd ehhez *Az* 1921. június 27-én kihirdetett 1921. évi XI. törvény 2. §-át az állami, államvasúti és vármegyei tisztviselőkre és egyéb alkalmazottakra vonatkozó egyes intézkedésekről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92000011.TV&targetdate=&printTitle=1920.+%C3%A9vi+XI.+t%C3%B6rv%C3%A9ny%C3%A9ncikk&referer=1000ev>

¹³³⁰ Idézi, ismerteti: S. Heksch: *Törekvések a fővárosi*, 251–252.

¹³³¹ Idézi, ismerteti: S. Heksch: *Törekvések a fővárosi*, 252–253. (Kiemelések tőlem – D. P.)

terhet róna. Hivatkozott Teleki kormányprogramjára, s arra, hogy a PM 3 hónap késéssel válaszolt. Márpedig ezen idő alatt Haller István többször nyilatkozott erről, s hogy két miniszter-társa változtatással hozzájárult az előterjesztéshez.

A kért módosítások egy részét Magyary Zoltán az új változatba átvezette, jelezve a többi tár-cának a döntésekkel kapcsolatos társjogosultságait, s leírta a fővárossal az építkezések ügyében esetleg kialakuló vita rendezésének módját. S hangsúlyozta azt is, hogy a tárca és a kormány tekintélyvesztéséhez vezethetne, ha ejtenék a közvélemény előtt szélteben-hosszában tárgyalt kezdeményezést.¹³³²

A szeptemberben még Korányi Frigyes báró pénzügyminiszter álláspontjának változását váró, vagy a kormány általi leszavaztatását remélő Haller Istvánnak legkésőbb az 1920. november 10-i minisztertanácson, vagy ha nem volt jelen (a jegyzőkönyvet nem írta alá) az arról hozzá eljutott utólagos információkból tudomást kellett szereznie arról, hogy hiába reménykedett.

Ezen a kormányülésen Korányi Frigyes emlékeztette miniszter-társait, hogy milyen tervekkel és feltételezésekkel indult neki a pénzügyi konszolidációs terveknek, s hogy milyen gazdasági és politikai körülmények akadályozták meg a terv végrehajtását, s okozták a költségvetés krízisét, a korona jelentős leértékelődését. Egyben a személyét ért politikai támadásokra is hi-vatkozva bejelentette, hogy lemond, s hogy ennek előkészületeit megtette. Teleki Pál minisz-terelnök akkor még Korányit maradásra kérte, s a minisztertanácsot arra, hogy ne határozzanak a kérdésben.¹³³³

1920. december 16-án azonban már új összetételben ült össze a minisztertanács: Korányi Fri-gyes helyét Hegedüs Lóránt, Haller István helyét pedig Vass József foglalta el.¹³³⁴ A fővárosi iskolák államosítását kezdeményező – az állami költségvetés terheit növelő – törvényjavaslat a körülmények folytán lekerült a minisztertanács napirendjéről, s el sem jutott a nemzetgyűlési benyújtásig.

A téma már csak a *fővárosi törvényhatóság ülésein* bukkant fel néha. 1920. december 2-án *Sipőcz Jenő* polgármester kitért arra, hogy „felmerült az a gondolat, hogy a fővárost mentesíteni kell minden közoktatási költségtől. Ez értelemben Miklós bizottsági tag úr szólalt fel. Viszont ezzel szemben bibithi Horváth János bizottsági tag úr csak a közoktatásügyi költségek 50%-ának megtérítését kívánja. Én azt hiszem, talán az utóbbit fogadjuk el, és fogadjuk el azt az indítványt, hogy írjon fel a bizottság a kormányhoz a közoktatási költségek 50%-ának megté-rítése iránt. (Helyeslés).”¹³³⁵

„*Ami az iskolák államosítását illeti, különböző célokból vetették fel ezt az eszmét.* Felvetette Fayer [Sándor] bizottsági tag úr, és teljesen ellenkező szempontból Petrovác [Gyula] bizott-sági tag úr. *Ebben a kérdésben nem oszthatom a tisztelt bizottsági tag urak álláspontját. A leg-nemesebb cél érdekében sem szabad a főváros autonómiáját bármilyen tekintetben csorbítani.*

¹³³² Idézi, ismerteti: S. Heksch: Törekvések a fővárosi, 253–254.

¹³³³ MNL OL K 27. az 1920. november 10-i minisztertanácsi jegyzőkönyvben 2–9. <https://adatbazisokon-line.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59386?search=1920-11-10&term=eyJxIjoiMTkyMC0xMS0xMCIsmZxIj7ImRiX2lkIj7IjI4MzgwMjNhNzc4ZGZhZWnkYzIx-MjcwOGY3MjFiNzg4IjoiNTEifSwiZmRhdGUiOnsicmFuZ2UiOiJbMTAwMC0wMS0wMSBU-TyAyMDAwLTEyLTMxXSJ9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwieYXEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiIiLC-JucyI6eyJvbiI6dHJ1ZSwidHlwZSI6IkNPUiAifX0=&curr=1> 2022. 02. 28-i letöltés; Lásd ehhez Ablonczy: Teleki Pál, 191–194.

¹³³⁴ MNL OL K 27. az 1920. december 16-i minisztertanácsi jegyzőkönyvben. 1. <https://adatbazisokononline.hu/adat-bazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59386?search=1920-11-10&term=eyJxIjoiMTkyMC0xMS0xMCIsmZxIj7ImRiX2lkIj7IjI4MzgwMjNhNzc4ZGZhZWnkYzIx-MjcwOGY3MjFiNzg4IjoiNTEifSwiZmRhdGUiOnsicmFuZ2UiOiJbMTAwMC0wMS0wMSBU-TyAyMDAwLTEyLTMxXSJ9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwieYXEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiIiLC-JucyI6eyJvbiI6dHJ1ZSwidHlwZSI6IkNPUiAifX0=&curr=1> 2022. 02. 28-i letöltés

¹³³⁵ Fővárosi Közlöny, XXXI. évf. 40. sz. 975.

*Meg vagyok győződve arról, hogy a főváros közoktatásügyét is ez a közgyűlés megfelelő keresztény és nemzeti irányba fogja terelni, úgyhogy államosításra, nézetem szerint nincs szükség.*¹³³⁶

Petrovác Gyula azonban másnap, 1920. december 3-án újra felvetette a témát: „Az általános vita kapcsán ... a közoktatásnak arra a fő bajára mutattam rá, ami a keresztény tanulóknak zsidó tanítók által való tanításából áll elő. ... Most kétrendbeli indítványt akarok betérjeszteni. Az egyik ... ez: *Utassítsa a közgyűlés a tanácsot, hogy ezentúl a költségvetésben iskolafajonként mutassa ki, hány keresztény és zsidó tanerő van végleges, ideiglenes vagy megbízotti minőségben alkalmazva. Én sokkal jobban félek azoktól a gyermekektől, akik az iskola dacára neveltetnek destruktívakká, olyan tanítók által, akik bebizonyították, hogy nem tudtak hazafiasan és becsületesen viselkedni. Én azoktól sokkal jobban félttem a tanulói ifjúságot, mint attól, hogy iskola nélkül nő fel.*¹³³⁷

*Hogy a polgármesternek az államosítás ellen felhozott aggodalmait a közgyűlés előtt lehessen eloszlatni, indítványozom: Utassítsa a közgyűlés a tanácsot, tegye meg a szükséges előmunkálatokat annak tisztázására: *mily feltételekkel és mily módozatok mellett volnának a székesfővárosi iskolák államosíthatók. Ha az államosítás (Liptay Lajos: Miért kezdjük ezt mi?) a községre nézve anyagilag és erkölcsileg hátrányos, elállok tőle, ha azonban azt mutatnák, hogy anyagilag előnyös (Horváth János: Az bizonyos, hogy nem.) akkor a közgyűlésnek meg lesz a módja, hogy állást foglaljon ebben a nehéz, de mindenesetre megoldandó kérdésben.*¹³³⁸*

Sipőcz Jenő polgármester 1921. július 6-án a fővárosi törvényhatósági bizottság közgyűlésén reagált Petrovác Gyula kezdeményezésére. „Petrovác bizottsági tag úr a fővárosi iskolák államosítása ügyében terjesztett elő indítványt, ez a kérdés azonban most már a kormány részéről napirenden nincs, úgy, hogy a magunk részéről időszerűtlennek tekintjük.”¹³³⁹

x

Ezzel ez a kérdés évtizedekre lekerült a napirendről, hogy azután a magyar történelem további rendszerváltozásait követően újra felvetődjön, sőt, az államosítás – kétszer – megvalósuljon.

Történetünk a „bűnös, liberális” Budapest, és a vele szemben magát „a nemzeti” oldalként meghatározó – az egészséges, vallásos stb. vidékre támaszkodó – a gyermekek nevelése mi-kéntjére szövetségeseivel, az egyházakkal döntő befolyást gyakorolni kívánó állam toposzának megjelenésével, és az államosítás technikai megvalósítása tervének kidolgozásával későbbi fejlemények előfutára lett.

A folyamatot kezdeményező Imre Sándor szerepe szempontjából számunkra annak lehet némi jelentősége, hogy – a forradalmak ellenhatásaként született – ezen kezdeményezése során nyilvánvalóan zárójelbe tette az iskola és társadalmi közege közötti kapcsolatról még a forradalmak előtt vázolt elképzeléseit. Ez ügyben Imre Sándor egyértelműen a „nemzeti-keresztény” társadalom reprezentánsaként lépett fel, az általa a kommunizmus bűnébe esett, liberális, (túlságos zsidó befolyás alatt állónak?) vélt Budapest népoktatásának „egészségesebbé” tétele érdekében. Ebben szerepe lehetett Magyar Zoltánnal osztott hitének a szakszerű és tervszerű, „a nemzeti

¹³³⁶ Fővárosi Közlöny, XXXI. évf. 40. sz. 976. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³³⁷ 1921. február 16-án Hilbert Vilmos miután leszögezte: „Budapestet ezt a bűnös, ezt a romlott, ezt az idegen lelkű Budapestet kereszténnyé és magyarrá kívánjuk tenni”. Majd hozzátette: „a főváros tanácsa eddig még nem látta elérkezettnek az időt ahhoz, hogy ezeken az állapotokon változtasson, akkor nekünk a keresztény községi párt tagjainak a törvényhatósági bizottsághoz kell apellálnunk, és kérnünk kell, hogy még a mai közgyűlésen hozandó határozat utassítsa a tanácsot arra, hogy a tanács egy hónapon belül bocsássa a bizottsági tagok rendelkezésére a főváros szolgálatában álló személyzetéről egy olyan kimutatást, amelyből megállapítható legyen az, hogy a város házában egyes osztályaiban, a városháza alá tartozó egyes hivatalokban, az előljáróságoknál, a városnak különböző üzeméinél, vállalatainál és intézményeinél a munkaerők között és az egyes iskolákban a tanerők között hány zsidó, hány kikeresztelkedett és hány ún. felekezeten kívüli tanerő van alkalmazva”. („Kelet Pározsától” a „bűnös városig”. 318. és 322.

¹³³⁸ Fővárosi Közlöny, XXXI. évf. 40. sz. 1000. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³³⁹ Fővárosi Közlöny, XXXII. évf. 29. sz. 1232.

érdekeket” képviselő államigazgatás előnyösebb voltáról a „klikkesedett, pártoskodó” Budapesttel szemben. Erre utal a fentiekben idézett 1923. évi visszaemlékezése is.

IX. VITÁK KERESZTTÜZÉBEN II.

Imre Sándor az ifjúság „nemzeti”, „katonás” és testi neveléséről, s a várható békeszerződés nyomán elhelyezendő katonatisztek alkalmazásának lehetőségéről folytatott minisztériumközi viták során 1919. október – 1920. január között

Haller István propagandaminiszter és a Fővezérség kezdeményezésére értekezletet hívtak össze 1919. október 1-jén a VKM-ben a hadügyminisztérium képviselőinek részvételével. A tanácskozáson Imre Sándor elnökölt, s a ránk maradt jegyzőkönyv szerint¹³⁴⁰ azon részt vett: „Seifert (Szeifert)¹³⁴¹ ezredes és Szügyi Zoltán főhadnagy a propagandaminisztérium részéről, Pogány Géza alezredes, Frank Béla miniszteri tanácsos a hadügyminisztérium képviselőjében, Gömbös Gyula százados a katonai kiképzés vezetőinek képviselője, Vizsota Gyula dr. középiskolai főigazgató, Quint József tanítóképző intézeti igazgató a VKM részéről” és egyéb tanárok.

Imre Sándor elnök a megjelentek üdvözlése után „felkérte Seifert ezredest, a propagandaminisztérium képviselőjét, tegye meg előterjesztését.

Seifert ezredes: A hazánkat ért gyászos események nem történhetek volna meg, ha a magyar iskola más színvonalon lett volna. A középiskolából kikerülő nemzedék kevés nemzeti érzést, s még kevesebb erkölcsi tartalmat hozott magával. A patriarchális családi fegyelemtől kezdve a harcok vitéségig minden erkölcsi tartalmat a katonaságnak kellett beléjük nevelni.

A katonaság nagyon várta a háború végét az emberiség szempontjából is, de azért is, hogy mind a tisztikarból, mind a művelt középosztályból, a nemzet legértékesebb, de leggerinctelebb rétegéből kiirtsák a gázt. Ezt hazánk és fajunk jövője kívánja. Jól tudjuk, hogy *a nevelésen kell kezdeni, ha azt akarjuk, hogy a nemzetnek gerinces középosztálya legyen.* A következőkben nem valami sovíniszta katonai álláspontot képvisel, hanem a propagandaminisztériumnak [Haller István miniszternek] és a fővezérnek [Horthy Miklósnak] a közös álláspontját fejt ki.

Szükséges, hogy a nemzeti érzést s az ősi magyar harcok szellemét már a legkisebb fiúkba, lányokba egyaránt beoltsuk. Nem a nyers katonai szellem, hanem a magyar ember beszél belőle, a tízezrekre menő magyar katonaság felfogásának ad ezzel a kívánsággal kifejezést. Az ellentábor nagyon jól tudja, hogyha a harcok szellemét kiöli a magyarságból, azzal a nemzet gerincét törte ketté. Hogy a magyar nemzet 10 hónap alatt oly mélyre süllyedhetett, mint eddig soha, annak az az oka, hogy ez a harcok szellem kipusztult a férfinevből. (Nem akarok katonát látni.) Egész életében a nép fiai között élt, tudja, és a múlt is igazolja, hogy a magyar nép mindig harcias nép volt. Ez a harcias szellem a magyar nők régi nevelésében is megvolt. *A nemzet mai helyzete szükségessé teszi, hogy a magyar nemzeti álláspont telítve legyen harcias szellemmel.* Kívánalmaikat a következő tervezetben terjeszti elő.

a) Kisdedóvók. A fegyelem külsőleg is jusson kifejezésre. Katonai sorakozás, felvonulás révén, s egyéb módon vessék meg az alapját a katonás fellépésnek. Minden óvó mellett legyen általános tisztálkodó felszerelés, ami a katonaság nevelés első feltétele. Nemzeti hőseink, politikusaink legnagyobbjainak tiszteletét érdemeiknek, nagyságuknak versikékbe, énekekbe való foglalásával oltsák a gyermekek lelkébe.

¹³⁴⁰ RL C/39. 26. cs. 556–561., 571–575. Lásd továbbá Kiss szerk. Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. 55–66. (Kiemelések tőlem – D. P.) Ezt az iratsomót 1970-ben, az akkor hivatalos szellemben és terminológiával, de a források korrekt felhasználásával feldolgozta Heksch Ágnes. (Heksch Ágnes: Az ellenforradalmi korszak testnevelési koncepciójának kialakulása 1919–1921. In: *Neveléstörténeti tanulmányok*. Szerk. Kóte Sándor, MPT, Budapest, 1970, 365–383.

¹³⁴¹ A jegyzőkönyvben keresztnév nélkül, kétféle írásmóddal szerepel.

b) Népiskolák. A régi rendszernek nagy bűne volt, hogy a tanítókat csak a háború idején engedték be a tisztikarba. A katonaság sokszor felszólalt ez ellen a katonai szempontból katasztrófálisnak mondható intézkedés ellen, hiszen a tanítóság számára nagy nevelő szerep várt volna a katonai nevelés terén. A tanítóság régi eleme a világháborúban való szerepléséért teljes tiszteletet érdemel. A világháborúban tisztté lett fiatal tanítóság azonban már nem ez a régi elem volt, a tanítói emberanyag nem mutatta azt az értéket, mint az első. Akaratnélküli, jellemtelen, ide-oda hajladozó, minden határozott nemzeti érzés nélkül való anyag volt. Ez azonban nem egyedülálló jelenség, illetve a más iskolákból kikerültekre is, pl. a kereskedelmi iskolák tanulóira is stb.

A forradalomban a tanítóság nagyon könnyedén csatlakozott a hazafiatlan elemekhez. Tapasztalat szerint a legnagyobb ellenállást leginkább a katolikus tanítóság fejtette ki. A református tanítóság nagyon hamar el tudott szakadni egyházától. *A tanítóság az oda nem illő elemektől való megtisztítása végett a propagandaminisztérium, s a fővezér kívánja, hogy a tanítóságot egy, a katonaság körében már gyakorlatban levő kérdőív kitöltése után rostálják meg. Alapos, szigorú, de nem igazságtalan megrostálást óhajtanak.*

Kívánják, hogy ebben ne az ingatag közvélemény, hanem az arra hivatottak mondjanak véleményt a tanítóságról. A tanítók közt nagyon sok akadt, aki keresztény és nemzeti érzésű volt, akit a falu népének bizalma választott meg vezetőül a kommün alatt, s akik semmit sem vétettek, inkább mentettek a proletárdiktatúra uralma alatt. Ezeket igazságtalanság volna megbüntetni.

A jövőre nézve pedig kívánják, hogy a tanítók jellem és erkölcsi tekintetben oly szigorú megfigyelés alá vonassanak, mint a tisztikar. Ezért számukra is követelik a *becsületügyi bíróság* felállítását, amely szigorúan örködjék azon, hogy aki a tanítói állás tekintélyét megsérti, azonnal eltávolíttassék, hogy így igazán a tanítóság elitje maradjon meg. A jövőre a tanítóságnak olyan társadalmi állást kell biztosítani, amely a jövőben teljesítendő fontos hivatáshoz méltó.

Népiskola.

a) Az egytanerős iskolákban csak olyan ember legyen a tanító, aki a világháborúban harctéri szolgálatot teljesített. Oszatlan iskoláknál a nem katona tanítók közül, az érdemes emberek is csak kivételképp hagyhatók meg.

b) Kéttanerős iskolánál az egyik tanító okvetlenül harctéren szolgált katonatanító legyen, mindegyikük tartozik elvégezni az átképző tanfolyamot.

c) Többtanerős iskolához két-három pedagógiailag is képzett/vagy képzendő tiszt osztassék be. Akiknek pedagógiai végzettségük nincs: pedagógiai tanfolyamra utasítandók.

A 6–12 éves gyerekeket is katonai gyakorlatokban kell részesíteni. Már a népiskolai tanulóktól meg kell kívánni a fegyelmezettséget, katonás köszönést stb. A történelem tanítása közben a nemzeti hősök tiszteletére nagy gond fordítandó. A világháború hőseit, köztük az iskola környéke háziezredének hőseit is be kell venni a történeti oktatás anyagába. A népiskola felső osztályaiban a gyalogsági fegyver megismertetendő, anélkül azonban, hogy céllovó gyakorlatokat végezzenek.

A lányoknál a kézimunka tanítása kapcsán ugyanezt a szellemet kell bevinni a nevelésbe. A lányiskolák két felső osztályában mindennapi katonai cikkeket (sebkötöző csomagot, zubbonyzsebet stb.) állítsanak elő.

Középiskolák. Cél: *minden középiskolát végzett ifjú teljesen kiképzett gyalogoskatonája legyen a nemzetnek.* A katonai kiképzés tárgyai: gyalogsági fegyverrel, gépfegyverrel, aknavetővel, gránátvetővel, golyósóróval, világítópisztollyal, reflektorral stb. való bánásmód. Ezt a célt a középiskolában úgy érhetik el, *ha kellő számú, és kellő képzettségű tiszteket osztanak be az iskolákba.* Itt nemcsak hivatásos tisztekre gondolnak, hanem arravaló tartalékos tisztekre (tani-

tókra, tanárookra) is, akik megmutatták, hogy kiváló csapattechnikusok is tudnak lenni. *A középiskolai tanulókból századokhoz és zászlóaljokhoz hasonló, de másként nevezendő alakulatokat kell majd szervezni.*

A nemzeti érzés erősítése végett a középiskolákban a magyar történelem, a magyar irodalom története fokozottan tanítandó. A nemzeti történet szinte a hősök történetévé legyen, ezt a két tárgyat a többiekhez képest elsőbbségben kell részesíteni. Ha e két tárgyból valakinek jeles osztályzata van, akkor más két tárgyból való elégséges osztályzatát jóra javítsák. Ha jó osztályzata van e két tárgyból, akkor a más tárgyból való elégtelen osztályzatot elégségesre kell javítani. A vezérkar iskoláiban hasonló eljárással nagy eredményt értek el... A történettanítás eredménye a nemzeti hősök tisztelete legyen.

Egyetemek. Cél: az egyetemi hallgatóknak katonai oktatókká való kiképzése. A jogászok, és bölcsészek ügyes rajvezetőkké, szakasz- és századparancsnokokká képezendők ki. A műegyetemi hallgatókból technikus tiszteket akarnak kiképezni. A műegyetem feladata lesz tehát repülők, távirók, hidászok, aknászok, lángvetők, gáz-szakemberek stb. kiképzése. Szükséges, hogy a technikus tiszteknek kellő gyakorlóterük legyen. A hadsereg rendelkezik kellő tanerővel, de mindezeket egyetemi pedagógiai tanfolyamra kell küldeni, hogy minden zökkenés [Sic!] nélkül kellőképpen be tudjanak illeszkedni a megfelelő iskolai (egyetemi, középiskolai) keretbe. ...

A nemzeti cél lebegjen az értekezlet előtt, s az a meggondolás, hogy *amely nemzetnek nincs hazafias érzésektől hevített, s a nemzeti célért a poklok poklának is nekimenő hadserege, az a nemzet nem önálló, sőt, mint ahogy a közelmúltban volt, ismét könnyen válhat nemzetünk a fővárosi csöcselék játékbábjává, vak eszközévé.*

Dr. Imre Sándor úgy látja, hogy egy lépéssel közelebb vagyunk ahhoz az időhöz, amikor a nemzet különböző nevelői kezét akarnak egymásnak adni, egy cél felé akarják vezetni a nemzetet. Természetes, hogy azok, akik különböző gondolatkörben nőttek föl, nem láthatják teljesen azonosan a célhoz vezető eszközöket.

A közoktatásügyi minisztérium képviselői előtt is az a nevelési cél lebeg, hogy a lesüllyedt magyarságot fölemeljük. Úgy látjuk, hogy *a nevelés nemzetvédelem és nemzetfejlesztés* tartozik lenni. S éppen ezért kívánatos annak a tényezőnek a segítségével, amely elsősorban a nemzetvédelem feladatát szolgálja. Sokan vagyunk, akik már régen hangoztattuk, hogy a hadsereg a nemzetvédelem terén a nemzetnevelésben vegyen részt. De... ártott a nemzeti szellemnek, mikor [a hadsereg] a nemzet és a haza helyett a monarchiát tette meg egységesítő központi gondolatul.

A nemzetnevelés érdekében azonban a hadseregen kívül [is] kívánja mindazoknak a tényezőknek az együttműködését, amelyek hatnak a népre. Az iskolával együtt kell működnie nemcsak a hadseregnek, hanem az igazságszolgáltatásnak, a közigazgatásnak, postának, távirónak stb. is. A közélet minden tényezőjének hatni kell a nemzetvédelem és nemzetfejlesztés irányában. Meggondolandó az is, hogy *minden intézmény* csak akkor szolgálja a maga célját helyesen, ha azt *a maga módszerével, a maga eszközeivel teszi.*

Az iskolának a maga nevelőmunkáját azzal a gondolattal kell kezdenie és folytatnia, hogy az iskola a gyermeket még nem akarja valami speciális munkára fogni, ez későbbi idő feladata. *Az iskola egyetemes alapokat akar adni későbbi intézmények hatásának biztosítására. Ha az iskola erről az útról letér, nagyon félő, hogy a fényes célért fölláldozunk olyan értékeket is, melyeknek fölláldozása később okvetlenül megbosszulja magát.* A magyar történelemnek és irodalomtörténetnek javasolt mértékű előtérbetolásával a tanulók más tárgyakat (pl. fizikát, matematikát, modern nyelveket stb.) mellékesnek tartanak majd. Meggyőződése, hogy nyomorúságunknak egyik oka az, hogy a modern nyelvek tudása nálunk nagyon fogyatékos.

Ha az elemi iskolában a nevelés fő célját a harcos szellemben tűznék ki, akkor a tanulóknak nagyon könnyen a mások iránt való gyűlölet érzése fejlődne ki. *A nemzeti erőnek nem a mások iránt való gyűlölet, hanem a magunkhoz való szilárd ragaszkodás a legnagyobb forrása.* A mostani bajainknak is az a fő oka, hogy *fogyatékos volt a magunk nemzeti tudatossága.* Nagyon

fél attól, hogy a katonai szellemnek az alsóbb iskolákba való ily fokú bevitele olyan mértékűvé teszi másoknak a meg nem értését, hogy abból további veszedelem származhat.

Nekünk azért, mert ilyen a sorsunk, olyan ítéletre is kell képesítenünk a tanulókat, amely a harc megvívhatóságának megítélésére is képessé teszi őket. A harc megindítására való erős ítélőképességet, a magyarság ősi erényeit kell fejleszteni a magyar népben. De ezeket az erényeket okvetlenül szaporítani kell az ősi hiányok pótlásával, s az ősi hibákat ellensúlyozni kell.

E végből szükségesnek látja, hogy az iskolákban kemény erkölcsű katonás szellem uralkodjék. De az ne legyen katonai szellem, hanem az önfegyelem szelleme, amelynek önismeret az alapja. E végből az ifjúságnak nevelésében mindent meg kell adni a tekintetben, hogy később jó harcossá legyen belőle, a nemzetért az élet minden pontján tudjon harcolni. Voltaképp nem az a baj, hogy a katonai készségek hiányoznak az emberekből, hanem az, hogy erkölcsi készségek, s olyan általános készségek nincsenek meg az emberekben, amelyek nem sajátos katonai kellékek ugyan, amelyek azonban a sajátos katonai készségeknek szükséges alapját teszik (pl. erős testi arravalóság). Ezeknek a készségeknek az iskolába való bevitelét kívánja ugyan, de nem szeretné, ha ezeket a készségeket sajátosan katonai kellékeknek bélyegeznék. Az iskolában megtesszünk mindent a nemzeti hadsereg megalapozására, amit pl. a szláv Sokol egyesületek, cserkészcsapatok stb. is megtettek. De a harcossá nevelést ne állítsák fel követelményül az iskola számára, hanem a nemzet mai helyzetében ránk váró feladatokból megkövetelt nemzeti nevelést tűzzük ki célul.

A magyar történelem nem lehet csak hősök történetének tanítása, mert akkor olyan részeket is elhanyagol, amiket a nemzet tagjainak tudniuk kell. Mai helyzetünk szerencsétlensége is részben abból fakad, hogy középosztályunk tagjai, sőt tanáraink sem tudtak azokról a kérdésekről, amiket korunk főlészínre vetett, nem értették azokat az eszméket, amelyek a levegőben kavarogtak.

Középosztályunk ingadozása nagyrészt korunk szellemi áramlatai felől való tájékozatlanságból magyarázható. A történettanítás a nemzet egész életének, a nemzet fejlődése minden mozzanatának a megismerése legyen, s ne csak hősök története. A harcok ismertetését is kell adni, de a gazdasági fejlődés történetét is. A történettanításban ott lesz – s részben már ott is volt – a hősök története is: Bocskay, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc. A világháború ma még ismeretlen hősei is a nemzet fejlődésének szolgálatába állítandók. De gondoskodni kell arról is, hogy ne csak a katonákban lássa meg a tanuló a hőst, hanem abban a falusi bíróban is, aki itthon az özvegyeket és árvákat gondozta.

Elismeri, hogy az iskolának a Nemzeti Hadsereg kialakításában az eddigénél nagyobb szerepet kell juttatni. De kéri, hogy a katonás szellem érdekében ne ragaszkodjanak olyan kívánalmakhoz, amelyek a gyermeki lélekkel ellentétesek és pedagógiaileg károsak. Mindezt azért mondja előre, hogy a hozzászólásokból e gondolatok kikapcsolódhassanak. Kéri, hogy a tanácskozás ezen az alapon haladjon tovább.

Seifert ezredes: ... Az Államtitkár úr fél, hogy a sovinizmus majd gyűlöletet ébreszt. Kijelentem nyíltan, hogy olyan hazafias nevelést kívánunk, amely, ha kell, az ellenség gyűlöletét is képes fölszítani. Kívánságunk, hogy az ifjúságba oltuk bele a megtorlás, a revans gondolatát. Inkább legyünk a kultúra alacsonyabb fokán, de magyarabb érzésűek legyünk, s neveljünk önmagunkban annyi agresszivitást, hogy nemzeti föltámadás legyen belőle, ez elhatározott álláspontjuk.

Nem katonai, hanem katonás nevelést kívánunk. S a katonás érzéseket is éppen a magyar család és nemzeti érzések, s erkölcsök alapján akarják fejleszteni. Az iskola pedagógiai szellemét nem akarják veszélyeztetni. A nemzeti irodalomtörténetnek és a magyar történelemnek előterbetolását is nevelési okból kívánják: e tárgyak nevelőerejével a magyar ifjúságból leventéket akarnak gyúrni. Azt akarják, hogy a magyar ifjúság a katonai kiképzésben a legmodernebbet

kapja, az erkölcsi és hazafias nevelés terén pedig a régi tiszta klasszikus nemzeti hagyományokhoz vigyük vissza őket.

A történelemtanítástól sem kívánnak egyoldalúságot, de akarják, hogy a hősök története is kellő hangsúlyozással szerepeljen benne. Hősökön ő nemcsak katonákat ért, hanem mindenkit, akinek példája a nemzeti érzésre nevelően hat. A katonai gyakorlatokkal sem katonai nevelést akarnak, hanem a kézi és testi ügyesség elsajjtítását. Kívánják, hogy az iskolai nevelés nemzeti szelleme ne csak külsőségekben (címer zászló), hanem az iskola belső életében és munkájában is behatóan érvényesüljön. A katonai gyakorlatok vezetését is meghagyják a tanítók és tanárok kezében, ha kellő katonai ismerettel rendelkeznek. Mindezt csakis a VKM-mel együtt akarják megvalósítani. Ezért folyamodnak segítségül és közreműködésül a VKM-hez. Hiszi, hogy a hazaszeretet alapján megértik egymást. *A tárgyalásokról beszámol majd a propaganda-miniszter úrnak és a fővezérnek.*

*Viszota Gyula:*¹³⁴² Ilyen irányban bizalmas tárgyalások már történtek a hadügyi és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium között. Minthogy az antant az engedélyezett tözenötezer főnyi hadsereg létszámába a pénzügyőrség, csendőrség, határrendőrség stb. tagjait is beleérti, *szükség volt arra, hogy keressünk módot, miként lehetne a katonai készségeket ifjúságunkban is kifejleszteni.*

Álláspontja a következő: A középiskolákban a testgyakorlás tanítási célját reformálni kell. A katonai gyakorlatok a testgyakorlás körébe utalandók, e célra a játékdélutánokra és kirándulásokra megszabott idő felhasználható. A háború alatt ilyen irányban már több középiskolában történtek kísérletek (csapatkiképzés).

Gömbös Gyula százados: Nemzetünk mai politikai és gazdasági helyzete az agresszivitás, a küzdés szellemét, tehát a katonás szellemet kívánja az egész magyar életben. Ezért ennek a szellemnek a nevelésben is érvényesülnie kell. ... *A behatóbb testneveléssel már nagy lépést teszünk a cél felé, A katonás szellemet a testi nevelésen kívül a levente szellem*¹³⁴³ *fejlesztésével akarjuk nevelni. Ez is könnyen megtalálhatja a maga helyét az iskolák szellemi nevelésében.*

A hősök tiszteletének veleje az, hogy nagy célokért, a közért meghalni is tudjunk. A katonák az iskolákban nem akarnak vezető szerepet játszani; ez a tanárok és tanítók feladata. Ragaszkodni kell ahhoz, hogy *a VKM-ben az ügykörre nézve, összekötő szervül katonai ügyosztály alakuljon, a tanfelügyelőségekhez, középiskolákhoz, a népiskolákhoz pedig katonai oktatók küldendők ki.* Katonák és pedagógusok számára közös tanfolyamok felállítását sürgeti.

A békeszerződés pontjai szerint zsoldoshadsereget kell majd tartanunk, tehát a véderő tagjait nem lehet kicserélnünk, mert hatévi szolgálatra kell kötelezzék magukat. Ezért nagyon fontos, hogy az ifjúságot előkészítsük és fölhasználjuk a nemzeti védelemre. Evégett sorsdöntően *fontos az ifjúság katonás nevelése. Az iskola feladata csak az előkészítés legyen. A szorosabb értelemben vett katonás nevelés iskolán kívül, társadalmi egyesületekben történjék.* A hadsereg mindennek külső keretétül szolgáljon.

A szerbek egyoldalú katonai nevelése helyett – amit Seifert ezredes úr hozott fel – ő inkább az egészségesebb angol nevelést ajánlja példaképpül. Az angolok anélkül, hogy katonák lettek volna, a beható testnevelés által a küzdés szellemét fejlesztették ki ifjúságukban. Szellemi tekintetben pedig arra törekedtek, hogy az angol ifjúság csak a maga nemzete szempontjából nézze a világot.”¹³⁴⁴

¹³⁴² Viszota Gyula (1871–1947) irodalomtörténész, az MTA és a Szent István Akadémia tagja, budapesti tankerületi főigazgató.

¹³⁴³ Bár a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvényben nem nevezték meg, már az előkészítése során „leventeszellemet” vártak a tárgyalás katonai résztvevői. Vö: Gergely Ferenc-Kiss György: *Horthy leventéi. A leventeintézmény története.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976, 21–30.; Várdai Levente: *A leventeintézmény létrejötte és nevelési célja.* In: Ács-Bíró Adrienn – Maisch Patrícia – Molnár-Kovács Zsófia szerk. *Iskola a társadalmi térben és időben. IX. PTE BTK Oktatás és Társadalom Doktori Iskola, Pécs, 2021, 88.*

¹³⁴⁴ RL C/39. 26. cs. 556–560. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Az ezt követő hozzászólók a következő értekezletre a testnevelés országosan jelentős alakjának meghívását javasolták, s felmerült az is, hogy a testnevelést „katonai kézbe kellene adni”, s hogy „a hadsereg leghálásabb talaja a cserkészlet lenne”. Azt is felvetették, hogy pontosan állapítsuk meg a magyar levante ideálját”.¹³⁴⁵

Utolsó hozzászólóként Seifert ezredes elfogadta egy új értekezlet gondolatát, majd hozzátette: „Meggyőződése, hogy az iskolának a legközelebbi jövőben talán a honvédelemre való előkészítés lesz a legfontosabb feladata”.

Az értekezletet az elnöklő *Imre Sándor* a következőkkel zárta:

„A magyarság jövője érdekében nem engedheti meg azt a gondolatot, hogy a kultúrában szabad egy fokkal lejjebb szállni. A katonáknak az iskolákba való bevitele ki van próbálva Poroszországban, de ennek sok tekintetben tragikus következményei lettek. Seifert ezredes előadásából az látszik, hogy az iskolában a katonák akarnak vezetők lenni. Ennek az az eredménye is lesz, hogy a tanulók jó katonák is lesznek. De nem a műveltség, nemzeterősítő ereje lesz az iskolák fő szempontja; a panganét [rövid gyalogsági kard, kétélű szurony] összeütközése lesz a fő cél. Ő is vissza akarja venni, amit tőlünk elvettek, de az az elve: nem bántok mást, és nem hagyom magam.¹³⁴⁶ A harc nem lehet vezető gondolat: következmény legyen.”¹³⁴⁷

Az értekezlet határozata értelmében egy gyorsan összehívandó bizottság fogalmazza meg a VKM álláspontját s küldje meg a propaganda- és a hadügyminiszternek. Az ő véleményük beérkezése nyomán, egy újabb értekezleten véglegesítik majd a megállapodást.¹³⁴⁸

A bizottság tevékenysége nyomán – ahogy *Imre Sándor* az értekezlet jegyzőkönyvére ráírta – „ezen az alapon [az értekezleten képviselt álláspontja alapján] áll” *Huszár Károly miniszter 1919. október 20-i VKM 193.629/920. B. I. számú átíratára Haller István propagandaminiszternek az ifjúság katonás nevelése ügyébe*,¹³⁴⁹ melyben egyebek között az alábbiakat olvashatjuk:

„Örömmel állapítom meg, hogy a nemzet különböző nevelői: az iskola és a hadsereg kezét akarnak egymásnak adni s egy cél felé akarják vezetni a nemzetet. A közoktatásügyi minisztérium előtt is az a cél lebeg, hogy a lesüllyedt magyarságot felemeljük, az ezredéves Magyarországot mai romjaiból újra visszaállítsuk. Az iskolai nevelés is nemzetvédelem és nemzetfejlesztés tartozik lenni. Álláspontom az, hogy az ifjúságnak adjunk meg mindent a nevelésben avégett, hogy később a nemzetért az élet minden pontján – ha kell, a harctéren is – tudjon küzdeni. Magam is akarom, hogy a nemzeti hadsereg kialakításában az iskolának az eddiginél nagyobb szerepet juttassunk. A célkitűzésben tehát közös állásponton vagyok Nagyméltóságod képviselőjével.

A célhoz vezető módokra nézve azonban politikai és pedagógiai okokból az előterjesztett javaslatlaltal nem érthetek egyet, mert az az iskolákban nyílt és leplezetlen katonai nevelést kíván.

¹³⁴⁵ Lásd ehhez Gergely F.: A magyar cserkészlet, 131–138.

¹³⁴⁶ 1923. évi visszaemlékezése szerint *Imre Sándor* néhány hónappal később – 1919 végén – nyilatkozott a *Szózat* munkatársának, *Csűrös Zoltánnak* az *irredentizmus és az iskola* viszonyáról. „A véleményem az volt, hogy nem frázisokkal, izgató és keserítő lármával kell az egész Magyarországra való gondolatot az új nemzedékben ébre tartani és fejleszteni, hanem igen következetes higgadt tanítással, kimutatva, hogy Magyarország mily határozott földrajzi egység, a részek gazdasági érdekei mennyire egybefűzik a most elszakadt területeket stb. Tehát, hogy egy pusztán érzelmi alap helyett az értelmi politikai szükségszerűséget kell az ifjúság előtt megvilágítani. Mivel most hivatalosan lehetetlen volna bármilyen intézkedést kiadni ebbe az irányba, egyelőre hallgatni kell a VKM-nek, de nem engedni meg olyan tankönyvek kiadását melyek, mint kész dologgal számolnának a területek elszakításával (akkor még nem volt Trianon!). Erről a kérdéstről sűrűn beszéltem akkortájt tanárokkal, tanítókkal, térképkészítővel”. (RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, 89–90. Kiemelések tőlem – D. P.)

¹³⁴⁷ RL C/39. 26. cs. 560–561. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹³⁴⁸ RL C/39. 26. cs. 561.

¹³⁴⁹ RL C/39. 26. cs. 562–568. (Kiemelések tőlem – D. P.); Továbbá: *Kiss Dezső szerk.* 1919–1920. 78–83. Lásd ehhez továbbá RL C/39. 25. cs. 417.

A katonai nevelésnek, a »harci szellemnek« az iskolákba való bevitele a belpolitikában a háború csömöréből táplálkozó antimilitarista agitációknak és mozgalmaknak lehetne tárgya, a külpolitikában pedig – háborúra való készülődésnek bélyegezve – nagyon veszedelmes bonyodalmakat okozhatna.

Pedagógiai szempontból az előterjesztett kívánalmak a gyermeki lélekkel ellentétesek, és arra károsak, ennek erőltetése később okvetlenül megbosszulná magát. Az iskola a közös célt csak akkor szolgálhatja igaz sikerrel, ha a maga módszereivel és eszközeivel teszi azt. Az iskola feladata a nemzetvédelem érdekében az, hogy az ifjúságot olyan beható testi, hazafias és erkölcsi nevelésben részesítse, hogy az ifjak az iskolából kikerülve a legrövidebb idő alatt jó katonákká legyenek kiképezhetőek. A sajátos katonai kiképzést, s főképp annak technikai részét az iskola nem vállalhatja.

Gondoskodom azonban arról, hogy a katonai kiképzéshez szükséges alapvetést, előkészítést, s a kívánt *levanteszellem fejlesztését az iskolák az ifjúság beható testnevelésével, s a hazafias, erkölcsi nevelés régi, tiszta klasszikus nemzeti hagyományainknak szerves beiktatásával nagymértékben szolgálják. Az iskoláknak erre a célra sok eszközük van. A nemzeti tudatosságnak, s az önmagukhoz való szilárd ragaszkodásnak a kifejlesztésével a nemzeti erőt nagymértékben gyarapítják. A magyarság ősi erényeinek ápolásával, teljesebb kifejtésével, ősi hiányaink pótlásával, ősi hibáknak nyesegetésével, és a nevelésnek kemény erkölcsű, katonás – de nem katonai – szellemével az iskolák a nemzeti önvédelmet szolgálják.*

A konkrét kívánásokra nézve a következőket közlöm Nagyméltósággal:
Az ifjúság szellemi nevelésében gondoskodni fogok a következőkről:

A)

1. Az iskola tanító munkája mellett nevelői feladata az eddiginél jobban érvényesüljön. A nemzetnevelés legyen az iskola egész életének uralkodó gondolata. Különös gondom lesz arra, hogy a tanulók fegyelmeztségének, tekintélytiszteletének, tisztelettudásának nevelésére nagy gond fordítottassék, hogy az iskolai fegyelem a gyermekek korához mértén szigorú legyen.
2. A nemzeti történetnek és a nemzeti irodalomnak sikeresebb tanítására nézve is intézkedem, úgy azonban, hogy az a nemzeti élet szempontjából szintén fontos tárgyakkal kárával ne járjon. A történettanításban valamennyi iskolafokon a nemzeti hősök tiszteletének méltó helyet biztosítok, hőson azonban nemcsak katonát, politikust értve, hanem a mindennapi élet emberei közül is azokat (orvos, tanító, bíró, postáskisasszony stb.) akiknek példája a nemzetre nevelően hat.

B)

1. A testi nevelés körében egyik elődöm, Apponyi Albert gróf már intézkedett a nemzetvédelmi célú egészségügyi ismeretek tanításáról.
2. Az iskoláknak mai testgyakorlási tanterveiben nagyon sok egészen katonai természetű gyakorlat szerepel. Intézkedni fogok aziránt, hogy ezekre a gyakorlatokra a katonai kiképzésre való előkészítés céljából nagy gond fordítottassék.
3. Fokozni óhajtván az iskola test és erkölcsnevelő hatását, *munkálatba vétetem a cserkészetnek az iskolákban való szervezését.* Hiszem, hogy a cserkészetnek az iskolákban való, az eddiginél sokkal szélesebb körre kiterjedő meghonosítása lesz az arra való keret, amellyel az ifjúságot *testileg-lelkileg katonás nevelésben részesíthetjük, és vele sok katonai képességet sajátíthatnak el (terepismeret, menetelés, táborozás, katonai térképolvasás stb.) anélkül, hogy az ifjú lélekre ezzel pedagógiailag károsan hatnánk, s esetleges politikai bonyodalmakat okoznánk.* A cserkészet lenne nálunk hivatva a szláv Sokol egyesületek munkájához hasonló föladatnak a betöltésére. A cserkészet körében az ifjúságnak századokhoz,

zászlóaljához hasonló, de másként nevezendő szervezetekbe való tömörítése is keresztülvihető.¹³⁵⁰

C)

1. Az értelmi nevelésben gondoskodom arról, hogy *az egyes tantárgyak körében* a megfelelő részek katonai vonatkozásának kellő kidomborításával a katonai szakismeretekre nézve kellő alapvetést kapjon az ifjúság (pl. földrajzban katonai térképolvasás, fizika, kémia körében: technikai ismeretek, fegyverek, fényvetők, lángszórók, telefon, távíró stb. alapos megismertetése).
2. A lányiskolák kézimunkatanításában máris gondoskodás történt a katonai cikkeknek a készítéséről, ezt ezután nyomatékosan lehet hangsúlyozni.

D)

1. A szorosabb értelemben vett *katonai gyakorlatok* közül csak a sportszerű célba lövést tartom az iskolába bevihetőnek, s azt is csak a középiskolák felső osztályaiban (V–VIII.), a tanítóképzőben, a kereskedelmiben stb., és a népoktatási intézmények közül csak az ifjúsági egyesületekben.
2. *Az egyetemi és műegyetemi hallgatóknak kötelező erejű katonai kiképzése az egyetemek autonómiája, s az egyetemi polgárok nagyobb egyéni függetlensége, s egyéb társadalmi okok miatt sok nehézségbe ütközik.* Ez a feladat társadalmi szervezéssel, az egyetemi hallgatóknak ily célú, de önként alakított egyesületeiben vihető a legcélszerűbben keresztül.

E) A tanítóság személyi ügyeire nézve a következőket tudatom Nagyméltósággal:

1. *A tanítóság szigorú, de igazságos megrostálása folyamatban.*¹³⁵¹
2. *A tanítóság társadalmi állásának hatékony emelését pénzügyi okok hátráltatják.* A tanítóság erkölcsi tekintélyének növelésére azonban, a tanítónevelés sikeresebbé tétele révén, minden kínálkozó eszközt felhasználok. E téren azonban éppen a Nagyméltóságod vezetése alatt lévő minisztériumnak van nagy hivatása abban a tekintetben, hogy a társadalomnak a kifizetésű tanítókról kicsinylő véleménye megváltozzék. A proletárdiktatúra sem csupán anyagi eszközökkel igyekezett biztosítani és erősíteni a tanítóság társadalmi tekintélyét a társadalom körében.
3. A tanítói társadalomban nem tartom kiépíthetőnek a katonai becsületbíróóságok merev szervezetét. Ugyanazt a célt, amit a becsületbíróóságok szolgálnak, *a szolgálati pragmatikával, s az esetleg megszervezendő tanítói kamarák révén akarom elérni.*
4. A tanítói állások betöltésénél a harctéren volt tanítókra különös gondom lesz. *Lehetetlen azonban, hogy az osztatlan iskolákban csak harctéren volt katonatanítókat alkalmazzanak, s hogy a kéttanerős iskoláknak egyik tanítója szintén katonatanító legyen.* Ezt osztatlan iskoláink nagy száma sem engedi meg, de a katonatanítók egy része harctéri szolgálata után büntetésnek venné osztatlan iskolájú kis faluba való helyezését.

¹³⁵⁰ A Hivatalos Közlöny 1919. december 11-i számában jelent meg a VKM 201.923/1919. B. I. számú rendelete a *cserkészetről*, melyet 1920. február 20-án a 210.578/1919. B. I. számú rendelet követett valamennyi közép-, középfokú, elemi és iparos és kereskedő fiú- és leányiskolához. Utóbbiakban Haller István aláírásával olvashatjuk: „a cserkészlet országos szervezése és egységes vezetése érdekében elrendelem, hogy *iskolai tanuló csakis az ellenőrzésem alatt álló Magyar Cserkész Szövetség kötelékébe tartozó, vagy ellenőrzése alatt álló csapatnak lehet tagja*”. (RL C/39. 27. cs. 693. Kiemelés tőlem – D. P. Előkészítő anyagát lásd 25. cs. VI-14. 604.)

¹³⁵¹ Már 1919. augusztus 15-én szignálta Huszár Károly a *Budapesti Közlönyben* augusztus 19-én megjelent, a VKM első 175.789/1919. számú körrendeletét e tárgyban (89. sz. 2–3.), melyet az augusztus 22-i 91. számban követett a VKM 127.694/1919. számú körrendelete „valamennyi vármegyei tanfelügyelőnek és tanfelügyelőiségi kirendeltség vezetőjének” címezve, Imre Sándor aláírásával. (3.)

F)

1. *Katonatiszteknek – rendelkezzenek bár pedagógiai képzettséggel is – az iskolában, különösen az elemi iskolákban tanítóul való alkalmazását tragikus következményekkel járó lépésnek tartanám. A gyermekek nevelése oly sajátos természetű, és annyi aprólékoságot kívánó munka, hogy erre külön előkészítés nélkül felnőtt férfiak alig vállalkozhatnának.*
2. Tanfolyamon való részvétel után azonban nagyon szívesen látnám a katonatisztek az iskolán kívüli népművelésben pl. falusi ifjúsági egyesületek élén, szabadoktatási intézmények vezetőiül és előadóiul. Ilyen minőségben a falusi és városi ifjúságot és felnőtt lakosságot nemzetvédelmi célokra is könnyen szervezhetnék és irányíthatnák.
3. *Közös tárgyalás elé utalandónak tartom azt a gondolatot, hogy a középiskolák testgyakorlati óráinak vezetését bízzuk katonatisztekre. Természetesen itt is szükséges volna az illető pedagógiai előkészítése.*
4. Ha a katonatiszteknek az iskolában s az iskolán kívüli nevelésben való szerepére nézve közös megállapodásaink lesznek, a tisztek számára szükséges pedagógiai tanfolyamok szervezéséről haladéktalanul gondoskodom.
5. Nagy nyomatékkal hangsúlyozom Nagyméltóságod előtt, hogy mind pedagógiai, mind politikai okokból szükséges, hogy az ifjúság katonás nevelése *a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörében maradjon*” – írta Huszár Károly az értekezleten képviselt minisztereknek.

1919. november 5-én 18501/el. 9-1919. számú átiratban reagált – Imre Sándor egykori minisztertársa – *Schnetzer Ferenc hadügyminiszter Huszár Károly levelére.*¹³⁵²

„Örömmel állapítom meg, hogy a nemzetnevelés különböző tényezői az ország újraépítésében és az új nemzedék nevelésében kezet nyújtanak. *A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Ónagyméltósága nézeteivel egyetértek, álláspontját magamévá teszem, és a magam részéről a felvetett kérdések egyes pontjaihoz a következőket jegyzem meg:*

Helyesnek tartom, hogy az iskolában nyílt, leplezetlen katonai nevelést ne üzzünk. Az osztrák és a német békeszerződések szerint a hadügyminiszternek a befolyása a nem katonai iskolákra nem engedtetik meg. Tekintve, hogy mi előreláthatólag hasonló békefeltételeket kapunk, nálunk sem volna célravezető, ha a mai viszonyokra tekintettel nyíltan a katonai nevelés mellett foglalnánk állást. De erre nincs is szükség, mert ha a VKM ónagyméltósága elismeri a katonás nevelés szükségességét, a testi és hazafias fontosságát, és magáévá teszi a levante szellemben való nevelés gondolatát, és ezen programja végig az egész iskolarendszeren megvalósíttatik, akkor részemről annak a célnak elérését, amelyet az ifjúság nevelésében szem előtt tartottam, biztosítottnak látom. Az egyes fejezetekhez legyen szabad a következőképpen állást foglalnom. ... Szándékom – ha ehhez a VKM hozzájárul – azon tanulók, illetve tanárok számára, kik a szellemi nevelésben kiváló eredményt mutatnak fel, illetve érnek el, a Hadügyminisztérium részéről jutalom adatik. ...

A testnevelést különös figyelmébe ajánlom a VKM úrnak, arra kérve őt, méltóztatna a tantervekben úgy az elemi, mint a középiskolákban az eddiginél lényegesen több helyet biztosítani. A cserkészlet egységes és széles alapon történő megszervezését örömmel üdvözlöm, és a magam részéről minden lehetséges módon, így a szükséges oktatótisztek rendelkezésre bocsátása által is szívesen támogatom. A VKM által megbízott szerv létesítését igen üdvösnek látom, és a cserkészlet ezen központi vezetésébe Nagyméltóságod jóváhagyásával egy vezérkari tiszte fogok delegálni. ...

A felsőbb osztályokban való *sportszerű célba lövészet* a várható békeszerződésre való tekintettel – hasonlóan az egyetemi és műegyetemi hallgatóknak katonai kiképzésére – *csak egyletek keretén belül lesz megoldható. ...*

¹³⁵² RL C/39. 26. cs. 566–567. Kiss Dezső szerk. 1919–1920. 85–88. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Minden örömmel azon leszek én is, hogy a tanítóság társadalmi állását Nagyméltósággal együtt emeljem. Szükségesnek tartom azonban kiemelni azt, *hogy a tanítóság anyagi viszonyainak megjavítása még a súlyos pénzügyi helyzet dacára, még államgazdászati tekintetben is szükségesnek látszik, mert úgy vélem, hogy az így befektetett tőke kamatai beláthatatlan hasznot jelentenek az állam szempontjából.* Gondoskodni fogok továbbá arról, hogy egyrészt a hadsereg tisztjei, másrészt a tanárok és tanítók között legbensőbb viszony fejlődjék ki. ... [A]z elemi iskolákban, mint segédoktatókat, esetleg rokkant és pedagógiailag kellően képzett altiszteket lehetne beosztani ott, ahol oly tanítók vannak alkalmazva, akik nem voltak harctéren.

[É]n is okvetlenül szükségesnek tartom az oktató tisztek pedagógiai előkészítését. Mihelyt ilyen tisztjeim lesznek, örömmel rendelkezésére bocsátom Nagyméltóságodnak a középiskolák testgyakorlatainak vezetésére. Addig meg lehetne elégedni azzal, hogy a középiskolákban csukló- és zártrendű gyakorlatok vezetésére tiszteket osztunk be, mint rendkívüli tanárokat. ...

Itt említem meg, hogy *szándékom egy katonai központi sportintézetet létesíteni, amelynek célja a sportot a hadseregben kellő érvényre juttatni és a hadsereg számára kellő számú sportemberek kiképzése.* Amennyiben Nagyméltóságod a sportnevelők együttes kiképzését helyeselné, a központi sportintézetet polgári sportemberek számára is rendelkezésre bocsátanám. Az összes nevelők pedagógiai tanfolyamokba való előkészítését szükségesnek ismerem el én is, és felajánlom támogatásomat abban az irányban is, hogy ezen tanfolyamokhoz alkalmas tiszteket katonai vonatkozású előadások tartására kirendelek.

Nagyméltóságodnak azon kívánságát, hogy *az ifjúság katonai nevelése a VKM hatáskörében maradjon, teljesen méltányolom. Mindezekből az tűnik ki, hogy a VKM és a Hadügyminisztérium szervei között a jövőben a legszorosabb együttműködés válik szükségessé.* Ezért visszatérek az október 1-jén közös értekezleten képviselőm által felvetett azon kérdésre, mely szerint úgy a VKM keretén belül, mint a tankerületi főigazgatóságoknál és a tanfelügyelőségeken katonai referensek beosztása volna kívánatos.

Én viszont nem zárkózom el attól, hogy a Nagyméltóságod vezetése alatt álló minisztérium egy kiváló képviselője a Hadügyminisztériumban, és egynéhány pedagógus delegáltja a katonai kerületi parancsnokságoknál nyerne beosztást azon célból, hogy a katonai nevelésben a pedagógia is kellőképpen érvényesüljön.

Végül azt kívánom megjegyezni, hogy *az ifjúság katonai nevelésének kérdése elsősorban a Hadügyminisztérium ügykörébe tartozik. A propagandaminiszter önméltósága esetről-esetre a tárgyalásokhoz meghívatnék. Mindenesetre hálás vagyok a propagandaminiszter Önméltóságának azért, hogy a kérdést már most felvetette, s alkalmat adott, úgy a VKM-nek, mint nekem a hozzászóláshoz.*”

A Schnetzer Ferenc tábornok levelének végén finoman hatásköri túllépőként említett *Haller István propagandaminiszter 1919. 72/919. sz. kat. eln. kat. csop. jelzetű iratban 1919. november 19-én reagált Huszár Károly idézett átiratára.*¹³⁵³

„Természetesnek tartom, hogy a lefolyt öt esztendő tanulságait magunkévá téve, minden, a nemzet életébe vágó kérdést, az összes érdekelt és hivatott állami hatóságok vezetői alapos tárgyalás és tanulmányozás után úgy akarják megoldani, hogy lehetőleg minden lépés a nemzet jövőjének újra megépítéséhez egy-egy odaillő követ alkothasson. Teljesen egyetértek Excellenciádnak azon nézetével, hogy iskoláink nemzeti szempontból megreformálásánál a pedagógiai szempontok elsősorban szem előtt tartassanak. Hisz ez a legtermészetesebb követelmény is, ...mert hogyan lehetne lelki tekintetben iskolában eredményt elérni, ha a pedagógia nem jár-

¹³⁵³ RL C/39. 26. cs. 564–565. Kiss Dezső szerk. 1919–1920. 96–101. (Kiemelések tőlem – D. P.)

szaná a főszerepet? *Hangsúlyozni óhajtom azonban, hogy az eddigi pedagógia a javasolt magyaros, hősi és harcos szellem oktatásával nemcsak, hogy nem jöhet ellenkezésbe, hanem föltétlenül kell, hogy esetleg megfelelően átalakulva a nemes és tiszta magyar nemzeti célt az egész vonalon a legnagyobb odaadással szolgálja.*

Exellenciád politikai szempontból ellenzi a katonai oktatást az iskolákban. Megjegyezni óhajtom, hogy *éppen nem leplezetlen, hanem egyelőre nagyon is leplezett katonás nevelést propagálok. Szívesen egyetértek azzal, hogy az iskolai reformunk célja ne a katonai, hanem a katonás nevelés keresztülvitele legyen, hangsúlyozni óhajtom azonban, hogy a katonás alatt főleg az ifjúság lelkének puritán, ősi magyarság, leventés szellemben való nevelését értem, míg testi tekintetben a harcosnak szükséges testi ügyességek elsajátítása volna a cél.*

Nagyméltóságod említeni szíveskedik nagybecsű válaszában, hogyha a harcosi szellemet az iskolába bevinnék, úgy esetleg az antimilitaristák fordulnának ellenünk. Erre bátorkodom azon nézetemnek adni kifejezést, hogy bár a világháború vége felé csakugyan volt nálunk antimilitarista mozgalom..., de a lefolyt legutóbbi év tapasztalása után, íme, epedve várja minden becsületes honfi és honleány... a magyar militarizmus feltámadását. *Aki ma antimilitarista, az egyszersmind antimagyar is. Teljesen egyetértek Exellenciádnak azon nézetével, hogy a harcos szellem oktatása a gyermek lelkére káros is lehet, de legyen megengedve azon nézetemnek adni kifejezést, hogy ezen eset csak úgy következhetne be, ha a jóból hirtelen sokat nyújtanánk.*

Ne feledjük el, hogy magunk is, mint iskolás fiúk mily szívesen játszottunk katonásdit. Tereljük hát mi nevelők gyermekeink magyar faji (harcosi) passzióit helyes irányba, hogy természetes legyen neki az, hogy boldogulást a földön csak úgy fog lelhetni, ha magyarrá, és magyar vitézzé, leventévé nevelődik. A műveltebb magyar családok eddig is, többé-kevésbé ily szellemben nevelték gyermekeiket, nem vettünk-e a szeretet ünnepén a fiacskáinknak kristkindlibe [kis Jézus, karácsonyi ajándék] puskát, ágyút, katonákat, hadihajót, huszárcsákót, kardot és hasonló katonás-harcosi játékszereket?

Nézetem szerint az iskola, ha okosan, a tanulók kora és műveltségi fokának figyelembevételével jár el, vagyis úgy, mint a család, úgy ő is eleinte csak játszva, később játszva és dolgozva, könnyen fog bírni magyar vitézi szellemtől áthatott leventéket nevelni, de csak úgy, ha a nevelők maguk is birtokosai és hivatott apostolai a fönti érzelmeket kultiváló tanoknak és testi ügyességeknek. Örömmel állapítom meg Exellenciád átiratából, hogy a magyaros-katonás szellemet oly irányban és mértékben óhajtja az iskolák oktatási tervébe felvenni, hogy a várható eredmény általában biztosítani fogja a későbbi katonai kiképzés folyamán a színmagyar katonai szellem könnyű kifejlesztését. Nagyméltóságod nagybecsű átiratának konkrét javaslatára a következőkben van szerencsém részletesen válaszolni: ...

A hősök emlékének kultusza tekintetében teljesen egyetértek, tisztelettel megjegyezvén, hogy mindenki hős, aki a közjóért egészségét vagy életét hajlandó feláldozni. ... Teljesen egyetértek, ha a cserkészlet programjába állítjuk nemcsak a katonai ismereteket, hanem főként a magyar ősi, katonás, leventeszellem ápolását. Teljesen irreleváns a név, a fő... a hazafias és katonás cél elérése, ... csak azt óhajtanám külön megbeszélés tárgyává tenni, nem volna-e célszerű a katonai vonatkozású technikai részleteket katonai, technikailag képzett egyének által előadatni.

Műhelyek felállítása minden nép- és középiskolában igen célszerű, sőt szükséges is volna. Előbbiekben oktatni lehetne a kosárfonást, seprű és kefekötést, gombkötészetet, míg utóbbiakban mesterségek volnának tanítandók. Cél: már zsenge korban testi munkára, az ipar megbecsülésére nevelni fiatalságunkat.

Amíg teljes függetlenségünket vissza nem nyerjük, addig, ahogy lehet, tehát egyesületekben kultiváljuk a katonai kiképzést.

A tanítóanyag anyagi és erkölcsi helyzetét, dacára igen súlyos helyzetünknek, mégis törvényesen szabályozandónak tartom. A következőkre bátorkodom Exellenciád becses figyelmét fölhívni:

1. *Nem volna-e célszerű a tanítóképzést úgy megreformálni, hogy a teljes középiskolai kiképzést kövesse még kétévi szakképzés?*
2. *Minden tanító saját kérelmére első tízévi szolgálata alatt kétszer 1-1 havi továbbképző tanfolyamra, vagy magasabb iskolába (egyetemre) volna berendelendő, melynek sikeres elvégzése őt az V. fizetési fokozat elérésére is jogosítaná. Ezzel a nemes versenyt ébresztenék fel a továbbképzés iránt, s tér nyitnának a tehetségesebbek érvényesülésére.*
3. *Minden tanító és tanítónő kertészeti és elsősegélynyújtási tanfolyamot végezzen, még mielőtt állását elfoglalja.* Természetes, hogy a magasabb kvalifikációval karöltve kellene a tanítói státuszt rendezni. Célszerű lenne a magasabb képzettségű tanítóságot a XI. fizetési osztálytól az V-ig bezárólag beosztani, és minden osztálynak olyan rangbeli elnevezést adni, mint az más államokban már meg is van (segédtanító, tanító, főtanító, igazgató, iskolai tanácsos, iskolai főtanácsos, miniszteri tanácsos).

[H]ogyha a tanítóság szigorú erkölcsi szabályok szerint ítélkezik önmaga felett, úgy ezzel is lényegesen hozzá fog járulni erkölcsi tekintélyének megalapozásához és annak fenntartásához.

Célszerűnek tartanám... az olyan osztatlan iskolához, amelynek tanítója nem harcviselet, egy pedagógiailag is képzett tiszt (vagy tiszthelyettes) beosztását. ... [T]udom azt, hogy a tisztek közt igen sok, igen jó családapa van, aki mint finom gondolkodású egyén, más apa gyermekének nevelésére semmi esetre sem volna kártékony befolyással. Persze én nem a még nem teljesen megállapodott legfiatalabb, hanem a főnti tiszt klassziszra bízom a fiatalság nevelésében való részvételt. Idősebb tisztek beosztását, megfelelő pedagógiai kiképzés után, bármely iskolánk hazafias szellemének emelése szempontjából csak üdvösnek tartanám. Ezen kérdésben azt hiszem, a hadügyminisztert illeti meg az indítványozás joga. Biztosan hiszem, hogy Nagyméltóságod ezen kérdésben is meg fogja a megegyezést találni. Egyébként igen üdvösnek tartom azon tervet, mely szerint az iskolán kívüli népművelésben a tisztek is kivegyék a részüket, hisz az csak természetes, lévén a tiszt is állampolgár, kötelességünk őt a népnevelés terén azon szerephez juttatni, mely őt tudása és jelleménél fogva megilleti.

A középiskolai testgyakorlatok vezetését nyugodtan engedhetjük át vitéz és érdemes, pedagógiailag megfelelően kiképzendő tisztjeinknek. A pedagógiai kiképzés módozatát, azt hiszem, nem lesz nehéz közösen úgy megállapítani, amint azt a cím és a Hadügyminisztérium célszerűnek tartják.

Végül örömmel konstatalem a VKM úr öexcellenciájának a fölvetett nemzeti népnevelésünk újra való megalapozását felölelő kérdésekben tanúsított, erős haladást célzó konciliáns [engedékeny, békülékeny] álláspontját. *Természetesnek tartom, hogy az ifjúság magyar katonaszellemben való nevelését és testi kiképzését csakis a VKM úr vezetheti, de egyszersmind igen üdvösnek tartom azt is, hogy a főnti cél szolgálatára úgy a Közoktatásügyi Minisztériumhoz, valamint egyéb tanhatóságokhoz magasabb képzettségű és tapasztaltabb tisztek osztassanak be.*

Egyben bátorkodom Excellenciádat tisztelettel kérni, miszerint szíveskedne a nagyon szükséges kapocs fenntartására, a Propaganda Minisztérium katonai csoportjába egy nép- és egy középiskolai tanerőt kirendelni. A még szükséges szóbeli tárgyalások keresztülvitelére egy napot szíveskedjék Excellenciád megállapítani és erről engem képviselőm kiküldése végett értesíteni” – zárta átiratát Haller István minisztertárásának a VKM-be. Akkor még talán ő sem tudta, hogy alig öt nap múlva, november 24-től maga veszi át a közoktatásügyi tárca irányítását Huszár Károly kormányában.

Kötetünk céljából adódóan az ismertett, illetve idézett dokumentumok számunkra elsősorban Imre Sándor álláspontjának megismerése szempontjából bírnak jelentőséggel. Láthattuk, hogy a propagandaminisztérium, fővezérség és a HM képviselői a pedagógusok forradalmakban játszott szerepére, és az iskolák hazafias, nemzeti, testi és honvédelmi nevelésének hiányosságaira hivatkozva komoly befolyást követeltek maguknak az iskolák irányításában s a pedagógusok forradalmak alatti magatartásának megítélésében. Emellett és mindenek felett a várható békeszerződés fegyveres erőkkel kapcsolatos korlátozásai miatt lázasan keresték a – legalábbis formálisan – kényszerűen leszerelendő, a HM állományából formálisan kivezetendő tisztek és altisztek polgári állásokba való kihelyezésének lehetőségét. Emellett az iskolákat szemelték ki a katonai előképzés/kiképzés lehetséges színtereiként, az általuk elkerülhetetlennek vélt revízióhoz szükséges hazafias, harcos, az ellenség gyűlöletére is kész ifjúság felneveléséért. Véleményük szerint ebben állt iskola legfontosabb feladata a következő években. E fontos cél érdekében még a kulturális színvonal csökkenése is megengedhető ár – hangoztatták.

Imre Sándor 1919 októberében – a még meglehetősen kialakulatlan politikai helyzetben, amikor a Nemzeti Hadsereg a fővároson kívül volt, s Budapest román megszállás,¹³⁵⁴ s az antant hatalmak közvetlen ellenőrzése, nyomása alatt – időlegesen valamelyest erősebb tárgyalási pozícióval rendelkezhetett, mint hónapokkal később. A fővezérség és a HM képviselői akkor még szükségképp óvatosabban készítették elő a megszállás utáni, a békeszerződésben körülírandó jövőre vonatkozó terveiket, mint később a főváros és fokozatosan az ország többi területeinek kiürítése és az ellenforradalmi rendszer berendezkedése és megszilárdulása után.

Jórészt ennek tudható be, hogy a VKM – egy általában nem különösen erős érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkező tárca – képviselőjeként *Imre Sándor államtitkár határozott és szakmailag jól alátámasztott, diplomatikus állásfoglalásával néhány kérdésben tartós, másokban időleges kompromisszumra készíthette egyenruhás partnereit, és a propagandaminisztériumot, s korlátozhatta az iskolák militarizálására irányuló törekvéseket.*

Korábban többször kifejtett álláspontjához híven, ezért hitelesen, abból indult ki, hogy örömmel veszi tudomásul a hadsereg képviselőnek együttműködési készségét a nemzetnevelés munkájában, ami egyben nemzetvédelmet is magában foglalja. Leszögezte azt is, hogy ő is a revízió szükségességének álláspontján áll, ám hozzátette, hogy ebben másképp látja az iskola és a pedagógusok feladatait, mint a propagandaminisztérium és a fővezérség javaslatát előadók.

Egyrészt jelezte: a pedagógusok forradalmak alatti szerepével kapcsolatos igazolásokat a VKM-ben kialakított eljárás szerint is jól lebonyolíthatónak tartja. Másrészt kijelentette, hogy az iskolákat nem lehet, nem szabad katonai irányítás alá helyezni, hiszen – mint Poroszországban történt – az csak a katonai nevelés szempontjából bizonyult hatékonynak, ám az iskola általános nevelési, művelődési és szocializációs funkciói szempontjából színvonal csökkenéshez vezetett. Ezt és a gyermekek gyűlöletre nevelését pedagógiaileg megengedhetetlennek tartotta. Hagyni kell az iskolákat, hogy a maguk módszerével, tantárgybeosztásával, történelem- és irodalomtanításával, osztályozási rendszerével végezzék az ifjúság nevelését: racionális, pedagógiaileg átgondolt oktatással-neveléssel készítsék fel az ifjúságot a felnőtt életükben rájuk váró feladataikra, köztük a honvédelemre is.

Előkészítésként az utóbbira késznek mutatkozott a testnevelés programjának és arányának felülvizsgálatára, és a cserkészlet kiterjesztése révén a katonák által kívánt készségek és képességek (a „leventeszellem”) fejlesztésére.

Ugyanakkor leszögezte: a Seifert ezredes által említett iskolák többségének feladata nem a szakképzés, hanem az általános nevelés, művelés, előkészítés a későbbi szakképzésre. Csak ezt tehetik a honvédelemmel kapcsolatban is. Katonás, de nem katonai nevelést végezhetnek. Ehhez bizonyos keretek között igénybe vehetik katonatisztek és tiszthelyettesek szolgálatait,

¹³⁵⁴ Lásd ehhez pl. L. Nagy: A főváros román megszállás alatt. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/nagy.htm> ; Róbert: Budapest román megszállása <http://www.bpht.hu/historiak/124.pdf>

ahogy az iskolai nyelvoktatás fejlesztésében is, amennyiben a megfelelő pedagógiai ismereteket tanfolyamokon elsajátítják. Am az elemi iskolákra vonatkozó javaslatot, miszerint az egytanítós iskolákban csak fronton szolgáltakat alkalmazzanak, a kéttanítósokban részben azokat stb. kivihetetlennek és elfogadhatatlannak tartotta.

Az 1919. november 12-i újabb, Imre Sándor elnökletével folyt értekezleten¹³⁵⁵ mikor a HM-mel való egyeztetésen időközben részt vett kollégái közölték: abban állapodtak meg, hogy

- az „elemi népiskola mellett” 500 sport és testnevelő,
- a tanfelügyelőségénél 40 testnevelési szakértő,
- a középiskolákban 100 tornatanító, cserkészvezető, nyelvmester,
- a kereskedelmi iskolákban 5 nyelvmester vagy tornatanító,
- a főigazgatóságoknál 5 testnevelési szakértő,

összesen tehát 650 tisztt elhelyezésére látnak lehetőséget, Imre Sándor javasolta, hogy a tanítóképzőkben is alkalmazzanak 10 tisztt nyugati vagy hazai nemzetiségi nyelvoktatásra.

Talán az elemi iskolák tehermentesítése érdekében közölte: „nagyobb községekben egy-egy tisztt elhelyezését is lehetségesnek tartja, *de csak oly módon, ha az iskola munkája nem tartozik a hatáskörébe.*”

Amikor a HM-et képviselő Pethe százados megkérdezte Imrét: „Vajon a VKM a hadviselteknek az oktatás terén adott kedvezményeket fenntartja-e, és mennyiben terjeszteni ki az egyetemekre beiratkozó tisztekre?”

Az elnöklő Imre Sándor jelezte: „Bár nem helyeselte a tanulmányok elvégzését oly erősen megkönnyebbitő intézkedéseket, a nagy társadalmi forrongás közepette a tömeg kívánsága elől nem lehetett elzárkózni. *A rendeletek felülvizsgálását, illetve kedvezmények erős korlátozását tartja kívánatosnak.*” Véleményét erősítette az értekezleten a VKM-et képviselő Benisch Artúr és Viszota Gyula is.

Schrantz ezredes a HM-ből ezzel szemben azt állította, hogy „a hadapródiskola internátusi rendszerével három év alatt adja azt az anyagot, amit a középiskola négy év alatt ad meg.”

Imre Sándor nem bocsátkozott további vitába, csak az értekezlet határozatait rögzítette: „

1. előkészíteni a tanfolyamokat,
2. beosztásokat eltervezni,
3. munkakört megbeszélni,
4. hadviselt tanítók, tanárok összeírása,
5. a tanulmányi kedvezmények felülvizsgálása, tekintettel a tisztekre.”

E gesztusát az előzmények fényében aligha tekinthetjük másnak, mint az a *gyermekkel foglalkozók, tanítók, tanárok, tisztek pedagógiai színvonalának megőrzésére irányuló szándéknak.*

Valószínűleg valamelyes engedménynek, illetve retorikai fogásnak tekinthető Imre Sándor azon megfogalmazása, hogy az iskolákban katonás, de nem katonai nevelésre van szükség. Ennek hátterében az állhatott, hogy a háború és a forradalmak hatására az iskolába járás, illetve az gyermekek iskolai magatartása, munkakészsége romlott, s ezt az *iskolalátogatási és munkafegyelm erősítésével kívánta Imre Sándor megoldani. A katonák kedvéért, verbális engedményként használhatta a szótárától általában idegen „katonás” kifejezést.*

1919. november 24-én az addigi propagandaminiszter Haller István vette át a tárca irányítását. Időközben a HM képviselői érzékelték, hogy az iskolákban alkalmazható tisztek számáról szóló tárgyalások várakozásaiktól elmaradt eredményre vezethetnek csak, *így a Schnetzer hadügyminiszter levelében felvetett iskolán kívüli testnevelés országos szervezése és irányítása felé fordultak, mint a katonai előképzés valamennyi már nem iskoláskorú fiúra kiterjeszhető, és az ország egészét lefedő útjára, mely sok polgári állásba helyezendő (ám hallgatólagosan a HM*

¹³⁵⁵ RL C/39. 26. cs. 586–587. Lásd továbbá Kiss Dezső szerk. 1919–1920. 93–96. (Kiemelések tőlem – D. P.)

irányítása alatt tartandó) tiszt kihelyezését is biztosíthatja. Ehhez az egész ilyen szervezet irányítására is meghatározó befolyást kívántak szerezni, a békeszerződés miatt egyelőre a VKM költségvetésének árnyékában.

Az 1920. január 5-i „*a testnevelés országos szervezése*” ügyében tartott titkos tárcaközi értekezletet már *Haller István* vezette, lényegében a fentiekben idézett átirata szellemében. Imre Sándor jelen volt a tanácskozáson, de a jegyzőkönyvben nem találjuk érdemi véleménynyilvánításának nyomát.¹³⁵⁶ Bennünket Imre Sándor szempontjából érdekel a dolog, ezért csak az értekezlet Haller István által megfogalmazott és államtitkára feladatát is érintő határozatát idézzük róla: „

1. Az értekezlet szükségesnek tartja, hogy a honvédelmi célú testnevelés ügyeinek egységes irányítása s ellenőrzése végett központi hivatalos szerv létesíttessék, amely mind az illetékes hivatalos tényezőkkel, mind a társadalmi szervezetekkel szoros kapcsolatban, minden bürokratizmustól menten intézze ügyeit.
2. Az értekezlet a VKM adminisztratív államtitkárának elnöklete alatt, a Fővezérség, a HM, a VKM, az Országos Testnevelési Tanács, a Tornatanítók Országos Egyesülete, a MOVE 2-2 képviselőjéből alakult bizottságot küld ki a további teendők megbeszélésének, s a központi hivatalos szerv szabályzatának sürgős kidolgozására.
3. Az értekezlet felkéri a jelenlévőket, gondoskodjanak róla, hogy a bizottság tagjait az illetékes tényezők sürgősen küldjék ki, s Imre Sándor dr. államtitkárnak jelentsék be.”

Ezt követően 1920. január 23-án Imre Sándor elnökletével a VKM-ben került sor „*az állami testnevelési főhatóság szervezéséről*” tartott tárcaközi és az érintett sportvezetők bevonásával tartott értekezletre. A testnevelésről 1921. december 31-én kihirdetett LIII. törvényhez¹³⁵⁷ vezető folyamatot többen is feldolgozták.¹³⁵⁸ Abban Imre Sándornak már csak e mozzanatban volt érdemi szerepe.

Elnökként e tanácskozáson két érdemi megnyilatkozása volt.

Először, a beérkezett különböző tervezetekkel kapcsolatban úgy vélte, hogy „*a tanulóifjúság testnevelési ügyét az iskolán kívüli ifjúság testnevelési ügyétől elválasztani, illetve ezek mind-egyikének külön irányító szervet létesíteni nem tartaná szerencsés gondolatnak.* A tervezetek között van olyan, amely szerint mintegy külön testnevelési minisztériumot kívánnak létesíteni, de a legtöbbje megegyezik abban, hogy a VKM kebelében egy testnevelési osztály létesítendő, melyhez ezen kívül még a jelenlegi Országos Testnevelési Tanácshoz (OTT) hasonló szerv csatlakozna.”

Majd a tanácskozás végén így összegezte az értekezlet álláspontját:

„*Megállapítja, hogy az értekezlet tagjai egyetértenek egy központi szerv létesítésének szükségességével, mely a VKM-mel szoros kapcsolatban lenne. A hadvezetőségnek kellő súly biztosítandó, hogy a katonai életben szerzett tapasztalatokat s a katonai érdekeket érvényesíthesse. E szerv, bármi legyen is a neve, megvitatta, s kidolgozza a testnevelési terveket s a VKM-nek nyújtja be végrehajtásra.*

Az OTT nevet nem is tartaná okvetlen megváltoztatandónak. Készséggel ismeri el, hogy az OTT érdemleges munkát végzett. Csatlakozik Nagy Béla főügyész¹³⁵⁹ véleményéhez, hogy nem az OTT-n múlt munkálkodásuk gyakorlati eredménytelensége. Ezek alapján *javasolja,*

¹³⁵⁶ RL C/39. 26. cs. 657–668. Lásd továbbá Kiss Dezső szerk. 1919–1920, 109–119.

¹³⁵⁷ 1921. LIII. tv. a testnevelésről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>

¹³⁵⁸ Lásd ehhez pl. Heksch: Az ellenforradalmi korszak testnevelési, 365–383.; Gergely-Kiss: *Horthy leventéi.* 30–35.; Kiss Dezső szerk. 1919–1920, 53–265.; Szabó Lajos: *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon.* Oktatástörténeti Füzetek 2. Budapest, 1996, 60–120.

¹³⁵⁹ Nagy Béla (1876–1924) magyar vívó, olimpikon, ügyvéd, főügyészhelyettes, a Magyar Vívó Szövetség ügyvezető elnöke.

hogy az OTT fenntartassék s megfelelően kibővüljön. Az élén a minisztériumon kívülálló tekintélyesebb ember álljon. Az OTT tagjai ne hivatalnokok legyenek, ne az legyen főhivatásuk. Szakértelem és az ügy iránti szeretet legyen a tagság alapja, az ott kifejtett munkát azonban honorálni kell. Az iskolai testnevelés szükségszerűen az egyetemes testnevelési ügyekhez csatolandó. A többi beérkezett tervek inkább a részleteket tárgyalják, s így azokra vonatkozóan pusztán annyit kíván megjegyezni, hogy az iskolán kívüli testnevelést nem lehet hatalmi szóval elintézni. A közhangulat ma olyan, hogy a rendeleteknek kevés fogamatjuk van, s így nem vezetne megoldásra egy oly törvény sem, mely az iskolán kívüli ifjúságot valamely testnevelési alakulatba kényszeríti lépni.”¹³⁶⁰

A következő tanácskozásokra 1920. február 17-én és március 22-én került sor Imre Sándor részvételével, ám azok tartalma már kívül esik kötetünk érdeklődési körén.

1920. április 9-én Haller István ezt a hatáskört is kivette Imre Sándor hatásköréből, s ahogy Imre Sándor az egyik jegyzőkönyvre rájegyezte: „Ez is átment Viszota kezébe, azóta nem tudok róla.”¹³⁶¹

¹³⁶⁰ MNL OL K 592–1920–14–100972. 2–4. f. (Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd továbbá Kiss Dezső szerk. 1919–1920, 125–132. 1920. Ami 1920-ban még megvalósíthatatlannak tűnt Imre Sándor számára, 1924. január 31-én a 9000/1924. számú VKM rendelettel, majd az 52.000/1924. számú VKM rendelettel bevezetésre került, s a leveteképzésben egyre inkább a HM befolyása érvényesült. 1941-ben létrehozták „Az Ifjúsági Honvédelmi Nevelésének és a Testnevelésnek Országos Szervezetét”, melynek országos leveteparancsnoksága a HM hatáskörébe tartozott, tábornoki irányítással. (Gergely-Kiss: *Horthy leventéi*. 173–184.)

¹³⁶¹ Kiss Dezső szerk. 1919–1920, 153–154.

X. PERGŐTŰZBEN: „EGY ADAT A »KERESZTÉNY NEMZETI KURZUS« EMBERVADÁSZATAIBÓL”

Ahogy korábban már utaltunk rá, Imre Sándor ellen 1919 októberétől folyamatos sajtótámadások zajlottak, melyekre ő, igazát keresve, végül a Kúriáig eljutott rágalmozási és sajtóperrel reagált. A fejezet címe Imre Sándor azonos címmel a Ráday Levéltárban őrzött¹³⁶² 1922 novemberében írt, majd 1924 júniusában kiegészített, több, mint 130 gépelt oldalas visszaemlékezéséből származik. A jelen fejezet első részében ennek és egyéb visszaemlékezéseinek, s további forrásoknak a felhasználásával próbáljuk röviden összefoglalni olvasóink számára, hogy mivel is vádolták Imre Sándort a különböző lapok, s hogy ő milyen magyarázatokkal szolgált ezekkel kapcsolatban előbb a VKM vizsgálóbizottsága előtt, majd a sajtóper folyamán, s erre miként reagáltak a pártatlan megfigyelők, bírók stb.

A második fejezet részben Imre Sándor említett, eddig publikálatlan memoárjából közlünk egy hosszabb részt, melyben összefoglalta álláspontját a forradalmak utáni felelősségre vonásokkal kapcsolatban. Leírta szempontjait, vitáit, s a Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla és Czako Ambró elleni eljárások példáin bemutatta, hogy milyen esélytelenül próbálkozott tárgyilagos és méltányos keretek között tartani e fegyelmi eljárásokat, s hogy elvszerű álláspontja miatt miként került maga is „kommunista, zsidópártoló” stb. gyanújába. Memoárjában feltárul az akkori felelősségre vonások mechanizmusának, légkörének néhány vonása is. Majd ehhez némi kiegészítéssel szolgálunk olvasóink számára az Imre Sándor által leírtak értelmezéséhez.

1. Az Imre Sándor ellen folytatott sajtótámadások, vizsgálat, s az általa indított rágalmozási sajtóper rövid áttekintése

*1919. október 2-ától előbb a Sórai Újság, majd az Új Lap és a Népakarat sűrűn visszatérő támadásokat intéztek Imre Sándor ellen, a forradalmak alatti (és utáni) magatartását befekéltve.*¹³⁶³

Az ügyet elindító „Mozgalom egy államtitkár ellen” címmel megjelent „híradásban” az állították, hogy a forradalmak alatti szerepük miatt az egyetemeken, illetve a közoktatásban felelősségre vontak közül többen méltánytalannak tartották, hogy őket felelősségre vonják. „Azt állították ugyanis, hogy ha a mai viszonyok között Imre Sándor dr. államtitkár, akit a forradalom ültetett az államtitkári székbe, s aki Kunfi Zsigmond mellett bizalmi állást töltött be, a helyén maradhat, akkor nevetségessé most őket holmi jelentéktelen, rájuk oktrojált szereplésért üldözni. Úgy tudjuk egyébként, hogy a tanároknak egy jelentékeny rétege, amelyet az akkori kultuskormány már a proletárdiktatúra előtt is erősen molesztált, most állást foglalni készül Imre Sándor dr.-nak a közoktatásügyi minisztériumban való megmaradása ellen”.¹³⁶⁴

1919. október 5-én a *8 Órai Újság* immár külön cikket szentelt a témának: „Súlyos vádak Imre Sándor államtitkár ellen. Fővárosi tanárok mozgalma. Bolsevista agitátorokat hagyott meg állásukban” címmel. Ebben azt hangsúlyozták, hogy „őt, aki addig a Pedagógium igazgatója volt és radikális gondolkodásáról közismert volt, Juhász-Nagy Sándor ajánlatára Lovászy nevezte ki államtitkárrá. ... Imre államtitkári működését azzal kezdte, hogy Badics Ferencet és Erdődy Bélát,

¹³⁶² Imre Sándor 1922. november 17-i, a témának szentelt visszaemlékezését ilyen címmel írta. RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 1.

¹³⁶³ S. Heksch Ágnes könyvében így fogalmazott: „A támadássorozat célja bebizonyítani Imre »kommunistaság«-át, és »nemzetiellen, bűnös« magatartásának leleplezésével befolyásolni a pedagógus közvéleményt Imre Sándor ellen”. (S. Heksch: Imre, 165.)

¹³⁶⁴ *Mozgalom egy államtitkár ellen. 8 Órai Újság*, V. évf. 1919. október 2. 4. Az újságoldal másolatára Imre Sándor később kézzel ráírta: „Soha erről egy szó sem esett aztán!” (RL C/39. 14–15. cs. Új Lap, 1919–1921. 9. d.)

a két régi érdemeket szerzett főigazgatót rögtön nyugdíjaztatta és helyüket két szélsőséges radikális gondolkozású tanárral, Dénessel és Dienessel töltötte be.¹³⁶⁵ A Kunfi-féle közoktatásügyi tevékenység idejében is szolgálatokat teljesített Imre, sőt bizalmi embere volt Kunfinak. ... A kommün bukása után az államtitkári székbe visszakerült Imre Sándor igen csendesen viselkedett, de amikor látta, hogy nem gyanakszanak rá, nekibátorodott és előbb óvatosan, majd egész nyíltan védelmére kelt a bolsevizmus alatt tanúsított magatartásukért most felelősségre vont munkatársainak” írták,¹³⁶⁶ – később tételesen cáfolt – személyi intézkedéseit sorolva. Majd megismételték az október 2-i híradásnak az Imre Sándor államtitkársága elleni budapesti tanári mozgalomról szóló állításait.¹³⁶⁷

A szünni nem akaró támadásokra *Imre Sándor* a minisztertől vizsgálatot kért maga ellen, aki ezt többször is feleslegesnek mondta. *1919. október 5-én* az államtitkár immár írásban kérte egy tevékenységét vizsgáló grémium felállítását, tekintettel arra is, hogy „bent a minisztériumban több ízben jutott fülembe olyan suttogás, mintha a kommunistákhoz bármi közöm volna, és most is támogatom az ilyen embereket. Sőt Nagyméltóságod is mutatott nekem egy névsort, amelyen ott volt a nevem, mint aki talán a Néptanítók Lapjához tartoztam a proletárdiktatúra alatt.

Mindezek hatása alatt tisztelettel megismétlem azt a már ismételt kérésemet: *méltóztassék elrendelni rám nézve az igazoló eljárást és pedig nemcsak a proletárdiktatúra idejére, hanem október 31-től máig terjedő időre. Terjedjen ki a vizsgálat arra 1. hogyan lettem 1918. novemberben helyettes államtitkárrá, 2. milyen volt a szerepem a közoktatásügyi minisztériumban, főként Kunfi Zsigmond minisztersége alatt, 3. hogyan viseltem magamat március 21-től augusztus 7-ig, 4. mi részem volt abban, hogy augusztus 7-én a minisztérium vezetése rám bízott, 5. mily irányban dolgozom azóta.*

Minthogy hivatalos állásom változásai és a most elsorolt kérdések természete miatt sem az általam polgáriiskolai tanárképző főiskola tanári testületéből, sem a minisztérium személyzetéből alakítható bizottságok nem lehetnek illetékesek, s a köztünk lévő szolgálati viszony miatt sem járnának rám nézve megnyugtató eredménnyel, mert nem mentenének meg attól a későbbi vádtól, hogy érdekebben elfogultan ítélték: méltóztassék a kiküldendő bizottságot független egyetemi

¹³⁶⁵ 1919. október 7-én, az igazolóbizottság előtt Imre Sándor kijelentette: „Dienes és Dénes ügyében... tény az, hogy Dienes nem volt főigazgató, Dénest pedig Kunfi nevezte ki, neki csak utólag mondta meg” 1919. január 31-én. Majd a Budapesti Büntető Törvényszék „Badics és Erdődy főigazgatókról... megállapította, hogy szolgálati idejüket 1918 novemberében már kitöltötték, én azonban akkor nem nyugdíjaztam, csak szabadságotoltam őket. Senki sem állította a tanúk közül, hogy ebben vallási vagy felekezeti tekintetnek része lett volna. ... A nekem tulajdonított radikális és szocialista főigazgatói kinevezéseket tartalmazó 719/1919. eln. sz. ügyiratról a bíróság megállapította, hogy azon nincs rajta a kezem nyoma. Tóth István [1877-? a népoktatási, majd a Tanácsköztársaság alatt az elnöki IX-2. ügyosztály vezetője], Rónay Zoltán [1903-? a protestáns, majd a tudományos osztály munkatársa], Gothárd Zsigmond osztálytanácsos [a középiskolai, majd a protestáns és a polgári iskolai ügyosztályok vezetője] és Vajdinger Gyula osztálytanácsos [1879-?] vallották, hogy ezek a kinevezések nem a rendes úton, hanem az illetékes ügyosztály és államtitkár megkerülésével, tehát nélkülük, az elnöki ügyosztályban titokban készültek. ... A keresztyény üldözésre sem tudtak tanút állítani” – emlékezett Imre Sándor 1922 novemberében. (RL C/39. 14–15. cs. az 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 5. és Egy adat, 16., 48–49. és 22/a. cs. 1202.)

¹³⁶⁶ A bírósági tárgyalásra Imre Sándor így emlékezett: „kiderült, hogy a felrótt esetek miatt keresztyén és nemzeti szempontból nem érhet kifogás. Tudva magamról, hogy minisztériumi szolgálatom második szakaszában is egyedül a köznevelés érdekei voltak előttem, nem elégedtem meg a pörben azzal, hogy a bizonyítani nem tudó vádlottak vergődését szemléljem, hanem az ügyészséghez adott tájékoztatásomban részletesen feltártam minden lépésem indítókat, s felajánlottam az ellenbizonyítást. ... [I]gy hivatali tevékenységem vezető gondolatai tisztán álltak a bíróság, a közönség és a vádlottak elé, akik engem nem ismerve hamis közvéleményt igyekeztek kialakítani rólam. *Személyi kérdésekben soha egyéni rokonszenv vagy ellenszenv nem vezetett*”. (RL C/39. 14–15. cs. Új Lap, 1919–1921. 9. d. 87. Kiemelés tőlem – D. P.) Elveinek hatása továbbsugárzott. Lásd ehhez Szenczi Árpád: Imre Sándor nevelésfilozófiájának hatása a nagykorösi tanítóképzésre. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 101–117.

¹³⁶⁷ Súlyos vádak Imre Sándor államtitkár ellen. Fővárosi tanárok mozgalma. Bolsevista agitátorokat hagyott meg állásukban. *8 Órai Újság*, V. évf. 1919. október 5. 2. Lásd ehhez S. Heksch: Imre, 165.

tanárokból, kúriai bírákból, vagy államtitkárokból állítani össze. Mindenek felett pedig kérem, hogy az eljárás gyorsan induljon meg és folyjék is le”.¹³⁶⁸

Kérésének engedve a miniszter egy Imre Sándor tevékenységét megítélni hivatott bizottságot hívott össze 1919. október 7-én. A Huszár Károly miniszter elnöklésével Fináczy Ernő egyetemi tanár, Justh Ferenc helyettes államtitkár, Raffay Sándor evangélikus püspök és Samassa Adolf nyugalmazott belügyminiszter alkotta bizottság ülését *a miniszter a maga véleményének kifejtésével nyitotta meg*.

„Imre Sándor államtitkár úr meggyőződése szerint minden tekintetben megfelel hivatásának. Ő kérte fel, hogy vállalja el az államtitkári állást, mert Imre nagy szaktudása és támogatása nélkül nem merete volna a vallás- és közoktatásügyi tárcát vállalni. Imre államtitkár úr hetekkel ezelőtt kérte őt, hogy vizsgálja meg ügyét, de ismerve az államtitkár úr működését és felfogását feleslegesnek tartván a vizsgálatot – a kérést megtagadta. Imre államtitkár úr most írásban kérte újból maga ellen a vizsgálatot, így – bár kétségtelen az intaktsága, hazafisága, nemzeti érzése – a kérés elől nem térhetett ki. Arra kéri tehát a jelenlévő urakat, hogy alakuljanak át társadalmi jurivé [zsűrivé]...”¹³⁶⁹

Az ezt követő többórás tanácskozás során Imre Sándor beszámolt a forradalmak alatti és azóta folytatott tevékenységéről, s a bizottság tagja is valamennyien mellette szóltak.

A kötetünkben korábban már idézett Samassa Adolfon kívül *Fináczy Ernő* is megnyilatkozott:

„Imre Sándor államtitkár urat régóta ismeri, egyike a legbecsületesebb embereknek. Alaposan ismeri irodalmi működését is, melyről csak a legnagyobb dicsérettel emlékezhet meg. *Műveiben semmi nyomát nem találta szélsőséges érzületnek. Az ellene irányuló vádaskodásoknak talán az lehet az oka, hogy sokat foglalkozott a szociális kérdésekkel, de hiszen ezt helyesen tette. Nagy baj, hogy ezekkel a kérdésekkel általában és kevesen foglalkoznak minálunk*”.¹³⁷⁰

Raffay Sándor a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke kifejtette: „elképzelnem sem tudta, hogy Imre Sándor ellen ilyen vádak elhangozhassanak. Régen, még egyetemi hallgató korából ismeri őt. *A forradalom előtt pedig egy olyan társaságban munkálkodtak együtt, amely felvette a harcot az internacionálé ellen, s a magyar nemzet kiépítését tűzte ki feladatául*”.¹³⁷¹ Teljesen hihetetlen előtte, hogy lesiklott volna erről a talajról. Különben, úgy Juhász Nagy Sándor, mint Kunfi idején sokat érintkezett vele. Együtt siránkoztak a magyar nemzet hanyatlásán. *Ő is azok közé tartozott, akik kérték őt a helyén való megmaradásra. Soha nem nyilatkozott bolsevik szellemenben*”.¹³⁷²

Justh Ferenc helyettes államtitkár csak annyit mondott, hogy „büszke arra, hogy Imre Sándorral, egy ilyen kiváló egyénnel működhet együtt a hivatalban”.¹³⁷³

A tárgyalás végén Huszár Károly kijelentette: „az előadottak csak megerősítik őt abban a meggyőződésben, hogy a vizsgálat teljesen felesleges volt. *Tekintettel Imre államtitkár úr feddhetet-*

¹³⁶⁸ A beadvány gépelt, aláírt másolata megtalálható: RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvének mellékletében. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁶⁹ RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 1. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁷⁰ RL C/39. 14–15. cs. az 1919. október 7-i jegyzőkönyvben, 12–13.; Mindezt utóbb megerősítette az Imre Sándor kezdeményezte sajtóperben, a bíróság előtt is. (Kiemelés tőlem – D. P.) Fináczy Ernő már a MPT 1914. évi közgyűlésén elnöki megnyitójában szorgalmazta a pedagógiának/pedagógusoknak a társadalmi összefüggések, a szociológia felé való tájékozódásának, egy ebben segítő kézikönyv összeállításának szükségességét. (Magyar Pedagógia, 1914. évf. 67–75.)

¹³⁷¹ Itt a Magyar Társaságra, vagy/és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságra utalhatott Raffay Sándor püspök. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁷² RL C/39. 14–15. cs. az 1919. október 7-i jegyzőkönyvben, 13. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁷³ RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 13–14.

len múltjára, nemzeti állásfoglalására, emberfeletti kötelességteljesítésére s intakt jellemére, el-
lene volt még az ilyen társadalmi ítélet hozatalának is. Nézete szerint legjobb volna kimondani,
hogy bármiféle további eljárást feleslegesnek tartunk.”¹³⁷⁴

Ezt közölték a terembe visszahívott Imre Sándorral, majd „nyilatkozatot” fogadtak el. Ebben a
körülmények jelzése után deklarálták:

„[R]észletesen megvizsgáltuk dr. Imre Sándornak 1918. november 9-től a mai napig tanúsított
személyes magatartását és hivatalos működését. E vizsgálat alapján *meggyőződünk arról, hogy
dr. Imre Sándor magatartása és működése a jelzett időben mind pedagógiai, mind politikai, mind
köztisztviselői szempontból kifogástalan volt*, minélfogva a legcsekélyebb indokot sem látjuk
fennforogni arra, hogy nevezett ellen az által kért további eljárás folyamatba tétessék”.¹³⁷⁵

A 8 Órai Újság publikálta a VKM ad hoc bizottságának e közleményét, de továbbra is fenntar-
totta vádjait. „A bizottság kompetenciáját... korántsem vonjuk kétségbe, meg kell állapítanunk
azonban, hogy a bizottság között és köztünk lényegbevágó felfogásbeli különbségek vannak. A
mi álláspontunk kezdettől fogva az, hogy *a politikai életben semmi körülmények között nem játsz-
hat vezetőszerpet olyan valaki, aki korábbi működésével bármilyen tekintetben előmozdította a
szerencsétlen destruktív politikát, amelynek néhány lelkiismeretlen kalandor az országot prédául
dobta*. ... [H]a általánosságban követeljük a politikai rosszakarattól telítettek, vagy pedig a poli-
tikai rövidlátásban szenvedők eltávolítását a felelős vezetőállásokból, *sokszorosán kell örköd-
nünk afelett, hogy a fertőzött gondolkodásúak ellensúlyozására a jövő generációinak nevelése, s
a nevelés irányítása minden kétséget felülállóan megbízható kezekben legyen*. ...

Mi nem kívánjuk Imre Sándort személyében megtámadni, ... de nem tagadhatjuk el azt a felfo-
gásbeli nagy különbséget, amely elvégre nem bűn az ő részéről, *de bennünket a tapasztalatok
alapján méltán telít el aggodalommal*. Egyébként, ami a nyilatkozatot illeti, ki kell jelentenünk,
hogy mi tényeket állítottunk, amelyeket a nyilatkozat nem cáfolt” – írták, majd megismételték a
korábban felsorolt vádjait. Végül leszögezték: „mi továbbra is megmaradunk a magunk meg
nem cáfolt álláspontján, amikor azt mondjuk, *a közélet minden nyilvánulásában egyaránt, de kü-
lönösen a kulturális téren, a vezető pozíciókban és politikai múltjukban csak teljesen kifogástalan
embereket akarunk látni*”.¹³⁷⁶

Purifikációs hevületében a katolikus keresztényszocialista irányítású *Új Lap* is – általunk ko-
rábban már említett – Imre Sándort ostorozó, rágalmozó cikkek sorát közölte 1919 decemberében,
majd később is, eltökélten ki akarta üldözni őt államtitkári pozíciójából.¹³⁷⁷

A *Népakarat* c. lap is csatlakozott a támadókhoz. 1920. január 1-jei számában „Kunfi és Jászi
barátja kultuszminiszteri államtitkár!” címmel közölte – a VKM-ből való 1918 őszi kihelyezésé-
ért Imre Sándorra neheztelő – időközben a VKM-be visszahelyezett Kiss Menyhért¹³⁷⁸ „Kunfi és

¹³⁷⁴ RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyv-
ben. 11–12. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁷⁵ RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyv-
ben. 14–15. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁷⁶ Meg nem cáfolt, 6. (Kiemelések az eredeti szövegben.) Imre Sándor 1922 novemberében „Egy adat a »keresztény
és nemzeti« kurzus embervadászataiból” című 131 gépelt oldalas írásában hosszasan és tételesen cáfolta az ellene
felhozott vádakot („tényeket”), (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat) melyeket a bírósági eljárások során sem sikerült a
lapok képviselőinek bizonyítaniuk. Ezért a pusztán kor légkörét jellemző megalapozatlan állítások ismertetésére és
tétéles cáfolatának egy részére nem térünk ki.

¹³⁷⁷ Lásd pl. Egy tanár a sok közül: Levél Imre Sándorról, a kommunista kultúrprogramról, radikális kinevezésekről.
Új Lap, XVIII. évf. 72. sz. 1919. december 11. 4.; Ki a szabadkőművesekkel, 3.; Egy esztendeje, 4.; Imre, Krausz,
Esterházy, 4.; Imre Sándort védik, 3. Az *Új Lap* publikációival kapcsolatban a bíróság elmarasztalta dr. Hindy Zoltán
újságíró, ügyvédet, aki a Katolikus Népszövetség igazgatója volt. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 9., 128.)

¹³⁷⁸ 1920 „január 2-án hitelesen megtudtam, hogy Kiss Menyhért (1880–1934) központi szolgálatra berendelt állami
felsőkereskedelmi iskolai tanár készít ellenem cikket hivatalos szobájában. Ezt jelentettem Haller miniszternek. Igért,
de nem tett intézkedést.” Kiss Menyhért nem elégedett meg ennyivel, „1920 szeptember elején az Ébredő Magyarok

Jászi barátja kultuszminiszteri államtitkár!” c. „Egy tanár” aláírású, a korábbi vádakat megismétlő, azokat csak eggyel kiegészítő levelét. Ebben a szerző színpadiasan felvetette: „melyik ostoba bolond magyar meri a szájára venni, hogy ma komolyan keresztény-nemzeti irányzat van, s hogy nem üres szalmacséplés és komikus szószátyárkodás, amit a legilletékesebb tényezők erről hirdetnek, kik a valóságban a nevetséges »pacifikálás« üres jelszavával tovább tenyészítik a bolsevizmust. S miközben néhány szerencsétlen kisemberen, tanítón végigvágunk, a pusztító pestis hírheht szellemi apostolait trónra ültetik, s úzik az elkenés, a szerencsenmozdatás erkölcstelen, undok politikáját”.¹³⁷⁹

A lap következő számában is vitatták a VKM bizottságának álláspontját. Azt Imre Sándornak Justh Ferenc helyettes államtitkárral való „barátságával” hoztak összefüggésbe. A „Huszár Károly akkori kultuszminiszter elnöklete alatt összeült ad hoc fegyelmi bizottság rehabilitálta dr. Imre Sándort, de az összes nagynevű bizottsági tagból csak Justh Ferenc volt régi kultuszbeli, s a többi nem ismerhette működését, s így mindnyájukat csak Justh befolyásolta és félrevezette Imre mellett” – írták.¹³⁸⁰

Katolikus tanítói, tanári szervezetek, „nemzeti szövetségek”, szerzetestanárok és sajtóorgánumaik (pl. a Nemzetnevelés), a Milotay István szerkesztette Új Nemzedék, az Ébredő Magyarok különböző szervezetei – s velük továbbra is az Új Lap – gerjesztették a radikális gondolkodású, minden rendszert kiszolgáló, a felelősségre vonások során kommunistákat, szabadkőműveseket, zsidókat pártoló Imre Sándorról szóló legendákat.¹³⁸¹

Hatottak ezek a budapesti bölcsészkaron az egyetemi magántanárok forradalmak alatti magatartására vonatkozó vizsgálatra is, melynek során el kívánták marasztalni Imre Sándort, de végül válaszait látva,¹³⁸² inkább „elaltatták” az ügyet.

budapesti gyűlésén... intézett ellenem támadást, és a keresztény lapok szerint viharosan követelte a gyűlés eltávolításomat, a Központi Sajtóvállalat pedig a Ferenciek terén lévő hirdetőabláján nagy betűkkel közölte ezt. Ekkor már köztudomású volt, hogy Kiss Menyhért a támadó cikkek egyik szerzője, sőt a vádtanács már vád alá is helyezte, de [mivel a forradalmak után visszahelyezték] még mindig zavartalanul bent volt a minisztériumban” – emlékezett Imre Sándor 1922-ben. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 6., 8.) A támadásaiban fáradhatatlan költő, újságíró Kiss, az Ébredő Magyarok Egyesülete II. kerületi elnöke, 1920. október 20-ától 1922-ig független nemzetgyűlési képviselő lett. Ez egyrészt politikai védelmet jelentett a számára, másrészt újabb lehetőségeket az őt 1923-ban Gömbös Gyula fajvédő pártjának tagságához vezető eszméi propagálásához. (Katzburg: Zsidópolitika, 41–43.; Romsics: Ellenforradalom, 190–191.; Veszprémi: A Horthy-rendszer, 217–218.) A rágalmozgás per során Kiss Menyhért bizonyítani próbálta, hogy őt vallási és politikai nézetei miatt távolították el Imre Sándor 1918 őszén a VKM-ből. A per folyamán ügyiratokkal, cikkekkel, tanúvallomásokkal bizonyították, hogy kihelyezésére egyrészt a kereskedelmi iskolai tanárok amatti felháborodása miatt került sor, hogy tanári szolgálat nélkül került a minisztériumba, másrészt azért, mert többek vallomásából kiderült: tisztviselőként használhatatlan volt. Imre Sándor ezért ki kívánta helyezni őt a VKM-ből, s ezt közölte is vele. Am kihelyezését végül nem az ő, hanem az ügyosztály főnöke kezdeményezte. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 15.) A bíróság Kiss Menyhértet is elmarasztalta, de a kormányzói kegyelemre hivatkozva büntetését elengedték.

¹³⁷⁹ Egy tanár: Kunfi, 2.

¹³⁸⁰ Kunfi és Jászi barátja, 4.

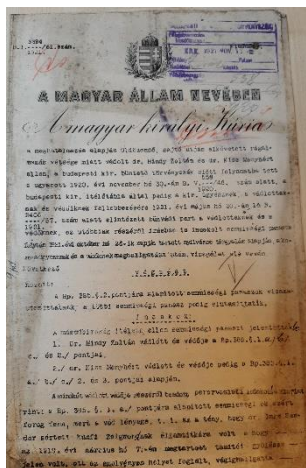
¹³⁸¹ A szabadkőművesség és a zsidóság kapcsolatáról, s a róluk szóló közfelfogás alakulásáról lásd pl. Karády: Zsidóság Európában, 263–264., 349. 356.

¹³⁸² RL C/39. 14–15. cs. Imre Sándor 1921. február 23-i jelentése a Bölcsészettudományi Kar dékánjának felszólítására, és kérdéssorára. Imre Sándor erre így emlékezett: „[A] budapesti egyetem bölcsészettudományi karán is megindult ellenem valami mozgalom. A magántanárok igazolása során került erre sor. 1920 tavaszán mondta Raffay Sándor püspök, hogy az egyik egyetemi tanár nála járt tudakozódni. Hozzám azonban nem intéztek semmiféle kérdést. 1921 tavaszán végre kaptam egy sokszorosított kérdőívet és sürgető felhívást, hogy válaszoljak. 1921 júniusában a kari ülésen az igazolóbizottság sajnálkozást akart kifejeztetni a forradalom alatt való magatartásom miatt. A határozat azonban az lett, hogy egyes dolgokra nézve a bizottság kérdezzen meg. Ezt a bizottság nem cselekedte, nem tudom, történt-e ebben valami döntés. Valószínűen az elaltatás kényelmes, de méltatlan módjához folyamodtak. Egyelőre várok, de magántanárnak 1919 óta sohasem írtam magamat. S ha a legcsekélyebb mértékben sajnálkozó, vagy elítélő határozatot hoznak, arra a válaszom nem marad el” – írta 1922 novemberében. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 11.; Az akkori egyetemi vizsgálatokról lásd pl. Bellér Béla: Tudósok az ellenforradalom viharában. *Valóság*, 3. évf. (1960.) 2. sz. 83–87.)

A megtámadott államtitkár 1920. január 20-án – Haller István miniszter jóváhagyásával – *rágalmazási sajtópert kezdeményezett*. Beadványának utolsó soraiban jelezte kérése motívumait is. „Amíg helyemen vagyok, és magamról, múltamról, életem céljáról más a véleményem, addig nem engedhetem, hogy ennek a már-már elmerülő államnak egyik főtisztviselőjét ilyen módon túrják ki helyéből, mert akkor ennek nem lesz se vége, se hossza. Nem engedhetem, hogy jószándékú és önfeláldozó embereket – amilyenek magamat is tartom – névtelen, felelőtlen és alacsony indítékú rágalmakkal a nemzet érdekében való munkától elkedvetlenítsenek. Nem tehetem, hogy ezerféle erkölcstelenséggel teljes közéletünkben én is elősegítsem hallgatásommal a jólelkűek megfélemlítését és az alacsonylelkűek uralmát. Ezért állok bíróság elé: nem elégtételt kérek személyes sérelmekért, hanem e szörnyű korszak bomlási tünetei között megnyugtatót és biztatást.”¹³⁸³

Valószínű, hogy beadványa megfogalmazásakor Imre Sándor tudhatott arról, hogy Váry Albert főállamügyész, a budapesti államügyészség vezetője, már egy héttel korábban, 1920. január 13-án, 3317/1919. szám alatt (Sic!) indítványt tett a vizsgálóbírónak a sajtópert megelőző soron kívüli vizsgálatra, s a bizonyítási eljáráshoz készítette a korábbi feljelentését követő beadványát.¹³⁸⁴

A vizsgálat lezárultával a királyi ügyészség 23549/k.ü.1920. számú Hindy Zoltán és Kiss Menyhért ellen benyújtott vádiratában jelezte: „A cikkek e tényállításokat nevek felemlítésével és események ismertetésével kívánják valószínűsíteni, s közben meggyalázó kifejezések egész sorát használják Imre Sándor ellen. E tényállítások olyanok, hogy valóságuk esetén Imre Sándor államtitkár ellen a fegyelmi eljárás okát képeznék, és őt közmegvetésnek tennék ki” – írták a valóság bizonyításának szükségességét elismerve.

„[T]erheltek mivel sem bizonyították, hogy Imre Sándor bolsevik volt, sőt, hogy a bolsevik uralom főbűnöse, irányadója és irányjelzője volt, és hogy csak a bolsevik uralom után mázolódtott fehér és nemzeti színűre. Nem bizonyították, hogy Kunfi bizalmasa volt, és hogy Kunfi bármely hazafiatlan, nemzet és vallásellenes tettét helyeselte, hogy még a kommün után is hazafiatlan nemzetközi szellemben beszélt. Nem bizonyították, ... hogy pedagógiumi igazgatói állásában kommunista szellemben viselkedett, hogy a kis bolsevikoknak nagy bolsevik pártfogója, hogy tovább tenyészti a bolsevizmust, végül, hogy szabadkőműves és ezt még becsületszóval is képes letagadni. Mindezekre, és a cikkében foglalt kisebb jelentőségű tényállításokra a vizsgálat egyetlen betűnyi bizonyítékot sem szolgáltatott” – írták.

Majd ugyanezt a megállapítást tették az inkriminált cikkekben említett személyi kérdésekkel kapcsolatban is.¹³⁸⁵

Az ennek nyomán megindult sajtóperről, az államtitkárt támadó lapok naponta részletesen beszámoltak. A Budapesti Büntető Törvényszék 1920. november 8–30. között lefolytatott tárgyalásait követően november 30-án hozta meg B. V. 558/1920. számú ítéletét, melyet a Budapesti

1383 BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a pert kezdeményező beadványa 32. oldalán. (Kiemelés tőlem – D. P.) Fináczy Ernő 1920. I. 13-i levelében olvashatunk Imre Sándor akkori lelkiállapotáról: „Sajnálattal állapítom meg a leveledből azt az elkeseredést, mely úrrá lett fölöttem. Én nem ismerem ugyan ezeket a támadásokat, ... bármilyenek legyenek, hidegvérrel mérheted őket. ... Az ilyen helyzetben az győz, akinek erősebb idegei vannak” – írta Fináczy. (RL C/39. Levelezés)

1384 BFL VII. 5. c. 558/1920. 3317/1919. 7.

1385 BFL VII. 5. c. 558/1920. 23549/k.ü.1920. 9–10. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Ítéltábla 16. B. 2406/1921/57. számú ítélete követett 1921. június 1-jén. A Magyar Királyi Kúria az 1921. október 26-án tartott nyilvános ülését követő végzésében utasította el az alsóbb bíróságok által elmarasztalt rágalmozó vádlottak semmisségi kérelmét.

A B. I. 3394/1921. 61. számú végzéssel a Királyi Kúria megállapította, hogy Imre Sándor nemcsak, hogy *ártatlan a sajtóban vele szemben felhozott vádakkal kapcsolatban*, hanem éppen ellenkezőleg, *a nehéz időkben az akkori politikai irányzattal nem törődött, „törhetetlenül kitartva, igyekezett megmenteni, ami menthető volt”*.¹³⁸⁶ Am ez az ítélet sem mentesíthette Imre Sándort e hajsza következményeitől. Rövidesen gr. Klebelsberg Kuno, a következő kultuszminiszter igen csak hasonló érvekkel indokolta Imre Sándornak a VKM-ből való eltávolítását.

¹³⁸⁶ BFLVII. 5. c. 553/1920. B. I. 3394/1921. 61 4. (Kiemelés tőlem – D. P.)

2. Imre Sándor véleménye a forradalmak utáni felelősségre vonásokról

2.1. Részlet Imre Sándor 1922. évi publikálatlan visszaemlékezéséből

„Az a mesterségesen terjesztett híresztelés, hogy »a kommunistákat« és a zsidókat pártolom, és a bűnösöket menteni igyekszem, különös hatású volt.

Egyszer *a numerus clausus miatt az egyetemről kimaradt zsidó lány* érdekében egyik római katolikus egyházmegye nagytekintélyű kanonokja (Kolozsváry Mihály, Vácról) jött hozzám azzal, hogy bizonyosan különösnek tetszik, hogy ő zsidót támogat, és tudja, hogy nem is tartozik a dolog hozzám, de reméli, hogy »itt« (háromszoros hangsúllyal mondta) megértésre talál. Meg is értettem, *s a teljesen igazságos és mégis reménytelen ügygel* Haller miniszterhez utasítottam.

Máskor súlyosan és alaposan vádolt emberek fordultak hozzám, hivatkoztak arra, hogy én tudhatom, mit jelent vádak alatt szenvedni, s igen csodálkoztak, hogy *egyedül a pártatlanságomat és a tárgyilagosságra való törekvésemet ígértem nekik*, ami magától érthető. Egy idő múlva meg már vádolni kezdtek és *ma is vádolnak, hogy nem exponáltam magamat eléggé a fegyelmi ügyekben vádoltak érdekében!*

Eleinte minden egyes ügynek az iratait alaposan átnéztem, a fegyelmi tanács tárgyalásait irányítani igyekeztem,¹³⁸⁷ döntés előtt a magam álláspontja mellett többször erősködtem is, nem egyszer sikerrel. *Úgy fogtam fel, hogy minden egyes esetben tartozom az igazságot személyesen keresni, s amit találtam, minden erőmmel érvényesíteni.*

Messzire kiható politikai kérdésnek néztem a fegyelmiiket. *A nemzeti önvédelem kötelességének tekintettem a bűnösök megbüntetését, az iskola megtisztítását, de a nemzeti megerősödés veszedelmét láttam abban, ha ártatlan embereket elítélünk, vagy csekély hibáért súlyosan büntetünk.* A bosszú vágya lelkemből mindig hiányzott, s mint államtitkár sem akartam, hogy az állam életében tere legyen, mert ennek káros következményeitől az első naptól fogva nagyon tartottam.

Ezért *kértem Huszár Károlyt arra, hogy a döntő fegyelmi tanácsban mindig maga elnököljön, s hogy az állásvesztésre ítélteteket az ítélet aláírása előtt hallgassa ki a tanács előtt: mit tudnak mondani, s nézzen a szemükbe.* Eleinte ez így is történt. Haller azonban már kevés ülésen vett részt, *egyszer sem hívott be elítélteket, de nem volt érzéketlen a mentő adatok irányában sem.*

Csakhamar azonban, – előttem ismeretlen előzmények után, talán a zavaros politikai helyzet okozta elfoglaltsága miatt – teljesen átadta az elnöklést Pekárnak. Ezt végzetes hibának tartom, mert *Pekár legszívesebben állásvesztést mondott ki, s a mentő körülményekre való minden figyelmeztetést fölényes, sőt, gyakran gúnyos módon fogadott.* Elnöksége azért végzetes, mert *tömérdek felesleges keserűséget okozott, és igen sok megtéríthető, vagy megnyerhető embert elvadított.* Ő maga erről nyilván nem is tud, s hihetően azt hiszi, hogy a magyarságnak és a nevelésnek hasznot tett.

Úgy látom, rám nézve is végzetes lett a fegyelmi tanácsban való együttlétünk. Kétségtelen, hogy tőle indult ki a rólam szóló, gyanúsító híresztelés. Először az öcsémtől hallottam, hogy Pekár Mihály hozta a hírt: *»Sándor minden zsidót, szabadkőművest, kommunistát védelmébe vesz«.* Egyszer Pekár Mihállyal a Gresham-palota előtt találkozva megkérdeztem, honnan veszi

¹³⁸⁷ A VKM fegyelmi tanácsait abban az időszakban többször átszervezték. Voltak a proletárdiktatúrával kapcsolatos fegyelmi tanácsok, Imre Sándor ezekben is részt vett, illetve elnökölt, s volt olyan, amely az egyéb fegyelmi ügyekkel foglalkozott. Például Haller István miniszter Pekár Gyula és Tóth Lajos, Gávay-Wolff Nándor mellett Imre Sándort is elnökké nevezte ki az 1.737/1920. eln. számú rendeletével. Utóbb Imre Sándor ráírta, hogy ez nem a proletárdiktatúrával kapcsolatos fegyelmi ügyekre vonatkozott. (RL C/39. 26/a. cs. 588.)

ezt. Megmondta, hogy »egy társaságban Gyula beszélte nagy felháborodással« és hiába kételkedett ebben Pekár Mihály, erősködött, hogy »ott, mellette ülve« teszek így. Azt már csak a sajtópör főtárgyalásán hallottam, hogy az egyik ülés után titkárának, Felicides Románnak mondta: »Nahát, ez az *Imre Sándor a legnagyobb kommunista, nincs olyan, akit ne védene!*« Pedig ez súlyos fogalomzavarra mutat.

Ott a fegyelmi tanácsban valóban kerestem azt is, ami a vádlott javára szól, s mindig rámutattam, ha úgy vettem észre, hogy a feljelentők ferdítettek, avagy a vizsgálat hiányos. De ez nem a pártoskodó védő szerepe volt, hanem a pártatlan bíró kötelessége.

S e kötelességemet teljesíteni voltam kénytelen a fővárosi kereskedelmi iskolai tanárok ügyében. Ezek között sok volt a nagyon bűnös, de csak annál szükségesebb, hogy a vizsgálat pontos és pártatlan legyen. Márpedig egyik sem volt, sőt, hamarosan meggyőződtem arról, hogy e vizsgálóbizottság elnöke, Kirchner Béla főigazgató, pontosságra és pártatlanságra képtelen. Ez a gyűlölködő, elvakult, az önbírálatra is képtelen ember nem értette és nem tűrhette a pártatlanságra vonatkozó figyelmeztetésem, sem az üléseken tett észrevételeimet és kérdéseimet, s ő lett a második híresztelője annak, hogy a kommunistákat védem.

Felfogásomat tisztán mutatja az a néhány sor, amellyel a 193.323/1919. B. V. sz. alatt a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének a fegyelmi ügyek tárgyában beadott kívánságaira küldött válasz végződik. Az egészet előzetes megbeszélés alapján Gévay-Wolf Nándor miniszteri tanácsos írta meg, azután toldottam hozzá 1919 októberében a következő szöveget: »Teljesen egyetértek a t. Elnökség beadványának azzal a felfogásával, hogy a proletárdiktatúra alatt való magatartásukért elsősorban azokat kell felelősségre vonni, akik a hivatalos kötelességen túlmenve, törvénytelen ségek elkövetésében kezdeményezőleg léptek fel, erőszakoskodtak, vétségeket, bűntényeket követtek el.

Én sem akarom, hogy 'ártatlanok üldöztessenek, s a párt- és fajgyűlöletnek, az egyéni gyűlölettségnek és kenyéririgységnek martalékaul dobassanak oda'. Épp ily határozottan gondoskodni kívánok azonban arról, hogy kellően bünhődjenek mindazok, akik akár az iskolán kívül a proletárdiktatúra érdekében folytatott tevékenységükkel segítették elő a mai állapotok bekövetkezését, akár pedig bent az iskolában a tanulók lelkének nem való tanítással, a nevelés céljával ellenkező példájukkal a magyar nemzet erkölcsi romlását előidéztek, vagy súlyosbították. Ami ilyen eddig napfényre került, annak megítélésében nem találok enyhítő körülményeket, mert a nemzeti és erkölcsi szempontok megcsúfolására tanítót és tanárt 'ellenállhatatlan kényszer nem hajthat'«. ¹³⁸⁸

Ebből nem látszik engedékenység, sem megbocsátás, sem védelem.

Kezdetől sürgettem a vizsgálatok gyors elintézését. Az e tárgyban ügyosztályaim főnökeivel tartott értekezletet már 1919. szeptember 9-én azzal nyitottam meg, hogy »a tanári társadalom minden tagja nagy izgalommal várja annak a vizsgálatnak megindulását és lebonyolítását, amely a tanárság egyes tagjainak a kommunizmus előidézésében és fennállásában való részvételét tisztázni hivatva van. Némelyek megtorló igazság érvényesülését, mások függő helyzetük megoldását várják tőle. Kívánatos tehát, hogy a vizsgálat azonnal meginduljon és a lehető leg-rövidebb idő alatt befejezést nyerjen«.

Amíg irányítani tudtam a fegyelmi tanács tárgyalásait, addig gyorsan is ment a dolog, de ez nem tartott soká. Felszólalásaim miatt csakhamar kellemetlen lettem Pekárnak, hiábavaló kín-lódásom magamnak is terhemre lett. Mikor a hírlapi támadások erősödtek, éreztem, hogy csak a gyanút erősítem magam ellen, de használni nem tudok. Azért az üléseken mégis részt vettem s nem hallgattam el a véleményemet, bár Pekár szinte fenyegetően mondta, hogy majd előterjeszti a miniszternek az álláspontomat, s mondjam el ott is. Mikor azonban a sajtóperem tárgyalása után tőle magától hallottam, hogy azért nem jött el tanúskodni, mert »úgyis elég rosszat

¹³⁸⁸ A 193823/1919. B. V. számú rendelet szövegét, és az azonos számú Huszár Károly miniszter által aláírt, a szakszervezeti elnökséghez címzett, Imre Sándor kézzel írt betoldását tartalmazó 1919. október 27-én levelet és fogalmazványait lásd RL C/39. 26/a. cs

mondanak a minisztériumról, nem akarta még ezt a szomorú dolgot is a nyilvánosságra vinni«, elmaradtam a fegyelmi tanács üléseiről teljesen.

Ezt egy ízben Vass miniszternek meg is mondtam. Nem szólva itt az ülések külsőségeiről, az egyes tanácsok összeállításának módjáról, ami mind felettebb jellemző, csak említtem, hogy *elmaradásom és általában a fegyelmi ügyekben 1920 vége óta való tartózkodó magatartásom miatt*¹³⁸⁹ *gyakran van aggodalmam: ha nem is volt kilátásom a sikerre, mégiscsak ki kellett volna tartanom. De ennek semmi értelmét nem láttam:* hiszen nemcsak a törvényszéki, hanem még a táblai, sőt kúriai ítélet után is a régi mellőzés állapotában maradtam.

Rajtam is rajtam volt a kommunista bélyeg, efféle ügyekben egyetlen egyszer sem sikerült Huszár után egyetlen minisztert sem a magam véleményének megnyernem. Ezért, mint minden egyébben, a kommunista fegyelmi ügyekben is még jobban félrehúzódtam. Várom, hogy a liberális, radikális és szocialista tanárok majd ezért részesítenek támadásban, s bizonyosan megérem, hogy konjunkturás kurzuslovagnak neveznek. (a „Hétfő Lap” 1922. szeptember 4-i száma így nevezett.)

Magatartásomnak általános jellemzéséhez tartozik még, hogy *komolyan akartam vétetni a miniszteri rendeleteket, s a tanároknak csak a kommunizmussal való viszonyát vizsgáltam. Sem azt, hogy zsidó, sem azt, hogy szabadkőműves, radikális vagy régi szocialista nem tartottam senkire nézve elegendőnek az elítélésre. Az úgynevezett első forradalom idején szerzett tapasztalataim alapján mindig igyekeztem élesen elkülöníteni a kommunistákat a szokott névvel »progresszívnek« mondható tanároktól.*

S nagy bajnak, ma még beláthatatlan szerencsétlenségnek tartom, hogy ebben magamra maradtam. Sem közéletünkben, sem belső és külső politikánkban, sem köznevelésünkben nem tartom érinthetetlenül jónak mindazt, ami 1918. október 31. vagy 1914 augusztusa előtt volt. Nem tartom bűnnek a bírálást és megbecsülöm a javítani törekvőket. Sok bajunk forrását látom abban, hogy idejében nem hallgattunk a figyelmeztető hangokra, akár tetszett az illetők orra vagy modora, akár nem.

Másfelől pedig a legrosszabb politikának tartom, hogy másként gondolkodókat ellenségnek tekintsünk, vagy éppen hirdessünk, és ilyenekül meg is bélyegezzünk, s ezzel sokakat, akaratuk ellenére magunktól végképp elriasszunk. Ezt a politikát követtük régóta, látom, hogy ennek mi lett a következése. E nélkül nem lett volna akkora serege tanult, sőt tudós emberekből a tanácsállamnak.

Ezért ennek folytatásában nem akartam részes lenni, sőt szerettem volna legalább a magam területén ezt az öngyilkos politikát megváltoztatni. Ez volt a vezető gondolat s effélék voltak a szavak is abban a négy felszólalásomban, amelyet végeredményben sikertelenül mondtam el a fegyelmi tanácsban az előttem megfordultak közül a legnevezetesebb négy esetben: Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla és Czakó Ambró esetében.

Benedek Marcell ellen nagy volt az ingerültség a középiskolai tanárok egy részében, s a vizsgáló bizottság állásvesztésre kívánta ítéltetni. Részletesen előadtam a fegyelmi tárgyaláson mindazt, amit Benedeknek 1918. október 31 óta való működéséről tudtam. Velem való együttműködését, a diákok mérsékelt szellemű szervezésére, a szocialista diákszervezkedés meggátolására irányuló törekvését, a külügyminisztérium megbízásából a magyarság érdekében írt tanulmányát, a népbiztosságtól forradalmi tárgyú és célzatú röpiratok megírására nyert felszó-

¹³⁸⁹ Ez így kissé pontatlan állítás. Egykorú feljegyzései szerint 1921. február 7-én és 17-én Imre Sándor részvételével tárgyalták Somogyi Béla ügyét. 1922. július 29-én a VKM fegyelmi tanácsa Imre Sándor elnökletével tárgyalta polgári iskolai tanárok Tanácsköztársasággal kapcsolatos ügyeit is. (RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor feljegyzése az ülésről)

lítás és a kínált tiszteletdíj visszautasítását. Elmondtam, amit a tanárképzői előadásairól a tanítványaimtól hallottam, akik azok tisztán tudományos és tanulságos voltáról nekem napról napra beszéltek. Kifejtettem, hogy *Benedek sem kommunista, sem felforgató működést nem végzett. A diktatúra idejéről ellene felhozottak büntetést nem, legfeljebb helytelenítést érdemelnek, az azelőtti időről pedig egyfelől tanúskodom, hogy nem káros, hanem mentő célzatú munkát folytatott, másfelől kijelentem, hogy vele, mint akkori közvetlen főnöke elintéztem azt a kérdést is, amelyet most felhasználnak ellene. Tudniillik az iskolában az addigi tanítás hazugságairól mondott beszédének elhibázott voltáról meggyőztem, s nem tartom helyesnek, hogy most felmelegítjük.*

Benedek Marcell

Akkor persze még nem tudtam, hogy az én tanúskodásom inkább súlyosbító, nem tisztázó hatású! Azon az ülésen elértem célomat annyiban, hogy felszólalásom hatására Pintér Jenő is az elmozdítás ellen nyilatkozott, s *Huszár miniszter – bár kijelentette, hogy ő Benedek Marcellt el akarta csapni – enyhébb büntetést mondott ki. Azt hiszem, főként annak lehetett hatása, hogy a tanároknak Benedek iránti hálátlanságára mutattam rá (a IV. tanárkongresszus fő embere ő volt), s hogy kértem, ne vadítsuk el a másik táborba. Amint Huszár elment, még nem volt kiadva az ítélet, s Haller Benedeket állásvesztésre ítélte. Az ügyiratot neki előterjesztő Viszota Gyula már Huszár idejében is ezt akarta.*

*Dénes Lajos*¹³⁹⁰ ügyének tárgyalását sokszor sürgettem, s amikor végre 1920. március 31-én rá került a sor, az előterjesztés meghallgatása után kijelentettem, hogy az ítéletben nem kívánok részt venni egyrészt azért, mert éppen Dénes ügyében pártoskodással vádolnak, s az ítéletet nem akarom támadásnak kitenni, másrészt azért, mert ha már a vizsgálóbizottság ki nem hallgatott, itt kívánok előadni Dénesre vonatkozóan határozottan mellette szóló dolgokat. Egyúttal javasoltam, hogy ne legyen ítélő tagja a tanácsnak Viszota Gyula, aki a vizsgálat folyamán tanú volt, főként pedig Pintér Jenő, akiről köztudomású, hogy Dénessel személyesen is ellentétben van.

Pekár két másik tagot hívott be, s a következő ülésen ezek előtt részletesen elmondtam, hogy

Dénes miként lett Lovászy alatt főigazgató-jelölt, Kunfi alatt miként állt szemben Hajtaival és a szocialista irányzattal. A vizsgálati adatok közül felsoroltam azokat, amelyek Dénesnek a kommunistákkal szemben ellenzéki álláspontját mutatták, felolvastam 1917-ből való hazafias iskolai beszédét.

Dénes Lajos

Ekkor már tudtam, hogy hiába beszélek, de elmondtam, hogy *ám mondja ki a nemzetgyűlés az október 31-március 21. közötti kinevezések érvénytelenségét, de amíg ez nem történik meg, Déneshez ne nyúljanak, mert elmozdítását sem kommunistasággal, sem hazafiatlansággal igazolni nem lehet, s egyenesen képtelenség, hogy azt az embert fosszuk meg az állásától, aki azt a diktatúra elején önként hagyta el.*

¹³⁹⁰ Dénes [1899-ig Deutsch] Lajos (1879–1942) esztéta, a VII. kerületi főgimnázium tanára, bölcsészdoktor. 1914-től az Országos Színészegyesület Színészképző Iskolájának elméleti tanára. A polgári forradalom alatt budapesti tankerületi főigazgatónak nevezték ki. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor erről lemondott, s visszament tanárnak. 1920-ban elmozdították, 1924-ben kapta vissza nyugdíját, s 1928-tól újra tanított a színiiskolában. Klebelsberg Kunótól megbízást kapott a Nemzeti Színház történetének megírására, s ösztöndíjjal külföldre is utazhatott.

Figyelmeztettem a tanácsot, hogy ilyen ítélet súlyos minta lehet majd a következő politikai irányok számára, s hogy éppen Dénes a tanultsága, politikai ügyessége, írói és szónoki készsége segítségével bizonyára felhasználja az igazságtalan ítéletet a mostani egész »kurzus« ellenében. Ez sem használt, a következő ülésen (április 8-án) a hivatalvesztést kimondták. Ekkor éppen a sajtóperem ügyében az ügyészségen voltam, a tárgyalást tehát nem hallottam, úgyszemint szólaltam volna fel másodszer. Ma is bizonyos vagyok abban, hogy ez az ítélet igazságtalanság, és ostobaság, s hogy még megbosszulja magát.

Itt említem meg, hogy erről a tanácsulésről s általában a közép- és polgáriiskolai fegyelmi ügyekről tudtommal semmi sem jutott nyilvánosságra. A főtárgyaláson sem kérdeztek a vádlottak és védők semmi olyan részletet, ami azt mutatná, hogy tudnak valamit, s így a Dénes-ügyről is csak az került szóba, hogy késleltettem-e. Abból, hogy a fegyelmi tanácsban történetekre nézve Kirchner Béla főigazgató, Pilinszky Ferenc miniszteri tanácsos és Steinecker István miniszteri tanácsos kihallgatását kérték, azt következtetem, hogy a kereskedelmi iskolai tanárok fegyelmi ügyeiről akartak tudakozódni, s itt nyilván főként Somogyi Béláéról. (Kézzel be-toldva: Ez is azt bizonyítja, hogy Kirchner Béla volt a híresztelések forrása.)

*Somogyi ügyét akkor délben tárgyaltuk [másodszer], amikor (1920. február 17-én) este meg-ölték.*¹³⁹¹ *Néhány órával azelőtt hivatalvesztést mondott ki rá a fegyelmi tanács. Azt hiszem ez volt Pekárnak az igazi oka, amiért nem engedte magát a hivatali titoktartás alól felmenteni, mert ezt az ítéletet is lehetetlen igazolni.*

Kirchner Béla adta elő a vizsgálóbizottság javaslatát, s maga is ajánlotta az állásvesztés ki-mondását. Az igazság iránt tartozó kötelességemre hivatkozva mindent elmondtam, amit az ügyre vonatkozóan tudtam.

Három pontból állt a beszédem:

1. *Somogyi ugyan nyilvánvalóan szociáldemokrata, de Huszár is, Haller is kijelentette, hogy a pártállás magában véve senki elítélésére nem lehet alap.*

2. *Somogyi nem volt kommunista. Arra, hogy nem akarta és ellenezte a diktatúrát ismer-tettem két beszélgetésemet Somogyival.*

Az egyik 1919 februárjában volt, Kun Béla megveretése utáni napon, az Országház-téri nagy felvonulás órájában, amikor Somogyi Béla egyebek közt ezt mondta: »Régen megmondtam, hogy ezt az éretlen és gonosz kommunista mozgalmat csak egy módon lehet elintézni: a fal-hoz állítani 10-12 vezért és agyonlőni. A többi majd elhallgat. Pogány-nak is ez a véleménye.« (!)

Somogyi Béla

A másik március 22-én volt, a diktatúra első napján, amikor tüntetően otthagya a népbiztosságot, s előttem egyes új nagyságokról, mint po-litikusokról és emberekről is megvetően szólt, s a diktatúrával minden közösséget megtagadott.

¹³⁹¹ Lásd ehhez pl. Somogyi Bélát meggyilkolták. *Népszava*, XLVIII. évf. 44. sz. 1920. február 20. 1.; Temetünk. *Népszava*, XLVIII. évf. 46. sz. 1920. február 22. 1.; Szinai Miklós: *Ki lesz a kormányzó? A Somogyi-Bacsó-gyilkos-ság háttere*. Kossuth Könyvkiadó, 1988; Tremmel Márk: „Azért emlékezünk, mert egymásban magunkra ismerünk” – Somogyi Béla és Bacsó Béla előtt tisztelgünk. *Mérce*, 2022. február 17. <https://merce.hu/2022/02/17/azert-emle-kezunk-mert-egymasban-magunkra-ismerunk-somogyi-bela-es-bacso-bela-elott-tisztelgunk/> 2022. 02. 18-i letöltés

Hivatkoztam a szobámban 1919. március 7-én lefolyt jelenetre, mikor Fogarasi Béla Somogyival szemben az egyetlen illetékes szocialista tanügyi körnek nem a Somogyi-féle szakszervezetet, hanem az ő VAOSZ szakosztályát hirdette. A vizsgálat adatai is megcáfolták azt az állítást, hogy Somogyi Béla a diktatúrával egyetértett volna.

3. Arra, hogy Somogyi terelte be a Szakszervezetbe az egész tanítóságot és tanárságot, elmondtam, hogy Somogyi 25 éve folytatja a szervező munkáját, s mégis mikor államtitkár lett, még nem volt 5000 tagja a szakszervezetnek, a tanárok és tanítók tömegéből. Pedig tudom, hogy 1918 decembere óta, különösen mikor híre lett, hogy Kunfi lesz Lovászy utódja, rohamosan kezdtek észrevenni az emberek, hogy ők is régi szocialisták (erről Zigány Zoltán beszélt nekem többször keserűen), s tódultak nemcsak a Tanítók Szakszervezetébe, hanem magába a Szociáldemokrata Pártba is. Somogyi Béla a sok újoncnak nem örült. Előttem gúnyosan beszélt arról, hogy egyszerre mennyi a régi szocialista, »még itt a minisztériumban is«. Alig jöhet – úgymond – hozzá valaki, hogy erről ne értesítse. Nem Somogyi erőszakosságának, hanem a diktatúra előtt a tanítók és tanárok gyávaságának és gerinctelen alkalmazkodásának kell tehát tulajdonítanunk a Szakszervezet megnövekedését; a diktatúra kitörése után pedig a már nem Somogyi által irányított hivatalos erőszaknak. Ha Somogyi Béla lelkiismeretlen tanár volt, az nem kommunista ügy, s ezért egyébként el kell járni.

De mindettől eltekintve azt ajánlottam a tanácsnak s különösen a politikus elnöknek a figyelmébe, hogy Somogyi Béla elítélése tömérdek hívére milyen hatású lesz, s hogy képtelenség a Szociáldemokrata Pártot számba nem venni, ha netán most elernyedtnek látszik is. Nem szabad Somogyit, a párt szellemi vezérét a kommunizmussal való egyetértéséért, vagy éppen együtt dolgozásáért ítélni el, mikor az ellenkezője a párt előtt köztudomású.

Somogyival kapcsolatban nem ezt a beszédemet írták ki rólam, hanem azt, hogy tankönyvet »óhajtottam« vele íratni. Ezt a kérdést nem lehetett tisztázni Somogyi halála miatt. Magam csak azt mondhatom, hogy semmi ilyen óhajtást nem fejeztem ki, sem azt a kijelentést nem tettem, hogy szívesen megbíznám tankönyvírással.

A dolog így áll. 1919. augusztus 14-én vagy 15-én Somogyi nálam járt, mint ügyvivő miniszternél s elszámolt a népbiztosságtól olvasókönyv szerkesztésére kapott pénzzel. Erről a megbízásról nem tudtam, s valami olyasfélét mondtam, hogy nem hittem volna, hogy ezt rá bízák, hiszen nem volt az ő emberük. Elmondtam, hogy nem volt emberük semmi ilyen munkára, s őt nagyon kérték. Ő elvállalta azzal a feltétellel, hogy a maga felfogása szerint állítja össze a könyvet, s csak szocialista könyv lesz, nem kommunista. Most a pénzt visszaadja, s a kéziratát megtartja.

Erről beszélve közben mondtam valami olyat, amire Somogyi Béla a jegyzőkönyvbe foglalt módon emlékezett. E szavakat írva most úgy rémlik, mintha arról lett volna szó, hogy a pénzt visszafizesse-e avagy adja át a kéziratot, hiszen én megbízhatnám, így a megbízást fenntartanám. Nem tudok pontosan emlékezni, de valami ilyesminek kellett lennie, mert Somogyi Béla nem mondta volna másképp. Szavaim alapja pedig az volt, hogy Somogyi a legjobb elemi iskolai tankönyvírók közé tartozik, könyvei régóta közkézen vannak állami engedéllyel, csak nem a saját neve alatt, s óhajtottam volna látni ezt a kéziratát, mert ebben bizonyosan volt sok olyan is, amit jól értékesíteni lehetett volna. Akkor foglalkoztam éppen azzal, hogy a középfokú iskolákban a közgazdasági és társadalmi ismereteknek helyet adjanak (Huszár miniszter utolsó rendelkezése lett aztán ez), s arra gondoltam, hogy Somogyi Béla anyagában efféle találok az elemi iskolák számára. *Somogyiról a diktatúra alatt mindig csak azt hallottam, hogy nem kommunista, s akkor még nem gondoltam, hogy gyűlölködés indul, amely nem tud különbséget tenni.*

Az együttműködés néhány hete alatt ellentétes felfogásainkat ismételtelen megbeszéltük, s egymással tisztában voltunk. Úgy érzem kölcsönös személyi megbecsülés fejlődött ki közöttünk, jóllehet Somogyi szerint »egész világ választott el« engem tőle. Én meg gyakran hagytam el mély keserőséggel, mikor láttam, hogy a felfogásom szerint a magyarság érdekében szükséges

intézkedéseket – a nemzetközi helyzet kétségtelenül helyes megítélése alapján – megtagadta. (Pl. a marosvásárhelyi, szászvárosi stb. református iskoláknak nem engedte kiutalni az elmaradt építési segílyt azzal a megokolással: minek adjunk pénzt idegen országnak.)

Jellemét azonban tisztának, s erkölcsi felfogását szigorúnak ismertem meg. A proletárdiktatúra bukása után nagyon élesen írt az új irányzat egyes intézkedéseiről, de sem a vizsgálóbizottság, sem a fegyelmi tanács nem mérlegelte apróra: nem volt-e igaza valamiben, ezért nem tartottam megengedhetőnek, hogy ezt is beszámítsák. Azt kívántam, mondja ki a miniszter, hogy Somogyi Bélát a főváros tanításra ne ossza be, de hivatalvesztésre ne ítélik. Véleményem a Somogyi-ügyről ma is ez, és örülök, hogy akkor elmondtam.¹³⁹² Szerencse, hogy ez az ítélet nem került nyilvánosságra, jöllehet a fegyelmi tanács elnöke közölni szeretne volna.

A negyedik igen kényes eset *Czakó Ambróé*¹³⁹³ volt. A vizsgálat során a fővárosi tiszti ügyész felmentését javasolta, a tanács szigorú dorgálásra ítélte. A tanfelügyelő súlyosbításért folyamodott, majd pedig, álláspontját teljesen megváltoztatva, külön felterjesztésben részletes megokolással felmentését javasolta. A minisztérium I. ügyosztálya I. fokú fegyelmi büntetést, dorgálást javasolt.

A fegyelmi tanácsban kijelenttem, hogy *nem lehetek bíró, mert a vizsgálat során tanúként kihallgattak. Hozzászólás helyett kértem, hogy ottani vallomásomat olvassák fel. Ez megtörtént. Azután a tárgyalás főként Czakónak a vallásról való nézetei körül forgott, s a papságról mondott szavait nézték nagyon súlyosnak. Erre azt mondtam az első kérdésnek: szolt-e Czakó valahol a vallás ellen, avagy éppen védte a vallást, bár elítélte a papokat?*

Czakó Ambró

Az ítélet a főváros ítéletének helybenhagyásával dorgálás lett, de Pekár nyomban kijelentette, hogy ezt az egész ügyet a miniszter elé terjeszti, tárgyaljuk ott még egyszer, s majd ott is mondjam el, amit itt. Erre késznek nyilatkoztam, de nyilván elfelejtette Pekár a dolgot, s egyenesen az elkészített kiadvány került Vass József [klerikus] miniszter elé, aki azzal az utasítással adta vissza, hogy *Czakónak a vallásra vonatkozó fejtegetései »alapvetően veszedelmesek« lévén, mondjon a fegyelmi tanács arról véleményt: maradhat-e ilyen ember az iskolában?*

¹³⁹² Imre Sándor később is kitarzott véleménye mellett. Erre utal, hogy 1937-ben, amikor a Révai Kis Lexikona azt írta Somogyi Béláról, hogy „a kommunizmusbeli szerepléséért meggyilkolták”, s az özvegy három napilapban annak helyreigazítását kérte és azt megtagadták, Somogyiné bűnvádi eljárást kért „halott emlékének gyalázása miatt”, s az eljárásban Imre Sándort tanúskodásra kérte, erre ő késznek mutatkozott. Somogyi Béláné 1937. január 20-i levelében köszönte meg Imre Sándor válaszát, hozzátéve: „Vigasztaló tudat a számomra, hogy néhai uram emlékének, szorosán vett elvtársain kívül is akad kegyeletes őrzője”. (RL C/39. Levelezés. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹³⁹³ *Czakó Ambró Lajos* (1887–1974) ciszterci rend tagja, s 1910–1916 között több gimnáziumának tanára. Tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak. Az 1915-ben kiadott „A vallás lélektana” című munkája miatt egyháziilag elítélték, amiért 1916-ban kilépett a rendből, s áttért a református felekezetbe. Kiadta „A katolikus papság lélektana. Valláspszichológiai tanulmány a magyar római katolikus vallásról” című könyvét melyben külön fejezetet szentelt „Az aposztáziának, s az aposztáták lélektanának”. 1917-ben Debrecenben református lelkészi oklevelet szerzett. Közben polgári iskolai tanár volt Budapesten. 1918 novemberétől a VKM államtitkára (?), majd a Tanácsköztársaság alatt a Pedagógium tanára volt. A KN agitátorképző iskolájában előadást tartott „a vallás a kommunista társadalomban” címmel, melyet broszúra formájában is kiadtak. 1920-ban tanári állásából elbocsátották. 1921 ősztől kiadta a keresztény kurzus „októbrista” bírálatát képviselő *Független Szemle* folyóiratot, melyet 1923-ban betiltottak. Később több kiadványa miatt elítélték, ezért Angliába, majd Kanadába emigrált, ahol Torontóban United Church lelkésze lett. 1950-ben visszatért a katolikus hitre, és a halifaxi Saint Mary's University művészettörténet professzoraként dolgozott 80 éves koráig.

Ekkor már nem jártam el az ülésekre. *A fegyelmi tanács erre újabb tárgyaláson Czakót állásvesztésre ítélte, úgy, hogy soha ne lehessen tanárként alkalmazni.* A megokolás különösen felröptette Czakónak a Független Szemle szerkesztését.

Az új ítéletről értesülve, *az indokolásnak e képtelen pontja s a mértéktelen és igazságtalan ítélet megváltoztatása érdekében 1921. augusztus 25-én [?] előadtam a miniszternek mindazt, amit a vizsgálat közben s a fegyelmi tanácsban elmondtam.*¹³⁹⁴

Egy 1921. augusztus 26-i feljegyzésében Imre Sándor részletesebben szólt arról, hogy 1921. augusztus 24-én (!) miként számolt be Czakó Ambró ügyéről Vass Józsefnek, s hogy mi volt a miniszter válasza erre.

A tárgyaláson „elmondtam, hogy *a kommunizmus ideje alatt Czakó Ambrót egyáltalában nem-kommunistának ismertem meg. Neki a Pedagógium ifjúságára határozottan kommunizmus ellenes irányban volt hatása, nekem ő volt az egyik védelmezőm és figyelmeztetőm, mikor veszedelem fenyegetett, és ha az ő vallásos meggyőződése nem egyezik is hivatalos egyházi felfogásokkal, egészen kétségtelen, hogy vallásos ember, hiszen tudományos működése is a vallásfilozófia körébe tartozik.* Ez alkalommal a fegyelmi tanács Pekár államtitkár elnöklete alatt Czakót a főváros ítéletének helybenhagyásával dorgálásra ítélte. Már ekkor kijelentette azonban az elnök, hogy ezt a kérdést a miniszter úr elé fogja terjeszteni, mert Czakót nagyon veszedelmes embernek tartja.

Az ítélet kiadásakor az ügyiratra megjegyzést írtam, amelyben a miniszter úr figyelmét kértem *a fővárosi tanfelügyelőnek Czakó Ambróra vonatkozó felterjesztésére.* Ebben... *a tanfelügyelő Czakó teljes felmentését hozta javaslatba, mert a vizsgálat adatai alapján más meggyőződésre jutott, mint, amit eredetileg képviselt.* Miniszter úr azonban Czakó Ambrónak a vallásra vonatkozó fejtegetéseit alapvetően veszedelmesnek ítélte és ezért a fegyelmi tanácsot arra utasította: *mondjon véleményt arról, maradhat-e ilyen ember a katedrán?*¹³⁹⁵

Miután az új összetételű fegyelmi bizottság – Imre távollétében – Czakó tanári pályáról való végleges eltávolításáról döntött, augusztus 24-én „*az ítélet megokolása miatt kértem a miniszter urat, annak meggondolására, hogy ez az ítélet rendkívül súlyos, és elmondtam Czakóról azokat a tapasztalataimat, amiket az előzőekben jellemeztem.* Felhívtam miniszter úr figyelmét arra, hogy az indokolás mennyire kiemeli a *Független Szemlének* a szerkesztését, és ezt Czakónak a legsúlyosabb bűnei közé számítja. *Ez a Szemle valóban igen egyenes, sőt, lehet mondani, hogy radikális módon bírálja a jelenlegi viszonyokat, de egyáltalában nem lépi túl a kritikának a határait, sem izgatás nincs benne, sem a társadalmi rend felforgatására való törekvés.* *Úgy, hogy az erre való hivatkozás semmi szín alatt Czakó elmozdításának helytálló megokolása nem lehet.*

Mondtam, hogy tudom: miniszter úrnak Czakó vallási álláspontjára vonatkozó véleményét meg nem változtathatom, meg sem kísérem. *Nagyon meggondolandónak tartom azonban, hogy ezért a meggyőződésbeli különbségért Czakó hivatalvesztésre ítéltessek, annyival inkább, mert a kommunizmus ideje alatt határozott tudomásom szerint vallást védő beszédeket mondott, amelyek miatt munkásokkal és más hallgatóival összeshólközései is voltak, és amelyek közül egyik beszédét én is hallottam, és csodálkoztam, hogy ezért őt el nem fogták.*

A miniszter úr azt felelte, hogy a Független Szemlére vonatkozó részt az indokolásból ki kell hagyni. *Czakót teljesen alkalmatlannak tartja a tanításra. Fejlődését figyelemmel kísérte, önmagával meghasonlott léleknek tartja, aki tanítványaiban is csak meghasonlást kelthet, és ezért is, ha nekem most el is hiszi, hogy Czakó nem kommunista, de emiatt a lelkiállapot miatt kötelességének tartja, hogyha alkalma van, őt a tanári pályáról elterelni, ezt megtegye.*

Ezután hosszan beszélgettünk még Czakóról, de a dolgon nem lehetett változtatni.

¹³⁹⁴ RL C/39. 13–14. cs. Egy adat, 94–105. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹³⁹⁵ RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzésében. 1. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Megjegyeztem, hogy véleményem szerint, *az ilyen erősen kritikai hajlandóságú, éles eszű, de jóindulatú embert feltétlenül teljes ellenségévé teszi az ilyen ítélet, mint amilyenben Czákónak része lesz. Erre a miniszter úr azt felelte, hiszen ellenség volt ő eddig is.*”¹³⁹⁶

2.2. Kiegészítő megjegyzések, források e memoárhoz

Imre Sándor memoárja magáért beszél, jól érthető, úgy, hogy külön magyarázatot nem igényel. Mindazonáltal a szöveg kontextusának felidézése, segítségére lehet olvasónknak.

Véleményük megfogalmazásakor az Imre Sándort szabadkőműves-, zsidó- és kommunista pártolással vádoló kortársakat gyakran nem az igazságra törekvés vezette, hanem különböző politikai és felekezeti elfogultságok. A Tanácsköztársaságra adott válaszreakciók gyakran összemosódtak a polgári demokratikus forradalom meg- és elítélésével, sőt az azt megelőző korszak szabadkőművességének, liberalizmusának, szociáldemokráciájának, mint „a kommunizmus” szálláscsinálójának bírálatával. Korábban már említettük, Szabó Dezső – akkoriban keresztény középosztály köreiben sokak által osztott – véleményét, mely szerint mindkét forradalmat a zsidók csinálták; „világuralmi, imperialisztikus” törekvések jegyében a gazdasági és kulturális hatalmuk mellé, immár a politikai hatalmat is magukhoz ragadták.

Ehhez társult a polgári forradalom alatt befolyásuktól, majd a Tanácsköztársaság alatt iskoláiktól, vagyonuktól stb. megfosztott, többszörösen megbántott egyházak, és militáns híveik revansvágya, befolyás- és tényerési szándéka. Ebben az ország megszállásával, területvesztésével súlyosbított traumatikus társadalmi közegben került sor a forradalmakat követő igazolási és fegyelmi eljárásokra a VKM-hez, vagy felügyeletébe tartozó tisztviselők és pedagógusok körében. Mindezekhez társult a menekült tisztviselők, pedagógusok foglalkoztatásának, elhelyezésének gondja, ami a gazdasági válsággal is küzdő „Csonka-Magyarországon” megszűkült munkahelyek körében tartósan lehetetlennek bizonyult. Nekik „helyet kellett csinálni”, s a megmaradó álláshe-lyeken csak az állam szakmai és „a kurzus” világnézeti-politikai elvárásainak megfelelőket megtartani.

Ebben a helyzetben kellett – a Tanácsköztársaságtól némileg megrettent, a korai ellenforradalmi kormányokban szerepet vállalt – Imre Sándornak állást foglalnia a fegyelmi eljárások mikéntjéről, s az egyes személyek magatartásának megítéléséről. Az „ezeréves úri Magyarország” váratlan összeomlása nyomán a – mutatis mutandis – rekonstrukcióra irányuló törekvés, e precedens nélküli helyzetben, „a keresztény-nemzeti kurzus” jelszavával kereste a maga megtorlásokon át vezető útját.

A megelőző évtizedekben a tisztviselőket, pedagógusokat a mindenkori kormányhoz, felsőbb-séghez való alkalmazkodásra, lojalitásra kondicionálták – viszonylag toleránsan. A pedagógusok esküjében szerepelt ugyan a vallásos és hazafias nevelés vállalásának kötelezettsége, de a sok-nemzetiségű Magyarországon csak a látványos és demonstratív szociáldemokrata stb. megnyil-vánulásokat szankcionálták komolyan. Gyakrabban a magyar nemzetállam politikai nemzeti és a magyar nyelv tanításával kapcsolatos elvárásaitól való eltérést büntették. (A vasárnapi/szombati diákokkal való templomba járás kötelezettsége a világi pedagógusok körében csak a forradalmak után vált általános elvárássá.)

Ezért arra vonatkozóan, hogy *mi történjék, ha maga az állam vált jelleget, fordul ki régi önma-gából, színeváltozása követését (forradalmi törvényszék emlegetésével) beosztottaitól, pedagógu-saitól elvárva, a tanítók, tanárok stb. nem voltak felkészítve.* Így a váratlan helyzetben tanúsított magatartásuk számonkérésére sem voltak kitaposott utak.

¹³⁹⁶ RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzésében. 2–3. (Kiemelések tőlem – D. P.)

A Tanácsköztársaság bukása után született 4359/1919. számú minisztertanácsi rendelet szerint: „vizsgálat tárgyává kell tenni a közszolgálati alkalmazottak részéről a Tanácsköztársaság ideje alatt tanúsított magatartást, amennyiben ez a *bolsevizmus fokozott szolgálatában* (pl. propagandának szóban, vagy írásban való kifejtésében), a tisztviselőtársak terrorizálásában, politikai megbízhatóság szempontjából való minősítésében, azok közvetett vagy közvetlen üldözésében, nemzetellenes nyilatkozatban, vagy viselkedésben, előnyösebb alkalmazás kijárásában, vagy erre való törekvésben, általában olyan természetű viselkedésben nyilvánult meg, mely tisztviselőtársai körében az illető tisztviselő iránt a bizalom megingására vezetett”.¹³⁹⁷

Imre Sándor – a fentiekben idézett, a pedagógus szakszervezet elnökségéhez intézett miniszteri válaszlevél fogalmazványába – maga is hasonló szöveget írt. Márpedig – ahogy a tanítóképzőkben történekekkel kapcsolatban tapasztaltuk – a Tanácsköztársaság „fokozott szolgálatára” vonatkozó általános megfogalmazás a gyakorlatban gumi jogszabálynak bizonyult. A számonkérők helyzetétől, céljaitól, s a folyamat időpontjától függően azonos cselekmények igencsak különböző elbírálásban részesültek.¹³⁹⁸

Imre Sándor az idő előrehaladtával maga is kényes helyzetbe került. Saját bőrén tapasztalhatta, hogy a vonatkozó jogszabálytól eltérően, a számonkérés során gyakran összemosták a két forradalom során történt szerepvállalást, a szociáldemokrata és kommunista hozzáállást, sőt: esetenként a szabadgondolkodást is.

A pedagógusok és diákok magatartásának értékelését nagymértékben befolyásolta az is, ha nyilvántartott felekezetük „izraelita” volt. A felelősségre vontak körében felülreprezentáltságuknak csak részben lehetett oka, hogy viszonylag nagy számban vettek részt a forradalmak alatti közéletben. Aligha valószínű, például, hogy – a numerus clausus törvény felé tendáló hangulatban – tárgyyszerű és objektív vizsgálat eredményét láthatjuk abban, hogy a Budapesten felelősségre vont gimnazisták 80% izraelita volt.¹³⁹⁹

Márpedig Imre Sándor közelről láthatta a minisztériumban az 1918 novembere és 1919 március 21-e között tevékenykedők munkáját, s rálátása volt az oktatásirányítás szélesebb körére is. Személyes tapasztalatai alapján különbséget tudott tenni a szabadelvű, a szocialista és kommunista motiváltságú szereplők között, s nem a véleményük, „orruk, modoruk”, hanem a tényleges cselekedeteik alapján kívánta őket büntetni vagy felmenteni. Jórészt sikertelenül ragaszkodni próbált a rendeletekben foglaltakhoz, s a deklarált miniszteri álláspontokhoz: mely szerint csak a Tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartás vizsgálata szükséges.

Azért is ragaszkodhatott ehhez, mert a kialakuló ellenforradalmi rendszernek a „proletárdiktatúrával” szembeállított deklarált „demokratizmusát” kezdetben komolyan vehette. Szélesebbre szeretne volna tárnai az abban megbecsült helyet, munkát találó pedagógusok, tisztviselők, értelmiségiek körét, mint azt a „keresztény kurzus” hívei és képviselői kívánatosnak tartották. Úgy vélte, hogy szükség van a különböző beállítottságú kritikus szemléletűek közreműködésére az ország boldoguláshoz. Nemcsak méltánytalan, káros is lenne túlzottan súlyos ítéletekkel az ellenforradalmi rendszer ellenfeleivé/ellenségeivé tenni tehetséges értelmiségi embereket. Jobbnak látta volna kisebb, figyelmeztető büntetések nyomán megnyerni őket a jövőben.

A minisztériumbeli partnerei, főnökei magatartását, az eljárások során elmondott érvei semmi bevételel látva, s a saját méltatlan helyzete okozta lehangoltság hatására idővel megfáradt. Kétségek közt, de nagyrészt felhagyott a fegyelmi tárgyalások látogatásával, az igazság felderítésére irányuló törekvésével.

Néhány esetben azonban – sikertelenül – mindent megpróbált, amire csak lehetősége mutatkozott. Ilyen volt az a négy ügy, amelyekre külön is kitért emlékiratában. Számunkra ezek azért is érdekesek, mert mindegyik kapcsán megmutatkoztak Imre Sándor szemléletének és magatartásának jellemző vonásai.

¹³⁹⁷ RL C/39. 26/a. cs.

¹³⁹⁸ Donáth: Pedagógusok az 1918–1919. évi forgószelemben, 211–511.

¹³⁹⁹ RL C/39. 26/a. cs. XII-13. Kommunizmus a középiskolában, valamint 26. cs. Imre Sándor egykorú jegyzetei.

2.2.1. Adalékok Benedek Marcell naplójából

Benedek Marcellnek a VKM-ben Imre Sándor irányításával játszott szerepéről a fentiekben már szó volt. Az ellene felhozott vádak közt nem szerepelt, hiszen a forradalmak előtti időszakot nem vizsgálták, de a reális képhez hozzátartozik, hogy a tanár úr korábban szabadkőműves volt, s hogy részt vett a Radikális Párt kultúrprogramjának kidolgozásában.

A fegyelmi ügyével kapcsolatban Benedek Marcell naplójában található további információkat. Még a fegyelmi eljárás előtt, távollétében „a Markó utcai főgimnázium tanári kara titkos szavazással egyhangúan megállapította, hogy velem, ha esetleg állásomban meghagynának, nem hajlandó együtt tanítani”. Ennek hallatára Benedek Marcell közölte apjával, Benedek Elekkel és a családjával, hogy „a »keresztény és nemzeti« irányzat idején nem kívánok tanítani”.

Megtudta, azt is, hogy ellene több vádat fogalmaztak meg. „Az első nem egészen törvényes, mert a vizsgálat csak a proletárdiktatúra idején elkövetett cselekményekre szól, ez pedig novemberi beszédemet firtatja (»az iskola hazudott«)”.¹⁴⁰⁰

Ez arra utalt, hogy Benedek Marcell 1918. november 10-én a budapesti V. kerületi főgimnázium önképző körében tartott – a diákok által utóbb röplap formájában is kiadott, Imre Sándor által annak idején is bírált – beszédében kifejtette: ünnepelniük kell az „Új Magyarország győzelmét a régien”, s „az Igazság győzelmét a hazugságon”. A régi Magyarországon „az elnyomás ürügyéül a nemzetiségi veszedelmet hozták föl. A magyarság vezető szerepének hangoztatásával csináltak szociális elnyomást, amely a magyar nép nagy tömegeire éppen úgy nehezedett, mint a nemzetiségekre.” „*A tanárok idegen érdekekért hazudtak. Hazudtak, mert nem volt szabad megmondaniuk az igazságot a régi rend fojtogatása alatt*”. Ma „az Igazságot mondjuk, együtt dolgozunk mindnyájunk javára. Az osztályérdeket felváltja az emberiség érdeke. A haza fogalma szentebb lesz ezentúl, mert megfosztjuk hazug és káros értelmétől, amely szembeállította a néppel. A vallás többé nem elválasztó, egymás ellen uszító eszköz az osztályuralom kezében stb.”¹⁴⁰¹

A gimnáziumban Pintér Jenő részvételével megtartott fegyelmi tárgyaláson e beszéddel kapcsolatban Benedek kijelentette: „A novemberi beszédben az igazságot mondtam. Belátom, hogy kollégáim szempontjából rosszkor és rossz helyen mondtam el, egész működésemből ez az egyetlen, amit sajnálok”.

Arra a kérdésre, hogy miért vállalta el az egyetemi tanítást, Benedek Marcell azt válaszolta: „mert ott szabad voltam”.

Amikor a tárgyaláson megkérdezték „miért írtam nyilatkozatomban, hogy a mostani időben nem akarok tanítani. Nyugodtan kezdek válaszolni, de amint felsorolom mindazt, amit a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató reakció bűneiről már Szepezden és tegnap Pesten hallottam, felállok és hangosan kiáltom:

Ha az a magyarság, aminek nevében ma égetnek, gyilkolnak és ártatlan embereket kenyérüktől fosztanak meg, akkor én nem vagyok magyar! Ha az a kereszténység, aminek nevében ma a szabad gondolat elnémítják, és egy emberfajtát üldözőbe vesznek: én, aki egész életemben Krisztus tanítványának éreztem magamat, nem vagyok többé keresztény!”¹⁴⁰²

Egyéb forrás híján nem tudhatjuk, hogy a történeteket mennyire színezte ki utólag az emlékezet. Imre Sándor hagyatékában megőrződött egy rövid összefoglalása a fegyelmi bizottság véleményének: „Az októberi forradalomról lázító beszédet mondott az ifjúságnak. A proletárdiktatúra alatt az egyetemen, a tanárképzőben és az V. kerületi főgimnáziumban és főreálban előadásokat

¹⁴⁰⁰ Benedek: Naplómát, 310–311.

¹⁴⁰¹ RL C/39. XLVII. k. (Kiemelés tőlem – D. P.) Vö.: Szocialista kultúrpolitika. *Népszava*, XLVII. évf. 34. sz. 1919. február 8. 2.; Benedek: Naplómát, 293–294.; A szabadkőművesség bűnei, 27.

¹⁴⁰² Benedek: Naplómát, 313–315. Kiemelés tőlem – D. P.)

tartott. Védelmi iratában *kommunistának vallja magát*. Tetteit nem tagadja és azokért minden felelősséget vállal. Hivatalvesztés. Az ítélet helyes.” Imre Sándor a döntött részt megkérdőjelezte és ráírta: „Tévedés! Az ítélet álságos! A tanárokkal való viszony! Dolgozott Magyarország integritásáért!”¹⁴⁰³

Utóbbival kapcsolatban Benedek Marcell, aki időközben könyvkiadóktól számára érdekes és a tanári munkánál jobban fizető munkákhoz jutott, naplójában megemlíttette: „egy napon – kötelességből és szívem szerint is – meglátogattam a minisztériumban régi főnökömet, Imre Sándort. ... Amikor elmondtam neki a tárgyalás lefolyását, és mosolyogva megemlíttetem, hogy a francia memorandumról egyszerűen megfeledkeztem: nem hagyta annyiban a dolgot.

Írd meg ezt hivatalos formájú levélben, én majd az iratokhoz csatolatom. Akármi történik, erkölcsileg csak hasznodra lehet.

A levelet megírtam. Imre Sándor bizonyosan meg is tette, amit ígért, de karácsony előtt való nap (jól tempírozták a bombákat a keresztény-nemzetiek) ... behozták a postát... az elcsapatásom. Egyetlen hosszú, zűrzavaros, nyelvtanilag is bárgyú mondat. »Igazgató úrnak az a beszéde, amely miatt tanártársai egy része katedrára méltónak már akkor sem tartotta, még a Tanácsköztársaság előtt hangzott ugyan el, azonban az a tény, hogy a Tanárképzőben és az egyetemen előadásokat tartott, valamint a fegyelmi bizottság előtt tett azon kijelentése, hogy a magyarság mai magatartása lehetetlen éra, és hogyha az a magyarság, ami ma van, akkor saját maga nem magyar ember, a bizottság tagjaira egyhangúan azt a benyomást tette, hogy a jövőendő magyar ifjúság nevelésére nem alkalmas, miért is Igazgató urat állásvesztésre ítélem. Haller”¹⁴⁰⁴

2.2.2. Dénes Lajos 1919 augusztusi levelei Imre Sándorhoz és Friedrich Istvánhoz

A Lovászy Márton és Kunfi Zsigmond miniszterségének időszakát tárgyalva korábban szóltunk Dénes Lajos és a többi tankerületi főigazgatók akkori kinevezésének körülményeiről. Forrásainkból nem derül ki, hogy személyesen ismerték-e egymást Imre Sándorral, ami nem kizárható. De közeli kapcsolatban nem állhattak. Erre utal Dénes Lajos hozzáírt levelének hangneme is, és az, hogy a Friedrich Istvánnak írt levélre Imre Sándor ráírta: „Jól tudja, hogy [főigazgatói] kinevezését nem tőlem kapta.”¹⁴⁰⁵

Dénes Lajos 1919. augusztus 12-én a következő levelet írta *Imre Sándor ügyvivő miniszternek*: „Mélyen Tisztelt Miniszter Úr!

Újságcikkben szerettem volna mindazt elmondani, amit itt megírok, mert a személyi vonatkozásokon túl direkt kiált a nyilvánosság után az ügy. Egyelőre – sajnos – még tetszhalott a sajtó, de remélem, nemsokára felébred az is, és akkor meglesz a tribünöm is, ahonnan messzebb hangzóan beszélhetek. Most csak azért szólok, hogy annakidején azt ne mondhassák az érdekeltek, hogy miért hallgattam akkor, amikor az ügy aktuális volt, és amikor nagyobb erkölcsi bátorság kellett a véleménynyilvánításhoz. Hát ezért most a legilletékesebbnek – köztük a Miniszter Úrnak is – elmondom, amit látok és gondolok, mert ezzel tartozom egyrészt múltamnak, másrészt annak a meggyőződésnek és erkölcsi parancsolatnak, mely eddigi küzdelmemhez vezetett.

A budapesti tankerületi főigazgatóságról van szó.

Előre is ki kell jelentenem, hogy ha az adott viszonyok között ezen volt állásomba visszahívásnak, *azt ma semmi esetre sem fogadnám el*. Tehát nem egyéni érdekből beszélek, hanem az ügy erkölcsi és politikai háttere miatt.

Igen tisztelt Miniszter Úr bizonyára tudja, hogy én mindjárt a kommunista uralom elején *önként* elhagytam ezt az állásomat, és kértem a tanári szolgálatba való visszahelyezésemet. Talán arról is van tudomása, hogy 7 (hét) különböző állást kínáltak utóbb, de én egyet sem fogadtam el, pedig

¹⁴⁰³ RL C/39. 26/a. cs.

¹⁴⁰⁴ Benedek: Naplómat, 319–320.

¹⁴⁰⁵ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Friedrich István miniszterelnökhöz írt 1919. augusztus 13-i levelének másolatán.

voltak ezek között olyanok is, amelyek a hiú becsvágyat a legnagyobb mértékben kielégíthették volna. A főigazgatóságból való távozásomat a tanárság legkülönbözőbb rétegei – kivéve persze a kommunistákat – megnyugvással, sőt elismeréssel fogadták. Nem tudom, arról hallott-e a Miniszter Úr, hogy *az egész budapesti tanárságban egymagam voltam, aki nyíltan és következetesen, kezdettől fogva és állandóan, egyre ostromoltam a középiskolai ügyek vezetőségét és a népbiztoság intézkedéseit, noha közben-közben nem egyszer meg is fenyegettek.* (Így a főigazgatóságból való távozásomkor forradalmi törvényszékkal, július elején pedig azzal, hogyha nem hagyom abba a szakszervezetben a támadásaimat, annak majd következményei lesznek. Én persze nem hagytam abba.)

És most mi történt? *A jelenlegi kormány rögtön visszahelyezte az igazgatókat és főigazgatókat állásaikba. Engem nem. Miért? Kommunista voltam? Ezt nem foghatják rám. Vagy talán amíg a főigazgatói teendőket végeztem súlyos hibákat követtem el? Ha ezt mondanák, a legszigorúbb vizsgálatot követelném magam ellen és – nyugodt vagyok – kapnám kérés nélkül is. Tehát nem ezért. Hanem azért, mert zsidó vagyok.* Ezt különben nem magam találtam ki, hanem keresztény »tanártársaim« diadalmasan urbi et orbi [a városnak és az egész világnak hirdetik], hogy sikerült megakadályozniuk, hogy a »zsidó Dénes« újra főigazgató legyen. Ők persze nem tudják, hogy ha akartam volna, talán még a mai viszonyok között is az lehettem volna, mert az ő vak dühüknél és ágaskodó kulturálatlanságuknál is erősebb az *a régi meghitt barátság, mely engem a jelenlegi miniszterelnök úrhoz fűz.* Én azonban sohasem kerestem ilyen úton az érvényesülést, és soha nem is fogom tenni!

Mindezt pedig azért mondom el, mert akarom, hogy Miniszter Úr lássa, hogy tudom, mi rejtőzik a bokroknak mögötte [Sic!]. *Végtelenül sajnálom, hogy Miniszter Úr, aki annak idején velünk együtt kürdött a Barkóczy-uralom¹⁴⁰⁶ tendenciái ellen, és most legutóbb, vasárnap is Széchenyi szellemében hirdette a tanárság képviselői előtt a megértést, és követelte a haladást, tűri és engedi, hogy nevének fedezetével és miniszteri meg tudományos tekintélyének palástja mögé bújva, így tombolhasson a tanárság körében a legsötétebb reakció szelleme.* Nem magamért szólok (az én szememben nem fontos a magam személye), hanem azért, mert ez a szellem nem fogja kímélni az iskolában az ártatlan gyermeki lelket sem, és mert *hazugságba burkolózva, nemzeti érdekeket hirdet akkor, amikor végzetes következményű ellentéteket támaszt fel.* Amint egy antant diplomata mondta: »A fütykös fehér Lenin-fúk mellett a kultúra fehér Lenin-ifjai sem tesznek jót a magyar nemzetnek«. Hol voltak ezek a vitéz legények, miért bújtak el gyáván akkor, amikor én ezer veszély között támadtam a kommunistákat – az iskola, a tanárság és egyes üldözött tanárok érdekében? Miért jött csak most meg a szavuk? Most, az idegen katonai elnyomatás meg *a szocialista és radikális társadalmi rétegek – reméljük, ideiglenes és rövid – lenyűgözöttsége sötét napjaiban?* De majd csak elvonulnak a mai sötét felhők is, és akkor majd a hazai és külföldi elfogulatlan közvélemény fog ítéletet mondani garázdálkodásukról.

Miniszter Úrról tudom, hogy nem kedve szerint való dolgok ezek. Azért mély tisztelettel kérem, nézzen jól körül a kultúra berkeiben és ne engedje, hogy Széchenyi szellemi örökét »a nemzeti érdek« jelszava alatt tisztátalan kezek a kulturálatlanság taglójával verjék széjjel.

¹⁴⁰⁶ *Barkóczy Sándor* (1857–1925) miniszteri tanácsos, császári és királyi kamarás, egy időben a VKM középiskolai ügyosztályának vezetője. A Katolikus Lexikon megfogalmazásában: „Mint a középiskolai ügyosztály vezetője igyekezett megszüntetni a számbeli aránytalanságokat a felekezeti tanárok között. Ezzel és egyértelmű hitvallásával szabadkőműves és liberális részről támadások céltáblája lett, klerikalizmussal vádolták. ... A támadások lecsillapítására Tisza István elmozdította állásából »rossz referens« megindokolással, és egy jelentéktelen munkakörrel bízta meg. Ezt értelmetlennek tartva Barkóczy Sándor visszavonult a művelődéspolitikától és csak lelki-társadalmi mozgalmaknak élt”. (<http://lexikon.katolikus.hu/B/Bark%C3%B3czy.html> 2022. 03. 17-i letöltés)

Megjegyezve még, hogy e levelem másolatát a miniszterelnök úrnak is megküldöm, maradtam mély tisztelettel: Dr. Dénes Lajos.”¹⁴⁰⁷

Másnap Dénes Lajos elküldte levele másolatát *Friedrich István miniszterelnöknek* is a következő kíséreléssel:

„Kegyelmes Uram! Mélyen tisztelt, kedves Barátom!

Engedd meg, hogy rendkívüli elfoglaltságod ellenére is néhány pillanatra igénybe vegyem türelmedet. Az ügynek, amit előadok, nem a személyi része fontos, hanem az, ami mögötte közérdekű, és amiből megláthatod, hogy *a magyar tanárság hogyan honorálja a Te felhívásodat, amelyet a felekezeti kérdésben közzétettél.*

Talán van róla tudomásod, hogy a Károlyi-rezsim engem budapesti tankerületi főigazgatónak nevezett ki. (A közoktatásügyi államtitkár akkor Imre Sándor úr, a jelenlegi miniszter volt.) A kommunista fordulat elején az állást otthagytam és visszamentem tanárnak. A kommunistáktól azután sem vállaltam el semmiféle állást vagy megbízást. Most a Te kormányod eljövetelekor minden igazgatót és főigazgatót visszahívtak állásába. Engem nem! A többit elmondja az a levél, amelyet tegnap intéztem Imre Sándor miniszter úrhoz, és amelynek másolatát levelem túloldalán közlöm Veled.

Bocsásd meg, hogy idődet és türelmedet igénybe vettem!

Sok szerencsét kíván sorsdöntő vállalkozásodhoz és igaz meleg szeretettel üdvözlöl régi őszintén tisztelő barátod, Dr. Dénes Lajos”.¹⁴⁰⁸

A miniszterelnök ráírta: „Miniszter Úr! Légy kegyes ezt az ügyet felülvizsgálni Friedrich”¹⁴⁰⁹

Imre Sándor hagyatékából ezen kívül még két rövid feljegyzés, s egy beszámoló áll a rendelkezésünkre a „Dénes ügyről”. Egy Imre Sándorhoz még miniszterként címzett borítékon kézzel a következőket olvashatjuk: „Legutóbbi ideig részt vett a kommunista átképző tanfolyamon, mint tanár; azt mondta, hogy nem kommunista szellemben.

Kölcsönösen leleplezték egymást Hajtaival.

Társai nem tartják érdemesnek magyar katedrára. 10 éve már, hogy veszélyesnek tartják a működését.

Szakszervezeti működését zs[idő]-trükknek tartják”.

Imre Sándor ráírta: „Ki mondja ezt? Pintér? (Pekár), (Apáthy). – A Tanárok Nemzeti Szövetségétől kapott információ!” Az utóbbiakkal kapcsolatban Imre Sándor jelezte, hogy ezek közt ellentétet érez.¹⁴¹⁰

Majd 1919. október 4-én Imre Sándor egy Viszota Gyulával folytatott beszélgetésről feljegyezte: „Dénes Lajos ügye: új bizottság”. Ennek nyomán születhetett a gimnáziumi tanárok ügyeit (Benedek Marcellét is) tárgyaló *Greszler Jenő miniszteri tanácsos október 8-i jelentése* Imre Sándornak a Dénes ügyről.

„Dénes ügyében eljárta. Csütörtökön, holnap lesz az önigazolás, s jövő kedden a vizsgálat. A Dénes ügy tárgyalásáról (Acsay igazgatónál¹⁴¹¹) győződtem meg arról, hogy a mi eljárásunk előtt szükséges önigazolás, sőt, az egész testületi eljárás kapkodó volt. Azt mondja Acsay, hogy a Nemzeti Szövetség is rendelkezett, még mielőtt a minisztérium intézkedett volna. A főigazgatóság szóbeli utasítása sokkal előbb jött az önigazolásra való felhívás nélkül, úgy, hogy ők már

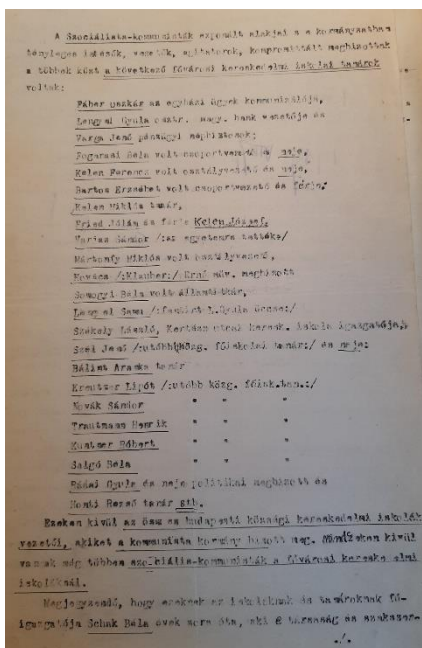
¹⁴⁰⁷ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Imre Sándor ügyvivő miniszterhez írt 1919. augusztus 12-i levelének gépelt másolata. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁴⁰⁸ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Friedrich István miniszterelnökhöz írt 1919. augusztus 13-i levelének gépelt másolata. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁴⁰⁹ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Friedrich István miniszterelnökhöz írt 1919. augusztus 13-i levelének másolatán.

¹⁴¹⁰ RL C/39. 26/a. cs.

¹⁴¹¹ Acsay István 1911-től 1929-ig a Budapest VII. kerületi Barcsay-utcai állami főgimnázium igazgatója latin tankönyv szerzője.

határoztak, jelentésüket felterjesztették, azt is megszabták, hogy kikkel nem akarnak együttműködni,¹⁴¹² mikor a hivatalos felhívás hozzájuk megérkezett.

Ez a fejetlen eljárás fogja egyesekben azt a hitet kelteni, hogy egy eljárási fórumtól megfosztattak. Felszólalásuk esetén ezt pótolnunk kell. Hétfőtől kezdve már úgy dolgozunk, hogy magam tisztázom azt a kérdést, hogy volt-e öngazolás. ... A legnagyobb előrelátással kívánom kezelni ezeket az ügyeket.

Nem osztom teljes mértékben azt az intézkedést sem, hogy a tanári kar a vizsgálat előtt határozott abban, hogy kikkel nem akar együttműködni. Ma egy Rác Jenő nevű tanár (izraelita) *teljesen* tisztázta magát a vád alól, még csak megintésére sem találtunk alapot. S minthogy a tanártestület az előzetes vád alapján, öngazolás nélkül határozott úgy, hogy nem akar vele szolgálni, a jelenlévő igazgató (Finály) belátta, hogy ezt az ügyet újból a tanártestület elé kell vinnie.”¹⁴¹³

2.2.3. Kiseb források Somogyi Béla ügyéhez

Somogyi Béla 1918 őszi és 1919 eleji tevékenységéről, Imre Sándorral való nézetkülönbségeikről kötetünk megfelelő fejezetében többször is szó esett. Imre Sándor idézett memoárjában – a rendelkezésünkre álló források szerint – korrekt módon összegezte a Somogyi Béla ügyével kapcsolatban történeteket.

Számunkra természetesen Somogyi fegyelmije, ahogy a többieké is, egyrészt a kor, a korabeli mechanizmusok, másrészt, benne Imre Sándor pozíciójának meghatározása szempontjából érdekes. Az eddigiekből is kiderült, hogy Imre Sándor minden elvi nézetkülönbségük, vitájuk ellenére figyelte, szívén viselte Somogyi Béla sorsát.

1919. augusztus 19-én feljegyezte: „Somogyi Bélát elfogták!”¹⁴¹⁴

Augusztus 29-én egy összeállítást kért és kapott a budapesti felső kereskedelmi iskolák tanárai ellen a főváros által indított eljárásokról. A lista első helyén a VI. kerületi Izabella utcai intézmény eljárás alá vont tanárainak illusztris névsorát olvashatjuk a terhükre rótt indokokkal:

- „1. Dr. Kelen Ferenc az Országos Pedagógiai Könyvtár vezetője volt.
- 2. Lengyel Gyula pénzügyi népbiztos és az O. M. B. [az Osztrák–Magyar Bank Magyarországi Intézetének] kormányzója volt.
- 3. Varjas Sándor a közoktatásügyi népbiztosságnál vezető állásban volt.
- 4. Dr. Rózsa Ignác ennek az iskolának a vezetője volt.
- 5. Dr. Varga Jenő munkaügyi népbiztos volt.
- 6. Fogarasi Béla a közoktatásügyi népbiztosságban csoportvezető volt.
- 7. Somogyi Béla, mint a Népszava cikkírója a proletárdiktatúra érdekében agitált.”¹⁴¹⁵

1919. szeptember 25-én Kirchner Béla kereskedelmi iskolai főigazgató összeállította a szeptember 18-ig lefolytatott fegyelmi vizsgálatok eredményeit. Ebben a listában Somogyi Béláról azt

¹⁴¹² Hasonló, vizsgálatot megelőző tanári kari határozatok születtek a tanítóképzőkben is. Lásd pl. Donáth: Pedagógusok 1918–1919., 472–474.

¹⁴¹³ RL C/39. 26/a. cs. Greszler Jenő jelentése Imre Sándornak a „Dénes ügyről” 1919. október 8-án.

¹⁴¹⁴ RL C/39. 26/a. cs.

¹⁴¹⁵ RL C/39. 26/a. cs.

írták, hogy „vizsgálat függőben, előbb a miniszter dönt”.¹⁴¹⁶ Vélhetően arról vártak miniszteri döntést, hogy vajon melyik fegyelmi bizottság illetékes a kereskedelmi iskolai tanár, volt államtitkár, újságíró ügyében. A fővárosi vagy a minisztériumi, s ha az utóbbi, azok közül melyik: a felső kereskedelmi iskolai tanárookra, vagy az államtitkárokra vonatkozó.

A végül is Somogyi Béla ügyének tárgyalására a VKM-ben 1920. február 7-én és 17-én került sor. Imre Sándor mindkét ülésen hozzászólt. Forrásunkból nem világos: milyen minőségben volt részese a Pekár Gyula politikai államtitkár vezette bizottságnak. Február 7-én őt is megkérdezték, hogy milyen büntetést javasolna, s ő Somogyi állásvesztésével nem értet egyet. Február 17-én a bizottság mégis egyhangúan az állásvesztés mellett döntött. Ez arra utalhat, hogy a második ülésen Imre Sándornak nem volt szavazati joga, de arra is, hogy volt, de a szavazás idejére már távoznia kellett valahová, így a döntésnél nem volt jelen.

Fennmaradt egy vázlata arról, hogy miről is kívánt szólni Somogyi Béla ügyében:

- „1. a nyugdíj ügyi gyűlésen,
2. első látogatása nálam,
3. tárgyalásaink (ridegen/józanon?), a szoc. érzéketlenség a nemzeti szempont iránt,
4. a bolsevistákról,
5. távozása a minisztériumból,
6. 1920 januárban hozzám és rólam írt sorai,
7. fegyelmi ügyében való magatartása.

[Számozás nélkül beszúrva]: Március 7-i ülés nálam, összeütközése Fogarasival”¹⁴¹⁷

A ránk maradt, halvány, kézzel és rövidítésekkel írt, nehezen olvasható jegyzőkönyvvázlatból nem teljesen megítélhető, hogy vajon Imre Sándor felkészülési vázlatában tervezett minden pontra kitért-e meghallgatása és hozzászólásai során. Az azonban világos, hogy lényegében arról, és úgy beszélt, mint ahogy az a fentiekben idézett memoárjában olvasható volt.

Az érdemi vita Pekár Gyula elnök és Imre Sándor között zajlott, arról, hogy igaza volt-e Imre Sándornak abban, hogy úgy vélte: a Somogyi Béla elleni eljárás lényegében vitatható, mivel Somogyi Béla nem volt kommunista, és március 21-e nyomán ott is hagyta a minisztériumot/népbiztosságot.

Imre Sándornak a Somogyi – más néven folytatott – tárgyszerű és színvonalas elemi iskolai tankönyvírói tevékenységéről mondott szavai: „Az elemi iskolai tankönyvek a legjobb tankönyvek közé tartoznak. ... Ezekkel új típusú könyvek jutottak az iskolába. A könyvekben nincs izgatás, teljesen objektívek”; Pekár Gyula közbevetését váltották ki.

„Nem tudja Somogyi mikor volt őszinte, amikor a könyveit írta, vagy mikor a diktatúra alatt a tanításról nyilatkozott”.

Mire Imre Sándor folytatta mondanivalóját: „A könyvek ellen hazafias szempontból nem lehet kifogás. ... A II. osztályos tankönyvben a hazáról nem lehet szó, mert az IV. osztályos anyag”.

Pekár: *ő [Somogyi] feltétlenül – bár nüansznyi különbséggel – kommunista volt, cikkeivel így szerepelt a nyilvánosság előtt. A tervezetet, a medret, melybe az Oroszországból hazatérők belehőmpölyögték, ő készítette elő. Ha haragudott is azokra, akik túlmentek azon a mértéken, amelyet ő megállapított, s tett ennek következtében kijelentéseket, a plénum előtt mégis, mint a pártfegyelem megkívánta, a kommunistákat dicsőítette. A két miniszteri nyilatkozat vonatkozhatott oly szocializmusra, mely a nemzeti állam fennmaradását lehetővé teszi. De, amely egyé lett a kommunizmussal, az a szocializmus feltétlenül büntetendő.*

Imre: *A kommunizmussal egyé vált igen, csak az a kérdés, hogy Somogyi ilyen-e, és ebben eltér a véleményem.*

Pekár: *Nyugaton a szocializmus nacionalista, de nálunk a zsidó vezetők ab ovo internacionális platformon dolgoztak, s ez az irányzat ab ovo bűnös. Minden nyugati szocialista nacionalistává*

¹⁴¹⁶ RL C/39. 26/a. cs.

¹⁴¹⁷ RL C/39. 26/a. cs.

lett, csak a magyar zsidó szocializmus maradt meg internacionálisnak. Ugyanez áll a szabadkőművességre.¹⁴¹⁸ A zsidó nacionalista platformon képtelen egyesülni. Magyarországon nem lehet a szocializmus ártatlan. Somogyit a legsúlyosabb büntetésre tartja érdemesnek, és kegydíjra sem tartja érdemesnek” – közölte az államtitkár.

Mire Imre Sándor elmondta, amit a memorájában olvashattunk arról, hogy a pedagógus szakszervezet tömegessé válásáért nem Somogyi Béla, hanem a pedagógusok igazodási hajlandósága volt a felelős. Majd hozzátette: „Somogyi a tanítóságot tényleg szocialistává akarta nevelni, de nem Fogarasiék szellemében. A bekövetkezett események – meggyőződése szerint – nem Somogyi előkészítő munkájának a következményei. A romboló irányzatot az Oroszországból hazatérő elkeseredett tanárok [okozták], akik Lenin eszméivel jöttek haza, s itthon nem megfelelő fogadtatásra találtak. Somogyi Béla szerinte az erősen nemzeti szellemű tanításra nem képes, ily szellemben tanítani nem is fog, de nem is akar. Ha ragaszkodunk a két miniszter álláspontjához (a szocializmus nem büntetendő), őt a kommunizmusért állásvesztésre ítélni nem lehet. De mondja ki a bizottság, hogy tanításra nem alkalmazható. Ha a bizottság a cikkeiért meg akarja büntetni, emellett is alkalmazhat fegyelmi büntetést” – zárta február 7-i hozzászólását Imre Sándor.

Ő a február 17-i ülésen, vagy annak legalábbis egy részén is részt vett. Többször hozzászólt korábbi álláspontját – miszerint Somogyi nem volt kommunista – újabb példákkal (a kommunista Fogarasi Béla és a szociáldemokrata Somogyi Béla éles ellentétéről) illusztrálta, mire a továbbra is elnöklő Pekár Gyula is újságcikkre hivatkozva erősítette, mint korábban, hogy igenis az volt.

Imre Sándor azt válaszolta, hogy lehet akár így is nevezni, de általa példákkal bizonyított tény, hogy nem értett egyet a kommunistákkal. „Somogyi soha nem volt előtte inkorrekt, ezért elhiszi a védekezéséből... Ennélfogva meggyőződése, hogy lelkileg nem volt kommunista, és lelkileg őket szolgálni sem akarta. Cikkeivel a diktatúra alatt is saját gondolatait szolgálta. Kétségtelen, hogy régi szocialista, de ez (a két miniszter nyilatkozata szerint) fegyelmi okul nem szolgálhat”.

Nem sikerült a bizottságot meggyőznie: Somogyi Bélát egyhangúan vétkesnek nyilvánították, állásvesztésre javasolták, azzal, hogy „iratai az ügyészségre áttetetnek”.¹⁴¹⁹

2.2.4. Czakó Ambró iskolán kívüli szereplései és előadásai a Tanácsköztársaság alatt

1919. augusztus 30-án Czakó Ambró – Imre Sándor felszólítására – beszámolót írt „a proletárdiktatúra alatti iskolán kívüli szerepléséről”:

„A proletárdiktatúra kitörése [Sic!] után 1-2 nappal dr. Varjas Sándor, mint a Propaganda elnöke, közölte velem, hogy megkérdezésem nélkül kijelölt az agitátoriskolába előadás tartására »a vallásról« melyet meg kell tartanom. Tudta rólam, hogy sem a kommunista, sem a szocialista (akkor még: szociáldemokrata) pártnak nem voltam tagja, s hogy mégis engem jelölt ki, azt vallásfilozófiai munkásságomnak tulajdonítottam. Megkérdeztem tőle, hogy szabadon hirdethetem-e nézeteimet, s midőn erre garanciát kaptam, az előadás megtartását vállaltam.

Ezt a tettemet helyeslem, s meg vagyok győződve róla, hogy missziót végeztem. Tudniillik ez az első eset talán az egész világon, s a marxizmus történetében egyedülálló, hogy a vallást védték. Én a vallásnak az emberi életben való jelentőségére rámutattam, ezt jogosultnak mondtam, ellenben a felekezetiiséget, mint a dogmákkal bíró pszeudóvallásosságot elítéltem, s a klerikalizmust azért, mert a felekezetiiségnek ex offo [hivatalból] fenntartója. Az előadásnak igen jó hatása volt, a jelenvolt munkásság, melynek a lelkében minden marxista jelszó ellenére is tudatlanul él a vallásos érzés, örömmel fogadta azt a gondolatot, hogy a vallás nagy dolog, s hogy bántani nem

¹⁴¹⁸ A „keresztény-nemzeti” táborban erről uralkodó akkori hangulathoz lásd pl. „a keresztény politikai napilap” vezércikkét: A szabadkőművesség bűnei. *Nemzeti Újság*, III. évf. 53. sz. 1921. március 11. 1.

¹⁴¹⁹ RL C/39. 26/a. cs. (Kiemelések tőlem – D. P.)

szabad. Ellenérzésre egy-két jelenlévő egyetemi hallgató részéről találtam, akik kijelentették, hogy ők Marx alapján állnak, ők materialisták és így a vallást nem akceptálják.

Ekkor láttam reálisnak azt a gondolatot, hogy a munkásság vezetőinek dogmatikus gondolkodása és maga a munkásság közt nagy különbség van. *A munkásság meg volna nyerhető minden igaz emberi érték számára, így a vallásnak is, ha az nem jelent klerikalizmust.* Így valósággal misszióknak fogtam fel azt, hogy a munkásságnak vallásról beszélhetek. Szíves örömmel tartottam volna több előadást is minden különösebb kérés nélkül is (parancsról nem is szólva!), *s nem rajtam múlt, hogy ezek az előadások elmaradtak.* De erről később!

Itt még azt jegyzem meg, hogy én a vallást *akkor* védtem nyíltan, mikor az egész szovjet a templomok becsukásáról, a vallás eltörléséről beszélt. Mikor a még vígan létező polgári lapok (pl. Déli Hírlap is), hogy a vezetőség és a kormány kedvébe járjanak, azt hangoztatták, hogy mivel a vallás ügyis felesleges, a templomokból zenés csarnokokat kell csinálni. Erre mindnyájan emlékezünk.

Azt is tudtam, hogy a vallásvédelemmel tipikusan antikommunista szerepet játszom, hiszen a Buharin-féle hivatalos bolsevik program is a vallás megsemmisítéséről szól.

Az előadás a Propaganda hivatalos helyiségében volt. Ott járva a Propaganda igazgatója (Gáspár Géza) arra kért, és e kéréshez Varjas is csatlakozott, hogy járjak is be a Propagandába *kizárólag* vallási ügyeket intézni. Ezt nem akartam vállalni, s azzal háritottam el, hogy két helyen is tanítok, és nem érek rá. Ezt a kifogást semmisnek mondták, azt felelték, hogy a tanítás alól felmentenek, ami meg is történt.

Így kerültem be a Propagandába azzal a megbízással, hogy csak vallási ügyeket intézek és vallási előadásokat tartok. Azt gondoltam, hogy a vallásnak csak hasznára lehet, s így a társadalomnak is, ha a vallást illető röpiratokat és plakátokat én vizsgálom felül, tudniillik közelebről ezt jelölték meg feladatomul. *Így is történt.* Érkezett be egy csomó röpirat, mely mind támadta a vallást, *ezekből én egyetlenegy sem engedtem kinyomtatni.*

A Propaganda nem adott ki egy plakáton kívül, melyet magam szerkesztettem – a vallást érdeklő írás-

művet, egyebet. Ami megjelent, (úgy tudom, hogy kettő vagy három jelent meg), azt *nem* a Propaganda adta ki, azt... egyenesen Szabados Sándor népbiztos adathatta ki. *Az én előadásomat is tudtomon kívül Szabados adta ki... tele hibával, a második fele hiányzik is, de így is alkalmas arra, hogy tökéletesen igazolja, amit az előadásom jellemzésére fentebb mondtam.* ... Ugyancsak a vallást védtem a plakáton is. Ez egy munkást ábrázolt, aki a templomokat magához öleli (s nem elrúgja, amint azt a népbiztosság gondolta!), s *szövege is a vallást védi.* A plakát eredetije megvan a Pedagógiumban, szövege pedig azonos a röpcédula szövegével, amelyet mellékelek. (Másolatát lásd itt!)

A plakát kiragasztását felülről betiltották, ugyancsak betiltották a röpcédulákat is. Pedig a plakát 10 000 példányban elkészült, a röpcédula még több példányban. A betiltók a párttitkárság részéről Rabinovits József és az agitároiskola ellenőrzésére kiküldött Szántó Béláné, a hadügyi népbiztos felesége voltak. ... A röpiratokra nézve Szántóné kijelentette, hogy ilyen előadás tartását nem engedélyezheti az agitátoriskolában, mert a vallásvédelem a pártprogrammal ellenkezik.

»Nekünk nem kell a vallás, a vallást meg kell semmisíteni.« Ezt mondta több ízben, mikor iparkodtam álláspontja örültségéről meggyőzni. Ezért maradtak abba vallásvédő előadásaim.

Később még egyet tartottam, de akkor már nem voltam tagja a Propagandának, Szántóné is mással foglalkozhatott. Összesen két előadást tartottam [így], mindegyikben lényegileg ugyanaz volt, csak a harmadikat toldottam meg azzal, hogy *kimutattam, hogy azon szocialisták is, akik a vallás ellen küzdenek, tudtommal is valamiféle vallásos érzést táplálnak.* [Sic!] *A vörös zászló, mint szent szimbólum, Marx, mint próféta, akinek műveit valósággal szent könyvek gyanánt egezetizálják [szövegmagyarazzák a szentírás magyarázat értelmében]* stb.

Vallásvédelmi törekvéseimet a munkásság mindig osztatlan lelkesedéssel fogadta. Éppen azért ma, midőn e sorokat írom, nyugodt lelkiismerettel gondolok vissza e szerepléseimre. Amit a szocialista párton belül soha, senki sem tett meg, én meg mertem tenni, és hiszem, hogy helyesen tettem.

Mikor működésem elé az említett hivatalos személyek akadályt gördítettek, s nem érvényesíthettem volna a magam meggyőződését, *otthagytam a Propagandát.* Dolog eddig sem sok volt, s csak kevés időt töltöttem bent a hivatalos időből is, mert a Pedagógiumban megtartottam az óráimat, s amikor bent voltam is *csak* a vallást érdeklő dolgokkal foglalkoztam, ilyen pedig kevés volt. Ezek a félig-meddig bent töltött idők kb. másfél hónapig tarthattak. Azután is sokszor bejártam beszélgetni, mert a Propagandából lehetett a leghitelesebb ellenforradalmi híreket megtudni, és sehol együtt annyi ellenforradalmár nem volt, mint ott. (Gáspár Géza igazgató ellen hivatalos feljelentés is történt ellenforradalmi mivolta miatt, el is mozdították onnan.)

Egy ilyen alkalommal – június elején lehetett – Varjas a szemembe vágta, hogy politikailag megbízhatatlan vagyok, amit azzal is dokumentálok, hogy a Propagandának nem dolgozom. Mikor arra hivatkoztam, hogy vallási meggyőződésemet nem érvényesíthetem, azt mondta, hogy más munkakört kell vállalnom.

Legyek a vidéki agitátoriskolák fő vezetője. Én gondolkodási időt kértem és az időt húztam. Többszöri sürgetésre, kb. egy hét múlva elvállaltam azzal, hogy még nem kezdhetem meg hivatalomat. El kellett vállalnom, mert ha el nem vállalom, akkor nemcsak állásomból mozdítottak volna el, hanem le is tartóztattak volna. De azt is tudtam, hogy soha nem fogok semmit sem csinálni. Így is történt. Megbízta különböző vidékekre való utazással. Elvállaltam, de *sohasem mentem el sehova.* Így kb. három hetet nyertem, s akkor írásban jelentettem be azt, hogy kimerültségemre való tekintettel nem dolgozhatom a Propagandának semmit. Így nekem köszönhető, hogy a vidéki agitátoriskolák szervezése több héttel kitolódott, s talán nem is valósult meg.

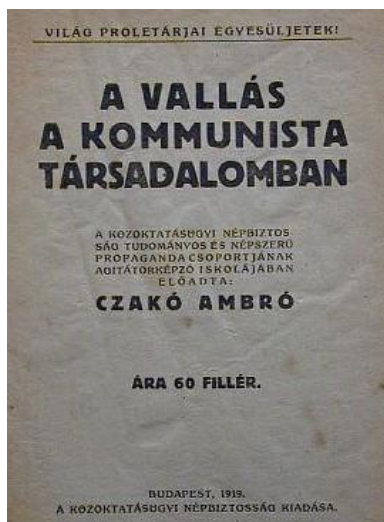
Mindössze annyit tettem, hogy figyelmükbe ajánlottam dr. György Jánost, akit ki is küldtek, s aki azért ment el, hogy vallásvédelmi előadásokat tartson. Egyébként pedig ennek a rendszernek bátor és meggyőződéses ostorzója volt. *Az ő kiküldetése antibolsevista cselekedet.* Ha ezekhez még hozzáteszem azt, hogy a Propagandában való tartózkodásom alatt igazolványokat adtam ellenforradalmároknak, s egynek (dr. Balla Antal¹⁴²⁰) az életét mentettem meg ilyennel, akkor elmondtam a magam ottani, vagy azzal kapcsolatos szereplésemről mindent.

Májusban előadást tartottam *a Társadalomtudományi Társaságban, annak felkérésére »Régi és modern szerzetesi kommunizmus« címen.*¹⁴²¹ *Ezt az előadást nem adták ki érthető okokból. Nyíltan és bátran szembe helyezkedtem a kommunizmussal, s pszichológiailag mutattam ki tarthatatlanságát. A kommunizmust egyenesen rablásnak minősítettem. Hallgatóim csodálták, hogy le nem tartóztattak. Az előadás ezen jellegének megállapítója lehet akárki, aki végighallgatta. Itt*

¹⁴²⁰ Balla Antal (1883–1953) újságíró, a Nemzet munkatársa, majd szerkesztője. Történész, polgári politikus, egyetemi tanár.

¹⁴²¹ Lásd ehhez Czakó Ambró: *A katolikus papság lélektana. Valláspszichológiai tanulmány a magyar római katolikus papságról.* Rényi Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1916, 11–100.

legyen szabad megneveznem *dr. Gyulai Ágost* pedagógiumi tanár urat. ... Azt hiszem ilyen bátran kevesen szálltak szembe nem fegyverrel a kézben a proletárdiktatúrával.

Az ellenforradalom kitörése utáni napon reggel a tanárok átképző kurzusának vezetője, Pataki, fővárosi tanár felhajszolt, hogy menjek el előadást tartani a tanároknak, mert – úgy látszik a helyzet bizonytalan volta miatt – az aznapi előadó nem ment el. Kitérésemre azzal felelt, hogy elveimet hirdethetem, készülőm pedig nem kell. Az előadást megtartottam. Hallgatóimhoz alkalmazkodva *tudományos formában védtem a vallást, mint amely éppen olyan önálló lelki érték, mint a művészet és az erkölcs.* Sőt – tanárokról lévén szó – *még a vallásoktatásnak az iskolában való fenntartása mellett is lándzsát törtem.* Az előadásomat gyorsíróval feljegyeztették, de nem adták ki. Sőt! Már az előadás alatt is sokszor felzúdultak, utána pedig Rózsa Ignác (?) egyenesen felelősségre vonta Patakit nyíltan valamennyiünk halatára, hogy engem előadónak odaengedett, illetőleg fölkért. Nekik nem kell a vallás mondta, antikommunistikus dolog a vallást

védni. Hasonló értelemben szólaltak fel többen (öten-hatan), aminek tanúi valamennyien, de külön is megemlítem *dr. Székely György* Erzsébet nőiskolai tanár urat, aki előtt Rózsa másnap dicsekedett: kieszközölte, hogy a vallásvédő Czakót több előadásra ne engedjék előadónak.

Íme, annyi balszerencse és meghurcoltatás után is mindig hű maradtam alapfelfogásomhoz és védtem a vallást. Ugyanazt a helyes felfogást képviseltem és minden adandó alkalommal védtem a proletárdiktatúra alatt, amit előtte és ma is tartok” – írta¹⁴²² egyebek közt Czakó Ambró.

Imre Sándor, aki a Tanácsköztársaság alatt visszatért igazgatónak a Pedagógiumba, Czakó Ambrónak az ottani tevékenységét ismerte és értékelt a fegyelmi tárgyalás folyamán, valamint egy előadását hallotta (talán a Társadalomtudományi Társaságban), s ismerhette a Pedagógiumban őrzött plakát/röplap szövegét is. Egyebekről nem lehetett tudomása, ezért, s a fegyelmi vizsgálat részére kérhette Czakót egy ilyen önigazoló beszámoló írására. Annak tartalmáról nem is nyilvánított véleményt, nyilván nem volt abban a helyzetben, hogy meggyőződjön az abban szereplő leírás részleteinek valóságtartalmáról. A mai olvasó még kevésbé van ebben a helyzetben.

A Tanácsköztársasággal kapcsolatban a köztudatban élő pro és kontra sztereotípiák fényében Czakó Ambró elbeszélése arról, hogy ő vallásvédő előadásokat tartott a proletárdiktatúra idején hihetetlennek tűnhet. Ám a történelemben – jelen sorok írója számára – épp az az izgalmas, hogy közelebbről megismerve gyakran tartogat számunkra kevésbé valószínűnek tűnő fejleményeket.¹⁴²³

Első látásra ilyennek találhatjuk Czakó Ambrónak a mellékelt brosúra borítón olvasható című előadásának tartalmát is.

E brosúrában olvasható szöveg szerint Czakó előadását a következőkkel kezdte:

„Tisztelt Elvtársak! Én, aki évek hosszú sora óta figyelem azokat a belső indítékokat, amelyek szerint az emberek cselekszenek, és amelyek egész életük berendezésére a legnagyobb hatással vannak, azt mondhatom, hogy ezek között a legfontosabb és legeminensebb helyet a vallás tölti be. Mindjárt meg is mondom azt a vezető gondolatomat, amely az én előadásomnak a gerincét fogja alkotni, hogy a vallás nemcsak betöltötte ezt, hanem a jövőben is be fogja tölteni. Ami az embereknek a legbensőbb lényegét teszi, az nemcsak egy régi korrupt kulturális keretek között

¹⁴²² RL C/39. 26/a. cs. Czakó Ambró iskolán kívüli szereplése a proletárdiktatúra alatt. Gépelt másolat. 1–5. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁴²³ Voltak ilyen különös jelenségek másutt is. 1919 júliusában a győri tanári átképző tanfolyam második előadója Giesswein Sándor kanonok, keresztényszocialista politikus volt, aki a Magyar Országos Eszperantó Egyesület elnökeként e nyelvről tartott előadást a Tanácsköztársaság által a további foglalkoztatás feltételül előírt ideológiai vizsgára készülő pedagógusoknak. (Donáth: Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben, 512.)

elő társadalomban volt a legnagyobb mozgatóerő, hanem a jövő társadalmában is az lesz. És ezzel előre jelezhetem, hogy *én a vallásnak az emberi életben rendkívüli jelentőséget tulajdonítok*. Hozzátehetem, hogy csekély kivétellel minden embernél így van ez. Kétségtelen tehát, hogy nekünk minden irányú megfontolás tárgyává kell tennünk a vallásnak a múlt, jelen és jövő szerepét. Kell, hogy mi valamiképpen befolyjunk abba, hogy az embereknek egyáltalán vallása legyen-e, és minthogy én biztosra veszem, hogy lesz, hogy a vallás minő legyen. ... A mai előadásomban három nevezetes dologról fogok beszélni. ... Én azt mondom, hogy a három különböző dolog a vallás, a felekezeti és a klerikalizmus” – kezdte előadását Czakó Ambró.¹⁴²⁴

Majd előadása végén az összegzést így fogalmazta meg: „*A vallás maga jó és helyes. De a vallás legyen a te vallásod, a tiéd és senki másé. ... Légy önálló, légy olyan ember, aki meg tud állni a maga lábán. ... Minek alávetnünk magunkat a papok hatalmának?* Én nem tagadom le a vallásomat, de ahhoz semmi köze sincs a papnak. Ez az, tisztelt elvtársaim, amire az embereket nevelnünk kell. Arra kell törekednünk, hogy mindenki így gondolkozzék. Akkor *majd nem kell a papokat a községekből kiverni, nem kell majd a pénzüket elvenni, mert akkor a papságnak úgysem lesz talaja*. A fejlődésnek ez a lehetősége megvan. Nálunk nem nagyon biztatók még a jelek, mert nálunk igen erős a klerikalizmus: nálunk van katolikus klerikalizmus, kálvinista, és zsidó klerikalizmus... Arra kell törekednünk, hogy a pap olyan ember legyen, mint a többi. Nálunk annyira nem akar olyan lenni, mint más, hogy még más ruhába is öltözik, hogy külsőleg is megkülönböztesse magát a többi embertől, hogy valahogy össze ne tévesszék.”¹⁴²⁵

Már e rövid idézetekből is kitűnik Czakó Ambró felekezeti és klerikalizmus ellenes álláspontja, melyek – nézete szerint – az emberek közötti különbségek hangsúlyozásával együttműködésük akadályává válhatnak.¹⁴²⁶ Látható az is, hogy ő ciszterciából lett reformátusként – mai terminológiával – a „maga módján vallásosságot” preferálta hallgatósága előtt, a tradicionális, egyházas vallásossággal szemben. Indirekt módon megértően (nem helyeslően) utalt a Tanácsköztársaság idején az egyházakkal, papokkal szembeni vidéki fellépésekre, atrocitásokra. Ő ugyanis úgy vélte, hogy „*minden vallást egy hivatalnoktestület vett kézbe, amely abból, amely eredetileg tisztán lelki dolog volt, politikai intézményt csinált. Ez a papság.*”¹⁴²⁷ Ő tehát a papság ellen előfordult vidéki erőszakos cselekményekben e politikai intézmény elleni támadásokat látott.

Álláspontja – átmenetileg – hasznára lehetett a történelmi egyházakkal politikai-világnézeti harcba keveredett proletárdiktatúra számára, amennyiben a hívek, különösen a munkásság és az egyházak közötti kapcsolat gyengítését szolgálta. Vélhetően ezért kapott Czakó Ambró kezdetben fórumot nézetei kifejtésére. Az idő előrehaladtával, az általa buhariniként említett nézetek elterjedésével, Czakó álláspontja már vállalhatatlanná vált a proletárdiktatúra propagandagépezete számára. Ahogy a manifeszt vallásellenesség és a diktatórikus megnyilvánulások – az átmeneti útítárs – Czakó Ambró számára is. Az utak elváltak.

Az idézett szövegekből az is egyértelmű, hogy a katolikus pap, kereszténypárti Vass József miniszter, és államtitkára a Fehér Ház Bajtársi Egyesület ellenforradalmat szervező Pekár Gyula számára – a „keresztény kurzust” bíráló *Független Szemlé*t is szerkesztő – Czakó Ambró miért tűnt „veszélyes embernek”, akinek tanári működésétől – a formális szabályokra való tekintet nélkül – mindenképp szabadulni kell.

¹⁴²⁴ Czakó Ambró: *A vallás a kommunista társadalomban. A Közoktatásügyi Népbiztosság Tudományos és Népszerű Propaganda Csoportjának agitátorképző iskolájában*. KN, Budapest, 1919, 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴²⁵ Czakó: *A vallás a kommunista*, 11. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴²⁶ E ponton gondolatmenete valamelyest találkozhatott a felekezeti eszkatológiától a nemzet egységét féltő Imre Sándor véleményével.

¹⁴²⁷ Czakó: *A vallás a kommunista*, 10.

A téma lezárásaként néhány gondolat arról, hogy Imre Sándornak az utóbbi négy ügyben tanúsított magatartásáról ránk maradt forrásaink mivel egészíthették ki az adminisztratív államtitkár fegyelmi ügyekkel kapcsolatos, fentiekben idézett véleményét?

Megerősítették azt az állítását, hogy ő mindenképp a fegyelmi ügyekre vonatkozó rendelkezésekhez kívánta tartani magát. Ez egyrészt azt jelentette, hogy csak a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartás vizsgálatát tartotta méltányosnak egészen addig, amíg a rendelet hatályát ki nem terjesztik az azt megelőző, illetve követő időszakra is. Másrészt azt, hogy tárgyilagosságra törekedett, figyelembe kívánta venni az eljárás alá vontak ellen és mellett szóló tényeket, s a velük szemben felhozott vádak megalapozottságát. Ragaszkodni próbált a formálisan előírt eljárásrend betartatásához is.

A gyanúba kerültek többségétől szabadulni kívánó, őket a pedagógus társadalomból kirekesztő Pekár Gyulától eltérően, Imre Sándor – ahogy maga is utalt erre – a személyes meggyőződésétől és a „kurzus” elvárásaitól ilyen-olyan irányban eltérő gondolkodású, kritikus, kreatív, autonóm embereket semmiképp sem szeretne volna a túlzottan szigorú retorziók révén az ellenforradalmi rendszer kérlelhetetlen ellenfeleivé/ellenségeivé tenni. Idővel inkább megnyerni próbálta volna őket, a remélt nemzeti együttműködés szélesebb alapokra helyezése érdekében.

Az általa komolyan védeni próbált – egymástól igencsak eltérő nézetű, személyiségű – négy tanár közös vonásait sem veszíthetjük szem elől. Mindnyájan korrekten viselkedtek, kiálltak meggyőződésük mellett, s – legalábbis hárman, akiknek Imréhez való kapcsolatáról tudunk – nézeteltérésük mellett is Imre Sándorral kölcsönös tiszteleten alapuló, korrekt együttműködésben álltak.

Ebben – a munkakapcsolataiban általában szigorúnak tartott – Imre Sándor toleranciája is megnyilvánult. A korábbiakban láttuk: Imre Sándor nem volt szabadkőműves, és a radikális párttól is távolmaradt, s általában idegenkedett a radikális fellépésektől. Benedek Marcellel mégis jó hangot talált. Felismerte tanári, fordítói, irodalomtörténeti stb. értékeit, harcolt azért, hogy megőrizze őt az oktatási rendszer hasznára.

Imre Sándor tárgyszerű-kritikus viszonyban állt a szociáldemokratákkal. Neheztelt rájuk osztályharcos szemléletük, internacionalizmusuk, vallásellenességük, s a diktatúra alatt a kommunistákkal való egyesülésük miatt. Idegenkedve szemlélte, hogy az általa preferált „tárgyias, pedagógiai” szemléletű személyzeti politika helyett ők nyíltan pártjuk befolyásának növekedésére törekedtek, s kevésbé voltak fogékonyak – az Imre számára legfontosabb – nemzeti probléma iránt. Méltányossági és politikai megfontolásból mégis kiállt Somogyi Béla mellett, értékelve, hogy kritikusan viszonyult a kommunistákhoz és a diktatúrához, s hogy korrekt, egyenes embernek, és jó tankönyvírónak tartotta. Álláspontjára ugyanakkor jellemző, hogy Somogyit nem tartotta alkalmasnak a nemzeti szellemű tanításra, ezért további tanári alkalmazását nem javasolta.

Többször is szó volt már arról, hogy Imre Sándor nemzeti-keresztény álláspontot képviselt, s emellett – családi hagyományaihoz is ragaszkodva – egész életében kitartott. Személy szerint nem nagyon bízott a kiugrott klerikusokban, aposztatákban.¹⁴²⁸ Még akkor sem, ha illető – mint Czako Ambró – egész életén át tartó kétségtelenül vallásos keresése során, annak éppen református állomásán tartózkodott. Imre Sándor is Czakoéhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a felekezetieskedés a társadalmi együttműködés, a nemzeti egység akadálya lehet. Az abban érdekelt papság álláspontját ugyan értette, de nem osztotta. Ez világosan megjelent a klerikus Vass József minisz-

¹⁴²⁸ „A »hitehagyott papok« állami [községi, világi – D. P.] alkalmazása ügyében azt kell itt megjegyezni, hogy a papi rendből való kilépés és megházasodás az én protestáns felfogásom szerint nem olyan főbenjáró bűn, hogy azért értékes embereket teljesen el kellene dobnunk, s nem ismerhetem el, hogy aposztaták állami alkalmazása akkor is helytelen volna, ha az illetők ellen emberi és tanári tekintetben egyébként nincs kifogás. Mindig fogyatékosnak tartottam az ilyen embert, s kevésbé bízam benne; de mindig hajlandó vagyok elismerni, ha látom, hogy valóban meggyőződés kényszerítette kilépésre, s ezt további életével igazolja” – írta Izsóf Alajos kinevezése kapcsán 1922-ben Imre Sándor. (RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 93.)

terrel Czakó Ambró ügyéről folytatott vitája során. Imre empaticusan viszonyult a kereső, kritikus gondolkodásúakhoz, mert úgy vélte, hogy kérdésfelvetéseikkel, innovációikkal, a társadalomnak és az iskolának egyaránt hasznára lehetnek.

S végül: a korábbiakban többször, többféle összefüggésben, megvilágításban láthattuk: Imre Sándor – keresztyén kortársai jelentős részéhez hasonlóan – kritikusan viszonyult „a zsidók” akkori sokat emlegetett „túlzott térfoglalásához”, a gazdaságban, kultúrában. Ebből a szempontból talán a szabadkőműveseket és zsidókat soraikba be nem engedő Magyar Társaságban játszott szerepe, és a fővárosi községi iskolák államosításával kapcsolatos kezdeményezése érdemel figyelmet. Ő is a keresztyén középosztály pozícióinak erősítését kívánta. Mindazonáltal úgy vélte, hogy a magukba zárkózó ortodoxokon és a cionistákon kívül a többieket meg kell próbálni bevonni a nemzeti együttműködésbe, a nemzeti egységbe – amit lehetségesnek tartott. A korrekt eljáráshoz ragaszkodáson, s az Károlyi-érában kinevezettekkel kapcsolatos elvi álláspontján kívül, bizonyára ennek is szerepe volt abban, hogy határozottan kiállt a zsidó vallású Dénes Lajos mellett is.

Imre Sándor elvszerű, árnyalt álláspontját, a fegyelmi ügyekben tanúsított magatartását az éppen offenzívában lévő „kurzus-lovagok” „kommunista és zsidópártolásnak” minősítették. Úgy tűnik tévedtek ebben. Ez azonban nem változtatott azon, hogy Imre Sándor körül kialakuljon, és egy időre megszilárduljon az „oktobristaság” vádja, ami – Klebelsberg Kuno szerint – részben a VKM-ből való eltávolításához vezetett.

XI. KÉRÉSZÉLETŰ ÁLLAMTITKÁRSÁGA, A VKM REFORMJÁRA VONATKOZÓ UTOLSÓ TERVEZETE KLEBELSBERG KUNO MINISZTERSÉGÉNEK ELSŐ HÓNAPJAIBAN

A számára államtitkárként az utolsó miniszterváltással kapcsolatos emlékeit Imre Sándor – 1924. augusztus 8-án – így summázta: „Gr. Klebelsberg Kuno 1922. június 9-én foglalta el a VKM miniszteri széket.¹⁴²⁹ ... Többeknek mondtam, hogy igen csodálnám, ha tartósan meghagyna az új miniszter az állásomban. Bizonyosra vettem, hogy sokak által remélt »szoros együttműködésünkéből« semmi sem lesz. ... [Amikor Imre felkereste Klebelsberget, a gróf] válasza az volt, hogy az együttműködésnek örül, mert engem már tanár koromban igen becsült, s számít arra, hogy »nagy szaktudásommal« segítségére leszek.¹⁴³⁰ ... »Téged természetesen az egész változás nem érint, te adminisztratív államtitkár vagy, az a politikai változások között is marad a helyén.«

Kissé meglepett ez a megjegyzés, csak azt feleltem: »Én is így fogom fel«. ...

Beköszöntése alkalmával hosszabban üdvözöltem. Beszédemnek három fő pontja volt: 1. ismeri a minisztériumot, mert adminisztratív államtitkára volt, tehát tudja, kit mire lehet használni. 2. Eddigi működéséből tudjuk, hogy a művelődéspolitiká mindkét feladatának, tudniillik a műveltség terjesztésének és fejlesztésének céltudatos irányítását remélhetjük tőle. 3. Kérjük, folytassa és fejezze be közvetlen elődjének azt a munkáját, amellyel a minisztériumnak határozott szervezetet akart adni, s a művelődés központi igazgatását a pártpolitikai befolyásoktól mentesíteni akarta.¹⁴³¹

Klebelsberg Kuno

Klebelsbergnek Kunonak a köszöntésre adott válasza lehangolta Imre Sándort. „Alig akartam hinni a fülemnek hallva, hogy a miniszter a tudománypolitikát majdnem egyedüli feladatként hangsúlyozta, a klasszikus gimnázium kiépítését mondta sürgősnek, mert »finom fejeket csak ott lehet művelni«, s kifejezetten soknak mondta azt, »ami ebben az országban az ismeretterjesztés terén történt!« – emlékezett Imre Sándor.¹⁴³²

¹⁴²⁹ Gr. Klebelsberg Kuno (1875–1932) jogász, miniszterelnökségi tisztviselő, közigazgatási bíró, VKM államtitkár, miniszterelnökségi államtitkár, 1916–1918 és 1920–1922 között országgyűlési/nemzetgyűlési képviselő, 1921 decemberétől 1922 júniusáig belügyminiszter volt. 1922 júniusától 1931 augusztusáig vezette a VKM-et. Lásd róla pl. Huszti: Klebelsberg; Kornis Gyula: A magyar művelődéspolitiká, 366–387.; Glatz: Konzervatív reform, In: Klebelsberg: Tudomány, kultúra, 5–26.; Donáth: Iskola és politika. 188–194.; T. Kiss: Klebelsberg; Ladányi: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.*; Mann: Magyar, 82–91.; Ujváry: „Egy európai; Agárdi: Nemzeti értékviták, 50–54.

¹⁴³⁰ Korábbi kapcsolatokra utal egy dokumentum, melyet a Ráday Levéltárban Imre Sándor hagyatékában (C/39) őriznek. A gróf 1920. március 12-én írta köszönő levelét Imrének, vélhetően „A magyar nevelés körvonalai” című munkája tiszteletpéldányának megküldése kapcsán. „Tisztelt Barátom! Legújabb közreadott művedet őszinte örömmel vettem. Nagy élvezettel fogom elolvasni és melegen köszönöm szíves figyelmedet. Kiváló tisztelettel igaz híved Klebelsberg”.

¹⁴³¹ RL C/39. 13. cs. Imre Sándor: A VKM-ből való eltávolításom története. Az igazság érdekében 1–2. V. ö: Huszti: Klebelsberg, 83–86.; Ujváry: „Egy európai, 123–129., 136., 151.

¹⁴³² RL C/39. 13. cs. Imre Sándor: A VKM-ből való eltávolításom története. Az igazság érdekében 2–3.

Klebelsberg Kunóról szóló monográfiájában Huszti József¹⁴³³ e beszéd egy másik részletét idézte: „Uralkodó gondolat legyen a népiskola érdekében kifejtendő tevékenységünkben a nemzeti eszme ápolása mellett az, hogy ma a magyarság legnagyobb problémája a példátlan megélhetési válság leküzdése. ... Minél súlyosabb lett az élet nyomora, annál inkább fel kell fegyveroznünk a magyar nemzetet azokkal a gazdasági ismeretekkel, melyekre a létért való küzdelemben szüksége van. A gazdasági irányú oktatás gondolatát bele kell vinnünk a mindennapi iskolába is, erőteljesen ki kell domborítanunk a mindennapi iskolában is és meg kell építenünk a közép- és felsőfokú szakoktatás hatalmas rendszerét” – fejtegette még életrajzírója szerint a miniszter.¹⁴³⁴

Márpedig, mint a Vass József számára készített bemutatkozóbeszéd tervezetéből is láthattuk: a vidék, az agrárgazdaság fejlesztését és a munkáját, a polgári iskola fejlesztését, s a státuszukat veszített középosztálybeliek gazdasági irányú oktatásának, átképzésének fejlesztését – Bethlen István miniszterelnök (VKM által sugallt) kormányprogramjához hasonlóan¹⁴³⁵ – Imre Sándor már korábban is elsőrendű feladatnak tartotta. Memoárjában mindazonáltal nem reflektált erre. Talán a köznevelési törvény említésének hiánya miatt, a bemutatkozó beszéddel kapcsolatos akkori benyomására így emlékezett: „Az egész beszéd arról győzött meg, hogy nem egy úton járunk, s megint csak részletmunka lesz, egyöntetű, egy alapból részletes munkatervvel induló művelődéspolitikát most is hiába reméltem! Ilyen csalódásra hivatalos pályámról nem is emlékszem másokra!”¹⁴³⁶

1922. szeptember 16-i beszélgetésük során Klebelsberg Kuno gr. – indirekt módon, de egyértelműen – jelezte Imre Sándornak, hogy bár a VKM-be érkezésekor még úgy vélte, hogy az egész középfokú oktatás felügyeletét neki adhatja, s ezzel bővítheti tevékenysége körét, de most már úgy látja, hogy még eddigi hatáskörét sem biztosíthatja a számára.¹⁴³⁷ A miniszter ezen álláspontváltozásában része lehetett annak, hogy – ahogy erről a Bethlen miniszterelnökkel folytatott augusztusi levélváltások tanúskodnak¹⁴³⁸ – akkoriban fontosnak látták (adminisztratív és anyagi eszközök alkalmazásával) a pedagógus társadalom gyors áthangolását az ellenforradalmi rendszernek megfelelően, márpedig ebben aligha segíthetett volna egy először a forradalom által ki-nevezett államtitkár helyéntartása.

Klebelsberg későbbi cikkéből azt is megtudhatjuk, hogy ő a bethleni konszolidáció irányvonaként megnevezett „neonacionalizmus” kultúrpolitikáját a forradalmakkal és az ellenforradalmi kurzussal is szembehelyezte. Úgy vélte, hogy „*sem a forradalomból, sem az ellenforradalomból nem maradt meg egyetlen alkotás sem*, amely a nemzet állandó birtokállományának kiegészítő része lenne”.¹⁴³⁹ Így számára az sem lehetett perdöntő, hogy Imre Sándort ügyvivő miniszterré majd adminisztratív államtitkárrá a forradalmak bukása után nevezték ki.

¹⁴³³ Huszti József (1887–1954) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1943-ig az OKT ügyvezető alelnöke.

¹⁴³⁴ Idézi Huszti: Klebelsberg, 85.

¹⁴³⁵ Magyar Kormányprogramok. 1. k. 550–566.

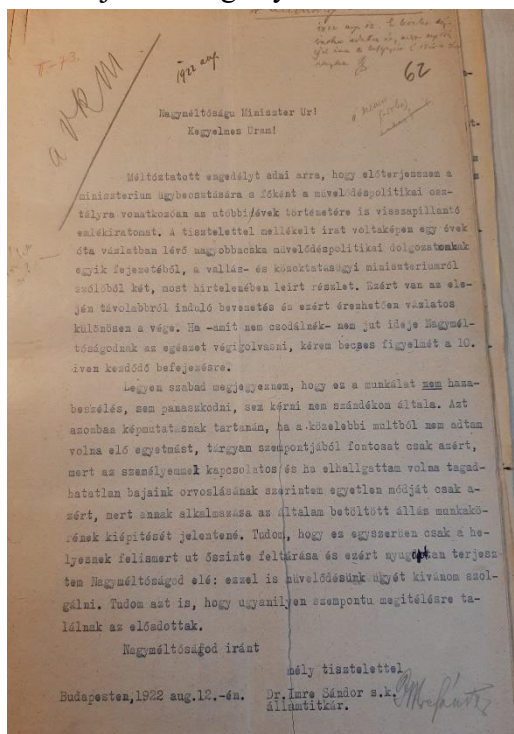
¹⁴³⁶ RL C/39. 13. cs. Imre Sándor: A VKM-ből való eltávolításom története. Az igazság érdekében 2–3.

¹⁴³⁷ Klebelsbergnek a népoktatáshoz értő régi munkatársa – Petri Pál – hozzáértése folytán, volt embere annak kézbe tartására. (Ujváry: „Egy európai, 130.)

¹⁴³⁸ *Bethlen István titkos iratai*. Szerk., bev.: Szinai Miklós és Szücs László. Magyar Országos Levéltár, Kossuth Könyvkiadó, 1972, 113–116.

¹⁴³⁹ A Pesti Napló 1928. január 1-jei „A magyar neonacionalizmus” c. írásában. In: Gróf Klebelsberg Kuno: *Neonacionalizmus. Összegyűjtött újságcikkei*. Atheneum, Budapest, 1928, <http://mek.oszk.hu/09800/09852/09852.htm#25> 2021. 05. 31-i letöltés. (Kiemelés tőlem – D. P.)

A tárca számára akkoriban rendelkezésre álló szűk költségvetési keretekre, és az ellenforradalmi konszolidációhoz szükségesnek ítélt kultúrpolitikai lépések, minisztériumi intézkedések sorrendjét és hangsúlyait illetően is más elképzelései voltak a miniszternek, mint a koncepcióját

részletes tervezetben számára kifejtő adminisztratív államtitkárnak.

Lényegesen eltért felfogásuk a minisztérium felépítésére, az adminisztratív államtitkár szerepére vonatkozóan, s a szükséges intézkedések fontossági sorrendjének megállapításában is.

1922. augusztus 12-én Imre Sándor egy immár sokadik komoly tanulmány méretű, a VKM történetét is felidéző tervezetben szövegezte a minisztérium funkciójáról, felépítéséről is Klebelsberg Kuno számára, a miniszter engedélyével.

Az értelemszerűen a korábbi tervezetek sok-sok elemét ismétlő, s egy-két új mozzanattal kiegészítő tervezet a gróf felé tett gesztusként az egész történetet úgy tálalta, mintha az nem lenne más, mint Klebelsberg egykori államtitkári kezdeményezéseinek kibontása, továbbfejlesztése.

„Ha komolyan vesszük, hogy... csak a művelődés politikája az igazán messzeteremtő nemzeti politika; ha a tudásban erőt látunk és az ifjúságban jövődőt,

ha demokratikus fejlődésünket a népben lévő, ezer év óta kihasználatlan szellemi erő kifejlesztésében, feladatainkra való irányításában és ezekre való alkalmassá tételében látjuk: akkor feltétlenül nemzeti érdek, és mindennél nagyobb kötelesség egyöntetűen, az adott viszonyok pontos számbavételével, az anyagi szükségleteknek pártatlan mérlegelésével, és a rendelkezésre álló költségeknek pontos elosztásával oly módon irányítani az egész művelődési politikát, hogy az az előttünk lévő céloknak, a mai feladatoknak idejében és hiánytalanul megfelelhessen.

Ezt pedig nem lehet másként, csupán úgy, ha mindazok az intézmények, amelyek ennek szolgálatában állnak, egy helyről kormányoztatnak. Nem egyformaságot, hanem egyöntetűséget, nem központi megkötést, hanem szervezetséget kell biztosítanunk. Ennek a biztosításnak lehet szerve és tartozik is az lenni ... a VKM, amely, mint az idetartozó kérdéseket valamennyit felölelő köznevelési vagy közművelődési minisztérium tudná feladatait igazán betölteni.

Ha pedig ilyen nagy szervezetnek a létesülése sokféle ok miatt nem volna lehetséges, akkor meg kell találni a módját annak, hogy a különféle minisztériumokban elosztott efféle ügyek intézésében mégiscsak létrejöhessen a kívánatos egyöntetűség. Mindenütt elkelve a VKM szakember tanácsadása és szellemi segítsége. Szívesen is fogadnák, mihelyt az értékéről meggyőződnenek, és tapasztalásom szerint nem volna nehéz a VKM-nek a művelődés kérdéseiben vezető minisztériummá lennie, és a művelődéspolitikai gondolatot a többi minisztériumok munkájába vezető szerephez juttatnia. Ha pl. az egyéb célokra már szervezett tárcaközi bizottság mintájára egy *minisztériumközi művelődésügyi bizottság* szervezetenek, melyben részt venne valamennyi minisztériumnak két, széles látókörű és tanult tisztviselője (egy idősebb és egy fiatalabb). ... Ennek a bizottságnak azonban a VKM vezetése alatt kellene állnia, persze olyan szakember személyében, akinek egyetemes művelődéspolitikai látóköre van” – írta Imre Sándor.¹⁴⁴⁰

¹⁴⁴⁰ RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924. VKM szervezési tervek. Az 1922. augusztus 12-i tervezet. 7–8. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Majd az ehhez szükséges megalapozott tudás, tervszerűség, egységes irányítás érdekében változta (ismét) ennek általa vélelmezett szervezeti feltételeit.

„Az utóbbi években a VKM szervezete minduntalan változott. A tisztviselők alig szoktak bele az új rendbe, s jóformán még ki sem lehetett próbálni, már ismét újhoz kellett szokniuk. Ha alaposan megnézi az ember, hogy miben állnak a módosítások, kiderül, hogy voltaképpen *mindig arról volt szó: legyenek-e egyetememes jellegű, összefoglaló és irányító ügyosztályok, avagy mindenik ügyosztály a maga elkülönített állapotában maradjon*. Kétségtelenül mindig a jobbat keresték az újítók, de vagy nem ismerték eléggé a VKM munkájának természetét és körülményeit, vagy pedig nem tárgyi szempontokat fogadtak el irányadóul. ... Igaz, hogy ebben a nyugtalan alakulásban egyszer cselekvően, máskor valósággal szenvedve magamnak is részem volt, de ez – úgy érzem – egyáltalán nem csökkenti tárgyiaságom. ...

Minduntalan ismétlődő panasz, hogy az intézkedésekben nincs rendszer, azaz hiányzik az egyöntetűség. Az a vélemény is sokszor hangzik el, hogy a VKM-nek nincs előrelátó, hosszabb időre szóló munkaterve, és ezért tevékenységének kapkodó, ingadozó volta miatt sok minden elmarad, amire a nemzetnek szüksége volna. Az is általánosan ismeretes, hogy e munkában nincsen folytonosság, kormányváltás esetén sok minden abbamarad, később újra kezdődik. Következetes építésről, jó gondolatok teljes végrehajtásáról alig van szó. Az eredmény tehát abban jelentkezik, hogy a minisztérium nem tudja biztosítani a nemzet művelődési szükségleteinek kielégítését, és nem tudja jól végezni a közigazgatás mindennapi munkáját sem¹⁴⁴¹ – írta majd a történeti áttekintés után rátért a kívánatos szervezettel kapcsolatos véleménye ismertetésére.

„*A szervezet tökéletesítése érdekében kétirányú intézkedést látok szükségesnek*. Először: a központi szerepű ügyosztályok feladatának pontos beállítását. Másodsor: a csupán keretet szolgáló ügybeosztásnak mintegy személyi kiegészítését, a minisztérium különböző tényezőinek – nem személyeknek, hanem munkaköröknek – pontos munkabeosztását.

Három központi, irányító ügyosztálynak kell lennie: ilyen az elnöki, a művelődéspolitikai és a pedagógiai ügyosztály.

Az elnöki osztály feladatát [illetően] jobbnak látom a feladatok következő felsorolását:

- a) titkári szolgálat a miniszter mellett;
- b) a minisztérium (ügyosztályok, a törvényes keretekben a számvevőszék, a segédhivatal) ügymenetének vezetése és rendben tartása;
- c) költségvetési és zárszámadási ügyek;
- d) más minisztériumokkal és egyéb hatóságokkal, valamint a sajtóval való érintkezés;
- e) a minisztérium központi személyzetének mindennemű ügyei;
- f) minden olyan ügy, amely a minisztériumra és általában a vallás- és közoktatásügyre vonatkozik, de nem tartozik egyik ügyosztály hatáskörébe sem;
- g) mindazok az ügyek, amelyeket a miniszter az elnöki osztályra bíz.

A feladatnak ez a megállapítása magában foglalja, hogy az elnöki ügyosztály vezetőjének az egész minisztérium munkáját, az ügyek beosztását, a minisztérium ügykörének másokkal való érintkezését, az államháztartás kérdéseit alaposan ismernie kell. Különösen az *f)* pont követel nagy körültekintést és fogékonyságot, mert éppen ebben a csoportban fordulnak elő újszerű, esetleg nagy horderejű kérdések, amelyeket nem lehet ügybeosztás szerint osztani ki ennek, vagy annak, hanem meg kell keresni rá a tárgyi és személyi tekintetben legalkalmasabb embert.

¹⁴⁴¹ RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924. VKM szervezési tervek. Az 1922. augusztus 12-i tervezet. 11–13. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Az elnöki osztály többi tagjára nézve is nyilvánvaló az a követelmény, hogy ezek sokoldalúan tájékozott és eleven szellemű emberek legyenek.

A művelődéspolitikai osztály feladatai:

- a) az ország műveltségi állapotának nyilvántartása és művelődési szükségleteinek állandó figyelemmel kísérése;
- b) a műveltség fejlesztése és terjesztése érdekében javaslattevés és törvény-előkészítés;
- c) a művelődésügyi állami intézmények létesítése, elhelyezése, átszervezése, megszüntetése;
- d) a nem állami intézmények engedélyezése, nyilvánossági joggal való felruházása, állami segélyek ügyében elvi állásfoglalás;
- e) a nevelési intézmények létesítésére és fenntartására alakult egyesületek és társulatok, a magániskolák és a tanfolyamok ellenőrzése és támogatása;
- f) a tanügyi közigazgatási jogot érintő vitás törvényértelmezési és más elvi kérdésekben véleménymondás.

Az a) pont ezt az osztályt voltaképpen tudományos osztállyá teszi, mert ez alatt a pont alatt nyilvánvalóan értendő minden a statisztikai, s egyéb úton folyó (népesedési, közművelődési, társadalmi, egészségügyi, gazdasági stb.) anyaggyűjtés... A szükségletek figyelemmel kísérése pedig az állandó tanulmányozásból és nyilvántartásból következő újító, javító terveket mintegy önként előidézti. ...

Ebben az osztályban szintén nem szabad... egyoldalú vezetésnek lennie. *Olyan ember való ide, aki politikus, azaz mindig a nemzet jövőjére gondol, és azt akarja irányítani, de pedagógus is, azaz tudja, hogy ebben az irányításban mi a jelentősége a köznevelésnek, a művelődés valamennyi eszközének. A politikai és pedagógiai szempont egyesülése teszi a művelődéspolitikust, ide tehát ilyen ember kell. Az osztály többi tagjainak tapasztalattal bíró, széles körben művelt szakembereknek kell lenniük: kodifikátornak, statisztikusnak, szociológusnak, demográfusnak és hasonlóknak, és nem szabad itt lennie olyannak, aki az országot és a művelődési intézményeket nem ismeri.*

A művelődéspolitikai osztály feladatai nem csupán az iskolákra terjed ki, tehát a művelődéspolitikai osztály figyelmének is ki kell terjednie a művelődéspolitikai minden területére: az egyházi politikát kivéve a neveléspolitikán kívül a tudomány-, irodalom-, és művészetpolitikára is. Az már természetesen a mindenkori miniszteren fordul meg, hogy melyik területtel miképpen kíván foglalkozni. Az ügyosztálynak otthon kell lennie mindegyikben.

A pedagógiai osztály feladatai így tűzhetők ki:

- a) Mindennemű iskolák és más nevelő intézetek nevelési és tanulmányi állapotának, valamint a nevelési mozgalmaknak figyelemmel kísérése, a beérkező jelentések átvizsgálása és feldolgozása;
- b) az iskola belső életére vonatkozó munkálatok (tantervek, utasítások, rendtartások) készítése, jóváhagyása;
- c) pedagógiai kérdésekben, intézkedés több iskolafajt érintő egyes kérdésekben és állandó intézése a valamennyi intézményre vonatkozó ügyeknek (tankönyvek, tanszerek, felszerelések, Az Országos Köznevelési Tanács, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Tantermézet, az Országos Testnevelési Tanács és az Országos Gyorsíró Tanács ügyei);
- d) az ifjúsági és pedagógiai irodalom támogatása, az ifjúsági és iskolai könyvtárak, a Néptanítók Lapja irányítása;
- e) az iskolán kívüli népművelés kérdései és az Országos Szabadoktatási Tanács ügyei;
- f) nevelésügyi kongresszusokkal, tanulmányutakkal és nevelésügyi (tanítói, tanári, pedagógiai stb.) egyesületekkel, társaságokkal, intézményekkel kapcsolatos ügyeknek intézése.

Ez az osztály az *a)* pont szerint szintén tudományos jellegű munkát is végez és az aközben nyerendő teljes áttekintés alapján irányítójává lehet a nevelés egész munkájának. A *b)* pont a különféle tanácsokkal való együttműködést követeli, mert azokat nem akarja feleslegessé tenni. Szükséges azonban, hogy ez az ügyosztály képes legyen a tanácsoktól érkező javaslatok és munkálatok megbíráására is, hiszen a felelősség a rendelkezésekért nem a külső szervezetet terheli. Természetes, hogy *ide pedagógus vezetőre van szükség, és pedig elméletileg jólképzett gyakorlati érzékű emberre, akinek megvannak alapos szakismeretei, de semmiben sem egyoldalú, és így az idetartozó sokféle ügyben érvényesíteni tud bizonyos álláspontot, de sohasem a tárgyiasság és a sokoldalú szükséglet valamelyik részének rovására.* Az osztály tagjainak a különféle iskolafajok és nevelési területek szakértőjének kell lenniük, de ezeknek sem szabad kizárólagosan a maguk iskolájának érdekeit szolgálniuk. Feltétlenül szükség van az ügyosztályban egészségügyi (testnevelési) szakértőre, és pedig lehetőleg pedagógiaiilag művelt orvosra.

Minthogy teljes lehetetlenség, de nem is volna célszerű ezt az ügyosztályt nagyon bővé tenni, különösen itt, de a művelődéspolitikai osztályban is nagy teret kell adni külső előadóknak. ...

A művelődéspolitikai és pedagógiai osztály feladatának legelső pontjából következik, hogy *ezeknek az osztályoknak állandóan tájékozottaknak kell lenniük a többi minisztérium körébe tartozó kérdések és intézmények felől, az érintkezést tehát ápolniuk kell. Egyenesen értesíteni is kellene valamennyi társmisztériumot, hogy ez a két ügyosztály ily kérdésekben rendelkezésükre áll.*

Hagyományos szokás 1915 óta, hogy a népiskolai tanfelügyelet és tanfelügyelőségek ügyei a pedagógiai (most a művelődéspolitikai) osztályba tartoznak. Az 1919 augusztusi tervezet külön ügyosztályt adott ezeknek. Egészen világos, hogyha a belső élet megfigyeléséről van szó, akkor az erre szolgáló szervezetnek ez a pedagógiai osztály volna a természetes középpontja, de akkor ide kellene tartoznia valamennyi intézmény felügyelőségének. Nem is látnám ezt lehetetlennek, sőt ez természetes volna. Amíg azonban ez meg nem történik, addig magát a népiskolai felügyeletet éppen azért nem célszerű itt hagyni, hogy ez az ügyosztály ne legyen akaratlanul is népiskolai jellegűvé. Ebben az esetben *a tanfelügyelet legtermészetesebben a tanítóképzéssel vonható össze egy ügyosztályba.* Mindkét ügykör magában kicsiny (adminisztratív szempont), s mindkettő a népiskolával foglalkozik magasabb szempontból (művelődéspolitikai szempont).

Ahogy a jelenleg érvényes ügybeosztás az elnöki és művelődéspolitikai osztályra előírja, ugyanúgy a pedagógiai osztálynak is állandó érintkezést kell fenntartania a különféle iskolafajokat és nevelési intézményeket gondozó ügyosztályokkal, a felmerülő ügyeket döntés előtt ezek megbízottjaival kell megbeszélnie, döntés után az illetékes ügyosztályba rendes úton áttennie az ügy természete szerint tudomásulvétel vagy intézkedés céljából. Az elvi döntéseket pedig valamennyi érdekelt osztállyal közölnie kell. Érintkezésben kell lennie az egyetemi ügyosztállyal is, mert a középiskolai és kereskedelmi iskolai tanárképzés odatartozik. Ennek intézésében a pedagógiai szempontoknak teljes mértékben érvényesülniük kell. Az imént említett külső előadók pedig egyúttal biztosítják a minisztériumnak az iskolában működő tanítószemélyzettel való állandó kapcsolatát is. ...

A VKM egész életére kiterjedő ügyrend, vagy egyenesen szervezeti szabályzat készítését azért tartom égetően szükségesnek, mert az ügyosztályoknak legjobb elrendezése is csak egyik részét szabja meg a minisztérium szervezetének, megadja a keretet, de még nem határozta meg a munkának a szervezetét. Pedig ennek megállapítása nélkül csak terv marad a legjobb ügybeosztás is. Ezért a szervezeti szabályzatban meg kell állapítani a munkaköröket: az első kézből dolgozó előadók, az osztályfőnökök, s az államtitkárok feladatait.

Tisztázni kell minden olyan kérdést, amelynek helyes megoldása az ügymenet jóságának, a minisztériumi munka folyamatosságának, a politikai hullámsoktól való mentesítésének, az

ügybeosztásban kifejezett alapgondolatok érvényesülésének feltétele. Tudom, hogy minden efféle szabályozás nehéz... De azt meg tapasztalom, hogy a szabályozatlanság sok zavarnak, mulasztásnak, hatásköri féltékenységnek és súrlódásnak, jó szándékok füstbe menésének, végeredményben a VKM iránytalanságának és rossz hírének is az oka. Ezt nem szabad túrni, hiszen lehet rajta segíteni, ... huzamos éberség kell a végrehajtására, és mintegy tervszerű beidegzésére.

E szabályzat fő célja: a munka rendszerességének biztosítása, evégre e rendszerességért felelős szervek megjelölése. A felelősség fokozatos. Egy-egy ügyosztályért annak a főnöke, egy-egy ügycsoportért a felülvizsgálatot végző államtitkár felelős.

Nincs azonban, aki az egész minisztériumért volna felelős. A miniszterek csak politikai felelősséget éreznek, s ezt is csupán egyes, határozott ügyekre, intézkedésekre lehet megkívánni, hiszen 1918 eleje óta (a diktatúrát nem számítva) ma kilencedik vezetője van a VKM-nek. Mind a nyolc elődje rendkívüli időkben volt itt, igazságosan tehát nem is lehet [őket] a szó teljes értelmében felelőssé tenni. De ha hosszabban tartana is ezután egy-egy miniszter kormányzása, a minisztériumon kívüli teendői miatt valaki másnak is kell lennie, aki itt a szálakat kezében tartja, s a miniszternek bármikor mindenről számot adhat. Ilyen munkakör azonban ma nincsen, jóllehet van egy állás, amellyel ez természetesen kapcsolódna, s amelynek csak ez lehet igazi értelme. Ez: az adminisztratív államtitkári állás. Ez ma egyáltalán nincs megfelelően kihasználva, s ha jól látok visszafelé, eddig sem volt.

Mikor a politikai s az adminisztratív államtitkárság különválasztott, Apponyi miniszter a politikai államtitkárságban a maga helyettesét kívánta látni, s Tóth János államtitkár valóban az is volt. Utódai azonban csak olyan rezort-államtitkárokká váltak, mint a nem-politikus államtitkár. Legutóbb pedig a helyettes államtitkári cím elterjedése óta a VKM-ben a helyettes államtitkárok is államtitkári munkakört kaptak. Úgy, hogy itt egy időben hatan végeztek államtitkári »felülvizsgálatot«, ami némelyik esetben semmi egyéb nem volt, mint államtitkárság címén folyó osztályvezetés. Azután pedig mind több ügyosztály jutott államtitkári felülvizsgálat nélkül közvetlenül a miniszter alá. Ebből a dolog természete szerint az illető ügyosztályok nagyobb mértékű önállósulásának, s ezzel a többiekkel való kapcsolat meglazulásának kellett következnie.

Mindenekelőtt tehát *azt kell szabályozni: mi a politikai államtitkár, s mi az adminisztratív (helyesebben szólva: a hivatalnok-) államtitkár helye a VKM szervezetében.* Miképpen történhet az állandóság, folyamatosság biztosítása és mégis a kormányzat irányának természetes és jogos érvényesülése (államtitkári megbeszélések). Nyomban ebből folyó kérdés: *az állandó államtitkárnak – a minisztérium első tisztviselőjének – a középponti, egyetemes rendeltetésű osztályokkal (elnöki, művelődéspolitikai és pedagógiai) való viszonya, az államtitkári felülvizsgálat rendeltetése és módja,¹⁴⁴² az osztályfőnök önállóságának (a felelős vezetőt megillető szabadságának) és a sok főnök munkájában az egyöntetűség biztosítása (osztályfőnöki értekezletek); az előadók feladata és egy-egy ügyosztály munkájának szerves egysége (előadói értekezletek egy-egy osztályban).*

¹⁴⁴² Egy vélhetően 1921-ből származó kéziratban erről Imre Sándor a következőket írta az adminisztratív államtitkár helyzetéről: „*a miniszterrel szemben (nem rezort államtitkár, hanem az adminisztráció feje! Nem önálló, de mint az állandóság képviselője, mégis különleges elbánást kíván).* A politikai államtitkárral szemben (nem alárendeltje, de ha a politikai államtitkár a minisztert helyettesíti, akkor igen! A politikai államtitkár nem avatkozhat más államtitkár ügykörébe!) *Az elnökséggel szemben (ez a legfontosabb, ez a fő tisztázni való! Az adminisztratív államtitkár: a minisztérium lelke. Az elnökség: a hivatal rendbentartója). A nem saját ügyosztályaival szemben (szellemi vezetés stb.?!?)*” (RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924. VKM szervezési tervek. Kiemelés tőlem – D. P.)

Az ügyosztályok fölszerelése (szakkönyvek, nyilvántartások, elvei rendeletek gyűjteménye stb.), az egyes osztályok érintkezése egymással. A fogalmazói munkakör és a számvevőség viszonya, az ügyek elintézésének és az ügyiratok segédhivatali kezelésének rendje és összehangolása. A tisztviselők alkalmazásának feltételei és az állandó továbbképzésnek, valamint különböző ügykörök tervszerű megismerésének szabályozása, a felekkel való érintkezés módja stb.

E szabályozással és különösen *a hivatalnok államtitkár munkakörének érintett módú kiépítésével szemben önként felmerül a kérdés: nem érinti-e ez a miniszter szükséges és természetes szabadságát? A felelet teljes bizonyossággal: nem. Ugyanis csak két eset lehetséges: vagy tisztában van a miniszter a maga szándékaival, s a minisztérium rendeltetésével és munkakörével, vagy pedig újonc ezen a területen.*

Ha tisztában van, akkor a meglévő, jól átgondolt és részleteiben mindig javítható szervezetet céljai szerint fel tudja használni. Örül, hogy nem kell alkotásra vágyó erejét munkafeltételeinek megszervezésére pazarolnia, s kijelölve mindegyik téren az irányt, jóváhagyva vagy módosítva a hivatalbelépésekor eléje tárt addigi munkálatokat, maga személyesen azzal a részlettel foglalkozik, amelyet éppen a legfőbb feladatnak tekint, amit éppen maga elé rendelni jónak lát. Az ilyen miniszter szabadságát nem is lehet megkötni.

Akinek pedig előbb bele kell tanulnia miniszteri feladataiba, az olyan miniszter örüljön – s ha jóakarátú ember, örül is –, hogy a szervezeti szabályzatban határozott irányítást kap a tőle is vezetést váró szervezet egyes tagjainak feladatára és ennek betöltése módjára nézve.

Az első esetben a szabályzat biztosítja a határozott munkatervű új miniszternek tervének végrehajtásában a szervezett segítséget.

*A második esetben pedig biztosítja a nemzetet, hogy az óhatatlanul bekövetkező politikai változások rendjén a VKM vezetésében beállható kiszámíthatatlan változások nem idézik elő a művelődés nagy ügyének veszedelmét, már amennyire ilyesmit előrelátással egyáltalán meg lehet gátolni.*¹⁴⁴³

Ahogy e szövegből is kiténik: Imre Sándor úgy vélte, hogy a köznevelés egységes központi irányításához és jövőjének tervezéséhez szükséges a VKM-ben két ügyosztály (a művelődéspolitikai és a pedagógiai) a kormányváltásoktól függetlennek vélt adminisztratív államtitkár irányításával, melyek nem egy-egy iskolatípus problémáival foglalkoznak csak, hanem általános nevelési, művelődéspolitikai kérdésekkel, adatgyűjtéssel, elemzéssel.

Klebelsberg Kuno gr. ezt szükségtelennek és az adott személyi állománnyal kivihetetlennek tartotta. *Imre Sándor sorsa szempontjából kontraproduktívnak bizonyult az elvi és hivatali ügyekben adminisztratív államtitkári felkészültségét, ezért szolgálatának hasznosságát bizonyítani hivatott tervezet.* Az impulzivitásáról és rögtönzéseiről ismertté vált miniszternek esze ágában sem volt holmi hosszabb távú tervektől, s kezét megkötő szervezeti szabályzattól függővé tenni a saját cselekvési szabadságát. Még kevésbé mutatott hajlandóságot arra, hogy a minisztérium effektív irányítását megossa az adminisztratív államtitkárral. Különösen nem az önálló, s Klebelsbergétől valamelyest eltérő koncepcióval, prioritásokkal rendelkező Imre Sándorral, aki minden korábbinál szélesebb hatáskört kívánt magának valamennyi központi ügyosztály (köztük az elnöki) felügyeletére bejelentett igényével.

Emellett Klebelsberg Kuno gyakorlati politikusként – bár idővel ő is az ellenkezőjét hangoztatta,¹⁴⁴⁴ – az adott konstellációban időszerűtlennek és megvalósíthatatlannak vélhette a napi és

¹⁴⁴³ RL C/39. 30. cs. 25. Államtitkári iratok 1922–1924. VKM szervezési tervek. Az 1922. augusztus 12-i tervezet. 37–45. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

¹⁴⁴⁴ 1926 januárjában erről így nyilatkozott: „Mindenekelőtt arra törekszünk, hogy kultúrpolitikánk nemzeti alapon álljon: politikától ment hivatali ténykedésre törekszünk, úgyszólván a politikától mentesíteni kívánjuk a kultúr-rezortot”. (Klebelsberg Kuno: A magyar kultúrpolitika a háború után. *Budapesti Szemle*, 1926, 201. évf. 581. sz. 7.)

pártpolitikától független minisztérium, s a pusztán „pedagógiai tárgyyszerűség” követelményeinek megfelelő miniszter, illetve minisztériumi tisztviselők eszméjét.¹⁴⁴⁵ Ezért Klebelsberg Kuno valószínűleg Bethlen Istvánnal megbeszélte, hogy Imre Sándor helyére mást kíván kinevezni/kineveztetni.

Ezt azonban a miniszter nem közölte az érintettel. Imrének csak annyit mondott, hogy *a közgazdasági karra kívánja őt egyetemi tanárként kihelyezni. A beszélgetés során a miniszter a forradalom alatt történt kinevezésére, baloldaliságára, kívülről a minisztériumba jött voltára, s arra hivatkozott, hogy katolikus körök nyomást gyakorolnak rá, hiszen őt magát is túlzott liberalizmussal vádolják.*¹⁴⁴⁶ Utóbbival kapcsolatban korántsem túlzott gr. Klebelsberg Kuno.¹⁴⁴⁷

Ahogy Trencsényi Balázs joggal hangsúlyozta: *„1918 után a nacionalista és a liberális politikai beszédmód végképp egymás ellen fordult, az 1919 után domináns pozícióba kerülő integrális nacionalizmus ettől kezdve határozottan elvetette a liberalizmust, és egyes elszigetelt esetektől eltekintve, nemigen volt többé lehetőség a liberalizmus összekapcsolására a nemzeti retorikával”*¹⁴⁴⁸

*Lényeges szerepe lehetett ennek Imre Sándor szerepe megítélésének változásában is. Hiszen ő nemzetnevelés elméletében az általa gyakran hivatkozott 19. századi hagyományokhoz kapcsolódva – Széchenyit, Eötvöst és Wesselényit – idézgetve, a liberális és hazafias/nemzeti megközelítések integrálására tett kísérletet, néhány szociális szempont figyelembevételével.*¹⁴⁴⁹

Imre Sándor reflexiója az 1922. szeptember 16-i beszélgetés során a miniszter által felvetettekkel kapcsolatban kiolvasható az alábbiakban közölt gr. Bethlen István miniszterelnökhöz írt levélből, s jegyzeteiből, ahogy az ezt követő szabadságolásoknak, majd a szolgálatból való elbocsátásának története, s ezekről alkotott véleménye is. Ezért – a redundancia elkerülése érdekében – csak néhány, a levélből kimaradt mozzanatra szeretnénk felhívni olvasóink figyelmét.

Klebelsberg Kuno gr. és Imre Sándor közös meggyőződése volt, hogy a nagy világnézeti harc, a szocialista és a vallásos világnézet (Imre szerint a katolicizmus) között fog eldőlni.

Imre Sándor ezzel kapcsolatban az általa nemzetnevelés érdekében fokozatosan kiterjesztendőnek vélt állami befolyás szerepének növelését tartotta kívánatosnak. Egyrészt azzal, hogy a szo-

¹⁴⁴⁵ Mikor 1922-ben Ravasz László református püspök – az akkoriban valamelyest kiéleződő katolikus-protestáns ellentét háttérével – megkérdezte Klebelsberg Kunit: mi a gondja Imre Sándorral, azt válaszolta, hogy Imre radikális volta a baj, s az, hogy oktobristákkal barátkozik. Református voltának a szabadságolásához nincs köze. Majd – Imre Sándor beszámolója szerint, Vass József úgy informálta, hogy – „amikor [Bethlen István] miniszterelnök 1923 elején a minisztertanácsban megkérdezte, hogy mi történt velem, két okot mondott: 1. nem tud beilleszkedni a minisztériumba, 2. a katolikus egyház nagy nehézségeket okozott.” (RL. C/39. 13. cs. 21.; Lásd továbbá Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 71–75.; Veszprémi: *A Horthy-rendszer*, 58–67. Vö.: Ravasz: Schneller és Imre, 378.)

¹⁴⁴⁶ RL C/39. 13. cs. Imre Sándor: A VKM-ből való eltávolításom története. Az igazság érdekében, 7. és 14–17.

¹⁴⁴⁷ Pl. Néhány hónappal korábban, az 1922. április 3-án az Erzsébetvárosi Kör helyiségébe tervezett polgári-liberális vacsora elleni bombamerénylet után az akkor még belügyminiszter Klebelsberg Kuno erélyes fellépésére, az Ébredő Magyarok Egyesületének helyiségeiben tartott házkutatásra reagálva az ébredők nyilatkozatban „zsidó-barátnak, kétfelé kacsingató politikai strébernek” minősítették a grófot, s egy plakáton hermafrodita politikusként jelenítették meg őt. (Huszi: Klebelsberg, 82.)

¹⁴⁴⁸ Trencsényi: *A nép lelke*, 355. (Kiemelés tőlem – D. P.) Herczeg Ferenc akkoriban jelentette ki: „Európa, szabad sajtó, liberalizmus – csupa olyan jelszó, amely megcsalt minket. (Idézi Veszprémi: *A Horthy-rendszer*, 31.) Lásd ehhez továbbá Haller István beszédét a numerus clausus törvény nemzetgyűlési vitájának zárásakor a „kétféle liberalizmusról”. In: *Nemzeti Újság*, II. évf. 224. sz. 1920. szeptember 22. 2. Valamint: Pölöskei: *Horthy és hatalmi*, 53., 94–95.; Sipos Balázs: *Hatalom és nyilvánosság: a budapesti liberális sajtó az 1920-as években*. *Múltunk*, XLIII. évf. 1998, 3–4. sz. 143–145., 198–200.

¹⁴⁴⁹ Beleértette ebbe a nemzetiségi gyermekek anyanyelvű, ám a magyar nyelvet is oktató, „magyar szellemű” népiskolai oktatását is. Még 1922. augusztus 1-jén is tárgyalásokat vezetett a magyarországi nem magyar nyelvű iskolák tanterveiről is. (RL C/39. 25. cs. 418.) Nézetei mellett akkor is kitartott, amikor a 110478/1923. VKM VIII. számú rendelettel bevezették az A, B és C típusú nemzetiségi iskolákat, a gyakorlatban egyre inkább korlátozva a magyarországi nemzetiségek anyanyelvi iskoláztatását. Lásd ehhez Donáth: *Iskola és politika*. 19.

ciális témákat, a forradalmak tanulságait beviszi az iskolába, ezáltal a lakosságot mintegy felkészíti a szocialisták által hangoztatott problémák nem szocialista értelmezésére. Másrészt azzal, hogy az iskolai oktatásban csökkenti a felekezetieskedést (ahol lehet a vallással kapcsolatos témákat, a történelem, az irodalom stb. tárgyakra bízva).¹⁴⁵⁰ Igaz, a román és szerb nemzetiségi többségű területek kiválása és a forradalmak tapasztalatai nyomán (a fővárosi iskolák kivételével) ezt nemzeti szempontból már kevésbé tartotta sürgetőnek. Így nem emlegette már az egyházi iskolák államosítását, s 1921-től, a fővárosi igazgatás összetételének gyökeres változása, a Wolff-párt hatalomátvétele után, már a budapesti községi iskolák államosítását sem szorgalmazta.

A katolikus nagygyűlések gyakori szónokaként fellépő gr. Klebelsberg Kuno (Huszárhoz, Hallerhez, Vasshoz hasonlóan) az 1918–1919-ben a forradalmak alatt történtek hatására úgy vélte/hitte, hogy a szocializmussal/kommunizmussal szemben az egyházak, egyházi iskolák, s a vallásoktatás (a világi iskolákban is) erősítendő, hiszen az állam önmagában nem képes a szocializmus elleni világnézeti harc sikeres megvívására. Ennek érdekében az államsegélyek fokozását, sőt egyes állami iskolák egyházi kézbe adását is lehetségesnek, időnként szükségesnek tartotta (s az „oktobristákat” a rivális táborba sorolta).¹⁴⁵¹ A pedagógiában az empirikus kritikai megközelítésekkel szemben a Fináczy Ernő és Kornis Gyula neveivel fémjelezhető konzervatív reform elméletekkel/törekvésekkel rokonszenvezhetett.¹⁴⁵²

Mindketten úgy vélték, hogy a forradalmakért felelős/felelőssé tett zsidósággal, szervezett munkásosztállyal szemben az általuk nemzetfenntartónak ítélt keresztény/keresztényen középosztály konszolidálása, megerősítése szükséges a rendszer konszolidálásához – ideértve a módos parasztságot, s a kisiparosokat is.

A forradalmak tanulságait is figyelembe venni szándékozó Imre Sándor ezért a falusi/tanyai népiskolák, a polgári iskolák megerősítését, fejlesztését, mezőgazdasági, ipari szakoktatással való kiegészítését, az iskolán kívüli népművelést tartotta a legsürgetőbbnek. 10 éves kor helyett későbbre kívánta halasztani a társadalmi/iskolai szelekció fontos eszközeként működő pálya/iskolaválasztást, s a klasszikus és reálgimnáziumok mellett gyakorlati irányú középiskolák (nemzeti középiskolák) létrehozásával demokratizálni kívánta az érettségi bizonyítványokat. Hatáskörébe nem tartozván valamelyest kevesebb figyelmet szentelt a közép- és felsőoktatás korszerűsítésének, s alig foglalkozott a magas kultúra (MTA, múzeumok, levéltárak, színházak stb.) ügyeivel.

Klebelsberg Kuno a Történelmi Társulat elnökeként szerzett tapasztalataival, s társadalmi hátterével – a kezdetben rendkívül korlátozott költségvetési lehetőségekre hivatkozva – a gazdasági helyzetében ugyancsak megrendült felsőközéposztály igényeit tartotta előbb kielégítendőnek/kielégíthetőnek. A közép- és felsőoktatás, magas kultúra fejlesztését preferálta, már csak azért is, mert reményei szerint – lépést tartva a tudomány és kultúra nemzetközi fejlődésével – ezzel őrizhette meg a magyarság „kultúrfölényét” a Kárpát-Medencében. Csak a gazdasági konszolidáció

¹⁴⁵⁰ Lásd pl. Imre: *Nemzetnevelés*, 1912, 164–167., 176–177. és 194–196.

¹⁴⁵¹ Klebelsberg Kuno: *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Bp. 1927, 635–636.; A Károlyi Mihály ellen 1921-ben indított per vádiratában őt „az állam méltóságának megdöbbentő lezüllesztésével” vádolták, s azzal, hogy a hatalmat „a jogot törvényt és vallást, erkölcsöt lábbal tipró, a nemzet széles rétegeit megmetyelvező” tanácskormány kezére adta. Az 1924. december 16-ig húzódó eljárás ítéletében Károlyi Mihályt felségsértésért, hűtlenségért és hazárulásért marasztalták el vagyona elkobzásával, majd az állampolgárságát is megkérdőjelezték. (Schönwald Pál: *A Károlyi-per*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 79., 243–247.; Bethlen István titkos, 359.) A helyzet fonákosságát mutatja, hogy – Veszprémi László Bernát kutatásai szerint – Imre Sándor főnökei közül Huszár Károly, Haller István, Vass József és Klebelsberg Kuno is támogatták egy ideig az őszirózsás forradalmat. (Veszprémi: *A Horthy-rendszer*, 21–22.)

¹⁴⁵² Lásd ehhez pl. Weszely Ödön: Legújabb áramlatok a neveléstudomány terén. *Magyar Pedagógia*, 40. évf. 1931, 65–81.; Szabolcs Éva: Értékelmélet és kultúrfilozófia a Magyar Pedagógia című folyóiratban. Kornis Gyula és Prohászka Lajos. In: Németh András szerk. *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*, 145–151.

előrehaladtával, évekkel később kezdeményezett komoly anyagi erőforrásokat igénylő népiskolai/szakiskolai fejlesztéseket.

A két egymást tisztelő, részben különböző nézetei mellett kitartó művelődéspolitikus¹⁴⁵³ álláspontja összeegyeztethetetlennek bizonyult.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵³ Imre Sándor korábban tisztelettel nyilatkozott Klebelsberg Kunoról, ám a kényszerszabadságolása, majd elbocsátása miatt egy ideig igencsak neheztelt rá, s a miniszterként tett első intézkedéseinek egy részét kézírataiban, s a gr. Teleki Pállal folytatott 1923. június 2-i beszélgetése során bírálta: „különösen az a baj, hogy Klebelsberget, mint a talán egyetlen kultúrpolitikust várták a VKM székbe, s most kiderül, hogy sem terveit, sem elvei nincsenek”. (RL C/39. 30. cs. Közgazdasági Kar, 4., valamint: A VKM-ből való eltávolításom története. Az igazság érdekében. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴⁵⁴ Az Imre Sándort addig támadó lapok pozitív fejleményként, „erkölcsi elégtételként” írtak a VKM-ből történt de facto eltávolításáról. Révay József (1881–1970) klasszika-filológus, középiskolai, majd egyetemi tanár, a KN középiskolai ügyosztályának vezetéséért elbocsátott irodalomtörténész az kormánykritikus *Független Szemlében*, 1922-ben így kommentálta Klebelsberg Kuno döntését, s Imre eltávolítását. „Meg kell állapítanunk, hogy a liberálisnak híresztelt gróf miniszter súlyosan megkárosította ezzel a magyar közoktatásügyet. ... Most megint ott van a minisztérium, szerencsésen, ahol volt: száraz és szürke hivatalnokok bagolyvára, jogászok aktagyára, s az oktatásügy átfogó reformjaiból megint nem marad más, csak a sűrű egymásutánban váltakozó miniszter urak görögützes frázisainak füstje. *Imre félreállítás a kurzus egyik legnagyobb bűne*”. (Idézte S. Heksch: Imre, 188. Kiemelés tőlem – D. P.) Klebelsberg Kuno csak igazolva láthatta Imrére vonatkozó döntését azáltal, hogy eszmetársai dicsérették, ellenfelei elmarasztalták érte.

XII. KÉNYSZERSZABADSÁGOLÁSA, ÖNVIZSGÁLATA, B-LISTÁZÁSA (1922. SZEPTEMBER 18. – 1924. MÁJUS 22.)

Ebben a helyzetben Klebelsberg Kuno – egy az akadémiai karrier és az intellektuális társadalmi presztízs szempontjából előrelépést jelentő – egyetemi tanári kinevezést ajánlott Imre Sándornak, aki azt, az előzmények és az alábbiakban olvasható levelében foglalt megfontolásai miatt nem fogadta el. A miniszter nem kívánt vele együtt dolgozni, ezért kényszerszabadságra küldte, a VKM-beli szobájának berendezését is átengedte másoknak, levetette a névtábláját, s egész magatartásából sugárzott: semmiképp sem kívánja Imre Sándort – államtitkárként megtartani.

Abban, hogy a hosszú szabadságot követően a Fináczy Ernő szerint „hihetetlenül kicsinyes és hiú”, a „nyilvános ellentmondást vagy kritikát nem bíró”¹⁴⁵⁵ Klebelsberg Kuno ilyen – államtitkárokkal kapcsolatban akkoriban kevésbé szokásos – eljárást választott (B-listázás, majd nyugdíjazás), szerepe lehetett Imre Sándornak az 1924-es középiskolai reformmal kapcsolatos kritikái állásfoglalásának is.¹⁴⁵⁶

Fináczy Ernő így emlékezett a miniszterről és eljárásáról: „Sokat érintkeztem vele, így jól megismertem. Nem találkoztam életemben olyan emberrel, akiben erények és hibák oly közel estek egymáshoz, s oly sokféle keveredésben váltakoztak egymással. Éleselméjű, lángeszű, óriási koncepciókra képes humán politikus a szó értelmi vonatkozásában, de mint jellem, csak *Macchiavelli*hez fogható, aki célja eléréséhez minden eszközt igénybe vehetőnek hitt, kétszínű, hazug, bosszúálló, ha kellett hízelgő, ha célra vezetőnek látszott, zsarnok, az úgynevezett helyzetigazság követője, minden, csak nem igaz ember” – írta Fináczy, majd kimagasló kultúrpolitikai alkotásait sorolta a miniszternek a népiskolaépítéstől, a felsőoktatásig, az akadémiától a tudományos társulatokig stb.¹⁴⁵⁷

Ezt követően így folytatta visszaemlékezését: „Nyilvánosan csak két férfi mert Klebelsberggel szembeszállni. Egyik volt Báró Forster Gyula, ... a másik Imre Sándor szegedi egyetemi tanár, aki megcáfolhatatlan érvekkel bizonyította a Magyarország hasábjain,¹⁴⁵⁸ a humanisztikus nevelés kérdéseiben elfoglalt álláspontjának következtelenségét, az e téren mutatkozó véleményének ellentmondásait. A cikk olyan tárgyilagos volt, hogy lehetetlen volt belekötni, vagy a szerzőt bepeprelni. Persze ettől fogva Imre Sándor személye vörös posztó volt a miniszter szemében, aki különben azelőtt is, forradalmi szereplése miatt (ebben a tekintetben nem egészen ok nélkül) neheztelt Imrére. ... Hogy Klebelsberg nem szívesen látott minisztériumában egy olyan férfit, aki Kunfinak államtitkára volt, érthető, de eltávolítását másképpen, más módszerrel kellett volna végrehajtania”.¹⁴⁵⁹

Klebelsberg Kuno és Imre Sándor személyes viszonyán csak tovább ronthatott a későbbi, 1929. évi a szegedi egyetemen katolikus személyiségekkel létesített „párhuzamos tanszékek” felállítása

¹⁴⁵⁵ Fináczy Ernő, 2000, 133.

¹⁴⁵⁶ Lukács György (1865–1950. jogász, főispán, VKM miniszter, az Egységes Párt nemzetgyűlési képviselője) 1923 elején elküldte Imre Sándornak a párt programját, s véleményét kérte. Imre február 22-i válaszában a középiskolákkal kapcsolatban ezt írta: „a mai miniszter is humán gimnáziumról, reáliskoláról és reálgimnáziumról beszélt. Ez azonban nem lenne a kérdés megoldása, csak elodázása”. (RL C/39. XXVIII. k. 2.)

¹⁴⁵⁷ Fináczy Ernő, 2000, 125–126.

¹⁴⁵⁸ Ezt a cikket eddig nem sikerült beazonosítanunk.

¹⁴⁵⁹ Fináczy Ernő, 2000, 133–135.

körüli, végül „átszervezéssel” kompromisszumhoz vezető vita.¹⁴⁶⁰ Erről tanúskodhatott Mályusz Elemér visszaemlékezése is arról, hogy akkoriban miként óvta őt a gróf Imre befolyásától.¹⁴⁶¹

1. Kínzó, szigorú önvizsgálata

A kortársai által érzékenynek, „mimóza érzékenységűnek”¹⁴⁶² tartott Imre Sándort a VKM-ből való eltávolítása, s a vele kapcsolatos eljárás nagyon megrázta. Kényszerszabadságolása első évében a „Pálya végén” című – rövid bevezető után megszakadt – kézírata tanúskodik akkori önmarcangoló, kiútkereső lelkiállapotáról.

„Aligha tévedek abban, hogy közéleti pályámnak vége van. Nem látom semmi lehetőségét annak sem, hogy rendes tanári foglalkozásomat visszanyerhessem. A pálya végén vagyok, de 45. évet szabadságidő alatt töltve be, talán mégsem lehet, vagy leszek kénytelen tétlenül tengődni. Ezt nem bírom, s a céltalanságot már most is alig bírom, de tudományos munkára, vagy hasonló irodalmi munkára nem tudom rávenni magam, nem érzek erre jogot, hisz állásomból eltávolított ember vagyok, és pedig a keresztyénségre és a nemzetre állítólag veszedelmes voltom miatt. ... Magamban vagyok. Csupán olyan emberek törődnek velem és sorsommal, akiknek erre nem lehet semmi befolyásuk, mert nem politikusok, de ezek is csak személyes sorsommal törődnek, arról nincs szó, hogy távolabbi értékét, vagy jelentőségét lássák működésemmel. ... Az én utamnak vége, nincs mit keresnem a pályámon. Valahova mégiscsak mennem kell, mert négy gyermekemről mégiscsak gondoskodnom kell. Élni kell, s ehhez égetően szükségét érzem annak, hogy az eddigivel végezzek. Látnom kell: van-e jogom emelt fővel keresni másutt alkalmazást, és van-e okom eddigi munkám illetően befejezéséért magamat okolnom. Tanulni akarok ebből és irányt szerezni. Ezért fogok bele a szemlélődésbe”.¹⁴⁶³

A csonkán maradt kéziratban felvetett kérdésekre két, kötetünkben már eddig is többször idézett, szintén a Ráday Levéltárban őrzött kéziratban kísérelt meg válaszolni Imre Sándor.

Előbb – 1922 novemberében – elővette, és folytatta, az általa 1921 augusztusában elkezdett „Egy adat a »keresztény és nemzeti« kurzus embervadászataiból” című – gépelve fennmaradt – visszaemlékezését, melyet azután a szolgálatból való elbocsátása után, 1924 júniusában folytatott.

A több, mint százoldalas szöveg előszavában olvashatjuk: „E feljegyzéseknek az a célja, hogy az ellenem 1919 őszétől kezdve folyó támadásokat megvilágítsák, mindazt, amire ezekkel kapcsolatban emlékezem, összefoglalják. ... Tudom, hogy az ellenem folyó hajszának nincs vége, s nem lesz akkor sem, ha állásomból véglegesen eltávolítottam is. Okát nem tudom tisztán megállapítani, mert nem képzelem magam olyan nagy jelentőségű embernek, amilyennek kellene lennem, hogy ezt a kitartó, sokoldalú és igen magasra elnyúló üldözést indokoltnak tarthassam.

Bármi következék is, akár egy jobboldali forradalomban magam és családom egyenes tönkretétele, akár a baloldal felülkerekedése esetén lenéző félretolásom, tehát akár állítólagos forradalmárságom, akár állítólagos köpönyegforgatásom miatt érjen is a baj ezután, jó lesz, ha ez az írás meglesz.¹⁴⁶⁴ Gyermekeim és tanítványaim részére írom; remélhetően nem kell nyilvánosságra hozniuk, hiszen nem leszek majd útban, nem törődik majd senki sem velem. Most is csak

¹⁴⁶⁰ Pukánszky: Pedagógiai és pszichológiai, <http://www.pukanszky.hu/pedpsz.htm> 2021. 12. 26-i letöltés; Fizel Natasa: A párhuzamos tanszékek megalakulásának körülményei a Ferenc József Tudományegyetemen. In: Andl Helga – Molnár Kovács Zsófia szerk. *Iskola a társadalmi térben és időben* 2011–2012. I. k. PTE Oktatás és Társadalom doktori iskola, Pécs, 2013, 173–184.

¹⁴⁶¹ Mályusz: Visszaemlékezések. 247–248.

¹⁴⁶² Bassola Zoltán: *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*. (Szerk. Jáki László – Kardos József) OPKM, Budapest, 1998, 265.

¹⁴⁶³ Idézi S. Heksch: Imre, 189. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴⁶⁴ „Azt is írták [az Imrét támadó] cikkek, hogy „véleményemet állásom megtartása érdekében sűrűn váltogatam... »átmázolódtam fehér, majd nemzeti színűre«. ... Jellemző, hogy az Új Lap 83. száma maga is megjegyzi, hogy »pillanatra sem tértem el a magam felfogásától«, a 75. szám is azt mondja, hogy ugyanazt csinálom most is, amit tavaly. Valóban, egészen ugyanazt szeretném csinálni, ma is érvényesíteni tisztán pedagógiai alapú, csak a

azok törődnek, akiknek útjában vagyok. Négy-öt igaz barátomon kívül csak az ellenségeim. S ezek nagyon sokan vannak, vajon miért” – tette fel a kérdést, majd hosszasan és sokoldalúan számba vette a lehetséges okokat, melyekről a megfelelő pontokon – a fentiekben – szó volt már.¹⁴⁶⁵

Az 1923 júliusában kezdett „Államtitkári működésemről” című kézzel írt visszaemlékezésébe. Előszavában jelezte, hogy hosszú kényszerű tétlenségre kényszerítettsége, a feleslegesség érzése, s az időnként a saját magával szemben is rajta eluralkodó „bizalmatlanság” vezette őt annak mérlegelésére, hogy vajon addigi pályája, törekvései értéket hordoztak-e?

„Másoknak – tanítványaimnak, barátaimnak – sokszor tanácsoltam, hogy egy-egy rossz hangulatot alapos és szigorú önvizsgálattal oszlassanak el: nézzék meg van-e ok rá, s ha nincs, a vizsgáldás közben az a hangulat eloszlik. Ha van, kiderül a javítás, vagy a jóvátétel módja is, és a tennivalót meglátva megint csak vége lesz a kellemetlen hangulatnak. Most ezt kívánom elvégezni magamon... hiszen valamit ezután is csak dolgoznom kellene. *Családomat és magamat nem engedhetem át annak a sorsnak, amely a mostani életem folytatásából következik, ha nem változtatok rajta. E változtatáshoz keresem az erőt magamban. Ezért pusztán az adatokat nézem, s azokból az emlékeimből, amelyeket papíroson nem találok, ... csupán olyat írok le, ami arra vonatkozik: mi lett a sorsa egy-egy szándékomnak. Afelől nincs kétségem, hogy törekszem egészen tárgyias lenni; nem tudok szépíteni a dolgaimon*” – írta, jelezve, hogy a tisztviselői létszámcsökkentést célzó B-listás törvényjavaslat – mely őt előbb-utóbb bizonyára érinti majd – tette aktuálissá számvetését.¹⁴⁶⁶

„Bármily keveset törődjem is *kifelé* azzal, amit csak a politikai helyzetet mérlegelő ember [Klebsberg Kuno gr.] így rólam a köztudatba bevitt, érthető, hogy *befelé* annál inkább ez színezi minden gondolatomat és érzésemet. ... [A]zzal kezdem, amit a legfontosabbnak tartok: *gondolkodásom és szándékaim alkalmassá tesznek-e arra, hogy a művelődés ügyében vezető jellegű (bár a valóságban nem vezető) adminisztratív államtitkári állást betöltsen? E kérdést az dönti el: mit tettem, mit akartam tenni a magyar közművelődés szervezése, átalakítása, irányítása érdekében?* Az ugyanis természetesen szilárd véleményem, hogy nem másféle állásban, annak betöltésében végzett munkám itt a kérdéses, tehát nem az, hogy milyen tanár, vagy író voltam, hanem az, hogy éppen államtitkárnak vagyok-e való. ... Ez... nem lesz sem rendszeres történetírás, még kevésbé lesz sisakos és paizsos védőírás, hanem pusztán adatközlés”.¹⁴⁶⁷

Önvizsgálata révén összegezte miben volt igaza, miben tévedett. Melyik személyi döntését tarja utólag helyesnek, melyiket kevésbé szerencsésnek.¹⁴⁶⁸ Milyen személyes tulajdonságai és milyen személyi/politikai konstellációk, ambíciók vezettek oda, hogy harcában szinte egyedül maradt, s vereséget szenvedett.

„Belátom, nagy baj volt, hogy nagyon visszavonultan éltem, nem ismertek. A tanítók és tanárok is kevésbé, az úgynevezett politikusok meg éppen nem. A hivatal azonban lekötött, s ha ott jól akartam végezni a dolgomat, nem járhattam sehova. Jöttek hozzám elegendően, azok megismerhettek. Igaz, hogy ezzel is baj volt: *nem tudok senkit lekötelezni, nem tudok sem csatlakozni, sem magamhoz kapcsolni senkit. Nem szereztem úgynevezett összeköttetéseket, és ami került, azt sem*

nevelés ügyét szolgáló meggyőződésemet. *Ez a 15 hónap nagyon is megszilárdította a bennem régen élő meggyőződést afelől, hogy az iskolát nem volna szabad semmiféle egyoldalúságnak, legkevésbé politikai pártoskodásnak átengedni.* Próbáltam tehát védeni tavaly, próbálok ma is. Tavaly akként, hogy a szociáldemokrata részről eredő személyes üldözést igyekeztem meggátolni..., most pedig akként, hogy a kommunistaság pusztá gyanúját nem tartom elégnek valaki elítélésére” – írta a rágalmozási sajtópert kezdeményező beadványában, 1920. január 20-án Imre Sándor. (BFL VII. 5. c. 558/1920. 18–19. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴⁶⁵ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, előszó. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴⁶⁶ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, előszó. Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁴⁶⁷ RL C/39. 13. cs. Államtitkári működésemről, előszó.

¹⁴⁶⁸ Ezekre a korábbiakban utaltunk.

ápoltam. Ez részint természet dolga, részint a szabadidőé, részint a zsebé. Nekem egyik sem volt jövés-menésre, költséges barátkozásra alkalmas.

Ezért nézték aztán az én tárgyiasságra való törekvésemet ridegségnek, komolyságomat gögnek, igazságos szókimondásomat ellenségeskedésnek. S mert nagyos sokszor kellett ezt-azt megtagadnom, megértem, hogy nem a barátaim szaporodtak. S így megértem azt is, hogy mert nem voltam résen állandóan, nem cáfoltam személyesen, amit rám fogtak, nem jártam kedvében senkinek: szépen magamra maradtam, jóformán teljesen. Ebben már itt a válasz arra is, miért maradtam alul. De ehhez még egyet hozzá kell tennem.

Támadóim kivétel nélkül a keresztényszocialisták soraiból kerültek ki. De volt nekik protestáns segítőjük is. Mindenáron képviselő akart lenni az első nemzetgyűlésen Székely György, akkor az Erzsébet-nőiskola tanára. Szervezett valami protestáns keresztényszocialista csoportot, nem tudom kik lehettek, hogy őt választották elnökké. Ő aztán a protestánsok nevében »csatlakozott« mindenhez. Őt is tanúnak jelentették be ellenem és vallotta, hogy vallásellenes és radikális vagyok, ... s támadó cikkekhez adatokat is szolgáltatott” – írta Imre Sándor, majd röviden elbeszélte, hogy milyen Kolozsvárig visszanyúló Székely szempontjából sikertelen rivalizálás, igazgatói, államtitkári ambíciók vezették egykori dáktársát ilyen fellépésre.¹⁴⁶⁹

„Ezt Huszár [Károly] és a többiek mind nem tudták, Székelyt a protestánsok képviselőjének tartották, s hogy ő is ellenem volt az támadóim nagy erőssége lett. Olyan idő volt ez, amikor minden zavaros volt, a zavarosban mindenki halászni akart...

Nem tudom hová tegyem a sorozatban Hindy Zoltánt,¹⁴⁷⁰ s miként nézzem a szerepét. ... [N]em ismert ő sem, és azt gondolom, hogy hitte mindazt, amit rólam beszéltek. ... [N]eki mindegy volt hogyan, csak ki lehessen túrni a református embert abból a vezető állásból! Ezért vállalta a szerzőségét nyolc cikknek, holott aligha írt háromnál többet, mert némelyik annyira gyatra volt, hogy ennyire intelligens ember azokat nem írhatta. *Hindyben a Katolikus Népszövetség igazgatója, a klerikalizmus harcosa és az újságíró lelkiismeretlensége dolgozott.* Neki látnia kellett, hogy nincs igaza. Ismernie kellett fegyvertársát, Kiss Menyhértet, akit aztán sokkal szörnyűbben végzett ki az Új Lapban, mint ahogy engem támadott. Fel kellett ismernie a hamisan küzdő Kirchner Bélában¹⁴⁷¹ a hitvány embert, s mégis ilyen módon támadott.

Csak nyernie lehetett: *betét volt ez részéről, harc a vallás és a nemzet ellensége ellen, s e harc neki minden tekintetben csak jövedelmezhetett.* Nem pénzt értek, hanem *tekintélyt a harcos katolikusok táborában.* S valóban nyert is, többet, mint remélte, mert közkegyelemre [amiben részesült a rágalmozási perben történt bírósági elmarasztalása után] nem számíthatott” – emlékezett Imre Sándor,¹⁴⁷² majd rátért a VKM-ben eltávolítását politikai vagy karrier szempontok miatt szorgalmazó Jalsovszky Jenő, Gévay-Wolff Nándor és Pekár Gyula szerepére ebben.

Utóbbiakról szó esett már korábbiakban, vagy szerepük aligha lehet érdekes a mai olvasó számára. Érdekesebb lehet, hogy milyen körben foglalkoztak ellenségesen Imre Sándor VKM-beli államtitkárságával. „Hallottam, hogy az említett tanítói és tanári egyesületeken kívül a Magyar Jogász-Sportegylet (?) összejöveleim, az egyetemi tanárok között, a Keresztény Nemzeti Ligában s főként az Ébredő Magyarok gyűlésein, meg a katolikus tanítók gyűlésein sokszor volt rólam szó. ...

[Ö]sszeállítottam a szálakat, de azért mégsem látom a hajsza magyarázatát. Különösen azt nem látom, hogy miért nem szűnt ez meg a törvényszéki, ... a táblai, vagy legalább a kúriai ítélet után?

¹⁴⁶⁹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 127–128. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁴⁷⁰ Hindy Zoltán (1880–1951) jogász, újságíró, Nemzeti Munkapárti, majd 48-as Alkotmánypárti parlamenti képviselő. Akkoriban a Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége által szponzorált, Imrét támadó „Új Lap” szerkesztője, a Katolikus Népszövetség igazgatója volt.

¹⁴⁷¹ Kirchner Béla (1864–?) kereskedelmi iskolai tanár, tankönyvszerző, főigazgató.

¹⁴⁷² RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 128–129. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Ez azt bizonyítja, hogy itt nem közügyről, nem elvi kérdésekről van szó, hanem legnagyobb részben csakugyan személyes hajszáról, alulmaradásomat ezek idézték elő” – vélte 1922 novemberében Imre Sándor.¹⁴⁷³

Visszatekintő elemzése, s a kényszerszabadsága alatt általa tartott közel száz előadása terápia-ként szolgált számára. Így már összeszedetten fogadta, amikor Klebelsberg Kuno gr. miniszter – több ismételt kísérlet és 20 hónapos várakozás után – egyoldalú, s jogilag vitatható lépésre szánta el magát: Imrét B-listára helyezte, tovább szabadságolta, majd elbocsátotta a VKM-ből.

Memoárjából úgy tűnik, hogy *Imre Sándor* – aki *magát sajátosan, „a kurzustól” eltérően értelmezett demokratikus, fejlődéspárti, nemzeti-keresztény pedagógusnak tartotta* – nem tulajdonított különösebb jelentőséget egy, a sorsával kapcsolatos döntő politikai mozzanatnak. Időközben ugyanis az ellenforradalmi rendszer a Károlyi Mihály nevével fémjelzett korszakot – annak polgári demokratikus törekvéseit, jogalkotását – megtagadta.

Ezért az ország nagy részében a nyílt szavazást visszaállító választójog egyik megalkotójaként,¹⁴⁷⁴ immár a bethleni konszolidáció kultúrpolitikusaként Klebelsberg Kuno szabadulni akart Imrétől. A forradalom alatt a VKM-be került tisztviselőnek, a közoktatás, köznevelés területén több vonatkozásban is az 1918 őszén a VKM napirendjére került témák állhatatos szorgalmazójának vélte őt. Öntörvényű – a saját elképzeléseitől eltérő preferenciákkal bíró – „nyakas kálvinistát” láthatott benne. Nem kívánt vele szorosán együttműködni, így eltávolította.¹⁴⁷⁵

Ezzel – vélhetően szándékától függetlenül – erkölcsileg, emberileg is súlyos csapást mért Imre Sándorra, anélkül, hogy szakmai, egzisztenciális ellehetlenítésére törekedett volna.

¹⁴⁷³ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat, 129–131. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴⁷⁴ Klebelsberg Kuno 1921. december 3-tól 1922. június 6-ig a Bethlen-kormány belügyminisztere volt.

¹⁴⁷⁵ Nyilvánvaló: tévedett Jóború Magda, mikor arról írt, hogy „Imre Sándor 1922-ben visszavonult a kultuszminisztérium államtitkári tiszteből s főiskolai előadásainak és könyveinek szentelte életét”. Nem visszavonult, hanem kényszerszabadságolták, majd B-listára helyezték. Több, mint két évet vámia kellett, amíg katedrához jutott Szegeden. (Jóború: Köznevelés a Horthy-korszakban. 62.)

2. Gr. Bethlen István miniszterelnökhöz írt levele

Ebben a helyzetben született Imre Sándor 1924. május 22-i levele gr. Bethlen István miniszterelnökhöz, melyet Ravasz László református püspök juttatott el hozzá.¹⁴⁷⁶

„Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!¹⁴⁷⁷

Kegyelmes Uram!

A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr folyó hó 18-án¹⁴⁷⁸ kelt 2732/1924. eln. számmal még aznap arról értesített, hogy az 1924. évi IV. tc. 2. §-a a/. mellékletének A/II.2. pontjában elrendelt létszámapasztás során¹⁴⁷⁹ engem a tényleges szolgálat köréből elbocsát, folyó év július 1-jétől kezdődő hat hónapra továbbra is szabadságot, 1925. január 1-jei hatállyal pedig szabályszerű elbánás alá von.

E rendelkezés miatt kénytelen vagyok ügyemre Nagyméltóságod figyelmét kérni, ámbár eddig az engem ért súlyos méltatlanságok ellenére is őrizkedtem attól, hogy magam bajával töltessem az országos feladatokra való időt. Most sem panaszkodom, de kötelességem, hogy a kormánynak minden kormányzati cselekedeteiért, főként pedig a kormányzat szelleméért felelős elnöke előtt sorsom eldőlésének előzményeit és körülményeit feltárjam. *Itt nem egyszerűen egy létszámapasztási műveletről van szó, hanem az évek óta tartó embervadászatnak hatalmi szóval való végleges igazolásáról, az igazságért folytatott küzdelemnek törvényszéki és ítélőtáblai ítélettel, kúriai végzéssel ellentétes eldöntéséről.* Ez az ügy csak látszik személyes ügyemnek, a valóságban közügy, ezért nem hallgathatok.

I.

Elbocsátásom okai bizonyára ugyanazok, amiket a Miniszter úr Ö Nagyméltósága 1922. szeptember 16-án szabadságra küldésem előtt velem előszóval közölt: azért nem tart állásomban meghagyhatónak, mert a forradalomban lettem helyettes államtitkárrá, baloldali gondolkozású vagyok, katolikus részről nem tűnnek, s nem a minisztériumban nőttem fel, hanem kívülről mentem be.¹⁴⁸⁰ Mindez tisztán azoknak a kifogásoknak az ismételése, amik magvával szolgáltak 1919 augusztusában a keresztény és nemzeti irányzat köpenye alatt megindított személyes támadásoknak, szabadságolásom és most elbocsátásom tehát ezek diadalát jelenti, a küzdelemnek az én erkölcsi és anyagi káromra való eldöntését. E befejezést csak az értékelheti kellően, aki tudja, hogy ellenem a hajsza még 1918 novemberében indult meg.

Amikor a forradalomban a helyettes államtitkárságot elvállaltam, mint ízig-vérig konzervatív,¹⁴⁸¹ háborús uszítót,¹⁴⁸² reakciót akartak eltenni a forradalmi átalakulás útjából. Majd mikor

¹⁴⁷⁶ RL C/39. 13. cs. 8. Imre II. Sándor személyi jellegű iratok

¹⁴⁷⁷ Az itt közölt szöveg megtalálható: RL C/39. 30. cs. Imre II. Sándor államtitkári iratok 1922–1924. 516–524. Gépelt szöveg. A szerző kézírásával ráírva: Imre Sándor előterjesztése gr. Bethlen István miniszterelnökhöz, a szolgálatból való elbocsátása miatt. Másolat. 1924. (Kiemelések, és a bekezdések tagolása, részben tőlem – D. P. A kétszeresen kiemelt szövegrészek az eredetiből.)

¹⁴⁷⁸ Klebelsberg Kuno miniszter 1924. május 18-án keltezett határozatára utal itt Imre Sándor.

¹⁴⁷⁹ Az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról szóló 1924. évi IV. tc. 2. § 2. a. bekezdése a kiadások apasztásának egyik lehetőségét a közszolgálati alkalmazottak létszámának apasztásában jelölte meg.

¹⁴⁸⁰ Az 1922. szeptember 16-i többórás eszmecsere után részletesebben felidézve Imre Sándor úgy emlékezett, hogy Klebelsberg Kuno még egy további okot jelölt meg a VKM-ből való távozását kívánva: azt, hogy a polgári iskolákkal kapcsolatos reformelképzeléseit, melyek gyökeresen eltértek a polgári iskolai érdekkört preferáló Imre Sándorétól – s akkoriban inkább a konzervatív, gimnáziumi érdekeket reprezentáló Kornis Gyulához álltak közel – távollétében könnyebben tudja megvalósítani. (RL C/39. 13. cs. 14–16. l.; Kornis: Kultúrpolitikánk, 15–18., 26–31.; Kornis szerk. Magyarország, 32., 38–39., 79–82.; Nagy P. T.: Oktatás-történet, 83–84., 92.)

¹⁴⁸¹ A Közoktatásügyi Minisztérium. *Népszava*, XLVI. évf. 279. sz. 1918. november 26. 2. Lásd továbbá Somogyi Béla: Tünjenek el a bukott korszak vezérei! *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 12. A magyar Tanítók Szakszervezetének programjáról lásd Felkai: A nevelésügy a dualizmusból, 195–197.

¹⁴⁸² Ahogy erről a fentiekben szó volt, ennek alapjául Imre Sándor szereplése szolgálhatott a „A háború és az iskola. Háborús előadások az Országos Pedagógiai Könyvtárban és tanszeműzeumban” sorozatban, s a „Világháború” c. vezérfonal létrejöttében, melyeket utóbb kötetben is megjelentettek. (Franklin Társulat, Budapest, 1915) Kerülte a

a bolsevisták visszaküldtek azelőtti főiskolai igazgatói székembe, ott, mint az új rend ellensége, vak nacionalista, ellenforradalmi bujtogató ellen tettek a népbiztosságra feljelentéseket. 1919 ősztől kezdve pedig éppen ellenkezően forradalmi, nemzetközi, kommunista és más efféle elnevezésekkel rontották hitelemet, s látható és bujkáló támadók alattomos szóbeli híresztelés, többségemhez küldözött szóbeli és írásbeli feljelentések, hírlapi cikksorozatok, nemzetgyűlési interpelláció útján jellemembe is vágó rágalmakat szórtak rám, azzal a céllal, hogy állásomból kiüldözzenek. Ez utóbbi támadások miatt hivatalomban súlyos sérelem ért: 1920. április 9-én Haller [István] miniszter vezető államtitkári hatásköröm legnagyobb részét elvette tőlem. Ezen érthető célzatú megszegyenítés után nehéz lélekkel dolgoztam.

De el nem távozhattam: *önkéntes félreállással nem adhattam példát arra, hogy hazug vádakkal, mérgezett fegyvereket használó külső ostrommal az adminisztratív államtitkárt el lehet üldözni az állásából.* Azért sem mehettek el, mert a hírlapi támadások miatt indított sajtópöröm már akkor, éppen Haller miniszter felhatalmazására, folyamatban volt. Meg kellett várnom az eredményét. S mikor a pörben a bíróság mindhárom fokon teljesen nekem adott igazat, akkor meg várnom kellett, hogy hivatalomban elégtételt kapjak, elítélt támadóim ugyanis közkegyelemben részesültek. *Elégtétel helyett kaptam most az elbocsátást,* miután immár húsz hónapot kéretlen szabadságon töltöttem.¹⁴⁸³

A velem való elbánásnak igazságos mértéke csupán a működésem lehet. A [Klebensberg Kuno] Ő Nagyméltósága nem ezt nézi, hanem egyedül azt, hogy a forradalomban vállaltam vezető munkakört. Ez igaz. Akkor is tudtam, hogy ezzel kárt teszek magamnak, de sohasem a magam haszna, mindenkor a kötelesség vezetett, s a keserves következmények ellenére ma is meggyőződésem, hogy a nemzet sorsáért való felelősségérzésem nem lehetne zavartalan, ha minden érdekem és óhajtasom elnémitásával, az akkori irtózatot terhet magamra nem veszem. *Senki sem foszthat meg attól a bizonyosságtól, hogy önfeláldozással a nemzetnek és sok becsületes embernek jó szolgálatot tettem.*¹⁴⁸⁴ Erről tanúskodik egész akkori tevékenységem.

Erről a Miniszter úr Ő Nagyméltóságának nem lehet közvetlen tudomása, de 1919. október 7-én Huszár [Károly] miniszter elnöklésével Fináczy [Ernő] egyetemi tanár, Justh [Ferenc] helyettes államtitkár, Raffay [Sándor] evangélikus püspök és Samassa [Adolf] nyugalmazott belügyminiszter megállapította, hogy 1918. november – 1919. október közötti működésem és személyes magatartásom teljesen kifogástalan volt.

A sajtópörben a törvényszék nemcsak azt mondta ki, hogy támadóim rágalmazó állításaikból semmit sem tudtak bizonyítani, hanem azt is, hogy a legtöbb esetben bizonyítást nyert a tényállások ellenkezője. A Királyi Kúria is azt hangsúlyozta, hogy »az alsó bírósági ténymegállapításokban nemcsak a valóság bizonyításának teljes negatívuma foglaltatik, hanem a Királyi Kúria az egész bizonyított anyag összegzése után végeredményben annak megismerésére jutott, hogy *Imre Sándor* sértett... az akkor ránk szakadt nemzet- és erkölcsrontó rendszerrel nem azonosította magát... , hanem az akkori politikai irányzattal egyáltalán nem törődve kizáróan hivatásának, a nevelésügynek szentelte minden idejét és erejét, mely hivatása mellett a legnehezebb viszonyok közt törhetetlenül kitarva igyekezett megmenteni, ami még menthető volt«. Megállapította a Kúria azt is, hogy legfőbb látható rágalmazóm, Dr. Kiss Menyhért képviselő, kereskedelmi iskolai tanár

háborús propagandát (65–102. o.). 1916-ban, a lap belső munkatársaként, két alkalommal is felszólalt a Néptanítók Lapja 22. és 44. számaiban „A gyűlölködés ellen”. (Imre: Háborús, 42–46.)

¹⁴⁸³ Klebensberg Kuno miniszter 1922. szeptember 18-án előbb három hónapra, majd annak lejártakor december 12-én, meghatározatlan ideig kényszerszabadságra küldte Imre Sándort. (RL C/39. 30. cs.)

¹⁴⁸⁴ 1923. június 2-án, beszélgetésük során Teleki Pál megjegyezte, hogy az elvszerű magatartást nálunk ritkán honorálja a közvélemény. Erre Imre Sándor így reflektált: „Igaza van ugyan, hogy ez az én »elvért való harcom« ... nem a magam javát szolgálja, hanem másokét, s hogy »a haza nem szokott hálás lenni« – de az nem baj, lelkiismeretem csak így tud nyugodni lenni.” (RL C/39. 30. cs. Kiemelés tőlem – D. P.)

»közhivatalnok létére föllebbvalóját éspedig jobb tudomása ellenére hurcolta meg súlyosan«. ¹⁴⁸⁵ A sajtópör világította meg azt is, hogy *nem volt baloldali a gondolkodásom és semmi ok sem volt arra, hogy a katolikusok ne tűrjenek*. A pörben tanúk vallották, hogy szerzetesrendek megbízottai és katolikus püspökök távoztak hivatalomból a forradalom alatt teljes megnyugvással. Ennek tudatában bizonyos vagyok abban, hogy én akkor *a katolikusok számára is biztosíték voltam*.

Tudom, hogy 1919 ősze óta a támadások ellenem a harcok katolikusok táborából eredtek: a szélső katolikus Új Lapban Dr. Hindy Zoltán, a Katolikus Népszövetség igazgatója irányította. Ez a múlton nem változtat. S ha most mégis ennek van sorsomra döntő hatása, az a kérdés merül fel bennem, hogy *a Kúria végzése ellen nem lévén fellebbezés, hová menjen a megrágalmazott tisztviselő, ha ugyanazzal a váddal bocsátják el állásából, amelyet a bíróság rágalmazásnak mondott?!*

Erős érv ellenem, hogy kívülről mentem be a minisztériumba. Ez igaz, de nem az adminisztratív államtitkárságon kezdtem. Ebbe az állásba nem közvetlenül kívülről léptem, hanem a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székből, ezt előzetes tudomásom nélkül 1919. augusztus 7-én nyert megbízással, augusztus 8-án letett miniszteri eskü alapján töltöttem be nyolc napig, s augusztus 16-án a megalakult politikai kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Huszár Károly nyomtatékos kérésére vállaltam el az adminisztratív államtitkárságot. Kinevezésem utal megelőző miniszterségemre és helyettes államtitkárságomra. De ha mint adminisztratív államtitkár mégis kívülről jöttem tekintet, az addigi hat adminisztratív államtitkár között én a harmadik kívülről jött voltam. Öt elődöm közül kettő ment be kívülről, elsőnek [gr. Klebelsberg Kuno] Miniszter úr Ó Nagyméltósága, s közvetlenül utána Nagy János, mindketten a közigazgatási bíróságtól.

A minisztériumi szolgálatban egyébként nem voltam újonc: 1916 augusztusában a jelenlegi miniszter úr adminisztratív államtitkársága alatt, az ő nevében történt megkérdezésem után, az ő közvetlen vezetése alatt volt pedagógiai ügyosztályba nevezett ki Jankovich [Béla] miniszter külső előadónak, s e minőségemben való tevékenységem csak helyettes államtitkársággal szűnt meg. Államtitkári működésem alatt az értékes tisztviselők közül senkivel sem volt semmi ellentétem. *Nem mondta egyik miniszterem sem, hogy nem értek a minisztérium munkájához, sőt ezt segítségemmel igyekeztek újjászervezni*, és csődöt mondott az a szervezet, amelyet egyikük (Haller) ellenemre, az én félreállításom céljából alkotott. ¹⁴⁸⁶

Ezekkel ellenkezőre közvetlen tapasztalata [Klebelsberg Kuno] Ó Nagyméltóságának nincsen. *Politikai kérdésekről soha nem beszélt velem, tehát gondolkozásomat nem ismerheti, alatta végzett kevés munkám ellen sohasem tett kifogást katolikus szempontból (másként sem)*. Állásfoglalása tehát csak a híresztelések lecsapódása. Államtitkári hivatottságomról a Miniszter úrnak rendkívül kevés észlelete lehet, s fogyatkozásaimról nem volt szerencsém egyszer sem a véleményét hallani vagy tapasztalni. Ellenben az 1922 augusztusában készített emlékiratomból meggyőződhetett arról, hogy van áttekintésem a minisztérium feladatain és véleményem a szükséges teendőkről. ¹⁴⁸⁷

Elbocsátásom magyarázata nem ezekben, hanem abban van, hogy a Miniszter úrnak politikai kényelemből kívánatos volt tőlem megszabadulnia, jóllehet hivatalba lépése napján kérdésem nélkül mondta, hogy az adminisztratív államtitkár politikai változások közben is helyén marad, engem tehát a miniszterváltás nem érint. ¹⁴⁸⁸ Ha döntés előtt ügyembe beletekint, azt látta volna,

¹⁴⁸⁵ A kúriai végzés 4. és 7. oldalain olvashatók az idézett megállapítások. (BFL, VII. 5. c. 553/1920.)

¹⁴⁸⁶ Imre Sándor itt Vass József miniszter 1921. július 25-i, 1887/1921. eln. számú VKM ügybeosztására utalt, mellyel kapcsolatban a Klebelsberg Kuno miniszter számára 1922. augusztus 12-én benyújtott felterjesztésében megjegyezte: „A Vass József féle rendelet szervezete tőlem származott.” (RL C/39. 30. cs.) Az emlékirattól Imre Sándor annak megfontolását, s az ő hozzáértésének felismerését várta az új minisztertől. Ezzel szemben Klebelsberg Kuno semmiképp sem reagált a tervezetre, melyből azt a következtetést vonhatta le, hogy elképzelésük lényegesen eltér a VKM szervezetre, funkciójára, s a szükséges lépésekre vonatkozóan.

¹⁴⁸⁷ 1922. augusztus 12-i több nyomdai ív terjedelmű felterjesztésére utalt itt Imre Sándor. (RL C/39. 30. cs.)

¹⁴⁸⁸ Klebelsberg Kuno gr. 1922. június 17-én foglalta el VKM-beli hivatalát, ekkor került sor nyilatkozatára. (RL C/39. 13. cs. A VKM-ből való eltávolításom története. 1–2.)

hogy mindenik szélsőség előtt gyűlöletes voltam, mert sohasem vettem egynek a közérdeket a törtetők érdekével. *Forradalom és keresztény kurzus idején egyaránt igyekeztem az igazság pártatlan keresésének, ügyek és személyek megítélésében a tárgyiasságra való törekvésnek, minden részleges érdekekkel szemben a nemzet és a nevelés egyetemes szempontjainak érvényt szerezni, s a bolsevizmus alatt a magam régi intézetét, az első forradalom alatt és a bolsevizmus után pedig a minisztériumot vagy legalább a magam állását a pártpolitikai ingoványból kimenteni. Különböző pártállású főnökeim mindig elismerték, hogy intézkedéseimben és javaslataimban teljes pártatlanságra törekedtem.*¹⁴⁸⁹

A Miniszter úr sem azt nem tette, hogy ezekről meggyőződve a nála próbálkozó aknamunkától megvédjen, sem azt, hogy a kúriai végzés ellenére is a forradalomban bűnösnek, veszedelmesen baloldalinak, felekezetieskedőnek, feladatomra, mint kívülről jövőt képtelennek talált, ellenem fegyelmi vizsgálatot indítson. 1922. szeptember 14-én üzenet útján választást engedett aközött, hogy addigi hatáskörömet tovább szűkítve mindössze egy ügyosztály felülvizsgálatára szorít, vagy pedig teljes dísszel kinevez egy számomra létesítendő egyetemi tanszékre a közgazdasági karon.

Mivel a folyton megújuló küzdelemben erőm már-már felőrlődött, s Ő Nagyméltósága személyi szívességgént kérte tőlem a minisztériumból való távozásomat: az első pillanatban hajlandó voltam távozni abban az esetben, ha az erkölcsi és anyagi hátrányom nélkül történhetik.¹⁴⁹⁰ A felajánlott egyetemi tanárságot nem fogadtam el, mert tanszékek ilyen betöltése az egyetem tudományos önkormányzatával ellenkezik,¹⁴⁹¹ s az ilyen felülről való elhelyezést magára valamit is adó ember a tudományos foglalkozással összeférhetőnek nem tarthatja.¹⁴⁹² Az erre következő [1922. szeptember 16-i] személyes tárgyalás meggyőzött arról, hogy nem szabad eltérnem régi álláspontomról: senkinek sem, de kivált egy közigazgatási ág első tisztviselőjének nem szabad az általa képviselt elvet cserbenhagynia.¹⁴⁹³ Ezért *az állam anyagi és a nemzet erkölcsi érdekeit*

¹⁴⁸⁹ Imre Sándor 1922. szeptember 14-i Klebelsberg miniszterhez írt levelében olvashatjuk: „Az a két miniszter (Haller István és Vass József), aki döntése előtt azonban engem is meghallgatott, belátta, hogy annak az állításnak éppen az ellenkezője igaz: működésében politikának nyoma sincs.” (RL. C/39. 13. cs.)

¹⁴⁹⁰ Imre Sándor 1922. szeptember 14-i levelében olvashatjuk: „Azt hiszem azonban, hogy ennek az ideális állapotnak már éppen elég áldozatot hoztam időmből, lelkierőmből, magam és családom nyugalmaiból s nincs reménységem arra, hogy állásomat és a közművelődés ügyét a helyesnek felismert úthoz való végletes ragaszkodással, magam teljes feláldozásával is meg tudjam óvni a pártpolitikában való elmerüléstől. Másrészt pedig nem akartam magamra vállalni a felelősséget azért, hogy azt a nagy reménységet, amellyel miniszteri működése elé sokan tekintenek, miattam ne tudja Nagyméltóságod valóra váltani. Erre kell következtetnem abból, hogy Nagyméltóságod kifejezetten személyi szívességgént kéri tőlem távozásomat. Mindezt kijelentem, hogy hajlandó vagyok állásomból eltávozni, akár az 1912. évi LXV. tc. 41. §-ának 4. bekezdése alapján nyugalomba is menni, *abban az esetben*, ha ennek olyan módját méltóztatik találni, amely számomra *erkölcsileg és anyagilag semmi hátránnyal* nem jár” – írta, vélhetően a „Pálya végén” c. feljegyzés papírja vetésének napjaiban. (RL. C/39. 13. cs. Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁴⁹¹ Vö.: Kornis szerk. Magyarország, 210–211. Ladányi Andor: *Az egyházak és a felsőoktatás a modernkori Magyarországon*. WJFL, Budapest, 2012/2021, 70. (https://ia601003.us.archive.org/18/items/vallasszociologiai_szovegyujtemeny/Ladanyi.pdf 2021. 06. 18-i letöltés)

¹⁴⁹² Imre Sándor tiszteletreméltó álláspontja akkoriban sem volt általános. Mályusz Elemér memoárjában a szegedi tudományegyetemre való 1932-ben történt egyetemi tanári kinevezése kapcsán megjegyezte: „Kornis [Gyula VKM államtitkár], a maga érdes modorában gondolom, leplezgetés nélkül megmondta a dékánnak, Kogutowicz Károlynak és a latin filológus Huszti Józsefnek, aki ismert volt, mint tudja a miniszter [Klebelsberg Kuno] minden kívánságát teljesíteni, mit vár tőlük ügyemben, és utasítása pontos végrehajtást is nyert”. A jeles történész semmi problémát nem látott ebben az eljárásban. (Mályusz: *Visszaemlékezések*. 230.)

¹⁴⁹³ Ugyanott hangsúlyozta: „Kötelességemnek tartottam, hogy tisztviselői, különösen pedig a közoktatásügyi adminisztratív államtitkári állást ne engedjem politikai jellegűvé tenni, amennyiben védenem módomban áll. *Nem akarom, hogy politikai támadások miatt önként távozva, én vigyem a közszolgálatot arra a végzetes lejtőre, amelyen feltétlenül teljes erkölcsi zulásba jutunk, mert így előbb-utóbb rendszerré válik, hogy a tisztviselőknek a pártpolitikai hullámveréshez folytonosan alkalmazkodniuk vagy távozniuk kell.* Ezért ragaszkodtam mereven ahhoz, hogy mivel

tartva szem előtt, a kérdést csak így láttam felállíthatónak: vagy hibás vagyok, és akkor nem érdemlem a mindennél szebb állást, az egyetemi tanárságot sem, vagy nem vagyok hibás, és akkor nem vállalom önként az eltávolítás bélyegét, sem azt, hogy állások tömeges megszüntetése idején számomra pusztán eltávolításom céljából új állás szerveztessék.

Így következett be szabadságolásom 1922. szeptember 18-án, lealázó külsőségek között, három hónapra, majd december 12-én további intézkedésig. Ez alkalommal levélben értesített a Minisz-

ter úr arról, hogy számomra a közgazdasági karon tanszéket szervezett és gondoskodni fog meghívatásomról, mintha szeptember 14-én levélben és 16-án személyesen nem is mondtam volna, hogy a rólam való gondoskodásnak ez a módja számomra elfogadhatatlan. Ezt ekkor ismét részletesen megírtam.¹⁴⁹⁴

Teleki Pál

Mikor a közgazdasági kar akkori dékánja, gr. Teleki Pál 1923. június 2-án ezt a tanszéket nekem szintén felajánlotta, álláspontomat előtte is kifejtettem és teljes megértésre találtam.

Mégis 1923. november 11-én Miniszter úr Bárány Gerő miniszteri tanácsos útján felajánlotta támogatását ugyane tanszék elnyerésére, újból sokszor megcáfolt politikai szerepemet adva eltávolításom okául. Minthogy azonban szabadságra küldésem óta a körülmények nem változtak, elhatározásom sem változhatott.

Bármily örömmel hagytam volna is ott soha nem kívánt, sokaktól irigyelt állásomat, bármily nehéz volt a hivatali mellékjövedelmek nélkül pusztán a fizetésből tartanom el népes családomat, mint tisztviselő nem állhattam félre, alaptalan politikai vádaskodások miatt.

*Nem ismerhettem el, hogy az adminisztratív államtitkár személyének megválasztásában részt szabad engedni a felekezeti szempontnak. Mint aki a hosszú ideje sürgetett szakszerűség képviselőjeként lettem előbb helyettes, majd adminisztratív államtitkárrá, önkéntes távozással nem adhattam tápot annak a vélelemnek, hogy a szakszerűség nem való a minisztériumba, sem annak a törekvésnek, hogy ezután ez az állás is egyszerűen kebelbeli előlépés útján töltsék be.*¹⁴⁹⁵ Főképpen pedig, ha más nem ügyelt, nekem volt kötelességem ügyelnem, hogy általam ne essék sérelem az 1912:65. tc. 41. § 4. bekezdésén, amely az adminisztratív államtitkárt, mint nem politikai és nem bizalmi állás betöltőjét védi politikai hullámoktól és a miniszteri önkénytől, amikor »azokat az államtitkárokat, akik nem voltak ebben a minőségükben országgyűlési képviselők«,

állásom nem politikai, nem bizalmi állás, külső követelésre csak fegyelmi ítélet következtében szabad elhagynom.” (RL. C/39. 13. cs. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁴⁹⁴ Klebelsberg Kuno 1922. december 12-én egy személyeshangú privát levelet, s egy hivatalos értesítést küldött Imre Sándornak. Az előbbiben írta: „A költségvetési tárgyalások során intézkedtem aziránt, hogy a budapesti tudományegyetemi közgazdasági karon egy filozófiai tanszék szerveztessék. Míhelyt a költségvetést a minisztertanács letárgyalja, érintkezést keresek a közgazdasági fakultással abból a célból, hogy az újonnan szervezett tanszékre megtisztelő formában Téged hívjon meg a kar. Biztosra veszem, hogy ez a megoldás minden tekintetben meglegedésre fog szolgálni”. E levélre Imre Sándor személyes találkozásukkor kifejtett álláspontjának változatlanására utalva, december 21-én válaszolt: „Ha hivatalban lételem idején a közgazdaságtudományi kar észleli és tárgyiasan megokolja, avagy Nagyméltóságod figyelmeztetésére magáévá teszi egy oly tanszék létesítésének szükségességét, amelyre eddigi munkásságom jogosultá tesz, s ha erre a kar felsőbb helyről eredő kívánság nélkül, tárgyi alapon és megfelelő módon, egyértelműen engem hív és ehhez Nagyméltóságod hozzájárulását megnyeri: ez bizonyára nagy tisztesség lett volna számomra. Most azonban nem tárgyi feladatok érdekében, hanem az én eltávolításom céljából méltóztatik a kar által nem kért tanszéket szervezni, jóllehet az országgyűlésen augusztus 17-én (38. ülésén) elhangzott miniszteri nyilatkozat szerint»... az állam mai pénzügyi helyzetében új hivatal létrehozását javasolni nem szabad. Akkor, amikor kénytelenek vagyunk a néptanítók százait elbocsátani, mert az állam pénzügyi helyzete így kívánja, bűn lenne, hogy új hivatalokat kreáljunk a IV. vagy V. fizetési osztályba«. Filozófiai tanszék létesítéséről méltóztatott értesíteni. E tudománynak egyetemi előadására pedig – miként szeptember 16-án jelentettem – soha nem készültem”. (RL. C/39. 13. cs. Kiemelés tőlem – D. P.)

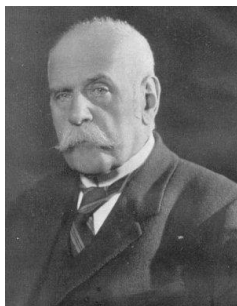
¹⁴⁹⁵ Ez a kiemelés tőlem származik – D. P.

határozottan kivessi azok sorából, akiket e törvényhely szerint hivatalból is nyugalomba lehet helyezni.¹⁴⁹⁶ Ezek elbocsátásomnak az előzményei.

II.

Az elbocsátás körülményei az alapul vett törvényhelynek sem betűjével, sem szellemével nem egyeznek meg. Az 1924. IV. tc. a/mell. A/II. pontjának első bekezdése ugyanis a létszámapadást elsősorban az üres és ezután megürülő állások betöltésének mellőzésével akarja biztosítani, ha így nem volna teljes mérvben lehetséges, akkor következik a szolgálatban lévők elbocsátása, de azzal a kikötéssel, hogy ebben »kizárólag a közszolgálat érdekei tartandók szem előtt«. A 2. bekezdés pedig az elbocsátás első határnapjául 1924. június 30-át tűzte ki.

A folyó hó 20-i lapok híradása szerint akkor még nem volt megállapodás a létszámapasztás módjára nézve s nekem akkor már négy napja kezembem volt az elbocsátás. Föl kell tennem, hogy megvan állapítva: hány állásnak kell az egyes szolgálati ágakban az úgynevezett szanalási idő végéig üresen maradnia, hánynak megürülés várható természetes úton, hányat kell tehát az egész idő alatt elbocsátás útján üresíteni meg, mindeme szempontokból hány állás jut az első félévre, s mennyi esik ebben a félévben a VKM fogalmazói karára. Bárkinek az elbocsátása is csupán e számítások alapján jogosult. E nélkül egészen érthetetlen volna, miként állapított meg, hogy a VKM-ben elbocsátás útján kell-e létszámot apasztani, s ezt éppen rajtam kell kezdeni, mégpedig hat héttel a törvényes idő előtt.¹⁴⁹⁷ Hogy ez valami külön határozattal történt volna, teljesen hihetetlen, mert az a törvény betűivel homlokegyenest ellenkezik.

Az meg a törvény szellemével van kiáltó ellentétben, hogy elbocsátásom kelte (május 16.) előtt két nappal (május 14.) a VKM egyik, általam mindenkor nagy tisztelettel övezett helyettes államtitkára valóságos államtitkárrá neveztetett ki.¹⁴⁹⁸

Tóth Lajos

Őt Miniszter úr adminisztratív államtitkárként iktatta be, tehát az én helyemre, amely azonban utódom kinevezése napján nem volt üres. Bármilyen is a kapcsolat a kinevezés és az én elbocsátásom között, bizonyos, hogy az én illeténi *elbocsátásommal a törvény egyedüli célzatával ellentétben az állam anyagi terhei nem apadtak, hanem növekedtek.* Eddig ugyanis a VKM-ben rendes államtitkári fizetést egy politikai és egy adminisztratív államtitkár, tehát két ember húzott, e percben már három. Ha a teljes szolgálati időt jóval túlhaladott nagyérdemű utódom hihetően igen hamar önként nyugalomba lép és az állást Ő Nagyméltósága a szolgálat érdekében természetesen betölti, akkor négyen élvezzük majd a teljes államtitkári javadalmat részint fizetés, részint nyugdíj alakjában mindaddig, amíg rám a szabályszerű elbánás napja el nem következik. Ekkor aztán az állampénztár megnyeri az én fizetésem és nyugdíjam különbözetét, de azt felemészti, sőt túlhaladja két

¹⁴⁹⁶ Az 1912. évi LXV. tc. 41. § 4. bekezdésében olvasható: „A jelen szakaszban felsoroltakat saját kérelmükre nyugalomba kell helyezni, illetőleg – kivéve az állami számvevőszék elnökét és alelnökét, valamint azokat az államtitkárokat akik nem voltak ebben a minőségükben országgyűlési képviselők – hivatalból nyugalomba lehet helyezni...”

¹⁴⁹⁷ Itt a korábbi B-listázások, létszámapasztások tapasztalataira utalt Imre Sándor.

¹⁴⁹⁸ Az akkor már 40 szolgálati évvel rendelkező dr. Tóth Lajos (1856–1926) helyettes államtitkárt. Őt 1918. november 9-én a minisztertanács 16. napirendi pontjaként Neményi Imre helyettes államtitkári helyére „államtitkári címmel és jelleggel” ruházták fel. (Welker: A VKM, 27., 37. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=d5bf26c5-6e84-461e-8f39-fd448a7c7084> ; <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=83cb669a-fd29-4d32-9f20-34bb6e843fa6> , 2021. 01. 11-i letöltés) Ezt az eljárást a *Szózat* 1924. május 22-i számában „Klebensberg létszámapasztási módszere” címmel szóvá tették. (RL C/39. 26/a. cs. Újságkivágás)

utódom régi és új fizetésének tetemes különbözete. Ez nem teherapasztás, még ha talán az egész fogalmazói létszám valamelyik ügyis üres alsóbb helye nem töltetik is be ennek fejében.¹⁴⁹⁹

Igy nem látható a közérdek sem, amely különösen a feltárt előzmények után elbocsátásomat követelte. Az államnak anyagi nyeresége nincs, az új államtitkár kinevezését az adminisztratív államtitkári feladatok ellátása nem kívánta, mert azokat 1922 szeptembere óta egy másik helyettes államtitkár végzi.¹⁵⁰⁰ Ügyem ilyen elintézése a közérdek parancsának nem tekinthető.

Nem ismervén a szóban lévő törvényhelyre vonatkozó végrehajtási utasítást, nem tudhatom, miért maradt el az elbocsátó rendeletből a Nagyméltóságú Minisztertanács határozatára, vagy a Kormányzó Úr Ő Főméltóságának magas elhatározására való hivatkozás. Az államfői kinevezés alá eső állások betöltőit eddig nem volt szokás pusztán miniszteri döntéssel helyezni nyugalomba, vagy bocsátani el, hanem rendszeresen hivatkozás történik a megfelelő felsőbb döntésre. Az államtitkári állás természete miatt, különösen pedig az enyémhez hasonló esetben feltétlenül szükséges, hogy már csak az 1912:65. tc. 41. § 4. bekezdésében kifejtett s imént említett nagy jelentőségű elv következtében is az elbocsátásom alkalmával tisztán álljon: vajon az illető csak az illetékes miniszter döntésével, avagy a kormány ítéletével áll-e szemben?¹⁵⁰¹

Kegyelmes Uram! E rövidre fogva is hosszú előterjesztésemben nem adtam helyet ügyem számtalan korjellemző, elkésérítő és megdöbbenítő mozzanatának. Nem fejeztem ki személyes érzéseimet. *Célom csak Nagyméltóságod tájékoztatása és ezzel a magam e téren utolsó feladatának teljesítése volt.* Tudom, hogy az ilyen évekig húzódó ügyekben elhomályosul az igazság és unalmassá válik az igazát védő ember. Elvhűségét makacsságnak, következetességét erőszakosságnak, kitartását ízléstelenségnek szokták mondani. Velem is ez történt, azért húzódtam félre mind-egyeddig.

Most azonban ezt az egy lépést meg kellett tennem, mert az igazságom nem a magamé. Volt tanítványaimnak és vezetésem alatt állott és álló egyesületek tagjainak százai, az új nemzedék lelkét alakító egyszerű tanítók és tanárok, akiket az igazság erejében való bizalomra neveltem és önfeláldozó munkára tanítottam, már évek óta az én sorsomat figyelik, *vajon győz-e az igazság, vajon érdemes-e minden egyébről lemondva becsületesen a nemzetért dolgozni.* Nem mondom, hogy megérdemlem, de tudom, hogy így sokan gondolkoznak rólam, s ezt nagyon fontosnak tartom¹⁵⁰² éppen azért, mert bár apró, de messzeható munkát végző emberekről van szó.

Rajtam nem változtat, bármi történik velem, én a magam útján megyek, ezzel tartozom elődeimnek, a magam múltjának és gyermekeim jövőjének. De borzadva látom, hogy az utolsó években, sőt a régebbieken is, a felülről tapasztalt, sokszor szándéktalan igazságtalanság tömérdek

¹⁴⁹⁹ Welker Ottó kimutatása szerint 1924-ben „a VKM vezetői és ügyintézői együttes létszámát közel 20%-kal, 165-ről 136-ra csökkentették. (Welker: A VKM. 44.)

¹⁵⁰⁰ Dr. Gévay-Wolff Nándor helyettes államtitkár. (Welker: A VKM, 37.)

¹⁵⁰¹ Klebelsberg Kuno a minisztertanács 1923. november 2-i ülésén terjesztette elő Tóth Lajos államtitkári kinevezését a IV. fizetési osztályba, azzal, hogy Imre Sándort egyetemi tanárnak kívánja kihelyezni, de ő ezt nem fogadja el. Akkor a pénzügyminiszterrel történő egyeztetést kívánták, s nem foglaltak állást. Egy hét múlva a minisztertanács, arra való hivatkozással, hogy több államtitkári állás a VKM-ben nem lehet, Tóth kinevezését elutasította. A pénzügyminiszter úgy vélte, hogy Imre Sándort B-listázni kellett volna. Klebelsberg Kuno végül, a legközelebbi hasonló alkalommal így járt el, de hogy újra minisztertanács elé került-e Imre Sándor B-listázásának, államtitkári felmentésének ügye, nem tudni. Az 1924. év tavaszi, Imre Sándor B-listázása körüli időszak jegyzőkönyvei hiányoznak az e-levéltarból, sőt napirendi pontjai is hiányoznak a napirendi pontok jegyzékéből is, arra hivatkozva, hogy kézzel írt anyagokról van szó. Az azonban kétségtelen, hogy Klebelsberg tudatta a minisztertanáccsal, hogy meg akar válni Imre Sándortól, s ez ellen nem tettek megjegyzést. (MNL OL K 27.)

<https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=36b41851-b78e-423c-9564-73df753822b2> ; <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=83cb669a-fd29-4d32-9f20-34bb6e843fa6> 2021. 01. 11-i letöltés; Minisztertanácsi, 1867–1944.)

¹⁵⁰² Imre Sándor nevelői hivatástudatából adódóan rendkívüli fontosságot tulajdonított ennek. 1923-ban írt, „Mindenkinek nevel” c. írásában olvashatjuk: „magunkra nézve arra kell iparkodnunk, hogy mindig és minden tekintetben példák és minták lehessünk. ... [M]indenkinek igyekeznie kell hatni másokra”. (Imre Sándor: Mindenki nevel. Azok figyelmébe, akik nem törődnek a nevelés ügyével. *Pásztorújság*, IX. évf. 1923, 7. sz. Újra kiadva: In: Imre: *Háborús élet*, 183.)

*jóraláló embert kergetett elégedetlenségbe, az élet önző felfogásába, a fennálló rend elleni szervezkedésbe. Már sokszor hallottam: Hogyan merjen egyenesen állni, meggyőződését követni a kicsiny ember, ha egy államtitkár is így járhat csak azért, mert nem szegődött divatos jelszavak szolgálatába?*¹⁵⁰³

Az én elbocsátásommal valóban az dől el: lehet-e az adminisztratív államtitkárnak büntetlenül pártatlannak lennie, s az-e a kötelessége, hogy az irányítása alá tartozó ügyekben a folyton változó politikai érdekekkel szemben is állandón tárgyilagosságra törekedjék?

Újból ismételve, hogy ebben az előterjesztésemben sem a személyes sérelem, hanem a nemzet érdeke vezetett, vagyok Nagyméltóságod iránt

Budapest, 1924. május 22.

mély tisztelettel

Imre Sándor”

Bethlen István miniszterelnök 1924. június 4-én válaszolt a fenti levelet hozzá eljuttató Ravasz Lászlónak. Rövid levelében a maga részéről semmilyen állásfoglalást nem tett, pusztán közölte, hogy a dokumentumot észrevételezésre megküldte Klebelsberg Kuno miniszternek, aki reflektált a levélben foglaltakra. A miniszteri válasz egy részét bizalmasan és a levelet visszakérve küldte át a református püspöknek,¹⁵⁰⁴ aki betekintést engedett abba Imre Sándornak.

Ő – annak bizalmas természete miatt – arról másolatot nem készíthetett, nem is jegyzetelhetett, hanem hazaérve fejből próbálta lejegyezni annak tartalmát, s fűzte hozzá megjegyzéseit.

*Az „Észrevételek» c. 7–8 (?) oldalas iratát végigolvastam, s meggyőződtem arról, hogy egyáltalán nem arról beszél: milyen volt államtitkári működésem, hanem arról, hogy 1. a helyettes államtitkári kinevezésem egyáltalán nem rendes tisztviselői előmenet volt, hanem »forradalmi tény«.*¹⁵⁰⁵ 2. nincs meg a szükséges összhang közte és köztem, másrészt köztem és a minisztérium tisztviselői kara között. 3. Nemzetnevelés c. munkám a nagyérdemű egyházak, katolikusok és protestánsok által egyaránt elfogadhatatlan nézeteket tartalmaz, és az ő [gr. Klebelsberg] világnézete az enyémmel nem egyezik. 4. Lehetetlen, hogy olyan »singularis« jelenség, mint Tóth Lajos, elől el legyen zárva az adminisztratív államtitkárság csak azért, mert én ragaszkodom ehhez az álláshoz, melyet politikai konjunktúrának köszönhetek, s így foglalom el olyan tisztviselők,

¹⁵⁰³ Imre Sándor „Széchenyi és a magyar nevelés jövője” c. írásában olvashatjuk: „Ha mindenki gondolna arra, hogy milyen erkölcsi hatású a környezetére... Legyen hát minél több ember, aki megérdemli, hogy tőle tanuljanak. ... [U]gy dolgozik, mintha rajta fordulna meg az egész nemzet előrehaladása (Lovakrul); amikor, ha valaki nehézséget érez, vagy sötéten lát is, nem terjeszti a kishitűséget, hanem a benne élő erkölcsi törvénynek mindvégig engedelmeskedik, magában, erejében bízik, de magát soha el nem bízza (Politikai programtörvények). Aki így él, az olyan ember, s az olyan nemzedék megérti és továbbterjeszti biztatóan Széchenyi ígét: »Ti vagytok meghíva egy sarjadék népét megmenteni! ... Merjete nagyok lenni, ti, akik valami jobbra vagytok meghíva, kik egy szebb jövőnek lehettek urai!« (Kelet Népe.) Ennek a merésnek, a jobb jövőt teremtő akaratnak a kifejtése Széchenyi értelmében a magyar nevelés mostani feladata” – írta Imre Sándor 1913-ban. (Imre: A magyar, 1920, 53.) A kortársak többsége számára érthetetlen kitartásának, kiállásának a gyökereit vélhetően családi tradíciói mellett „nemzetnevelői” küldetéstudatában fedezhetjük fel.

¹⁵⁰⁴ RL 1/1 c. IV/VI-16 hátul: 977–924 VI. 9. és III. a 924/20.

¹⁵⁰⁵ Ravasz László bizonyára másként kezelte ezt a „forradalmi tény”-t. Emlékezhetett saját 1918 november végi Imréhez írt levelére: „Édes Sándor! Államtitkárrá történt kinevezésed valóban ünnepi órát okozott nekem. Örültem, mint jó barátod, hogy végre elértél arra a helyre, amelyet neked az én szívemben nagyon rég predesztináltam. Örültem, mint a kultúra munkása, hogy végre hozzáértő emberek kerülnek vezető állásba. Örültem, mint nagyon aggódó, sötéten látó virrasztó magyar ember, egyetlen egy kis fénysugárnak. Nehéz napokat élünk. Drága Erdélyünket gyökerében csavargatja a világtörténelem vihara. Én tudom, hogy Erdély leszakad az ország testéről és gyűjtöm az erőt egy méltóságos, etikus, szenvedő, de bizó irredentáságra! ... Meleg szeretettel ölel, s tiedet Isten jóindulatába ajánlja így híved, Ravasz László”. (RL C/39. Levelezés. Kiemelés részben tőlem – D. P.)

mint Tóth Lajos és Gévay-Wolff Nándor¹⁵⁰⁶ elől. 5. Neki politikamentes államtitkárra van szüksége. 6. Hogy eljárása teljesen törvényes volt, azt mondania sem kell, s az én korábbi »kiértésítésem« számomra semmiféle hátrányt sem jelent.

Ha az egyszeri olvasás után jól emlékszem, ezek a fő pontok. Ezek előadása tele van éppen olyan kifejezésekkel, melyek értelme miatt Kiss Menyhérték támadásait a bíróság rágalmazásnak minősítette. *S úgy tüntet fel Klebelsberg, mint a politikai konjunktúrát kihasználó, állásába kapaszkodó embert, akinek veszedelmes nézetei vannak és ezeket akarta államtitkári állásában érvényesíteni.* Egészen érthetetlen, hogy – ha becsületes ember és valóban igazságosnak tartja az eljárását – miként mondhatja, hogy velem való elbánásának semmi köze sincs az ellenem folyt hajszához, hiszen ugyanazt mondja, amit Kiss Menyhért és Hindy József!¹⁵⁰⁷

Ily módon Imre Sándor a várt elégtétel helyett hosszú küzdelmében – elvi szempontból, s reformokra vonatkozó elképzeléseivel kapcsolatban is – teljes vereséget szenvedett. Annak, hogy gr. Bethlen Istvántól sem kapott semmiféle támogatást,¹⁵⁰⁸ legfőbb oka az lehetett, hogy akkorra kormányzati körökben már általánossá vált a nézet, hogy az 1918. évi októberi forradalom exponeisei sem kívánatosak az államigazgatás vezető posztjain.¹⁵⁰⁹

Mindazonáltal a nemzetnevelés elmélete megalkotójának szakértelmére, tanári, tanácsadói szolgálataira továbbra is igényt tartottak, s egzisztenciális kárt sem kívántak okozni neki. Így az állami szolgálatból való elbocsátásának idejére, lehetőséget teremtettek számára, hogy a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen, annak felkérésére – kivételes elbánással, államtitkári fizetéssel¹⁵¹⁰ – professzorként hasznosítsa tehetségét.¹⁵¹¹ 1926-tól egy ideig az Országos Közoktatási Tanács

¹⁵⁰⁶ Gévay-Wolff Nándor az államtitkár kényszerszabadságolásának, majd eltávolításának egyik hasznélvezője, Imre információi szerint egyik ösztönzője volt. „Sokat árthatott nekem Gévay-Wolff Nándor... akit javaslatomra bízott meg Huszár államtitkári teendővel és tett c. és j. helyettes államtitkárrá. Állítólag ő akart adminisztratív államtitkár lenni”. (C/39. 14–15. cs. Egy adat, 129.) Apró, szemléletes példája annak, hogy Imre Sándor milyen beamterek világában próbált tisztességesen érvényesülni Gévay-Wolff 1922. december 30-i levele: „azokkal az érzelmekkel, melyeket bennem mindig hálásan tapasztalt jóindulatod és nagybecsű barátságod fakasztott” „boldog és örömteljes új-évet” kívánt a kényszerűen otthon győtrődőnek. (RL C/39. Levelezés)

¹⁵⁰⁷ RL C/39. 13. cs. 8. Imre II. Sándor személyi jellegű iratok (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁰⁸ Bethlen István korabeli álláspontjának változásáról, akkori politikájáról lásd újabban: pl. Veszprémi: A Horthy-rendszer, 225–227. Bethlen István még 1944. évi emlékiratában is úgy vélte, hogy „Magyarországot 1918-ban jórészt a politizáló zsidóság fedőszerveképp kiépített harcias szabadkőműves páholyok taszították a forradalomba”, melyben „örültekből és gonosztevékből összetevődött terrorista kis csoport garázdálkodott”. (Bethlen István emlékirata 1944. 121–122., 126.)

¹⁵⁰⁹ S. Heksch Ágnes könyvében – forrásaink szerint megalapozatlanul – azt írta, hogy Imre Sándort „kommunistaság» vádjával bélistázással» sújtották. (S. Heksch: Imre, 143.) Ha így lett volna, a későbbiekben sem egyetemi tanár, sem református egyházi tanügyi vezető nem lehetett volna, s persze közelébe sem engedték volna az Országos Közoktatási Tanácsnak.

¹⁵¹⁰ A minisztertanács 1925. január 9-i ülésén a 15. napirendi pontban tárgyaltak Imre Sándor egyetemi tanári előterjesztéséről. „A vallás és közoktatásügyi miniszter úr kéri a minisztertanács hozzájárulását ahhoz, hogy dr. Imre Sándor vallás- és közoktatásügyi államtitkárnak a szegedi magyar királyi Ferenc József Tudományegyetemen megüresedett pedagógia tanszékre, államtitkári fizetésének egyetemi tanári minőségében való megtartása mellett, egyetemi nyilvános és rendes tanárrá leendő kinevezése érdekében a kormányzó Úr Ő Főméltóságához előterjesztést tehessen. A minisztertanács hozzájárul” – olvashatjuk a jegyzőkönyvbe. Imre Sándor államtitkári fizetésének – általa kért – megtartásában a miniszter mellett adminisztratív államtitkárrá kinevezett utódja, Tóth Lajos támogatásának is része volt. Az erre vonatkozó levelezés erről tanúskodik. (MNL OL K 27. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=c78a45ec-b39b-416b-af05-7905a3d2ecb8>) A kormányzó által 1925. január 31-én történt kinevezéséről Klebelsberg Kuno 1925. március 2-án, 17055/925. IV. üo. sz. levelében értesítette Imrét. Professzori hivatali esküjét május 6-án tette le. (Közölte: Ronkoviczné: A pedagógia, 163–164.)

¹⁵¹¹ Schneller Istvánt nyugdíj előtti szabadságolása idején, az 1922/1923. tanévben a filozófus Bartók György helyettesítette. Javaslatára a bölcsészettudományi kar tanácsa 1924. október 29-én 9:2 arányban támogatta, hogy a Schneller nyugdíjazásával megürült helyet tanítványával töltsék be: „a tanszék meghívás útján, Dr. Imre Sándor nyugalmazott államtitkárral, a pedagógia volt magántanárával töltsék be”. (Idézi Kékes-Szabó-Pukánszky: Oktatásméleti, 356.) Imre Sándor Szegeden a pedagógiai tanszék vezetőjeként – Bartók György támogatásával – már a kinevezését követő évben, 1926 októberében kezdeményezte egy pedagógiai-lélektani tanszék felállítását. (Szokolszky Ágnes: A magyar pszichológia történelembe ágyazott útja a vidéki egyetemeken. Előszó és kerettanulmány.

tagjaként is tevékenykedhetett,¹⁵¹² melynek 1943-tól alelnöke is lehetett.¹⁵¹³ Oktatásszervezői, irányítói tapasztalatait – 1925. január 1-jétől – a szűkülő mozgásterű, de valamelyest továbbra is autonóm Dunamelléki Református Egyházkerület¹⁵¹⁴ tanügyi előadójaként,¹⁵¹⁵ pesti megyei közgyűlési képviselőjeként¹⁵¹⁶ tanácsbírójaként hasznosíthatta. 1934 őszétől a budapesti József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem pedagógia professzora (egy ideig rektora is) volt. 1941. július 10-től haláláig a Magyar Társadalomtudományi Egyesület elnökeként is tevékenykedett.¹⁵¹⁷

1932–1934 között szintén Szegeden oktatott Mályusz Elemér a neves történész is. Visszaemlékezése szerint *Imre Sándor* „volt a kar, de talán az egész egyetem legkiemelkedőbb egyénisége, a megtestesült etikum. Nagyszerű előadó volt, aki – velem szemben – mindenkit meg tudott győzni a maga igazáról. Szegedi tanárságát száműzetésnek érezte és joggal. Klebelsberg azért nevezte ki ide, hogy az államtitkári székéből kimozdíthassa.”¹⁵¹⁸

Áthidalhatatlan ellentét választotta el őket. *Klebelsberg* annak idején [még 1929–1930-ban is! – D. P.] óvott, vigyázzak, nehogy hatása alá kerüljek. Hogy elrettentsen, *úgy jellemezte, hogy Károlyi [Mihály] típusú ember*. Nem fogadtam meg a tanácsát és nem tartottam szükségesnek annak követését. Úgy éreztem, hogy elég határozott alakot nyert gondolkozásom. Imre rám gyakorolt hatása talán abban rejlett, hogy nem igyekezett megnyerni. Élete végéig ridegen, kissé érdesen bánt velem. De éppen ez volt számomra hasznos. Mindig tudhattam, hogy hányadán állok vele. S számíthattam rá, hogy megmondja véleményét¹⁵¹⁹ – és segít, ha szükséges.¹⁵²⁰

In: Szokolszky Ágnes szerk. *A pszichológia fejlődése a vidéki Magyarországon, a kezdetektől a rendszerváltás utáni évekig*. JATEPress Kiadó, Szeged, 2021, 15. https://www.academia.edu/48841339/A_magyar_pszichologia_to_rte_nelemba_a_gyazott_u_tja_a_vide_ki_egyetemenek_email_work_card=view-paper 2021. 09. 04-i letöltés)

¹⁵¹² Fináczy Ernő egy 1926. szeptember 17-i levelében magyarázkodott – a vélhetően ennek nem örülő – Imre Sándornak, hogy az OKT tagjaként való jelölésében semmiféle szerepe sem volt. A jelölést az ügyvezető alelnök – az ő megkérdezése nélkül, távollétében – ejtette meg azon megfontolásból, hogy a pedagógia mind a négy egyetemi tanárának (Imre Sándor, Weszely Ödön, Mitrovics Gyula, Fináczy Ernő) helye kell, hogy legyen a testületben. Fináczy Ernő ezt helyesnek találta. (RL C/39. Levelezés)

¹⁵¹³ Erről az alábbiakban még szó lesz. Lásd ehhez RL C/39. 28. cs. 2n. OKT 1943–1944. és Csibi-Dévényi: Egy miniszteri, 160.

¹⁵¹⁴ Nagy P. T.: A növekvő, 244–253.; Lásd ehhez pl. Rébay Magdolna: Az autonómia határai(n). Állami kontra református oktatáspolitikai az 1920-as években. *Iskolakultúra*, 2010. évf. 3. sz. 74–86.

¹⁵¹⁵ Imre Sándor jelölésével Ravasz László – amellet, hogy egy elismert szakembert szerzett az egyházkerület számára – baráti gesztusokat is viszonzott: 1907-ben ő kérte Imre támogatását a kolozsvári teológiára benyújtott pályázatának elfogadtatásához, majd később államtitkári segítségét kérte néhány másokat érintő ügyben. (RL C/39. Levelezés.)

¹⁵¹⁶ A budapesti református egyházköztség presbitériuma 1925. január 21-én delegálta Imre Sándort a pesti egyházmegye közgyűlésébe. (Ronkoviczné: A pedagógia, 167.)

¹⁵¹⁷ Utóbbiakról a későbbiekben még szó lesz.

¹⁵¹⁸ Mályusz Elemér csak későbbi elbeszélésből értesülhetett a korábban történekről. A fentiekből tudható, hogy valójában nem egészen így történt.

¹⁵¹⁹ Mályusz: Visszaemlékezések. 247–248. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵²⁰ Mályusz Elemér megemlékezett egy olyan esetről, amikor bajtársi szövetségekhez kötődő hallgatók „Le a szocialista Mályusszal!” jelszóval támadták, s ez még a kari ülésen is felmerült. Imre Sándor „felkapta a fejét: »Hát nem Mályusz írta a 'Vörös emigációt'?« Ő aztán barátilag négy szemközt tanácsokat adott, hogyan járjak el, mint próbáljam megnyugtani a diákságot. Átnézve a hallgatók névsorát, egyesekre rámutatott, hogy az egyik feltehetőleg ennek, a másik annak a fia, vagy rokona, beszéljek velük, és azután szót értenek majd társaikkal. Bölcs nevelő, igazi humánus tanács volt, én azonban nem fogadtam meg. Egyetemi tanári munkám fogalmába nem tudtam beletartozónak tekinteni az ajánlott eljárást”. (Mályusz: Visszaemlékezések. 241.) Mályusz Elemér ebben az időszakban egy sor levelet váltott Imre Sándorral. 1932. június 25-i levelében kiábrándultan írta: „Az a téves felfogás, mely szűkebb kollégáim között az egyetemi életéről uralkodik, az a sajnálatos incidens, melyet saját hallgatóim követtek el velem szemben, s amely legalábbis a meg nem értés jele volt, mindez végleg elvette a kedvemet” a szegedi tanárkodástól. (RL C/39. Levelezés)

„Karunk valamennyi tagja közül ő tudta a hallgatóságot leginkább megragadni és annak magatartását irányítani. *Született nevelő volt, a szó legnemesebb értelmében. ...Kitűnő, közvetlen előadói modora, rábeszélőképessége is hozzájárult, hogy hallgatói hívőivé lettek. Utolsó évüket az egyetemen töltő tanárjelölteknek egész életükre szóló útravalót tudott adni.*”¹⁵²¹

Elismerően emlékezett meg munkájáról a Ferenc József Tudományegyetem Tanácsának nevében a rektor Imre Sándornak a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemre történt professzori kinevezése alkalmából. „Az egyetem Tanácsa *Méltóságodnak egyetemünktől súlyos veszteségszámba menő megváltását őszinte sajnálattal vette tudomásul [1934. szeptember 19-én], s Méltóságod részére itteni szolgálati teendői alól való felmentése mellett sikereiben gazdag tanári és kiváló tudományos működéséért jegyzőkönyvi köszönetet szavazott*” – írta, jókívánságokkal kiegészítve levelét Kiss Albert.¹⁵²²

E rövid előreszaladó kitekintés után térjünk vissza az évtizedekkel korábban történetekhez!

¹⁵²¹ Mályusz: Visszaemlékezések. 379. (Kiemelés tőlem – D. P.) Lásd ehhez továbbá Kékes-Szabó Mihály – Pukánszky Béla szerk. *Tanárképzés a kolozsvári-szegeci Ferenc József Tudományegyetemen 1872–1934*. A tantervelmélet forrásai 20. Országos Közoktatási Intézet, h. n. 1998; Kékes-Szabó-Pukánszky: Oktatáselméleti koncepciók, 319–370.

¹⁵²² Az 1934. október 17-i, 1551/1933–34.K.t. számú levelet közölte: Ronkoviczné: A pedagógia, 190. (Kiemelés tőlem – D. P.)

XIII. KONSZENZUSKERESÉSE FIASKÓJÁNAK FORRÁSAI: „A KÖZÖS MUNKA LELKI AKADÁLYAI”

Kötetünk első fejezeteiben szó volt róla: Imre Sándort – számos német nemzetnevelő teoretikus elődjéhez, kortársához hasonlóan¹⁵²³ – a társadalmi krízishelyzet, a magyar társadalom állapota, megosztottsága, s az ebből fakadó fenyegető kilátás fordította a nemzetnevelés, nemzetté nevelés elmélete felé. Már a Nagy Háború kitörése előtti fél évtizedben rendszeresen visszatért a magyar társadalom betegségeire. Ezek orvoslására, s a miattuk bekövetkező katasztrófák, megrázkódtatások elkerülésére szánta a nemzetnevelés elméletét és gyakorlatát. Mint *a fentiekben láthattuk vállalkozása – a krízisek konszenzuális reformok révén való megelőzésére, az egységes nemzet-tudat kialakítására – sikertelen maradt. A vizsgált időszakban a helyzet nem sokat változott, s amennyiben mégis, a háború és következményei, a forradalmak és az ellenforradalom, a trianoni diktátumok stb. hatására semmiképp sem a társadalmi konszenzus irányába.*

Így látta ezt Imre Sándor is. Ennek érzékeltetésére – s az egy évszázaddal ezelőtti magyar társadalom állapotának jellemzésére – két hosszabb idézetet ajánlunk olvasóink figyelmébe. *E szövegek ismeretében eldönthetik, hogy egy távoli és mai életünktől idegen, alig ismert világról tudósítanak ezek, vagy van, amiben úgy érzik: de te tabula narratur (rólad/rólunk szól a mese).*

1. A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai (1914)¹⁵²⁴

Imre Sándor az I. világháború kitörése előtt nem sokkal, *1914. június 5-én* látteleletet adott a magyar társadalom belső állapotáról, s – az Országos Református Tanáregyesület hallgatóságára tekintettel – hangsúlyosan a „középosztály”¹⁵²⁵ helyzetéről.

„A ma élők, a legidősebbek is, aligha látták ennyire virágjában nemzetünk ősi nyavalyáját: az *egyenetlenséget*. Belső viszonyainkat jellemzi főképpen.¹⁵²⁶ Jellemzi állami életünk ziláltsága, azok a pártpolitikai ellentétek, amelyeknek távoli, bomlasztó hatása személyes érintkezés, még inkább hírlapok útján az egész társadalomban észlelhető.

Tele vagyunk *rendi* ellentétekkel. Elsőben is: élesednek az úgynevezett *osztályellentétek*. Egy-más jóhiszeműségében mindenik fél kételkedik, az együttérzés lehetősége mindjobban csökken. Szerencsétlen rang- és címéhség egész kasztszellemet teremt. Egyes foglalkozási ágaknak jóformán egész élete anyagi ellátásukért való küzdelemben telik; a nagy hivatalnokseregben az anyagi függés romboló hatása üti fel a fejét.¹⁵²⁷

Úgy látszik, élen áll már a sok *nemzetiségi ellentét* is, amelyben nekünk tisztán kell látnunk a magunk ellen meglévő, mindegy, hogy miként szított, de el nem tagadható gyűlöletet. Látnunk kell, hogy ennek az ellentétnek mik eddig, és még mik lehetnek a következményei, s észrevehetjük

¹⁵²³ Lásd Dévényi: Nemzetnevelő-parafrazisok, 47–49.

¹⁵²⁴ Imre Sándor: A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai. In: Imre: Háborús élet, 9–17.

¹⁵²⁵ Lásd ehhez pl. Weis István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, 1930, Budapest, 102–106.; Kornis Gyula: Mi a középosztály? In: Kornis: Kultúra és, 178–185.; Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Nemzetnevelők könyvtára. I. Nemzetismeret. OKT, Budapest, 1942, 77–91.; Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 148–153., 224–254.; Kövér: A magyar középosztály-teremtés, 77–160.; Egedy Gergely: A középosztály küldetése. Kornis Gyula a kultúrpolitika feladatáról. *Magyar Szemle*, Új folyam, 27. 2018, 5–6. sz. 32–42.; Bihari: Lövészárkok, 42–47.

¹⁵²⁶ Lásd ehhez pl. Romsics: A Horthy-korszak, 15–21.

¹⁵²⁷ Vö.: Gyáni-Kövé: Magyarország társadalomtörténete, 227–236.; Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest, 2020, 95–111.

azt is, hogy a hivatalnok magyar és a földtulajdonos nem magyar viszonya az ország némely részében milyen fordítottja kezd lenni annak, ami eddig volt.¹⁵²⁸

És nincs miért elhallgatnunk azt sem, hogy *a felekezetek is harcban állnak*. Az ellentétet itt sok minden élesíti és mélyíti. A küzdelemnek nem mindenik félen azonos a célja, de mindenik cél megérthető az illetők helyzetéből, történetéből és reménységeiből. S természetes, hogy a felekezeti ellentétek még fokozódnak majd, amint felnő az a nemzedék, amelybe belenevelte a katolicizmus a maga üdvözítő és nemzetet megőrző erejében való hitet, a görögkeleti és görögkatolikus egyház a vallás és a nemzetiség egységének gondolatát, a zsidóság a maga felsőbbrendű voltának, küldetésének hitében gyökerező erős önérzetét. Ne feledjük: ma még az előkészület ideje tart, de már a végén járunk. Mi lesz akkor?¹⁵²⁹

A pártpolitikai, rendi nemzetiségi és felekezeti ellentétek sok bajt okoznak, minden együttes nemzeti munkát meggátolnak. ... [M]indezekkel az ellentétekkel sokszorosan átszövődnek a világnézeti ellentétek. Jelszavakban nyilatkoznak ezek is: rendesen konzervatívizmust, radikalizmust vetnek egymás szemére, nem törődve azzal, hogy mindkettőben mily tömörked árnyalat van. Ezek azonban csak kevesekben tisztultak eléggé. Legtöbb ember, mint katolikus, vagy zsidó, nem a vallásában lévő világfelfogás tudatos érvényesítője, hanem egyszerűen csak egyházának tagja. ...

Ezeket az ellentéteket nem mindenki tartja bajnak. Úgy okoskodnak, hogy ezekből kerül majd ki a jobb, hiszen a harc erőt jelent és erőt fejleszt, majdcsak rendbejövünk. ... [A]rra hívom fel a figyelmet, hogy mily kevesen vannak a mély meggyőződéssel, komolyan harcolók, mily ingatagok sokszor az elvek, és hányszor szólal meg egy-egy goromba kiáltásban vagy elhallgatásban a személyes érdek, s milyen a hatása ennek a küzdelemnek az emberek lelkére.

Nekem úgy tetszik, hogy a mai harcokban az emberek három nagy csoportra különülnek el.

Vannak, akik mereven ragaszkodnak valamely állásponthez, s tűzön-vízen átmennek érte. Ezek a *fanatikusok*. Sokan vannak s ez baj. A fanatizmus ugyanis nem azt jelenti, hogy valakiben erős a tárgyias alapú meggyőződés, hanem azt, hogy képtelen mindenoldalú megfontolásra, esetleg jobb belátásra. Az ilyenek szoktak vakon menni a vezérek után, ezek szokták mindjárt gaznak tartani a másvéleményűt, ezek szórják a követ és sarat, sokszor vezényszóra, de mindig meggondolatlanul.

Szintén sokakat jellemez a nagy bizonytalanság: nem tudják hová csatlakozzanak, hol lenne jobb – nem a közügynek, hanem önmaguknak. Ezek *tudatlanok vagy gyávák* arra, hogy állást foglaljanak, erélytelenek arra, hogy kitartsanak. Ezek tesznek lehetetlenné minden következetes elvi harcot. Ezeket lehet megfélemlíteni. Ezek szoktak minden lépésük előtt óvatosan körültekinteni, s ezek szokták cserbenhagyni a becsületes embereket, mert félnek a becstelenség nyelvével. Ez nem pártatlanság, hanem a törtetésnek egy igen dísztelen fajtája.

Vannak – szerencsére – sokan olyanok is, akik talán részt véve a küzdelmekben, talán távol minden ilyentől teljes meggyőződéssel teljesítik a kötelességüket, küzdenek a jobbért egész erővel, s erejüket nem fogyasztják meddő vitákkal, hanem összpontosítják nagy dolgokra. ... De vegyük észre, hogy *az ilyen jóakarátú, tárgyias gondolkodású, rendesen nyugodtabb vérmérsékletű emberek lelkében mennyire szaporodik a keserűség, a csüggedés, a lemondás érzése*

¹⁵²⁸ Itt elsősorban erdélyi tapasztalataira utalhatott Imre Sándor.

¹⁵²⁹ Imre Sándor későbbi elszórt megjegyzései alapján, úgy vélhette: mindhárommal kapcsolatos félelme beigazolódott. A görögkeleti és görögkatolikus lakosság jelentős része (a szerb, a román és kisebb részben a ruszin nemzetiségűek) „hűtlenek” lettek a magyar államhoz, s nemzetállamaikhoz, illetve szláv testvéreikhez húztak. A forradalmak (különösen a Tanácsköztársaság) vezetői között felülreprezentált zsidó származásúak a hagyományos magyar állami tradíciókkal való gyökeres szakítást forszírozták. A politikailag aktivizálódott katolikusok a „keresztény-nemzeti” kurzus motorjaivá, s néhány református és evangélikus társukkal együtt, Imre Sándor VKM-beli ellehetlenítőivé váltak.

az állapotok láttára. Ugyanaz a lelkiállapot mely időnként bizonyára a pártok jóhiszemű vezetőit is hatalmába keríti, mikor seregükön végignéznek; amely elfog mindenkit, aki látja, hogy az emelkedésnek, boldogulásnak nem a belső érték, hanem a pártosság a feltétele. Hányszor halljuk, hogy »nem érdemes dolgozni«, »bolond aki lelkiismeretes«, és más ilyeneket.

S ha a mostani közéleti harcaink ilyen eredménnyel járnak, mily bomlasztó hatása van annak az életnek, amelyet ma városaink folytatnak! Csupa energiafogyasztó, erőt emésztő szokásokat látunk. A nagyizolás (erőn túl való költsékezés) anyagi gyengüléssel jár. Az életmód csodálatos alakulása az egészséget teszi tönkre. A városi, megyei, országos közélet szemlélése a léhaságot, felületességet, szempontnélküliséget neveli. A színpad, a hírlap, a regény sokszor megvesztegető ügyességgel a tartalmatlan, alacsony belső életre szoktat, mert az ilyenek sikerét ábrázolja. ... Amit elmondtam, jórészt a középosztályra vonatkozik, de nem nehéz elgondolni: mi része van ebben a felső köröknek, s miként jelentkezik a hatása az alsóbbakban. ... [N]ézhetjük-e mi, tanítók,¹⁵³⁰ mindezt nyugodtan? ...

Az iskola... nem zárhatja el magát a közélettől, mert ennek a tanítók maguk is részesei, s a közélet ezeket is alakítja. Nem hunyhat szemet a külső hatások előtt, hiszen tanítványain folyamatosan ezeket látja, s józanul a munkáját csak ezekhez fűzheti. A jelen feltétlenül érvényesül a munkánkban, csak az a kérdés: hogyan? Azt merném mondani, hogy a létező közviszonyok érvényesülésének két foka van: a tanító részéről öntudatlan, naiv módon való érvényesítése, meg a céltudatos felhasználás. Erre a tudatosságra segít a nemzetnevelés gondolata. ...

A jobb jövőt csak jobb emberek teremthetik meg. Olyanok, akik nem a széthúzást, hanem a kölcsönös megértést erősítik. Akik erős meggyőződésűek, de éppen ezért a másét is megbecsülik. Akik a maguk érdekét nem hagyják, de másnak azért gáncsot nem vetnek. Akiknek a közélet bajai fájnak, de azért lemondóan félre nem vonulnak. Olyan emberek, akik tisztán látnak, a jelent ismerik, a jobbat akarják és dolgozni is tudnak. Tehát: akik erősek testben, értelemben és akaratban. Jók, azaz nemes lelkűek, jóakartúak és igazságosak. Munkások, azaz nemcsak követelnek és bírálják, hanem a szükségletek kielégítésében maguk is teljes erővel részt vesznek. Ennek feltétele: fel kell ismertetni a széthúzó részekkel az érdekek közösségét, a bomlasztó erő helyére az egyesítőt kell tenni. Bizonyos, hogy ez nem egyedül az iskolai nevelés feladata, mert az a társadalom életének csak egyik tevékenysége. De a társadalmi tevékenységek mind hatnak egymásra, s köztük a nevelés a legmagasabb rendű. Nekünk ezt így kell vallanunk, s ezen az alapon a magyar nevelés mai feladatát összefoglalóan úgy kell fogalmaznunk: nemzetnévelés.¹⁵³¹

Nemzet csak ott van, ahol megvan az emberekben az összetartozás tudata. Az a nemzeti tudatosság, amely... ezen a mi földünkön most hiányzik mindazokból, akik csak a maguk pártja, rendje, nemzetisége vagy egyháza tagjaival tudnak együtt érezni, mindenki másban legyőzni való ellenfelet látva. A nemzeti tudatosság azt jelenti, hogy az ember teljesen ismeri azt a kört, amelyben neki életét le kell élnie; azt a viszonyt, amelyben a nemzet, mint egész a többiekkel van, s amelyben a nemzet részei vannak egymással. Megérti tehát, hogy a részeknek együtt van közös feladatuk, s azon belül mindenik résznek csak részlet a munkája, de azt egyetemes jelentőségének tudatában kell elvégzenie. Csak a nemzeti tudatossággal együtt fejlődik ki az emberben a közös munkára való képesség és készség. ...

[A] nemzetnevelés elve alapján ma nem holmi részletreform, világért sem tantervfoldozgatás a legfontosabb, hanem pusztán nevelési alapon, egységes alapelvből felépülő művelődési politika. Olyan, amely nem egyes városok vágyakozásai és kijárásuk szerint állít iskolákat, hanem

¹⁵³⁰ Imre Sándor gyakran minden pedagógust tanítóként említett.

¹⁵³¹ Imre Sándor itt – ha általánosan is – a maga krédóját is körvonalazta.

országos szükséglet szerint alkotja meg a szükségleteket kielégítő *iskolaszervezetet*, ebben teremt összhangot, kitöltve hézagait, és lenyelve túlhajtásait.”¹⁵³²

A Nagy Háborúhoz vezető szarajevói merénylet előtt bő három héttel Imre Sándor ezt – a „boldog békeidők” sémájába aligha illeszthető, inkább *a válságok felé sodródó országra jellemző – képet* festette kollégái elé a magyarországi közéletéről, s abban a (számára oly fontos) középosztály szerepéről.¹⁵³³ *Felvázolta ugyanakkor a nemzetté való nevelés általa szükségesnek és lehetségesnek vélt útját is: az egységes alapokból induló művelődéspolitikai programját, mely egy szükségleteket kielégítő összhangzatos, hézagmentes iskolaszervezet révén, s a feladatokat az egységes nemzeti jövő érdekében tudatosan teljesítő tanítóság/pedagógusok által valószínűsíthetően meg. Erre ösztönözte hallgatóságát, s biztatta saját magát is. Am a világháború, a forradalmak, az ellenforradalom, s a háborút követő évek gazdasági nehézségei, menekült-problémái stb. nemigen nyújtottak teret az ilyen nagyívű elképzeléssel kísérletezőnek, a szembenálló politikai-ideológiai-világnézeti táborok közti hídverőnek.*

2. Az újjáépítés, a közös munka lelki akadályai (1923)

Gr. Klebelsberg Kuno 1922. szeptember 18-án Imre Sándort de facto eltávolította a VKM-ből, s megfosztotta reformtervei akárcsak részleges megvalósításának lehetőségétől is. A kényszer szabadságolt államtitkárnak szembe kellett néznie azzal, hogy áldozatkész munkája, s legjobb igyekezete ellenére *miért nem sikerült terveihez kellő számú és súlyú szövetségest megnyernie a nemzetté nevelés – általa mindennél fontosabbnak tekintett – céljának megvalósításához?*

Grafomán tanáremberként privát feljegyzéseiben, családjának szánt memoárjaiban és nyilvános előadásaiban újra és újra mérlegelte magára maradásának és művelődéspolitikai vereségének okait. Ezek egy részét a saját kapcsolatteremtő képességének fogyatékosságaiban, és esetleges személyes ellentétekben vélte felfedezni. Am a helyzet reális felmérése alapján fontosabbnak tartotta az általános társadalmi/szociológiai/szociálpszichológiai feltételek hiányát egy ilyen nemzeti szintű együttműködéshez: az újjáépítéshez.¹⁵³⁴

Vélhetően még erdélyi szabadsága alatt írhatta, a kolozsvári „Pásztortűz” 1922. szeptember 9-i számában, Visontai Sz. Mihály álnéven megjelentett „Történelmi érzék” c. írását.¹⁵³⁵

¹⁵³² Imre: A magyarság belső állapota, 13–17. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁵³³ Lásd ehhez pl. Hatos: „Legyen béke már, 79–93.

¹⁵³⁴ A kötet történeti jellege, időhatára, s történész írója kompetenciájának korlátai miatt célszerűnek látszik kerülni az akár kézenfekvő, akár erőltetett utalásokat a száz évvel ezelőtti és a mai magyar társadalom lelki állapotával, együttműködési készségével, integráltságával, s ezek korlátaival kapcsolatban. A jelenkor szakavatott (szociológus, közgazdász, politológus, újságíró stb.) kutatói többször is színvonalasan megejtették a mai Magyarország ilyen jellegű vizsgálatát. Lásd pl. Kopp Márai – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest, 1992; Kopp Mária szerk. *Magyar lelkiállapot. Esélyerősítés és életminőség a magyar társadalomban*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008; Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK-Argumentum, Budapest, 2011; Hadas Miklós: Mi a magyar? Újratöltve – hetvennyolc év után. *Replika*, 105. sz. (1917/5. sz.) 193–211.; Csepeli György: Magyar negativizmus. Hozzászólás Hadas Miklós „Mi a magyar? Újratöltve hetvennyolc év után” című esszéjéhez. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 267–277.; Deák Dániel: Mi a magyar most? Hozzászólás Hadas Miklós esszéjéhez. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 293–300.; Kuczi Tibor: Nemzeti diszpozíció és gazdasági magatartás. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 301–309.; Hadas Miklós: Homológiai és genealógiák: nemzethabitológiai dilemmák. Válasz a Mi a magyar? című esszémrel kapcsolatos hozzászólásokra. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 321–327. Stb.

¹⁵³⁵ Imre Sándor (Visontai Sz. Mihály álnéven): Történelmi érzék. *Pásztortűz*, VIII. évf. 36. sz. 1922. szeptember 9. 298–302.

„Lelki fogyatkozásaink között ritkán esik szó egyik legáltalánosabb és leveszedelmesebb fogyatkozásunkról a történelmi érzék hiányáról. ... *Történelmi érzék nélkül nincs előrelátás és megfontolás, nincs felelősségérzés, nincs kölcsönös jóakarát és közös munkára való hajlandóság, sem kímélet és megbocsátás. S ha mindez nincs, akkor hiányzik az egyéni élet céltudatos irányítása, s a másokkal való együttélés békéjének minden biztosítéka, az együttes munka lehetősége.* Akkor egyirányúság helyett kapkodás, kölcsönös segítség és kiegészítés helyett széthúzás, barátságos megvitatások helyett gyűlölködés uralkodik és pusztít mindenféle értéket” – kezdte fejtegetését, ezért történelmi tudatosságra ösztönözte olvasóit.¹⁵³⁶

„[K]eressük szándékosan, tervszerűen: *mi is az, amit átéltünk, aminek még folyamatában vagyunk. Nézzük mi volt ebben a részünk, s hidegen állapítsuk meg, amit vétettünk, dicsekvés nélkül azt, amit használtunk.* Mindkettőnek felismerése erőt ad, mert önismeretre vezet. Nézzük meg mit és miért tettek, vagy mit és miért mulasztottak pontos tudomásunk szerint mások. Ez erőt ad, mert emberismeretre vezet” – javasolta,¹⁵³⁷ útmutatást adva e tárgy szerű önvizsgálat mikéntjére.

„A tisztánlátáshoz hozzátartozik az is, hogy el ne titkoljuk magunk előtt: *a mi életünkben még nem voltunk az életnek ettől a felfogásától, a kölcsönös megértésre való törekvéstől annyira távol, mint ma.* Csupa zűrzavar van most mindenben. Különböző egyének, egyén és a közösség érdeke, különféle népek és nemzetek, társadalmi alakulatok érdeke súlyos ellentétekre mutat. Mintha remény sem volna ezek kibékítésére, egymás jogos igényeinek kölcsönös méltánylására. Pedig enélkül arra sincs remény, hogy saját érdekét bárki, bármelyik fél is nyugodtan szolgálhassa, és eddig szerzett, vagy megőrzött értékeit veszedelemtől mentesítse. A történelmi érzék fejlődésével azonban együtt jár annak fokozatos felismerése is, hogy a fejlődés különféle erők együtthatásából, különféle érdekek kiegyenlítődéséből áll. A meglévő és jelentkező erőket tehát nem elnyomni, hanem értékesíteni kell, azaz utat nyitni a sajátos természetük szerint való érvényesülésükre.

Nagy dolog lenne, ha e felismeréshez közeledve, különböző utakon indult emberek is tudnának közeledni egymáshoz! Ezt elősegítheti mindenki, aki becsületes elhatározással megindul ezen az úton” – írta¹⁵³⁸ a megszállt Erdélyben, az ottani és a trianoni Magyarország lakosainak egyaránt üzenve Imre Sándor.¹⁵³⁹

Hazatérve rövidesen saját sorsán tapasztalhatta, akkoriban mekkora esélye volt a vélemény és érdekkülönbségek békés, racionális tárgyalás útján való rendezésének. Az őt, és másokat ért méltatlan támadások, eljárások általa való fokozatos feldolgozásának fázisairól plasztikus képet nyerhetünk visszaemlékezéseiből, s a kényszerszabadsága alatt született (nem egyszer csak később publikált) írásaiból, előadásaiból. Holisztikus látásmódjának megfelelően személyes tapasztalatait, fájdalmait szélesebb társadalmi kontextusban (is) értelmezte, ezáltal a közösség, a nemzet számára is kiutat keresve az egyéni és társadalmi-politikai válságból.

1923-ban az „*Újjáépítés és megújulás*” című írásában Imre Sándor magyarázatát adta annak, hogy az ország újjáépítése szempontjából miért tartotta fontosnak az akadályozó tényezők kíméletlen feltárását. A célszerű terápia feltétele ugyanis csak a megbízható diagnózis, a társadalom állapotának reális számbavétele lehet.

¹⁵³⁶ Imre: Történelmi érzék, 174. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵³⁷ Imre: Történelmi érzék, 177. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵³⁸ Imre: Történelmi érzék, 179. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵³⁹ „Ne a bosszú szelleme hasson ránk. Békés viszony szomszédainkkal reváns szellem helyett. Az élet lehetőségeit békés úton keressük” – jegyezte fel magának Gr. Andrássy Gyula beszédéhez kapcsolódóan 1920. május 9-én. (Idézte: S. Heksch: Imre, 194.)

„A magyarság számára... az újjáépítés fogalmában van együtt minden, ami terhes és keserves tennivaló a nemzet életében most minden becsületes ember munkáját kívánja. ...Újjáépítésen nekünk értenünk kell a nemzet életének minden irányban való biztosítását, az immár magában álló, sőt magára hagyott életének újra való megalapozását, külső és belső viszonyaink elrendezését és megerősítését, evégre is régen tudott, meg a zavarok idején felismert vagy most jelentkező sokféle hiány korszerű pótlását, tíz év mindennemű pusztulásának, a szétदारabolás következményeinek orvoslását, a mai állapotban szükséges részben átmeneti, részben a jövőnek szóló új alkotásokat. ...

Ez újjáépítésnek tárgyi és személyi feltételei vannak. A tárgyi feltételek előteremtése a gazdasági politika feladata, a személyi feltételekről pedig a művelődéspolitikának kell rendszeresen gondoskodnia. ... [Utóbbiakra] csak olyanok eszmélnek..., akik bosszankodva vagy kétségbeesve látják és sűrűn mondják is, hogy »ilyen emberekkel« az újjáépítést szinte megindítani sem lehet, nemhogy nyugodtan és sikeresen folytatni lehetne. ... *Az újjáépítés jövőbe néző munka.* A jövő lehető biztosítása pedig nem egyesek magános kötelessége, hanem *az egész nemzet önfenntartó tevékenysége, ebben tehát egyesülnie kell mindenkinek. Ezért a feladat teljesülésének végső feltétele sem egyéb, mint ami a nemzet egységének feltétele és bizonyítéka: az egyetértésre, együttérzésre, közös szervezett munkára való képesség és készség a nemzet tagjaiban.* Hiába volna az elhallgatás, a szépités, vagy letagadás; nyilvánvaló, hogy e tulajdonságok bennünk felettébb fogyatékosak. ...

[T]örténelmi ismeretünk figyelmeztessen a széthúzásnak mindig bajba döntő, szerencsétlen hatására, a felépülések gyötrelmes nehézségeire és késztesen a késő okulás, utólagos gyógyítás erőt emésztő, magyar szokása helyett az idejében való megelőző gondolkodásra” – írta Imre Sándor,¹⁵⁴⁰ s 1923 áprilisában az MPT ülésén tartott előadásában számba vette „*a közös munka lelki akadályait*”.¹⁵⁴¹

„1. Minden közösség akkor teljesíti az előtte álló feladatokat, ha tagjai együtt dolgoznak a közös célért. ... A közös célra irányított, együttes munka: a nemzet önfenntartó tevékenysége; ebben mindenkinek egyesülnie kellene. Ezért a nevelésnek – a *nemzetnevelés* értelmében – mindenkor az a feladata, hogy kifejlessze azokat a tulajdonságokat, amelyek a tömérdek részletből álló, szakadatlanul folyó, számtalan ember agyát és kezét foglalkoztató munka egyöntetűségét lehetővé teszik. Így áll elénk, mint megvalósítandó a nemzeti közösségbe tartozás tudata, s a közös, szervezett munkára való képesség és készség. ... Minden gondolkodó ember azt panaszolja, hogy közös feladatok kiszolgálására, a munkában való egyesülésre képtelennek látszunk. A közvetlen okot is egyképpen mondják: *azért nem folyhat itt rendszeresen a közös tevékenység, mert hiányzik a benső egység, nincs egyetértés, együttérzés.* Ez a tény nyilvánvaló, okai azonban nem egészen világosak. ...

A nemzet benső egységének, az együttes munkának az akadályai lelki életünk egész területén mutatkoznak: ismereteink anyagában és gondolkodásunk módjában (ismerés), érzelmi világunkban (érzés), cselekvésünk forrásaiban és módjában (akarási).

2. *Az ismeretek anyagában* az a legfontosabb hiányunk, hogy *nem ismerjük eléggé a nemzet helyzetét:* sem a helyzet okait... Ezért sorsunkat a magyarság legnagyobb része nem érti. *A háború után bekövetkezett romlást valami hirtelen ránk szakadt szerencsétlenségnek, vagy csupán szomszédjaink gonoszságának, a nagyhatalmak tájékozatlanságának tulajdonítják,* ahogyan pl. a háború kitörésekor is egyáltalában nemcsak a leginkább tanulatlan emberek nézték teljesen értelmetlenül azt a soha nem képzelt szerencsétlenséget, és várták pár hónap alatt a

¹⁵⁴⁰ Imre Sándor: Újjáépítés és megújulás. (1923) In: Imre: *Háborús élet*, 185–187. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁵⁴¹ Imre Sándor: A közös munka lelki akadályai. (1923). In: Imre: *Háborús élet*, 190–209. Imre Sándor előbb „a közös munka lelki akadályai” címmel 1927-ben a „Társadalomtudomány” 1927/3–4. számában, majd 1942-ben a „Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés” c. kötetben publikálta a szöveget. (Imre: *A közös munka*, 190.)

dicsőséges befejezést. ... [A sok aluliskolázott mellett] ... az ún. művelt középosztály nemzeti önismerete, igen fogyatékos.¹⁵⁴² ...

A nemzetek közötti helyzetünket akkor sem ismertük, amikor még Ausztriával volt kapcsolatunk, nem gondoltuk meg, hogy a nagyhatalmi állást minek tulajdoníthattuk, csak – jogosan – méltatlankodtunk amiatt, hogy a mi erőnknek kijáró megbecsülésben nem részesülünk. Most meg nem eszmélünk arra, hogy... kicsinységünk és gyengeségünk valami egészen más életrendet követel. Megcsonkításunk, a régi Magyarország népességének politikai szétszakadása teljesen megváltoztatta minden más, irántunk érdeklődő néppel való viszonyunkat. ... (E) tájékozatlanságnak az a szomorú következménye, hogy igen sok emberrel, egész nagy rétegekkel nem lehet megértetni országos szükségleteket; a közvetlen, személyes érdek döntő hatalmát egyetemes szempontok sem tudják meggyengíteni. A múltból nem tanulunk, még a közvetlen múltból sem, és így nem nézünk előre, még a közeli jövőbe sem, mert *nincs történelmi érzékünk*. Rendszeresen nem veszünk észre közvetlen előttünk, körülöttünk lévő, sokat jelentő tüneteket sem, mert *a valóság iránt nincs érzékünk*. ...

Nem kisebb fogyatkozásunk, hogy *a társadalom különböző részeinek a műveltségében nagy különbség van*. ... Szemléltető példa erre a középosztály és a föld népe között feltűnő nagy távolság mindennemű tanultság, rendszeres tudás szempontjából, nemkülönben az ipari munkásságnak és a nemzet többi részének történelmi, közgazdasági, világpolitikai ismereteiben, ezek mennyiségében és anyagában... Hiány és egyoldalúság minden oldalon van. Igen lényeges kérdésekben az átlagosan művelt emberek is felettebb tájékozatlanok, s ez a tájékozatlanság sokszor éppen olyan területen a legnagyobb, amelynek ismerete nélkül a nemzet többi részének élete, törekvése, lelkülete idegen marad előtte. S mindezekhez számíthatjuk... a felekezeti szempontok okozta tudásbeli különbségeket is. ... *Akiknek nem közösek az alapvető ismereteik, és kivált, akik nem ismerik egymás gondolatvilágát, azok természetesen nem értik meg egymást, nem tudják összeegyeztetni az érdekeiket*, mert nem ismerik az érdekek természetes kapcsolatait. ...

Ismereti hiányaink sorában különös figyelmet érdemel a *társadalmi és közgazdasági ismeretek helyzete a magyar közműveltségben*. ... A mezőgazdasági népességnek közgazdasági és társadalmi kérdésekben való tájékozatlansága, másfelől meg a szervezett munkásság osztálytudatossága súlyossá teszi a középosztály e nemű tájékozottságának hiányát. Ha immár csak önámítással mondhatja is magát a középosztály a nemzet vezető, azaz közdolgokban irányt jelölő, legerősebb hatású részének, ebből annyi még igaz, hogy a vezető szerepért folyó küzdelemben a középosztálynak előnye van. *A régi középosztály állásfoglalásán, törekvésén, megértő vagy elzárkózó magatartásán fordul meg, a fokozatos haladás tudatos óhajításának és az erőszakos, gyors változtatás ösztönének állandó küzdelme*. A középosztály fogalma azonban nagyon szétfolyik, célszerűbb a főiskolai végzettséggel jelölni meg azokat, akikre itt elsősorban gondolkunk kell¹⁵⁴³ ...

A másik oldalon a munkásság aránylag nem nagy, de szervezett táborában az évtizedes rendszeres oktatással már kifejlesztett osztálytudatosság annál erősebb, mert ezt a személyes gyökerű osztályérdeket a társadalom szervezetének sajátos elmélete tudományosan is igazolni törekszik. A munkásság a párt útján szerzett ismereteinek egyoldalúsága miatt nem eszmél arra, hogy amit neki a társadalomról, ennek törvényszerűségeiről tanítanak, az a jelenségeknek csak

¹⁵⁴² V. ö.: Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993, 106.

¹⁵⁴³ Gyáni-Kövér: Magyarország társadalomtörténete, 230., 244–248.

az egyik magyarázata, igazolásra váró, részben máris tévesnek bizonyult, emberformálta gondolatrendszer.¹⁵⁴⁴ A munkássággal szembenálló oldalon pedig többnyire csak annyit tudnak erről az egésztől, hogy idegen és veszedelmes.

*A munkástábor reakciót és elnyomást gyanít mindig, valahányszor a nemzetre hivatkoznak, a nemzet érdekét említik. A másik félen pedig, még ma is igen sokan, nemzetellenesnek és felforgatónak gyanítanak mindenkit, aki akár a szocialisták társadalomelméletével, vagy törekvéseivel, akár egyáltalában társadalomtani kérdésekkel foglalkozik. Ilyes megítélés fenyeget mindenkit, még ha nem szocialista is, vagy nem tartozik az ún. radikálisok közé, hanem csupán annyit mond, hogy a nemzet érdekében, már csak a védekezés kedvéért is, szükséges észrevennünk, ami a régi rend különböző bírálóinak fejtegetéseiben vagy állításaiban igazság, s kötelességünk megvizsgálni, mi lehet bennük, ami annyi hívet csoportosít köréjük.*¹⁵⁴⁵

Egyébként ebbe a gondolatkörbe tartozik annak felemlítése is, hogy a művelt emberek a nemzet sorsára nézve döntő kérdésekben rendkívül eltérően gondolkodnak, s éppen a társadalomtudományi kérdésekben két táborra oszlanak. ... A XX. század első másfél évtizedében a társadalomtudományok radikális művelői körül jókora tábor keletkezett, ez állandóan a jelen kérdéseivel foglalkozott, a legújabb irodalom eszméit fogadta el és terjesztette, igen széles, a tudományos élettől nagyon messze lévő körökben is. A régi középosztálynak társadalmi kérdésekkel évtizedek óta foglalkozó tagjai pedig még akkor is alig-alig találtak munkatársakra, érdeklődő tanítványokra a Pató Pálok, s Petőfi-rajzolta nemesek és nem nemesek közömbös táborában. Így aztán aránytalanul kisebb azok száma, akik – mondjuk így – a hagyományos magyar alapon a társadalom kérdéseivel rendszeresen foglalkoznak.¹⁵⁴⁶ ...

A fejlődés és a forradalom különbségét sokszor fejtegetik, de még nem látják elegendően, hogy ahol a fejlődés megakadt, ott a forradalom előbb-utóbb bizonyosan elkövetkezik. Ez a tájékozatlanság vagy egyoldalú tájékozottság teszi a nemzet különböző részeit egymás sorsa iránt közömbössé, és az erő érzésében kíméletlenné. Így történhet meg, hogy osztályuralmat vetve egymás szemére, mindenik fél osztályszempontokat érvényesít annál erélyesebben, minél fejlettebb az osztálytudata. Arra azonban egyik fél sem gondol, hogy az osztályérdekek kíméletlen érvényesítésének, már az érvényesítés szándékának is, mi a hatása a másik félre. Jellemző példákat nyújt erre az 1918 óta eltelt évek története, s úgy látszik, a példák sorának még nem értünk a végére, mert itt saját kárán sem okult senki, nemhogy a másén.

Csak néhány szóval említem, ... hogy nincs emberismeretünk. ... Ilyen nyugtalan időben érthető, ha nem az érték higgadt megállapítása dönti el az egyes munkakörök betöltését, hanem ezer egyéb szempont. De a magyar ember máskor is ritkán találja el, kiben bízzék, s ki iránt legyen bizalmatlan. ... (G)gyakran nem a megfelelő emberek jutnak a közbizalomtól függő helyekre, ezért a közéletben nem lehet elég tervszerűség, és sok a tervtelenség. Nem a szakértelem, hanem igen sokszor a tudatlanság szab irányt. Sok erő elkallódik, külföldre megy, vagy nem azt csinálja, amit a legjobban tudna. ...

3. Gondolkozásunkban van az oka, hogy az előbbi pontokban előadott tárgyi hiányok pótlása eddig nem sikerült... [N]em gondolkodunk eleget és elég rendszeresen. ... Adattudásunk van, gondolkodni azonban nem szoktunk rajta, tehát az újonnan észlelt jelenségeket nem tudjuk mihez kapcsolni... A felületes gondolkodás eredménye a hiszékenység, ... hiszen az embereket

¹⁵⁴⁴ A Tanácsköztársaság egykori vezetői közül többen, pl. a kommunista Lukács György emigrációjukban nem így látták a helyzetet. Lásd pl. „Az intellektuelek a szervezeti kérdéstről”, az „Osztálytudat”, „Miért nem bukott el a magyar proletárdiktatúra” c. írásait. (Lukács György publicisztikája. Szerk. Mesterházi Miklós. Lana-Info, 2019–2020, <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/> 2021. 06. 06-i letöltés)

¹⁵⁴⁵ Imre Sándor itt is utal az általa is tapasztalt félreértésekre, rágalmozásokra, bizalmatlanságra.

¹⁵⁴⁶ Imre Sándor – vélhetően – túlnyomórészt magát is ebbe a korszakú körbe sorolta. Lásd ehhez Karády: Zsidóság Európában, 268–270.

is azért nem ismerjük meg kellően, mert felületesen megfontolás nélkül ítélünk róluk. Így jutnak uralomra gyors egymásután különböző jelszavak... Arra sincs időnk, ... hogy a divatos, sűrűn hallható kifejezéseket mélyebben megfontoljuk. ... Felületességünkől táplálkozik egy s más úgynevezett magától értetődő igazság is, pedig ezeknél veszedelmesebb ellensége nincs a haladásnak, tehát az újjáépítésnek sem. ...

Ma már történelmi példa erre a háború előtti időből a függetlenségi és 48-as párt tetszetős szólamainak hatása éppen a színmagyarság magatartására, és ennek következményei. Ilyen magától értetődő igazság volt a háború kezdetén a nemzet egységének hirdetése, emiatt nem figyeltünk eléggé az idegen célú szervezkedésekre. *Ilyen most pl. az a nagyon komoly ajkáról is elhangzó állítás, hogy tiszta nemzeti állam vagyunk. Ilyen a »kultúrfőlény« hangoztatása, s félő, hogy ezek és hasonlóak miatt az ezekben megnyugvókat majd újabb kellemetlen meglepetések érik.*¹⁵⁴⁷ ...

Minél nagyobb tömegek jutnak szóhoz az ország sorsáról való tanácskozásban, annál inkább tudnivaló, hogy az elmélyedő gondolkodás fogyatékosága két irányban is megnehezíti a tervszerű építést. A megszokotthoz való csökönyös ragaszkodás nem enged előre lépni, új feladatot felismerni, s szelídebb, gorombább szavakkal felforgatónak bélyegez mindenkit, aki mélyebben gondolkodik, bajt lát, és javítani akar. Ezzel az ilyeneket elidegeníti, s oktalanul felidézi az erőszakos változtatás gondolatát. ... A forradalmaknak és ellenforradalmaknak az egyén lelkületében található forrásai között a gondolkodás felületességének ezek a következményei is figyelmet érdemelnek.

Idetartozik..., hogy *nincs határozott vezető gondolatunk. Egyes csoportoknak, osztályoknak, felkezeteknek van, de mindenik legfőbbnek, kizárólagosnak tartja a magáét. Ezek a vezető gondolatok nem alkalmasak arra, hogy az egész nemzet egyesüljön bennük, nem fogják át az egészet, nem a nemzet egyetemes, végső céljára mutatnak, ehhez mérve szűkkörűek. Mindezeknek egyesülniük kellene egy tiszta, emelkedett és felemelő eszményben, simulniuk kellene egy mindent szabályozó közös gondolathoz. Ennek az eszménynek... a nemzet múltjából és jelenéből kellene kinőnie, s az élet biztosításának, a jövő kedvezőbb alakításának útját mindnyájunk számára kijelölnie.*

Köztünk azonban nem fűzi egybe *nemzeti idealizmus* a sokféle gondolkozású emberek kisebb-nagyobb körű munkásságát, s ezért nincs egyesítő középpontja a sokféle érdeknek és iránynak. Nyilván azért nincs, mert tagadhatatlan, hogy ma azok az egyének és családok vannak rosszabb helyzetben, akik életüket az újjáépítés szükségleteihez alkalmazzák (nem nyereszkeskednek, nem mulatoznak, nem gyűlölködnek, terhek alól nem bújnak ki). Ezek példája nem vonz, ezt csak a legmagasabb rendű erkölcsösség teszi lehetővé, s ezért az így élők kivételek.

Nagy általánosságban szomorúan találó az a megállapítás, hogy gondolkodásunkat nem vezeti nemzeti céltudatosság, mert *összefoglaló képességünk* fejletlen. Nem dolgozunk részletes munkaterv szerint, nem gondoljuk el apróra az eszmény megvalósításának módját, mert az *elemző képességünk* fogyatékos. A következmény nyilvánvaló: *középponti gondolat* hiányában nincs mihez mérnünk tapasztalatainkat és szándékainkat, nem lehetünk következetesek. ... Nem tudunk távolba nézni, távoli célú munkát huzamosan végezni. Nem tudjuk a napi feladatunkat állandóan magasabb érdekből tekinteni. Kicsinyesek vagyunk, s mindezért élünk nemzetül jóformán ötletszerűen, alkalmi elhatározások esetlegességei szerint.

¹⁵⁴⁷ Nevek említése nélkül Imre Sándor itt elsősorban Klebelsberg Kunora és Kornis Gyulára utalt. (Klebelsberg Kuno: Az a bizonyos sokat emlegetett kultúrfőlény. In: Klebelsberg: Tudomány, kultúra, 539., 542.; Kornis Gyula: Kultúrfőlényünk kérdése. (1921) In: Kornis Gyula: Kultúra és, 42–48.)

Az egyetemes cél, közös vezető gondolat hiánya miatt *érdeklődésünk is rendszertelen*. ... (S)okan mintegy »azért sem« törődnek bizonyos kérdésekkel, mert azokkal olyan emberek foglalkoznak, akik nekik személyük vagy pártállásuk miatt (a pártot itt nemcsak politikai pártnak értve) idegenek, kellemetlenek, avagy a tárgy maga ilyen. Jellemző példa erre, hogy némelyek soha nem veszik kezükbe a másik párt lapját, nem hallgatják meg az ellenfél beszédét, nem olvasnak más világnézetű, más tudományos felfogású könyvet... S annál nagyobb ismereti és gondolkodási hiányaink jelentősége, mert eme fogyatkozásainknak a lelki élet egységénél fogva érzelmi együttjárói is vannak, és azok az együttes munka nehézségeit még fokozzák.

4. *Az érzelmi élet* számtalan jelenségét lehetne itt sorra venni, de voltaképpen mindent megmondunk, ha megállapítjuk, hogy mai életünkben feltűnő *az alsóbbrendű, társadalomellenes érzelmek uralma*, másfelől pedig jórészt ennek következtében *sokféle érzelmi ellentét* szinte oldott kévéné tesz bennünket.

A nemzet sorsára nézve alapvető jelentőségű, hogy milyen emberek adnak irányt a mások után igazodók nagy tömegének. Annál jobban lehetséges a közös munka, minél értékesebb emberek a vezetők. *Az értéket pedig a köz szempontjából mérjük: milyen a viszony valaki lelkében az önszeretet, a személyes érdek szolgáltatásának ösztöne és a másokra való tekintet parancsai között*. ...

Elfogulatlan ember tévedés nélkül állíthatja, hogy *a mai közszellem az önzés szelleme*. *Az önzők még a legönzetlenebb ember útjában is ott állnak*,¹⁵⁴⁸ intézkedéseiket megnehezítik, a közjót célzó tevékenységüket már az első lépésnél vagy az utolsónál más irányba terelik. Ezért van közöttünk annyi kedvét veszített jóra való ember és feltartott fejű haszontalan, ezért igazol az utókor annyiszor (néha csak pár év kell ehhez) elvetett és kigúnyolt terveket.¹⁵⁴⁹ ...

[A]z önzés mai tobzódása megmagyarázható. Következménye pedig természetes: *az emberek között immár nem verseny folyik, hanem dulakodás*. *Ebből a finomabb érzésűek eleve félrehúzódnak, önként átengedik a teret, vagy önemésztő küzdelmet folytatnak a régi, nemes fegyverekkel az igazságért, a jobbnak, az elvnek a győzelméért – s a sorsuk rendesen a letipratás, az elfajult harcban a tér mindig a durvábbá marad*.¹⁵⁵⁰

Az önzők... megtanulják a mások ellen való küzdelem legsikeresebb módját. Felfedezik és használják az önzők, törtető, irigyek ősi fegyverét: a *gyanúsítást és rágalmozást*. ... Megrontják a másoknak, az útjukban állónak a hitelét azok előtt, akiknek a véleményén az illetőnek a sorsa megfordul. Így volt ez az első forradalom alatt és a bolsevizmus hónapjaiban, s így folyt abban az időben is, amelynek a legtisztább erkölcsösség és legmagasabb értékek uralomra juttatása volt történelmi hivatása.¹⁵⁵¹ A mai felnőttek mindezt átértékelték, s ismernek példát eleget, olyat is, hogy a szerepek cserélődtek: a vádlottból lett bíró, s a bíróból vádlott; olyan példát is, amelyben a két szerep a színek változásával is ugyanaz maradt. Az egymásra gyorsan következő hullámokban némely ember mindig felül, az árral úszók között volt, ő tudta hogyan. A másik pedig mindig alul, a megrágalmazottak közé került, mert sohasem tagadta meg önmagát. *Aki most a benső megújódásra gondol és a közös munka akadályait szeretné elhárítani, annak legfőbb*

¹⁵⁴⁸ Imre Sándor mestere és mentora *Schneller István* 1922. január 4-i, az éppen szanatóriumban fekvő Kemény Gáborhoz írt levelében olvashatjuk: „Bár küldhetnők ezt a mi szegény hazánkat szanatóriumba, hogy ott győzelemre jusson a mindenkinek igaz természetét alkotó jobb Énje. Bár az erősödne meg nálunk... Ennek ellensége: a bizalmatlanság, a gyanúsítás, irigység, a gyűlölet szellem győzedelmeskedik. Igaza van: még az anyagi dekadenciát valahogy csak kibírjuk; de a szellemi erkölcsi züllés, a nemzeti sajátos hivatásról való megfélemezés, s így öngyilkosság. Ily nyavalyában szenvedünk. Bár gyógyulnánk ki.” (In: Kemény Gábor válogatott, 370.)

¹⁵⁴⁹ Imre Sándor itt arra is utal, hogy nem egy kezdeményezését a VKM-ben előbb elvetették, majd elővették és sajátjukként megvalósították.

¹⁵⁵⁰ A saját sorsára is utalt itt Imre Sándor.

¹⁵⁵¹ Itt az ellenforradalmi korszakkal kapcsolatos reményeire, várakozásaira, s csalódásaira utalt Imre Sándor.

akadályul a gyanúsítás és rágalalmazás szörnyű pusztításait kell felismernie. Ez az önzők kezében biztos hatású méreg: következménye nem mindig halál, de a legtöbbször harcképtelenség és mindig a társadalomellenes érzelmek erősödése. ...

A gyanúsításnak és rágalalmazásnak ezt... a bomlasztó hatását még elősegíti az ún. jó emberek betegsége, az *erkölcsi gyávaság*: a hatalmasok, a nagyhangúak előtt való meghunyászkodás... Sok jó ember hallgat megdöbbenve és megdöbbenően olyankor is, amikor a megrágalalmazott igaz embert a másik ember bátor szava is megmenthetné, s ezt a szót éppen nekik kellene kiejteniük. Sokan alkalmazkodnak mindenféle helyzethez, körültekintők a megalkuvásig. »*Nem avatkozom bele*« a vezető elvük, s bár nem támogatják egyenesen a rosszabb embert, hideg arccal néznek a derekabbra és elhúzódnak tőle. ...

Az önzés és a rágalalmazás melegágyában tenyészik a gyűlölet sokszoros szövevénye, a *gyűlölködés*; az erkölcsi gyávaság az ápolója. ... A gyűlöletnek személyes oka valami bántalom, ami az egyént közvetlenül, vagy közvetve érte, s amiért bosszút akar állni. ... A közéletben nem ez az igazi, személyről személyre ható gyűlölet pusztít, hanem rendszeren két másodlagos alakja: az álgyűlölet és az átvitt gyűlölet. Az *álgyűlölet* mesterkéltn felkavarása és összezavarása az indulatoknak: bántalom keresése ott is, ahol ez nincs... Gyakran pusztá irigység, mert valaki könnyen elért valamit, amit mások maguknak szántak, vagy, mert amaz többet ér, több sikere van és hasonlók. Sokszor az egész gyűlölet egyszerűen színlelés csak azért, hogy az illető a közhangulattal ellentétben állónak ne tűnjék fel, »üvöltés a farkasokkal«, személyes ok, megfontolás és tudatosság nélkül, sőt nem ritkán tudomás ellenére.

Az *átvitt gyűlöletnek* megvan a valóságos alapja, valakivel vagy egyesekkel szemben, de az ebből fakadó, többé-kevésbé jogosult gyűlölet nemcsak azokat éri, akik rászolgáltak, hanem rohamosan terjedő körben, mindazokat, akik az okot szolgáltató egyénnel valamilyen kapcsolatban vannak, vagy úgy látszik, hogy vannak. Átmegy tehát a gyűlölet az ártatlanokra is, a méltán gyűlölt bűnösnek egész családjára, felekezetére, társadalmi rendjére, fajtájára, hazájára. Ez az átvitt gyűlölet rendszeren összefonódik az álgyűlölettel, előtte, vagy utána jár a gyanúsítás és a rágalalmazás. A hálózat egyre bonyolódik, mintha nem is lehetne belőle kijutni.

A *gyűlölködésre*, azaz a gyűlölet uralmára és terjedési módjára örök példákkal szolgálnak az emberiség életében végbement forradalmak. Ilyenek után vagyunk most is, társadalmi, politikai, világnézeti nagy ellentétek közepette. Egyes adatok felsorolása nélkül is mindnyájan tudjuk, hogy a nemzet jövője szempontjából a gyűlölet különösen azért követel teljes figyelmet, mert életünkre nemcsak azzal hat, hogy valakinek a lelkületét határozza meg, hanem közvetlenül megszabja a cselekvést is: *a gyűlölet ugyanis ártó szándékot termel. S védekezés nincs ellene.* A megtámadott részéről sem a szelídség, sem az utálat nem kellő fegyver, mert ezek az embert megbénítják, a gyűlölet pedig tevékenységre kényszeríti azt, akiben él, és az ártás módjának feltalálásában leleményessé teszi.

Úgy látszik, ezt az egyénre nézve erősítő hatását tartják szemük előtt azok, akik az ellenséggel, néha csak ellenféllel szemben is gyűlöletet hirdetnek és fejlesztenek. Megdöbbenő, hogy *sokan a gyűlöletnek csak ezt az egy hatását látják, s még kétségtelenül tiszta lelkű emberek is valami nemes indulatnak, magunk és fajunk védelmében mellőzhetetlen követelménynek tekintik.* Ezek nem veszik észre, hogy a gyűlölet nem egyszeri, erőt adó indulat, hanem szükségképpen *gyűlölködés nő ki belőle*, azaz a gyűlölet állandó uralma egyének és tömegek lelkében. *Következménye pedig nem erősödés, hanem gyengülés, szakadékok mélyítése, az emberek egymástól, kitűzött céloktól, a munka közös területeiről való elvadítása, egymással szembeállítás.* Ez éppen nem jelenti erőnk fokozását, hanem egyenesen a munkaerő kétszeres apasztását: a gyűlöl-

ködő nem enged mást békén dolgozni, maga pedig nem tud egyebet dolgozni, csak amire gyűlölete serkenti, s ez nyilvánvalóan nem kívánatos munka, nem is lehet az. *Aki gyűlöl, nem tudhat építeni!* ...

Pedig nemcsak ezek állnak az együttérzés útjában, hanem az *érzelmi ellentétek* egész tömege is. Ezek az ellentétek a most folyó társadalmi átcsoportosulással járnak együtt, s fejlődésük régen kezdődött. Már a háború előtt számos jele volt tisztán látható. A háború és a forradalmak idején, meg ezek nyomában rendkívüli különbségek alakultak ki a nemzet alkotó részeinek lelkületében. ...

[A] nemzet egyik részében a hanyatlás érzése uralkodik, a másokban a gyors emelkedés széldülete. Nagyon sok emberben a kényszerű megalázkodás fojtogató érzése, másokban a gőg és fennhéjzás. Itt *mindennél erősebb a nyomortól, a jövőtől való félelem, a bizonytalanság érzése, a küzdelem egyenlőtlen voltából fakadó keserűség, méltatlanságok miatti elkeseredés, az élet értelmében való kételkedés, egészen az élet megunásáig és eldobásáig menő lehangolódás.* Ezzel szemben *amott* hivalkodó biztonságérzés, a világ mostani rendjében való megnyugvás, *a pusztán magával törődő meglegedettség, túlaradó és nem is fékezett öröm az életben.* E két véglet között, sokszor végletes ellentétekkel együttesen is sokféle forrású politikai ellentét választja szét az embereket. *Valóságos és mesterkélt világnézeti különbségek nem engedik kezét fogni néha még a vér szerint közelállókat sem.*

A háború alatt és azóta átélt események emlékezete sokszor le nem győzhető ellenszenvet tart ébren azonos feladatnak egymásra utalt munkásai között. Másfelől... a közös, vagy rokonsorsúak minden különbség ellenére is hol kifejezett, hol öntudatlan szövetségben küzdenek mindenki ellen, aki nem szenvedte át ugyanazt, amit ők. ... Egészen más élményeken mentek át és másként nézik a mai életet a háborúban hadviseltek, meg az alkalmatlanok és az igazságosan felmentettek. A hadviseltek is többféleképp, aszerint milyen szolgálatban és bánásmódban volt részük. Különböző és ellentétes sors különbséget és ellentéteket fejlesztett ki azok érzelmi életében is, akik okkal, vagy ok nélkül, vagy oktalanul menekültek, meg akik nyugodtan régi otthonukban élnek.

Így állnak egymástól távol, idegenül a becsületesen, s a becsületlenül meggazdagodottak, meg a tönkrementek és kínosan vergődők. A régi műveltek és a csak most, vagy még most sem művelődők. Akik itt élték át a bolsevizmust, meg akik kívülről nézték. Az elvek emberei és a színváltoztatók. A tisztviselők és munkások, meg a gazdálkodók. A keresztyének és a zsidók, s a különböző keresztyén felkezetek tagjai. Másként éreznek a jóhiszeműek, az igazságot szolgáltatók és a bosszúállók, meg a méltán, a túlzottan, vagy ártatlanul szenvedők.

A falut lenéző, mert nem ismerő városiak, meg az élelemért falura járókat, a rájuk szoruló várost lenéző, szűk körben élő, de a föld erejét érző falusiak. Az Amerikából hazatérők és a soha itthonról el nem mozdultak, s a nemzet más alkotó elemei. *A személyes sors közvetlen hatása, mások sorsának összehasonlító szemlélése mindig sokszínűvé teszi a sok ember érziületét, de ez a mostani élet rikítóan színezi a különbségeket. Az ellentétes hatások alatt fejlődő érzelmek között a nagy tömeget nézve alig van olyan, amely az egyeseket a másféle érzésűekkel együttes, a közért való tevékenységre serkentené, közös célokat és közös érdekeket világitana meg, s közös jóakaratot fejlesztene, azt a tárgyias indulatot, amely személyes ellentéteken is győzni tudna a közös ügy érdekében. Ellenkezően. Az alacsonyabb rendű érzelmek uralmának és a sokféle érzelmi ellentétnek következménye: egymástól való kölcsönös idegenkedés, bizalmatlanság, káröröm, közönyösség, vagy rosszindulat, részvétnek és segítőkészségnek hiánya.*

Egyik oldalon felháborító elbizakodottság, követelőzés, erkölcsi féltelenség, a személyes haszon, mint egyetlen értékmérő, az eszközökben nem válogató cinizmus. A másik oldalon a lelki erő felőrlődése, kényszerű megalkuvás, »az adott szó szentségének« (Széchenyi), a becsület mértékének fokozatos csökkenése, a »minden mindegy« és az »ügyis hiába« kétségbeesése.

Mindez együtt: az erkölcsi züllés országútja, mert a felsorolt egyes fogyatkozások az erkölcsi hibáknak nagy sokaságát tenyészítik. Ilyen állapotban érthető, hogy a lelki egység, a közös tevékenység érzelmi biztosítékai is hiányoznak. *Szó sem lehet tehát arról, hogy az újjáépítés köteleességében az egész nemzet érzelmei találkozzanak.*

5. *Cselekvésünk* forrásairól ezek után akár ne is beszéljünk, hiszen természetes, hogy uralkodó érzéseink, gondolkodásunk és ismereteink mozgatnak bennünket. ... [P]éldaként említem, hogy a különösen a tisztviselők nagy tömegében jelentkező efféle sajátos fogyatkozásoknak a magyarázata ott van abban a kegyetlen bizonytalanságban, amelyben immár egész nemzedéke a köz- és magántisztviselőknek maga és családja sorsát látja (a különféle létszámapasztások, önkényeskedések, a protekció uralma!). *A személyes meggyőződés, az önálló elhatározás, az elvi alapon való megállás fényűzését már jó ideje alig-alig engedheti meg magának valaki, s nem kell hosszasan fejtegetni, hogy ennek a cselekvésben, az akarásban mi a következménye, nemcsak a tisztviselőkre, hanem mindazokra nézve, akikkel az ilyen lelkiállapotú tisztviselők munkájuk közben érintkeznek!*

Sok minden együtt okozza azt a jelenséget, hogy általában mintha megfogyatkozott volna a munka öröme és járványos lenne a dologtalanság (ezt persze nem szabad összetéveszteni a kényszerű munkanélküliséggel). ... Az akarás szempontjából abban látom a fő bajt, hogy *nincs bátorság a felelősség vállalására.* ... Világos, hogy ez a közös munkát mennyire akadályozza: *mindenki mástól vár mindent, sem a kezdés, sem a csatlakozás, sem a kitartás esetleges következményeit nem vállalja senki.* Tehát abban marad a tömérdek szükséges tennivaló, nem ritkán már a megindulás előtt, és magukra maradnak, akik a nemzet közös céljáért dolgozni tudnának és akarnának.¹⁵⁵²

Itt kell keresni a lelki okait annak a szomorú tünetnek, hogy általában nem dolgozunk eleget, mintha nem is telnék tőlünk komolyabb munka. A dologtalanok példája megrontja a munkára készeket is. Elterjedt egyfelől valami erőltető lehangolódás, másfelől meg az »úgy még soha sem volt, hogy valahogyan ne lett volna«, könnyelmű megnyugtatósnak jó, de a közös munka szempontjából végzetes életelve, és szinte láthatóan ismét apad a közdolgokkal foglalkozásra hajlandó, értékes emberek száma.¹⁵⁵³ *A küzdelmek jóformán egyetlen célja az egyéni (családi) életfenntartás, de ennek a közös nehézségein való együttes segítség mintha nem tetszenék az akarás méltó tárgyának, vagy pedig mintha a hiábavalóság gondolata, a kihasználtság aggodalma venné elejét a közakarat, együttes cselekvés kifejlődésének.*

6. Amint ezen a sötét úton idáig jutottunk, méltán vetődik fel a kérdés: hát... biztatóbb vonást sehol sem láthatunk?! Azt hiszem, mindenik ponton észre lehetett venni, hogy a kedvezőtlen tulajdonságok sűrű lombja között megvillan a fény is: nem mindenki ilyen. De *itt csak ezt az oldalt néztük, az akadályokat, a fogyatkozásokat. Bizonyos, hogy ezek hatása az erősebb, nem a kedvező tulajdonságoké.* Ha nem így volna, akkor vígan folynék a vállvetett munka, s más íze és színezete volna közéletünknek, az egyéni életnek is.

...[M]iként lehetne ezen az állapoton változtatni? A felelet egy lehet csupán: *benső megújodásra* van szükség. Ezt könnyű kimondani, de annál súlyosabb az erre következő kérdés: *miként lehet a megújodást előkészíteni? Bizonyos, hogy a nevelés nélkül nem.* ... De elegendő-e maga a nevelés? Nem érvényesül-e ebben a munkában is minden szerencsétlen gátló tulajdonságunk?

¹⁵⁵² Ezzel a VKM-ben való magára maradásának egyik okára is utalhatott Imre Sándor.

¹⁵⁵³ „1919 nyarán, a bolsevizmus bukása után rövid ideig nagy felbuzdulás volt: nagyon sokan érezték, hogy részt kell venni a közügyekben, s erre késznek is mutatkozott sok olyan ember is, aki azelőtt minden nyilvánosságtól őrizkedett. Ez a hullám azonban eloszlott, s ma a helyzet e tekintetben ismét a régi kezd lenni, vagy már az is.” (Az eredeti szöveg jegyzete. Imre: A közös munka, 209.)

Ma... mindenki láthatja, hogy egy-egy korszakban az emberek minőségét az általános szociális háttér nélkül megérteni nem lehet, s így egyetemes szociálpolitika nélkül megváltoztatni sem lehet. A nevelést tehát nem szabad magában néznünk, hanem az óhajtott hatásának külső feltételeit kell megteremtenünk. Ezért a felvetődött kérdésre csupán a művelődéspolitikai felelhet: a mai állapotból kiinduló, a kívánatos alakulást maga előtt látó, az utat is pontosan eltervező, minden részletnek arányos helyet biztosító művelődéspolitikai.”¹⁵⁵⁴

A hosszan idézett előadása megtartásakor, 1923 áprilisában, Imre Sándor már bizonyos lehetett abban, hogy erre a művelődéspolitikára neki aligha, vagy csak, – mint a VKM-ben való munkavállalása előtt – távoli szakértőként lehet némi befolyása. A nemzetnevelés komplett rendszerének megvalósításának lehetősége számára délibábnak bizonyult, az ezért folytatott minisztériumi küzdelme fiaskóval zárult.

¹⁵⁵⁴ Imre: A közös munka, 190–209. (Kiemelések részben tőlem – D. P.) Lásd ehhez továbbá Imre Sándor: Újjáépítés és megújulás. (1923) In: Imre: *Háborús élet*, 185–189.

XIV. A KÖZTISZTVISELŐK, PEDAGÓGUSOK FELELŐSSÉGE A NEMZET SORSÁÉRT

Küldeteses emberként – egy évszázad távolából tekintve, úgy tűnik, hogy – szinte a „credo quia absurdum” [hiszem mert abszurd] hitével győzködte a későbbiekben is önmagát és hallgatóságát a számára nélkülözhetetlen Remény fenntarthatóságáról, a pedagógusok, a köztisztviselők, szülők, hívek stb. felelősségét, erkölcsi megújulását sürgető megnyilatkozásaiban. *Munkásságában a korábbi, gyakran szociálpedagógia ihlette szociológiai/szociálpszichológiai megközelítést, művelődéspolitikai programadást hagyományos pedagógiai, etikai hangsúlyú előadások, művek váltották fel fokozatosan, ha nem is kizárólagosan.*¹⁵⁵⁵ Híven tükrözték ezek, hogy a VKM-ből történő eltávolítása után Imre Sándor hatóköre mindenkori hallgatóságára, egyetemére, olvasótáborára, egyházára redukálódott. Jobb híján – szinte szélmalomharcot vállalva – őrizte saját identitását, s alulról, az egyes hallgatók, pedagógusok, köztisztviselők, szülők, hívek stb. felől próbálta ösztönözni a társadalom megújulását. Így volt ez akkor is, amikor egyházában vagy rádióelőadásokban fejthette ki gondolatait.

E megnyilatkozásai többségükben kívül esnek a kötetünk által vizsgált témán. Ezért az alábbiakban csak azon írásaira, előadásaira térhetünk ki röviden, melyekből érezhető, hogy *művelődéspolitikai szerepvállalásának fiaskója ellenére Imre Sándor továbbra is úgy vélte, hogy minisztériumi sikertelensége, az őt körülvevő társadalmi értetlenség ellenére fontos reformkísérlet kezdeményezője volt. Hite, nemzetnevelő elképzelései, elvei mellett kitartott. Az ország újjáépítésének elengedhetetlen feltételét az erkölcsi megújulásban jelölte meg*, amiért, mint korábban is feladatokat vállalt. Egyes utalásaiból kitűnik: néhány megértő gesztusból, közösségi bizalomból is azt remélte, hogy az idő, a történelem igazolja majd kezdeményezései progreszivitását, hasznosságát.

¹⁵⁵⁵ „A század második évtizedében az etatizmus az egész politikai és szellemi életen eluralkodik. ... Ez a változás Imre szociálpedagógiai munkásságát is derékba töri, ami természetesen nem akadályozza meg abban, hogy a szociális kérdéseket ne érintse. Sőt, éppen szociális érzéke indította őt arra, hogy sajátosan magyar problémákat is szociális feladatoknak tekintsen. Szolidaritást keres az egyesek és a nemzetek munkái között, s éppen a szolidaritáson belül tartja megoldhatónak az egyes nemzetek sajátos feladatait. Nem egy helyen óv az egyoldalúságtól, és óv az elmaradástól. ... Imre tehát, ha a szociálpedagógia vonalát el is ejtette, szociális lelkiismeretét megőrizte, s ahol csak lehet, felemeli szavát a rossz kiválasztás s a pusztá iratkezelésben kimerülő kultúrpolitika ellen. Nem tévesztik meg a divatos áramlatok. Megérzi, hogy igazán korszerűek csak azok az eszmék lehetnek, amelyek a fejlődést az örök igazság nevében szolgálják” – írta Imréről Kemény Gábor. (Kemény: A pedagógiai tudat, 30–31.)

1. A közélet erkölcsi követelményei s a nemzet iránti felelősség

Az „Egyházi Értesítő” 1923. október 14-i száma tudósított arról, hogy *a budai református parokiális egyház gondnokává választott Imre Sándor* letette hivatali esküjét, s az azt követő beiktatás során beszédet mondott.

„Nem ígérek semmit, ... mert kálvinista ember kötelessége nem a szó, hanem a tett. Az eskü melyet imént esküdtem, nem az első egyházi eskü az életemben. Az elsőt 23 éve tettem le, mikor a református egyház szolgálatában megkezdtem nevelői pályámat. Most ismét ide térek vissza, hogy minden erőmet, kedvemet közvetlen munkában, egészen az egyház szeme előtt végezhessem. *Sok tapasztalat, bántó kétség és békés újramegnyugvás 23 éve után senki sem mondhatja rólam, hogy ma más vagyok, hogy fogadásomtól elhajoltam. Ugyanazt a vezető szempontot, célt és irányt szolgálom ma is.*

A templomban a Himnuszt énekeltük, mert a mi egyházunkban, a mi istentiszteletünkben Isten dicsősége és magyar nemzetünk szolgálata elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. ... Kötelességünk szigorú önfegyelmezzéssel, kálvinista tetterővel élni, hogy szolgáljuk, mi a rész, az egész, a hazát. Egyházi buzgóság és becsületes nemzeti érzés sohasem jöhet összeütközésbe. Minél mélyebb valakinek a vallása és nemcsak az ajkán buborékol, annál jobban szolgálja nemzetét. Nincs nagyobb, rettenetesebb, átkosabb ellentét sehol, mint a felekezetieskedés és a hazafiság között. *A vallás nem lehet alkalom a harcra, mert a vallási megismerések különbözősége mellett is a forrás és a cél mégis egy.* A hegytetőn találkozni fognak az elindulók mind, bárhol is indultak el, csak akarjanak eljutni az oromra. Aki felekezetieskedik az nem halad fel-felé, hanem vagy megáll, vagy lefelé tart. Ezek nem az igazságot keresik. ...

Kora gyermekkoromtól sok parókiát láttam magam körül, minden őszám papi lelkületű volt. Nagy örömmel mondhatom, hogy akiket kiválóknak láttam, azok közül igen sok lelkipásztor volt, hogy tisztelt családanyák, szerető hitvesek közt, akiket ismertem... nagyon sok volt a paplány. ... *Ezek súlya alól nem tudom, és nem is akarom magamat kivonni; hogy magyar és kálvinista vagyok, éppen ezeknek köszönhetem.*

Mi a feladat? ... Munkánk két ágra tagolódik: minden jót megtartani és... tovább építeni. ... Mindkettőt a *vallásitanításnál* kell kezdeni. Sokat kell gondolkozni és beszélni arról, hogy miképpen neveljük bele az ifjúságot egyházunkba. Evvel párhuzamos és égető kötelesség a *családi körök kiépítése*. ... Ezekből nőnek majd ki az életerős ifjúsági egyesületek” – kezdte a feladatok felsorolását a jövő megalapozása szempontjából legfontosabb ifjúsági és családi területekkel Imre Sándor.¹⁵⁵⁶

1925. április 5-én, egyháza egy másik fórumán, az Országos Református Jogászakadémia nyilvános előadásán (Kecskeméten) lépett fel Imre Sándor. Kifejtette, hogy a közéleti szereplőknek hinni kell az erkölcsi világrendben, s az azért való küzdelemben. Leszögezte: *a nemzet megújulásának „első szükséglete” „a közélet erkölcsi megújulása”*.

Túlnyomóan világi nyelvezettel, általánosan fogalmazva, rendületlen hitéről/reményéről adott számot: *„bízunk a becsületes munka sikerében. ... Az olyan emberre nézve, aki eszmének a szolgálatában áll ez a bizalom természetes. Csak olyan eszmét tudunk szolgálni, amelynek az erejében, tehát a győzelmében bízunk; a [köz]szolgálatra való felkészülés közben meglátjuk a*

¹⁵⁵⁶ Gondnok beiktatás Budán. *Egyházi Értesítő*, XIX. évf. 41. sz. 1923. október 14. 282. Kiemelések részben tőlem – D. P.) Beiktatásán részt vett *Ravasz László püspök* is, aki miután megemlítette, hogy negyedszázados barátság fűzi Imre Sándorhoz, leszögezte: Imre „céltermelő és célkitűző képessége, szellemi kiválósága ékessége lesz az egész egyháznak. Ha soha nem ismertem volna, de magyar református vagyok, eljövök ide. El kell jönnie egyházunknak, hogy embereinek, tagjainak, vezéreinek *elégítelt nyújtunk, a közéletben részeseül kijárt tévedésért, vagy elfogultságért. A közélet atmoszférájának átkozott fénytörését, mely délibábokat nőttet és embereket tör össze, ezt a pokoli szemfényvesztést kell az igazság tükrölapjával az Egyháznak semlegesíteni. Akit rosszul láttak, akit elferdítettek, azt kell magunkhoz ölelni. Áldást kívánok az ide való megérkezésedre! Régi hűséggel és meleg barátsággal állunk melletted.*” (Uo. 282–283. Kiemelés tőlem – D. P.)

győzelem akadályait is, tudjuk tehát, hogy a siker nem lehet közel és pedig annál kevésbé minél magasztosabb a cél, mert annál nehezebb a sokaságnak a vezető gondolatot magáévá tennie. Anélkül pedig igen sok az emberek okozta akadály. Ez a tudat erőt ad, kitartásra buzdít s felismerteti velünk az eszme fokozatos érvényesítésének, a cél lassú megközelítésének, az egyes apró lépéseknek a jelentőségét.

Ebből a közélet emberére az következik, hogy neki sem elcsüggednie, sem vérmesen reménykednie nem szabad. ... A tudatosan élő, eszmét szolgáló embernek tehát nem szabad pesszimizmának, és nem lehet optimistának lennie. ... *Közügyet szolgálva csak egyetlen felfogást szabad kimutatni és terjeszteni: a jó ügy, az igazság győzelmében való bizalmat. ... Ez a győzelem távol van, az út nehéz, lehet, sőt, bizonyos, hogy az igazság és az azért küzdő ember sokszor alulmarad,¹⁵⁵⁷ de azért a diadal mégsem a gonoszé,¹⁵⁵⁸ az elbuktatott igazság mindig felemelkedik, érte a küzdelem újra kezdődik.* E felfogás terjedése egymáshoz vonja a becsületes embereket, ... növeli az önérzetet és a lelki nyugalmat, erőt ad a tűrésre is, mert azt a gondolatot ébreszti fel az emberben, hogy *talán nem ő éri el a célt, nem az ő nevével emlegetik majd a győzelmet, de nélküle az utána következők, az ő segítsége nélkül a mellette haladók sem juthatnának tovább.*

A közéleti erkölcsstannak mélyen az emberi lélekben gyökerező... követelménye: *az igazság diadalában való bizalom. E bizalom forrása csak a világ erkölcsi rendjében való hit lehet.*¹⁵⁵⁹ ... A világot igen különbözően lehet nézni, de annyi kétségtelen, hogy a közéletben... nincs semmi jogosultsága olyan embernek, aki nem hisz abban, hogy az ő közéleti tevékenysége egyetemes erkölcsi értékek¹⁵⁶⁰ megvalósítására irányul és nem hiábavaló! ... *A közélet erkölcsi követelményeit csak az tudja teljesíteni, aki önmagát és korát nagy egység tagjának, nagy folyamatban kis mozzanatnak nézi és így túltekint közvetlen környezetén.*¹⁵⁶¹

Ha mindenki az előadásban vázolt morális elvek, elvárások szerint tevékenykedik, ha a közéletben „nem engedünk szerephez csak olyat, akiben e feltételeket megtaláljuk, akkor megváltozik a közélet. Mássá válik a családot környező légkör és lehetővé válik benn a családban is az erkölcsi elvek következetes érvényesítése; ezzel megnövekszik az ilyen szellemű iskola hatásának lehetősége, egyrészt a tanítók és a szülők személyes befolyása, másrészt a család és az iskola környezetének, a tárdalomnak fokozatos nemesbedése következtében. *Az így kialakuló erkölcsi megújulásból, mint alapból terjed a közműveltség megújulása, azaz elmélyülése, a*

¹⁵⁵⁷ Nyilvánvaló utalás saját minisztériumi történetére.

¹⁵⁵⁸ Imre Sándor világi nyelvezetéből is időnként kitüremkedik a vallásos terminológia.

¹⁵⁵⁹ Imre Sándor itt is keresztény/keresztyén hitére utalt. Erről 1920. január 20-án a rágalalmazási sajtópert kezdeményező beadványában a következőket olvashatjuk: „*A nemzeti gondolat bennem örökké együtt volt keresztyén voltom tudatával, erről nem szoktam sokat beszélni, amint arról sem, hogy becsületesnek tartom magamat.* De tanúbizonyosságul itt is hivatkozhatom írásaimra. Tanítói pályám kezdetén, gimnáziumi tanári székfoglalóban (Pálya kezdetén, 1901) arról tettem vallomást, hogy a keresztyén szellemet ismerem vezetőmnek, s 13 évvel később (A magyar nevelés feladatai és a református iskolák, 1914) *a nevelés tisztán értett célját a keresztyénség szellemével azonosítottam.* Ugyanúgy, ahogyan 1919 decemberében a Magyar Tanárok Nemzeti Szövetségében *a keresztyén gondolkodás és a nevelői gondolkodás teljes egybeesését fejtegettem. Felekezetiiség azonban nem volt bennem soha, és remélem nem lesz ezután sem.* Erről ma is úgy gondolkozom, ahogy 1907-ben középiskolai tanítványaim előtt beszéltem (Győz az igazság!). Igaz, hogy a vallást és az egyházat nem azonosítom, még az egyházat és a papságot sem. Van véleményem arról, hogy a keresztyénné nevelésnek helyes útja-e a vallástanítás mostani módja. Az is igaz, hogy *nem tudom az emberek értékét felekezeti hovatartozásuk szerint mérni. Ezért támadhatnak. De a támadás meg nem ingat abban a meggyőződésemben, hogy életemben és cselekedeteimben Krisztus szelleme nyilvánkozik*” – írta Imre Sándor, bizonyítéku arra hivatkozott, hogy két gyermeke a Tanácsköztársaság idején is járt hittanra. (BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a pert kezdeményező beadványa 11–12. oldalán. Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁵⁶⁰ Itt Imre Sándor egyetemesebben fogalmaz: ebbe a nem keresztény vallások követői, s az erkölcsös felekezeten kívüliek is beleérthetők.

¹⁵⁶¹ Imre: A közélet erkölcsi követelményei, 235–237.

nemzet helyzetéhez való idomulása és minél szélesebb körben való elterjedése. Ennek természetes következménye a társadalom megújulása, az igazságos rend észrevétlen kialakulása; s közben és ezáltal önként megváltozik a politika, s mindeme belső alakulás rendjén, mindeme tényezők kölcsönhatásaként fokozatosan emelkedik a nemzet életének új és szilárd épülete.

Ne mondja senki, hogy ez légvár, bár elismerem, hogy álmodozásnak tetszhet. Pedig ez csak távoli cél! Ki tudja, mi, akik együtt vagyunk, elérjük-e valaha? De nem is ez a döntő kérdés, hanem az: mit tehetünk érte? A felelet megint csak egyszerű: *kezdjük az erkölcsi megújulás munkáját magunkon a mindennapi életünkben.* A közéleti erkölcsstannak ez a mindenek felett való követelménye”.¹⁵⁶²

Közéleti erkölcsstannak kulcsfogalmát plasztikusan jeleníti meg előttünk Imre Sándornak egy „*a felelősségről*” a Protestáns Szemlében 1926-ban megjelentett tanulmánya.¹⁵⁶³

„Közállapotaink javulásának az az egyik legmélyebben lévő feltétele, hogy az egyének megbecsülésében az legyen... a mértékadó szempont: milyen fokú valakiben *a felelősségérzés.* ... [K]önnyű meghatározni a felelősséget: *az a lelkiállapot ez, amelyben az ember szándékainak várható, remélt vagy lehetséges, talán fenyegető következményeit eleve elgondolja és mérlegeli, abban a tudatban, hogy azokért helyt kell állnia, s benső kényszerűség érzésétől hajtva úgy cselekszik, hogy helyt is állhasson.*”¹⁵⁶⁴

Erre csak „felnőtt, kifejlett ember” lehet képes. Az emberek többsége önmaga szempontjából mérlegel, s Imre Sándor szerint e tendenciát csak erősítették „a legutóbbi évtized” fejleményei, „a görbe úton járók sokasága”. Mások a családjukért, s baráti körükért esetleg nemzetiségükért, községükért, egyházukért is felelősséget éreznek, döntéseikben az ő boldogulásuk szempontját helyezik előtérbe.

Az igazán fejlett személyiségű emberek „az egyetemes közösség szerkezetét is megértik”, s felismerik benne helyüket a nemzet körében. „*Aki ezt felfogta, abban a nemzet sorsáért, annak alakulásáért való felelősség válik uralkodó gondolatá. Ez nem jelenti sem önmagának, sem családjának elhanyagolását, hanem azt, hogy mindent a legfelsőbb szempontból mérlegel.*”¹⁵⁶⁵ *Az ad neki minden kérdésnek a megoldására határozott útbaigazítást, hogy mi következik a... döntésből a nemzet sorsára.* ... [Így] lehetetlen akár valamely foglalkozási ágak, akár bármelyik szűkebb körnek az érdekét egyedül irányadónak tekinteni. Lehetetlen például az is, hogy bármelyik egyház egyedül önmagára, saját érdekeire gondoljon anélkül, hogy ezek korlátlan kielégítésének a nemzet más alkotó elemeire való következményeit meggondolná és saját érdekében való törekvéseit vagy óhajításait eszerint ne mérsékelné” – írta¹⁵⁶⁶ Imre Sándor a református folyóiratban, alig leplezetten utalva a maga korábbi minisztériumi, és későbbi egyházi vezetői gyakorlatára is.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶² Imre: A közélet erkölcsi követelményei, 237–238.

¹⁵⁶³ Imre Sándor: A felelősség. *Protestáns Szemle*, XXXV. évf. 1926, 9. sz. 537–546. Újra kiadva In: Imre: *Háborús élet*, 238–248. (Idézeteink az utóbbi kiadásból.)

¹⁵⁶⁴ Imre: A felelősség. 239. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁶⁵ „Itt sem lehet elhallgatni a mai kornak... hatását: éppen olyan emberek, akik családjukat szinte elhanyagolva szolgálták a családnál tágabb közösséget, a közügyet, igen sokszor jutnak ma arra a keserves felismerésre, hogy többet mulasztottak, mint amennyit használtak. A közt szolgálták nagyobb erővel, mint mások, akiknek az éppen olyan kötelessége, s közben kárt okoztak annak a kis körnek, amelyet más nem is szolgálhat, csak éppen ők” – írta Imre Sándor, betekintést engedve a minisztériumi szerepvállalásával, s annak a családját érintő következményeivel kapcsolatos tételődéseibe. (Imre: A felelősség. 242.)

¹⁵⁶⁶ Imre: A felelősség. 243. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁶⁷ Imre Sándor a konvent elnökségének megbízásából részt vett az Országos Református Tanáregyesület közgyűlésén. 1938. augusztus 27-én számolt be tapasztalatairól. Az ott folyt vitával kapcsolatban jelentette, hogy felmerült: „iskoláink református jellege elvész, mert az állami rendelkezéseket egyszerűen továbbítja az egyházi hatóság”. Mire Imre megjegyezte, hogy a hozzászóló nem ismeri a konventi bizottságokban folyó vitákat, munkát. Majd hozzátette: „nem szabad elfelejteni, hogy az állam mennyivel járul iskoláink fenntartásához, tehát joga van szabályaihoz alkalmazkodásunkat kívánni. Különben is a református egyház mindig önként fogadta el a következményeit annak az álláspontjának, hogy iskolái a nemzet közművelődésének eszközei. A szellem sajátossága nem

„Az erre a fokra eljutott embernek nincs szüksége külső ellenőrzésre, mert anélkül is a nemzet érdeke van szeme előtt. Legfeljebb az történhet meg, hogy ezt az érdeket rosszul látta, vagy helytelenül ítélte meg, s ilyenkor következik a számonkérés a nemzet nevében. *A vezető ezen a fokon nem mások által készített szabály, nem a megszokott rend, nem a meglévő keretek, hanem mindig valamely eszme, amely kialakult az emberben arról, hogy az emberi életnek mi a feladata, a nemzetnek mi szolgál javára, milyenné kell fejlődnie, miképpen lehet az egyes embernek a nemzetét legjobban szolgálnia, melyik út vezet a »feldicsőítéséhez«* (Széchenyi szava). ... Az ilyen ember magával szemben érzi felelősnek magát, s önmaga legszigorúbb bírása tetteinek, ... abból szempontból, ... hogy vajon mit parancsol neki a benne kialakult eszme. ...

És így abban áll az erkölcsi követelmény, hogy az egyéni cselekedeteket mindig e széles körű hatásnak a tudata és a legjobb hatásnak a szándéka irányítsa. Nem a szándék, hanem a siker dönti el az egyének értékét a nagy tömeg szemében, az bizonyos. *De nem a siker, hanem a szándék, a lélek adja meg az embernek azt a megnyugvást, amely minden tettének kísérője, ha felelőségének tudatában határozta magát valamire.* Erkölcsösnek csak azt az embert tartjuk, aki magára a legmagasabb mértéket alkalmazza bármily csekély hatáskörben is, és ezzel a mértékkel mérve nyugodt afelől, hogy »másként nem tehetett«. ¹⁵⁶⁸ ...

Az ilyen ember tetteinek megvan a határozott színezete, egész életének az erkölcsi komolysága s mélyebb értéke és értelme. Nem lehet felületes, könnyelmű, megerősödik az önbírálata, nyugodt egyensúlyba jut az önmagára való természetes tekintet (önzés), meg a mások iránt való kötelesség (önzetlenség), egyáltalán megerősödik benne a kötelességérzés. ... A felelőséget érző ember nem azt tekinti kötelességének, amit valamely szabályzat előír, hanem amit eszményi céljára tekintve kötelességének felismert, mint a legfőbb szempontból, a nemzet érdekében tenivalót. A felelőség nem engedi azt keresni, hogy mi kinek a dolga, nem azt kérdezi, hogy ki bízta rá, vagy ki engedte meg neki azt, aminek elvégzését szükségesnek látja, de amit mégsem végez senki. A felelőség kötelességünké teszi, hogy elvégezzünk mindent, amire szükség van, és más nem végzi.

Bizonyos, hogy ez a felfogás nehezebbé teszi az életet; így több a gond és kevesebb a pihenés. ...A személyiség a tudatos és nemes egyéniség. A felelőség ennek a személyiségnek alapvető tulajdonsága...

Ennél többet aligha mondhatunk arról, hogy mit jelent a felelőség a nemzet szempontjából. Jelenti... a nemzetért való munkát az egyén részéről, s jelenti a hasonló felelőséggel dolgozók munkájának segítségét, jóakaratot és együttes közös munkára való törekvést. ... *A nemzet sorsáért való felelőség... eleven munkát teremtene, külön érdekeknek a nemzeti érdek szempontjából való összeegyeztetésére vezetne, lassanként közös eszmények kialakulását idézné elő.* Ezen az úton észrevehetően csökkenne a felelőségnek ma oly gyakori áthárítása ... A széthúzásnak, pártoskodásnak, a régimódi átkos politizálásnak ezerszer kisebb területe lenne, több lenne a nagy eszményekhez való hűség” – írta Imre Sándor¹⁵⁶⁹ hozzátéve: a felelőség, a mérlegelés „okszerinti gondolkodást” követel. Ami egyben történelmi érzéket feltételez, s „a történelem előtt való felelőséget”.¹⁵⁷⁰

Ha „elismerjük a felelőség közéleti jelentőségét, akkor meg kell keresnünk a legjobb módját a felelőségre való nevelésnek. Ez ma a legfőbb feladata minden nevelőnek, akár iskolában,

azon dől el, hogy a külső szabályozás azonos-e az államiéval”. (MREZSL 2. d. 73. d. 5793/1938. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁶⁸ Utalás Luther Mártonnak – a hagyomány szerint – 1521. április 18-án a wormszi birodalmi gyűlésen elhangzott szavaira: „Itt állok, másként nem tehetek”.

¹⁵⁶⁹ Imre: A felelőség. 244–246. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁷⁰ Imre: A felelőség. 246–247.

akár egyháza szószékéről, akár saját közéleti munkájával igyekszik hatni másokra. ... [A] felelősség kifejlődése szempontjából is a család hatása, a szülők nevelői tudatossága a legfontosabb”. „Bárhogyan fogalmazzuk is meg a megújulásnak, nemesebb és boldogabb életnek, nagy eszmények eredményes szolgálásának feltételeit a középpontban találjuk a felelősség kérdését: nagy célt nem érhet el sem egyén, sem bármely közösség, ha az egyénekben nem fejlett, és a közösségben nem általános a felelősség” – írta Imre Sándor a társadalom megújításának, újjáépítésének feltételeként a felelős állampolgárok, nevelők, tisztviselők magatartásának változását ösztönözve.¹⁵⁷¹

Református hallgatóságához/olvasókhoz szóló ezen megnyilatkozásai Dunamelléki Református Egyházkerületi tanügyi előadójaként¹⁵⁷² való *sajátos bemutatkozásként, confessio-ként* is értelmezhetők. Általuk a VKM-ből hosszú sajtótámadások nyomán, az őt igazoló kúriai ítélet ellenére elégtétel nélkül eltávolított Imre Sándor – általános kontextusban, de egyértelmű – magyarázatát adta saját korábbi és akkori magatartásának.

A nemzeti érdek magasabb szempontjai vezették őt. A hivatali hierarchiára, szabályzatokra, hatáskörökre, népszerűségekre való tekintet nélkül tette, amit – e magasabb eszme jegyében számára – legjobb szakmai meggyőződése s lelkiismerete sugallt. Lehet, hogy ebben-abbban rosszul mérte fel a nemzet aktuális szükségleteit és lehetőségeit, s ezért felelősséget vállal a nemzet és saját lelkiismerete előtt. De meggyőződése: reformtörekvéseinek sikertelensége nem minősíti az ő céljait, hiszen szándéka, a nemzetnevelés célja nemes volt.

Kudarca nem az ő törekvéseit, hanem a korabeli, háborún, válságokon át bukácsoló magyar társadalom állapotát minősíti. Azt mutatja, hogy a helyesen kitűzött célhoz vezető út hosszú lesz. Ugyanakkor Imre Sándor jelezte: semmi kétsége sincs aziránt, hogy a „gonosz” erők felett idővel győz „az igazság”: a nemzet érdeke – még ha nem is lehet biztos abban, hogy az ő és hallgatósága életében történik ez. Előadása/tanulmánya pedagógiai céljának megfelelően hallgatóságát a társadalom megújulása érdekében szükséges erkölcsi megújulásra, a nemzet iránti felelősségvállalásra, az egyházuk érdekein is túltekintő szemléletre kívánta ösztönözni. Jelezte: ő is ennek jegyében tevékenykedett, tevékenykedik.

Utólagos magyarázatát adta annak, hogy miként tudott autonóm maradni, elvei mellett kitarítani a minisztériumban a drámaian változó politikai helyzetekben, különböző beállítódású főnökeivel, kollégáival való korrekt kapcsolatában. Ugyanakkor akarva- akaratlanul annak is magyarázatát adta, hogy miért is volt – tiszteletet, de értetlenséget kiváltó – magatartása, felfogása idegen a különböző politikai célok követői, illetve hivatali elvárások, hatáskör és munkamegosztás vezérelte beamter világban. Miközben az oktatás és művelődéspolitikai széles területén felhasználták széles látókörét és hajlandóságát a sokoldalú szerepvállalásra, többször értetlenül,

¹⁵⁷¹ Imre: A felelősség. 248.

¹⁵⁷² „A dunamelléki református egyházkerület [Sic!] 1924. évi gyűlésének 122. számú határozatával az E. T. VI. c. 100. §-a alapján szervezett egyházkerületi tanügyi előadói tisztséggel a következő feladatok járnak: a tanügyi előadó a püspök által meghatározott módon és mértékben segédkezik az egyházkerület alsó és középfokú iskolaügyeinek intézésében. Így nevelésügyi kérdésekben véleményt ad, intézkedéseket kezdeményez, nyilvántartja az iskolai vonatkozású egyházi és állami törvényes rendelkezéseket, s felsőbb jóváhagyásban részesült helyi végzéseket. Elkészíti a püspöki hivatal számára a konvent és a kormány által kívánt értesítéseket stb. Az egyházkerület középfokú iskoláira – ez idő szerint a gimnáziumokra, reálgimnáziumokra, leányiskolákra, tanító- és tanítónőképző intézetekre, polgári fiú- és leányiskolákra személyesen felügyel, és ezeknek református egyházunk szellemében való működését egyöntetűen irányítja...” – olvashatjuk az 1924. évi szabályzatban (melyet 1935-ben módosítottak). A tanügyi előadó felelt az iskolák szelleméért, a kívánatos nevelési eljárások elterjesztéséért stb. Munkájáért tiszteletdíjban részesült. Őt az egyházkerületi ügyész választására vonatkozó eljárásnak megfelelően az egyházkerületi közgyűlés választja hat évre. (Imre haláláig betöltötte ezt a tisztséget.) *Megválasztása idején fontos lehetett Imre Sándor számára, hogy a tanügyi előadói tisztre olyan „pedagógiai felkészültségű férfiúval tölthető be, [akinek]... e pályán szerzett tapasztalatai, nemkülönben református egyházunkhoz való töretlen ragaszkodása és egyéni tulajdonságai biztosítékul szolgálnak arra, hogy a megbízatásával járó különféle teendőket sikeresen tudja elvégezni”.* (RL A. 1. g. V. Kiemelés tőlem – D. P.)

kelletlenül fogadták, amikor – a nemzetnevelés elkötelezettjeként – olyan ügybe is beleszólt/belefolyt, ami „nem az ő dolga”, hatásköre volt. Olyasmiket is kezdeményezett, amikkel nem bízták meg, illetve amelyekkel miniszterei nem kívántak foglalkozni.

A „pedagógiai gondolkodás” jegyében, a nemzet szolgálatának eszméjétől hajtva, s az ezért érzett egyetemes felelősségérzettel, értelmiségiként tevékenykedő Imre Sándor magatartása, habitusa a pragmatikus politika, a miniszteri felelősség, s hivatali bürokrácia világával összeférhetetlennek bizonyult. Reformtervei megvalósulatlansága, s a minisztériumból való eltávolításának körülményei fájdalmasok voltak és maradtak számára, ám azzal nyugtatta önmagát, hogy megpróbálta, amit lehetett.

Bizonyára lelki támaszt, biztatást jelenthetett számára, hogy – ha a politika miniszteriális világában nem is – a Dunamelléki Református Egyházkerületben méltányolták magatartását, munkáját. 1930. november 22-i közgyűlésükön hirdették ki az előző év végén kezdeményezett világi tanácsbírói választás eredményét. Imre Sándor a leadott 307 szavazatból 300-at nyert el.¹⁵⁷³

Ifjúkori barátja, Ravasz László püspök eskütételét követő köszöntő beszédét egy példázattal kezdte: „Jákob, akit az atyai házból űzött ki a féltékenység és örökségétől akart megfosztani a bosszúállás, a pusztán való hosszú bujdosás után megérkezett egy hajlékhoz, ahol szeretettel fogadták. Hét esztendeig dolgozott és szolgált, de megnyert egy félországot. Méltóságod, miután bujdosásából hozzánk érkezett, hét évig dolgozott a Dunamelléki Egyházkerületben, s mi – egy félország helyett – csak egy széket tudunk Méltóságodnak adni. Igen, mert már rég adtunk egyebet, ennél sokkal többet: bizalmunkat, szeretetünket, tiszteletünket. ... Puritán gondolkozásmód, erkölcsi komolyság, igazmondás és hűség, férfias szenvedély arra, hogy szolgáljunk, hasznára legyünk másoknak; a tanítás a nevelés, mint életösztön és élethivatás, mindez az Imrék egyéniségében református papi örökség.¹⁵⁷⁴ ... Egyéniségének sok tudatos és tudattalan szála, életprogramjának sok öntudatos törekvése, a közös eredet és a közös cél szolidaritása fűzi hozzánk Méltóságodat, azt hiszem elszakíthatatlanul.

Sok munka vár Méltóságodra új órhelyén, szélesebb hatáskörében. *A Dunamelléki Egyházkerület iskolaügyének nemcsak adminisztrálása, hanem a református tanügy programjának megalkotása, a református kultúrpolitika szolgálata.* Nekünk egész emberekre van szükségünk, igaz, hű, dolgozó emberekre, s mint ilyet Isten ajándékaként fogadjuk Méltóságodat” – mondta a püspök, újabb közel másfél évtized elteltével igazolva látta elvárásait.¹⁵⁷⁵

Méltató szavai bizonyára nyugtatóan hatottak Imre Sándorra, aki 1933. január 1-jén rádióelőadást szentelt „a lelki béke feltételeinek”.¹⁵⁷⁶ „A lelki béke legelső feltétele a tiszta önismeret. ... Aki fokozatosan megismeri magát, a célt mindinkább az erejéhez és lehetőségeihez szabja, nem engedi magának, hogy többre vágyjék, mint amire való. ... [T]örekvéseiben mértéket tart. ... A törekvés a magasabb rendű élet felé segít, a kevéssel megelégedés pedig a nyugodt élet feltétele. ... A lelki békének az a feltétele, hogy mindenki a neki való, őt kielégítő, de egyszerűségi erejét teljesen lekötő munkát végezhesen.”¹⁵⁷⁷

¹⁵⁷³ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. Kivonat az 1930. november 22-i közgyűlés jegyzőkönyvéből.

¹⁵⁷⁴ Ravasz László arra utalt ezzel, hogy Imre Sándor dédapja és több felmenője református lelkész volt.

¹⁵⁷⁵ RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. Ravasz László köszöntő beszédének gépelt, kézzel saját kezűleg javított szövege. 1683–1930. sz. (Kiemelések tőlem – D. P.) Lásd ehhez Ravasz: Imre, 1944.

¹⁵⁷⁶ Imre Sándor: A lelki béke feltételei. Előadás a Rádió-Szabadegyetemen 1933. január 1-jén. In: Imre: *Háborús élet*, 278–286. Benedek Marcellnek egy húszas évekbéli naplóbejegyzésében olvashatjuk: „Elcsapott tanár létemre előadást tartok a rádióban. Ez az intézmény igazán Csáky szalmája, hogy ilyesmi megtörténhet! Még hozzá arra sem volt kíváncsi senki, hogy mit olvasok fel. Igaz, a bemondó, a híres Scherz bácsi, ott ült mellettem, és bizonyára gyorsan kikapcsolja a mikrofont, ha a kommunizmust kezdem dicsőíteni”. (Benedek: *Naplómat*, 339.)

¹⁵⁷⁷ Imre: A lelki béke feltételei. 283.

„A maga feladatát teljesen átlátó és igazán szolgálatra törekvő embernek sok nyugtalanságot okoz, a lelke békéjét felzavarja, ha tehetetlenül kell néznie az akadályokat. ... *Az erős lelkű ember nem riad vissza a sikertelenségtől és akadályoktól, igyekszik változtatni a körülményeken, s a küzdelmet mindig újrakezdi.* Ez természetes, elvégre az az ember, aki nem hagyja el magát, hiszen az emberiség egész élete a természettel, a nehézségekkel való küzdelemből áll”¹⁵⁷⁸

„A kötelesség pontos teljesítése mindig lelki nyugalmat szerez, a mulasztás és a felületesség előbb-utóbb nyugtalanságot és kellemetlenséget. ... *Békén élhet valaki, ha mások ugyan vádolják, de a lelkiismerete tiszta; ha másoktól éri bántalom, az csak múló baj.* Ha azonban magunk ítélete sújt, ha elhibázottnak tarjuk valamilyen tettünket önmagunk előtt: akkor hiába mondja más, hogy ne törődjünk vele, a lelki nyugalomnak vége van. ... *Aki átérzi a felelősséget minden szaváért és tettéért, az mindig ennek megfelelően cselekszik, helyt áll a lelkiismerete előtt, békében él önmagával.*”¹⁵⁷⁹

„Az életben a lelki nyugalom azon fordul meg, hogy megtaláljuk-e a helyünket az emberek között és eleget tudunk-e tenni azon a helyen. ... [M]inden pillanatban vége lehet az olyan ember lelki nyugalmának, aki előtt nem áll valamilyen eszmény, amely egyenes úton vezet, túlságú aprólékos nehézségeken, megadja neki az élete értelmét, s a szempontokat maga és mások szándékai és eredményei mérlegelésére. *A munkánk, a családunk, a világitó eszményünk szabja meg helyünket és feladatainkat; nem mindegy hogyan töltjük be, nyugodtak csak akkor lehetünk, ha a lehető legjobban töltöttük be.* ... [I]gyekeznünk kell mindig jobban végezni. ... Egyikünk sem tudja eltüntetni a mai békétlenséget, de a maga körében apaszthatja. A mi nyugodt hangunk mást is megnyugtathat; jókedvünk mást is felderít, segítségünk talán sorsával békít ki egy-egy szerencsétlent. ... *A békés élet feltétele tehát a magunk lelkében van: a magunk lelki erejében, amely mindig követi lelkiismeret útmutatását, és a magunk emberi érzésében, amely arra kötelez, hogy segítsünk másokon, amennyire csak tudunk.*”¹⁵⁸⁰

Remélhette Imre Sándor, hogy professzori munkája, előadásai, könyvei által segíthet a világban valamelyest eligazodni másoknak. Közben természetesen éberrel figyelte az általa kezdeményezett nemzetnevelés sorsának alakulását a radikálisan változó politikai feltételek között.

2. A „nemzetnevelés” fogalmának pontosítása, politikai kisajátítása, újabb megfogalmazása

Imre Sándor a trianoni békeszerződés nyomán kialakult történelmi helyzetben, a részekre szakadt történelmi Magyarország körülményei között 1927. május 4-én, a Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete bölcsészeti szakosztályában tartott előadása során, majd később többször is összegezte véleményét a nemzetnevelés sorsának alakulásáról, s az általa helyesnek tartott nemzetfogalomról, nemzetnevelésről.

2.1. A nemzet fogalma mai nevelésünkben (1927)

Aktualitására hivatkozva 1936-ban publikálta Imre Sándor *a nemzet fogalma mai nevelésünkben* című 1927. évi előadását, melyet történelmi visszatekintéssel kezdett.

¹⁵⁷⁸ Imre: A lelki béke feltételei. 282. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁷⁹ Imre: A lelki béke feltételei. 284. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁸⁰ Imre: A lelki béke feltételei. 285–286. (Kiemelés tőlem – D. P.)

„1919 őszén a legtöbbet hangoztatott kifejezések egyike lett a *nemzetnevelés*. Ezzel a szóval indult meg akkor nevelésünknek csakhamar zátonyra jutott újjászervezése,¹⁵⁸¹ miniszteri rendelet akarta a nemzetnevelés szempontját az elemi iskolában rendszeresen érvényesíteni,¹⁵⁸² napilapok kapták fel a szót, tanügyi lapok is egyszerre csak meglátták benne a korszerű nevelésügyi törekvések legteljesebb összefoglalását.¹⁵⁸³ Ma sem szükséges bizonyítani, hogy a nevelői gondolkodásban a nemzet fogalmát középponti hely illeti meg.

Azonban a nemzet fogalma nem tiszta, ez a szó nem minden hangoztatójának jelenti ugyanazt. Sokakban nem tiszta a bennük kétségtelenül meglévő nemzeti érzés sem; nem tudatos az a megérezett hiány, amely miatt a nemzet, a nemzeti szempont, a nemzet érdeke emlegetését szükségesnek látják; nem határozott tehát az a mód sem, amelyet a nemzet nevelésében alkalmazni kívánnak. A nemzetnevelésnek irodalmunkban annakidején pontosan kifejtett gondolata a jel-szavak sorsára jutott, mert nem a benne kifejezett elméleti meggondolás tette emlegetését általánossá, hanem az egész világ nyugtalansága. A közvélemény szemében nem annyira benső szükséglet növelte meg a jelentőségét, hanem inkább a külső körülmények, a magyarság keserves helyzete és az ebben végre felismert életveszély, így aztán odajutottunk, hogy a nemzetnevelés fogalmából éppen a lényeg mosódik el” – konstatálta az előadó,¹⁵⁸⁴ majd így folytatta gondolatmenetét:

„A nemzet fogalmával való foglalkozást... annál szükségesebbnek érzem, mert amikor a nemzetnevelés fogalma kialakult, abban a nemzetnek határozott értelmezése foglalt helyet s úgy látom, hogy azt bizonyos tekintetben módosítanom kell...

[A] *Nemzetnevelés* c. munkámban (1912. 64.) úgy néztem, hogy a »nemzet azok összessége, akik a földrajzi viszonyok és a közös múlt erejénél fogva az emberiség egyetemes körén belül együtt egységet alkotnak, más hasonló egységek mellett, azoktól határozottan elkülönült szervezettel«. Ez volt az alapja a nemzetnevelés meghatározásának, vagyis az így értett nemzetet tartottam a nevelői gondolkodásban irányadónak. Ebből következett a nevelés sajátos módjának (nemzeti nevelés) és céljának (nemzetté nevelés) megállapítása is.

A nemzetnek ebben a meghatározásában nemcsak a benne megjelölt alkotó elemeket tartottam fontosnak, hanem azt is, hogy mit hagytam ki belőle tudatosan. *Nem tartottam pl. a nemzet fogalmához tartozónak sem azt, hogy a nemzet tagjai egy állam lakossága-e vagy több államé, sem azt, hogy állampolgári jogaik azonosak-e, sőt a faji eredet és a nyelv azonosságát sem.* Erősen hangoztatja az a meghatározás a nemzet szervezettségét, arról azonban, hogy ebben a műveltségnek mi a szerepe, nem szól. ... [A]z *egység fogalmában a műveltség egysége benne van.* Az sincs kimondva magában a meghatározásban, de benne van a fejtegetésben, hogy *a nemzet nem állandó, hanem folytonosan alakuló, élő valóság.* A nemzetnevelést éppen az különböztette meg lényegesen az akkoriban sokat emlegetett állampolgári neveléstől, hogy ez az egyes államok éppen meglévő és állandónak óhajtott szervezete számára való nevelést jelenti,

¹⁵⁸¹ Vö. *Mi a nemzetnevelés?* című előadásommal, 1919. november 9-én, a szabadoktatási előadóképző tanfolyam megnyitásán (Bp., 1920, a Szabad Líceum kiadványai között – eredeti jegyzet).

¹⁵⁸² Hivatalos Közlöny 1919; 182.311/1919. B. I. számú VKM. *körrendelet a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről* (Eredeti jegyzet.)

¹⁵⁸³ A római katolikus tanítók lapja, a Népnevelő, ekkor változtatta a címét Nemzetnevelésre. (Eredeti jegyzet.) Az új néven megjelenő lap 1919-ben a „Keresztényszocialista Tanítók Szakszervezetének közlönye” és „a katolikus tanítóság hivatalos lapja”, „tanügypolitikai lap” alcímmel, 1921-ben már, mint „a Keresztényszocialista Nemzetnevelők Országos Egyesületének közleménye” stb. jelent meg. Lásd ehhez pl. Joó Adrienn: Az elemi népoktatás és a tanítóképzés reformja a Nemzetnevelés tükrében. *Iskolakultúra*, 2006. évf. 9. sz. 3–23.; Joó: Nemzetnevelés a „Nemzetnevelésben”. 5–24.

¹⁵⁸⁴ Imre Sándor: A nemzet fogalma mai nevelésünkben. *Szellem és Élet*, 1. évf. (1936) 2. sz. 119. (Kiemelés nagyrészt tőlem – D. P.)

a nemzetnevelésben pedig a közösség... egyéni alakulatának benső fejlődése, e fejlődésnek állandó elősegítése az uralkodó gondolat. ...

Az utóbbi évek fejleményei az itt felsorolt valamennyi mozzanatot érintik. Lehetetlen, hogy a nemzetek életében beállott átalakulások gondolkodásunkban nyomot ne hagyjanak, s ezekkel szembe ne nézzünk... Az 1914 óta végbement változások a nemzetnevelés gondolata szempontjából azt a tanulságot jelentik, hogy... *a hasonlólét „elkülönült szervezet” nem tartozik szorosán a nemzet fogalmához.* A szervezeten ugyanis ilyen vonatkozásban inkább külső kapcsolatot értünk, a nemzet pedig benső egység. Látunk olyan szervezeteket, amelyeknek tagjait nem lehet egyetlen nemzeti egység alkotóinak tekinteni, mert állampolgári kötelek, a kényszerűségek együtt tartják ugyan őket, de az összetartozás érzése nincs meg bennük. *Meg kellett győződnünk arról, hogy a háború végéig hazánk benső viszonyait is ez jellemezte. Másfelől pedig voltak és vannak szétszakadt vagy erővel szétválasztott csoportok, amelyek más-más szervezetben élnek és minden külső kötelék nélkül, minden különválasztó erő ellenére is összetartozóknak érzik magukat.*

A szervezet szavát tehát itt nem célszerű alkalmazni, mert félreérthető. ... A régebbi meghatározásomat is az érteti meg, hogy az egységben, *a nemzetben mindig az összetartozás tudatát tartottam a legfontosabbnak.* Bizonyos azonban, hogy állandóan magam előtt láttam a külső keretet. ... Nem, mint abban az értelemben már létezővel, hanem *mint a nevelés előtt feladatként állóval.* S ma ismét magunkra gondolva, újból csak azt lehet mondanom, hogy elvileg ugyan a benső kötelék a döntő, de a nemzetnek a külső szervezet is kelléke, sőt létének feltétele; e nélkül, mint egység, nem érvényesülhet a maga teljes mivoltában... ilyen szervezetre jövője érdekében mindenik nemzet törekszik. ...

Kétségtelen, hogy e szervezet hiánya, meglazulása vagy éppen felbomlása a nemzet benső helyzetének is lényeges módosulásait jelenti: ahol nincs határozott szervezet, ott a nemzet vagy nem alakult még ki (még nincs meg a benső egység), vagy pedig romlásnak indult (az egység meggyengült vagy meg is szűnt). Ezért a nemzet fogalmában az a mozzanat a legfontosabb, amely ennek a benső egységnek, az egység alakulásának a forrása.

Ilyen forrásnak a földrajzi viszonyok és a közös múlt alakító erejét tekintetem. Ugyanezt tartom a legfontosabbnak ma is. A földrajzi viszonyok ereje azért nagy, mert az együtt élőkkel az egymásrautaltságot felismertetik, s közös munkára kényszeríthetik őket. Ennél még erősebb a közös múlt hatása; a földrajzi viszonyok is csak ez által, a huzamos együttlét és együtt dolgozás útján, a hagyomány erejénél fogva érvényesítik nemzetalkotó hatásukat. ... A legújabb történet, a mostani folyamat fogékonyabbá tett bennünket a régi igazság iránt, hogy a nemzet... észrevétlenül, szakadatlanul alakul... Ezt a természetes, a nemzet mivoltából következő benső folyamatot erőszakos külső hatások is befolyásolhatják. ...

A nemzetek életében a háború óriási változásokat okozott. *Olyan egységek, amelyeket a földrajzi viszonyok és a közös múlt összekötöttek, most felbomlottak vagy megcsonkultak; olyan tömegeket pedig, amelyek együvé kapcsolását sem a múlt közössége, sem a földrajzi helyzet nem indokolja, hatalmi érdekek egy állam keretében egyesítettek.* Ezek a változások új egységek kialakulását indíthatják meg. S ma valóban ennek tanúi vagyunk: tudatos és tervszerű nemzetalakítási kísérleteket látunk magunk körül és ezzel párhuzamosan erőszakos nemzetcsönkítés megy végbe rajtunk. Ezek a jelenségek felvetik azt a nagy kérdést, hogy vajon a mesterséges, sőt erőltetett nemzetalakításnak lehet-e tartós sikere, vagyis lehet-e új nemzetet csinálni s lehet-e természeti és történelmi kényszerűségből kialakult nemzetet örökre szétbontani? ... Tagadhatatlan, hogy ez a lehetőség megvan és feltétele világos. ...

De sem egybeolvadás nincs benső egyesülés nélkül, sem az elszakadás nem következhetik be benső elidegenedés nélkül. Ebből az a tanulság, hogy *a nemzet fogalmában az egység szellemi természetét határozottan ki kell domborítani...*

[A] nemzetet nem szabad magában nézniünk, hanem csakugyan az emberiségen belül kell nézniünk, mint egyéni alakulatot. A nemzet egyénisége ugyanúgy, mint az egyes ember egyénisége:

alkotó vonásainak sajátos egysége. A nemzetben ezek az alkotó elemek: a nemzet különböző részei. ... A nemzet életét alkotórészeinek együttműködése biztosítja. Az együttműködés azonban azon dől el, hogy a sajátos természetű részek kifejlődése mennyire járt együtt az összetartozás tudatának és az együtt dolgozás abból eredő szándékának kifejlődésével... [A] nemzet egyes részeinek (a nyelvi, vallási, foglalkozási, területi stb. egységeknek) szellemi minőségében mennyire érvényesül a múlt és a jelen egybeforrasztó hatása. Nyilvánvaló, hogy a részek különfélesége miatt műveltségük igen különböző lehet, a műveltség foka is, uralkodó középontja is. Az a kérdés: az egyesek lelkében mi a legerősebb vonás. Ez lehet itt a nyelvnek, ott a vallásnak, amott a munkakörnek, másutt az anyagi érdekeknek, vagy egyébnek azonossága...

A nemzetnek, mint egységnek a sorsát az szabja meg, hogy a szűkebb köröket egyesítő sajátos azonosságok nem aprózzák-e fel a nemzetet, a sajátosság tudatossága nem a különbözőséget teszi-e az egyesek szemében legfontosabbá, s nem gátolja-e meg a nagyobb egység, a nemzet felismerését. *Nemzet csak ott van, ahol e részek magukat résznek ismerik, ahol mindenik kisebb egység tagjaiban egyaránt határozottan érvényesül a nemzet egységét biztosító, más nemzettől megkülönböztető azonosság: a műveltség közösségéből eredő tudata az egymásrautaltságnak és készsége az együtt dolgozásnak.*

A nemzet fogalmára nézve mindegy, hogyan alakul ki a nemzet alkotórészeiben ez a tudat és ez a szándék, mi a része benne a nyelvnek, fajnak, államszervezetnek. A lényeg az, hogy itt kétségtelenül az egyes emberek benső minőségéről van szó: a nemzetnek csak az igazi tagja, akiben megvan a közös, nemzeti tudatosság, azaz a nemzethez tartozás tudata, és megvan a készség a közös munkára, vagyis a nemzet adott viszonyaitól megkövetelt együttműködésre. ... A nemzetneveléssel kapcsolatban eddig is mindig úgy gondoltam, hogy a nemzetet nem a külső kötelék teszi, hanem az összetartozás érzése, és akikben ez az érzés megvan, azok egy nemzetet alkotnak akkor is, ha életük külső kerete nem azonos. Most kénytelen vagyok ugyan látni, hogy ennek a külső keretnek, vagyis az államnak nagyobb a jelentősége a nemzet alakulása szempontjából, mint amennyire régebben elismertem, de még sokkal határozottabban úgy látom, ahogyan mindig láttam, hogy állam és nemzet nem egy. Ezért azt kell hangsúlyoznom, hogy a nemzet azok összessége, akik a földrajzi viszonyok és a közös múlt erejénél fogva az emberiség egyetemes körén belül lelki egységet alkotnak. ...

Ez... azt jelenti, hogy a nemzet körét nem korlátozzuk a mai csonka országban élő magyarságra, hanem továbbra is beletartozónak tekintjük mindazokat, akik a széttört határok között nemzetünk egységébe valósággal beletartoznak. Ugyanakkor azonban nem lehet elfelejtenünk, hogy az így értett nemzet életkörülményei lényegesen megváltoztak... [Ö]t külön rész ugyanannyi államban él; a földrajzi viszonyok ereje nem érvényesülhet teljes mértékben. A közös múlt... ott van mindenik rész mögött, de a folytatás immár nem közös és a múlt közössége nemcsak elhalványodik mindenik részben, minthogy már nem élünk a régi közösségben, hanem más tartalma alakul, mert az öt részből négynek az új nemzedékét egészen másra tanítják, mint amit még a szüleik igazságnak vallanak. A szétszakadt nemzetnek mindenik része rendkívül súlyos viszonyok között él...

Ahol lelki egységről van szó, ott mindig feladat áll előttünk: az egység meglevő elemeinek megtartása, a hiányzókat megteremtése, a gyengébb szálak megerősítése, az új tagoknak (új nemzedéknek, új települőknek, beköltözőknek) az egység részeseivé alakítása. Ezért semmiféle lelki egység, tehát a nemzet sincs szakadatlan, hézagtalan, következetes nevelés nélkül. A nemzet mindenkori helyzete szabja meg, hogy a nevelés egységvédő és egységteremtő feladata mikor, miben áll főképpen. A nemzetnek ez a fogalmazása a mi nevelői feladatunknak óriási megnövekedését jelenti, de egyszersmind egészen rendkívüli nehézségeit is. ... [A] megindult, és nagyon kitartó, sőt növekvő erejű, a mienkkel ellentétes irányú nevelés hatásaival kell megküzdünk. ...

[E]zzel a helyzettel kell számolnunk. ... *A magyar nemzetbe mindig beleértettem a nem magyar nyelvű lakosságot is, magyarokra és másnyelvűekre együttvéve vonatkoztattam a nemzeté nevelés feladatát. Azokat a nem magyar nyelvűeket, akik lakóhelyükkel együtt elszakadtak tőlünk, immár nem számíthatjuk magunkhoz, de ideszámítjuk azokat, akik ma is közöttünk élnek.*

...

Akik az új államban fajrokonokkal egyesülnek politikailag, az azokkal való lelki egyesülés folyamatában vannak. Akik ott is másnyelvű államba kerültek, azokban is megerősödött a faji öntudat (pl. az erdélyi németeké); ez a beolvadást nehezíti ugyan, de ez a régi kötelékből való lelki elszakadáson nem változtat. A faji öntudat növekedése a csonka hazában élő másnyelvűek és a magyarság lelki egységét is nehezebbé teszi... ez azonban csak a tennivalókon változtat, az összetartozás tényén nem.

Az elcsatolt magyarságra vonatkozóan elég annyit mondanom, hogy a szétszakadás nem jelenti a magyarság széthullását mindaddig, amíg a lelki egység meg nem semmisül, ők tehát magától értődően bele tartoznak a magyar nemzetbe. ... [U]j nemzedékük megváltozott környezetben nő fel, már ezt tartja természetesnek; *a faji öntudat pedig a magyarságban nem olyan erős, hogy a beolvadástól biztosítaná.* ... [A] más állam hatalma alá jutott magyarság... ki van szolgáltatva ezt az egységet pusztító hatásoknak és egyedül maga találhatja meg a védekezés módját. ...

Meg kell... tennie a magyarság mindenik részének mindazt, ami ebben a helyzetben a nemzet fogalmából nevelési feladatként következik. A teljes feladatot a nemzetnek egyik darabja sem vállalhatja magára. *Mindenik csak azt végezheti el, amit önmagára nézve szükségesnek felismer és a maga helyzetében végrehajtani képes; a többi rész fejlődésébe egyik sem avatkozhat bele.*

Az idegen hatalom alatt élő magyarságnak az első feladata, hogy önmagában őrizze meg a lelki egység kifejlett elemeit s származtassa át a következő nemzedékekre. ... Az anyaországban élőkhez kapcsolja az elszakadtakat a közösen átszenvedett múlt s a szellemi és vérségi kapcsolatoknak ezer meg ezer idenyúló vagy innen odainduló szála. ... Ez a múlthoz való kötöttség az egyik alap, amelyen az egy-egy állam keretében élő magyarok között a lelki egység kialakulhat. A másik alap: a mostani, ottani életnek őket egységgé alakító hatása. *Minden szál, amely őket új államukhoz és a hatalmon lévő lakossághoz fűzi, bennük sajátos lelkiséget fejleszt, mást, mint amilyen a másik elszakadt terület magyarságában fejlődik, de még jobban eltér a csonkaországi magyarságétól.* A múltból és a jelenből származó vonások egybefonódása azt a kérdést állítja eléjük: miként tud bennük ez a két elem úgy egyesülni, hogy az ott alakuló új egységben sajátos, egyéni alkotó résszé váljanak és a régi egységből ki ne szakadjanak. ...

Az így két alapon alakuló kis magyar egység sajátos része lenne az állam lakosságának s mégis része, szintén sajátos része maradna annak a nemzetnek, melyből származott. Világos, hogy csak akkor, ha tudatosan fenntartanák ennek többi részeivel a fejlődés párhuzamosságát, amennyire ez az irodalom, a gazdasági kapcsolatok, a személyes érintkezés útján a külső szervezet egysége nélkül is lehetséges.

A megmaradt területen élőknek is az az első feladatuk az új helyzetben, hogy a lelki egységet magunk között megteremtjük. Itt is állandóan uralkodnia kell annak a gondolatnak, hogy a nemzetnek mi is csak része vagyunk, magunkban véve nem jelentjük az egész nemzetet. Ennek nemcsak csonkaságunk az oka, hanem az is, hogy *a magyar tudatosság alapvető elemei éppen az elszakadt részek küzdelmes múltjából származnak, s elsősorban az onnan származók által érvényesülnek.* [M]i itt így magunkban nem vagyunk és nem is lehetünk ugyanaz a magyar nemzet, amelynek eszményi alakja felé legjobbjaink törekedtek. De mert hatalmunkban nincs más, csak önmagunk, ezért *magunkat kell úgy nevelnünk, hogy annak a teljes egységnek mind az elszakadt magyarok, mind pedig a velünk élő másnyelvűek számára középpontja lehessünk.* ... Bennünk egyszerre kell érvényesülnie annak, hogy itt többség vagyunk s annak, hogy mint magyarságnak milyen a helyzetünk Európában. Nehézzé teszi a feladatot az is, hogy *itt nagyon fogyatékos az egész magyar nemzet egységének a tudata, az elszakadtakkal való összetartozás*

érzése, a feldarabolás jelentőségének ismerete. Ha az itteni magyarság nagy tömegét nézzük, itt igen hiányos a nemzeti önismeret...

A nemzet fogalmából tehát az a nevelési feladat következik, hogy mi magunk alakuljunk nemzetté, azaz emeljük fel a csonka haza népének mindenik részét a nemzet fogalmához. ... A nemzet egysége szempontjából nagyon sokat mulasztottunk, azt mindet immár nem pótolhatjuk, de pótolhatjuk itt a magunk körében, magunkra vonatkozóan.

Amit az elszakadt magyarokról mondtam, ugyanazt kell alkalmaznunk az itt élő nem-magyarokra. A helyzet természetesen nem ugyanaz, ha a történelmi kialakulását nézzük, sőt súlyos különbség van abban is, hogy amott a magyar kisebbséget a beolvadástól kell féltetnünk, itt meg a nem-magyar kisebbségek tőlünk való elidegenedése indult meg. Ebben a helyzetben *a magyarság nevelési feladata mégiscsak az, hogy biztosítsa mindenik rész sajátos fejlődését és igyekezzék arra, hogy a maga tudatosságával és egységével a másnyelvűek számára is a nagyobb lelki egység középpontja lehessen.*

Ennek az a feltétele, hogy a csonkaországi magyarság egyfelől az elszakadt magyarsággal, másfelől a vele ma is együtt élőkkel tartsa fenn a fejlődés párhuzamosságát. Nekünk nemcsak érdeklődnünk kell mindezek élete iránt, hanem azt jól ismernünk és a köznevelés útján rendszeresen ismertetnünk is kell, hogy a szellemi fejlődésben nagy eltérések ne álljanak be, az eddigi különbségek pedig enyhüljenek. ...

Ez a gondolatmenet tehát... *a műveltség nemzetalkotó szerepét világítja meg. A műveltség: az egész szellemi tartalomnak, gondolatvilágnak és érületnek, bizonyos szerves egysége. ... A köznevelés szervezetétől kezdve a legegyszerűbb olvasókönyvig úgy kell eltervezni és megalkotni a nevelésnek minden eszközét, hogy a folytonosan alakuló nemzet lelki egységét állandóan mozdítsa elő.* Arról, hogy ebben a korszerűség és a hagyományosság miként érvényesül, az egyöntetűség és a sokféleség hogyan jut jogaihoz, valamint, hogy a lelki egység alakulásában mi a szerepe az egyes tényezőknek, főként a nyelvnek, itt most nem beszélek. A nemzetnevelés fogalma mindezt a látszólagos ellentétet kiegyenlíti.”¹⁵⁸⁵

Imre Sándor lényeges részeiben idézett szövege önmagáért beszél. Értelmezéséhez csak néhány szempontot ajánlunk olvasóink figyelmébe. Az egész szöveg arról tanúskodik, hogy *Imre Sándor milyen komolyan gondolta, hogy az általa vizionált nemzetnevelésnek alkalmazkodnia kell a mindenkori társadalmi-történelmi helyzethez, s hogy bármely körülmények között a nemzet belső, lelki egységének kialakítását, erősítését kell szolgálnia.* Ennek érdekében reálisan kell felmérnie az adott körülményeket, s annak megfelelően kell hatékony eszközeit, módszereit megtalálnia.

A történelmi Magyarország feldarabolása új helyzetet teremtett, ami Imre Sándort arra ösztönözte, hogy a dualizmuskorban megfogalmazott nemzetfogalmát az új helyzetben korrigálja: kihagyja belőle az egységes szervezethez/államhoz való tartozás kritériumát, anélkül, hogy annak az egység kialakítása szempontjából való fontosságáról lényegesen változott volna a véleménye.

Ennek fenntartásával – elvi szinten – a revízió reményét, szükségességét sem tévesztette szem elől, de hangsúlyozta, hogy tudomásul kell venni a kényszerű tényeket: a nemzet öt részre szakadtságát. *Az elcsatolt területek magyarságának fennmaradása érdekében, a lehetséges mértékben meg kell őriznie kultúráját, nemzeti hagyományait, az anyaországgal való kapcsolatait, s alkalmazkodnia kell a számukra új állam elvárásaihoz is.* A következő generációk, már az adott államban működő iskolákban nevelkednek, valamelyest meg kell, hogy tanulják annak nyelvét, kultúráját. Kettős kötődésük révén, az idő előrehaladtával különbségek lesznek az

¹⁵⁸⁵ Imre Sándor: A nemzet fogalma, 120–128. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

anyaországi és a különböző országokban élő határon túli magyarok kultúrája, körülményei között.¹⁵⁸⁶ Ezért *a magyarságuk megőrzéséhez szükséges, számukra optimális stratégia meghatározását csak az egyes területeken élők – külső beavatkozás nélkül – maguk határozhatják meg.*

Igaz ez az anyaországiakra is. Nekik egyszerre kell toleráns többségi nemzetként integrálni a trianoni Magyarországon maradt – Imre Sándor szerint akkoriban disszimilációra hajlamos – kisebbségeket, oly módon, hogy megismerik és megismertetik a kisebbségek életét, kultúráját, nyelvét, ugyanezt várva a kisebbségi nemzettársaktól is. Hangsúlyozta: *a nemzetnevelés legfontosabb célja a lelki összetartozás kialakítása, erősítése, mindenkit befogadva, aki ezt önként, tudatosan vállalja.*

Ebből a szempontból nem tekinthető véletlennek, hogy Imre ezen írásában többször is megjelent az általa csak viszonylag ritkán használt, – igazán itt sem definiált – „faj” fogalma. Két összefüggésben szerepel a szövegben. Egyrészt a történelmi Magyarország elszakadt kisebbségeivel kapcsolatban, akik fajtestvéreikkel egyesülve kikerültek a magyar nemzet köréből. Másfelől annak nyomatékosításával, hogy *a határokon belül élő polgártársak – amennyiben a magyar nemzettel való érzelmi közösséget vállalják – nyelvre, fajra stb. tekintet nélkül a magyar nemzet egyenrangú tagjaiként tekintendők.* Imre Sándor részéről ez egyértelmű állásfoglalásnak látszik a fajelmélet térhódításával, a „fajvédők” disszimilációra ösztönzésével szemben (lett légyen szó németekről, más nemzetiségiekről, zsidókról).

Végül, fontosnak látszik kiemelni, hogy Imre Sándor folyamatosan *kölcsönösen követendőnek tartotta a szétszakított magyarság minden részének kultúráját. A közoktatás és közművelődés valamennyi intézményének így kell eljárnia* annak érdekében, hogy ezek minél kevésbé távolodjanak el egymástól. Kölcsönösen tudósítsanak egymásról, erősítsék az együvé tartozás tudatát, felelősségét. Lehetőleg párhuzamos pályán mozogjanak a határ bármely oldalán élő nemzettársak – sokszínűségükben megvalósuló – egységük fenntartása, erősítése érdekében.

2.2. Imre Sándor reflexiói „a nemzetnevelés” recepciójáról, kisajátításáról, szimplifikálásáról a harmincas és negyvenes években

Imre Sándor a huszadik század harmincas, negyvenes éveiben is figyelemmel kísérte a nemzetneveléssel, s az ahhoz kapcsolódó reformjavaslataival, s a szociális, valamint nemzetiségi kérdéseket érintő állásfoglalásaival kapcsolatos közvélemény és politika alakulását.

Kezdetben, 1904 táján „a nemzetet a neveléssel kapcsolatban annyit emlegették, hogy a nemzet fogalmának a nevelői gondolkodásban való szerepéről beszélni is feleslegesnek látszott, ezért erről az oldalról eleinte a nemzetnevelés egész gondolatát is feleslegesnek – és mesterkéltnek tekintették, sőt gúnyosan lekicsinyelték. Így aztán az értelmét teljesen felfogni, következményeit levonni nem is törekedhettek.¹⁵⁸⁷ ... A másik oldalon azért kicsinyelték le a nemzetnevelés gondolatát, nem kevésbé gúnyosan, és azért nem foglalkoztak vele, mert eleve szűk körűnek, túlhaladottnak, elavultnak tartottak mindent, ami a nemzetet hangoztatta.

Később, 1919 őszén a nemzetnevelés szó valósággal divatossá lett, azóta is sűrűn hangzik, de inkább politikai cikkekben, és a fogalom máig sem jutott... tisztultabb megértésre. A nemzet-

¹⁵⁸⁶ Lásd ehhez pl. Pornói Imre: „Jogok írva és élve”. Az I. világháborút lezáró békeszerződések kötelezettségei az oktatás területén, és teljesítésük a '20-as, '30-as években. *Neveléstörténet*, 1916, 13. évf. 1–2. sz. (26. sz.) 136–146.; Szerbhorváth György: Jöhet a csevap. Zárójelben a „ki a – vajdasági – magyar”-hoz. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 311–320.; Ujváry Gábor: Trianon és a magyar kulturális politika. *Somogy*, 2020. évf. 4. sz. 5–15.

¹⁵⁸⁷ Ahogy a fentiekben szó volt róla: Kornis Gyula például a hagyományos pedagógia tetszetősebb köntösbe öltöztetésének vélte Imre Sándor nemzetnevelés koncepcióját, melyben pedagógiai szempontból semmi igazán új nincs. Leszámítva az oktatási rendszer sok vonatkozásban jogos, ám pl. a gimnáziumok, a nemzetiségi oktatás ügyében Kornis által bíralt megújítására tett javaslatokat.

nevelés gondolatában nemzeti egyoldalúságot vagy kizárólagosságot (sovinizmust) látnak olyanok is, akik a szót, mint magától értődőt, meggondolás nélkül használják, s ugyanígy értik olyanok is, akiknek ez szó a vélt tartalma miatt eleve nem kell.

...[M]unkáimból pedig világos, hogy a nemzetnevelés fogalma kizárja mindkét egyoldalúságot: ezen az elvi alapon a nevelés nem lehet eszköze sem a nemzeti kizárólagosságnak (sovinista nacionalizmus), sem a nemzet iránt közönyös, vagy ellenséges nemzetköziségnek (antinacionális internacionalizmus).

Az utóbbi évek sok hullámozása után is változatlanul az a meggyőződésem, hogy a nemzetnevelés fogalmában megvan a mai ellentétek kiegyenlítődése is: kétségtelen, hogy egyrészt az egyéni és közösségi (individuális és szociális) szempont, másrészt a nemzeti és emberiségi szempont ellentétének eloszlatása csupán ezzel a fogalommal lehetséges, ha nem ezzel a szóval fejezik is ki” – hangsúlyozta Imre Sándor.¹⁵⁸⁸

Majd hozzátette: „A *neonacionalizmus* egy ideig (1928) sokat hangoztatott jelszava valami egészen újként jelentkezett, s a *nemzetnevelés* fogalmát teljesen semmibe vette.¹⁵⁸⁹ Nem tudott ugyan a maga számára számba vehető eredményt biztosítani, de a nemzetnevelés gondolatának érvényesülését hátravetette, éppen akkor, amikor különben megvolt a fogékonyság iránta”.¹⁵⁹⁰

Elmélete három fontos pontjának fogadtatását illetően még megjegyezte: „A háború kitörésekor (1914) szinte átmenet nélkül fogékonnyá lettek a *nevelés új, közvetlen feladatai* iránt olyanok is, akik addig a korszerűség minden sürgetését fölényesen lenézték. Az összeomlás után (1918 őszétől 1919 augusztusig) sokak számára meglepően gyorsan önként értődővé lett az addig értetlenül, sőt borzadva elvetett és megbélyegzőnek tartott *szociális szempont*, nem ritkán még ennek egyoldalú túlzása is.

¹⁵⁸⁸ Imre: A neveléstudomány magyar feladatai, 119–120. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁸⁹ Klebelsberg Kuno gr. miniszternek a Pesti Napló 1928. január 1-jei és 8-i számaiban megjelent „A magyar neonacionalizmus” és „Reálpolitika és nacionalizmus”, s a Nemzeti Újság 1928. január 29-i számában publikált „Neonacionalizmus” című cikkeire, s később az ilyen címmel megjelent kötetére utalt itt Imre Sándor. Ezekben Klebelsberg gr. visszanyúlt a korábbi időszakokra, így a dualizmus korára és 1918–1919-re is. Első cikkében azt állította, hogy „*sem a forradalomból, sem az ellenforradalomból nem maradt meg egyetlen alkotás sem, egyetlenegy intézmény, amely a nemzet állandó birtokállományának kiegészítő része lenne, s meg sem említette pl. a nemzetnevelésre vonatkozó VKM rendeletet. Úgy érvelt, hogy a neonacionalizmus valami új: a bethleni konszolidáció kultúrprogramja. A kötet előszavában Bethlen István miniszterelnök értelmezte a neonacionalizmus tartalmát: „az általa [Klebelsberg által – D. P.] kimondott szó annak a politikának alapgondolatait fejezi ki, amelyet magam is képviselek. Ez az alapgondolat: a gyökeréig változott viszonyok között élő magyarság nemzeti eszményeinek és gondolatvilágának az új körülményekhez való szabása és kijelölése azoknak a töretlen utaknak, amelyek haladva az ország újjáépítése megtörténhetik. Ne gondolja azonban senki sem, hogy ez az elgondolás egyetlen jelent a múlt értékeinek és hagyományainak megtagadásával. Semmi sem áll tőlünk távolabb, mert bár egy új, egy cselekvőbb és alkotni jobban tudó nemzedéket óhajtunk e hazában látni, de olyat, melynek gondolkodása egészen a magyar történelem talajában gyökerezik. Nem a mindenáron való újítás láza fűti tehát, hanem az a felismerés, hogy a magyar nemzet érzelem- és gondolatvilágának, vele együtt a politikai vezetésnek alkalmazkodnia kell a változott kül- és belpolitikai helyzethez. A neonacionalizmus nem egyéb, mint ez a kifejlődésben levő új magyar nemzetnevelő ideológia. ... A szerzőt vérmérsékletének és munkakörének megfelelőleg elsősorban a kulturális eszközök érdeklik. Úgy látja, hogy a nemzet nevelésére hatalmas feladat vár. Egyrészt a jövő nemzedék gondolkodását, vérmérsékletét, jellemét kell a nagy cél szolgálatába állítani, másrészt a mai nemzedék figyelmét kell ráirányozni a hibákra, amelyek kiküszöbölése nélkül nincs magyar feltámadás. Minden népnek az az igazi fénykora, mikor a legnagyobb nemzeti erények egészen személytelenek, mert a nemzeti közösség minden tagjában egyenlő mértékben élnek és ezúton az egész nemzet energiáit képesek hatványozni” – írta a miniszterelnök, legalább a nemzetnevelés fogalmát megemlítve. Leírásából kitűnik: Imre Sándor joggal érezte méltánytalannak Klebelsberg Kuno eljárását, a nemzetnevelés korábbi koncepcióira való utalás hiányát kultuszminiszter cikkeiben. (Gróf Klebelsberg: *Neonacionalizmus. Összegyűjtött újságcikkei*. Kiemelések részben tőlem – D. P.) Vö.: Teleki Pál: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra. In: Teleki: Válogatott, 206–220.; Ujváry: „Egy európai, 160–171.*

¹⁵⁹⁰ Imre: A neveléstudomány magyar feladatai, 123.

Hazánk feldarabolása után pedig *a nyelvi kisebbségek művelődési jogait* és ezek elismerésének a magyarság érdekében álló voltát olyanok is felismerték, akik még röviddel azelőtt nemzeti szempontból megbízhatatlannak hirdették az ilyen véleményüeket.¹⁵⁹¹ Az események hatására elfogadott helyesebb álláspont egyik esetben sem vált ugyan általánossá, sőt tartós sem maradt...” – jegyezte meg tárgyyszerűen, rezignáltan Imre Sándor.¹⁵⁹²

„Újabban, 6-8 évvel ezelőtt, kétségtelenül külföldi politikai hatásra egyszerre fontossá vált nálunk is a nemzetnevelés, de nem az eredeti, szakszerű értelmében, hanem határozott politikai törekvések megjelölésére.¹⁵⁹³ A szó gyakori használata mégis reménységet nyújtott a nevelésen való gondolkodás terjedésére és mélyülésére, s remélni kezdtük az annyira hiányzó vezető gondolat kialakulását a nevelésben, s a középpontba jutását a nemzet ügyeinek intézésében.

Ma már azonban a név aggasztóan jelszóvá lett. *Attól lehet tartani, hogy a sok emlegetés nemcsak a szót koptatta meg, hanem útjában áll a gondolat megvalósulásának. A magától értetődő jelszó népszerűsége rendszeren elsekélyesíti a tartalmat, és így megbukik a gondolat*” – konstataulta 1943-ban Imre Sándor.¹⁵⁹⁴

A 6-8 évvel azelőtti, időközben megcsappant reményeire utalva Imre Sándor Hóman Bálint miniszterségének időszakának kezdetére utalhatott,¹⁵⁹⁵ melynek legfontosabb vonásairól plasztikus, árnyalt képet kaphatunk a miniszter 1938-ban megjelent „Művelődéspolitika” című kötetéből,¹⁵⁹⁶ az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának 15. fondjából,¹⁵⁹⁷ s a közelmúlt szakirodalmából.¹⁵⁹⁸ Ezért – már így is hosszúra nyúlt – kötetünkben a miniszter művelődéspolitikai lépéseinek szisztematikus vázolásától eltekinthetünk. Csak a teljesség igénye nélkül, címszószerűen néhány olyan mozzanatot említhetünk mely felkeltette/felkelthette Imre Sándor figyelmét, s – ismét csalókéának mutakozó – reményt ébreszthetett benne.

Hóman Bálint koncepcióját „nemzetnevelésként” aposztrofálta és a korszakra Európában jellemző nagy politikai világnézeti harcban az iskolarendszer egészétől a nevelőmunka előtérbe helyezését, a „tanulmányi és etikai” (valláserkölcsös és nemzeti) szempontok szerinti szelekció

¹⁵⁹¹ Itt – egyebek közt – Kornis Gyulára utalhatott Imre Sándor.

¹⁵⁹² Imre: A neveléstudomány magyar feladatai, 125–126. (Kiemelések tőlem – D. P.) 1920. január 20-án keserűen írta Imre Sándor a rágalmozási sajtóper kezdeményező beadványában: „A katolikusok egyik lapja, a Népevelő most vette fel a Nemzetnevelés címet, mikor egyik legelső számában ellenem támad az én egyik legutóbbi előadásom kapcsán. (Mi a nemzetnevelés? 1919).” (BFL VII. 5. c. 558/1920. 10. old.)

¹⁵⁹³ Lád ehhez pl. Mészáros: Nemzetnevelés, 326–330.; Mészáros István: *Teleki Pál nemzetnevelői programja*. Teleki Pál Egyesület, Gödöllő, 1993, 21–67.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 205–209.; Dévényi: Nemzetnevelés-parafrázisok, 87–214.

¹⁵⁹⁴ Imre: A nemzetnevelés fogalma. 2. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁵⁹⁵ Hóman Bálint (1885–1951) rangos középkorász történész, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1932–1938 és 1939–1942 között VKM, 1938-ban néhány hónapig nemzetnevelési miniszter. Gömbös Gyula barátja, Darányi Ignác rokona, a nemzeti munkaterv kulturális részeinek készítője. Lásd róla pl. Mann: Magyar oktatási miniszterek 1848–2002. 95–102., 105–108. Imre Sándor már korábban kapcsolatban állt Hóman Bálinttal. 1919. augusztus 11-én, ügyvezető miniszter korában arra kérte az akkor „egyetemi könyvtárőr” Hóman Bálint magántanárt, hogy vegyen részt a Magyary Zoltán által összehívott értekezleten, melyre a „Szellemi Termékek Országos Tanácsának” könyvgyűjtő telepén tartottak augusztus 15-én, annak és általában a szocialista könyvtárak likvidálásának mikéntjéről. (OSZK Kt. 15. fondja, Hóman Bálint iratai 735.) Majd 1932. június 13-án kérte az akkor a Nemzeti Múzeum főigazgatójaként tevékenykedő Hóman Imrét, hogy találkozzanak a szegedi történelmi tanszék ügyében. (RL C/39. Levelezés.)

¹⁵⁹⁶ Lásd ehhez pl. Hóman Bálint: Pro Patria! (1928) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitika*. 29–33.; A nemzeti lélek egysége. (1932) Uo. 35–51.; Nemzetnevelés. Országgyűlési beszédekből. (1933–1936) Uo. 101–124.; A magyar középiskola. (1934) Uo. 217–254.; Gyermekvédelem. (1934) Uo. 167–172.; A nemzeti erők összefogása. (1935) Uo. 51–55.; A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése. (1935) Uo. 177–199. A gyakorlati középiskola. (1938) Uo. 254–268. Tegyük hozzá: Teleki Pál VKM minisztersége idején „Nemzetnevelők Könyvtára” címmel, az OKT kiadásában, pedagógusoknak szóló könyvsorozat indult.

¹⁵⁹⁷ OSZK Kt. 15. fondja, Hóman Bálint iratai, Jegyzetek 1932–1934-ből, Megjegyzéseim az 1933/34. évi költészetes felülvizsgálata alkalmával, a VKM munkaprogramja/munkaterve 1939–1940., Anyag a bemutatkozó beszédhez, a visszacsatolt területekkel kapcsolatos iratok stb.

¹⁵⁹⁸ Nagy P. T.: A növekvő állam árnyékában, 250–379.; Dévényi: Nemzetnevelés-parafrázisok, 137–198.

várta el. „Az iskola feladata az új nemzedék egészséges és egyöntetű világnézetének kialakítása, a beteg magyar lélek meggyógyítása, hogy az iskolából kikerülő fiatalság majdan a nagy világnézeti harcban meg tudja állni a helyét” – deklarálta az országgyűlésben a miniszter.¹⁵⁹⁹

Hóman Bálint

Ezt „a nemzetnevelés rendszere” által kívánta megvalósítani, a VKM-ből irányított, ellenőrzött, dekoncentrált oktatásirányítás révén. Gömbös Gyula miniszterelnök – részben általa írt, sugallt – kormányprogramjára („nemzeti munkatervére”) és Magyary Zoltán, valamint Keresztes-Fischer Ferenc¹⁶⁰⁰ közigazgatás-racionalizálásra irányuló terveire hivatkozva komplex megközelítéssel, (papíron maradt közoktatási törvénytervezettel¹⁶⁰¹), az olasz és német fejleményekre figyelve tevékenykedett.

Átszervezte a VKM-et. Idővel „a kormánypárt vezető funkcionáriusai, megyei vezető politikusok foglalták el a kulcspozíciókat, s így fokozatosan kiszorították a háború előtti korszak szakértő hivatalnokait”.¹⁶⁰² Nyolc területi főigazgató irányításával működő tanfelügyelői és iskolalátogatói hálózattal, és részletekbe menő pedagógiai és adminisztratív szabályozással, szigorú tanfelügyelettel, politikai/állambiztonsági ellenőrzéssel, próbálta elérni, hogy a népiskolák, a középfokú és középiskolák, tanítóképzők (s más irányítási mechanizmus révén a szakiskolák, főiskolák, egyetemek) „a nemzeti erők koncentrációját előkészítő, a nemzeti értékek szintetikus összefoglalására törekvő, egészséges, céltudatos nemzetnevelést” szolgálják.¹⁶⁰³

Hóman Bálint miniszteri hivatalba lépéséről bizalmas levelek sorában tudósította Imre Sándort egykori, hozzá ragaszkodó tanítványa, majd munkatársa, a VKM-ben maradt *Fekete József*. 1932. október 4-én arról tudósított, hogy Hóman Bálint esküjére hivatkozva közölte: „félretesz szeretetet és gyűlöletet, s a minisztériumban csak a nemzet érdekét nézi”. Ezt követően a miniszter fogadta a VKM osztályvezetőit, s tájékozódott a helyzetről, az emberekről. „Az az érzésünk, hogy a Klebelsberg alatt elnyomott réteg kerül előtérbe” – írta Fekete József.¹⁶⁰⁴

Ennek hatására-e, vagy az akkoriban hivatalváltásokkor szinte kötelező protokollnak megfelelően, Imre Sándor 1932. október 7-i levelében köszöntette Hómant a miniszteri poszton: „Jól esik a magam nevében is kifejeznem azt a megnyugvást, amely kinevezésed hírére eltölt. ... bizonyos vagyok abban, hogy miniszteri tevékenységed megállítja a romlás útján köznevelésünk intézményeit. Szívből kívánok ehhez sok sikert.”¹⁶⁰⁵

Még ugyanazon a napon, október 7-én, Fekete József újabb levélben referált Imre Sándornak: „A legfrissebb híreket azért közlöm, mert Téged *lelkileg* igen közletről érintenek. ... Állítólag a

¹⁵⁹⁹ Hóman Bálint: Nemzetnevelés. 104.

¹⁶⁰⁰ Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) ügyvéd, politikus, majd belügyminiszter 1931–1935 és 1938–1944 között, (kétszer átmentileg ideiglenesen a miniszterelnöki teendőket is ellátta). Magyary Zoltán után, ő foglalkozott a közigazgatás racionalizálásával.

¹⁶⁰¹ OSZK Kt, 15. f. 72. Törvényjavaslat a közoktatásról. (Több variációban.)

¹⁶⁰² Mann: Magyar oktatási miniszterek 1848–2002. 95.

¹⁶⁰³ Hóman Bálint: Nemzetnevelés. 117. (Kiemelés tőlem – D. P.) Az 1942. évben, még Hóman minisztersége alatt jelent meg a „Közoktatásügyi irányítás és iskolafelügyelet. Nemzetnevelők könyvtára II. Nemzetszolgálat. OKT Budapest, 1942. kötet, mely néhány ponton tovább taglalta a tanfelügyelettel kapcsolatos elvárásokat. „A létért való küzdelem” „egészséges és egységes közszellemet” kíván, írták, „a nemzeti kötelesség eszméjévé magaszosult, maradandómértékű nevelést, és ezért kívánja az elmélyített erkölcsi alapokon nyugvó egyéni és nemzetnevelést nemcsak egyöntetűvé, hanem általánossá tenni”. Ugyanakkor leszögezték: „a körzeti iskolafelügyelő, vagy tanulmányi felügyelő a látogatás alkalmával csak megfigyel, tanácsot, útbaigazítás ad, de nem rendelkezik”. (85., 87.)

¹⁶⁰⁴ RL C/39. Levelezés. Fekete József 1932. október 4-i levelében.

¹⁶⁰⁵ OSZK Kt. 15. f. 735. (Kiemelés tőlem – D. P.) Imre Sándor 1932. október 7-i levelében.

VKM szervezete némileg más lesz, ügycsoportok lesznek külön vezetővel. ... Lesz törvényelő-készítő ügyosztály is. ... Lesz egy »nemzetnevelési« ügyosztály is két alcsoporttal (testnevelés és ifjúságnevelés és népművelés). ... [M]a Horn¹⁶⁰⁶ sürgősen kért tőlem felvilágosítást, a Te *egységes középiskolai rendeleteredre* érkezett válaszok sorsáról, mert azt nem találják az irattárban. Úgy látom, forrong minden, s egy kissé kapkodás folyik.

Amiről nyáron beszéltünk, azt jó volna *sürgősen* elkészíteni. G[ömbös] Gy[ula] miniszterelnöki szózatában úgyis felhívott mindenkit a nemzeti munkaterv kiegészítésére. Azt hiszem, ha Tőled kapna művelődéspolitikai munkatervet, mind ő, mind H[óman] B[álint] megköszönné, s talán munkájukba szorosán bekapcsolnának. Most csak vaktában tapogatódnak a Te alapgondolataid körül.”¹⁶⁰⁷

1932. november 30-án Fekete József újabb beszámolót küldött: „Addig is, míg személyesen nem találkozhatunk, sietek Veled egy olyan hírt közölni, amelyet kétfelől is hallottam, s amely személyedet közelről érinti. Pataky Mária, most tanfelügyelő, (Pataki Tibor húga, bátyja a miniszterelnökségen miniszteri tanácsos) most vasárnap nagy protestáns társaságban volt. Ott élénken latolgatták azt a hírt, hogy P[etri] P[ál] államtitkárt hamarosan felmentik,¹⁶⁰⁸ mégpedig protestáns körök sürgetésére, akik a protestáns érdekek képviselőjére nem tartják őt alkalmasnak. Szintén protestáns körök kívánalmára *az államtitkárságjelöltek között a Te neved áll előtérben.*

A másik (minisztériumi) forrás szerint valóban szó van erről, de az evangélikusok is nagyon érdeklődnek, hogy a váltógazdaság elve szerint, most evangélikus legyen az új államtitkár. Ezt ma hallottam.”¹⁶⁰⁹

A Petri Pál felmentésére vonatkozó hír akkor még tévesnek bizonyult, ahogy az Imre Sándor VKM-ben való reaktiválására vonatkozó tervezetek sem igazolódtak. Fekete József 1933. március 1-jei levele már erről, s Imre Sándor lehangoltságáról tanúskodik. Egy Imre könyvéről megjelent ismertetéséről – szerinte nyomdatechnikai hiba folytán – lemaradt Fekete neve. Ennek kapcsán írta: „Nem szeretném, hogyha azt méltóztatnál gondolni, hogy valamiért el akarom rejteni a nevemet. Hűséggel Veled tartok mindhalálomig, mert ennek a hűségnek mélységes nagyrabecsülés, tisztelet és szeretet az alapja. ... Fáj, hogy soraidból ismét nyugtalanságot olvasok ki. »Az elavult vénembernek« még megjön a renaissance-sza!!!” – biztatgatta mesterét Fekete József.¹⁶¹⁰

Imre Sándor válaszai nem állnak rendelkezésünkre. Fekete József leveleiből annyi talán kivehető, hogy nem zárkozhatott el azonnal kategórikusan a személyével kapcsolatos kombinációktól, mert, ha ezt tette volna, Fekete közel két hónap elmúltával nem, vagy nem ilyen hangszerelésben közölte volna értesüléseit. Akkoriban – annak ellenére, hogy ezzel munkáját nehezítette – Imre meglepően nagy toleranciával, megértéssel fogadta Mályusz Elemérnek a szegedi egyetemmel kapcsolatos megjegyzéseit, többszörös szabadságkérését, s nem is titkolt törekvését a Budapestre való visszatérésre.¹⁶¹¹

Ebből, és Imre 1934-es műegyetemre szegődéséből talán arra következtethetünk, hogy ő is belefáradt már akkor a kétlaki életbe, hiszen családja mindvégig Budapesten maradt. Vélhetően ez is szerepet játszott abban, hogy nem zárkozott el olyan lehetőségtől, amely ennek az ingázásnak végét jelenthette volna. S ha már benne vagyunk a forrásokkal jelenleg alátámasztha-

¹⁶⁰⁶ Welker Ottó a VKM ügybeosztásáról és fogalmazói karáról adott összeállításában nem találunk Horn nevű tisztviselőt.

¹⁶⁰⁷ RL C/39. Levelezés. Fekete József 1932. október 7-i levelében.

¹⁶⁰⁸ E hír akkor korainak bizonyult: Petri Pál politikai államtitkárt csak 1935-ben váltotta Tasnádi Nagy András, aki 1938 februárjáig maradt tisztségében (Welker: A VKM, II. k. 114., 224.)

¹⁶⁰⁹ RL C/39. Levelezés. Fekete József 1932. november 30-i levelében. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁶¹⁰ RL C/39. Levelezés. Fekete József 1933. március 1-jei levelében.

¹⁶¹¹ RL C/39. Levelezés Mályusz Elemérrel folytatott levelezésében.

tatlan feltételezésekben, azt sem zárhatjuk ki, hogy az első hetekben ő is azt remélte: nemzetnevelési koncepciója végre az oktatáspolitikai szintjére emelkedhet. Látszólag ezt erősíthették a VKM új ügybeosztásáról szóló hírek, s Hóman Bálint terminológiája is.

Bizonyára, lelke mélyén, a rajta Klebelsberg által okozott sérelem kompenzációjára vágyott kiváráásával. Elégtétel lehetett volna számára a visszatérés a VKM államtitkári pozíciójába. S ami mindennél fontosabb: Imre Sándor mindig kereste az általa helyesnek vélt oktatás/művelődéspolitikai megvalósításának lehetőségét.

Az egyes iskolatípusokat érintő reformtervek is felkeltették Imre Sándor figyelmét, s holisztikus látásmódjának megfelelően állásfoglalásait mindig az oktatási, közművelődési rendszer egészére tekintettel fogalmazta meg. 1933-ban szakértőként vett részt a szakiskolák VKM irányítása alá helyezését célzó (akkor még eredménytelen) tárcaközi egyeztetésen.¹⁶¹²

1933 márciusában Imre Sándor meghívást kapott a miniszter elnökletével a Hold utcában tartott tanácskozásokra.¹⁶¹³ Talán ott kapott felhatalmazást Hóman Bálinttól arra, hogy véleményezze a meghívóval számára is kiküldött tervezetet. Imre Sándor 1933. március 14-i véleményében *üdvözölte a rendteremtés, az egyszerűsítés szándékát, az első négy osztály tantervének egységesítésére irányuló törekvést*,¹⁶¹⁴ mely immár nyolc évre biztosíthatta volna a közös ismeretanyagot, s négy évvel kitolta volna a középiskolás tanulók érdemi pályaválasztását. Revidéálta a latin nyelv korai oktatására vonatkozó – Kornis Gyula által 1917-ben vitatott – álláspontját.¹⁶¹⁵

Emlékeztette a minisztert, hogy az oktatási rendszer egyes elemei csak annak egészére figyelve kezelhetők, reformálhatók hatékonyan, s hogy egy *köznevelési kerettörvény* megalkotását már Bethlen István miniszterelnök kilátásba helyezte. A középiskola fejlesztése során kezelíteni célszerű a fiúk és leányok oktatási programjait (különösen az alsó négy osztályban).¹⁶¹⁶ Célszerűnek látta volna a tanulók heti, napi óraterhelésének csökkentését, melyet addig nem látott lehetségesnek, amíg e kérdésekben „a szaktudományok emberei mondják ki a döntő szót”. Figyelmet kell szentelni a polgári iskoláknak és a gyakorlati irányú középiskolák megteremtésének is. Örömmel konstataálta, hogy a gazdasági-társadalmi ismeretek fontosságával kapcsolatos 1919-ben meg nem értéssel fogadott kezdeményezéséhez hasonló szorgalmazott Hóman Bálint, ha nem is feltétlenül önálló tárgyként.¹⁶¹⁷

¹⁶¹² Dévényi: Nemzetnevelés-parafrázisok, 146.

¹⁶¹³ RL C/39. 35. cs. Hóman, középiskolák reformja.

¹⁶¹⁴ OSZK Kt. 15. f. 48. Jegyzetek 1933, 2–3.

¹⁶¹⁵ A latintanítással kapcsolatban 21 év elteltével – az egyetemi továbbtanulásra felkészítő humanisztikus gimnáziumokra vonatkozóan – változott Imre Sándor álláspontja. Velük kapcsolatban ugyanis korábban csak a felső négy osztályban tartotta indokoltnak a latin tanítását. Ám szegedi egyetemi oktatói gyakorlata meggyőzte őt, hogy „a latin nyelvnek gondolkodásfejlesztő erejét a középiskolai tanulmányok elején kell érvényesíteni” – írta Hóman Bálint miniszternek 1933. március 14-én, utólag méltányolva Kornis Gyula ezzel kapcsolatos 1917. évi bírálatát. (Antall József szerk. *Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája*. A tantervelmélet forrásai 7. OPI, Budapest, 1986, 47. Kornis bírálatát a fentiekben közöltük.) Vö.: *Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára*. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. évi május hó 25-én kelt 109.646/1938. IX. sz. rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. 8–11. és 24–29.

¹⁶¹⁶ Lásd ehhez Imre: A nőnevelés szervezése. 8–14.; Rébay Magdolna: Az egységes leány és fiú középiskola. *Iskolakultúra*, 2006. évf. 4. sz. 3–21.

¹⁶¹⁷ Antal szerk.: *Az 1934. évi*, 46–49. Lásd ehhez OSZK Kt. 15. f. 48. A VKM munkaprogramja (1937–1938?) 1. és 1939/1940. 1. 1942-ben Hóman Bálint minisztersége idején jelent meg pl. Rónai András: *Hazánk*. Nemzetnevelők könyvtára I. Nemzetismeret. OKT, Budapest, 1942; s már Szinyei Merse Jenő hivatali idejében: Weis: *Hazánk* társadalomrajza, 1942.

1933. április 4-én egy újabb, kézzel írt feljegyzést – vélhetően az egyik tanácskozáson előadott hozzászólásának vázlatát, gondolatmenetét – tükröző, „*Hóman miniszternek átadott jegyzéket*” készített a közép- és középfokú iskolákkal kapcsolatos teendőkről, a célszerű kezelésükhöz szükséges szempontokról.

- „*A középiskola mi akar lenni, tudományos tanulmányokra előkészítő iskola, vagy általános műveltséget adó iskola? A magyar középiskola 1883 óta soha nem adta meg igazán egyik alakjában sem az igazi előkészítést az életre, tájékozódásra a világban, a tudatosságot, a jelen[re] és jövőre vonatkozóan.*
- Ha tudományos iskola lesz, e célból különbbé kell válnia, de akkor ki kell a tanítástervét egészíteni az élet kérdéseivel (ezt akarja a mostani tervezet. L. Schneller 1908-i terve).
- *Szükség van olyan középiskolára mely nem tudományos tanulmányokra akar előkészíteni.* Ennek alapja megvan a négyosztályos polgári iskolában, kifejtett alakja a négyéves kereskedelmi iskola, meg a kis számban lévő mezőgazdasági iskolákban (Orosháza, Békéscsaba). Ezeket kell felülvizsgálni, esetleg bensőleg módosítani, mellettük egyéb témájú gyakorlati iskolákat létesíteni. A felsőkereskedelmi iskola lehetne a gyakorlati középiskola magva.
- Fontos, hogy tudom: *a középiskolát nem is lehetséges elzárni a felfelé törekvők elől, de sem emberi, sem politikai szempontból nem is szabad.* És másfelől: *a gyakorlati középiskolát kezdettől fogva nem szabad alsóbbrendűnek tüntetni fel, nem szabad az idelépőt elzárni a tudományos iskolába való átlépéstől, vagy főiskolai tanulmányoktól.* Ebből a tanulmányi rend egyöntetű megállapítása következik, mint szükséglet.
- Ezen az alapon a közvetlen tennivalók:
 - a) megállapítása annak, hogy milyen iskolafajokra van szükség a középső fokon:
 - *általában művelő, semmi határozott irányba nem terelő iskola (7 vagy 5 éves nemzeti középiskola¹⁶¹⁸)*
 - *tudományos pályára előkészítő iskola (8 vagy 9 éves gimnázium, reáliskola)*
 - *szakszerű munkára előkészítő iskola (7 vagy 8 éves ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági iskola)*
 - b) megállapítása annak, hogy lehet-e, és *meddig lehet e három csoportnak együtt tanulniuk?* 1 évig, vagy 4 évig, 6 évig?
 - talán mindhárom féle azonos tanítástervű lehet az elemi után egy vagy két évig,
 - az 1. és a 3. némi eltéréssel azonos lehet és legyen is legalább 4 évig,
 - a 2-ben legalább négy évig azonosság, de nem mereven (pl. nemzetiségi nyelvek!) esetleg 6 évig, 1-2 évig tudományos alapismeretek szempontjából elágazás.
 - c) megállapítása annak, hogy *melyik fajtából hol, milyenre van szükség* (ez a területi elnevezés papíron), hol milyen van, mivé és miként lehetne átalakítani. (Erre nézve kérdés a fenntartó óhajta, az alapítvány természete, az iskola életképessége, a vidék művelődési szükséglete.)
 - d) meg kell állapítani egyöntetűen a különféle középiskolafajok tanítástervét, az átmenetek, kiegészítővizsgálatok követelményeit, e végre át kell vizsgálni:
 - a nem meglévő iskolafajok egymáshoz való viszonyát (hézagok?),

¹⁶¹⁸ Imre Sándor a líceumokról szóló 1938. évi XIII. és a tanítóképző akadémiák létrehozását tervező XIV. törvénycikkek nyomán a líceumoktól remélte/várta ezen törekvése megvalósulását. Az OKT-ban valamelyest a líceumok számára készülő Utasítás előkészítésében is közreműködött. Lásd ehhez a nagykorösi tanítóképző tanári értekezletén „A líceum szelleméről” tartott előadását (RL C/39. 33. cs. 416/1–3. és 35. cs. 174. és Imre Sándor: A tanítóképzés és a líceum. Különlenyomat a *Magyar Tanítóképző* 1939. évf. 2. számából. 8–9.) Akkor még nem sejtette, hogy alig két év múlva, 1941. május 6-án a területi változtatások nyomán már érezhető tanítóhiány miatt, és amiatt, hogy a líceumi fiútanulók közül kevesen készültek tanítói pályára a református egyetemes konvent javasolni fogja az ötéves tanítóképzés visszaállítását. Amire – akkor még csak a líceum kifejlesztését két évre elhalasztva – a VKM 55.600–1941. V. számú rendelettel sor is került. (MREZSL 2. d. 53. d. 2896/1941. és 6765–1941.)

- a külön-külön készült tanításterveket,
- a különféle középfokú iskolák azonos tárgyú tankönyveit.

Így derülne ki, hogy igazán mit szükséges tenni

e) Mindazt, ami csak furcsán lóg, szerves kapcsolatok nélkül, össze kellene kapcsolni – természetesen a ma hiányzó részek megszervezésével – *egységes szervezetbe*, de meg kellene vizsgálnunk azt is, hogy mi minden nevelésügyi intézményünk van, és még *mire lenne szükség az iskolákon kívül is*. Így létrejönne az *egységes köznevelési szervezet*, ezt feltárná a *kerettörvény*, azzal a céllal, hogy gondoskodás történjék mindenről, és ne csináljunk feleslegeset.

- A középiskola kérdése a gyakorlati iskolákhoz, ezek kérdése az egész köznevelés áttekintéséhez vezet. S itt meggondolni való, hogy nagyon *sok szükségletet ki lehet elégíteni külön-külön iskolafaj nélkül*, (tanfolyamok, iskolán kívüli népművelés) – másrészt nagyon sok olyan égető nevelésügyi kérdés van, amelyet hiába akarnánk eligazítani bármilyen iskolai reformmal (egészségügyi nevelés, elhagyott és csavargó gyermekek, a fogyatékosok intézetinek feltűnően csekély száma, az ifjúság szembevető lelki átalakulása). Égetően szükséges mindezek gondos számbavétele, és minden ponton a helyi viszonyok szerint a rendezés megindítása.
- A végre, hogy az iskolák az új *korszerű* nevelést a maguk körében végezni tudják, szükséges a *tanító és tanárképzésre igen nagy gondot fordítani!*
- A középiskolai tanárképzés ügye szintén egyöntetű átvizsgálást kíván.
 - a) polgári iskolai tanárképzés (az egyetemmel való kapcsolása)
 - b) mai középiskolai tanárképzés (a tudományos képzés és a pedagógiai előképzés elmentétei!)
 - c) kereskedelmi iskolai tanárképzés (ez újabban igen jól kifejlődött)
 - d) tanítóképzőintézeti tanárképzés (ez most egészen bizonytalanná vált)
- Sürgősen kellene valamit tenni mindenféle *szakszerű iskola tanárainak képzése* dolgában: itt – tudtommal – semmiféle pedagógiai előképzés nincs (gazdák, mérnökök stb. tanítanak, de soha nevelésügyi útbaigazítást nem kaptak!)
- A rengeteg állástalan tanító és tanár foglalkoztatása a 6. pontban érintett sokféle szükséglet kielégítésére. Ezzel némi gátat lehetne vetni annak, hogy ezek (mint általában az ifjúság) egészen elidegenedjenek a múlttól, az idősebb nemzedéktől, a nemzeti gondolattól.
- *A környező népek nyelvét* nagy erővel tanítani kellene!
- Minél kevesebb »reform«, minél teljesebb, gyorsabb és hatásosabb rendcsinálás és pótlása a hiányoknak! Még ez is több pénzbe kerül, mint amennyi, gondolom, hogy rendelkezésre áll.¹⁶¹⁹

A Ronkoviczné Faragó Eszter által közzétett dokumentum két szempontból is fontos a számunkra. Tanúsítja, hogy az idő előrehaladtával, miként alakult Imre Sándor szemlélete, gazdagodott tudása, alakult álláspontja a közép- és középfokú iskolák nemeivel, funkciójával, egymáshoz való viszonyukkal kapcsolatban, s összefüggésükkel az iskolán kívüli népműveléssel.

Másrészt, Imre Sándor e dokumentumban újra – talán a korábbiaknál is egyértelműbben – hitet tett azon meggyőződése mellett, mellyel szemben Kornis Gyula többször is ellenszenvének adott hangot. Nevezetesen: Kornis az iskolarendszer funkcióját, tagolását a meglévő társadalmi viszonyok, különbségek fenntartásában látta, s egész hozzáállásával a gimnáziumok primátusát hangoztatta, hiszen a nemzet leendő vezetőit képzik. *Imre Sándor* ezzel szemben *leszögezte, hogy a középiskolát nem lehet és nem is szabad elzárni a felfelé törekvők elől, s azt is, hogy a gyakorlati irányú iskolák nem alsóbbrendűek a gimnáziumoknál*. Emellett az iskolafajok

¹⁶¹⁹ Közölte: Ronkoviczné: A pedagógia, 170–177. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

közötti átjárás biztosítását is kívánatosnak tartotta. *A számára kívánatos iskolarendszer ezáltal a társadalmi mobilitás, mai terminológiával az esélyegyenlőség biztosítója, s nem a társadalmi osztályok/kasztok közötti kulturális különbségek, határok újratermelője kellett volna, hogy legyen.*

A jelen sorok írójának nincs további forrása arról, hogy mi lett közvetlen sorsa Imre Sándor e felvetéseinek. Ahogy arról sincs információja, hogy vajon mi volt Imre szándéka az újabb tervezettel? Vajon óvatos felajánkozást jelentett-e ez egy újabb kultúrpolitikai szerepvállalásához – ahogy Fekete József ajánlotta – vagy pusztán „nemzetnevelői” kötelességének tett eleget azal, hogy (immár sokadszor) a döntéshozó miniszter figyelmébe ajánlotta, az iskolarendszer, a művelődési intézményrendszer jobbítására vonatkozó elképzeléseit. Az újabb kutatás, kutatói nemzedék majd bizonyára választ talál erre a kérdésre is. Annyit azonban már most is tudhatunk, hogy Imre Sándor 1933 végén, 1934 januárjában a szegedi egyetemen és a református egyházban részt vett a középiskolai törvényjavaslatról készült állásfoglalásaik kidolgozásában.¹⁶²⁰

Mindazonáltal bizonyára keserűen vehette tudomásul, hogy a terminológiáját kisajátító és saját politikai célja szolgálatába állító Hóman Bálint – Klebelsberg Kunóhoz hasonlóan – sem kívánta munkatársának, sőt, még a nemzetnevelés elmélet genezisének is sem hivatkozott Imre Sándorra.¹⁶²¹ Sőt: 1935. május 9-én odáig ment, hogy amikor a jogi és pedagógusi végzettségűeknek a közoktatásirányításban való részvétele kapcsán az előbbieket szerepének jelentőségét hangsúlyozta, és mellettük látta feltétlenül alkalmazandóknak a pedagógiai felkészültséggel rendelkezőket, példákat említett az utóbbiak pozitív szerepére a VKM-ben. Név szerint említette egyebek között saját édesapját Hóman Ottót, Fináczy Ernőt és Kornis Gyulát, ám hallgatott a nemzetnevelés elmélet megalkotójáról.¹⁶²²

Valószínű, hogy a méltánytalanságokra általában, s a személyét érintően különösen érzékeny, (a neveléstörténet iránt elkötelezett) Imre Sándornak korántsem csak személyének a VKM-ből történt eltávolítását követő, őt még az oktatásirányítás történetéből is szimbolikusan kiiktató eljárás okozott csalódást. A politikával szemben a pedagógia, a jogász tisztviselőkkel szemben az iskolához, gyermekekhez értő szakemberek primátusát valló, az iskola, a nevelés, a pedagógusok bizonyos autonómiájához ragaszkodó, az autonóm személyiségek neveléséről lemondani

¹⁶²⁰ RL C/39. 35. cs. 4309–1933. és egyéb ott őrzött források. Köztük „a középiskolai kérdés” c. kézirat.

¹⁶²¹ A kortárs aktív pedagógiai professzortársak hasonlóan jártak el: széles közönségnek szóló összefoglaló műveikben nem, vagy alig hivatkoztak Imre Sándorra, vagy ha mégis, azt csak történeti adalékként, vagy az ő gyakorlati pedagógiai munkát segítő tankönyvei, könyveire való hivatkozással tették. (Erről másuttól szólunk az 1917. évi pozsonyi pályázata és a budapesti professzori állás 1935. évi betöltése kapcsán.)

¹⁶²² „A vallás- és közoktatásügyi irányításnak... túlnyomórésztben jogász tisztviselőkre kell támaszkodnia; reájuk még a szoroson vett szakigazgatási, pedagógiai kérdések elbírálása tekintetében is nagy feladat vár. Mellettük azonban pedagógus és filozófus tisztviselőkre, főként főtisztviselőkre is szükség van, mert a nagy nevelésügyi problémák megoldására a minisztérium csak ezek közreműködésével képes. A közoktatásügyi minisztérium legnagyobb alkotásai éppen ezeknek a miniszteriális és iskolafelügyeleti főtisztviselőknél – Csengery Antalnak, Tanárky Gedeonnak, Klamarik Jánosnak, Hóman Ottónak, Halász Ferencnek, és az újabbak közül Fináczy Ernőnek és Kornis Gyulának – nevéhez fűződnek” – hangoztatta a képviselőház ülésén, (1903-ban elhunyt kolozsvári egyetemi tanár, majd tankerületi főigazgató, minisztériumi tisztviselő) édesapjára is hivatkozó Hóman Bálint. (Hóman: A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése, 179.; Lásd ehhez Makkai László: *A kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1919.* 160. https://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf9458.pdf 2021. 12. 25-i letöltés)

nem hajlandó Imre Sándor¹⁶²³ bizonyára hamar érzékelte: a részben általa már korábban is fontosnak ítélt intézkedések, reformok (pedagógusképzés, gyermekvédelem,¹⁶²⁴ a gyakorlati irány erősítése, egyetemi összevonások stb.) markáns politikai-hatalmi törekvést szolgálnak.

Ahogy a fentiekben láthattuk, korábban Imre Sándor maga kísérleteket tett a nevelés szempontjából „pozitívnak és negatívnak tekintett emberi tulajdonságok” meghatározására, ám – ahogy ezt Dévényi Anna joggal konstatálta¹⁶²⁵ – Imre Sándor a harmincas években óvatosan, de egyértelműen elhatárolódott az „új típusú magyar ember” tulajdonságainak akkoriban Gömbös Gyula pártjának vezető tisztségviselői (Marton Béla, Béli Béla) által taglalt felfogásától. Az autonóm személyiségnevelés híveként, semmiképp sem azonosulhatott a vezérnek való feltétlen, fanatikus alárendelődés követelményével. Ahogy „az egységes nemzeti világnézet” jegyében a társadalom jelentős rétegeit a nemzetből kiközösítő felfogással, és az oktatástól megkövetelt indoktrinálizációval (Imre korábbi terminológiája szerint: idomítással) sem. Kritikusan tekinthetett a Gömbös Gyula pártja által kívánatosnak tekintett politikai célra, s a megvalósítása érdekében alkalmazott eszközök egyikére-másikára,¹⁶²⁶ a negatív diszkriminációt érvényesítő politikai-világnézeti, vallási szelekció iskolai eszközeire.

Előbb-utóbb bizonyára tudomást szerzett Hóman *Bálintnak a tankerületi főigazgatókhoz intézett 1933. november 30-i bizalmas utasításáról* is, melyben az akkoriban zajlott tüntetések, megmozdulások reakciójaképpen felszólította őket:

„Ha egyes iskolák a kellő ellenőrzés hiányában nem tudták megakadályozni azt, hogy növendékeik az internacionális mótó áldozatává... legyenek, a jövőben fokozott mértékben kell őrködni azon, hogy a középfokú iskolai ifjúság a nemzeti gondolat és a mai társadalmi berendezkedés híve legyen. Amíg tehát ezeknek az iskoláknak meg kell ragadniuk minden alkalmat arra, hogy az ifjúságban a nemzeti és valláserkölcs szellemet ápolják, másfelől éber figyelemmel kell kísérenniük a tanulók társadalmi és magánéletét is. De ennek az ellenőrzésnek ki kell terjeszkednie az iskolában szolgálatot teljesítő tan- és segédszemélyzetre, tehát mindazokra is, akik az iskola falain belül az ifjúsággal érintkezésben vannak, és ki kell terjeszkednie az önképzőkörök és más iskolai egyesületek működésére, valamint az ezek által kiadott lapokra és folyóiratokra is. Az ellenőrzésen kívül az iskolának... értésére kell adni az ifjúságnak azt is, hogy bizonyos állam- és társadalomellenes magatartást, illetőleg az ilyen jellegű mozgalmakban való részvételt a törvények büntetik, és hogy ilyen esetekben nemcsak az állam büntető hatalmával, de az iskola teljes szigorával is szemben találják magukat. ... [A]z igazgatók nyomatékosan figyelmeztetendők arra is, hogy minden legkisebb gyanút vagy megfigyelést haladéktalanul jelenteni tartoznak, így tehát mindennemű eltussolási kísérletet fegyelmi vétségnek fogok tekinteni. ... Ugyancsak tartoznak a közbiztonsági szerveket törvényes és szabályszerű hivatásuk teljesítésében legteljesebb mértékben támogatni, és általában mindent elkövetni, hogy az esetleges jelenségek már csírájukban elfojtassanak.”¹⁶²⁷

¹⁶²³ Imre Sándor nem változtatott – egyebek között – 1919. december 9-én a Magyar Tanárok Nemzeti Szövetségében képviselt meggyőződésén: „Az iskolai munka nem lehet más, aminek a jó öreg Apáczai Cseri János érezte: szabad lélekből eredő szabad munka.” (RL C/39. 49. df. V. 21–37. 6. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁶²⁴ A gyermekvédelem intézményeinek a belügyminisztérium alatti egyesítésével Imre Sándor nem biztos, hogy egyetértett, bár a költségvetési szűkshelyzetben talán elkerülhetetlen lépésnek tartotta. (OSZK Kt. 15. f. 7. Megjegyzéseim az 1933/34. költségvetés felülvizsgálata alkalmával. 4.)

¹⁶²⁵ Dévényi: Nemzetnevelés-parafrazisok, 201. és 208.

¹⁶²⁶ Lád ehhez pl. Magyarországi pártprogramok 1919–1944. 330–344.; Vonyó József szerk. *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai 1932–1939.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998; Vonyó József: Egy állampárti kísérlet és kudarca Magyarországon. In: Vonyó József szerk. *Gömbös pártja.* 13–36.; Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 145. évf. 2011/1. sz. 3–36.

¹⁶²⁷ A 3378/1933. eln. VKM számú rendeletet lásd MNL BÉML VIII. 59. 39. d. 1051/1933.; MNL GyMSM SL VIII. 64. 7. d. (Kiemelés tőlem – D. P.) Vö.: Nagy Péter Tibor: *A magyar oktatás második államosítása.* Educatio, Budapest 1992, 51–69. és 97–100.

Talán a magyar kormányok politikájának fokozatos jobbrtolódása, majd a második világháború körülményei, egyetemi teendőinek szaporodása akadályozták meg Imre Sándort dédelgett tervének magvalósításában: „*Szerettem volna részletesen kidolgozni az útmutatást a nemzetnevelés elvének érvényesítésére a magyar köznevelés egész területén, a nevelés valamennyi ágában, a művelődéspolitikai legszélesebb értelmében*” – olvashatjuk Neveléstana második kiadásának előszavában.¹⁶²⁸

2.2.1. Nemzetnevelés és „a neveléstudomány magyar feladatai”

Ha erre nem is volt módja, Imre Sándor, akit 1934 őszétől már a budapesti műegyetem újonnan szervezett pedagógiai tanszékére neveztek ki professzornak,¹⁶²⁹ 1935-ben megjelent „*a neveléstudomány magyar feladatai*” című kismonográfiájában újra megpróbálkozott a hazai neveléstudomány feladatainak felvázolásával.¹⁶³⁰

Koncepciójának részletes elemzése csak professzionális neveléstudósok/kutatók feladata lehet. Tették ezt már eddig, s teszik nyilván a jövőben is. Imre Sándor művelődéspolitikai szerepvállalásának motívumai szempontjából itt csak néhány részletre hívhatjuk fel olvasóink figyelmét.

Fejtegetésében a korábbiaknál nagyobb figyelmet szentelt a neveléstudomány nemzetközivé válásának, az ottani eredmények hasznosításának.¹⁶³¹ Ám továbbra is kitért arra is, hogy semmiképp sem elégedhetnek meg más országok tapasztalatainak ismertetésével, átvételével. Csak a történetileg determinált magyar viszonyok részletes tanulmányozása segítheti elő a másutt kifejlesztett módszerek, szempontok sikeres felhasználását. Elvont fejtegetések helyett/mellett mindenre kiterjedő tapasztalatszerzésre, koordinált és tervszerű kutatómunkára van szükség ahhoz, hogy a nevelési-oktatási rendszer megalapozott, általa szükségesnek és elkerülhetetlennek vélt gyökeres reformját elkezdhessék, lépéseivel kapcsolatban valamilyes konszenzusra jussanak, a társadalom állapotának, szükségleteinek s az uralkodó eszmének/eszméknek figyelembevételével.

¹⁶²⁸ Imre: Neveléstan. 1942. 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁶²⁹ Kornis Gyula 1934. július 31-i levelében gratulált ehhez Imrének, hozzátéve: „Szabad remélnem, hogy mindkettőnk lelkében megvannak azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, sok téren, a termékeny közös munkásságot”. (RL C/39. Levelezés)

¹⁶³⁰ Érdekes szinkronitás: a pécsi professzori állást 1935 januárjában budapestire cserélő, ám rövidesen elhunyt Weszely Ödön 1934. augusztus 21-én zárta előszavát a korszerű nevelés alapelveit, a neveléstudomány rendszerét áttekintő munkájának, melyben 65 Kornis Gyulára hivatkozás mellett, Imre Sándorra 10-szer utalt. (Weszely Ödön: *A korszerű nevelés alapelvei. A neveléstudomány rendszere*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935) Ennek ismeretében aligha meglepő, hogy Kornis Gyula – 1917. évi a pozsonyi egyetemre vonatkozó állásfoglalása mellett kitérve, jól időzítve – Weszelyt Ödönt javasolta a budapesti egyetem bölcsészeti kara számára. Mályusz Elemér 1934. november 23-i levelében számolt be erről Imre Sándornak: „a kar ma 30 igen 0 nem szavazattal Weszelyt hívta meg. Az előadó Kornis arra hivatkozott, hogy Te elhárítottad Magadtól az esetleges meghívást. Az tény, hogy a referátum rendkívül melegen szólt Rólad, legelső helyen, hosszasan, mint aki egyedül jöhetnél szóba.” (RL C/39. Levelezés)

¹⁶³¹ Imre Sándor már korán kapcsolatba került a nemzetközi tudományos nyilvánossággal. 1908. május 27-én Geőcze Sarolta – Kovács János tanácsára – „a kolozsváriak közül” Schneller Istvánt és Imre Sándort kérte fel a londoni morálpedagógiai kongresszuson „egyik-másik összefoglaló, mélyenjáró pedagógiai tudást kívánó kérdés kifejtésére, ... mint olyanokat, kiknél az alapos tudás megalkuvást nem ismerő erős nemzeti érzéssel, és keresztény erkölcsi alappal párosul.” Imre Sándor más nyári elfoglaltságaira hivatkozva a felkérést elhárította. (RL C/39. Levelezés.) Az 1921. évi Helsinkiben megrendezett tanügyi kongresszuson sem vett részt. Fekete József 1921. június 25-i levele szerint Imre Sándor ígért előadása sem érkezett meg időben, így Nagy Lászlóét olvasták fel akkor. (RL C/39. Levelezés.) A résztvevők listáját, témáikat, a velük kapcsolatos korabeli visszhangról lásd RL C/39. 28. cs. 775–788. Az 1922. évi genfi nemzetközi erkölcsnevelési kongresszussal kapcsolatos anyagokat lásd pl. MNL OL P 1659. 4. tétel

„A valóságos nevelésügyi állapot, az emberek minősége, a nevelés meglévő rendje, eredménye és a többi tény megállapítása az első feladat; eszményt is csak az tűzhet ki a valóság reményével, aki azt a valóságra, tehát tényekre alapítja, aki előtt az eszmény a tapasztalás adataiból emelkedik ki. ... *Tények és követelmények szoros egységét mutatja az a felfogás, hogy a nevelés mivoltát és feladatait a nemzetnevelés gondolata fejezi ki legteljesebben. ...*

A nemzetnevelés értelme szerint a közösség egyéni alakjában, mint nemzet szolgál az ember fejlődésének alapjául és a fejlett egyének munkatereül. Az egyén pedig csak, mint a nemzet tudatosan élő, nemes eszményeket szolgáló tagja, mint személyiség, tekinthető kifejlettnak. E felfogással a nevelés állandó feladata a nemzetté nevelés, vagyis az együttélők, egymásra utaltak új nemzedékének olyan nevelése, hogy az egyének lelkiületéből a nemzet lelki egysége következzen, azaz a nemzet mintegy nemzedékről-nemzedékre, állandóan megvalósuljon.

Ezt a feladatát a nevelés mindenik nemzet körében bizonyos sajátos úton-módon teljesítheti: a nemzeti nevelés az a sajátos mód, amelyen egy-egy nemzetben a nemzetté nevelés sikerrel járhat. ... Ebből súlyos, tudományos feladatok erednek.

A nemzet, még a legkisebb is, több részből áll, ezek különböző helyzetűek és fejlettségűek, a nevelés talaja és körülményei tehát mindenik részre nézve mások. A nemzet, mint egész is sajátos viszonyok között él, a közös helyzet és ezen belül az egyes részeké állandóan módosul, s mindezeknek a mozzanatoknak a nevelés szempontjából nagy a jelentőségük. E jelentőség mérlegelése, ... a viszonyok tudományos felderítése nem egyedül a neveléstudomány feladata, de ezé is. Ebből a nevelésügyi kutatásoknak nemzetről-nemzetre sajátosan alakuló, tömördek feladata áll elő.

A nevelés fogalmáról s a neveléstudomány anyagáról és jellegéről *lehet másként is gondolkozni, a nemzetnevelést, mint elméleti álláspontot talán lehet ma is még egyéni felfogásnak bélyegezni, azt azonban nem lehet tagadni, hogy a nevelői gondolkodás újabb alakulása a sajátos tennivalók nagy jelentőségét világszerte bizonyítja. ... A neveléstudományban szinte külön irányra kezd kifejlődni a környezet és a nevelés viszonyának aprólékos vizsgálása. Egyebek között pl. a falu és a város alakító hatásában levő tetemes különbség, a származással és a foglalkozással járó testi-lelki fejlődési sajátosságok, általában a társadalmi kérdések nevelésügyi vonatkozásai annyi kutatóvalóra figyelmeztetnek, s ezek iránt oly nagy az érdeklődés, mintha most egyszerre csak megvilágosodott volna előttünk minden, amit évtizedekkel ezelőtt a közösség szempontjának jelentkezése sem neveléseméleti téren, sem a gyakorlatban nem tudott eléggé elfogadtatni. ...*

Mindaz, amit a nevelésnek a mostani világban teljesítenie kellene, rendszeres, meggondolt tudományos munkát követel. *A már végbement és még folyamatban levő politikai és társadalmi nagy változások egészen lehetetlenné teszik, hogy a köznevelést apró-cseprő, külső módosításokkal alakíthassuk új feladataira alkalmassá. Az egész nevelési rendszert, mégpedig alapjaiban, kell az igazolható követelményekkel bírálóan összevetni.*

...A feladatok szempontjából a fejlettség nem egy-egy ember gondolkodásán és tanultságán fordul meg, hanem mindazokén, akik valamely közösségben együtt hivatottak az egyenmű munkára. Nem egy-egy ember munkája jellemzi a helyzetet, hanem hogy *folyik-e valamely ismeretkörben rendszeres, az előzményekre építő, folyamatosan kiegészülő és állandóan haladó, kutatótevékenység. Ha a magyar nevelői gondolkodást így, a maga egészében nézzük, általános jellemvonását nem láthatjuk másként: még ma is a tudományosságot megelőző, azt előkészítő korszakban él.*¹⁶³²

„Ezen az állapoton két fejlemény kezdett segíteni. Egyik az előbb már említett *neveléstörténeti* érdeklődés volt. Legtöbbet és a legértékesebb lépéseket ebben az irányban tettük a magunk

¹⁶³² Imre: A neveléstudomány magyar feladatai, 11–15. (Kiemelések tőlem – D. P.)

útján. A másik *a gyermektanulmányozás* megindulása; ez a nevelésügyi érdeklődést hatalmasan kiterjesztette és a dolog természete szerint magyar táplálékot adott neki, hiszen a tanulmányozás hazai viszonyokon és magyar gyermekeken folyt¹⁶³³ – emlékezett Imre Sándor.

Itt, a szöveg történelmi kontextusának megértéséhez egy rövid kitérőt kell tennünk.

2.2.2. Exkurzus: Imre Sándor és Nagy László öröksége, rövid elnöksége a Magyar Gyermektanulmányi Társaságban

Nagy Lászlóval való levelezéséből, s egyéb forrásainkból kitűnik, hogy Imre Sándor 1912-től két évtizeden át viszonylag folyamatos kapcsolatban állt a Magyar Gyermektanulmányi Társasággal (a továbbiakban: MGyT),¹⁶³⁴ s a Magyar Pedagógia szerkesztőjeként, a MPT egyik vezetőjeként Nagy Lászlóval. Miniszterként, államtitkárként figyelemmel volt a budapesti kísérleti lélektani laboratórium, Nagy László és Révész Géza forradalmakat követő sorsa iránt.¹⁶³⁵ Kapcsolatuk érzékeltetésére tekintünk néhány példát a Ráday Levéltárban őrzött levelekből.

1924. december 22-én Nagy László egy a Társaság és a Studium Könyvkiadó közös könyvsorozat-tervét küldte Imrének, azzal, hogy „a könyvsorozat szerkesztésével Imre Sándor államtitkár úr bizassék meg”. Imre Sándor 1924-ben előadássorozatot tartott a családi nevelés fő kérdéseiről a Szülők Iskolájában is.¹⁶³⁶

1925. január 19-én Nagy László Imre Sándor egyetemi tanári kinevezéséhez gratulált: „Szívemből üdvözöllek azon a helyen, ahová leginkább való vagy. Hála istennek, hogy van immár egy egyetemi tanszék Magyarországon, amelyet nemcsak modern készültségű, hanem modern gondolkozású pedagógus tölt be”.¹⁶³⁷

Nagy László

Imre Sándor együttműködési készségét mutatja, hogy 1925 őszére vállalta „a tehetséges gyermekek és ifjak II. munkakiállítását” „irodalmi és tudományos csoportjának” elnökségét is.¹⁶³⁸

¹⁶³³ Lásd ehhez pl. Nagy László kéziratát: A gyermekek értelmi és erkölcsi fejlődésének menete. MNL OL P 1659. 6. tétel.

¹⁶³⁴ Nemes Lipót (1886–1960) pedagógus, a Társaság aktív tagja, egy időben titkára, a Tanácsköztársaság alatt a Gyermekvédelmi Központ irányítója, az 1921-ben Helsinkiben és hét évvel később Koppenhágában tartott nemzetközi kongresszusok résztvevője, 1925-től a Fővárosi Lélektani Laboratórium vezetője volt. 1911–1912-ben élénk levelezésben állt Imre Sándorral, tanácsait kérte a társaságban „a természet és társadalmi környezet hatása a gyermekekre” c. előadásához való felkészüléshez, s mentorának tekintette őt. (RL C/39. Levelezés)

¹⁶³⁵ RL C/39. Levelezés. Lásd továbbá Donáth: Adalékok Nagy László, 97–106.

¹⁶³⁶ A Szülők Iskolájának órarendje 1924 október 14-től december 19-ig, és *Magyarság*, 5. évf. 1924. október 28. 10.

¹⁶³⁷ A Társaság 1918 áprilisában sikertelen kísérletet tett a „gyermektanulmány, a kísérleti pedagógia, a gyermekfejlődéstan és a krimiálpedagógia” kurzusok bevezetésére a budapesti, debreceni és pozsonyi egyetemeken, s arra, hogy azokon a „gyermektanulmány számára tanszékek állíttassanak”. Fináczy Ernő véleményezte a kérést, s a gyermektanulmány kialakulatlanságára, önálló tudományos diszciplínaként körvonalazhatatlan voltára hivatkozva nem javasolta ilyen tanszék felállítását. A kísérleti pszichológia oktatását Révész Géza alkalmazása révén megoldhatónak ítélte. Erdemben az ilyen laboratórium felállítására csak a Tanácsköztársaság alatt került sor, ami Révész Géza alkalmazásának megszüntetésével egy időre megpecsételte a kezdeményezés sorsát. (ELTE Lt., BTK DH 8/B. 2139/1917–18.; Donáth: Adalékok Nagy László, 88–103.) Nagy László azért is örülhetett Imre szegedi kinevezésének, mert általa esélyt remélhetett témáik, módszereik egyetemi térnyerésére. Szegeden a Pedagógiai és Lélektani Intézet felállítására 1929-ben került sor. (M. Pellesz – Szűts-Novák: A Pedagógiai és Lélektani Intézet 1929-es megalapítása, 9–24. http://real-j.mtak.hu/13882/2/OxIPO_2019_2.pdf)

¹⁶³⁸ Általános tájékoztató és útmutató a tehetséges gyermekek és ifjak 1925. évi munkakiállításáról. 7.

1926–1927-ben Nagy László, 1931-ben Kemény Gábor arra is felkérték, hogy vállaljon komolyabb vezető pozíciót a társaság vezetésében,¹⁶³⁹ amit a Szegeden professzorkodó, Budapesten élő Imre Sándor vonakodva fogadott.¹⁶⁴⁰

Abban az időszakban született Nagy László 1927. január 20-i levele, melyben szinte kérlelte Imrét a társaságban való nagyobb szerepvállalásra: „Az kéne még, hogy én Kenéz Béla [1874–1946. statisztikus professzor, a társaság elnöke] elé olyan ajánlattal álljak, hogy Te helyetted más valakit válasszon meg a Társaság társelnökének, mikor ő téged oly nagyra becsül és szeret. De az egész Gyermektanulmányi Társaság megbotránkoznék ezen. *Olyannyira össze vagyunk Veled, a Te működésed irányával forrva, hogy talán el sem tudjuk magunkat Nálad nélkül képzelni. Egy nagy összeforradás jött létre, egy pedagógiai irány kialakulása. A Te közöttünk létnek nemcsak személyi, hanem nagy elvi jelentősége is van.* Édes barátom! Nagy kérdés, meddig bírok én még köztetek dolgozni. Ti vagytok arra hivatva, hogy ezt az irányt diadalra vigyétek. Csak tartsatok össze édes barátaim!” – írta Imrének Nagy László.¹⁶⁴¹

Imre Sándor – a társaság és vezetői tevékenységével kapcsolatos bizonyos vitái mellett is¹⁶⁴² – becsülte Nagy Lászlót. 1931. február 25-én bekövetkezett halála után, már március 5-én, Szegeden a pedagógiai szemináriumban tartott első óráján, majd a „Kisdednevelés” c. folyóirat 1931. évi 4. számában emlékezett meg róla.¹⁶⁴³ „E hármas – tanító, kutató, szervező – munkája közben mindig érvényesült Nagy László emberi minősége. Soha nem magának dolgozott, sem dicsőséget, sem népszerűséget, sem anyagi hasznot nem keresett” – írta róla.¹⁶⁴⁴

1931. június 25-én Kemény Gábor is levélben kapacitálta Imre Sándort a társaság elnökségének elvállalására. „*A MGyT elnöke... csak olyan ember lehet, aki nemcsak lelkileg, de állása legbensőbb természeténél fogva is szabad ember.* Nagy László neve progressziót jelent a magyar szellemtörténetben, s az ő tradícióinak ápolását nem lehet szentek tiszteletével párhuzamba állítani. Nagyon nyilvánvaló ez a törekvés: politikai reprezentánst keresnek, aki nem jöhet mással, mint az egységes párt és az egyedül üdvözítő egyház nyílt, vagy ami még rosszabb titkos programjával. Jó munkát végezni és sok hívet szerezni, ez sokkal többet érne, mint udvarképes embereket hozni, hogy sok egyéb után prostituálják a MGyT-t is. ...

A MGyT elnökének aktívnek, szabadnak, erősnek, tisztánlátónak kell lennie, és protestánsnak – nem felekezeti értelemben. ... Ezek a tulajdonságok ma csak Imre Sándorban vannak együtt. Tudom, hogy Professzor Uram mennyire el van foglalva, és könnyű valamit a más idegeinek rovására kívánni – de itt talán nem is munkáról, de szellemi irányításról van szó. Ügyvezetésre

¹⁶³⁹ Egy feljegyzés szerint ennek volt már előzménye: a gyermektanulmányi társaság igazgatótanácsának 1922. december 22-i ülésén – az akkor már kényszerszabadságolt – Imre Sándort, Glück Frigyessel együtt társelnökké, Rajniss Ferencet a társaság titkárává választották. (MNL OL P 1659. 4. t. 576–579.)

¹⁶⁴⁰ RL C/39. Levelezés. Nagy László és a Gyermektanulmányi Társaság levelei Imréhez. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁶⁴¹ RL C/39. Levelezés. Lásd továbbá Donáth: Adalékok Nagy László, 97–106. A nyugdíjas Nagy László az Apponyi Kollégium tanáraként, s a fővárosi tanács 137674/1924–VII. sz. rendeletével a Székesfővárosi Pedagógiai Szeminárium égisze alatt létrehozott lélektani laboratóriumot vezetőjeként tevékenykedett (Bálint Antal tanár segítségével). Munkájukról 1927. február 15-i beszámolójukat lásd MNL OL P 1659. 8. tétel; Lásd ehhez Kétyi Andrásné: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának működése 1912–1931. *Budapesti Nevelő*, XXXIV. évf. 1998, 1. sz. 101–109.

¹⁶⁴² Nemes Lipótnak, a társaság egyik titkárának Imre írását érintő bírálata kapcsán Frank Antal, Imre egy, akkortájt „Szeretett Tanár Úrával” élénk levelezésben álló tanítványa 1917. szeptember 3-i levelében utalt erre. „Nekem az egész kritika úgy tűnik fel, mintha valaki erőnek-erejével hibát akar találni. Nem akarja talán a Gyermektanulmányi Társaság ily módon visszafizetni azokat a nem kedvező megjegyzéseket, amelyekkel Tanár Úr, néha az ő munkájukat kíséri?” (RL C/39. Levelezés)

¹⁶⁴³ Imre Sándor 1943. augusztus 15-i Kemény Gáborhoz írt levelében. OPKM Kemény Gábor Itsz: D 82.223.2.

¹⁶⁴⁴ Idézte: Kőte Sándor: *Egy útmutató pedagógus, Nagy László élete és munkássága*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983, 361.

alkalmas emberek szép számmal vannak Budapesten (Kenyeres [Elemér], Domokosné [Lászlóné], László Margit stb.), de nem mindegy kinek a szellemi ereje irányítja a munkát”.¹⁶⁴⁵

Talán az ilyen és ehhez hasonló érvek hatására, s a Nagy László iránt érzett tiszteletből és a gyermektanulmányozás/gyermekpszichológia fontosságának tudatában, 1931. október 12-én, Imre Sándor – egyéb terhei ellenére – engedte, hogy a MGyT Kenéz Béla addigi elnök kereskedelemügyi miniszterre válása folytán megürült elnöki tisztségbe megválasszák.¹⁶⁴⁶

1932. február 28-án – az 1925-től új néven – „Magyar Gyermektanulmányi és Gyermeklélektani Társaság” elnökeként nyitotta meg a Nagy László halála első évfordulója alkalmából szervezett emlékülést. Beszéde szövegének csak egy töredékes, kézzel írt változata áll rendelkezésünkre.

Imre Sándor a kellő történelmi távlat hiányára, s arra hivatkozva tartózkodott az elhunyt munkásságának tudományos értékelésétől, hogy nem állt közeli munkakapcsolatban Nagy Lászlóval. Kifejtette: „Azért hívta össze a MGyT boldogult ügyvezető elnökének tanítványait, barátait, tisztelőit, mert itt az ideje, hogy minél teljesebb erővel újra kezdődjék Nagy László abba maradt tevékenysége. Szükség van arra, hogy szét ne széledjenek, akik általa ismerték meg a gyermektanulmányozás jelentőségét, mellette végeztek buzgó és sikeres munkát ezen a területen, tőle kaptak biztatást, az ő szavában látták az elismerést, és az ő emlékezetéből tudnak erőt meríteni a további munkálkodásra”.

Majd hozzátette: az elhunyt életében nem kapta meg az őt megillető elismerést: „az új szempontok, a megszokottól eltérő eredmények, ... még kevésbé tudtak könnyen érvényesülni, mint az egyének. Ezért Nagy Lászlónak nemcsak személye, hanem munkája is, csaknem folytonosan kívül állt a teljes elismerés körén. ... [A]mikor hivatalos helyen megértésre talált, akkor virágzott a társaság és folyóirata, terjedt a mozgalom. Amikor a hivatalos támogatást kevésbé, vagy éppen nem kapta meg, minden hanyatlott. Érdekes részlete a magyar művelődéstörténetnek a Magyar Gyermektanulmányi Társaság és Nagy László története. Különösen érdekes ... vizsgálni a hatását, ennek forrását, útját, eredményeit. ... Ha arra gondolok, mennyire nem törődött a politikai megítéléssel, csak azt nézte hol talál valakit, aki a gyermek, a nevelés, az iskola ügyét elősegítheti, akkor megértem, hogy őt könnyű volt éppen politikai szempontból helytelenül ítélni meg”.¹⁶⁴⁷ Előadásának kézírata szerint ezt követően Imre Sándor Nagy László „hatásának titkáró” beszélt hallgatóságának, ám a megfogalmazott szöveg itt megszakadt. Olyan vázlattöredék áll csak – alig olvashatóan – a rendelkezésünkre, melyből mondandója nem rekonstruálható.¹⁶⁴⁸

¹⁶⁴⁵ RL C/39. Levelezés, Kemény Gábor Imre Sándorhoz, 1931. június 25. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁶⁴⁶ Nagy László emlékére... Szerk. Ballai Károly és Nógrády László, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Nagy László emlékbizottsága, Budapest, 1932, 119–120.

¹⁶⁴⁷ „Nagy László küldetése az volt, hogy nevelésújító legyen, hogy ebben legyen lelkek terítője s új korszak nevelője. Sehol sem oly nehéz az újító helyzete, mint ezen a téren. Hiszen tudjuk, hogy minden megváltozott a világon, átalakultak nézetek, felfogások, csak a nevelés haladt a régi úton. Szikla-konzervatívizmusát a forró századok vaskeze sem bírta felforgatni. Azoknak, akik a nevelésen változtatni akartak, itt új gondolatokat hirdettek, új utakat jelöltek ki, mindig nehéz volt helyzetük mindenütt. Nálunk is. Ellenszenv, közöny, lekicsinylés fogadta Nagy Lászlót is. Sokan veszedelmes politikát kerestek, s benne forradalmárt láttak; mások a maguk csigaházából nézve, tudománytalannak tekintették; voltak, akik elnéztek fölötté az ismert pedagógus göggel, voltak, akik észre sem vették, mert nem értették meg, vagy nem is akarták megérteni. Voltak jóhiszemű és rosszakaratú ellenfelei, voltak irigyei, kik szívesen vetettek gáncsot; voltak félnépek, akik átlátták igazságát, de nem mertek melléje állni, mert kockázatosnak tartották ehhez a forradalmi irányhoz csatlakozni. De Nagy László mindezekkel nem törődött, ment a magaválasztotta úton előre. Vetett és újra vetett, s újabb magvetőket igyekezett gyűjteni. És íme, a mezőnek termése lett és eszméinek tudott munkatársakat, híveket, hívőket gyűjteni. A nevelésújítást siker kísérte, új szellemek fűjdogálnak. Ez a siker mutatja emberi kiválóságát” – jellemezte őt Nógrády László (1871–1939. irodalomtörténész, filozófus, pszichológus) a társaság főtítkára. (Nógrády László: Nagy László az ember. A Gyermek, XXII–XXIV. évf. 1931/1932. 62.)

¹⁶⁴⁸ RL C/39. VI. 29. Nagy László emlékezete. Elnöki megnyitóbeszéd a Gyermektanulmányi Társaság emlékünnepelelén 1932. február 28-án. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Megemlékezéseiből annyi mindenképp kiolvasható, hogy a neveléstudomány, a gyermekpszichológia tapasztalati tudománnyá válása felé tett úttörő törekvéseket üdvözölte a társaság tevékenységében. Csodálta, hogy Nagy László – tőle eltérően – a nevelés ügyének, a gyermektanulmányozásnak oly sok pedagógust, diákot tudott megnyerni, s ilyen mozgalmat létrehozni. Emellett, kimondatlanul is *némi rokonságot érezhetett sorsukban*: Nagy Lászlót meg nem értett – némiképp amatőr – újítóként, a gyermekek, az iskola ügyének áldozatos, kitartó munkásaként láthatta, aki kívül állt a hivatalos tudományosságon,¹⁶⁴⁹ az ideológiafűtött pártpolitikán, s az általa fontosnak tartott ügy, reform érdekében a szembenálló felek bármelyikével hajlandó volt szakmai együttműködésre. Ezért félreértették, s alig kapott hivatalos elismerést/támogatást. Az sem kerülhette el Imre Sándor figyelmét, hogy Nagy László – hozzá hasonlóan – szociálisan érzékeny, széleskörű oktatási-nevelési reformot szorgalmazó,¹⁶⁵⁰ hangsúlyozottan magyar, felekezeten túltekintő „nyakas kálvinista” volt. (Imrénél talán nacionalistább, s kevésbé konzervatív.)

Ahogy Imre Sándor meg is fogalmazta: azért vállalta az általa nem kívánt társasági elnökséget – tűzoltásként, menteni-ami menthető –, hogy ez az örökség el ne vesszen. Az Igazgató-tanáccsal együtt megalkotta a Nagy László Emlékbizottság alapító okiratát, s Ballai Károlyt¹⁶⁵¹ megbízta annak ügyvezetésével. Levélváltásaikból úgy tűnik, hogy együttműködésük nem volt harmonikus.

Ballai Károly

Egy a társaság Nagy László halálát követő tevékenységére, és az emlékbizottság programjára vonatkozó vita kapcsán 1932. január 6-án *Ballai Károly* elkeseredve írt Imre Sándornak: „mondhat bárki, bármit az interregnum alatt kifejtett működésekre, én tudom azt, hogy a legtisztább szándékkal és a legalkotmányosabb érzéssel törekedtem a Társaságot a régi útjára terelni. És – bocsánatot kérek a meghatározásért – *a kicsinyes szakszerűség helyett a nagy magyar társadalom talajából felnőtt Társaság gyökereit ismét a nagy magyar társadalom áldott humuszába visszavezetni*. Ahogy ezen törekvésemnek tárgyi és személyi akadályai voltak, lojális módon visszaléptem. Azonban az emlékbizottság céljait a maga teljes egészében óhajtom megvalósítani. Ha az Elnök Úr egyetért velem és felruház azzal a jogkörrel, hogy az igazgatótanács által elfogadott keretekben meggyőződésem

¹⁶⁴⁹ Kornis Gyulának a korábban Nagy László könyvével kapcsolatos véleménye mellett, figyelemre érdemes Molnár Oszkár tanítóképző intézeti tanár (később főigazgató) az első kísérleti lélektani tanári tanfolyam hallgatójának memoárja is, (1913-ban maga is kismonográfiát írt a gyermektanulmányozásról), s egy időben a társaság választmányának is tagja volt. „Amihez hozzányúlt, azon aztán nem lankadó energiával fáradozott. Minden újításért azon melegében lelkesedett és sokszor a szükséges kritika nélkül ítélte meg a dolgokat. Tanárkörökben általában naiv lelkű idealistának tartották és sokan komolytalanoknak tekintették törekvéseit”. A tanfolyamról, melyen Nagy László mellett Ranschburg Pál tanított, így vélekedett: „belekóstoltunk a kísérleti pszichológiába... de célunk felé: hogy hogyan kell majd a lélektant 16–17 éves növendékeinknek kísérletekkel kapcsolatosan tanítani – egy lépést sem tettünk”. Később hozzátette: Nagy László nem volt szakképzett pszichológus, nem állt a lélektan akkori színvonalán. Ő csak lelkes műkedvelő volt. (Molnár Oszkár: *Életem, emlékeim*. Kiadatlan kézirat. 201., 203. és 211.) Lásd ehhez Molnár Oszkár: *Bevezetés a gyermektanulmányba*. Stief Jenő és Társa, Kolozsvár, 1913.

¹⁶⁵⁰ Közoktatási reformtervezet. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság megbízásából készítette Nagy László. OPKM, Nagy László gyűjtemény; Nagy László: *A magyar közoktatás reformja*. A kéziratot közrebocsátotta: Ballai Károly, a kíséző tanulmányt írta: Kemény Gábor. Merkantil Nyomda, Budapest, 1934; *Nagy László közoktatási reformterve*. Szerk. Váczai Miklós. OPKM, Budapest, 1982; Donáth: *Adalékok Nagy László*, 61–70.

¹⁶⁵¹ Ballai Károly (1883–1947) pszichológus, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság alapító tagja, titkára. A Gyermektanulmányi Múzeum alapító vezetője. A Nagy László Emlékbizottság ügyvezetője.

szerint működhessem, akkor vállalom a bizottság ügyvezetését. Ha ellenben ezt a támogatást nem kapom meg, akkor őszinte fájdalammal az ügyvezetéstől visszalépek” – írta Ballai Károly.

Imre Sándor elküldött válasza nem áll rendelkezésünkre. Sokatmondó, amit a levél sarkára másnap, 1932. január 7-én kézzel ráírt: „Eszemben sincs. Kérem, folytassa. Sem időm, sem erőm. *Nagyon bánom, hogy elvállaltam az elnökséget*”. Nem sokkal később meg is vált attól. 1933. február 26-án már nem ő nyitotta meg a társaság közgyűlését.¹⁶⁵²

Ballai Károly Imréhez írt 1933. március 27-i leveléből tudható: Imre Sándor vállalkozása sikertelen maradt. „Nagy sajnálattal fogadtam annak idején, azt az elhatározását, amellyel Társaságunk elnökségétől megvált. Sok reményt fűztem Méltóságod akaraterejéhez, tekintélyéhez és hozzáértéséhez. *Reméltem, hogy meg fogja szervezni azt a magot, amelyből újra kiterébélyesedhetett volna Társaságunk. Sajnos nem így lett.* Nagy kár, hogy Méltóságod nincsen Budapesten, mert akkor bizonyára másként lett volna! Kérem Méltóságodat, tartsa meg érdeklődésében és becsülésében ennek a magára maradt Társaságnak a sorsát. Én a magam részéről hála-lásan megköszönöm, amit tett, és bízom abban, hogy az idők jobbra fordultával ismét összetalálkozunk Méltóságoddal”.¹⁶⁵³

Imre Sándor 1935. évi monográfiájából tudható: bár kiindulópontjaikat, hangsúlyait tekintve volt némi véleménykülönbség közte és a gyermektanulmányozók között,¹⁶⁵⁴ – amennyiben az ő kiindulópontjuk és céljuk, rendezőelvük „a gyermek” volt, míg Imréé az egyéni és közösségi megközelítés integrációja a „nemzetnevelésben”¹⁶⁵⁵ – a pedagógiai innovációért folytatott erőfeszítései során továbbra is szövetségesként tekintett a társaságra, a gyermektanulmányozásra, gyermekpszichológiára, s támogatta a Domokos Lászlóné vezette Új Iskolát.¹⁶⁵⁶

1943. augusztus 15-én Imre Sándor megköszönte Kemény Gábor „Egy magyar kultúrpedagógus: Nagy László életműve” című kötetét¹⁶⁵⁷, s levelében említette, hogy maga is nyilván tartja ezt az örökséget. „»A neveléstudomány magyar feladataiban« a 122. oldal 18. jegyzetében – gondolom helyesen – megjelöltem a gyermektanulmányozás hazai szerepét, hacsak egyetlen mondattal is. És Baranyai Erzsébetet azért indítottam Nagy László eredményeinek megvizsgálására,¹⁶⁵⁸ mert ezzel meg akartam mutatni, hogy Nagy László azon a téren is több volt, mint amennyit életében elismertek, vagy ismernek. Vagyis: örülök, hogy igen tisztelt Kartárs Úr munkája felállítja a Nagy Lászlót megillető emléket!” – írta Imre Sándor.¹⁶⁵⁹

Mindazonáltal az elnökség elfogadását, majd lemondását Imre utóbb egyaránt bánhatta valamelyest, hiszen ilyen szerepvállalásában – a fentiekben idézettek mellett – része lehetett a társaságban annak 1913-ban már programot javasoló, a pedagógiai szakosztály vezetőjeként, fo-

¹⁶⁵² Tuszkai Ödön megnyitóbeszédét lásd *A Gyermek*, XXV. évf. 1933, 3–4. sz. 53–57.

¹⁶⁵³ RL C/39. a Gyermektanulmányi Társaság levelei Imréhez. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁶⁵⁴ A történeti kontextushoz lásd pl. Németh András: Fejezetek a magyar neveléstudomány és a reformpedagógia ambivalens kapcsolatáról. In: Németh András szerk. *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*, 194–206.

¹⁶⁵⁵ Pukánszky Béla: Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák, 2000, 203–228. (<http://www.pukanszky.hu/pedpsz.htm> 2021. 12. 26-i letöltés); Német: *A magyar pedagógia*, 335–336.

¹⁶⁵⁶ RL C/39. 33. cs. 100–104. Imre Sándor gyermektanulmányozókhöz, Nagy Lászlóhoz való viszonyának ambivalenciáját mutatja, hogy az 1928-ban megjelent Neveléstanában nem szerepel ez a terminus, vagy, ha mégis, a tárgymutatóban nem sietett szerepeltetni azt. Ugyanakkor még Imre Sándor tanszékvezetése alatt doktorált Szegeden Baranyai Erzsébet, Nagy László pedagógiájáról szóló disszertációval. (Pukánszky Béla: Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák, 2000, 203–228. <http://www.pukanszky.hu/pedpsz.htm> 2021. 12. 26-i letöltés; Német: *A magyar pedagógia*, 341.) Mindazonáltal már 1914-ben leszögezte: az emberi fejlődés menete és a gyermekek egyéni sajátosságainak megértése szempontjából fontosnak tartja a gyermekmegfigyelések, a gyermekpszichológia eredményeinek jövőbeni felhasználását a pedagógiai gyakorlatban. (Imre Sándor: *A magyar nevelés feladatai és a református iskolák*, 3–5.)

¹⁶⁵⁷ Kemény Gábor: *Egy magyar kultúrpedagógus: Nagy László életműve*. Merkantil Nyomda, Budapest, 1943.

¹⁶⁵⁸ Baranyai Erzsébet (1894–1976) doktori disszertációjára utalt Imre Sándor. (Nagy László munkásságának neveléstudományi eredményei. Szeged, 1932)

¹⁶⁵⁹ Imre Sándor 1943. augusztus 15-i Kemény Gáborhoz írt levelében. OPKM Kemény Gábor Itsz: D 82.223.2.

lyóiratszerkesztőként, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, pedagógiai laboratórium irányítójaként befolyásos, Weszely Ödönnel való (korántsem csupán személyi) rivalizálásának is. A vita/küzdelem köztük leginkább azon folyhatott, hogy milyen általános pedagógiai-világnézeti kontextusba ágyazzák a gyermektanulmányozás/gyermeklélektan eredményeit, s miként orientálják további kutatásaikat.¹⁶⁶⁰ Márpedig az elnökséget 1933-tól Weszely vette át, s a társaságot és folyóiratát is átszervezte, „továbbfejlesztette”.¹⁶⁶¹

E kitérő után térjünk vissza „a neveléstudomány magyar feladatainak” 1935. évi szövegéhez:

x

„Egyéb téren is mind élesebben vettük észre a magunk tennivalóit. A háború kitörése évében azon az úton voltunk, hogy egyre terjedő és mélyülő nevelői gondolkodásunkból kialakul a magyar neveléstudomány és rendre megtalálja gondozóját a neveléstudomány magyar feladatainak mindenik ága. Világosan látszott a fejlődés benső törvényszerűsége: az addig csak egy-egy emberben mély és határozott irányú, általában azonban szétfolyó és kapkodó érdeklődés mindinkább tudományossá vált. Ezt bizonyítják a különféle munkatervek és még inkább a tervszerű munka eredményei.

Ezekből nem kevés, főként a gyermektanulmányozás és kísérleti-lélektani vizsgálatok némelyik eredménye – úgy, mint évtizedekkel ezelőtt az első tudatosan magyar középiskolai tanításterv alapgondolata – az idegen irodalomba is beleolvadt, talán még inkább, mint a magyarba. A magunkra eszmélésnek ez a tisztulása nem szűnhetett meg a háború alatt sem, sőt, mint a közösség életének egyéb terein is, itt is rohamossá vált. Sajnos, nem mélyült el eléggé, mert érvényesülése megnehezedett, sőt meg is akadt.

*A háború után pedig a magyar nevelői gondolkodás főiránya úgy fordult, hogy talán készakarva, talán tájékozatlanságból elkerülte a közvetlen előzményeket, s bizonyos tekintetben: a fejlődésnek egy korábbi pontjára tért vissza.*¹⁶⁶² *A magyar feladatok részletes számbavétele és rendszeres munkába vétele tehát az eddigi fejlődés egyenes követelménye. ...[A]zt idézheti elő, hogy tudatosan bekapcsolódunk nevelői gondolkodásunk történelmi irányába, ezzel biztosítjuk a folytatását és teljesebbé tesszük a kifejlődését.*

Ehhez a neveléstudományi tevékenység szervezése szükséges. Legalábbis feltárása annak, a területnek, amelyet meg kell művelni, hogy ezzel módot nyújtsunk a feltétlenül szükséges tennivalók felismerésére és a munka okos megoszlására”¹⁶⁶³ – konstataálta Imre Sándor.

Majd közel száz oldalon keresztül, minden korábbi írásánál részletesebben, árnyaltabban fejtegette a magyar neveléstudomány feladatait. Számunkra ebből az Imre Sándor szociális érzékenységével, a társadalom állapotának és szociálpszichológiai helyzetének felméréseivel kapcsolatos fejtegetései, s az ebből adódó feladatokra való utalásai kiemelendők.

„A nemzet állapota a mértéke és alakítója az egyéni környezet minőségének s a nemzet, mint egység is tárgya a nevelésnek.

- a) Az a főkérdés, hogy a nemzet milyen emberekből áll (kapcsolat a társadalomkutatással). Erre bő és sokoldalú választ kapunk az országos statisztikából. Amit ez a népesség számadataiból megállapít, az valamilyen vonatkozásban mind érdekel bennünket, tehát nem egyedül az, amit

¹⁶⁶⁰ Lásd ehhez pl. Weszely: Legújabb áramlatok, 67–95.; Németh: A magyar pedagógia, 288–291.

¹⁶⁶¹ Németh: *Weszely Ödön*. 8–17. és. 46–61.; Mann Miklós: *Budapest oktatásügye a dualizmus korában*. Új pedagógiai közlemények. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Budapest, 1997, 78–91.

¹⁶⁶² Lásd ehhez pl. Weszely: Legújabb áramlatok, 67–95.; Németh: *Fejezetek a magyar*, 197–204.; Szabolcs: *Értékelmélet és kultúrfilozófia*, 145–152.

¹⁶⁶³ Imre: *A neveléstudomány magyar feladatai*, 19–20. (Kiemelések tőlem – D. P.)

rendesen közoktatási vagy közművelődési statisztikának neveznek – és nem csupán a művelődésügy szervezése miatt, hanem a nevelés személyes munkája miatt is.

Maga a lakosság száma kihat a nevelés hangulatára és sok részletének elgondolására (kis nép vagyunk!). E számnak nyelvi, vallási, vagyoni, területi megoszlása, továbbá pl. az életkorok, foglalkozások, iskolázottság, nyelvtudás, épek és fogyatékosak, házasok, elváltak, magánosak stb. országos arányszáma s ennek vidékenként és egyes körökben való alakulása az egész nevelésügyi helyzetet komolyan befolyásolja s az egyesek nevelésének is lényeges körülménye. ... A nevelésre nézve döntő jelentőségű, hogy *mennyire vannak meg a felnőttekben azok a tulajdonságok, amelyeket a növendékekben ki akarunk fejleszteni*. E kérdés jelenti azt is, hogy milyen fejlettek a nemzetnek a nevelésen túl levő tagjai az egyes nevelési feladatok szempontjából, meg azt is, hogy ama tulajdonságok közül melyik mennyire általános:

- melyik hol, azaz a népességnek melyik körében, melyik életkorban, milyen anyagi és műveltségi viszonyok között van meg vagy hiányzik észrevehetően,
- az egyes köröket mily tulajdonságok jellemzik, egyes részeknek és a nemzetnek milyen emberek adják meg az uralkodó színezetet – vajon *megvan-e a nemzetben, mint egységben a maga jövőjére vonatkozóan az az állandó törekvés, amely a fejlődés mindenik irányában az egyének fejlettségének, tehát a közösség fejlettségének is legfőbb bizonyítéka*. Ha a nemzet mindenik részét megvizsgáljuk e szempontok minden kapcsolatára vonatkozóan, akkor kiderülnek a részek sajátosságai.

Túlzás és szépítés nélkül tisztánlátást kell szereznünk arra nézve: *mi a különbség a nemzet részeinek életviszonyaiban, egészségi állapotában, gondolkodása módjában és gondolatvilágában, ismereteiben, érzelmi életében és törekvéseiben:*

- milyen viszonyban vannak a részek egymással és mik ennek lelki alapjai,
- miben áll, milyen mértékű, hogyan nyilatkozik a nemzedékek, nemzetiségek, felekezetek, osztályok, foglalkozási ágak sokat emlegetett, még sűrűbben érzett ellentéte,
- mindeme különbségekben és ellentétekben mi a szerepe örökletes, és a korszak fejlesztette tulajdonságoknak, hagyományos és most keletkezett személyes meggyőződésből eredt és másoktól eltanult nézeteknek, kisebb-nagyobb csoportok vagy egyesek szűkkörű érdekeinek.

Ezek a kérdések mind a nemzet egységére utalnak; aminek lennie kellene, de nem tudjuk, mi van meg belőle. E tudomás nélkül pedig levegőben járunk. Alaposan meg kell tehát vizsgálnunk az egység legfőbb lelki pilléreit. *Milyen mértékű a lakosság egyes köreiben a nemzeti önismeret, azaz a nemzet külső és belső helyzetéről, értékeiről és hibáiról, érdekeiről és veszedelmeiről való tájékozottság:*

- *van-e nemzeti (politikai) tudatosság*, vagyis milyen mértékű a tennivalók (feladatok és lehetőségek), egymásra utaltság és együttes munkára kötelezettség ismerete, az állásfoglalások meggondoltsága,
- *mit értenek nemzetben*, s miben nyilatkozik a nemzeti érzés, van-e és milyen értékű a nemzetért való felelősség,
- *hogyan fogja fel a sokaság a világnézeti különbségeket*, egyáltalában mit értenek ezen és mindenik oldalon mekkora azok köre, akik valamely világnézet nevében jogosan beszélhetnek, mert az valóban az övék, azaz bennük fejlődött ki és aszerint élnek is.

b) Másik nagy csoportja a kérdéseknek: *mit jelent a nevelés szempontjából az ország külső és belső helyzete, mindaz, amit közállapotok néven szokás említeni* (politikai határkérdések). A kutatás arra irányul, hogyan tükröződnek ezek a lelkekben és az életviszonyokban s az eredmény arról is tájékoztat, hogy *vajon az ilyen rendkívüli korszaknak van-e a nevelés és az élet viszonyára vonatkozóan valami új tanulsága*.

- Az idetartozó kérdések közül felemlítem ezeket: *a megcsonkítottság tudata és felfogása, nemzetközi helyzetünk ismerete* és megítélése a különböző életkorúak (pl. 70-18 évesek) sokféle csoportjában, a politikustól a tanyai béresig, a határok mentén s az Alföld közepén,

– *más népek magatartása a magyarság iránt* (ellenséges indulat, lenézés, kihasználás szándéka, részvét, megbecsülés) és ennek hatása reánk (a kiszolgáltatottság, méltatlanság, bizalmatlanság, másfelől a hirtelen túlaradó hála és bizalom érzése);

– *belső politikai irányokról való tájékozottság* mértéke, a pártszempontok hatása;

– *a gazdasági viszonyok* (általános bizonytalanság, nagy tömegek nyomasztó szegénysége, mások fokozatos elszegényedése, munkanélküliség, nagybirtok és törpebirtok) és *a közegészségügyi viszonyok* (szörnyű lakások, víztelenség, élelemhiány, másfelől a megindult egészségügyi gondoskodás) hatása egészségre, életkedvre, erkölcsösségre, művelődésre;

– *a közerkölcsiség nyilvánulásai* (jótékonyosság, rendszeres segítség, komolyság a komoly helyzetben, másrészt léhaság, magán- és közéleti bűnök s ezek megítélése);

– *a közműveltség jellemző vonásai*

- a művelődési törekvések szerepe a mai életben, a mai magyar lélek különféle nyilvánulásai;
- a tanult emberek körének kiterjedése, szakismeretek terjedése,
- az iskolák megszűnése,
- az elszakított területekről kapott állandó felfrissülés elmaradása,
- az idősebbek elmaradása az újabb törekvésektől,
- a fiatalok tájékozatlansága a közelmúlt eseményei és tanulságai felől.

– *a társadalmi átalakulás jelei* (pl. a középosztály határainak elmosódása, emelkedés és hanyatlás, a falu és tanya ébredése, a munkások s az ipar és kereskedelem helyzete) s több más.

Az ilyen kérdésekhez csatlakozik sok más is és *a kutatás egyrészt megismerteti a nevelés közvetlen körülményeinek a közviszonyokban levő hátterét s alapot ad a nevelés mai rendjének tárgyias megbíráására, másrészt pedig szemlélteti, hogy milyen a helyzete a nevelésnek rohamos változások idején.*

A nevelőkre irányuló részletes kutatás sok újat ígér az itteni nevelői egyéniségek sokféleségére, a különféle egyéniségek nevelői értékére s arra nézve, hogy a nevelőknek, mint rendnek társadalmi helyzete és értékelése hogyan befolyásolja egyesek munkáját és a köznevelés sorsát (a neveléslélektannak és a nevelés szociológiájának egy-egy fejezete ez).¹⁶⁶⁴

„A kutatás e két nagy terén adatok tömegének részletes feldolgozásából kialakul a magyar neveléstörténet, az eddiginél jóval teljesebben. Egyre határozottabban *magyar alapokat szerez a neveléslélektan. Fokozatosan tisztuló képet nyerünk arról, hogy nevelésünket az öröklés, népi sajátságaink, társadalmi viszonyaink, politikai életünk és gazdasági állapotunk s a közműveltség (közegészség, közértelmesség, közerkölcsiség) egyenetlen színvonala miképpen határozza meg.* Az intézmények és kisebb-nagyobb közösségek változásainak állandó nyilvántartása módot nyújt a nevelési szükségletek és a nevelés egybehangzásának folyamatos biztosítására. A szűkebb körök művelődésügyi számadatainak teljes kimerítése közvetlenebbül használhatóvá teszi az országos statisztikát.

Mindez azonban csak alap; a neveléstudománynak további, magyar szempontból végső feladata: kiépíteni a nevelés magyar rendszerét. Ez nem valami különleges rendszert jelent, csupán a nevelés itt szükséges, kívánatos és lehetséges módjának kifejtését.

A neveléstudomány szabályozó jellege reánk nézve csak ezen az úton érvényesülhet, a mi életünkhöz csak így kapcsolódhat. A további kutatás előtt tehát három kérdés áll:

– a nevelésnek mi az itteni feladata:

- milyen viszonyban van ez a feladat a megvalósítás itteni lehetőségeihez,
- miképpen kell nevelésünknek alakulnia és különféle alakjainak szerveződniük, hogy egész nevelésünk, (a köznevelés) betölthesse a magyar életben reá váró feladatot.

¹⁶⁶⁴ Imre: A neveléstudomány magyar feladatai, 86–89. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Ezek a kérdések – feltéve, hogy ama kutatások az alapot kellően megadták – nem kívánnak az eddig látott tennivalókhöz hasonló adatkutatást. Itt a már megismert anyag értékesítésére kerül sor, az egyéni felfogás jut szóhoz; a kérdések megoldására a neveléstudomány másik módszere, az elmélkedés szükséges. ... Azért itt is szükséges minél több ember munkája, mert egy emberé nem járhat mindenkit kielégítő eredménnyel, hiszen a kérdésekhez sok oldalról nyúlhatunk s a vélemények nagyon különbözők lehetnek. De nem is elég pusztán véleményeket fejezni ki; úgy sohasem alakulhatna ki a nevelésre nézve a szükséges közvélemény. Ezek megteremtése pedig a tudományos munkának szintén feladata.

Valamely álláspont tudományos értékét a nevelés ügyében is az szabja meg, hogy mennyire alapul kutatások eredményein, s mennyire tárgyiasan ítéli meg azokat. Az igaz, hogy a legteljesebb tárgyiaság szándéka is módot ad arra, hogy különböző rendszerek keletkezessenek, mert a még olyan tárgyias szemlélet és értékelés is személyes. Azonban aszerint, hogy az előzmények és körülmények mennyire tisztázottak, megvan a kisebb vagy nagyobb lehetősége a feladatokban való egyetértésnek. *S minél tisztultabb a lélektani és társadalomtudományi alapon fejlődött nevelői gondolkodás, annál kevésbé engedi meg külső befolyások érvényesülését, annál remélhetőbb tehát, hogy az egyetértésnek vágya legalább egymás megértésének feltételei a lehetőségek megítélésére, s a módok és eszközök megválasztására vonatkozóan is kialakulnak.* ... A nevelés magyar feladatainak kijelölése csak akkor lehet tárgyias, ha az emberek mindenik csoportjának minőségéből, a nemzetnek, mint egységnek és valamennyi részének adott helyzetéből s a köznevelés állapotából vonjuk le a nevelési szükségleteket. Már maga az, hogy miből vonunk le nevelési szükségletet, s az is, hogy ezt miképpen fogalmazzuk, nevelői gondolkodásunk alaptételein fordul meg. Legelőbb tehát *mindenkinek, aki ilyesmivel foglalkozik, tisztázni kell maga számára a nézőpontot, a tények nevelésügyi értékelésének mértékét. Igyekezni kell, hogy ez a mérték, amennyire csak lehetséges, ne egyéni legyen.*

E végre *a legkomolyabban kell venni minden ítéletet és kívánságot, amely emberekről, közállapotokról, nevelésről elhangzik s megvizsgálunk: mi a jogosultsága, mit erősít meg abból, mivel egészíti ki azt, amit magunk is észrevettünk, mi benne tévedés a mi szemszögünkben nézve.* Minden olyan tényt mérlegelnünk kell, amely az emberek minőségével kapcsolatos, azaz ebből következik, vagy ezt alakítja. Ami adat így összegyűlik, az nemcsak ítéletünk tárgya, hanem ítéletünk helyességének mértéke is. *Ez a kölcsönös ellenőrzés teszi megnyugtatóvá a szükségletek felismerését annak, aki tévedéstől lehetően óvakodik.*

Az adott viszonyok ily szempontú átvilágítása szükségképpen az előzményekre irányítja a figyelmet: amit látunk, miért van így? A történelem tanulságaiból kapjuk meg a szükségletek igazi értelmét: emberek és helyzetek mely vonásainak mi a jelentősége a nemzet életére nézve, *mik azok a tulajdonságaink, amelyek eddigi megmaradásunkat biztosították, amik megújuló veszedelmeinket okozták és jövőnket ma is veszélyeztetik, melyikre nézve mi a nevelési szükségletünk. Így lehet megállapítani, hogy a nevelésnek, a jövőt előkészítő tevékenységnek miféle feladatai következnek múltunk és jelenünk világos ismeretéből.*"¹⁶⁶⁵

„Ha például azt mondjuk, hogy feladatunk *a nemzeti önismeret megalapozása, ez áll az egész nemzetre nézve, s elemei is bizonyára azonosak.* De a társadalom különböző köreiben lényegesen más lépésekre vagy más sorrendre van szükség. A társadalomba, a nemzet életfolyamába való beillesztés, a külpolitikai fogékonyság felkeltése, a másokkal törődésnek, önérzetnek és szerénységnek, a kezdeményezés és a felelősségvállalás bátorságának kifejlesztése igen különböző közvetlen feladatokat jelenthet nemcsak egyének, hanem csoportok és vidékek szerint is.

Ugyanezt látjuk akkor is, ha... *a nemzetté nevelés örök feladatára gondolunk. Sem ezt, sem az egyesek számukra lehetséges teljes kifejlésének elősegítését, vagy a mindenféle munkára szükséges elegendő ember nevelését, a közös munkára való képesség és hajlandóság kifejtését, ...*

¹⁶⁶⁵ Imre: A neveléstudomány magyar feladatai, 107–109. (Kiemelések tőlem – D. P.)

nem elég ilyen általánosságban tűznünk ki feladatul, hanem az a nagy kérdés, hogy ezek a feladatok miképpen, hányféle alakban állnak éppen előttünk. ...

A feladatokat a szükségletekből alku nélkül kell levonni, de amint ez megtörtént, *meg kell vizsgálni a megvalósítás lehetőségét* is. ...[G]ondos mérlegelést kíván, hogy a nevelés szempontjából kitűzött feladatok milyen viszonyban vannak a nemzetben uralkodó eszmével. Ha... van ilyen eszme. *Az uralkodó eszmével megegyező feladat megkapja a legfőbb támogatást, a közhangulatét. Ezzel szemben álló feladatok nem teljesülhetnek, legalább is csak nagyon kis mértékben*, még akkor is, ha ez a nemzetnek az uralkodó irányzatnál inkább érdekében állna.

Ha pedig nincs uralkodó eszme, azaz *ha többféle van, abból a nevelés sorsára, feladatainak betöltésére, e feladatokhoz fűződő érdekek kielégülésére állandó bizonytalanság és nyugtalanság háramlik*. Az előzmények megmutatják, mint volt ez eddig, s mi baj vagy haszon járt vele a nevelésre és a nemzetre. *A körülmények megmutatják, milyen a helyzet e tekintetben ma, s mennyi reménység lehet a nevelés felismert feladatainak nyugodt szolgáltatására*.

Amit a körülmények vizsgálása a növendékek, nevelők, általában a felnőttek minőségéről, családi életről, közállapotokról, köznevelés állapotáról feltár, az mind számot tesz és alaposan számba veendő... abból a szempontból: mit jelent mindez a feladatok teljesítésére; milyen segítséget, milyen akadályt. ...

Így például, *hogy a nemzeti egység követelménye érdekében mit remélhetünk a neveléstől s miben áll ez irányban a feladat, az nem ismerhető meg a közös munka lelki akadályainak aprólékos elemzése és elhárításának külön feladatként vállalása nélkül*.

Ha... a nemzeti tudatosságot nézzük, mint a feladatok egyik összefoglalóját, levegőben beszélünk mindaddig, amíg ennek a felekezeti, faji, osztálytudatossághoz való történeti lélektani, politikai viszonyát, a nemzeti érzés különbségeinek egyéb, például gazdasági, műveltségi elemeit, mindezek jelenlegi irányát és erejét meg nem vizsgáltuk.

Egészséges életre akarunk nevelni: látnunk kell ennek az öröklésben, népbetegségekben, lakásviszonyokban a mi utunkban álló korlátait.

A nemes érzület mindenütt feladata a nevelésnek: nekünk ismernünk kell a mi ifjúságunkat meghatározó érzelmeket.

A nemzetet tájékoztatni akarjuk belső állapota és közvetlen tennivalói felől: nem lehet, amíg számba nem vettük a tiszta tájékozódást megnehezítő érzelmi és egyéb gátlásokat. ...

A körülmények s élettani és történelmi előzmények ismeretének gyakorlati jelentősége ez: megmutatják, hogy a kitűzött feladatokból melyik körben minek a megvalósítását mennyire remélhetjük, mekkora erőt kell reá fordítanunk, hol van szükség előbb a körülmények módosítására, s mi annak talán szintén a neveléshez tartozó feltétele, avagy csak másféle eszközzel elhárítható akadály (pl. népjóléti gondoskodás, úttalan lakóhelyek kimentése az elhagyatottságból).

A lehetőségek tisztázásából kiderül, hogy azonos feladatokat különböző módokon lehet betölteni eltérő viszonyok között, de *egy nagy közösségnek minden nevelési feladata egyetlen nagy egységbe tartozik s éppen a változatos lehetőségeket kell az egyöntetű szervezetnek biztosítania. ...*

Kérdés... *miként teljesíthetjük a magyar feladatokat az adott viszonyok között legjobban? ...*

a) milyen nevelői-eljárás felel meg a magyar növendék testi és szellemi alkatának és állapotának,

b) hogyan kell elrendezni a nevelés menetét, hogy a testi és szellemi fejlődés minket jellemző lépéseivel megegyezzék,

c) a köznevelésnek milyen szervezete elégítheti ki az egész nemzet minden részének nevelési szükségletét.

Az első két kérdés a nevelésnek mindenik feladatára és ezek minden olyan részletére kiterjed, amelyben a növendék egyéniségére tekintettel kell lenni, kiterjed tehát az egész nevelésre. Magában foglalja azt is, hogy a nevelés eszközeinek (gondozás, tanítás, gyakorlás) alkalmazása hogyan lehet itt igazán eredményes.

A harmadik nagy kérdés ugyanezeket a részletkérdéseket az egész nemzetre vonatkoztatja. *Ami az egyesekre nézve a nevelői eljárás, azt jelenti a nemzetre nézve a nevelésügy szervezete. ... Egyének és helyzetek természetes sokfélesége sürgeti azonban a nyomozást abban az irányban, hogy a nevelés elvileg lehetséges különféle módjai között van-e olyan, amelyet mi leginkább általános érvényűnek tarthatunk magunkra nézve, és meg tudjuk-e találni, azt a szervezetet, amely szükségleteinket természetesen elégíti ki.*

... [A] szűkebb körökben, egyes szükségletek kielégítésére alkalmas eljárásokat kell előbb tisztáznunk, azokból alakul, ki az egész magyar nevelés sajátos módja és kívánatos szervezete. Akár testi és szellemi alkatunkat és állapotunkat, akár a fejlődés menetét, akár a közös szükségleteket akarjuk módszer és szervezet megállapításában alapul venni, mindig az a kérdés: a rendelkezésre álló adatok mekkora körből valók, abban mennyire egyetemes érvényűek, a belőlük következő eljárás tehát mekkora körben alkalmas arra, hogy a feltétlenül szükséges egyéniesítésnek zsinórmértéke lehessen.

A magyar sajátosságokat, magyar jellemet – ugyanúgy, mint a velünk élő nem-magyarokét – abból látjuk meg, hogy milyen egyéniségek túlnyomó száma jellemzi az egyes köröket, s melyik kör milyen nagy helyet foglal el az egészben. A nevelési szükségletekről ugyanez áll. A részletkutatás eredményeinek összefoglalása adja meg itt is az egyetemes, de azért nem merev és nem kizárólagos útmutatást. ...

[A]z egész nevelés nekünk való módját kell megkeresnünk, azt a módot, amelyen a magyar növendékekhez leginkább hozzáférhetünk, a rájuk tett hatásunk leginkább tartós lehet, s bennük az egészségre, szellemi önállóságra, nemes érzületre való törekvést ki lehet fejleszteni. Erre a tárgyi alapot azok a kutatások adják meg, amelyek a magyar ember testi-lelki minőségére vonatkoznak. A módszer szempontjából különösen fontos a különféle hatások befogadása, feldolgozása, megtartása és felhasználása módjának tanulmányozása.

Így alakulhat ki... a nevelői eljárás lélektani alapjait felmutató neveléslélektan magyar alakja. Az értelmi fejlődésnek az egész fejlődésben való szerepe miatt, de a nemzeti önismeret, egyéni és közösségi (nemcsak nemzeti) jelentősége miatt is különösen fontos az a kérdés: miféle tartalommal lássa el a nevelés a növendék elméjét. ... [M]ik azok az ismeretek, amelyek számára a nemzet jövőjének, s ennek keretében a magáénak tudatos szolgálatát teszik lehetővé.

Ezen a ponton már csakugyan nem a részletekkel, az egyes körökkel, hanem az egészszel kell kezdenünk a kutatást. Nem külön egyik vagy másik életkorra, iskolafaj növendékeire nézve kell összeállítani ezeket a követelményeket, hanem együtt az egész nemzet számára. Igen sokoldalú tanulmányozásra van szükség, hogy hagyomány, haladás, nemzeti önismeret, nemzeti politika, egyéni érték és érvényesülés érdekében megállapíthassuk: történelmünkől, irodalmunkból (nemcsak a szépirodalomból és nem is csupán a magyar nyelvűből), tudományosságunk és művészetünk mindenik ágának alkotásaiból mi az, aminek át kell öröklődnie, ami a jövő nemzedékek művelődését a magyar műveltség felé vezeti.

– A nemzet adott viszonyai között mi az, amiről most élőknek, most felnőőknek alaposan tájékozottnak kell lenniük, hogy a helyzetet és tennivalókat megláthassák, egymást megérthessék s közös munkára készek és képesek lehessenek. ...

– Mi az, ami szükséges és alkalmas avégre, hogy a művelődő magyar ember a magyar életet az emberiség életének részeként, annak keretében, sőt attól való függésében ismerhesse fel s ezzel nemzeti önismerete tiszta és tág keretet nyerjen.

Nagy, országos tanítástervben, az egész nemzetre, mint egységre kiterjedő eszményi tervezetben kell összeállítani mindamaz ismeretek rendszeres egységét, amelyekből a különböző életkoroknak, társadalmi rétegeknek, az egyes életpályákra készülőknek való tanulmányi rendet

meg lehet határozni.¹⁶⁶⁶ Mindenikét abból a szempontból: kit milyen úton lehet a közös célhoz, a nemzeti tudatossághoz elvezetni. ... A feladat természete és a növendékek minősége a közvetlen eljárásnak melyik ponton, milyen módosulását kívánja meg.

Ez a szervezésnek is irányító gondolata. Kérdés tehát, hogy melyik intézmény milyen szellemi tartalommal szolgálhatja a rendeltetését legjobban, s a különféle lehetőségek és a nemzet feladataitól megkövetelt munkanemek sajátosságai miatt milyen különböző intézményekre van szükség, ... melyikből hány és hol van helyén. S külön vizsgálat tisztázhatja azt is, hogy *az általában művelő és a határozott életpályára nevelő intézmények munkája miként lehet a nagy különbségek ellenére is egymásnak kiegészítője a nagy szervezet keretében.* ...

[M]iképpen kell alakulnia a szervezetnek, hogy az egész nemzet nevelésében meglegyen a törvényelmi folyamatosság és biztosítva legyen a korszerűség. A szervezet egyöntetű legyen, de mindenik szerv egyéni módon tölthesse be feladatát. Minden ember megtalálhassa saját fejlődésének a segítségét minden fokon, és a nemzetnek egyetlen szükséglete se maradjon kielégítetlenül. A szervezetnek ez a hézagtalansága azonban ne okozzon merevséget, hanem éppen biztosítsa a szabad mozgást, azaz az élet változásaival együtt jelentkező újabb szükségletek folyamatos kielégülését.

A nevelés nekünk való-módjának és szervezésének kidolgozása voltaképpen a magyar neveléstan és a magyar szervezéstan, azaz művelődéspolitikai kialakulását jelenti. Neveléstan és művelődéspolitikai viszonyának fejtegetése nem tartozik ide, de anélkül sem kétséges, hogy a neveléstudomány magyar feladatainak rendszeres munkálása ehhez a kettős eredményhez vezet, a kettő lényeges különbségének és mély összetartozásának felismeréséhez. ... Csupán az ilyen alapú nevelés lehet nemzeti nevelés.

Ekkor jut jogos helyéhez elgondolásban és végrehajtásban minden sajátosság, amely a neveléstudomány egyetemes követelményeit érvényre juttatja; *így nem lehet a nevelésben sem a nemzetben belül semmi egyoldalúság, sem más nemzetekkel szemben kizárólagosság*” – írta Imre Sándor, majd röviden vázolta, hogy a neveléskutatás milyen intézményeinek, ágenseinek tervszerű és következetes együttműködését tarja szükségesnek a hosszasan vázolt feladatok abszolválására.

Kötetét azzal a konklúzióval zárta, hogy „*magyar neveléstudomány csak akkor lesz, ha a neveléstudomány magyar tennivalóinak még oly szerénynek látszó részleteit is rendszeresen munkába vesszük.*”¹⁶⁶⁷

x

A még a korábbiaknál is hosszabb idézetek segítségével lehetőséget adtunk olvasóink számára, hogy kövessék és Imre Sándor saját megfogalmazásai segítségével értelmezhessek, értékelhessek vázolt elképzeléseit. Kiegészítésül csak néhány általános szempontot ajánlunk figyelmükbe. *A magyar neveléstudomány és oktatási-nevelési rendszer helyzetével, a korabeli magyarországi állapotok megismerésének komplex lehetőségeivel, módszereivel, s az eredményül nyerhető adatok lehetséges felhasználásával kapcsolatban Imre Sándor itt fejtette ki legsokoldalúbban a maga nézeteit.*

Szövegei plasztikusan demonstrálják, hogy Imre Sándor közel negyedszázad elteltével sem változtatott alapvető hozzáállásán. Az időközben széles körben elismertté vált – kétszer még az MTA-ba jelölés szempontjából is komolyan szóba került¹⁶⁶⁸ – professzor korántsem vált „szo-

¹⁶⁶⁶ E kérdések közel kilencven év elteltével sem irrelevánsak. Lásd erről pl. Knausz Imre: Kicsiny Káté az iskoláról. *Tanítani online*, 2021. december 28. http://www.tani-tani.info/kicsiny_kate_az_iskolarol

¹⁶⁶⁷ Imre: A neveléstudomány magyar feladatai, 109–116. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

¹⁶⁶⁸ Imre Sándor Kornis Gyulának írt 1940. február 15-i levelének fogalmazványában olvashatjuk: „Kedves Barátom! Fellner Frigyes [1871–1945., közgazdász, akadémikus] bizalmasan közölte velem, hogy a napokban a MTA

batudóssá”. A neveléstudomány, neveléstörténet, oktatásszociológia, társadalomlélektan, néprajz stb. tudományos eszközrendszerét, eredményeit hasznosítva a mindenkori magyarországi valós viszonyok megismerésére – s az oktatási-nevelési rendszer reformja révén – fejlesztésükre törekedett.

Továbbra is holisztikusan közelítette meg tárgyát, s ez lehetőséget teremtett számára, hogy azt rendkívül sok szempontból, a legkülönbözőbb aspektusok, mozzanatok közötti összefüggésekre érzékenyen kutassa, elemezze. „Nemzetnevelésről, nemzetté nevelésről” írt, melyet az állampolgári neveléstől megkülönböztetve, sohasem pusztán az éppen fennálló rezsím legitímálására kívánt felhasználni.

Ez lehetővé tette számára, hogy problémaérzékeny, tárgyszerű maradjon a mindenkori magyar társadalom feladatainak, problémáinak, „betegségeinek” felmérésében, s lankadatlanul törekedjen, a minél pontosabb diagnózis felállítására, s a nevelési rendszer révén annak orvoslására. Az eltelt évtizedek során fontos felismerésekre jutott.

Rájött, hogy a mégoly „tárgyas” megközelítés sem lehet mentes a megismerő értékrendjétől, szemléletétől, egyéniségétől stb., s hogy az ilyen tudás – Polányi Mihály szavaival – csak „személyes tudás” lehet. Megtapasztalhatta azt is, hogy milyen nehéz, gyakran lehetetlen a maga legjobb megállapításaival, elképzeléseivel kapcsolatban mások, pályatársak egyetértését, cselekvő együttműködését megszerezni.

A tudományos megismerés természetéből következően, minél többet tudott meg tárgyról annál több, annál pontosabban megfogalmazódó kérdése támadt. A korábban számára magától értetődőnek, evidensnek látszó fogalmakról, társadalmi tényekről, társadalmi mechanizmusokról, a tudomány, az oktatáspolitikai világról immár sokkal árnyaltabb képpel rendelkezett. Ez nemegyszer máig izgalmas kérdések, szempontok, kutatási projektek megfogalmazását tette lehetővé a számára.

Rendületlenül kitartott a nemzetnevelés és nemzetté nevelés elmélete, s azon feltevése mellett, hogy kívánatos és lehetséges a 20. századi magyar társadalom valamilyen nemzeti egység megteremtésére irányuló összhangzatos nevelése. Az eltelt évtizedek negatív tapasztalatai, a Tanácsköztársaság, majd az ellenforradalmi rendszer (különösen a Gömbös-Hóman korszak) politikai-világnézeti indoktrinálizációs törekvései óvatossá tették Imre Sándort. A félreértések elkerülése érdekében került az aktuális kurzus által preferált „egységes nemzeti világnézet” megfogalmazás használatát.

Szövegéből úgy tűnik, mintha közeledett volna annak belátása felé, hogy a 20. századi, sokféleképp tagolt magyar társadalomban nem lehet reális cél egy ilyen világnézeti egység megteremtése. Ezért más terminusok sorával próbálta megjeleníteni – a társadalmi-politikai-világnézeti megosztottság csökkentésére irányuló tervei megvalósításának előfeltételeként megfogalmazott – kutatási terveit. Valószínű, hogy ez részben pedagógiai, retorikai fogás volt a részéről,

II. osztályának tagjelölő ülésén szíves voltál megválasztásomat ajánlani, s hogy azt bizonyosnak is tartja. Kérlek, fogadd köszönetemet lépésedért. Egyúttal azonban – 1934 őszén e tárgyban folyt beszélgetésünkre emlékeztetve – azt is kérem, hogy az ajánlást méltóztassál *visszavonni*. Semmi sem változtat azon az állásponton, hogy ez a kérdés rám nézve már *régen eldőlt*, újabb felvetése ellen mindig tiltakoztam, és a mai napon is határozottan tiltakozom. Az az egy-két barátom, aki – úgy sejttem – mozgatja a dolgot, tévesen fogja ezt fel; nyilván nem ismernek eléggé. Azért nem látják, hogy nekem ez az ügy már nagyon kellemetlen. Kérem, hogy az egésznek véget vetni méltóztassál, s tekintsük soraimmal a kérdést véglegesen lezártnak”. Kornis Gyula 1940. február 21-én válaszolt Imrének: „Kedves Barátom! ... Éles tiltakozásodra barátaid természetesen kénytelenek elállni a jelöléstől. Amikor megkértek, hogy terjesszem elő az ügyet, a legnagyobb örömmel és a legtisztább szándékkal tettem meg az előterjesztést, melyet a II. osztály tagjai ugyanilyen örömmel fogadtak is. Leveled rideg hangjából... neheztelést érzek ki: ezt háritsd barátainkra, akiket eleve figyelmeztettem régebbi elutasító álláspontod szilárdságára. Ők azonban biztosítottak, hogy most más a lelki légkör. Tehát ne méltóztassál az ügyet úgy felfogni, mint valami »merényletet« egyébként mindenkitől nagyrabecsült személyed ellen. Nagyon fájna, ha akaratlanul is, a kérdésnek legszebb formában való felvetése megbántott volna” – írta, „igaz barátsággal Kornis Gyula”. Másnap Imre Sándor újabb levélben elnézést kért levele félreérthető hangjáért. Elismerete: „a jelölés gondolatánál is inkább a megbecsülést kell kiéreznem”. (RL C/39. Levelezés)

ahogy az is, hogy a magyar neveléstudomány történetén, állapotán kívül tartózkodott bármilyen megállapítástól. A magyar társadalommal kapcsolatos meggyőződéseit is kérdésként fogalmazta meg, vélhetően azért, hogy minél szélesebb együttműködési lehetőséget teremtsen projektjéhez a neveléstudósok/kutatók körében. (Pl. miközben évtizedek óta hangoztatta, hogy a magyar társadalomban nincs nemzeti egység, ezt most kérdésként fogalmazta meg, vajon van-e, s ha igen/nem miben/mennyiben.)

Ha létezik egy „uralkodó szellem” a társadalomban, az segítheti az azzal összecsengő tervszerű és összehangolt nevelési rendszer, közös nemzeti tudásminimum (a generális nemzeti alaptanterv) meghatározását és megvalósítását – vélte Imre Sándor. Ennek hiányában – a többféle értékrend, érderendszer, nyelv, vallás stb. által megosztott társadalomban – bizonytalan-nak, kiszámíthatatlannak látta a nevelési-oktatási rendszer tervezhetőségét, rendszerszerű szervezését.

Az azóta eltelt évszázad tanúsága szerint ebben Imre Sándornak mélységesen igaza volt. S ez felveti a kérdést: vajon milyen relevanciája lehetett a harmincas évek közepén, egy a társadalmi ellentéteket, a kölcsönös kirekesztést mérsékelni, a különböző társadalmi osztályok, csoportok, nemzetiségek, felekezetek tudatát a nevelés révén bizonyos mértékig közelíteni, homogénizálni próbáló projektnek?

(*Talán, ha a „közös nemzeti lelkiület” kialakításán egy közös nemzeti minimum megteremtésére való törekvést értünk, a hatékony, békés és szociálisan is méltányos együttműködés érdekében, miáltal az élhetőbb és barátságosabb társadalmi légkör a nemzetek versenyében, s az ökológiai feltételeink javításában kedvezőbb feltételekhez, élhetőbb országhoz juttathatna bennünket – plauzibilisebbé válna az elmélet.* Tegyük hozzá: vélhetően mai magyar társadalomban sem remélhetne sokkal jobb fogadtatást Imre elképzelése. Bizonyára azért, mert – történelmi, kulturális stb. okok folytán – nem volt készlet/lehetőség/kényszer egy win-win helyzet: közös oktatási-nevelési minimumprogram hosszú, keserves tárgyalások révén történő körvonalazására, majd fokozatos megvalósítására.)

Imre Sándor mindenesetre belátta, hogy az 1912. évi elképzelése, miszerint „a pedagógia” irányt mutathat az oktatáspolitikának, már azon a ponton megvalósíthatatlannak bizonyult, hogy nem sikerült a nemzetnevelés elméletét a pedagógia tudománya művelőinek többségével elfogadtatnia. Ezért „a neveléstudomány magyar feladatát” e pedagógiai, szakmai konszenzust – a társadalmi valóság, az oktatás-neveléssel kapcsolatos szükségletek (közös elvek, módszerek alapján való) felderítése révén – remélte megteremthetőnek.

Könyve addigi erőfeszítései eredménytelenségének beismerése. Ezt a magyar neveléstudomány együttműködéshiányos, „tudomány előtti” állapotával magyarázta. Monográfiája újabb kísérletet jelentett arra, hogy izgalmas kérdésfelvetések sorát tartalmazó munkájával utat mutasson az addiginál együttműködőbb, professzionálisabb magyar tudományos pedagógiának, (oktatásszociológiának, szociálpszichológiának, néprajznak stb.), melytől az oktatási rendszer lehetséges és szükséges reformjának a nemzetnevelés jegyében való előkészítését remélte.

2.2.3. A nemzetnevelés fogalmának újabb összefoglalása

Ugyanez érezhető az 1943-ban megjelent „*A nemzetnevelés fogalma*” című írásából,¹⁶⁶⁹ melyben Imre Sándor ismét foglalkozott az általa szorgalmazott nevelési rendszer magyarországi sorsának alakulásával. Három évtizeddel a „Nemzetnevelés” című kötetének megjelenése után is annak a mindenkori helyzethez alkalmazott megvalósítására törekedett, de meg kellett

¹⁶⁶⁹ Imre Sándor: *A nemzetnevelés fogalma*. Különlenyomat a *Társadalomtudomány*, 1943. évf. 1–2. számából. 1–8.

elégednie elképzelése lényeges elemeinek tömör összefoglalásával. Álláspontjának újabb kifejtésével jelezte az évtizedek során sokféleképp használt terminussal kapcsolatos saját felfogását.

„*Mindegyik nemzetnek alapvető érdeke, hogy tagjaiban határozott nemzeti tudatosság legyen és mindennél erősebb a nemzet sorsáért érzett felelősség.* A nemzeti tudatosság azt jelenti, hogy az ember tisztában van önmagával és körülményeivel, azaz az őt is magában foglaló, életét meghatározó nemzet állapotával, a nemzete érdekében szükséges tennivalókkal, s ezek keretében világosan látja a saját személyes feladatait. A felelősség is tudatosság: erkölcsi tudatosság, vagyis annak tiszta felismerése és átérzése, hogy az embernek a reá váró feladatot el kell végeznie, és pedig a tőle telhetően legjobban, mert ez a nemzet életének és megmaradásának feltétele. ... A tevékenység: munka, a munkához az értelmi tevékenységen kívül testi erő is kell, ezért a nemzetnevelés egészségessé és erőssé is akar tenni mindenkit, hogy bírja a nemzetért való munkát.¹⁶⁷⁰

Ilyen emberek nevelése: nemzetvédelem és nemzetfejlesztés. Nemzetvédelem, azaz megóvjaa a nemzetet attól, hogy tagjai elsatnyuljanak, közönyösek vagy tájékozatlanok legyenek. Biztosítani törekszik, hogy különbséget tudjanak tenni a nemzetre üdvös és káros irányok között, senki se nézze tétlenül és gondolatlanul az idő múlását... Ne várják csak mástól a kitartó dolgozást, ne csak maguk közvetlen érdekére, hanem mindig a nemzet sorsára gondoljanak. Ha a nevelést ez a gondolat vezeti, akkor nemzetfejlesztés is, mert szervezeten gondoskodik arról, hogy a nemzetnek mindig legyen mindenféle munkára elég embere, alaposan felkészüljenek és folytonosan művelődjenek.

A művelődés a szellemi erő fejlődésében, a tudatosság mélyülésében, a felelősség növekedésében áll. ... *[A]z igazán művelt ember mindig tisztán akarja látni a nemzet változó helyzetét, ebben a maga kötelességét, s ezért tovább műveli magát, hogy még többet, még többoldalról ismerjen meg, s a közös munkában mind nagyobb erővel vehessen részt. A műveltség nemzetalkotó, fenntartó és építő érzület. ...*

A nemzetre irányuló nevelői gondolkodás és nevelés sokféle részletét éppen az foglalja egybe, hogy közös tudatosságot és közös felelősséget fejleszt. Ezzel építi a nemzet egységét: nemzeté neveli az együtt élőket.

A *nemzeté-nevelés* nem valami időhöz kötött, egyszeri feladat, eredménye nincs készen romlatlanul. ... A nemzeté-nevelés... az egyidejű együtt dolgozást és nemzedékeken át való korszerű folytatást biztosítja.

A nemzeté-nevelés közvetlen feladata más-más a különböző nemzetek számára és a korok változása is különbségeket okoz. De az elvi alap mindenütt és mindig egy... Egyeseket is, a nemzeteket is csak nekik való módon lehet eredményesen nevelni. A nemzethez alkalmazott nevelés: a *nemzeti nevelés*.

Ezek szerint a »nemzetnevelés« mivoltának megértéséhez három fogalom elkülönítése és egymás mellé helyezése szükséges. Maga a *nemzetnevelés* szava az elvi alapot jelöli meg: a nevelés elméletének is, szervezésének és gyakorlatának is középponti gondolata a nemzet. A *nemzeté-nevelés*: a nevelés örök feladata, a benső egység örök gondozása ott is, ahol rend van, és sem nyelvi különbség, sem egyéb nem különíti el egymástól a nemzet tagjait. A *nemzeti nevelés* pedig a nevelésnek a nemzet szükségleteihez, vagyis állapotához, feladataihoz, közvetlen tennivalóihoz és a nemzet tagjainak mindenkori minőségéhez való alkalmazása. ...

Munkájának az egyes emberekre való hatását látnia kell a legmagasabb pontról az egyetemen intézkedő embernek is és az apró-cseprő tevékenységének az egész nemzetre kiható jelentőségét szakadatlanul eszébe kell tartania a legszűkebb körben dolgozónak is. Ez a követelmény akkor teljesül, ha egyetemessé válik a nevelői gondolkodás. Ha a családban, iskolában, azonkívül folyó népművelésben, a közigazgatás valamennyi ágában, az egyházi szolgálatban

¹⁶⁷⁰ Imre Sándor e megjegyzése arra utalhat, hogy egyetérthetett a testnevelési óraszámok felemelésével, a sport fokozott támogatásával, akkor is, ha az iskolák valamelyes militarizálódásának még az újabb háború körülményei között sem örülhetett.

és a hadsereg minden tisztjében mindig ott él annak a tudata, hogy az egy-egy emberre tett hatás tovább terjed. A sok egyénenkénti hatásból a nemzet sorsának nevezetes alakítója [Sic! – D. P.] fonódik. S ha ott él a szándék is, hogy ez a hatás erősítő, egyesítő legyen, *a nemzetnevelés gondolatának ott kell lennie mindenütt, ahol emberek egymásra hatnak. ...*

Ezúton alakul ki a nevelés egyöntetűsége, jóllehet éppen a nemzetnevelés álláspontján senki sem akarhatja a közgondolkodást egyformásítani. Az egyöntetűség nem szürke egyformaságot jelent, hanem a színek egybehangzását; nem gépiességet, hanem meggondoltan egyirányú elhatározásokat.

A nemzetnevelés egyesítő ereje az egyoldalú szemlélésből eredő ellentéteket az elméletben is, a gyakorlatban is kiegyenlíti. Eloszlatja az egyéniség és a közösség, a nemzet és az egyetemes emberiség, a hagyomány és a haladás, az iskola és az élet, az értelmi és erkölcsi nevelés látszólagos ellentétét. És feloldódik benne az az ellentét is, amely a nevelés és a politika között mutatkozik, amikor a politika el akarja nyelni a nevelést. *A nemzetnevelés* nem azt mondja, hogy a nevelésnek nincs köze a politikához, vagy a politikának a neveléshez, sőt *megmutatja, hogy a nevelés nemcsak határos a politikával, hanem egyező területük is van.* Ez a terület *a művelődéspolitikáé.*¹⁶⁷¹

Az ellentétet az oldja fel, hogy a művelődés és a politika kapcsolatában a művelődés emelkedik ki, megmutatja a nevelésnek politikai, vagyis a jövőre való kihatását és a politikának nevelési, tehát az emberek érületében lévő feltételeit. Így derül ki, hogy *a nevelés a legmesszebbre néző politika: az emberek minőségét úgy alakítja, hogy abban nemzeti tudatosság és a nemzet sorsáért való felelősség uralkodjék.*

A nemzetnevelés tehát nem valami különálló részlet a nevelés körében, hanem valamennyi részlet egységes összefogása a nemzet gondolata körül. Nem különleges feladat, hanem a nevelés elvi alapja. Az elv érvényesülését a sokszoros emlegetés csak megnehezíti, mert elburkolja a lényegét. Ezért *nem lehet örülni annak sem, hogy a vallás és közoktatásügyi minisztériumban külön osztálya van a nemzetnevelésnek,*¹⁶⁷² *holott az egész minisztérium tevékenységét kellene ennek az elvnek irányítania*” – vélte Imre Sándor.¹⁶⁷³

Az adott történelmi szituációban meg kellett elégednie álláspontja ismételt kifejtésével fenntartásai, elhatárolódása rendkívül általános, lakonikus jelzésével. Nem bocsátkozhatott annak

¹⁶⁷¹ „[A]z iskolai szervezet... csak része egy sokkal tágabb körű szervezetnek: a köznevelés szervezetének... az iskolai nevelés értékét is csak akkor tudjuk helyesen megítélni, ha nevelés valamennyi intézménye között nézzük. Mindezeket foglalja össze a köznevelés szervezete, s fogalmilag foghatná egybe a köznevelési törvény a valóságban is. Csak ily törvény útján lehetne biztosítani, hogy a nemzet nevelési szükségletei megtalálják a megfelelő kielégítést. Ilyen törvény állapítaná meg az ország művelődési politikáját. Ez adhatná meg a nevelés valamennyi intézményének a közös irányító gondolatot, amely az egyöntetűséget emberileg biztosítani képes; és csak a köznevelési törvény jelölhetné ki minden egyes intézménynek a sajátos rendeltetést úgy, hogy a nemzetnek bonyolult, sok helyen és sokféle folyó nevelése valóban egységes lehessen. Minthogy pedig az intézményekben emberek dolgoznak, ezt a közös gondolatot és sajátos rendeltetést az ott dolgozó egyéneknek kell tisztán látniuk, a sok egyes ember munkájában kell egységnek lennie” – hangsúlyozta 1941-ben is Imre Sándor. (Imre: A gazdasági középiskolák, 8. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁶⁷² Imre Sándor itt kicsit pontatlanul utalt a VKM ügybeosztására. Nem ügyosztály, hanem a Nevelési és oktatásügyi főcsoport V. Nemzetnevelési csoportja létezett. Ehhez a „közepfokú és népiskolai nevelés összes elvi és szervezeti kérdései”; a „kultúrstatistika, iskolastatistikai adatgyűjtés és nyilvántartás, a köznevelési állapotok megfigyelése”; „a közhatósági szervek és társadalmi egyesületek népművelési tevékenységének irányítása, ellenőrzése, felügyelete, a népművelési és oktatófilm ügyek”; „az iskolaegészségügy szervezése és felügyelete, gyógy-pedagógiai intézetek, óvónőképző intézetek, gyermeklélektani intézet”; valamint a „román nemzetiségi ügyek, Délvidéki diákjóléti ügyek, a területvisszacsatolásokkal kapcsolatos statisztikai munkálatok” tartoztak. (Magyarország Tiszti Cím- és Névtára. L. évf. 1943. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1943, 453.; Welker: A VKM, II. k. 156–158.

¹⁶⁷³ Imre: A nemzetnevelés fogalma. 3–8. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

kifejtésébe, hogy az ő nemzetnevelés fogalma, projektje a társadalom minél nagyobb hányadának konszenzusos vallásos-hazafias nevelésére, megnyerésére, a társadalom különböző csoportjai közötti hídverésre, az oktatás, a kultúra demokratizálására irányult (1919 után a Tanácsköztársaság idején kirekesztőknek bizonyult kommunisták kivételével).

Míg az ellenforradalmi rendszer első éveiben a keresztény-nemzeti kurzus,¹⁶⁷⁴ majd a harmincas évek domináns irányzata ezt a fogalmat a maga értelmezéseiben, a saját, többségiként/általánosként tételezett, valójában széles társadalmi csoportokat (szociáldemokratákat, kommunistákat, liberálisokat, zsidókat, ateistákat stb.) ebből kirekesztő értelemben használták. A méltányos és igazságos iskolarendszer megteremtésének, az autonóm, teljes személyiségek szocializációjának programja helyébe a direkt politikai-világnézeti indoktrinalizáció, a faji alapon történő diszkrimináció szándéka és gyakorlata került. A neveléstudomány művelője számára is elfogadható érvelő/argumentatív beszédmódot idővel, egyre inkább az ellentmondást nem tűrő apodiktikus váltotta fel.¹⁶⁷⁵

Szembeötlő, hogy Imre Sándor 1943-ban, a II. világháború körülményei, s a magyarországi zsidótörvények megszületését követően is csak a békeidőben a nemzet számára szükséges tulajdonságok kialakításáról, s – még a nemzetvédelem kapcsán is – csak a nemzet elsatnyulástól, a közönyössé válástól és tájékozatlanságtól való megóvásáról szólt. Arról írt, hogy miként lehet a nemzet erre kész tagjait egyesíteni a tudatos, közös, a nemzetért áldozatvállaló munka érdekében. Hallgatása, és a VKM tevékenységére vonatkozó lakonikus megjegyzése a korabeli politikával kapcsolatos fenntartásainak egyértelmű jele lehetett.

Mindazonáltal izgalmas kérdés, hogy vajon Imre Sándor nemzetnevelés elméletének bizonyos elemei (pl. a faji tulajdonságok nem túl gyakori emlegetése, elméletének, fogalmainak elvontsága) vajon hozzájárulhattak-e ahhoz, hogy a „nemzetnevelés” fogalmát könnyen eredeti intenciójával szembe sikerült fordítani.¹⁶⁷⁶ S még inkább az, hogy az egyre halványuló társadalmi/tudományos/felekezeti stb. emlékezetben vajon a nemzetnevelés Imre Sándor által kidolgozott elmélete, fogalma őrződött-e meg inkább, vagy – ami valószínűbb – az ellenforradalmi rendszer különböző időszakában széleskörben használt politikai értelmezések? Az sem kizárt, sőt valószínű, hogy – a kutatók, oktatók szűk körét leszámítva – a többféle értelmezés összemosódott valamelyest.

¹⁶⁷⁴ Romsics: A Horthy-korszak, 34.

¹⁶⁷⁵ Vonyó szerk. Gömbös pártja. 50–51., 76–77., 155., 250–315., 368–370.;

¹⁶⁷⁶ Dévényi: Nemzetnevelés-parafrazisok, 199–214.

XV. IDŐS EGYETEMI TANÁR AZ ÚJABB VILÁGÉGÉS ÁRNYÉKÁBAN

Imre Sándor 1938–1943 közötti egyéb írásaihoz visszatérve: az újabb háború közeledtével, majd elhatalmasodásával nem tehetett mást, minthogy rendíthetetlen pedagógusként, a nemzetnevelés fogalom üres jelszószerűvé válásával szemben megpróbált kitartani a saját humánus, befogadó értelmezésének fenntartása, népszerűsítése mellett: „azt kell látnunk: mi is az, amit megvalósítani akarunk...”¹⁶⁷⁷

1. Nyugtalan idők, nyugodt nevelés

1938. szeptember 4-én – az Anschluss és az első zsidótörvény életbelépte után, a müncheni egyezmény előtt néhány héttel – Imre Sándor rádióelőadást tartott „*Nyugtalan idő, nyugodt nevelés*” címmel.¹⁶⁷⁸ Ebben az egységes és általános, egyöntetű és tervszerű oktatás, az önmagukban bízó, a történelmi-társadalmi-politikai kérdésekben tájékozott, autonóm személyiségnevelés apostola mélységes aggodalommal konstatálta: „*a nyugtalanság mai korszakában az egyetemes nyugtalanság enyhülését [csak] az egyesek benső nyugalmanak fokozódásától egyensúlyától reméljük; ebben látjuk ma a legnagyobb hiányt, ezért ez jelöli ki a nevelés közvetlen feladatát is. Erős lelkű új nemzedéket kívánunk, olyan embereket, akiket nem ver le, nem bátortalanít el a mostani élet, mert felkészültek erre az életre. ... A mai nyugtalanságban csak az állhat meg, a megnyugvás útjára az találhat rá, aki... nem felejt el soha, hogy egyént és nemzetet mi minden fenyeget, de nem megy el érzéketlenül az élet neki nyíló örömei mellett. ... [Ezt] a feladatot csak nyugodt nevelés oldhatja meg. ... Ezért tartom a jövőre nézve veszedelmesnek, ... hogy a nevelés ma nem folyik nyugodtan. ...*

Az ilyen nyugtalan időkben az iskolák szervezetét is folytonosan módosítják, mert az intézők szeretnék megtalálni a legjobb alakot. Jóformán lehetetlen ilyenkor higgadtan irányítani az intézményeket, megvédeni a kapkodó változásoktól a szervezetet vagy a tanulmányi rendet. ... Már láttuk: mit jelent az, ha az ifjúság nincs tisztában a közélet nagy kérdéseivel. A[z első világ]háború úgy szakadt az akkoriakra, hogy utólag is alig tudták az okait felfogni. 1918 és 1919 eseményei is teljesen készületlenül találták éppen a legtöbb iskolázásban részesülteket. A legutóbbi évtizedek nevelése a jelenről tájékoztatott a legkevésbé. Most ezt a mulasztást szenvedjük. A mai nevelés annál inkább felelős azért, hogy a holnapi felnőttek saját sorsukért és a nemzetért érzett egyéni felelősséget átérezzék. ...

A nevelés nem valami személytelen folyamat, hanem egyes emberek munkája, érte tehát a nevelők felelősek. ... [R]ajtunk fordul meg, hogy a mi gyermekeink, a mi növendékeink hogyan készülnek fel a rájuk váró életre. Önmagunktól kell megkövetelnünk a belső nyugalmat, mert e nélkül nem lehet feladatainkat megértenünk, ide-oda hullámzó mozgalmakban megállapodnunk, s akkor nem lehet benső nyugalom a mellettünk növekvőkben sem. ...

A jobb jövőnek nem az a feltétele, hogy az új nemzedék csak egyféle hatást kapjon, hanem az, hogy legyen valaki, aki őt a sokféleségben eligazítja. ... A sokféle hatás között, a több nevelő között, a mi hatásunk nem az egyoldalúsággal győz. Nem azzal, hogy a másik embert leszóljuk, a másik álláspontot kisebbitjük, vagy éppen gyalázzuk, hanem azzal, hogy a magunk nyugalomával az eligazodást ösztönösen keresőt magunkhoz vonzzuk, bár ezen nem mesterkedünk. A magunk véleményének tisztaságával ennek helyességét bizonyítjuk, holott a másik felfogásban

¹⁶⁷⁷ Idézi Ronkoviczné: A pedagógia, 33. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁶⁷⁸ Imre Sándor: Nyugtalan idő, nyugodt nevelés. Rádió előadás 1938. szeptember 4. In: Imre: *Háborús élet*, 339–346.

levő igazságot is elismerjük. Az ingadozót nem kárhozzatjuk, hanem nyíltan mutatjuk meg, hogy magunk hogyan igazodtunk ki a nyugtalanító kétségek közül. [Sic! – D. P.]

Kicsiny dolgokban és nagyokban, családtagok között és tanító testületekben nem az biztosítja a békét, az élet és ezzel a nevelés nyugalma, hogy egymást elhallgattatjuk vagy megfélemlítjük, hanem hogy mindnyájan, őszintén keressük az együtt dolgozás legjobb, legigazibb útját. Nyugtalan időben a nyugalom csak egymás megbecsüléséből nőhet ki, a közös feladat, a közös érdek felismeréséből és szolgálásából. ... A nyugalmat az biztosíthatja, ha minden egyes nevelő igyekszik saját nyugtalanságát leküzdeni, bármi is annak az eredete, s ezzel a törekvéssel példát mutat fejlődőknek és nyugtalan felnőtteknek egyaránt. ...

Ha a nevelőknek ez a két csoportja, a szülők és a tanítók, egyaránt igyekeznek a mai étellel járó nyugtalanságokat nem elhallgattatni, hanem leküzdeni magukban annyira, hogy gyermekeik és növendékeik őket nyugodtnak láthassák, rendre nyugodtabbá és bensőbbé válik a családok élete, egyenletesebbé, teljesebbé az iskolai munka. Ekkor több és jobb útmutatást kap az új nemzedék a mostani életben, s mindennél többet érő példát a jövő küzdelmekre és megpróbáltatásokra. ... A nyugtalan idők parancsa a család és iskola között is megteremtheti a békét, ha ezt a parancsot megértjük és követjük”.¹⁶⁷⁹

Különös hangsúlyt és értelmezési tartományt tulajdonított ezen előadásának Imre Sándor azal, hogy – a megjelentett művek létrejöttének kronológiájától eltérve – 1942. augusztus 23-án lezárta, s 1944-ben másodszor is megjelentetett „Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés” című kötetének a végére helyezte azt.¹⁶⁸⁰ A 2. világháború fordulópontjaként a történelmi emlékezetben rögződött sztálingrádi csata 3. napján Budapesten Imre Sándor természetesen még nem tudhatta, hogy a városért akkor kezdődött hosszú harc milyen jelentőséggel bír, s miként végződik. Azt azonban igen, hogy az 1938 szeptemberében még csak közlőnek érzett háború időközben, még a Nagy Háborúnál is pusztítóbbá vált, minden számára elfogadhatatlan embertelenségével együtt.

Imre Sándor valószínűleg már 1938 őszén is tudatosan áthallásossá formálta szövegét, melyben az elkerülhetetlen konfliktusok során a szélsőséges hangulatok, az ellentmondást nem tűrés és az erőszak elutasítására, az egymás közötti megértésre, a viták tartalmas és érdemi lefolytatása révén történő rendezésére ösztönözte hallgatóit, hiszen ez lehet csak a béke forrása. A téma tudatos leszűkítése mellett is egyértelmű Imre szövegéből, hogy úgy vélte: az oktatás-nevelés az időközben eltelt évtizedek során sem mozdult el az általa kívánatosnak tartott többszólamúság, a közelmúlttal és jelenkorral kapcsolatos „tárgyias” tájékoztatás, az értelmes diskurzusok révén történő autonóm személyiségnevelés – a felfogása szerinti nemzetnevelés irányába.

Ugyanakkor – a számára is nyugtalanító helyzet, kilátások dacára – arra biztatta a rádió hallgatóit, a szülőket, pedagógusokat, s mindkét minőségében önmagát is, hogy amennyire csak lehetséges, nagy önfegyellemmel *óvják meg a gyermekeket*, az ifjúságot a külvilág feszültségeitől. Oly módon azonban, hogy *korukhoz és állapotukhoz mértén tájékoztatják őket a körülmények alakulásáról*, apránként felkészítve őket az élet kihívásaira, egyben jelezve: gyermekeik, növendékeik számíthatnak rájuk. Előadását áthatotta a meggyőződés, hogy a szülőknek, pedagógusoknak minden körülmények között meg kell tenniük gyermekeik és tanítványaik érdekében mindent, amit csak lehet.

¹⁶⁷⁹ Imre: Nyugtalan idő, nyugodt nevelés. 341–346. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁶⁸⁰ 1942. szeptember 1-jén zárta Imre Sándor Neveléstanának második kiadását. Előszavában jelezte, hogy a tankönyvként készült kötet alapos átdolgozását, bővítését, egy átfogó neveléstani kézikönyv megírását tervezte, de ezt a tervét nem sikerült megvalósítania. (Imre Sándor: *Neveléstan*. Második, lényegében változatlan kiadás, „Studium”, Budapest, 1942, 3–5.)

2. Professzorként, rektorként, egyházi vezetőként a törvényes kirekesztés, s az önkényes erőszak éveiben

Nem vagyunk könnyű helyzetben, amikor *Imre Sándornak a 20. századi magyar történelem egyik virulens és a harmincas évek végétől tragikusba forduló társadalmi problémájával a „zsidó kérdéssel” kapcsolatos álláspontját szeretnénk megérteni.*

A fentiekben szó volt arról, hogy Imre Sándor tartózkodott a jelentős részben szabadkőművesek és zsidó származásúak által létrehozott Társadalomtudományi Társaságba, vagy Radikális Pártba való belépéstől, holott művelődéspolitikai programja egy időben több ponton is találkozott azok törekvéseivel. Említettük azt is, hogy ő a Magyar Társaságban vállalt – mérséklő – szerepet, egy olyan szellemi közösségben, amely szabadkőműveseket és zsidókat nem vett fel a tagjai közé, s amely a nélkülük (velük szemben?) értelmezett magyarság pozícióinak erősítését tűzte ki céljául. Szó volt arról is, hogy a Tanácsköztársaság idején maga is számontartotta, hogy az akkoriban vezető pozíciókba kerültek közül kik voltak zsidó származásúak. Tárgyaltuk, hogy ő kezdeményezte a „bűnös, liberális Budapest” iskoláinak állami befolyás alá vonását 1919-ben, s hogy többször több kontextusban kívánatosnak tartotta a „keresztény középosztály” megerősítését. A „zsidó kérdést Európa és Magyarország leg súlyosabb” politikai problémái közé sorolta.

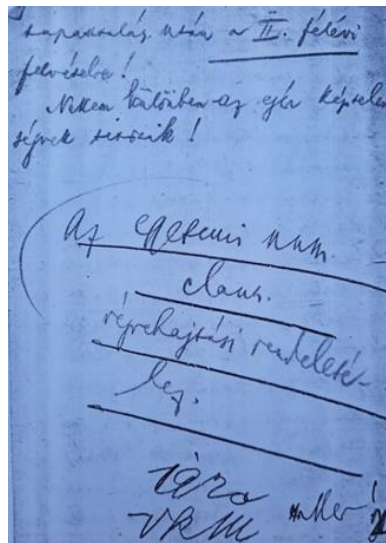
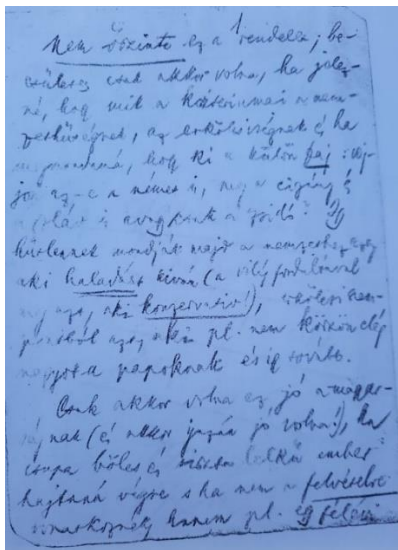
Imre Sándor mindazonáltal tartózkodott erre vonatkozó nézeteinek kifejtésétől, még akkor is, amikor Jászi Oszkár felkérésére publikálhatta volna álláspontját a „Huszedik Század” körkérésére adott válaszként. Tudható az is, hogy nemzetnevelés elméletében vallásra, politikai nézetre, fajra stb. tekintet nélkül mindenkit befogadandónak tartott, aki a politikai nemzethez tartozást maga vállalja, és tisztességes munkával kész a közösség, a társadalom szolgálatára. Csak a benyomása szerint ettől tartózkodó ortodox zsidósággal és a cionistákkal szemben voltak komolyabb fenntartásai. Amennyire ezt elszórt megjegyzéseiből rekonstruálhatjuk a zsidók aszimilációját – a magyar nemzethez való kötődésük erősítőjeként – kívánatosnak tartotta.

Az 1918–1919. évi forradalmakat követő fegyelmi tárgyalásokkal kapcsolatban – a családja és barátai számára készült feljegyzéseiben – le is írta, hogy azok során nem szabad eltérni a tárgyyszerűségtől, az objektivitástól csak amiatt, mert valakinek nem tetszik „az orra és a modora”. Dénes Lajos, s mások ügyében láthattuk, hogy ehhez tartotta is magát. A zsidó szervezetet is vezető Polnay Jenő kormányzati tevékenységével kapcsolatban sem osztotta Bleyer Jakab és társai elutasító véleményét.

Ügyvezető miniszterként 1919-ben – a háborús mulasztások miatt, a színvonal megőrzése céljából – nem zárkózott el a gimnáziumi felvételi vizsgák bevezetésétől, de utóbb úgy nyilatkozott, hogy nem gondolta, hogy azt a zsidó jelentkezők kizárására fogják felhasználni. Ezt ugyanis károsnak tartotta, hiszen felfogása szerint ez a zsidó gimnáziumok létrejöttéhez vezetett, ami az együttnevelés helyett külön szocializációjukat erősíthette.

S végül: többször, több helyütt hangoztatta, hogy a trianoni Magyarországon kerülni kell a diplomás munkanélküliek számának növelését, ezért – s az egyetemek színvonalának megőrzése érdekében – a felvételi keretszámok meghatározását szorgalmazta. De a nemzetgyűlési vita során érdemben módosított, diszkriminatív numerus clausus törvényt, s annak végrehajtási utasítását¹⁶⁸¹ privát feljegyzésében bírálta.

¹⁶⁸¹ Lásd ehhez pl. Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédei a numerus clausus-ról és a fölvételi vizsgákról. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 1920. szeptember 23. 2–14.; Hecksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, 1962, 2. sz. 613–619.; Nagy Péter Tibor: A numerus clausus hetvenöt év után. *Világosság*, XXXVI. évf. (1995) 2. sz. 72–80.; N. Szegvári: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon.

„Nem őszinte ez a rendelet, becsületes csak akkor volna, ha jelezné, hogy mik a kritériumai a nemzethűségnek, az erkölcsiségnek, és ha megmondaná, hogy ki a külön faj: vajon az-e a német is, meg a cigány és a szláv is, vagy csak a zsidó? Így hűtlennek mondják majd, aki haladást kíván (világfordultával meg azt, aki konzervatív!), erkölcsi szempontból azt, aki pl. nem köszön elég nagyot a papoknak és így tovább.

Csak akkor volna ez jó a magyarságnak (és akkor igazán jó volna!), ha csupa bölcs és tiszta lelkű ember hajtaná végre, s ha nem a felvételtire vonatkozólag, hanem pl. egy félévi tapasztalás után, a II. félévi felvételre!

Nekem különben az egész képtelenségnek tetszik!” – olvasható a fennmaradt (a fotókon is látható) feljegyzésben,¹⁶⁸² melyből nem derül ki: e nézetét Imre Sándor vajon jelezte-e Haller István miniszternek. Akkoriban ez már nem tartozott a hatáskörébe, ezért egyáltalán nem volt szükség szerű, hogy szóba kerüljön közöttük. Habitusát ismerve, ha megtörtént, bizonyára jelezte álláspontját a miniszternek.

Akad még egy közvetett forrásunk Imre Sándor aktuálpolitikával, zsidó kérdéssel kapcsolatos távolságtartó magatartására vonatkozóan – melyek kirekesztő tendenciáit a kívánatos nevelői gondolkodással összeegyeztethetetlennek tarthatta. Erről tanúskodik az akkoriban hozzá talán legközelebb álló, magát a professzor „tanítványának” valló nagykorú tanítóképzős lelkész-tanár Juhász Béla¹⁶⁸³ – az 1938. május 29-én kihirdetett első zsidótörvény után, a második előkészítésének időszakában – 1939. január 27-én, Imre Sándorhoz írt levelének egy részlete.

„Szeretném menteni Szeretett Professzor Úr előtt »politikai« tevékenységemet. Ha mindenki annyit és úgy politizálna, mint én: kiveszne a politika és nem lenne a politikusokból senki. Éppen arra tudtam egyértelmű bizonyítás szerint jó és ritka példát adni, hogyan kell politika-mentesen beszélni. Úgy gondolom: erre csak a nevelők képesek, akik megszokták, csak felelősen beszélni. A köszöntőben sem a politika, sem a zsidó, sem a kormány, sem a reform, sem az urak, sem a parasztok szó nem fordult elő. Olyan volt, amit Professzor Úr méltóztassék megengedni ezt a túlzást – is »elvállalt« volna. Magam, de szeretném, ha akár bármelyik pap-elöljáróm, akár bármelyik városvezetőnk így beszélne és érezne. A politikába, mint a NEP ifjúsági szervezetének elnökeként cseppentem, itt így tartanak nyilván.

¹⁶⁸² RL C/39. XIV. k.

¹⁶⁸³ Juhász Béla (1903–1958) református lelkész, pedagógus, pedagógiai író. 1935. november 27-től a Dunamelléki Egyházkerület népiskolai tanügyi előadója is volt. (RL A/1. g. 14. d. Juhász Béla Imre Sándorhoz írt 1935. november 28-i levelében. Lásd róla pl. Donáth: A magyar művelődés, 402–429.)

Legyen szabad a kérdéssel kapcsolatban elmondani, hogy háromszor kényszerültem sűrlődni hívásra (sohasem magam ajánlkoztam) a politikával. Szegeden, amikor Szegeden Árpád-vezér lettem, eredménye az lett, hogy amíg otthon voltam, nem volt több utcai tüntetés. Nagykőrösön 1934-ben a NEP ifjúsági elnök hatása az lett, hogy nem törték be azóta a zsidó templom ablakait, és nem kenték be a zsidók üzleteinek ajtajait, mint annak előtte naponta. És most, egyszerű köszöntésével annak az embernek, aki talán a legtöbbet tette ezen a földön, hogy felsőbb segítséggel, pénzségéllyel, hogy felépüljön az új tanítóképző. ...

Azt könnyű megígérnem szeretett Professzor Uramnak, hogy ennél jobban el nem vonz engem a politika, s azt is, hogy el nem nyel, miután nekem már sikerült néhányszor abban a szűk körben, amelyben keringek, elnyelni magát a politikát. *Engem át- meg átitatott az a nevelői gondolkodás, amely éppen Professzor Uram hatására alakult ki bennem, egyre növekvő felelősséggel minden iránt, amit teszek másokért, mások előtt*” – írta¹⁶⁸⁴ a Mesterének, egyházkerületi főnökének megfelelni kívánó, elvárásait jól ismerő – 1945 után a kortársak által nem egyszer „kis Imre Sándorként” emlegetett – Juhász Béla. Szavai azt a vélekedést erősítik, hogy *Imre Sándor – direkt politikai kifejezéseket, témákat kerülő, időnként már-már dodonai – nyelvvezete részéről a nevelői gondolkodással, eljárással kapcsolatos elképzelésének megfelelő, tudatos nyelvhasználat volt.*

Mindazonáltal, amikor 1939 nyarán a VKM véleményt kért az OKT-tól,¹⁶⁸⁵ a leventefoglalásokból kizárt zsidó fiatalok külön foglalkoztatásáról, *Imre Sándor – ahogy korábban is tette – határozottan ellenezte a disszimilatív intézkedést. „A zsidókat komoly nemzeti érdekből a többiekhez kell beosztani. Közös lelkület nem fejlődhet ki tervszerűen külön szervezett, sőt – el kell ismernünk – megőrző jellegűen elkülönített csoportokban. Minél több mozzanat szolgál most arra, hogy a magyarságtól a jólelkű zsidók is elidegenedjenek, és minél több irányban látszik a külön népi szempontok érvényesítésének szándéka, annál fontosabb, hogy éppen a honvédelem bevezető képzése ne a szétválasztó mozzanatokot erősítse*” – írta.¹⁶⁸⁶ Imre Sándor akkor még nem tudhatta: rövidesen a magyar zsidókat (a diszkriminatív törvények által zsidónak minősített fiúkat, férfiakat – például Radnóti Miklóst) elkülönítve, fegyveres őrizet melletti fegyver nélküli „munka” –, illetve „kiszolgáló szolgálatra” vonultatják be a II. világháború során.

¹⁶⁸⁴ RL A/1. g. 14. d. Juhász Béla 1939. január 27-i Imre Sándorhoz írt levelében. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁶⁸⁵ VKM 112.934/1939. VII. 5.

¹⁶⁸⁶ Idézi S. Heksch: Imre, 207. (Kiemelés tőlem – D. P.) Gergely-Kiss: *Horthy leventéi*. 207–209.

2.1. Kapcsolata, levelezése a zsidónak született, unitárius vallású Kemény Gáborral, a II. zsidótörvényről, s a pedagógia, pedagógusok feladatairól, az egyetemi hallgatók helyzetéről

Személyes vagy szakmai kapcsolataiban nincs jele annak, hogy a zsidó származás gátolta volna Imre Sándort bárkivel is a szakmai együttműködésben. 1910-től kezdve a Magyar Pedagógia szerkesztőjeként, az MPT organizátoraként kapcsolatban állt – a zsidónak született, s már 1906-ban unitárius hitre tért – *Kemény Gáborral*¹⁶⁸⁷, aki egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetemen fejezte be, s ott is doktorált. Közeli kapcsolatba, barátságba került Schneller Istvánal, s ez egészen a professzor haláláig intenzív maradt.

Kemény Gábor

Kemény Gábort a tordai unitárius/majd állami gimnázium tanáraként 1918 őszén – számára is váratlanul – a Torda-Aranyos vármegye főispánjává választották, majd rövidesen a terület idegen megszállás alá került. A családjával a trianoni Magyarországra költözött tanár úr rövid békcsecsabai foglalkoztatás után elvesztette állását.¹⁶⁸⁸

Felesége hivatalos fogadóórán 1921. június 1-jén felkereste a VKM-ben Imre Sándor államtitkárt és segítségét kérte a férje álláshoz juttatása ügyében. Az államtitkári jelentkező lap hátuljára Imre Sándor ráírta: „Nem tudok semmit tenni. Adtam cédulát Szuppánhoz [Vilmoshoz],¹⁶⁸⁹ hogy jó tanár, s jól tud franciául és németül”.¹⁶⁹⁰ E gesztusának híre félreértéshez vezetett, ezért 1921. július 12-i levelében Kemény Gábor sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a felesége Schneller professzor számára történt referálása nyomán az a hír terjedt el, hogy Imre Sándor protezsálja őt a Kereskedelmi Akadémiára. Mire Imre Sándor július 28-án válaszolt Keménynek: „Idegen helyről, nagy kerülővel jött a hír, hogy én »protegálok«, de ez, mint nagyon jól kiérezte, az állással nem férne össze”¹⁶⁹¹ – írta a megbízhatatlanokat támogató hírébe hozott államtitkár.

Ezt követő egyik Kemény Gábor számára fontos kontaktusokról a katedrjától megfosztott tanár úr önéletrésében számolt be.

„Az összeomlás és a kényszerű repatriálás után, néhány év múlva megkérdezte Schneller István professzor: nem szándékozom-e felvenni újra a fonalat, amely a magántanársághoz vezet? ... Annak idején (1917-ben) a kolozsvári egyetem tanári testülete személyi minősültségemnél fogva alkalmasnak talált a magántanárságra. Időközben történelmi változások álltak be... kérdés, hogy a kolozsvári [akkor már szegedi] bölcsészeti kar világnézeti okokból nem zárkózik-e el most kérésem elől. Megmondtam Schneller professzornak... jó volna... ha ő előbb tájékozódna a kérdésben. Schneller méltányolta aggodalmamat, és azt ígérte, hogy Imre Sándor útján fog tájékoztatást kérni. Az akkor már nyugalomba helyezett Schneller utódja Imre volt. ...

¹⁶⁸⁷ Kemény Gábor (1883–1948) görög-latin szakos tanár, pedagógiai szakíró. 1945 után a pedagógus szakszervezet majd az OKT elnöke, kommunista párttag, Kossuth-díjas. Lásd róla, tőle: Kemény Gábor: *Az egyszerűség útja*. (1947) Szerk. Kemény Katalin, Tankönyvkiadó, Budapest, 1970; Kemény Gábor válogatott; Kemény: *A pedagógiai tudat*; Kóte Sándor: *A pedagógus Kemény Gábor*. Tankönyvkiadó – Békés Megyei Tanács, Budapest – Békéscsaba, 1989.

¹⁶⁸⁸ Kemény: *az egyszerűség*, 62–127.; Kóte: *A pedagógus Kemény*, 32–140.

¹⁶⁸⁹ Szuppán Vilmos (1854–1933) pedagógus, királyi tanácsos, a Kereskedelmi Akadémia igazgatója, majd 1921-ben a VKM-be szolgálatra berendelt felső kereskedelmi iskolai igazgató volt.

¹⁶⁹⁰ RL C/39. 26/a cs. 823. számú jelentkezési lap.

¹⁶⁹¹ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor.

Mit beszélt Imrével, s Imre beszélt-e Bartókkal ez ügyben, ma sem tudom, s azt sem, hogy magának Imrének mi volt az álláspontja. Hogy Bartóknak [Györgynek] »világnézeti« kifogásai lehettek a megváltozott körülmények között az én magántanárságom ellen, abban semmi meglepő nem volt. Hogy *Imrének, aki személyi ügyeimben mindig segítőkészséget mutatott, »tárgyi«* kifogásai lettek volna írásaim ellen, azt nem gondolom (hiszen ő már 1910-ben [1909-ben] megírta A nevelés és szocializmus című, nálunk mindenesetre úttörő könyvét).

De ő a mindenkori politikai helyzetet aggódalmasan mérlegelte, s lehet, hogy úgy vélekedett: abban a radikális-liberális irányban, amelyben én dolgoztam, s amiben az Eötvös-Schneller vonalat követve ezután is dolgoznék – a megváltozott viszonyok miatt úgyszemint lehetne munkásságomat az egyetem keretében folytatni... Imre logikus gondolkodású, erős meggyőződésű ember volt ugyan, de ereje sohasem a hatalommal szemben nyilvánult meg. Inkább abban, hogy lepellet borította saját igazi meggyőződését is, és se valakinek a személyéért, se valamely eszméért sohasem exponálta magát. ... (Nagy László tiszteletbeli doktorsága ügyében is inkább csak tapogatózott, de a harcot nem indította meg érte.) Kin és min múlt, – most már mindegy: a magántanárság kérdése ezzel örökre el lett intézve” – emlékezett az ez ügyben érezhetően csalódott Kemény Gábor.¹⁶⁹²

A Horthy-korszak alatt állásától és a pedagógus hivatás lehetőségétől megfosztott, ellenzéki pozícióba kényszerített Kemény Gábor a rendszerrel és annak oktatási rendszerével kapcsolatban is keményebb bírálatokat fogalmazott/fogalmazhatott meg mint a rendszer keretei között egyetemi tanár, rektor stb. Imre Sándor. Neki volt mit vesztenie, míg Keménynek úgy tűnhetett, hogy egzisztenciálisan már nem veszíthet sokat. Ahogy az alábbiakból kitűnik: ebben súlyosan tévedett, ahogy abban is valamelyest, hogy Imre senkiért és semmiért sem állt ki. Gondoljunk csak például a nemzetnevelés eszméjére, református hitére, melyek mellett minden körülmények közt kitartott, valamint a bemutatott négy fegyelmi ügyben tanúsított magatartására.

Mindebből kitűnik, hogy Kemény Gábor tisztelte Imre Sándort, ő is viszont, ám egy sor kérdésben nem értettek egyet. Mégis: Imre azon kevés, némi befolyással rendelkező ember egyike volt, akihez Kemény szükség esetén szellemi, vagy egzisztenciális támogatásért fordulhatott, különösen Schneller István halála után. Jól nyomon követhető ez több évtizedes, mindvégig tartózkodó hangvételű levelezésükből, melyből most két – témánk szempontjából kulcsjelentőségű – levélváltást, s néhány levélrészletet ajánlunk olvasóink figyelmébe.

Az Imrédy Béla által fogalmazott, Teleki Pál által indokolt, beterjesztett második zsidótörvény, az 1939. évi IV. tc. parlamenti tárgyalása¹⁶⁹³ idején, *1939. április 7-én a következő levelet írta Kemény Gábor Imre Sándornak:*

„Mélyen Tisztelt Professzor Uram,

a feltámadás ünnepe közeledik, s benne életünk egy olyan atmoszférában, melyben éppen ellenkezőleg, lenyugodni készül sok minden, amit eddig másképp gondoltunk.

Minden zavar elől legjobb lenne a munkába menekülni, de bizony a dolgozás sem megy, ha nincs meg hozzá a minimális lelki nyugalom. És még ha dolgozik is valamit az ember, akkor is kísért a kérdés: Kinek? Minek? Az öregek, akik mintaképek voltak, már nincsenek. A fiatalok, akiknek hallgatni kellene ránk, vagy az anyagi nyomorúságból, vagy a lelki mételyektől deformáltak. Gyermekeink mai napja, de főleg holnapja bizonytalan. E pillanatban úgy érzem: ha

¹⁶⁹² Kemény: Az egyszerűség útja. 136–137. (Kiemelés tőlem – D. P.) Köte: A pedagógus Kemény, 151–153.

¹⁶⁹³ Lásd ehhez pl. *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945.* (Összeáll.: Vértés Róbert) Polgár, Budapest, 1997, 44–140.; Teleki Pál: *Magyar politikai gondolatok.* Nemzeti Könyvtár 42–43. sz. (Szerk. Kovrig Béla) Budapest, 1941, 79–89.; Ablonczy: Teleki Pál, 402–411. Katzburg: *Zsidópolitika,* 250–265.; Ungváry: *A Horthy-rendszer,* 375–387.; Sulyok Dezső: *A magyar tragédia. I. r. A trianoni béke és következményei.* A Magyar Október 23 Mozgalom kiadása, New York, 1996, 365–369. stb.

Schneller István még élne, talán hozzá sietnék, hogy egy szava, tekintete, kézfogása átkapcsoljon egy olyan világba, melyben van még értelme a jobb törekvésnek vagy gondolatnak.

Igen, ha Schneller István még élne... Így tehát valami természetes és ellenállhatatlan erő sodor Professzor Úrhoz, a Mestertől a Tanítványhoz – húsvéti panaszkodásra, mikor a feltámadás örömét kellene érezni. Ne vegye rossz néven Professzor Úr, hogy zavarom, de mind kevesebben vagyunk már, akik az ő nevében tesznek vallomást. Régen, kétséges óráimban, gyakran megkérdeztem magamtól, mit szólna ehhez Benka Gyula, aki azzal tudott nagyra nőni, hogy lehajolt hozzánk, kicsi gyerekekhez, átölelő szeretettel,¹⁶⁹⁴ mint Schneller István.

Most az asszimiláció és disszimiláció pokolian középkori levegőjében¹⁶⁹⁵ mind gyakrabban idézem Schneller Istvánt, vagy tán idézés nélkül is megjelenik. Rettenetes, hogy 56. évében szakad az emberre ily brutális probléma, melyet bürokratikus módon csak elrontani lehet, megoldani soha. Az általánosítás végső fokon mindig kegyetlenség és csak arra jó, hogy a lényegeltakarja. Ma az üldözés és üldöztetés, pozíciófoglalás és kenyértől való megfosztás sémáira van leegyszerűsítve a kérdés, és sem az üldözők, sem az üldözöttek nem látnak tisztán a dologban.

Az *előbbieket* nem látják, hogy az élet – minden demagógia ellenére – egységes folyamat, és hogy egy 8-9 milliós társadalom nem engedheti meg azt az örülten szeszélyes luxust, hogy kb. 500 000 embert a munkából kikapcsoljon, mert csak a nem dolgozó emberek tehertereleik a társadalom számláján.¹⁶⁹⁶ Ha a harc irányítói látnák az 500 000 ember munkájának összefüggését a keresztény milliók életével és munkájával, hamar rájönnének, hogy éppen *ez* a törvény alkalmas rá, hogy felborítsa a társadalmi és gazdasági egyensúlyt.

De az *utóbbiak* sem látnak tisztán: nem látják, hogy a zsidóság anakronizmus, ha nem is a diaszpóra kezdete, de főleg azon idő óta, mióta a zsidóságból származó Jézus szellemivé formálta és a keresztény világ alapjává tette, ami építő erő volt az Ótestamentumban. De ahhoz a keresztényeknek is igazán keresztényeknek kell lenniük. *Ahhoz, hogy jó keresztények legyünk, nemcsak az kell, hogy mi higgyünk, de az is, hogy nekünk higgyenek.* Sose felejtsem el, milyen mély hatással volt rám Ferencz József,¹⁶⁹⁷ mikor a csókfalvi zsinaton történt eskütétele után bizalmasan figyelmeztetett, hogy a tordai igazgatótanácsban egyesek ellenezték megválasztásomat, s ezzel búcsúzott tőlem: menjen Tordára, dolgozzék nyugodtan, én *bízom* magában. Hogyan és mit dolgoztam, ítélik meg mások, de hogy milyen erőforrás volt nekem Ferencz József bizalma, azt csak én tudom megítélni. S ez az egész asszimilációkérdés sarokpontja.

Hinni kell elsősorban a keresztény magyaroknak abban, hogy az asszimiláció folyamata megindult. A felsőházi kezdő tárgyalásokban mintha tisztult volna a helyzet. Ravasz László nagyon is eltalálta az igazságot, amikor kimondta: »Ha van asszimiláció egyesekben, lehetséges a többiekben is«. S abban is igaza van, hogy *ez a készülő törvény az asszimiláció útjáról visszalöki azt a zsidóságot, mely lélekben és magyarságban már a magyarsághoz hasonult.* S leginkább abban volt igaza, hogy e kérdéseket a törvényhozás még kivételes intézkedésekkel sem rendezheti. Ezek nagyon is belső, lelki dolgok.¹⁶⁹⁸

Hogyan hatottak az emberre a magyarság ezeréves szellemi fejlődésének fokozatai, Apáczai – Eötvös – Arany – Petőfi – Vajda Péter – Schneller, hogyan is lehetne mindezt »törvényesen« igazolni?! Sem azoknak nincs erre módjuk, akik évezredek megszokásból, még a zsidó nyelv

¹⁶⁹⁴ Benka Gyula (1838–1923) pedagógus, a szarvasi evangélikus főgimnázium tanára, igazgatója. Lásd ehhez Kemény: *Az egyszerűség útja*, 32–33.

¹⁶⁹⁵ Karsai László szerk. *Kirekesztők. Antiszemita írások 1181–1992.* Aura Kiadó, h. n. 1992, 100–109.; *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993.* Vál. szerk., bev., Karsai László. Aura Kiadó, Budapest, 1993, 107–136.

¹⁶⁹⁶ 1944-ben a túlélő Kemény Gábor is szembesülhetett azzal, hogy milyen tragikus „végső megoldást” találtak az általa felvetett problémára.

¹⁶⁹⁷ Ferencz József (1835–1928) unitárius püspök, királyi tanácsos.

¹⁶⁹⁸ Ravasz László álláspontjához lásd pl. *Hatos: Szabadkőművesből református*, 242–249.; *Befogadók.* 168–169.

és kultúra ismerete nélkül is ragaszkodnak az anakronizmushoz. Sem nekünk, akik a régi köteleket elszakítottuk, s ezzel tudatosan égettük el a visszavezető hidakat, s akiket a ma úrrá lett szenvedély egészen talajtalanná próbál tenni.¹⁶⁹⁹ Tudom én jól, hogy vannak »zsidó bünösök«, és eszembe se jut, hogy ezeket védjem. De ezeket »egyénilag« kell felelősségre vonni. Ha viszont az ilyen egyéneken kívül eső okokból történhet meg, hogy a kereskedői, vagy pénzügyi világban visszaéléseket lehet elkövetni a dolgozók rovására, ezt más úton kell javítani.

Ez a mostani terv – hiszen ez éppen tragikusan groteszk oldala – egyrészt *törtető*, vagyis a zsidói szellemben zsidó mentalitású keresztényeket segíti felszínre, és az ugyanilyen mentalitású, kíméletlenül meggazdagodott zsidóknak teszi lehetővé, hogy mint *mártírok* a kapitalizmus védőszárnya alatt más földön folytassák élősdit életüket.

De ha a »nagy szerkezet« változatlan marad, a dolgozó keresztény tömegeknek egy szikrányival se lesz jobb, ha a zsidó bankvezérek helyett magyar, vagy, mint a jelek mutatják, sváb bankvezérek ülnek az igazgatói székekbe. Kétlem, hogy az asszimiláció megállapítására egy állami Országos Bizottság lenne alkalmas. Ki biztosít arról, hogy a kormányzat, mely (megfontolva, vagy nem megfontolva, de mindenesetre hibásan) a demagógiát nagyra hagyja nőni, most ki tudna nevezni olyan állandó bizottságot, mely az asszimiláció kényes, finom szövevényében igazságot tudna tenni. Ha a kormányzat keresztülhajszol egy törvényt, igazolni is akarja egyetértését annak szellemével, s ha például Ravasz Lászlónak különvéleménye van az asszimilációról, akkor már az sem valószínű, hogy őt egy ilyen bizottságba kineveznék.

Ne vegye rossz néven Professzor Uram, hogy ennyire visszaéltem szíves türelmével. Sok nyugtalanság volt bennem, s nagyon kellett, hogy ezt elmondjam. S tán a Feltámadás még igazi feltámadást is hoz. Jó ünnepeket kíván – kedves családját is köszöntve – mély tisztelettel

Kemény Gábor”.¹⁷⁰⁰

Imre Sándor 1939. április 9-én válaszolt Kemény Gábor levelére.

„Tisztelt Kartárs Úr!

Az ünnep első napján sem *érezem* erősebben tegnap érkezett *sorainak keserű igazságát*, mint a legszürkébb hétköznapiokon, hiszen *állandóan, azonosan érzem*.

Sok mindent nem értek életünk keserű folyásából, azaz nem tudok megérteni másként, egyedül az emberi rövidlátásból és értelmetlenségéből. Azt hiszem nem volna helyes éppen azt is, amire e percben mindketten gondolunk, csupán rosszindulatból, vagy gyűlölködésből magyaráznunk. Bizonyos, hogy ilyenekből indult ki, de még a kezdők sem csupán ilyenek. Azok között is vannak, akik azt hiszik, hogy ezzel jót tesznek. Még többen vannak olyanok, akikben a gyűlölet nyomát sem lehet megtalálnunk, hanem súlyos homályosságát a látásnak, önállótlan-ságát a helyzet megítélésének, képtelenséget a jövő elgondolására. Ez nem mentsége senkinek, csak megérthetővé teszi sokak állásfoglalását.

Érthető az is – de arra a magyarázatot hajszállra sem lehet mentő ízűnek, vagy éppen erejűnek tekinteni –, hogy a »homo homini lupus« [ember embernek farkasa] tétele örökre érvényesnek mutatkozik, és hogy az »együtt üvöltés a farkasokkal« olyan egyszerű megoldása gyarló emberek számára a nagy kérdéseknek! Nekem ez a legutolsó tetszik legemberibbnek, azaz a legközönségesebbnek. Éppen ez van a legtávolabb attól, amit emberségesnek, emberhez igazán méltónak, az embert a csúszó-mászótól megkülönböztetőnek tanultunk meg, és – hála Istennek! – meg is szoktunk a magunk közvetlen környezetében.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy amit Kolléga Úr levelében lejegyzett, tökéletesen igaz. Azon sem változtat, hogy *nem egyedül azoknak keserves ez a korszak, akik méltatlanságát*

¹⁶⁹⁹ Lásd ehhez Sík Sándor hasonló tépelődését a készülő második zsidótörvény kapcsán: *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából.* (Vál., szerk. Szabó János) Magvető Kiadó, Budapest, 1993, 205–209.

¹⁷⁰⁰ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 31.

és nyomasztó súlyát már e percben is érzik, hanem azoknak a jólelkű embereknek is, akik átérzik mások lelki szenvedéseit és azért szenvednek, mert segíteni nem tudnak.

Ez a korszak – s ez nem most kezdődött! – egészen különös lelkiállapotba juttatta és abban is tartja azokat, akiket nem érint sem közvetlenül, sem közvetve a korszellemnek nevezett kegyetlen egyoldalúság. S éppen ezért *azt hitték és hiszik, hogy nyugodtan és jogosan követelhetik az egyoldalú általánosítás helyett az egyéni igazságot, és azt iparkodtak és iparkodnak ma is a saját területükön érvényesíteni. Nem tudom, mennyi ilyen ember van, de azt tudom, hogy van és nem csak egy. Csak ma is ezek beszélnek a legkevesebbet. Nem hiszem, hogy gyávaságból tennék, hanem inkább azért, mert így eredményesebben tudnak segíteni egyes esetekben. A piacra menve nem sikerülne egyetlen esetben sem.* Ezeknek maguknak nincs semmi előnyük abból, hogy nem hangosan beszélnek. Mint mindenben, a mai életben is igazolódik, hogy *a nevelelői gondolkodás hiánya* miatt felejtik el a hangadók az emberek lelkével való törődést.

Akik egyéni, de gyakran, sok egyénben jelentkező tulajdonságaikkal a zsidóellenességet jogosnak, indokoltnak mutatják a könnyen általánosítók előtt, szintén azt nem gondolják meg (ma sem), hogy a bennük lévő hibák alakítják a véleményt nemcsak róluk, hanem a hozzájuk tartozókról is. Ők nem törődtek soha azzal, hogy a mások lelkére milyen hatást tesznek.

Nem tudom mi lesz az egész zsidótörvénnyel, mi lesz az eredménye az új választásoknak,¹⁷⁰¹ mi lesz a folytatása e maszlagolás mögött bizonyára megbűvó idegen politikának. Egyet azonban tudok: *sem én, sem akik még hajlandók tőlem irányítást elfogadni, soha nem leszünk más állásponton, mint amit örököltem az apámtól, és megvallottam Schneller ravatalánál, mert ő tette bennem 45 évvel ezelőtt tudatossá: az ember egyéni értékét kell nézni, s ezt a nemzet szempontjából kell megítélni.*

Nagyon kevésre tartom azt, ami tőlem telik, bármilyen tekintetben is, sőt tudom, hogy az erőt nézve régen »nem az vagyok, aki voltam egykor« (Arany szava), de a munkámat annak szolgálatába állítom már régóta, hogy *tanítványaim igazságos szándékú, minden becsületet emberre megbecsülő új nemzedéket akarjanak nevelni.*

Húsvétkor, magammal számot vetve, ebben a tudatban küldöm igen tisztelt Kolléga Úrnak őszinte tisztelettel kézzorításomat.

Régi híve Imre Sándor”.¹⁷⁰²

Kemény Gábor akkoriban még egy levelet küldött Imre Sándornak. 1939. április 25-én, melyben egyebek között ezt írta: „Azon a bizonyos törvényjavaslaton... igyekszem túltenni magam, de az nem teszi túl magát rajtam. ... Tisztán látom, hogy az örület és a szenvedélyek dolgoznak, hogy nincs hová menekülni. ... Benka Gyula, Schneller István, Böhm Károly¹⁷⁰³ és Imre József [erre] nem készítettek elő. ... Mi azt hittük néhány kivételes ember példájából, hogy *ilyen* a világ, hogy *így* nevelhető az ember. S ez a gondolat dermeszt meg egészen: *nevelhető-e az ember?* A Júdásoknak mindig nagyobb-e a lehetősége, mint a Jézusoknak? ... Gyűlölni és a gyűlöletet törvényesen leszögezni is más. Micsoda visszhangja lehet a közigazgatás dzsungelében egy uszításra nevelt tisztviselő részéről annak, hogy az ország vezetői, vagy képviselői *így* beszélnek? Mennyi Schneller Istvánnak kellene születni, dolgozni, hogy ezt a brutalitást közömbösítse. ... S itt már nem a zsidóságról van szó, de az egész magyarságról”.¹⁷⁰⁴

Imre Sándor válaszelevele sajnos nem áll rendelkezésünkre, remélhetően a további kutatások majd nyomára bukkannak valahol. Kemény Gábor 1940. május 3-i leveléből kiderül, hogy Imre

¹⁷⁰¹ Az 1939. május 25–26-i választáson a kormánypártok a mandátumok 70%-át, a nyilasok 18,5%-át, s a kisgazda, liberális és szociáldemokrata pártok összesen 9%-át szerezték meg.

¹⁷⁰² Az eredeti kézzel írt levél megtalálható: OPKM Kemény Gábor gyűjtemény, Itsz: D 82.223.1. A géppel írt másolata: RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 35. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁷⁰³ Böhm Károly (1846–1911) filozófus, 1896-tól a kolozsvári egyetem professzora.

¹⁷⁰⁴ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 34.

Sándor – Ravasz László intervenciói révén – többször is segíteni próbált Kemény Gábornak az ő mentességéhez szükséges igazolások beszerzésében a felmenői magyar honosságáról.¹⁷⁰⁵

1941. szeptember 16-i levelében Kemény Gábor jelezte Imrének, hogy megkapta a mentesítést, ám a családtagjai ügye még nem rendeződött.

Emellett tudósította: „*tanulmányt írok a zsidókérdésről, s ennek keretében természetesen a magyarországi jelenségek szociológiai értelméről is. ... Azt tán fölösleges is hangsúlyoznom, hogy sem személyes tapasztalataim, sem tanulmányaim nem sodortak vissza a zsidósághoz. Sőt, még erősebben arra a meggyőződésre jutottam, hogy akik az antiszemitizmus életszemléletétől egészen az emberüldözés igenléséig jutottak, azok kanyarodtak vissza a zsidó szellemiség legprimitívebb megnyilvánulásaihoz. Éppen ezért a zsidókérdést nem tartom a zsidók, vagy a zsidó származású magyarok kérdésének, sőt, határozottan keresztény és magyar problémának látom... De én itt csak egyetlen momentumra akarok rátérni: a nevelési vonatkozásokra. ... Az a tény, hogy már évek óta törvényesen lehet polgártársainak egy részét kisebb értékűnek tartani – lehetetlen, hogy ne legyen befolyással az új nemzedékre. Amilyen arányban nő a leértékelés lehetősége, olyan mértékben inog meg az evangéliumi kereszténység és a Széchenyi vagy Eötvös, vagy Deák értelme szerint való magyarság hatóereje – s természetesen ugyanilyen mértékben származnak új feladatok a nevelőkre is, hogy ezzel az eldurvulással szembeszálljanak. ...*

Nagyon érdekelnének a kérdés egyetemi nevelésügyi vonatkozásai: 1. Milyen befolyással van a zsidótörvény a zsidó egyetemi hallgatók lelki életére, magatartásukra? Csökkenti-e, növeli-e munkakedvüket? Vagy világosabban: megingatja-e, vagy megkeményíti-e őket a megszegés? 2. Van-e érintkezés keresztény és zsidó egyetemi hallgatók között (a szemináriumban vagy azon kívül). 3. Láthatóan milyen befolyással [van] a zsidótörvény a keresztény egyetemi hallgatók lelki életére, magatartására (nem a politizáló diákokra gondolok). Gondolnak-e arra, hogy a kereszténység és a magyar szellemiség vannak olyan hatóerők, hogy az ősmagyarokon és az őskeresztényeken kívül másokat is át tud hatni? S ha megsejtik ezt az igazságot, nem okoz-e náluk restelkedést, hogy olyan korban élnek, mely az elvi megoldásokat elvetve, a törvényszerű elnyomás eszközével keresi az érvényesülést?

A nevelés erkölcsi kérdésének is látom a problémát, mert hiszen az elnyomás erkölcsileg épp oly súlyos (ha nem súlyosabb) az elnyomókra, mint az elnyomottakra. Ki tudom-e adni ezt a készülő tanulmányt az erősen kérdéses,¹⁷⁰⁶ de addig is legalább önmagam előtt szeretném tisztázni. Nagyon hálás lennék, ha Professzor Uram a lehetőség szerint felvilágosítást adhatna a jelzett kérdésekre, vagy azokkal kapcsolatban olyan vonatkozásokra, melyeket én távolról nem láthatok. Nb. A közlésben Professzor Uram nevét csak akkor adnám ki, ha arra felhatalmazást kapnék” – írta Kemény Gábor.¹⁷⁰⁷

Imre Sándor 1941. október 8-án, műegyetemi tanszéke papírján géppel írt levélben válaszolt. „Igen Tisztelt Kartárs Úr!

Szíves levele tárgyában Zentai Etelka tanársegéd kolléga asszonytól kértem észrevételei feljegyzését. Az első két pontra ezeket mondja: „A zsidó egyetemi hallgatók, különösen a *férfiak* visszavonultabbak, csendesebbek. Minél kisebb területet igyekeznek elfoglalni. Magukról ke-

¹⁷⁰⁵ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 36.

¹⁷⁰⁶ Kemény Gábor akkoriban hasonló tartalmú levelekkel fordult Szondi Lipóthoz, Karácsony Sándorhoz, Pável Ágostonhoz, Kratochvíl Dezsőhöz. A csak részben elkészült és publikálatlanul maradt tanulmányában Kemény Gábor abból indult ki, hogy „a zsidókérdésnek tagadhatatlanul vannak komoly történeti, lélektani okai, de van benne valami örök alkalmoszerűség is, amely évezredek át lehetővé tette, hogy gyűlölködő tömegindulatok tudatos felhasználása útján áthárítsa a felelősséget olyan egyénekre is, akik nem tudnak védekezni. Kitűnő politikai eszköz ez azoknak is, akiket mulasztás terhel a társadalmi fejlődés hiányaiért, és zsongító lelki kielégülés azoknak is, akik szenvednek a hiányok miatt”. (Idézi Kőte: A pedagógus Kemény, 178.)

¹⁷⁰⁷ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 37. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

veset beszélnek. Ha szóba kerül a zsidótörvény, szégyenkezés nélkül beszélnek róla; mint megtörtént tényről beszélnek. Se ellene, se mellette nem mondanak semmit. Tanulmányaikat rendszeren végzik, szorgalmasak. Mindegyik lázas sietséggel igyekszik magának, már előre, még tanulmányaik folytatása idején állást, munkakört, megélhetési alapot biztosítani. Ez a cél. Ennek eléréseért mindent megtesznek; tanulnak, dolgoznak. A *nők* eltérnek abban, hogy külső magatartásukban még mindig feltűnésre törekszenek, ők nem igyekszenek, mint a férfiak, minél kisebb területet elfoglalni. Ők is szorgalmasak, rendszeresen végzik munkájukat. Ellanyhulást, elemnyedést *nem tapasztalni*. A zsidótörvény inkább megkeményítette őket. 2. Zsidó és nem zsidóegyetemi hallgatók között az érintkezés általában olyan, mint eddig volt, változást nem tapasztalni. Zsidók megvetéséről, vagy üldözéséről beszélni nem lehet. A szemináriumban, könyvtárban nem mellőzik őket a nem zsidó hallgatók”.

Nekem nagyon kevés emberrel van közvetlen érintkezésem. A tanárjelöltek száma nálunk is nagyon megapadt.

Rám, vagy tanársegédemre talán nem is szükséges hivatkozni.

Szíves üdvözlettel tisztelő híve Imre Sándor”.¹⁷⁰⁸

2.2. Egyetemi és egyházi vezetőként 1941–1944-ben

E békés képbe rövidesen disszonáns elemek keveredtek a Műegyetemen.

Imre Sándor rektor 1941 novemberében a VKM-ből szerzett tudomást arról, hogy 15-én milyen fizikai támadás érte kollégája részéről a mezőgazdasági kar egy hallgatóját. Az ezután történekről, s a Horthy-korszak legjelentősebb hallgatói „bajtársi szövetsége”,¹⁷⁰⁹ a Turul Szövetség Fővezérségének abban játszott kezdeményező szerepéről számolt be Hóman Bálint miniszternek Imre Sándor az alábbi levélben.

„Nagyméltóságú Miniszter Úr!

A műegyetem mezőgazdasági osztályán, szombaton (november 15-én) előfordult *rendbontás* ügyében azonnal, amint erről Nagyméltóságod üzenetéből értesültem, felkértem az illetékes dékánt a tényállás felderítésére.

Az események egyik részére vonatkozóan megállapítottuk, hogy *X mezőgazdasági hallgató a nála volt bottal valóban föbe ütötte egyik hallgatótársát*. E megállapítás alapján a rektori tanács 17-én tartott rendkívüli ülésén a dékán által végzett s előbb említett vizsgálatot a fegyelmit megelőző vizsgálatnak tekintve, X ellen megindította a fegyelmi eljárást és *őt az egyetemi tanulmányok folytatásától és a vizsgázástól eltiltotta*.

Minthogy az is kiderült, hogy a rendbontás másoktól indult ki, azok ellen a rektori tanács – az előzményeket nem látva kellően tisztázottnak – a fegyelmit megelőző vizsgálatot rendelt el. [...]

Hétfőn és kedden csupán arról szereztem tudomást, hogy *pár esetben egyeseket a zsidójelvény kitűzésére szólítottak fel*;¹⁷¹⁰ ma értesültem arról, hogy egyiket, – aki ezt a jelvényt kényszerűségből hordja, s akinek apja az ellenforradalomban lett rokkantta, s ezt a fiú felvételtkor igazolta is – két fiú leköpte. A nevüket nem lehetett megállapítani.

Az egyetem rendje érdekében hétfőn a mezőgazdasági osztály Eszterházy-utcai épületében szüneteltettem az előadásokat úgy, ahogyan erre az utasítást velem közölni méltóztatott. Va-

¹⁷⁰⁸ OPKM Kemény Gábor gyűjtemény, Itsz.: D.82.223.2.

¹⁷⁰⁹ Lásd ehhez pl. Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*. A DE BTK-ra készült PhD értekezés, Debrecen, 2009, 158–208. (<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/90265/ertekezés.pdf> 2021. 09. 18-i letöltés)

¹⁷¹⁰ Németországban 1941. szeptember 19-én kötelezték a nürnbergi törvények szerint zsidónak minősülő személyeket a sárga Dávid-csillagra emlékeztető jel viselésére. A magyarországi követelést ennek hatására fogalmazhatták meg. Hazánkban 1944. április 5-én írták elő e diszkriminatív megkülönböztető jel viselését. Az erre vonatkozó 1944. évi 1240. M. E. számú rendeletet Sztójay Döme miniszterelnök írta alá.

lamennyi épület ajtajában őrséggel biztosítottam, hogy csak az oda előadásra igyekvők léphessenek be és *hétfőn délben hirdetményben hívtam fel valamennyi budapesti Kar hallgatóságát az egyetemi szabályokkal ellenkező magatartástól való óvakodásra.*

Kötelességem azonban jelenteni, hogy kétségtelen hitelű megállapítás szerint *a mozgalom a Turul fővezérének kifejezett parancsára történt, és hogy a hallgatóságnak a Turulban fogadalmat tett része ezt a parancsot tartja magára nézve kötelezőnek, nem a Műegyetem szabályait.* Ilyen módon élesen szembekerült egy egyetemen kívüli vezetés alatt álló szervezetnek és az egyetemi szabályoknak az ereje. Minthogy sem a rektornak, sem a tanácsnak nincs hatalmában a Turul e parancsának megváltoztatását kieszközölni, ilyen körülmények között az egyetemi hatóság nem érezheti magát a rend fenntartásáért felelősnek. Ezt a rektori tanács határozatából tisztelettel bejelentem.

Tegnap az egyik egyetemi tanár hivatalosan kérdezte tőlem, hogy *mi a Műegyetem álláspontja a zsidójelvény kitűzése ügyében.* A feleletem az volt, hogy *mi csak a törvényes intézkedéseket hajthatjuk végre és az egyetemi szabályok érvényesítésére vagyunk kötelezve; mivel itt politikai kérdéstről van szó, ebben az ügyben egyedül Nagyméltóságodat tarthatjuk intézkedésre jogosultnak.*

Mindezeket kötelességszerűen jelentem és kérem, méltóztassék erre az ügyre vonatkozó intézkedését velem közölni” – írta Hóman Bálint miniszternek Imre Sándor.¹⁷¹¹

Hóman Bálint miniszter válasza nem áll rendelkezésünkre.¹⁷¹² Mivel Magyarországon 1944. április 5-én került sor a sárgacsillag viselésének elrendelésére, 1941-ben a válasz – nagy valószínűséggel – azt tartalmazhatta, hogy ilyesmire nem kerülhet sor, s az egyetem kövesse a maga szabályzatának előírásait, s akadályozzon meg minden atrocitást.

Imre Sándor tehát hű maradt elveihez. *1912-ben kevésbé kifejtetten, majd 1927-ben félreérthetetlenül leszögezte: a magyar nemzethez tartozást fajtól, vallástól, nyelvtől függetlenül, az ahhoz tartozás érzülete határozza meg.* Majd 1943-ban, a zsidótörvények életbelépése után, a legalitás talaján maradva, – ha nem is expressis verbis – kitartott emellett. 1941 végén, a már háborúban álló ország viszonyai között, az 1941–1942 tanévre megválasztott rektorként¹⁷¹³ sem engedett a turulosok részéről megnyilvánuló politikai nyomásnak. Ragaszkodott a szabályok, a törvényes rend betartásához, s az önkényeskedő erőszak ellen – a rektori tanáccsal egyetértésben – fellépett. Fenntartotta korábbi álláspontját: a közalkalmazott, az egyetemi oktató/vezető ebben a minőségében nem politizálhat. Ezért a minisztertől kért állásfoglalást.

¹⁷¹¹ Az OSZK kéziratárában Imre Sándor Hóman Bálinthoz, 1925–1942, 11 db, 13 fol. fond 15. f. 735. sz. alatt őrzött levelet Szűts-Novák Rita publikálta. A szöveget tőle vettük át. (Szűts-Novák Rita: Imre Sándor és az egyetemi antiszemitizmus. In: Pellesz Nelli szerk. *Művelődés, műveltség, minőség.* Radnóti Szeged Öröksége Alapítvány, Szeged, 2020, 170–171. Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁷¹² Imre Sándornak több levele is fennmaradt, melyek a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemmel kapcsolatosak. 1940. február 20-án az egyetem történetével kapcsolatos adatokat küldött privát levélben Hóman Bálint kérésére. A miniszteri posztról való távozása alkalmából Imre Sándor 1942. július 4-én és 8-án a maga és az egyetemi tanács, és a rektori tanács nevében köszönte meg Hóman Bálintnak az egyetem létrehozásában játszott szerepét, s az egyetem iránti jóindulatát. „Nagyon sajnáljuk, hogy... jóakaratra ebben nem számíthatunk, bár ezt csak kormányzati vonatkozásban értjük, hiszen személyi súlyoddal és képviselői minőségében ezután is bizonyára mellette leszel a Műegyetemnek, mint annak honoris causa doctora”. (OSZK Kt. 15. f. 735.) Lásd ehhez Szécsényi András: A Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem alapításáról szóló törvényjavaslat parlamenti vitája. *Neveléstörténet*, 3. évf. 2006, 3–4. sz. 87–96.

¹⁷¹³ Ravasz László 4302–1941. számú levelében értesítette Imre Sándort, hogy – kérésének megfelelően – rektorsága idejére az egyházkerületi tanügyi előadói tiszteből szabadságot adják. (RL C/39. 13. cs, 8. Személyi jellegű iratok)

Ahogy Kemény Gáborral fenntartott kapcsolatából is láthatjuk *tudósként, tanárként, tanszékvezetőként sem volt hajlandó diszkriminálni, s ezáltal disszimilációra ösztönözni a faji törvények által zsidónak minősített kollégáit sem.*¹⁷¹⁴

Korábban már említettük, hogy 1943-ban elismerő szavakkal levélben köszönte meg Imre Sándor a számára megküldött Nagy Lászlóról írt monográfiát. 1944 márciusában – vélhetően a Magyarország német megszállását követő napok valamelyikén – elküldte *Kemény Gábornak* a kolozsvári egyetemi éveiről, az egyetem szellemiségéről megjelent írását,¹⁷¹⁵ melyre a címzett 1944. március 27-én reagált:

„Nagyon köszönöm a megemlékező és emlékeztető írást. *Soha jobbkor nem jöhetett volna. Ma a tépelődések és válasz nélküli maradt kínzó mérték idejében jó visszamenekülni a tiszta gondolatok és közvetlen emberi érzések forrásához* – amilyen volt valamikor a kolozsvári egyetem. Universitas a szó legjobb értelmében és a humanitás hirdetője, és gyakorlója, szintén a szó legjobb értelmében. Az a bizonyos összetartó erő, melyet Professzor Uram hangsúlyoz, talán a leghamisíthatatlanabb transzilvanizmus, mely éppen az egyetem életében jutott sajátos kifejezésre. Nemcsak ott, de ott elsősorban és a legnemesebb formában. Mi vitte oda az egyetemi hallgatókat? Ezt a kérdést bizonyára sokan próbálják megválaszolni és mindenki másképp. ... De tény, hogy az első kolozsvári napoktól kezdve otthon éreztem magam, s még ma is úgy gondolok oda, mintha haza gondolnék. Pedig a régi otthon alighanem más lett már. *De »egészen« mégsem vesztet el, ami érték volt, s az ilyen megemlékezés is olyan, mint egy átmentő gesztus, mely megtalálja az útját a mostani emberekhez, s a kulturális élet homo novus-aihoz, akik a politika cikk-cakkos ösvényén jutottak előre*” – írta, kora teret nyerő barbarizmusától néhány percre elszakadva, a humanizmus műhelyére emlékezve 1944 márciusának végén Kemény Gábor.¹⁷¹⁶

Az Imre Sándor korabeli véleményét, viselkedését forrástörődékekből rekonstruálni próbálkozó történész e témában már csak két adalékot ajánlhat olvasói figyelmébe.

A német megszállást követő zsidókat korlátozó, diszkrimináló, majd gettókba gyűjtő, s a holokauszthoz vezető intézkedések idején a VKM-ben – Mester Miklós államtitkárral együtt – mentesítéseket intéző *Bassola Zoltán*¹⁷¹⁷ emlékiratában írt erről:

„[K]evésnek és elégtelennek éreztem, amit teszek. S kevésnek és elégtelennek ítélem főként azt, amit mások, s különösen olyanok tesznek, akiknek hivatásából folynék, hogy az üldözöttek védelmére keljenek. *Elmentem tehát Imre Sándorhoz és Kürthi Menyhérthez,*¹⁷¹⁸ *hogy rajtuk keresztül Ravasz László református püspököt és Serédi Jusztinián hercegprímást próbáljam rádöbbsíteni a helyzetre.* Úgy gondoltam, ha tisztában vannak vele mi történik Németországban, s mire készülődnek itt nálunk Magyarországon is, akkor lehetetlen, hogy országszerte félre ne veressék a harangokat.

Magammal vittem szemléltetésül és szavaim bizonyítékául azt a dokumentumanyagot, amit a zsidó egyházközségek képviselőitől kaptam. Mert addigra az ortodox hitközség részéről dr. Kohn Zoltán, a neológoktól Bakonyi László állandó látogatómmá vált. Egyszer tanácsot kértek, máskor mentesítést jöttek ismerőseik számára kérni, vagy jegyzőkönyvmásolatokat hoztak.

¹⁷¹⁴ Egyetérthetünk Szűts-Novák Rita véleményével: „Imre Sándor társadalmi felelősségvállalása, ahogy egész lényét, rektori munkásságát is áthatotta. Ennek következtébe nemzetnevelés koncepciója a világháborúk árnyékában is mindvégig mentes maradt bármilyen diszkriminációtól.” (Szűts-Novák: Imre Sándor és az egyetemi, 179.)

¹⁷¹⁵ Imre Sándor: A Ferenc József Tudományegyetem a századforduló táján. (Eredetileg megjelent: Kolozsvári Tudományos Könyvtár 3. Kolozsvár, 1944, 18–19.) Újra közölte: Kincses Kolozsvár 2. Magyar Hírmondó Szerk. Bálint István János. Budapest, 1987, 73–74.

¹⁷¹⁶ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 38. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷¹⁷ Bassola Zoltán (1902–1968) görög-latin szakos középiskolai tanár, az OKT jegyzője, majd ügyvezető igazgatója, a VKM tisztviselője, 1945 után adminisztratív államtitkára, Imre Sándor nagy tisztelője volt. Az OKT-ban, majd a VKM-ben szoros munkakapcsolatban állt Imre Sándorral és Kürthi Menyhérttel. (Lásd róla: Kardos József: Előszó. Egy magyar polgárember a XX. században. In: Bassola: Ki voltam... 5–6.)

¹⁷¹⁸ Kürthi Menyhért Géza (1875–1949) ciszterci szerzetes tanár, irodalomtörténész, Budapesten katolikus elnök-főigazgató, majd a Katolikus Tanügyi Tanács elnöke.

Birkenauból, Auschwitzból menekültek adtak számot ezekben a felvidéki, erdélyi s egyéb szomszédos zsidók sorsáról, a koncentrációs táborok elrendezéséről, az elgázosításról, a halottégető kemencék működéséről. ...

Imre Sándor is, Kürthi Menyhért is szépen meghallgatott, szomorúan bólogatott ahhoz, amit mondok. Aztán lényegében mindketten ugyanazt a választ adták: ők is tudnak arról, amiről tájékoztatni kívántam őket, meg a református és katolikus püspöki karnak is tudomása van a szörnyű eseményekről, amennyire a józan észszerűség megengedi, történtek is lépések mindkét részről az illetékesek felé. »De a szószékről, ... kellene világgá kiáltani mi történik, s onnan kellene tiltakozni a kereszténység és az emberiség nevében« – vágtam közbe indulatosan. Mintha összebeszéltek volna, talán ugyanazokkal a szavakkal fejezték ki gondolatukat: senkitől sem lehet megkívánni, hogy mártírrá váljék.

Lázadozva s feldúltan jöttem el tőlük. Azt éreztem, amit 20 év múlva Hochhut A helytartó című darabjában olyan döbbenetesen jelenített meg: az egyházak történelmi időkben sem tudtak – az igazság védelmére kelve – a földtől elszakadni, mert életüket féltő gyáva emberek kormányozták őket.¹⁷¹⁹ Felháborodva hallottam, hogy milyen üzérkedés folyt egyes egyházközségek részéről az áttérni kívánó zsidók körében. Kiábrándultam intézményekből, emberekből egyaránt” – emlékezett Bassola Zoltán.¹⁷²⁰

Imre Sándornak az embermentésben való részvételéről alig vannak forrásaink.

Mester Miklós¹⁷²¹ visszaemlékezésében megemlítette: „1944 tavaszán Imre Sándor először, mint a Budapesti József Nádor Műegyetem tanára jött hozzám Doby Géza rektor, Csűrös Zoltán egyetemi tanár és még több professzor társával¹⁷²² együtt, üldözött zsidó kollégáik védelmében. Azután ő többször egyedül is felkeresett 1944. október közepéig”.¹⁷²³ Nem tudhatjuk, hogy további beszélgetéseik során Imre Sándor vajon milyen témákat, személyeket ajánlott a vele baráti viszonyban lévő államtitkár figyelmébe. Lehetséges, hogy az OKT ügyei mellett zsidó, vagy annak minősülő ismerősei, erdélyi menekültek, vagy más rászorultak ügyeiben is Mester Miklós segítségét kérte. A későbbi kutatás talán erre is fényt deríthet. Jelen sorok írójának korlátozott forrásai arra utalnak, hogy Imre Sándor nemzeti, erkölcsi, és vallási szempontból mélységesen elítélte a történeteket, meg is tette, ami módjában állt, de nem nagyon léphetett túl a legalitás keretein. 1944 őszétől már többször, súlyosan betegeskedett, kórházban volt, műtötték, ami ugyancsak korlátozhatta a cselekvésben.

Ahogy maga fogalmazott: anélkül, hogy „ki ment volna a piacra” hangoskodni, segített, ahol tudott. A maga hatáskörében megmaradt az elveinek megfelelő viselkedés mellett. Erről tanúsodik a Kemény Gáborral kapcsolatos viselkedése, és egy műegyetemi munkatársának *Dr. Dános Éva* okleveles közgazdának, és középiskolai tanár holokauszt túlélőnek tanúságtétele.

¹⁷¹⁹ Ravasz László és Serédi Jusztinián egyaránt közben jártak keresztény vallású, de a törvények által zsidónak minősítettek érdekében. Mindketten készítettek ilyen tárgyú körlevelet, de végül egyiket sem olvasták fel valamennyi szószékről. Apor Vilmos, Márton Áron, Hamvas Endre püspökök határozottabban jártak közben az üldözöttek érdekében. Több egyházi személy (Slachta Margit, Schalkaházi Sára, Bereczky Albert, Cavallier József, Éliás József, Sztehlo Gábor stb.) és szervezet mindazonáltal részt vett az embermentésben. Lásd ehhez pl. Braham L. Randolph: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. In: Braham L. Randolph szerk. *Tanulmányok a holokausztról* I. Balassi Kiadó, Budapest, 2001, 13–27.; Horváth Erzsébet: *Ravasz László és a zsidómentés*. (<http://zsinatilevtar.hu/ravasz-laszlo-es-a-zsidomentes> 2022. 04. 27-i letöltés)

¹⁷²⁰ Bassola: *Ki voltam*, 288–289. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷²¹ Mester Miklós (1906–1989) történész, politikus, országgyűlési képviselő, 1944-ben VKM államtitkár.

¹⁷²² Doby Géza Károly (1877–1968) agrokémikus egyetemi tanár, rektor, az MTA tagja. Csűrös Géza (1901–1979) vegyész-mémők, egyetemi tanár, az MTA tagja.

¹⁷²³ Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatból*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2012, 238.

1945/1946 fordulóján – Imre Sándor halála után – írta: „Az egyetemen dr. Imre Sándor a nagy nemzetnevelő mellett dolgoztam. Családi neveltetésem után ő tudatosította bennem magyarságomat azokban az időkben, amikor zsidó származásom folytán a zsidóellenes rendeletek engem is kizártak a nemzet közösségéből. A múlt év decemberében Németországba deportáltak. Nem akarom részletezni a szenvedéseket, amelyeken keresztülmentem, egyszerűen engedje meg, hogy szóról szóra idézzem naplómnak azt a részét, amelyet a felszabadulás után, 1945. július 23-án írtam Münchenben:

»Az elmúlt évek törvényei, rendeletei és embertelen intézkedései nemcsak vagyónukat és életünket akarták tőlünk elvenni, hanem magyarságunkat is kétségbe vonták. Folttal jelöltek meg minket, majd... mint ártó kölöncöt kidobtak az országból a biztos halálba. Amikor a deportálónovat elérte az országhatárt, szegény jó Hanna barátnőm (Pallos Hanna, a neves magyar grafikus) zsebkendőjében egy kis hazai földet hozott magával a marhavagonba, hogy ez velünk legyen az idegen országban. A koncentrációs táborban megérkezésemkor, amikor mindenünket elvették, az SS nő ezt a kis marék földet is a sarokba vágta Blödheit [ostobaság, butaság] felkiáltással – de egész táboréletemben mégis úgy éreztem, mintha a kis zacskót mindig a kezemben tartanám, az mindvégig összekötne hazámmal. Soha nem éreztem jobban magyarságomat, mint akkor.

Most vált valósággá, bár vérző valósággá, a hazaszeretet fogalma és tisztázódott előttem végérvényesen magyarságom tudata. Ahogy dr. Imre Sándor mindig tanította az egyetemen: »Magyarrá tesz nem a vér, nem a faj, de az érzület közössége«¹⁷²⁴.

¹⁷²⁴ Idézte: Parragi György: Akik mégis itt maradnak... *Magyar Nemzet*, 2. évf. 11. sz. 1946. január 13. 2. old. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

3. A küldetéses nemzetnevelő utolsó művelődéspolitikai szerepvállalásai a Társadalomtudományi Egyesület elnökeként, s az OKT alelnökeként

Az idézett visszaemlékezés is tanúsítja: Imre Sándor úgy vélte, hogy e megpróbáltatásokkal teli években sem maradt más választása, mint kitartani nemzetnevelési koncepciója mellett, s megosztani a maga tapasztalatát, igazságát, hátha hallgat rá, hasznát veszi valamikor, valaki.

1942. augusztus 23-án, az akkor már 65. éves – Imre Sándor a „*Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*” c. kötete előszavában újra csak megfogalmazta krédóját.

„Az idősebb vagy éppen öregember... másodszer éli át a háború nehézségeit és gyötrelmeit,¹⁷²⁵ s egyre inkább úgy látja, hogy az ő feladata már nem lehet ugyanaz, amit az első háborúban... vállalt magára. *Minél teljesebb felelősséggel élte át valaki az 1914-től máig eltelt éveinket, minél többet igyekezett megtenni felismert rendkívüli kötelességéből, annál nehezebb szívvel kell most azt tapasztalnia, hogy minden újrakezdődött. Előtte is ott áll újra szinte minden kérdés, amelyet magára nézve tisztázott és a közre nézve megoldáshoz juttatni igyekezett. Vajon helyes-é, szabad-é most újból elkezdenie figyelmeztetéseket, előadnia észrevételeket, egyengetnie lépéseket, amikor már nem az, aki egykor volt, nem is lehet az, s mintha a világ is megváltozott volna körülötte?!* Annyiszor kellett két évtized óta látnunk a fiatalságnak az idősebbeket a kuc-kóba utaló mozdulatát, hogy érthető, ... sokaknak nincs kedvük ennek újból kitenni magukat. *Sokan pedig őszintén elismerjük, hogy jobb is, ha a fiatalabbak keresik a kivezető utakat. Jobb, ha ők vívják meg a benső harcokat is az ellentétek között és úgy állapodnak meg.*¹⁷²⁶ ...

Azonban éppen az idősebbek látják élénken a nagy és sok változásban is az állandó vonásokat, azért bennük erős az ösztönzés is, hogy ne várjanak biztatásra, hanem *alkalmatlan időben is tegyék, amit szükségesnek ismernek fel. ... Aki az emberek figyelését megszokta, s a benső minőség alakítását tekintette élete rendeltetésének, az megmaradásunk és megújulásunk feltételeinek lehető javulását is az emberek magukra eszméltetésétől, a nemzeti önismeret növekedésétől, kis dolgokban is nagy cél szolgálásától reméli, és különösen érzi azt a kötelezést, hogy beszéljen, hátha tesz vele valami hasznót.*”¹⁷²⁷

Kötetünk ezen utolsó fejezetében Imre Sándor két 1942–1944-es művelődéspolitikai szerepvállalásáról szeretnénk némi képet adni. Ahogy az idézett előszóból is érezhettük: Imre Sándort élénken foglalkoztatta az oktatás, nevelés helyzete az újabb világháború körülményei között, s ahogy 1914–1915-ben, úgy 1942–1944-ben is kettős feladatot látott maga előtt. Egyrészt felmérni és segíteni a tényleges oktató-nevelőmunka körülményeit és lehetőségeit a háborús viszonyok között. Másrészt előkészíteni a „békére való átmenetet”: megpróbálni felkészíteni az oktatási-nevelési rendszert a háború után bizonyára változó társadalmi igényekre. Utóbbiak: az állam, a politikai rendszer és a társadalom lehetséges, sőt valószínű makroszintű változásainak prognosztizálása, felmérése túlmutatott a pedagógia tudományának kompetenciáján, szélesebb tudományos megközelítést igényelt, s a századfordulóhoz hasonlóan újra égetőnek látszott szorosabb együttműködése az egyéb társadalomtudományokkal.

Konkrét személyi változáson – az addigi elnök, Dékány István¹⁷²⁸ lemondásán – kívül bizonyára ez is szerepet játszhatott abban, hogy a Társadalomtudományi Egyesület létrejötténél is bábáskodó Imre Sándor bő két évtizeddel később, 1942-ben elvállalta az akkor 619 taggal rendelkező

¹⁷²⁵ Vö.: Márai: Röpirat, 9–12., 103–117.

¹⁷²⁶ Vö.: Szekfű: Három nemzedék, 450–455., 497–499.; Hunyady György: Generáció és identitás. In: *Alkalmazott Pszichológia*, II. évf. 2000, 4. sz. 68–70.

¹⁷²⁷ Imre: *Háborús élet*, 3–5. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁷²⁸ Dékány István (1886–1965) filozófus, szociológus, az MTA levelező tagja.

társaság elnöki tisztét.¹⁷²⁹ A május 31-i elnöki megnyitó beszédéről szóló tudósítás szerint „röviden visszpillantva a társaság megalakítására vezető értekezletre, melyen ugyancsak ő elnökölt, megállapítja, hogy a társulat célkitűzései és feladatai azóta is azonosak maradtak. *Ma is állandóan figyeljük a társadalom életének nagy változásait, de nem az élettől való hűvös elvonatkoztatással, hanem azért, hogy a tudományos munka és a tárgyiasság útján elért eredményeket a nemzeti művelődéspolitikai általános követelményei szerint eljuttassuk a nagyközönséghez, és ezzel a közgondolkodás kívánatos kialakulását elősegítsük*”.¹⁷³⁰

Az 1943. december 17-i elnöki megnyitójában Imre Sándor ehhez hozzátette: „a Társulat tárgykörébe tartozó kérdésekben *ma különösen szükséges a tárgyiasságra becsületesen törekvő tudományos munka: az ellentétes irányok zűrzavarában a lényeg feltárása és megvitatása, hogy a megoldás útját meg lehessen találni*. Társulatunk megalapítása óta ezt a feladatot teljesítette, ez a gondolat vezette az elmúlt évben és ezen az úton marad ezután is.”¹⁷³¹

¹⁷²⁹ Imre Sándor szociális érzékenységét és értelmiségi körökben való elismertségét egyaránt tükrözte, hogy 1942. szeptember 19-én a parasztfiatalok egyetemi továbbtanulását segítő Györfly István Kollégium Pártfogó Testülete élén álló Legfelsőbb Tanács tagjává is megválasztották. Annak elnöke Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár volt, tagjai: Baranyai Lipót, Ravasz László, Náray-Szabó István és mások. (*Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója. 1941. február 25. – 1946. március 9.* Szerk. Székér Nóra. ÁBTL-Kronosz, Budapest–Pécs, 2021, 255.)

¹⁷³⁰ *Társadalomtudomány*, 22. évf. (1942) 3. sz. 453. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷³¹ *Társadalomtudomány*, 23. évf. (1943) 4–5. sz. 571. (Kiemelés tőlem – D. P.)

3.1. Imre Sándor a nevelés válságáról a „28 éves világháborúban”

Az 1942. május 31-i elnöki megnyitót követően Imre Sándor – az elnökökkel kapcsolatos szókásjognak megfelelően – előadást tartott, az általa akkor legfontosabbnak vélt témáról: *a nevelés válságáról a két világháborúban*. Társadalomtudós kollégái figyelmébe ajánlotta, hogy „a nevelői gondolkodásnak egyik legnagyobb kérdése éppen az: *mennyire tud a nevelés a társadalom életének mozzgója vagy éppen irányítója lenni, s miben kell és szabad a változott viszonyokhoz alkalmazkodnia. Bizonyos, hogy mozzgó is, mozzgató is. A nevelést tehát társadalomtudományi kérdésnek kell látnia annak is, akit egyébként a nevelés ügye nem érdekel*”.¹⁷³²

Majd arra utalt Imre Sándor, hogy megítélése szerint „*a válságos állapot pedig most, a már 28 éves világháború közepén nem csupán a nevelés sajátossága, hanem az egész nemzeté, sőt az egész emberiségé*. Ma a nevelésen gondolkodó ember nem térhet ki az elől a kérdés elől: vajon teljesítheti-e a nevelés az előbb említett irányító feladatát, azaz össze tudja-e fogni az embert – fejlődőt és kifejeletet – érő hatásokat, tud-e közöttük vezető lenni?! Egészen világos, hogy a nevelés sorsa ezen fordul meg.

Ugyanígy állott előttem a kérdés 34 évvel ezelőtt, már akkor is felettébb nyugtalanított, ma még sokkal inkább. Ha a nevelés válságban van, akkor ez azt jelenti, hogy a társadalom alakulásának ez a tényezője nem tudja teljesíteni a feladatát, gyengébb tehát a reménység az egyetemes válság elsimulására. Ezért ez a kérdés nem a nevelők magánügye, nem is csak a neveléstudomány szakembereinek kérdése, hanem elsősorban a társadalomtudományé és az ennek szakszerű megállapításait értékesítő művelődéspolitikáé, sőt nyilvánvalóan az ország, a nemzet sorsának a kérdése. ...

A nevelés ma válságban van, mint egyesek tevékenysége, mert jóságának feltételei meginogtak, sőt részben el is tűntek. Már régóta válságban van a nevelés szervezete is; egyes szerveinek a szerepe bizonytalanra vált, a különböző szervek között nincs meg a kellő együttműködés, pedig enélkül az egyes intézmények és egyes nevelők munkája sem érheti el a célját. *A nevelésről, mint művelődéspolitikáról szintén azt kell mondanunk, hogy ez is válságban van, mert a nevelés természetében és a mai viszonyokban rejlő súlyos ellentétek miatt a művelődés hivatalos irányítása az egyes tényezők (állam, egyházak, politikai vezetők) részéről vagy rettenetesen merev, vagy ellentétes irányok között ingadozik; az egész országban egyáltalában nem egyöntetű.*

Válságos a nevelés helyzete azért is, mert az ilyen időben minden szellemi tevékenységnek az embereit az elbátortalanodás fenyegeti. Minél mélyebb hatásra igyekszik, minél mélyebbről kell, hogy kapja az erőt valamely tevékenység, annál személyesebb munkát kíván; tehát annál veszedelmesebb, ha az emberei elveszítik a bátorságukat, ha csökken vagy eloszlik a munkának a meggyőződés erejéből eredő frissessége...

Aki az élete feladatát nem az apró, magános részletekben látja, hanem minden lépését távoli célhoz igazítja, azt könnyen megriasztja ilyenkor az élet mindennapi gondja; elburkolódik előtte a hosszú pályának távolibb részlete, s valami lemondó hangulat lepi meg. Ez megy végbe most is a nevelők igen nagy részében és éppen a lelkesebbekben. De van a válságnak ezzel ellentétes hatása is. Természetes jelenség, hogy éppen a tudatosan, hivatással dolgozó emberben ez a lemondás csak átmenet. *Minél erősebb valakiben a hivatás érzése, minél tisztábban látja a maga választott tevékenységének egyetemes jelentőségét, annál inkább elhalkul benne a másféle em-*

¹⁷³² Imre Sándor: A nevelés válsága a két háborúban. *Társadalomtudomány*, 22. évf. 1942, 3. sz. 314. (Kiemelés tőlem – D. P.)

*bereknek az a gondolata, hogy »úgyis hiába!« és megerősödik a másik hang: »annál inkább!«*¹⁷³³ – utalt kimondatlanul a saját kétségeire, hangulatváltozásaira, valamelyest a későbbi OKT-ban való alelnöki szerepvállalása kulcsát nyújtva Imre Sándor.

„A nevelésnek az a feladata, hogy megfelelő embereket adjon a társadalomnak, akik tudják a jövőt szolgálni... A válság a nevelés terén mindig abban nyilvánkozik, hogy nem tud helyesen alkalmazkodni, azaz nem tud a változásokhoz úgy idomulni, hogy ne báb és kihasznált eszköz legyen, hanem *megtarthassa középponti szerepét vagy visszaszerezhesse*. Arról megint nem beszéltek, hogy a nevelésnek ez a középponti szerepe megvolt-e valaha, vagy mikor miért nem volt meg? ... A nevelés válsága tehát azt a kérdést veti fel: *van-e erőnk az emberek minőségének tervszerű alakítására, művelésére?* ...

A nevelést örökösen fenyegeti az a veszedelem, hogy a közösség életében küzdő irányok a saját szolgálatukba akarják állítani. *Ha a nevelésnek politikai célzatú fogalmazása válik uralgóddá, akkor a nevelés azért kerül válságba, mert a nevelői gondolkodásban levő tárgyiasság, az ebben gyökerező egyesítő, kiegyenlítő, kibékítő, összefogó erő nem érvényesülhet; ilyenkor a nevelés egyetlen iránynak kizárólagosan felhasznált eszköze.*

Ha a nevelők gondolkodása nem eléggé tisztult nevelői gondolkodás, akkor is baj van, mert *nem tudják elvileg megegyeztetni a nevelésben levő különböző elemeket (pl. történetiség és korszerűség, hagyományvédelem és a jövő szolgálása, egyéniség és közösség, szabadság és kööttség stb.);* legfeljebb valami megalkuvásra hajlandók. Emiatt van sok, meddő vitatkozás és fejlődik ki többféle egyoldalúság; a másik egyoldalúságtól való védekezés néha éles harcban jelentkezik; ezt a harcot irodalomban és tanteremben vívogatják, s minden esetben növelik a távolságot a különböző felfogások szerint nevelt emberek között. *Válságba dönti a nevelést, ha legfőbb szervei, a család és az iskola, nincsenek e feladatra képessé tevő szellemi állapotban, vagy egymás ellen dolgoznak*¹⁷³⁴ – fejtegette a nevelés válságának többször tapasztalt forrásait az előadó.

„*Válság felé hajtja a nevelést az is, ha az országban különböző nevelési érdekek állnak szembe egymással (társadalmi, világnézeti, nemzetiségi stb. ellentétek).* ... S ha ehhez még az is járul, hogy országok és nemzetek között vannak ellentétek, tehát ellentétes művelődési szempontok és célok érvényesítése a nemzetek érdeke: akkor a nevelés kénytelen határozottan politikai irányúvá lenni, *a művelődéspolitikában elsikkad a nevelés tiszta gondolata*, háttérbe szorul a művelődés szempontja, s természetesen jut uralomra a parancsoló politikai érdek. ...

A mai nevelés és a mai nevelési szükségletek viszonyát az jellemzi, hogy ma a nevelés nem folyhat nyugodtan, mert az élet és a nemzet élete csupa bizonytalanság; ilyen, mert háború van, pedig annál szükségesebb volna, hogy a nevelés az egyesek és a nemzet érdekében, közvetlen és távoli hatása céljából teljes erejét kifejthesse. Ezért kell feltennünk a kérdést: miben áll a háború hatása a nevelés helyzetére nézve?¹⁷³⁵

Ezt követően Imre Sándor visszatekintett a századfordulón és az első világháború alatt történetekre, s hatásukra a nevelés alakulására. Ezekről a korábbiakban sok szó esett, ezért – terjedelmi okokból – itt az előadás ezen részét nem részletezzük. Figyelmünkre érdemes azonban, a professzor úr két világháború közötti időszakra, s a második világhégés első éveire vonatkozó értékelése.

„A mai helyzetet nem lehet megérteni annak ismerete nélkül, hogy milyen volt a nevelés sorsa a két háború között. ... [C]sak megemlítem, hogy *a háború abbamaradása után a nevelés válsága nem szűnt meg, nem is enyhült, csak másként jelentkezett*. Megmaradt sok a régi okok közül s váratlan újak is járultak hozzájuk. ...

¹⁷³³ Imre: A nevelés válsága a két háborúban. 315–317. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷³⁴ Imre: A nevelés válsága a két háborúban. 318–319. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷³⁵ Imre: A nevelés válsága a két háborúban. 320–321. (Kiemelés tőlem – D. P.)

[A]z 1918–1938 között eltelt idő határozottan elkülönül több szakaszra. Az I. szakasz a forradalom és a proletárdiktatúra ideje, maga is élesen különböző két részletben. A II. 1919. augusztus 6-tól 1922. június végéig tartott, a III. 1922 júniusától 1931 nyaráig és a magyar neveléstörténet bizonyosan az akkori közoktatásügyi miniszterről [Klebensberg Kunoról] nevezi majd el. A IV. szakaszt az 1931. évi miniszterváltástól kell számítani. Kétségtelen, hogy *mindegyik szakaszban volt bizonyos céltudatosság, de korántsem azonos irányú. Volt határozott vezetőgondolat is, de mindenik szakaszét hamar váltotta fel a következő; így nem lehetett állandóság a fejlődésben.* Nem is volt; még akkor sem láthatjuk így, ha az 1918 novemberétől 1919. augusztus 6-ig eltelt kilenc hónapot a 20 évtől elkülönítjük.

Az egész 20 év alatt sok munka folyt a nevelés terén. A négy szakasz közül kettő, az I. és a III. a véglegesnek szánt újjászervezés érdekében mindent megmozdított; a II. és a IV. a rendcsinálás szándékával indult. Eközben fokozódott a tudatosodás, a benső szerveződés. Nem egy kérdés tisztult. *Több hiány pótlása lehetővé vált, de a nevelés válsága nem szűnt meg, sem a köznevelés szervezete nem tudott kialakulni, sem a közoktatás szervezete, az iskolaszervezet nem állapodott meg, sem az iskolai nevelők nem nyerték vissza régen elveszített nyugalmukat.* A nevelés munkája jóformán szakadatlanul nyugtalan volt hol egy, hol más okból úgy, hogy amikor az új háború kitört, a nevelést ez is válságos helyzetben találta.

A második háború kezdetén ismétlődik mindaz, amit az első háború elején láttunk... Az új helyzet mégsem a múltkori; egyrészt kedvezőtlenebb, másrészt kedvezőbb. *A válság most határozottan súlyosabb az 1914-inél, mert a nevelői pálya is válságban van, abban volna az új háború nélkül is. Semmi sincs, ami kívánatosná tegye; sok van, ami az ifjakat elriasztja. Bármelyik fokú tanítóság néma »szegénységi fogadalom« letételét jelenti, erre kevés ember szánja el magát kivált, amikor bőven van csábító alkalom. Az emberhiány mind általánosabb; a hivatásos nevelők száma már ma is kevés. A köznevelés terén ma nem elég folytatni az előbbi évek munkáját, a háborúval együtt járó feladatokon kívül is sok új tennivaló, sok új szempont követeli a kielégítést.*

Elég rámutatnom *a visszacsatolt területek művelődésügyi szükségleteire*, a húsz év alatt ott is, itt is lényegesen, de nem azonosan megváltozott társadalmi viszonyokra, a különféle hagyományok és egyaránt jogosult, de eltérő törekvések nevelési következményeire és követelményeire – mindez lehetetlenné teszi, hogy a húsz év óta más viszonyok között alakult nevelést azon módon folytassuk. Egyszerűnek látszik a megoldás: alkalmazzuk tehát mindezekhez az új körülményekhez. De ki hajtsa ezt végre? Hol vannak már azok, akik az első háború végén oly nehezen tudták szűkebbre fogni a szemhatárukat is, terveiket is, tehát most könnyen tudhatnának visszatérni a régi keretekbe s visszahelyezkedni a régi feladatokba? Az intézkedés is, közvetlenül a nevelés is túlnyomórészt olyanokra vár most, akik a csonka haza viszonyai között nőttek bele tennivalóikba, s *bármennyit hangoztattuk is, hogy »nem, nem, soha«, nem készítettük fel őket erre a változásra, e változás nevelési szükségleteinek megoldására.*

Pedig... *rendkívül megnövekedett a nevelés politikai szerepe és erősen folyik a politikai nevelés szervezése nagyon tudatos oldalakon.* A magyar nevelés válságában ez súlyos tényező. *Még súlyosabbá teszi, hogy mielőtt kialakult volna a nekünk való nevelés, már nagy hatása van reánk a másnak való, idegen nevelésnek.* Kedvezőtlenebb a nevelés mai helyzete az előbbi háború elején volt helyzeténél azért is, mert ma sokkal nehezebb összefogni az embereket érő hatásokat, és ha összefogjuk is, nehezebb megküzdeni velük.

A mostani háború közvetlenül is, lehető következményei miatt is élesebben vág az életünkbe; több lemondást kíván, nagyobb lelkierő kellene a terhehez. A hivatásos nevelők kevesebb támogatást nyernek a többi alakító tényezőtől. ... A családi nevelést megnehezíti, nem ritkán semmivé teszi, hogy a szülők ma tehetetlenek a mindennapi élet közvetlen nehézségeivel szemben, s már csak ezért is megnövekszik a szülők és gyermekek, kivált a felserdült gyermekek

ellentéte. Már legalább másfél évtizede, hogy a hivatásos nevelők, különösen a hivatalos nevelő, az iskola szerepe mindjobban szűkül, nem csupán az egyes nevelők lelki erejének a gyengülése, hanem másféle szervek nevelői szándékának megnövekedése miatt.

Ma már egészen közel vagyunk ahhoz, hogy nemcsak a családot, hanem az iskolát sem tekintjük a nevelés középpontjának. Ez felettébb válságos jelenség, mert bárhová jut is a súlypont, lehetetlen, hogy az egyensúly újabb zavarok nélkül alakuljon ki. Még jobban mutatja a válságot, hogy a nevelésről való közbeszédben, az új rendezésre irányuló, sokszor igen határozott törekvésekben mindinkább háttérbe szorul a szellemi kiművelés gondolata. Ezzel azonban háttérbe szorul a szellemi kifejlődés lehetősége is, ezzel pedig az egyéniségnek tudatossá és nemessé, azaz személyiséggé való kialakulása válik lehetetlenné. Mintha nem a személyes meggyőződésre és állásfoglalásra való képesség, hanem a feltétlen alárendelés és engedelmesség kifejelesztése lenne megint egyszer a nevelés eszményévé. ...

Reményt adó, kedvező tünetnek látom, hogy *ma általánosabb a nevelői gondolkodás; a múlt háború eszméltető hatása e tekintetben elmélyült. A különféle ifjúsági mozgalmak, különösen a vallásos jellegűek és a cserkészlet tudatosan nevelő célzatúak; ez a gondolat jelentkezik a honvédelmi törvény alapján szervezett levanteintézményben is. ... Örvendetes jelek szerint a nevelésügy intézői között mindenfelé növekszik a nevelői lelkiületük száma s így a múlttal kapcsolatban említett elhanyagolást felváltja a törődés a nevelőkkel; a közös gondolkodás, közös céltudat kialakítására eddig szokatlan méretű hivatalos tevékenységet látunk. Különösen jót várhatunk attól, hogy a nevelés művelődéspolitikai jelentőségét immár meglehetősen látják mindenütt, a művelődéspolitikai és a szociálpolitika szoros összetartozását is felismerik, s tudatos és rendszeres közegészségügyi politika, családvédelem, a közigazgatás szellemének átalakítása állandóan javítja a nevelés körülményeit. ...*

[M]a már nem kell viaskodni a nemzet gondolatának művelődéspolitikai szerepéért; ma kétségtelenül ez a vezető gondolat. ... A »nemzetnevelés«-ről... tömérdek beszélnek, de akinek ez igazán benső ügye, az meglehetősen aggodalommal figyeli az e szóval jelölt sokféleséget; az összevissza szóhasználat zavarossá teszi az eredetileg egészen világos gondolatot. *S ezt a zavart érezhetően fokozza, hogy a faji jelszó is ide kapcsolódik. ... [S]zámomra bizonyos..., hogy nem a jelszónak lesz ez a hatása, hanem csak annak, ha a tisztán értett fogalom minden következményét érvényesítjük. Eközben juthat a faj nevében hangoztatott követelmény is jogos és szükséges osztályrészéhez a nevelés területén.* Félő azonban, hogy amíg ezt így általánosabban belátják, addig sok romlásra kell még átmennünk. ...

[L]ehet-e reményünk arra, hogy nevelés lesz még az, ami ebből a válságból kikerül? A távolabbi időre gondolva ebben nincs kétségem, mert az emberek minőségének tudatos és tervszerű alakítása elől nem lehet tartósan elzárni az egyszer már megtalált utat. *A közvetlenül előttünk álló időben azonban szemmel láthatóan nem a személyiség kifejlődését biztosító nevelés, hanem a propaganda lesz az uralkodó. ... A nevelés az ember benső kialakítása, a propaganda az embereknek bizonyos magatartásra való rábírása. ...*

Vajon megmarad-e a propaganda mellett a nevelés is? ... [A] jelenre vonatkozóan igenis élén áll a kérdés: nevelés vagy propaganda? A nevelő és vele a társadalmi kérdéseknek jövőbe is néző szakembere világosan látja, hogy *a nevelésnek nem szabad ebben a válságban elbuknia, mert akkor egyszer csak megszakad a nemzet szellemi életében a folyamatosság, eltűnnek a távoli célok, megszűnik a legjobb út keresésére való kötelezettség érzése, eloszlik a közösség sorsáért való személyes felelősség mindennél hatalmasabb ösztönzése.* Nekünk pedig éppen az az egyik nagy bajunk, hogy köztünk mindez eddig is felettébb fogyatékos volt; nevelésünk válsága éppen ezek hiánya miatt is lett ilyen mélylyé.

Tudatosabb és rendszeresebb nevelésre van szükségünk, mélyre hatoló, nemcsak tartós, hanem nemzedékeken át megörökődő hatásokra. A nevelést semmiféle propaganda nem helyettesítheti. De a nevelésnek meg kell értenie a propaganda hatásának azt a titkát, hogy közvetlenül fontosnak érzett vagy éreztetett kérdésekről beszél, mindig az emberekhez alkalmazott módon.

A nevelés hatását fokozza és helyzetét megszilárdítja, ha végre nemcsak háborús kényszerűségből, hanem tisztán elvi, a nevelés mivoltából következő alapon elismerjük, hogy a nevelés keretében az oktatásnak a jelen nagy kérdései felől rendszeresen tájékoztatni kell a növendékeket. Amint ez intézményessé válik, azonnal feleslegessé lett a propagandának beleavatkoznia a nevelésbe, hacsak nem éppen a nevelés hatását akarja megakadályozni. S ha ezt akarja, akkor sincs neki az ifjúság kiszolgáltatva, mert ugyanazokról a kérdésekről nevelőik is tájékoztatták őket.

Ha azonban a nevelés elzárkózik a jelen égető kérdéseitől, akkor nemcsak lehetetlent akar, hanem önmagát is lehetetlenné teszi. Akkor a propaganda önt el mindent. Ebben az esetben vége a nevelésnek, mert átalakul, összezsugorodik idomítássá, holott ez az ember alakításához csak addig van helyén, amíg az értelem bontakozása egészen a kezdetén van. *Az idomítás lekötés, a nevelés felszabadítás. A nevelés mai válságának itt a mindennél nagyobb kérdése: megmaradhat-e a nevelés annak, amivé nagyon lassan, újra meg újra visszacsúsztva, visszaszorítva legalább eszményi alakjában kifejlődött, aminek megvalósítására törekedtünk, avagy le kell mondania arról, hogy kihasznált eszköznél egyéb lehessen. Az eszményről természetesen nem szabad lemondani, de a megvalósítás állandó, ma különösen nagy akadályait ép elmével nem lehet el nem ismerni.*

A válságból a nevelés csak úgy juthat ki, ha bebizonyítja, hogy amit adhat, megegyezik azzal, amit tőle az élet megkíván. A nevelés az élet szükséglete, azért keletkezett; az életet pedig nem lehet semmiféle elmélet elfogadására kényszeríteni; tehát csak olyan nevelési elvek érvényesülhetnek, amelyek alapján a nevelés az életnek – az egyesek és a közösség életének – nevelési szükségleteit kielégítheti. Minél inkább sikerül ez, annál előbbre juthat a nevelés azon az úton, hogy a közösség életének a maga természete szerint szolgáló, az egyetemes válság megoldódását előkészítő, megbecsült tényezője legyen. Evégre nem elég a helyzet feltárása, sem az elvek hangoztatása, hanem arra van szükség, hogy az elvi alap gyakorlati következményeit apróra kifejtsük”¹⁷³⁶ – hangsúlyozta Imre Sándor, mintegy kulcsot adva számunkra, hogy miért is vállalhatta el 1943 nyarán az OKT alelnöki tisztségét, egy akkor már egyre tragikusabban kibontakozó háborús társadalmi-politikai válsághelyzetben.

¹⁷³⁶ Imre: A nevelés válsága a két háborúban. 327–333. (Kiemelések tőlem – D. P.)

3.2. Kétségek közt a lehetetlen megkísérlése: Imre Sándor OKT alelnöksége 1943–1944

Az Imre Sándorról készült munkákban, s a neveléstörténeti szakirodalomban,¹⁷³⁷ fórumokon csak szórványosan, egy-két dokumentum bemutatásával találkozhatunk az OKT 1943–1944. évi tevékenységével.¹⁷³⁸ Ennek legfőbb oka, a vonatkozó források töredékes volta, nagyrészt: hiánya. Az OPKM OKT-gyűjteményének anyagaiban erről az időszakról semmi sem található, így a kutatók az OKT 1943–1944. évekre vonatkozó töredékes forrásaira hagyatkozhatnak a Ráday Levéltárban. A téma és az időszak iránti szerény érdeklődés másik magyarázata abban rejthet, hogy az akkoriban született döntések, utasítások, óratervek stb. túlnyomó többsége valójában már semmiféle érdemi hatást nem gyakorolhatott az oktatás-nevelés gyakorlatára.

Imre Sándor sorsát, művelődéspolitikai szerepvállalásait firtató munkánkban mi mégsem tekinthetünk el a hősünk emberi, pedagógusi, művelődéspolitikusi drámájának e fontos epizódjától. Nem tehetjük ezt már csak azért sem, mert általa némi benyomást kaphatunk arról, a mából visszatekintve különös, szomorú folyamatról, melynek szereplői úgy végezték dolgukat, mint egy egyértelműen, de lassan süllyedő, egyre viharosabb tengerre jutó hajó legénysége és tisztikara, mely a fedélzet vagy motorház apróbb-nagyobb javítgatásain, felújítási tervein serénykedik, miközben hajójuk – süllyedő világuk – elkerülhetetlen végzete felé haladt.¹⁷³⁹

¹⁷³⁷ Lásd pl. S. Heksch: Imre, 206–208.; Ronkocicsné: A pedagógia alapkérdései, 186–189.

¹⁷³⁸ Lásd pl. Patyi Gábor: Imre Sándor az Országos Közoktatási Tanács feladatairól. Online előadás az MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága Neveléstörténeti Albizottsága által az Országos Közoktatási Tanács megalakulásának 150. évfordulójára szervezett konferencián. 1921. november 27.

¹⁷³⁹ Adalék egy az akkori állapotokat jól ismerő kortárs értelmiségi, író politikus akkori hangulatából, részlet Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár 1942. július 24-i naplóbejegyzéséből: „Egy 75 éves testileg friss, lelkeleg szenilis aggastyán egyedül áll a kormányrúd mellett, makacs derűlátásában semmi bajról, vészről tudomást venni nem akar, és egyre inkább belelovalja magát Isten választotta kivételes elhivatottságába. Sej, haj, sose halunk meg! ... Minden fogyatkozása ellenére is szereti az ember. De aggódik is rettenetesen. Mi lesz ennek a vége?” Majd 1942. augusztus 21-én: „a nemzet lelkiállapotát most olyan nyomasztónak látom, mint a nagy nemzeti csapások előtt szokott lenni. Lány generálisok, lehetetlen államférfiak, kölcsönös irigység, gyűlölködés, hitetlenség és rágalom a társadalom minden rétegében. *Útött az utolsó óra. Ha meg nem igazulunk, a kötelességünkre nem eszmélünk, össze nem fogunk, akkor végünk. És a vég csúnya lesz.* Ez az összefogás a kormány dolga. *Erő kell hozzá, s annak a hitnek a fellobbanása országszerte, hogy ezentúl majd másképp lesz minden. Kölcsönös gyalázkodás helyett kölcsönös bűnvallás és általános áldozathozatal a kötelesség ügyeskedő megkerülése helyett. Ehhez hit kell, s a hithez példaadás.* Különben elvesztünk”. (Miniszter a frontvonalban. 226. és 232–233. Kiemelés tőlem – D. P.) Valami ilyesmi foroghatott Imre Sándor fejében is akkoriban, amikor utoljára a példaadás kísérletét vállalta.

3.2.1. Az „ügyis hiába” és az „annál inkább!” között vívódva

Ahogy 1918–1919-ben, úgy 1942–1943-ban is részben esetleges személyi konstellációk vezettek Imre Sándor felkéréséhez. *Bassola Zoltán*, aki az OKT-ban történt szolgálata után a VKM elvi/pedagógiai ügyosztályának vezetője, s így a Tanács munkájának minisztériumi felügyelője, közvetítője lett, 1942-ben egyre több kisebb-nagyobb szakmai konfliktusba került az OKT akkori ügyvezető alelnökével, Huszti Józseffel, és a Tanács irodájának vezető tisztségviselőivel.

Visszaemlékezésében olvashatjuk: „Hóman [Bálint] már eddig is tudott a Tanács munkájával való elégedetlenségemről. Amikor most összecsapásunkról értesült, elhatározta a helyzet orvoslását. ...úgy döntött..., hogy csak kisebb változtatást eszközöl, s kicseréli a vezetőséget. Elnöknek Kelemen Krizosztom¹⁷⁴⁰ pannonhalmi főapátot kérte fel. Alelnöknek én javasoltam Imre Sándort, a Műegyetem pedagógus professzorát, ügyvezető alelnöknek pedig Alszeghy Zsoltot¹⁷⁴¹ az egyetem magyar irodalomtörténet professzorát.

»Imre Sándor úgysem vállalja. Imre Semmit sem vállal« – hártotta el Hóman javaslatomat. »De ha megpróbálnám és mégis beleegyezne« – erőszakoltam. »Az persze nagyon jó lenne!« – adta meg hozzájárulását.

Boldog voltam. *Imre Sándort mind tudásban, mind életbölcességben, mind nemzeti érzésben, mind emberségben messze felette állónak éreztem mindenki felett, akit csak ismertem.* Nem voltam tanítványa. Csak a Tanács tárgyalásai során ismertem meg. Hamar észrevettem, hogy becsül, s nem sok időbe telt azt is tapasztalnom: megszeretett. En bizalommal fordultam hozzá később problémáimmal. ... [Ő] pedig minden újonnan megjelent munkáját megküldte nekem, *s bizalmasan feltárt előttem olyan fájó sebeket, amiket úgy látszik, nem tudott felejtani.* Nagy időközökben lakásán felkerestem. Olyan viszony alakult ki közöttünk, amit az én szempontomból nézve méltán nevezhetek atyai barátságnak. Ez elfogulttá is tette velem szemben.

Nagy tudású embereknél, ha a tudás közlésvágygyal párosult, gyakran tapasztaltam, annyira el vannak foglalva saját gondolataikkal, hogy nincs idejük mások megfigyelésére. Az értő tekintettel hallgatót már magukkal egyenrangúnak tekintik, s olyan szellemi képességeket, tudást tulajdonítanak neki, amivel pedig nem rendelkezik. ... *Imre Sándornak... rendkívül nagy volt a kifejezőkészsége. Mind magánbeszélgetésben, mind nyilvánosság előtt tartott előadásban egyaránt zökkenő nélkül, hézagmentesen nyertek kifejezést gondolatai. Azért volt őt olyan élvezetes hallgatni,* mert szavai nyomán – mint a szobrász vésője alól a megalkotásra váró alak – úgy öltött testet egyre szemléletesebben a gondolat. Annyira belemélyedtem azonban a szőnyegen lévő téma elemzésébe, boncolásába a magánbeszélgetések során is, hogy ez a lényegkereső folyamat minden figyelmét lekötötte. Innen van az, hogy nagyon közepes képességű emberek állandó jellegű pártfogását vállalta.

Egyszer a Margitszigeten sétáltunk. Az volt a beszédtema, hogy *nagyon sok tanítványa volt, mégsem tud senkit közülük, akire katedróját ráhagyhatná.* Azután minden átmenet nélkül egyszer csak ezt mondta: »Azt szeretném, ha Te lennél az utódom!« Valósággal megdöbbentem... hát *ennyire nem tudja lemérni ez a bölcs ember, hogy ki mire való?* ...[V]alósággal elszomorodtam, milyen vakfoltot fedeztem fel e tökéletesnek vélt emberpéldányon.

Tudomásom volt persze – hiszen számtalanszor volt alkalmam a Közoktatási Tanács ülésén meggyőződni róla – mimóza érzékenységéről is. *Annyi méltatlan mellőzésben volt része az 1919-es proletárdiktatúra előtt viselt államtitkársága és néhány napos minisztersége miatt,*

¹⁷⁴⁰ Kelemen Krizosztom (1884–1950) bencés szerzetes, gimnáziumi igazgató, pannonhalmi főapát, az MTA tagja. (Lásd pl. Kelemen Krizosztom: A tanítás és nevelés állócsillaga. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 2–3.)

¹⁷⁴¹ Alszeghy Zsolt (1888–1970) irodalomtörténész, 1940-től budapesti egyetemi tanár, az MTA levelező, majd rendes tagja, a Szent István Akadémia tagja.

hogy minden felülről jövő »jóindulatot« jogos gyanakvással fogadhatott. Mivel tehát sokra tartottam és közel éreztem magam hozzá, ... azért reménykedtem benne, hogy sikert arassak alelnökké való felkérése során, hogy vállalkozásom eredménnyel is járjon majd. Kelemen Krizosztomot becsülte, Alszeghyről jó véleménye volt, a feladatkör nagyon csábító volt a számára – így az ajánlatot nem utasította eleve el.

»Jó lenne, így gondoldod?« – kérdezgette többször is, mintegy ízlelgetve a feltételezett helyzetet. »De a Tanács végeredményben a minisztérium alá tartozik. Nekem meg nagyon rossz tapasztalatom van a miniszteri tisztviselőkről« – aggodalmaskodott,¹⁷⁴² s tömött bajusza alatt keserűre biggyedt a szája. »Kinek az ügyosztályához tartozik a Tanács?« – kérdezte azután. »Hát az enyémhez, professzor úr!« »A tiedhez? Na, akkor megpróbálhatjuk« – adta be végül is a derekát.

Éppen csak jelenthettem a sikert a miniszternek... – az új vezetőség beiktatására már nem került sor, Hóman megbukott, s helyét az öblös hangú, ostoba Szinyei Merse Jenő¹⁷⁴³ vette át” – emlékezett Bassola Zoltán.¹⁷⁴⁴

Hóman Bálintot 1942. július 3-án¹⁷⁴⁵ váltotta Szinyei Merse Jenő, tehát Bassola Zoltánnak Imre Sándorral folytatott Margit-szigeti beszélgetésére 1942 nyarán kerülhetett sor. Ezt követően – talán a miniszterváltás miatt, vagy az OKT vezetői mandátumának lejártáig – nem történt továbblépés az ügyben.

Imre Sándor feljegyzései szerint „1943. március 22-én »miniszter úr tudtával« felkeresett az egyetemen Lőrinczy Szabolcs¹⁷⁴⁶ és megkérdezte, hogy elvállalnám-e az OKT alelnökségét. Először elnökségemről volt szó, de református voltom miatt ez nem lehet, az elnök a pannonhalmi főapát lesz. Ügyvezető alelnök pedig Alszeghy Zsolt, mert »Husztival nem hajlandó senki együtt dolgozni«. Ki? »Pl. az egyetemi tanárok«. ... Megmondtam, hogy nem vállalhatom, sem időm, sem erőm, sem a szükséges tájékozottságom nincs meg, sem az ügyeket, sem az embereket nem ismerem már, úgy ahogyan szükségesnek tartom. Kérésére a végleges választ másnapra ígértem.

23-án délelőtt többször megkíséreltem telefonálni, mással beszélt. Délben telefonált a lakásomra Bassola Zoltán, hogy »még ma« szeretne nagyon sürgős ügyben eljönni. Eljött, s nagyon melegen »a miniszter úr megbízásából« kér, hogy vállaljam el... a miniszter is, az új elnök is ezt kéri stb. »Nemzetellenes bűn«, hogy régen nem bízták rám az egészséget, nem munka..., hanem irányítás kell stb. Elmondta, hogy az ügyvezető alelnök Alszeghy Zsolt, igazgató Kovács

¹⁷⁴² Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár 1942. július 17-én jegyzete le naplójába: „Ha nálunk valaki valamit kitalál és sikerrel csinálja, arra az ideára egyszerre ráveti magát mindenki más is, és ugyanazt akarja csinálni. Minél jobb az idea, és minél jobban valósítja meg kitalálójá annál mohóbban és dühödtebben lepik el, marakodnak, és gyűlölködnek rajta, míg csak szerencsésen cafatokra nem cibálják. Ez az egyik. A másik a bürokráciánk, amely gerinctelenül és lustán burjánzik a társadalom tetején és fojtogatja, akár az élősködők a fát. Maga nem képes megvalósítani semmit, de nem tűri el, hogy bárki más megvalósítsa. Akadályozza minden lehető eszközzel. Ha azonban az eszme... ezer akadályon keresztül tör mégis, akkor a bürokráciánk egyszerűen ráfekszik és a maga hatáskörébe vonja az egészséget. Akkor aztán vége. Elsatnyul, elsárgul, meghal.” (Miniszter a frontvonalban, 222. Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷⁴³ Szinyei Merse Jenő (1888–1957) jogász, politikus, országgyűlési képviselő, miniszter. Szinyei Merse Jenő: Közoktatásunk iránya. Beszéd a Közoktatási Tanács közgyűlésén. *Budapesti Szemle*, 266. k. 794. sz. 1–4.) Zsindely Ferenc epésen jellemezte: „Száras, szellemtelen, éppenséggel nem magyaros jellegű lélek. ...[B]uzgó katolikus és öntudatos városi dzsentri. ... De hogy a kultúrát eszik-e, vagy isszák, arról sok fogalma nincs”. (Miniszter a frontvonalban, 217.)

¹⁷⁴⁴ Bassola: Ki voltam... 263–265. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁷⁴⁵ Hóman Bálint mesélte el Zsindely Ferencnek, hogy a kormányzó a miniszterváltást megelőző audencián mondta Hómannak: „Veled egyetlen közös gondolatom sincsen”. Mire nem tehetett mást: lemondott. „Kikönyörögte, hogy a Kormányzó Úr – aki mindenbe beleegyezik, csak megszabaduljon tőle – a szent koronával ékesített nagykeresztet adományozza neki”. (Miniszter a frontvonalban, 215–216.)

¹⁷⁴⁶ Lőrinczy/Lőrinczi Szabolcs a VKM elnöki ügyosztályát vezette akkoriban.

Máté¹⁷⁴⁷ lesz, s a jegyző is valaki más, mert az eddigiekkel dolgozni nem lehet. Neki sem adtam végleges választ, *beláttam, hogy az irányítás szép feladat lenne, de a Huszti elbocsátását nem helyeslem*, bár az okokat nem ismerem. (Mesterháznak¹⁷⁴⁸ a képzőbe való visszaküldéséről is szólt.)

24-én telefonon mondtam Lőrinczy Szabolcsnak, hogy mindenben fenntartom az alkalmatlanságotra vonatkozó véleményemet, de ha miniszter úr így akarja, rendelkezésére állok.

27-én Nagykovácsról, állandó nyugtalanságom miatt, új levélben megírtam Bassola Zoltánnak: *mentsenek fel az ígéretem alól*. Nagyon későn jött ez a számomra, s nagyon ellenemre van az is, hogy az én belépésemkor eltávolítsák azokat, akik irántam jóindulatúak, s akikkel én még tudnék dolgozni, azt hiszem. Ha másként nem lehet, legalább azt tegyék meg, hogy a bizonyosan felmerülő, ellenem emelkedő első hangra mondják azt a miniszternek, hogy »hát akkor nem«. Erre 29-én kaptam a mellékelt levelet” Bassola Zoltántól.¹⁷⁴⁹

„Az ügy érdekében azt szeretném... remélni, hogy Professzor Uram nem másítja meg választát, melyet én a miniszter úrnak sietve jelentettem is már. A miniszter úr nagyon örült az üzenetnek, és jelezte, hogy mihelyt visszatér Berlinből, azonnal személyesen is fel fogja kérni Professzor Urat. De ettől függetlenül – szerény véleményem szerint – az ügy érdeke sem engedi, hogy Professzor úr távol maradjon – a mai és elkövetkező különösen nehéz időkben – a közoktatás ügyének az irányításától. Régtől fogva látom és az utóbbi években mind világosabban, közvetlen közelből tapasztalom: *bűnös mulasztás és jóvátehetetlen hiba volt eddig is nélkülözni Professzor urat ezen a területen. A jó Istenen kívül senki nem tudhatja – mi csak sejthetjük – mi vár ránk. Esetleg már holnap, de holnapután minden bizonnyal nagyon nehéz időkbe kerülünk: messzelátó, a múlt gazdag tapasztalataival rendelkező bölcs szakemberek tanácsára és irányítására van most szükség.*

Professzor Uram korára hivatkozik ... Hála Istennek Professzor Úr egészsége jó, energiája a régi. (Legfőbb bizonyítéka ennek a tavalyi rektorság. Hóman miniszter úr előttem mondta, annak idején, hogy még nem volt a Műegyetemnek ilyen lelkiismeretes, pontos és távolbalátó irányítója.) *Most kellene csak szintézisbe tennie azt, amin egész életében dolgozott, aminek nemcsak mozaikdarabjai, hanem egész nagy egységei régen készen állnak.* ... [M]ióta a Tanácossal összekötötetésbe kerültem egyre az volt nem is titkolt belső vágyam: *kerülne az irányítás az arra leghivatottabb kezekbe. Végre most ez bekövetkezhetnék: ne méltóztassék elhárítani.* Nem tagadhatom: *ez nagy csalódás lenne számomra.* Mert azt érezném, hogy ebben az országban mindenki akar minden lenni, amint Professzor uram mondta valahol: nem a munkát, hanem a méltóságot keresik. Azok pedig, akiknek Isten arra képességet adott, maguk állnak félre, hogy helyet adjanak ennek a kategóriának.

Méltóztassék megengedni, hogy az *újjászervezéssel kapcsolatos személycserékre* is kitérjek. ... [R]égóta tudom: minden, mindig az embereken fordul meg. Ha valamely intézmény nem is valami tökéletes, a kiváló vezetők és munkások a helyes irányba terelik az ügyeket. Viszont a hozzá nem értés vagy a felületesség, vagy a tárgyszeretet hiánya jóvátehetetlen hibákat okozhat és a legtökéletesebben megszervezett ügyeket, intézményeket is kátyúba viszi. *Több, mint egy éve tartozom a Tanácshoz olyan minőségben, hogy az onnan ideérkező ügyeket kell felülbírálnom és a miniszter elé terjesztenem. Mérvetetlen sok munkám, szomorúságom, keserűségem*

¹⁷⁴⁷ Kovács Máté (1906–1972) magyar-francia szakos középiskolai tanár, könyvtáros, művelődéspolitikus, később államtitkár.

¹⁷⁴⁸ Mesterházy Jenő (1888–1963) tanítóképző intézeti tanár, c. igazgató, művelődéstörténész. A TITOE főtitkára. (Lásd róla: Janek Noémi-Balog Beáta: Képekben elbeszélte múlt – Mesterházy Jenő. *Gyermeknevelés*, 5. évf. (2017) 1. sz. 85–109.)

¹⁷⁴⁹ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor datálatlan kézzel írt, Országos Közoktatási Tanács című feljegyzése.

volt abból..., hogy semmi sem ment jól, hogy tizedrangú szempontok léptek a tárgyiasság helyébe, hogy elvtelenség uralkodott, hogy anyagiasságot kellett tapasztalnom ott, ahol szinte eszmei anyagtalanságnak kellene uralkodnia. A lelkiismeretemmel is számot vetettem, mielőtt a tisztviselői kar kicserélését elhatároztam: nem vezetett semmi rokon- vagy ellenszenv, egyedül az ügyek előbbre vitelének vágya. Egzisztenciát sem teszek tönkre velem, hiszen mindenki nagyon tiszteletreméltó helyen fejtheti ki munkakedvét. Viszont, ha a sors játékoskedve, vagy a hivatalvezetők emberismeretének hiánya valakit olyan helyre állított, ahol nem állja meg ügy a helyét, ahogy az kell, akkor az ügyekért felelős újabb vezetőnek kötelessége a hibát helyrehozni. Én ennek... a kötelességnek... eleget óhajtok tenni.

Bocsásson meg Professzor Uram, hogy ilyen hosszan és nyers-őszintén válaszoltam becses levelére. Kötelezett azonban erre egyrészt az az őszinte szeretet és ragaszkodás, melyet Professzor úr iránt érzek..., másrészt az a szellem, amely Professzor uram minden tanításából, írásából kiárad: a jónak tartott ügyért a végsőig harcolni! Nagyon kérem, nézze el heveségemet és fogadja megismételt kérésemet olyan szeretettel, amilyennel én azt nem unom el – ha kell még számtalanszor megismételni.”¹⁷⁵⁰

Bassola Zoltán legjobb meggyőződéséből származó, s célja szempontjából mesteri levelében felhasználta mindazt, amit ismeretségük, barátságuk során Imre Sándorról megtudott: azt, hogy csábító számára az évtizedeken át alakítgatott reformtervei akárcsak részleges megvalósításának lehetősége, s azt is, hogy az idős professzor felelősséget érzett nehéz helyzetbe került nemzete sorsa iránt. Ezért kötelességének érezte megtenni érte, ami csak lehetséges. Talán azt is sejthette, hogy Imre Sándornak imponálna, elégtételt jelenthetne, ha az OKT tényleges szakmai vezetőjeként Fináczy Ernő kései örököse lehetne. S apellált Imre Sándor iránta mutatott jóindulatára, szeretetére is, tudván: nem akarhat csalódást okozni neki.

Így Imre számára nem nagyon maradt más lehetőség, mint amit válaszában meg is írt Bassolának: „*lelke rajta, többé nem szólok ellene, de ha akadály mutatkozik, azonnal tegyenek le rólam.*”¹⁷⁵¹

Probléma nem merült fel, így 1943. április 14-én... előtte való napi értesítés után felkeresett [műegyetemi] szobámban a miniszter [Szinyei Merse Jenő], hogy „ünnepélyesen felkérjen” az alelnökség elvállalására. Mindent elmondtam, amiért magamat alkalmatlannak tartom, azt is, hogyha akadályt lát, nyugodtan ejtse el a tervét. Arra, hogy a miniszterelnök [Kállay Miklós] még egy, erdélyi alelnököt kíván, (kiderült, hogy György Lajost), határozottan kijelenttem... [így] „számomra teljes lehetetlenség lesz elfogadnom a kinevezést”! Azt mondta, hogy neki ez jó, meg fogja mondani, hogy hozzám ragaszkodik. ...

Április 15-én Bassolától telefonon kértem egy OKT-szabályzatot. ... [Közölte] mennyire örül, a minisztertől hallott hírnek. A másik alelnökséget remélhetően nem kell megcsinálni, de biztosít arról, hogy nem felekezeti okból csinálnák- jegyezte fel *Imre Sándor*,¹⁷⁵² majd mellékelte 1943. április 21-én *Bassola Zoltánhoz* írt levelének fogalmazványát.

„Kedves Zoltán, áttanulmányoztam az OKT szabályzatát, azóta sokat gyötrődöm a kérdés miatt, s nem állhatom meg, hogy még egyszer fel ne keresselek, de most egészen tárgyi mondani-valóval, a... *rám nézve végzetes »bekapcsolásom« mellőzésével, azaz az ez ellen való további védekezés nélkül.*

A Tanácsra vonatkozó személyi terveiről – az erdélyi alelnökségen kívül – semmiről sem szólt előttem a Miniszter Úr, tehát én sem említettem, a töletek nyert értesülésemet. Most azonban

¹⁷⁵⁰ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Bassola Zoltán 1943. március 29-i levele Imre Sándorhoz. Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁷⁵¹ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor datálatlan kézzel írt, Országos Közoktatási Tanács című feljegyzése. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷⁵² RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor datálatlan kézzel írt, Országos Közoktatási Tanács című feljegyzése.

ki kell fejezzem a véleményemet: *az új elnök nem tudna megmozdulni sem, ha egészen új tisztviselői karral kell dolgához fognia.* (Én nem játszhatom az elnököt, ...ha nem vagyok az, természetesen a Szabályok adta korlátok között, csupán elnöki utasításra, és felelősségre tehetek bármit.) *A Tanács működéséből is csak azokat a parányi részleteket ismerem, amiket itt-ott közreműködve láthattam. Sem darabban lévő munkákról, sem az ügyek eddigi történetéről (1922 szeptembere óta!), sem a Tanács elé jutott kezdeményezésekről, se a különféle hatóságok (minisztérium, honvédelmi minisztérium, s a többi minisztérium, a római katolikus Tanügyi Tanács, protestáns egyházak) viszonyáról a Tanácshoz, magatartásáról, szándékairól stb. nem tudok semmit.* (A református egyházi Konventből már talán öt évvel ezelőtt kihagyattam magamat különféle ellentétek miatt, tehát ennek a mai kérdéseit sem ismerem már!)

Egyetlenegy iskolai kérdés sincs, amelynek ma szakértője volnék – vagyis az én alelnökségem semmi esetre sem pótolhatja az ügyvezető alelnök, az igazgató, jegyző, szakosztályi elnökök járatlanságának hiányait. Hosszas megfontolások arra az eredményre juttattak, hogy *ez a tervezett teljes személycsere nem felfrissülést, hanem megbénulást kell, hogy előidézzon! Egyetlen lehetőség van ennek kikerülésére: ha a Tanács valóságos vezetése nem illetéktelenek kezébe kerül, ha éppen Te vagy az ügyvezetés fölött álló osztályfőnök lesz a Tanács munkájának igazi irányítója.* Ebben az esetben pedig nincs szükség Tanácsra, hanem csak az ügyosztály kibővítésére.

Ehhez járul, hogy *nincsen, nem is szeretném, hogy legyen, beleszólásom a Tanács tagjainak összeállításába,* hiszen a velem közvetlen kapcsolatban lévő néhány iskolán kívül nem ismerem az újabb tanári nemzedékeket, nem ismerem az egyetemi tanárok... legnagyobb részét. Nem tudhatom, a Tanács eddigi tagjai közül ki, mit ér, tehát teljesen idegenként kell keresgélnem a sötétben, vagy egyszerűen rábólintanom arra, amit a vadonatúj vezetőség jónak vél, amikor pl. megbízásokról lesz szó.

Csekély tapasztalatom alapján is meddőnek tartom a Tanácsban látott tömegtárgyalásokat, de hogyan merjen változtatni az új vezetőség a hagyományos szokáson, ha nincs mellette tapasztalt ügyvezetés, és éppen e tekintetben is a tapasztalatai alapján felelősséget vállaló tényező!?

Kedves Zoltán, nagyos sok tekintetben olyannak látlak ebben az ügyben, amilyen magam voltam hasonló esetekben nem egyszer életemben. De én átéltem már egyszer ilyen eljárásom és a most nekem szánt helyzet következményeit, tehát tudom számodra *benső* sikertelenség (nem éred el, amit szeretnél) számomra *külső* eredménytelenség (teljes lehetetlenülés!) lesz a következője [annak], ha a tervezett személyi változásokat (ügyvezető alelnök, igazgató, jegyző) most megcsináljátok. Ami ebből Neked munkakapcsolat *feltétlenül* bekövetkezik, azt nem bírhatod majd el, tehát az ellenkezőjét éred el annak, amit szeretnél. A Tanács nem lendülethez, hanem benső akadályokhoz jut.

Mindezt nem mondtam volna el, ha a véleményem Rólad és az érzésem irántad egészen másféle volna. Éppen a Te életkorodban éreztem én is a vezető állásban lévő felelősség nyomasztó terhét, hasonló országos körülmények között. Annak az időnek súlyos tapasztalatai mondatják velem: *fontold meg még egyszer a személyi oldalát a terveidnek.* Nem csak a járt utat nem jó elhagyni a járatlanért, a kiismert embereket sem jó kicserélni olyanokkal, akik ebben a munkakörben újoncok lesznek.” *Kockázatos „éppen ilyen időben az újrakezdés, azaz újonnan kezdés”* – hangsúlyozta Imre Sándor.¹⁷⁵³

Bassola Zoltán 1943. április 23-án válaszolt Imre Sándor felvetéseire:

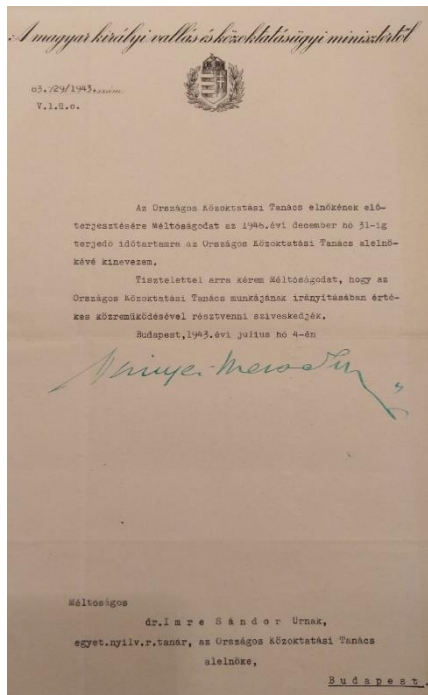
¹⁷⁵³ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1943. április 21-i levele Bassola Zoltánhoz. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

„A Tanácsnak ez idő szerint – a polgári iskola tantervének reformján kívül – nincs egyetlenegy olyan nagyobb ügye sem, amelyben a kontinuitás megszakadása zavart okozhatna. Minden területen egyenesen jónak tartom, ha új szempontok szerint új emberek foglalkoznak a dolgokkal.

...

A Tanács számára dolgozó szakembereket szinte kivétel nélkül ismerem, önteltség nélkül merem állítani: meg tudom mondani, ki mit ér. Szívesen vállalom azt a munkatöbbletet, amely a Tanács megindulásának elősegítésével rám hárul. A magam részéről csak bizalmat kérek Professzor úr részéről: higgyék el rólam, hogy csak a jót, a jobbat akarom, – hogy amit feltétlenül szükségesnek tartok, az nem pillanatnyi gyors elhatározásból született, hanem hosszú, lassú, sokszor emésztő kínlás eredménye.

Sem az eddigi ügyvezető alelnök, sem az eddigi igazgató nem élt a Tanácsnak. Az előbbi nagyszerű képességei közismertek; az is tudott dolog azonban róla, hogy mindent csak »fél kézzel« intéz, nem mindig tárgyszeretettől, hanem egyéni, sokszor önös szempontoktól vezetve. A köréje csoportosuló emberekre sokszor vakon támaszkodik – így dolgai felületesek, és legtöbbször nehezen hámozható ki belőlük a tulajdonképpeni indítók. Az ügyvezető igazgató [Szőnyi Sándor] ceglédi szemszögből nézi a dolgokat.¹⁷⁵⁴ Rendkívül bőbeszédű, sok szó mögé rejti a szemponttalanságot, hogy ne mondjam, tudatlanságot. Dolgozni nem szeret, de nem is tud, erősen anyagi beállítottságú, túlságosan mohón kap a kereseti lehetőségeken. Az ilyen vonatkozású ügyekkel való foglalkozás szinte teljesen elvonta tulajdonképpeni ügykörétől. Judiciuma – legalábbis én ezt láttam – nincs: soha nem tapasztaltam, hogy valamiben is fején találta volna a szöveget. Emberismerete szintén gyenge, így az általa foglalkoztatott egyének sem adtak jó munkát.

Az egyedüli igazán jószándékú, ha nem is minden tekintetben megfelelő ember a jelenlegi jegyző, Várady József.¹⁷⁵⁵ A folyamatosság biztosítása végett – ha Professzor Uram jónak méltóztatik látni – töltsse be továbbra is ő a jegyzői tisztet – amíg az új tisztviselők beletanulnak szerepükbe.

Én a magam képességeit sohasem becsültem túl, jól tudom, hogy nagyon mérsékeltek. Egy erényem azonban van: mindig, mindenben és mindenkivel szemben a tiszta jószándék, és a helyesnek ismert ügy tűzön-vízen keresztül való szolgálatának vágya vezetett. Kevés képességem között talán a legerősebb: emberismeretem. Szinte intuitíve megérezem (a tapasztalat ezekben mindig igazolt) kiben mi lakik jellemét, képességeit illetően. Arra is rájöttem, hogyha mellékes szempontok (méltányosság, szociális helyzet túlságos mérlegelése, külső befolyás tekintetbe vétele) a részemről jónak látott személycseré megváltoztatását eredményezték: mindig megbántam utólag a változtatást. ... [O]lyan mélységes, ragaszkodó szeretettel viseltetem Professzor úr iránt,

hogy minden áron, mindig magam állnám útját »lehetetlenülésének«” – írta Bassola Zoltán.¹⁷⁵⁶

Imre Sándort meggyőzhették Bassola Zoltán érvei és megnyugtatóan hathatott rá, hogy az osztályvezető vállalta az OKT újjászervezéséből ráháruló többletfeladatokat is.

¹⁷⁵⁴ Szőnyi Sándor (1888–1972) latin-magyar szakos gimnáziumi tanár, majd igazgató Cegléden. 1940-től volt a VKM-ben majd az OKT-ban dolgozott, amíg kinevezték a miskolci tankerület főigazgatójává.

¹⁷⁵⁵ Váradi/Várady József (1888–1961) akkoriban a budai állami tanítóképző pedagógia-lélektan tanára, 1929-től az OKT jegyzője, egyben a Katolikus Tanügyi Tanács tisztségviselője.

¹⁷⁵⁶ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Bassola Zoltán 1943. április 23-i levele Imre Sándorhoz. Kiemelések részben tőlem – D. P.)

AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI TANÁCS TAGJAI.

E l n ö k s é g .

/ Tervezet./
1943.IV.27.

Elnök:	/Kelemen Kriszostom./	/rk./
Alelnök:	/Dr. Imre Sándor./	/ref./
Ügyvezető alelnök:	/Dr. Alszeghy Zsolt./	/rk./
Szakosztály elnökek:		
	Ált. nevelési és oktatási		
szakosztály:	/Dr. Alszeghy Zsolt./	/rk./
	Mezőgazdasági oktatási		
szakosztály:	/Dr. Gesztelyi Nagy László./	/ref./
	Iparoktatási		
szakosztály:	/Dr. Náray-Szabó István./	/rk./
	Kereskedelmi oktatási		
szakosztály:	/Dr. Gyulay Tibor./	/unit./

Úgy, hogy néhány nap múlva, 1943. április 27-én Imre Sándor az új OKT elnökségnek, szakosztályai elnökeinek, bizottságainak és közgyűlésének tervezett listáját tanulmányozta, és tett az utóbbiakkal kapcsolatos észrevételeket, személyi javaslatokat.¹⁷⁵⁷

1943. június 22-én *Bassola Zoltán levélben számolt be Imre Sándornak arról, hogy az OKT személyi összetételével kapcsolatos javaslatainak nagy részét a miniszter elfogadta, így „úgy érzem, olyan gárdát képvisel majd az OKT, hogy a komoly munka megindítására alkalmas lesz.”* A lista publikálása késik, mert a miniszter

Huszi kitérítésével együtt szeretné bejelenteni.¹⁷⁵⁸

1943. július 4-én 03./29/1943. V. 1. üo. számmal Imre Sándor *OKT alelnöki kinevezése* is megszületett.¹⁷⁵⁹

Egykori szegedi professzortársa, az addigi OKT ügyvezető alelnök Huszi József felmentése, az ő kinevezésével szinkronban kényelmetlen lehetett Imre Sándor számára. Ezért próbálta – eredménytelenül – Bassola Zoltánt erről lebeszélni, s ha már így történt, Huszi kitérítése alkalmából sietve köszöntötte őt.

Válaszában *Huszi József* 1943. július 9-én köszöntö meg Imrének az ő OKT-beli munkásságát méltató sorait. Majd érdemben szólt az Imre Sándorra váró feladatról. „Világosan kell látnod, hogy a tanács hatóköre kb. addig terjed, amennyire figyelmedet ki fogod terjeszteni. Ez a munka nem lesz könnyű. ... [V]éleményem szerint a tanács jelenlegi szervezete a miniszteriális felelősségnek az a fajta interpretálása, amely a miniszteriális főtisztviselők körében az utóbbi időben lábrakapott, nagyon nehezen férnek össze. Ezen a ponton látok, és láttam olyan belső feszültségek előidézésére alkalmas törést, amelynek elsimítása, kiegyenlítése mindig sok energiát fogyasztott – teljesen fölösleges módon. A munka- és főleg a hatókörhöz képest túlságosan nagy, kissé dekoratív a felépítmény! Tőled lehet várni, teljes joggal, a megnehezedett atmoszféra ellenére a tanácsi gondolat átmentését jobb időkre. Tőled – senki mástól! Tudom, hogy akaratom ellenére kerültél e feladat elé. Én viszont nagyon örültem, mikor először hírt kaptam arról, hogy szereped lesz a kibontakozásban” – írta Huszi József, egyértelműen utalva a Bassola Zoltánnal kialakult és megoldhatatlannak bizonyult – szerepfelfogásukkal kapcsolatos – vitájára. Ugyanakkor egyértelműen jelezte: tudja, hogy Imre Sándor nem tört az OKT alelnöki posztra, s így az ő eltávolításával kapcsolatban sem volt szerepe. Azt is jelezte: nem bánja rendkívül kiterjedt feladatainak csökkenését, más pozíciókból is visszavonulni készül.¹⁷⁶⁰

Ezt követően – forrásainkból közelebbről meg nem határozható időben – Imre Sándor, Alszeghy Zsolt és Bassola Zoltán Pannónhalmára utaztak, ahol Kelemen Krizosztommal két napon át, jó hangulatban ismerkedtek, tanácskoztak az új összetételű OKT-val kapcsolatos feladataikról.

¹⁷⁵⁷ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944.

¹⁷⁵⁸ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Bassola Zoltán 1943. június 22-i levele Imre Sándorhoz

¹⁷⁵⁹ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944.

¹⁷⁶⁰ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Huszi József 1943. július 9-i levele Imre Sándorhoz. (Kiemelés tőlem – D. P.)

„A Közoktatási Tanács működését illetően a legszebb reményekkel eltelve tértem vissza [Pannonhalmáról] Budapestre. Úgy gondoltam, *Imre Sándor most – amennyire a háború megengedi – megvalósíthatja mindazt az álmát, aminek képét – hol ezzel, hol azzal az iskolafajtával kapcsolatban – előadásaiban, kisebb-nagyobb közleményeiben hallgatói, olvasói elé vetítette. Kelemen Krizosztom minden szépre és jóra fogékony lelkével, vallási türelmességével – minden bizonnyal mind a mindenkori miniszter, mind pedig az egyházi főhatóságok felé jól betölti majd a közvetítő tanácsadó szerepét a szükségesnek vélt reformok elfogadtatására. Alszeghy Zsolt pedig korrektségével, kissé száraznak tűnő tárgyilagosságával abba a mederbe fogja terelni a Tanács irodájának munkáját, amit nem anyagi érdekek, hanem elvi szempontok jelölnek ki.* Még egy szerencsés körülmény játszott közre a vezetőség személycseréjének teljessé tételében. Szőnyi Sándort kinevezték a miskolci tankerület főigazgatójává. Így a tanács ügyvezető igazgatói tisztsége megüresedett. Erre a posztra Kovács Mátét javasoltam. ...

Alig kezdte meg az ily módon megújított Tanács működését – ez néhány nappal pannonhalmi látogatásunk után történt –, valakitől azt a hírt hallottam a minisztériumban, hogy *a miniszter megszünteti az elvi ügyek ügyosztályát, az én ügyosztályomat.* ... Ez volt az első pofon, amit hivatali működésem során kaptam. Nagyon nehezen emésztettem meg az elszenvedett igazságtalanságot. ... [A]z ügyosztály referenseit azokhoz az ügyosztályokhoz osztották szét, amelyeknek elvi ügyeit intézték. Én a gimnáziumi ügyosztályhoz kerültem vissza, mint Kovács Gyula egyik helyettese” – emlékezett Bassola Zoltán.¹⁷⁶¹

A miniszter váratlan döntése többszörösen is kellemetlen helyzetbe hozta Imre Sándort. Évtizedek óta meggyőződése volt, hogy a VKM ügyosztályai munkájának koordinálásához, pedagógiai szemléletűvé, tervszerűvé és egyöntetűvé tételéhez szükség van elvi/pedagógiai és művelődéspolitikai ügyosztályokra. Emellett abban a feltételezésben vállalta az alelnökséget, hogy munkájában számíthat a hozzá hasonló szemléletű, s vele baráti viszonyban lévő osztályvezető, Bassola Zoltán lojális és segítőkész együttműködésére. Most mindkettő veszni látszott.

Ezért 1943. szeptember 18-án *Imre Sándor* az alábbi Kelemen Krizosztomnak szánt levelet fogalmazta meg: „A csütörtöki lapokban közölt új beosztás szerint megszüntette a miniszter úr a nevelési ügyosztályt. Ezzel az OKT-nak a minisztériumhoz való viszonya lényegesen megváltozott. *A Tanács a nevelési ügyosztály felállítása óta ide tartozott, mostantól fogva csupán személyi és dologi ügyeinek van intézője egyik ügyosztályban, nincs azonban olyan középponti szerv, amely az egész nevelésügy számtalan kérdését egyöntetűen összefogná.* A nevelési osztály mind rendszeresebben, tudatosan gondozta az elvi ügyeket. Ezek most egyszerre gazdátlanul maradtak. Az ugyanott lassanként egyöntetűség felé haladó tanulmányi ügyek az egyes iskolafajok ügyosztályaiba kerülnek, tehát ahány ügyosztály annyiféle vezetés alá. Azt kell feltennem, hogy a tankönyvek kérdésének is ez lesz a sorsa.

Mindez lehetetlenné teszi a Tanács elnöksége számára másféle tevékenység kifejtését, mint amilyen a régi időben lehető volt, amikor örökös tantervgyártáson kívül csak egy kihelyezett, alárendelt hivatal szerepét töltötte be a Tanács. Az a kezdeményezésre való kötelezettség, amely a szabályzatban ugyan benne van, de – tudom – a legtöbb ügyosztálynak mindig terhére volt, ezután nem járhat semmi eredménnyel. Ha komolyan vennénk, csak vergődés és keserűség lenne belőle, holott a most megszüntetett ügyosztály éppen ezt kérte és várta tőlünk. Mint a Tanácsnak régi időben volt tagja ismerem sok meddő időpazarlást: hiába tárgyaltunk komolyan, megakadt és elsüllyedt a minisztériumban, mert nem volt igazi gondozója az ügynek. Minisztériumi szolgálatom idejéből pedig keservesen ismerem az olyan ügyek sorsát, amelyeket az ügyosztályok kölcsönösen egymásra tolhattak. Most bizonyosan újra ez kezdődik a Tanács ügyeivel.

¹⁷⁶¹ Bassola: Ki voltam... 268–269. (Kiemelések tőlem – D. P.)

Úgy érzem kötelességem Előtted, Kegyelmes Uram elmondani mindezeket, s jelentenem, hogy *a megváltozott körülmények között az alelnökséget nem tarthatom meg. Őszintén kimondom, hogy ezt sajnálom, mert azt reméltem, hogy szolgálatot tehetek még az ügynek, amelyet különösen a mostani időben rendkívüli súlyúnak tartok. S különösen nehezemre esik ez a teljesen váratlan fordulat most, amikor Pannonhalmáról mindhárman igazán nagy munkakedvvel tértünk haza. De éppen az elmondottak megértetik, hogy reménytelennek kell látnom szándékainkat, hiszen ezek valósulásának az volt a szememben a fő biztosítéka, hogy a Tanács ügyeiben, az elnökség javaslataiban feltétlenül számíthattunk az egész köznevelés ügyét megértő, elvi alapokat kereső és megbecsülő ügyosztályvezető szakértelmére és buzgóságára.*

Bassola Zoltánnak ezt a félreállítását komoly bajnak és súlyos tévedésnek tartom. De a nevelési ügyosztálynak és vezetőjének ez a sorsa nem először következett most be” – írta, a Tanács munkálataiba már igencsak bekapcsolódott Imre Sándor.¹⁷⁶²

Majd kézzel ráírta: „személyes megbeszélés következtében *nem mondtam le, mert akkor az elnök is lemondott volna*”.¹⁷⁶³ Ehelyett 1943. szeptember 24-én átfogalmazta Kelemen Krizosztomhoz címzett, idézett levelét a miniszterhez az OKT nevében írandó felterjesztés tervezetként. Ebben jelezte, hogy milyen nehézséget jelent az V/1. elvi/pedagógiai ügyosztály megszüntetése munkájuk számára. Javaslatokat fogalmazott az új helyzetben az OKT jogkörének bővítéséről, hogy az javaslataival közvetlenül fordulhasson a miniszterhez. Anyagi támogatásuk lényeges növelését kérte, s az iroda dolgozói létszámának emelésére, helyzetük rendezésére tett javaslatot. Proponálta a VKM-mel való kapcsolat és az ügyviteli rend módosítását is. Hasonló tervezetet készített Alszeghy Zsolt is. Az övét Imre Sándor „sokkal simábbnak és világosabbnak” találta, s azt kívánta, hogy „az menjen el”.¹⁷⁶⁴

Kéréseik csak részben találtak meghallgatásra – de ezek a részletek szempontunkból érdektelenek. Az OKT Imre Sándor tevékeny irányításával folytatta tevékenységét, melynek tárgyairól e fejezet utolsó harmadában szólnunk majd röviden. Figyelmünket előbb Imrének az OKT 1943. december 4-én tartott teljes ülésén elhangzott programbeszédére irányítjuk.

¹⁷⁶² RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1943. szeptember 18-i levele Kelemen Krizosztomhoz. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁷⁶³ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1943. szeptember 18-i levelén Kelemen Krizosztomhoz. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷⁶⁴ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Az erre vonatkozó 1943. szeptember–októberi iratokban.

3.2.2. Imre Sándor művelődéspolitikai hattyúdala: előadása az OKT feladatairól

1943. december 4-én hívták össze az OKT megnyitó ülését.

A Néptanítók Lapjának beszámolója szerint elsőként *Szinyei Merse Jenő* miniszter mutatott rá „azokra az irányelvekre, amelyeknek követése mellett a közoktatást valóban magyar nemzeti közoktatássá tehetjük. ... Hogy iskoláink belső életét fejleszthesse, s ezzel a nevelés és tanítás színvonalát emelhesse, közoktatásunk egész területét átfogó intenzív munkára utasította az Országos Közoktatási Tanácsot”.¹⁷⁶⁵ A miniszteri munkáját közelről ismerő kortársak által a kultúra ügyeiben járatlannak, s szerény képességűnek tartott miniszter¹⁷⁶⁶ protokolláris megnyitója után, a sokak által őszintén tisztelt *Kelemen Krizosztom* pannonhalmi főapát, OKT elnök tartotta meg „*A tanítás és nevelés állócsillaga*” című előadását.

Ebben a legutóbbi harminc év történései és a háború kapcsán jelezte: „komolyan aggódnunk kell a nyugati művelődés válságán. Ennek a kultúrának szolidaritást mégis csak az a tény adott, hogy kultúrjavaink művelésében és féltésében egynek éreztük magunkat. Ez az összetartó erő ma rongyokra tépve. És nem tudjuk, hogy a kultúrarombolás mi mindent fog még maga alá temetni. A vérszagba beleundorodott őseink ösztönével tapogatózunk a megváltó eszme után, amely ha idők múltán is, de ki tudná ragadni az embert öngyilkos örületéből. ...

Tudjuk, hogy a nevelés tudománya és művészete, illetve gyakorlata a meglévő kultúrát nemcsak átszármasztja az új nemzedékre, hanem rámutat e kultúra sebezhető pontjaira és megjelöli az orvoslás lehetőségét is. Ha a sötét vadonban eltévedtünk, legokosabb visszatérnünk a kiindulóponthoz... A kultúra első tapogatózó lépései az igazságra való eszméléssel kezdődtek. Szellemi szerkezetünk úgy van alkotva, hogy tapasztalatokkal rendelkező józan eszünk meg tudja állapítani ismereteink tárgyi értékét: egy ismeretnek vagy állításnak a valósággal egyező voltát, illetőleg attól eltérését. Az oktatás célja az, hogy a tanulóknak értelmi meglátása előtt nyilvánvalóvá legyen az igazság. Ez a nyilvánvalóság, evidencia ugyanis számunkra az igazságról való megbizonyosodásunknak a közvetítője. Léttörvényünkbe ütközünk, a Teremtő ellen vétkezünk tehát, ha tudatosan mást állítunk, mint amit belső tapasztalásunk igazságként állít elénk. Semmiféle önzés, sem egyesé, sem embercsoporté, föl nem menthet bennünket ennek a létezésünkkel kapott világtörvénynek kötelező volta alól. ...

Ha a mindennapi élet figyelése nem, hát a sorozatos világkatasztrófák kell, hogy meggyőzzenek bennünket: a büszke ráció és hatalmas szülőtte, a tudomány egymagukban földi boldogulásunk lehetővé tételéhez és biztosításához sem elegendők. Egy világ van bennünk, amelyhez a tudomány nem fér hozzá, mert megfigyelésének és kísérleteinek körét messze meghaladja. Az emberi megismerés világosságán túl ezért van szükségünk arra, hogy az élet sötét útjaira onnan fölülről ragyogjon fénysugár. Az igazság fölismeréséhez még bizonyos határokon belül csak telik a magunk erejéből, de a megismert igazság követésénél, életünknek szerinte való alakításánál már nélkülözhetetlenül szükségünk van egy felsőbb hatalom korlátozó és támogató működésére s a lelkiismeret ítéletében megnyilatkozó örök felelősség tudatára és átérésére. Mi lesz a világból, ha nem lesznek erkölcsi gátlásai! Hiszen a finomodásnak, nemesedésnek, a művelődésnek fejlődési vonala éppen oda irányult, hogy az emberi élet az örök elvektől, isteni gondolatoktól kötötté, szabályozottá váljék. ...

[A]z emberek erkölcsössé nevelésének első feltétele nem a művelés, hanem az erkölcsös környezetbe való helyezés. Nekünk, pedagógusoknak szavunk és életünk minden erő kifejtésével azon kell lennünk, hogy ennek a tisztultabb erkölcsi világnak hajnala az emberiség egészen minél

¹⁷⁶⁵ Drozdy Gyula: Az újév küszöbén. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 1.

¹⁷⁶⁶ Miniszterelnökségi államtitkár, majd miniszter kollégája Zsindely Ferenc naplójában többször is utalt erre. 1943. július 27-én például az aznapi minisztertanács ülésről írván megjegyezte: „Szinye Jenő sem beszélt több ostobaságot a szokásosnál”. (Miniszter a frontvonalban. 405.) Balassa Zoltán VKM osztályvezető pedig „öblös hangú ostobának”, önálló vélemény nélkülinek, ezért befolyásolhatónak tartotta. (Bassola: Ki voltam... 265.)

előbb fölragyogjon” – hangsúlyozta Kelemen Krizosztom.¹⁷⁶⁷ Hivatását és humánus természetét tükröző előadásában a főapát megmaradt a vallási-erkölcsi nevelés általánosságának szintjén. Egy árva szót sem vesztegetett az OKT aktuális feladataira, terveire.

Az utolsóként felszólalt Alszeghy Zsolt professzor, ügyvezető alelnök pedig az OKT addig végzett munkájáról tartott tartalmas, de szempontunkból kevésbé fontos előadást.¹⁷⁶⁸

Így az új összetételű OKT feladatainak kijelölése, összegzése a leghosszabb előadást tartó Imre Sándorra maradt.¹⁷⁶⁹ Fontos pillanat lehetett ez a művelődéspolitikus professzor számára,¹⁷⁷⁰ hiszen a VKM vezetői, s az oktatás-nevelés világát reprezentáló, irányító közel másfélszáz résztvevő előtt – 1919–1920 óta először – úgy érezhette: gondolatai, javaslatai talán érdemben befolyásolhatják a „hivatalos” oktatás- és neveléspolitikai alakulását. (A háborús körülmények folytán kétkedve megszült programja javarészt újra csak türelmes papírokon meghúzódó terv maradt, s az „annál inkább” attitűdje háttérben meghúzódó reménye ezúttal is délibábnak bizonyult. De erről majd később lesz szó. Idézzük fel előbb referátuma fontosabb mozzanatait!)

Előadását azzal kezdte, hogy az 1872-ben alakult OKT-nek kialakult feladatköre, s hagyományos tevékenysége van. A mindenkori miniszter tanácsadó, javaslattevő testületeként az általa meghatározott feladatokat is el kell végeznie. Ám „életünk körülményei keservesen mássá lettek, mint amilyenek csak két évvel ezelőtt is voltak: át nem tekinthető változások előtt állunk; a nevelés ügyében is sokféle forrású és igen különböző törekvéseket észlelünk. Mindezek miatt akkor is szükség volna bizonyos megfontolásokra, ha nem kényszerítenének rá személyi okok. ... A Tanács elnöksége egészen új; új az összes tagok 52, 9%-a, a kinevezett tagoknak 70,6%-a, sőt a Tanács hivatalának vezetősége és a minisztériummal való együttműködés alakja is megváltozott. Nem szabad tehát anélkül indulnunk meg, hogy közösen szemügyre ne vegyük: miféle munka vár reánk. ... E percben... a Tanácsnak, a Tanácsra bízott ügynek nem egyéni vélemények előadásával lehet jó szolgálatot tenni, hanem annak feltárásával: miről kell majd véleményt mondanunk. ... A „több szem többet lát” tapasztalati igazsága e Tanácsban és a hasonló Tanácsokban arra figyelmeztet, hogy itt nincs szükség a felfogások teljes azonosságára. Ez különben az ilyen összetételű testületben nem is lehetséges; ilyen rendeltetésű munkaközösségekben pedig nem is kívánatos, hogy az egység első perctől kezdve a vélemények azonosságában nyilatkozzék. Nem valamely álláspont kizárólagosságára, hanem a nézőpont egyöntetűségére van itt szükség, hogy közvélemény alakulhasson ki közöttünk egyetemes szempontok következetes érvényesítésére. ...

Az OKT-nak feladatát sokoldalúan kell szemlélnie, mert a jó munkához szükséges egyöntetűség csak így alakulhat ki. *A Tanács munkaköre* ugyanis nagyon széles; széles akkor is, ha csupán a Szabályzat szövegét nézzük; még szélesebb, ha az ott megnevezett egyes iskolafajok

¹⁷⁶⁷ Kelemen Krizosztom: A tanítás és nevelés állócsillaga. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 2–3.

¹⁷⁶⁸ Alszeghy Zsolt: Az Országos Közoktatási Tanács munkássága. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 9–11.

¹⁷⁶⁹ Imre Sándor előadásának kéziratvariánsait lásd RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Nyomtatásban megjelent: Imre Sándor: Az Országos Közoktatási Tanács feladata. A Tanács teljes ülésén 1943. XII. 4. *Budapesti Szemle*, 266. k. 794. sz. 81–94. valamint: *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 4–8. A következőkben az utóbbiból idézünk. (Kiemelések végig tőlem – D. P.)

¹⁷⁷⁰ Más megtiszteltetés is érte akkoriban Imre Sándort. *Az MPT ötvenedik nagygyűlésén „a pedagógiai élet és irodalom terén szerzett kiváló érdemeinek elismerésül tiszteleti taggá megválasztotta”* – értesítették Prohászka Lajos elnök és Gyulai Ágost titkár aláírásával 1943. február 20-án. (RL C/39. 13. cs. 8. Személyi jellegű iratok. Kiemelés tőlem – D. P.) *Többször felmerült Imre Sándornak az MTA Filozófiai Bizottsága „segédtaggá”? (levelező tagságára?), tagságára vonatkozó javaslat* is. Imre nem vállalta a jelöléseket. (Lásd ehhez Dékány István (1886–1965) filozófus, szociológus, MTA lev. tag és Kornis Gyula leveleit. RL C/39. Levelezés.)

kérdéseit, elágazásukat s egymással és nem iskolai kérdésekkel való érintkezéseiket végig gondoljuk. ... A nevelés intézményei állhatnak egymástól távol, a papiroson akár kapcsolatok nélkül is, de mindenki tudja ma már, hogy csupán együttesen, a szervezetben lehet bármelyiknek a kérdéseit elrendezni; egyiket sem elég tehát csak a maga szakértőinek a szemével néznünk. Az élet nem tűri az éles elkülönítéseket a nevelésre rendelt intézmények között sem. Mindegyik sajátos, a maga sajátosságainak megfelelő kezelést kíván; de a sajátosság az egységben tűnik ki, ezért egyöntetűség nélkül nem érvényesülhet. Az élet azt sem tűri, hogy az iskolák ügyeit másféle jelenségekhez való viszonyuk számbavétele nélkül nézzük...

Az életnek a közművelődéshez fűződő érdekei, a nevelési szükségletek nagyon sokoldalúak és bonyolultak; az sem elég tehát, hogy bár többféle iskola emberei együtt, de csak az iskolák emberei jelöljék meg a tennivalókat. ... *Ma az OKT működését az teheti csakugyan hasznossá és eredményeit használhatóvá, ha minden kérdését a legszélesebb körben tudja elhelyezni. Erre pedig akkor nyílik módja, ha különböző munkatereken dolgozó és sokféle gondolkodású tagjainak közvetlen tapasztalataiból és személyes, azaz meggondolt nézeteiből tárgyiasan egységbe tudja foglalni az életnek valamennyi művelődési követelményét, a nemzet valamennyi sajátos jellegű és érdekű rétegének nevelésügyi törekvéseit, a szakszerű, tudományos nevelői gondolkodásnak rendszeres eredményeit és a különféle foglalkozások embereinek gyakorlati észrevételeit. ...*

Bizonyos, hogy ilyen szempontú és így keletkező összefogás országos jelentőségű feladatoknak súlyos bőségét foglalja magában; nyilván sok eltérést, sőt a véleményekben ellentéteket is megmutat; sokkal nehezebbé teszi a megoldást, mintha csak egyetlen szükségletet, vagy csak egyirányú nézeteket vennénk számba. De az igazi, gyökeres megoldáshoz csak ilyen egybefoglalás juttathat közelebb. ... Csak így lehet megérteni, hogy akinek, mint ennek a Tanácsnak is, országos intézkedések előkészítése a kötelessége, annak mi minden szükséglettel kell számot vetnie, mily különböző törekvések és kívánságok jogosultságát kell mérlegelnie, hányféle vélemény között kell eligazodnia és tartós rendezés céljából, jó lélekkel mit szabad javaslatként az elé terjesztenie, aki végső fokon a döntés jogának a terhét hordozza a lelkén.

A sokféle kérdésnek egységben szemlélése, valamennyi részletnek egyöntetű megítélése csak akkor lehetséges, ha a Tanácsnak nemcsak a vezetőségét, hanem mindegyik tagjának közreműködését ugyanegy gondolat irányítja. Ez a vezető gondolat itt sem lehet más, mint aminek most a közéletben mindenütt érvényesülnie kell: a jövő gondolata, a nemzet erejének megtartása és fokozása. ... A nevelés – bárhol, bármilyen alakban, akárki végzi – a jövőt készíti elő, egyén és közösség sorsába avatkozik bele azzal, hogy az emberek minőségét alakítja. ... Ma azt kell nyomatékosan hangoztatnunk, hogy ... semmi egyébnek nem szabad döntenie, csak annak, hogy a nemzetnek milyen emberekre van szüksége, a nevelésnek milyenné alakítása teheti alkalmassá a nemzet tagjait a mai követelmények teljesítésére. Ez pedig abból következik, hogy milyen hiányokat látunk, mely tulajdonságainak rossz következményeit szenvedjük, miféle feladatok állnak a nemzet előtt. Tapasztalataink követelik, amit egyes világlátásúak réges-régen követeltek: a nekünk való nevelést. ...

Ha azonban ezt a vezető gondolatot magunkévá tesszük, felmerül a kérdés, hogy vajon nem lépi-e át a Közoktatási Tanács a nevében megszabott határt? ... Igaz, hogy a Közoktatási Tanács gondolatának ily alakban legrégebb fejtegetője (Schwarcz Gyula: Közoktatásügyi reform, mint politikai szükséglet Magyarországon 1878¹⁷⁷¹) tisztán iskolaügyi és e keretben oktatásügyi kérdések tisztázását várta volna tőle. Eötvös is olyan szerve gondolt, amely »az oktatás belső ügyeivel, a didaktikai oldallal foglalkozzék« (v. ö. Magyar Pedagógia. 1900: 467. o.); azóta is

¹⁷⁷¹ Schwarcz Gyula (1839–1900) államtudományi író, történész, művelődéspolitikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Az Imre Sándor által említett műve: Schwarcz Gyula: *A közoktatásügyi reform, mint politikai szükséglet Magyarországon*. Stolp Károly, Pest, 1869. Második kiadás: Aigner Lajos, Budapest, 1879. (Lásd ehhez pl. Bajomi: Az első tanügyi tanács, 179–189.)

határozottan ez volt a Tanácsnak legfőbb gondja. ... [A]z utóbbi évtizedekben a kör ismételten bővült szervezeti, testnevelési, erkölcsi nevelési kérdések tárgyalásával. A »közoktatás« szó mégis korlátozó hatású volt... Közoktatáson ugyanis természetesen az iskolai oktatást értették, annak is a nem szakszerű részét. Csak néhány éve lehet kissé tágabb értelmezését tapasztalni a szónak, kivált amióta az Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács megszűnt, a gazdasági középiskolák pedig a VKM főhatósága alatt szerveztettek. ...

A nevelés szakszerű értelmezése, ... a gyakorlati szükséglet, vagyis az iskola helyzete többet kíván. A nevelés fogalmát ma a tanítás vagy helyesebben az oktatás fogalmával nem mellérendeltségi viszonyban látjuk, mert az oktatás a nevelésnek egyik eszköze; s ennek a kérdéseit nem lehet jól rendezni a nevelés egyetemes szempontjai nélkül. ... *Az OKT neve ma már elméletileg nem helyes. Az iskola pedig nem az többé, ami 1914-ig még volt, jóllehet már azelőtt is érezhettük középponti helyzetének erőtlenedését. Különösen az utóbbi években újabb meg újabb nevelő intézmények keletkeznek az iskola körül. Rendre kifejlődött egész sora az ifjúságot nevelő szervezeteknek, itt-ott szinte párhuzamos nevelés, sőt sokban egyező tárgyú oktatás is alakult ki, nem ritkán közvetlenebb módszerekkel. A társadalom régóta folyó átalakulása is megnehezítette az iskola hatását. Mindez kétségtelenül megszüntette az iskola egykori egyeduralmát, még a szervezett nevelés terén is. Ezzel az OKT hatása is szűkebbre szorult, mert jórészt... csak a hivatalos neveléssel, annak is főképpen a tanulmányi részével foglalkozott. ...*

A közoktatás szava ma kétségtelenül kevesebbet mond, mind amennyit rajta általában értenek... *A Tanács... munkakörének... fokozatos bővülése során elérkezett oda, hogy a nevet ne érezze gátnak s a köznevelés egész területével foglalkozzék. Kétségtelen, hogy az oktatás anyagát sem lehet, azaz nem szabad ma már anélkül állapítani meg, hogy az ország állapotát, külső-belső viszonyait, ezeknek művelődéspolitikai követelményeit gondosan számba ne vegyük, sőt egyenesen abból kellene kiindulni minden tanítástervi tárgyalásban. A módszerről sem lehet beszélni anélkül, hogy annak a gondolkodásra való hatását meg ne fontoljuk, s a közgondolkodás színvonalával ne törődjünk.*

Még ha tudná is valaki a neveléstől elkülöníteni az oktatást, mégis csak *a nevelői gondolkodás adna irányt* az ilyen embernek is az oktatási kérdésekben, az eredményt pedig lehetetlen bárki-nek is másutt keresnie, mint az ifjúság szellemi értékének fejlődésében. Minden azt követeli, hogy *az OKT-ot nem az oktatás szűkebb gondolata, hanem a nevelésnek ezt is magában foglaló gondolata vezesse. ...*

A Tanács feladatai valósággal maguktól oszlanának két csoportra: közvetlen tennivalók és előkészület a háború utánra. ... [E]gyiket a mostani... helyzetünk állítja elének, másikat a jövő eshetőségei teszik szükségessé. Az iskolai nevelésre vonatkozóan legsürgősebb feladat: az iskola erejének helyreállítása, azaz a Tanácsra gondolva: ennek a kérdésnek megvizsgálása iskolafajról iskolafajra, vidékről vidékre. Bizonyosan nagy a sokféleség ebben a tekintetben, s a helyzet lehetően pontos megismerése, a kedvező és kedvezőtlen állapot okainak feltárás a megszire mutató tanulságokkal járhat.

Az iskolaszervezetben közvetlenül a háború előtt elhatározott és a háború folyamán végbe ment változások a szervezet egyik-másik pontján megbontották a régi rendet s új még nem tudott megállapodni. Szükséges a szervezet egyöntetűségét, a változások már észlelhető hatását részletesen megvizsgálni (idetartozik például a nyolcosztályos népiskola mai szervezetének benső értéke, a liceum érvényesülésének megakadása, a gazdasági középiskolákkal szerzett tapasztalatok, a tanítóképzés darabban maradt újjászervezése).

A nemzet erejének nevezetes tényezője *a közműveltség egyöntetűsége. ... Vajon miben állnak a közműveltség hézagai, azaz a különféle társadalmi rétegek tanultságában mi az intézményes különbség, s miben állnak közműveltségünk hiányai, azaz mi hiányzik általában az iskolai ok-*

tatásból? *Miben jelentkezik a közműveltség válsága, a még el sem ért műveltségi egység nyugtalanító szétesése.* Ezzel kapcsolatos a népművelés és az iskolai nevelés viszonyai, a felnőttek szellemi gondozásának az iskolával kapcsolódó kérdései. ...

[V]ajon *mennyire korszerűek az érvényes tanítástervek, ... azt adják-e, amit a nemzet érdekében ma szükséges tudni, s megadják-e mindenkinek, amit mindenkinek tudnia kell? ... [V]ezető szempontjuk a nemzeti önismeret, az életről való felfogás rendszeres fejlesztésének, az elmélyítés lehetőségének, tehát a tudatosságra és felelősségre nevelésnek a kérdése.* A közműveltség egységének és a nemzeti önismeretre nevelésnek a kérdése súlyos nyomatékkal figyelemztet egyik részletére: az eddig visszacsatolt területek lakosságának nevelésére. ... Itt csak azt vetem fel: megtettük-e mindazt, amit lehetett, s ha nem, hogyan pótolhatjuk ezt a mulasztást avégre, hogy a Felvidék, Erdély és a Bácska, meg a csonka haza népessége a tanultságban 22 év alatt támadt veszedelmes hézagokat kitölthesse, különösen, hogy a külön átélt idő történetét kölcsönösen megismerjék a felnőttek, s a magyar történelem, a magyar szellemi fejlődés menetébe beilleszkezhessenek az egészen külön nevelődött ifjak. *Meg kell vizsgálni a tankönyveket* a legmagasabb mértékkel; jó lenne tanulmányozni azt is, hogy milyenek a szomszédaink tankönyvei, nemcsak politikai, hanem módszertani szempontból is. Könyörtelenül félre kell tenni a tankönyv rangjára és hivatására méltatlanokat.

A tanítástervekkel és tankönyvekkel kapcsolatban nagy kérdés az; is, hogy *megadja-e a most már többféle középiskola azokat az alapismereteket, amelyek nélkül az érettségi bizonyítványok előtt megnyitott főiskolákon a főiskolai vagy éppen egyetemi színvonalat veszélyeztetik? Különösen, hogy a most annyira nevezetes műszaki képzés nem szenved-e csorbát az egységes gimnáziumi tanításterv némely kényszerű hiánya miatt?*

Már most kíván tanulmányozást a tanulók megoszlása az iskolafajokban és ezzel együtt a különféle életpályák és foglalkozások most látható szükségletei, a várható bőség és szükség. *Miként lehetne gondoskodni arról, hogy mindenféle munkára legyen kellő számú és jól képzett ember? ... [M]ódot kell adni arra, hogy akiben a hivatásérvzés valóban parancsol, az, ha talán későbbben eszmél is arra, hogy nem a kívánatos iskolában indult el, megkísérelhesse a neki valónak érzett vagy gondolt utat. Ezért szükséges a korhatár és az iskolák közötti átmenet kérdésének megvizsgálása. ...*

Mindannak, ami a köznevelésben, nemcsak az oktatás dolgaiban megvizsgálni, és ha kell, elrendezni való, az adja meg a nagy nyomatékot, hogy égető kérdéseinkkel tartozik össze: *a nemzet benső egysége, a megint fő kötelességgé lett belső megújítás egyéni és nemzeti kérdésével. ... [A]z újjáépítésnek nem a leromlás után kell kezdődnie, hanem a romlás megelőzésével, s ami megromlott, gyors megjavításával.* Az OKT figyelmét kívánja pl. az, hogy ... megindult az ifjúság züllése, fiúké, leányoké egyaránt. Innen kiindulhatna a javaslat a nagyobb baj megelőzésére, s remélhetően megtalálná a gazdáját ez az ügy is, ha hozzáértők a rendőri jellegén kívül nevelésügyi jelentőségét is kifejtjenék, s a megoldás útját is felmutatva, kiemelnék a művelődéspolitikai félreeső ügyei közül. Ez... arra mutat, hogy a nevelés kérdései milyen távolinak látszó területekre vezetnek. ...

[A] nevelői gondolkodás az utolsó száz év alatt kiterjedt az egész népre, az ember egész életére és a nemzet életének is valamennyi részletére. Még nem érvényesül ugyan mindenütt kellően, de jó úton vagyunk. ... [N]emcsak a nevelés szakemberei jutnak... a művelődéspolitikához, szociálpolitikához, honvédelemhez, a legkülönbélebb munkakörök nevelési szükségleteihez, hanem a másunnan induló gondolkodók is eljutottak a nevelés gondolatához, s egyre tudatosabban használják a nevelés eszközeit. Az élet változásai hozták ezt magukkal: mindenütt látják már, hogy az ember minősége dönti el munkája jóságát, helytállását, másokra tett hatását. ... Az OKT a maga részéről eddig is kész volt, ezután is kész a közös tárgyalásokban a szakszerűség minél sikeresebb alkalmazását előmozdítani, akár az ügykörébe tartozó iskolákról van szó, akár másról.

Utoljára hagytam a feladatok közül a legsúlyosabbakat: *a háború utánra való előkészítés kérdéseit*. Abból a felfogásból, hogy az OKT-nak az egész köznevelésen kell tartania a szemét, következik, hogy mai életünk legnagyobb nevelési szükségletét sem szabad gondozatlanul hagynia. Másodszor kerültek elő ezek a kérdések, de sokkal súlyosabb alakban. 1914 ősztől kezdve a békére való átmenetről beszéltünk. 1918-ban megtanultuk, *s ma már tudjuk, hogy a háború után nem béke jön, azt azonban nem tudjuk, hogy mi*. De ha nem tudjuk, lehet-e előkészülnünk rá?! *Egyet-mást a negyedszázada tapasztaltak alapján előre láthatunk*. Megint előáll például az úgynevezett tanulmányi kedvezmények szükségessége, ... gondolni kell a »gyors-talpalás« sokáig húzódó rossz következményeinek megelőzésére.

Már látjuk, *hogy az iskolai munka csak töredezetten folyhat és emiatt mind a tanulmányi anyag feldolgozásában, mind a nevelő hatásban nagy hézagokra kell számítanunk*. Vajon hogyan lehetne ezeket kitölteni s az iskolai nevelésben gátolt tanítók, tanárok erejét és készségét hivatásuk és készülségük irányában értékesítenünk?

Sajnos, aligha kételkedhetünk abban, *hogy a szülők kezéből is kicsúszik az ifjúság, különösen a rendkívüli szünetek idején*, de egyébként is, a szülők gondjának megnövekedése miatt; hadiárva és a rokkantak gyermekei külön gondot okoznak máris. Miféle javaslatot lehetne tennünk mindezekre nézve?

Már érzik a *tankönyvhiányt*, pedig a tankönyvek komoly felülvizsgálása is bizonyosan sokat vonna ki a használatból; inkább hagyjuk meg a gyatrát is, avagy hogyan gondoskodjunk a pótlásról? ...

Meg kell nézni a múlt háborús évek efféle szükségrendeleteit, a rendszeres eljárást sürgető akkori, igaz, hogy meddő terveket és pusztában elhangzó javaslatokat, össze kell vetnünk a mostani szükségletekkel, s fel kell készülnünk addig, amíg van idő meggondolásra is. ...

De a legfontosabb nem ez, hanem *az előre gondolható külső-belső bonyodalma*¹⁷⁷² *nevelésügyi következményeire való felkészülés*. Csakhogy éppen ezeket nem tudjuk: miben állnak, hogyan jelentkeznek majd. Minthogy átéltünk már egyszer váratlanságokat, nem szabad tétlenül néznünk a világba, hanem számot kell vetnünk az elgondolható eshetőségekkel. Mindennapi egyéni életünkéből tudjuk, hogy bizonytalan helyzetben két lehetőségre felkészülve, a váratlan harmadikban könnyebb megtalálni a szükséges tennivalót. ...

[V]együk számba a közöttünk, hazánkban nyilatkozó nevelésügyi törekvéseket, a körülöttünk felismerhetőket is. Vizsgáljuk meg a különféle szellemi áramlatok művelődési vagy éppen nevelésügyi jelentőségét (pl. a »népi« irány, a földművesek és a munkások különféle mozgalmi). Számba kell vennünk a társadalmi átalakulás látható jeleit, a politikai irodalom és a szépirodalom befolyását, a háborús életnek a lelkekre tett alakító hatását, különösen pedig hazánk és nemzetünk helyzetét, benne külön-külön a magyarságét és a nemzetiségek valamennyi rétegéét, a világnézeti különbségeket, mindent, ami a jövő szempontjából jelent vagy jelenthet valamit.

Többet alig tehet bárki is, de ez már nagyon sok; *s ha az OKT ezt a nevelésügyi terepszemlélt elvégezné, ezzel megteremtené az alapot az intézkedők állásfoglalása számára*. ...

Mindvégig személytelenül a Tanácsról beszéltem, holott állandóan magunkról volt szó, mindnyájunkról. A Tanácsra váró munkát nem végezheti el sem az elnökség, sem a hivatal, csak az egész Tanács, valamennyien együtt. A Tanács tagjaitól azt kérjük, hogy mindenki nézzen szét a hozzá legközelebb levő, előtte legtisztábban álló, őt leginkább érdeklő területen, mind az iskolaszervezetben, mind a közéletben. A nevelés ügyének vagy a nevelődéspolitikának nem

¹⁷⁷² Az akkori „bonyodalmaokról” lásd pl. Gosztönyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 59–124.; Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Politikatörténeti füzetek XXVII. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 160–202.; Romsics: *Horthy-korszak*, 239–262.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 434–518.; Miniszter a frontvonalban, 335–511. stb.

szakértője mindenki, de az életet mindenki éli, a hiányokat és a tennivalókat látja, azaz tapasztalata van és gondolata is. Nem ritkán találóbb, mint az iskola embereinek. Tájékozottassák ezekről az elnökséget. A Tanácsnak joga van intézkedéseket kezdeményeznie, azaz önszántából is tehet javaslatot.

A megfigyelés kötelessége mindnyájunké, a kezdés joga is az. Csak így lehet sikere az együttműködésnek; ez a felfogás adja meg az értelmét ennek a felszólalásnak s a közös munkára vonatkozó kérés egyben a készséget is jelenti. Ezt a kérést, az együtt dolgozásban kezdeményezéssel, figyelmeztetésekkel, javaslatokkal való részvétel kérését intézem a Tanács hivatalos tagjaihoz is, mind a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, mind a többi minisztérium tanácsai képviselőihez. Ők sokat látnak, amit mi nem láthatunk és a jelenségek jelentőségét is másként vagy más oldalról látják... *E Tanácsnak 136 tagja van szerte az országban; a munkában hozzájuk szeretnénk kapcsolni nem tagokat is, tapasztalt öregeket és nyílt szemű ifjakat minél nagyobb számban. Mindezeket úgy nézzük, mint a köznevelés ügyében a nemzet megbízottait, akik az iskolában a nemzet bástyáit látják, a nevelésben pedig nemzetvédelmet és nemzetfejlesztést. Mennyi erő áradhat szét innen, ha ez a felfogás mindnyájunkban érvényesül!*” – hangsúlyozta előadása végén a Tanács tagjait – s talán önmagát is – biztatva Imre Sándor.¹⁷⁷³

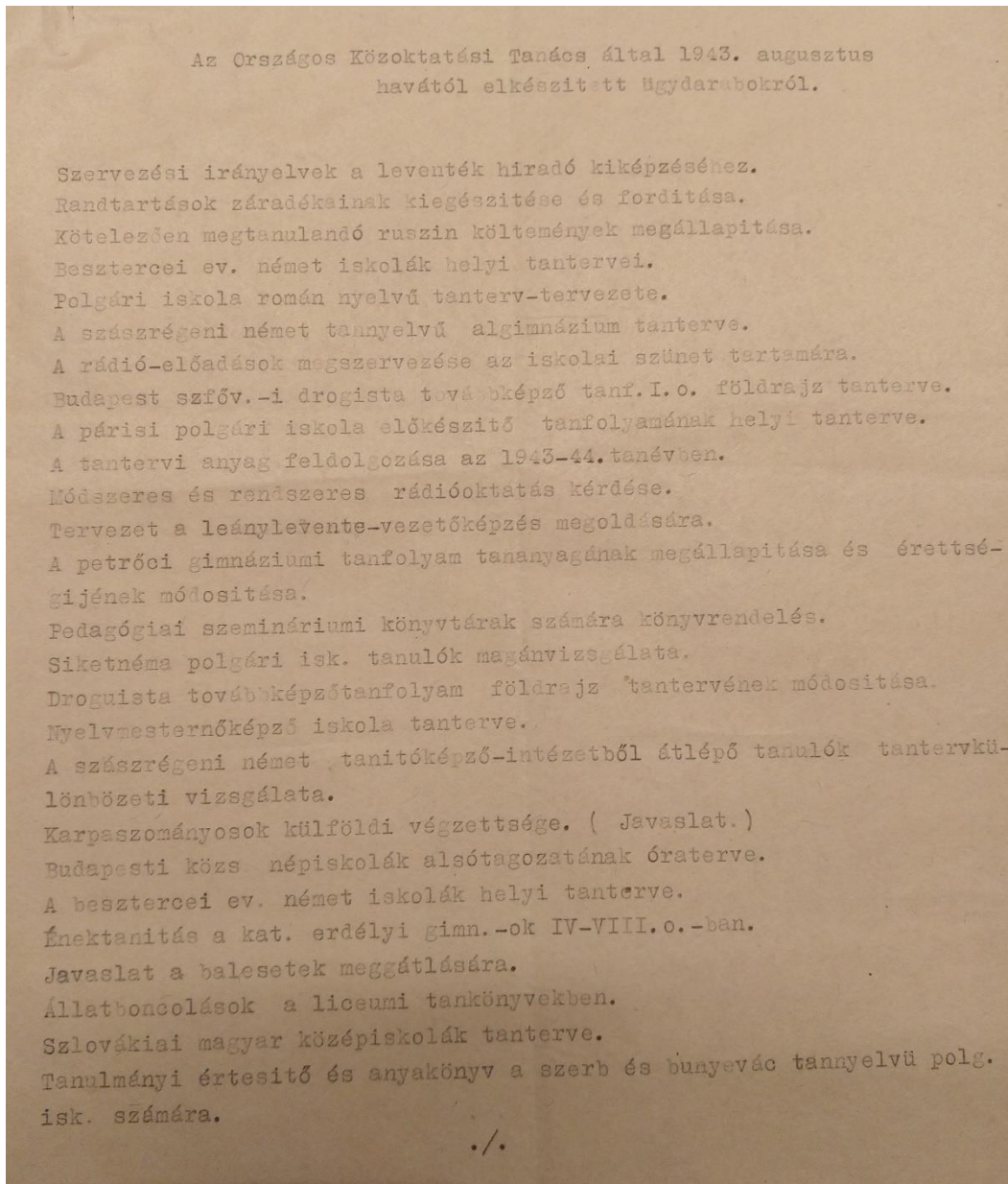
Olaszország fegyverletétele, átállása, a keleti s az afrikai front fejleményei nyomán bizonyára sejtette: e tervek megvalósítására kevés idejük lesz, s a folyamatosan romló körülmények is hátráltatják majd a Tanács munkáját. Mégis előadta időt, energiát és anyagi forrást igénylő terveit. Késői olvasójában felmerül a kérdés: lehet, hogy a realitásoktól elrugaszkodva tudatosan szakmai hitvallását, a jelenben, vagy a jövőben kívánatos intézkedések palettáját kívánta e jeles grémium, majd a Néptanítók Lapja révén a szélesebb pedagógus közvélemény elé tárni?

A későbbi történések ismeretében megfogalmazódó anakronisztikus találgatás helyett, talán célszerűbb abból kiindulnunk, hogy Imre Sándor – ha sejtette is –, nem tudhatta, hogy de facto e Tanácsnak kevesebb, mint egy éve van hátra. Ahogy azt sem, hogy neki magának is alig maradt egy kicsivel több, s ezért programbeszéde egyben pedagógiai-művelődéspolitikai hatytyúdala is volt.

¹⁷⁷³ *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 4–8. (Kiemelések végig tőlem – D. P.)

3.2.3. *Navigare necesse est – lapok az OKT 1943–1944. évi dokumentumaiból*

Az ingoványos gondolatkísérlet helyett, talán célszerűbb a rendkívül szűkös és hiányos forrásaink segítségével olvasóink számára felvillantani, hogy vajon mivel is foglalkoztak az OKT munkatársai, s szakmai vezetőjük Imre Sándor 1943 és 1944 nyarai között. Egy 1944 augusztusában készült összesítés két és fél gépelt oldal terjedelemben sorolta fel az 1943 augusztusától „az OKT által elkészített ügydarabokat”.¹⁷⁷⁴ (Másolatukat lásd a következő oldalakon!)

¹⁷⁷⁴ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944.

Az "Új iskola" helyi tanterve.
 Az ifjúság zeneesztétikai bevelése.
 Ifjúsági színelőadások nevelőértékének fokozása és korcsoportok szerinti megosztása.
 Kétéves óvónőképző-intézeti végbizonyítványok értékelése.
 Nem magyar tannyelvű népiskolák tanterve.
 Az óvónőképző-vizsgálatok ügyének rendezése.
 Pannonhalmi olasz gimn. helyi tanterve.
 Soproni Zrínyi Ilona-intézet növendékeinek különbözeti vizsgálata.
 Levente-ünnepélyek rendezése.
 Budapesti Orsolya-rend liceumába járó növendékek érettségi vizsgálata.
 Polgári iskolák új tanterv-tervezete.
 Tanuló-otthonba való felvétel joga.
 Iskolaszövetkezetek alapszabályai.
 Szfv. - tanügyi alkalmazottak új létszámának megállapítása.
 Tájékoztató Utasítás az érettségi vizsgálati elnökök és kormányképviselők számára.
 A tanítóképző-intézet V. osztályos rajz tananyagának módosítása.
 A magyar történelem fokozottabb tanítása.
 Magyar folyóírás (szépirás) tanítása a polgári iskolában.
 A tanítók intézményes népművelési képzése a tanítóképző-intézetekben.
 Gimnáziumi érettségi vizsgálatok összefoglaló jelentése és javaslata.
 Magyar nyelv és irodalmi továbbképző tanfolyam tanárok számára.
 Német nyelvi és román nyelvi továbbá kisebbségi német nyelvi tanterv javaslatok a liceumok és tanítóképzőintézetek számára.
 Tanítóképző és óvónőképző-intézet levente-leány vezetőképző tanfolyama. (Ranolder és Szent Lujza-intézet)
 Liceumi érettségi szabályzat megváltoztatása.
 Magyar tannyelvű polgári iskolában a nemzetiségi nyelvek tantervei.
 A népiskola és polgári iskola közötti különbözeti illetve felvétel vizsgálat.
 Tanuló-ifjúság mozilátogatása.
 Leánylevente vezetőképző tanfolyam.
 Népiskola 9. (gyakorlati) évének szüneteltetése a háború alatt,
 Gyorsírás tanítás a gimnáziumokban.
 Magyar gyermekdalok és játékok tanítása az óvónőképző-intézetekben.
 Gót-betűk tanítása a polgári iskolában.

3.

Székesfővárosi leánytanulók háztartási irányú oktatása.
 Szegedi orvoskamara ülésének jegyzőkönyve (Nemi felvilágosítás).
 Rádió-iskola és előadások tartása.
 Erdélyi iskolák tanterv módosítása.
 Iskolaotthonok létesítése.
 Óvónői oklevelekben Honvédelmi Ismeretekből osztályzat.
 Esztergomi szerzetesi betegápolónő-képző vizsgálati szabályzata.
 A muraszombati gimnázium óra és tanterve.
 A magyar nyelv továbbá a szerb és bunyevác nyelv tanterve a szerb illetve bunyevác tanítási-nyelvű polgári iskolában.
 A budapesti állami mechanikai és elektromos-ipari szakiskola felső tagozatának átszervezése.
 A gödöllői premontrei gimnázium francia tagozatának érdemjegyei.
 Középiskolai tanulók belépése levante-egyesületekbe.

Az itt felsorolt ügyek nagy részéről – a rendelkezésünkre álló dossziében – a rájuk vonatkozó listán, vagy az OKT munkatársainak Imre Sándorral folytatott levelezésén kívül semmiféle további információ nem áll rendelkezésünkre. Amiért mégis közre adtuk: a felsorolás képet ad az OKT szerteágazó tevékenységéről, arról, hogy annak nagy része rutinjellegű volt.

Az ügyvezető alelnök vagy igazgató, esetleg a Tanács irodájának más munkatársai megküldték véleményezésre a folyamatban lévő ügyek anyagait Imre Sándornak, aki az esetek többségében megjegyzéseket, kiegészítéseket, javításokat írt azokra, majd visszaküldte őket az irodába. Annak iratai – legalábbis jelenleg úgy tűnik – nem maradtak fenn, így az ilyen ügyekről alig van információnk. A rendelkezésünkre álló források jelentős része Imre Sándor kézzel vagy géppel írt fogalmazványaiból, gyakran egészen rövid feljegyzéseiből, az általa fontosabbnak ítélt – többször el sem küldött – levelek fogalmazványaiból áll, illetve Alszeghy Zsolt Kovács Máté és mások hozzá írt egyes leveleiből. Akadnak feljegyzések arról is, hogy Imre Sándor milyen ügyekben lépett fel kezdeményezően.

A valamelyest rekonstruálható ügyek túlnyomó többségéről elmondható: az 1945. évi történelmi cezúra miatt érdemi befolyást nem/vagy alig gyakorolhattak az oktatás világára.

Szembeötlően ilyen volt – ahogy a fentiekben idézett Bassola Zoltán levélből tudható – az OKT elé kerülő ügyek közül a VKM által legfontosabbnak ítélt, az 1927. évi XII. törvénycikkben szabályozott *polgári iskola tantervének és utasításának* ügye. Imre Sándort Szinyei Merse Jenő miniszter már 1943. március 4-én felkérte, hogy véleményezze a polgári fiú és lányiskolák Tanterv és Útmutatás tervezetét „főleg abból a szempontból, hogy ez a Tanterv a magyar ifjúság hazafias szellemben való nevelése szempontjából megfelel-e ennek az iskolatípusnak”.¹⁷⁷⁵

Az akkor még az OKT-n kívül álló Imre Sándor március 12-én válaszolt a miniszternek. Részletekbe menő válasza mellett megjegyezte: „a polgári fiú és lányiskolák tantervéhez csak akkor tudnék alaposan hozzászólni, ha tudnám, *miért van éppen most szükség a tanításterv módosítására*, és ha az Útmutatások is kezemben volnának. ... Nem hallgathatom el azonban a kétségemet: *vajon miért van szükség erre éppen most, és alkalmas-e ez az idő az új tanterv kiadására? Nem hasonlítottam össze a most érvényessel. Ha nincs lényeges változtatás, akkor*

¹⁷⁷⁵ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Szinyei Merse Jenő miniszter 1943. március 3-i felkérő levelében.

*az új nem jogosult; a netalán szükséges részletmódosítást a tanárképzés útján meg lehetne tenni. Ha pedig főbenjáró változás szükségét érzik a tervezők, azt kevésbé bizonytalan időre kellene halasztani.*¹⁷⁷⁶

Kétkedő megjegyzéseit figyelmen kívül hagyták, ezért kezdeményezte a körülmények tisztázását. 1943. december 18-án feljegyezte: „OKT körkérdés a polgári iskolákhoz: mi hatását látják a nyolcosztályos népiskola szervezésének? Részletesen ki kell dolgozni a kérdést és a begyűlt feleleteket feldolgozni. *De kivel?* – javaslat a polgári iskolai ügyosztályhoz.”¹⁷⁷⁷

Nem tudni, hogy sor került-e ilyen körkérdésre, s annak értékelésére. Ám a polgári iskolai tanterv ügye haladt tovább a maga útján. 1944. január 10-én Kovács Máté megküldte Imrének „a polgári iskolai új óraterv és tanterv előzményeire és tisztázatlan problémáira vonatkozó tájékoztatást”, a témának szentelt január 13-i értekezleten való részvételét kérve. Imre Sándor vezette azt a tanácskozást, s azon feljegyzéseket is készített. Mellette az anyagban megtalálhatók a tisztázásra szoruló kérdések listája, és a kérdés történetéről egy január 8-i összefoglalás. A szintén megőrzött tantárgyakra vonatkozó tervezeteken Imre Sándor több-kevesebb megjegyzése olvasható. Akad egy 1944. február 18-i szakértői vélemény is a tantervről, s egy meghívó Imre Sándornak 1944. március 10-re, az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanács Tanulmányi Bizottságának ülésére. Ehhez Imre Kovács Mátétól a természetismeret tárgy átdolgozott tervét kérte március 3-ig.¹⁷⁷⁸

1944. június 18-án *Alszeghy Zsolt* OKT ügyvezető alelnök Imre Sándorhoz intézett levelében arról elmélkedett, hogy a várható általános iskolaszervezeti változások mellett vajon értelme lenne-e a polgári iskola új tanterve kiadásának? „Szerény véleményem szerint: igen! Okaim: 1. *nem szabad az 1927-ben hozott törvény megvalósítását tovább halasztani, hacsak a törvényt a törvényhozás meg nem változtatja.* 2. *Az új tervben is szerepelnie kell ilyenféle típusnak is gazdasági és ipari ággal. Az új polgári iskola tehát bizonyos mértékben az új terv megvalósításának előkészítése és próbája.* 3. *Az új terv törvénybe iktatása és kidolgozása, majd évenként való életbeléptetése bőven enged időt ennek az új polgári iskolai tantervnek az életbeléptetésére és kipróbálására.* 4. *Az új polgári iskola ellen... azzal vetettek eddig gátat, hogy erre a polgári iskolának nincs kellő felszerelése. Ha most a tanterv életbeléptetése ezt a felszerelést lassanként megadja, ez a felszerelés az új terv egyik – és legáltalánosabb – típusfokára nagyon jól felhasználható.*”¹⁷⁷⁹

Időközben Imre Sándor véleménye is változhatott. Erre utal, hogy *Alszeghy Zsolt* június 23-i levelében megköszönte: az időközben a miniszter és az államtitkár részvételével tartott OKT ülésen, melyen Imre Sándor elnökölt, az új polgári iskolai tanterv mellett érvelt.¹⁷⁸⁰ Tudható az is, hogy amikor Imre Sándor augusztus elején találkozott az Egyetemi Nyomda vezetőjével, érdeklődött nála az ehhez szükséges új tankönyvek megjelentetésének lehetőségéről.¹⁷⁸¹ Ám nemcsak a nyomda vezetőjének negatív válasza kedvetleníthette el, az akkor már az új tantervet szorgalmazó idős professzort. Kovács Máté 1944. augusztus 28-i levelében közölte: a VKM-ben a tanterv kiadásával kapcsolatban „jogi nehézségek merültek fel”.¹⁷⁸² A témával foglalkozó

¹⁷⁷⁶ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1943. március 12-i válaszána fogalmazványában. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷⁷⁷ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1943. december 18-i kézzel írt feljegyzésében.

¹⁷⁷⁸ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Kovács Máté 1944. január 10-i levelében, s a mellette a témával kapcsolatban őrzött dokumentumokban.

¹⁷⁷⁹ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. *Alszeghy Zsolt* 1944. június 18-i levelében. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁷⁸⁰ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. *Alszeghy Zsolt* 1944. június 23-i levelében. Kovács Máté 1944. július 11-i levelében tudatta Imre Sándorral, hogy a következő heti ülésen a polgári iskolai tanárképzésről és a polgári iskola egyéb problémáiról tárgyalnak majd. (RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944.)

¹⁷⁸¹ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1944. augusztus 23-i levelében.

¹⁷⁸² RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Kovács Máté 1944. augusztus 28-i levelében.

neveléstörténészeknek érdekes anyagból kiderülhet: a nyolcosztályos általános iskola bevezetése során vajon felhasználtak-e bármit is az 1943–1944-ben a felső tagozatos korosztály számára készült tantervekből?

Ugyanez a kérdés felvethető *a műszaki pályákra készülő gimnáziumi felkészítésével* kapcsolatos akkoriban készült javaslatról is. Imre Sándor programbeszédében is utalt e problémára, s műegyetemi professzorként szorgalmazta is annak megoldását. 1944. február 2-án reflektált az e tárgyban az OKT-hoz benyújtott javaslatokra:

„Az OKT 4/1944. sz. ügyiratához. Az egyidőben keletkezett két előterjesztés, a debreceni állami gimnáziumé, és a Műegyetem Tanácsáé, egymástól teljesen függetlenül mutat rá, ugyanarra a hiányra. Az ügyosztályok nagyon érdekes és becses hozzászólása egyszerű nézetnyilvánításon túlmenően fejtegeti a kérdésben kétségtelenül meglévő *elvi* alapot. A Tanács előadója szintén így nézi az ügyet, történeti alapot ad az egésznek, esetleges nagyobb művelődéspolitikai következményekre figyelmeztet. Lényegében sem az ügyosztályok véleménye, sem a Tanács előadói javaslata nem utasítja el a felmerült kérdés jogosultságát. ...

De a mai időt... a nagyszabású módosításra, még az ügyosztály javasolta mérsékelt terjedelemben sem merném felhasználni. Ilyesmihhez nyugalom kell, mert a lehetőséget kihasználni csak teljesen zavartalanul működő tanároknak lehet. Az eredményt nyomról nyomra megfigyelni és alaposan megítélni csak szintén nyugodtan dolgozó felügyelet tudhatja. Ma erre biztosítékot nem látok. ...

E percben *nincs szó* erről a legnagyobb kérdésről, hanem csupán két, egymáshoz közel lévő kérdés teljesíthetőségéről. Ezért ezt tartom helyesnek:

1. A mai gimnáziumi törvény véget akart vetni a keletkezésekor tagadhatatlan zavarnak, s törvényes alakban megvalósította az »egységes középiskola« addig ki nem próbált gondolatát. Ugyanígy történelmi tény az is, hogy *az aggodalmakat nem tudta elhallgattatni. A törvény alkotója is látta éppen a műszaki felsőbb tanulmányok megalapozásának bizonyos hézagait, s ezért előre gondoskodott arról, hogy ezek némi pótlása a törvényes egység lényeges megbontása nélkül lehetséges legyen.* Ez a közvetlen előzmény.
2. Jogi szempontból pusztán arról van szó, hogy az 1934:XI. tc. végrehajtási utasítása 28. § 3. bekezdésében adott lehetőség alkalmaztassék. Ez nem jelenti olyan nagy jelentőségű megbontását a törvénynek, amilyentől a Tanács előadója tart, nem ad módot a többi tantárgy képviselőinek hasonló igények érvényesítésére. ... Nem lehet a reáliskolai típus felelevenítésére szolgáló első lépésnek sem tekinteni, mert nem az alsó, hanem *a felső osztályok tervét kell így módosítani, s új törvény nélkül egyebet nem is lehet.*
3. A két beadvány kiindulópontja és érvelése nem azonos. A miniszteri rendelkezésben *a Műegyetemi Tanács kérését kellene alapul venni.* ... Hangsúlyozni való, hogy 1. a helyi tanterv megmarad azon az alapon, hogy a gimnázium általánosan művelő intézmény, tehát *nem szakiskola.* 2. *A kiadandó engedély kísérletjellegű,* azaz bizonyos számú évekre szól, s akkor a gondosan gyűjtött tapasztalatok szerint állandósítható vagy visszavonható. 3. *Csak olyan városban lehetséges, ahol több gimnázium van, tehát valóban mód lehet arra, hogy a felismert hajlam szerint válasszanak a tanulók.* 4. *Az állami gimnázium legyen a kísérlet helye,* hogy a szülők részéről a választásnak ne legyen esetleg felekezeti alapú akadálya, és a szükséges tanárokról is könnyebb legyen gondoskodni. ... (Budapesten, nagyvárosokban mihamarabb)¹⁷⁸³.

¹⁷⁸³ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1944. február 3-i véleménye kézzel írt és gépelt változatban. (Kiemelés nagyrészt tőlem – D. P.)

Véleménye nyomán 1944. február 28-án Kovács Máté megküldte Imre Sándornak „a gimnáziumi természettudományi felső tagozat ügyiratait,¹⁷⁸⁴ az elkészített javaslattervezettel. Professzor Uram kiegészítése után majd aláírás végett újra elküldeném. Csatolom egyben az *ipari leányközépiszkola* új tantervtervezetét, amelyet az előadó mindjárt sokszorosítva küldött be, és amit már az iparoktatási szakosztálynak ki is adtunk tárgyalásra. Nagyon megköszönném, ha a mellékelt példányt Méltóságod megjegyzéseivel visszakaphatnám”.

Ezekből látható: Imre Sándor – ahogy korábban – 1944-ben is fontosnak tartotta a klasszikus gimnáziumok mellett a gyakorlati irányú középiskolák fejlesztését. Ám a június 24-i kimutásban ez a téma is az OKT által előterjesztett, de döntést nem nyert ügyek között szerepelt. (Fotóját lásd alább!) Augusztus 28-án pedig, amikor az OKT ügyvezetői a VKM-ben személyesen felkeresték az ügyosztályokat az ily módon elakadt ügyekkel kapcsolatban, közölték: „a gimnázium természettudományos tagozatával” kapcsolatban „az elvi döntés a Tanács javaslata szerint megtörtént, de a részletek tekintetében még bizonyos további tanácsadásra lesz szükség”.¹⁷⁸⁵

A kezdeményezéseikkel kapcsolatos minisztériumi reakcióknak is szerepe lehetett abban, hogy – a Magyarország német megszállását követő héten – Imre Sándor újra kétszer is nekilátott a Kelemen Krizosztomnak címzett lemondása megfogalmazásának. Az első, datálatlan szövegben olvashatjuk:

„Nagyméltóságú Elnök Úr! Kérem, méltóztassék tudomásul venni, hogy *Szinyei Merse Jenő miniszter úr távozása következtében az OKT alelnöki tisztségéről felmentésemet kértem*. A kinevezést a volt miniszter úr személyes bizalmának jeleként fogadtam el, abban a reményben, hogy amennyire az alelnökség ezt megengedi a köznevelés ügyének szolgálatára lehetek. E reménységemben Nagyméltóságod és az ügyvezető alelnök úr megtisztelő jóindulata megerősített. *Úgy tapasztalom azonban, hogy a minisztérium nem segíti, hanem bizonyára akaratlanul nehezíti a Tanács elnökségének egyértelmű törekvését*. Ezért a lemondáshoz már nagyon közel voltam a beállott változás előtt is. Lehangozt már a nevelési ügyosztály váratlan megszüntetése is, de azt reméltem, hogy a decemberi teljes ülésen tartott előadásomban kifejezettek mégis sikerül megvalósítani. Csakhamar megértettem azonban, hogy az ott élesen hangsúlyozott köznevelési egységért semmit sem tehetek” – írta félbeszakadt szövegében Imre Sándor.

Március 26-án újra nekikezdett a szöveg megfogalmazásának. Ebből a fogalmazványból csak a korábbi szöveg kiegészítését tartalmazó részt ajánljuk olvasóink figyelmébe:

„Már a nevelésügyi ügyosztály feloszlata, majd kevéssel a teljes ülésen elhangzott előadásom után – a kifejezett elvi álláspontommal ellentétben – a népművelési intézet megalkotása,¹⁷⁸⁶ egyes ügyosztályoknak a Tanács megállapításaival nem egyező, azok érvényesülését akadályozó magatartása, a Tanács szervezeti szabályzatában a feladatnak a javaslatától eltérő megállapítása, legutóbb az iskolák további működésével kapcsolatban, az elnökségem alatt a Tanács elnökségével és a minisztérium valamennyi ügyosztálya képviselőinek egyetértésével kialakult javaslat mellőzésével a középfokú iskolák teljes bizonytalanságban hagyása – mind azt mutatja, hogy nincs meg a lehetősége a minisztériummal való megnyugtató együttműködésnek. Éppen arra készültem, hogy mindezek miatt személyes előterjesztést tegyek. Ezt a volt miniszter úr távozása lehetetlenné és feleslegessé tette. Minthogy alelnökké nagyméltóságú Elnök Úr

¹⁷⁸⁴ Elsősorban a műszaki egyetemhez szükséges vegytan és az ábrázoló geometria tárgyak bevezetéséről volt szó.

¹⁷⁸⁵ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Kovács Máté 1944. augusztus 28-i levelében.

¹⁷⁸⁶ A VKM 10.100/1943. számú rendelete az Országos Iskolán kívüli Népművelési Intézet létesítéséről és szervezetének megállapításáról a Hivatalos Közlöny 41. évf. 1. számban jelent meg 1944. január 1-jén. (1–2.) Lásd ennek hátteréhez: A balatonkenesei országos népművelési értekezlet 1943. május 19–21. *Magyar Lélek*, V. évf. 7. sz. (1943. július) 244–247.; Bisztray Gyula: A népművelés kapcsolatai a minisztériumokkal, egyházakkal, közművelődési egyesületekkel. *Magyar Lélek*, V. évf. 7. sz. (1943. július) 255–266.

javaslatára neveztettem ki, nem mellőzhetem ezt a híradást, s különösen igaz köszönetem kifejezését a nagyon jó érzésekkel tapasztalt bizalomért” – írta Imre Sándor.

Majd utóbb ráírta „Nem írtam meg [helyesebben: nem küldte el] Alszeghy Zsolt kívánságából.”¹⁷⁸⁷

Az újabb – tudomásunk szerint utolsó előtti – el nem küldött lemondó levele egyrészt arról tanúskodik, hogy Imre Sándor következetesen ragaszkodott ahhoz, hogy egy „pedagógiai gondolkodó” nem napi politizálhat. Bármennyire is valószínű, hogy a német megszállásnak komoly része lehetett abban, hogy Imre Sándor úgy érezhette: „betelt a pohár”, ezt semmiképp sem deklarálhatta politikai-egzisztenciális kockázat, és hangoztatott elvei megsértése nélkül.

Így a Szinyei Merse Jenő által történt kinevezésre való hivatkozás nagy valószínűséggel csak formális eljárás volt Imre Sándor részéről, a valódi lemondási motívum egy részének homályban hagyására. Ebben lényegében követte a hivatalos magyar politikát, mely Horthy Miklós kormányzó helyén maradása révén az alkotmányos folytonosság látszatát keltette akkor, amikor a tényleges hatalom egy része már a birodalmi megbízott Edmund Veessenmayer,¹⁷⁸⁸ illetve a német megszálló erők parancsnokai kezében volt. Lemondólevelében a miniszterváltásra hivatkozott, s arra, hogy a VKM olyan – általa felsorolt – intézkedéseket fogantat, amely akadályozza őt az OKT teljes ülésén 1943. december 4-én deklarált programja megvalósításában. Az OKT szabályzatában az iskolai oktatásra nevelésre korlátozták a testület feladatait, s a népművelés külön szervezetének kiépítése irányába tettek lépéseket. Az egységes köznevelés, nemzetnevelés célja felé közeledés így megvalósíthatatlannak tűnt Imre Sándor számára. Márpedig ennek reményében vállalta az alelnöki megbízatást.

Alszeghy Zsolt Imrét a lemondástól visszatartó érveit nem ismerjük. Vélhetően a professzor szakértelmének nélkülözhetetlen voltára, felelősségérzetére apellálhatott, esetleg arra, hogy helyette a Sztójay-kormány egy a németekhez lojális alelnököt nevezhetne ki. Az sem kizárt, hogy rövidesen tudomást szerzett arról, hogy a hozzá tisztelettel és barátsággal viszonyuló országgyűlési képviselő, Mester Miklós¹⁷⁸⁹ lehet/lesz a VKM új államtitkára. Bárhogy is történt, Imre Sándor maradt az OKT alelnöke.

Ahogy decemberi programbeszédében hangoztatta: nyitott volt az egyes szakterületek jobbító javaslataira is. Erről tanúskodik egy 1944. április 2-i feljegyzésének fogalmazványa melynek végleges változatát elküldte az OKT irodájának.

„Mellékelten küldöm a következőket:

1. A Dunamenti Óvókör munkálata *a kisednevelés korszerűsítése* érdekében. Ha a kisednevelés kérdésére sor kerül, *Héjj Erzsébet* székesfehérvári óvónőt be kell vonni a munkába. Ez a tervezet is az ő munkája. Sok híve van, lelkesen dolgoznak, ismeri a szükségletet és a közvéleményt.¹⁷⁹⁰

¹⁷⁸⁷ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor kézzel írt márciusi levéltervezetei. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁷⁸⁸ Edmund Veessenmayer (1904–1977) közgazdász, a Harmadik Birodalom diplomatája, a náci párt és az SS magas rangú tagja, aki a birodalom nagykövete és teljhatalmú megbízottja volt Magyarországon 1944-ben. A Wehrmacht kivül minden itt állomásozó német erő (pl. a Gestapo) fölött rendelkezhetett.

¹⁷⁸⁹ Mester: Arcképek, 238–240.; Zsindely: Miniszter a frontvonalban. 519.

¹⁷⁹⁰ Héjj Erzsébet (1884–?) székesfehérvári óvónő, a Magyar Gyermeknevelés folyóirat kiadója. „Prohászka szellemű vallásos, ugyanakkor nemzeti jellegű óvodapedagógia kialakítása és elterjesztése érdekében” tevékenykedett. (<http://lexikon.katolikus.hu/H/H%C3%A9jj.html> 2022. 04. 30-i letöltés) 1944. március 6-án Imre Sándornak az OKT teljes ülésén elhangzott felhívására reflektáló levele mellékleteként küldte el a Dunamelléki Óvónők Körének javaslatait, hivatkozva az Imre tanítvány Fekete József óvónőképző intézeti igazgatóval fennálló munkakapcsolatukra. Levelében hangsúlyozta: „az óvónőkben is meg kell becsülni és kielégíteni a magasabb képzettségre való törekvést”. (RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944.) Lásd ehhez pl. Imre Sándor: *A kisednevelési intézeti nevelés szerepe a köznevelésben*. A fővárosi óvónők továbbképző tanfolyamán 1937. január havában tartott négy előadás.

2. Nagy Zoltán: *Szövetkezeti ismeretek* kézikönyve (Kolozsvár, 1943)

Dr. Mester Miklós képviselő juttatta hozzám, a Tanács számára. Ezt a kérdést is komolynak tartom, s jónak látnám a tárgyalását. De az egész szövetkezeti ügy iskolai értékesítését úgy kell megfogni is, végrehajtani is, hogy a Diákaptár mozgalomnak kára ne legyen belőle, hanem annak felhasználásával történjék.

3. [Kihúzva: Régen van nálam *Vajkai Éva Júlia*¹⁷⁹¹ *tervezete a munkáslányok nevelésére vonatkozóan*.¹⁷⁹² Ezeket is mellékelem, mert *sok becses gondolat van bennük*, s ha volna a láthatáron a kérdésben szakértő, vele foglalkozó ember, fel kellene ezeket használni. De nem tudom, hogy kire tartozik ez az ügy a minisztériumban? Úgy látom, hogy senkire, mert nincs nevelésügyi osztály. Pedig fontos kérdés az ifjúság züllésének megelőzése érdekében. Vidéken is növekszik a veszedelem. Legutóbb a székesfehérvári törvényszék állapította meg, hogy feltűnően növekszik a fiatalok bűnözők száma... Nagyon jó lenne, ha az OKT valamit kezdeményezne ebben az irányban, ha nem a mellékelt tervek alapján is. Ámbár ezek a legtapasztaltabb emberektől erednek, csak hogy az angol (nemzetközi) gyermekmentő szövetség támogatásával, ezért most aligha volna célszerű az ő bevonásával fogni a kérdéshez. Ezt ti jobban tudjátok.]

[A kihúzott rész helyett ezt írta Imre Sándor:] *A decemberi teljes ülésen szoltam is az ifjúság zülléséről!* Újabban ezt mind súlyosabbnak tartom. Legutóbb a Fejér vármegyei árvaszék tudatta ezt... kérve az iskolák megfelelő utasítását... Nem tudom van-e a VKM-ben ennek az ügynek szakértője, és van-e ügyosztály, amelynek ez az ügy gondviselése alá tartozik. A *Tanácsra* csak abban az esetben tartoznék, ha a szervezeti szabályzat az általam javasolt szövegű lenne, mert »az iskolai nevelés és oktatás« körbe ez az ügy nem illik bele. De hogy *égetően* fontos kérdés, azt csak az nem látja, aki vak. Nagyon szeretném, ha Tanács elnöksége felhívna rá a minisztérium figyelmét.¹⁷⁹³

Kovács Máté – Alszeghy Zsolttal történt megbeszélése után – 1944. április 11-én válaszolt Imre Sándornak az általa felvetett témákkal kapcsolatban:

„*A kisdnevelés korszerűsítése érdekében megküldött javaslatot tanulmányozzuk. Éppen jókor érkezett, mert egyrészt a belügyminiszter, másrészt Kodály [Zoltán]*¹⁷⁹⁴ *professzor úr sürgette az óvodák reformját, főként az óvodai tananyag új megállapítását és elrendezését. Tudomásom szerint Szukováthy [Imre]*¹⁷⁹⁵ *osztályfőnök úr többek között nagyobb összeget vett fel a költségvetésébe egy magyar gyermekdalokat, játékokat tartalmazó óvónői vezérkönyv kiadására. A Tanács legutóbb szintén foglalkozott ezzel és a Nemzetnevelők Könyvtárában szándékozik a két Kodály kötethez hasonlóan*¹⁷⁹⁶ *kiadni ezt a vezérkönyvet. Egyébként Fekete József éppen most küldte be terjedelmes vezérkönyvét. A Szent István adja ki, bírálaton van.*

A „Kisdnevelés” kiadása, Budapest, 1938; Draskovits Pál: *A magyar kisdnevelés és kisdnevelőképzés története és jelen állapota*. Közlemények a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani Intézetéből, 40. sz. Pauly Károlyné Könyvnyomdája, Szombathely, 1940.

¹⁷⁹¹ Vajkai Éva Júlia (1886–1956) szociális munkás, a magyarországi gyermekvédelmi mozgalom munkatársa, a „Népnevelés a gép századában” c. (Studium, Budapest, É. n.) könyv szerzője.

¹⁷⁹² Imre Sándor végül kihúzott fogalmazványa arról tanúskodik, hogy a maga részéről továbbra is fontosnak tartotta a nemzet minden rétege, így a munkáslányok nevelése ügyének szorgalmazását.

¹⁷⁹³ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1944. április 2-i kézzel írt feljegyzésében. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

¹⁷⁹⁴ Kodály Zoltán (1882–1967) zeneszerző, zenetudós, zenepedagógus, az MTA tagja (egy ideig elnöke).

¹⁷⁹⁵ Szukováthy Imre (1888–1978) orvos, a Testnevelési Főiskola tanára, igazgatója, akkoriban a VKM gyógypedagógiai ügyosztályát vezette.

¹⁷⁹⁶ *Iskolai énekgyűjtemény*, 1–2. k. Nemzetnevelők könyvtára V. A népiskola könyvei, Közoktatási Tanács, Bp., 1943–1944.

A szövetkezeti neveléssel kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy néhány héttel ezelőtt a Hanga és a Szövetkezeti Liga kérésére foglalkozott ezzel a kérdéssel a Tanács. ... Az ifjúság gazdasági nevelése tekintetében nagy mérkőzés folyik most a diákkaptár, az iskolaszövetkezetek, és a levante gazdasági egyesületek között. Legutóbb a Tanács gazdasági irodája ezekkel is foglalkozott, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy az iskolán kívüli ifjúság gazdasági nevelését a levante, az iskolai ifjúságét pedig megosztva a diákkaptár és az iskolaszövetkezet látja el. A változott viszonyok azonban a levante törekvéseit támogatják, amely magába igyekszik olvasztani a másik két szervezetet. Az előző kormány idején a minisztertanács is foglalkozott ezzel a kérdéssel.

Megbeszéltük az ifjúság zülléséről felvetett kérdéseket is. Tudomásunk szerint ilyen általános nevelési kérdésekkel e pillanatban a VKM-ben senki sem foglalkozik, legfeljebb Csóka Lajosnak¹⁷⁹⁷ lehetne a nyakába varrni. A Tanács ezzel a kérdéssel közvetlenül alig foglalkozhat, de Professzor uram elgondolása ismeretében örömmel megcsináljuk a konkrét előterjesztést is. Legutóbb a Tanács ülésén akkor került szóba ez a kérdés, amikor az iskolai szünet (rendkívüli, légó stb.) idején is foglalkoztatni kívántuk a helyben maradt ifjúságot. Sajnos ezt az elgondolást a VKM nem tette magáévá, most pedig a tanerők más célra való igénybevétele miatt még kevésbé lehet megvalósítani. A Tanács aggodalma, amely a félévesnél is hosszabb szünetek kedvezőtlen hatásától féltette az ifjúságot, sajnos egyre indokoltabbá válik. Professzor uram idevonatkozó elgondolásainak a megbeszélésére és összefoglalására bármikor a legnagyobb készséggel rendelkezésre állunk.”¹⁷⁹⁸

Kovács Máté válaszából kitűnik: a kisedneveléssel kapcsolatban Imre Sándor javaslata tárlalkozott más jelentős tényezők, és a VKM törekvéseivel. Ellenben a „gyermek züllésével” kapcsolatos, lényegében a veszélyeztetettségükre, támogatás igényükre vonatkozó felvetése – talán a nem túl szerencsés terminológia miatt – ahogy 1916–1919-ben – 1944-ben sem talált megértő, kedvező fogadtatásra. „Ha nagyon ragaszkodik hozzá, leírhatjuk, beadhatjuk a VKM-nek, de sok értelmét nem látjuk” – fordíthatjuk hétköznapi nyelvre az érzékeny és lemondásra hajlamos Imre Sándornak írt óvatos, udvarias választ.

A professzor „szövetkezeti neveléssel” kapcsolatos javaslata viszont teljes megértésre talált, ahogy a levantemozgalommal kapcsolatos azon attitűdje is, mely szerint – ahogy az 1919–1920. évi viták során láthattuk – az iskolától távol próbálta tartani a militalizálásra való törekvéseket, s a nem pedagógus oktatókat. Ez az OKT-t és a VKM-et is jellemző törekvés érzékelhető Kovács Máténak egy 1943. november 9-i Imre Sándornak írt levelében, mellyel a Bély Alajos altábornaggyal¹⁷⁹⁹ folytatandó november 11-i értekezletre készültek.

„A szakértők egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy a leánylevante-vezetőképzés valamilyen megnyugtató megoldására szükség van, ... különösen, ha a levanteképzésben való részvétel az egész lányifjúságra kiterjesztően kötelezővé válik.”¹⁸⁰⁰ ... A Tanács elnökségének

¹⁷⁹⁷ Csóka Lajos (1904–1980) a pannonhalmi apátság bencés szerzetes tanára, igazgatója. Akkoriban a VKM-ben dolgozott, a visszaállított elvi ügyosztály vezetőjeként. (Bassola: Ki voltam..., 271–272.)

¹⁷⁹⁸ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Kovács Máté 1944. április 11-i levelében. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁷⁹⁹ Bély Alajos (1889–1946) az 1906-os athéni olimpián 400 méteres gyorsúszásban 4. helyezett sportoló, sportvezető, katona. 1941 augusztusában Horthy Miklós kormányzó őt az Ifjúság Honvédelmi Nevelése és a Testnevelés Országos Szervezete vezetőjévé nevezte ki, egyben ő volt a levante országos parancsnoka. Bassola Zoltán, aki Balassa Brunó mellett a levante és cserkész parancsnokokkal folytatott tárgyalásokon a VKM-et képviselte, Bélyt „kedves modorú, daliás termetű, több nyelvet beszélő művelt katonaként” jellemezte, s hozzátette: „becsületes szándékú, józan ember volt, aki nem zárkózott el – a legtöbb katonával ellentétben – az ellenérvek meghallgatása elől”. Mindazonáltal megállapította: „A katonaszellemnek a közoktatás valamennyi intézményét elöntő árja elleni hadakozás Don Quijote-szélmalomharc volt, hiszen csak a törvény végrehajtásának mikéntjén próbáltunk könnyítést keresni”. (Bassola: Ki voltam..., 259., 261.)

¹⁸⁰⁰ A 9800/1943. számú, „az önkéntes levanteleány mozgalom szervezéséről” szóló VKM rendeletet lásd *Budapesti Közlöny*, 254. sz. 1943. november 11. 3–8. Bár a kötelezővé tétel előfeltételeit megteremtették, arra a lányok

a véleménye..., hogy azt tartja üdvösebbnek, ha az ilyen különleges célú tájékoztatás vagy oktatás nem hosszú időre elosztva, hanem egymás után következő napokon történik. ... De a tanfolyami megoldást javasolja az a tapasztalat is, hogy a heti egyórás tárgyak – az eredeti tervezet ilyen tárgy bevezetésére irányul – egyrészt általában nem vezetnek a kívánt eredményre, másrészt nagymértékben megbontják az iskolai munka egységét. (A tervezetben szereplő két iskolában, a leányliceumban és a tanítónőképző intézetekben máris a tárgyak 25%-a egyórás!) *A levente-leány-vezetők képzésére hivatott tanfolyamot kívánatos volna közvetlenül az érettségi bizonyítvány, illetőleg a képesítő oklevélmegszerzését követő időben megszervezni. ... Annak feltétele azonban, hogy bármely ilyen nem az iskola embere által tartott tanfolyamnak komoly sikere lehessen, a tanfolyami előadónak az illető iskola tantervében és utasításaiban való pontos tájékozódása*.¹⁸⁰¹

A pedagógiai érvekkel alátámasztott álláspont lényege: tanulmányaik alatt a szokásos tantárgyak keretében az iskolák szaktanárai utaljanak témájuk leventével kapcsolatba hozható mozzanataira, s az olyan elemek, melyek ezen kívül esnek, az érettségi vagy képesítő vizsga után, külön tanfolyamon kerüljenek bemutatásra. *Vagyis a nem pedagógus leventeoktatók nem tanítónak hetente egy kötelező órában az iskolában, nem lennének a tantestület tagjaivá, hanem csak az ottani tanulmányok lezárulását követően foglalkoznának az erre önként jelentkezett, már érettségizett, képesített lányokkal.* Sikerük érdekében célszerű ezen oktatóknak megismerkedni az adott iskola anyagával, hiszen csak akkor számíthatnak érdeklődésre, ha valóban újat mondanak a hallgatóságának, és oly ezt módon teszik, hogy az adott iskola anyagát ismerő lányok mondanivalójukat megérthessék.

Pedagógiailag indokolt, s adott helyzetben lehetséges javaslatuknak a későbbi fejlemények fényében nem nagyon lehetett tényleges hatása, hiszen egyrészt a levente-leány tagság nem lett kötelezővé, másrészt a front közeledtével, majd Magyarországon áthaladásával az egész leventeképzés okafogyottá vált, s a leventemozgalmat megszüntették.

Korántsem csak ezzel jártak így. Az Imre Sándor által mindig figyelemmel kísért *nemzetiségi oktatással, és a visszacsatolt területeken folyó magyar nyelvi oktatással* kapcsolatos munkálatoknak (tanterv, tankönyv, tanfelügyelet) sem lett kifutása. 1944. január–februárban Kovács Máté, Tettesmanti Béla, Zibolen Endre és Király Rudolf ilyen jellegű iskolalátogatásaikról jelentést tettek, melyeket Imre Sándor gondosan jegyzetelt és megjegyzésekkel látott el, s velük kapcsolatban néhány javaslatot tett. A jelentésekből kirajzolódó problémák súlyát Imre Sándor olyannak tartotta, hogy azokat sürgősen a miniszter elé terjesztendőnek látta.¹⁸⁰² Számunkra – az iskolalátogatási jelentések hiányában – e jegyzetek és javaslatok kevéssé értelmezhetők. Rekonstrukciónak csak Imre Sándor nézetei alakulása szempontjából lehetne jelentősége, hiszen az adott területek rövidesen újra kikerültek a magyar fennhatóság alól, s 1945 után a nemzetiségi oktatásban is új fejezet kezdődött Magyarországon.¹⁸⁰³

Amennyi e jegyzetektől kivehető: *Imre Sándor megmaradt korábbi, a nemzetiségek irányában toleráns álláspontja és azon meggyőződése mellett, hogy az együtt élő népek gyermekeinek lehetőleg meg kell ismerni egymás nyelvét, történelmét, kultúráját.* Ez abból az évtizedekkel korábban kialakult meggyőződéséből fakadt, hogy minden a magyar államhoz lojális polgár

tekintetében mégsem került sor. A fiú tanítóképzőkben már 1926. szeptember 1-jétől bevezették a leventeoktató képzést azzal a céllal, hogy „az elemi iskolai tanítók tanulmányaik befejezésével egyúttal egységes elvek alapján képesített ifjúsági leventeoktatók legyenek”. (Idézi Gergely-Kiss: Horthy leventéi, 119. Lásd továbbá 217–229.)

¹⁸⁰¹ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Kovács Máté 1943. november 9-i levelében. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁸⁰² RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Az iskolalátogatásokkal kapcsolatos 1944. január–februári feljegyzésekben

¹⁸⁰³ Lásd ehhez pl. Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948). *Új Pedagógiai Szemle*, 2004. évf. 4–5. sz. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/nemzetisegi-oktatas-magyarorszagon-a-koalicios-evekben-1945-1948> 2022. 05. 02-i letöltés. Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon*. Társadalomtudományi Kutatóközpont-Argumentum Kiadó, Budapest, 2020. 309–322.

anyanyelvre és vallásra való tekintet nélkül a magyar nemzet tagjának tekintendő, s annak érdekében, hogy együttélésük békés lehessen, az iskolarendszernek és az azon túli népművelésnek mindent meg kell tenni a sokszínű magyar társadalom reális történelmi tudatának, önismertetének fejlesztése érdekében.

Sorszám	Tantárgy	Osztály					Tanóraköltség	Jegyzet
		I	II	III	IV	V		
1.	Vallástan	2	2	2	2	2	10	*) A népiskola egyes tárgyai között is: orvosi, magyar nyelv 2, földrajz 1, történelem 1, színház és művészet, gazdasági és egészség ismeretek 3, rajz és kézimunka 2, ének 2, testnevelés 2.
2.	Fest- és élettan		2				2	
3.	Lelektan és logika			3			3	
4.	Neveléstan				2		2	
5.	Neveléstörténelem					3	3	
6.	Iskolaszervezet					1	1	
7.	Nevelési gyakorlat				1	8	9	
8.	Népiskolai tantárgyak módszere, népiskolai tantárgyak és ismeretek					14	14	
9.	Gyermektanulmány					1	1	
10.	Nemzetismeret-nemzetnevelés					2	2	
11.	Nagyar nyelv és irodalom	3	3	3	3		12	
12.	Német nyelv	2	2	2	2		8	
13.	Földrajz	3	2	2	2		9	
14.	Földrajz				2		2	
15.	Érvelési ismeretek	1	1	1	1		4	
16.	Földrajz	2	2	2			6	
17.	Menyiségtan	3	3	2	2		10	
18.	Természetrajz és kémia	3	3	3	2		11	
19.	Fizika			3	2		5	
20.	Egészségtan				1		1	
21.	Gazdasági ismeretek	2	2	2	2		8	
22.	Közgazdaságtan				1		1	
23.	Rajz és szépírás	3	2	2	2		9	
24.	Ének és zene	3	3	2	2		10	
25.	Kézimunka	2	2				4	
26.	Testgyakorlás	2	2	2	2		8	
		31	31	31	31	31	153	
	I. n. kívüli tárgyak, kivételre nevelés	1	1	1	1	1	5	

E célból javasolhatta 1943. szeptember 29-én Imre Sándor, az OKT nevében a VKM-nek, hogy Rónai András Közép-Európa Atlaszát, nemzeti térképét állítsák „a nemzeti önismeret szolgálatába”.¹⁸⁰⁴ Rendeljék meg iskoláknak, s készíttessenek belőle egy a tanulók kezébe adható változatot.

A reális nemzetismeret megszerzésére irányuló törekvése és a programbeszédében is említett, félbemaradt liceumi és tanítóképzés-fejlesztés problémájára kerestethetett megoldást akkor is, amikor – a TITOE részben hasonló kívánságának utat nyitva – az ötosztályos (3+2) szinten megragadt tanítóképzés óra- és tantervének kidolgozását kezdeményezte. Azt OKT ezt, nyilván nem véletlenül, a református egyházkerületben 1925-től Imre Sándor közvetlen irányítása és felügyelete alatt álló nagykorosi tanítóképző – Imre szemléletét, elvárásait immár két évtizede nap-nap után ta-

pasztáló és osztó – igazgatójára Váczy Ferencre bízta. Az ő 1944. július 4-i Imre Sándornak írt levelében olvashatjuk:

„Amikor telefonon beszélgettünk, említettem, hogy az OKT megkért a tanítóképzés »újabb« szabályozásával kapcsolatban a 42.500-1925. VI. sz. VKM rendelettel kiadott tanítóképző-intézeti tanításterv (az öt évfolyamú tanítóképző tanításterve) óratervét alapul véve és a jelenleg folyó tanítóképzésből adódó tanulságokat felhasználva, »a korszerűsített ötosztályos tanító- és tanítónőképző intézet óraterv táblázat«-ának elkészítésére és az esetleg szükségesnek vélt rövid indokolással felterjesztésére. Megemlítem, hogy elkészítésére egészen rövid idő állt rendelkezésre. Pedig ilyen munkálattal kapcsolatban jó lenne néhány nap arra is, hogy érjen bennünk az első terv, és mód legyen annak újabb átgondolására.

¹⁸⁰⁴ RLC/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1943. szeptember 29-i feljegyzésében. Lásd ehhez *Közép-Európa Atlasz*. Szerk. Rónai András. Digitális faksimile kiadás, Szent István Társulat-Püski Kiadó, Budapest, 1993.

Az órateremben benne van nagy vonásokban az a gondolat, amiről az az 1943. évi szabályozáskor beszélgettünk. Eszerint a tanítóképzés helyes megoldását abban láttuk, hogy a líceumi képzés négy osztálya után érettségi vizsgát, majd pedig egyéves szakképzés. Ma azonban már – úgy látszik – a régi öt éves tanítóképzés az alap. Azonban ebbe is belevihető az előbb említett szervezés. A megokolás második pontjában foglaltakon¹⁸⁰⁵ kívül ez a törekvés is közrejátszott az óraterv összeállításában. Ezekben a magyarázata annak, hogy a IV. osztályban a közműveltségi tárgyak tanítása befejezést nyer (érettségi természetesen nem következik), az ötödik évfolyam munkája pedig teljes egészben szakképzés. Azért a képzés folyamata nincs kettészakítva, mert a IV. osztályba helyezett neveléstan és nevelési gyakorlat biztosítja a szerves egységet. A hatodik pont alatti tantárgyon sokat töprengtem. [Juhász] Bélával is beszélgettünk róla, különösen a címe miatt (mai divatos jelszavak). Hogy mit akarok vele: a szöveg világosan megmondja. Megítélésem szerint a megelőzők mellett *főképpen ez lenne az az anyag, amely biztosítaná a »korszerűsítés« követelményét.*

Nagyon nevezetes a tanítóképesítés, illetőleg a tanító képesítő vizsgálat dolga is. ... Ugyanannak az elvnek kellene érvényesülni ebben is, mint a tanítóképzésben. A közműveltségi tárgyak vizsgálatát el kellene választani a szaktárgyakétól. Tanítóképesítő-vizsgálatainknak nagy gyengéje, hogy egyszerre kétféle szempontból vizsgál és értékeli, s egyik munka a másikat gátolja. A jó Isten talán még lehetőséget ad arra, hogy beszélgethessünk ezekről a kérdésekről. Nagyon hálás lennék azonban azért, ha addig is szíveskednél néhány sorban felfogásodról tájékoztatni. Ezt természetesen csak abban az esetben kérem, ha módod van rá.

Maradok baráti szeretettel és őszinte tisztelettel kész híved Váczy Ferenc.”¹⁸⁰⁶

Az igazgató úr szerint a „korszerűsítés követelményét” leginkább hordozó hatodik pontban olvashatjuk:

„A *Nemzetismeret – nemzetnevelés* az V. osztályban egészen új tantárgy. *Felvétele a nemzet érdeke és a tanítónövendék nevelői tudatosságának, nevelői gondolkodásának kialakítása, szempontjából egyaránt szükséges. A leendő tanítónak tanulói pályája végén világosan kell látnia azt, hogy a köznevelés (iskolai és iskolán kívüli) szoros összefüggésben van a nemzet helyzetével, anyagi és szellemi állapotával. Az előbbi szükségképpen az utóbbiból kell, hogy eredjen, mert csak ebben az esetben szolgálhatja a nemzeti közösség megmaradását, előmenetelét. Ennek a meglátásnak az útja: a nemzet megismerése. A nemzetre vonatkozóan sok irányú ismeretet szerzett már a növendék tanítóképzői tanulmányai (földrajz, történelem, jogi ismeretek, magyar irodalom, rajz, kézimunka, ének) folyamán, de csak széttagoltan maradtak tudatában, nem alakultak szerves egységgé. Eddig hiányzott olyan tárgy, amely ezeket az ismereteket a legmagasabb nézőpontból, a nemzetnevelés szempontjából összefoglalja, s egyben megmutassa: milyen a nemzeti közösség a maga egyéneinek tulajdonságai miatt, mik ezzel összefüggésben a nevelési szükségletek, illetőleg a nevelési feladatok a köznevelés egész területén, iskolában és iskolán kívül (iskolából kikerült ifjak és felnőttek nevelésében). A hivatásra nevelésnek ezen az útján a tanítónövendék eljut oda, hogy munkamezejét világosan áttekinti, a jelentkező feladatokat pedig egységben és eredetükben látja. A tárgy tanításának célja tehát az elmondottakat összefoglalva: nemzetnevelés.*”¹⁸⁰⁷

A Schneller István 1912. és 1918. évi tervezeteire és Imre Sándor 1919. évi nemzetnevelésre vonatkozó VKM rendeletének koncepciójára emlékeztető tantárgyterv elnyerhette Imre tetszését, ahogy az is, hogy az addigi „hit és erkölcsstan” tárgyat „vallástanná”, „a nevelési és tanítási

¹⁸⁰⁵ Az említett pontban ez áll: „A módosítások megokolásában első helyen kívánt figyelmet az az általánosan ismert kedvezőtlen helyzet, ami a közműveltségi tárgyak oktatásának és a szakképzésnek párhuzamos menetéből állt elő. Ez a körülmény súlyosan gátolta és gátolja ma is a növendékek szakképzését. Ezért megokolta a közműveltségi tárgyak oktatásának a IV. osztályban való befejezése, hogy az V. osztályban folyó szakképzés akadálytalan legyen. Erre az 1925-ös tanítástervben is van példa... A tervezetben ez az elv érvényesül az egész vonalon.” (RL A/1. g. 14. d. Tanítóképző óraterve 1944. Megokolás. 1944. június 22.)

¹⁸⁰⁶ RL A/1. g. 14. d. Tanítóképző óraterve 1944. Váczy Ferenc 431–1944. sz. levelében. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁸⁰⁷ RL A/1. g. 14. d. Tanítóképző óraterve 1944. Megokolás. 1944. június 22. (Kiemelés tőlem – D. P.)

gyakorlatokat” „gyermektanulmányá”, s az „alkotmánytant” „jogi ismerettké” nevezték át, hiszen ezekben saját korábbi kezdeményezéseire ismerhetett. Lényegében egyetértett Váczy Ferencsel a közművelődési és a szaktárgyak záróvizsgák során történő szétválasztásában is. Az előterjesztésre kézzel csak annyit írt rá: „Legyen a IV. év végén I. képesítő, az V. év végén II.” Majd nehezen olvasható utalást tett arra, hogy az érettségivel azonos jogosítványt adhat.¹⁸⁰⁸

Az Imre Sándor feltételezett elégedettségére vonatkozó utalásunk komoly korlátozással érvényes. A tervezetet csak, mint a háború folytán előállt tanítóhiány miatt félbemaradt reform¹⁸⁰⁹ nyomán kialakult torzó szervezet reparálására alkalmas szükségmegoldást támogathatta, hiszen akkor a líceum első három évében általános gyakorlati középiskolai képzést nyújtottak, majd a 4–5. évben tanítóképzést. Ez az eljárás a képzés minőségének komoly romlásával járt¹⁸¹⁰ a tanárok szerint. Ennél még a tanítói pályára öt év alatt felkészítő korábbi tanítóképzést is jobbnak találták. Erre reagált az OKT felhívására Váczy Ferenc tervezete.

Ez nem változtat azon, hogy Imre Sándor korábban komoly reményeket fűzött az általa szorgalmazott gyakorlati irányú középiskola: a líceum létrehozásához,¹⁸¹¹ s úgy vélte, hogy az 1938. év XIII. és XIV. törvénycikkkel megalkotott négyéves líceum + kétéves tanítóképző akadémia az érettebb korban történő pályaválasztás és egyéb erényei miatt jobb lehet, mint az ötéves képző addig volt. Ezzel kapcsolatos megnyilatkozásait a képzős tanárok már annak idején is némi fenntartással fogadták. Attól tartottak, hogy a kétéves akadémiai képzés nem lesz elég a tanítói hivatásra nevelésre. (Ahogy akkoriban fogalmaztak: a „ránevelésre”).

Amikor a területi visszacsatolások, majd a háborús mozgósítás miatt az addigi tanítófelesleg helyett súlyos tanítóhiány keletkezett, ezért még a líceumba más pályára készülés miatt jelentkezettek is a tanítóképzőbe való továbbtanulásra ösztönözték, s már az ötödéves képzősök tanítóként való alkalmazását is szorgalmazták, az végképp színvonalromláshoz vezetett. Ebben a helyzetben láthatta Váczy Ferenc tervezetét szükségmegoldásnak Imre Sándor. *Tudta: ez átmenetileg vagy végleg (?) a gyakorlati/nemzeti középiskolákra vonatkozó erőfeszítéseinek kudarcát jelentette.* (Korábban így járt a polgári iskolákkal kapcsolatban is.)¹⁸¹²

1943 decemberi programbeszédében is hangsúlyozta: a háború alatt csak a komolyabb reformok előkészítése irányába tehetők lépések, ám reform nem lehetséges. Ezért amikor a VKM szorgalmazására az OKT elnökségében erről mégis tárgyalniuk kellett, visszafogottan vezette a tárgyalást. Kevés forrásunk van erről: csak Alszegehy Zsolt két levelének részleteire támaszkodhatunk.

1944. június 18-án Alszegehy Zsolt ügyvezető alelnök írt Imre Sándornak:

„Kedves Sándor Bátyám!

Hétfőn a Tanácsban a magyar közoktatás átszervezése ügyében értekezlet lesz. Nagyon fontos üggyről van szó, ezért nagyon fontos, hogy éppen a gondolat érlelője, Te Sándor Bátyám részt vegyél. [L]égy kegyes az értekezleten elnökölni és engem kimenteni.

Engedd meg, hogy erre vonatkozó egyéni elgondolásaimat is elmondani bátorkodjam! ... Tudom, hogy a kérdés már nem is egyszer szönyegre került, és *a Tanács tisztviselői az előző terveket most dolgozzák fel éppen a Te bölcs figyelmeztetésedre.* De az a meggyőződésem, hogy nagyon nagy bűn lenne az elhamarkodás! Nagyon gondos latolgatás után lehet csak ezt az egyetemes tervet elkészíteni. Megvalósítására viszont *a mai idők teljes bizonytalansága pedig még*

¹⁸⁰⁸ RL A/1. g. 14. d. Tanítóképző óraterve 1944. Váczy Ferenc 431–1944. sz. levelére kézzel ráírva.

¹⁸⁰⁹ Lásd ehhez a VKM 55.600/1941. és a 9200/1943. számú rendeleteit.

¹⁸¹⁰ Lásd ehhez Gombos: A közép- és felsőfokú, 57–58.; Gombos: Imre Sándor, 158–161.

¹⁸¹¹ Imre Sándor: A Tanítóképzés és a líceum. *Különlenyomat a Magyar Tanítóképző* 1939. évf. 2. számából.

¹⁸¹² Imre Sándor: A polgári iskola sorsa. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*, XLVIII. (1943–44.) évf. 1. sz. 109–118.

akkor sem lenne alkalmas, ha valamely előző tervezet teljes egészében megfelelné a VKM elgondolásának. És ha e tervezetben majd megegyezés is jön létre, a megvalósításnak a legalsó fokon kell megindulnia és fokozatosan kell az új iskolatípusoknak kiépülni, előbb pedig mind-egyiknek új tantervét és utasítását ki kell dolgoztatni. Ez máról holnapra nem végezhető el: évek, sőt évtizedek kellene hozzá. A hétfői értekezletnek tehát csak egy pozitív eredményét tudom elképzelni: az elv kimondását és a Tanácsnak adandó megbízást ennek az elvnek alapján részletes tervek kidolgozására. Nem hiszem, hogy megfeszített munkával is ezt a tervezetet hamarosan el lehetne készíteni. ...

Tudom, hogy összefogó átgondolásra sem tudásom, sem képességem; ehhez *Imre Sándor hozzáértése kell!* ... Még egyszer kérek, hogy *elnökölj ezen az értekezleten és bölcs vezetéssel adj helyes utat az újságkeresésnek!*

Mély tisztelettel és őszinte szeretettel köszönt hálás híved: Alszeghy Zsolt”¹⁸¹³

A másik rendelkezésünkre álló levél 1944. június 23-án íródott.

„Kedves Sándor Bátyám! Köszönöm kedves soraidat és az értekezleten való szereplésedet, melyről Kovács Máté azt mondta: ez újra Imre Sándor szereplése volt. Örömmel hallottam én is bölcs megjegyzéseidet és kijózanító igazmondásodat. Adja Isten, hogy az eredmény ne csak napokra, hanem a mai kormány egész uralmára kiterjedjen! Mert az is öröm volt, hogy Mester Miklós [VKM államtitkár] teljes idehódolásáról hallottam szavaid nyomán. Remélem, hogy a VKM és a Tanács közös munkája is hoz valami hasznos eredményt. Köszönöm a polgári iskolai tanterv érdekében elmondott szavaidat, de különösen a miniszterhez intézett felvilágosításodat arról, hogy a[z 1943/1944.] tanév bezárásáról a Tanács felterjesztéssel élt, csakhogy senki sem vette figyelembe. Talán most azt is látja, hogy mi is a Tanács szerepe, és hogy ennek mi mennyiben feleltünk meg.

A régi levél megküldését is nagyon köszönöm.¹⁸¹⁴ Ez legalább felbátorít, hogy közöljem Veled, milyen jólesett nekem, hogy *Mester Miklós olyan teljes meghódolással beszélt Rólad, amikor éppen május végén alkalmam volt vele értekezni. Hidd el, magamfajta ember sohasem érheti el, hogy ilyen fenntartás nélküli elismeréssel és megbecsüléssel szóljanak róla.* Tudom, hogy nem szeretted az ilyen híradást, de most leveled kényszerített rá, mert meg kell mutatnom, mennyire tévedsz abban, hogy ezek az emberek miképpen gondolkodnak Rólad!

Ha valaki, Imre Sándor igazán nélkülözhetetlen ma a Tanács vezetésében; nemcsak ezen ügyvezető társad avatatlansága miatt, hanem azért is, mert Tőled várják a Tanácshoz igazán méltó reformot. Ezt el kell hinned, és akkor nem szabad lehangoltnak lenned! (Már legalábbis a Tanácsot érintő dolgokban!) ... Őszinte tisztelettel és szeretettel Zsoltod”¹⁸¹⁵

Alszeghy Zsolt leveléből úgy tűnik, hogy az OKT és a VKM kapcsolata szempontjából nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy Mester Miklós államtitkár már ifjú korától Imre Sándor tisztelője volt, országgyűlési képviselőként 1939-től többször szakmai véleményét kérte, s vele baráti viszonyban volt.¹⁸¹⁶ Imre Sándor is bízott az államtitkárban ezért hozzá fordult bizalmas javaslatával.

Mester Miklós így emlékezett erre: „*Imre Sándor 1944-ben látva, hogy a háború elveszett, bizalmasan azt a tanácsot adta nekem, hogy az iskolai hatóságokat, a tanszemélyzetet készítsük fel a szovjet hadsereg fogadására. Lelkiismeretlenség, magyarázta nekem, a rendkívül nehéz időkben a tanszemélyzetet teljesen tájékozatlanul magára hagyni. Bölcs tanács volt. Az irányelvek kidolgozására segítségét is felajánlotta.*”¹⁸¹⁷

¹⁸¹³ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Alszeghy Zsolt 1944. június 18-i levelében. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁸¹⁴ Lehetséges, hogy Imre Sándor 1944 márciusi lemondó levelére utalt az akkor őt annak elküldéséről lebeszélő Alszeghy Zsolt.

¹⁸¹⁵ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Alszeghy Zsolt 1944. június 23-i levelében. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁸¹⁶ Mester: Arcképek, 238–239.

¹⁸¹⁷ Mester: Arcképek, 240–241. (Kiemelés tőlem – D. P.)

Az első világháború idejéről szóló fejezetben láthattuk: Imre Sándor akkor is szükségesnek tartotta volna a pedagógusok többoldalú, tárgyyszerű tájékoztatását a mindenkori háborús helyzetről. Erre a háborút minden fél részéről kísérő információs/dezinformációs kampányok idején semmi esély sem volt. Ettől még az erre való igényt nyilvánosan megfogalmazta. Hasonló megfontolás vezethette a második világháború idején is. Talán a Mester Miklós által említett javaslata kapcsán, talán már korábban készülhetett két kézzel írt, egybehangzó, egyaránt datálatlan tervezete e témával kapcsolatban. A teljesebbet idézzük:

„Javasolja az OKT a miniszternek, hogy bízta meg a Tanácsot tanárok-tanítók, más társadalmi tényezők számára tartandó tájékoztató előadások szervezésével.

Cél: egyöntetű felfogás arról, hogy hazánk mai külpolitikai viszonyai között, a háború mostani állása szerint mi a feladata valamennyi iskolának a nemzet tájékozottságának, tudatosságának, lelki erejének fokozása érdekében. Egészen tárgyiasan meg kell ismertetni az ifjúság nevelőivel a helyzetet, ki kell mutatni a veszedelmeket és a biztató lehetőségeket. S mindezek alapján teljes súlyát a nevelők felelősségének és mai kötelességének. A fő szempontokat (mit kell, mit lehet, és mit nem szabad mondani a helyzetről és a lehetőségekről) a VKM úrnak kell kijelölni.

*Mód: gondosan össze kell állítani 15-20 nevet, tanárok, írók, közéleti férfiak és nők nevét, akik alkalmasok arra, hogy egy-egy központi helyzetű városban ilyen előadásokat tartsanak. Össze kell gyűjteni a város és a közeli környék iskolai, közigazgatási, társadalmi vezetőit (nem nagy tömeget) ezek saját lakóhelyük környékén folytassák ugyanezt a munkát, hogy így a vezető gondolatok mindenüvé eljussanak. A választott 15-20 emberrel Budapesten kell megbeszélni a feladatot, s az előadás fő gondolatait és szellemét: *nem propaganda, nem hadakozás ellenséggel, nem falra festése az ördögnek, hanem pozitívan erősítés, felelősségbresztés, tájékoztatás.**

Az előadók között legyenek a visszacsatolt területekről valók. Senki sem a maga szakmájában beszéljen, de ott, ahol valamilyen okból érdeklődést kelthet a személye is. Az előadás címe más és más legyen, más és más szerv rendezze. *Ne legyen olyan színe, mintha a kormány rendeztetné. S nem csupán tanítókat, tanárokat kellene meghívni, hanem mindenféle érdeklődőnek nyilvánossá kellene tenni.* Egy-egy kerületben a főigazgatók tudnák kijelölni a helyeket, megjelölni a felkérendő szervezetet vagy egyéneket, de ők nem szerepelnének rendezőként.

Ha így nem sikerülne a dolog, vagy ahol így nem sikerülne, ott a főigazgató rendezzen egy-egy város vagy vidék mindenféle iskolája részére együttes előadásokat. A költségeket a VKM, a belügyminisztérium, a propagandaminisztérium bocsássa rendelkezésre. A Tanács csinálja, hogy kevésbé legyen hivatalos színe!” – írta az 1916–1918. évi ilyen tervezeteihez hasonlóan Imre Sándor.¹⁸¹⁸

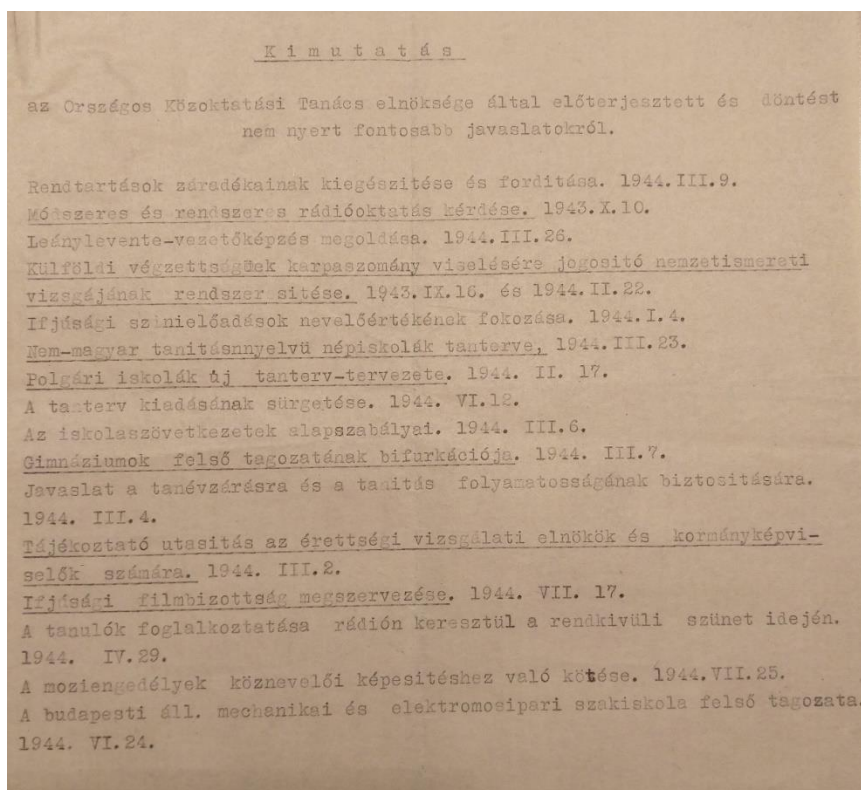
Az OKT anyagaiban nem találtunk ehhez kapcsolódó dokumentumokat, úgy, hogy a történetekkel kapcsolatban – a kutatás jelenlegi állásánál – csak Mester Miklós idézett memoárjára támaszkodhatunk: *„A megvalósítás azonban elmaradt. Minden ilyen irányú intézményes lépés életveszélyes és eredménytelen lett volna, nemcsak a megszálló németek megtorlása, hanem a nemzet megosztottsága miatt is.* Előfordult azonban, hogy vezető pedagógusoknak, akik engem felkerestek, szóban – négy szemközt – tanácsot adtam a helytállásra. Mindenkinek megmondtam, hogy a szovjet hadsereg elől én nem fogok elmenekülni, a helyemen maradok. Ezt célzatosan tettem.

Ami viszont Imre Sándor elgondolását illeti, még annyit el kell mondanom, hogy *ő a tájékoztatást a tanszemélyzet részére egy szervezett, fegyvelmezett, kulturált hadsereg megfelelő fogadására képzelte összeállítani. Hitte, hogy a szovjet hadsereg ilyen. A később szerzett szomorú*

¹⁸¹⁸ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor kézzel írt tervezete. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

*tapasztalatok után azonban kérdés, hogy tájékoztatójának a tanszemélyzet egyáltalán hasznát vehette-e volna – emlékezett Mester Miklós.*¹⁸¹⁹

A javaslataival kapcsolatos sorozatos kudarcok, és a háborús helyzet alakulása készthette Imre Sándort 1944. augusztus 23-án – a román „kiugrás”, átállás napján – a rendelkezésünkre

álló utolsó lemondólevelének megfogalmazására.

„Kedves Zsolt! A napi események, jobban mondva a légóhelyen való tétlenségek miatt, egyre jobban foglalkoztat a jövőnek gyötrelmes kérdései közül az a csoport, amely nemcsak mesterségemhez van közel, hanem az OKT-i alelnökségem miatt a lelketem nyomja is. Ezért arra kérék, hogy a következők elmondását ne vedd pihenésed megzavarásának.

Átadtam M[ester] M[iklós] államtitkár úrnak a Tanács által beszoigáltott munkálatok közül a

VKM által még el nem intézettek jegyzékét, külön a nagyon sürgőseket. Ez a jegyzék azt bizonyítja, hogy a Tanács csakugyan az az alárendelt segédhivatal, ami egyszer volt, s aminek maradása ellen való tiltakozást sohasem mulasztottam el, amióta a Tanácshoz hivatalosan közöm van.

Megjelent a lapokban a levantevezető, azaz az ifjúság honvédelmi nevelését vezető vezérezre-des úrnak egy nyilatkozata, amely szerint, ha az iskolák nem tudják, a levante szervezet veszi kezébe az ifjúságot a következő tanévre, s ők végzik az iskola munkáját is. Szó szerint bizonyosan nem így volt, de a lényeg ez volt. – Ez ismét azt jelenti, hogy az OKT-ra semmi szükség.

Amikor első ízben voltam az államtitkár úrnál értekezleten elmondtam, hogy nem nagy reformtervezetet, hanem lépésről lépésre való pótlásokat, a szükségletek számbavételét, s megfelelő intézkedéseket tartok szükségesnek szervezeti és tanulmányi tekintetben. Nem volt leírva, utólag sem írtam le, amit mondtam, de ott van a Tanács teljes ülésén mondott beszédem, körülbelül annak 6. pontját mondtam el. Az egésznek az lett az eredménye, hogy tudtommal csakugyan nem csinálunk nagy reformot, de nem tudok semmit arról, hogy ez a helyzetet tisztázó, terveket érlelő munka megindult volna.

A legnyomasztóbbnak ezt érzem, de nem érzem képesnek magamat arra, hogy a VKM vagy az államtitkár, vagy az – úgy hallom – egész ügyosztálya szervezett megbízottak szándékával, és talán folyó ilyen munkájával nem törődve, a Tanács kebelében ezt a rendszeres munkát (a jövő nevelési szervezetének, tanulmányi rendjének kialakítására) megindítsam. Azaz: a megindításnak szánt, többször ismételt szavaimat megismételjem. Belátom azonban, hogy ezt nekem kellene elindítanom, ha egyszer alelnök vagyok. De az is lehetséges, hogy a Tanács hivatala megindította és végzi. Nem tudom. De ez a nem tudásom azonban az én súlyos hibám. Igaz,

¹⁸¹⁹ Mester: Arcképek, 241. (Kiemelések tőlem – D. P.)

hogy természetemből és a mostani helyzetből is ered, sőt ezekből ered; mégis lehetetlen, vagy annál inkább lehetetlen a dolognak így maradnia.

A hivatal személyi ügyeinek elintézéséről sem tudok semmit. Nem is nagyon tartozik rám, de nem tudok nem törődni vele, tehát nyugtalanít ez is. Lehetetlenség, hogy ez igen sürgősen meg ne oldassék, sürgősen rendelkezésedre ne adja a miniszter azokat, akiket kiválasztottál, s ezek meg ne kezdjék a beleszokást az ottani feladatokba.

Talán 10 napja véletlenül összekerültem az Egyetemi Nyomda vezetőjével és kérdeztem: *lesz-e elegendő tankönyv általában és mi lesz a polgári iskolai tankönyvekkel.* A rövid beszélgetés megint arra térítette a figyelmemet, hogy *a nyolc hónapos kínládásnak sincs eredménye ebben a tekintetben sem.*

A Néptanítók Lapja legutóbbi számának első cikke, mint még soha nem hallott és mondott tennivalóról beszél a magyar nevelés kialakításáról (ha jól értettem). Az, amiről beszél az OKT égető feladata volna (persze nem úgy, hanem célravezető módon). Sürgősen fel kellene szólítani a szerzőt (Boda Istvánt¹⁸²⁰) is, másokat is, hogy adják elő terveiket, és *a Tanács igyekezzék elkészülni a ki tudja milyen hamar elkövetkező időre, amikor a nevelésünket csakugyan újjá kell szervezni, azaz az újjászervezésnek azon az államtitkári értekezleten említett (s vagy 35 év óta javasolt) fokozatos végrehajtására a tervezetnek készen kell állnia.*

Ez a különféle elemekből kialakuló nyugtalanságom talán nem került volna erre a papírosra, ha nincs ilyen meleg, és nem közelednék megint 10 óra, és vele a sziréna. Legalább el kell mondanom, ami nyom, ha már tenni semmit sem tudok. A légóélvezetet így nyugodtabban folytatom, ha ma is következik.

De nem is a meleg stb., hanem teljesen *tárgyi ok már régen sürget erre a talán megérthető beszédre: nem maradok tovább az alelnöki állapotban.* Ennél rövidebben és a részletek nélkül megírom lemondásomat az Elnök Úrnak is. Nem szeretném, ha neki bármi rossz érzést is okoznék vele, de lelkiismeretem már nem bírja ezt a dolgot. Senkinek nem mondom el, tehát én nem hozom nyilvánosságra; de az alelnökre úgyszincs semmi szükség, a Tanács üzemét tehát nem zavarom meg.

*Holnap elmentem volna M[ester] M[iklós] államtitkár úrhoz megmondani, de olvasom, hogy a Székelyföldön van. Kérlek, kedves Zsolt, maradjon meg köztünk ez a hivatalosan kezdődött baráti kapcsolat. Minden jót kíván, melegen üdvözlök Imre Sándor”.*¹⁸²¹

Nem tudni mi történt a vélhetően Alszegehy Zsoltnak elküldött – a többi lemondóleveléhez hasonlóan egy ajtót a további munkavégzéshez nyitva hagyó (nem hozta nyilvánosságra) – írás nyomán. Azt is csak feltételezhetjük, hogy az Imre Sándorban az OKT-ban végzett munka sikertelenségei és a háborús körülmények, a kiszámíthatatlan jövő révén, a légóalmi riadók, valamint a hőség nyomán halmozódó feszültségek levezetésére szolgált. S talán arra, hogy nyomást gyakoroljon a Tanács irodáját vezető ügyvezetőkre, hogy lépjenek már fel határozottabban a VKM-ben elakadt, a Tanács által elkészített, de tényleges minisztériumi intézkedésig nem jutott témák előmozdítására.

Utóbbi célját elérhette. 1944. augusztus 28-án Kovács Máté a következő levelet küldte Imre Sándornak:

„Mélyen Tisztel Professzor Uram! Mellékelten tisztelettel megküldöm a Tanács munkásságáról szóló kimutatást. *Alszegehy professzor úrral pénteken sorra jártuk a minisztérium ügyosztályait és igyekeztünk megsürgetni minden elakadt ügyet,* így a polgári iskolai tanterv kiadását, ahol jogi nehézségek merültek fel, a gimnázium természettudományos tagozatát, ahol az elvi

¹⁸²⁰ Boda István: Nevelésről és új magyar nevelésről. (Egy katedra elfoglalásakor). *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 15. sz. 1944. augusztus 1. 557–562.

¹⁸²¹ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Imre Sándor 1944. augusztus 23-i levele. (Kiemelések tőlem – D. P.)

döntés a Tanács javaslata szerint megtörtént, de a részletek tekintetében még bizonyos további tanácsadásra lesz szükség.

31-én a tanévkezdéssel kapcsolatban főigazgatói értekezletet tartanak a miniszter úr jelenlétében. Erre az értekezletre a Tanács elnökségét is meghívta a VKM. Délelőtt 10 órakor a miniszter úr előszobájában lesz, de a miniszter úr csak 12 órakor kapcsolódik be az értekezletbe.”¹⁸²²

Ez a rendelkezésünkre álló utolsó dokumentum a témában. Így *nem tudjuk, hogy Imre Sándor részt vett-e az 1944. augusztus 31-i értekezleten a VKM-ben*, melyen a VKM 9150/1944. sz. rendeletével kapcsolatos teendőket tárgyalták, a hozzá kapcsolódó végrehajtási utasítással együtt.¹⁸²³ Ezek szerint a tanévet szeptember 1-jén kellett megkezdeni, ahol a háborús helyzet miatt más helyi rendelkezés nem volt. Az oktatásra használható helyiségek biztosítására, a nevelő hatás folyamatosságára, a tananyag és módszerek rugalmas alkalmazására, de legfőképp az ifjúság életbiztonságának, testi épsége biztonságának megőrzésére adtak utasításokat. Intézkedtek a helyben, és másutt lakó diákok foglalkoztatásáról, a tanulókról való gondoskodásról, és a nevelők munkájának racionális felhasználásáról is. E rendeleteket – vélhetően a 1943/1944. tanév lezárására készült tervezet szempontjainak felhasználásával – az OKT iroda munkatársai készítették el, júliusban Imre Sándor véleményét kérve az VKM-mel már első körben egyeztetett rendelettervezetről.¹⁸²⁴

Források hiányában az OKT további tevékenységéről, illetve Imre Sándor abban való részvételéről jelenleg nincs további információnk. Mester Miklós 1971-ben úgy emlékezett, hogy Imre Sándor október 15-ig, amíg ő államtitkár volt, többször felkereste.¹⁸²⁵ De, hogy pontosan mikor és meddig, s mivel kapcsolatban, arra oly sok év távlatából nem is nagyon emlékezhetett. Tény azonban, hogy kapcsolatukról hosszasan írván (lásd az epilógusban) egyszer sem említette az OKT-t.

x

„A jövő gondját hordozom ugyan lelkemben, de tudom, hogy ami jön, már nem az enyém lesz, tehát alakításába nem avatkozom hivatalos körömön túl, egy szóval sem”¹⁸²⁶ – írta Imre Sándor 1942. augusztus 23-án. Majd mégis elvállalta az OKT alelnökségét.

Ottani szerepvállalása során mindvégig az idős korából, az ország helyzetének alakulásából, a VKM bürokráciája természetének ismeretéből fakadó, egyre növekvő *kétség*, s a nemzet iránti elkötelezettségéből és keresztyén hitéből adódó *felelősség és kötelességtudat* csatázott Imre Sándorban.

Mindazonáltal az 1942-ben általa megfogalmazott „annál inkább” szellemében még 1944 őszén, betegen, kórházban „váltakozó testi állapotban és meglehetősen hullámzó lelki állapotban” sem adta fel céljait. „Az események (a fasiszták biztos veresége) hatása alatt... egy percig sem gondoltam még arra, hogy megokolt lenne lemondani a magyar művelődéspolitikai tervekről. Sőt!” – írta – a kudarcba fulladt magyar kiugrási kísérlet és a nyilas hatalomátvétel után –, 1944. október 23-án.¹⁸²⁷

¹⁸²² RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Kovács Máté 1944. augusztus 28-i levelében. (Kiemelés tőlem – D. P.)

¹⁸²³ A VKM 9150/1944. számú rendelete az 1944/45. iskolai év tanulmányi rendjének szabályozása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, LII. évf. 16. sz. 1944. augusztus 15. 1–2. 1944. augusztus 19-én jelent meg a VKM 86.133 – 1944, XVII. számú intézkedése: „Irányelvek a VKM 9150/1944. sz. rendeletének végrehajtásához az 1944. tanév megindításáról, folyamatosságának biztosításáról a háború hátrányos hatásainak ellensúlyozásáról a közép-, közép-fokú, szak- és népiskola, valamint iskolai jellegű tanfolyam igazgatójához”. 23 oldalas brosúra formájában megtalálható: RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944.

¹⁸²⁴ RL C/39. 28. cs. 2. n. OKT 1943–1944. Kovács Máté 1944. július 11-i levelében.

¹⁸²⁵ Mester: *Arcképek*, 238–241.

¹⁸²⁶ Imre: *Háborús élet*, 3–5. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁸²⁷ Idézi S. Heksch: *Imre*, 208. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

Ám Istene, végzete másképp rendezte a művelődéspolitikus Imre Sándor drámáját: 1945. március 11-én, családja körében „este fél 7-kor minden szenvedés nélkül, beszélgetés közben meghalt”.¹⁸²⁸

Így sorsa számára csak a bizonytalan történelmi átmenetek, társadalmi, politikai, gazdasági válságok idején osztott komolyabb művelődéspolitikusi szerepet. 1918 őszén a rövid életű polgári demokratikus forradalom idején, majd az „ellenforradalmi rendszer” kialakulása, a „kereszténynemzeti kurzus” éveiben. S végül 1943 nyarán, amikor a II. világháború menete, a „keleti front” nyugat felé tolódása már hónapról hónapra jelezte a szovjetellenes „úri Magyarország” alkonyát. Közös volt bennük, hogy az Imre Sándor által tervezett, remélt rendszerszerű, fokozatos, közép- és hosszú távú reformok bevezetéséhez szükséges konszenzuális politikai támogatás, gazdasági erőforrások stb. nem álltak rendelkezésre.

1616/1945. T. 20.

Budapest, 1945. márc. 14.

Kedves Laci Püspöki!

Ma kaptunk levelet a Püspöki Hivataltól
s mivel aki hozta holnap ismét átmege, felhív-
niom az elkélmöt, hogy tudassam, megint Apát
ma délután átmenetük. - Február 14.-én jött haza,
aróta állandóan erősödött, míg este 11.-én este
fél 7 órákor minden szenvedés nélkül, beszélgetés
körben hirtelen meghalt. Állandóan emlegette, hogy
mihélt lehet a hidon járni, első útja Laci Püspöki
hoz vezetni. Ezt már nem engedte az Isten megér-
nie, de az a nyugtató tudat, hogy a mai világ
világban, amibe nagyon nehezen tudott belehelye-
kedni, nem kell tovább kínlódnia.

Laci Püspökkel is egész kedves családjának
jó egészségét kívánva Margit néni keret erővel
Laci Püspököt régi ragaszkodással üdvözöl.

Barika

Imre Erzsébet

Imre Erzsébet levele Ravasz László püspökhöz 1945. március

¹⁸²⁸ Lányának, Imre Erzsikének Ravasz László püspökhöz írt 1945. március 14-i leveléből. (RL A/1.c 1616/1945.)

Epilógus: kortársak Imre Sándorról
(Ravasz László, Kemény Gábor, Juhász Béla,
a Budapesti Református Gimnázium tanárai, Mester Miklós)

Régi barátja, az egyházkerületben püspöke/főnöke **Ravasz László** 1944-ben – még Imre Sándor életében, a püspök terve szerint az Imrének szánt emlékkönyvbe – empatikusan írt munkásságáról:

„Puritán életfelfogás, egyszerű életforma, szellemi és erkölcsi téren magas igény először önmagával, azután másokkal szemben, tanítói hajlam, a közösségért való nagy felelősségérzet és

segíteni kész jóakarata jellemzi. E mellé nála fokozott érzékenység és egy bizonyos tragikus komolyság járul. Ez a lelkiület változatos és feszültségekkel teljes életsorsban bontakozott ki.

Ravasz László

Imre Sándor... *az erős meggyőződések, az erős érzelmek és az erős akarat embere.* ... [É]letében az ismeretszerzés nem egyszerűen kíváncsiság, nem is az ismerő ösztön kedvtelése, szórakozása, hanem komolyan vett *erkölcsi* feladat. Szeretett a dolgoknak végére járni, mert szüksége volt biztos ismeretekre, hogy építhessen rájuk. Nagyon *drága világot épített fel az ismeretre: a becsület, a jóság, az emberhez méltó élet alkotmányát.* Ezért semmi sem áll Imre Sándortól olyan távol, mint a finom szkepszis, amely nem veszi komolyan sem a maga, sem a más igazságait. *Imre Sándorra nézve az igazság szent és végzetes dolog,* ezért végső megállapításait újra meg újra átnézi, megvizsgálja, viszont meggyőzéséhez egész lényével és létével ragaszkodik. Mindig *különös vonzódással figyelte azoknak az embereknek az életét, akik az igazságot bátran megvallották a tömeggel vagy a hatalmasokkal szemben, mellette megállottak és érette a legnagyobb áldozatra is készek voltak.* Ezért vonzódott Széchenyihez, Apáczai Csere Jánoshoz, Alvinczi Péterhez. Imre Sándor eszményképei mindig magánosak, elhagyott és küzdő emberek, akik egy meg nem értő, sőt ellenséges világban összeforrnak egy nagy igazsággal, s azzal állnak, vagy elesnek.

Imre Sándort különösképpen erős és tiszta logika jellemzi. Biztosan feltartóztathatatlanul megy a maga útján, éppen azért, mert bátor és becsületos ember. Nem hamarkodja el az ítéletét, de minden következtetést levon, s elhárítja még a gondolatát is annak, hogy az igazságot megkerülje, elhallgassa, vagy belőlük lealkudjék valamit. ... *Írásaiban nem az elmélkedés vagy a spekuláció a fő,* nem is a felvillanó és meglepő ötletek gazdagsága kápráztat el, a tárgyalás szellemessége és művészi könnyedsége sem bilincsel le, *hanem foglyul ejt a bátor, biztos ítéletmondás, az elszánt következtetés, a tények előtt való meghódolás és alapigazságaihoz való feltétlen hűség.*

Ha egyszer valakiben a morális az uralkodó vonás, akkor adva van, hogy az illetőnek egész gondolkozásmódja a gyakorlati kérdések, az élet közvetlen problémáinak megoldására vonatkozik. ... Imre Sándor gondolkozása abból az östényből indul ki, hogy egyik ember hat a másikra. E hatás következtében mindenki alakul. ... Imre Sándor arra tette fel az életét, hogy ennek az egymásra hatásnak a törvényeit megkeresse, megállapítsa és érvényesítse. *Nem keres tehát az életem túlmenő magyarázatokat,* nem az a célja, hogy világrendszert alakítson ki, lényétől távol áll minden spekuláció és minden misztika; *mindenestől fogva tárgyias, értelmi és gyakorlati.*

Ezt a célt szolgálja akkor is, amikor történelmi kutatásokat végez. Számára a történelem: bevezetés a mához, s azért foglalkozik a múlttal, hogy a jelent jobban megértse. Mikor pedig normákról, szabályozó gondolatokról, célról és eszményről beszél, szóval filozófiai tételeket állít fel, mindig csak annyit mond, amennyit a keze között levő valóságnak, a konkrét, jelenvaló életnek alakítása érdekében feltétlenül szükségesnek lát.

Minden során meg lehet érezni, mennyire komolyan veszi tanításait és igazságaival, hogy összenőtt egész erkölcsi és szellemi léte. Egyszeri találkozás alatt megtapasztaljuk, hogy nagyon erős érzelmi életet él: belső feszültségek nyugtalanítják; nagyon mélyről jön rokonszenve és ellenszenve; állításainak, meggyőződésének sorsa nemcsak, hogy nem közömbös számára, de saját egyéni sorsává válik, s mégis köteteket olvashatunk el tőle a nélkül, hogy egyetlenegy érzelmi kitörésre, vagy lírai megnyilatkozásra akadnánk.

Az érzelmi életnek legszenvedélyesebb és legbensőbb megnyilatkozásait meg éppen hiába keressük nála: *férfias szemérmessége sohasem beszél saját hitéről, szerelemről, családi életének érzelmi hullámvásáról. ... Vérmérséklete szangvinikus és kolerikus. Hirtelen támadnak indulatai, de mély nyomokat hagy lelkében az önuralom erőfeszítése, az erkölcsi felháborodás keserősége, s belerögződött a lelkébe az a különös nyugtalanság, mely a megbántott önérték és az okatlan fogyatékosági érzés elkeveredéséből tevődik össze. ... [I]gazságait mindig közügynek érzi, megtámadtatásukban, vagy akadályaikban a közösség sérelmét látja, s barátai és tanítványai körében az érettük való küzdelmet mindannyiuk legfőbb érdekének és legérdemesebb ügyének érzi és érezteti. ...*

Nem lehet mellette közömbösnek maradni igazságai és elvei iránt éppen azokban a vonatkozásokban, amelyekben ez igazságokat és elveket megtámadták. Annyival inkább nem, mert szellemi alkatából következőleg igazságai és meggyőződései nem elvont elméleti tételek, nem is egyszerű ténykérdések, hanem a valóságra alapított olyan meggyőződések, amelyek életünk további alakulására, sorsunkat elhatározó döntésekre vonatkoznak, egyszóval szabályozó jellegűek. A valóság kérdése erkölcsi kérdés... Tökéletesen idegen egyéniségétől az a századvégi gondolat, hogy megérteni annyi, mint megbocsátani. A rossznak, az aljasnak a megértéséből nem az következik, hogy megbocsássuk, hanem hogy annál határozottabban és elszántabban küzdjünk ellene.

Imre Sándor erős érzelmi élete fokozott érzékenységgel párosult. ... Amikor a megbízhatóság, a lelkiismeretesség, az erkölcsi komolyság kérdéseiről van szó, Imre Sándor nem érti a tréfát. Meggyőződését becsületbeli ügynek tartja, s egyforma hevességgel üt vissza hízelkedésre vagy lekicsinylésre, mert mind a kettőben a hazugság háborította fel. ... *A kritikát elhordozza, a vállveregetést nem, nem bírja ki a magasztalást, az ünneplő hódolatot, de nem tud megállni előtte a felfuvalkodott rüppökség sem.*

Imre Sándor az erős akarat embere. ... Határozott, egyenes és független ember. Mindig tisztában lehet vele mindenki. ... Hamarabb esik a nyers szókimondás hibájába, mint a titkolódzás és kétszínűség bűnébe. Határozottsága jóakarató. ... Felelősséget érez az emberekért, akik az úton járnak, akik a harctéren küzdenek, akik aratnak, gyárban dolgoznak, tanítanak és tanulnak, s ez a felelősség szabályozza magatartását. *Ha valamit elvállal, arra egész lényét felteszi, s bár sokszor roskadozik a reárakott teher alatt, minden erejét összeszedve rója le minden napnak a maga terhét.*

Rendkívüli aktivitás van benne; nem tudja a dolgokat, a világ folyását páholyból nézni, leszáll a forgatagba, tanácsol és igazgatni kezd. Akarati életében aktivitását állandóan kíséri és kiegészíti az erős önmegtágadás. Szinte ösztönösen teszi hátra a maga érdekét és igényét, hogy a közszolgálatában ne zavarja. Néha úgy tetszik, mintha azt gondolná, hogy a saját kényelmével, egészségével, anyagi helyzetével való törődés, vagy pedig családjának, gyermekeinek előmenetele, érdeke kibékíthetetlen ellentmondásban van a közjó szolgálatával, s a közösséget csak ezeknek az egyéni dolgoknak az elhanyagolásával, vagy feláldozásával lehet szolgálni. Mindent összefoglalva: Imre Sándort sohasem láttam diplomatának, könnyelműnek, bohémnek, pompázónak, nagyzolónak vagy szkeptikusnak; mindig bátor, egyenes, nyílt és őszinte volt, a

felelősségnek, a függetlenségnek és a szolgálatnak az embere” – írta Ravasz László,¹⁸²⁹ majd rátért Imre Sándor tudományos tevékenységének értékelésére.

„[A]rról az általános benyomásról számolok be, amit tudományos életműve énrám tett. Ezt két tételben foglalom össze: *az önálló és önelvű neveléstudomány megalkotása és a nemzetnevelés gondolatának tudományos igazolása*. ... [M]eglátta és megláttatta a nevelés egyetemes életfolyamatát, nem abban a formában, ahogy itt-ott jelentkezik, hanem abban az eszmei jelentőségében, amelyben érvényesülnie kell. *A nevelés az az életfolyamat, amellyel az önmagát fenntartani hivatott emberi közösség a maga életének fejlődését és minőségi értékgyarapodását biztosítja. Ennek a tevékenységnek általánosnak és kötelezőnek, egységesnek és öntudatosnak kell lennie.*

Minden olyan szellemi munka, amely a közösségnek ezzel az egzisztenciális működésével foglalkozik, az illető közösségben érvényesülő nevelői gondolkodás. *A neveléstudománynak az a feladata, hogy ezt a nevelői gondolkodást szabályozza, rendszerezze és igazolja.* Megkeresi azokat a végső elveket, amelyek a nevelői gondolkodás egész területét egységbe foglalják és szervesen szétágasztatják, azaz rendszerezik; a rendszerezés által önmagukat és következményeiket igazolják, s ez igazolással érvényességüket biztosítják. *Előttünk áll tehát a szellemi életnek egy tisztán körülhatárolt területe. Ezen a területen az ismeretanyagot szervező, magyarázó elvek magából a nevelés elméletéből következnek, és feladatuk teljes megoldására minden külső segítség nélkül elégségesek. Így lesz a neveléstudomány független, önelvű ismeretrendszer.* Imre ehhez az eredményhez induktív jutott el. ... *Pedagógiája nem alkalmazott filozófia, hanem különálló pozitív tudomány*” – olvashatjuk a Protestáns Szemlében megjelent írásban.¹⁸³⁰

x

Az Imréhez hasonlóan Schneller-tanítvány, ám tőle eltérő eszmei, világnézeti, politikai pályát befutott **Kemény Gábor** többször nyilvánosan, s néha Imréhez írt magánlevélben értékelte a jeles professzor munkásságát.

1928-ban a Neveléstan első kiadásának megjelenésekor „*Imre Sándor nevelőmunkája*” c. írását a következő gondolatokkal zárta: „A [társadalmi, gazdasági] kiegyenlítődésért kívánja Imre a gyöngédség, a türelem, a jóindulat fejlesztését, az *összetartozásnak, a felelősségvállalás erkölcsi bátorságának* a növelését, az élethez való bátorságot, a jóság diadalában való bizalmat. ... Neveléstan-könyvét e szavakkal végzi: »Jobb időket csak jobb emberek hozhatnak.«¹⁸³¹

Munkáját átszövő gondolata: *minden az emberen fordul meg.* Az embert kell jobbá tenni. Hogyan? A megértés útján, a valóságra való nevelés útján, mely Imre elgondolása szerint nem hideg logikai művelet, de az igazság keresésének olyan folyamata, amelynek végeredménye csak a helyes belátáson alapuló jó cselekvés lehet. Ez a cél... mely minden szaván érezhető... [A] *munkát* hozza előtérbe, melynek az az értelme, hogy jobb embereket neveljen. Igen, e munka nyomán az új generációt várjuk, mely életével bizonyítja be, hogy fogott rajta a nyitott szemű és tiszta szándékú ember tanítása”.¹⁸³² Akkor tehát nyilvánosa *a kívánatos jövő előkészítőjeként méltatta* Imre Sándort.

Egy 1925. évi privát levelében Kemény Gábor az akkor Imre Sándortól és másoktól hallott előadások kapcsán némi hiányérzetének is hangot adott. „Arról szó sem lehet, hogy a Professor Uram által elmondottak közül valamivel ne értenék egyet, mert tisztán meglátott igazságok meggyőző kifejtése volt az előadás, de bevallom, hogy valaminek mégis hiányát éreztem. Egy rövid összefoglaló előadásnak mely (az elnök, vagy bárki részéről) rámutatott volna, hogy az elhangzott három előadásból mily szociális kötelezettségek folynak.

Jó elmélet nélkül el se tudok gondolni helyes gyakorlatot, de viszont helytelenebb aktivitást sem, mint amelyik az elméletet elméletnek hagyja, vagy metafizikai útvesztőbe viszi. Vagy a jó

¹⁸²⁹ Ravasz: Imre, 162–165. (Kiemelések nagyrészt tőlem – D. P.)

¹⁸³⁰ Ravasz: Imre, 165–166. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁸³¹ Imre: Neveléstan. 1942, 264.

¹⁸³² Kemény: Imre Sándor nevelőmunkája, 555.

gyakorlatot meglátja a határokon túl, de nem tesz mindent, hogy ide is eljusson. Tiszta elgondolás, racionalizálás, jólét a gyakorlatban nem szabad, hogy ellentétben legyenek, s valósággal nemzeti tragédia, hogy mennyire ellentétben vannak a mi gyakorlatunkban.¹⁸³³ Éppen azért, mert ily helyzetben vagyunk, nem lenne szabad a jólétet egy kis rétegre korlátozni. Azért kellene a racionalitást a szellemi többtermelésre is felhasználni, s azért kellene a helyes nevelési koncepciókat, s a laborkísérleteket arra használni, hogy mindenki a maga helyén legyen, s a legtöbbet adja, amit adhat. ...

Hogy a jólét önmagában nem boldogság, az igaz, de még szomorúbb igazság, hogy Magyarországon még meg se próbálták az általános jólétet minimális mértékben is megteremteni, mely szorosan összefügg minden ember munkájával, munkalehetőségével, sőt kötelezettségével. ... Hogy születésünk jól vagy rosszul meghatároz bennünket, az nem baj, de ott kezdődik a baj, ahol a dolgok intézői határozzák meg sorsunkat születésünk szerint.¹⁸³⁴ Hogy milyen ellenőrlésre és igazságtalanságra vezet ez, arra példa az orosz helyzet, melyben a proletár születés jelenti a privilégiumot.

Ez a radikális igazságtalanság kizárja a békés kiegyenlítődést, s a közre és egyénre is jó pályaválasztást. Ha minden embernek megvan a lehetősége rá, hogy képességei, karaktere szerint kifejtse magát, akkor és *csakis akkor* lehet a közösségnek módja és joga arra, hogy egyéni sérelmek nélkül térítsen el mindenkit a nem neki való munkától, de ugyanakkor módot adjon a neki való munkára. Tudom, hogy ez ma utópia, mikor az aktivitás emberei udvariasan üdvözlök, de nem követik a nevelésmélet nyilvánvaló igazságait. Summa summarum: ha a magam idegeinek már nem is jósolhatok sok kitartást, *jó volna, ha a magyarság mielőbb megérné, hogy Professzor Uram aktív kultúrpolitikusként tehesse meg, amiért ma csak elméletben küzdhet...* – írta az absztrakt pedagógiai megközelítések és a szociális valóság ellentmondását vélelmező, hangsúlyozó Kemény Gábor.¹⁸³⁵ Imre Sándor újabb kultúrpolitikai szerepvállalásától remélte kedvező változást, ami inkább tekinthető udvarias gesztusként, vagy az utolsó szalmaszába kapaszkodásként a részéről, hiszen az általa is említett kemény politikai realitások, „társadalmi tények” igencsak megkötötték volna a professzor úr kezét is.

Az Imre Sándorról szóló *nekrológiájában* 1945 őszén Kemény Gábor mintha már maga is belátta volna ezt: „Valami végzetszerű volt abban, hogy Imre Sándor, aki elég fiatalon kezdte meg egyetemi pályafutását, mindig azzal az érzéssel küzdött, hogy *nem tud célkitűzésének gyakorlati megvalósításához eljutni*, mindig csak megközelíti az ígéret földjét, de sohasem lép annak élő rögére.¹⁸³⁶ Elméleti ember volt, logikus, puritán és nagyon érzékeny. ...

¹⁸³³ „A kapitalista világrendnek elege volt már az arravaló emberekből. ... Kezdődött a kettős játék: hirdetni az ember megbecsülését és megfojtani, ami jó, építő van az emberben; hirdetni a testvériséget, az egységet és felállítani az éles válaszfalakat” – írta 1935-ben Kemény Gábor. (Kemény Gábor válogatott, 152.)

¹⁸³⁴ Az 1934. évi középiskolai reformmal kapcsolatban *Kemény Gábor* a törvényjavaslat indokolásában álló megfogalmazás kapcsán, mely szerint a középiskola „a vezető szerepre hivatott értelmiség nevelésére szolgáló iskola-faj” megjegyezte: „Egy osztályt kiváltságos célra szelektálni annyit jelent, mint *az egyéni képességek szerint való szelektálást tagadni*.” 1935-ben ezt kiegészítette. „Vallás, nemzetiség, osztály nem lehetnek a jó kiválasztás szempontjai, viszont az a tény, hogy a numerus clausus nálunk egyetlen felekezetet, az utódállamokban a magyar kisebbségek... ellen irányult, világosan mutatja ennek a kultúraellenes tünetnek az okát... [A] kezdő és közbelső fokon a zsidót, a nem árját, a magyart vagy más kisebbséget kirekeszteni a munkából, végső eredményben: megbénítani a dolgozni akaró embert”. (Kemény Gábor válogatott, 143. és 153.)

¹⁸³⁵ RL C/39. Levelezés. Kemény Gábor 25. (Kiemelések részben tőlem – D. P.)

¹⁸³⁶ Imre Sándor „válaszát” e felvetésre már két évtizeddel korábban megadta a fentiekben idézett „A közélet erkölcsi kérdései” c. írásában, s lankadatlan tevékenységében.

Talán saját sorsába is benne érezte Apáczai keserű szája ízét. Ő is sok mindent akart, ami végül: *nem úgy lett, ahogy kívánta. ... Imre már csak a múltban látta ezt az eszményi korszakot.*¹⁸³⁷ A közeljövő mutatja meg, mit fogunk meglátni mi, akik még itt maradtunk. Imre puritán alakja, minden alkotó igyekezetével és tragikus erő kifejtésével élni fog emlékezetünkben” – írta nekrológiájában, az akkorra már kommunista párttag, szakszervezeti vezető Kemény Gábor.¹⁸³⁸

x

Az 1930-as 1940-es években a Dunamelléki Egyházkerületben egyik legközelebbi munkatársa, egykori tanítványa, **Juhász Béla** tanítóképző intézeti tanár elemi iskolai előadó 1939. október 11-i, Imre Sándorhoz írt privát levelében az idős professzor már akkor jelentkező vívódásaira reagált:

Juhász Béla

„Szeretett Professzor Uram nagyon *megdöbbenett lemondó hangulatú levelével, és szomorít az is, hogy a kétségek mind gyakrabban előveszik* még mindig – legyen szabad innen távolról kimondanom – nem örvendetes irányban. Professzor Uram szellemi elszikkadásról panaszkodik, amikor mindenkit elkápráztat e szellem minden villanásával... Nekem most csak egyetlen vágyam van: érjen utól ilyen szellemi elszikkadás engem. Bizony restellem, amikor Szeretett Professzor Uram egyszerű tanítványának írom alá magamat (mondanom sem kell, mert tudják rólam), a Mesternek írván, amikor tudok arról, hogy a tanítványnak¹⁸³⁹ kötelességei vannak a Mester irányában: eggyel tovább lépni, ha lehet, s én még a nyomában közelébe sem érhetek. Egyre késik az a munka is, amely – ha méltatlanul – de mégis szeretné külsőleg is kifejezni a szakadatlanul érzett hatást, jóságot és a vele járó hála érzését. De vajon ez felérne-e abba a magasságba, ahol a Mester jár, s akinek nevét nem lehet akárhogy árnyékkal bevonni, s abba a hibába esni, hogy kiderülne: nem is tanítvány, hiszen parányi és messze esett a Professzortól.

... Azt természetesnek találom, hogy Professzor Úr szertenézvén, nem talál nagyon korán keresett utódot sem a kerület számára, sem az egyetemen. Ugyan ki is lehetne? Vagy ki merné bármelyiket azzal örökölni – ha már erről merek beszélni Professzor Úr írása nyomán – hogy folytatja, ahol átadatik? Ilyen utódot valóban hasztalanul keres Méltóságos Uram! S ez szerencse is mind a két helyen, mert belegendolva a ténybe: Professzor Úr is megnyugodhat feltörő kétségei között a maga munkájának szakadatlanul ható ereje és értéke felől. *Az a hatás, amelylyel Professzor Úr munkálkodik, ki nem elemezhető, meg nem mérhető, ott zsi bong bennünk, tanítványokban, ez az a hatás, amely nem arra való, hogy dicsekedjék vele a tanítvány, akit éppen Szeretett Professzor Úr tanított meg szerénységre, hanem arra való, hogy aszerint használjuk, ahogyan láttuk a Mestert. ...*

S még szeretnék valamit érinteni: az öregedést. Professzor Uram: mi, akik ismerjük és láthatjuk, *irigyeljük és csodáljuk azt a testi és szellemi munkabírást, amely mindenkor hiánytalan*

¹⁸³⁷ Egy másik kortárs, egykori szegedi professzortárs *Mályusz Elemér* – 1936 tavaszi kecskeméti előadás-sorozatukra, s az azt követő beszélgetésükre visszaemlékezve – úgy találta, hogy „*Imre* válságjeleket velt a világ politikai és szellemi életének horizontján feltűnni, amelyeket *amennyiben Magyarországon baloldali polgári fordulat előzményei lehetnének, szívesen üdvözölt volna*”. Kemény: Imre Sándor életműve. 69–70. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁸³⁸ Kemény: Imre Sándor életműve. 69–70. (Kiemelés részben tőlem – D. P.)

¹⁸³⁹ Juhász Béla 1943. május 1-jei Imre Sándorhoz írt levelében számolt be arról, hogy szerepelt Szegeden a Bethlen Gábor Körben: „Művelődéspolitika – nemzetnevelés c. előadással, s valami felvilágosítással szolgálhattam, mert az egész már annak veszem. Igen meglepődtek, amikor előrebocsátottam, hogy mondanivalómat megilletődöttséggel kezdem előadni, merthogy azokat én magam 18 évvel ezelőtt éppen Szegeden tanultam a Legilletékesebb helyről.” (RL A/1. g. 14. d.)

képességgel áll Professor Úr rendelkezésére. *Sokszor fáj is, mert Professor Úr saját munkabírási ítéletétől ítél mást, mindenképpen gyengébb embert, s természetesen talál olyast, ami természet fölötti a mi helyzetünkben.* Ez a fáradás bírására, s a fáradtság elviselésére egyaránt vonatkozik. ... Tudom én nagyon jól, hogy Szeretett Mesterem miért vélekedik úgy az eddig megfutott pályájáról. *Hol van a sok nagy terv: Széchenyi, nemzetnevelés, magyar neveléstudomány, nemzeti középiskola! Elmondhatom: Professor Úr minden írásában, mindenik sorában! Nagyot akarni Magyarországon, azt jelenti, hogy megelégedni azzal, hogy meghallgatják, s jót akarni azt: lehetetlent.* S mégis mennyi megvalósult már a tervekből. Ma nem lehet a magyar nevelésügyben mozdulni a hatalmas szellemi alkotások nélkül. Csengery Jánostól¹⁸⁴⁰ hallottam egyszer: a nagyokból élnek a kicsik. Professor Úr minden alkotása szellemi éléstár, amelynek kulcsát legtöbbször avatatlanok szorongatják, de mégis használják. *Csekély vigasz lehet, mindenre visszagondolva, ez a tudat, de magyaroknak való vigasz*” – írta Juhász Béla Imre Sándornak 1939 októberében.¹⁸⁴¹

x

A Budapesti Református Gimnázium tanári testülete 1945. április 6-i értekezletén emlékezett meg Imre Sándorról:

„Imre Sándor... *a magyar nevelésügy egyik markáns egyénisége, aki nemzedékeket nevelt a magyar szellemiség, a magyar iskolák számára,* március 11-én, két súlyos műtétből felépülve váratlanul szívbénulásban 68 éves korában meghalt. ... Kolozsvár, Budapest, Szeged, majd újra Budapest a mérföldkövei nevelői tevékenységének. *Meggyőződéséért bátran síkraszálló, talán néha a kíméletlenségig nyílt, de az igazi nevelőmunkát mindig magasra értékelő, a magyarság és az egyház sorsáért féltőn aggódó, meg nem alkuvó, józan, demokratikus felfogású férfi volt, akit az eljövendő Magyarország nevelésügyének kiépítésénél a jelenlegi politikai pártok nevelői csoportjának vezetői is kivétel nélkül értékelték, s munkásságára pártszempontokon felül számitottak.* De az egyetemes nevelésügyön túl, nekünk külön is meg kell emlékeznünk róla. Az őszön múlt 20 esztendeje annak, hogy Püspök Urunk a Dunamelléki Egyházkerület nevelésügyének irányítására megnyerte, s ez volt a legbensőbb szívügye. *Ha sokak előtt talán ridegnek vagy talán elzárkózottnak látszott is, az egyházi iskolákért való féltő rajongása vezette minden cselekedetében és ténykedésében.* Püspök Urunk az 1944. évi elmaradt egyházkerületi ülésre emlékkönyvben szerette volna rögzíteni érdemeit, s titokban folyt is a munka, de a szörnyű világégés megakadályozta, hogy a kerület iskolái utolsó évtizedeinek nyomtatott történetét átnyújthassuk neki. Az emlékkönyv helyett most a hála és kegyelet el nem fonnyadó virágait szórjuk elhantolt koporsójára. Haláláról s az egyházat ért veszteségről, mielőtt Püspök Úr ezt köriratban elrendelte volna, az ifjúság előtt már megemlékeztünk”.¹⁸⁴²

x

Mester Miklós – 1944-ben – VKM államtitkár 1971-ben így emlékezett:

„Imre Sándor dr. egyetemi tanár, a magyar pedagógia tudomány kiváló tudósa, úttörője, *a magyar népi művelődéspolitikai mellőzött nagy alakja* emlékét tisztelettel és meghatott érzéssel

¹⁸⁴⁰ Csengery János (1856–1945) klasszika-filológus, szegedi egyetemi tanár, az MTA tagja

¹⁸⁴¹ RL A/1. g. 14. d. Juhász Béla 1939. október 11-i Imre Sándorhoz írt levelében. (Kiemelések tőlem – D. P.) 1943. október 6-án Juhász Béla újabb levélben reagált Imre Sándor egy panaszára: „Nem kisebb keserűséget okozott Professor Úr lemondó hangulata, amely külső jelekből táplálkozik. Ha egyszer a magyar nevelésügy világát »népszavaztatni« lehetne titkosan: egészen más derülne ki, hála Istennek. Ezt már el nem hallgatható erővel hozták nekem a hivatásosak tudomásomra, s ezek az illetékesek. Csak a mai időre jellemző, hogy a Háborús élet folytatását váró kötetet az emberek nem vásárolják. Akik olvassák, vagy olvasnák: azoknak ma csakugyan nincsen pénzük még kenyérre sem, ebből legfeljebb a gyermekeiknek jut. Kevés az a szerencsés helyzetű iskolai nevelő, aki ma egy könyvet is tud venni.” (RL A/1. g. 14. d.)

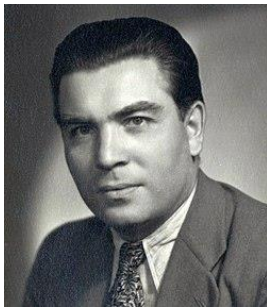
¹⁸⁴² RL A/1. c. Református Gimnázium 225–1945. (Kiemelés tőlem – D. P.)

idézem fel 1944-ből. Ő akkor már 67 éves, idős ember volt. Én 38. évemben jártam, tehát közel három évtized korkülönbség választott el minket egymástól, de ez nem volt akadály a kölcsönös tiszteletnek, őszinte emberi magatartásnak és a baráti rokonszenvnek, amelyet egymás iránt éreztünk. ...

Olyan idők voltak, amikor a háború [helyesebben: a front – D. P.] közeledett. Az emberek félelemben éltek, ki-ki kereste a megfelelő partnert a riadalomban, hogy legalább négyszemközt őszintén elmondhassa véleményét és a beszélgetés után némi erőt merítsen. Imre Sándor egyik partnereként engem választott. Ma is büszke vagyok rá és meghat, ha arra gondolok, hogy *ez a tekintélyes megjelenésű, nagyon fegyelmezett modorú, önérzetes lelkületű nagy tudós* többször türelmesen várt [a VKM-ben az államtitkári] előszobában sorára, csak azért, hogy négyszemközt eszmecserét folytathasson velem.

Jancsó Benedek, Györffy István és Imre Sándor azok a magyar professzorok, akik nagy háttal voltak rám fiatal éveimben. ... [N]emcsak tudományukkal, hanem *emberi magatartásukkal is a lelkemhez férkőztek. Egyéni tülekedést ők nem ismertek, puritán étellel szolgálták tudományos meggyőződésüket. Őszinték voltak hozzám és ez nagyon tetszett nekem.*

Mint képviselő, 1939-ben elsősorban Györffy Istvánnal tartottam fenn személyes kapcsolatot. Korai halála után helyette Imre Sándort kerestem fel nem egyszer, a József Nádor Műegyetem Közgazdasági Karán, a Szerb utcában, ahol ő a pedagógia professzora volt. Emlékszem, amikor először felkerestem, csodálkozással ezt mondta: »Ez is lehetséges, hogy egy képviselő Magyarországon szakemberhez fordul? Eddig az volt a tapasztalatom, hogy nálunk a szakembert a

politikusok semmire sem becsülik. *A politikusok nálunk mindenkinél mindent jobban tudnak, így a szakembereknél is, mosolygott rám kedvesen.*«

Mester Miklós

Imre Sándor megjegyzése mögött, akkor megláttam egy mélyen gondolkodó, csalódott ember lelki keserűségét. *Ő, bár egyetemi tanár lehetett a Horthy-korszakban, mégis mélyen csalódott, mellőzött embernek érezte magát egész életében, mert pedagógiai eszméit, tanításait, művelődéspolitikai programját nem tudta megvalósítani. ...*

Széchenyi István, Eötvös József humanista nemzetpolitikai eszmei hagyományait követve alakította ki pedagógiai és művelődéspolitikai programját. *Szerintem gazdag irodalmi munkássága ma sem avult el és a jövőben is irányadó lesz azok számára, aki saját népük javát az egyetemes emberi, humanista szempontok szerint – gyűlölet nélkül – akarják szolgálni a nevelés és művelődéspolitikai útján.*

Imre Sándor a nemzetnevelés, vagyis a nemzetnévelés fontosságát hirdette kivétel nélkül minden magyar ember számára már a XX. század elején. A nemzetnevelés, vagyis a nemzet öntudatos tagjává nevelés egyúttal az emberré, az egyetemes emberiség tagjává nevelést is jelentette nála. *Így felfogása szerint a nevelés, a nemzetnevelés csak humanista szellemű lehet, amely kizár mindenféle gyűlölködést osztályok, népek iránt egyaránt.*

Ezt akkor hirdette, amikor a XX. század elején Magyarország társadalma egy vékony, gazdag, földbirtokos arisztokrata, továbbá gyáros és bankár rétegből és az azt kiszolgáló, félművelt tisztviselőkből, valamint az írás és olvasás ismeretein alig túljutó hatalmas paraszti rétegből és a kialakulni kezdő, de szintén a műveltség kezdetleges fokán álló ipari munkásságból állt. *Imre Sándor hirdette, hogy a művelődéspolitikát a széles néprétegek felemelésének szolgálatába kell állítani. Így kell minden magyart a nemzeti közösség és az egész emberiség öntudatos tagjává tenni. Határozottan ellene volt, hogy az iskolák, különösen a közép- és felső iskolák, az egyetemek kizárólag a felső, kiváltságos társadalmi rétegek igényeit szolgálják ki. Elítélte a nemzeti sovinizmust, nacionalizmust, elismerte a nemzetiségek emberi és kulturális jogait. Nacionalista*

ellenfelei azzal vádolták, hogy lemond a magyar szupremácia gondolatáról. Ez a vád később a Horthy-korszakban is megismétlődött ellene, amikor a divatos irredenta propagandától, a szomszéd népek elleni politikai uszítástól, az antiszemitizmustól távol tartotta magát. ... Nem volt hajlandó 1919-ben, és később sem, az osztályharc gondolatát magáévá tenni, mert szerinte annak lényege a gyűlölet és ez idegen volt az ő lelkivilágától.

Imre Sándor – egész életében – minden pártpolitikától távol tartotta magát. Meglepő, hogy velem mégis szívesen tárgyalt. Azt mondta, hogy *bennem semmi mást, egyszerűen egy becsületes magyar embert lát*. Egy alkalommal a háború alatt a Parlamentben felszólaltam és 14 éves korig minden magyar gyermek számára egységes nevelést, egységes iskolarendszert követeltem. Ezt a vele való előzetes tárgyalás alapján tettem. 1945 után az új politikai rendszer ezt az iskolatípust megvalósította az általános iskola létrehozásával. ... Más kérdés, hogy annak tartalma nem felel meg Imre Sándor humanista pedagógiai elveinek és művelődéspolitikai elgondolásának. Imre Sándor nem volt hajlandó a nevelésügyet, a művelődéspolitikát az osztályharc eszközévé alacsonyítani, miként azt ma (1971) Magyarországon a kommunista politikai rendszer teszi. ...

Imre Sándor 1945. március 11-én, amikor még Magyarország nyugati részén folytak a harcok, Budapesten elhunyt. *Csalódott emberként halt meg. Ismerve, átélve a következő évek eredményeit, állítom, hogy ha Imre Sándor tovább él, nem mellőzött, hanem üldözött ember lett volna.* ... Imre Sándor élete bizonyítja, hogy ő továbbra is kitartott volna elvei mellett. Ebben az esetben pedig *Rákosi és társai nem ellenfélnek nyilvánították volna őt, mint a Horthy-korszak vezetői, hanem egyenesen ellenségnek kiáltották volna ki pedagógiai és művelődéspolitikai eszményei miatt*” – vélte Mester Miklós 1971-ben, örömmel konstatálva, hogy Imre tanítványa Heksch Ágnes „szép könyvet írhatott egykori nagy mesteréről”.¹⁸⁴³

x

Halála után 77 évvel sem könnyű eldöntenünk, hogy vajon melyik értékelésnek mekkora lehetett a tárgyi alapja, s mennyi volt bennük az írójuk – Imre Sándorétól eltérő – politikai-világnevezeti, társadalmi pozíciójából, személyes elfogultságából adódó parallaxis hiba. Együtt sokoldalú, árnyalt képét nyújtották az 1945-ben elhunyt jeles professzornak.

Abban valamennyien egyetérthettek – s talán a jelen sorok írójával olvasóink is –, hogy *tisztelettel adózhatunk (e könyvvel is) a humánus pedagógus, a küldetéses értelmiségi, a fáradhatatlan „társadalmi hidépítő” Imre Sándor emlékének, örökségének.*

Figyelmet érdemel kitartóan hangoztatott igazsága: a magyar társadalom csak akkor tarthat hatékonyan lépést a rá váró kihívásokkal, csak akkor válhat esélyessé a más népek/államok, világpiacon szereplők szakadatlan versenyében, ha reális önismeret alapján, sokszínűségét elismerve, tolerálva, finanszírozva, egy nemzeti minimumban megállapodva, valamilyen mértékben megtanul békésen együttműködni önmagával.

Hosszú könyve végére érve, az 1942. évi Imre Sándornál immár nyolc évvel idősebb szerző sincs abban a helyzetben, hogy akár csak megkísérelhesse felvázolni az olyannyira kívánatos – az elmúlt száz évben többször is elmulasztott – magyar állampolgárok közti kiegyezés útját.¹⁸⁴⁴

¹⁸⁴³ Mester: Arcképek, 238–241. (Kiemelések tőlem – D. P.)

¹⁸⁴⁴ A 2022. április 3-i választás is az ország, a nemzet mélységes megosztottságát tükrözte. Lásd ehhez továbbá pl. Kovách Imre szerk. *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Argumentum-TK, Budapest, 2020; Ferge Zsuzsa: Gyűlöletalapú társadalom épült. Interjúkészítő: Muhari Judit. *Népszava*, 2021. 06. 06. https://nep-szava.hu/3121922_gyuloletalapu-tarsadalom-epult 2021. 06. 06-i letöltés; Kristóf Luca: *Kultúrscaták. Kulturális elit és politika a mai Magyarországon*. Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021; A magyarok többsége alig kerül a sajátjától eltérő pártállásúakkal kapcsolatba. <https://magyamarancs.hu/belpol/a-magyarok-tobbsege-alig-kerul-a-sajatjato-elt-ero-partallasuakkal-kapcsolatba-243127> 2021. 11. 02-i letöltés; Csizmadia Ervin – Lakatos Júlia – Novák Zoltán – Rajnai Gergely: Miért van „két Magyarország”? Mítoszok és magyarázatok. 3. rész. https://hvg.hu/360/20220401_Miert_van_ket_Magyarország_Mítoszok_es_magyarázatok_3_resz 2022. 04.

Ezért – Imre Sándorhoz hasonlóan – már *csak abban reménykedhet, hogy az újabb generációk megtalálják majd ennek kevés megrázkódtatással, s „társadalmi költséggel” járó, békés módját.*¹⁸⁴⁵

01-jei letöltés; „Inkább a rosszat kapják”. Kovách Imre szociológus a vidéki társadalmakról. (Barotányi Zoltán interjúja) *Magyar Narancs online*, 2022. április 13. <https://magyarnarancs.hu/belpol/inkabb-a-rosszat-kaptak-247873> 2022. 04. 14-i letöltés; Parászka Boróka: Meghitt kis nemzetkarakterológiánk. HVG360. https://hvg.hu/360/202216_Paraszka_Boroka_Meghitt_kis_nemzetkarakterologiank 2022. 04. 22-i letöltés; Lengyel László: A háborúnak sosincs vége. *Népszava online*, 2022. június 26. https://nepszava.hu/3161159_lengyel-laszlo-a-haborunak-sosincs-vege 2022. 06.26-i letöltés; Czene Gábor: Hatalmas a megosztottság Magyarországon, minden hetedik-nyolcadik ember került fizikai konfliktusba a politika miatt. *Népszava online*, 2022.06.30. https://nepszava.hu/3161788_politika-megosztottsag-ellenzek-fidesz-magyarorszag-policy-solutions stb.

¹⁸⁴⁵ Az erre irányuló kísérlet egy példája: Boros Tamás – Filippov Gábor szerk.: *Magyarország 2030. Jövőkép a magyaroknak*. Osiris Kiadó-Egyensúlyi Intézet, Budapest, 2020.

Levéltárak, kéziratárak rövidítései

Budapest Főváros Levéltára: BFL
Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára: RL
Imre II. Sándor iratai: RL C/39
Dunamelléki Egyházkerület tanügyi iratai: RL A/1. g.
Elnöki iktatású iratok: RL A/1. c.
Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára: ELTE Lt.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára: MNL OL
Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára: MNL BÉML
Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára: MNL GyMSM SL
Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára: MREZSL
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Kemény Gábor gyűjtemény: OPKM Kemény Gábor gyt.
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára: OSZK Kt.

Felhasznált irodalom¹⁸⁴⁶

- Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- A. B.: A földműves oktatás Magyarországon. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 4.
- A balatonkenesei országos népművelési értekezlet 1943. május 19–21. *Magyar Lélek*, V. évf. 7. sz. (1943. július) 244–247.
- Abonyi Ármin: Megalakult az „Iskolai Reformokat Előkészítő Bizottság”. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 8.
- A budapesti tankerület 1. sz. értesítője. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 1920. szeptember 23. 20–21.
- A bürokrácia átfómálása. *Népszava*, XLVII. évf. 27. sz. 1919. január 31. 1.
- A Forradalmi (1919/I. II. III. IV.) Kormányzótanács és a népbiztoságok rendeletei. I. füzet, 1919. március 2. – április 9., II. füzet, 1919. április 10. – április 30., III. füzet, 1919. május 1. – május 21., IV. füzet, 1919. május 22. – június 9. Tanácsköztársasági Törvénytar*, (Szerkeszti: Pongrácz Jenő) A Magyarországi Szocialista Párt, illetve, A Szocialista-kommunista Munkások Magyarországi Pártjának Kiadása, Bp., 1919.
- A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*. Szerk. Feitl István. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- A fővárosi iskolák. *Pesti Napló*, 71. évf. 91. sz. 1920. április 15. 1.
- A fővárosi iskolák államosítása. *Pesti Hírlap*, XLII. évf. 93. sz. 1920. április 17. 3.
- A fővárosi iskolák államosítása. *Új Nemzedék*, II. évf. 114. sz. 1920. május 13. 4.
- A fővárosi iskolák államosítása. *Kis Újság*, XXXIII. évf. 195. sz. 1920. augusztus 17. 4.
- A fővárosi iskolák államosítása. *Népszava*, XLVIII. évf. 225. szám. 1920. szeptember 21. 4.
- A fővárosi iskolák államosítása. *Budapesti Hírlap*, XL. évf. 223. sz. 1920. szeptember 21. 5.
- A fővárosi iskolák államosítása. *Nemzeti Újság*, II. évf. 224. sz. 1920. szeptember 22. 5.
- A fővárosi iskolák államosítása *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 1920. szeptember 23. 24–25.
- A fővárosi tanárok és tanítók az iskolák államosítása ellen. *Pesti Napló*, 71. évf. 91. sz. 1920. ápr. 15. 7.
- A fővárosi tanítók továbbképzése. *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 3.
- A fővárosi tanügyi állások körül. *Nemzetnevelés*, II. évf. 17. sz. 1920. szeptember 4. 176–177.
- A főváros tanítói tiltakoznak az államosítás ellen. Bódy polgármester az adminisztráció csődjéről. *Az Est*, XI. évf. 91. sz. 1920. április 15. 6.
- Agárdi Péter: Kulturális hivatástudat és baloldali szenvedély. In: Agárdi Péter szerk. *Kunfi Zsigmond*. Magyar Pantheon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001, 7–75.
- Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.
- A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Kiadattak a magyar kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32.818 és 1903. évi 43.381. sz. a kelt rendeletével. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, é. n.
- A hazai tanügyi lapokból. Család és Iskola. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 26–27. sz. 7–8.
- A háború és az iskola. Háborús előadások az Országos Pedagógiai Könyvtárban és Tanszermúzeumban*. Franklin Társulat, Budapest, 1915.
- A hercegprímás beszéde a Szent István Társulat közgyűlésén. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 13. sz. 10.
- A Károlyi-párt programtervezete. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 52. sz. 9–10.
- A Károlyi-párt szövege az országhoz. *Az Újság*, XVII. évf. 41. sz. 1919. február 16. 2–5.

¹⁸⁴⁶ Az irodalomjegyzék tételeinél a ma már helytelennek tűnő írásmód esetén is az eredeti forrás címleírását követtük.

- A keresztény kultúra iránya. Megjelölte Huszár Károly miniszter. *Nemzetnevelés*, I. évf. 3. sz. 29–30.
- A keresztényszocialista párt a kormányzónál és a miniszterelnöknél. *Fővárosi Közlöny*, 1919, 83. sz. 1919. augusztus 14. 2.
- A kormányzó manifesztuma a magyar nemzethez! *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 9–12. sz. (1920. március 18.) 2.
- A közoktatásügy. A Közoktatásügyi Népbiztosságnak a tanácsok országos gyűlése elé terjesztendő jelentése. *Szociális Termelés*, I. évf. 7. sz. 13–14.
- A Közoktatásügyi Minisztérium. *Népszava*, XLVI. évf. 279. sz. 1918. november 26. 2.
- A közoktatásügyi minisztérium reformmunkálatai. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 8–9.
- A közoktatásügyi népbiztosság ügybeosztása. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 4.
- A kolozsvári egyetem és a népkormány. *Ellenzék*, 1918. november 17.
- A kultúrharc tüzfészke. *Jövők*, I. évf. 2. sz. 1.
- Alszeghy Zsolt: Az Országos Közoktatási Tanács munkássága. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 9–11.
- A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944*. I. k. (Szerk. Beke Margit) Aurora, München–Budapest, 1992.
- A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882, 1. köt.
- A magyar sport legfontosabb problémája. A Sportszövetségek programja. Az elnökök és titkárok nyilatkoznak a Sportlapnak. *Sportlap*, II. évf. 51. sz. 1918. december 21. 2.
- A magyarok többsége alig kerül a sajátjától eltérő pártállásaikkal kapcsolatba. Az IDEA közvéleménykutatás szerint a válaszadók egyötöde inkább kerüli a politikai témákat. <https://magyarnarancs.hu/belpol/a-magyarok-tobbsege-alig-kerul-a-sajatjato-eltero-partallasuakkal-kapcsolatba-243127> 2021. 11. 02-i letöltés
- A Magyarországi Közalkalmazottak Szövetsége. *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 4.
- A magyarországi tanítóegyesületek. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 9–10., 52. sz. 10–11.
- A Magyarországi Tanítók Szakszervezete népoktatási programja. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 4.
- A Magyarországi Tanítók Szakszervezetének végleges megalakulása. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 2–3.
- A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 5. Részletes demográfia* (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 61). Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916.
- Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 1982.
- Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- A nemzetiségi kérdés. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 47. sz. 1–3.
- Antall József: Benedek Marcell naplóját olvasva. Egy elfelejtett tanügyi körrendelet (1918. december 15.) *Valóság*, 1966. évf. 2. sz. 103–105.
- Antall József: Az 1934. évi középiskolai törvény és vitája. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 163–180.
- Antall József szerk. *Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája*. A tantervelmélet forrásai 7. OPI, Budapest, 1986.
- A Peidl-kormány eltávolításának koronatanúja – Beck Lajos nemzetgyűlési képviselő. *Magyarország*, 1922. július 20. 7.
- A Reformbizottság működéséről. *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 3.
- A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941*. Szeged, 1997.
- A szabadkőművesség bűnei. *Nemzeti Újság*, III. évf. 53. sz. 1921. március 11. 1.
- A szabadkőművesség bűnei*. (Szerk. Palatinus József) 1929. Reprint kiadás, Kiadó nélkül, h. n., é. n.
- A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sik Sándor hagyatékából*. (Vál., szerk. Szabó János) Magvető Kiadó, Budapest, 1993.
- A székesfőváros múltja és jelene számokban. Budapest Székesfőváros egyesítésének hatvanadik évfordulója alkalmából. (Szerk. Illyefalvi I. Lajos) *Statisztikai Közlemények*, 87. k. Budapest, 1934.
- A szocialista tanítók nagygyűlése. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 49. sz. 4–5.
- A szocializmus magvetői. A közoktatásügyi népbiztosság propagandacsoportjának munkája. *Vörös Újság*, 1919. április 16. 4.
- Asztalos József: *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1930/31. tanévben*. KSH, Budapest, 1932.
- A tanítói oklevél az érettségivel lesz egyenrangú. *Nemzetnevelés*, III. évf. 16. sz. 1921. augusztus 15. 137–138.
- A tanítók forradalmasítása. Kunfi elvtárs megnyitó beszéde a tanítók előadóképző tanfolyamán. *Népszava*, XLVII. évf. 146. sz. 6.
- A tanítószó szocialista nevelése. *Népszava*, XLVII. évf. 145. sz. 1919. június 19. 4.
- A tanítószó ügye a nemzetgyűlésben. (Budaváry László 1920. április 22-i felszólalása.) *Nemzetnevelés*, II. évf. 10. sz. 1920. május 15. 99–101.
- A többtermelésre való nevelés a népiskolában. A vallás és közoktatásügyi miniszter 6607., 6608., és 6616. sz. 1918. évi rendeletei. *Néptanítók Lapja*, 54. évf. 4. sz. 1918. január 24. 1–2.

- A történelemtanítás új szelleme. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 27. 4.
- A választás felelőssége és az iskola államosítása. A hercegprímás beszéde a Szent István Társulat közgyűlésén. *Budapesti Hírlap*, XXXVIII. évf. 69. sz. 1918. március 22. 5.
- A „világváros” Budapest két századfordulón. Szerk. Barta Györgyi – Keresztély Krisztina – Sipos András. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.
- A választójog útja. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 47. sz. 3–5.
- Az egyetemi tanács állásfoglalása az új professzori kinevezések ellen. *Budapesti Hírlap*, XXXIX. évf. 22. sz. 2–3.
- Az egyetemi tanács fölfüggeszti az új tanárok esküjének kivételét. Kunfi elvtárs, közoktatásügyi miniszter nyilatkozik a tanács állásfoglalásáról. *Népszava*, XLVII. évf. 26. sz. 1919. január 30. 4–5.
- Az elemi népoktatása enciklopédiája*. III. k. Szerk. Körösi Henrik – Szabó László. Franklin Társulat, Budapest, 1915.
- Az Ébredő Magyarok a keresztény Magyarországért. *Nemzetnevelés*, I. évf. 6. sz. 56.
- Az Ébredő Magyarok nagygyűlése. *Budapesti Hírlap*, XL. évf. 223. sz. 1920. szeptember 21. 4.
- Az 1920. február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója*. I–III. k. Atheneum, Budapest, 1920.
- Az 1920. február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Irományai*. I–IV. k. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest, 1920.
- Az ifjúság meghódítása. *Népszava*, XLVI. évf. 5. sz. 1918. január 5. 2–3.
- Az iskolai vallásoktatás és az iskolák államosítása. A lelkeszsövetség küldöttsége a közoktatásügyi miniszternél. *Népszava*, XLVII. évf. 56. sz. 1919. március 6. 3–4.
- Az iskolák államosításáról. *Népszava*, XLVIII. évf. 95. sz. 1920. április 20. 5.
- Az OTT ügye a kormány előtt. A kultuszminisztérium kedvezően fogadja a Testnevelési Tanács reorganizálására vonatkozó javaslatot. Imre Sándor államtitkár nyilatkozik a Sportlapnak. *Sportlap*, II. évf. 51. sz. 1918. december 21. 1.
- Az újjászületés ünnepe. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. Rendkívüli kiadás, 3–4.
- Az új rend a főváros iskoláiban. *Budapesti Közlöny*, 1919, 81. sz. 1919. augusztus 13. esti kiadás, 4.
- Államtitkárijelöltek. *Községi Munkás*, II. évf. 22. sz. 1918. december 1. 2.
- Babits Mihály: Az első pillanatban. (1918) In: József Farkas szerk. *Álmok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéssről a Monarchia felbomlása idején*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2001, 91–93.
- Bajomi Iván: Az első tanügyi tanács körüli viták. *Educatio*, 2012. évf. 2. sz. 179–189.
- Balázs Eszter: „Magyar nyár 1918”. Háború, bünbakkeresés, gyász és megújulás az irodalmi lapokban. In: Hermann-Ligeti szerk. *1918 – A Nagy Összeomlás*. 225–255.
- Ballér Endre – Horánszky Nándor szerk. *Művelődéspolitikai és pedagógiai szempontok a hazai iskolatípusok tanterveiben 1868–1945. Tanulmányok*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1999.
- Balogh Sándor – Sipos Levente szerk. *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993*. Napvilág Kiadó, Bp. 2002.
- Bartha Pál: Állami közoktatás. *Népkultúra*, I. évf. 1. sz. 2–3.
- Bartha Pál: Új élet – új iskola. *Népkultúra*, I. évf. 2. sz. 1.
- Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva: *Magyar tanító 1901*, Pécs, Iskolakultúra, 2001.
- Baska Gabriella-Hegedűs Judit szerk.: *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére*. ELTE PPK, Budapest, 2015.
- Baska Gabriella: Adalékok az iskolai testi fenytéssel kapcsolatos vélekedések előzményeinek 19. századi történetéhez. Egy vita 1887-ből. *Neveléstudomány*, 2021. évf. 4. sz. 8–31.
- Bassola Zoltán: *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomása*. (Szerk. Jáki László – Kardos József) OPKM, Budapest, 1998.
- Bárczy István: Népiskoláink államosítása. *Magyar Figyelő*, I. évf. 1. sz. 1911. január 1. 20–26.
- Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993*. (Vál., szerk., bev. Karsai László). Aura Kiadó, Budapest, 1993.
- Bellér Béla: Tudósok az ellenforradalom viharában. *Valóság*, 3. évf. (1960) 2. sz. 83–87.
- Bellér Béla: Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején. I. *Felsőoktatási Szemle*, 18. évf. (1969) 2. sz. 90–96.
- Bellér Béla: A fehérterror felsőoktatási politikája. *Felsőoktatási Szemle*, 18. évf. (1969) 9. sz. 554–564.
- Bellér Béla: Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikája. *Századok*, 1979. évf. 197–241.
- Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Beluszky Pál: Budapest a Monarchiában. In: A „világváros” Budapest két századfordulón, 23–37.
- Bencs Zoltán: A magyar békefeltételek. *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 9–12. sz. (1920. március 18.) 12–28.
- Benedek Marcell: Vulkán. Egy nemzedék regénye. Bíró Miklós kiadása, Budapest, é. n.
- Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985.
- Benkóczy Emil: *Pyrker első magyar tanítóképzője. Az Egri Érseki R. K. Tanítóképző centenáriuma*. Eger, 1928.
- Benőcs József: A tanítóképzés reformjához. *Nemzetnevelés*, II. évf. 23. sz. 1920. december 1. 224–225.

- Berend T. Iván-Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- Berend T. Iván: *Válságok évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. III. bővített, átdolgozott kiadás, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Berényi Eszter: Várhatjuk-e a 21. század magyar iskolarendszerétől, hogy csökkentse a társadalmi eredetű esély-egyenlőtlenségeket? In: Földes-Antal szerk.: *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság*. 267–290.
- Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. k. Válogatott beszédei. Genius Könyvkiadó, Budapest, 1933.
- Bethlen István. *Válogatott politikai írások és beszédek*. Romsics Ignác szerk., Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- Bethlen István titkos iratai. Szerk., bev.: Szinai Miklós és Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- Bethlen István emlékirata 1944. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Biró Aurél: *Vörös terrorcsapatok és a mindennapok terrorja a Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Pápa, 2019.
- Bisztray Gyula: A népművelés kapcsolatai a minisztériumokkal, egyházakkal, közművelődési egyesületekkel. *Magyar Lélek*, V. évf. 7. sz. (1943. július) 255–266.
- Bleyer Jakab: A hazai németiség kérdése. *Budapesti Hírlap*, XXXIX. évf. 22. sz. 1919. január 25. 1–2.
- Bodnár Gábor: *A magyarországi cserkészlet története*. Püski Kiadó, h. n. 1989.
- Bokor Pál: *Szegedországtól Magyarorszáig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra*. Belvedere, Szeged, 2005.
- Bokros Lajos: Az újjáépítés csiszolatlan sarokkövei. IV. Nemzet, népesség, világviszonyok. *Élet és Irodalom*, XLV. évf. 33. sz. 2021. augusztus 19. <https://www.es.hu/cikk/2021-08-19/bokros-lajos/az-ujjaepites-csiszolatlan-sarokkovei-iv.html?fbclid=IwAR3GuUAIhsOLHNMCq5FJIOSrPWgAH2Sx7fLpelwK9J7tTv8sXoe-G1pO4> 2021. 08. 22-i letöltés. 151–160. pont
- Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- Bolgar Dániel: „A zsidók annyival okosabbak [...] mint mi”? A zsidók és a nem zsidók IQ-ja 1945 előtt. In: Papp Barbara szerk. *Lélek és történelem: örökség. Az ELTE BTK Történelmi Intézet Gazdaság és Társadalomtörténelmi Tanácskének konferenciája (2019. december 5.)* Budapest, 2021, 123–129.
- Boross F. László: Ifjúmunkás kultúrpolitika. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26.
- Boros Tamás – Filippov Gábor szerk.: *Magyarország 2030. Jövőkép a magyaroknak*. Osiris Kiadó-Egyensúlyi Intézet, Budapest, 2020.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Korona Kiadó, Budapest, 1999.
- Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban. *Világosság*, XXXIII. évf. 1992, 2. sz. 145–151.
- Bors Imre: Keresztény magyar szellemet a felső kereskedelmi iskolákba! *Nemzetnevelés*, I. évf. 7. sz. 1920. április 1. 52–53.
- Bödök Gergely: „A proletárforradalom hűségese katonái” vagy „közönséges haramiák”? Kik volta a „Lenin-fiúk”? *Múltunk*, 1916, 122–159.
- Braham L. Randolph: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. In: Braham L. Randolph szerk. *Tanulmányok a holokausztról I*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001, 9–36.
- Brigitte Hamann szerk. *Habsburg Lexikon*. Új Géniuszt Kiadó, Budapest, 1990.
- Budai: Politika az iskolában. *Jövőkép*, I. évf. 4. sz. 1–2.
- Budai Gábor: A politika és filozófia metszéspontjai. *Mérce*, 2021. február 22. <https://merce.hu/2021/02/22/a-politika-es-a-filozofia-metszespontjai/>
- Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának folytatólaga 1920. évi december 2-án és 3-án tartott rendes közgyűlése. *Fővárosi Közlöny*, XXXI. évf. 40. sz.
- Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1921. évi július 6-án és folytatva hetedikén tartott rendes közgyűlése. *Fővárosi Közlöny*, XXXII. évf. 29. sz. 1921. július 12.
- Budapest története V. k. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Szerk. Horváth Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Castells, Manuel: *Az identitás hatalma*. Gondolat-Infonia, Budapest, 2006.
- Csekey István: Politikai ünnepszentelésünk. *Kecskeméti Közlöny*, I. évf. 82. sz. 1919. december 17. 1–2.
- Cselényi Amália: Az egységes iskolai szellem. *Nemzetnevelés*, I. évf. 8. sz. 1920. április 15. 74–77.
- Csepeli György: Magyar negativizmus. Hozzászólás Hadas Miklós „Mi a magyar? Újratöltve hetvennyolc én után” című esszéjéhez. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 267–277.
- Csibi Norbert – Dévényi Anna: Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkai. Az Országos Köznevelési Tanács jegyzőkönyveinek forrásértéke 1872–1945. In: Slahcta Krisztina – Bánkúti Gábor – Vonyó József szerk. *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016, 145–180.
- Csizmadia Ervin: Történelem, politika és nemzeti habitus. Mit mond a mának a mélymúlt? *Replika*, 106–107. sz. (2018/1–2. sz.) 279–291.

- Csizmadia Ervin: Mikor jön el az együttműködő elitek kora? https://hvg.hu/360/20220125_Csizmadia_Ervin_Mikor_jon_el_az_egyuttmukodo_elitek_kora
- Csizmadia Ervin – Lakatos Júlia – Novák Zoltán 2 Rajnai Gergely: Miért van „két Magyarország”? Mítoszok és magyarázatok. 3. rész. https://hvg.hu/360/20220401_Miert_van_ket_Magyarorszag_Mitoszok_es_magyarazatok_3_resz 2022. 04. 01-jei letöltés
- Csóka Lajos: Keresztény nemzeti állam kiépítése. *Nemzetnevelés*, II. évf. 17. sz. 1920. szeptember 4. 175–176.
- Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.
- Csunderlik Péter: Száz éve gyilkolták meg Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, a Népszava munkatársait. *Népszava*, 2020. február 16. https://nepszava.hu/3067150_szaz-eve-gyilkoltak-meg-somogyi-belat-es-bacso-belat-a-nepszava-munkatarsait 2022. 02. 18-i letöltés
- Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.
- Czabán Samu: A falu forradalma. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 5–7.
- Czakó Ambró: *A vallás lélektana*. Pécs, 1915.
- Czakó Ambró: *A katolikus papság lélektana. Vallápszichológiai tanulmány a magyar római katolikus papságról*. Rényi Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1916.
- Czakó Ambró: *A vallás a kommunista társadalomban. A Közoktatásügyi Népbiztosság Tudományos és Népszerű Propaganda Csoportjának agitátorképző iskolájában*. KN, Budapest, 1919.
- Czene Gábor: Hatalmas a megosztottság Magyarországon, minden hetedik-nyolcadik ember került fizikai konfliktusba a politika miatt. *Népszava online*, 2022.06.30. https://nepszava.hu/3161788_politika-megosztottsag-ellenzек-fidesz-magyarorszag-policy-solutions
- Dávid Gyula: Imre Sándor tanári éve a kolozsvári Református Kollégiumban 1900–1908. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 17–25.
- Deák Dániel: Mi a magyar most? Hozzászólás Hadas Miklós esszéjéhez. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 293–300.
- Demeter Katalin: A természettudományok népiskolai tanításának elvei Magyarországon a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Hangay Zoltán szerk. *Filozófia-művelődés-történet*, A Budapesti Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei XVIII. Trezor Kiadó, Budapest, 1999, 85–115.
- Demeter Katalin: Természettudományos képzettség és világnézet összefüggése a magyar századfordulón. In: Donáth Péter szerk. *A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei VII*. Budapest, 1990, 3–24.
- Deptner Tibor: A népművelés és a szabadoktatás” *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 15–17. sz. (1920. április 22.) 14–22.
- Dévényi Anna: Kornis Gyula és a „keresztény-nemzeti” nevelés eszménye. In: Karlovitz János Tibor szerk. *Válogatott tanulmányok a pedagógiai elmélet és szakmódszertanok köréből*. International Research Institute, Komarno, 2017, 26–32. <http://www.irisro.org/pedagogia2017januar/14DevenyiAnna.pdf> (2021. 04. 03-i letöltés)
- Dévényi Anna: A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei a Horthy-korszakban. *Századok*, 154. évf. (2020). 1. sz. 81–106.
- Dévényi Anna: *Nemzetnevelés-parafrazisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020.
- Diákmozgalmak. *Jövők*, I. évf. 1. sz. 2–3.
- Dolmányos István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- Dombi Alice: A neveléstörténet-írás, mint a kulturális emlékezet forrása. in: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai: a 2007. október 4–5-én Egerben megrendezett neveléstörténeti szimpózium előadásai*, Budapest, Gondolat, 2008, 232–239.
- Dombi Alice: Imre Sándor és a polgári iskolai tanítóképző intézeti tanárképzés. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 87–99.
- Donáth Péter: *Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944*. Harmadik kiadás. Trezor Kiadó, Budapest, 1998. <https://mek.oszk.hu/05100/05108/05108.pdf>
- Donáth Péter: *Adalékok Nagy László pályájához 1918–1922. Publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918–1922-ből*. Trezor Kiadó, Budapest, 2007. <https://mek.oszk.hu/05100/05123/>
- Donáth Péter – Preska Gáboré: Tanítóképzők, diákjaik és tanáraik. Felekezeti-nemzetiségi összetételük s területi elhelyezkedésük a dualizmus korában. (Adalékok, kérdések.) In: Donáth Péter: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868-1968*. Trezor Kiadó, Budapest, 2008, 3–60. <https://mek.oszk.hu/08200/08254/08254.pdf>

- Donáth Péter: A Cserny-különítmény rémtettei „Mozdony-utcai laktanyájukban” 1919 júliusában. Fery Oszkár és tisztvárosai halálának körülményei, következményei, utóélete. In: Donáth Péter szerk. *Sorsfordító mozzanatok a magyarországi kisgyermekkori nevelőképzés, a Budapesti Tanítóképző Főiskola, az ELTE TÖK és épülete történetéből*. Budapest, Trezor Kiadó, 2012, 144–254. <https://mek.oszk.hu/11100/11185/11185.pdf>
- Donáth Péter: Tanítói, tanári viták a magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről, 1890–1905. Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2015): *Filozófia — művelődés — történet 2015*. Az ELTE TÖK Tudományos Közleményei. XXXVI. Trezor, Bp. 2015, 223–387. <https://mek.oszk.hu/14800/14883/14883.pdf>
- Donáth Péter: *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején*. Trezor Kiadó, Budapest, 2020. <https://mek.oszk.hu/20100/20126/20126.pdf>
- Donáth Péter: Imre Sándor a köztisztviselői munka párt- és felekezeti elfogultságtól való mentességének szükségességéről, s az egyetemi autonómiáról 1924-ben. *Iskolakultúra*, 30. évf. (2020) 8. sz. 97–116.
- Donáth Péter: Imre Sándor a háború, a pedagógia és az iskola kapcsolatáról 1914–1918-ban. In: *Háborús hétköznapok V. Tanulmánykötet*. (Szerk.: Sallay Gergely – Török Róbert-Závodi Szilvia) HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2021. 49–64.
- Donáth Péter: Imre Sándor művelődéspolitikai nézeteinek formálódása, minisztériumi szerepvállalásának motívumai, körülményei. In: Gombos szerk.: Imre Sándor emlékkötet, 27–86.
- Donáth Péter: *A „bűnös, liberális Budapest” községi iskolái államosításának kísérlete 1919-1920-ban*. Trezor Kiadó, Budapest, 2022. http://real.mtak.hu/140296/1/donath_trezor_2022.pdf
- Donáth Péter: Imre Sándor feljegyzései „ügyvivő” miniszterségének napjairól (1919. augusztus 7–15.) I–II. *Polymatheia*, XIX. évf. 2022. 1–2. sz. 24–62. és 3–4. sz. (közlésre elfogadva). http://www.polymatheia.hu/images/pdf/pdf_77.pdf
- Donáth Péter: Adalékok a 105 éve létrehozott harmadik pedagógia professzori állás betöltésének történetéhez. Kornis Gyula, Fináczy Ernő, Schneller István, Alexander Bernát játszámja Imre Sándor és Weszely Ödön pozsonyi pályázatának elbírálása során. *Iskolakultúra*, XXXI. évf. (2022) 4. sz. 70–93. <http://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/43927/42880>
- Donáth Péter: Imre Sándor láttele „a magyarság belső állapotáról” (1914), s „a közös munka lelki akadályairól” (1923). *Egyháztörténeti Szemle*, XXIII. évf. 1. sz. 118–134. <https://egyhaztorteneszemle.hu/ojs/index.php/e/article/view/22/44>
- Donáth Péter: Imre Sándor levélváltása Kemény Gáborral a II. zsidótörvényről és a pedagógia, a pedagógusok, az egyetemek feladatairól s hallgatóiról 1939–1944-ben *Új Pedagógiai Szemle*, 72. évf. 5–6. sz. 105–114. [https://upszonline.hu/resources/volumes/72/issues/05-06/upsz_72\(05-06\)_2022.pdf](https://upszonline.hu/resources/volumes/72/issues/05-06/upsz_72(05-06)_2022.pdf)
- Donáth Péter: Imre Sándor alelnöksége az Országos Közoktatási Tanácsban. I. Kétségek – szolgálat – program 1943-ban *Neveléstudomány*, 2022. 2. sz. 51–70. http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2022/nevelstudomany_2022_2_51-70.pdf?fbclid=IwAR3vdLxe4cSDECD_S4IEjxxq78BNtzvWY_F1BsPCJU9VioFIgNdE0NcUqcY
- Donáth Péter: Imre Sándor alelnöksége az Országos Közoktatási Tanácsban. II. Navigare necesse est – lapok az OKT 1943–1944. évi dokumentumaiból. *Neveléstudomány*, 2022. (közlésre elfogadva)
- Donáth Péter: Imre Sándor memoárja az 1918–1919. évi forradalmakat követő felelősségre vonásokról, Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla és Czákó Ambró ügyéről. *Múltunk*, 2022. évf. 3. sz. (közlésre elfogadva)
- Dömötör Károly: A tanfelügyelők ügye. *Népkultúra*, I. évf. 2. sz. 2.
- Draskovits Pál: *A magyar kisednevelés és kisednevelőképzés története és jelen állapota*. Közlemények a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani Intézetéből, 40. sz. Pauly Károlyné Könyvnyomdája, Szombathely, 1940.
- Dr. Neményi Imre. *Magyar Tanítóképző*, XXIV. évf. 1. sz. 46–47.
- Drozdy Gyula: Az újév küszöbén. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 1–2.
- Egedy Gergely: A középosztály küldetése. Kornis Gyula a kultúrpolitika feladatáról. *Magyar Szemle*, Új folyam, 27. 2018, 5–6. sz. 32–42.
- Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon, Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Egry Gábor szerk. *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről*. Napvilág Kiadó, 2018.
- Egyesületi élet. A Magyar Pedagógiai Társaság. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 43. sz. 10.
- Egy esztendeje nincs igazgató a Pedagógiumban. Imre Sándor államtitkár a maga számára tartogatja. *Új Lap*, XVIII. évf. 78. sz. 1919. december 18. 4.
- Egységesítik a népiskolákat. A közoktatásügyi népbiztosság rendelete az osztatlan népiskolákról, s a tanulók tervszerű csoportosításáról. *Fáklya*, X. évf. 94. sz. 1919. április 20. 6–7.
- Egy tanár a sok közül: Levél Imre Sándorról, a kommunista kultúrprogramról, radikális kinevezésekről. *Új Lap*, XVIII. évf. 72. sz. 1919. december 11. 4.
- Egy tanár [Kiss Menyhért?]: Kunfi és Jászi barátja kultuszminiszteri államtitkár! *Népakarat*, II. évf. 1. sz. 1920. január 1. 2.

- Elő a seprővel! *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 1.
- Emlékezzünk! *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 6–8. sz. 14–15.
- Emlékirat a tanítóképző-intézetek szakfelügyelete és a nem magyar tannyelvű tanítóképzők nemzeti reformja tárgyában. *Magyar Tanítóképző*, 33. évf. (1918) 90.
1918. évi VIII. néptörvény. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 52. sz. 1–3.
- Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Magyar Helikon, Budapest, 1976.
- Erős Ferenc: Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában. *Educatio*, 16. évf. 2007, 1. sz. 3–9.
- Éber Márk Áron: Nincs közepen, és nem osztály, mi az? *Mérce*, 2021. május 27.
<https://merce.hu/2021/05/27/nincs-kozeppen-es-nem-osztaly-mi-az/>
- Éber Márk Áron: Mit kezdjünk az egyenlőtlenségekkel? In: Földes-Antal szerk.: *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság*. 140–157.
- Farkas Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon: Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében*. Trezor Kiadó, Budapest, 2008.
- Farkas Sándor: József királyi herceg a három év előtti eseményekről. *Új Barázda*, IV. évf. 177. sz. 1922. augusztus 6. 1.
- Fazekas Csaba: „A likvidáló hivatal”. Megjegyzések a Tanácsköztársaság egyházpolitikájának intézményi hátteréről. In: Fejérdy András szerk. *A Tanácsköztársaság...*, 102–112.
- Fazekas Csaba: A Tanácsköztársaság „Vallásügyi Likvidáló Hivatala”. In: Ligeti Dávid – Vörös Boldizsár: „...minden édenek neve, 161–171.
- Fáklya. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos nyilatkozata. *Fáklya*, X. évf. 94. sz. 1919. április 20. 1.
- Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944*. Fórum Intézet, Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely. 2002.
- Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004.
- Fekete József: A békefeltételek ismertetése. *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 9–12. sz. (1920. március 18.) 9–12.
- Fejérdy András: A Ciszterci Rend Egri Katholikus Főgymnasia és a Tanácsköztársaság. In: Fejérdy András szerk. *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés*. Szent István Társulat, Budapest, 2020, 182–191.
- Fekete Sándor: A mezőgazdasági középfokú oktatás kialakulása és rövid története Orosházán. <https://docplayer.hu/2743127-A-mezogazdasagi-kozepfoku-oktatas-kialakulasa-es-rovid-tortenete-oroshazan.html> 2022. 01. 22-i letöltés
- Felhívás a keresztényszocialista nemzetnevelőkhöz! *Nemzetnevelés*, III. évf. 4. sz. 1921. február 15. 25–26.
- Felkai Gábor: *Fichte*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története II. k.* (Főszerk. Horváth Márton) Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1993, 71–177.
- Felkai László: *Magyarország közoktatásügye a Millennium körüli években*. OPKM, Budapest, 1994.
- Felkai László: *Zsidó iskolázás Magyarországon 1780–1990*. OPKM, Budapest, [1998]
- Felkai László: A magyarországi zsidó iskolák tanterveinek áttekintése. In: Horánszky szerk. *A tanterv kérdésköre*, 211–267.
- Felkai László szerk. *A dualizmus közoktatásügyének bírálata a haladó sajtóban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Ferge Zsuzsa: Gyűlöletalapú társadalom épült. Interjúkészítő: Muhari Judit. *Népszava*, 2021, 06. 06. https://nepszava.hu/3121922_gyuloletalapu-tarsadalom-epult 2021. 06. 06-i letöltés
- Figyelő-nek?: Imre, Krausz, Esterházy. *Új Lap*, XVIII. évf. 83. sz. 1919. december 24. 4.
- Filó Károly: Kettős erkölcs. In: *Tanítók évkönyve az 1910/11. iskolai évre*. Szerk. Wohlmuth Ernő. Szent István Társulat, Budapest, 1910, 142–156.
- Fináczy Ernő: Kultúra és Háború. *Néptanítók Lapja*, XLVII. évf. 47. sz. 1914. november 19. 1–2.
- Fináczy Ernő: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Pedagógia*, 28. évf. 1919, 92–114.
- Fináczy emlékfüzet. Fináczy Ernő születésének hetvenedik évfordulójára*. MPT, Budapest, 1930.
- Fináczy Ernő: *Didaktika*. Kéziratából sajtó alá rendezték tanítványai Balassa Bruno, Nagy J. Béla, Prohászka Lajos. A „Stúdium” Kiadása, Budapest, 1935.
- Fináczy Ernő: *Elméleti pedagógia*. Egyetemi előadásai alapján sajtó alá rendezték tanítványai Nagy J. Béla, Prohászka Lajos. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937.
- Fináczy Ernő*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2000.
- Fizel Natasa: A párhuzamos tanszékek megalakulásának körülményei a Ferenc József Tudományegyetemen. In: Andl Helga-Molnár Kovács Zsófia szerk. *Iskola a társadalmi térben és időben* 2011–2012. I. k. PTE Oktatás és társadalom

- doktori iskola, Pécs, 2013, 173–184. https://www.academia.edu/16955434/A_p%C3%A1rhuza-mos_tanz%C3%A9kek_megalakul%C3%A1s%C3%A1nak_k%C3%B6r%C3%BClme%C3%A9nye_a_Ferenc_J%C3%B3zsef_Tudom%C3%A1nygyűjteményen 2021. 12. 27-i letöltés
- Fizel Natasa: A pedagógus professzió és a hazai kutatástörténeti előzmények. *Pedagógia-történeti Szemle*, 3. évf. 2017, 3–4. sz. 55–67.
- Fizel Natasa: *A magyar polgári iskolai tanárképzés története 1868–1947. Esély az együttműködésre – professzionálisizáció és intézményesülés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.
- Fizetésrendezés. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 13–14.
- Fogarasi Béla: A szellemi tudományok jövőjéről. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 1. 3.
- Források Budapest múltjából. III. k. Források Budapest történetéhez 1919–1945.* (Szerk. Szekeres József) BFL Kiadványai, Budapest, 1972.
- Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948). *Új Pedagógiai Szemle*, 2004. évf. 4–5. sz. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/nemzetisegi-oktatas-magyarorszagon-a-koalicios-evekben-1945-1948> 2022. 05. 02-i letöltés.
- Földes Éva: A tanító a forradalomban. In: *Neveléstörténeti tanulmányok*. Szerk. Kőte Sándor, MPT, Budapest, 1970, 341–363.
- Földes György – Antal Attila szerk.: *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság. Társadalomelméleti esszék*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.
- Fölvilágosító propaganda a nemi életéről. *Népszava*, XLVII. évf. 134. sz. 1919. június 6. 6.
- Freire, Paulo: Az elnyomottak pedagógiája. *Fordulat*, 28. sz. 2021/1. Kritikai pedagógia, <http://fordulat.net/?q=Freire> 2021. 06. 04. letöltés
- Friedrichék kibuktatták Hallerékat. *Az Újság*, XVIII. évf. 91. sz. 1920. április 15. 3.
- Friedrich István, az ellenforradalmár. *Budapesti Fehér Újság*, I. évf. 2. sz. 1919. november 27. 6–8.
- Garai Imre: *Az Eötvös Collegium, mint a tanári elitképzés műhelye*. ELTE PPK, Budapest, PhD disszertáció, 2014.
- Garai Imre: *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014.
- Gángó Gábor: Lukács György a Tanácsköztársaságban. In: Ligeti-Vörös szerk. „...minden édenek neve, 70–90.
- Gecsényi Lajos – Sipos Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai. *Történelmi Szemle*, XLII. évf., 2000/3–4. sz. 309–369.
- Gellért László: *Diákok a forradalomban 1918–1919*. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1969.
- Gergely Ferenc – Kiss György: *Horthy leventéi. A leventeintézmény története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1989.
- Gergely Ferenc: *A Gyermekbarát Mozgalom története és válogatott dokumentumai 1917–1997*. Budapest, 1997.
- Gergely Ferenc: *A magyar gyermekvédelem története 1867–1991*. Püski, Budapest, 1997.
- Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*. Kossuth, 1977.
- Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Typovent Kiadó, 1993.
- Gergely Jenő: Titkos választás és ellenforradalom – 1920, In: *Parlamenti választások*, 48–84.
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.
- Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt*. Gondolat Kiadó – MTA-ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Budapest, 2010.
- Géra Eleonóra: „Az otthon hősnői” az első világháború Budapestjén. Hermann-Ligeti szerk. *1918 – A Nagy Összeomlás*. 201–224.
- Giesswein Sándor: *Társadalmi problémák és keresztény világnézet*. Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1907.
- Giesswein Sándor: A keresztény nevelésről. In: *Tanítók évkönyve az 1910/11. iskolai évre*. Szerk. Wohlmut Emő. Szent István Társulat, Budapest, 1910, 157–167.
- Giesswein Sándor: Nemzeti szellem és emberiség a nevelésben. *Nemzetnevelés*, I. évf. 2. sz. 13–15.
- Glatz Ferenc: Konzervatív reform – kultúrpolitika. (Gróf Klebelsberg Kuno konzervatív reformeszméi.) In: Klebelsberg Kuno: *Tudomány, kultúra, politika*. 5–26.
- Gombos Norbert: *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon – a korabeli központi tantervek tükrében*. SZTI GTK Tanárképző Intézet Kiadványai, Gödöllő, 2011.
- Gombos Norbert: Imre Sándor és az állami tanítóképzés tantervi reformjai. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 137–164.
- Gombos Norbert szerk. *Imre Sándor emlékkötet. Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára*. KRLE – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992.
- Gondnok beiktatás Budán. *Egyházi Értesítő*, XIX. évf. 41. sz. 1923. október 14. 282–283.
- Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és íráások*. Szerk. Vonyó József, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. II. k. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934.

- Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935.
- Gratz Gusztáv szerk. *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Franklin Társulat, 1921.
- Gróf Apponyi Albert nyilatkozata oktatáspolitikájáról. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 12. sz. 10.
- Gróf Zichy János programbeszéde. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 23. sz. 2–3.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus, identitásválság: a fin de siècle Budapestje. *Aetas*, 2004. évf. 1. sz. 131–143.
- Gyáni Gábor: *Budapest – túl a jón és rosszon. A nagyvárosi múlt, mint tapasztalat*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Osiris, Bp., 2001.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus történetéhez*. Osiris, Bp., 2007.
- Hadas Miklós: Mi a magyar? Újrátöltve – hetvennyolc év után. *Replika*, 105. sz. (1917/5. sz.) 193–211.
- Hadas Miklós: Homológiák és genealógiák: nemzethabitológiai dilemmák. Válasz a Mi a magyar? című esszémmel kapcsolatos hozzászólásokra. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 321–327.
- Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Nyugat kiadása, h.n. 1911.
- Haller István kultúrprogramja. *Új Nemzedék*, II. évf. 82. (160.) sz. 1920. április 4. 3–4.
- Haller miniszter új alapokra akarja helyezni az egész oktatásügyet. *Az Est*, XI. évf. 82. sz. 1920. április 4. 5.
- Haller István m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrprogramja. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 15–17. sz. (1920. április 22.) 1–3.
- Haller István VKM nyilatkozata a fővárosi iskolák államosításáról és a tanítószolgálat anyagi ellátásáról. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 18–20. sz. 1920. május 13. 46.
- Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédei a numerus clausus-ról és a fölvételi vizsgákról. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 37–39. sz. 1920. szeptember 23. 2–14.
- Hamvas József: Budapest székesfőváros iskolaügye 1920-tól 1938-ig. *Statistikai Közlemények*, 91. k. 3. sz. Budapest, 1940.
- Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Göncöl Kiadó, h. n. 1993.
- Hatos Pál: *Szabaddóművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa Kiadó, 2016.
- Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.
- Hatos Pál: „Legyen béke már/legyen vége már!” A magyar középosztály radikalizálódása 1918 őszén. In: Hermann-Ligeti szerk. *1918 – A Nagy Összeomlás*. 77–93.
- Hatos Pál: 1919 paradoxona: a bolsevizmus egyházgyűlölete és vallásos vonzereje. In: Fejérvy András szerk. *A Tanácsköztársaság...*, 114–139.
- Hatos Pál: *Roszfűük világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021.
- Hatos Pál: Szabaddóművesből konzervatív főpap. <https://www.valaszonline.hu/2021/10/01/ravasz-laszlo-100-hatos-pal/?fbclid=IwAR1HfAhwR8qXy7B1nrHoDGBODK97dgVrXEwXUXtjDg40QXGV-zTvk6CWNY> 2021. 10. 02-i letöltés
- Hegedűs Judit: Az óvoda fegyelmelési elvei és módja a dualizmus korában. In: Baska – Hegedűs szerk. *Égi iskolák földi műhelyek*. 270–278.
- Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle*, 1962, 2. sz. 613–619.
- Heksch Ágnes: Az ellenforradalmi korszak testnevelési koncepciójának kialakulása 1919–1921. In: *Neveléstörténeti tanulmányok*. Szerk. Kőte Sándor, MPT, Budapest, 1970, 365–383.
- Herczegh Géza: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945. In: Zeidler: *Trianon*, 2003, 725–726.
- Hermann Róbert-Ligeti Dávid szerk. *1918 – A Nagy Összeomlás*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- Hermann Róbert-Ligeti Dávid szerk. *1919 – A Nagy Szétesés*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2020.
- Hermann Eged: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. Auróra könyvek, 2. javított kiadás, München, 1973.
- Hernitz József: Egyéb baj nincsen? *Jövők*, I. évf. 2. sz. 30–31.
- Hobsbawm E. J.: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991*. Pannonica Kiadó, 1998.
- Hogyan fogták el a Peidl-kormányt? Egy szemtanú elbeszélése. Első román katonák a magyar miniszterelnökség előtt. *Az Újság*, XX. évf. 162. sz. 1922. július 20. 1–2.
- Horánszky Nándor: *Erkölcsei rend és szakmaiság a tantervekben. Tantervtörténeti tanulmányok*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1999.

- Horánszky Nándor: Műveltségkép a polgári iskolai tantervekben. In: Horánszky Nándor szerk. *Műveltségfelfogások Magyarországon. A tantervelmélet forrásai* 13. OKIÉK, Budapest, 1991, 57–85.
- Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban. A tantervelmélet forrásai című sorozat bevezető tanulmányai*. Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, Budapest, 2001.
- Horváth J. András: A fővárosi önkormányzat közoktatás-politikája 1873–1890. In: Kövér György szerk. *Zsombékok* 597–645.
- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914*. Gondolat, Budapest, 1974.
- Hóman Bálint: Pro Patria! (1928) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 29–33.
- Hóman Bálint: A nemzeti lélek egysége. (1932) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 35–51.
- Hóman Bálint: Klebelsberg ravatalánál. (1932) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 26–28.
- Hóman Bálint: Gróf Klebelsberg Kuno. (1933) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 18–25.
- Hóman Bálint: Nemzetnevelés. Országgyűlési beszédekből. (1933–1936) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 101–124.
- Hóman Bálint: A magyar középiskola. (1934) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 217–254.
- Hóman Bálint: A gyakorlati középiskola. (1938) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 254–268.
- Hóman Bálint: Gyermekvédelem. Országgyűlési beszédekből. (1934–1936) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 167–172.
- Hóman Bálint: A nemzeti erők összefogása. (1935) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 51–55.
- Hóman Bálint: A közoktatásügyi igazgatás újjászervezése. (1935) In: Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. 177–199.
- Hóman Bálint: *Művelődéspolitiká*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938.
- Horváth Erzsébet: *Ravasz László és a zsidómentés*. <http://zsinatilevtar.hu/ravasz-laszlo-es-a-zsidomentes> 2022. 04. 27-i letöltés
- Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh: A csoportok percepciója. In: Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh szerk. *A csoportok percepciója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 7–45.
- Hunyady György: Generáció és identitás. In: *Alkalmazott Pszichológia*, II. évf. 2000, 4. sz. 67–73.
- Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: Hunyady György szerk. *Nemzetkarakterológiák: Rónay Jácint, Hugó Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 7–50.
- Hunyady György: Társadalomkritikus szociálpszichológia: John Jost tanulmányai. In: Jost, T. John: *Önalávetés*, 9–26.
- Hunyady György: Kornis Gyula, egy ideális idealista. In: Papp Gábor szerk. *Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülészak előadásai*. Kossuth Kiadó, 2016, 27–68.
- Huszár Ákos: Társadalmi mobilitás és egyenlőtlenségek Magyarországon. In: Földes-Antal szerk.: *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság*. 158–178.
- Huszár Károly. *Nemzetnevelés*, I. évf. 1. sz. 2.
- Huszár Károly: Szózat a magyar tanítókhöz. *Néptanítók Lapja*, LII. évf. 31–32. sz. 1–2.
- Huszár Károly: A felnőttek oktatásának jövő irányelvei. Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde 1919. november 9-én. *Néptanítók Lapja*, LII. évf. 38–44. sz. 1–4.
- Huszár Károly: A bolsevizmus kultúrpolitikája. In: Huszár Károly szerk. *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története*. Újságüzem Kiadó és Nyomda Rt., Budapest, 1920, 86–98.
- Huszi József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1942.
- Ignác Károly: Fővárosi választások és a Törvényhatósági Bizottság Közgyűlése Budapesten 1920–1945. In: *Urbs. Magyar Város-történeti Évkönyv*, II. (főszerk. Á. Varga László) 2007, 201–226.
- Ignác Károly: Keresztény párti hatalomátvétel a városházán – 1920, In: *Önkormányzati választások Budapesten*. Szerk. Feitl István – Ignác Károly, Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 54–67.
- Imre, Krausz, Esterházy. *Új Lap*, XVIII. évf. 83. sz. 1919. december 24. 4.
- Imre László: Imre Sándor és a 19. század. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 9–15.
- Imre Sándor: *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Budapest, 1904.
- [Imre] S[ándor]: A felekezeti iskola ellen. *Magyar Pedagógia*, 1906. évf. 377–379.
- Imre Sándor: Pedagógiai gondolkodás és haladás. *Huszdik Század*, XXI. k. 1910, 60–61.
- Imre Sándor: *A nevelés sorsa és a szocializmus. Az iskolai nevelés lehetőségei és a szocialisták nézetei a nevelésről. A tárgyias nevelői gondolkodás érdekében*. Budapest, 1909, 1920.
- Imre Sándor: *Széchenyi és a nemzetnevelés*. Kolozsvár, 1910.
- Imre Sándor: A polgári iskolai tanítójelöltek pedagógiai tanulmányai. *Polgáriskolai Közlöny*, 1910, 6. 177–184. és 7. sz. 209–221.
- Imre Sándor: Pedagógia és politika. (1911) In: Imre: *A magyar*, 1920, 88–93.
- Imre Sándor: *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődéspolitikához. Írta és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület Szabadiskolájában előadta Dr. Imre Sándor*. Budapest, 1912.
- Imre Sándor: A gyűlölködés ellen. (1912) In: Imre Sándor: *Háborús élet*, 42–46.

- Imre Sándor: *A középiskola gyökeres reformjának előkészítése. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület 1912. évi közgyűlésén előadta Dr. Imre Sándor áll. polgárisk. tanítóképzőintézet tanára.* Athenaum, Budapest, 1912.
- Imre Sándor: A magyarság belső állapota és nevelésünk feladatai. (1914) In: Imre: *Háborús élet*, 9–17.
- Imre Sándor: *A magyar nevelés feladatai és a református iskolák. Vázlat.* Különlenyomat az Országos Református Tanáregyesület 1914/15. évi évkönyvéből. Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalat, 1914.
- Imre Sándor: Köznevelésünk és a háború. (1914) In: Imre: *Háborús élet*, 83–89.
- Imre Sándor: Az első háborús tanév befejezése és története. 1915. Imre: *Háborús élet*, 69–72.
- Imre Sándor: *A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység.* Budapest, 1915.
- Imre Sándor: Nemzeti felelősségérzésre nevelés. (1915) In: Imre: *Háborús élet*, 126–130.
- Imre Sándor: Szociális pedagógia. In: *Az elemi népoktatása enciklopédiája*. III. k. 287–291.
- Imre Sándor: Nevelői gondolatok az erdélyi eseményekről. Az 1916. évi betörés után. Imre: *Háborús élet*, 73–82.
- Imre Sándor (1916): A tanítók nemzeti tudatossága. *Magyar Tanítóképző*, XXXI. évf. 137–145.
- Imre Sándor: A közerkölcsiség és a háború. 1917. Imre: *Háborús élet*, 89–102.
- Imre Sándor: A békére való átmenet nevelésügyi kérdései. (1917) In: Imre: *Háborús élet*, 103–120.
- Imre Sándor: Tudománypolitikai kérdések. *Magyar Pedagógia*, XXVI. évf. (1917). 475–482.
- Imre Sándor: A „nemzetnevelés” jogosultsága. (1918) In: Imre: *Háborús élet*, 130–137.
- Imre Sándor: Belső megújulás. (1918) In: Imre: *Háborús élet*, 137–139.
- Imre Sándor: Mit olvassunk? *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 12. sz. 1–2.
- Imre Sándor: *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 12. sz. 10–11.
- [Imre Sándor]: A népiskola a politikában. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 29. sz. 1–2.
- Imre Sándor: Térjünk vissza Széchenyihez! *Néptanítók Lapja*, LII. évf. 31–32. sz. 3–4.
- Imre Sándor: Mi a nemzetnevelés? Imre Sándor államtitkár beszéde 1919. november 9-én a szabadtanítási előadó-képző tanfolyam megnyitására. *Néptanítók Lapja*, LII. évf. 38–44. sz. 4–11.
- Imre Sándort védik. A tanárok tévedtek. *Új Lap*, XVIII. évf. 85. sz. 1919. december 27. 3.
- Imre Sándor: *A magyar nevelés körvonalai. Tizenkét dolgozat.* Budapest, 1920.
- Imre Sándor: Nemzeti önismeret. Bevezetés a Szabad Lyceumnak Magyarországot ismertető előadásaihoz 1919. december 13-án. *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 9–12. sz. (1920. március 18.) 3–9.
- Imre Sándor: Népoktatás. In: Gratz Gusztáv szerk. *A bolsevizmus*, 621–657.
- Imre Sándor (Visontai Sz. Mihály álnéven): Történelmi érzék. *Pásztortűz*, VIII. évf. 36. sz. 1922. szeptember 9. 298–302.
- Imre Sándor: A közös munka lelki akadályai. (1923). In: Imre: *Háborús élet*, 190–209.
- Imre Sándor: Mindenki nevel. Azok figyelmébe, akik nem törődnek a nevelés ügyével. *Pásztortűz*, IX. évf. 1923, 7. sz. Újra kiadva: In: Imre: *Háborús élet*, 179–185.
- Imre Sándor: Újjáépítés és megújulás. (1923) In: Imre: *Háborús élet*, 185–189.
- Imre Sándor: *A nőnevelés szervezése.* Budapest, 1925.
- Imre Sándor: A nemzet jövője és a leányok. (1925, 1927) In: Imre: *Háborús élet*, 294–304.
- Imre Sándor: A közélet erkölcsi követelményei. Előadás az Országos Református Jogakadémia nyilvános előadásorozatában Kecskeméten 1925. április 5-én. In: Imre: *Háborús élet*, 220–238.
- Imre Sándor: A felelősség. *Protestáns Szemle*, XXXV. évf. 1926, 9. sz. 537–546. Újra kiadva In: Imre: *Háborús élet*, 238–248.
- Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. In: Lukinich Imre (szerk.): *Nagyenyedi album*. Kiadja a Nagyenyedi Bethlen-kollégium volt Diákjainak Testvéri Egyesülete, Budapest, 1926, 25–38.
- Imre Sándor: A lelki béke feltételei. Előadás a Rádió-Szabadegyetemen 1933. január 1-jén. In: Imre: *Háborús élet*, 278–286.
- Imre Sándor: *A neveléstudomány magyar feladatai.* Értekezések a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből. Acta Litterarum Ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Iosephinae, Sectio: Philosophica, Tom VI. Fasc 1. 1935-1936. Szeged, 1935, 1–136.
- Imre Sándor: A nemzet fogalma mai nevelésünkben. *Szellem és Élet*, 1. évf. (1936) 2. sz. 119–128.
- Imre Sándor: A múlt és jövő a nevelői gondolkodásban. A nevelés történetisége. In: *Előadások a magyar tanítók szabadegyetemén.* A magyar tanítók könyvtára I. Szerk: Peterhidi József. A Magyar Tanítóegyesületek Egyetemes Szövetsége, Budapest, 1936, 27–45.
- Imre Sándor: *A kisdudóvintézetű nevelés szerepe a köznevelésben.* A fővárosi óvónők továbbképző tanfolyamán 1937. január havában tartott négy előadás. A „Kisdudóvintézetű nevelés” kiadása, Budapest, 1938.
- Imre Sándor: Nyugtalan idő, nyugodt nevelés. Rádió előadás 1938. szeptember 4. In: Imre: *Háborús élet*, 339–346.
- Imre Sándor: A köztisztviselő felelőssége a nemzet sorsáért. (1939) Újra kiadva: In: Imre: *Háborús élet*, 248–268.
- Imre Sándor: A Tanítóképzés és a líceum. *Különlenyomat a Magyar Tanítóképző* 1939. évf. 2. számából.

- Imre Sándor: *A gazdasági középiskolák része a köznevelésben*. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Neveléstudományi Intézetéből. 1. sz. Budapest, 1941.
- Imre Sándor: *Széchenyi születésének 150. évfordulójára*. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje, Budapest, 1941.
- Imre Sándor: *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*. 2. kiad. „Studium”, Bp. 1942.
- Imre Sándor: *Neveléstan*. Második, lényegében változatlan kiadás, „Studium”, Budapest, 1942.
- Imre Sándor: A nevelés válsága a két háborúban. *Társadalomtudomány*, 22. évf. 1942, 3. sz. 313–334. Különlenyomat, Budapest, 1942.
- Imre Sándor: A nemzetnevelés fogalma. Különlenyomat a *Társadalomtudomány*, 1943. évf. 1–2. számából. 1–8.
- Imre Sándor: A polgári iskola sorsa. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*, XLVIII. (1943–44.) évf. 1. sz. 109–118.
- Imre Sándor szerk. *Világháború. Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára*. Franklin Társulat, Budapest, 1917, 1918.
- Imre Sándor szerk. *Nevelésügyi tanulmányok*. Értekezések a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből. Új sorozat 6–12. sz. Szeged, 1934.
- Imre Sándor: Szociálpolitika és művelődéspolitikai. In: Mártonffy Károly szerk. *A magyar szociálpolitika*. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. BM., Budapest, 1939. Újraközlés: *Szociális Munka*, 4. évf. 1992, 2. sz. 135–159.
- Imre Sándor: *Gróf Teleki Pál és a felsőoktatás ügye*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943.
- Imre Sándor: Az Országos Közoktatási Tanács feladata. A Tanács teljes ülésén 1943. XII. 4. *Budapesti Szemle*, 266. k. 794. sz. 81–94. valamint: *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 4–8.
- Imre Sándor: A Ferenc József Tudományegyetem a századforduló táján. (Eredetileg megjelent: Kolozsvári Tudományos Könyvtár 3. Kolozsvár, 1944, 18–19.) Újra közölte: Kincses Kolozsvár 2. Magyar Hírmondó Szerk. Bálint István János. Budapest, 1987, 73–74.
- „Inkább a rosszat kapják”. Kovách Imre szociológus a vidéki társadalmakról. (Barotányi Zoltán interjúja) *Magyar Narancs online*, 2022. április 13. <https://magyarnarancs.hu/belpol/inkabb-a-rosszat-kaptak-247873> 2022. 04. 14-i letöltés
- Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében*. Merkantil, Budapest, 1935.
- Janek Noémi – Balog Beáta: Képekben elbeszélte múlt – Mesterházy Jenő. *Gyermeknevelés*, 5. évf. (2017) 1. sz. 85–109.
- Jászi Oszkár: Levél a szerkesztőhöz. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 8–9.
- Jóború Magda: *A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963.
- Jóború Magda: *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó és középfokú oktatás*. Kossuth Könyvkiadó – Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.
- Joó Adrienn: Az elemi népoktatás és a tanítóképzés reformja a Nemzetnevelés tükrében. *Iskolakultúra*, 2006. évf. 9. sz. 3–23.
- Joó Adrienn: Nemzetnevelés a „Nemzetnevelésben”. *Iffjúsági Szemle*, 5. 2007, 5–24.
- Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Politikatörténeti füzetek XXVII. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Jost, T. John: *Ónalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (Vál. előszó: Hunyady György) Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- József főherceg kiáltványa. 1919. augusztus 7. *Budapesti Közöny*, 1919, 71. sz. esti kiadás, augusztus 8. 1.
- József királyi herceg Magyarország kormányzója. Az új kormány esküje. *Budapesti Közöny*, 1919, 72. sz. 1.
- József főherceg: *A világháború amilyenek én láttam*. VII. k. Tiroi védelme és összeomlás. MTA, Budapest, 1934.
- Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története, 1918. október 31. – 1919. március 21.* Cserépfalvi, Budapest, 1945.
- Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon 1900–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- Karácsony Sándor: Arcképek: Imre Sándor. *Protestáns Szemle*, 37. évf. 1928, 636–640.
- Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika könyvek 3. Replika Kör, Budapest, 1997.
- Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1997.
- Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- Karády Viktor: Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó szerk. *Filozófia és*, 267–299.
- Kardos József: Előszó. Egy magyar polgárember a XX. században. In: Bassola Zoltán: *Ki voltam...* 5–6.
- Karsai László szerk. *Kirekesztők. Antiszemita írások 1181–1992*. Aura Kiadó, h. n. 1992.
- Katona Csaba: Az erőszak traumája – A háborús erőszak utóhatása. In: *Háborús hétköznapi V. Tanulmánykötet*. 127141.

- Katus László: Budapest népeisége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján. In: *A „világváros” Budapest két századfordulón*, 247–287.
- Katzburg Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bábel Kiadó, Budapest, 2001.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Antiszemita atrocitások, gyilkosságok, pogromok a fehérterror időszakában*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=138:antiszemita-atrocitasok-gyilkosságok-pogromok-a-feherterror-idszakaban-&catid=16:esetek
- Kádár Lehel: Az augusztusi puccs. *Új Magyar Szemle*, 1920, 1. sz. (augusztus) 1–18.
- Kelemen Elemér: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. *Filozófia – művelődés – történet, 2001*. Az ELTE TÓK Tudományos Közleményei XIX. k. Trezor, Budapest, 2001, 57–72.
- Kelemen Elemér: Két fejezet a hazai pedagógusmozgalmak és -szervezetek 20. századi történetéből. In: Donáth Péter – Farkas Mária szerk. (2004): *Filozófia – Művelődés – történet 2004*. Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei. XXVI. Trezor, Budapest, 2004, 55–66.
- Kelemen Elemér: A magyarországi pedagógusmozgalom radikalizálódása a 20. század első évtizedeiben, 1917–1919. In: Bollókné Panyik Ilona (2004, szerk.): *Gyermek – nevelés – pedagógusképzés*. Trezor, Budapest. 2004, 173–183.
- Kelemen Elemér-Setényi János: *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*. Bárczy István Könyvtár I. k. Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest, 1994.
- Kelemen Elemér: A magyar oktatási rendszer haladásellenes, céljai elfogadhatatlanok. https://hvg.hu/360/20220402_Kelemen_Elemer_magyar_oktatas_rendszer_politika_merleg 2022. 04. 03-i letöltés
- Kelemen Krizosztom: A tanítás és nevelés állócsillaga. *Néptanítók Lapja*, 77. évf. 1. sz. (1944. január 1.) 2–3.
- „Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához*. I. k. 1870–1930. (Szerk. Sipos András – Donáth Péter) BFL-BTF, Budapest, 1999. <https://mek.oszk.hu/10000/10056/10056.htm>
- Kemény Ferenc: A háborús pedagógia bírálata és bölcelete. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 5. sz. 3–5.; 16. sz. 3–4.
- Kemény Gábor: Imre Sándor nevelőmunkája. *Századunk, társadalomtudományi szemle*, III. évf. (1928) 3. k. 553–555.
- Kemény Gábor: Nagy László és a magyar szociális fejlődés. *A Gyermek*, XXII-XXIV. évf. (1931/1932) 54–59.
- Kemény Gábor: *Egy magyar kultúrpedagógus: Nagy László életműve*. Merkantil Nyomda, Budapest, 1943.
- Kemény Gábor: *A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Neveléstörténeti tanulmányok*. (1939) (Szerk. Kemény Katalin) Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- Kemény Gábor: Imre Sándor életműve (1877–1945). *Embernevelés*, I. évf. 1–2. sz. (1945. szeptember–október) 69–70.
- Kemény Gábor: Egy negyedszázad nevelésügyi mérlege. In: *Demokrácia és köznevelés*. Országos Köznevelési Tanács, Budapest, 1945, 35–50.
- Kemény Gábor: *Az egyszerűség útja*. (1947) Szerk. Kemény Katalin, Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.
- Kemény Gábor válogatott pedagógiai művei*. Szerk. Kőte Sándor, Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.
- Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*. A DE BTK-ra készült PhD értekezés, Debrecen, 2009, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/90265/ertekezes.pdf> 2021. 09. 18-i letöltés
- Keresi György: Budapesti Kör. *Polgáriszkolai Közlöny*, XVI. évf. 9. sz. 1912. május 1. 300–303.
- Kékes-Szabó Mihály – Pukánszky Béla szerk. *Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen 1872–1934*. A tantervelmélet forrásai 20. Országos Közoktatási Intézet, h. n. 1998.
- Kékes-Szabó Mihály – Pukánszky Béla: Oktatásméleti koncepciók és a tanárképzés gyakorlata a kolozsvári-szegedi egyetemen. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 319–370.
- Kéri Katalin: Az 1879:XVII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: *Híd a századok felett – Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter; szerk. Nagy Mariann, University Press, Pécs, 1997, (www.kerikata.hu)
- Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*. Pro Pannónia, Pécs. 2008.
- Kéri Katalin (Ambrus Attila Józsefné): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással*. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2015.
- Kétyi Andrásné: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának működése 1912–1931. *Budapesti Nevelő*, XXXIV. évf. 1998, 1. sz. 97–109.
- Ki a szabadkőművesekkel a közoktatásból! Imre államtitkár nem szereti a keresztényeket – a radikális tanárokat tolja. *Új Lap*, XVIII. évf. 75. sz. 1919. december 14. 3.
- Kié legyen az iskola? *Népszava*, XLVII. évf. 25. sz. 1919. január 29. 1–2.
- Kiss Dezső szerk. *Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomrajtása idején 1919–1920*. Kézirat [gyanánt], Testnevelési és Tudományos Tanács, Budapest, 1970.

- Kizárt zsidók az egyetemről. *Nemzetnevelés*, I. évf. 7. sz. 1920. április 1. 70.
- Klebsberg Kuno: A népművelés Budapesten. (1918) In: Klebsberg Kuno: *Tudomány, kultúra*, 236–254.
- Klebsberg Kuno: A iskolán kívüli népművelés. (1923. június 28. Néptanátk Lapja) In: *Klebsberg Kuno*. (Vál., szerk. T. Kiss Tamás) 204–207.
- Klebsberg Kuno: A magyar középiskola. (1924) In: Klebsberg Kuno: *Tudomány, kultúra*, 302–311.
- Klebsberg Kuno: A középiskoláról szóló törvényjavaslat betérjesztése. (1924) In: Klebsberg Kuno: *Tudomány, kultúra*, 271–301.
- Klebsberg Kuno: A magyar polgári iskola. (1926) Klebsberg Kuno: *Tudomány, kultúra*, 26–270.
- Klebsberg Kuno: A magyar kultúrpolitika a háború után. *Budapesti Szemle*, 1926, 201. évf. 581. sz. 1–22.
- Klebsberg Kuno: *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest, 1927.
- Klebsberg Kuno: *Neonacionalizmus. Gróf Klebsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei*. Atheneum, Budapest, 1928. <http://mek.oszk.hu/09800/09852/09852.htm#25> 2021. 05. 31-i letöltés
- Klebsberg Kuno: Az a bizonyos sokat emlegetett kultúrfőlény. In: Klebsberg Kuno: *Tudomány, kultúra*, 538–543.
- Klebsberg Kuno: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebsberg Kuno válogatott beszédei és írásai 1917–1932*. (Vál., szerk. Glatz Ferenc). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Klebsberg Kuno*. (Vál., szerk. T. Kiss Tamás) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- Knausz Imre: Kicsiny Káté az iskoláról. *Tanítani online*, 2021. december 28. http://www.tani-tani.info/kicsiny_kate_az_iskolarol
- Knausz Imre: „...minden ház ablakán”. Lemondhatunk-e a műveltség demokratizálásáról? In: Földes-Antal szerk.: *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság*. 246–266.
- Kocsán Károly: A kereszténység konzekvenciája. *Nemzetnevelés*, II. évf. 9. sz. 1920. május 1. 74–77.
- Kornis Gyula: Tudomány és háború. (1915) In: Kornis: *Kultúra és*, 219–229.
- Kornis Gyula: Iskolarendszerünk reformja. (1919) In: Kornis: *Kultúra és*, 63–75.
- Kornis Gyula: Humanisztikus tanulmány és világnézet. (1920) In: Kornis: *Kultúra és*, 49–62.
- Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. (1921) In: Kornis: *Kultúra és*, 1–41.
- Kornis Gyula: Kultúrfőlényünk kérdése. (1921) In: Kornis: *Kultúra és*, 42–48.
- Kornis Gyula: Középiskolánk reformja és a főiskolák. (1923) In: Kornis: *Kultúra és*, 91–103.
- Kornis Gyula: Az új középiskolai tanterv. (1924) In: Kornis: *Kultúra és*, 104–122.
- Kornis Gyula: Mi a középosztály? In: Kornis: *Kultúra és*, 178–185.
- Kornis Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok*. Franklin Társulat, Budapest, 1928.
- Kornis Gyula: A magyar népnevelés hőse: báró Eötvös József. In: Kornis Gyula: *A magyar politika*, 240–249.
- Kornis Gyula: A magyar politikai világnézet hőse: gróf Apponyi Albert. In: Kornis Gyula: *A magyar politika*, 250–353.
- Kornis Gyula: A magyar művelődéspolitikai hőse: gróf Klebsberg Kuno. In: Kornis Gyula: *A magyar politika*, 366–387.
- Kornis Gyula: *A nemzetnevelés rendszere. Imre Sándor. Egyetemi működésének harmincadik évfordulójára*. (1935). In: Kornis Gyula: *Tudós fejek*. Franklin Társulat, Budapest, 1942, 26–29.
- Kornis Gyula: *A magyar politika hősei*. Franklin Társulat, Budapest, 1942.
- Kornis Gyula szerk. *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest, 1927.
- Kornis Gyula: Napló. Közreadta és a bevezetést írta: Dévényi Anna. *Történelmi Szemle*, XLII. évf. 2020, 3. sz. 301–326.
- Konzervatív-e Imre Sándor? *Nemzeti Kultúra*, 1919, 2. sz. 3.
- Kopp Márai-Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest, 1992.
- Kopp Mária szerk. *Magyar lelkiállapot. Esélyerősítés és életminőség a magyar társadalomban*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József tankönyvek, Budapest, 1997.
- Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest, 2003.
- Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK-Argumentum, Budapest, 2012.
- Kovács Imre szerk. *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Argumentum-TK, Budapest, 2020.
- Kovács András: Lehet-e előítélet az előítélet? *Educatio*, 16. évf. 2007, 1. sz. 10–16.
- Kovács András-Fischer György: *Antiszemita előítéletek Európában – 2020. Felmérés 16 európai országban. Kutatási összefoglaló. Tett és védelem Alapítvány-IPSOS-INSPIRA, h. n., é. n. file:///D:/He-lyi%20mapp%C3%A1k/Let%C3%B6lt%C3%A9sek/Antiszemita_eloiteletesseg_Europaban_202.pdf* (2022. 03. 21-i letöltés)
- Kovács Gábor: *A szocializmus*. Stampfel-féle Könyvkiadó Hivatal, Budapest, 1907.
- Kovács Gábor: *A népesedés elmélete*. Társadalomtudományi és Gazdaságtörténeti kutatások IV. (szerk. Mandelló Gyula), Debrecen, 1908.

- Kovács Gábor: A szociális kérdés. V. és VI. Gazdasági szabadság. *Néptanítók Lapja*, LIII. évf. 4–5. sz. 20–22.; 6–8. sz. 8–9.
- Kovács I. Gábor: Adalékok a magyar értelmiség kereseti viszonyaihoz a két világháború között. *Szociológia*, 1975. évf. 4. sz. 624–644.
- Kovács I. Gábor: Kovács Gábor (1883–1920) miskolci születésű közgazdász professzor életpályája. – A református tanár-családtól a debreceni tudományegyetemi katedrán át a budapesti Marx-Engels Munkásegylet-ig. *Történelem és Szociológia*, Internetes folyóirat Miskolcon 2015/2. sz. 47–56. <http://tortenetitar.hermuz.hu/wp-content/uploads/2020/04/Kovacs-I-Gabor.pdf>;
- Kovács Tamás: Mester Miklós pályaképe. *Korunk*, harmadik folyam, XXIV. évf. 4. sz. 89–96.
- Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919-ben*. Kárpátia Stúdió, Kőröstarján-Balatonfőkajár, 2020.
- Kozma Tamás: *Erdei séta. Önéletrajz*. ÚMK, Budapest, 2011.
- Kozma Tamás: *Innováció és tanulás*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022.
- Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Köte Sándor: *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.
- Köte Sándor: *A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- Köte Sándor: *Egy útmutató pedagógus, Nagy László élete és munkássága*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983.
- Köte Sándor: *A pedagógus Kemény Gábor*. Tankönyvkiadó – Békés Megyei Tanács, Budapest – Békéscsaba, 1989.
- Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- Kövér György: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Kövér György szerk. *Zsombékok*. 77–160.
- Kövér György szerk. *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Századvég Kiadó, Budapest, 2006.
- Kövér György: „Puha” források – „kemény” tények. Naplók és visszaemlékezések a társadalomtörténetben. *Soproni Szemle*, 71. évf. 3. sz. 235–249.
- Közép-Európa Atlasz*. Szerk. Rónai András. Digitális faksimile kiadás, Szent István Társulat-Püski Kiadó, Budapest, 1993.
- Közoktatási politika. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. 3.
- Közoktatásügyi irányítási és iskolafelügyelet*. Nemzetnevelők könyvtára II. Nemzetszolgálat. OKT Budapest, 1942.
- Krekó Péter: Társadalmi értékrend és politikai magatartás kapcsolata a mai világban. In: Földes-Antal szerk.: *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság*. 312–228.
- Kristóf Luca: *Kultúr-csaták. Kulturális elit és politika a mai Magyarországon*. Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.
- Kuczi Tibor: Nemzeti diszpozíció és gazdasági magatartás. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 301–309.
- Kultúrpolitika. Gróf Apponyi Albert nyilatkozata kultúrpolitikájáról. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 12. sz. 10.
- Kunfi és Jászi barátja. *Népakarat*, II. évf. 2. sz. 1920. január 1. 4.
- Kunfi Zsigmond: *Népoktatásunk bűnei*. Természet és társadalom. Népszerű Tudományos Könyvtár, Kiadja a Huszadik Század szerkesztősége, Budapest, 1908.
- Küldöttségjárás a főváros iskoláinak államosítása ellen. *Népszava*, XLVIII. évf. 91. sz. 1920. április 15. 4. old.
- Lackó Miklós: *Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében*. TTI, Budapest, 1987.
- Lackó Miklós: Két portré. Lackó szerk. *Filozófia és*, 83–111.
- Lackó Miklós szerk. *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. MTA TTI, Budapest, 2001.
- Ladányi Andor: *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. Felsőoktatástörténeti kiadványok. 1. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1969.
- Ladányi Andor: *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2000.
- Ladányi Andor: *Az egyházak és a felsőoktatás a modernkori Magyarországon*. WJFL, Budapest, 2012/2021. https://ia601003.us.archive.org/18/items/vallaszociologiai_szovegyujtemeny/Ladanyi.pdf 2021. 06. 18-i letöltés
- Lábay Gyula: *Az ellenforradalom története. Az októberi forradalomtól a kommün bukásáig*. Élet Irodalmi Nyomda és Rt., Budapest, 1922.
- Lelkiismereti szabadság. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 5–6.
- Lendvai István: Haza és Emberiség. Nyílt levél Babits Mihályhoz. *Új Nemzedék*, VI. évf. 9. sz. 1919. március 8. 5–8.
- Lendvai István: *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Pallas Irodalmi Rt. kiadása, Budapest, 1921.

- Lengyel László: A háborúnak sosincs vége. *Népszava online*, 2022. június 26. https://nepszava.hu/3161159_lengyel-laszlo-a-haborunak-sosincs-vege 2022.06.26-i letöltés
- Ligeti Dávid-Vörös Boldizsár szerk. „...minden édenek neve vad poklokat büvöl...” *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2020.
- Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918-1919. fordulóján. *Történelmi Szemle*, 1968/4. sz. 401–427.
- Litván György – Szűcs László szerk. *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. II. k. Gondolat, Budapest, 1973.
- L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919–1931*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Lásd ehhez pl.: L. Nagy Zsuzsa: A főváros román megszállás alatt. 1919. augusztus–november. *Budapesti Negyed*, 1994. évf. 2. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/nagy.htm> (2022. 02. 11-i letöltés)
- Louk Hagendoorn: Csoportközi elítélések többszoportos rendszerekben: az etnikai hierarchiák percepciója. In: Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh szerk. *A csoportok percepciója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 521–549.
- Lovász Márton: Felhívás. *VKM 14796/1918. eln. sz. Valamennyi tankerületi főigazgatóságához, tanfelügyelőséghez, elemi és középfokú tanintézet igazgatóságához és tanítótestületéhez. Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 1–3.
- Lukács György: A kultúra tényleges birtokbavétele. *Fáklya*, X. évf. 94. sz. 1919. április 20. 3.
- Lukács György: Régi kultúra és új kultúra. *Internacionálé*, I. évf. 6–7. sz. 6–12.
- Lukács György: *Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok*. I. k. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1971.
- Lukács György: *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- Lukács György *publicisztikája*. Szerk. Mesterházi Miklós. Lana-Info, 2019–2020. <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/> 2021. 06. 06-i letöltés
- Lakács, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Magyar Kormányprogramok*. 1. k. 1867–1944. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004.
- Magyar Liberalizmus*. (Vál.: Tökéczki László) Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. (Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Magyarország tanítóihoz! *Néptanítók Lapja*, LI. évf. Rendkívüli kiadás, 1–2.
- Magyarország Tiszti Cím- és Névtára*. XXXVII. évf., 1918. A m. kir. kereskedelemügyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1918.
- Magyarország Tiszti Cím- és Névtára*. L. évf. 1943. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1943.
- Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. (Összeáll.: Vértes Róbert) Polgár, Budapest, 1997.
- Magyary Lajos: Egységes iskola. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 30. sz. 1–3.
- Magyary Zoltán: Művelődési politika és közoktatásügyi igazgatás. *Társadalomtudomány*, II. évf. I–II. sz. 1922. 61–76.
- [Magyary Zoltán]: A magyar szellemi élet válsága. *Budapesti Szemle*, 194. kötet, 557. sz. 1923, 1–20.
- Magyary Zoltán: A mai magyar állam jellemzése. In: *Magyary Zoltán*. (Saád József szerk.) 221–226.
- Magyary Zoltán: Küzdelem a haladásért. 1944. november 9. In: *Magyary Zoltán*. (Saád József szerk.) 226–228.
- Magyary Zoltán: Búcsúlevél. In: *Magyary Zoltán*. (Saád József szerk.) 228–229.
- Magyary Zoltán*. (Saád József szerk.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- Makkai László: *A kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1919*. https://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf9458.pdf 2021. 12. 25-i letöltés
- Makkai Sándor: A protestantizmus szociális jelentősége. *Sárospataki Református Lapok*, XIV. évf. 18–19. sz. 91–92.
- Makkai Sándor: *Szolgalatom. Teológiai önéletrajz 1944*. <https://mek.oszk.hu/11300/11347/11347.htm#2>
- Mann Miklós: *Kulturpolitikusok a dualizmus korában*. OPKM, Budapest, 1993.
- Mann Miklós: *Budapest oktatásügye a dualizmus korában*. Új pedagógiai közlemények. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Budapest, 1997.
- Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. ÖNKONET, Budapest, 2002.
- Mann Miklós: *Magyar oktatási miniszterek 1848–2002*. ÖNKONET, Budapest, 2005.
- Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz, 1995.
- Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996.
- Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.
- Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. I–II. k. Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó, Budapest, 1990.
- Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993.
- Márer Erzsébet: *A nevelés ügye az 1920. február 16-ra összehívott Nemzetgyűlésen*. In: Imre Sándor szerk. *Nevelésügyi tanulmányok*, 5–41.
- Márkus Éva: A nemzetiségi tanítóképzés története. *Pedagógusképzés*, 1919. Különszám, 39–50.

- Megalakult az írók szakszervezete. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 13. 4–5.
- Meg nem cáfolt vádak Imre államtitkár ellen. A kultuszminisztérium vizsgálóbizottsága nem felel a konkrét adatokra. Az ifjúság nevelését ki kell venni a forradalmi elemek kezéből. *8 Órai Újság*, V. évf. 1919. október 10. 6.
- Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrófális 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2012.
- Meumann, Ernst: *Kísérleti pedagógia*. Pedagógiai források, Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.
- Mérei Gyula szerk. *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Mészáros István: A „nemzetnevelés”. *Magyar Tudomány*, 99. évf. 1992, 3. sz. 322–333.
- Mészáros István: *Teleki Pál nemzetnevelői programja*. Teleki Pál Egyesület, Gödöllő, 1993.
- Mészáros István: Felekezeti népiskoláink tanterveinek történeti alakulása. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 29–92.
- Mészáros István: Komis Gyula neveléstudományi-közüktatáspolitikai tevékenységének korszaka 1920–1931. Mészáros István szerk. *Válogatás Komis, 5–12.*; Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 439–448.
- Mészáros István szerk. *Válogatás Komis Gyula tanterv-vonatkozású írásaiból*. A tantervelmélet forrásai 3. OPI, Budapest, 1984.
- Mészáros István: A felekezeti gimnáziumi tantervek történeti alakulása. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 181–209.
- Mészáros László – Szenczi Árpád: Fejezetek az egyházi tanítóképzés magyarországi történetéből. *Pedagógusképzés*, 2019, Különszám, 21–39.
- Mi a keresztény politika? (A keresztény politika vezérei nyilatkoznak Az Újság-nak. *Az Újság*, XVIII. évf. 94. sz. 1920. április 18. 4.
- M[ilotay] I[stván]: A „szocializált” közoktatás. *Új Nemzedék*, VI. évf. 5. sz. 1919. február 2. 5–6.
- Milotay István: *Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékiratából kimaradt*. Gede Testvérek Bt., Budapest, 2001.
- Milyen könyveket ajánl Imre Sándor? Mit hirdet a „Magyar (?) Pedagógia” – Madarat tolláról, embert barátjáról. *Új Lap*, XVIII. évf. 84. sz. 1919. december 25. 8.
- Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója. 1941. február 25. – 1946. március 9.* Szerk. Székér Nóra. ÁBTL-Kronosz, Budapest–Pécs, 2021.
- Minisztartanási ülések napirendi pontjai 1867–1944*. Magyar Országos Levéltár, Arcanum Adatbázis PC CD-ROM
- Mirák Katalin: A jéghegy csúcsai – evangélikus püspökök és a Tanácsköztársaság. In: Fejérdy András szerk. *A Tanácsköztársaság...*, 141–154.
- Mit követel a magyar nemzet? E címen adta ki az Ébredő Magyarok Egyesülete programját, követeléseit az egész országhoz szóló proklamációban. *Budapesti Hírlap*, XL. évf. 222. sz. 1920. szeptember 19. 5.
- Mitrovics Gyula: *A neveléstudomány alapvonalai*. Csáthy Ferenc Rt. Egyetemi Könyvkereskedés, Debrecen–Budapest, 1933.
- Molnár Oszkár: *Bevezetés a gyermektanulmányba*. Stief Jenő és Társa, Kolozsvár, 1913.
- Molnár Oszkár: *Szociális pedagógiai intézmények. Tíz előadás*. Stief Jenő és Társa, Kolozsvár, 1915.
- Móricz Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat*, 1913, 16. sz. 209–217.
- Mozgalom egy államtitkár ellen. *8 Órai Újság*, V. évf. 1919. október 2. 4.
- M. Pellesz Nelli – Szűts-Novák Rita: A Pedagógiai és Lélektani Intézet 1929-es megalapítása, szellemi előzményei és működésének első évtizede. Imre Sándor és Várkonyi Hildebrand Dezső tevékenysége. *OxIPO*, I. évf. 2019, 2. sz. 9–24. http://real-j.mtak.hu/13882/2/OxIPO_2019_2.pdf
- M. Pellesz Nelli: Lépések a pedagógus szakma professzionalizációja felé. Viták a felsőfokú tanítóképzésről a két világháború között. In: M. Pellesz Nelli szerk. *Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2019, 152–169.
- Mucsi Ferenc – Szabó Ágnes: *Kunfi Zsigmond 1879–1929*. In: Mucsi Ferenc – Szabó Ágnes szerk. *Kunfi Zsigmond válogatott írásai*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.
- Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus politikai programjának kialakulása Magyarországon 1900–1914. *Múltunk*, XLIII. évf. 3–4. sz. 112–142.
- N.: Imre Sándor közoktatásügyi államtitkár. *Szilágyság*, 1918. november 15. 3.
- Nagy György: Erdélyi magyar szellemi élet 1918–1921 között. In: Lackó szerk. *Filozófia és*, 165–195.
- Nagy J. Endre: Adalék a magyar értelmiségtörténethez. In: Nagy J. Endre: *Eszme és valóság. Magyar szociológia-történeti tanulmányok*. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, Budapest – Szombathely, 1993.
- Nagy László: *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez*. I. rész. A Gyermektanulmányi Könyvtár 5. kötete. Kiadja a Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Budapest, 1915.
- Nagy László: Neményi Imre. *Magyar Tanítóképző*, 32. évf. 1917, 217–220.
- Nagy László: *A magyar közoktatás reformja*. A kéziratot közrebocsátotta: Ballai Károly, a kísérő tanulmányt írta: Kemény Gábor. Merkantil Nyomda, Budapest, 1934.

- Nagy László emlékére... Szerk. Ballai Károly és Nógrády László, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Nagy László emlékbizottsága, Budapest, 1932.
- Nagy László közoktatási reformterve. Szerk. Váczi Miklós. OPKM, Budapest, 1982.
- Nagy Péter Tibor: *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Budapest 1992.
- Nagy Péter Tibor: *Hogyan kerüljük el a polgárosodást? Magyar oktatáspolitikai 1867–1945. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből*. Kodolányi János Főiskola – Oktatáskutató Intézet, h. n., é. n. (1998)
- Nagy Péter Tibor: A numerus clausus hetvenöt év után. *Világosság*, XXXVI. évf. (1995) 2. sz. 72–80.
- Nagy Péter Tibor: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- Nagy Péter Tibor: Nyelvpolitika és elitképzés. Történetiszociológiai közhelyek – az idegennyelv-oktatás és az elitképzés kapcsolatáról. *Educatio*, 2000. évf. 4. sz. 743–760.
- Nagy Péter Tibor: Oktatáspolitikai változások az első világháború után. *Iskolakultúra*, 2006. évf. 6–7. sz. 63–76.
- Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. *Iskolakultúra*, XV. évf. 2005, 6–7. sz. 3–229.
- Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika, 1867–1945*. Gondolat, Budapest, 2011.
- Nagy Péter Tibor: A professzionalizációs folyamatok történetének kutatása a 2000-es években. *Iskolakultúra*, 21. évf. 2011–1 sz. 3–8.
- Nagy Péter Tibor: *Oktatás-történet, szociológia*. Iskolakultúra-könyvek 44., Veszprém, 2012.
- Nagy Péter Tibor: A műveltség demokratizálása a magyarországi elitoktatásban 1867–1918. <file:///D:/Helyi%20mapp%C3%A1k/Dokumentumok/Imre%20S%C3%A1ndor%20konf/NPT%20a%20muveltség%20demokratiz%C3%A1ll%C3%A1sa.pdf> (2021. 04. 03-i letöltés)
- Nagy Péter Tibor: *Vallásosság-, -történet, -szociológia*. Iskolakultúra-könyvek 53., h. n. 2021.
- Nánay Mihály: *Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg katonai és politikai szerepvállalása 1914–1924*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2016.
- Nánay Mihály: Habsburg József főherceg, a homo regius. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid szerk. *1919 – A Nagy Szétesés*. Országház Kiadó, Budapest, 2021, 191–213.
- Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai*. Szerk. Vidor Gyula. Budapest, 1921.
- Neubauer Gyula: A sajtó. In: Gratz Gusztáv szerk. *A bolsevizmus*, 728–747.
- Neumann Hilda: A kisdédóvó átreformálása. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 6. 3.
- Németh András: *A magyar tanítóképzés története 1755–1975*. Zsámbék, 1990.
- Németh András: *Weszeley Ödön*. Magyar Pedagógusok, OPKM, Budapest, 1990.
- Németh András: Weszeley Ödön pedagógiai munkásságának tanterv- és művelődésméleti vonatkozásai. In: Németh András szerk. *Weszeley Ödön munkásságának tanterv- és művelődésmélet vonatkozásai*. A tantervemélet forrásai IV. Országos Közoktatási Intézet, h. n. 1997, 5–17.
- Németh András: Fejezetek a magyar neveléstudomány és a reformpedagógia ambivalens kapcsolatáról. In: Németh András szerk. *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*, 181–206.
- Németh András szerk. *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Neveléstudomány-történeti tanulmányok. V. k. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- Németh András: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciók hatásai, nemzeti sajátosságok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.
- Németh András: A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibontakozásának történeti folyamatai. *Pedagógusképzés*, 2007. évf. 1–2. sz. 5–26.
- Nóbik Attila: A dualizmuskori pedagógiai közélet jellemzői a Család és Iskola példáján. In: Fizel Natasa – Nóbik Attila szerk. *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2014, 189–206.
- Nóbik Attila: *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában*. Szegedi Egyetemi Kiadó; Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2019.
- Nógrády László: Nagy László az ember. *A Gyermekek*, XXII-XXIV. évf. (1931/1932) 60–66.
- N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók felvételéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983.
- Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában 1919–1941*. I. k. Polgart, Budapest, 2000.
- Oszlanszki Tamás Tibor (2014): A numerus clausus és a magyar felsőoktatás, 1920–1944. *Veritas Intezet*. Letöltés: <https://www.veritasintezet.hu/hu/esemenytar/297-veritas-estek-a-numerus-clausus-es-a-magyar-felsooktatás-1920-1944> 2021. 09. 17.
- Összefoglaló tanítások a háborúról. *Magyar Pedagógia*, 26. évf. (1917) 291–296.
- 5000 szociáldemokrata tanító. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 1.
- [Padányi]-Frank Antal: *Lelki megújulás*. Békéssy Sándor Kiadás, Budapest, 1924.

- Padányi-Frank Antal: *A pedagógia válsága és jövő útjai. Székfoglaló értekezésből felolvasva a Szent István Akadémia I. osztályában 1931. november 6-án.* Stephaneum Nyomda, Budapest, 1938.
- Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története.* Jaffa Kiadó, 2012.
- Paksa Rudolf: A rendszer támogatottsága: az együttműködés és az ellenállás formái. In: Ligeti-Vörös szerk. „...minden édenek neve, 235–265.
- Papp Barbara: Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. In: Kövér György szerk. *Zsombékok.* 713–756.
- Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990.* Jaffa Kiadó, 2012.
- Papp Sándor: A nyolcosztályú népiskola. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 30. sz. 4–5.
- Parászka Boróka: Hazátlanok. Magyarország államformája a gyűlölet. HVG360. https://hvg.hu/360/202143_hazatlanok (2021. 10. 29-i letöltés)
- Parászka Boróka: Meghitt kis nemzetkarakterológiánk. HVG360. [https://hvg.hu/360/202216_Paraszka Boroka Meghitt kis nemzetkarakterologiank](https://hvg.hu/360/202216_Paraszka_Boroka_Meghitt_kis_nemzetkarakterologiank) 2022. 04. 22-i letöltés
- Parragi György: Akik mégis itt maradnak... *Magyar Nemzet*, 2. évf. 11. sz. 1946. január 13. 1–2. old.
- Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998.* (Szerk. Földes György-Hubai László) Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.
- Pataki Ferenc: Életünk a történelemben. In: Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok. Társadalom-lélektani metszetek.* Osiris Zsebkönyvtár, Osiris, Budapest, 2000, 177–187.
- Pataki Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 171. évf. 7. sz. 778–798.
- Patyi Gábor: Imre Sándor a gazdasági középiskolákról. In: Ács-Biró Adrienn-Maisch Patrícia-Molnár-Kovács Zsófia szerk. *Iskola a társadalmi térben és időben. IX.* PTE BTK Oktatás és Társadalom Doktori Iskola, Pécs, 2021, 61–67.
- Patyi Gábor: Imre Sándor az Országos Közoktatási Tanács feladairól. Online előadás az MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága Neveléstörténeti Albizottsága által az Országos Közoktatási Tanács megalakulásának 150. évfordulójára szervezett konferencián. 1921.
- Pákay Károly: Néhány szó a magyar tanítóképzés reformjához. *Nemzetnevelés*, II. évf. 22. sz. 1920. november 15. 216–217.
- Pásztor József szerk. *Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete.* Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, Budapest, 1959.
- Pénzhiány miatt elhalasztották az iskolák és a mozik államosítását. *Az Est*, XI. évf. 224. sz. 1920. szeptember 22. 2.
- Petrák Katalin – Milei György szerk. (1959): *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1959.
- Pléh Csaba: Révész Géza – a sors feszültségei levelezése és székfoglalója tükrében. *Thalassa*, 20. évf. 2009. 4. sz. 75–100.
- Pléh Csaba: A korai magyar kísérleti pszichológia és a nagyvilág. Révész Géza emlékére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. évf. 2009, 3. 467–495.
- Pléh Csaba: A lélektan alakulása 1945–1948 között a budapesti bölcsészkaron. *Magyar Tudomány*, 2019. évf. 12. sz. 1834–1845.
- Podráczky Judit: A társadalmi célok kifejeződése az 1891. évi kisdedovási törvényben. *Pedagógusképzés*, 2000/1-2. sz. 241–258.
- Podráczky Judit: A hazai tanítóképzés helyzete 2000–2019. *Pedagógusképzés*, 2019. Különszám, 51–63.
- Pogány [József]: A fővárosi szocialista tanítószervezet története. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 6.
- Polányi Mihály: *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához.* I–II. Atlantisz, Bp. 1994.
- Polnay Jenő. Az Országos Magyar Zsidó Szövetség. *Budapesti Fehér Újság*, I. évf. 2. sz. 1919. november 27. 3–4.
- Pomó Imre: A szocialitás gondolatának jelentkezése Magyarországon a dualista korban In: Baska – Hegedűs szerk. *Égi iskolák, földi műhelyek.* 259–269.
- Pomó Imre: Szociális pedagógia Magyarországon a XIX–XX. század fordulóján. In: Buda András – Kiss Endre szerk. *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatási rendszer újraformálása. A IX. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata.* Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen, 2016, 209–214.
- Pomó Imre: „Jogok írva és élve”. Az I. világháborút lezáró békeszerződések kötelezettségei az oktatás területén, és teljesítésük a ’20-as, ’30-as években. *Neveléstörténet*, 1916. 13. évf. 1–2. sz. (26. sz.) 131–146.
- Pók Attila: Néhány dokumentum a „Huszadik Század” történetéhez. *Századok*, 1974. évf. 5–6. sz. 1187–1206.
- Pók Attila szerk. *A Huszadik Század körének történetfelfogása.* Gondolat, Budapest, 1982.
- Pók Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
- Pók Attila: *A Tanácsköztársaság helye a 20. századi magyar történelemben.* In: Ligeti-Vörös szerk. „...minden édenek neve, 43–52.
- p. ö.: Leányok hajszája a diploma után. Zsúfolt leányiskolák. *Budapesti Hírlap*, XXXVII. évf. 289. sz. 1917. november 23. 8.

- Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Pukánszky Béla: *Személyiségpedagógia és tanárképzés. Schneller István munkássága*. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1989.
- Pukánszky Béla: *Schneller István*. Budapest, OPKM, 1990.
- Pukánszky Béla: *Imre Sándor Neveléstana*. 1995. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:t0Oq4DORZ_8J:www.pukanszky.hu/imre.doc+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu (Letöltés: 2021. április 17.);
- Pukánszky Béla: Schneller István morálpedagógiai rendszere. A háromépcsős etikai fejlődés. *Iskolakultúra*, 1999. decemberi sz. 40–51.
- Pukánszky Béla (2000): Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák. In Németh András, HeinzElmar Tenorth (szerk.). *Neveléstudomány-történeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2000, 203–228. <http://www.pukanszky.hu/ped-psz.htm> 2021. 12. 26-i letöltés
- Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből* Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.
- Pukánszky Béla: A tanárképző intézetek szerepének alakulása a magyarországi tanárképzés történetében. *Pedagógusképzés*, 10–11. sz. (39–40. sz.) 2012–2013, 73–91.
- Pukánszky Béla: Kooperáció vagy konkurencia? Adalékok a középiskolai tanárképzés helyi szabályozásának történetéhez. In: Baska – Hegedűs szerk. *Égi iskolák, földi műhelyek*. 119–139.
- Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Püski Levente: *A Horthy-rendszer 1919–1945*. Pannonica Kiadó, h. n., 2006.
- Ravaszk János: Schneller István és Imre Sándor pedagógiai felfogásának körvonalai. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 371–402.
- Ravaszk László: Imre Sándor. *Protestáns Szemle*, 53. évf. 1944, 161–170.
- Rác Gyula: Népünk ezeréves gyötrelmeinek története. In: Pók Attila szerk. *A Huszadik Század körének*, 306–329.
- Rác Gyula: A magyar osztályképződés gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségei. In: Litván György – Szűcs László szerk. *A szociológia első magyar*, II. k. 7–38.
- Ránki Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája*. Új Mandátum, Budapest, 1999.
- R. E.: Új szellem a közoktatásügyi dzsungelben. *Új Nemzedék*, VI. évf. 9. sz. 1919. március 8. 13–14.
- Ricoeur, Paul: Erőszak és nyelv. In: Szabó Márton szerk. *Az ellenség neve*. Jósözveg Könyvek, Budapest, 1998, 124–136.
- Rendtartás a líceum és leánylíceum számára*. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939. évi május hó 10-én kelt 133.594/IX. ü. o. sz. rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.
- Rébay Magdolna: Az egységes leány és fiú középiskola. *Iskolakultúra*, 2006. évf. 4. sz. 3–21.
- Rébay Magdolna: *Leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig*. Új Mandátum Könyvkiadó, 2009.
- Rébay Magdolna: Az autonómia határai(n). Állami kontra református oktatáspolitikai az 1920-as években. *Iskolakultúra*, 2010. évf. 3. sz. 74–86.
- Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Gondolat, 1982.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2005.
- Romsics Ignác: *Erdély elvesztése. 1918–1947*. Helikon, 2018.
- Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Válogatott tanulmányok*. Helikon, 2018.
- Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Helikon, 2018.
- Romsics Ignác: Budapest a „bűnbe sodort város”. *Népszava online*, https://nepszava.hu/3155108_romsics-ignac-budapest-a-bunbe-sodort-varos 2022. 05. 01-jei letöltés
- Rónai András: *Hazánk*. Nemzetnevelők könyvtára I. Nemzetismeret. OKT, Budapest, 1942.
- Ronkoviczné Faragó Eszter: *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*. Comenius, Pécs, 1999.
- Róbert Péter: Budapest román megszállása 1919. <http://www.bpht.hu/historiak/124.pdf> (2022. 02. 11-i letöltés)
- Rózsa Ede: A tanító forradalmi hivatása. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 7–8.
- Rubinek a községi iskolák államosítása ellen. *Új Nemzedék*, II. évf. 117. sz. 1920. május 16. 3.
- Rudas László: Lényeg és forma. *Internacionálé*, I. évf. 6–7. sz. 1–6.
- S.: Dr. Imre Sándor államtitkár. *Nemzeti Kultúra*, 1919, 3. sz. 6.
- Saad József: A racionalizátor. In: *Magyary Zoltán*. (Saad József szerk.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 7–66.
- Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Kövér György szerk. *Zsombékok*. 509–539.
- S. Heksch Ágnes: *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.
- S. Heksch Ágnes: Törekvések a fővárosi iskolák államosítására. In: *Tanulmányok a nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Szerk. Mészáros István. Budapest, 1980, 243–256.

- Sárközi István: *Az ellenforradalmi rendszer népiskolai politikája Magyarországon 1919 augusztus – 1944*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Sáska Géza: *Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A 20. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.
- Sáska Géza: A felvilágosodás polgári örökségének tagadása. A „képeség” és „ismeret” vita forrásvidéke. In: Baska Gabriella – Hegedűs Judit szerk. *Égi iskolák, földi műhelyek*. 326–332.
- Sáska Géza: Az egységes és általános iskola megteremtése. A szovjet hatalmi politika és a nemzetnevelők. *Iskolakultúra*, 26. évf. 2016, 6. sz. 44–66.
- Schneller István: Társadalmi nevelés. *Budapesti Szemle*, 1912, 152. k. 179–205., 370–391.
- Schönwald Pál: *A Károlyi-per*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Schwarz Gyula: *A közoktatásügyi reform, mint politikai szükséglet Magyarországon*. Stolp Károly, Pest, 1869. Második kiadás: Aigner Lajos, Budapest, 1879.
- Schweitzer Gábor: *Az önkormányzatiság színe és fonákja. A fővárosi törvényhatósági bizottság szabályozása 1920 és 1930 között*. L'Harmattan, Budapest, 2010.
- Sebestyén Jenő: Az iskola államosítása. *Budapesti Hírlap*, XXXVIII. évf. 70. sz. 1918. március 23. 1.
- Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- Simon Gyula: A polgári iskolai tantervekről. In: Horánszky Nándor szerk. *A tanterv kérdésköre*, 93–106.
- Simon Gyula: Bevezetés. In: Simon Gyula szerk. *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából 1919–1931*, 7–98.
- Simon Gyula szerk. *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából 1919–1931*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Simonovits Anna: Palágyi Menyhért filozófiai nézetei. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Szerk. Kiss Ender – Nyíri János Kristóf. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 121–164.
- Sipos András: *A fővárosi törvényhatóság közigazgatási apparátusa*. Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Szerk. és a bevezetőt írta: Lőrincz Lajos. Budapest, FŐSZINFORM, 1990, 57–90.
- Sipos András: Egy megrögzött agglagény megnövsül. Sipócz Jenő házassága magánéleti és közéleti konfliktusok tükrében. *Sic itur ad astra*, 60. 2009, 181–194.
- Sipos András: „Világváros” Nyugat és Kelet határán? Várospolitikai törekvések Budapest nemzetközi vonzerejének erősítésére. In: *A „világváros” Budapest két századfordulón*, 309–330.
- Sipos Balázs: Hatalom és nyilvánosság: a budapesti liberális sajtó az 1920-as években. *Múltunk*, XLIII. évf. 1998, 3–4. sz. 143–200.
- Sipos Péter: Milotay István pályaképhez. *Századok*, 1971. évf. III–IV. sz. 709–735.
- Somogyi Béla: Budapest polgármestere a népoktatás államosítása ellen. *Világ*, 1911. január 15. 17–18.
- Somogyi Béla: Tűnjenek el a bukott korszak vezérei! *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 12.
- Somogyi Béla: Szociáldemokrata közoktatásügyi miniszter. *Új Korszak*, VIII. évf. 2. sz. 1919. január 24. 1.
- Somogyi Béla: Az iskolák államosítása régi polgári követelés. *Népszava*, XLVII. évf. 27. sz. 2.
- Somogyi Béla: Népoktatásunk legsürgősebb föladatai. *Népszava*, XLVII. évf. 153. sz. 1–2.
- Somogyi Béla: Szellemi munkások a mezőgazdaságban. *Népszava*, XLVII. évf. 158. sz. 1–2.
- Somogyi Bélát meggyilkolták. *Népszava*, XLVIII. évf. 44. sz. 1920. február 20. 1.
- Somogyi István: *A szabadkőművesség igazi arca*. Budapest, 1929. Reprint kiadás: Gede Testvérek, é. n. h. n., I–II. k.
- Somogyvári Lajos: Emlékezés – nemzet – identitás. Klebelsberg Kuno történelem- és nemzetfelfogása. *Iskolakultúra*, 2009. évf. 7–8. sz. 113–119.
- Somogyvári Lajos: Származási kategóriák és lemorzsolódás a középiskolában 1953–1962. *Neveléstudomány*, 1915/3. 56–68. (58–62)
- Somos Róbert: Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. *Valóság*, 46. évf. 2003, 63–78.
- Sulyok Dezső: *A magyar tragédia. I. r. A trianoni béke és következményei*. A Magyar Október 23 Mozgalom kiadása, New York, 1996.
- Súlyos vádak Imre Sándor államtitkár ellen. Fővárosi tanárok mozgalma. Bolsevista agitátorokat hagyott meg állásukban. *8 Órai Újság*, V. évf. 1919. október 5. 2.
- Svéd László szerk. *Zászlóbontók. A magyar forradalmi ifjúsági mozgalom 1917–1919. Válogatott írások*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Szabados bocsátották a pozsonyi letartóztatottakat. A kormány tiltakozása a pozsonyi egyetem bezárása ellen. *Népszava*, XLVII. évf. 34. sz. 3–4.
- Szabolcs Éva – Mann Miklós: *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó 1867–1944*. Új pedagógiai közlemények, ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, 1997.

- Szabolcs Éva: Értékelmélet és kultúrfilozófia a Magyar Pedagógia című folyóiratban. Kornis Gyula és Prohászka Lajos. In: Németh András szerk. *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*, 145–160.
- Szabolcs Ottó: *Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920–1926*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- Szabó Dezső: Válasz. Nagymáltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. *Nyugat*, 1911, 9. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00079/02401.htm> 2021. 02. 02-i letöltés
- Szabó Ágnes: A konszolidáció kezdete – 1922. In: *Parlamentari választások*, 85–104.
- Szabó Dezső: A magyar tanárság pszichéjéhez. *Nyugat*, 1911, 11. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat*, 1913, 14. sz. 118–121.
- Szabó Dezső: Az egész emberért. *Nyugat*, XII. évf. 1919, 7. sz. 451–458.
- Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Regény két kötetben. Táltos, Budapest, 1919, <https://mek.oszk.hu/18300/18390/#2021.02.02-i> letöltés
- Szabó Dezső: A magyar protestantizmus jövője. *Virradat*, IV. évf. 66. sz. 1921. március 27. 1–2.
- Szabó Dezső: *Életeim*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965.
- Szabó Dezső: *Két faj harca*. Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest, 1996.
- Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*. Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest, 1996.
- Szabó Dezső: *Azért, mert én egy-két zsidót utálok?* Szabó Dezső Emléktársaság kiadása, Budapest, 1997.
- Szabó Gábor: *A kommunista párt és a zsidóság 1945–1956*. Windsor Kiadó, 1995.
- Szabó Gyula: A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában. *Történeti Tanulmányok VIII*. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének Kiadványa, Debrecen, 2000, 167–182. http://epa.niif.hu/03200/03254/00019/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2000_08_167-182.pdf
- Szabó Lajos: *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. Oktatótörténeti Füzetek 2. Budapest, 1996.
- Szabó Márton szerk. *Az ellenség neve*. Jósöveg Könyvek, Budapest, 1998.
- Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig. Az 1919. évi ellenforradalom előtörténetéből. *Világosság*, 1976. évf. 3. sz. 151–160.
- Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek. Atlantisz Program, h. n. 1989.
- Szabó Miklós: Nemesi és polgári liberalizmus. In: Lackó szerk. *Filozófia és*, 113–163.
- Szabó Róbert: „Fütyültünk az érettségire, a gimnáziumra, a tanári karra”. Az első világháborús érettségi-előkészítő tanfolyamok rendszere. *Clio Műhelytanulmányok*, 2020/8. sz. 150.
- Szabó Zoltán András: A polgári iskolai érdekképviselet állásfoglalása a középiskolai reform előkészítésében. In: Baska Gabriella – Hegedűs Judit szerk. *Égi iskolák, földi műhelyek*. 333–343.
- Szabó Zoltán András: A klebelsbergi középiskola-koncepció „fekete doboza”. Nemzetközi hatások, oktatáspolitikai aktorok és törvényhozás. In: Kozma Tamás – Kiss Virág Ágnes – Jancsákl Csaba – Kéri Katalin szerk. *Tanárképzés és oktatáskutatás*, Hérea évkönyv, 2014, 272–281.
- Szakál Imre: Jászi Oszkár és a ruszinok: a ruszin önrendelkezés esélyei 1919–1919-ben. In: Fedinec Csilla – Csernicskó István szerk. „Ruszin voltam, vagyok, leszek...” *Népszerű olvasókönyv*. Charta 21 Egyesület – Gondolat Kiadó, Budapest, 2019, 92–116.
- Szakál János: *A magyar tanítóképzés története*. Hollósy János Könyvnyomtató, Budapest, 1934.
- Szakszervezetünk nagygyűlése. Demonstrálás a nemzeti vallásérkölcös oktatás mellett. *Jövők*, I. évf. 2. sz. 22–23.
- Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggetlenség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest, 2020.
- Szapor Judit: Egy szabad egyetemért. A Társadalomtudományok Szabad Iskolája. *Medvetánc*, 1985/4. – 1986/1. sz. 125–158.
- Szántó Imre: A szocialista pedagógus-mozgalom Heves megyében *Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve (5. köt.) = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis (Tom. 5.)*. 1959, pp. 119–144.
- Szebenyi Péter: A helyi tantervek és a főváros tantervei 1869–1936. In: Ballér-Horánszky szerk. *Művelődéspolitikai és pedagógiai szempontok*, 49–82.
- Szécsényi András: A Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem alapításáról szóló törvényjavaslat parlamenti vitája. *Neveléstörténet*, 3. évf. 2006, 3–4. sz. 87–96.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.
- Szekfű Gyula szerk. *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.
- Szelényi Ödön: Dr. Imre Sándor: Nemzetnevelés. Budapest, 1912, *Protestáns Szemle*, 25. évf. 1913, 278–280.
- Szenczi Árpád: Imre Sándor nevelésfilozófiájának hatása a nagykorú tanítóképzésre. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 101–116.
- Szerbhorváth György: Jöhet a csevap. Zárójelben a „ki a – vajdasági – magyar”-hoz. *Replika*, 106–107. sz. (1918/1–2. sz.) 311–320.
- Szervezeti szabályzat és utasítás a tanfelügyelőségi iskolalátogatók részére*. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1912. évi július 16-án 100.000 sz. a. kelt rendeletével. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1912.

- Széchenyi István: *A Magyar Akadémia körül*. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
- Sz. J. [Szöllősi Jenő]: A katolikus egyház helyzete a népköztársaságban. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 48. sz. 8–9.
- Sz. J. [Szöllősi Jenő]: A közoktatás kérdése. *Népszava*, XLVIII. évf. 95. sz. 1920. április 11. 88. sz. 2.
- Szigethi József: A tanítóképzés reformjához. *Nemzetnevelés*, II. évf. 24. sz. 1920. december 15. 235–236.
- Szinai Miklós: *Ki lesz a kormányzó? A Somogyi-Bacsó-gyilkosság háttere*. Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Szinyei Merse Jenő: Közoktatásunk iránya. Beszéd a Közoktatási Tanács közgyűlésén. *Budapesti Szemle*, 266. k. 794. sz. 1–4.
- Szocialista kultúrpolitika. *Népszava*, XLVII. évf. 34. sz. 1919. február 8. 1–2.
- Szokolszky Ágnes: A magyar pszichológia történelemben ágyazott útja a vidéki egyetemeken. Előszó és kerettanulmány. In: Szokolszky Ágnes szerk. *A pszichológia fejlődése a vidéki Magyarországon, a kezdetektől a rendszerváltás utáni évekig*. JATEPress Kiadó, Szeged, 2021, 11–46. https://www.academia.edu/48841339/A_magyar_pszichologia_tortenelemben_agyazott_utja_a_videki_egyetemeken?email_work_card=view-paper (2021. 09. 04-i letöltés)
- Szolnoky Erzsébet: *Szociális igazságosság és keresztény szeretet. Giesswein Sándor a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- Szombatfalvy György: A polgári iskola reformjához. *Nevelésügyi Szemle*, 1937, 386–394.
- Szombatfalvy György: Visszapillantás. *Társadalomtudomány*, 21. évf. 5. sz. 1941. november–december, 1–4.
- Szöllősi Jenő: El a népbolondítók! *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 48. sz. 11–13.
- Szűts-Novák Rita: Az Imre Sándor-kultusz – a pedagógus munkásságának szakirodalmi vetülete. *Közéletek*, 2018/1–2. sz. 45–52. https://uni-milton.hu/wp-content/uploads/2016/04/kozelitek_2018_1-2.pdf (letöltés: 2020. 08. 12. 16.)
- Szűts-Novák Rita: Imre Sándor Csiky Kálmánéhoz írott levele a századfordulós nőnevelés kontextusában. *Pedagógiai történelmi Szemle*, 5. évf. 1–2. sz. 2019, 28–44.
- Szűts-Novák Rita: Új utak az Imre Sándor kutatásban: Imre Sándor művelődéspedagógus Pintér Jenő irodalomtörténelemhez írott leveleinek (1913–1940) biográfiai jelentősége. *Közéletek*, 1919, 3–4. 6. <https://uni-milton.hu/wp-content/uploads/2016/04/K%C3%96ZEL%C3%8DT%C3%89SEK-2019.3-4..pdf>
- Szűts-Novák Rita: „Ez az út, az igazság és az élet”. Imre Sándor nemzetneveléssel kapcsolatos fogalomrendszerének módosulása az első világháborút követő években (1919–1929). In: M. Pellesz Nelli szerk. *Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2019, 103–118.
- Szűts-Novák Rita: Imre Sándor (1877–1945) megjelenése és megjelenítése a 20. század első felében a Protestáns Szemle hasábjain. In: Kiss Gábor szerk. *Fiatalkutatók és doktoranduszok IX. teológus-konferenciája 2019*. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2020, 338–350.
- Szűts-Novák Rita: Imre Sándor és az egyetemi antiszemitizmus. In: Pellesz Nelli szerk. *Művelődés, műveltség, minőség*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2020, 165–182.
- Szűts-Novák Rita: „Ha méltóságod e tanulmányt olvasásra méltatná...” A két Imre Sándor és Gyulai Pál levelezésének nemzetneveléssel kapcsolatos interdiszciplináris jelentősége. In: Gombos szerk. *Imre Sándor emlékkötet*, 165–176.
- Takács Zsuzsanna Mária: *A pedagógia zsonglőrei. Két baranyai tanító életútja a 20. század folyamán*. Istitutio, Pécs, 2020, 174 p.
- Tanácskozás a fővárosi iskolák államosításáról. *Nemzetnevelés*, II. évf. 11. sz. 1920. június 1. 115–116.
- Tanácskozás a nyugdíjtörvény revíziójáról. *Új Korszak*, VIII. évf. 1. sz. 1919. január 3. 5–6.
- Tanácsnokok áthelyezése. *Az Újság*, XVIII. évf. 91. sz. 1920. április 15. 6.
- Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára*. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. évi május hó 25-én kelt 109.646/1938. IX. sz. rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.
- Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára*. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével, Budapest, 1909.
- Tanügyi kalózkodás. *Alkotmány*, XXIII. évf. 264. sz. 12.
- Teleki Pál: *Magyar politikai gondolatok*. Nemzeti Könyvtár 42–43. sz. (Szerk. Kovrig Béla) Budapest, 1941.
- Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Ablonczy Balázs szerk. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- Temetünk. *Népszava*, XLVIII. évf. 46. sz. 1920. február 22. 1.
- Természettudományi kultúrpolitika. Tudományostársulatok egyesítése. *Fáklya*, X. évf. 1919. április 26. 3.
- Természettudományok oktatása a Munkásegyetemen. *Fáklya*, X. évf. 1919. május 3. 5.
- Tisza István: Nemzet és társadalom. *Protestáns Szemle*, 1911, 553–563. In: *Magyar Liberalizmus*. 328–335.
- T. Kiss Tamás: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága*. MMI – Mikszáth Kiadó, 1998.
- T. Kiss Tamás: *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002.

- Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon*. Társadalomtudományi Kutatóközpont-Argumentum Kiadó, Budapest, 2020.
- Tóth Dorina Anna: Tanítók a fronton, tanítók otthon. Az első világháború mikrotörténeti megközelítésben. *Neveléstörténet*, 2016, 13. évf. 1–2. sz. (26. sz.) 7–30.
- Tóth Gábor: Imre Sándor és a Paedagogium. *Magyar Pedagógia*, 98. évf. (1998) 2. sz. 99–122.
- Tölgyesi József: Imre Sándor a családi nevelés fő kérdései című könyve recepciója a deveceéri római katolikus tanítókörben 1936-ban. In: Gombos szerk. Imre Sándor emlékkötet, 119–136.
- Tremmel Márk: „Azért emlékezünk, mert egymásban magunkra ismerünk” – Somogyi Béla és Bacsó Béla előtt tisztelgünk. *Mérce*, 2022. február 17. <https://merce.hu/2022/02/17/azert-emlekezunk-mert-egymasban-magunkra-ismerunk-somogyi-bela-es-bacso-bela-elott-tisztelgunk/> 2022. 02. 18-i letöltés
- Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- Tamusné Molnár Viktória (2007): Háború és nevelés. *Módszertani Közlemények*, 47. évf. 2. sz. 84–87.
- Ujvári Péter szerk. *Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929.
- Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebsberg Kuno (1875–1932)*. Kronosz-MTT, Pécs-Budapest, 2014.
- Ujváry Gábor: Kultúra és terror. A kommun kulturális politikája. In: Ligeti Dávid-Vörös Boldizsár: „...minden édenek neve, 52–69.
- Ujváry Gábor: Trianon és a magyar kulturális politika. *Somogy*, 2020. évf. 4. sz. 5–15.
- Új korszak. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 44. sz. 1–2.
- Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor Kiadó-OSZK, Pécs–Budapest, 2012.
- Utasítás a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935:VI. törvénycikk végrehajtására*. Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 3.500/936. elnöki számú rendeletével. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.
- Varjas Sándor: Marx, mint filozófus. *Internacionálé*, I. évf. 6–7. sz. 27–32.
- Varga Gáborné: *Ravasz László és a református oktatáspolitikai Magyarországon a két világháború között*. Tézisek. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2011.
- Varsányi Erika: Bárczy István 1906–1918. (főpolgármester-helyettes 1912–1918. főpolgármester 1918–1919.) In: *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*, 163–177.
- Varsányi Erika: Bódy Tivadar 1918–1920. In: *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*, 179–184.
- Varsányi Erika: Sipőcz Jenő 1920–1934. (főpolgármester 1920–1923, 1934–1937) In: *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*, 187–199.
- Vass József: *Demokrácia*. Katolikus Népszövetség Kiadása, Budapest, 1917, https://library.hungaricana.hu/hu/view/DTT_KONYV_0041_OGYK000222315/?pg=4&layout=s (2022. 02. 03-i letöltés)
- Vass József miniszter kultúrprogramja. *Nemzeti Újság*, III. évf. 6. sz. 1921. március 27. 2.
- Vass József kultuszminiszter nyilatkozik a polgári iskola reformjáról. *A Nép*, IV. évf. 1. sz. 1922. január 1. 5.
- Vass József miniszter nyilatkozik Az Újság-nak az új középiskoláról és a tanárselejtezésről. *Az Újság*, XX. évf. 53. sz. 1922. március 3. 2.
- Változások a közoktatásügyi kormányban. *Országos Középiszkolai Tanáregyesületi Közlöny*, 53. évf. 1–7. sz. (1920. április 1.) számában. 6–7.
- Váradai József: Iskolarendszerünk reformja és kultúrpolitikánk irányelvei. *Nemzetnevelés*, III. évf. 14. sz. 1921. július 15. 119–120., 17. sz. 1921. szeptember 15. 150–152., 18. sz. 1921. október 1. 158–160., 19. sz. 1921. október 15. 168–170.
- Várdai Levente: A levelezőintézmény létrejötte és nevelési célja. In: Ács-Bíró Adrienn-Maisch Patrícia-Molnár-Kovács Zsófia szerk. *Iskola a társadalmi térben és időben. LX. PTE BTK Oktatás és Társadalom Doktori Iskola*, Pécs, 2021, 85–91.
- Vázsonyi Vilmos: A zsidókérdés. (1919) In: *Magyar Liberalizmus*. 447–451.
- Vázsonyi Vilmos: Elég volt a forradalmakból! (1921) In: *Magyar Liberalizmus*. 451–454.
- Venyigéssy István [Szöllősi Jenőné]: Magyar tanítóképzés. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 47. sz. 9–10.
- Veszprémi László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Jaffa, Budapest, 2021.
- Végső Sándor vál.: *Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből*. Clio Intézet, 2021.
- Vigilans: Haladjunk már tovább! *Új Lap*, XVIII. évf. 88. sz. 1919. december 31. 1.
- Vitári Zsolt: Új kisebbségpolitika ellenérzésekkel? Etnopolitikai irányváltások Magyarországon 1918 és 1920 között. In: Slahcta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József szerk. *Sed intelligere*. 181–199.
- Vonyó József szerk. *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai 1932–1939*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998.
- Vonyó József: Egy állampárti kísérlet és kudarca Magyarországon. In: Vonyó József szerk. *Gömbös pártja*. 13–36.
- Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 145. évf. 2011/1. sz. 3–36.

- Vörösvári Ferenc – Pályi Sándor szerk. *A Szabad Tanítás Pécssett 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója*. Franklin Társulat, Budapest, 1908.
- Waldapfel János: A népiskola és az új választójog. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 33. sz. 1–3.; 34. sz. 1–3.
- Weis István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930.
- Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Nemzetnevelők könyvtára. I. Nemzetismeret. OKT, Budapest, 1942.
- Welker Ottó: *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (Közoktatásügyi Népbiztosság) ügybeosztása és vezető tisztviselői 1919–1944*. Kézirat az OPKM-ben, h. n., é. n.
- Weszely Ödön: *A modern pedagógia útjain. Tanulmányok*. Franklin Társulat, Budapest, 1910, <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/weszely-odon-a-modern-pedagogia-utjain-franklin-bp-1910-4262> 2021. 12. 27-i letöltés
- Weszely Ödön: Legújabb áramlatok a neveléstudomány terén. *Magyar Pedagógia*, 40. évf. 1931, 65–81.
- Weszely Ödön: *Bevezetés a neveléstudományba. A pedagógia alapvető kérdései*. Második kiadás, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1932.
- Weszely Ödön: *A korszerű nevelés alapelvei. A neveléstudomány rendszere*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.
- Zászlót bontunk. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 50–51. sz. 12–14.
- Zeidler Miklós szerk. *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Zentay Dezső: A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten. *Statisztikai Közlemények*, 60. k. 4. sz. Budapest, 1930.
- Zigány Zoltán: Közoktatásunk perspektívái. In: Litván György – Szücs László szerk. *A szociológia első magyar*, II. k. 466–469.
- Zigány Zoltán (Tóásó Pál álnéven): A véderőreform és az állami felekezeten népoktatás. *Szocializmus*, V. évf. 1910–1911, 9. és 10. sz. Részletek újraközölve: Felkai László szerk. *A dualizmus közoktatásügyének bírálata*, 216–228.
- Zigány Zoltán: Beköszöntő. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 45–46. sz. 2.
- Zigány Zoltán: A radikalizmus. *Néptanítók Lapja*, LI. évf. 48. sz. 18–20.

Péter Donáth

SÁNDOR IMRE, THE REFORMER, SEEKING CONSENSUS IN THE AGE OF CRISES AND EXTREMES (His pivotal role in the cultural and educational policies between 1909–1944)

Donáth Péternek a Trezor Kiadónál korábban megjelent munkái:

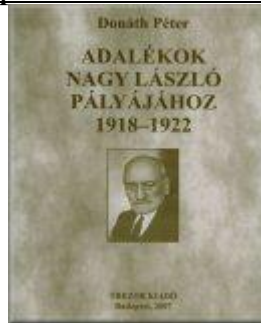
1. Donáth Péter: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez, 1914-1944.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/05100/05108/>

2. Donáth Péter: Adalékok Nagy László pályájához 1918-1922.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/05100/05123/>

3. Donáth Péter: A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868-1958.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/08200/08254/#>

4. Donáth Péter: Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon 1945-1960.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/08200/08255/>

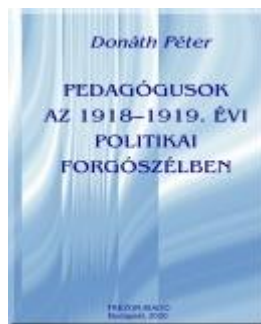
5. Donáth Péter: „Kisemberek” helytállása: tanítóképzés Baján a szerb megszállás alatt és nyomán, 1918-1923.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/18400/18401/>

6. Donáth Péter: Pedagógusok az 1918-1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/20100/20126/>

7. Donáth Péter: A „bűnös, liberális Budapest” községi iskolái államosításának kísérlete 1919-1920-ban.

Elérhető: <https://mek.oszk.hu/23100/23123/23123.pdf>

„A nemzetnevelés-elmélet” atyjaként, a Dunamelléki Református Egyházkerület oktató-nevelőmunkáját irányítóként, egyetemi tanárként ismert **Imre Sándor** (1877-1945) átfogó művelődéspolitikai elképzeléssel rendelkező pedagógus volt. A kötet művelődéspolitikai elképzeléseinek kialakulását vizsgálja s azt, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban ügyvivő miniszterként, államtitkárként módja volt megtapasztalni: a politikai-gazdasági-társadalmi realitások, az egymást váltó, intoleráns rendszerek milyen korlátok közé szorították az átfogó reformok magas beosztású szorgalmazóját is. Minisztériumi szereplése külső előadóként 1916 augusztusában gr. Klebelsberg Kuno államtitkársága idején kezdődött. Majd a miniszterként oda visszatért Klebelsberg gróf döntésével ért véget 1922. szeptember 18-án, ami nem gátolta a későbbiekben professzorként tevékenykedő pedagógust abban, hogy véleményt nyilvánítson művelődéspolitikai kérdésekben. 1943–1944-ben az Országos Közoktatási Tanács alelnökeként tevékenykedett.

Imre Sándor a nemzeti egység, és – az elkerülhetetlen természeti és társadalmi kihívások kezelésére képes – innovatív, autonóm személyiségek nevelését szolgáló konszenzuális művelődéspolitikai fázisra törekvő volt. Meggyőződéses híve a közoktatás, a közszolgálat párt- és felekezeti semlegességének, s az egyetemi autonómiának. Monográfiánk e pártonkívüli, mérsékelt szakember egyéniségét s a korabeli magyar társadalomról, oktatási rendszerről, pedagógiáról adott diagnózisait, valamint a javításukra tett fontosabb kezdeményezéseit idézi fel a forradalmak, és az ellenforradalmi rendszer kezdeti időszakából, kitekintéssel Imre Sándor későbbi megnyilvánulásaira.

Szerzőnk – Donáth Péter történész, az MTA doktora, az ELTE TÓK professor emeritusa – levéltári s egyéb források széles körének bevonásával ajánlja olvasói figyelmébe e nemes értékek vezérelte konszenzuskereső reformer országos művelődéspolitikai szerepvállalásainak tanulságos történetét a „szélsőségek kora” végletesen megosztott társadalmának politikai arénájából.

Olvasóra hagyván a kérdést: „Vajon ment-e... [a magyar] a világ elébb?” Miben igen, s miben nem?